

مقدمات

سنڌي ادبي بؤرڊ جو ثقافتي علمي ۽ ادبي رسالو

۱۹۵۷

۴۰ ۴۱

سنڌي ادبي بؤرڊ

ڪراچي * حيدرآباد

سوره سنڌي ادب

صاحب خان سوره: ميراثي

Cell No: 0344 3919786

0300 3404488

مهران

سنڌي ادبي بورڊ جو سه ماھي علمي ۽ ادبي رسالو

ع ۱۹۵۷

اڳوڻو

شمس العلماء ع . م . دائود پوٽو

سيد حڪيم الدين شاه راشدي

اسٽنٽ ايڊيٽر

شمشير الحيدري

”مهران“

۔ تلک چاڑھی، حیدر آباد (سندھ)۔

۷۰۰۰ روپيا ۾ ڪاپي

سالانو چنڊو ۱۰۰۰۰ روپيا

اشتھار ۾ صفحو ۴۰۰۰۰ روپيا

Printed and Published by Mohammed Ibrahim M. Joyo B.A., B.T., Secretary,
the Sindhi Adabi Board, at the Board's Printing Press, Tilak Incline,
and Book Stall, Station Road, Hyderabad Sind.

ڏيارش

"سوانح نمبر"

گذريل پرچي ۾ اداري طرفان "مهراڻ" جو 'سوانح نمبر' پيش ڪرڻ جو اعلان ڪيو ويو هو. اعلان مطابق، سال ۱۹۵۷ع جو ليون ۽ چوٿون نمبر پرچا گڏي، هيءُ اٽڪل سوا سؤ سوانح عمرين تي مشتمل خاص نمبر، پنهنجي بهترين نمائندن، خلوص ۽ قرب سان، "مهراڻ" جي عزت ۽ ڀرپور ڀڃڪڙي، محترم اديبن ۽ مڪرم عالم حضرات جي خدمت ۾ پيش ڪري رهيا آهيون. ست سؤ کن صفحن جي هن ضخيم پرچي ۾ جيڪي ڪجهه مواد ميڙيل آهي، ادارو ان جي تياريءَ ۽ ترتيب لاءِ محترم ڊاڪٽر لبي بخش خان بلوچ جو ذورالتو آهي، جنهن جي ئي خاص توجهه، دلچسپي ۽ ڪاوش سان سنڌ جي اڪثر تاريخي شخصيتن جا سوانح هن طرح ڍڪجا ٿي سگهيا آهن. "مهراڻ" جو هيءُ 'سوانح نمبر' سنڌ جي مختلف تاريخي طبقن جو ڪو سلسليوار-ونهون آهي، يا سنڌ جي مڙلي قابل ذڪر شخصيتن جو ذڪر هن ۾ شامل آهي، -و ان جي دعويٰ تہ خود فاضل مرتب ۽ ڪار ڪئي آهي: ۽ سچ پچ تہ سنڌ ۾ جيتريقدر باڪمال عالم ۽ اولياءِ سنت ۽ صوفي، اديب ۽ شاعر، فيلسوف ۽ مفڪر، استاد ۽ دانشور، سگهو ۽ سالڪ، مخلص قومي ۽ سماجي ڪارڪن، برک ليڊر ۽ سياستدان، مشهور حڪيم ۽ ڊاڪٽر، وزير ۽ وڪيل، ڪامورا ۽ واپاري، سُڪي ۽ منشي، پنجاهت ۽ راج جا چڱا مڙس، وغيره - هندو ۽ مسلمان - ٿي گذريا آهن، يا موجود آهن، تن سڀني جا سوانح جيڪڏهن هڪڙي هڪڙي ست ڪري ۽ گڏ ڪجن، تہ هونءِ هتي اهڙا اڃا به ڪيئي ڪتاب درڪار ٿين. اداري کي اعتراف ۽ افسوس آهي جو هن پرچي ۾ ڪيتريون ئي اهم سوانح عمرين شامل ٿي نه سگهيون. ان هوندي به، جيڪي ڪجهه سهڙجي سگهيو آهي، سو تہ صرف سنڌ جي اڪثر مُک شخصيتن بابت معلومات جو خاصو پندار ثابت ٿيندو، بلڪ هيءُ پرچو يقيناً ايندڙ علمي ۽ ادبي حلقن لاءِ مختلف وقتن جي قومي ۽ سماجي حالات جو معتبر مواد پڻ مهيا ڪندو رهندو. ارادو آهي تہ "مهراڻ" جا آندي پيا به اهڙا 'سوانح نمبر' شايع ڪجن: ان لاءِ هن قسم جو مواد جڏهن به ۽ جيترو به اداري کي ميسر ايندو، اوتري قدر تي جلد ۽ بهتر صورت ۾، اداري لاءِ مقصد جي تڪميل مسڪن ٿي سگهندي. اڳئين پرچي ۾ "مهراڻ" جي هلندڙ سال جي مالياتي چندي گهٽائڻ بابت جيڪو اعلان ڪيو ويو هو، زير نظر پرچي - "سوانح نمبر" - جي ضخامت اندازي کان وڌي وڃڻ سبب، اداري کي ان ئي نظر ثانيءَ جي ضرورت پيش آئي: ضرورت جي پيش نظر، هلندڙ سال جو پورو چنڊو ڏهه روپيا بحال رکيو ويو، ۽ ان طرح هن 'سوانح نمبر' جي قيمت پڻ اڳ آيل اعلان جي ٽن روپين عروض، ست روپيا رکڻي پئي اٿئون.

زير نظر شماري ۾ صفحن جي ڪجهه هيٺ مٿاهين ٿي ويئي آهي: پهرين چند صفحن تي ۱۰۷ کان ۱۳۰ انگ هنيا ويا آهن، حالانڪ اهي ۷ کان ۳۰ تائين شمار ٿيڻ کپندا هئا: انهن تي پڙهندڙ حضرات هن سهو کي ڌيان ۾ رکندا.

انعام

”مهراڻ“ جي اڳئين پرچي، نمبر ۱-۲/۱۹۵۷ع، ۾ آيل پهريان ٽي افسانا جيئن ته اڳي ئي ڪراچيءَ جي ”سنڌي ادبي سنگت“ جي چٽاڀيٽيءَ ۾ انعام حاصل ڪري چڪا هئا، تنهنڪري انهن ۾ ٻيهر انعام ورنهائڻ مناسب نه ڄاڻندي، ۽ پورو جي پنهنجي ملازمن جي مضمونن کي ويچار هيٺ نه آڻيندي، العائن جي آخري ترتيب هيٺين ريت رکي ويئي آهي:

- شعر: ”والي“ (ص ۲۳)، -شيخ ”اياز“ ۱۰-۰-۰-
 ”والي“ (ص ۲۳)، -”برده“ سنڌي ۱۰-۰-۰-
 ”شاعر ڏانهن“ (نظم، ص ۳۵)، -گورڊن محبوباڻي ۱۰-۰-۰-
 ”اچو ته ڪو ٻلو ڪريون“ (نظم، ص ۳۷)، -”اياز“ همايون ۱۰-۰-۰-
 ”او مرليءَ وارا جوگي“ (نظم، ص ۴۱)، -”تنوير“ عباسي ۱۰-۰-۰-
 ”ترغيب“ (نظم، ص ۴۳)، -عبدالقيوم ”صائب“ ۱۰-۰-۰-
 ”الجزائر“ (نظم، ص ۴۸)، -”پشور“ مورباڻي ۱۰-۰-۰-
 ”تارلامو“ (مثنوي، ص ۵۴)، -”حامي“ خيرپوري ۱۰-۰-۰-
 مضمون: ”جنگنامو مياڻي“ (ص ۱۴۲)، -مرزا گل حسن ”احسن“ ۲۵-۰-۰-
 ”پلا اهو لکيئي؟“ (ص ۲۲۲)، -تيرٿ و سنت ۱۰-۰-۰-

هن کان پوءِ

هن پرچي سان، ”مهراڻ“ جي نئين دور جو ٽيون سال خيرون سان ختم ٿيو. پنهنجي روايتي خصوصيتن کي برقرار رکندي، مسلسل ٽن سالن تائين جاري رهندي، ”مهراڻ“ جنهن لموني سان سنڌي ادب جي تعمير ۾ هڪ سرگرم خادم جي حيثيت سان حصو وٺندو رهيو آهي، سو صرف سنڌ جي سڃاڻ ۽ باذوق پڙهندڙن جي خلوص ۽ سنڌ ۽ ڀارت جي اديبن ۽ شاعرن جي دلي تعاون جي سبب. انهيءَ خلوص ۽ تعاون تي اعتماد رکندي، اسين وڏي دل سان ائين چئي سگهون ٿا ته ”مهراڻ“ جي موجوده معيار کي ڪڏهن به ڪو ضرر نه پهچندو، ۽ هن کان پوءِ به باقاعدي پنهنجي دستوري شان سان شايع ٿيندو رهندو. هن بعد اسان جي اهائي ڪوشش رهندي ته سال سال جا پورا چار پرچا، پنهنجي مقرر وقت تي، باقاعديءَ سان شايع ٿيندا رهن: نئين سال جي ايندڙ دستوري پرچي لاءِ اداري جو هڪو ارادو آهي ته ايندڙ اپريل جي آخر ڌاري ڇپي شايع ڪري ڇڏجي. اميد ته اسان جا محترم ڪرمرضا پڙهندڙ ۽ ادیب-اسان جي اوليائن ۽ اويلاين کي پنهنجائپ جي ڀر ۾ هوش لکامن سان نوازي، پنهنجي پورو خلوص ۽ تعاون سان ”مهراڻ“ کي هميشه سرفراز ڪندا رهندا. -ش. ح.

مهراڻ

معارف

سنڌي ادبي بورڊ جو سه ماھي علمي ۽ ادبي رسالو

[سال ۱۹۵۷ء]

[نمبر ۴۶۰]

”سوانح نمبر“

مريه

ڊاڪٽر فبي بخش خان بلوچ

سنڌي ادبي بورڊ

ڪراچي : حيدرآباد

سنڌ

(باسمہ تعالیٰ)

”سوانح نمبر“

تقریباً ٽي سال کن ٿيا، جو ”بورڊ“ جي اسٽنڊنگ ڪميٽيءَ آڏو تجويز پيش ڪئي ويئي هئي ته رسالي ”مهراڻ“ جو ”سوانح نمبر“ شايع ڪيو وڃي، جنهن ۾ سنڌ جي سربرآوردہ بزرگن-عالمن، سياسي ڪارڪنن، راج جي چڱن مڙسن، اديبن، شاعرن، هنرمندن ۽ سگهڙن-جي زندگيءَ ۽ ڪارنامن بابت حالات گڏ ڪري شايع ڪيا وڃن، تان ته هڪ طرف سنڌ جي مشهور شخصيتن جا نالا ياد رهن، ۽ ٻئي طرف سنڌ جي علمي، سياسي ۽ سماجي تاريخ روشن ٿي سگهي. اسٽنڊنگ ڪميٽيءَ اها تجويز منظور ڪئي، ۽ بالآخر ۱۹۵۶ ۾ ”سوانح نمبر“ جي مواد گڏ ڪرڻ ۽ ان کي مرتب ڪرڻ جي خدمت بندہ جي حوالي ڪئي ويئي. شڪرالاحمد لاءِ جو ۱۲۸ سوانح تي مشتمل هي ”سوانح نمبر“ آخري طور ڇپجي شايع ٿي رهيو آهي.

شروع ۾ ئي مواد گڏ ڪرڻ لاءِ هڪ سوالنامو تيار ڪيو ويو، جنهن موجب هر شخصيت بابت گهربل حالات جمع ڪرڻا هئا. انهيءَ سوالنامي جو نقل اخبارن ۾ جناب سيڪريٽري ”سنڌي ادبي بورڊ“ طرفان شايع ڪرايو ويو، ۽ پڻ اڀيل ڪئي ويئي ته جنهن به صاحب کي ڪنهن بزرگ يا نيڪ مرد بابت خبر هجي ته سندس سوانح، ڏنل هدايتن موجب، لکي موڪلي. ڪن دوستن احبابن کي عرض ڪيو ويو ته هو ڪن مشهور نيڪ مردن جون سوانح لکي ڏيڻ ۾ مدد ڪن. عالمن جي سوانح گڏ ڪرڻ جو بار جناب مخدوم امير احمد صاحب جن پنهنجي ذمي ڪيو.

هن ”سوانح نمبر“ کي معياري بنائڻ لاءِ تجويز هئي ته نه صرف عربن جي مشهور هستين جون سوانح عمريون شايع ڪيون وڃن، پر خود سوانح لکندڙ به اهڙا اهل قلم حضرات هجن، جن کي مخصوص بزرگن سان ذاتي واسطو هجي. انهيءَ لاءِ، ته سندن زندگيءَ بابت نوان معلومات مهيا ڪري، سوانح نگاريءَ جو حق پوريءَ طرح ادا ڪري سگهن. افسوس جو اسان جي اها تمنا پوري نه ٿي سگهي، وقت گذرندو ويو، ۽ سڀڪنهن کي پنهنجن مشغولين مشغول رکيو، انهيءَ ڪري نه صرف خاص معلومات رکندڙ حضرات جي مدد کان محروم رهڻو پيو، پر سنڌ جي ڪن مشهور هستين جي سوانح بابت ڪوبه لکڻ وارو ڪونه مليو. جناب مخدوم

امير احمد صاحب ۽ بعد ۾ مولانا دين محمد صاحب ”اديب“ جي ڪوششن سان صرف عالمن جي طبقي جو قدرتي حق ادا ٿي سگهيو. سنڌ جي زنده مفڪر، مغربي ۽ مشرقي علوم جي ماهر، قبل علام آءِ. آءِ. قاضي ۽ جي سوانح ڪماحقه هن نمبر لاءِ تيار نه ٿي سگهي. ٻئي طرف، ڪن مشهور سياسي ڪارڪنن ۽ قومي خادمن جهڙوڪ مرحوم غلام محمد خان پرڳڙي، سيد الله آندي شاهه، مرحوم مير غلام محمد خان ٽالپر، ۽ ٻين جون سوانح قلمبند ٿي نه سگهيون. اهڙيءَ طرح، ڪيترن ئي مشهور قومي سردارن، راج جي چڱن مڙسن، سنڌ جي هنرمند ڪاريگرن، اديبن، شاعرن، سگهڙن، تعليم کاتي جي آفيسرن ۽ ٻين نيڪ سرڪاري عملدارن جون سوانح رهجي وئيون. خود ’بورڊ‘ جي ميمبر صاحبان جون سوانح دير سان پهتيون، ۽ چئن پنجن لائق ميمبرن جون سوانح آخر تائين پهچي نه سگهيون. اميد ته آئيندي هن قسم ۾ ’سوانح نمبر‘ شايع ٿيندا رهندا، ۽ رهجي ويل سوانح جي تلافي ٿي سگهندي. هن ’سوانح نمبر‘ لاءِ جنهن به صاحب وٽان جو به مواد پهتو، تنهن کي قبول ڪيو ويو؛ ڪن صاحبن وٽان صرف ڪنهن بزرگ جي سوانح جو مختصر خاڪو پهتو، جنهن جي بناء تي سڄو مضمون تيار ڪيو ويو؛ ڪن صاحبن وٽان نهايت طويل طويل تفصيلات مليا، جن کي قدرتي اختصار سان دوباره لکيو ويو؛ اڪثر صاحبن وٽان جيڪي حالات پهتا، تن ۾ فن سوانح نگاري جو لحاظ خيرڪو رکيل هو؛ انهيءَ ڪري ڪوشش ڪئي وئي ته هر سوانح کي سوڌي سنواري اهڙي نموني ۾ پيش ڪجي، جيئن سهڻائي ۽ سنجيدگيءَ جو معيار بلند ۽ بالاتر بيهي. بهرحال، هن نمبر ۾ تقريباً ستن سون صفحن جي مواد جي وڏي حصي جي تصحيح ڪري، ان کي دوباره لکي، پريس جي لائق بنايو ويو.

مواد جي نقل ڪرڻ ۽ ان کي صاف ڪري لکڻ ۾ سنڌي لغت ۽ لوڪ ادب آفيس جي ڪارڪنن، محترم محمد اسماعيل شيخ ۽ سندس رفيقن، وڏي مدد ڪئي. محترم علي بخش احمد زئي، مئنيجر پريس، شمشيرالحيدري اسسٽنٽ ايڊيٽر ”مهراڻ“ ۽ بورڊ جي پريس جي ٻئي عملي هن ’سوانح نمبر‘ جي ڇپائيءَ ۾ دلچسپيءَ سان ڪم ڪيو، ۽ بورڊ جي سيڪريٽري محترم محمد ابراهيم جويي، هميشه وانگر پنهنجي گرانقدر ۽ مفيد مشورن سان وقت بوقت مدد ڪئي. آءِ انهن دوستن توڙي ٻين سڀني صاحبن جو شڪرگذار آهيان، جن پنهنجي پا ٻين بزرگن جي زندگيءَ جا حالات لکي، هن ’سوانح نمبر‘ کي معياري بنائڻ ۾ مدد ڪئي.

خادم العلم

نبي بخش

سنڌ يونيورسٽي

فيبروري، ۸، ۱۹۵۸ع

”صغیر ن صاحب، کہ چٹان کے پیر و قیام“

من پالا، وژم پاکرین، آدی دال م یارا
شاه

● آري چار:

الله ڪارڻ لک سٿن، مان جڏي جالي،
عيب مئون ۾ اڳرا، مان لرمڻ لڪالي،
آهيان آريءَ چار جي هيت هٿ حوالي،
پرين ما پالي، ڪامل لهندو ڪيچ ڏي.

● سميت اهڙو:

اهڙو اڪهاسن ۾، سڄو جنن پيلي،
مي پٽ ڪنهن نه پوربا، جي ٿو پڙ پيلي،
سڄن سالوڻ مينهن جنن وڙهون ٿو ويڙهي،
اهڙن جي ويڙهي، تن پور بخشي پٽ ڏئي.

● جادو جڳرو:

هٿان جادو جڳري، وڙهي وڃ له پوءِ،
ايي ايي سو پڙ ٿئي، جو حاتم پلي هوءَ،
ڪيف ڏاران ڪوءِ، جيئي ڪومر جهان ۾.

● جسودن آگرو:

دور له آگنه دار، مهند ملاجن لکړو،
مولي چډهانون مکه ژا، پسي پائي هار،
جسودن جېها يار، يا وير وړماس وړ.

● لاکو قلاڼي:

لاکا لک سجن، قلاڼي، قمبر هو،
جنهن پر رالا راجيا، کوټن ډلي کښي،
جنهن جو جالو بجن، سټي ستنجو له لهي.

● سپړ رونهجو چوټاڼي:

سکا سانگ پري، چوټاڼي چوټ وځي،
دوړا ډان ډډن کي، سپړ سخي ډي،
ان راه سټي رولجې، مانکا اچلېامېن جېن.

● بداماني پټرو:

اچ کهترجين تون، بداماني پټرا،
مشان اچي مون، وېرن وانون لانيون.

سرافان

”سرافان نمبر“

سال ۱۹۵۷ء

خاص عنوان

۵	۱. علماء و فضلاء
۵۴۹	۲. بغاوت جا باني و آزاديء جا علمبردار
۲۸۱	۳. قوسي خادم و سياسي رهنما
۲۹۹	۴. درويش و فقراء
۳۷۷	۵. اديب و شاعر
۵۸۹	۶. سگھڑ و سرائي
۶۱۹	۷. ستفرقات
۶۴۳	۸. ”سنڌي ادبي بورڊ“ جا سيمبر صاحب

تصويرون جي فهرست

موان حاجي چار حال لغاري	۱	۱	مکليء جو مقام
شيخ نور محمد فنڪرهارڪري	۱	۱	ستل جي فوج جا ۴ سواهي
مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ			مرحوم سيد شهاب الدين شاه
مخدوم جي. ايم. سيد			مرحوم مخدوم غلام حيدر حيدري
سيد ميران محمد شاه			مولانا عبدالڪريم پشني
سيد ريحتم جيوتلي			مولوي محمد صادي رائيوري
محمد عثمان ڏيپلاني			مولانا مخدوم امير احمد
ڪتاب "رسائل امام ابن تيميه			مرحوم رئيس المهاجرين جالمحمد جوييجر
جي قلبي نسخي جا عڪس ۽			احوند لطيف الله مرحوم
ڪتاب "الحالۃ اللهمان جي			مرحوم پير بخش فاروقي
قلبي نسخي جو عڪس			حافظ محمد حيات شاه مرحوم
مولانا عبداللہ سنڌي ۽ ظفرالحسن	صفحہ ۲۶۶ جي		سيد نور محمد شاه "لورل"
مولانا عبداللہ سنڌي ۽	سامهون		ماسٽر عبداللہ "خواب"
زعماء افغانستان			خليل محمد امين پلي
مولانا عبداللہ لغاري			رحيمداد خان مولائي سيدلي

میرزا اسلم خان غلام حیدر مدنی
(صفحہ ۱۸۸)

میرزا اسلم خان غلام حیدر مدنی
(صفحہ ۱۸۸)

میرزا اسلم خان غلام حیدر مدنی
(صفحہ ۱۸۸)

میرزا اسلم خان غلام حیدر مدنی
(صفحہ ۱۸۸)

میرزا اسلم خان غلام حیدر مدنی
(صفحہ ۱۸۸)

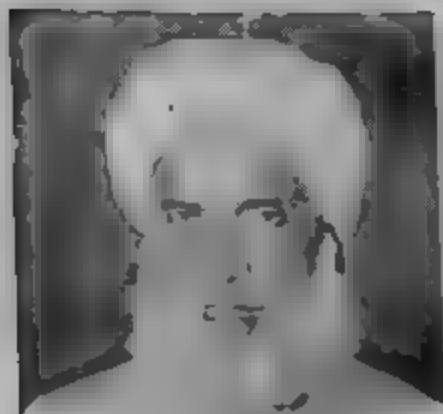
پروفسور محمد علی
شیرازی

میرزا محمد علی - رئیس هیئت مدیره
شرکت ملی

پروفسور محمد علی
شیرازی

پروفسور محمد علی
شیرازی

پروفسور محمد علی
شیرازی

... ..
... ..

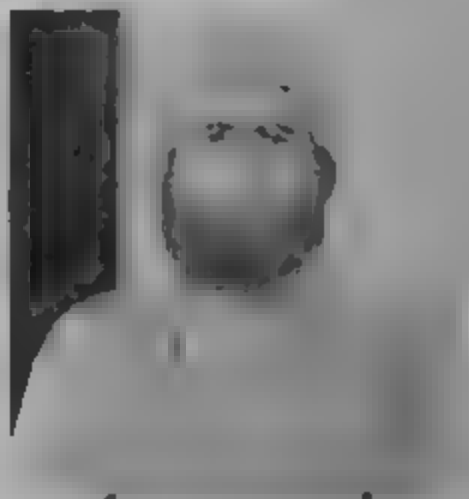
... .. "عبد" ... ..
... ..

... ..
... ..

... ..
... ..

... ..
... ..

مخدوم محمد زمان "طالب" (۱۳۵۶ء)

مخدوم حنیف (۱۳۵۶ء)

مخدوم محمد (۱۳۵۳ء)

مخدوم ربیع بنوری (۱۳۹۱ء)

مخدوم عثمان ذبیلالی (مفتوحہ ۱۳۵۵ء)

علاء و فداء

ٻي صدي هجريءَ جي شروعات ڏاڏ وٺي ۱۸۴۳ع تائين، سنڌ ۾ علم جي روشني محض علماءِ ڪرام جي مخلصانه ڪوششن سان هئي. عربي دور ۾ ”ديبل“ حديث جو مرڪز بنيو، ۽ ”منصوره“ فقه جو؛ انهن ٻنهي مرڪزن سنڌ مان اهي ته روشن خيال عالم پيدا ڪيا، جن عرب ملڪن ۾ به پنهنجو نالو ڪڍيو. ابو جعفر ديبلي پهريون عالم هو، جنهن نبي صلعم جي لڪيل خطن تي تحقيق ڪئي. تعليم ۽ تحقيق جي اها روايت پوءِ مسلسل طور سنڌ ۾ هلندي آئي، تان جو ڪلهوڙن ۽ ٽالپرن جي دور ۾ ’سنڌ جو سيوطي‘ مخدوم محمد هاشم، صوفي ۽ فلسفي مخدوم محمد معين، محدث ۽ شارح ابوالحسن، مفتي عبدالواحد سوسٽاني ۽ ٻيا نامور عالم ۽ فاضل پيدا ٿيا.

۱۸۴۳ع کان پوءِ انگريزن هر ملڪ جي ماڻهن کي ذهني طور غلام بنائڻ خاطر نئين يورپي تعليم جو بنياد وڌو، ۽ سندن پاليسي آهستي آهستي سنڌ جي ٻارهن سون ورهين جي تعليمي نظام کي ختم ڪري ڇڏيو. ان جي باوجود، بزرگن پيٽ کي ٻڙ ٻڏي به پنهنجا مڪتب ۽ مدرسا هلايا، جن مان ڪي اڄ ڏينهن تائين جاري آهن.

سنڌ جي عالمن، پنهنجي اوج ۽ عروج واري زماني ۾، عملي ۽ ديني خدمت سان گڏوگڏ، سوسائٽيءَ ۾ چڱائي پکيڙڻ جي ڪوشش ڪئي ۽ هر قسم جي نقصانڪار عمل جي مخالفت ڪئي. جهانگير جي ڏينهن ۾ جڏهن پنجاب جي عالمن تماڪ ڇڪڻ جي فائدي ۾ فتوائون ڏنيون، تڏهن فقط سنڌ جي عالمن ئي تماڪ ڇڪڻ کي هر ٻهلو ڏن نقصانڪار ڄاڻائي ان جي مخالفت ڪئي.

سياست جي ميدان ۾ سنڌ جا عالم آزاديءَ جا علمبردار رهيا؛ خلاف تحريڪ ۾ انگريزي حڪومت خلاف سنڌ ۾ ڪم ڪندڙن جو وڏو تعداد عالمن جو هو. علماءِ ڪرام جي هيڪ ڏنل سوانح ۾ هڪ طرف علم جي روشنيءَ جي نلاش، نيڪيءَ لاءِ ڪوشش ۽ آزاديءَ لاءِ جدوجهد جا آثار نمايان طور نظر ايندا، ته ٻئي طرف سنڌ جي تعليمي بوڙي ادبي تاريخ جا اهر باب مطالع ڪري سگهبا.

مخدوم عبدالرحمان الشهيد ڪهڙي

رياست خيرپور جي هڪ ننڍڙي شهر ڪٽهڙا تعلقي گيٽ ۾ مخدومن جو خاندان آباد آهي. هن خاندان جو سلسلو نسبت رسول اڪرم صلي الله عليه وسلم هن جي چاچي سيدنا عباس رضي الله عنه سان ملي ٿو. هن خاندان جو مورث اعليٰ سيدنا محمد ابراهيم، ٽين صدي هجريءَ جي شروعات ۾، بغداد جي خليفي معتمد بالله عباسيءَ جي دورِ خلافت ۾، سندس ئي حڪمران، دين جي تبليغ لاءِ سنڌ ۾ تشریف فرما ٿيو. انهيءَ وقت سنڌ ۾ دولت عباسيه سان وابستہ هئي. سيدنا محمد ابراهيم حيدرآباد (حو انهيءَ زماني ۾ ”نيرن ڪوٽ“ جي نالي سان مشهور هئي) جي آڻ ۾ ”ڪلار“ نالي هڪ ٽڪر تي اچي رهيو، ۽ تبليغ جي ترقي ۾ مشغول رهي، سال ۷۴۸ھ ۾ جان جان بخشش جي حوالي ڪيائين.

سيدنا محمد ابراهيم جي اولاد مان هڪ بررگ سيدنا امدالله، جنهن کي ”مخدوم الملڪ“ سڏيندا هئا، اڪبر اعظم جي زماني ۾ سنڌ جو قاضي القضا مقرر ٿيو، ۽ سنڌ جو دورو ڪندي موجوده رياست خيرپور جي حدن اندر هڪ شهر ٻيريءَ ۾ پهتو. اهو شهر هن وقت ڪهڙن جي قريب هڪ ننڍڙو واهن آهي، مگر انهيءَ وقت چنگو آباد شهر هو. ٻيريءَ جي شهر ۾ امدالله توقف ڪيو، ۽ اتي هڪ مسجد جوڙايائين. اڃا ضروري ڪمن کان فارغ ٿي ڪونه ٿيو هو، ته سندس روح برقنوح اعليٰ عليين ڏانهن پرواز ڪري ويو، سندس وفات جي تاريخ ۹۹۶ هجري آهي. (تذڪره بخادر ڪٽهڙا).

مخدوم امدالله جي وصال کان پوءِ سندس وڏي فرزند مخدوم جمال الدين ٻيريءَ جي شهر ۾ ڪوٽ آباد ڪئي. مخدوم جمال الدين کان پوءِ سندس فرزند مخدوم يحيٰ ٻئي ٻيريءَ ۾ رهيو، ۽ اڃا تائين سندس سرازير آهي، جنهن کي اتي جا عالم ماڻهو ”پيراجو“ ڪري سڏيندا آهن. مخدوم يحيٰ جي وصال کان پوءِ سندس فرزند مخدوم عبدالخالق ٻيريءَ مان هجرت ڪري اچي ڪٽهڙن ۾ رهيو، ۽ اڄ تائين سندس خاندان جا فرد اتي ساکن آهن. ”تذڪره بخادر ڪٽهڙا“ هڪ رواب مل ڪئي آهي، جنهن مان معلوم ٿو ٿئي ته مخدوم عبدالخالق جي فرزند مخدوم محمد عاقل کي منصور پرتو رسول اڪرم صلي الله عليه جي طرفان، سنڌ

جي مشهور هن الله قدير شهيد رحمة الله عليه جي معرفت، دين جي دستار عطا ٿي. ”رئيس العلماء“
 هن کيس لقب عنایت ڪري، مٿن قصا ۽ فتوا جو ڪم رکيو ويو. جنهنڪري، هن خاندان ۾
 اڄ تائين اهو دستور هلندو اچي ته جيڪو به نئين سر ڪاڏي تي ويهندو ته پهرئين سال جي
 اندر اندر، قدير شهيد جي روضي مبارڪ تي ضرور حاضر ٿي دستاربنديءَ جي رسم اتي ادا ڪندو.
 مخدوم عبدالرحمان الشهد، مخدوم محمد عاقل رحمت الله عليه جو پوٽو هو. هو هڪ
 عارف، ڪامل ۽ عالم باعمل بزرگ هو. ظاهري خواه باطني علوم پنهنجي والد بزرگوار، مخدوم
 محمد عليه الرحمه کان حاصل ڪيائين، ۽ سندس وفات کان پوءِ سندس مسند تي ويهي اسلام
 جي تبليغ، ۽ شرڪ ۽ بدعتن جي پاڙ ٻڌڻ ۾ مشغول رهيو. ”تذڪره مخدوم ڪهڙا“ جي مصنف،
 مخدوم عبدالرحمان شهيد جي مذهبي صلاحيت ۽ احڪام شريعت جاري ڪرڻ تي استقامت ۽
 ڪيترا وڏا ذڪر ڪيا آهن، جن مان هڪڙو واقعو هن لکجي ٿو.

هڪ دفعي، رمضان شريف جي ۲۷ تاريخ، هڪ مجذوب شخص، سمي ايداس،
 غيرمسلمان جو لباس پهري، ڊگهي تي سوار ٿي، ڪهڙن جي شهر جي بازار مان حقو چڪيندو اچي
 لنگهيو، ۽ بلند آواز سان چونڊو ٿي ويو، ”منهنجو نالو ايداس آهي! ... منهنجو نالو ايداس آهي!“
 ماڻهن کيس رمضان شريف جي ادب ۽ احترام ڏانهن توجهه ڏياريو، ۽ کيس حرا بازار حفي ٻيٽ
 کان منع ڪيائون، مگر مجذوب تي ڪو اثر نه ٿيو. آخر مخدوم صاحب کي اطلاع ڏنو ويو.
 مخدوم صاحب انهيءَ خليفي کي، جو هن ڪم تي مقرر هوندو هو، حڪم ڪيو ته وڃي هن کي
 منع ڪريو؛ جيڪڏهن مع سان نه سمجهي، ته کيس شرعي تعزير ڏيئي سڌو ڪريو. جنهن
 جماعت سان گڏجي ويو ۽ وڃي مجذوب کي منع ڪيائين، مگر هو باز نه آيو؛ تعزير ڏيڻ
 جي ڪيائون، مگر جيڪا به لڪڙي يا پٿر مجذوب کي هڻيائون ٿي، سو کائڻس هڪ وڏي
 ٻري ٿي ڪيريو. مخدوم صاحب جي خدمت ۾ احوال عرض ڪيو ويو. پاڻ فرمايائون ته
 ”ماڻي وڃو ۽ وڃي کيس گرفتار ڪريو؛ اسان هيڏانهن ڪلام پڙهي دم ڪريون ٿا، ائين ته
 هن جو هيءُ استدراج هن کي ڪا به پناهه نه ڏيندو.“ خليفي اچڻ سان اچي هن کي پٿر هڻيو،
 ۽ ايداس پهرئين پٿر سان ڊگهي نان اچي پٽ تي ڪريو. هن کي هڪڙي اچي مخدوم وٽ
 حاضر ڪيائون. مخدوم صاحب حڪم ڪيو ته کيس ٻه سؤ آڻ درا لڳايا وڃن. مجذوب ٻيو نه
 ”هڪ هڪ ڌري جي عيوض هڪ ماڻهو شهيد ٿيندو!“ تنهن تي مخدوم صاحب ٻه سؤ ٻاوييه
 درن لڳائڻ جو حڪم ڏنو، ۽ اهو به حڪم ڏنائون ته سندن ڊگهو ڪٺي حيراب ڪيو وڃي
 مجذوب چيو ته ”جيڪو اسان جي ڊگهي جي گوشت مان ٻوٽي کائيندو، سو قتل ٿيندو!“
 مخدوم صاحب فرمايو ته ”جيڪو ٻوٽي کائيندو، تنهن تي دوزخ جي پناهه حرام آهي!“
 مجذوب جو هي قول ٻڌي، کي سميع الاعقاد ماڻهو ڊڄي ويا ۽ ڊگهي جو گوشت ڪوڏ
 ڪڍائون؛ مگر مخدوم صاحب ۽ راسخ الاعقاد مومن ڊگهي جو گوشت به کائڻو ۽ مجذوب
 کي ٻه سؤ ٻاوييه درا به لڳايا. اتان الاهي ڏسو، جو انهيءَ کان پوءِ جلد مخدوم صاحب

جي شهادت جو حادثو پيش آيو، جنهن ۾ پورا ۳۰ ڏينهن موس شهندي ٿيا (شهادت جو ذڪر اڳتي ڪيو ويندو).

مخدوم عبدالرحمان جدي ۽ حال جو صاحب، ڪشم ۽ ڪرامت جو مالڪ بزرگ هو. ”تذڪره“ وارو بزرگ لکي ٿو ته جڏهن مخدوم صاحب ٽي جدي ۽ سڪ جي صاحب باري ٿيندي هئي، تڏهن سندن رهاڻ مبارڪ مال اڪثر هي لفظ ڪرندا هئا، ”اے ملڪ جو مالڪ آهين“ انهيءَ حالت ۾ ڪيترن ماڻهن کي مالڪ ۽ ولایتون بخشيندا هئا. وري جڏهن هوشياريءَ جي حالت ۾ ايندا هئا، ته انهن لفظن کان استعفاء ڪندا هئا ۽ هن سندن جي سڪن جا پروا لکي ڏيندا هئا، تن کي پنسا ڏيئي، اهي پروا واپس وٺي ٿوري ڇوٽا هئا. مخدوم صاحب جون ڪرامتون به ڳاڻائي کان ٻاهر آهن؛ ته ڪري ۾ به ڪنهن لکين آهن، جتي به بطور ”بستي نمونہ خروار“ هڪڙي ڪرامت ذڪر ڪريون ٿا.

اچڻ قوم جو هڪ غريب شخص، چيني نالي، مخدوم صاحب وٽ هليو ۽ گهوڙن جي خدمت ڪندو هو. اتفاقاً هڪ ڏينهن گهوڙي چيني فٽر جي مٿي تي اهڙي زور سان لڳائي هئي جو چنڊو ٻروقت مري ويو. مخدوم صاحب کي جڏهن هن واقعي جي خبر ملي، تڏهن چيني جي پيءُ کي گهرائي فرمايائون ته ”تنهنجي پٽ جو موت هڪ اتفاقي حادثو هو، جو ٿي چڪو. مٿي جيڪڏهن تون چاهين ته توکي خون-پها پري ڏيون؛ پر جيڪڏهن چاهين ته اهو هڪ جي درٻار ۾ دعا گهري، توکي اهڙو فرزند وٺي ڏيون، جيڪو پنهنجي ساريءَ قوم جو پير ٿئي، ۽ سندس قوم جا ماڻهو ڪٿي به هجن ته اچي سندس مريد ٿين.“ انهيءَ ٻڌڻ سان، اچڻ فٽر، مخدوم صاحب جي پيرن تي ڪري پيو، ۽ هٿ ٻڌي عرض ڪيائين ته ”جيڪڏهن ائين ٿي پوي ته نهايت احسان ٿيندو.“ مخدوم صاحب دعا گهري. انهيءَ ئي سال کيس درٻار ۾ حاضر ٿيو، جنهن جو نالو به ماڳيو ”چنڊو“ رکيائون، ۽ کيس ٻروقت مخدوم صاحب جي حضور ۾ حاضر ڪيائون. مخدوم صاحب پنهنجي لب مبارڪ، آڱر تي وٺي، سندس وات ۾ وڌي. انهيءَ سڪر تي ننڍي هوندي کان ئي ولایت جو درجو عطا ٿيو. مخدوم صاحب فرمايو ته ”اسان جي وفات کان پوءِ صاحب ڏني نالي هڪ فٽر درٻارن جي شهر ۾ پيدا ٿيو. هو ٽيڪر ٿي آيو، انهن کان حاصل ٿيو.“ مخدوم صاحب جي وفات کان پوءِ به ان جي پيو صاحب ڏني هر جي صحبت ۾ به حاضر ٿيو، ۽ باقي فيض اتان پرايائين.

مخدوم صاحب جي لفظ مبارڪ موجب، ميان چيني جي پوري قوم سندس مريد ٿي. ميان چنڊو اگرچ طاقتور عالم هو، پر وٽه ڪونه پڙهيو هو. مگر مخدوم صاحب جي توجيہ جي برڪت سان خداوند، شريعت کيس وڏو علم عطا فرمايو هو. هو نهايت سريڪ ۽ شريعت تي مستقيم بزرگ هو. منجهه ماڻهو وٽس دعا فرمايو ٿا، اهو هو، پر خالي ڪاغذ ٺڪر ٿاڙي ٿي ڏيس ڏيندو هو. ان کان اڳ اسان مطالب حاصل ٿي ويندو هو. گهڻو ڪري سندس رهاڻ تي لفظ ”متر“ واري لفظ ”(الله معاهي ڏانهن دورو)“ جاري هوندو هو. آيتي هجڻ ڪري

۴۰ " جو تعلق صحيح نه ڪري سگهندو هو. سندس اولاد اڃا تائين ڪٺڙن جي شهر ۾ موجود آهي، هي فقير صاحب سڏجن ٿا. منجهن هن وقت ۾ ٻه چڱا چڱا بزرگ، علم ۽ عمل جا صاحب موجود آهن. پوري اچڻ قوم سندن مريد ۽ نهايت معتقد آهي. مخدوم خاندان سان سندن اهوئي معتقدانه رستو هلندو اچي ٿو.

مخدوم شهيد نهايت حق پسند ۽ متواضع هو. هڪ دفعي پاڻ ڪا شرعي خواه ڏنائين: ڪچهريءَ ۾ هڪ مسڪين عالم ويٺو هو، تنهن آڻي عرض ڪيو ته "مخدوم صاحب! توهان جو بيمو صحيح نه آهي... بلڪ صحيح هن طرح آهي". مخدوم صاحب خاموشيءَ سان ٻنهي فرمايو ته "يشڪ حڪم الهي آهي، جنهن توهان فرمايو". پوءِ بڪدم هڪ دستار ۽ لنگي گهرائي، مولوي صاحب کي عطا ڪيائون.

سندن جو مشهور فاضل ۽ عالم مخدوم محمد هاشم ٺٽوي رحمۃ الله عليه، مخدوم شهيد جو گهڻو دوست هو. صاحبن جي لاءِ عرف ڪهوڻڪيءَ ۾ انهيءَ وقت پير ميان بابرڪ شاه عادلپوريءَ جا فرزند، پير محمد جعفر شاه ۽ پير موسيٰ شاه، رهندا هئا، جي ٻن ظاهري خواه باطني علم ۾ ڪمال جا صاحب هئا. انهن مان به مخدوم شهيد جو گهرو ۽ گهالورستو هو، خصوصاً پير موسيٰ شاه، جو ننڍو هو، تنهن جي مخدوم شهيد سان نهايت الفت ۽ عقيدت هئي. هو هر چوڻين مهيني مخدوم شهيد جي زيارت لاءِ سرور ايندو هو، ۽ سندس هيءَ دستور هو ته شاه جالاءِ (ربايت خيرپور جو هڪ مشهور معروف ولي الله، جو الين صديءَ ۾ ٿي گذريو آهي، ۽ سندس درگاه ڪٺڙن جي شهر کان اٽڪل ٽي چار ڪوهه پري عوام خواه خاص لاءِ زيارتگاهه آهي) جي درگاه وٽ اچي ڪهوڙن تان لهي پوندا هئا، ۽ پاڻ خواه سندن خيلا پيادا اچي مخدوم صاحب جي خدمت ۾ حاضر ٿيندا هئا، ۽ انهيءَ فيصلي کان مستفيض ٿيندا هئا.

مخدوم شهيد عليه رحمۃ فطرتا حق گو ۽ مجاهد مرد هوندا هئا. اگريچ سندن طبع ۾ هجڙ تمام گهڻو هو، تاهه جابر کان جابر ۽ ظالم کان ظالم اسير کي به، حديث شريف "افضل الجهاد ڪلمه حق عند امير جائز" جي فرمان موجب، حق چئي ڏيندا هئا.

جيئن ته هڪ دفعي جو قصو آهي ته ميان نور محمد ڪلهوڙي، پنهنجي حڪومت جي زماني ۾، سڀ جاگيرون ۽ معافيون رد ڪري، انهن جا پروانا منسوخ ڪري ڇڏيا. سيد حيدر شاه حقاني، جنهن جو مقبرو روھڙي شهر ۾ اڄ تائين آهي ۽ عام خاص ماڻهن جو زيارتگاهه آهي، تنهن جي اولاد سان سيد مير يعقوب شاه ۽ پيا، جن جو مخدوم شهيد سان بلڪل مخلصانه رستو هو. انهيءَ حد تائين هو سندن باغن ۽ زمينن ۾ جڏهن به ڪو سيو وغيره پيدا ٿيندو هو، ته اڳ ۾ مخدوم صاحب جي دروازي تي پهچائي پوءِ پاڻ کائيندا هئا، بلڪ پنهنجي معصومن ۽ لينگرن جو عقيقو به اچي مخدوم شهيد جي مسجد جي دروازي تي ڪندا هئا. تن جا به سڀ مدافين ۽ جاگيرن جا پروانا رد ٿي ويا. جنهن تي اهي سڀ

سید، مخدوم شہید کي ملتجي ٿيا ته پاڻ قدم رنج فرمائي. ميان نور محمد ئي هدايت ڪري، سندن سڀ پروانا دستور موجب جاري ڪرائي ڏيس. مخدوم شہيد عذر ڪيو ۽ فرمايو ته نور محمد ڀينور آهي، هن وٽ هلڻ جي تڪليف اسان کي نه ڏيو؛ مگر سندن رڳو اصرار ۽ الحاح ڪيو، جنهن تي لاچار مخدوم صاحب تيار ٿيو. هر ڇهه نويس هيءَ حر ميان نور محمد جي حضور ۾ پهچائي. ميان نور محمد حڏن ته پاڻ به هڪ پير ۽ وقت جو حاڪم هو، تنهنڪري سندس درٻار ۾ گهڙو به شريف خاندان سيد يا اهل الله ماڻهو ايندو هو، ۽ هن جي تعظيم و نڪرڻ لاءِ اٿڻ يا سائس بنگليز اٿڻ جي تڪليف گوارا نه ڪندو هو. مخدوم شہيد جي تشريف آوريءَ جي خبر ٻڌي، نهايت پريشان ٿيو. پنهنجي وزيرن ۽ مقرر سان صلاح ڪيائين ته ”مخدوم صاحب هڪ جذبي ۽ حال جو صاحب ۽ سڀنا عباس جي آل مان آهي، ۽ ڪڏهن به اسان وٽ نه آيو آهي؛ جيڪڏهن سندس آڏو ڪمافطه تواضع بچا نه اٿڻ ڪري رڃ ٿي ويو ته ڳالهه حراپ ٿي پوندي؛ پر جيڪڏهن سندس خاطر جوليءَ لاءِ اتي سائس بنگليز ٿيائين، ته اسان جي درٻار جي رسم ٿئي پوندي!“ آخر هيءَ صلاح ٻيهارائون ته مخدوم صاحب جي اچڻ وقت ميان نور محمد توشاخاني جي معائني ڪرڻ جي بهاني سان توشاخاني ۾ هجي؛ جنهن وقت مخدوم صاحب، ميان صاحب جي ڪچهريءَ ۾ تشريف فرمائي، انهيءَ وقت ميان صاحب توشاخاني مان قدم رنج فرمائي، جيئن پنهنجي ٻيلي بيٺي سلافت ٿي وڃي ۽ انهيءَ حالت ۾ السلام عليڪم، خوش آمديد ۽ مرحبائيءَ جون سڀ رسمن ادا ٿي وڃن، باقي مخدوم صاحب جي موڪلائڻ وقت جيڪڏهن اتي ٻيڻ جو اتفاق ٿيو ته ڪو مصائقو نه آهي. آخر جڏهن مخدوم صاحب ڪچهريءَ جي ٻاهران حاضر ٿيو، تڏهن ميان نور محمد، مقرر ڪيل ٺهراءَ موجب، پاڻ اتي توشاخاني ڏانهن هليو ويو ۽ درٻار کي حڪم ڪيائين ته مخدوم صاحب کي اندر وٺي اچي. مخدوم صاحب مسند تائين پهتو، مگر ميان صاحب توشاخاني ۾ ٿورو وقت ڪيو-انهيءَ خيال سان ته پاڻ ٿورو دير سان ويندو ته مخدوم شہيد سندس اڳيان اتي تواضع بچا آندو. هوڏانهن، مخدوم صاحب جڏهن مسند حالي ڏٺي، ته هڪدم مصوبيڻاري نفل پڙهڻ ۾ شروع ٿي ويو. ميان نور محمد ٻيڻ اچي مسند تي ويٺو؛ ۽ حڏن مخدوم صاحب نماز ۽ دعا کان فارغ ٿيو، تڏهن مرحبا ۽ حيرعافيت پڙهيءَ جا آداب بعد آندائين. مخدوم شہيد، ميان نور محمد ڏانهن منوجه ٿي فرمايو ته ”ٻڌڻ ۾ آيو آهي ته توهان وٽ ڪٿا تمام سٺا سٺا موجود آهن!“ ميان صاحب سمجهيو ته شايد مخدوم صاحب کي شڪار جو شوق ٿيو آهي، سو حڪم ڪيائين ته مختلف ملڪن جا ڪا-جهڙوڪ خراساني، گجراتي، هندستاني، وغيره-هڪدم حاضر ڪيا وڃن. تنهن تي مخدوم صاحب فرمايو ته ”اسان کي ڪنهن جي ڪا-گهرج ڪانه آهي، مگر حديث شريف جي ڳالهه ياد آئي، جنهن ۾ حضور پر نور عليه الصلوة والسلام فرمايو آهي ته اچي ڪو ماڻهو حيرت يا صدقو ڏيئي واپس اچي ورائي، ته اهو ماڻهو ڪٿي مثل آهي، حقيقي ڪري وري ٿو ڪاڏي؛ ۽ خيال ڪيون ٿا ته

شايد ميان صاحب وٽ ڪٿا ڳڻا هجن، ۽ هيءَ عادت انهن جي صحبت مان پراڻي هجڻ جو
 جيڪي جاگيرون ۽ معافيون اڳين حاڪمن، شريف خاندانن، بزرگن ۽ ساداتن کي بطور حيرت
 عنايت ڪيون هيون، سي واپس ورتيون اٿن۔ ڏٺوسون ته امان جو گمان صحيح نڪتو!
 ميان نور محمد، جنهن جا وڏا پڻ پيري مشائخيءَ مان حاڪم بنا هئا، تنهن جو مخدوم صاحب
 جي هيتري پياڪي، دليري ۽ جرات ڏٺي، ۽ تنهن سان گڏ هي خبرون به سندس ڪنن تائين
 پهچنديون ٿي رهيون ته نه فقط سنڌ پر بلوچستان، پنجاب ۽ ٻين ملڪن ۾ به مخدوم صاحب
 جو ڪافي اثر ۽ رسوخ آهي، سندن مريدن ۽ معتقدن جو حلقو تمام وسيع آهي، خود دهليءَ
 جو بادشاهه به سندس ارادتمند آهي، ۽ مخدوم صاحب جي وري هيءَ حالت آهي جو جڏهن وڃي
 ۽ جذبي جي حالت طاري ٿئي ٿي ته ملڪ ۽ پرڳڻا ماڻهن کي عطا ڪيو ڇڏي، سو سندس دل
 ۾ هيءَ وهم جاءِ ڪري ويو ته ڪڏهن نه ڪڏهن مخدوم صاحب جي هٿان سندس حڪومت
 کي جوکو آهي! بظاهر ته مخدوم صاحب کي راضي ڪرڻ خاطر نهايت تڪرر ۽ تعظيم سان
 پيش آيو، مهمانيون ڪيائين، ۽ رخصت وقت پنهنجي منشيءَ کي حڪم ڪيائين ته ”منهنجي مهر
 کڻي مخدوم صاحب جي خدمت ۾ حاضر ٿي، ۽ مرضيءَ موجب پروان ۽ معافي نالا رکي
 سندس حوالي ڪر، مگر دل ۾ مخدوم شهيد کان ڊپ رکڻ لڳو، ۽ اهڙا بهانا ڳولڻ لڳو
 جيئن مخدوم صاحب کي دفع ڪري ڇڏي. آخر ظاهر ۾ هيٺيون بهانو ٿي آيو.

شهادت جو قصو

ڪهڙن جي ڀرسان سيدن جو هڪ ننڍو ڳوٺ آهي، جنهن کي ”انڊي“ چوندا آهن.
 اتي هڪ غريب مڱهار رهندو هو، جنهن جي زال نهايت حسين هئي. ڳوٺ جي سيدن مان
 هڪ نوجوان سيد انهيءَ عورت تي عاشق ٿي پيو، ۽ پنهنجي زمينداريءَ جي نشي ۾ پانيائين
 ته اها عورت سندس مسڪين مڙس کان زبردستيءَ ڪسي پاڻ وٽ ويهاري ڇڏي. مڱهار پيو
 ڪو وسيلو ۽ بچاءُ نه ڏسي اچي مخدوم شهيد وٽ فرياد ڪئي، ۽ پنهنجي زال وٺي جي
 مخدوم صاحب جي شهر ۾ رهيو.

مخدوم صاحب، سيد جي وڏن کي هن محوري قصي کان آگاهه ڪري لکيو ته هو
 کيس هدايت ڪري ان ڀري ڪم کان باز آئين؛ پر ڪڏهن شاه صاحب کي هروڀرو اها
 عورت پنهنجي هٿ ۾ رکڻي آهي، ته ڪنهن نموني سان سندس مڙس کي راضي ڪري، کيس
 طلاؤ ڏياري، پوءِ ٻيلي پنهنجي نڪاح ۾ آڻي؛ باقي زور زبردستيءَ سان ڏسي پاڻ وٽ پرانيءَ
 عورت تي رڻ شريعت موجب حرام ۽ ڪبيرو گناهه آهي. وڏن سيدن، نوجوان سيد کي
 گهڻو جهجهايو، مگر هو اصل باز نه آيو. لاچار، مخدوم صاحب ساري حقيقت لکي، مڱهار
 ۽ سندس زال تي، پنهنجي هٿ زيرڪ نالي غلام سان گڏي، روٽي جي ڪاردار معين ڏيتر
 ڏانهن موڪلي ڏنو. عاشق سيد تي حڏن اها خبر پهتي، تڏهن بڪدم پهچا نوڪر، لور
 ۽ اوڀاش سگهي وئي، شاهه جالبي رحمۃ الله عليه جي درگاهه وٽ انهن کي اچي پهتو، ۽

مڱڻهار جي زال زبردستيءَ کڻي لڳو. زيرڪ، شاھ کي گهڻوئي سمجھايو ته هيءَ بازو آڙي روھڙيءَ جي ڪاردار ڏانهن وٺي ٿو وڃان؛ جيستائين اتي نه پهچائيندس، تيسائين اوهان کي نه ڏيندس؛ ڪاردار وٽ پهچائڻ کان پوءِ منهنجو ڪوبه واسطو نه آهي، توهان ڄاڻو ۽ ڪاردار ڄاڻي؛ مگر شاھ نه مڙيو ۽ فساد شروع ڪري ڏنائين. نيڪ قصو وڃي تلواربازيءَ جي حد تائين پهتو. ٻنهي ڌرين مان ڪي ماڻهو فتحي پيا. زيرڪ جي هٿان واصل شاھ نالي هڪ سيد کي سخت گھاءُ رسيو، ۽ سخت فتحي رسين تي ڪري پيو. فسادِي سيد، هيءَ وجهه وٺي، قتيل سيد کي کٽ تي کڻي، روھڙيءَ جي ڪاردار وٽ پهچي، مخدوم شهيد ۽ سندس ماڻهن تي دانھي ٿيو. روھڙيءَ جي ڪاردار معين ڏيتر کي اها خبر هئي ته ميان نورمحمد اندروني طرح مخدوم صاحب جو حاسد ۽ مخالف آهي، ۽ گجهي طرح کيس مخدوم صاحب جي برخلاف بهانو تلاش ڪرڻ جو اشارو ٿيل هو. تنهن اصل واقعي کان قطع نظر ڪري، وٺي مخدوم صاحب جي برخلاف لکيو ۽ مٿس ظلم زبردستي، فساد، خونريزي، وغيره وغيره جا الزام رکيائين.

ميان نورمحمد، جو اڳي ئي ڪنهن سوفي جو منتظر هو، تنهن دائود نالي هڪ قاصديءَ کي (جو چون ٿا ته سيوهڻ واري هنود قاصديءَ جي اولاد مان هو) حڪم ڪيو ته لشڪر وٺي وڃي مخدوم ۽ سندس ساري خاندان کي قتل ڪري اچي. هيءَ ظالم هڪدم هڪ وڏو لشڪر ساڻ ڪري اچي ڪهڙن وٽ پهتو، ۽ شهر کي گهيرو ڪري لڙائيءَ جو انتظار ڪرڻ لڳو؛ هڪڙا ته کيس خبر هئي ته بيشمار ماڻهو مخدوم جا سرحد ۽ معتد آهن، مبادا مخدوم جماعت ساڻ هڪري جنگ لاءِ سنڀري اچي.

هوڏانهن، مخدوم جو اهو حال هو جو جڏهن هيءَ شورش شروع ٿي ۽ ميان نورمحمد جي ارادي جون حرون پهچڻ لڳيون، ته هزارها ماڻهو ٽولين جون ٽوليون ٿي مخدوم صاحب وٽ ٿي آيا، ۽ اسلام جي راهه ۾ قربان ٿيڻ لاءِ پنهنجا سر ٿي آڇيائون؛ مگر مخدوم صاحب سڀني کي دعائون ڪري واپس ٿي موٽايو، ۽ فرمايائون ٿي ته ”اسان الله پاڪ جي درگاه مان نهايت عاجزي ۽ زاريءَ سان شهادت جي دعا گهري آهي؛ جيڪڏهن واقعي اها دعا قبول ٿي آهي ۽ هيءَ عظيم سعادت اسان کي نصيب ٿي، ته ان کان وڌيڪ پيو ڇا گهرجي جو قيامت جي ڏينهن حضرت سيدنا امام عليه و علي آهانه السلام جي جهنڊي هيٺ شهدي ڪري بلا جي جماعت ساڻ گڏ اٿندائون؟ هيءَ درٻار ڪبريا جو اسان تي هڪ عظيم الشان احسان ۽ لطف ٿيندو-۽ جيڪڏهن سنڌ جي حاڪم جي هيءَ فوج ڪنهن ٻئي شخص سان ٿي اچي، ته به اسان جون اکيون ٽڙيون.“

خير، قصو ڪونه، پيا ماڻهو ته سڀ مخدوم صاحب جون دعائون وٺي ۽ نصيحتون ٻڌي واپس ٿيندا ويا، باقي حص ۲۰۸ (۱) ماڻهو، جن ۾ ست سيد هئا ۽ ڪيترا عالم، حافظ،

(۱) لاندڪره، محادي ڪهڙو؟ ۲۰۸ لکيل آهي، مگر مخدوم غلام محمد بگائيءَ پنهنجي سنڌيءَ

۲۲۲ بيان ڪيا آهن.

عابد ۽ زاهد هئا، هي مسجد شريف ۾ موجود رهيا. اتي ظهري جو وقت اچي ٿيو. مخدوم صاحب ايون کي هدايت ڪئي ته ”نماز ادا ڪري سڀ قبلي شريف ڏانهن متوجهه ٿي مرامي ۾ ويهي رهو: جڏهن توهان تي تلوارن جا وار ٿين ته صبر ۽ شڪر کان سواءِ ٻيو زبان مان ڪوبه لفظ نه ڪڍجو ۽ هٿ يا پير هرگز نه هلائيو، ڇاڪاڻ ته اسان هيءَ دبح پنهنجي رضا حوشيءَ مان تسليم ڪئي آهي.“ ايتري ۾ مخدوم شهيد جي پاڻ مخدوم محمد عادل، جو پڻ نهايت پرهيزگار ۽ ولي ڪامل هو (جنهن جو ذڪر ڪنهن ٻيءَ صحت ۾ ڪنداسون)، نئون عرض ڪيو ته ”جيڪڏهن اجازت فرمايو ته الله کان پڻي انهيءَ زمين کي حضرت اوطح جي نوم جي کوٽ وانگر اونڌو ڪري ڇڏيان، جنهن تي ظالمن جو لشڪر اچي منزل انداز ٿيو آهي! يا، پنهنجي هن ڪوڙي مان ڪهڙن جي چوڌاري هڪ اهڙو درياهه وهائين، جنهن ۾ بيقياڻن جي سڄي ڇل فرعون ۽ سندس لشڪر جي طرح غرق ٿي وڃي!“ مگر، مخدوم صاحب فرمايو ته ”ادا، اها طاف اسان کي به آهي، مگر الله جي واٽ ۾ شهيد ٿيڻ جي نه. مان ها سال الله پاڪ کان گهرندا رهيا آهيون، ۽ انهيءَ جي قبوليت جا آثار هن وقت ظاهر ٿيا آهن: هاڻ عين موقعي تي انهيءَ نعمت عظميٰ کال محروم رهڻ دل ٺٽي گهري: ڇڏ ته مولا جي واٽ ۾ سر ڏيئي سرها ٿيون. ۽ يقين اٿئون ته قربانيءَ جي عيوض اسان کي الله پاڪ جي دٻار ۾ سرخرو ٿي نصيب ٿيندي: جنهنڪري رسول الله جي امت جي ڪجهه حصي جي شذعت به اسان جي هٿان ٿي سگهندي، ۽ اسان جي پوين کي پڻ گهڻي قدر برڪتون ۽ ثواب حاصل ٿيندو!“ هن کان بعد رخصت لاءِ حرمسراءِ ڏانهن روانا ٿيا، ۽ اتي وڃي پنهنجن ننڍڙن پنهني فرزندن - مخدوم محمدي ۽ مخدوم حمدي کي سڀني سان لائي، سندن لاءِ حير ۽ برڪت جي دعا گهربائون. پهرئين صاحبزادي جي عمر ۾ سال، ۽ ٻئي صاحبزادي جي عمر هڪ سال هئي. تنهن بعد گهر وارن کي گڏ ڪري، کين، ڪربلا جي واقعي ۾ اهل بيت ڪرام جو مثال وٺي، صبر ۽ الاهي رضا تي راضي رهڻ جي نصيحت ڪيائون. آخرڪار، سڀني کي رب پاڪ جي سپرد ڪري پاڻ ٻاهر نڪري آيا، ۽ مسجد جي دروازي تي قبلي ڏانهن سهڻ ڪري وهو سارڻ سڳا، ته ايتري ۾ لشڪر جا ماڻهو به اچي سهڙيا ۽ مخدوم شهيد کي حمل آور بنا. مخدوم شهيد ان وقت هي لفظ پنهنجي زبان مبارڪ مان ڪڍيا: ”بسم الله رضىا بقضاء الله“ (۱)، تلوار جي ڏڪ لڳڻ سان، الله اڪبر جو نعرو هڻائون. - ر. مارڪ بدن کان حصا ٿي ويو، ۽ سندن روح ۾ توح ”اللهم انصنا بالرفيق الاعلىٰ“ (۲) پڙهندو، اعليٰ عليين ڏانهن پرواز ڪري ويو (۳).

(۱) معنيٰ: (امين الله تعالى جسي رضا تي راضي آهيون (۲) معنيٰ: اي سهڻا الله! اسان تي شهيدن دوستن يعني سلاڪر سان سلاءِ. (۳) تذڪره معاذير دهزا - مخدوم علام محمد پگڻيءَ وري هن طرح لکيو آهي:

”صاڪ ٻهون“ صيف سان چئي طالب تڪبير، صاحب ٽائيءَ جوف سان ڪيو شاڪو شڪرنا، تن ٻهون ٽئين وار سان سورهي ڏنو ساهه.

مسجد شريف جي دروازي تي، مخدوم صاحب جي شهيد ٿيڻ واريءَ جاءِ تي ڏکي ٺاهي ويئي، جا اڃا تائين (۱۹۵۷ع) موجود آهي. پوءِ ظالم ڪاهي ٻيا مسجد ۾ اندر، ۽ مخدوم صاحب جي ڀاءُ مخدوم محمد عاقل عليه رحمة ۽ ٻين مسجد ۾ ويٺل موسيٰ کي مرانبي ۾ ويٺي ان شهيد ڪيائون. ڪنهن مومن هٿ ڪونه هلايو، بلڪ صر ۽ شڪر سان ئي سبل الله سرمدو ڪري، سورهي وڃي سرها ٿيا.

”تذڪره“ جو مصنف لکي ٿو ته ٽي ڏينهن لاشا مسجد ۾ پيا رهيا. ٺهڙن جي گوشت ۾ اهڙو ڪو ماڻهو ڪونه بچيو، جو لاشا دماڻي-مگر ڪنهن لاشي مان بدبوءِ نه ٿي. رات جو مخدوم شهيد، سر مبارڪ هٿ ۾ کڻي، شهيدن جي لاشن تي پهرو ٿي ڏنو. ٽئين ڏينهن مخدوم شهيد جو يار غار، پير سيد موسيٰ شاھ، صاحبن جي لوءِ عرف گهوٽڪيءَ کان آيو، ۽ اچي مخدوم پائرن ۽ شهيدن جا لاشا دمن ڪرائي.

”تذڪره مخدوم ڪهڙا“ جي مصنف هڪ روايت حضرت مخدوم عبدالخالق کان آندي آهي ته انهن شهيدن مان هڪ -عقب ٿيل آدمي علاج معالعي مان چڱو ڀلو ٿي پيو، مگر -بستانين زنده هو، بهرحال هيئن ڇپ ڪي چنبدو رهيو- ايتريقدر هو سندس ڇپ سان خون جاري ٿي پوندو هو. حذري ڪاشي -س- بچيو ويو، تڏهن نهايت حشر ۽ ارمان سان -س- کڻي گهر ڪيائين ته ”حذري مان -س- ٺهجي، بلڪل بيهوش، شهيدن جي لاشن ۾ پيو هوس، ته ڇا ٿو ڏسان ته نهايت -س- ۽ حبل حورون شراپا طهورا جا پيالا پُر ڪري کڻي آيون، ۽ اچي شهيدن کي پيارايون. هڪ حور پيالو کڻي منهنجي نشان به اچي ڏئي، ۽ جيئن پيالو ڇپ تي رکي مون کي پيارڻ تي هڻي، ته مٿانن جيڪو نگران سڏڪ هو، تنهن کيس هڪل ڪري چيو ته -خردارا! هي آدمي اڃا حيات آهي- انهيءَ کي هن پيالي پيارڻ جو حڪم نه آهي! مگر..... هڪ قطرو الهيءَ شراب جو منهنجي هيٺين ڇپ تي اچي ڪريو، -س- جي لذت اڄ تائين مون کي انهيءَ ڇپ مان اچي رهي آهي، ۽ مان ڇپ جي چٽن ۽ ڇاڙڻ کان پاڻ کي روڪي نٿو سگهان!“

مسجد ۾ مخدومين ۽ موسيٰ کي شهيد ڪرڻ بعد، ظالمن، مخدوم جي لعل ۽ بياد کي ستر ڪرڻ جي اوازي سان، مخدوم جي حواليءَ ڏانهن رخ رکيو، پر اڪباري حيدن مان سيد بيرو شاھ، جو پنهنجي وقت جو ڪامل ٻرڱ ۽ صحيح النسب -سيد- هو، سو پنهنجي اولاد -سبب اچي حواليءَ ۾ دروازي تي ٿي بيٺو، ۽ ظالمن جي لشڪر کي چيائين ته ”نوهان -س- گمان ۾ جيڪي ڏوهي هئا، -س- مل ٿي چڪا، هن معصومن ڪوبه ڏوهه نه ڪيو آهي؛ جيستائين اسان جي -س- ۾ شاهه آهي، تيستائين نوهان ٿي اندر هرگز هرگز نه وڃڻ ڏينداسون!“ جنهن تي ظالم توقف ۾ اچي ويا، ۽ اندر پور نه رکيائون.

مخدوم صاحب جي ٻنهي صاحبزادن مان وڏي صاحبزادي مخدوم محمديهءَ کي، جنهن جي عمر ٻه سال هئي، شهر جي وڏيري ميان ٺاري خان -مٽي- وڃي پاڻ وٽ لڪايو، ۽ ٻئي

میان احمدیء کی، جنهن جي عمر هڪ سال هئي، مائٽي گلي نالي حمام ڪيڙن ۾ لڪائي پنهنجي گهر ڏانهن کڻي ئي وئي، ته وات تي کيس فسادين وڃي پڪڙيو ۽ چوڻ لڳا ته ”تون مخدوم جو ٻينگر پاڻ سان کڻي ئي وڃين!“ جنهن تي مائٽي پنهنجي نياڻي ڪڍي ڏني، جنهن کي انهن ناترسن قتل ڪري ڇڏيو. انهيءَ ڪارگذاريءَ کان پوءِ، مخدوم صاحب جي سڀني خليفن ۽ متعلقين - جهڙوڪ خليفو رحم الله، خواجہ ۽ حليفو عبداللہ بالڪو، وغيره - جي گهرن ۾ ڪاهي پيا ۽ سڀني جا گهر ڦري لٽي ويران ڪري سڀ مال کڻي ويا. هن واقعي کان پوءِ میان نورمحمد جي درٻار جا ۴ مکيه امير، ڏوتي ۽ انگريز ٻهري، پيشانيءَ تي ٽنگ لڳائي، میان نورمحمد جي درٻار ۾ ويا، ۽ سلام جي بدران وڃي ’رام رام‘ چيائون. میان ڏاڍو ڪاوڙيو ۽ چيائين ته ”ڇا (نعوذ باللہ) توهان مون کي ڪافر ٿا چئو، هو اهو طريقو اختيار ڪيو اٿو؟“ ٻنهي بلڪل پيرواھيءَ سان پنهنجي سر تان آسرو کڻي جواب ڏنو ته ”اي میان صاحب! توهان شرع جي ٽٽپ کي ڪي ڇڏيو - اڄ اسين ’رام رام‘ نه چئون ته ٻيو ڇا چئون؟“ هن ڳالھ کان میان صاحب ڏاڍو متاثر ٿيو، ته مٿان وري مخدوم غلام محمد بگائي، جو پڻ مخدوم صاحب جو همعصر ۽ ولي ڪامل، مداح رسول الله صلي الله عليه وسلم جو هو، تنهن شهادت جو سڄو قصو آزاد نظم (Blank verse) ۾ ٺاهي تيار ڪري، ان جي آخر ۾ میان نورمحمد کي سخت ڦٽ جٽ لکي، جمعي ڏينهن وڃي میان جي مسجد ۾ سندس روبرو پڙهيو. جنهن کان میان ڏاڍو پشيمان ٿيو، ۽ ارمان ڪاڏائين - سگر تير آڱر - ۾ ئي چئي چڪو هو، تنهن کي موٽائڻ سندس وس کان ٻاهر هو.

هت مناسب ٿيندو ته مخدوم غلام محمد بگائيءَ جي سنڌيءَ مان انهيءَ حصي جا ڪي اقتباس نقل ڪريون، جن ۾ میان نورمحمد کي خطاب ٿيل آهي. ”تذڪره“ وارو لکي ٿو ته مخدوم غلام محمد هيءَ نظم حضور اڪرم صلي الله عليه وسلم جي اشاري تي سکيو هو.

نفاق بيدني ڪئي ٿورو نا وجهي،	خطا هو خون سڀي تان ڪر تحفي.
جي هوند مارائين حق تي گذريو گواهي،	ته پڻ ماريندڙ ماراءِ تون ڪڍي، ڪتاب.
ان النفس بالنفس ڪاريو قصاص،	پر سا ۽ پاويہ ڪيئن مومن ماراها.
خائن هڪڙي خون ۾ اچي مت موڙها،	جيئن هاڻو ڪن هڪڙا، ڏجن پاڻ ٻيا.
سي ساواڻي مڪي وڃن، ٿين ڀينگ پونگا،	جي قاضيءَ قريشيءَ سان هوءَ تمصب تپ ٿاء.
ته ڇو ڪيائين دين جي رونق روءِ جاءِ،	ته مارائي مخدوم کي پنهنجي ڳالھ. پوءِ؟
ڇاڪي غاري ضربا مومن مارايا،	نات شرع جنهن تي ڪاريو قصاص؟
انهيءَ عيوض ۾ اهو ڪوئي هوند ڪها،	”ولائتو وازرة و زراخري“ پير پرجهي پاء.
ڇت چئشي ترهو ٿئي ٻڙي پوڙاها،	شال نه هوند ٻن سرخرو، ڪولاھيا ڪان ٻيا.
ٻارون پهنمبر پاڪ جي اوڀالا ايندا،	شافيءَ جي شرع ۾ جيڏي جاڙ ڪيا.

وٺي حڪومت هٿ مان، ٻاهي، پٺ مرنديءَ،
 آبرو اسلام جي ڪوڙهيا ڪوهه ڪڍيائ،
 شور و اهڙن نڪري ٻهلا ڳالهه وڌيائ،
 مشعل مومنين جا قاضي ڪوهه ڪٽيائ،
 جهڙي ڪيني جهان ۾، آڏي سا اينديائ،
 هيڙي ڦرند ڦهندي، جي پيلارا پائيائ،
 ظالما زور زبان سان منڊ ماري سڪايائ،
 سڪها زنجير ظلم جا گهٽ ڳاٽا ڳول پونديائ،
 شاديون شڪرانا ڪيون، ڪيو غير خدائ،
 چوي غلام محمدي تسالي غلاما،

ڏنن ڏاء نه رهي جي سو رڻا سچ ڪيائ،
 هل ماوڻي ڇڏي، سڄي ٽپي سرائ،
 جي ٿي شمع شمع جا پريا، سي ڪنهن اجهيائ،
 ڪاٽي پونديءَ ڦهر جي، ٻيا ڪا پونديءَ
 اچي ڪڙڪي ڦهر جا گهوڙا گهر پونديءَ
 مارو مگر ظلم جي ٻارڻ پاريائ،
 امنهان ۽ ايران جا گهوڙا گهر اينديائ،
 اڄ يا سڀهن مرندين ٻاهي ڏينهن پٽائ،
 ماريو مفسد مومنون ويهو جهڙي جاءِ بجاءِ،
 ويندا سي ايمان سان جي ڪلمو چون مڏا.

مخدوم عبدالرحمان جي شهادت جو واقعو سن ۱۱۳۵ هجريءَ ۾ ٿيو.

هتي هتي مٿن منڊ ڦٽاڊ	بسل لاهيائ
عند رهر برزقون فرحين	ڪانوا غاڙين
در مسجد قتل شد	شمع هڏي ڪٽي شد
مٿين جملن مان اهو سن نڪري ٿو.	

سرحوم مولوي قاضي حاجي محمد عثمان*

ميان مولوي حاجي محمد عثمان، بن مولانا محمد شريف، بن حافظ محمد صادق، انصاري خاندان مان هو. ميان محمد عثمان جا وڏا حجاز مان سنڌ ۾ آيل هئا. اڄ ڏينهن تائين هن خاندان جا گهڻا افراد حجاز ۾ موجود آهن.

ميان صاحب جو وڏو ڀاءُ مولانا حبيب الله نوشهري فيروز مان هجرت ڪري مڪي شريف وڃي رهيو، ۽ ساڻس گڏ ميان صاحب به هجرت ڪئي، جنهن جي عمر ان وقت ۹-۱۰ سال کن مس هئي. پوءِ اتان پاڻ يمن ۾ وڃي حضرت علامه شوڪاني جا شاگرد ٿيا، ۽ بلاواسطه سندن تلامذت جو شرف حاصل ڪيائون.

تڪميل تعليم کان پوءِ پاڻ ۲۴ ورهين جي عمر ۾ سنڌ ڏانهن واپس آيا، ۽ هتي اچي مٿاهل زندگي اختيار ڪيائون. نوشهري فيروز کان هڪ ميل اوڀر طرف، ”گاهي راهو“ جي ڳوٺ ۾ سڪونت پذير ٿيا، جتي پاڻ تعليم جو سلسلو جاري رکيائون ۽ ان سان گڏ معائنن ۽ روزگار لاءِ اناج جو واپار ڪندا رهيا.

انهيءَ وقت سنڌ ۾ پير صاحب ڀاڳپوري ۽ مير علي مراد خان جا ٻئي خاندان ڏاڍا علم-دوست خاندان هئا. ساڻن سندن چڱا گهرا تعلقات رهيا. خصوصاً، پير صاحب ڀاڳپوري ڏهني نقطه نظر کان روشن خيال، ۽ سياسي نقطه نظر کان آزاديءَ جا علمبردار هئا؛ انهيءَ ڪري سندن آزاديءَ جي منصوبن ۾ تحرڪ کان مولوي حاجي محمد عثمان ڪافي متاثر هو. اڳ ۾ ئي حضرت سيد احمد ۽ مولانا محمد اسماعيل سيڪن خلاف اعلان جهاد بلند ڪيو هو، ۽ سنڌ مان ٻه ڀاڳپوري صاحب انهيءَ تحريڪ جي پوريءَ طرح مدد ڪئي. سيڪن سان لڙائي هلندي، پير صاحب ڀاڳپوري طرفان جيڪي مجاهدن جا دستا مدد لاءِ ٻڌي ويا، انهن مان هڪ دستي ۾ ميان حاجي محمد عثمان صاحب پڻ شامل هو. سنڌي مجاهدن جي هن دستن کي منزل مقصود تي پهچندي معلوم ٿيو ته حریت ۽ آزاديءَ جا علمبردار سيد احمد ۽ مولانا اسماعيل - ٻئي ”بالا ڳوٺ“ ۾ شهيد ٿي ويا ۽ مجاهدن جي فوج منتشر ٿي ويئي. انهيءَ تي سنڌ واري هن دستي جا

* هن سوانح جو مواد جناب حڪيم شمس الدين صاحب پدهجي حافظي مان لکايو، ۽ حافظ محمد صاحب، اسسٽنٽ لائبريرين سنڌ يونيورسٽي، قلمبند ڪيو، جنهن کي ڪن اضافن سان شايع ڪيو وڃي ٿو. - مرتب

جعلي مياهي واپس سونيا. سان صاحب انهيءَ جهاد ۾ شامل ٿيڻ لاءِ جيڪي پاڻ سان هٿيار کڻي ويو هو، انهن مان هڪ تلوار ۽ هڪ خنجر اڃا تائين سندن خاندان ۾ بطور پادگاريءَ حود آهن. ڪهڙون هي دور حڪومت ۾ سندن وڏن کي جاگير مليل هئي، هاڻوسهري ڦيرور ۽ ناروشاهه جي وچ ڌاري ”مولين“ ڳوٺ جي آسپاس هئي. پر، جئن ته پاڻ سندن عمر ۾ وطن کي حيرباد چئي مڪرمه هجرت ڪري هليا ويا ۽ پويان خاندان جو ڪم پيو. سٺو سنڀال لاءِ نه هو، تنهنڪري اها جاگير ضايع ٿي ويئي. انهيءَ ڪري ئي پاڻ وطن ورڻ بعد تجارت جو سلسلو شروع ڪيائون.

نوشهري ڦيرور جا قاضي خاندان، سندن تعليمي حلقي ۾ داخل ٿيا. قاضي محمد غلام، قاضي محمد اڪرم، قاضي محمد فاضل ۽ حافظ خان محمد نوشهراڻي سندن خاص شاگردن مان هئا. سندن پيءُ به گهڻا شاگرد هئا. بالاخر پنهنجي شاگردن. نوشهراڻي قاضين. جي مجبور ڪرڻ تي پاڻ نوشهري ڦيرور ۾ اچي رهيا، ۽ باقي زندگيءَ جو وقت نوشهري ۾ ئي گذاريائون. تقريباً ۱۸۷۵ع ڌاري وڏيءَ عمر ۾ وفات ڪيائون، ۽ نوشهري ڦيرور ۾ ”ميان عذر“* جي قبرستان ۾ مدفون ٿيا.

وفات وقت پنج پٽ ڇڏيائون. مولانا عبدالڪريم ۽ مولانا عبدالحميد هڪ گهر مان. حافظ عبدالله ٻئي گهر مان، ۽ ٽئي گهر مان قاضي عبدالله ۽ قاضي عبدالواحد. وفات وقت قاضي عبدالله جي عمر ٽو-ٽه سال هئي ۽ عبدالواحد جي اڏائي سال، انهيءَ ڪري هي ٻئي عربي تعليم حاصل نه ڪري سگهيا؛ باقي مولانا عبدالڪريم ۽ عبدالحميد وقت جا نهايت زبردست عالم ٿي گذريا آهن. موجوده مولانا عبدالڪريم پنهنجي والد مولانا محمد عثمان وٽ پڙهيو، ڪجهه وقت شايد مولانا عبدالقادر بهاري واري وٽ به پڙهيو. نهايت ذهين ۽ قوي حافظ هو. پاڻ هڪ وڏو ڪنڌانو به جمع ڪيائين. سندن ڪيترائي شاگرد سڃي سنڌ ۾ ٿيا. تقريباً ۱۹۰۰ع ڌاري پنهنجي سڪونت واري شهر ناروشاهه ۾ وفات ڪيائين، ۽ ٽوٽلڪي واهه جي الهندي ڪناري واري مشهور مقام ۾ مدفون ٿيو. مولانا عبدالحميد به وڏو عالم هو. حامي محمد عيسيٰ وٽ پڙهيو هو، ۽ ناروشاهه کان اولهه ”ميٽ“ طرف وفات ڪيائين. مولانا عبدالڪريم ٽوڙي مولانا عبدالحميد. ٻئي بزرگن شادي نه ڪئي، تنهنڪري ئي اولاد گذاري ويا. مولانا عبدالڪريم، وفات وقت شرعي هدايت موجب ڪنڌاني جو ٿيو حصو پنهنجي هڪ سيد شاگرد خوش محمد شاهه بن سيد اسماعيل شاهه ناروشاهيءَ جي سپرد ڪري ويا، باقي به حصا سندن ٻن ننڍن ڀائرن، قاضي عبدالله ۽ قاضي عبدالواحد، کي ورهاست ۾ آيا.

---

*ميان عبدالرحمان عرف ”ميان عذر“، نوشهري ڦيرور جي پيرزادن صاحبن (پير قربان علي صاحب وارا) جو وڏو هو. نوشهري ڦيرور جي لسٽيشن کان اوڀر طرف، سندس ٻئي سان مشهور قبرستان اڄ تائين موجود آهي.

قاضي عبداللہ (وفات ۱۹۳۹ع) کي چار فرزند هئا: تن مان ٻن وڏن، ميان عبدالڪريم ۽ ميان نورالدين. کي انگريزي پڙهائڻ لاءِ سنڌ مدرسو الاسلام ڪراچي ۾ داخل ڪيائون؛ ٽئين نمبر فرزند حڪيم شمس الدين کي عربي پڙهڻ لاءِ واهريائون. اهو علمي حزانو (ڪتب خانو) ئي هو، جنهن کي ڪارآمد ڪرڻ لاءِ حڪيم شمس الدين کي عربي تعليم حاصل ڪرڻي پئجي. الهيءَ ڪتبخاني مان کيس مليل حصي وارا ڪتاب، هينئر حڪيم صاحب جن سنڌ يونيورسٽيءَ جي لائبرريءَ کي هديي طور ڏنا آهن. حڪيم صاحب جن عربيءَ کان فارغ التحصيل ٿيڻ بعد دهليءَ وڃي اتي جي طبيه ڪاليج مان طبي سند حاصل ڪئي. پاڻ هن وقت حيدرآباد سنڌ ۾ سڪونت پذير آهن، ۽ حڪمت ۽ طبابت ۾ سنڌ اندر چوٽيءَ جو درجو رکن ٿا.

چوٿين نمبر فرزند، قاضي فضل الله، کي سندس ڀاءُ حڪيم شمس الدين صاحب انگريزي پڙهائي، جو اڄڪلهه معربي پاڪستان گورنمينٽ طرفان آبپاشي وزير آهي. مولانا محمد عثمان صاحب جي ڏوهٽا مان قاضي عبدالرحمان رنده آهي، جو حيدرآباد ۾ رهي ٿو، ۽ سندس ٻي قاضي عبدالمنان لاڙڪاڻي رهي ٿو، جو ڪنهن وقت سنڌ جو وزير رهي چڪو آهي.

سنڌ ۾ سڀ کان اول توحيد جي اشاعت مولانا حاجي محمد عثمان ٿي ڪئي. وقت هي ڪن عالمن جي ساٿن انهيءَ مجاهدانه سرفروشيءَ ۽ توحيد جي علم جي بلنديءَ ڪري علمي نوڪ جهوڪ ٻڌل رهي. سندن تصنيف ٿيل ڪي تحريرون ۽ رسالا هئا، پر زباني جي دستبرد سبب ضايع ٿي ويا.

[illegible]

ملكه من مملكتهم الكرم الوهاب ملك بن شيخ فخر بن عبد الوهاب

بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله الذي جعل القرآن الكريم
موسى عليه السلام في قلبه
فما أقولكم فقالوا ما يشقركم ايها الذين آمنوا
لا يؤمنون وتقلب أفئدتهم وأتباعهم كما لم يكن أبداً
ولا يؤمنون وقوله تعالى فما يشقركم ايها الذين آمنوا
لا يؤمنون وقوله تعالى وما يشقركم ايها الذين آمنوا
لا يؤمنون

الحاتیر او لکھنؤ

و بعضیہ فرماتے ہیں کہ کتاب

محبت متعوضه الشان خالوتم قبا شانه
 و به و با الطاف من ارمیده و هو الموفق
 لعل ان شاء الله عطفه کرمه فی نفس و جان
 و علی اوز سیه اوز عیرو لجه من لاله
 و مو عطف من نفی و سبب الاسباب و عطف و مطلق
 قضا علی طایفه اوز سیه اوز عیرو لجه من لاله
 و عیرو لجه من نفی و سبب الاسباب و عطف و مطلق
 و عیرو لجه من نفی و سبب الاسباب و عطف و مطلق

هذا الكتاب موقوف على محمد بن الفقير عثمان بن عبد الله بن أبي طالب

۱۔ مرقاۃ المفاتیح ۲۔ (۱) و ۲۔
 ۳۔ (۲) و ۳۔ (۳) و ۴۔
 ۵۔ (۴) و ۵۔ (۵) و ۶۔
 ۷۔ (۶) و ۸۔ (۷) و ۹۔
 ۱۰۔ (۸) و ۱۱۔ (۹) و ۱۲۔
 ۱۳۔ (۱۰) و ۱۴۔ (۱۱) و ۱۵۔
 ۱۶۔ (۱۲) و ۱۷۔ (۱۳) و ۱۸۔
 ۱۹۔ (۱۴) و ۲۰۔ (۱۵) و ۲۱۔
 ۲۲۔ (۱۶) و ۲۳۔ (۱۷) و ۲۴۔
 ۲۵۔ (۱۸) و ۲۶۔ (۱۹) و ۲۷۔
 ۲۸۔ (۲۰) و ۲۹۔ (۲۱) و ۳۰۔
 ۳۱۔ (۲۲) و ۳۲۔ (۲۳) و ۳۳۔
 ۳۴۔ (۲۴) و ۳۵۔ (۲۵) و ۳۶۔
 ۳۷۔ (۲۶) و ۳۸۔ (۲۷) و ۳۹۔
 ۴۰۔ (۲۸) و ۴۱۔ (۲۹) و ۴۲۔
 ۴۳۔ (۳۰) و ۴۴۔ (۳۱) و ۴۵۔
 ۴۶۔ (۳۲) و ۴۷۔ (۳۳) و ۴۸۔
 ۴۹۔ (۳۴) و ۵۰۔ (۳۵) و ۵۱۔
 ۵۲۔ (۳۶) و ۵۳۔ (۳۷) و ۵۴۔
 ۵۵۔ (۳۸) و ۵۶۔ (۳۹) و ۵۷۔
 ۵۸۔ (۴۰) و ۵۹۔ (۴۱) و ۶۰۔
 ۶۱۔ (۴۲) و ۶۲۔ (۴۳) و ۶۳۔
 ۶۴۔ (۴۴) و ۶۵۔ (۴۵) و ۶۶۔
 ۶۷۔ (۴۶) و ۶۸۔ (۴۷) و ۶۹۔
 ۷۰۔ (۴۸) و ۷۱۔ (۴۹) و ۷۲۔
 ۷۳۔ (۵۰) و ۷۴۔ (۵۱) و ۷۵۔
 ۷۶۔ (۵۲) و ۷۷۔ (۵۳) و ۷۸۔
 ۷۹۔ (۵۴) و ۸۰۔ (۵۵) و ۸۱۔
 ۸۲۔ (۵۶) و ۸۳۔ (۵۷) و ۸۴۔
 ۸۵۔ (۵۸) و ۸۶۔ (۵۹) و ۸۷۔
 ۸۸۔ (۶۰) و ۸۹۔ (۶۱) و ۹۰۔
 ۹۱۔ (۶۲) و ۹۲۔ (۶۳) و ۹۳۔
 ۹۴۔ (۶۴) و ۹۵۔ (۶۵) و ۹۶۔
 ۹۷۔ (۶۶) و ۹۸۔ (۶۷) و ۹۹۔
 ۱۰۰۔ (۶۸) و ۱۰۱۔ (۶۹) و ۱۰۲۔
 ۱۰۳۔ (۷۰) و ۱۰۴۔ (۷۱) و ۱۰۵۔
 ۱۰۶۔ (۷۲) و ۱۰۷۔ (۷۳) و ۱۰۸۔
 ۱۰۹۔ (۷۴) و ۱۱۰۔ (۷۵) و ۱۱۱۔
 ۱۱۲۔ (۷۶) و ۱۱۳۔ (۷۷) و ۱۱۴۔
 ۱۱۵۔ (۷۸) و ۱۱۶۔ (۷۹) و ۱۱۷۔
 ۱۱۸۔ (۸۰) و ۱۱۹۔ (۸۱) و ۱۲۰۔
 ۱۲۱۔ (۸۲) و ۱۲۲۔ (۸۳) و ۱۲۳۔
 ۱۲۴۔ (۸۴) و ۱۲۵۔ (۸۵) و ۱۲۶۔
 ۱۲۷۔ (۸۶) و ۱۲۸۔ (۸۷) و ۱۲۹۔
 ۱۳۰۔ (۸۸) و ۱۳۱۔ (۸۹) و ۱۳۲۔
 ۱۳۳۔ (۹۰) و ۱۳۴۔ (۹۱) و ۱۳۵۔
 ۱۳۶۔ (۹۲) و ۱۳۷۔ (۹۳) و ۱۳۸۔
 ۱۳۹۔ (۹۴) و ۱۴۰۔ (۹۵) و ۱۴۱۔
 ۱۴۲۔ (۹۶) و ۱۴۳۔ (۹۷) و ۱۴۴۔
 ۱۴۵۔ (۹۸) و ۱۴۶۔ (۹۹) و ۱۴۷۔
 ۱۴۸۔ (۱۰۰) و ۱۴۹۔ (۱۰۱) و ۱۵۰۔
 ۱۵۱۔ (۱۰۲) و ۱۵۲۔ (۱۰۳) و ۱۵۳۔
 ۱۵۴۔ (۱۰۴) و ۱۵۵۔ (۱۰۵) و ۱۵۶۔
 ۱۵۷۔ (۱۰۶) و ۱۵۸۔ (۱۰۷) و ۱۵۹۔
 ۱۶۰۔ (۱۰۸) و ۱۶۱۔ (۱۰۹) و ۱۶۲۔
 ۱۶۳۔ (۱۱۰) و ۱۶۴۔ (۱۱۱) و ۱۶۵۔
 ۱۶۶۔ (۱۱۲) و ۱۶۷۔ (۱۱۳) و ۱۶۸۔
 ۱۶۹۔ (۱۱۴) و ۱۷۰۔ (۱۱۵) و ۱۷۱۔
 ۱۷۲۔ (۱۱۶) و ۱۷۳۔ (۱۱۷) و ۱۷۴۔
 ۱۷۵۔ (۱۱۸) و ۱۷۶۔ (۱۱۹) و ۱۷۷۔
 ۱۷۸۔ (۱۲۰) و ۱۷۹۔ (۱۲۱) و ۱۸۰۔
 ۱۸۱۔ (۱۲۲) و ۱۸۲۔ (۱۲۳) و ۱۸۳۔
 ۱۸۴۔ (۱۲۴) و ۱۸۵۔ (۱۲۵) و ۱۸۶۔
 ۱۸۷۔ (۱۲۶) و ۱۸۸۔ (۱۲۷) و ۱۸۹۔
 ۱۹۰۔ (۱۲۸) و ۱۹۱۔ (۱۲۹) و ۱۹۲۔
 ۱۹۳۔ (۱۳۰) و ۱۹۴۔ (۱۳۱) و ۱۹۵۔
 ۱۹۶۔ (۱۳۲) و ۱۹۷۔ (۱۳۳) و ۱۹۸۔
 ۱۹۹۔ (۱۳۴) و ۲۰۰۔ (۱۳۵) و ۲۰۱۔
 ۲۰۲۔ (۱۳۶) و ۲۰۳۔ (۱۳۷) و ۲۰۴۔
 ۲۰۵۔ (۱۳۸) و ۲۰۶۔ (۱۳۹) و ۲۰۷۔
 ۲۰۸۔ (۱۴۰) و ۲۰۹۔ (۱۴۱) و ۲۱۰۔
 ۲۱۱۔ (۱۴۲) و ۲۱۲۔ (۱۴۳) و ۲۱۳۔
 ۲۱۴۔ (۱۴۴) و ۲۱۵۔ (۱۴۵) و ۲۱۶۔
 ۲۱۷۔ (۱۴۶) و ۲۱۸۔ (۱۴۷) و ۲۱۹۔
 ۲۲۰۔ (۱۴۸) و ۲۲۱۔ (۱۴۹) و ۲۲۲۔
 ۲۲۳۔ (۱۵۰) و ۲۲۴۔ (۱۵۱) و ۲۲۵۔
 ۲۲۶۔ (۱۵۲) و ۲۲۷۔ (۱۵۳) و ۲۲۸۔
 ۲۲۹۔ (۱۵۴) و ۲۳۰۔ (۱۵۵) و ۲۳۱۔
 ۲۳۲۔ (۱۵۶) و ۲۳۳۔ (۱۵۷) و ۲۳۴۔
 ۲۳۵۔ (۱۵۸) و ۲۳۶۔ (۱۵۹) و ۲۳۷۔
 ۲۳۸۔ (۱۶۰) و ۲۳۹۔ (۱۶۱) و ۲۴۰۔
 ۲۴۱۔ (۱۶۲) و ۲۴۲۔ (۱۶۳) و ۲۴۳۔
 ۲۴۴۔ (۱۶۴) و ۲۴۵۔ (۱۶۵) و ۲۴۶۔
 ۲۴۷۔ (۱۶۶) و ۲۴۸۔ (۱۶۷) و ۲۴۹۔
 ۲۵۰۔ (۱۶۸) و ۲۵۱۔ (۱۶۹) و ۲۵۲۔
 ۲۵۳۔ (۱۷۰) و ۲۵۴۔ (۱۷۱) و ۲۵۵۔
 ۲۵۶۔ (۱۷۲) و ۲۵۷۔ (۱۷۳) و ۲۵۸۔
 ۲۵۹۔ (۱۷۴) و ۲۶۰۔ (۱۷۵) و ۲۶۱۔
 ۲۶۲۔ (۱۷۶) و ۲۶۳۔ (۱۷۷) و ۲۶۴۔
 ۲۶۵۔ (۱۷۸) و ۲۶۶۔ (۱۷۹) و ۲۶۷۔
 ۲۶۸۔ (۱۸۰) و ۲۶۹۔ (۱۸۱) و ۲۷۰۔
 ۲۷۱۔ (۱۸۲) و ۲۷۲۔ (۱۸۳) و ۲۷۳۔
 ۲۷۴۔ (۱۸۴) و ۲۷۵۔ (۱۸۵) و ۲۷۶۔
 ۲۷۷۔ (۱۸۶) و ۲۷۸۔ (۱۸۷) و ۲۷۹۔
 ۲۸۰۔ (۱۸۸) و ۲۸۱۔ (۱۸۹) و ۲۸۲۔
 ۲۸۳۔ (۱۹۰) و ۲۸۴۔ (۱۹۱) و ۲۸۵۔
 ۲۸۶۔ (۱۹۲) و ۲۸۷۔

(۲) . در صورتی که این تفسیرها

[illegible]

(۳) قلمی نسخہ نگاری

« اغتالذ اللهعان » جدهم
 به سره رقتي قاضي
 ساحي محمد عثمان حي
 هت، کمال تحرير به
 مستحق موقوفه

آهسته آهسته

مرحوم مولانا نورمحمد شهداد ڪوٽي

مولانا نورمحمد صاحب جي ولادت شهر ڪنڊي، علاقي پاڳڙي، رياست قلات بلوچستان ۾ ٿي. سڌس ولادت جي تاريخ معلوم نه آهي. هاڻي تعليم علم پنهنجي ڳوٺ ڪنڊي ۾ مولانا عبدالغني صاحب جي درسگاهه ۾ ڪيائون. تعليم علم کان پوءِ سڌن پهريون وقت پنهنجي ڳوٺ ۾ عربي تعليم ڏيڻ ۾ گذريو. عمر جو ٻيون وقت، خان قلات (خان حداداد خان) جا ناضي ٿيا. باقي عرصو اتان لڏي، سرائي پير بخش ڪهاڙو جي اصرار تي، اچي شهر شهداد ڪوٽ ۾ رهيا، جتي اچي درسگاهه کوليائون، ۽ وٽن سنڌ ۽ بلوچستان جا تشڪان علم اچي علمي فيض حاصل ڪندا رهيا. ان ئي درسگاهه مان قدوة العارفين، زبدة السالڪين، حضرت مولانا غلام صديق عليه رحمة (سندن ننڍا صاحبزادا) گهر شهوار پيدا ٿيا، ۽ پڻ ٻيا ڪيترائي صاحب دستار بنديءَ کان سرفراز ٿيا، جن مان چند نالا سڌ جي معروف علماءِ ڪرام جا هيڪ ڏجن ٿا:

- ۱- مولانا مخدوم محمد قريشي صاحب، ڳوٺ پير، ڊويزن قنبر، ضلعو لاڙڪاڻو؛
- ۲- مولانا نورمحمد صاحب ڀٽي، ميرپور ٺٽي، علائقو پاڳڙي؛
- ۳- مولانا حاجي احمد صاحب ٻوهڙ، ڳوٺ ٻوهڙ، تعلقي قنبر، ضلعو لاڙڪاڻو؛
- ۴- مولانا گل محمد صاحب شهداد ڪوٽي (سندن وڏو صاحبزادو)؛
- ۵- مولانا ميان غلام صديق صاحب (سندن ننڍو صاحبزادو)، جنهن جي درگاهه شريف شهداد ڪوٽ ۾ آهي؛

- ۶- حضرت سيد پير بخش شاه حڪيم پير ڳوٺ راشدي (نئون ديرو، ضلعو لاڙڪاڻو)؛
  - ۷- مولانا حاجي احمد صاحب ”حلوي“، شهر ملان اهڙو، ضلعو لاڙڪاڻو؛
  - ۸- مولانا محمد حسن صاحب، شهر جوهي، ضلعو دادو؛
  - ۹- مولانا مجاهد اسلام، حاجي تاج محمد شاهه عليه الرحمة، امروٽ شريف؛
  - ۱۰- مولانا مولوي محمد هاشم صاحب، گڙهي ياسين، ضلعو سکر، وغيره.
- سندن همعصر علماءِ عظام مان، جناب حضرت مولانا عبدالرحمان صاحب (سکر) ۽ جناب پيرس آب حضرت مولانا محمد يعقوب صاحب ”هماڻي“ (سکر) جا نالا قابل ذڪر آهن، جن سان سندن ڪافي تعلقي ۽ لاڳاپو هو.

سندن تربيت جو سامان نادري، جناب حضرت ميان محمد حسن صاحب ڪنڊي رح (تعليم لاهوري، رياست قلات) سان وابستہ هو.

پڻ ۱۲ ذوالحجہ ۱۳۹۶ شمسي ۾، نوي ورعين جي ڄمار ۾، واپس ڪيائون ۽ شهر شهداد ڪوٽ ۾ - جتي هنئر - درس صاحبزادي ميان غلام صديق رحمة الله عليه جي درگاهه فيض آثار آهي - دفن ٿيا.

سندن ڪا خاص تصنيف ۽ ناليف ڪار آهي. مگر سڌس ڪجھائي جي سڀني عربي درسي ڪتابن تي قلبي حاشيا لکيل آهن، جي نقابت قيمتي آهن. سندن زبان نا ٻولي سڌي ۽ سوانحڪي هئي.

مولانا گل محمد مرحوم شهداد ڪوٽي

مولانا الحاج ميان گل محمد صاحب، علامہ مولانا نور محمد صاحب شهداد ڪوٽي ۽ جا وڏا فرزند هئا. ۲۱ رجب ۱۲۳۰ هجريءَ ۾، شهر ڪنڊو، تحصيل ڀاڳ، رياست قلات ۾ تولد ٿيا. علامہ ميان گل محمد صاحب ڪجهه تعليم ڪنڊي (بلوچستان)، ۽ ڪجهه شهداد ڪوٽ ضلعي لاڙڪاڻي ۾ حاصل ڪئي. سمورو علم پنهنجي والد مولانا نور محمد صاحب کان حاصل ڪيائون. آخر، تعليم ڏيڻ جي غرض سان، پنهنجي والد بزرگوار سان گڏ، بلوچستان مان هجرت ڪري، شهداد ڪوٽ سنڌ ۾ اچي رهيا. سندن ڏاڏائن ۾ مشهور بزرگ علامہ عبدالعير ڪنڊي عليه الرحمة هو، جنهن جي مزار شريف روڙي ضلعي سکر جي لڳ ٺڪريءَ تي زيارتگاهه خلائق آهي.

علامہ ميان گل محمد صاحب مرحوم ٻاويهن سالن جي عمر ۾ فارغ التحصيل ٿيا، ۽ سرائي پير بخش صاحب کهاوڙ جي اصرار ۽ طلب موجب شهداد ڪوٽ ضلعي لاڙڪاڻي ۾ اچي رهيا. مولانا گل محمد صاحب مرحوم کان ڪيترائي شاگرد تعليم حاصل ڪري فارغ التحصيل ٿيا، جن مان سندن ننڍو ڀاءُ مولانا غلام صديق صاحب شهداد ڪوٽي، مولانا قاضي داد محمد صاحب (مڪران)، مولانا عبدالڪريم صاحب افغان (ساکن ڪابل)، ۽ مولانا محمد حسين صاحب حيدرآبادي ڪاڻي مشهور آهن. سندن همعصرن ۾ مولانا عبدالغفور صاحب عابوني، مولانا محمد هاشم صاحب گڙهي ياسيني، ۽ مولانا عبدالرحمان صاحب سکراليءَ جا نالا قابل ذڪر آهن.

مولانا جي طريقت جو سلسلو قادريه هو. پاڻ عمدة العارفين مولانا ميان غلام حيدر صاحب قادري ڪٽباري (تحصيل لهڙي، رياست قلات) واري جا مريد هئا. سندن سلسلو مخدوم محمد صديق مهيسر (تعلقو گهوٽڪي) سان ملحق آهي، جنهن جو سلسلو حضرت سلطان العارفين ٻاهو عليه رحمة سان ملي ٿو.

علامہ گل محمد صاحب مرحوم ڪرامت وارا بزرگ هئا. حاجي سائينداد مستولي بلوچ ابتدا ۾ سندن سخت مخالف هو. هو اهل علم کان پري پڇندو هو. هڪ دفعي علامہ صاحب جي هڪ مريد اچي کين عرض ڪيو ته ”سائينداد خان مستولي منهنجا سؤ رهيا ڪاڻي ويو آهي، سي مون کي وٺي ڏيو.“ ميان صاحب تي دفعا سائينداد کي ماڻهو موڪلي گهرائڻ جي

ڪوشش ڪئي، مگر هن ئي ئي دفعا چوائي موڪليو ته ”آءُ مٽي وٽ هرگز نه ويندس!“
 ان ئي ميان صاحب چوٿون دفعو چوائي موڪليس ته ”هن مٽي جي در تي تنهنجون جتيون
 ضرور ڪڍندون!“ ٿيو به ائين - سائينداد اڌ رات جو سرديءَ ۾ دروازي تي حاضر ٿي ميان
 صاحب مرحوم کان معافي ورتي، ۽ پڇاڙيءَ تائين حضرت علامه جو سچو مريد ٿي رهيو.
 سرڻ وقت اولاد کي وصيت ڪيائين ته انهيءَ درگاهه کي نه ڇڏجو، ۽ بزرگن جي عرس جي
 خيرات ثواب خاطر ڪندا رهجو.

علامه صاحب مرحوم ۷۷ ذوالحج ۱۳۰۶ھ ۾ وفات ڪئي. شهر شهدادڪوٽ ۾ پنهنجي
 درگاهه ۽ مدرسي جي حاطي اندر مدفون آهن. مرحوم حج جي سفر ۽ حرمين شريفين جي
 زيارت کان به مشرف هئا.

مولوي محمد ابراهيم صاحب ٻڙهي ياسين وارو، مولانا گل محمد صاحب جو شاگرد آهي
 ۽ وٽس مولانا مرحوم جي ملفوظات ۽ ٻيو قلمي ذخيره موجود آهي. مولانا مرحوم فارسيءَ
 جا شاعر هئا. اسان کي سندن ٻه مصرعون هڪ رباعيءَ جون، جيڪا امير خسرو دهلويءَ
 جي رباعيءَ جي ڀرڻ جوڙي هئائون، مليون آهن، هي هيڪ ڏجن ٿيون:

امير خسرو: يڪارم در ڪارم چون مد بهساب اندر
 خاموش بگفتارم چون خط بهڪتاب اندر
 بابت بهرفتارم چئون به پرڪاب اندر
 در خانه بازارم چئون شخص به خواب اندر.

مولوي گل محمد: مي سازم، مي سوزم، چون خون بهڪياب اندر
 مي گريرم، مي خندم، چون برق بهعقاب اندر.

مولانا محمد حسن قريشي مرحوم حيدر آبادي

تيرهين صديء ۾، درويش صفت، بزرگ صورت، بحر علم، چشمه فيض، مرد ڪامل، فاضل، عالم، حضرت مولانا مولوي بيان محمد حسن صاحب جن جي هتي سر زمين سنڌ تي فخر جو باعث هئي. سندن والد جو نالو مولوي حاجي محمد، ۽ سندن ڏاڏي جو نالو محمد حسن هو. خدا جي فضل سان هشت پيشت عالم، ڪامل ۽ فياض ٿيندا آيا آهن. سندن خاندان قريشي صديقي هو. سندن ولادت جو هنڌ نوشهرو فيروز ضلعو نوابشاهه هو.

سندن والد ماجد ۽ چاچو بزرگ محمد صالح ڪامل ولي الله انگريزن جي شروعاتي دور حڪومت ۾ هجرت ڪري اچي ڳوٺ ڪنڊي تعلقي دادو ۾ سڪونت پذير ٿيا، ۽ اتي ئي سندن درگاهه آهي. بزرگ صاحب نير جي ڀوک ڪندا هئا. محمد حسن صاحب به انهيءَ ڪم ۾ مدد ڪرائيندو هون. تعليم جي لائق ٿيڻ تي، پنهنجي والد مولانا حاجي محمد صاحب وٽ تعليم وٺڻ لڳا. ٿوري عرصي کان پوءِ، سندن والد شهادت ڪوٽ ۾ استاد العماء مولانا مولوي نور محمد صاحب جي درس ۾ داخل ڪراين. شهادت ڪوٽ ان وقت ديني تدريس ۾ مشهور هو. مولانا نور محمد صاحب جن ربر دست ۽ جيد عالم هئا. مولانا محمد حسن صاحب جن ديني علم جي تحصيل ڪري، پوءِ روحاني تعليم به پنهنجي استاد وٽ وٺڻ لڳا. آخر ظاهري باطني علمن ۾ ڪماليت حاصل ڪري، استاد جي اجازت سان، اچي پنهنجي ڳوٺ ڪنڊي ۾ درس کوليائون. ٿوري وقت بعد ڳوٺ بڻاهور تعلقي لاڙڪاڻي جي معزز زميندار ميان نور محمد شاهه پنهنجي ڳوٺ ۾ مدرسو جاري ڪري کين دعوت ڏيئي اچي مدرسو مقرر ڪيو.

رڳو رڳو، مولانا محمد حسن صاحب جن جي علميت جي سچيءَ سنڌ ۾ ناموس ٿي ويئي. ان زماني ۾ حضرت خواجہ عبدالرحمان صاحب سرهندي ۽ قاضي فيض محمد ساکن ”ٺٽا“ (تعلقو سيوهڻ)، جو حيدرآباد ۾ ڊپٽي ڪليڪٽر هو. انهن ٻنهي صاحبن جي مشوري سان حيدرآباد شهر جي مالي خيريءَ واري مسجد شريف ۾ ديني مدرسو جاري ڪيو ويو، جنهن ۾ مولانا محمد حسن صاحب جن کي مدرسو مقرر ڪيو ويو. اتي سچي زندگي تعليم ۽ تدريس جو ڪم ڪندا رهيا، ۽ سوين ماڻهو سندن علم جي درياه مان سيراب ٿيا، جن مان هيٺيان صاحب جيد عالم ۽ مشهور ٿيا: الحاج مخدوم حافظ مولانا مولوي غلام محمد صاحب ملڪاڻي (هي

صاحب وڏو عالم، فاضل، فياض، متعدد زمانن جو گهر. هن صاحب ۱۳۰۲ هجريءَ ۾ دستار بندي
ڪئي هئي. مولانا حامي محمد صادق صاحب ٿرڙي محبت وارو (سند جي مشهور واعظ الاسلام
مولانا محمد سلمان صاحب جو استاد)، مولوي خانقاه عبداللطيف صاحب هالائي، مولوي ميان
شاه محمد صاحب معاور هالائي، مولوي عبداللطيف صاحب حيدرآبادي، سيد قاسم شاه
صاحب حيدرآبادي، ۽ مولوي ميان حسن الله صاحب هالائي.

سندن همعصر ميان عطاء الله صاحب فيروز شاهي، مولوي علام حديق صاحب ۽ مولوي
ميان گل محمد صاحب (سندن استاد زادا) هئا.

مولانا محمد حسن صاحب هن جي ولادت جي تاريخ يقيني طور معلوم نه آهي؛ مگر
وٽ وقت سندن عمر ۶۰ ورهه هئي، ۽ سندن وفات ۱۳۰۹ ه ۾ ٿي: انهيءَ حساب سان
سندن پيدائشي سال ۱۲۴۹ ه ٿيندو. سندن فرزند، قاضي حامي محمد جي نام لاسي اسم گرامي
سان، درويش صفت ۽ صاحب علم، ۵۰ ورهين عمر جو، حال حيات آهي، جو هاڻ دادوءَ ۾
مڪونت پذير آهي.

پاڻ بهاريءَ جو زمانو مائي خبريءَ واري مسجد جي مدرسي سان ڇڏي وڃي
”ڪنڪن ڪاڏي“* هاڻي جي مسجد ۾ مدرسو جاري ڪيائون، ۽ آخر سن ۱۳۰۹ ه ۾
دارماني سان لڏي دارقبا ڏانهن راهي ٿيا، ۽ اتي ئي سئين جي مقام ۾ مدفون ٿيا.

---

* موجوده قلا ۲ ۽ ۳ واري ايراضي ۾ ”ڪنڪن ڪاڏي“ (۲) سڏيندا هئا

مرحوم مولانا حافظ اسد الله شاه ٽڪڙائي

سيد حڪيم حاجي حافظ قاضي اسد الله شاه "فدا"، ولد سيد الهه بخش شاه، تاريخ ۱۵ شعبان المعظم ۱۲۸۵ھ جي شيرڪ ڏينهن اڳين ٽڪڙ ۾ ڄائو. ٽڪڙ جي پهرين شخص مان جن سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ شهرت حاصل ڪئي، اسد الله شاه به هڪ هو.

تعليم و تربيت. سندس پهريون استاد حافظ يوسف هو، جنهن وٽ سنڌي پارسي ۽ فقه پڙهڻ بعد صرف نون مهينن جي ڦليل عرصي ۾ قرآن شريف حفظ ڪيائين. حضرت صاحب جن جي مريد هئڻ سان گڏوگڏ وڏن مڪتوبات شريف اسم رباني مجدد الف ثاني ۽ مڪتوبات خواجہ محمد معصوم عروة الوثقي به پڙهڻ شروع ڪيائين. اتان فارغ ٿي، حيدرآباد ۾ مولوي محمد حسن وٽ عربي پڙهڻ لاءِ ويو، جتان تحصيل يافت ٿي نڪتو. مگر، شاه صاحب کي اها به علم لاءِ گهڻي آڇ هئي، ۽ علم حديث پڙهڻ جو ارادو ڪيائين؛ پر جيئن ته سنڌ جا علم انهيءَ فن ۾ ڪمزور هئا، انهيءَ ڪري مائٽن کي ٻڌائڻ سڻائڻ کان سواءِ ڊيوبند هليو ويو. ڇو ته کيس خبر هئي ته مائٽ ايڏي دور دراز سفر جي اجازت نه ڏيندا. اتي پهچي، نهايت محنت ۽ جفاڪشيءَ سان پنهنجو سبق سمجهڻ ۽ ياد ڪرڻ لڳو. اتي جو مدرس شيخ الهه مولانا محمود الحسن ڊيوبندي، شاه صاحب ڏانهن خاص توجهه ڏيندو رهيو.

هوڏانهن وري مائٽن متن کي سندس گم ٿيڻ پريشان ڪري وڌو هو: ڪين اها خبر ڪانه هئي ته ڪو هي مائٽو پار ايترو پري وڃي نڪرندو! ان مهينن گذرڻ کان پوءِ، شاه صاحب خود پنهنجي خبرت جو خط لکيو. مائٽن اڃا کيس ڳوٺ آڻڻ جو خيال هڻي ڪيو، تنهن کان اڳ سيد ميران محمد شاه اول، جو سرهند شريف ويل هو، ڳوٺ وٺي آيس. طب ۾ سندس استاد ميران محمد شاه اول هو.

ڳوٺ پهچڻ سان، شاه صاحب هٿ هٿ تي رکي اکيون ٻوٽي ويهي ڪين رهيو، مگر علم سان اڳي کان وڌيڪ دلچسپي رکيائين. سندس هڪ عاليشان ڪتب خانو هو، جنهن ۾ پنج ڇهه هزار ڪتاب هئا. هي سندس اولاد جي ڪم توجهي ۽ ڪري اڏوئي ۽ جي نذر ٿي ويا. تحريڪ خلافت. هي اهو زمانو هو، جڏهن هند ۾ هر هندو ۽ مسلمان، انگريزن مان بيزار ٿي، پنهنجي گردن مان غلاميءَ جي طوق لاهڻ لاءِ جدوجهد آزادي اڳتي شروع.

ڪري ڏني هئي، ته وري انگريزن جي اسلامي حاڪمن تي جارحانه حملن، هندستاني مسلمانن کي هيڪاري مشتمل ڪري وڌو، ۽ خلافت عثمانيه جي قائد ۾ هندستان ۾ تجربا ۽ حالات عمل ۾ آئي. حالات ۾ ڪانگريس گڏجي هڪڙي پليٽفارم تي ڪم ڪيو، ۽ اُهي حوش هروس ڏيکاريا، جو هندستان جي وائسراءِ لارڊ ريدنگ جا وائيسر ٿي ڦري ويا ۽ حڪومت کي لڪائين ته جيڪڏهن ترڪن سان صلح نه ڪندا ته هندستان ۾ بلوڙ ٿي پوندو. اڇي ۽ ڪالهه پوءِ ئي انگريزن ترڪن سان ”لوڪارنو“ وارو عهدنامو ڪيو.

سنه ۾ خلافت جو باني سيد احمد الله شاه هو. سندس دل ۾ ملت اسلاميه جي محبت جي آه، قنديل روشن هئي، جنهن کيس گهر ويهڻ نه ڏنو ۽ بڪدم قائد خلافت ۾ ٿي ڪڙو ٿيو. خوش قسمتيءَ سان کيس نور محمد وڪيل، عبدالجبار وڪيل، شيخ عبدالحميد، پير غلام مجدد سرهنديءَ وغيره جهڙا مخلص ۽ يلوڻ فوجوان ڪارڪن ملي ويا، جن جي قومي خدمت کان سنه جو ٻچو ٻچو واقف آهي. شاه صاحب سچيءَ سنه جو دورو ڪري، شامل مسلمانن کي غفلت جي ٽنڊ مان جاڳايو.

امن-پا. تحريڪ خلافت کي ڪمزور ڪرڻ لاءِ انگريزن وري ”امن-پا“ برپا ڪئي، جنهن جا ڪيترا ملت فروش سرڪردا ٿي پيا، جن وقت بوقت زبان توڙي قلم سان آزاديءَ جي متوالن جي راه ۾ رنڊڪون پئي وڌيون. حيدرآباد شهر جي قاضي ابراهيم شاه به امن-پا ۾ شامل ٿي مسلمانن جي دٻين کي سخت صدمو پهچايو- کيس ڪيترو ئي سمجهايو ويو، پر ڀرڻو.

شهر جو قاضي ٿيڻ. رمضان جي عيد هئي، قاضي ابراهيم شاه حيدرآباد جي ڪيڪنگرين تي اڳواٽ آگاهه ڪيو ته ”هن عيد تي انگريزن جي خلاف ريزوليشن پاس ڪيا ويندا“. کيس بڪدم آرڊر ڪڍيو ته ”جيئن ته عيدگاه ڪنوينشن ايريا ۾ آهي، انهيءَ ڪري انگريزن جي خلاف ڪنهن جي به زبان مان هڪ لفظ نڪتو ته کيس عڪدم گرفتار ڪيو ويندو!“ حلائين مجبور ٿي شاه محمد مڪيءَ واري ميدان تي نماز پڙهڻ جو فيصلو ڪيو، پر اتي وري ابراهيم شاه جي ڀاءُ محمود شاه اعتراض اٿاريو ته آڻ نماز پڙهائيندو آهين. بيڪ، شاه جي قدمن وٽ نماز پڙهڻ جو فيصلو ٿيو. عيد واري ڏينهن گرمي به ڏاڍي هئي. شاه جي قدمن وارو ميدان گند ڪچري سان ڀريل هو. نماز پڙهڻ لاءِ نه چانو هئي، نه وري ڪي ٿڌا توريون هئا، مگر مومنين جي دٻين ۾ ذرا به جشش نه آئي، ۽ صحنون ٻڏي پيئي رهيا. اسامت جا فرائض علامه احمد الله شاه ادا ڪيا. انهيءَ ڏينهن مسلمانن قاضي ابراهيم شاه سان بالڪاٽ ڪيو، ۽ انهيءَ ڏينهن احمد الله شاه ٽي شهر جو قاضي مقرر ڪيو ويو.

سندس تقرير نهايت اثر واري ۽ آواز وعبدار هو. پير غلام مجدد ڳالهه ڪندو آهي ته جهڙيءَ مهل شاه صاحب انگريزن جي ظلم و تشدد جو ذڪر ڪندو هو ته سندس منهن

غصی کان لال ٿي ويندو هو، ۽ اهو ئي ته پرچوش تقرير ڪندو هو، جو ٻڌندڙن جون دلون جوڙي سان پوري وينديون هيون.

انهن ڏينهن ۾ ٻئي هڪ مولوي فيض الڪريم، تحريڪ خلافت خلاف هڪ رسالو "تحقيق الخلافة" لکيو، جو حيدرآباد جي ڪليڪٽر ڪيسن پنهنجن هٿن سان ورهايو. شاھ صاحب، مولوي صاحب جي رد ۾ رسالو "اثبات الخلافة للذوات العثمانية" لکيو، ۽ کيس اهي ته دٻان ڪن جواب ڏنائين جو وري آسري نه سگهيو.

دواخانو. شاھ صاحب جو ٽڪڙ ۾ هڪ عاليشان دواخانو هو. سندس دوا ٿوري پسي واري ۽ زود اثر هئي. اڪثر مريضن جو علاج بنت ڪندو هو.

عادات و اطوار. شاھ صاحب هڪ نهايت سٺو تارو هو. هڪڙي دفعي پاڻ "جون راء" ۾ واٽن جي گهڙو ڪن ٻئي ڏنائين ته سيدن جي گهڙو ڪان وڃي نڪتا انهن ٻنهي گهڙن جي وچ ۾ اٽڪل مٿي ڦرلائڻ جو مفاصلو ٿيندو.

سندس طبيعت ننڍن کان ئي سادي هئي. جڳيو ٺاه ٺوڻ ڪون وڌندو هوس.

لطيفو: پاڻ اڃا ننڍو هو. حافظ يوسف جي مڪتب ۾ پڙهندو هو. هڪ دفعي صاحب امتحان وٺڻ آيو. شاھ صاحب جا ٻيا ڀائر به مڪتب ۾ پڙهندا هئا ۽ صاحب جي اچڻ جو ٻڌي انهي ٺڪي سٺا ڪپڙا ڪنڊيون پائي آيا، مگر شاھ جهڙو هميشه رهندو هو اهڙو ئي مڪتب ۾ آيو. امتحان وٺندي، صاحب پڇيس ته "تون هنن سيدن جو ڀاءُ آهين؟" چيائين ته "ها سائين". وري پڇيائين ته "ڏاڏو؟" چيائين ته "سائين، اسدالله شاھ." صاحب کلي چيو: "ڦالو وڌو، شهر سڄو!"

لطيفو: ٻئي دفعي پاڻ ملاڪاتيارن ۾ خلافت جي جلسي ۾ شرڪت لاءِ وڃي رهيو هو. ساڻس گڏ ٻيو ٻيا به گهڻا ماڻهو هئا. رستي جي ڀر ۾ هڪڙو مينهن جو ننڍو ٻاڏو چري رهيو هو. بچڻو نانواڻيءَ جو ان وقت چوڪرو هو ۽ ٻين ٻارن وانگي هڻندو کلي هلندو هو. چيس ته "سائين هي ٻاڏو ڇڪيءَ مان پيدا ٿيو آهي!" پاڻ جواب ڏنائين ته "اها اڃا ڳالهه خدا جي قدرت کان بعيد ناهي. ائين هوندو."

وفات. اسدالله شاھ ۵۹ ورهين جي عمر ۾ ۲۷ رجب المرجب ۱۳۴۴ھ تي ٽڪڙ ۾ وفات ڪئي. اها به هڪ عجيب حقيقت آهي ۽ سندس بزرگيءَ جو ثبوت آهي، جو سندس ولادت ۽ وفات جا ٻئي ڀلارا ڏينهن آهن. يعني ۱۵ شعبان ۽ ۲۷ رجب.

نثر نويسي. شاھ صاحب هڪ سٺو نثر نويس هو. بقول سيد ميران محمد شاھ - "قاضي اسدالله شاھ، بارحود سادي عبارت لکڻ جي به پنهنجي مضمون ۾ دلچسپيءَ جا ڪافي جزا ملائيندو هو، جنهنڪري سندس مضمون پڙهڻ مان لطف ايندو هو."

تصنيفون. ۱۹۰۶ع ۾، جنهن ۾ ”مخلص“ مرحوم روپوش ۽ هيءَ ڪتاب ۾ نڪرڻ ۾ موني آيو، تڏهن سندن صلاح سان شاھ صاحب هڪ رسالو ”بهارِ اخلاق“ نڪرڻ مان شايع ڪيو، جنهن جو ايڊيٽر شاھ صاحب پاڻ هو، ۽ جنهن ۾ هر مهيني سندس اعليٰ مصايف ايندا هئا. هيءَ رسالو سالها سال سنڌي ادب جي خدمت ڪندو رهيو، سمجهس ان وقت هي مشهور شاعرن ۽ اديبن جا شعر ۽ مضمون هوندا هئا.

”عبدالله اسدي“: هي ڪتاب شاھ صاحب سن ۱۳۳۱ھ ۾ شايع ڪرايو، جنهن ۾ رسول الله جن جي علم غيب هئڻ يا نه هئڻ جي مسئلي تي نهايت سهڻي ۽ عالمان سمجهائي ڏني اس. ”هدي اسدي“ پنهنجي خرچ سان شايع ڪري، مسلمانن ۾ ممت تقسيم ڪيائين.

”الانتصار في جواب الاشتهار“: هدايت الله ”مستاف“ جي لکيل ڪتاب ”ڪوڪب السادات في شرح مناقب السادات“ تي مولوي احمد آري واري جيڪي اعتراض اٿاريا هئا، انهن جي جواب ۾ هي ڪتاب شاھ صاحب لکيو.

”فتح الهادي في رد ڪسار حيدرآبادي“: هي ڪتاب هڪڙي عيسائيءَ جي اسلام تي ڪيل حملن جي رد ۾ آهي.

شعر و شاعري. شاھ صاحب جنهن مڪتب جو شاگرد هو، اُتي ٻين سبقن سان گڏ شعري ۽ ڏانهن به توجهه ڏنو ويندو هو. انهيءَ کان سواءِ، نڪرڻ جي شاعرانه ماحول، مرحوم علام محمد شاھ ”گدا“ جو نڪرڻ ۾ اچڻ ۽ ڏينهن رات رس رهائيو ڪرڻ، حافظ ”حسد“ جي هروقت في الديق غزل گوئي، ”مخلص“ ۽ آغا حسين خان جي صحبت، هڪ تير ۽ ٻيو ”لميم الطبع ٻار جي دل ۾ شعر چوڻ جون اسڪول ڪيئن نه اٿارينديون؟

انڌاري مان معلوم ٿئي ٿو ته شاھ صاحب انڪن تورهن جو ڏهن سالن جي عمر ۾ شعر چوڻ شروع ڪيو هو. ”انيس المريدن“ ۾ سندس هڪ اوائلي پارسي شعر آهي، جو پنهجي مرشد خواجہ عبدالرحمان رح جي شان ۾ چيو اٿس. شروعات ۾ سندس تخلص ”اسدي“ هو.

اے که ره کم کردگان را بے گمان ره توئی، راست گویم سرورانِ دهر را سرور توئی.
اے شهرِ ملکِ صریقت، وے دلم را چاره سازا، چاره بیچارگانِ در اول و آخر توئی.
هاديءِ راهِ هدايت، مهديءِ دورانِ بهق، آسمانِ ديس احمد را سهرِ انور توئی.
کسن نظر بر حال زار بنده مسکين ”اسدي“، زانکه او را در دو عالم ناه و رهبر توئی.

شاھ صاحب جي ڪلام ۾ صاف ۽ سٺوئي سنڌي تمام گهٽ ٻڌي. ڪلام تي عربي ۽ پارسي رنگ چڙهيل آهي. پارسي ترڪييون، استعارا، محاورا، تلميحون، تشبيها، وغيره چڱي قدر ڪم آيل آهن. سندس ڪلام ۾ معياري مضمونن مان گڏ لفظن جي بدش ۽ چستِي ۽ وزن جي پنهنجي قابل تعريف آهي. هڪ نمونو ڪلام ۾ لکرائي ٿو:

دور ٿي عالم ۾ شاھ انس و جان پيدا ٿيو، اول و آخر، هويدا ۽ نهان پيدا ٿيو،
مصدر اربع عناصر، نورِ جان پيدا ٿيو، مظهر ڪامل، ظهور ڪن فڪان پيدا ٿيو،
شاھ شاهان، جانِ جان، جانِ جهان پيدا ٿيو.

فخرِ عرش و فخرِ فرش و فخرِ عز و فخرِ جان، فخرِ بطحا، فخرِ طه، فخرِ انس و فخرِ جان،
 فخرِ اب، فخرِ عرب، فخرِ عجم، فخرِ جهان، فخرِ دنيا، فخرِ دين، فخرِ زمين، فخرِ زمان؛
 فخرِ آدم، فخرِ روحِ قدسيان پيدا ٿيو.

تذبح. تاريخي واقعي کي پنهنجي ڪلام ۾ آڻڻ:

گهرج ٿي خلقِ جهان مهرِ سليمان جي مطيع،
 آه ٿيو ڪون و مڪان شاها سندن زيرِ رنگين.

هتي 'مهرِ سليمان' کي آندو ويو آهي. اهو هڪ مشهور تاريخي واقعو آهي ته حضرت
 سليمان وٽ هڪ مڇي هوندي هئي، جنهن جي زور تي پاڻ جن و انس کي مطيع ڪيو
 هئائين. ساڳئي وقت مهرِ سليمان سان رسولِ اڪرم جي 'نگين' کي تشبيهه ڏئي، سندن
 شان مٿي ڏيکاريو ويو آهي.

تشبيهه:

انهيءَ جو ورق، نزاڪت ۾ مثل لبِ دلبر،
 ٿيو سو رنگ ۾ مٽ، ساڻ يار جي رخسار.

گلاب جي تعريف ڪندي، ان جي پنن کي يار جي ڇن سان تشبيهه ڏئي ٿو، ۽ رنگ
 ۽ روءِ کي يار جي گلن سان ڀرتو ٿو.

تخيّل. شاه صاحب جي ڪلام ۾ جتي ڪٿي نڪر جي بلندي موجود آهي -

عشق ٿيو دل کي نهيءَ جي گيسو و رخسار جو،
 ڪيئن نه ڪريان روز و شب نعت و ثناء مصطفيٰ.

نبي صلعم جي وارن ۽ رخ مبارڪ تي عاشق ٿيو آهي، ۽ ڏينهن رات سندن وصف ۽
 واکاڻ ڪري ٿو. هتي هي بلند تخيّل جو مثال آهي. جيئن اڪثر شاعر گلن کي آفتاب، مهتاب
 ۽ ڏينهن وغيره، ۽ زلفن کي ڪاري رات، نانگ، ڪڪر وغيره سان تشبيهه ڏيندا آهن،
 تيئن هتي به اها حالت آهي. ڏينهن ۽ رات ڇو ٿو ٿنا ڪري؟ انهيءَ لاءِ ته زلفن ۾ رات جي
 ڪيفيت ۽ گلن ۾ ڏينهن جي ڪيفيت آهي: ٻنهي سان عشق آهي، پوءِ ڇو نه انهن جي سودا
 ۾ رات وهاڻي ڏينهن ڪري، ۽ ڏينهن گذاري رات ڪري!

سلامت. شاه صاحب جي شعر ۾ سلامت به ملي ٿي. تمام اوچي مضمون کي نهايت
 سانس پراڻي ۾ بيان ڪري ٿو، ۽ پڙهندڙ کي ائين سمجهه ۾ ايندو ڇڻ ته نثر پڙهي رهيو آهي -

منهجي دشمن هجي مبارڪ ٿو، تنج ابروءَ جي منهنجي گهاٽي دل.
 ڪهڙي ڪوشش ۽ جستجو ڪجي، جا وٺي ما نه مَر آئي دل.
 دل، جا دلير جي دست ڪن وڃي، آه سچ هج اها اڃا ئي دل.
 آهيان عوام مان نه آه "فدا"، دور منزل سندر رسائي دل.

”فدا“ صاحب جو اڪثر ڪلام لکيو آهي. هندي کي اهو معلوم نه ٿي سگهيو هو ته ڪو پاڻ عشق ڪلام به چيو اٿس؛ مگر تازو محترم ڊاڪٽر ”خليل“ صاحب کان حافظ ”بسمل“ جو لکيل هڪ ڪاغذ مليو، جنهن ۾ فدا صاحب جا ڇهه عشق غزل لکيل هئا.

تاريخ. ڪنهن جي مرڻ يا ڄمڻ تي شاھ صاحب جيڪي تاريخي مادا لکيا آهن، تن ۾ ڪمال ڪري ڇڏيو اٿس. تاريخ جي فن ۾ گهڻن شاعرن کان گوءَ کڻي ويو آهي. اهڙي باڪمال شاعر جي پوين جوڪو سندس ڪلام کي تابود ڪيو آهي، تنهن کان ڏک بهجي ٿو. پندرهن ٻيا سورهن ورهين جي ڄمار-مون کي ٻيا منهنجن ٻين ڀائرن کي ايتري به خبر ڪانه هئي ته ڪو اسان جو ڏاڏو به شاعر هو! اتفاق جي ڳالهه آهي، هڪ دفعي والد مرحوم سان گڏ حضرت خواجہ عبدالرحمان رحه جي درگاه تي ويل هوس. درگاه جي مسجد تي لکيل قطع تاريخ -

بنا شد مسجد زيا له الحمد
يا جنات عدن را بکن سیر

چو شد آغاز و انجامش بخوابي
”فدا“ سالش بگو ”اتمار بالغیر“

ڏانهن اشارو ڪري، والد مرحوم فرمايو ته هي ”نهنجي ڏاڏي جي لکيل تاريخ آهي، سندس تخلص ”فدا“ هو. والد مرحوم کان حذرين سندس ڪلام جي ٻيا ڪئي وئي ته جواب نفيءَ ۾ مليو. آخرڪار ”گولڊين سي لهن“ جي مصداق، رهندي هندي سندس ڪلام جو ڪجهه نه ڪجهه نمونو هٿ اچي ويو.

”ايس المريدین“ ۾، حضرت صاحب خواجہ عبدالرحمان جي رحلت تي شاھ صاحب جون ڇيل تاريخون، ٻين شاعرن جي تاريخن سان گڏ درج ٿيل آهن.

پهرين تاريخ جا چند بيت:

اے حبیبِ خالقِ یکتا، ايس جانِ ما،	وے طبیبِ جملہ علما و دردم را دوا،
یا ایسی یا عظیم الخلق یا کشف الکروب،	یا دلیلی یا ولي المجتبی،
مانده ام جان برب از حجر توای وجه الجمیل،	تابنده از ساز بر رويت حجاز از اختا،
آفتابِ سرچِ معنی، ساعتِ اوجِ فضل،	سرورِ بستانِ ولایت، مطهرِ صبحِ صفا،
عرش و فرش و تخت و فوق از استضایش مستغنی،	شمسِ بازخ از درخش برقِ او مثلِ سها،
لقبندِ نقشبندان، سوورِ سرهندیان،	قطبِ ارشادِ مدار و دورِ شمارِ اصفا،
از اضافاتش هبوطِ بیتِ برحمان الرحیم،	زان بشاورِ عبدالرحمان شد شه ارغی و سما،
آه بے مرماند از ترحیلِ آن لیورِ دین،	”ملکِ دین، علم و عمل، جود و کرم، فیض و هدی“
هر دو مصراعِ اخیر و مهملات و معجمات،	”گهرِ آباد وصال آن سه الحق العلی“
مصدر امر الحقائق، فردِ عالمِ بی بدل،	قطبِ انطباقِ شبِ اعدل مکمل مقتدا،
	(ايس المريدین)

خواجہ صاحب جي وفات تي ٻي تاريخ لکي اٿس، جنهن ۾ هر مصرع مان سال وفات
 ”۱۳۱۵ھ“ نڪري ٿو.

آءُ از ترحيل آن حسن آفتاب	بسو ميهري علم انور مدهتاب
مخزن اسرار حق دلدادہ	بسو طريقي از بهر حق استادہ
دُر مکنون نقش او نقش ازل	بحر عثمان خازن علم و عمل
عيسوي دم کاشف مکتوم راز	بيکسان را دستگیر و چاره ساز
کوکب سرج ولایت تاجدار	سرور دنيا و دين عالي تبار
کن توزع چار چند هر کلمه را	یک بیفزای ضرب حب ده سابقہ (۱)
طرح عشرين نما اے دلکش	زن در ”اسلم“ خمسہ عدد سيفز
گیر هر مصرع ز وصل شاه ما	قدوة الارشاد محبوب خدا
عالم توليد مقرب راه رو	آفرين طرز از ”فدا“ احقر شنو

باد فایز فیض مصطفوي ”فدا“
 از فیوض ساطع تورر هدا.

”انيس المريدین“ ۾ هن تاريخ ۾ ڪل ۲۸ شعر يعني ۳۶ مصرعون آهن، جن ۾
 نموناً چند پيش ڪيم.

شاه صاحب وري ٽي تاريخ لکي، جنهن ۾ خواجہ صاحب جي ولادت جو سن ۱۰۰۰ھ
 ۱۱ سال، ۶ وفات جو سن ۱۳۱۵ھ نڪري ٿو، جا انتخاب ۾ پيش ڪئي.
 شاه صاحب جو ڪلام سندس ڪتابن سان گڏ ٿاڀند ٿي ويو. سندس ڪلام لاءِ جستجو
 جاري آهي. جو ڪجهه هٿ چڙهي سگهيو، سو آسند تہ جلد شايع ڪيو ويندو.

انتخاب

(عشقيہ)

صرف ٽي هيءُ عمر منهنجي درميان ڪڍي دوست
 بس ٿي آ مانوس خاطر آسان ڪڍي دوست.
 روضہ رضوان ۾ ناهي ڪجهه نشان ڪوي دوست،
 لامکان جي شان سان ٿيو آهي شان ڪوي دوست.
 نيسر ۾ ڪفن شهيد لاز خون آسوده آهي
 تيو مقرر ٿا حشر آساني نشان ڪوي دوست.
 هن سبب کان ٿي زبان بلبل سندي آهي نصيح،
 روز شب جو ان کي ٿي وصف مڪان ڪوي دوست.

(۱) صفت صفت جامع - اولاً هر ذلله را در حواشي او احوال حضرت قدس سره بنمايي.
 اعداد همون كلمه را چهار چند فن و يک برو اضافہ کن. بعدہ در ده ضرب ده، و از حاصل بيست
 طرح کن. باقي ماند او را ضرب ”اسلم“ (۱۳۱) ده، و در حاصل پنج اضافہ کن - تا سال وصل
 ميرهن گردد.

ويا رضا اي سوخته دل قطره مني واسطي،
 ساغر خون تا وٽن هي ساليان ڪوي دوست،
 پهرين قاتل جو ولڪين ٿيو نشانِ خون ڪن،
 جي وري هن ٽان پلين، ڪشنگان ڪوي دوست،
 ۶۰. جت همريءَ جي ان مان دعويٰ ڪيئن ڪرين،
 مڪي منشر آه جو خون مٽلان ڪوي دوست،
 آهيان ڪشته ٽاهين ٿا ساز مان ڏورو اچن،
 لطف سان مون ڏي "هدا" هي ڏس سڪان ڪوي دوست.

(نعت)

ڪيئن نه ٿئي اعزاز ۾ آدم ملاڪ ڪان وڌيڪ،
 ٿيو جڏهن پيدا ٿي ڪان دودمانِ مصطفيٰ،
 تن تي ٿيو شيوا خداوند زسپن و آسمان،
 جيڪي ٿيا ستو جان سان دلدادگانِ مصطفيٰ.

مخلص پر غزل مولانا قدسي

ڪير ست تنهنجو ٻيو آه رسولِ عربي، بي وٽو نام وٽ آه سنڌي بي ادبي؛
 آه زيبا ٿي مٿي خلعتِ والا حبيبي، سرعبا سيد مڪي مدني عربي؛
 دل و جان ياد لدايت ۾ عجب خوش لقي!

۶۱. ڇا حال رخِ انور هو ٿيو هي عالم، جنهن تي حيران ٿي پري حور ۽ جن و آدم؛
 مظهرِ نور الاهي آهين قرآن جو قسم، من بديل بجمعال ٿيو عجب حيرانم؛
 الله الله ڇه جمال ست پدين پوالعجبي!

دل کي تڪين نه ٿئي غير جمالِ انور، جلد ڏيکار تون ديدارِ برب اڪر؛
 ڪر ڪرم پور خدا حال تي منهنجي سرور، چترِ رحمت پڪش، سوي من اندازِ نظر؛
 اي قريشي نبي هاشمي و مٽلبي!

نور ٿي تنهنجي زمين توڻي فضا ٿيا معمور، ماهِ شوق مهر ٿيو شدر ۽ پرهش ٿي حور؛
 منهنجي اعجازِ لمائي ٿي خدا کي منظور، ذاتِ پاڪ تو ڏرين ساڪ عرب ڪردِ ظهور؛
 ران سبب آسده قرآن پزيمانِ عربي.

۶۲. ياندي! نورِ سنڌ نور ٿان رب جي پيدا، موڪلي توڻي خدا پاڻ مٿي ٿيو شيوا؛
 حاڪمِ آدم ٿي پلا نور مان نسب ٿي ڇا، لسي سبب بدائسي نو هي آدم را؛
 برتر از عالم و آدم ٿيو ڇه عالي نبي!

۶۳. منعِ رحمتِ عالم بعدا تنهنجي داء، روحِ عام حلال ٿي آهين اي نيڪ صفات؛
 انبياءِ اي نه ڪوئي ٿي نهجِ عرضات، ما عه تشد لباس تو ٿي آبِ حيات؛
 لطفِ فرما ڪر ز حد مي گذر ٿيند لبي!

شان م کھڑی لبی ۽ جي تي ڀلائي لولاڪ، زينتِ عرشِ علا قتهنجي شها ذات لي پاڪي
توسا ڪنهن کي مليو اهو و هراق چالاڪ، شبِ معراج عروجِ تو گذشت از افلاڪ:
بمقاميڪم وسندي، نرسد هيچ نبي.

۽ محتاج آهيان تون ته ڪريم و اڪرم، منهنجي بخشائي خطا رب کان، رسول اعظم:
ڪر خطا منهنجي ۽ تي تون جلد عطا، لغوا ٿي نسبتِ خود بسکب ڪردم و بس مفعول:
زانڪ نسبت بسکب ڪوي ٿو شد بي ادبي!

عرش اعليٰ تي ڪيو خوب خدا توسان ڪلام، قد سين تو تي ٻڙهي شوق مان صلوات و سلام:
اي گلِ باغِ صفا، اي دُرِ بحرِ اڪرام! نعلِ پستانِ مديت ز تو سرميزِ مدار:
زان شده شهره آفاق بشيرينِ طببي.

فيض بخشِ دو جهان آهيان تون اي شاه حجاز، سنڌ وارن کي ڏين هجر م چوسوز و گداز:
جلد ڪر پنهنجي زيارت کان انهن کي ستاز، بر در فيض تو استاده بمقد عجز و نیاز:
زندگي و طومسي و رومسي، بمني و حلبي.

هجر جي مرض کان ٿي جان ستم لب تي نبي! خود مسيحا به لکن نسخي ۾ ٿيو آءٌ عي:
عرض تو کي هي "لدا" جواي رسولِ عربي، سیدی انت حبیبی و طیبی قلبی:
آمده سوي ٿو قدسي پسيءِ درمانِ طببي.

بر وفات حسرت آیات آغا عبدالعليم جان رح سهرندي

(در صنعت مهملات)

لا اله الا الله محمد رسول الله صلي الله علي روحه وسلم.

سالر وصل معطر الرجال حاو للكمال والاكمال اسمع السعد اڪمل الكمال محو ساء محو
والعمل حاسم مراسم طول الابد صاعد مصاعد مراحم سالک سالک مكارم معطر صروح العدل
هادم اساس الجہول اڪمل اهل الله اكرم اهل الولاة وهو الاظهر سراً والاسر سلواً ولا حواء
علا والاصلاح حلال اسم المكرم محلو "حلماً وهدى" (۱) روح روح الاظهر الاعصر سمداء
محرره اسد الله اصلاح الله حاله ومثاله - در طرح مهملة.

آه هذا الملك كسوده السودام	موصول الاسال مسعود و مطاع
الله الله حامل اسرار مستو	الله الله مستل طارم عتو
سر اوحد سالک مسلک کرم	راس ڪمشل صاعد مصعد هم
سواء عالس واصل سر العمل	سعد اكرم حاسم طول الامل
صالح الاعمال آمد للكرام	اهل دل را اڪمل و اسعد امام
مطلع الاسرار در عالس عتم	دوهدى و حلم و اعطا و كرم
سالک مسلک ولا مهر علا	سارد السعد طارد للعدا
دارک مدرك صلاح وسهر مداد	طاسر العادها للكل هاد
سالر وصل او "اسد" كرده ادا	"سرور اسرار صدر" للمعلا - (۱۳۳۱)
طول اللهم عسمر اولاد	حسم اللطهر اعدا عاده

(۱) اشاره باسم شريف - در "حار" اعداد "هدى" زياده كرده شود، "حليم" مي بود.

بروفات حضرت صاحب خواجه عبدالرحمان سرهندي رح

(ڪر از هر مصرع عمر سنه ۷۱۰ هـ و سنه توليد ۱۲۴۴ هـ و سنه وفات ۱۳۱۵ هـ مشهود ميگردد *.)

۷۱	۱۲۴۴	۷۱	۱۲۴۴
حامزون آن مطلع سر ولا رفت از جهان		واه ويلا هائي رحلت کرد آن عين البقن	
۱۳۱۵		۱۳۱۵	
۷۱	۱۲۴۴	۷۱	۱۲۴۴
باکبازي زيب ده آن خازن اسرار گنج		بوي احمد سرو ناز مرشد هر انس و جان	
۱۳۱۵		۱۳۱۵	
۱۷	۱۲۴۴	۱۷	۱۲۴۴
بود مهدي نالبر شرح محمد حق شناس		بزم اسزد کافل دنيا و دين لغز زمان	
۱۳۱۵		۱۳۱۵	
۱۷	۱۲۴۴	۱۷	۱۲۴۴
بدردين بدرسماء رشد صاحب عقل و فهم		ميهن احواد اوحس خواجه سرهند بيان	
۱۳۱۵		۱۳۱۵	
۱۷	۱۲۴۴	۱۷	۱۲۴۴
زبد اهل زهاد آن مسورد قبض و ولا		احمدي آداب ثنائي احمد و کبرا نشان	
۱۳۱۵		۱۳۱۵	
۱۷	۱۲۴۴	۱۷	۱۲۴۴
با هذا محبوب قدسي خاص رحمان عبده		وجوه حسنه لعناط الله شامه البيان	
۱۳۱۵		۱۳۱۵	
۱۷	۱۲۴۴	۱۷	۱۲۴۴
بوم مجد دين پناه سر سبحان الذي		اطيب اسجاد حق بين فائض معجز بيان	
۱۳۱۵		۱۳۱۵	
۱۷	۱۲۴۴	۱۷	۱۲۴۴
با احد دابر بذات حق معولا يزال		جاه جر اوحد سکند و مدحت و صاحب قران	
۱۳۱۵		۱۳۱۵	
۱۷	۱۲۴۴	۱۷	۱۲۴۴
با ادب اين آمده رحلت ولادت سنه		نوبياب از جان «فدا» هر مصرع اي هر کاردان	
۱۳۱۵		۱۳۱۵	

* هي تاريخ من طرح آهي ته پهرين لفظن - مثلاً «حامزون» - مان ۷۱ نڪري ٿو، ۽ «آن مطلع سر ولا رفت از جهان» مان ۱۲۴۴ نڪري ٿو، ۽ - جيءَ - ست کي گذڻ سان ۱۳۱۵ نڪري ٿو.

مولانا حافظ محمد شفيع صديقي مرحوم پانڌي

قاضي مولوي حافظ محمد شفيع صديقي، ولد قاضي احمدي، دادو ضلعي هي ٻاٽ شهر ۾ سن ۱۸۳۵ع ڌاري ڄائو. سندن والد، قاضي احمدي، ميرن طرفان ٻاٽ جو قاضي مقرر ٿيڻ هو. کيس ميرن وٽان ڪجهه جاگير مليل هئي؛ ۽ پڻ مخدوم عبدالواحد صديقي مفتي سيوستان ٿي دهليءَ جي منڀن طرفان جا جاگير مليل هئي، ان ۾ به سندس ڪجهه حصو هو.

حافظ محمد شفيع اڃا مٿن ورهين جي عمر جو هو ته سندن والد قاضي احمدي وٽ ڪري ويو. اهو انگريزن جي سنڌ کي فتح ڪرڻ جو ابتدائي زمانو هو. انگريزن ۾ وقت ۾ اعلان ڪيو هو ته جن کي جاگيرون هجن سي پنهنجون سندن ڪٿي اچن ۽ جي چوڻ ڪري وڃن؛ مگر حافظ محمد شفيع توڙي سندس ڀاءُ علي گوهر، جو ڪاشن ۾ ورهيو وڌو هو، نڀي وهيءَ سبب نه وڃي سگهيا، جنهنڪري جاگيرون سندن هٿن مان هيون ويون ۽ ٻي ڀاڱو مسڪين ٿي پيا. ان بعد، سندن وڏو ڀاءُ حاجي علي گوهر پنهنجي موروثي زمين ۾ پنهنجي هٿن سان هر ڪهيندو هو ۽ حافظ محمد شفيع کي پڙهڻ تي ڇڏيائين.

حافظ محمد شفيع ابتدائي تعليم مخدوم مولوي حاجي فضل الله سيوڻيءَ جيڪي پوءِ لڏي اچي ٻاٽ ۾ ويٺا) وٽان حاصل ڪئي، ۽ پوءِ قاضيءَ طرف ڪس وٽ درس وٺڻ زبانه علم حاصل ڪيائون. کين علم جو ايترو ته شوق هوندو جو ٽڪن سان به هر روز پنهنجي ڪري پڙهڻ ويندا هئا. هڪ دفعي جي ڳالهه ٿي ڪس ته وٺڻ سواري مهيني ڪرڻ لاءِ چئجي ڪونه هو، انهيءَ ڪري ٽنهي لاءِ ٻه ٽي مهينا ڪونه هئا. هنن انهيءَ رات جي مطالعي ۾ رنديڪ نه پوي.

پنهنجي ورهين جي عمر ۾ پاڻ علم جي پسگي ۽ پڙهڻ جي شوق ۾ آيا، ۽ سورهن ورهين جي عمر ۾ هڪ سال اندر پنهنجي دماغ جو شوق نه رڳو قرآن شريف ياد ڪري ورتائون، بلڪه پڙهيل علم جو رڳو ياد هوندو هو. ايتريقدر جو تفسير، حديث، فقه وغيره جي وڏن وڏن ڪتابن جا مولا صديقي ۽ سٺ سٺ ٻه ٽي ڀاڱا پيدا هئا. سندن لکيل ڪتابن جي پڙهڻ مان معلوم ٿئي ٿو ته پاڻ سلسلڪرت، زبان سان به چڱيءَ ۽ پُر واقف هئا.

باطني فيض وٺڻ لاءِ پاڻ ٽيڙي شريف (ملڪو اباشاهه) جي نقشبندي خاندان جي ميان محمد يوسف دان ڪجهه فيض حاصل ڪيائون، مگر اڃان سندن تڪميل ٿي نه سگهي، جنهنڪري مخدوم بلاول جي رومي تي وڃي استعاره ڪيائون، جنهن ۾ کين جواب مليو ته

مهران

پتي ڏينهن صبح جو سويل وڃي ٿي وائي تي بهن: پوءِ جيڪو پهريون مسافر ٻريان ايندو ٿي، سوئي سندن مرشد آهي ۽ کين باطني تڪميل ڪرائيندو. ڇانور ٿيو به ائين هو پري کان هڪڙو سيد محمد نالي بعدا جي شهر مان هليل کين مليو، ان کي پنهنجو مرشد قبول ڪري، پنهنجي وطن ٻات شريف وٺي آيا. اهو مرشد وٽن هڪ سال رهيو، جنهن جون تعريفون پنهنجي شعر ۾ گهڻي قدر لکيون اٿن.

پنهجي ڳوٺ ٻات شريف جي شهر ۾ هڪ مدرسو به قائم ڪيو هئائون، جو سندن وڏا ڪن پوءِ بند ٿي ويو. ان ۾ سٺ ستر طالب العلم سندن ئي خرچ تي پڙهندا هئا، ۽ اهو خرچ پنهنجي موروثي زمين جي برڪت ڪري پورو ٿي ايندو هون.

سندن زهد ۽ تقوا ۽ چلن چاليهن جي ڪهڙي ڳالهه ڪجي! سنڌ جي ڪيترين ئي مسعدين ۾ ڏها ڪڍيائون. ”قصيده برده“ جو سنڌي نظم ۾ ترجمو به وار مبارڪ واريءَ جامع مسجد روهڙيءَ ۾ ڏهي اندر ويهي لکيو اٿن، هو قلبي حالت ۾ موجود آهي، ۽ جنهن مان شروع ۽ آخر جي حصي جو نقل مضمون جي آخر ۾ ڏنو ويو آهي.

نفس کي سڙائون ڏيڻ لاءِ پاڻ ڊگها ڊگها چلا ڪڍندا هئا. ڇانور هڪ دفعي پنهنجي ڳوٺ جي هڪ مسجد ۾ يارهن مهينا چلو ڪڍيائون، جنهن ۾ ائين پهر فقط هڪ ڪارڪ ڪائي روزو چوڻيندا هئا.

پاڻ عامل به لائق هئا. ڪيترائي مريض وڙائڻ شفا ياب ٿي ويا. ڳالهه ٿا ڪن ته ڪهڙن (خير پور رياست) جي جامع مسجد ۾ شهر ۽ آسپاس جا مريض سندن اچڻ جو احوال ٻڌي، فجر نماز بعد، صليون ٻڌي اچي مسجد ٻاهران بيٺي رهيا. پاڻ پنهنجي معمول موجب، وڻي ۽ اشراڪ بعد، پنهنجي لٽ تي ڪجهه ٻڙهي هر هڪ بيمار تي هلائيندا ويا، ۽ اهو بيمار بروقت شفا ياب ٿي پنهنجي گهر هلدو ويو!

سندن چٽي ۾ ڏاڍو اثر هو. جيڪي چوندا هئا سو سچ پچ ٿي پوندو هو. ڳالهه ٿا ڪن ته هڪ دفعي هڪ مسجد بهرائي رهيا هئا، ته ان جي ٺهرائڻ کان هڪ مهين ٿي، نالي ٻات جي سڀ کان وڏي ظالم پتي زميندار کين ڪنهن حد سبب روڪيو، ۽ پڻ رارڻ ڪمين کي گهٽ وڌ ڳالهائون، جنهن تي کين جلال اچي ويو ۽ محب نبيءَ کي پنهنجي هڪ ڊگهي شعر ۾ پيشائون. ان شعر جي شروعات هن ريت سان آهي:

هن مسجد ”محب نبيءَ“ جي پيروي ٿي،

وڏيون ويچارڻ جي وائي وڃائي!

آخر ٿيو به ائين: ان زميندار جي زمينداري لاس ٿي ويئي، ۽ ان جا پويان صفا مسڪين ٿي پيا. شريعت جي خلاف ٿيندو جتي به ٻڌندا هئا، اتي ڪامي ويندا هئا ۽ وڃي تعزبون (شرعي سڙائون) ڏيئي ايندا هئا. پوءِ چاهي اهو عد سندن ڳوٺ ٻات کان ڪيترو به پري هجي، تبليغ به ڏاڍي ڪيائون. وڏن وڏن عملدارن کي به تبليغ کان نه ڇڏيائون. ڪيترا ته مسلمان به ٿيا. هڪ دفعي تعلقي دادوءَ جي مختيار مولچند کي فارسي شعر ۾ مسلمان ٿيڻ

لاه خط لکيائون، جنهن جو نقل اڃا تائين موجود آهي. ان جي شروعات هيئن مصرع سان
آئي ٿي:

مولچندا پيا مسلمان شو.

آنچه كردي ازان پشيمان شو.

هڪ دفعي وري ٻارومل ٻهئي ڪليڪٽر سب ڊويزن دادوءَ تي سڏي شعر ۽ مسلمان
ٿيڻ لاءِ خط لکيائون، جنهن جو نقل هيٺيون آهي:

ٿوڙ ٽڪيو قيد ڪفر جو، ٻارو، پورو ڇڏي

ڪلمي عمارت عرش جي ٿي آسمانو اڏي

روزي ۽ نماز سين روح رحمت ڪڍي

مهاني محمد (صلمو) جي ٿي منڪت ساري سڏي

جي نه ٿو ٻوندو هڏي هتي هتي وڌو هار ٿو.

ٻارو ٻار لنگهيج، اڏاڙ ڏي اسلام ڪي،

وري وساريج، ٻرسي ٻرسي ٻرسي ٻرسي.

جي ٻارو مسلمان ٿيڻ، نه ڪر ٻارو ٿيو چاندي،

دلوي ڪفر شرڪ ڪسان ويتر ڪر واندي،

اسان امانت اسلام جي ريءَ اجوري آندي،

توڪان گهرون ڪونه ٿا ٻهون نه پاندي:

منان ڪري دل ماندي، رکين شرڪ "شفيع" سان!

انهيءَ خط تي مسٽر ٻارومل ڪاوڙجي پيو، ۽ کيس گهرائي گهٽ وڌ ڳڻي ڪري
ان تي پاڻ فرمايائونس ته "مسلمانن جي نشاني ڏيئون، پوءِ هاڻي مسلمان ٿيڻ نه ٿيڻ"
جلدي ان ٻارومل کي اهڙي ڦڙي لکيئي، جو مسلمانن وانگر طهر ڪرائڻ کان سواءِ حد نه چئو
ٿيڻ و نظار جا ڪافي ڪتاب لکيائون، جن مان گهڻا اڏو هي ڪافي وڃي نه ڪو ٿي وڃي
ٻالي جيڪي قلعي حالت ۾ موجود آهن، تن جي ٻڌڻ مان معلوم ٿئي ٿو ته پاڻ سندن
جا شاعر هئا. سندن شعر جو نمونو شايد هي شعر جهڙو آهي. پاڻ سڏي ٿا ته سون عربي
فارسي ۽ سرائڪي ۾ پاڻ شعر چيا آهن.

ڪن رسول الله صلي الله عليه وسلم ۽ اصحابن ڪورن سان لهاس گهڻي ايت هئي
چانه سندن وفات بعد انهيءَ الفت ۾ ۶۳ ورهين جي چار وقت سن ۱۸۹۸ع ۾ ٿي.
(انا لله وانا اليه راجعون).

پاڻ ۽ گهر ٻڌيا، جن مان ٽن ۾ ٻه محمد احسان ۽ عبدالواحد ٿيا. انهن ٻن ٻن
مان محمد احسان جو هڪ ٻه ٽي شفيق محمد ابو. اي. ٿيو، جو گورنمينٽ ڪاليج حيدرآباد
۾ عربي پروفيسر رهي چڪو آهي.

سهران

صافظ محمد شفيق جي ٻائي ٻول ڪنهن مان ڇند ڪنهن جا ڪي به ۽ آخري حصي
پڻ ڪڍڻ ٿي.

”قصيده برده“ ترجمو سنڌي نظم جو شروعاتي ٺڪرو:

آمين ”تَذَكَّرُ“ جيئران بيڙي ستلڻ،
ڪن سبب سار مڃڻي جي ڀرين ٻار ٻڌا،
مَزَجَتْ دَمْعًا جَرِيًّا مِينُ ”مُثَلِّفَ“ يَدَمُور،
عرشي محزون مع ڏن ڪڍي رت ڦڙا،
”رُ“ هَبَّ الشَّيْخُ ”مِينُ“ تِلْكَ كَذَابَتِي،
يا وري واه وصال جا سڃڻ سامهون،
أَوْ أَوْفَى الْبَرْقِ فِي الظُّلُمَاءِ مِينُ اِضْمَر،
يا چمڪي وڃڙي رات ۾ ڀرين جي ٻارا،
فَمَا لِي بِمَنْبِيكَ إِنْ قُلْتَ اَكُنَّا هُنَا،
اڪين ڪهڙو آهي، جن چوڻ ٻس نه واه،
وَمَا لِي بِمَنْبِيكَ إِنْ قُلْتَ اِسْتَفِيقْ ”بِهَر،
قلب ڪوھ ٿئي ڇو هوش ڪر ٿين سڃهان حيران،
أَهْتَسِبُ الْعُشْبَ أَنَّهُ الْعُشْبُ ”مُنْكَثَرُ“،
ڪن ٻالين عاشق الوت ٿو ته محبت لڪندي.

”قصيده برده“ ترجمو سنڌي نظم جو ٻيون ٺڪرو:

وَالَّذِنْ لِسُحْبٍ صَلَواتٍ مِّنْكَ دَالِمَةً،
دائر ڪڪرن رحمت جي ڪي ڏي موڪل رب رزاق،
عَلَى الثَّيْبِ ”يَحْنُوتُ“ وَ ”مُنْجَبِرُ“،
ت وَهْنُ وِسْنُ وَذَفْوَا مَتِي ”بِهَر ٻاڪ-
سار ٿيحت“ عَذَابَاتِ الْبَيَانِ ”رِيحُ“ حَبِيبَا،
چيسين چڱي ٺاريون ٻانڀ جون سندو ميا واه،
وَ أَطْرَبُ الْمَيْسِ ”حَاوِي الْمَيْسِ“ يَا الشَّخْمِ،
الن ڪي هنڪار ڏئي خوشي ”رود سماع-
رب“ صِلْ ”وَسْطَرُ“ دَالِمًا ”أَهْدَا“،
عَلَى حَبِيبِكَ حَيْرَ الْخَلْقِ ”ذَهَبُ“،
”ي مالڪ مالڪ ٻاڪوت جا، واحد لا شريڪ،
قنهجي احسان ۽ نعمتن جا آهن بحر عميق:

مون جيھي مسڪين کي ڏئي تونيق رفيق،
 ترجمو ڪيم 'بردي' کي قدر طاقت ۽ تحقيق،
 لفظ نازڪ عربيءَ ۾ بلڪل هئا باريڪ،
 مون جيها ڪيئن سمجهندا، لايقل لايلىق،
 سنڌي عربيءَ وچ ۾ طول وڌا تفريق،
 ڪوڏا برابر ڪيئن ٿين سي يمالي عقيق؟
 حاسد هزارين اٿم، جي ڪيڏن ويڪ وڌيڪ،
 ابي عيب پوش عالم جا، شهنشاه شفيق،
 رسالچ رسول کي هي "شفيع" جي تصديق،
 'پاڻاڻيءَ' کي پانهنجا ڏي ذڪر نڪر طريق،
 اهل عيال اولاد ڪر فرمان بردار فريب،
 سنڪت سڀ صالح ڪر ۽ نيڪجنت خليق،
 انهن کان آزاد ڪر جي غفلت منجهه غريب،
 قرب ڏهاج ڪلي سڀن ۽ طباعت جي تونيق

مڪ ڊگهي نظر جو شروعاتي ٽڪرو:

آءُ، اسار رهائي، ڪر مجدد مهربالي،
 تار آهي طغياني، ۽ بعد پيڦرساني،
 وجهه هندن ۾ حوراني، تان سچن مسلماني:

آءُ، اسار رهائي!

اهنج وڏو آهي است سڀن، ظلم زبوني ڏلت سڀن،
 ڪانر ڪوڙا دولت سڀن، هن ڪامل تن کي ڪالي:

آءُ، اسار رهائي!

ڪوڙ دغا دولاپ فريب، ملڪن ۾ ٿيو ظاهر زيب،
 سچ سگت ۾ اڪثر عيب، دانائون ڪئي ناداني:

آءُ، اسار رهائي!

سوسن ويچارا مسڪين، بازي بعد لڳي بيدارين،
 وڏو ڀاڳ سڀ لڳ لعين، ملحد منڪر ۽ زاني:

آءُ، اسار رهائي!

اصل نسل جن اصلي هون، دليا تن وٽ رياسون هون،
 ٻي ٻليدي پيدا ڪون، نانگي تن جي لائي!

آءُ، اسار رهائي!

ڪافر غالب ڪل غزو،	حڪم هلي سڀ غير مروج
اهنجو ٿيو ايمان ذرو،	لنگهي ڏس ٽڪرائي:
آءُ، اسام	رهائي
عشي حيرت عجب وڌا،	لنگورن تي لقب لڏيا،
لحسن لدورا نسب جڏا،	وه واه خاتون جي خاني:
آءُ، اسام	رهائي
«مئل» مٿا ۽ «راو» رليا،	«سنگ» سڙيا ۽ «چند» چڙيا،
«مصر» مٿا ۽ «داس» دسيا،	تن ولهن ڪئي ويڙهي:
آءُ، اسام	رهائي
عسمر ويسو اسڪول ٿيا،	عالم ۾ اشڪيل پيا،
تائونن ڪها ڪيل ڪيا،	ڪونه رهيو هراڻ حقيقي:
آءُ، اسام	رهائي
منشن ملڪ ڪيو تاراج،	رشتوت روڊ رهاڻ رواج،
والين ويتر واء وياج،	در در ڪن ديواني:
آءُ، اسام	رهائي
ٿاه لهما ڪل ڪولا ڪاسي،	پينيل پٽيل هندن جا حامي،
سورين جا ٿيا سڀ سلاسي،	دين فروش ديوت دڪاني:
آءُ، اسام	رهائي
هي هي حاڪم بي انصاف،	تڏهن لکي ٿي ٽن لاف،
ڪن ڪن ويچارا اشراف،	مشڪل جن جي مائي؟
آءُ، اسام	رهائي
ڪانهي پاڪائي پرهيز،	بي بلبيءَ جي پرويز،
آندي اونداهي انگريز،	شل ناس ٿين نصرائي:
آءُ، اسام	رهائي
وام وڪيلن قوڪين قوڪ،	ماڪن ۾ مشهور ملوڪ،
قوڪيا وتن پاڙي پوڪ،	ڏيهه تنين جا ڏاڏي:
آءُ، اسام	رهائي

هڪ ٻئي ڏکي نظر جو شروعاتي ٺڪرو:

هنڙي لنگهي هير،	جا آئي عرب ٻار جي،
مرهي منجهه مري،	هدايت هڪار جي،
تسا عرش نيري تائير،	آئي پوءِ بهار جي،
جاه نه عطر عتير،	ڪل ڦل ۽ گلزار جي،
ماعست منجهه مذير،	ٿي همت دل هوشيار جي،
اگري ٿي اڪير،	مجب ملي منشار جي،
تسيح ۽ ٽڪير،	چيمر جليل جيار جي،
با رب غليم خير،	مرد مدح مختيار جي.

هڪ نظم جو وچيون آڪرو:

هر مجلس تنهنجي حق حڪايت،	اي مسجد سفا جا ڀلا نهايت!
تنهنجو گرم سوال ڪفايت،	تنهنجي است سان رعائيت؛
تون آهين هادي عين هدايت،	تون هيئن حامي حق حمايت؛
تون آهين ابر عنايت،	يا سيد آءِ سچا عزيت!
نرميل نازڪ نور نبي،	افضل اڪمل اشرف اڪرم۔

صلي الله عليک وسلم!

سندن چيل هڪ عربي شعر جو شروعاتي ٽڪرو:

جميع المعابد لرب العباد،	علي ما هدانا سبيل الرشاد؛
ولقي على لارض و تد الجبار،	وخلق السموات دون العباد؛
و هو يخرج الحي من ميت،	و يخرج من الحي ميتا اراد؛
سبح بصير غفور رحيم،	ومنه المبادي اليه المعاد؛
علي كل شيء قد بر و كيل،	حفيظ حبيب له الاقياد.

هڪ ٻئي عربي شعر جو شروعاتي ٽڪرو:

الاھي نحمدک حمداً کثیراً،	ونشکر شاکراً شکراً وقیراً،
فإنک لم تنزلناک قنبراً،	حکیمآ حاکماً عدلاً قديرآ!

هڪ فارسي شعر جو شروعاتي ٽڪرو:

ما مقيمان شرع مختاريم،	رخ بقانون دون لمي آريم.
عندليبان يخدمه اسلام،	جايجا نو بنو پگلازاريم.
نرخ شارخ درخت توحيديم،	درة التاج شرع سر داريم.
باميد دلسمل شرع لمي،	فارغ ازمکرو و شر مکاريم.

هڪ سرائڪي شعر جو ٽڪرو:

شاهس شاه محمد ڪون،	جنھ خوار ڪيتا خرمرند ڪون!
جيڪي هوسن حق دي حامي،	جگت تنان دا سپ سلامي؛
الله ڪيئي هيئن انعامي،	دين ايمان بهشت تمامي؛

ملن برکت بيحد ڪون۔

شاهس شاه محمد ڪون!

مرحوم سولانا حڪيم تاج محمد افغان "مشتاق"

مرحوم حڪيم مولوي تاج محمد صاحب جن ذات جا افغان هئا. سندن والد بزرگوار جو نالو حاجي خميسو هو. ڊسمبر ۱۸۹۹ع ۾ بدین شهر ۾ تولد ٿيا. پير پاڻ شاه جيلاني جن جا سوين ۽ همعصر هئا. عربي، فارسي ۽ اردوءَ ۾ سڪي مهارت هئڻ سان گڏ کين اسڪرپريءَ تي به ڪامل دسترس هئي. سندن گهرو لشكريءَ ۾ به ڪيترائي ڪتاب هروقت مطابق لاءِ رهندا هئا. مولوي صاحب جن طبابت جو ڪم به ڪندا هئا، جنهن ۾ به لاجواب ماهر هو. طب جو ڪم ڪنهن استاد کان خاص طرح ڪونه پرايو هئائون، ليڪن فطري هوندي کان ئي خدائي دهن عطا ٿيل هون. پنهنجي مطالعي ۽ ديس دريس، هن فن ۾ استاد ڪامل ٿي گذريو آهن. غريبن کي دوائون مفت ڏيندا هئا. ڪنهن به دوائس لاءِ پاڻ اخبارن ۾ اشتهار وجهيائيندا هئا ته غريب ٿيل خرچ موڪلي دوا، طب گهرائڻ يا روپرو وٺي وڃن.

سندن درياه دلي ۽ مريضن سان عمدردنيءَ جي ڪپڙي ڳالهه ڪجي! هروقت پنهنجن مريضن جي حالت جو اڻو رهندو هون. سندن مريض جيئن صحباب نه ٿيندو هو، تيئن نه بد حرام هوندي هين. وڏي فخر جي ڳالهه هيءُ، جو جيڪڏهن ڪو پهراڙيءَ جو سالهو کين ڪنهن پراڻين پٽ تي وٺي ويندو هو ته ڪمال حوشيءَ سان ويندا هئا، ۽ سواريءَ جو ڪرايو وغيره به پنهنجي هٿان پريندا هئا؛ جيڪو کين وٺڻ ايندو هو، ان ڏن ڪجهه به نه وٺندا هئا. پير پاڻ شاه جي وفات کان پوءِ، شهر راڄي حالت تي ۾ اچي مقیم ٿيا، جتي هڪ شاندار اسپتال پنهنجي وڏي پٽ محمد قاهر نالي "قائمي يوناني دواخانو راڄو خانالي" کوليائون. جنهن ۾ يوناني دوائن سان گڏ اسڪرپري دوائن جو به اسٽاڪ موجود هوندو هون. پاڻ دواخاني جا مشيخ، ۽ ماهوار طبي رسالي "پيام شما" جا ايڊيٽر به هئا. رسالو دواخاني جي پنهنجيءَ پريس مان نهايت آب تاب سان ڇپجي نڪرندو هو، جنهن ۾ علم حڪمت تي ڪافي ڪن وڌيڪ روشني وجهڻ لاءِ حڪيم صاحب جن نهايت ڇيڊا ڇيڊا محربات، وڏن حاذاق حڪمن جا آرڊرل نسخجات ۽ پنهنجي مطب جا معلومات درج ڪندا هئا. رسالي جي لکائي توڙي ڇپائي بالڪل ديهه زيب هوندي هئي. ٽائٽل پيج شاندار نموني جو هوندو هو. سندن وٽ بعد اهو سلسلو سقچ ٿي ويو، جو جو پوئين کان اهو بارگراڻ چڱيءَ طرح سنڀاليون ٿيو.

سندن دواخانن ۾ جيڪي به شيون پاڻ هٿ سان ڏاهي ۽ ڪندا هئا، انهن جي لپس تي دوا جو پورو نسخو، ترڪيب استعمال، ٺاهڻ جي تاريخ وغيره سنڌي، اردو ۽ پارسيءَ ۾ لکي ڇڏيندا هئا. جيڪڏهن ڪنهن رسالي يا ڪتاب مان نسخو ڏسي ٺاهيندا هئا، ته ان جو نالو، مصنف جو نالو، ڇپجڻ جو هنڌ، صفحو وغيره باقاعدي ڄاڻائيندا هئا. وڏي حرمت جي ڪري، جو هر هڪ دوا سان ان جو نسخو شامل هوندو هو. جيئن ٿورو پرهين ماڻهو به آسانيءَ سان ڏاهي سگهي. علم حڪمت جو ڪم پاڻ ماڻهن کي بلاجل مٿون ڪري سگهاريندا هئا. مگر اسوس جو سندن سخا جي درياھ مان ڪوبه فرد نه سیراب ٿيو ۽ نه مستفيض ٿيا.

پڻ طبي ڪاليج ٽنڊو محمد خان جي طبي بورڊ جا ميمبر به هئا. رسالي ”پيام شفا“ کان سواءِ، علم طب ۾ سندن مندرج ذيل تصنيفون آهن، جي اڄ مفقود آهن: (۱) ڪتاب الحيات (۲) شرح قانونچ، (۳) قرايدین مشتاقی المرووف به طب، ساغر ساقی. ٻيون ڪتاب سندن هٿ سان لکيل قلبي بيض آهي، جيڪو راقم وٽ موجود آهي. مرحوم اهو ڪتاب پارسيءَ ۾ لکڻ شروع ڪيو هو، مگر ڪن مجوريين ڪري اڌ ۾ رهڻ ٿو ڀاسجي. اڙان سواءِ ٻيا به ڪيترائي قلمي ڪتاب مذهبي وغيره آهن. مذهبي، ٻين جي پيرواھي ۽ علم ناشناسيءَ ڪري ڪم ٿي ويل آهن.

حڪيم هئڻ سان گڏ، مرحوم جن حيد عالم پڻ هئا. جامع مسجد راجي خانانيءَ جا پيش اسو به پاڻ هوندا هئا. چون ٿا ته پاڻ وڏا بزرگ ۽ ولي الله ٿي گذريا آهن. صوم و صلوة جا سختيءَ سان پابند هوندا هئا. هر جمعي جي ڏينهن صبح جو سويل اٿي، فجر نماز پڙهائي، اوسي پاسي اوليائن ۽ بزرگن - جهڙوڪ سيد سلیمان شاھ بخاري، شيخ عمر ۽ ڪمودائي وغيره - جي زيارت ڪري، ۽ بزرگن جي روحن کي ختما بخشي، موٽي اچي جامع مسجد ۾ حملي نماز پڙهائيندا هئا. پاڻ شاعر پڻ هئا. شعر ۾ سندن تخلص ”مشتاق“ هوندو هو. سندن جوانيءَ جا شعر نهايت عمدت ڇيل آهن، مگر ارمان جو ڪي ٿورا موصول ٿي سگهيا آهن. مرحوم مير احسان علي خان ٽالپر ساکن راجو خاناني به سندن شاگرد هو، جو کين تمام گهڻي عزت ڏيندو هو. مرحوم سيد احمد شاه خاڪي، سان به مرحوم مولوي صاحب جن جو خاص صحبت جو رستو هوندو هو. کين ٽي پٽ هئا، جن مان وڏو پٽ محمد قائم ڪن مابين ڪري گهر ڇڏي حلاوطن ٿي ويو آهي؛ وچيون پٽ غلام علي عرف محمد سومار پٿار ڪي دڪان جو مالڪ ۽ دوا فروش آهي؛ باقي سندن ننڍو پٽ ڪمال الدين اڳي سنڌي پڙهندو هو، پر هاڻ درزڪو ڪم سکي رهيو آهي.

مرحوم مولوي صاحب جن ۵۵ ورهين جي ڄمار ۾ دل ٽٽي پوڻ ڪري رحلت فرمائي. انالله وانا اليه راجعون. هيءَ حڪمت جو ستارو ۽ راجي خاناني جو نقصان عميشه هميشه جي لاه غروب ٿي ويو، ۽ ٻين کي داغ مفارقت ڏيئي ويو.

حيف در چشم زدن صحبت يار آخر شد،
روي گل سير تدبير که بهار آخر شد!

موندل مرحوم جي فارسي، اردو ۽ سنڌي ڪلام جو مجموعو پيش ڪريان ٿو:

فارسي

بهستان سي رود دلبر، دلي با ناز قه قه قه،
لبش قه قه، رخس مهر مهر، قدش چون سرو لهر لهر لهر،
خرامان وار کب کب کب، ولي در نير شب شب شب،
دو بهر در طلب لب لب، شکر لب گفت وه وه وه.

شجع: (۱) چو تاج محمد بر افراخت،

بعالم شده سايه در ساخت.

(۲) چون تاج محمد شده زيب ور،

سايه درش آمد بر خطر.

اردو

اے دوستو! دنيا مين اسي عشق نے همکو مردانہ بنایا،
اک بوسہ کے لینے سے خفا ہو گئے مجھ پر۔ جرمانہ بنایا،
کیا بیش نقد دل کو تیرے آگے جو ہم نے، لہذا نہ بنایا،
قدرت نے بنائے تیرے دندان جو ہر ایک دردناک بنایا،
اس نالاء شبگیر کے سنے ہی تو ہمکو مستانہ بنایا،
روز، ازل میں میرے اسی کاسہ سر کا پیمانہ بنایا،
فرقت نے تیرے درد کو ہر سونے ہمارا صفا نہ بنایا،
دنیا نے تیرے نالوں کو سن سن کی اے ”مشتاق“ انسانہ بنایا.

سنڌي

الوداع اي دوستو همراز همدم همڪلام،

ڪيو اسان جي سهرستان جي زماني اختتام.

لطف لب شيرين گل کي تنهنجي صحبت جو سرون،

ساقيا مون کي منده معطل ۾ رهندو هو بدام.

باغبان! اڃ ڪا ڪا آهي بهاري باغ جي،

ڇهڻو پڪڙيو چنبيلي جو ۽ لسرين جو نظام.

اڃ گران خاطر ٿيا ”مشتاق“ سرغان چمن،

ڪيو تڏهن اڃ بلبل مسڪين پيو منزل مقار.

*

*

*

سهران

يا رب اچي ته باغ. ستن ۾ خزان ڪڏهن،
 بيدار هجي ته ناظم اندر جهان ڪڏهن!
 رول رقيب روس، شل دور هجي سدا،
 نادان تنهن کي نانگ کائي لاکهان ڪڏهن!
 از هر دوجهان شب وصل شل دراز هو،
 خورشيد تما قيام ڏسي ته آسمان ڪڏهن!
 هڪوار ڏسي چلو، چانمان هندليب،
 بلبل ڪري ته باغ ۾ هور و نغان ڪڏهن!

* * *

آهيان خوب خوشگوار سرخ چمن جو،
 نغمه منج ميان سرڪرستون جو.
 نسيم صبح جي بهاري ۾ بستان،
 نظارو ٿيو سرڪرستون منبل سمن جو.
 عجب هوند شبنم جي برگ ڇائي،
 مثل هڪو قطر هو در عدن جو.
 ڏسي لعل گيلوا تنهنجا گلرغا سان،
 چوان گل گلاني يا سون سمن جو!
 ڏنا سڀ سون کسي سڀا هل ۾،
 سودائي آهيان مان جو سڀ ڌن جو.
 تنهنجي ياد ۾ اي گل اندام آيس،
 گلستان ۾ خواهان گلابي گلن جو.
 نه آهي چمن ۾ تون اي گل رياضين،
 سڄو پايان ساڃي بستان زمين جو!
 اچي جي چمن ۾، چٻڙ ان کي مالهه؛
 سلام آه توکي غريب الوطن جو.
 ڇڏي ياد تنهنجي ويو دور هستي،
 ٿيو هڪ ڪرشمو هي ابرو شڪن جو.
 ڪجان گل جي لڙديڪ مدفون مون کي،
 جوڙج ڪفن منهنجو برڪ گلن جو.
 نه ٿيو دور گردش جي "مشتاق" موافق،
 نه هيئن هوند هرگز هي دور زمين جو.

تنهن مبارڪ چو مون کان محبوب اڃ موڙين ٿي؟
 تاهه ڪٿائي چو وري جهولي سنڪت توڙين ٿي؟
 حب جي ٻڙيءَ ۾ ڇڙهي اڃ وري ٿر ها ڪڍي،
 غمزدہ غمگين کي درياھ ۾ لٽو هين ٿي!
 هڪ نه ورته ڪئن ڪريل جو، جو چٽيءَ چولين اندر،
 اڃ مٺا پاڇوڻ چٽي نئين واه ۾ لوڙهين ٿي!
 حب جو هٿو ڪهائين ها اٿم افسوس هي،
 قلب ۾ ڪمزور جي خوني خنجر کوڙين ٿي!
 حب اهڙن سان ڪئي مون، جي ويا رڻ ۾ ڇڏي،
 پنهنجا اڃ ”مشتاق“ ڏس ڪيتا سيشم لوڙهين ٿي.

حافظ محمد يوسف سر حوم ٺڪڙائي

حافظ محمد يوسف، ولد حافظ محمد هارون، ۱۲۵۸ھ ۾ اڳين ٺڪڙ ۾ ڄائو. سندس ولد حافظ محمد هارون پنهنجي وقت جو هڪ جيد عالم هو. سندس مڪتب مان ٺڪڙ ۽ ٻين ڳوٺن جا شاگرد دولت علم سان مالا مال ٿي ويندا هئا.

حافظ محمد يوسف پنهنجي والد کان عربي، فارسي ۽ سنڌي تعليم حاصل ڪئي. قرآن مجيد جي حفظ ڪرڻ جو به شرف حاصل ٿيس. اڳين ٺڪڙ ۾ تعليم کان فارغ ٿي، پنهنجي والد سان گڏ طلبا کي تعليم به ڏيندو رهيو، ۽ گهر جي ڪم ڪار ۾ به ٻيءَ جي همراهي ڪندو رهيو. وڌيڪ عمر جي پروڙ لاءِ، پنهنجي والد جي ڪتبخاني ۾ (جو حافظ عاليءَ جي زماني کان وٺي وٽن هشت بهشت هندو آيو) مطالعو ڪندو آيو. والد جي رحلت کان پوءِ پاڻ ئي مدرسي جو مهنم ٿيو. جڏهن اڳين ٺڪڙ درياھ جي اٿل ڪري زير آب آئي، تڏهن حافظ صاحب به ٻين ساڻن وانگي موجوده ٺڪڙ ۾ سڪون پذير ٿيو، ۽ هتي به پنهنجو مدرسو جاري ڪيائين.

موجوده ٺڪڙ ۾ سندس مدرسو اوج ۽ ڪمال تي پهتو. ڪٿي ڪٿي جا شاگرد حافظ صاحب جي فيوض ۽ برڪات عالم مان مستفيد ٿيڻ لاءِ ٺڪڙ ۾ اچڻ لڳا. سندس ئي محنت ڪري، ٺڪڙ مان "مخلص"، "فدا"، "حافظ"، "دلگير"، ۽ "بسمل" جهڙا شاعر پيدا ٿيا. حضرت صاحب حواجه عبدالرحمان سرهنديءَ جي ٺڪڙ ۾ سڪونت اختيار ڪرڻ ڪري، ٻين ماڻهن وانگر، حافظ صاحب به سندن مريد ٿيو. ٺڪڙ جي ساداتن ۽ عالم ماڻهن جي استاد مٺڻ ڪري، ڳوٺ ۾ سندس حد کان وڌيڪ عزت ڪئي ويندي هئي. خود سادات به سندس تعظيم ۽ تڪريم بجا آڻڻ ۾ ڪوتاهي نه ڪندا هئا. پاڻ جڏهن به ڪاوڙيو هو، ته کيس ڪير به جواب ڪونه ڏيندو هو. ڪيترا دفعا وڏن سيدن - جهڙوڪ عبدالحميد شاهه ۽ علامه شمس وغيره - ٿي به غصو ڪندو هو، مگر سيدن مان ڪير به ساڻس ٺڪڙ ڪوڊ ڳالهائيندو هو.

حافظ صاحب تمام اعليٰ پايي جو خوشخط هو. سندس اکرن تي ذبي، چاڀي جو ڍو ڪو ٿئي ٿو. ٺڪڙ جي سيدن جي شادين جا دعوتناما ۽ خط به حافظ صاحب ئي لکندو هو. انهن خطن جي طرز تحرير کي ذبي معلوم ٿو ٿئي ته حافظ صاحب هڪ سٺو پارسي دان هو.

سـ عـ رـي کـس حـاـمـد عـالـي عـي و رـثـي مـان مـلي . پاڻ گهڻن ڳڙائي شاعرن جو شاعريءَ
 ۾ اسناد هو . سندس ڪلام زماني جي خود برد ڪري ناپيد ٿي ويو آهي . سندس ڪلام اڪثر
 پارسيءَ ۾ هو . جو هينئر کوٽو وڪري آڏو هيءَ جو ڪاڇ ٿي ويو آهي . ڪجهه سنڌي ڪلام
 هٿ آيو آهي ، جو پيش ڪبو . مون کي ايسوس آهي جو آءٌ ههڙي بزرگ انسان جو احوال
 معلوم ڪري نه سگهيو آهيان ، ۽ نه ئي هينئر سندس لائق فرزند مرحوم حافظ ”بسمل“ آندو
 آهي ، جنهن کان ڪجهه وڌيڪ معلومات حاصل ڪري سگهجي ها .

سندس ٽي درسد هئا ، جن مان وڏو ”دلگير“ جي تخلص سان ، ۽ ننڍي ۾ ننڍي
 ”بسمل“ جي تخلص سان ، ادبي دنيا ۾ مقبول ۽ شهوت يافته شاعر ٿيا .

حافظ صاحب ۱۳۲۲ھ ۾ وفات ڪئي .

انتخاب

ڪڏهن نه پاڻ کان مون کي سڄل جدا ڪريو ،
 جي ڏين جان نه آن ٿي وري جفا ڪريو .
 سڄي چمار ۾ هتي النجا اها منهنجي ،
 ته هن مريض محبت جي ڪا دوا ڪريو .
 پڪيڙي دار ، ڪيئي قيد دل کي ڪاڪل ۾ ،
 ڪري قياس ڪو دل ۾ ، وري رها ڪريو .

*

*

*

داد دلبر سوا نه ڏيندو ڪير ، هاڻ همراز منهنجو ٿيندو ڪير ؟
 تنهنجي محفل ۾ مهلقا مون کي ، ساڻ ساڻي ڪري سڏيندو ڪير ؟
 اک ٽري ٿي ۽ پڻ لنيو ڪانگل ، اڃ اڳڻ عاشقن جي ايندو ڪير !
 جن کي مستي رهي محبت جي ، تن کي پلپل چئي پليندو ڪير ؟

مولانا غلام صديق مرحوم شهداد ڪوٽي

الحاج علامه غلام صديق صاحب جن مولانا نور محمد صاحب جا ننڍا فرزند هئا. سندس جاءِ ولادت ڪنڊو، تحصيل ڀاڳ، رياست قلات، ڊويزن بلوچستان آهي. سندن ولادت جي تاريخ ۴ ربيع الاول ۱۲۶۰ هجري آهي. ابتدائي زماني ۾ ڪنڊي بلوچستان ۾ رهيا، ۽ پوءِ پنهنجي والد بزرگوار ۽ وڏي ڀاءُ مولانا ميان گل محمد صاحب جن سان گڏ، سرائي پور بخش مرحوم جي طلب موجب، شهداد ڪوٽ ضلعي لاڙڪاڻي سنڌ ۾ اچي رهيا. تعمير پنهنجي والد بزرگوار ۽ وڏي ڀاءُ مولانا ميان گل محمد صاحب کان حاصل ڪيائون، ۽ مدرسه نور محمد به شهداد ڪوٽ مان، ۱۳ سالن جي عمر ۾، علمي فراغت جي سند حاصل ڪيائون. سندن طريقت جو سلسلو قادريه هو، ۽ حضرت قدوة العارفين مولانا ميان غلام حيدر صاحب قدير جي جا مريد هئا. ۱۴ سالن جي عمر ۾ کين خلافت ملي، ۽ سندن مشهور خليفو مولانا غلام محمد ڪمال ديرائي رياست خيرپور ميرس، ميان علي شير چانڊيو ڏيرو غني خان، ۽ ميان هيرالدين صاحب وغيره هئا.

علامه صاحب جا مکيه همعصر مولانا عبدالغفور همايوني، مولانا محمد هاشم ڪڙهي ڀاسيي ۽ مولانا عبدالرحمان صاحب سکراني هئا. سندن فارغ التحصيل شاگردن جو تعداد شمار ڪهڻو آهي، جن مان علامه حسن الله صاحب مرحوم پاڻالي، مولانا عطاء الله فيروز شاهي ۽ مولانا غلام محمد صاحب مهيسر (ڳوٺ ڪمال ڏيرو، تعلقي گنيت) مشهور بزرگ آهن.

علامه صاحب نهايت سخي ۽ فياض هئا. مسڪينن سان گهڻو قرب هون. سندن وضع قطع نهايت سادي هئي. سادات ڪرام ۽ عالمن سڳورن ۽ ديار حبيب جي پيئي عرب پائڻن جو بعد احترام ڪندا هئا، ۽ هميشه زبان حال مان مترنم هئا:

”اَسْرُهُ عَلَي السَّيَّارِ دِيَارِ لِيَالِي أَقْصَىٰ ذَا السَّجْدَارِ وَ ذَا السَّجْدَارِ

وَ مَا حُسْبُ السَّيَّارِ شَفَقَنَ فَايِي وَلَا لَيْلِي حُسْبُ مَسْ سَكَنَ الدَّيَّارِ“

(محبوب جي ملڪ مان لنگهڻ وقت سندس ڀتين جو چمڻ ان ڪري نه آهي

ته ڪو مون کي ڀتين مان گهڻي محبت آهي - بلڪ انهن ۾ رهندڙ محبوب

جي محبت ائين ڪرائي ٿي.)

پاڻ ڪراست جا صاحب به هئا. سندن ڪيريون ئي ڪراستون مشهور آهن، جن مان هي به قابل ذڪر آهن:

(۱) سندن خليفو ميان علي شير چانڊيو، جو نهايت ڪند ذهن هو ۽ عمر جو گهڻو وڏو هو، ان تي مدرسي جا سڀ شاگرد نٿوليون ڪندا هئا. هو ويچارو نهايت صبر سان بردشت ڪندو رهندو هو، ۽ کين چوندو هو ته ”مسخريون ڀل ڪريو، پر سبق ياد ڪرايو.“ هڪ دفعي مولانا غلام صديق مرحوم اچي ميان علي شير جي اها حالت ڏٺي. کين ڏاڍو رحم آيو. مولانا مرحوم اوڏي مهل سڀ ڪتاب آڻائي، هر هڪ ڪتاب مان شروع ۽ پڙهي ۽ جي هڪ هڪ ست کيس پڙهائي، فرمايو ته ”هائي تون سڀني شاگردن جو استاد آهين ۽ سڀني کي پڙهائيندو ره.“ خدا جي مرضي سان ٿيو به ائين. خليفو علي شير سڀني شاگردن جو استاد ٿيو.

(۲) اهڙي طرح، هڪ دفعي پاڻ ڪراچي بندر مان پنهنجي مريد حاجي سائينداد مرحوم کي شهر ڏي ڪنهن ڪم سان موڪليائون. حاجي صاحب گهڻي دير ڪئي، ۽ پاڻ گهڻو انتظار ڪندي جهاز ۾ سنڪٽس سان گڏ حج جي سفر لاءِ چڙهي ويٺا. جهاز حاجين کي کڻي روانو ٿيو، ته ڏٺائون ته حاجي سائينداد ڪناري تي بيٺو آهي ۽ سڏ ٻيو ڪري. ان وقت مرحوم مولانا پنهنجي ڀڳ لاهي، هيٺ رکي، چيو ته ”اڀرائين مٿي تي نه رکنديس، جيستائين هو اچي.“ پوءِ، هٿن جي اشارن سان حاجي سائينداد کي چيائون ته ”هليو اچ.“ جهاز فوراً ٻيڙي ويو، ۽ حاجي سائينداد مرحوم سمندر ۾ ٿيو ڏيئي زور سان چيو ته ”منهنجا سڄا مرشد آخ اچي رهيو آهيان!“ جهاز اگرچ ڪناري کان پري هو، مگر حاجي سائينداد چيو ته کيس گوڏي جيترو پائي سر نظر ٿي آيو، جهاز وارن ٻيڙي لاهي کيس کڻي ورتو، تڏهن حضرت مولانا پنهنجي ڀڳ مٿي تي رکي، ۽ جهاز روانو ٿيو.

”گر قبول حق بود آن مرد راست“

دستِ او در کارها دستِ خداست.“

مولانا غلام صديق مرحوم فارسي ۾ ”عمليات صديقي“ وغيره غير مطبوع ڪتاب ڇڏيا آهن. سندن وفات ۲۳ ربيع الاول ۱۳۲۳ هجريءَ ۾ ٿي، ۽ درگاه صديقي شهدادڪوٽ ۾ مدفون آهن. مرحوم مولانا غلام محمد صاحب ڪمال ڊيرائي ذڪر ڪندو هو ته سندن شرعي فتوائن جو مجموعو هڪ نهايت ضخيم جلد جي صورت ۾ موجود هو، جنهن کي ”جنگ“ نالي سان سڏيندا هئا. سندن وفات کان پوءِ اهو جنگ ٻيهر تراب علي شاھ راشديءَ جي قبضي ۾ هو، جنهن سان مولانا صاحب جن جي نياڻيءَ جي شادي ٿيل هئي. هاڻي خبر ناهي ته اهو جنگ ڪٿي آهي. مولانا غلام محمد صاحب فرمائيندو هو ته ”اها انهيءَ جنگ ۾ نظر ڪرڻ سان ائين ڏسڻ ۾ ايندو، گویا هڪ عام جو درٻار آهي، جو چوليون هڻي رهيو آهي. مختلف ٻيه مسئلا بابت عجيب و غريب تحقيقات ٿيل آهن.“ ڪاش، اهو ڪتاب ڪٿان ملي وڃي!

علامہ محمد ہاشم مرحوم کڙهي ياسيني *

مولانا محمد هاشم جي ولادت سن ۱۲۵۹ هـ ۾ شهر شهدادڪوٽ ضلعي لاڙڪاڻي ۾ ٿي. استاد لعنهء مولانا نورمحمد صاحب جي مدرسي ۾، اول کان آخر تائين سمورو علم پڙهي، فارغ التحصيل ٿيا. ان بعد شهدادڪوٽ جي ويجهو ڀري جي ڳوٺ ۾ ديني مدرسو کولي پڙهائڻ لڳا، جنهن ۾ ستر کن طالب العلم مختلف ستن ۾ پڙهندا هئا. سندن مدرسي مان ڪيترا علم پيڻي ٿي نڪتا. پوءِ ڪجهه وقت بعد مولانا کي حضرت مولانا ميان تاج محمد صاحب، پنهنجي فرزند ميان گل حسن جي پڙهائڻ لاءِ، پنهنجي ڳوٺ ڪنڀار (قلاٽ بلوچستان) ۾ وٺي ويا. اتي به سندس مدرسي ۾ ڪيترا شاگرد بلوچستاني ۽ سنڌي پڙهندا هئا. صاحبزادي ميان گل حسن صاحب حذر سمورو علم مولانا کان پڙهي دستاربندي ڪئي، تڏهن ميان صاحب جي شخص مريد نواب عبداللہ رئيساڻي جي استدعا تي، ڪيترا سال رئيساڻي جي جاگير محرم جي شهر ۾ مولانا صاحب جن قضي ٿي رهيا. آخر ناڙي جي ملڪ ۾ پاڻي ۽ اٺاڻ ۽ ٻي اتداز گرمي ۽ جي برداشت نه ڪرڻ ڪري اتان ڇڏي آيا، ۽ خانصاحب الله بخش خان دراني بارڪزئي جي طلب سان ڳوٺهي ياسين ۾ اچي مدرسو کوليائون، جنهن ۾ پري پري جا طالب العلم لاڙ، ميل، بلوچستان ۽ افغانستان کان اچي پڙهڻ لڳا ۽ مريض ٿيا.

مولانا جا فيصلياب شاگرد، مولانا گل حسن سجاده نشين ڪنڀار ۽ صدر قضاة بلوچستان، مولانا مولوي عبداللہ صاحب رتالي (جنهن وٽان مولانا خادم حسين صاحب ۽ ٻيا ڪيترا پڙهي عالم فاضل ٿيا)، مولانا مولوي ڪريمداد صاحب ٺيڙهي وارو، مولانا غلام عمر صاحب ڊگهه وارو، مولانا جو فرزند مولانا محمد قاسم صاحب، مولانا تاج محمد صاحب بلوچستاني، مولانا جمال الدين صاحب محبت پوري، مولانا حافظ نورمحمد صاحب ياسيني قاري، مولوي فقيرمحمد صاحب، مولوي ڪمال الدين صاحب سيوالي، مخدوم غلام مصطفيٰ صاحب سجاده نشين محمد پور شريف، مولوي عنايت الله صاحب آگرو، مولوي گل محمد صاحب ۽ مولوي بهرحمد صاحب وارو وارا ۽ ٻيا ڪيترا آهن.

مولانا محمد هاشم جن، حضرت مولانا ميان تاج محمد صاحب برنگ ڪنڀار شريف واري کان بيعت هئا. نماز روزي جا سخت پابند، بحر خيز، اشراق ۽ صلوات تي مواظبت رکندڙ هئا. شريعت جي هتڪ حرمت تي سخت عبرت کائيندو، بدعقيدي ۽ بد مذہب ماڻهن کان نفرت

* هيءَ سوانح عمري مولوي نجم الدين ۽ محمد قاسم صاحب ياسينيءَ جي موڪايل مواد تان ورتل آهي - ترتيب

ڪندڙ هئا. صوفياء ڪرام جي عزت وڪندڙ، صالحن جي صحبت ۾ حوصلو ڏانهن هئا - خاص ڪري حضرت سلطان الاولياء خواجه عبدالرحمان صاحب سرهندي ۽ سندن مرشد خواجه محمد حسن خان صاحب ۽ خواجه عبدالقدوس آغا شيرين خان صاحب جا سخت معتقد رهيا.

سندن تصنيف گهڻي خاص ٿي وڃي آهي. هن وقت هڪ دهر نجران جو رسالو نذر بابت، حشر ۽ تركيب مائه عامل جي، حاشيه هداية الخوارج، حاشيه يديح الامراء ۽ ابيات جي جو، صرف بهائي تي) لکيل آهي. شعر چوڻ ۾ به ڪين ڇڻي دسترس هئي. ڪيترن ئي تاريخون سندن نظر ۾ چيل آهن. مثال طور، سندن چيل تاريخ جا ٻه بيت، جي حضرت صاحبان اعليا بين حوڄ عبدالرحمان صاحب سرهنديءَ جي رحلت بابت چيا اٿن، هيڪ ڏجن ٿا:

شد فلک ز آله و در خون شفق،

شد ملک ز افسوس پنهان در شفق.

بود خاص حضرت رب الفلک،

”غفرلہ“ تاريخ او گفتم ملک. (۱۳۱۵)

مولانا جن تاريخ ۱۹ شوال سال ۱۳۲۶ هجري ۾ هن جهان ڦاٽي مان رحلت ڪئي. پوين ٽي فرزند - مولانا حاجي محمد صالح صاحب، مولانا محمد قاسم صاحب، ۽ مولانا محمد برهم صاحب، ڇڏي ويو. سندن مزار مبارڪ ڪڙهي ياسين جي اولهين قبرستان ۾ زيارتگاهه آهي. سندن تاريخ وفات لاءِ عارف بالله عامل ڪامل سيد احمد شامي صاحب عربيءَ ۾ هي بيت چيا آهن:

انما لفقد العالم الرباني هدر العلوم و مفخر الاعيان

الڪامل المفضل زبدة عصره شيخ الڪرام و ريسه العرفان

اعني محمد هاشم من قد بدا ضيفا من الاضياف للرحمن

بشراء قد فار السعادة بالرضا تاريخه ”في معدل الرضوان“ - ۱۳۲۲

بضاً تاريخ از ميانجي عبدالله سرهندي شهداد ڪوٽي:

جست هندي چو سال رحلت او گفت هاتف ”شد اندرون بهشت“ - ۱۳۲۷

مولوي محمد علي "طالب" مرحوم

هي بزرگ، مگر جي آسپاس ڪيڏن جو رهاڪو هو. سندس والد جو نالو محمد پناه هو. سندس تخلص "طالب" آهي، جنن ۾ پنهنجي ڪتاب "طهورنامه" ۾ چوي ٿو:

نامر پدر ما سب محمد پناه	ماخت در ظل محمد پناه
حاجي و حرمين شريفين هست	راثر فرخنده مقامين هست
بر سر اين سايه پاينده باد	از سش بجز فرخنده باد
نيز مرا نام محمد علي ست	"طالب" هر باز تخلص جلي ست

هي بزرگ پاڻ نقشبندي سلسلي جو آهي. سندس مرشد حضرت نظام الدين صاحب سرهندي آهي. ان جي مٿي ۾ ۲۶ بيت چيا اٿس، جن مان ڪي هي آهن:

حضرت مرشد که شهر با صفات	عاشق درگاه شد مصطفاست
لامع خورشيد ز سرهند تانت	روشنی از پرتو او سند یافت
شیخ اسمن رهبر راه خدا	قطب احمد غوث اسلام هدی
سرخ دل اوز حقیض صفات	ساخت پرواز سوی اوج ذات
دمن از او یافت رونق تسمار	نامش زان آمده "با دین نظام"

سرور کائنات صلي الله عليه وسلم جن جو سؤی مبارک، جو رهڙي عرف ۾ قديم زماني کان محفوظ آهي ۽ سند حا علماء ڪرام ۽ صوفيا عظام دل جي شوق سان ان جي زيارت ڪندا آهن. ان جو تاريخي پس منظر پنهنجي "طهورنامه" ۾ طالب مرحوم تمام چاڪرستي سان چيٽيو آهي. مضمون ته تمام ٿورو آهي، مگر هن بزرگ ان بابت جو ڪتاب لکيو آهي، ان جا سڀ بيت ۱۴۴۶ هـ ۽ آهو ڪتاب ۱۲۷۴ هـ ۾ تاليف ڪري ختم ڪيو اٿس. جنن ته ان ۾ لکيو اٿس ته

سال وي از هاتف کردم سوال	بهر چنین نامه فرخنده نال
از مدد او قلم اینجا نوشت	وہ چه بود قصه نیکو سرشت
بود ز هجرت بحباب و شمار	سال بهفتاد و دو صد با هزار
باز دو سال از بران بر فزود	خاتمه نسخه در این سن بود ۱۲۷۴
از رمضان جمله آخر بدان	روز از او بیعت و پنجر عیان

ڪتاب جو سبب الف هن طرح ڄاڻائي ٿو ته دهه هجڙيءَ ۾ مئوي مبارڪ جي مڃور
مياڻ رحمت الله مٿن کي موي مبارڪ جو لڪيل احوال ڏنو ۽ ان تي فارسيءَ ۾ نظم ڪرڻ
لاءِ ارشاد فرمايو، جو مون قبول ڪيو. ان جو خلاصو هن طرح آهي:

شيخ عبدالباقي صديهي رح بکر جي قلعي جو رهڪو هو. آهو حج تي ويو. ان وري
استنبول آيو. اتي هڪ بزرگ شيخ نجم الدين هو. هيءُ ان جي صحبت ۾ وڃي رهيو. ان
بزرگ وٽ موي مبارڪ بي بي ام سلمه وٽان واسطن سان پهتل هو. عبدالباقي ان بزرگ وٽ
ڇهه سال رهيو. عبدالباقيءَ جي فضيلت نجم الدين کي پسند آئي، ان ڪري پنهنجي نياڻيءَ جي
شادي ان سان ڪرايائين. عبدالباقيءَ وطن وٽ جو خيال ڪيو ته ان کي ڇڏائين ته ”منهنجي
حياتيءَ تائين اوهان کي مون وٽ رهڻو پوندو“؛ ان ڪري عبدالباقي وٽس رجعي ٿيو. ان
جي وفات کان پوءِ پنهنجي زال سان موي مبارڪ کڻي، بکر موٽي آيو. مگر موي مبارڪ کي
ظاهر نه ڪيائين.

بکر ۾ حضرت حيدر شاه حقاني رهندو هو، ان کي حضور صلعم هن کان ارشاد ٿيو ۽
هن غيبي خدائي آواز ٿيو ته موي مبارڪ عبدالباقيءَ وٽ آهي، ان جي زيارت ڪر ۽ ان کي
ظاهر ڪرڻ لاءِ ان کي ارشاد ڪر. هيءُ بزرگ، عبدالباقيءَ وٽ ويو ۽ ان سان سڄو
احوال ڪيائين. عبدالباقيءَ چيو ته شريعت ۾ به شاعر ضروري آهن، هڪ ٻيو به شاعر آهي
ته پوءِ موي مبارڪ ظاهر ڪندس.

بود در آن قلعه بکهر بلند	قطب يقين مرد بسي ارجمند
شاه که او حيدر حقاني ست	شيخ احمد مصدر نوراني ست
ساده صد فيض و لتي خدا	صاحب دين رهبر راه خدا
بود شريعت هر گفتار او	گشته طريقت هر کردار او
شيخ اجل عارف بالله خوان	قطب احد عاشق ليک خوان
سيده عالي شده رضوي لقب	بود ز آل شهر فخر عرب
قلعه بکهر اگرش مسکن ست	در شهر شوهرش مدفن ست
قبه عاليش زيارت گه ست	در نظير دیده بصارت ده ست
لمعت عظمي چو بکهر رسيد	در دلش از غيب خدا رسيد
آمدش از در که يزدان خطاب	هر ز شهر احمد زين سان خطاب
بنده باقي که بود بکهری	ياي نزدش چو براو بگذري
زود خطابي پوسان از منش	واقف از سر حقيقت کنش

قصه حضرت حيدر شاه حقانيءَ کي ڏاڍو انتظار هو ته عيب مان ڪو ٻيو شاعر پيدا
ٿئي ته موي مبارڪ جي اسين جو عذر ختم ٿئي ۽ موي مبارڪ ظاهر ڪري تقدير کي
منظور هو ته هي فيض آيت کي ملي. ان لاءِ هيءَ صورت پيدا ٿي جو مخدوم محمد عثمان دراهلي

موراڻ

هي اولاد مان مجدوم عبدالهڪ حج تي ويو. اُتي حضرت امام جن ارشاد فرمايائين ته حيدر حقانيءَ
 مان گڏجي، عبدالهڪيءَ کي چئو ته وار مبارڪ ظاهر ڪري. عبدالهڪ، حيدر حقانيءَ مان
 گڏجي عبدالباقيءَ کي آن لاءِ چيو، جنهن قبول ڪيو ۽ اهو موي مبارڪ ۹۵۲ هـ ۾ پٿرو
 ڪيو ويو، ۽ آست لاءِ زيارتگاهه بنايو ويو. طالب مرحوم چوي ته ته:

ميد هست آگهي از پاڪ نور	ڪابنده درستن ڪداسي ظهور
نهمد و پنجاه ز هجرت بيود	هر دو عدد سال بر آنها غزود
بعد ازان هر سه کس آن هوشيار	آمده در لوهري از بهر ڪار
هست دراو جامع مسجد بلند	از طرلي بولب دريای مست
کرده ميئن ز جنوبش مڪان	ليک بود چند مڪان در ميان
نيز همانجا صلح افراختند	در گهر آثار بجان ساختند

—————

نوٽ: ”مهورِ باد“ هي مهور يعني دان هي اٿل سڀو ۽ ٻو آهي. ان جو ڪٽم پڇهڙو، سو ۽
 ڪتابت جي تاريخ هن تاريخ تحرير ڪري آهي.

”محرره: پياز سيد درڪاءُ الله انصاري، احوال پير محمد والد مرحوم شيخ محمد علي الله عهده، سڪي
 شهر، لوهري، في التاريخ ۱۸ ماہ، شوال المڪرم سن ۱۳۰۶ هجري المقدسة“

مولانا محمد آگرو مرحوم

هي بررگ، صورت ۽ سيرت جو محبوب، گوڻ فيض محمد آگري تعلقي ميهڙ جو ويڙا هو. مولانا عطاء الله فيروز شاهي ۽ وٽ فارغ التحصيل ٿيو. مولانا محمد نذير ڪانڌي پڻ کان ٿي پيار ۽ نڙب جو مجموعو هو، ۽ هميشه باادب رهندو هو. انر بقدر جو سندس استاد چونڊو هو ته ”جي ادب کي صورت هجي ها ته بيان محمد جي صورت اخيار ڪري ها“. فارغ التحصيل ٿيڻ بعد، مولانا صاحب پنهنجي گوڻ ۾ توڪلا علي الله ڪوڏو پڇي ويهي رهيو ۽ درس تدريس جو سلسلو شروع ڪري ڏنو، ۽ نهايت ئي ڪارايي ۽ سان طالس کي فيض رسايو. سندس شاگردن مان مشهور هيٺيان آهن: (۱) مولوي قادر بخش، ضلعو نوابشاهه؛ (۲) مولانا گلاب الدين چنوي، فيروز شاهي؛ (۳) مولوي محمد علي، ضلعو نوابشاهه؛ (۴) مولوي فيض الڪريم سائڻ، نارو شاهي، اهلحد پٽ؛ (۵) مولوي نبي بخش، ضلعو نوابشاهه؛ (۶) مولوي محمد صاحب آگرو، ضلعو نوابشاهه؛ (۷) مولوي محمد دالود آگرو، ضلعو نوابشاهه؛ (۸) مولوي محمد اسماعيل، ضلعو نوابشاهه؛ (۹) مولانا محمد پيرل آگرو؛ (۱۰) مولوي غلام نبي، سندس ڀائٽيو؛ (۱۱) مولوي ڪريمداد، ٺوڙهي تعلقي قبر وارو؛ (۱۲) مولوي محمد مختار جاگيرائي؛ (۱۳) حڪيم مويوي فضل محمد، نوشهري فيروز وارو؛ ۽ (۱۴) حڪيم مولوي عايت الله، سندس ڀائٽيو.

مولانا محمد صاحب، پنجاه ورهين جي ڄمار ۾، ۱۵ رجب سن ۱۳۲۴ هجريءَ ۾ وفات ڪئي.

مخدوم عبدالمجيد فيروز شاهي مرحوم

هيءَ بزرگ علامه عطاءالله فيروز شاهيءَ جو ڏاڏو هو. مخدوم صاحب بنديءَ عمر ۾ ئي يتيم ٿي پيو. ان زماني ۾ مولانا محمد صادق ڪچيري (تعلقو مورو) وارو انهيءَ ڳوٺ ۾ آيو. شايد مير صاحبن جو ملازم هو يا ڪو ٻيو ڏندو ڪندڙ هو. بهرحال مخدوم عبدالمجيد جي پرورش ڪندڙ، کيس پڙهڻ لاءِ مولانا محمد صادق جي حوالي ڪيو. مخدوم صاحب ڪچيري ۾ مولانا موصوف وٽ فارسي ۽ عربيءَ جي تعليم نچو ٿاين حاصل ڪئي. انهيءَ وقت ۾ مولوي صاحب وٽ سندس سبقن ۾ ناغا پوڻ لڳا، تنهنڪري مولوي صاحب کان رحمت گهريائين، جنهن تي مولوي صاحب کيس تنبيهه ڪئي ۽ رحمت نه ڏني.

مولوي محمد صادق صاحب کي خواب ۾ ڪنهن مماتي واري بزرگ (عاليٰ سيدنا عبدالقادر) فرمايو ته هن (مخدوم عبدالمجيد) کي اجازت ڏي نه ڪئي وڃي پڙهي. انهيءَ خواب کان پوءِ مولانا محمد صادق هن کي اجازت به ڏني ۽ هڪ رڳو راهه خرچ طور ۽ هڪ چادر ڏني. مخدوم صاحب ان کان پوءِ مٿيارين ڏانهن رخ رکيو. ان زماني ۾ مولانا محمد عثمان شهيد شعلويءَ جو مدرسو برک هو، ان ڪري وٽس آيو. جڏهن مولانا محمد عثمان کيس ڏٺو، تڏهن چيائين ته ”يا! دير سان آيو آهين، تنهنجي لاءِ ته اڳيئي سون کي سفارش ٿيل آهي“! پوءِ هن بزرگ، مخدوم صاحب کي شفقت سان پڙهايو ۽ پنهنجو خاص خادم ڪيو. آخر وريءَ ۾ التحصيل عالم ٿيو. انهيءَ زماني ۾ مٽيرين ۾ الهه بندو نالي هڪ فقير هوندو هو، جنهن مخدوم عبدالمجيد کي چيو ته ”هاها! هڪ هوال ٻڌندي، ان مان توکي سياهه ٿيندي، جنهن مان تون جانور ٿي نه سگهه ريس.“ خدا جي قدرت جو ٿيو به ائين.

جڏهن مخدوم صاحب ڪچيري ۾ پڙهندو هو، تڏهن ان وقت هو ڪنارن واري بزرگ اتي آيو. ان وقت مولانا عبدالمجيد ”هداية النجو“ پڙهندو هو. ڪنارن واري بزرگ اول پهچي صاحبزادي کان ڪو قاعدو پڇيو، پاڪستان مان ڪو مڪان هو، جنهن جو جواب صاحبزادي کي نه آيو. ان کان پوءِ مولانا عبدالمجيد کان پڇيائين، جنهن جواب صحيح عرض ڪيو. ان تي بزرگ فرمايو ته ”ذاتڪ فضل الله يؤتيه من يشاء.“ (اهو الله جو فضل آهي، وٽس تنهن کي ڏئي).

دستاربنديء بعد مخدوم صاحب ڳوٺ فيروز شاھ جي پير سان ٻن سٺن ڀنڌ تي
 ”ناري“ نالي هڪ ڳوٺ ۾، جتي سادات عظام رهندا آهن، انهن کي پڙهائڻ لاءِ مدرسو
 کوليو. فيروز شاھ ۽ ناري جي وچ ۾ ان زماني ۾ رستي جي ٻنهي پاسن سخت جهنگ هوندو هو،
 مگر مولانا عبدالمجيد هر جمعي جي رات پينجي ڏاڏي مخدوم عبدالله پير وچ جي مزار تي
 ايندو هو، ۽ چاليھ دفعا ياسين شريف پڙهندو هو. تلاوت جي دوران ۾ هڪ ڪاروبار ڏسڻ
 ۾ ظاهر ٿي ويهندو هو، مگر هي بزرگ بنا هراس جي ورد پورو ڪري ناري ڳوٺ ڏانهن
 موٽي ايندو هو. سندس ٻه ميان خير محمد به وٽس عالم ٿيو، باقي سندس ٻين شاگردن
 جو عمر نه آهي.

آبديءَ جي ڏينهن ۾ جبل ۽ ڪاڇي جا مالدار، ڳوٺ فيروز شاھ ۾ سانگ تي ايندا هئا،
 هڪ مسافر جو رڍن يا ڀڪرين جو ڌڻ چورائجي يا وڃائجي ويو، ان ماڻهن کي چيو ته سون کي
 ڪنهن مڙهي واري بزرگ جو ڏس ڏيو ته اتي وڃي هن مشڪل لاءِ دعا گهران. جيئن ته
 هن کي ”حضرت پير وچ“ جو پتو ڏنائون، تنهنڪري اهو مسافر ”پير وچ“ جي بجاءِ وڃي
 مخدوم عبدالمجيد جي تربت تي دعا گهرڻ لڳو ۽ سمهي پيو. خواب ۾ مخدوم عبدالمجيد چيس
 ته ”منهنجو شاگرد فقير محمد عيسيٰ ڪلهوڙو اڪهڙائين جي ڳوٺ ۾ آهي، ان کي وڃي منهنجا
 سلام ڏي ۽ هيءُ احوال ڪري، ته توکي ڏن هڪ ڪري ڏيندو.“ جڏهن شاگرد کي ساني
 واري استاد جا سلام مليا ته وجد ۾ پئجي ويو ۽ انهيءَ مسافر کي ڏن هڪ ڪري ڏنائين.
 مرحوم مخدوم صاحب جي ڄمڻ ۽ وفات جي سال بابت ڪا به ڪي خبر ملي نه سگهي آهي،
 پر هو ٻارهين صدي جي آخر ۽ تيرهين صدي هجريءَ جي اوائل جو بزرگ هو.

علامه حاجي عطاءالله مرحوم فيروز شاهي

مولانا حاجي عطاءالله جن جي نسب جو سلسلو حضرت بهاؤالدين زڪريا ملتاني قدس سره جي خليفه پيروج سان ملي ٿو. مولانا صاحب جن ڳوٺ فيروز شاه تعلقي ميهڙ ضلعي دادو ۾ پيدا ٿيا. ابتدائي تعليم فيروز شاه ۾ پنهنجي والد مولانا خير محمد وٽ ورتائين؛ مولانا عبدالرؤف مورائي وٽ "شرح جامي" تائين پڙهيو؛ ۽ حضرت مولانا نور محمد ۽ مولانا گل محمد شهادت ڪوٽي وٽ دستار فضيلت پڌائين. مولوي محمد صديق سندن شاگرد، جي روايت آهي ته ٻه سال موري ۾ پڙهيا، ۽ انهيءَ وچ ۾ ڳوٺ ڪوٽ آيا. شهادت ڪوٽ ويندي، نئين ڳوٺ جي پٽن کان درٻار عبور ڪيائون. فيروز شاه انهيءَ مقام کان چار ميل پري هو، ان هوندي به ڳوٺ والدین جي زيارت تي نه آيا ۽ سڌو شهادت ڪوٽ هليا ويا. اتي ساڻس ٻه سال پڙهي تعليم ڪيائون. سندن همدرس مولانا حسن الله صاحب پڙائي هو، پر هو شادي واسطي ڪجهه ڪتب رهائي، اڳي ئي دستاربندي ڪري ويو؛ مولانا صاحب سارو نصاب پورو ڪري، پوءِ دستاربندي ڪئي. سندن استاد کين ڏاجي ۾ حاجي حامد الله صاحب ميمڻ ڀيلي وارو (حو ٻن شهادت ڪوٽ پڙهندو هو) ڏنو. مولانا حاجي حامد الله تعار ڏکي هو. وڏن ڪتابن جي شڪل مقدمات ۾ سندس تشفي نه ٿي، ان ڪري فيروز شاه سان موڪلائي وري شهادت ڪوٽ ۽ سکر پڙهڻ ويو. اتي جو حال ڏسي، وري فيروز شاه آيو ۽ چيائين ته "مولانا فيروز شاهيءَ کان وڌيڪ ڪوبه تشفي ڏيئي نه سگهيو."

مولانا عطاءالله ڏينهن جو پڙهائيندو هو، ۽ رات جو عبادت ڪندو هو. سندن زبان وات ويندي به ذڪر خدا ۾ مشغول هوندي هئي. "ايتاڪ نميد و اياڪ نستعين" گهڻو پڙهندو هو. سندن دستاربندي شاگرد اٽڪل ٻه درجن آهن، جن مان پهريون مولانا حامد الله صاحب ۽ ٻيون مولانا محمد اسماعيل سومرو آهي. انهن ٻنهي بزرگن خوب پڙهاريو، ۽ وٽائين بيشمار شاگرد دستاربندي ڪري وڪتا. سندن شاگردن مان بيان محمد آڪرو به نهايت فياض ۽ متقي هو. مولانا چونڊو هو ته "جي ادب کي صورت هجي ها، ته ميان محمد جي شڪل اختيار ڪري ها". مولانا صاحب مقبول دعا ۽ صاحب همت هو. سندن مقبول دعائون مشهور آهن. هڪ دفعي ٻاراني نماز پڙهائڻ سان ايترو مينهن وڻو جو واه وهي هليا؛ درياءُ فيروز شاه کي ٻاٽو ٿي؛ شهر لڏي ويو، مگر مولانا نه لڏيو ۽ آخر درياءُ ڇڏي ويو.

مولوي محمد صديق هڪ خط ۾ مون کي لکيو ته مولانا صاحب پاڻ چوندا هئا ته ”منهنجي عمر، نبوي عمر جيتري ئي چڱي آهي.“ پاڻ صاحب ڪشف هوندا هئا، چوندا هئا ته ”مخدوم پير وچ جي مراد تي وڃي، آخ آسانيءَ سان مشڪل ڪم حل ڪري اچان ٿو.“

سندن گهٽ ۾ ٻيو مڪن نمازي شخص هوندو هو. اهو سري ويو ته ان جي قبر تي اچي چيائون ته ”ٻيو معفور آهي!“ اهي لفظ تعار تعجب سان چئي رهيا هئا. کين عرب مسفرن سان ذاتي محبت هوندي هئي. عرب هفتن جا هفتا سندن محبت ڪري وٺن رهندا هئا. کائن پڇيو ويو ته ”عربن سان ايتري محبت ڪرڻ جو سبب؟“ چيائون ته ”اهي شينهن جا پٽ آهن—سندن خدمت نه ڪرڻ ڪري متان شينهن ناراض ٿئي!“

پاڻ صاحب روز هئا. سماع سان گهڻي محبت هوندي هين. مولوي محمد هاشم صاحب خطيب جامع مسجد نواشاهه جو وٺن پڙهيو هو، سو چوي ٿو ته ”تهجد جي وقت سون کي ٿاريندا هئا. پاڻ نماز ۾ مشغول هوندا هئا ۽ آخ غزل چوندا هوس. مون کي ٿيند وٺي ويندي هئي، ته وري مون کي جاڳائيندا هئا.“

کين آخري عمر ۾ آگر ۾ نائو نڪتو، ان جي علاج لاءِ دادو ويا هئا. کين ذاتي تڪليف هئي. اتي به مولوي حاجي محمد هاشم ساڻن گڏ هو. آخر انهيءَ بيماريءَ مان جانبر نه ٿيا، ۱۶ رجب المرجب ۱۳۲۵ هـ جان جان آفرين جي سپرد ڪيائون. سندن مزار تي هڪ ڪوٺو ٺهيل آهي. مولوي هدايت الله هالاڻيءَ سندن وفات بابت فارسيءَ ۾ قطع تاريخ لکيو، ۽ پنهنجي هٿن سان ڪاشيءَ جي سر تي نقش ڪري، قبر تي چسپان ڪيائين. مولوي هدايت الله صاحب سندن تاريخ جو مادو ”مغفرة“ (۱۳۲۵) ڪڍيو آهي، ۽ سون بنده (دين محمد ”ادب“) سـ وفات ”تذڪره“ (۱۳۲۵) ڪڍيو آهي.

مولانا صاحب کي نرينو اولاد ڪونه پيو. سندن هڪ نياڻي هئي، جنهن سان مولانا عبدالرحمان جو پوءِ نڪاح ٿيو—انهن جو به اولاد ڪونه پيو.

مولانا مرحوم کي ظاهري حسن به هو، ۽ ان سان گڏ منجهن جاءِ، ٻڙني ۽ رعب يزداني هو، وٺن وڏا وڏا آفيسر به هيٺ اچي ويهندا هئا. پاڻ صاحب ڪرامت به هئا.

مولانا مرحوم جا پيشمار شاگرد هئا، جن مان هيٺين جا نالا قابل ذڪر آهن: (۱) مولانا حاجي حامد الله صاحب ميهڙ، گهٽ پياڻو، تعلقو سجاول، ٺٽو؛ (۲) مولانا مولوي احمد صاحب ڏاهري، گهٽ ڪرپور، تعلقو سيوهڻ؛ (۳) مولوي حرب الله هالاڻي ورو، (۴) مولوي سرائي الله ڏنو صاحب، ٿنڌو تهمازي، تعلقو سيوهڻ؛ (۵) مولوي محمد صاحب آگرو، ٿرديڪه فيروز شاهه؛ (۶) مولوي محمد پريل آگرو، ٿرديڪه فيروز شاهه؛ (۷) مولوي سيد قطب شاهه، ٿرديڪه فيروز شاهه؛ (۸) مولوي محمد اسماعيل سومرو؛ (۹) مولوي مسعود صاحب ڪوڪرن؛ (۱۰) مولوي حافظ محمد صادق صاحب ڪنير، ٿوري محبت؛ (۱۱) مولوي الله بخش، تعلقو ڪاٺياوارو، (۱۲) مولوي محمد لقمان، تعلقو مورو؛ (۱۳) مولوي محمد اديس راجپر، تعلقو مورو؛

(۱۴) مولوي محمد صدیق، گوت پچوچنو، نزدیک سیوهن؛ (۱۵) مولوي رضا محمد، دولتهون، تعلقو مورون؛ (۱۶) مولانا غلام محمد، ملکائی، ۴ (۱۷) مولوي محمد ملوک، نزدیک سہو. مولانا حي همعصرن پر مولانا حاجي حسن الله پانائى، حضرت مولانا پير سعيد حسن صاحب دري ۴ وارو، مولوي شفيع محمد پانائى ۴ مولانا عبدالغفور همايونى ۴ جانا نالا قابل ذکر آهن.

قصيده

در صفات و تاريخ وقات علامه زمان، فهامه دوران، ماهر دون معقول و منقول، استاذ الفحول، حضرت اقدس مولانا الحاج عطاء الله فيروز شاهي رحمه الله عليه، كه در عمر بيابان ستين و سبعين بتاريخ ۱۶ رجب المرجب ۱۳۲۵ هـ جان بجان آفرين سپرده.

اوستاد اوستادان بساد دار	آنكه كردش حق فريد روزگار
آنكه فيضش منتشر در هر ديار	علم او چون شمس در نصف النهار
آنكه از آيات رحمان آيتي	آنكه كلکش بهر باطل ذوالعقار
آنكه بسود دادش انواع نعم	از سماعات دو عالم بيشمار
آنكه بهر قصر دين معمار چست	آنكه باغ فضل را فصل بهار
آنكه سازد سند بهر فضل بسي	آنكه مثلش ديد کمتر روزگار
آنكه حبر اين حبر اين حبر	بهر دانش دار او دار العيار
آنكه حق مصنوع كردش بهر خويش	خالش بنمود بهر بساد دار
آنكه شد در صفة الله منصب	بود بهر شمع سن پروانه وار
آنكه خانه او سراپا آفتاب	بر بهر دين و علم اعتبار
آنكه آيائي كرامتش منقي	اهل تقوي را اسار ديدار
بمعني آن علامه فيروز شاه	آن عطاء الله عطايي كردگار
جاو دنا دين نمودش حق عطا	در جهان دين و دنيا كامگار
فر پزداني ز يزدان يافت	زانكه بود از حق تعالي ترسگار
بر جيش نور مولي جلوه گر	زانكه بود آن عالم بهر يزگار
ز احتشاش شرع دارد اقتدار	ز انتشاش ورع آرد افتخار
چون ضميرش چهره اش بدر مشير	زين دو معني در جهان او نامدار
مؤمن مضبوط اندر كسار خبر	بهر عاجز از جفاكيشان حصار
جبه سايان به درش حكام وقت	پيش او گردن كشان كرد و غبار
بيته دو در شب نمودي بندكي	در كشاده درس دادی در نهار
در سگاش بوستان علم و فضل	طالبانش نغمه سنجان چون هزار
از حديث و فقه تفسير و كلام	کرد او چاري ینايح و بحار

از وجودش قحط دانش در زوال
فیض پرور علم گستر ییحاب
وقف کرده زندگی در نشر علم
از دیار دور تر خلق آمدی
فیضیابان چشایش بی عدیل
بمض شان در نشر دین معصور ماند
دشت سیند از فیض او رشک دارم
با و نور موجبات عیش و ناز
طرز تحریرش بدیع و دلفریب
در کلام او عمدة التکلیمین
سُشانش لیک رنگین و یلیغ
از خط خوبان خط او خوبتر
اهل دل دلدادۀ حسن دلش
در زمان اندکی تحصیل کرد
برخی از عبدالرؤف «موره» خواند
شفق و محسن برای هر فقیر
سر عرب را او نمودی اعتنا
گفتی «ایشان بچکان شیر اند
در فزودی سوز جانش از سماع
«خالی از آموختن و از اشتیاق
دست در کار و دلش در ذکر یار
بر زبانش در روانش نام حق
ورد او «إيتاكت تعبد تستعین»
حق نمودش گنبد خضرای پاک
از نماز و از دعای آن تقی

از علومش مردمان سرمایه دار
ابر گشت از رشک فیض اشکبار
علم را دادن فروغش شاهکار
بهر دیدارش رجال و هر سوار
در همه فن هر یکی کامل عیار
ترک کرده کار و یار روزگار
چند ز او اثمار اهل هر دیار
زهد و لذت ترک کرد و اختیار (۱)
دلش تقریرش کند دانا شکار
مرد میدان از بی این کارزار
در بلاغت بینظیر روزگار
بر خطش خوبان عالم جان نثار
از دهر او مرده دل شد مرد کار
صرف کرده صیرف وقت سال چار
کرد در شهادت کوی آن ختم کار (۲)
بهر محتاجان معین و دستیار
احترام و خدمت و عز و وقار
زینهار از خشم شیرای زینهار
بی مزامیر از سرودر ریشدار
می نباید بود گفتی نامدار
خلوت اندر انجمن بودش شعار
بهر جانش نام حق قوت و قرار
در ایاب و در ذهابش سوی دار
هر نصیحتش کرد حج و اعتبار
زود تر بارید ابر نو بهار (۳)

(۱) الف و نشر غیر مرتب

(۲) یعنی در قصه موره خلع پادشاه نزد حضرت عارف عالم مولانا عبدالرؤف قدس سره شرح
حاشی خوند؛ بعد حسب مشوره احازت استاد موسوی - در شهادت کوی رفته، نزد عارف کامل مولانا
حضرت نور محمد صاحب قدس سره بقیه کتب خوانده فارغ التحصیل شدند.

(۳) بعد از نماز استسقا در دعا مشغول بود که ناگهان ابر مشکون گردید و خیلی دران برید که آب
مانند انهار جاری شد.

پسرخ قاید از قیسروز شاه
وقت طغیان خلق رفت از خانها
بهر رفتن خلق اصرارش نمود
از دعایش قحط و طاعون دفع شد
سر کرامات جیسی هم مدوی
از بیسان من کمالاتش قزوں
من بدم ده سال چون رفت از جهان
منظر جان بخش او پیش هنوز
یافت عسر نبی از فضل حق
بر سر صغیر رجب در بست و پنج
بود چون مشغول ذکر و تذکره
از ریاض خلک گور او نما
جنت الفردوس متواش نما
محور دینار خودش با رب نما

*

بر "ادیب" عاجز و غفلت شمار
شرسار و قاصر و نا کرده کار
رحم فرما رحم فرما یا رحیم
در گروه صالحان معشور ساز
با عیال و آل و خویشان دوستان

*

صلی علیه و آله بر مسططی
بر بنات و آسمات مومنین
حب ایشان در دلم پیوسته دار

او چرف دیگر قری هم کرد هار (۱)
این لرفت و بسود ثابت کوه وار
گفت "از مسجد بدرگاه ست خوار"
مردم از برکات او خوش روزگار
در وجود آمد ز جودش آشکار
می تانم گفت هر یک از هزار
در سه و پنج شد کنون روزگار
هست تازه می شوم زان اشکار
این روایت کرد با من دیندار
برده صد سن سرفته ناسدار
بهر وصال "تذکره" دان یادگار (۲۳۲۵)
سهبط انوار گردانش مزار
در جوار شافع هر دلفگار
از طویل سید والائسار

*

شامت اعمال را گشته شکار
دلفکار و روسپار روزگار
از هذاب و قهر اسرما رستگار
بخش تقصیرات او آرزوگار
والدین و مرشد و آموزگار

*

هر نفس هر لحظه بیرون از شمار
عزت اطهار و اصحاب کبار
همچو خون اندر دلم جاری دیندار

من مکتوب بلاغ استوب حضرت علامه مولانا عطاءالله فیروز شامی، صاحب دینی
مکتوب قادر داد صاحب - جهت معارف برای ملازمت حافظ دائر الدین صاحب. *

(۱) هر صد قریه فرستاد شاه را بی مورد مردم از قریه دل نمودند. مگر مولانا عطاء الله
با اصرار مردم از قریه برعت و برای هابی شدن در بهار واری دعاها جاری داشت - ببرکت
دعایش دریا واپس گشت. این کرامتش مشهور است.
* احو خط مرحوم بیان معجده فریشت. راود درجی وارب. برادر - الهی بی مون کی روزان بار
بقایو هو. جو یان طالب علمی و یاد مکتوب مخالفین.

لشده پناه، رساله رساله، زالی بنای اوصاف، فالج ملاح اعتساف، موهب، باطنات برادران،
رساله اشفاقات بی پایان، جناب حشمت التسابیه دہتی قادر داد خان، سلامه الله العنان،
بود از رحمت رسید به بی عیاب که نزد برای باب الله بهر اران چیزی موجود نیست
هویدای رای قطرات انما آنکه چونکه ذکر حیر و دعای داغ بهر برای حکام عدالت
انتظار بر مرخص و عام واجب و مستحتر است تا که هیچ نشویند و در کار کرد خاطر نشان
نگردد که مورث پراگندگی رعیت است:

که بر خاطر پادشاهان همی بریشان کند خاطر عالمی

با بران این مسکین بی تسکین زاویه نشین خمول رافع ایادی حیر مادی در حق
آنصاحب شاغل است۔

دریده دهن بد سگالت چو زاغ زبان سوخت دشتت چون چراغ

بحمد لله در این زمان ظلمت اقتران شمع وجود آن مسعود فروغ بعشر دیده مینویس
و مکرویان گردیده بی غائله تبرع و تصنع «داد» را هم از جهت تقرب اسر مبارک بشن
افتخاریست که در لباس خود نمی گنجد۔

داد از جور نیک در غم فتاد چونکه دید آن نام تو گردید شاد

چشمداشت از انجناب چنان است که بمطر عنایات شامله و الطاف کامله این سوخته بار افروز
و فاقه را سیراب و ریان فرمایند. زباده ازین تفصیل حال در محفل اعلیٰ فضل و کسب
حسن صورت نه بندد. خورشید عز و اقبال روز بروز درخشان و تابان باد

مولوي جهان خان دراني مرحوم شڪارپوري

مولوي جهان خان دراني ولد حداداد خان دراني شڪارپور جو رهاڪو هو. سندس سلسلو نواب سخي حافظ مدد خان سان ملي ٿو، جيڪو هڪ بزرگ اهل الله ۽ سخي سرد ٿي گذريو آهي. مولوي جهان خان جي ولادت جي تاريخ بابت ڪوبه احوال موجود ڪونهي. ننڍي هوندي شڪارپور ۾ ئي سنڌي ۽ انگريزيءَ جي تعليم حاصل ڪيائين، ۽ جڏهن ڪجهه جون ٿيو، تڏهن ڪراچيءَ ۾ وڃي رهيو، جتي مولانا محمد صادق صاحب ڪڏهه واري جي والد صاحب مرحوم مولانا عبدالله صاحب وٽ عربي زبان ۾ مهارت حاصل ڪيائين. مولوي صاحب مولانا قاضي خان محمد شاهه صاحب لودين وٽان به تعليم حاصل ڪئي هئي. ڪراچيءَ ۾ عربي تعليم ختم ڪرڻ کان پوءِ مولوي صاحب پنهنجي گهٽ شڪارپور ۾ واپس آيو، جتي پنهنجو هڪ مدرسو کولي درس و تدريس جو سلسلو جاري ڪيائين. انهيءَ وچ ۾ مولوي صاحب حضرت حجاج محمد حسن جان سرهندي ٿنڊي سائينداد تعلقي ٿنڊي محمد خان واري جي والد صاحب حضرت خواجہ عبدالرحمان سرهندي نقشبنديءَ جي هٿ تي بيعت ڪئي، جنهن مولوي صاحب کي ڏاڍو فيض رسايو.

مولوي جهان خان درانيءَ جي سڄي عمر تعليم ڏيڻ ۽ وٺڻ ۾ گذري ويئي. مولوي صاحب هڪ سخي دل انسان هو، ۽ سندس دسترخوان جا دروازا هر غريب ۽ امير جي لاءِ کليل رهندا هئا. هر روز ڪيترائي مسافر سندس دسترخوان تي نظر ايندا هئا. مسافرن ۽ عربن جي سار سپال آهي، سندس دل ڏاڍي خوش ٿيندي هئي. پاڻ صاحب هميشه روزي ۾ گذاريندو هو ۽ سندس ڪچهري سدائين فرش تي ٿيندي هئي، جنهن ۾ شهر ۽ ڀائر جا وڏا وڏا عالم ۽ اڪابر اچي گڏ ٿيندا هئا. پاڻ صوم و صلاب جو ڏاڍو پابند هو ۽ سدائين وضوءَ ۾ رهندو هو. اسلام جي تبليغ ۽ اشاعت ۾ مولوي صاحب حڪمي ڪميون ورنيون، اهي قابل تعريف آهن. هن سلسلي ۾ مولوي صاحب کي ڏاڍيون تڪليفون ۽ مخيون برداشت ڪرڻيون پيون، پر پنهنجي صداقت ۽ سچائيءَ جي ڪري فتح جو - هرو سدائين مولوي صاحب جي ئي - ر تي آيو. ان وقت شڪارپور ۾ هندن جو گهڻو رور هو ۽ مولوي صاحب جون اهي تبليغي ڪوششون هنن کي بلڪل پسند ڪونه ٿينديون هيون. مولوي صاحب جي عادت هوندي هئي ته جڏهن

ٻه ڪيڙا هندو ۽ ڪي مسلمان ڪندو هو ته پهرين انهيءَ جي ڏاڍي ڏور ڌار سان مڃي شهر ۾ سرڪس ڪرائيندو هو، ته جن غير مسلم تي ان جو اثر ٿئي. هڪ ڀيري مولوي صاحب هڪڙي ڀائي جي بت کي مسلمان ڪيو. بس پوءِ ته هندن ۾ ساٿو مڃي ويو! هنن ڏاڍي چالاڪيءَ سان انهيءَ نومسلم کي ورغلائي ڪورٽ ۾ بيان ڏياريو ته مولوي صاحب کيس زبردستي مسلمان ڪيو آهي. اهڙيءَ طرح، مولوي صاحب تي کيس ڪيو ويو، جنهن ۾ مولوي صاحب پنهنجي قابليت ۽ علم جي وسيلي آهي آهي دليل بازيون ڪيون جو ڪورٽ کي به سندس راءِ سان متفق ٿيو ويو، ۽ مولوي صاحب کي فتح نصيب ٿي.

مولوي جهان خان دراني نه فقط صاحب شريعت هو، بلڪ ڪرامت جو به ڌڻي هو ۽ سندس دعا ۾ ڏاڍو اثر هوندو هو. هڪ دفعي جي ڳالهه آهي ته رات جو پارهين بجي سندس ڪي عربز ٻاهران آيا، انهن مان ڪي عزيز مولوي صاحب سان ڪجهه گستاخ به هئا. هنن اڇڙ سان چيو ته ”هاڻي جو هاڻي ست-رچيءَ جو انتظام ڪر، ڏسون ته تههجي ڪرامت!“ مولوي صاحب خاموش ٿي ويو. خبر هئس ته گهر ۾ هن وقت ڪجهه به نه هوندو ۽ مهمانن کان به منهن موڙڻو ڪونه هئس. ٿورو ترسي، چيائين ته ”ٻه ئي ست آرام ڪريو ته ڪاڏو اچي ٿو.“ ٿوري وقت کان پوءِ هڪڙو شخص ڪاڏي جو وڏو خونجو مولوي صاحب وٽ کڻي آيو، جنهن ۾ طرحين طرحين جا طعام هئا، مهمان اهي طعام ڏسي دلگهه رهجي ويا.

مولوي صاحب جا ڪيترائي دوست هئا، جن ۾ مشهور عالم، شاعر ۽ حڪيم مير عبيدوار علوي ۽ نضي سيد بهادر شاه مشهور آهن. انهيءَ کان سواءِ حضرت پير شاه مردان صاحب ٻاگاري جن جي مولوي صاحب سان ڏاڍي محبت هوندي هئي. حضرت پير ميان محمد صالح شاه رٿپور وارو ۽ حضرت مولانا اسروٽي صاحب جي به مولوي صاحب سان گهڻي ٻاراڻي هوندي هئي. مولانا اسروٽي ته ائين چوندو هو ته ”آءٌ مولوي جهان خان جي گاديءَ تي ويٺو آهيان.“ مولوي صاحب جو اولاد ٿي پٽ ۽ ٻه نياڻيون هو، جن مان هڪ پٽ مولوي عبدالرحمن خان، جو پڻ هڪ عالم هو، جوانيءَ ۾ ئي فوت ٿي ويو؛ هڪ ڏاڍي شده ٻائي به گذاري ويئي؛ باقي هن وقت به پٽ ميان سيم الله خان ۽ گل محمد خان ۽ هڪ نياڻي زندهه آهن.

مولوي صاحب جي علم و فضل کي ڏسي افغانستان جي بادشاهه امير حبيب الله خان کير گورنريءَ جي آڇ ڪئي، پر مولوي صاحب ان کي قبول نه ڪيو. مولوي صاحب حياتيءَ ۾ ٻوڙيا ڏينهن آرام سان گذاري، تاريخ ۱۰ اپريل ۱۹۱۳ع مطابق ۱۱ جمادي الاول ۱۳۳۱ھ خميس جي ڏينهن پنهنجي گهر شڪارپور ۾ گذاري ويا. وفات وقت سندن عمر ۶۳ ورهيه هئي. سندن مزار حضرت پير شهر شاه جي لڳ آهي.

مخدوم اللہ بخش مرحوم کھڑوی

[illegible][illegible]

مخدوم محمد عاقل صاحب جا ڪيئي ڪتاب تصنيف ٿيل آهن، جن مان دنيا جي تاريخ
”آئين جهان نما“، ”رياض محفل“، ”تفسير باره سر“ ۽ هڪ ٻيو حصي جي مشڪل مسئلن
جو ڪتاب قابل ذڪر آهن. ”آئين جهان نما“ ٽن مخرم جلدن ۾ لکيل آهي. پهريان ٻه جلد
دنيا جي تاريخ سان تعلق رکن ٿا، باقي ٽيون جلد خاص مسئلن تي آهي، جنهن ۾ سنڌ جي
بادشاهن، عالمن، صوفين، مشهور شهرن ۽ مشهور حاڪمن جو ذڪر ٿيل آهي. رياست خيرپور
جي درگاهن ۽ ولين جو ذڪر خاص طور تي حيترو هن تاريخ مان ملي ٿو، اوترو ڪنهن
ٻي تاريخ مان نٿو ملي. ”رياض محفل“ فارسيءَ ۾ علم مجلس تي لکيل آهي، جنهن ۾
مخدوم صاحب جا پنهنجا شعر به ڪافي داخل آهن. هڪ نهايت عجيب ڪتاب آهي، ڏسڻ سان

تعمق رکي ٿو. "تفسير پاره عم" ۾ قرآن پاڪ جي آخرين پاره 'عم' جو نهايت وڌندڙ نموني ۾ تفسير ڪيل آهي. هي ئي ئي ڪتاب مخدوم صاحب جي پڙهڻي مخدوم عبدالخالق عرف مخدوم شفيع محمد وٽ موجود آهن. چوٿون نمبر ڪتاب به پنهنجي فن ۾ هڪ عجب ۽ بينظير ڪتاب آهي. هيءُ ڪتاب مصفحو دستخطي راقم الحروف وٽ موجود آهي. مخدوم محمد عاقل مرحوم، راقم الحروف جو سڳو نانو هو.

مخدوم محمد عاقل جي مفصل حالات لکڻ لاءِ خلاصي ڪتاب جي ضرورت آهي: جهڙو تهڙو مقالو انهيءَ لاءِ ڪافي نه آهي. اهڙيءَ طرح، مٿي ڏنل سلسلي جو هڪ هڪ فرد پنهنجي وقت جو يگانو، مڃيل رئيس العلماء ۽ تاريخ جو حامل ٿي گذريو آهي.

مخدوم محمد عاقل کي چار پٽ هئا: (۱) مخدوم فضل الله، جو مجذوب الطبع هو ۽ سندس زبان ۾ ڏاڍو تاثير هو. (۲) مخدوم عبدالخالق عرف مخدوم دين محمد، هي صاحب به نهايت قابل ۽ دانشمند هو. مخدوم محمد عاقل مرحوم جي فوت ٿيڻ بعد بالاتفاق کيس ئي سندس والد جو جانشين چونڊيو ويو، ۽ نهايت دٻدٻي سان حاندانيءَ جو ڪاروبار هلائيندو رهيو. هيءُ صاحب پڻ هڪ تاريخي هستي آهي. سندس ٻه پوٽا مخدوم شمع محمد ۽ مخدوم فيض حيات آهن. (۳) مخدوم عطا محمد عرف مخدوم الله بخش، (۴) مخدوم دوست محمد، مخدوم فضل الله ۽ مخدوم دوست محمد لا ولد فوت ٿيا. مخدوم دوست محمد جي وفات بالڪل قهر جوانيءَ ۾ ٿي.

مخدوم الله بخش صاحب جي ولادت جي صحيح تاريخ معلوم نه ٿي سگهي آهي منهنجي والده سائڻ، جا مخدوم الله بخش جي سڳي پيڻ هئي ۽ ڪانئس عمر ۾ وڏي هئي، سا ڳالهه ڪندي هئي ته مخدوم الله بخش ۽ انهيءَ جو ڀاءُ مخدوم دوست محمد، بابي سائينءَ کي ٻيريءَ ۾ ڄاوا هئا، ۽ اڃا ننڍائي هئا ته سندن سر تان والد جي شفقت جو سايو ڪهي ويو، ۽ هي ٻئي ڀائر، جن جي پيشانيءَ مان ننڍي ئي سعادت مندي ۽ بخت جي بلندي پکي رهي هئي، سي يتيميءَ جي زندگي گذارڻ لڳا. وري ستر بالا ستر هي ٿيو، جو سندن وڏي ڀاءُ مخدوم دين محمد، جو ٻيءَ ماءُ مان هو، ٻيءَ جي گاديءَ تي ويهڻ سان، سڄيءَ ملڪيت ۽ جائداد تي قبضو ڪري ورتو، ۽ ڪن دنيوي خيس فائدين جي خاطر هنن معصومن جو مخالف ٿي بيهي رهيو، ۽ سندن تعليم ۽ تربيت ۾ هر قسم جون رڳڙڪون وجهندو رهيو. سندس دل مٿي گهريو ته ڪي هي ڀاءُ علم ۽ فضيلت جي زبور سان آراست ٿي ڪنهن وقت ڪانئس گوڙ ڪئي وڃي، يا گهٽ ۾ گهٽ سائس ڪلهي هڻڻ جهڙا ٿين. منهنجي والده مرحوم فرمائيندي هئي ته اسان جي اسوءَ جا شڪارپور جي مشهور پٺاڻ سخي مدد خان جي گهر ٿي سان هئي ۽ نهايت نار پرورده هئي، تنهن ويڄاريءَ ڏاڍا ڏاڍا ۽ ٽڪليفون سیر ٿي سهي پنهنجي ٻچن جي پرورش ڪرڻ شروع ڪئي. ميان دين محمد جي مخالفت آخر هن حد تي وڃي پهتي، جو مرحوم مولانا غلام محمد مهيسر ڪمالديري واري کي، جو ابتدا ۾ مخدوم مرحوم محمد عاقل عليه الرحمة جو شاگرد هو، ۽ سندس وفات کان بعد شهادت ڪوٺ وڃي

مولانا گل محمد، مرحوم وٽ رحيم عالم جي مڙهي عاتقن ۾ بهاءُ اقبال جو مجسمو
محمد عاقل واري درسي ۾ جاگرتي آي تمام دنده هو، انهن کي معاشي چڏي عنايت
ر الله بخش ۽ دوست محمد کي - الزميٰ جنهن تي مولانا صاحب جا پڪو حد جو مجسمو
الله بخش کي ساڻ وٺي ڪهڙون هي اولادس تارو ڏانءَ هوندو هئا انهيءَ لپيءَ
جي اير سرمدتيءَ جي روشني ۾ ويهي لکي نيس پاڙهيده هو، هنن سڀ کان بعد ئي
خير نه پويءَ. اهو اهل واه به هڪ منتر جي صورت ۾ ساڳئي هنڌان وهي رهيو آهي،
جنهن جي اوپارين ڪپ تي محدودس جي عاليشان مسجد ۽ مدرسو قتل حالت ۾ موجود آهن،
۽ اولاهين ڪپ تي مسجد جي سامهون سرمدتي بزرگ جي درگاهه آهي.

واردہ سائنس - خدا ستم رحمت ڪري - اها به ڳالھ ڪندي هئي ته انهيءَ وقت سن جي حالت نهايت تنگ ۽ وندي هئي: هڪ طرف مٿي ۾ فادر ڪمال جي حد ڪي پيچي ويو هو، ته اُشي طرف ميان دين محمد جون سختيون حد لڳي ويون هيون.

منهنجي پياري ۽ شفقت پري واندء هيءَ ڳالھ ڪندي هئي ته اسان جي ٻاري ۾ هڪ نهايت نيڪ ۽ ڪنن ڀرڻو شخص آخوند سهر والي رهندو هو، جنهن جي ڪٺر جو در سان جي چوٽيءَ جي در جي سامهون هو. ابي سائين مرحوم مخدوم محمد عاقل جو مريد ۽ خليفو هو. اڳ ۾ سندس حال به سڪيئي هو، تڏهن به هو هر وقت اسان جي پر ڪٺور لهندو رهندو هو، ۽ حذرن به ڪيسر ٻاٿور ٻنڄي ويڊي هئي ته اڄ مخدوم مرحوم جا ٻچا تڪليف ۾ آهن ته پنهنجي اچڻ کي ٻڪڙو رکي به اسان جي منڀال ڪندو هو.

والده سائين فرمايو ته آخر اڌو الله بخش انهن سختين ۽ ڏکڻ کان ننگ آهي، ايتري
بيادو ٻڌڻ ڪري، دعا پڻ لاءِ ڀرجو وڌي شريف حافظ محمد صديق وٽ گهڻي ريو. حادثي صاحب،
جنهن جو مخدوم محمد عاقل صاحب مرحوم سان دُئي رابطو هو، ۽ خوش به پير سائين
روسي ڏٺي، هي مريد جي حيثيت ۾، ڪهڙن جي مخدوم لهرائي لاءِ سندس دل ۾ وڌي عزت ڪئي -
ڇاڪاڻ ته پير سائين، مخدوم محمد عاقل وڏي جو شاگرد هو - تنهن کي رب جو وڃي
ٿڌ پائون ته هن طرح هڪ مخدوم بڻگر آيو آهي. چون ٿا ته اهيءَ وٽ حافظ صاحب کي
بيٺ ۽ سُور هو، سو هڪدم هاڻيءَ چڱو موڪلايائين ته مخدوم ننگر کي پڻو ۽ هن تي
ڪا ڦرل ٻاڪڙي هي آيت دم ڪري ڏني ته آءُ هيان. مخدوم الله بخش، حڪم جي تعميل
ڪندي، اهيءَ وقت جيڪي کيس حال ۾ آيا، وڌيڪ اهيءَ ڏي دم ڪري ڏنيو.
غدا جي فضل سان حافظ صاحب جو سُور لهي وڌو. حافظ صاحب پنهنجي خليفن کي سخت
ٻاڪڙو ڪيو ته هن سکر جي ڪا به اُچار نه ڪيو اسلام ڪيو وڃي. آخر صبح جو نماز
کان پوءِ حافظ صاحب مخدوم الله بخش کي ڪهرائي ڏانهن حال احوال ورتو، ۽ نهايت پيار
سان پيش آيو. سندس جتي ۾ دعا ڪيائين.

مون سان محدود الله بخش جي استاد، علام محمد صاحب ڪمائنڊري واري
 پڙهڻ ڳالهه ڪئي، پر چوڏهي شريف کان موٽڻ کان پوءِ محدود الله بخش جي دهن جي
 هيءَ ملامت هئي جو مون جيڪو ڪتاب سندس اڳيان ڏولي ٿي رهي ته ڪو به ائين معلوم نٿي
 آيو ته هيءُ ڪتاب ته سندس اڳ ئي پڙهيل آهي! بهرحال، ٿوري ئي وقت ۾ اوسي ۽ غري
 عموم جي تحصيل کان نهايت ڪاميابيءَ سان فراغت حاصل ڪيائين.

علم جي تڪميل کان پوءِ به قدر ۽ فائدي هن گهر جي پهرين ڇڏي. پنهنجي پياري
 والده اکين ۾ آب آئي ڳالهه ڪئي ته ابا، ادي الله بخش حدن علم جي تحصيل بهاري
 ڪئي ۽ اڃا کيس ڪٿي به روزگار نه مليو هو، تڏهن ڪنهن ڏينهن ڪا ورثي ترڪي جي
 تحرير لکڻين ۽ تحرير لکائيندڙ کيس هڪ روپيو نذراني طور ڏنو. ادي اهو روپيو ڪٿي
 اچي پنهنجي ڳڻپيءَ ماءُ جي عث تي رکيو. بس پوءِ ته ڪو اهڙو جي خوشيءَ جي حالت ڏسي
 ها! خدا جي شڪراني مان نه ڀائي-چوي ته "اي الله! تنهنجا لک شڪرانا جو تو سڀجي
 الله بخش کي اهڙو ڪيو جو اڄ روپو ڪمائي ڪٿي آيو آهي!" مگر، افسوس جو والده سان
 پنهنجي الله بخش جو اوج نه ڏٺو، ۽ پياري پٽ جي ڪمائيءَ مان پنهنجي اکين سان فقط
 اهوئي هڪ روپيو ڏٺائين: ٿوري وقت کان پوءِ بيمار ٿي پئي، ۽ هن فاني جهان سان ساني
 جهان ڏانهن لڏي وئي.

ولده جي واپس کان پوءِ، محدود الله بخش رائيپور شريف جي درگاهه شونيه جي
 محدده نشين حضرت پير ابو محمد صالح شاه افنديءَ وٽ وڃي منشي ٿيو، ۽ اتان کيس پورو پورو
 ملندو هو، جنهن مان ڏکيو ڪيو پنهنجي ڀڄن جو گذران ڪرڻ لڳو.

پنهنجي ماسات محدود ميان غوث محمد مرحوم، جو مون کان عمر ۾ اٽڪل پنجويهه
 سال وڏو هو، تنهن مون سان ڳالهه ڪئي ته هڪ دفعي ماسون الله بخش، پير صالح شاه،
 صاحب جي ڪم سان، حيدرپور رياست جي وزير اعظم سردار محمد بمقابو خان وٽ ويو.
 سردار صاحب، محدود صاحب جي قابليت ڏسي، پهرين ئي ملاقات ۾ مٿس مفتون ٿي پيو، ۽
 ضروري ڪم پوري ڪرڻ کان پوءِ محدود صاحب کي چيائين ته "اسان کي توڻا جهڙي
 ٻيل ۽ دلير ماڻهوءَ جي سعت ضرورت آهي؛ توڻا پير صاحب جي نوڪري ڇڏي مٿي ڇڏ
 ته مان توڻي کي پنهنجو حاضري-منشي (Personal Assistant) ڪري رکان". محدود
 الله بخش اهو خيال ڪري ته حالڪي نوڪريءَ تي ڪو اعتبار ڪونهي، نه وري اتي ڪي
 ترقيءَ جا امڪانات آهن، گذر ڏيو ٿي رهيو آهي، پير صاحب ڪار موڪل وٺي جي
 سرڪاري نوڪريءَ ۾ گهڙيو. پهرين هالا آفيس (وزير صاحب جي آفيس کي انهن ڏينهن
 ۾ هالا آفيس چوندا هئا) ۾ وزير صاحب جي حاضري-منشيءَ جي حيثيت ۾ مقرر ٿيو. جلد ئي
 رياست جي قانون جو امتحان (Higher Examination) پاس ڪري ورتائين، جنهن تي کيس

ميشي گنج تعلقي جو هيٺ منشي مقرر ڪيو ويو. سندس قانوني مهارت کي، انهيءَ وقت جي وزير شيخ صادق عليءَ کيس حيدرپور جو ريزيڊنٽ مارجسٽريٽ مقرر ڪيو. حيدرپور ۾ مختلف عهدن ريزيڊنٽ رهڻ کان پوءِ، کيس دکن رليف انڪٽ مطابق، ساريءَ رياست جو راجا مع مقرر ڪيو ويو. آخر ۾ مير اسام بخش خان مرحوم جي تقاضا تي، کيس مير صاحب جو خاص مير منشي مقرر ڪيو ويو. جنهنڪري کيس مير صاحب سان گڏ هميشه گشت ۾ رهڻ پوندو هو. اتي کيس ڪا ڪرمنيءَ جي لپس اچي وئي ۽ ساڳو هو شڪار تي پيو، جنهن مان جانين نه ٿي سگهيو. آخر تاريخ ۲ رجب سنه ۱۳۳۵ھ ۾ وفات ڪيائين.

مخدوم الله بخش عربي ۽ فارسي زبانن، تفسير، حديث، فقه ۽ ٻين مروج علمن جو حذر ٿاين ۽ ماهر هو. جيستائين ڪنهن شرعي تحرير تي سندس صحيح ذميواري هئي، تيستائين اها تحرير سڃيٽ رياست ۾ ڪٿي به قبول نه پوندي هئي. سندس لکيل قلمي تحريرون اڃا تائين موجود آهن، جن جي ڏسڻ سان ائين پيو معلوم ٿئي ته کيس علم جو هڪ سمنڊ آهي، جو چوليون هڻي رهيو آهي. هو هڪ خوش بيان واعظ به هو. گهڻو ڪري پنهنجيءَ مسجد ۾ هر جمعي تي وعظ ڪندو هو، جنهن ۾ عجيب قانين هوندو هو ۽ پري پري کان ماڻهو سندس وعظ ٻڌڻ لاءِ هلي ايندا هئا.

فارسيءَ ۽ عربي زبانن ۾ انشاءِ برداريءَ ۾ ڪمال حاصل هوس احوال محترم ميان غوث محمد گيلاني ڪٿي ته جڏهن مامو الله بخش، سردار محمد يعقوب خان جو حاضري-منشي مقرر ٿيو، تڏهن هڪ دفعي وزير صاحب کيس گوراني هندوستان جي ڏهن مختلف راجن ۽ نوابن ڏانهن ڏهن مختلف مضمونن جي خطن لکڻ جو حڪم ڏنو، ۽ تاڪيد ڪري چيو ته ”مخدوم صاحب، هي خط نهايت ضروري آهن ۽ اڄ جو اڃ ٺهال ۾ روانا ٿا آهن، تنهنڪري جلد ئي تيار ڪري کڻي اچو.“ ميان غوث محمد ٻڌايو ته اهي خط اهڙا نه آهن ۽ پيچيده مضمونن جا هئا، ۽ انهن کي تيار ڪرڻ ۾ ايتري ته غور ۽ مڪر ڪرڻ جي ضرورت هئي، جو رواجي طرح ڏينهن ۾ هڪ ما به خط مس تيار ڪري سگهجن ها. مگر مخدوم الله بخش صاحب ٿورن ڪلاڪن ۾ اهي ڏهن ئي خط تيار ڪري، نهايت سهڻن اکرن ۾ لکي، وڃي سردار صاحب جي روبرو پيش ڪيا. سردار صاحب اهي خط ڏسي نهايت خوش ٿيو، ۽ چيائين ته ”مخدوم صاحب! امان ٿي هن وقت ڪنهن به راجا يا نواب ڏانهن ڪو خط لکڻو ڪونهي، آهي مون فقط موهان جو امتحان ٿي ورتو. آفرين آهن ٿو ٿي ۽ تنهنجي اسناد تي، سمن تههڻي هڙي تربيت ڪئي آهي ۽ ٿو ٿي تعليم ڏني آهي.“ انهيءَ کان پوءِ سردار صاحب جو مخدوم صاحب مان اهڙو ته پيار ۽ محبت اڙو ته اعتماد ٿي ورتو، جو ڪنهن به راجا، شاهي مجلس يا ڪانفرنس ۾ ويندو هو ته مخدوم صاحب کي ضرور پاڻ سان وٺي ويندو هو. اهڙي حال سردار صاحب جي جانشين شيخ صادق عليءَ جو هو.

مخدوم الله بخش اگرچہ ساری عمر نہایت اہم سرکاری عہدوں تي رہيو ۽ انهيءَ ڪري ٿيس وقت تمام ٿورو محدود هو، قاهر تصنيف ٽاٻڻ ڪن غافل نه رهيو. سندس تصنيف ڪيل هيٺيان ڪتاب دستياب ٿي سگهيا آهن.

۱- ”تفسير سهيل العرب“. هيءَ هڪ نهايت عجيب نموني جو مختصر مگر جامع تفسير ڪن شروع ڪيو هئائين، جنهن جا فقط چار پهريون ٻارا پورا ڪري سگهيو. انهن مان ٽي ٻار ”الله“، ”سيتول“ ۽ ”تلڪ الرسل“ سندس زندگيءَ ۾ شيخ علي محمد نو مسلم چوڻي پٽ ڏنا ڪيا؛ باقي چوٿون ٻار ”لن تنالوا البر“ واقع الحروف وٽ قلمي صورت ۾ موجود آهي. هي تفسير سنڌي زبان ۾ آهي ۽ اسرائيليات وغيره خرافات ڪن پاڪ آهي.

۲- ”فوزالا خلاف به انهن الاسلاف عرف تذڪره مخاديم ڪهڙا“.

هيءَ ڪتاب فارسي زبان ۾ لکيل آهي ۽ ڪيڙن جي مخدومن جي حالات تي مشتمل آهي. هن ڪتاب جو اصل مصنف جو لکيل نسخو واقع الحروف وٽ موجود آهي. انهيءَ جو هڪ نقل پير حسام الدين راشدي ۽ هڪ نقل سنڌ يونيورسٽي جي لائبرريءَ ۾ موجود آهي.

۳- ”رسول الله صلي الله عليه وسلم جي علم غيب متعلق هڪ رسالو“.

هيءَ رسالو سنڌي زبان ۾ پير صاحب شاه مردان شاه ٻاگاري جي چوڻ تي لکيو هئائين رسالي ۾ هن معرڪه الارا مسئلي جي نهايت انوکي نموني تي تحقيق ٿيل آهي. هيءَ رسالو به واقع الحروف وٽ موجود آهي.

۴- منطق جي مشهور متن ”ابساغوجي“ تي فارسي زبان تي هڪ نادر حاشيو لکيو هئائين جو واقع الحروف وٽ قلمي صورت ۾ موجود هو مگر افسوس جو هڪ پير رحم دوست کڻي ويو ۽ گم ڪري ڇڏيائين.

۵- تنهن ڪن سواءِ عربي ۽ فارسي زبانن ۾ ڪي مختلف فقهي تحريرون لکيل آهن جيڪي هڪ طرف ادبي شه پارا آهن ته ٻئي طرف متعلق مسائل باب جامع ۽ جامع تحقيق آهن. مخدوم الله بخش صاحب کي داوند ڪريم وڏو ذهن ۽ دڪاء عطا ڪيو هو. سندس حافظه جي قوت جي ڪهڙي ڳالهه ڪجي، عربي ۽ فارسي ڪتابن جون عبارتن جون عبارتون کيس ياد هونديون هيون، ۽ جيڪڏهن ڪنهن به وقت سندس روبرو ڪو علمي بحث چڙهي پوندو هو ته ائين معامو ٿيندو هو گویا پوري لئبرريءَ جا ڪتاب سندس آڏو کڻي رکيا هجن ۽ هو انهن ۾ ڏسندو، عبارتون پڙهندو ۽ صحاح جا حوالا ڏيندو ٿو وڃي. حاضر جوابيءَ ۾ خاص ماکو حاصل هوس.

مون سان مخدوم غلام محمد مرحوم، (جو اسان جي خاندان ۾ سهنجي فارغ التحصيل ٿي اچڻ کان پوءِ سڀني مان عمر ۾ وڏو هو. مخدوم الله بخش جي والد مخدوم محمد عاقل جو عام مختيار به ٿي رهيو هو ۽ انهن جي صحبت مان ڪافي فيض حاصل ڪيل هوس) ڳالهه

ڪئي ته هڪ دفعي مير فصيح محمد خان جي درٻار ۾ ڪو ايران جو مجتهد آيو، مير صاحب هو شوق ٿيو ته مجتهد صاحب ۽ مخدوم الله بخش جو مذهبي بحث ڪرائجي. مخدوم صاحب کي خيرپور سان مير صاحب جي ڪچهريءَ ۾ ڪوٺڙي ڏيڃي ۽ گهرايو ويو، کيس مير صاحب جي خواهش کان وقف ڪيو ويو. مخدوم صاحب عرض ڪيو ته قبلًا بحث ڪن ته انڪار ڪونهيم پر اسين ڪير ٿيندو؟ مير صاحب سيني تي هٿ هڻي چيو ته اسن مان ٿيندس. آخر خلفاءِ ثلاثه رضی اللہ عنہم جي ايمان کي بحث جو موضوع ٺهرايو ويو. مخدوم صاحب قرآن پاڪ جي آيت ”لا تلتحد قوما يؤمنون بالله واليوم الآخر يوادون من حاد الله ورسوله“ پڙهي خلفاءِ ثلاثه جي ايمان جي ثبوت تي فارسي زبان ۾ اهڙي ته مدلل تقرير ڪئي جو مير صاحب سڄو وقت ڪنڌ ڏوٽيندو ۽ آڙين ڪندو رهيو. حڏهن مجتهد صاحب جو وارو آيو تڏهن فرمائڻ لڳو ته مان پنهنجا ڪتاب سکر ڇڏي آيو آهيان احارت ڏيوار ته انان ڪٿي وڃن پوءِ اچي بحث ڪندس. مير صاحب جي زبان مان سياحت نڪري ويو ته ”مجتهد صاحب! علم ههال است ڪه در جند حوڻيش، علم ههال نيست ڪه در حلد ميش“.

مخدوم الله بخش مرحوم طب جو علم باقاعده ڪونه پڙهيو هو پر شڪارپور جي مير علي نوار علويءَ جي صحبت ۽ پنهنجي مطالعي جي زور تي هن علم ۾ به وڏي مهارت حاصل ڪئي هئائين. باقاعده طبابت ڪانه ڪندو هو پر جيڪڏهن وٽس ڪو بيمار ايندو هو ته انهيءَ کي نسخو لکي ڏيڻ ۾ بخل هرگز نه ڪندو هو. ۽ وڏين وڏين پيچيده بيمارين، حر جي علاج کان وڏا وڏا حڪيم عاجز ٿي پوندا هئا، تن جو علاج به معمولي نسخن سان وڌيءَ ڪيائيءَ سان ڪري ويندو هو. ڪوڙن جي شهر ۾ بچل نالي هڪ ڪاسائيءَ کي حواليءَ ۾ سلجھ جو مرض ٿي پيو ۽ پهريون ۽ ٻيو درجو ٽي وڃي ٽئين درجي کي پهتو. ڏڱ مٿس گهري ڪڍا ٿي ويو. هالن جي طاقت ڪانه رهيس. سندس پاڻ رمضان کيس پئيءَ تي ڪئي مخدوم صاحب وٽ آيو. مخدوم صاحب هن کي هڪ نهايت معمولي نسخو لکي ڏنو، هو بساريءَ کان وٺي وڃي استعمال ڪيائون. الله جي مهربانيءَ سان، ڪاسائيءَ کي سلجھ ڇڏي وئي ۽ هو اهڙو ته سگهو جوان ٿي پيو جو ملاڪڙن ۾ ملهون وڙهندو وڻندو هو، ۽ شهر جي ٻيلوان جوانن سان هڪ جوان شمار ٿيندو هو. اهو بچل ڪاسائي اڄ تائين حيات آهي، جو هن وقت پوڙهو آهي تڏهن به هڏ ڪاٺ ۾ مضبوط آهي. مٿس وري سلجھ جي مرض جو حملو نه آيو آهي. سندس جمع ڪيل هڪ طبعي بياض جيبي سائيز جو راقم الحروف وٽ موجود آهي. مخدوم الله بخش شڪل شباهت جو نهاد حس هو، قد درميانو پر ڊگهي ڏانهن مائل، رنگ - رخ و سفيد، بدن ڀريل پر نه بي ڊولو ٿلهو، آواز گرجدار، چهره نهايت سهڻو پر ساڳئي وقت رعبدار - بدن جا عضوا سڀ موزون، سنوان سڌا ۽ ڊولا ٿا. ڏند موتين جهڙا سڻا. وار شرعي، سونهاري مبارڪ چاٻين هوندي هس. پوئين عمر ۾ جڏهن سندس وار اڇا ٿي ويا هئا تڏهن انهن کي ميندي لائي گاڙهو ڪيو هو. ڏند به ٻچاڙيءَ ۾ ٻيا وجهرايا هئائين.

محدوم صاحب بابت بلند اخلاق - خوش طبع - شیرین زبان ۽ مجلس جو موز هوندو.

هو جنهن به مجلس ۾ حاضر هوندو هو ته اها مجلس باغ حسن بڻي ٻهڪندي هئي. سندس زبان سان هر وقت اها مڻا گهڻا ۽ وڏڙ ٻول ٻيا ڪرندا هئا. سندس زبان جو هڪ هڪ نقطو نورين نڪرڻ هوندو هو. ڳالهائيندو هو ته گونا سندس واڌن موٽي پوء چڻد هئا. هينده ڳلاب جي گل وانگين پيو ٻهڪندو هو. بدله منجي ۽ لضمه ڪوئيءَ ۾ خاص ملڪيو هوس. چرچو يوگب سندس طبع جو جزو هو پر ڪڏهن به فصلت جي حد کان ٻاهر چرچو نه ڪندو هو. کاڌي ۽ ڪپڙي سان تمام گهڻو شوق هوندو هوس. عددو ۽ لطيف کاڌو کائڻ ۽ پيئڻ اڻيس ڪپڙو پهرڻ سندس لاءِ خاص دلچسپيءَ جو سامان هو. سڄي به هڪ هو. ڪڏهن به اڪيلو ويهي ماني نه کاڌائين. ڳوٺ هوندو هو ته ماني کاڌڻ وقت پنهنجن - وڻن، پائين ۽ پائين سڀني کي گهرائي انهن کي دسترخوان تي پاڻ سان گڏ واري ڪارائيندو هو. هن عزيزن مان جيڪڏهن ڪوبه وقت تي غير حاضر هوندو هو ته انهيءَ جي ڳولا ۾ چؤطرف مائهو ڊوڙائيندو هو ۽ تيسائين هڪ ڪره به نه ڪائيندو هو جيستائين اهو عزيز اچي شريڪ نه ٿئي.

پنهجي وڏيءَ پيڻ، راقم الحروف جي والده سان تمام گهڻو پيار هوس. گهر جو سيندو پاڏو، ڪپڙو لٽو، شئي شڪل جيڪي به وٺندو هو ته انهيءَ مان جيستائين وڏو حصو پيڻ کي نه ڏيندو هو تيسائين پاڻ ڪم نه ٿيندو هو. هميشه هن گهر ۾ شل نه ڪنهن کسي مٿي ۾ سور هوي. بس پوءِ محدوم الله بخش کي بي مرري ٿي پوندي هئي. ڏهه ڀيرا ڏينهن ۾ ايندو، ۽ حلهن ايندو هو ته بيمار لاءِ يا ڀڻ لاءِ ڪجهه نه ڪجهه ڪيو ايندو. پيڻ جي گهر سڪڻين هٿن اچڻ انهيءَ نه ٿيندو هوس. راقم الحروف کي ته هاليوئي پاڻ هڏين مگر انهن سان سڄهائڻس ڪوبه دائرو وٺي نه سگهيس. اها سنڌي چوڻون درجو پڙهي پورو ٿي مس ڪم ته هيءُ لاکڻو قضا جي فائد ڪي ليڪ ڇڻي ملڪ حاودانيءَ ڏانهن روانو ٿي ويو سچ ته ٽين آهي ته مون کي پنهنجي جيڇل امڙ فارسي ۽ عربي به انهيءَ ڪري پڙهائي نه ڇڻن مون منجهان کيس پنهنجي پاڻ واري پوءِ اچي حئي چوندا آهن ته "اي گل پنهنجو سندم ڪه تويوئي کسي داري". مهن جي پاڙهن لاءِ کيس هر قسم جي قرباني ڏيڻي هئي. مون کان گهٽ سندس ئي جوان پٽ موت تي چڪا هئا. انهن جي ۽ پاڻ جي درد ۾ سندس سينو زخمن کان ٻوڙن جيان سوراخ هو. مون کي اڪين کان پري ڪرڻ تمام مشڪل ٿي لڳس. پڌو اٿم ته مان حلهن دادو صلح جي هڪ ننڍڙي ڳوٺ قاض جي ڪري ۾ پڙهندو هوس ته پويان منهن جي پياري امڙ جنهن وقت ماني اڳيان ڪندي هئي ته سندس اکين مان ڳوڙها لائون ڪري وندا هئا ۽ چوڻدي هئي ته اسوس! پنهنجي پيارن سان ڪوبه ائين اڳيان ڪونه ٿي ڏسان، هڪڙو ٻچڙو سو به بردسي وري پاڻ سنڀالي چوڻدي هئي ته اها ميرل! مون توکي الله جي حوالي ڪيو. اميد اٿم ته توکي جنهن مقصد لاءِ موڪليو اٿم تون

انهيءَ ۾ ڪامياب ٿي ايندين. مگر افسوس جو قربانيءَ امڙ جي دل ۾ ڪي طرح نه ٿري. مان اڃا عربيءَ جي تحصيل ڪري پوري ڪئي، دستاربنديءَ جي جاسي جي تاريخ مقرر ٿي. انتظار ٿيڻ لڳا ته منهن جي جيگل سخت بيمار ٿي پئي. ڀاڻو سائين ۽ ڀيا عزيز وٽس ڪڏهن ويا ته اسان جو خيال آهي ته تاريخ ٿيرايون، جسائين تون چڱي ڀلي ٿي پئين ۽ اسان سان هن خوشيءَ ۾ شريڪ ٿين ته جواب ڏنائين ته نه هرگز نه. ڀلائي ڪري تاريخ نه ٿيراڻجو. مان! اهي علماءَ سڳورا جي هن دستاربنديءَ جي موقعي تي اچن، سي اچي منهنجي حثاري جي تيار ٻاڙهين. بهر حال پياري ۽ سهربان والده منهنجي دستاربنديءَ کان پوءِ جلد ئي گذاري وئي ۽ شايد منهنجي ڪمائيءَ مان کيس به اهوئي رڳو ٻا به نصيب ٿيو جو سندس لائڻن ڀريءَ وڌه ڪي منهنجي پياري پٽ مخدوم الله بخش جي ڪمائيءَ مان نصيب ٿيو هو.

ڪاش! مون کي ايتري خبر هجي ته اڄ قبر ۾ منهنجي جيگل جي روح کي ڪا تسڪين آهي!! ڇاڪاڻ ته باوجود گهڻي ڪوشش جي مان بهنجهي ماسي سائينءَ جي ڪڙيءَ کي بهڄي نه سگهيو آهيان. نه وري انهيءَ جي جنيءَ ۾ ٻيڙ پائي سگهڻ جي ڪا اميد اٿس.

مخدوم الله بخش مرحوم کي صڪ رحميءَ يعني پنهنجن مٿن مائٽن سان ٺهي هلق جو ڏاڍو اهتمام ۽ خيال رهندو هو، هو هن مقصد لاءِ ڪنهن به قربانيءَ کان ڪين گندو هو. هڪ دفع سندس سون سندس ڪوھ جي زمين تي ڪڍي قبضو ڪيو، کيس ٻڌايو ويو ته ڪٿي پيائين ته غريب آهن، کيس ضرورت هوندي تڏهن ته ائين ڪيو اٿن. آڻا ستن حرين زمين ڪاڻ پنهنجن مائٽن سان ڦٽائڻ لاءِ تيار نه آهيان. زمين اتي پئي هوندي، دعا ڪريو ته ڪا آڱي ڪشادي زمين نصيب ٿئي.

مخدوم الله بخش مرحوم جي شڪارپور جي مشهور عالم، فاضل، شاعر ۽ حڪيم سيد سیر علي نواز علويءَ سان خاص دوستي هوندي هئي. هر سال گريسيءَ جي موسم ۾ موڪل وٺي شڪارپور ويندو هو ۽ وڃي ٻه ٽي هفتا سیر صاحب سان رهائون ڪندو هو. شڪارپور جا جملي دوست گهڻو ڪري شام هو اچي سنڌ واه جي ڪناري تي گڏ ٿيندا هئا، جتي سندن ڏاڍيون علي ۽ ادبي رهائيون ٿينديون هيون. پنهنجي هر سڀيءَ ۽ هر عمر سيد شهاب الدين شام هلائي واري سان به ڏاڍو قرب هوندو هوس. پٽ صاحب رياست خيرپور ۾ معزز عهدن تي هوندا هئا ۽ پاڻ ۾ ”لحمڪ لحي“ وارو رستو هوندو هون. علامه عبدالغفور عبادي سان پڻ محبت ۽ عقيدتمنديءَ جو رستو هوس ۽ علامه صاحب جو نهايت ادب ۽ احترام ڪندو هو. ازان سواءِ شڪارپور واري خالص صاحب گل حسن خان نالي وزير رياست خيرپور، عاليجناب پير رفيع الدين سرهندي شڪارپوري، مرحوم شمس الدين بابل وغيره جهڙن اديبن ۽ فاضلن سان خاص تعاقب هوندو هوس.

مخدوم صاحب فارسي، اردو ۽ سنڌي زبان جو هڪ فادرالڪلام شاعر ۽ اديب هو. پنهنجي زماني ۾ رياست خيرپور جو امير الشعراءَ پاڻ هو. رياست ۾ ڪوبه نئون ڪم ٿيندو هو

يا ڪو جلسو منعقد ٿيندو هو ته موقعي جي مناسبت تي مخدوم صاحب مرحوم جي ولسي زبان ۾ قصيدو پڙهندو هو جو انهيءَ موقعي تي پڙهندو هو. حيدرپور ۾ ميرزا محمد علي دوستدار پڻ نيار ٿي ته انهيءَ تي فارسي زبان ۾ هڪ نهايت فصيح ۽ بليغ ۽ ڪافي وندو قصيدو پڙهيو ڪيائين جنهن جو هن وقت مون کي فقط هڪ مصرع ياد آهي. ”بهڪم نص من الماڪل شيء حي - مڪو تو آب ڪ چشمه حيات حيوان است“. تنهن کان سواءِ کيس ”ارسي غزل گوئيءَ ۾ به ڪمڻ حاصل هو. مثلاً سندس هڪڙي فارسي غزل جو مطلع آهي.

مشب ڪه شوخ من از شوخي تمام رفت - صبر و توان و طاقت ز بين مسهر دست
هتي هڪڙي فارسي غزل جي مطلع جو فقط هڪ بند ياد اٿم:
جمالش دل بغمزه برد دلداري چنين بايده

هڪ لعتيه غزل سندس چيل آهي جنهن جي هر هڪ مصرع ۾ چار بند آهن. هن مان پهريون بند فارسي زبان ۾، ٻيو سنڌي زبان ۾، ٽيون اردو زبان ۾ ۽ چوٿون بند عربي زبان ۾ آهي. انهيءَ غزل جو مطلع ۽ ڪي مصرعا جيڪي ياد اٿم پڙهندڙن جي تفريح طبع لاءِ هتي لکڻ ٿو.

مطلع -	تو براج فلڪ چو گذشتي شيدا	سڀ چئون مـلاڪ مـلـ علي
	ڪي خوب چلے هين محبوب خدا	من مگر الي الملاء الا علي
مصرع -	بڪشائي ز چهره حجاب بيا	اي سچ حجاب ۾ منهن ۾ اڪا
	۽ جهاڻ هے تيرا مشتاق لقا	قد قمار علي الهب العظمي
مقطع -	تو بندزو ادا بسري دلها	ٿيا ملڪ فلڪ تو تي شيدا
	مين هون مائل عاصي در ۽ گدا	متوسل سد ڪ الميدا

مخدوم الله بخش جو سنڌي شعر به ڪافي چيل آهي. مثلاً سندس هڪ غزل جو مطلع هو
۽ مقطع ياد اٿم سو هتي لکڻ ٿو:-

مطلع :- گونڊ ڪول ڪيل سڄڻ تون منهن تان نقاب لاهي
عاشق ڪسي منهن ڏيڪارڻ سائين ثواب آهي.
مقطع :- ياسين تنهنجي تسخيريف، طم تمام تسويف
عاصي تنهنجي صفت ۾ ڪهڙو ڪتاب ناهي.

مخدوم مرحوم ٽي ٻنهي جهازن تي دردار، اڙن جي ٿر مصرع محمد رسول صلي الله عليه وسلم سان خاص عشق هو. هن عشق ۾ سندن ڪافي مولود هيا آهن. هن حضور جي معراج بابت سندس چيل هڪ مولود سو مطلع هر عرض زمان ٿو.

۱- مصطفيٰ مرسل جي آ، معراج واري رات اڃ
ساز ۽ سامان جي تازي تيار رات اڃ

سندس پٽي مولود جو مطلع آهي:

۱۔ قدم قريشيء رکيو۔ عرش اتي هل پيو۔ اڃ آيو رسول الله پلي آيو بسم الله
وقت جو ڪو به شاعر ڪو چڱو معياري شاعر ۽ پيش ڪندو هو ته مخدوم صاحب ضرور
انهيءَ جي تنقيد ۾ پنهنجو شعر تيار ڪري انهيءَ ڏانهن موڪلي ڪنهن داد وصول ڪندو هو
مولانا عبدالغفور هابوڻيءَ جي مشهور غزل۔ ”تنهن جي رلب جي بند ڪند وڌا
زندگي هزارين مان نه رڳو“۔ يا پير معشوق شاه راشديءَ جي غزل ”مت بوني کيئون جي مشڪ
خون جو چاهي“۔ جو چرچو ٿيل لڳو ته مخدوم صاحب انهن جي جواب ۾ سندس تنقيد تي غزل
لکي پنهنجي بزرگن ڏانهن ڌاري موڪليا، جن کيس دل کولي داد ڏنو.

مون مٿي لکيو آهي ته مخدوم الله بخش مرحوم جي وفات وقت سان ننڍيءَ عمر جو
موس. سندس وفات کان پوءِ سال ۱۹۲۲-۲۱ع ۾ تاريخ التحصيل ٿي ڳوٺ آيس ته انهيءَ
وقت مخدوم صاحب جو ڪلام ڪنهن ماڻهن کي ياد هو ۽ مجلسن ۾ عام طور ڳايو ۽ شوق
سان ٻڌو ويندو هو. مون به مخدوم صاحب جو فارسي ۽ سنڌي ڪلام ڪافي مقدار ۾ ڪڍ
ڪري هڪ نوٽبڪ ۾ لکي ڇڏيو هو. پر نهايت ڏک اثر ته هڪ بيدرد دوست اهو نوٽبڪ
سوءِ وٺي ڪڍي ويو ۽ وري واپس نه ڏنائين. کيس به حرمين کان سواءِ ڪجهه نصيب نه ٿيو،
پر اسان کي به هميشه لاءِ حسرت جا هٿ مٿي ڇڏيائين. هتي جيڪي ڪن ٻچ لکيا اٿم
اهي انهيءَ ئي نوٽبڪ جي هڪ محفوظ ڪاپي مان ورتا، وري ڪوشش شروع
ڪئي اٿم جيڪڏهن ڪجهه ڪلام هٿ آيو ۽ ڪريم ڪارساز ۾ اميد آهي ته هٿ ايندو ته
پوءِ انشاءالله تعاليٰ اهو مهراڻ جي ڪنهن ٻيءَ اشاعت ۾ شايع ڪرايو ويندو.

مخدوم الله بخش نهايت خوشخط ڪاتب به هو. سندس اکر موٽين جي دائرن جهڙا
سهڻا هوندا هئا. رياست جي وزير شيخ صادق علي مرحوم جي نيڪ ڪوشش سان جڏهن ڪنهن
وارن مخدومن جي اڏايل جامع مسجد جي نئين سر مرمت ٿي تڏهن پاڻ انهيءَ نئين تعمير جي
تاريخ ۾ به فارسي قطعا تصنيف ڪري، پنهنجن اکرن ۾ لکي، دهليءَ جي هڪ نقاش کان
انهن جي ڪناري تي نقش ونگار ڪرائي، ڪريم ۾ بند ڪرائي، مسجد جي ديوار تي لڳائي ڇڏيائين. اهو
ڪريم اڃا تائين مسجد جي الهنديءَ ديوار تي وڃي ۽ ڏاکڻين تي هي وڃ ۾ لڳو پيو آهي. پهرئين
قطع جو مطلع آهي: مفيض جهان شيخ صادق علي۔ ڪزو شد رياست جو باغ بهشت.
ٻئي جو مطلع آهي: در اقصائي عالم بگستر بسي۔ نديم چنين مسجد رشڪ خلد.

اڪرن جي سونهن، نزاکت، بيھڪ ۽ موزونيت ڏسي آدمي ڊنگ رهيو وڃي. جيڪڏهن
ڪو مومن سڀر ٿيو ته انهن اکرن جو فوٽو وٺي مهراڻ ۾ شايع ڪرايو ويندو. نه ته شايد
مردمي از غيب پرون آند ڪاري ٻڌند.

مخدوم الله بخش صاحب به شاديون ڪيون هيون. هڪڙي شادي ته ننڍپڻ ۾ سندس
والده ڪرائي هيس مگر انهيءَ مان اولاد ڪونه ٿيو، ٻي شادي پير ابو محمد صالح شاه صاحب

جبلاني پنهنجن مريدن مان ڪرايس: انهيءَ مان کيس ٻه نياڻيون پيدا ٿيون، انهن مان هڪڙي نه سندس حياتيءَ ۾ فوت ٿي وئي باقي ٻي نياڻي اڃا تائين حيات آهي. جنهن کي به فرزند آهن، مگر هن حقيقت جو اظهار ڪندي دل تي ٽڪر ٿئي ته ٻئي عالم کان ٻي پوره آهن. اڃا عمر جا ننڍا آهن، وقت ويو ڪونهي - مثال خداوند ڪريم ڪين سٺين راه نصيب ڪري - آئين. مسجد مرحوم جي مزار ڪيڙن جي شهر رياست خيرپور ۾ مخدوم واري جامع مسجد جي صحن جي اتر ۾ هڪ ننڍي چوڪي ۾ آهي. سندس تربت مان گڏ ٿي ترنتون پيون به آهن. انهن مان اوڀر طرف کان پهرين تربت راقم الحروف جي والد جي آهي، ٻي مخدوم الله بخش جي.

جيئن ٿا ته مخدوم الله بخش حدين ٿيڻو هو ۽ انهيءَ ئي مسجد مان متصل مدرسي ۾ تعليم وٺندو هو، تڏهن انهيءَ ڪوٺيءَ ۾ گهڻو وهندو هو ۽ اتي ويهي سبق ياد ڪندو هو. جنهن وقت شيخ صادق علي مرحوم مسجد جي مرمت ڪرائي، تڏهن شيخ صاحب کي عرض ڪري اها ڪوٺي الڳ رڪاني ٻڌائين ۽ وصيت ڪيائين ته هن جهان ڇڏڻ کان پوءِ کيس انهيءَ جاءِ ۾ دفن ڪيو وڃي. انهن ٽي ٿيو. انهيءَ جاءِ ۾ پهريون پاڻ دفن ٿيو تنهن کان پوءِ عالي جڳهه ۾ سندس ٻين عزيزن کي سندس پيءُ ۾ دفن ڪيو ويو.

جا پوءِ پهرين سون   سا پوءِ مٿان سچين
ڏڳ لڻبا ڏوڙ ۾   اڀي ڏٺا سون
دنيا ڏينهن-ن ڏون   اڻي لوج لطيف چئي-

ضميمو

مخدوم الله بخش مرحوم تي مضمون لکعي تيار ٿيو ۽ اهو مهراڻ جي ڪارڪنن جي حوالي ڪرڻ وارو هوس ته ايتري ۾ منهنجي دوست ماسٽر ميان جان محمد قريشي صاحب رٽائرڊ ميڊ ماسٽر پريسي ڪول ڪهڙا مخدوم الله بخش صاحب جو چيل هڪ غزل ۽ ٻه سولوءَ لکي ڏياري موڪليا. مان مضمون ۾ رد و بدل ڪرڻ بدران مناسب سمجهان ٿو ته ماسٽر صاحب جو موڪليل ڪلام مضمون جي ضميمي طور پويان شامل ڪريان. هن غزل ۽ سولوڊن جو اجمالي ذڪر مضمون ۾ ٿي چڪو آهي:

۱- غزل نعتيه

مطلع - تو هر اوج فلک چو گذشتي شها	سڀ چون ملائڪ صلّ علي
ڪيا خوب چلے هين محبوب خدا	من مک الي الملاء الاعلي
۱- ز صفائي جسين خورشيد خجل	رخ روشن تان قربان نمر
نيرے زلف سے کا بيان مے مگر	و التليل اذا يغشي البطلما
۲- تو بناز و ادا بيري دلها	تيا مٽڪ ڦڙڪ ٿو ٿي شيدا
اے شامِ رسل، سالار جهان	ليو لا تلتطمع يا آتفا

۳- به قبائي لَعَنُوكَ چست بدن   لولاڪ لسماء جو تاج به سر
 تيرا طءِ ويسين نام و لقب   سُلطَنانِ عرب، سَيِّدُ البَطحا
 ۴- بکشاڻي ز چهره حجاب بيا   اي سجِ سعاب ۾ منهن ۾ ليڪا
 به جهان هجي تيرا مشتاق لقا   قد قام علي الباب العظمي
 ۵- به شفاعتِ است لب بکشا   رب خاص رکي آهي تنهنجي رضا
 منهن هون سائل عاصي درڪا گدا   متوسل مَدَدِ تِيڪَ العمليا

۲- مولود شريف سنڌي

مطلع - مصطفيٰ موسل جي آءِ معراج واري رات اڃ
 ساز ۽ ساسان جي تازي تيارِي رات اڃ
 ۱- هرش اعظم تي ملائڪا مَرجا لڏ منتظر
 خود خدا کي آ اچڻ جي انتظارِي رات اڃ
 ۲- محبتي ميدان ۾ اڃ، بره جون بوندون وسن
 ٿي گهلي خوش باغ ۾، باڌ بهاري رات اڃ
 ۳- سر نوايي صف ٻڌي، ٻيٽا ادب سين انيا
 ٿي لنگهي افلاڪ کان، سرور سواي رات اڃ
 ۴- مير سبْحانِ الذي اسري جو ٿيو اڃ آشڪار
 مار ما زاغ البصر جي، صاف ساري رات اڃ
 ۵- واعدو و سون عطيك، پاڻ ڪيو پروڊگار
 عاصين لشد عام ٿي اسيد واري رات اڃ

۳- مولود شريف بطرز قديم

مطلع - قدم قرشيءِ رڪميو، هرش مٿي هل ٻيو
 اڃ آيو رسول الله، ٻيلي آيو بصير الله
 ۱- ڇاين سان چار جي ڪوٽ ڪريو ڪسري جو
 شام ڏٺائون شعاع ۾ برج صفا بهري جو
 عالي اقبال سان اوج ڏٺائون اسري جو
 قدم قرشيءِ رڪميو.....
 ۲- قدسي قبا لولاڪي، تاج سونهن طئه جو
 خاص سُرَيْسَل خلعت، واه واکو والضحي جو
 شاه رسل، صدر جهان، مير مڪي بطحا جو
 قدم قرشيءِ رڪميو.....

۲- سخن مساوت جو، گلشن گنجو گلزاری

شمع پریا شادی، بیجا چار طرف چو ذاری

شاه تهنجوشان و شرف، بخت بلند آ باری

قدم قریشی رکبو.....

۳- ملک مقرب مژبني، خادم خاصا درجا

پاکه پیغمبر صلی، ضیاهی سرور جا

سؤ صلواتون سلام، پرین مئی پرور جا

قدم قریشی رکبو.....

۴- سائل سوین سدا، در اگیان دلبر جي

عاصی، است جو ننگ مئی تو لر جي

پاکه ٿیندین پشت پناه، حاسی منجه معشر جي

قدم قریشی رکبو.....

خطبه تصنیف مرحوم مغفور مولانا مخدوم الله بخش صاحب عباسی

بسم الله الرحمن الرحيم

ربّ و رحیم و حکیم و حیدر
الرزاق لیستحق شاکسی و عیدر
سیندی لیلتناسر إلی الحق رشید
الرحمة لیلتناسر نعلیل تنبید
تالتمادل بالحق و فی التوعید
فالصیام بالصیوم لیجبار عنیه
عتق و آله و علی کُل شهید
سخنی که بعزت پر بیانن نہ رسیدی
بندی کشدت این که تو در کتب ندیدی
السوم خودی چون گل زین باغ نہ چیدی
دلها است که شب و روز ہی آن بدویدی
لارون بآن حشمت و دولت که شنیدی
رخت تو همین است که دین داده خریدی
مدحیف براین ذوق حراست که چشیدی
بیجا است هم ولج و شفت که کشیدی
بارک الله لنا و لکم و لائل المسلمین انه تعالیٰ حواد غنی قدر بر رب رؤف رحیم

الْحَمْدُ لِذِي الْعِزِّ الْكَرِيمِ وَ مُجِيدِ
الْقَادِرِ ذِي الْقُدْرَةِ وَالْمَالِكِ ذِي الطُّولِ
لَهُ بَقِيَ إِلَيْنَا بِرَسُولٍ عَرَبِيٍّ
الْبَلِيغِ بِالنُّجَّةِ وَالنَّاسِ بِالْأَيْدِ
خَلَفَاءَ لَهُ أَرْبَعُ الْأَوَّلِ صَدِيقِ
لَنَا لِحَايِغِ لِيَلْظُنَّ بِطَلِغِ بِخُتْلَامِ
بِا رَبِّ تَرْحُمُ فَعَلِي حِزْبِ مُحَمَّدِ
بِی طَلَبِ بَشُو تَوَكُّدِ فَهَمِ وَحِيدِ
بَلْبَلِ كِه بِ هَر صَبَحِ بِرِ آردِ كُلِّ نَانِغِ
از عمر که باغ است پر و تازه کلی چین
آن چیزی که خاری بره مطلب است داخست
امروز کجا مساک سلیمان و سکندر
گشتند هم خاک و بسخاک اندر التند
هیئات براین نفع تجارت کس نمودی
رؤ تو کن ای «عاصی» ازین پیشه نا راست
بارک الله لنا و لکم و لائل المسلمین انه تعالیٰ حواد غنی قدر بر رب رؤف رحیم

تاریخ تعمیر جامع مسجد شریف شهر دہوا۔ کہ بہ حسن اہتمام مرحوم مفتور حاجہ در
 شیخ صادق علی وزیر اعظم ریاست خبر پور سند و کوشش خدای صاحب بیاض السرمات کل حسن حال
 مختیار کار صاحب گہمت حال نائب وزیر صاحب لہجہ شاهی دلمر ایبال اور تونو تعمیر دہوا حاجہ مکر
 گردیدہ است۔ از بندہ خادم العلماء مخدوم اللہ بخش عباسی عفا عنہ رب الانامی۔

مفیض جهان شیخ صادق علی	کرو شد رہات جو باغ بہشت
دگر گل حسن خان کہ دارد ہی	دلِ قدسیان و دماغ بہشت
توجہ بہ تعمیر مسجد شریف	نمودند بادل فراغ بہشت
کنون مسجدی شد بنقش و نگار	کہ دل میدہد زو فراغ بہشت
الامی بر ایشان عطاہای خود	بیاضی رسان چون باغ بہشت
سحر کہ بہ "عاصی" ندا شد ز غیب	ہگو حال برست "چراغ بہشت"

ایضاً در سند ہجری مقدس

در اقصای عالم بگشتہ ہی	ندیدم چنین مسجد رشک خلد
چو دیدم بعبرت فتادہ کہ ہان	بروی زمین مسجد رشک خلد
بگفتہ زمانی بر سر سر بہ جیب	ہیء سال این مسجد رشک خلد
کہ ناگہ سروش از سر دعوہم	بگفتا "ہ بین مسجد رشک خلد"

(یاد رہی تہ، جن مٹی لکی آہا آہیون، ہیء ہئی تاریخ جا قطعاً مخدوم صاحب
 پنہجی ہست سان لکی مسجد شریف جی دیوار تی ہئی چنڈا آہن، جیکہ ایا تالین لکھا ہیا آہن۔)

مولانا حاجي محمد مرحوم هالائي

مولانا مولوي حاجي محمد صاحب مرحوم هالائي ابن آخوند محمد اسماعيل ابن آخوند دين محمد ساکن هالا پراڻا ضلعو حيدرآباد، تاريخ ۲ رمضان المبارڪ ۱۲۷۶ھ ۾ ٿيڻ ٿيا. شروعات کان ئي کين محصل علم جو گهڻو شوق هو. چنانچہ صرف و نحو ۽ ڪتاب مرحوم مولوي خاين حاجي عبد لطيف صاحب ساکن هالا نوان کان پڙهي، پاٽ صدي داد و مرحوم مولانا مولوي حسن الله صاحب پانائڻي جن وٽ وڃي ڪجهه وقت پڙهيائون. ان کان پوءِ حيدرآباد - نديم اچي، مرحوم مولانا مولوي محمد حسن صاحب ڪنڊي وارن وٽ چلي درسي ڪتاب لصاب مطابق پڙهي فارغ ٿيا، اتي ئي پنهنجي مشفق استاد جي ارشاد موجب ۲-۳ درس ٿيندا رهيا. ان بعد پنهنجي وڻس اچي درس و تدريس جو سلسلو جاري ڪيائون.

مولانا حاجي محمد صاحب مرحوم ربيع الاول ۱۳۰۹ھ ۾ حج بيت الله جو سفر اختيار ڪيو ۽ اتي مسلسل ۱۲ مهينا قیام ڪيو. انهيءَ عرصي ۾ مولانا عبدالحق صاحب الله آبادي سيار کان اوليات احاديث پڙهي، حديث، فقه ۽ اصول فقه جي باقاعدي سند ۽ اجازت ورتائون، ۽ پوءِ پنهنجي وطن واپس اچي ديني خدمات ۽ تدريس علم ۾ مصروف رهيا. مولانا مرحوم جو مدرسو محمد پڇاچ تائين موجود آهي، جنهن مان هزارين طالب فيضياب ٿي ويا آهن ۽ اڄ به اها وڃن.

مولانا مرحوم جي طبع جلالي ۽ بيرواهه هوندي هئي. پاڻ وقت جا ماهر علم ۽ مفتي هئا. علاوه ازين حديث، فقه ۽ علم تصوف جا به نڪت دان ۽ نڪتہ سنج هئا. مثنوي مولانا دور ره ۽ مثنويات اسم رباني تي کين گهڻو عبور حاصل هو. وقت بوقت تصوف جي باريڪ نڪتن ۽ رهنور تي حضرت مولانا و هادي بنا مرحوم خواجہ حافظ محمد حسن صاحب سرهندي مجددی دلس برڪاتهر جن سان سندن بحث مباحثا ۽ خط و ڪتاب ٿيندي رهندي هئي اهڙي طرح سان مسائل فقه ۾ به حضرت العلامة مولانا عبدالغفور صاحب هاليوني جن سان سندن لوش و خيانت بطور مباحث رهندي هئي. پاڻ پهرين حضرت مولانا شيخ ولي محمد بن شيخ محمد اسحاق ساکن ملاڪاڻيار جا مريد ٿيا هئا، مگر انهن جي وفات بعد وري حضرت خواجہ آغا مولانا حاجي عبدالحميد صاحب سرهندي مجددی ٺڪڙالي جن جي بيعت ڪيائون. مولانا مرحوم نقشبدي طريقي جا هئا. پاڻ پرهمزگار، تهجد گذار، شب خيز ۽ بي ربا عالم هئا. ڪنهن به صاحب ثروت ۽ مالدار سي باسحاطري نه ڪندا هئا ۽ هميشه توڪل علي الله رهي پنهنجو وقت گذاري ويا. مولانا مرحوم جي وفات ۴ ربيع الثاني ۱۳۳۶ھ فالج جي عارضی ۾

ٺي۔ انا الله وانا اليه راجعون۔ سندن مزار شهر هالا پراڻا ۾ مرجع خلائي آهي پرڏانڌو مشجده و طاب الله ثراه و جعل الجنة مثواه۔

مولانا حاجي محمد صاحب مرحوم پنهنجون ڪڇ تصنيفون ڇڏي ويه آهي، جن مان هيٺ ڄاڻايل ڪافي مشهور آهن:

- (۱) انقايي محمد ۾ في احڪام الاحمد ۾ (عربي ۾ حاد)، (۲) مناوي احمد ۾ (سنڌي)، (۳) خلاصه الآثار السجده ۾ ولاحبار الاحمد ۾ (عربي)، (۴) حقوق الزه عين (سنڌي)، (۵) شرح مائة احاديث (سنڌي)، (۶) مسائل اربعين في سنة سيد المرسلين، (۷) رموزا مرسلين (سنڌي)، (۸) انسانيان الخمسة في دبع توهيدات الشيعة (سنڌي)، (۹) نمار العباية ترجمه پداية الهداية (سنڌي)، (۱۰) رساله در امور طبيه، (۱۱) حل التركيب منطق (عربي)، (۱۲) روداد (عربي و سنڌي)، (۱۳) قصه بيبي بليقيس (سنڌي)، (۱۴) كشف الجان (سنڌي)، (۱۵) الامعة لعمول، (۱۶) عشرين مسائل فارسي، (۱۷) رموزا فرقان (سنڌي)، (۱۸) فيض العبد ترجمه "ايها الولد" (سنڌي)، (۱۹) رساله در معرفت نبض و قاروره وغيره۔

مولانا مرحوم جي همعصرن ۾ هيلين بزرگن جا اسماء گرامي قابل ذڪر آهن: حضرت علامه مولانا مولوي عبدالغفور صاحب همايوني عليه الرحمة، (۲) مولانا مولوي حاجي لمن محمد صاحب مرحوم ميموي، (۳) مولانا مرحوم مولوي عبدالرزاق صاحب بوبڪائي، (۴) مولانا مرحوم مولوي مفتي محمد سعدالله صاحب خيرپوري، (۵) مولانا مرحوم مولوي عبدالرزاق صاحب بهتياڙپوري، (۶) حضرت مولانا مرحوم مولوي غلام محمد صاحب ملڪاڻي، (۷) حضرت مولانا مرحوم مولوي قاضي سيد حاجي اسدالله شاه صاحب ٺڪڙائي، (۸) مولانا مولوي قاضي علي محمد صاحب هالاڻي وغيره۔

مولانا مولوي حاجي محمد صاحب مرحوم جي چند نامياري شاگردن جا نالا هي آهن:

- (۱) مرحوم مولوي حاجي عبدالرحمان صاحب سٺوي ساکن نصرپور، (۲) مولوي جان محمد مرحوم بهتياڙپوري، (۳) مولوي حڪيم قاضي معين الدين هالاڻي، (۴) مولوي خليف حافظ حاجي محمد هالاڻي، (۵) مولوي ميان احمد مرحوم هالاڻي، (۶) حڪيم مولوي ميان عبدالله هالاڻي وغيره۔

مولانا مرحوم جي تاريخ وفات حضرت مولانا مولوي سيد حاجي اسدالله شاه صاحب مرحوم ٺڪڙائي جن هن طرح رقم فرمائي هئي:

<p>جناب مولوي حاجي محمد سعادت مظهر ۾ علم و حلم و شمع و ورع و تقويٰ اوحد و اڪمل فضائل وارو و نجسين فواضل را از و تسكن ۾ معقولات بي بدلي ۾ مقولات بي همتا در اين قحط الرجال آمد و جودش مفتخر از بس شنیده چون نداي ارجعي از عالم غيبي ۾ فضل ايزدي بادا بهين صدر نشين جنت ۾ چهارم ربيع الآخر و شب جمع داخل شد ۾ واستعار رفت از بهر سال و ميل آن اقدس</p>	<p>مهر برج مڪرم مطاع الانوار علامه قيام دين محب ايزد غفثار علامه نجفي الله مستي سرور ابرار علامه ۾ كشف معضلات علم گوربار علامه دريغما رفت از ما احسن الاطوار علامه شده واصل بحق رحلت گزي زين دار علامه ۾ ديدار خداوندي بون سرشار علامه بهجنت خاد تجري قحتها الانهار علامه "فدا" احقر رقم زد مخزن الاسرار علامه</p>
--	--

۱۳۳۶ هجري

مولانا عبدالغفور "مفتون" مرحوم همايون

مولانا عبدالغفور صاحب جن جي ولادت ۱۲۶۱ هجري ۾ ڳوٺ "همايون" تعلقي شڪارپور سنڌ ۾ ٿي. مولانا جو والد بزرگوار حضرت خليفو مولانا محمد يعقوب صاحب شهر "جهت" بلوچستان جو باشندو هو. "همايون" جي هڪ زميندار وڏي پري غازي خان موري جي استدعا موجب "همايون" جي ڳوٺ ۾ اچي دڻي مدرسو کوليائين، جنهن ۾ پري پري جا طالبعلم پڙهي فيضاب ٿي ويا. مولانا عبدالرحمان صاحب سکراني، مولانا نور محمد صاحب شهدادڪوٽي، مولانا عبدالستار صاحب ۽ مولانا عبدالله صاحب رستي ۽ ڪيترا ٻيا، مولانا جي مدرسي جا فيضاب طالب هئا.

سندن نرزند مولانا عبدالغفور صاحب ۾ گهڻو علم پنهنجي والد خليفو محمد يعقوب صاحب وٽ پڙهيو. سال ۱۲۷۳ هجري ۾ خليفو صاحب رحلت ڪئي. چنانچہ باقي علم مولانا صاحب مولوي سلطان محمد صاحب - پٽ پوري پنجابي، خليفو محمد يعقوب صاحب جي شاگرد، وٽ اڙهي فارغ التحصيل ٿيو ۽ پنهنجي ڳوٺ "همايون" ۾ مدرسو پڙهائڻ شروع ڪيائين. ان بعد مولانا کان سوين شاگرد پڙهي فيضاب ٿي نڪتا. مولوي عبدالرحيم صاحب شڪارپوري، مولوي فضل محمد صاحب بلوچستان، مولوي خدا بخش لڙڪي، مولوي نبي بخش صاحب ڪولاجي، مولانا محمد مبارڪ صاحب بيان ڪراچي، مولوي محمد اسماعيل صاحب شاعلي، مولوي محمد يعقوب صاحب (سبي بلوچستان) ۽ ڪيترا ٻيا شاگرد وٽائين فيضاب ٿيا. مولانا علم جي هر فن ۾ يڪتاي روزگار هو. خصوصاً علم آفقه ۾ سندس نظير نٿو هجي، بلوچستان ۽ خراسان ۾ به نه هو. بلوچستان جا حاڪم شرعي فيصحن لاءِ شاهي جوڳن جي موقعن تي کيس گوراني ڪانئس وڏا وڏا معاملا فيصل ڪرائيندا هئا. مولانا جو مستجاب الدعوات هجڻ ايتريقدر مشهور هو، جو هر طبقي ۽ هر لوقي جا ماڻهو - عالم، پير، مشائخ، زميندار، ڪامورا، امير، وزير، هندو، مسلمان، پارسي، جوگي، عوام ۽ خواص - دعا طلبي لاءِ وٽس ايندا هئا. هر وقت سندس دروازي تي مخلوق خدا جو ميڙ لڳو پيو هوندو هو. مولانا مرحوم شعر ۾ به وڏي دسترس رکندو هو. سندس تخلص "مفتون" هو. غزلن ۽ ڪافين جو سنڌي ۽ ۽ هڪ مجموعو "دهران مفتون" جي لالي سان چاپي ۾ اچي

چڪر آهي. مولانا جو فارسي، مجبور ڪلام، مثنوي ۾ سندس ۸۰-۹۰ غزل هئا، سندس هڪ معتقد چناب پير صاحب سيد ا.و. محمد صالح شاه، حلفي جلال الدين کان وٺي ويو هو. پير صاحب جي وفات کان پوءِ معلوم نه آهي ته اهو ڪلام ڪنهن جي هٿ آيو. مولانا مرحوم جا ڪي نعتي شعر بطور نموني جي هيٺ ڏجن ٿا.

مصطفى و مجتبيٰ و محشر	محب عز و علا و وليءَ جمل اسم
اولين ڪائنات و آخرين ممڪنات	مالڪِ حوص و شعاع صاحبِ تح و علم
آن محمد سرور ڪوئين ختم المرلين	حاکم جن و بشر مراد عرب و عجم
آن حبيب ايزد و سالار جمل انبيا	دستگير مستحيان درميد روح شعر

مولانا رمضان شريف جي ۱۱ تاريخ جمعي جي رات ۱۳۳۶ هـ ۾ وفات ڪئي. سندس مزار مبارڪ سندن والد بزرگوار جي پير ۾ آهي ۽ هيٺيون شريف ۾ زيارتگاه خلق الله آهي. سردار گل محمد خان "زيب" سندن تاريخ وفات هنن بيتن ۾ چئي آهي:

استاذي فاضل همايون   آن شمس زمان شهاب گيتي
روپوش چوگشت گفت هاتف   "پنهان شد آفتاب گيتي"

۱۳۳۶

مولانا دين محمد "اديب" فيروز شاهي سندن تاريخ وفات هيٺين طور ڪئي:

فرد

چو اصر و نيز مستاش بود عبدغفور   من وصال بدان از سر يقين مغفور-(۱۳۳۶)

قطعه

رفت عبد الغفور سوي غفور   آنک در فقه بود مشهوري
سال رحلت چو جستجو کردم   گفت طبع اديب "مغفوري"-(۱۳۳۶)
مولانا جي وفات کان پوءِ سندس ڏوهنرو عالم فاضل مولانا ميان عبد الباقي صاحب مسند لشين آهي، جنهن ڪيترن طالب علمن کي دستاربندي ڪرائي آهي. فضا ۽ فتويٰ جو شغل وٺو گهڻو رهي ٿو.

تصنيفون: مولانا مرحوم جون لتواتون هزارن جي تعداد ۾ آهن، جن مان ۴ جلد فارسي ۽ "فتاويٰ همايوني" جي نالي سان ڇپيل آهن. علم طب ۾ "فرنگ همايولي" سڏي ۽ ۲ ڇپيل آهي. "الدرالمشور" ۽ خراج بابت رسالو ۽ ٻيا قلبي رسائل به گهڻا آهن.

* هيءُ ديوان ڳڙهي ياسين مان مولوي نجر الدين صاحب وٽان ملي سگهندو - مرتب

مرحوم مولانا محمد اسماعيل سومرو فيروز شاهي

مولانا صاحب فيروز شاه جي پيءُ، ميل ڏيڊ پنڌ تي، "تنبا" نالي هڪ ڳوٺ جو رهاڪو هو. اتي ئي ڄائو ۽ اتي ئي وفات ڪيائين. پير وچ جي مقام ۾ آرامي آهي. جن جي سال جي خبر نه آهي، باقي وفات جي تاريخ ۱۹ محرم الحرام ۱۲۳۶ھ آهي. مرحوم نهايت ئي غريب هو. جيئوئڪ سندس والدين کي ڪمائيءَ مان هن جي پڙهائيءَ تي خرچ ڪرڻ جي توفيق ڪانه هئي، پر هن مولانا جو ذهن ۽ علم ڏانهن لاڙو پروڙي، کيس مدرسي فيروز شاهي ۾ پڙهڻ لاءِ ڇڏيو، جتي هو محنت سان پڙهڻ ڪري لکي ويو. آخرڪار فارسي ۽ عربيءَ ۾ مولانا عطاء الله کان عبور حاصل ڪيائين. اڃا دستاربندي ڪانه ٿي هئي، مگر ڪتاب نصاب وارا سڀ پڙها هئائين، ته سندس استاد رحلت ڪري ويو؛ تنهنڪري دستاربنديءَ جي رسم مولانا عبدالرحمان مرحوم وٽ ڪيائين.

مولانا صاحب درسيات پڙهائڻ جو قابل مدرس هو، ۽ فارسيءَ جي انشاهه داريءَ ۾ استاد جو رنگ حاصل هوس. فارغ التحصيل ٿيڻ بعد، اول اول، پياري ڳوٺ انيشن جي ڀرسان درويشانن جي ڳوٺ ۾ مولوي غلام حسين کي پڙهائڻ ويٺو. اتي عربيءَ جا تمام گهڻا شاگرد وٽس پڙهندا هئا. فراغت کان پوءِ، فيروز شاه جي نزديڪ سوڀي خان منگيءَ جي ڳوٺ ۾ مدرسو جاري ڪيائين. جيئن ته هو مشهور فاضل هو، ان ڪري وٽس تمام گهڻا شاگرد پڙهيا، جن مان مشهور هي آهن: (۱) مولوي غلام حسين درويشاني بهور، (۲) مولوي محمد چنو، ساکن جبير جي، ضلعو دادو؛ (۳) مولوي محمد، ڳوٺ پان ضلعو دادو، (۴) مولوي نور محمد ڪلهوڙو، دادو؛ (۵) مولوي محمد قاسم بهور، تملو دادو؛ (۶) مولوي محمد قاسم لانڪاه، ۽ (۷) مولوي محمد هاشم لانڪاه واعظ، (ڀٽي ڀاڙ) ويٺل رڪن؛ (۸) مولوي محمد يوسف، ڳوٺ بخش لاکير، ميهڙ؛ ۽ (۹) مولوي فيض محمد سيال، ويٺل لنڊو شهبازي، سيوهڻ.

مائي فاطمه لاکير مرحوم

تعلقي ميهڙ ۾، ناري ڪئنال جي ڪپر تي، صفر لاکير نالي هڪ ڳوٺ آهي۔ مائي فاطمه انهيءَ ڳوٺ جي رهاڪو هئي۔ مائي فاطمه نهايت ئي پلاري، باخدا ۽ عابد عورت هئي۔ مسجد ۾ ٻارن کي قرآن شريف پڙهائيندي هئي۔ جن ٻارن کي جوانيءَ ۾ پڙهائين، تن جي ٻارن کي پيريءَ ۾ پڙهائين۔

هاڻ ڪٿي پڙهي، ڪيستائين تعليم ورتائين ۽ سندس استاد ڪير هو، اها ڪابه خبر نه آهي؛ باقي مائي صاحبہ جي علمي ڪمال جو ذڪر سندس شاگرد، جي مشهور عالم ٿي گذريا آهن، وقت بوقت ڪندا هئا۔ منهنجو استاد مولانا الاهي بخش به قرآن شريف وٽس پڙهيو، سندس قرآن جو لمحو حافظن جهڙو هو۔

مائي صاحبہ خدا ترسيءَ جي ڪري رعبدار هئي۔ رستي ۾ ايندي هئي، ته مرد ماڻهو آتي بهي نه سگهندا هئا، آخر رات ۾ عبادت به مسجد ۾ اچي ڪندي هئي۔ واقعي هن بيت جو مصداق هئي:

نه هر زن زن ست و نه هر مرد مرد، خدا پنج انگشت يڪسان ٺڪرد۔

هڪ رات مسجد ۾ اندران ڪوڙو ڏيئي عبادت پئي ڪيائين، ته اوچتو هڪ ماڻهو اندر گهڙي آيو۔ دروازي بند هجڻ هوندي آيو ڪيئن؟ ... مائيءَ سمجهي ورتو: پڇيائينس ته ”ڇو آيو آهين؟“ چي، ”اوهان وٽ قرآن شريف پڙهندس۔“ مائي صاحبہ چيس، ”نه، ٻار تو (جن) کان ڊڄندا۔“ پوءِ هو هليو ويو۔

مائيءَ جي ڪمال ڪري عالم به سندس زيارت لاءِ ايندا هئا۔ مائيءَ کان روايت آهي ته آسمان جا سڀ عالم مون وٽ آيا، بالي سيد مصري شاھ خيرپور لائن شاھ وارو نه آيو۔

مولانا حاجي الاهي بخش مرحوم

مولانا حاجي الاهي بخش صاحب، ولد ميان عبدالعليم، قوم بلوچ، ميٺوکان ۾ ۾ پيل ٻري ڳوٺ منگوانن ۽ ڳوٺ راوت خان جي وچ ۾ هڪ ننڍڙي ڳوٺ "ٻانهو لاکير" ۾ ڄائو. مولانا صاحب جن جا وڏا اصل پاڳڙي جا رهاڪو هئا، پر زماني جي گردش ڪري پنهنجي باري وطن کي خيرباد ڪري اچي ٻانهي لاکير ڳوٺ ۾ رهيا. اڄ تائين به سندن قوم جا اٽڪل پنج ۾ ۾ گهر اتي رهندڙ آهن، جي سڀني زميندار آهن. منجهن حاجي ۽ نصاري گهڻ آهن. مولانا جن ننڍپڻ ۾ ئي "صفر لاکير" جي ڳوٺ ۾ هڪ باڪمال عاهد ۽ زاهده عورت سمات لاطمه وٽ قرآن شريف پڙهي پورو ڪيو.

مولانا صاحب نهايت ذهين هوندو هو؛ چوندو هو ته "پڙهڻ هابت مون کي ڪنهن به استاد نه چيڻيو آهي". مولانا صاحب قرآن شريف پوري ڪرڻ بعد سندس ڳوٺ جي هڪ پيرن حافظ فتح محمد جي هٿان ٿي، ڳوٺ راوت خان لغاريءَ جي ڪول ۾ سنڌي پڙهڻ لڳو. سنڌيءَ سان گڏ فارسيءَ جي قابل شاعر ۽ انشاپرداز مرحوم ماستر محمد اعظم وٽ فارسي به پڙهندو رهيو. ڇهن درجن سنڌيءَ سان گڏ فارسيءَ جا ۽ ڪيترائي ڪتاب پورا ڪيائين. جهڙوڪ هرفي، خاقاني، سينا بازار، وغيره. کيس انهيءَ زماني ۾ عالمان شعور پڻ پيدا ٿيو. ايتري علم حاصل ڪرڻ بعد پاڻ، ڪنهن به نوڪريءَ کي پسند نه ڪري، پنهنجي زمين آباد ڪرائي گذر سفر ڪندو رهيو.

سندس روح ۾ صفائي هوندي هئي. اڪثر خواب ۾ حضور پاڪ جن، صحابن ۽ ولين جون کين زيارتون نصيب ٿينديون هيون. هڪ دفعي جناب حضور جن کيس خواب ۾ فرمايو ته "غفلت ڇڏ". انهيءَ واقعي کان پوءِ اڪثر رولندو رهندو هو. حضرت قتاده رضي الله عنه خواب ۾ چين ته "تو (قصص الانبيا ۾) مون کي 'قتاوه' ڪري پڙهندو آهين، پر منهنجو نالو آهي 'قتاده'". حافظ ميرازي رح خواب ۾ چين ته "تو طلب ڪن وگرد من هستر".

مولانا صاحب کي حضور پاڪ جن جي عشق جي آڱ اندر ۾ پرتدي رهندي هئي. هڪ دفعي سندس عزيز حج تي وڃي رهيا هئا. پاڻ انهن سان ڪراچيءَ تائين موڪلائڻ جي بهالي مان آيو، ۽ اتان ماڻهن کان موڪلائڻ بنا حج تي هليو ويو. سو روپيا ڪٿان اڌارا وٺي ڇڏيا

هٺائين. وڃي حضور جن جي روڻي مبارڪ جي زيارت ڪيائين، جتي سرور ڪائنات جن جي کيس دوباره زيارت نصيب ٿي. پاڻ چوندو هو ته انهيءَ سفر ۾ مولانا عبدالرحمان صاحب سکر واري کي به ظاهر ظهور ڏٺو (جو اڳي ئي وفات ڪري ويو هو).

عربستان جي سفر ۾ مولانا صاحب هڪ هنڌ ٽڪجي پوڻ سبب ساڻي ڪٽڻ لاءِ ويهي رهيو. پوءِ کيس اهڙو ته سائو ڪري ڇڏيو هو جو ڪٽڻ کڻي ڪوڏن ۾ هنيو هٺائين. اهڙيءَ حالت ۾ کيس ائين معلوم ٿيو ته ڪو فرشتو آهي جو هڪ آيت پڙهي رهيو آهي - (ترجمو) ”اي داؤدا اسان توکي زمين تي خليفو ڪيو آهي؛ پوءِ حڪم حق تي هلائي.“ مولانا صاحب ان وقت عربي ڪونه ڄاڻندو هو؛ اها آيت دلائل الخيرات تي لکي ڇڏيائين. ڇڏڻ ان جي معنيٰ معلوم ڪيائين، تڏهن مولانا صاحب کي خيال ٿيو ته ايلي ملڪ ۾ اها بشارت ملي آهي، سا سچي ئي رهندي. ان وقت ۾ مولانا صاحب کي چڪيءَ جي بيماري هئي. هڪ ڏينهن مولانا صاحب جده شهر جي هڪ گهٽيءَ ۾ ويٺو هو ته هڪ وڏي ماريءَ تان کيس رسيءَ جي ويٺي مائي ملي؛ ان جي ڪاٺ ڪاڻ پوءِ کيس هميشه لاءِ چڪي وڌي ويئي ۽ وري ڪڏهن نه پيئي!

مولانا صاحب چوندو هو ته آءٌ ۽ منهنجو ڀاءُ بيل گاڏيءَ ۾ پاڻ کنيو پئي ويهين، ته هڪ هنڌ گاڏي اٿلي پيئي ۽ پاڻ هارجي ويو. گاڏي سڌي ڪري وري ان ۾ پاڻ پئي وڌوسين، ته اسان جي گروٽ جو هڪ نيڪيخت ڪٿي اتان لانگهائو ٿيو. ان مون کي چيو ته اڙي فلاڻا تون ته عالمن جهڙو داناءُ ۽ عزت وارو آهين، ڇو تڏو عربي پڙهين؟ هن پاڻ ۾ پنهنجو حال ته ڏس. تون ان جو لائق آهين؟... افسوس! بس، انهيءَ ڏينهن رخت سفر ٻڌي آڳوڻ ۾ مولانا محمد صاحب وٽ ويو؛ ۾ مولانا صاحب ان وقت بيمار هو ۽ پڙهائڻ جهڙو نه هو، تنهنڪري مولانا عطاءُ الله فيروز شاهيءَ وٽ پڙهڻ شروع ڪيائين. علامه صاحب جن هن جي ذهانت کان ڏاڍا خوش ٿيا، ۽ هڪ دفعي فرمايائون ته ”اسان وٽان ٿوري کان ٿوري عرصي - ڇهن سالن - ۾ مولوي محمد سلوڪ تعليم ڪري ويو آهي. هن به وڏي عمر ۾ اسان وٽ آيو. ب-ب کان پڙهڻ شروع ڪيو هو، پر توکي ٻارهن مهينن ۾ مولوي ڪندس.“ مولانا صاحب وٽ شاگردن کان گهڻو ڪم ورتو ويندو هو ۽ سبق ۾ ناغو ٿيندو رهندو هو، ان ڪري کيس خيال ٿيو ته ”ڪنهن ٻئي مدرسي ۾ وڃي پڙهان، هتي الانهي ڪڏهن مقصد پورو ٿئي!“ اهو خيال ڪري، هڪ دفعي اڌ رات جو اتان نڪري سڌو اچي سوڌاري پهتو، جتي مولانا شفيق محمد صاحب مسجد جي شاگرديءَ ۾ اچي تعليم علم کي لڳي ويا.

مولانا صاحب فيروز شاهيءَ جي دعا ۽ مردم شناسي سچي ثابت ٿي، جو مولانا الاهي بخش صاحب پندرهن مهينا استاد وٽ عربي پڙهي، ۽ ان بعد اچي پڙهائڻ کي لڳو. وٽائين چڱا چڱا شاگرد تعليم ڪري ويا. جهڙوڪ مرحوم مولانا عبدالڪريم صاحب ديريوي ڏيرو، مرحوم مولانا عبدالحميد صاحب بلوچ، مرحوم مولوي نور محمد صاحب، مرحوم مولوي شفيق محمد

صاحب ڳوٺ غرضي ٺاڻڇ، مرحوم مولوي محمد ابراهيم صاحب جمالي، مرحوم مير محمد صاحب قريشي ۽ نياز محمد راقم الحروف دين محمد "اديب" فيروز شاهي.

مولانا صاحب شاگردن کي مطالعي جو سخت تاڪيد ڪندو هو ۽ کين چونڊو هو ته مطالعي ۾ ڪو به سبق نه پڙهو، مطالعي سان علم ابتدا آهي. مولانا صاحب تڪراري ماضي جا فيصلا ڌرين جي رهنمائي سان تمام قابليت سان ڪندو هو، جي ڌرين کي قبول ڪرڻ پوندا هئا. مولانا صاحب هڪ دفعي گڏيل ملاڪي جو فيصلو ڪيو ته هڪ ٻوڙهي، ها ان تي تبصره هجي، ان کي تمام ٿورو حصو آيو. جنهن تي تمام درد وڃان ان ٻوڙهيءَ مولانا صاحب کي چيو ته "اڙي مولوي صاحب! توکي قرآن پڄندو، تو مون سان ظلم ڪري ڇڏيو آهي" ٻوڙهيءَ کي ان تي مولانا صاحب ورائيو ته "ٻوڙهي، توکي به قرآن پڄو آهي، ون ته ناحق برائو سان ڳڻيو ويئي هئس". مولانا صاحب نورنگيءَ جو هڪ عالم سان ڪنهن مسئلي تي بحث هو. اهو بحث تمام طويل ٿي ويو. آخر مولانا الاهي بخش کي گهرائي کيس ڌرين جا بحث ڏيکارايون. مولانا صاحب پنهنجي استاد الامداد مولانا نورنگيءَ کي عرض ڪيو ته حق اتي ڌر جي طرف آهي، ان ڪري بحث ختم ڪرڻ کپي. ۽ ٿيو به ائين.

مولانا صاحب کي فارسي نثر و نظم تي ڏاڍي دسترس هئي، خلافت واري تحريڪ کان ٿورو اڳ، پاٽ جي عالم مولانا حاجي حسن الله صاحب کيس چيو ته "پاڻ، مون کي دعو جي مختيارڪار چيو آهي ته سرڪار جو اڳيون فارسي دفتر سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪري ڏيو. منهنجو انهيءَ مختيارڪار ۾ پتن جي نوڪريءَ جو ڪم آهي. مهرباني ڪري اهو ترجمو ڪري ڏي ته منهنجي پتن کي نوڪري ملي ويندي." مولانا صاحب ادب وچان اهو ڪم قبوليو. ڏهن سالن جو سارو دفتر مولانا صاحب بنا معاوضي ترجمو ڪري ڏنو. جيئن ته آفيس ۾ اڳئين وقت جي شڪست فارسي ڪنهن کي نه پڙهڻ ۾ ٿئي آئي، انهيءَ ڪري وري خيرپور ٺاڻڻ شاع جي مختيارڪار کيس حڪم ڪيو ته اچي اسان جو به ڪم ڪري ڏيو. مولانا صاحب ڪم ڪرڻ لاءِ معاوضو گهريو، ته تيار ڪري چيو ويو ته مولانا صاحب جي زمين ڏسي ان تي ڊڙيءَ ڍڪيءَ جي دخل جو ڪو بيمعادي نشان هجي ته ان تي کيس ڪم. آخر اهڙيءَ ريت مولانا صاحب کي دهان ٻڌي کائڻس اهو به ڪم ورتو ويو. ته فقط ايترو، پر ميهڙ جي ٻنهي ڪليڪٽر به ميهڙ جو سڀ فارسي دفتر سنڌيءَ ۾ ڪرايو. ٻوڙهيءَ ۾ ان جي عيوض مولانا صاحب کي ڇا هڪ ٻيو؟ صرف هڪ لونگي ريشمي ۽ آفرين نامو!

مولانا صاحب جي صحبت هر خاص ۽ عام ماڻهوءَ سان هئي، هر خاص صحبت عيلين بزرگن سان هئي؛ مولوي محمد علي ڏيرو، زميندار ڏيرو، مولوي الاهي بخش مهيسر ڳوٺ ٻيري ۽ مولوي محمد سليمان ٿرڙي محبت جو، ان ڏانءِ حڪيم مولوي فتح محمد صاحب سيوهاڻيءَ جي سائن غائبان محبت ۽ دوستيءَ جو هي عالم هو، جو گورنمينٽ کان سنڌ جي هڪ عالم ۽ مصنف کي سو روپين جي گرانٽ ملي هئي. اها گرانٽ غالباً مولوي محمد عثمان نورنگ زاده

فقہ تیچو سنڌ مدرستہ الاسلام ڪراچيءَ کي ملندي هئي. ان جي وفات کان پوءِ تلاش ٿي ته هن ان گهرائت جو حقدار ڪير آهي؟ مولوي فتح محمد صاحب مومين کي چيو ته ان جو حقدار مولانا حامي الاهي بخش آهي. سندن چوڻ تي ڊائريڪٽر صاحب تسليم ڪيو ۽ مولانا صاحب لاءِ اها منظور ڪئي ويئي. ان زماني ۾ خلافت تحريڪ جو زور هو. حالات جا پروانا جتي ڪٿي قطع تعلقات جي تحريڪ کي زور وٺائين ۾ مشغول هئا. مرحوم شيخ عبدالعزير مالڪ اخبار ”الحق“ سکر واري اچي مولانا صاحب کي چيو ته ”اوهان ان گهرائت وٺڻ کان انڪار ڪريو.“ مولانا صاحب گهرائت وٺڻ کان ناڪار ڪئي.

مولانا صاحب وفات کان چند مهينا اڳ سڀني شاگردن کي ڌار ڌار گهرائي ديني تعليم کي جاري رکڻ لاءِ تاڪيد ۽ وصيت ڪئي. آءٌ (رافر الحروف) ان وقت ٻيهر جي ڳوٺ ۾ ڦلاھ پوسن پڙهائيندو هوس. ٻه دفعا تاڪيد ڪئي خط لکي، گهرائي، فرمائڻون ته ”تون مولوي عبدالعليم کي به پڙهائڻ لاءِ تاڪيد ڪيو آهي ۽ توکي به چوان ٿو ته تعارت ۽ طهات صرف روزگار جو ذريعو آهي، سو نه ڪجانءِ. هن دور ۾ ديني تعليم تي بهترين جهاد آهي.“ ۲۷ رجب المرجب ۱۳۳۸ هجري ۾ سيوهڻ ۾ خلافت ڪانفرنس ٿي هئي. پاڻ اتان موٽي خيرپور ناٿن شاھ ۾ خلافت ڪانفرنس ڪرايائين. ان ۾ ڏاڍي جانفشاني ڪيائين، جنهن کان بيمار ٿي پيو. آخر غزوه رمضان شريف ۱۳۳۸ هـ ۾، جان جانشان کي ڏنائين. انا لله وانا اليه راجعون. وفات وقت سندس عمر پنجاھ کن ورهيه هئي.

ڪيس هر دم حرمين شريف جو شوق رهندو هو. جيئن ته ٻين رفيقن سان گڏجي، خشڪيءَ جي رستي، ماڻهن کي اطلاع ڏيڻ کان سواءِ ڪراچيءَ پهتو ۽ اتان خط لکي موڪليائين. خط پڙهي، سندس ڀاءُ عبداللہ ڪيس وٺڻ ويو ۽ ڪراچيءَ ۾ ڳولي ڳولي ٽڪجي پيو. پوءِ مڪران واري رستي تي قراطين واري هنڌ تي ويو. اتي مولانا صاحب کي هڪڙي ڳوٺڙي ۾ لڌائين. مولانا صاحب ڪيس ڏيکاريو، جنهن جي ڪري ميان عبداللہ زاروزار رڻ لڳو ۽ ساري رات رڻندو رهيو. آخر ڳوٺ جي ماڻهن مولانا کي عرض ڪيو ته ”سائين، خدا تعاليٰ الائي ڇا ۾ راضي آهي، هڪ دفعو حج ڪيو اٿو، پوئتي ديني مدرسو آڻي، ان کي نه ڇڏيو. ڀاءُ جي حال تي ڪهل ڪريو.“ آخر بادل نخواستہ مولانا صاحب موٽي آيو. ان وقت پاڻ پنهنجي حالت هن نظم ۾ بيان ڪئي اٿس:

عشق عربي چار جي آڳيون اندر ۾ لائيون
جوش جانب جي سبب وسري ويون سڀ واليون
ڪيئن ڪمان ڪاڏي ويهان دلبر بنا دم نا سري
درد کان دانهون ڪريان سجدي اندر سونائون
اي صبا! من عاجزان جو عرض ڇڏ اندر حضور
سرواڻا له سارتن گهرون اندر جي گهائون

شل ملي او وقت جي... سندس منجهي صبح
 خاڪ ڇاڻڪ جي هجان ويني آئين ۾ پائون
 هن طرف جي حياءَ دل تان وٺي ڏجي هن وقت ۾
 ٻار پريسن جي سنديون ڳالهيون ڪنن ۾ آيون
 پا "الاهي بخش" است ڪي محبت مصطفيٰ
 تان سندن تعريف ويٺا رات ڏينها ڳالهيون

سندس نالي ڪيل ڪتب هي آهي: بيڪ علاج (رسمن جي اصلاح بابت) جي ڇپ
 خلاصو "رسومات شاهي" مرحوم علي خان انڙي ڪو، بهشتي باغ (اسلامي عقائد ۾)،
 ضرورت پريسن، اريسن ۾ (د ڪ رسالو) تعليم تي هڪ رسالو (مور هڪ ماڻهو ڇاپڻ لاءِ)
 درتو، سکر مورگو رسالو ڪم ٿي ويو، ان کان سواءِ ندرين ۽ فتاويٰ جي مختصر نسخا ۽
 گهڻي ماضي وٺي ڪندو هو، پاڻ چوندا هئا ته حوائج ۾ مون ڪرڻي ريان ۾ ديون
 جوڙيو هو، جو به ڪم ٿي ويو، ان مان هي شعر پڌرائيندو هو:

"جو ملاري، ڪون مٿا محبوب اڪبر حج دا ٿوڻيس ثواب"

سندس سنڌي نظم معين ڪتابن ۾ مندرج آهن، فارسي ڪلام منتشر آهي، ٻه فارسي
 نظم مون اٺ محفوظ آهن، هي لکڻ ٿو، کيس ارادو هوندو هو ته يا قرآن شريف جو تفسير
 لکڻ يا "فتاويٰ عالمگيري" سنڌي ۾ ترجمو ڪريان، پر عمر وفا نه ڪئي.

ٻهائي گوهر شهوار گوهر ڏاند

شب ڪيڪ ڏاند چوهر ڏاند

ن هر که حرف دو بندد مخزوري ڏاند	مروض و نافي سنڌي شرايط نظم ست
ن هر که ترجمه هندي و دري ڏاند	براي فهم و سوز ڪلام باسد علم
ن هر که سرمه کشيدست دلبري ڏاند	صبا تر رخ چشم ساه درڪار ست
ن هر که بخود پوشد بهادري ڏاند	هوقت جنگ دل خود قوي ببايد کرد
ن هر که فرجه جسرست سروري ڏاند	جلال و شوکت و عزت کمال مي بايد
ن هر که حلقه پگوش ست فبري ڏاند	رايگ خدمت منظور مالڪ ست غلام

(۲)

تاريخ قمبر مسجد دريلا، جيڪا مخدوم محمد داؤد دريلا جي چوڻ تي مولانا حاجي
 الاهي بخش صاحب تصنيف فرمائي، اها تاريخ دريلا جي مسجد تي لکيل آهي.

هزار شڪر ڪم اشڪت ثوابار اسلام

خزان ڪفر ز باغ جهان نمود سلام

زمان زمان ست صلابلان وحدت را

ڪه وقت عيش رسيد ست فنا دختلواي سلام

کجا شگفت همان باغ عشرت جاوید،
 که شد معطر از بوی او مشام انار
 همان است مسجد جناح شهر در بید،
 که شد بنایش رشک چنان چو گشت تمام.
 برای سال بنایش چو مصرعہ جستم،
 که یادگار زمان بساد تما بروز قیام،
 بگفت از سر مهر و وفا بن هاتف،
 لیکل: "واردہ لرحمة" و "حسن" مقام.

فارسي پهریون نظم خیرپور ریاست جي هڪ حڪیم ڏي لکيو هئائون، جو ان وقت
 نديالي هو، پر هاڻي خدا جي فضل سان قاديانيت کان تائب آهي. ٻئي نظم جي ڪرامت بابت
 تفصيل جي ضرورت آهي. مسجد منزلگاه مڪر جو قصو مشهور آهي. ان مسجد جو ماده تاريخ آهي-
 "زهي جاي عشرت" (۱۰۰۶). هندن چيو ته اهو ماده تاريخ چوي ٿو ته اها مسجد نه آهي،
 بلڪ هڪ تفريجهگاه آهي. سولانا حڪیم فتح محمد صاحب سيوهاڻيءَ وڪالت ۾ چيو ته "عشرت"
 مان مراد عشرت روحاني آهي- چو ته مسجد روح لاءِ عشرتگاه آهي. مگر هي ٿيو تاويل،
 ان ڪري مون کي خيال ٿيو ته ان جي تائيد لاءِ اڳين بزرگن جا مسجدن بنسبت تاريخي
 مادا گولڻ ڪهن، جي عشرت يا عشرت جي هر معنيٰ لفظن تي شامل هجن. ان لاءِ گهڻو
 پريشان ٿيس- چو ته مسجدن جا تاريخي مادا 2 ڪٿن هٿ ڪري سگهان؟ ان بابت نه ڪو
 مجموعو آهي، نه ان لاءِ 2 هندستان جون مسجدون ڏسي سگهان ٿو!

آخر "جو بنده باندہ"- اهو مطلب سنهنجي بياض مان عيان ٿي پيو. يعني مٿيون قطع تاريخ
 سولانا مرحوم جو مون وٽ مندرج هو. ان جي ڏسڻ سان ڏاڍي خوشي ٿي، چو ته ان ۾ لفظ
 "عشرت"، "عیش" ۽ "فرحت" مندرج آهي. فيصلو اچي آخري مرحلي کي پهتو هو. مون
 ان بابت ڪراچيءَ جي چند بزرگن کي اطلاع ڏنو. "الوحيد" کي ۽ لکيم. شيخ عبدالحميد
 صاحب اتفاق سان حيدرآباد ۾ هڪ رستي تي موٽر ۾ ڏٺو، ان کي ٻڌايس، جنهن چيو ته
 "هاڻي ڇا ٿيندو، فيصلو ختم ٿيڻ کي قريب آهي". مولوي محمد دائود صاحب کان اڳ ۾
 لکي پهچو هوم ته اهو قطعو اوهان وٽ آهي يا نه؟ مولوي صاحب لکيو ته مسجد تي لکيل آهي،
 پوءِ ته مسلمان ليڊر، جج کي، هندن سميت، ان قطعي جي ڏسڻ لاءِ درٻيلي وٺي آيا، جن ڏٺو
 ته برابر اهو قطعو ڪاشيءَ جي سر تي لکيل آهي، ۽ اها سر مسجد ۾ چوٽي سان چٽوڙيل آهي.
 هندن چيو ته "انهيءَ لاءِ ڪهڙي ٺاهڻي آهي ته هي قطعو ندي ۾ آهي؟ هي قطعو ته اسان جي
 شڪست لاءِ هڻي تصنيف ڪري مسجد تي لکايو ويو آهي" ان تي جج چيو ته ان جو فيصلو
 ماهرانجهر ڪندا. مسجد جي مٿوليءَ کان سوڪلائي، قطعي جي سر مسجد تان لاهي، اهو چوٽو
 جنهن سان سر چٽوڙيل هئي، لاهي، انجنيرن کي ڏيکاريو ويو ته اهو چولو لٽون آهي يا پراڻو؟

ماهرن چيو ته اهو چولو پهجوپهن سالن جو پرائو آهي. آخر مخالف ڌر کي به دلچسپ ٿي ته اهو قد پير آهي، نه حديد. حاصل ڪلام ته ان قطعي جي انهن لفظن (عشرت، عيش ۽ فرحت) مسجد منزلڪام جي ماده تاريخ (زهي جاي عشرت) کي مسجد لاءِ ثابت ڪيو. ان ڪري، هندن جو اهو اعتراض دفع ٿي ويو ته ان مادي مان مراد تفريحاگاهه آهي، نه مسجد. هندن ڪلڪتي مان به هڪ وڪيل گهرايو هو، جنهن اتي جي هڪ مسجد جو قطع تاريخ آندو هو، جنهن ۾ ”بيت الحرام“ ۽ اهڙا ٻيا لفظ ڪم آندل هئا. جنهن جي بنا تي ان چيو ته ههڙي قسم جا لفظ مسجد بابت سونهن ٿا، نه ”جاي عشرت“ جهڙا. هندن بمبئيءَ مان به هڪ ايراني پروفيسر ”خليل“ پاڙي تي گهرايو هو، جنهن اچي چيو هو ته ”زهي جاي عشرت“ مسجد لاءِ مادو ملي نٿو سگهي. جڏهن مٿيون قطعو مولانا حاجي الاهي بخش مرحوم جو ”الوحيد“ ۾ ڇپيل ڪيس ڏيکاريو ويو، ته ڏاڍو شرمندو ٿيو.

جج جيڪا فتوا لکي آهي، ان ۾ اهو قطعو به لکيو اٿس، ان قطعي به مسجد جي فتوا ڏيڻ و ڪيس گهڻو هٽايو آهي.

هرگز نبرد آنکه دلش زنده شد بعشق،

کيت است هر جریده عالم دوار ما!

نظمه تاريخ وفات مولانا حاجي الاهي بخش رحه

(از دين محمد ”اديب“ فيروز شاهي)

الاهي بخش علامه زمينه	پور فن ماهر و فرد و يگانه
بلطف خاص مولوي بود مشمول	بجتي بهر او رحمت بهانه
بعشق مصطفي پروانه بوده	ز علم و معرفت دادش خزانه
دل ميداشت عشق مصطفي يش	ز ناز عشق گرد بدش زبانه
هيء عشق حق و عشق محمد	خدا دادش زياده دار و دانه
بحج و اعتماد او شد مشرف	محمد را ببوسيد آتانه
هيء وصل خداوند دوعالم	ز دنيا سوي عقبتي شد روانه
بگفت سال او ”بايد فضيلت“	بفضلش حق دهد در خلد خانه

۱۳۳۸ هجري

ايضاً

پروانه خلق بود بشمع جمال تو	آشفته اهل فضل بعن ڪمال تو
دولت حق داد ز علم و عمل وسيع	داند نه اهل علم يمن و شمال تو
حسن بيان تو ز بديع و بيان بليغ	مصور گشت عقل ز سحر حلال تو
از بهر نشر دين شده مخصوص ذات تو	تدريس علم شرع متاع و مثال تو
حظ ڪشمير گشت ز حڪمت ترا عطا	باشد همين دليل ز حسن مال تو
نفقت نمودي از بدرم بيشتر بن	اجرت ز حصر بيش دهد ذوالجلال تو

آزاد را تو بنده نمودی بحسن خلق
چندین درخت عالم نشاندی بدشت حیند
خوش وقت و خوش نصیب ز اخلاص تو شد
شد صاحب فیوض و نهره ز یمن تو
از بخشش خدا مت بقای مسائرت
شیری ز شیر تربیت شد بطبعها
مهورب علم تست ز مسکوب بیشتر
از حسن حال تو بنود پسر حال نیک
از رفیق طبع نیک تو بیباک می یادم
بدور شهر علم و ادب ذات سامیت
دربان نقطه خط تو خال خوبرو
دادی سبق به متهمان پاکمال لطف
تصیب تو برد و سومات سیئنه
اقتلام تو سهار پیء رفع دشمنان
سرتات آسمان سعادات دوجهان
تصویر صدق بود همه کارهای تو
دادی اذان دعوت دین خدای پاک
مجموعه صفات تو در کس نباتیر
عاجز "ادب" هست ز شرح محاسن
بستی بفره رمضان رخت رحلت
ز اندوه مرگ تست قیامت پیء جهان
از موت عالم ست چو موت جهانیان
حق بخشدت تصور دهد در جهان تصور
سر "پایه فضیلت" تو حق کند بلند

۱۳۳۸

روز حساب باد ترا مصطفی شفیع
از حرمت رسول "إلهی بخش" آنچه

فرد

چون بهریدم ز حاتم سال او
"مورد رضوان بیحد باد" گفت

۱۳۳۸ هجری

محصور خلقی بود بحسن خصال تو
باغ بهشت گشت ز یک دو نهال تو
گشتند در علوم کسانیکه آل تو
هر کس که یافت فیض ز جود و نوال تو
در علم و فضل هست جهانی عیال تو
در پیشه ادب آمد آمد خزال تو
در کسب گشت صرف ز عمرت دو سال تو
آیند حقیقت حق سر مقال تو
مرعوب خلق عالم ز شان جلال تو
باشد نوید عهد طلوع هلال تو
حیران عطار دست ز نقش کمال تو
دیده گهی نه مبتدیان گوشمال تو
در دور لثنه هست جهاد و جدال تو
املائی حکم حق "تعالی قتال تو
بی شبه بهر خلق قبول مثال تو
معیار بهر باطل و حق اعتدال تو
کلک و زبان تو شده حقا بلال تو
جستیر گرچه دیده نشد یک مثال تو
افزون ز سفتن ست بعدحت لال تو
این است بهر رحمت حق نیک لال تو
تمثال رستخیز شده انتدال تو
طاری ست سکنه بر همه از ارتحال تو
در خلد بر خوریم ز نخل وصال تو
ببینی ز فضل آنکه ندیده خیال تو

باشد بخلد مصطفوی اتصال تو
تقصیر کرد عیب تو در امتثال تو

سر حوم مخدوم ابو محمد عبد الله ولهاري

جهڙو اتر جي علماء گرام ۾ حضرت همايوني ۽ حضرت ملڪاڻي صاحبن کي علمي تفاخر حاصل هو، اهڙوئي سهرائي ۾ علمائن ۾ حضرت ولهاريءَ جو درجو هو. قديم وقت کان وٺي عمرڪوٽ جا حاڪم هندو راجپوت هوندا هئا ۽ هندن جي راجڌانيءَ ۾ رهڻ سبب مسلمانن ۾ گهڻيون غير شرعي رسمون جاري هيون. جي حضرت ولهاريءَ جي شرعي جدوجهد سبب گهڻي قدر مٽجي ۽ ميسارجي ويون. ڪفر ۽ الحاد جون پاڙون پٽي، ٿر ريگستان چٽري ڪفرستان ۾ توحيد جو آواز پيچائڻ؛ حضرت مولانا حبيب الله صاحب سگوري ۽ مولوي محمد اسماعيل دڪل جيڙا مخير عالم پيدا ڪري ٿر ۾ نئين سر شرعي احڪام جاري ڪرڻ. اهو حضرت ولهاريءَ جو ئي ڪم هو. هن سهرائي جي مجدد کي جيڪڏهن ”قاسم العيوض“ چئجي ته بالڪل بجا ايندو. هن عالم ابن عالم جي زندگي ۽ خاندان جو مختصر احوال هيٺ ڏجي ٿو، جو سندن ٻولي بيان هدايت الله صاحب ولهاري، رئيس اعظم دورو نارو، کان معلوم ٿيو آهي.

حضرت ولهاريءَ جو اسم مبارڪ هو عبدالله، ڪنيت ابو محمد، لقب حاجي اڪبري، نوم سمان. سندن والد جو نالو هو ميان محمد ابراهيم بن ميان عبدالله. سندن اصل وطن هو ولهار. پاڻ سنڌ جي مشهور بزرگ ”صابر پرنڊ“ جي اولاد مان آهن. حضرت ولهاري سن ۱۲۴۱ھ ڌاري تولد ٿيا هئا. سندن تعليم ابتدا کان آخر تائين سندن والد سگوري وٽ پوري ٿي هئي.

آثار مان معلوم ٿئي ٿو ته سن ۱۰۸۵ھ ڌاري هن خاندان جو ٽٽي جي عالمن سان لڪهڙه جو رستو جاري هو. پراڻن ڪاغذن مان هڪ پوسيده اُڪرتي هيءَ عبارت ڏسڻ ۾ آئي، جا هيٺ نقل ڪجي ٿي: ”ٿر اتي نصرت الفاضل الڪامل مولانا مخدوم عبدالله ولهاري ڪما جازئي الشيخ العارف بالله العالم رباني شيخ عبدالغني مجددي دامت برڪاته. و انا الفقير الي الله الڪريم عبدالرحيم بن مخدوم عبدالڪريم التوي من الف و خمس، ثمانين، بلده تنه.“

پن هڪ مهر بهخويي شڪل جي لکيل آهي، جنهن ۾ ”الله الغني و انتم الفقراء“ لکيل آهي. هن مان معلوم ٿيندو ته هن خاندان جا فرد گهڻي وقت کان وٺي درس تدريس جو مشغلو جاري رکندا آيا آهن.

ولهار مان نقل مڪان جو پورو وقت معلوم ڪونهي، مگر ميان هدايت الله جي روايت موجب سندن وڏا ولهار مان لڏي وڃي سعيدپور ۾ ويٺا، جتي اُڪرتي سندن مدرسو هوندو هو. سعيدپور مان نقل مڪان ڪري گهوٽ سيد غلام نبي شاھ ۾ اچڻ جو به وقت معلوم نه

آهي؛ ليڪن گهڻن غالب آهي ته حضرت ولهاريءَ جو تولد هتي هن ماڪه ۾ ٿيو هو، ڇاڪاڻ ته هتي جا وڏي عمر وارا پنهنجن وڏن کي ميان محمد ابراهيم جا شاگرد تسليم ڪندا هئا. خصوصاً راقم جو ڏاڏو درس محمد عثمان هاڙه وارو، سندن هر سبق ۽ دشاعی نسبت وڪندڙ صحبتي ۽ معتقد هو، جو مرڻ بعد به سندن آغوش شفقت ۾ آراستي آهي.

حضرت مخدوم ولهاريءَ پنهنجي والد کان تحصيل علم بعد، درس تدريس جو مشغلو وڌڻ جي نقش قدم موجب جاري رکيو. اول سندن شاهي مدرسو، شهر حيدرآباد ۾ پائڻخان جي چاڙهيءَ تي هوندو هو. اڌ عمر ۾ اتان پنهنجي ڳوٺ موٽي آيا ۽ ڪسري شريف ۾ اچي مدرسو جاري ڪيائون، جتان مرحوم مولانا حاجي حبيب الله ريگستاني، مولوي محمد اسماعيل، ل ۽ سيد گل حسن شاھ جهڙا مغير عالم، علمي فيض حاصل ڪري، ٿر جا مجدد سڏجڻ لڳا، سندن تصنيفات جو پورو پتو پئجي نه سگهيو آهي. سندن ڪتبخانو به پورو محفوظ نه رهيو آهي. ڪي ڪتاب حضرت شمس العلماء ڊاڪٽر دائودپوٽو کڻي ويو هو. ڪتبخاني کي چڱيءَ طرح حاجي ڪتابن جي لسٽ ٺاهڻ لاءِ گهٽ ۾ گهٽ ٻه ڏينهن جو وقت گهرجي. حضرت مخدوم ولهاريءَ جو وصال سن ۱۳۰۶ھ ۾ واقع ٿيو آهي. سندس مقبرو مبارڪ ڳوٺ ڪنڀرو شريف ۾ موجود آهي.

حضرت مخدوم ولهاريءَ جي فقيري طريقي ۾ بيعت ٽڪڙ جي مشهور عالم ۽ برگزیده، سنات صوفي حضرت آغا عبدالرحمان جان مجددي ٿر سرهندي عليه رحمت سان ٿيل هئي. سندن به صاحبزادا ميون حاجي محمد ۽ ميون حاجي احمد هئا، جي پٽي نيڪ، پرهيزگار ۽ شب خيز هئا. ميان حاجي محمد جا به صاحبزادا هئا، جن مان صاحبزادو عبداللہ ثاني، حضرت مخدوم عثمان ٿرني جي مدرسي مان تحصيل علم جي سند حاصل ڪري اچي وڏن جي مصليٰ درس تدريس تي ويٺو، ۽ سندس چاچي ميان حاجي احمد صاحب سگوري وڏو خرچ ڪري مدرسي جي عمارت تعمير ڪرائي صاحبزادي جي همت افزائي ڪئي؛ ليڪن تقدیر کي اهو منظور نه هو، جو سن ۱۳۲۹ھ ۾ اوه جواني جي وقت اهو نوجوان عالم پنهنجي بزرگ چاچي ۽ ڀائرن کي داغ جدائيءَ جو ڏٺي وڃي اعليٰ عليين ۾ آراستي ٿيو. مدرسو ۽ مسجد ڪمپوسٽيءَ جي حالت ۾ اڄ تائين موجود آهن. صاحبزادي جو ننڍو ڀاءُ ميان عبدالرحمان ان واقع جان گداز بعد عالم دماغ رعي ڪين سگهيو. انهيءَ مستي واري زماني ۾ ڪيترين سنڌي ڪافين سان گڏ هڪ برادر ناسو، تدبير ”فرق ناسي“ جي طرز تي ٺاهيو هئائين، جو ڏاڏو درد انگيز هو. سندن طبيعت وڌيڪ خراب ٿيڻ جي ڊپ کان اهو درناياب سندن چاچي سگوري ضايع ڪري ڇڏيو. هينئر تازو ساڳئي ڳوٺ ۾ منهنجو وڃڻ ٿيو، جتي سندن هڪ قطعو ملهه، جو پاڻ مستيءَ واري زماني ۾ مسجد جي ديوار تي لکيو هئائين ته ”هئا ڪرده شد مسجد دلپزير“. همت ميان شير محمد فقير. وڌيڪ سندن ڪلام هٿ ڪرڻ جي جدوجهد جاري آهي. حضرت مخدوم ولهاريءَ جي پٽي نمبر ارزند ميان حاجي احمد سگوري جا به ارزند ميان عدايت الله صاحب ۽ ميان عبدالحق موجود آهن. شال رب ڪريم هنن بزرگ زادن کي پنهنجي وڏن جي نقش قدم تي هلڻ جي توفيق عطا فرمائي ۽ آمين!

مرحوم مير علي نواز علوي شڪارپوري

مير علي نواز مرحوم، شڪارپور جي مشهور علوي خاندان جو چشم و چراغ، پنهنجي وقت ۾ علم طب جو مشهور ڄاڻو، چڱو خاصو سياستدان ۽ اعليٰ اخلاق جو مالڪ ٿي گذريو آهي. هي صاحب اڄ کان اٽڪل هڪ صدي اڳ، سال ۱۸۵۱ع ۾، شڪارپور ۾ تولد ٿيو هو. سندس والد بزرگوار جو نالو ميان فخرالدين صاحب هو، جو مير علي مراد خان ٽالپر جي عهدي حڪومت ۾، ڪيترو عرصو، رياست خيرپور جو وزير اعليٰ ٿي رهيو هو.

علوي خاندان جا وڏا اصل افغانستان جا رهاڪو هئا، جتان هنن جو جد امجد ميان فقير الله صاحب علوي مرحوم، جو پنهنجي وقت جو هڪ وڏو جيد بزرگ ۽ اولياءُ الله ٿي گذريو آهي، سن ۱۷۳۲ مسيحي ڌاري، ميان نور محمد خان ڪلهوڙي جي صاحبيءَ وقت، لڏي اچي شڪارپور ۾ رهيو هو. هن خاندان جو حسب نسب جنن تـ وڃيو حضرت علي ڪرم الله وجهه سان سڀ ٿو، ان ڪري هن خاندان کي ”علوي سادات“ جي نالي سان سڏيو ويندو آهي.

ميان علي نواز مرحوم پنهنجي تعليم و تدريس شڪارپور ۾ ئي مڪمل ڪئي هئي، ۽ کيس سنڌي زبان سان گڏ عربي، فارسي ۽ سرائڪي وغيره ٻولين تي پڻ ڪافي دسترس حاصل هوندي هئي. شعر و شاعري ۽ علم و ادب سان مرحوم علويءَ جي خاص دلچسپي هوندي هئي. سندس ٻيو محبوب مشغلو علم طب هوندو هو، جنهن جي ذريعي مرحوم سڄي ڀنڀار عوام الناس جي چڱي خاصي خدمت انجام ڏئي هئي. سندس هٿ-شفا جو اهو عالم هوندو هو، جو پنهنجي ديس کان سواءِ ڏورانهن ڏيهن جا پڻ ڪيترا لاعلاج مريض وٽس پهچي، مڪمل صحت حاصل ڪري ويندا هئا.

مرحوم پنهنجي حياتيءَ ۾ علم طب تي ڪيترا ڪتاب لکيا هئا، پر انهن جو هن وقت ملڻ يا دستياب ٿيڻ عتقاً مثل آهي. سندس تصنيفات مان هڪ ئي مشهور تصنيف ”البشارة لاهل بشاره“ نالي هڪ عربي ڪتاب آهي، جو پنهنجي حياتيءَ ۾ ڇپايو هئائين، ۽ ان جي ضخامت تقريباً ٽي سو صفحا آهي. هن ڪتاب کان سواءِ، مرحوم جو ٻيو عالم آشڪار ڪتاب ”ڪليات علوي“ نالي هڪ شعر جو ڪتاب آهي، جنهن ۾ سندس ڪيترا فارسي قصيدان، سنڌي ڪاليون ۽

دوھرا، هندي ۽ اردو شعر درج ٿيل آهن. مرحوم سرائڪي ٻوليءَ مان پڻ چڱيءَ طرح واقف هو ۽ ان ۾ پڻ سندس ڪيترو سارو شعر چيل آهي، جو فصاحت ۽ بلاغت جي نقطہ نگاہ کان پنهنجو مٿ ٻاڻ آهي.

طبي ۽ ادبي مشغولين سان گڏ مرحوم ملڪي سياست سان پڻ ڪهرو واسطو رکندو هو، ۽ ان حقيقت جي مدنظر، سال ۱۹۱۱ع ۾، کيس شڪارپور ميونسپل جو وائس چئرمين چونڊيو ويو هو. سال ۱۹۱۹ع ۾، سنڌ ۾ جڏهن پهريون دفعو ”پنچ ڪورٽون“ وجود ۾ آنديون ويون هيون، تڏهن شڪارپور جي پهرين پنچ ڪورٽ جو پهريون چئرمين علوي مرحوم ٿيو هو. ان عهدي تي رهندي، هن صاحب پنهنجي انصاف پسنديءَ ۽ منصف مزاجيءَ جو جيڪو مثال ايش ڪيو هو، تنهن جي بهرسن ۽ سن رسيدا ماڻهو اڄ به ساک ڀريندا آهن. مرحوم جي اعليٰ اخلاق متعلق پڻ ڪيتريون ڪهاڻيون مشهور آهن، جن مان هن جي سخا، عفو ۽ مهانگوازيءَ جي پوري پوري خبر پوي ٿي.

سال ۱۹۲۰ع جي جنوري مهيني ۾، هن عالم فاضل ۽ مشهور معروف اديب، هي نالي جاسو لامي ٻڌا جو ويس ڏڪيو هو، ۽ شڪارپور شهر ۾ سندس مستقل مسڪن اڄ به هوار جي زيارت جو مکيه مرڪز ڏسڻ ۾ اچي ٿو.

مرحوم مولانا عبدالرحمان سيمڻ شڪارپوري

حضرت مولانا مولوي عبدالرحمان صاحب سيمڻ، ولد خليفو محمد بچل سيمڻ، تاريخ ۲۲ ذوالحج ۱۲۹۹ هجريءَ ۾ شڪارپور سنڌ ۾ تولد ٿيا، ۽ تاريخ ۸ ربيع الآخر ۱۳۴۰ھ ۾ شڪارپور ۾ چاليهن سالن جي عمر ۾ وفات ڪيائون.

حضرت مولانا جي سموري زندگي شڪارپور ۾ گذري. پاڻ ڏهين ورهين جي عمر ۾ تعليم علم ڪري دستارمضيت پڙي. ان کان پوءِ لاڳيتو سترهن ورهيه درس و تدريس ۾ مشغول رهيا. مولانا مرحوم جن اساتذہ ڪرام کان فيض حاصل ڪيو، تن ۾ حضرت مولانا مولوي حافظ محمد حيات صاحب قريشي ساکن شڪارپور، مولانا همام همايوني ۽ علامه مفتي عبدالغفور صاحب (همايون شريف، ضلعو سکر) جا اسماء گرامي قابل ذڪر آهن.

هيٺيان بزرگ مولانا جي همعصرن مان هئا: (۱) مولانا سيد قاضي بهادر علي شاه چشتي، شڪارپور؛ (۲) مولانا مولوي ڪبير عبدالرحيم صاحب قريشي، شڪارپور؛ (۳) خليفو بارسعد صاحب، شڪارپور؛ (۴) مولانا غلام رسول صاحب چشتي، شڪارپور؛ (۵) مولانا مولوي جهان خان صاحب، شڪارپور؛ ۽ (۶) حضرت مولانا مير سيد علي نواز شاه علوي شڪارپور. مير سيد علي نواز سان حضرت مولانا عبدالرحمان صاحب مرحوم جا نهايت گهڻا دوستاڻا تعلقات هئا. سندن ملاقاتن جو سلسلو هميشه جاري رهندو هو، ۽ سندن علمي مڪالمات هميشه ايندا رهندا هئا.

حضرت مولانا کان ڪيترائي شاگرد عربي ۽ فارسيءَ جي تعليم وٺي ويا. جلي ۲۴ طالب حضرات، مولانا مرحوم وٽ تعليم علم ڪري، دستار مضيت پڙي، مولوي ٿي ويا. حضرت مولانا جو طريقو تدريس بيحد دلنشين ۽ آسان هوندو هو. پاڻ شاگردن تي بيحد شفيع ۽ مهربان هوندا هئا. فطرتاً حليم مزاج، خوش اخلاق، بلند حوصلي ۽ لرم دل وارا هوندا هئا. صوفي منش ۽ اولياءِ الله جي ڪمالات ۽ باطني فيوضات جا قائل ۽ عقيدتمند هئا. عملاً عابد، صالح ۽ ذاڪر هئا. عقيدتاً اهل سنت جا پوري ريت پابند هئا. شرڪ ۽ بدعت کان بيحد متفر هئا، ۽ غير شرعي رسومات جو سختيءَ سان رد ڪندا هئا.

مولانا مرحوم جون سنڌي، عربي ۽ فارسيءَ ۾ هيٺيون تصنيفون مشهور آهن:

(۱) قصائد سید المرسلین صلعم (سنڌيءَ ۾)، (۲) فضائل خلفاء راشدین رضی (۳) مجموعہ تنویر (فارسي مسائل)، ۽ (۴) مجموعہ رسائل (عربي مسائل).

مولانا مرحوم، بدل شیراز حافظ خواجہ شمس الدین جي ديوان، ۽ طوطيءَ شیراز حضرت مصبح مدین سعدي شیرازيءَ جي ”گلستان“ جا عاشق هئا، ۽ ٻي ڪتابن جي لطائف، ڪتاب ۽ رموز و اسرار جا وڏا ماهر هئا.

حضرت مولانا، قادري طريقي وارا هئا؛ ۽ حضرت پير صاحب پير سيد غلام محي الدين شاه صاحب رائيور شريف واري جا مريد هئا.

سڌن شاگردن جو حلقو نهايت وسيع آهي، جن مان ڪن اهم شخصيتن جا نالا حسب ذيل

آهن: (۱) حڪيم مولوي حاجي عبدالڪريم چشتي، شڪارپور؛ (۲) حڪيم مولوي حاجي فضل الله سومرو، شڪارپور؛ (۳) حڪيم مولوي حاجي رحمت الله ميمڻ، شڪارپور؛ (۴) مولوي خدا بخش ميمڻ، شڪارپور؛ (۵) مولوي حافظ عبدالحميد ميمڻ، شڪارپور؛ (۶) مولوي حافظ قادر بخش لاڙڪ، شڪارپور؛ (۷) مولوي پير حاجي فضل احمد سرهڊي، شڪارپور؛ ۽ (۸) مولوي حافظ محمد موسيٰ خان مڪرالي، بلوچستاني.

مولانا مرحوم ۱۳۴۰ هجريءَ ۾ وصال ڪيو. بيماريءَ جي انهيءَ عرصي ۾، مولانا جو پاڪ مولانا رحمت الله ۽ سندس پيارا شاگرد مولوي عبدالڪريم چشتي ۽ مولوي فضل الله خدمت ۾ حاضر رهيا. مرحوم جي نماز جنازه ۾ هزارن ماڻهن شرڪت ڪئي. سڌن وفات جو سال هن مصرع مان لکري ٿو:

”داد حق جنت فردوس به عبدالرحمان“ - ۱۳۴۰ھ

مولانا فيض محمد صاحب "واعظ" مرحوم

مولانا فيض محمد صاحب ڏوڪريءَ جو رهاڪو هو. تعليم مولانا عبدالرزاق صاحب کان ورتائين، جو خيرپور ناٿن شاھ جي ڀرسان ونجهي نالي ڳوٺ جو رهاڪو هو، ۽ خان محمد لاکير جي ڳوٺ ۾ سندس مدرسو هو. انهيءَ مدرسي ۾ مولانا فيض محمد، مولانا عبدالرزاق وٽ پڙهيو ۽ فارغ التحصيل ٿيو. دستاربنديءَ بعد مولانا فيض محمد ڏوڪريءَ ۾ پڙهائيندو هو. حڪيم مولوي قادر بخش ميرپورخاص وارو جڏهن ڏوڪريءَ جي سڪول ۾ بدلي ٿي ويو، تڏهن اتي مولوي فيض محمد وٽ عربي پڙهي فارغ التحصيل ٿيو، ۽ حڪيم صاحب ناسي وري خيرپور ناٿن شاھ ۾ لوڪريءَ جي دوران ۾ ماستر ميان محمد اعظم وٽ پڙهي.

حڪيم مولوي قادر بخش چيو ته "مولوي فيض محمد صاحب نهايت مخلص هو ۽ نصوص رسمن کي ختم ڪرڻ لاءِ هر وقت ڪوشاڻ رهندو هو. ايتريقدر جو سلاڪڙو لڳندو هو ته اتي به وڃي ماڻهن کي وعظ ڪندو هو."

مولانا فيض محمد ۽ مولانا محمد سليمان اڪثر ويشتري گڏجي وعظ ڪندا هئا. "هر گلي را رنگ و بوي ديگرم" جي مضمون موافق ٻنهي جي وعظ جو رنگ جدا هو، پر انهن جي وعظ ۾ فرق ڪرڻ آسان نه هو: ٻنهي مان پورو سزو ايندو هو، جو هڪڙي کي ٻئي تي ترجيح ڏيئي نه سگهجي هئي.

خلافت جي تحريڪ ۾ ڪابل ڏانهن هجرت ڪيائين، ۽ ڪابل ۾ ئي وفات ڪري ويو. پوءِ سندس ٻار موني آيا. سندس شايد ٽي پٽ آهن. محمد ادريس، غلام نبي مختيارڪار ۽ نئون لاسلوم. پوريان ٻئي پٽ عربي پڙهيل آهن. محمد ادريس هڪڙو ٻارن سميت وڃي مديني شريف ۾ مڪونت پذير ٿيو آهي.

سيد پير شهاب الدين شاه مرحوم لکياري

لکياري خاندان جو پي پيا موتي، جيد عالمي اخلاق ۽ اخلاص جو مالڪ، فقير طبيعت، حاتم صفت، مصنف مزاج، رحمدل حاڪم، خوش پوشاڪ، خوش گفتار، فرخنده ستاره، حسين، جميل، سد پير شهاب الدين شاه رحمت الله عليه هن هالاڻيءَ جي تاريخي شهر ۾ سال ۱۸۶۸ع ڌاري تولد ٿيا هئا. سندن والد بزرگوار جن انهيءَ زماني ۾ ميرسٽر علي مراد خان ٽالپر رياست خيرپور ميرس جي وٽ دفتريءَ جي اعليٰ منصب تي فائز هئا، ۽ مير صاحب سرفان تمام رياست جي حدود اندر فصلن لڳڻ بعد ديرن ۾ دائبدي ڪرائي مير صاحب پاران ماڻهن کان اُن جي جنس ۾ ڍل وصول ڪندا هئا؛ مير صاحب جي آڏو وغيره جو انتظام به سندن حوالي هوندو هو. انهيءَ وقت ۾ کوبا رياست جا وزيراعظم پاڻ هئا. سندن اسم ڪراسي سيد فتح علي شاه هو.

شروعات کان وٺي مرحوم سيد فتح علي شاه جن جي پنهنجي نينگر سيد شهاب الدين شاه سان دمي محبت هئي، ۽ پاڻ محبت سبب کين پير شهاب الدين شاه جي نالي سان سڏيندا هئا ۽ فرمائيندا هئا ته ”اسان جو هي نينگر وڏي اعليٰ اقبال ۽ نصيب وارو ٿيندو ۽ وقت جو پڪڙو عالم ٿيندو ۽ اسان جي خاندان جو نالو بلند ڪندو.“ الله تبارڪ و تعاليٰ سندن دعا قبول فرمائي، ۽ سيد پير شهاب الدين شاه وقت جو هڪ علامه ۽ نهايت بهتاور اعليٰ عهदार ٿيو. سيد فتح علي شاه مرحوم جن پنهنجي هن هم صفت موصوف فرزند کي اعليٰ تعليم ۽ تربيت ڏيڻ جي هر ممڪن ڪوشش ڪئي، ۽ پنهنجي حياتيءَ ۾ ئي کيس دستاربنده مولوي صاحب ڏنائون. منجه ۾ پهرئين پاڻ پارسيءَ ۽ عربيءَ جو مطالعو هالاڻيءَ واري مولوي صاحب مرحوم عبدالله صاحب رحمت الله عليه وٽ ڪيائون؛ تنهن کان پوءِ ڪجهه وقت مولوي صاحب مرحوم ميان غلام محمد صاحب مهيسر (ڳوٺ ڪماله پرو، تعلقو گمبٽ، رياست خيرپور ميرس) وٽ عربي ۽ پارسي تعليم جو اڀياس ڪيائون، جنهن بعد مڪمل طور تي علم ۽ ادب پنهنجي استاد صاحب مرحوم حاجي قطب الزمان مولانا غلام مديق صاحب مدظله (شهداد ڪوٽ) جي نگرانيءَ هيٺ حاصل ڪري، باقاعدي دين جي دستار پڙهي، پنهنجي وطن مالوف هالاڻيءَ وارو ٿيا. ٿوري ئي وقت ۾ سندن والد مرحوم سيد فتح علي شاه، مير صاحب جن جي تختگاه

شهر ڪوئٽي ۾، تاريخ يارهين محرم الحرام جي، حضرت اسلم حسين عليه السلام جي
 نياز ۽ نذر جي ڊيگهين وٺڻ لاءِ دعويٰ موت کي ليڪ ڇڻي دارلقا روانا ٿي. سندن
 وفات بعد، سندن ناربرورده نوجوان نينگر ۽ مولوي صاحب پير شهاب الدين شاهه تي ڪو به
 مصيبتن جا بهار ڪيري پيا. هڪ طرف ههڙي بختاور ۽ مهربان والد جو وڇوڙ، ٻئي طرف
 ٻچو ننڍڙو ۽ انهن جي پرورش ۽ قوت گذران جو ثمر ۽ سامان ڪونه: ڇو ته سندس مائيلي
 ڀاءُ مرحوم غلام حسين شاهه، جو ڪائنات عمر ۾ گهڻو وڏو هو، تنهن نهايت جابرانه نموني ۾
 مرحوم فتح علي شاهه جي تمام ملڪيت (متحرڪ ۽ غير متحرڪ) تي ايتريقدر ته قبضو ڪيو،
 جو پير شهاب الدين شاهه وٽ سوانح عمر واهه جي ٻيو ڪجهه ڪين هو جو ٻچا هالي سگهي. هاڻ
 هر وقت پنهنجي والد بزرگوار جي قربت تي ڪلام پاڪ پڙهندا ۽ رهندا هئا. آخر چارنهن
 ڏينهن، هڪ رات جو، خواب ۾ پنهنجي والد مرحوم جن سان همڪلام ٿي پهچائون ته ”قبلا،
 هن دنيا ۾ سائين جن بيمين ۽ غريبن تي مهربان هوندا هئا، هاڻي ڇا حال آهي؟“ يعني،
 معنوي طرح پهچائون ته هن دنيا ۾ سائين جن بيمين ۽ غريبن تي مهربان هوندا هئا، مگر
 اوهان جي وفات بعد اوهان جي پير ۽ غريب لينگر شهاب الدين شاهه جي سنڀال ڪوبه ڪونه
 ٿو ڪري. جواب آيو ته ”اسان بيمين ۽ غريبن تي اڳي ڪان به زياده مهربان آهيون. يعني
 اسان اوهان کي وساري ڪونه ڇڏيو، ۽ اڳي ڪان به زياده ياد آهيو.“ انهيءَ خواب کان
 پوءِ ڪين گهڻو دلي سڪون حاصل ٿيو. پوءِ جلد ئي سندن مهربان استاد ڪامل مرحوم ميان
 غلام صديق صاحب جن، سندن لکيل انتعا تي، شهادت ڪوت ڪان هالائيءَ بهتا ۽ نهايت
 مجذوبانه نموني ۾ باري تعاليٰ جي درگاهه ۾ عرض گذاري، پير شهاب الدين شاهه کي هو
 دلڪ لاٿائون، جو سڄي حياتي وڏي جاءِ و جلال سان گذاري پنهنجي خاندان جو نالو بلند
 ڪيائون. چيو وڃي ٿو ته جناب مولانا صاحب درگاهه اڙدي ۾ هيلين انتعا ڪئي: ”اي هار خدا يا!
 يوسف عليه السلام ڀائرن جي حسد کان ڪوهه جي تري ۾ ويو، مگر تنهنجي نوازش سان مصر
 جو بادشاهه ٿيو. سندس مصيبت وقت سندس والد زندهه هو، مگر شهاب الدين شاهه هو والد
 فوت ٿي ويو آهي ۽ سندس ڀاءُ جي حسد جي ڪا حد ٿي ڪانهي. ڇا، تون پنهنجي محبوب
 جي اولاد کي اڪيلو ڇڏيندين؟ سندس مائيلي ڀاءُ جي مصيبت انگيز مصيبتن جو مصداق بڻائيندين؟
 مون کي تنهنجي وفائيءَ جو قسم، ۽ تنهنجي دلخواهيءَ جو قسم، ته ائين هرگز نه ٿيندو.
 هرگز نه ٿيندو! شهاب الدين شاهه جون سڀ مصيبتون معاف معاف... شهاب الدين شاهه حاڪم
 حڪمران صاف صاف! ولين جون ورائيون تيرههه آهن. ٻن ڏينهن اندر مير فيض محمد خان
 ٽالپر، والي رياست خيرپور ميرس، پنهنجن پوٽن مير علي نوار خان ۽ مير غلام حسن خان جي
 پڙهائڻ لاءِ، پير شهاب الدين شاهه کي سڌي ساهياني پگهار تي سندن معلم مقرر فرمايو، جتان
 پوءِ خان قادر داد خان وزير رياست خيرپور ميرس کين مختيارڪار مقرر ڪيو. جتان پوءِ وڏي
 رياست جا نائب وزير ٿيا. پهريائين پاڻ خان قادر داد خان وزير صاحب رياست خيرپور ميرس

جي وقت ۾ لاري تعلقي رياست خيرپور جا مختيارڪار صاحب مقرر ٿيا، ۽ حضور ورير صاحب بهادر جن جي منظوريءَ سان لاري تعلقي جي هيڊڪوارٽر سورهه ۾ هڪ ڪوهه کڻايائون، جو اڃا تائين موجود آهي. انهيءَ ڪوهه جو پاڻي هر موسم ۾ نهايت ملو ۽ ٿڌو رهندو آهي. منقول مشهور آهي ته جنهن جاءِ تي هينئر سورهه ۾ ڪوهه آهي، انهيءَ هنڌ تي پهريائين پير صاحب مرحوم سيد شهاب الدين شاهه جن ٻه رڪعتون نفل پڙهي، بارگاهه ابراهيمي مان دعا گهري، فرمايو ته ”هن هنڌ ڪوهه کڻايو: انشاء الله تعاليٰ ته پاڻي ملو ۽ ٿڌو اڪرنديو.“ الله تبارڪ و تعاليٰ جو شان، ٿيو ته ائين انهيءَ کان اڳ، انهيءَ ڪوهه جي آسپاس ڪوهه ڪوٺڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي هئي ته پاڻي ڪارو ۽ گرم نڪتو هو، مگر هن مرد سولي جي برڪت سان پاڻي ملو ۽ ٿڌو نڪتو. لاري جهڙي تعلقي ۾ پاڻي هڪ غنيمت آهي، جو ريگستان جي سبب اتي رت جي ٻوهه ايندي آهي ۽ اهوئي ڪوهه آهي، جتان پاڻيءَ جون ڪليون پري ويچارا ٿين ۽ پٿرن جا ٻانڌڙا پنهنجي ڊگهي سفر تي روانا ٿيندا آهن.

هاڻ ٻوهه تعلقي فيض گنج جا مختيارڪار صاحب مقرر ٿيا، جتي هيڊڪوارٽر هڪن چانگن ۾ پڻ هڪ ڪوهه کڻايائون ۽ باغ رکايائون، جي پئي اڃا تائين موجود آهن. هڪن چانگن وارو ڪوهه به اڃا تائين ملي ۽ ٿڌي پاڻيءَ کان مشهور آهي.

ان کان پوءِ هاڻ تعلقي گمبٽ جا مختيارڪار صاحب مقرر ٿيا ۽ گهڻو وقت اتي مختيارڪاري ڪيائون. انهيءَ وقت پير صالح شاهه سائين جيلاني سجاده نشين درگاهه راڻپور شريف، پير خميس علي شاهه جيلاني سجاده نشين درگاهه شريف گمبٽ، سخي قبول محمد سائين سجاده نشين درگاهه دراز شريف ۽ مخدوم صاحب ڪهڙن وارن سان سندن تمام گهرو ۽ گهڻو، ظاهري ۽ روحاني رستو هن ۽ هاڻ پنهنجي استاد مرحوم بيان غلام محمد صاحب مهيسر جن جي زيارت فيض بشارت لاءِ مهيسرن جي ڳوٺ ۾ به پنهنجي مختيارڪاريءَ گمبٽ جي وقت ۾ گهڻو ويندا هئا. انهيءَ بعد هاڻ تعلقي ميرواهه جا مختيارڪار صاحب ٿيا، جتي پڻ ڪوهه کڻايائون ۽ باغ رکايائون. تنهن کان پوءِ هاڻ ميرواهه ڊويزن جا نائب وزير صاحب مقرر ٿيا، ۽ سندن هيڊڪوارٽر لاري تعلقي ميرواهه ٿيو.

نون ڏهن مهينن بعد هاڻ، الخ جي بيماريءَ سبب، سال ۱۹۲۵ع مطابق ۲۱ ذوالحج ۱۳۴۴ هجريءَ ۾ جد بحق تسليم ڪيائون. اڄ هاڻ پنهنجي ايامڪاريءَ ۾ پنهنجي والد بزرگوار مٿان نهايت اعليٰ نواني ۾ تيار ڪرايل چوڪنڊيءَ ۾ پنهنجي نهايت شفيق والد جي آغوش ۾ خوابيده آهن. اها جيت سان ڍڪيل چوڌواري، هالاڻي شهر ۾، مرحوم فتح علي شاهه جي ايامڪاريءَ ۾، سندن حڪم سان تعمير ٿيل، هڪ وڏي ڪوٽ ٻاهران هالاڻيءَ جي مشهور معروف مسجد شريف، جنهن ۾ مرحوم فتح علي شاهه صاحب جن جا والد سيد محمد عاقل شاهه صاحب مفتي اعظم سنڌ پنهنجي شاگردن کي عربي درس ڏيندا هئا، تنهن مسجد شريف ۽ ڪوٽ جي وچ ۾ آهي.

مرحوم پير شهاب الدين شاه جن جو علمي دائرو ايترو نه وسيع هو، جو جن همعصر بررگن سان سندن خط وڪتابت جو رستو هو، اهي سڀ متفق راءِ تي چوندا هئا ته پاڻ جن ڏانهن پنهنجي زندگيءَ ۾ خط لکيا اٿن ۽ جيئرا نه خط لکيا اٿن، تن سڀني خطن ۾ عبارت ۽ مضمون علحدہ علحدہ آهي: ڪو يا پاڻ علم جي بحر عميق جا عواص هئا ۽ هر هڪ دفعي علم جي اونهي سمنڊ جي نهايت اولهي ڪورائيءَ ۾ اونهو وڃي، ناياب دُر ۽ ٻي ٻيا موتي تڏا اٿن، جو ڄاڻ ۽ پڄاڻ وارن پارڪن لاءِ عبرت ۽ سورت جو باعث آهن. ڪلام پاڪ جي آيات، حديث، فقہ ۽ منطق جي باريڪ نڪتن تي ايتريقدر ته ضابطو ۽ دسترس هوندي هجن، جو وقت جا علماء سندن مقابلي ۾ دنگ رهجي ويندا هئا. سندن خوشخطي به اهڙي مشهور هئي جو سندن اکرن کي صدف مان ترازو نڪتل موتين مان مشابهت ڏني ويندي آهي. مير بخش محمد خان ولي خيرپور رياست جي اهاڪاريءَ ۾، ملڪ وڪٽوريا قبصر هند جي وفات بعد، ايڊورڊ سٽين جي تاحوشيءَ جي موقعي تي، حسب دستور جڏهن مبارڪباديءَ جي خلعت پيش ڪرڻ جي ضرورت درپيش آئي، ته مير صاحب لکنو جا وڏا وڏا علماء گهرايا ته مضمون نويسي ۽ خوشخطيءَ جي نوع کان مير صاحب والي رياست خيرپور طرفان پيش ڪيل سپانسمو سڀني راجائن ۽ نوابن کان موڪليل سپانسمن کان پهريون نمبر شمار ٿئي، مگر هڪ هفتي جي متواتر ڪوشش ۽ قصد ڏيکاربو ته پاهران آيل علماء ۽ سندن جدوجهد رالڳن ثابت ٿي: جي مضمون سٺو ته اکر خراب، جي وري اکر سٺا ته مضمون بي معنيٰ ۽ نامڪمل. آخر اهو پهرو به مرحوم پير شهاب الدين شاه جن جي سرتي آيو، جو پاڻ جڏهن *بسم الله الرحمن الرحيم* ڪري سپانسمو لکيائون، ته مضمون خواه خوشخطيءَ ۾ بهترين ثابت ٿيو، ۽ شيخن شاه هند کان مرحوم مير صاحب والي رياست خيرپور ڏانهن هڪ شڪريي جو ڪاغذ پهتو، جنهن ۾ ظاهر ڪيو ويو ته هندستان جي سڀني راجائن ۽ نوابن کان موڪليل سپانسمن ۾ مير صاحب جن وارو سپانسمو زياده قابل ذڪر ۽ لائق تعريف آهي. اهو سپانسمو پارسيءَ ۾ قسبن ڪيل هو. مضمون ۽ خوشخطيءَ جي نوعيت سبب ”ونڊزر ڪمبل“ جي عجائب حاني ۾ رکيل آهي. مشجرتي حيثيت ۾ پاڻ جيڪي فيصلا لکيا اٿن، سي قاعدي جي پختگيءَ ۽ علم جي اُلت کان ناياب آهن، ۽ رياست خيرپور جي رڪارڊ جو زيب ۽ زينت آهن.

مرحوم پير شهاب الدين شاه جن جو خُلق عظيم ساري رياست ۾ مشهور آهي. ايتريقدر جو جڏهن ٻڌل پنهنجي مختيارڪاريءَ واري زماني ۾ هڪ تعلقي کان ٻئي تعلقي ۾ بدلي ٿيندا هئا، ته سندن شهرت بن زبان جا شائق ۽ سندن قرب جا ڪمڻ زبردست خواه زميندار، مٿن وڇوڙي ۽ الوداعيءَ جون ڪافيون ۽ راڳيون ٺاهي، روئي بيان لڳندا هئا ۽ محض محبت سبب آه وٺان مڃائيندا هئا.

سکين ڏوهن جي ڏوهارين کي ڪيئن هلائڻ وقت ۽ فتوائن ڏيڻ وقت حديث ۽ قرآن جي اهڙي ته تلقين ڏيندا هئا، جو هو نهايت متاثر ٿي ڪناهه کان توبه ٿي ويندا هئا.

۽ سزا ڏيڻ بعد پنهنجي ڏوهاري عادت مٽائي نهايت پرهيزگار ٿي پوندا هئا. پاڻ ايتريقدر
 ته رحمدل هئا، جو اڪثر ڪري ڏوهارين کي هلڪيون سزائون ڏيئي، پاڻ ڏي رجوع
 ڪري، کين قرآن ڪريم ۽ صوم و صلوات ڏانهن متوجه ڪندا هئا، ۽ خوفِ خدا سندن دلين
 ۾ ويهاري، کين بدعادات کان باز آڻيندا هئا. ماڻهن جو منجهن وڏو ويساھ هوندو هو، ۽
 تڪليف جي وقت ڪاٺون اچي تمويذ لکائي ويندا هئا ۽ پاڻ پڙهائي ويندا هئا. ۽ انهن سارڪ
 و تعاليٰ جي لطف و ڪرم سان سندن مشڪل ڪشائي ٿي ويندي هئي. هڪڙي ڏينهن جي
 ڳالهه آهي ته پاڻ پوڙال ڪندا ڪنهن جهنگل کان اچي لانگهائو ٿي، ۽ ساڻن همرڪاب
 ويهن کان گهڻا زميندار گهوڙن تي سوار هئا، ته پاڻ هڪ ننڍڙي پار جي رڻ جو آواز ٻڌي
 شتر-وار کي حڪم ڪيائون ته ”آواز طرف هل.“ پوءِ سڀ گهوڙيسوار به انهيءَ طرف
 وڌي. پاڻ ننڍڙي پار کي بيگاهه وقت جهنگل ۾ رڻدو ڏسي اٺ تان لهي پيا، ۽ پنهنجي
 پٽ جي رومان سان سندس منهن آگهي ڪاٺونس رڻن جو سبب پڇيائون؛ سندس ورائي تي
 کيس اٺ تي پاڻ سان ويهاري سندس غريب والد جي جهوڙيءَ ۾ وٺي ويا، جو ويچارو
 هڪ عاليشان سينگاريل اٺ ۽ هيترا سارا گهوڙيسوار ڏسي ڊڄي ويو، ۽ گهر ۾ چڄي ويو.
 پاڻ کيس تسلائون ڏيئي ٻاهر ڪڍرايائون، ۽ کيس ويهه رپيا خيرات ڏنائون ته آهي پيا
 انهيءَ نينگر جي لٽن ۽ خوراڪ تي خرچ ڪري. نه فقط ايترو، مگر انهيءَ چوڪر کي طهرائي،
 پڙهائي، روزگار سان لاٿائون. هيءُ آهي هڪ رحمدليءَ جو زنده مثال!

پنهنجي آخرين بيماريءَ وقت جڏهن عمرالدين شر، جو فقير نصيرالدين صوفيءَ جا ليگر
 پڙهائيندو هو، سو وٺن خير عافيت پُرسِيءَ لاءِ لنگهي آيو ۽ عرض ڪيائين ته ”قبله عالم!
 ست سؤ روپين جي ضرورت اٿم جو ڍل ۾ ڏيندس.“ پاڻ هڪدم عمرالدين شر کي ست سؤ
 روپين ڏيارڻ جو حڪم ڏنائون، ۽ حاضرين ڏانهن منهن مبارڪ ڪري فرمايائون ته ”سرورڪالذات
 من کي هڪ شخص دعوت ڏيئي گهرايو ۽ کين پنهنجا دنيا، گهڻا ۽ ٻڪرين جا ڏڻ ڏيکاري
 فخر ڪرڻ لڳو، ۽ چوڻ لڳو ته قبله عالم، هي سڀ منهنجا آهن.“ پاڻ فرمايائون ته ”انهن
 مان ڪوبه دنيا ڪا به ٻڪري خدا جي راه ۾ ڏني اٿي؟“ جواب ڏنائين ته ”قبله هڪ ٻڪري
 وٺ خدا جي حيرت ڪئي اٿم.“ پاڻ فرمايائون ته ”بس، اها ٻڪري تنهنجي آهي؛ اها سڀ دنيا
 ۽ ٻڪريون پرايون آهن.“ ائين چئي، مرحوم پير شهاب الدين شاه جن فرمايو ته ”هڪڙي
 کي راه خدا ۾ خرچ ڪجي ٿو، سوئي ڪم ايندو، باقي ٻيو سڀ ڪجهه پراڻو آهي.“

مطلب ته مرحوم پير شهاب الدين شاه صاحب جن هر قول ۽ فعل ۾ پنهنجي سولي ڏانهن
 رجوع هئا، ۽ تمام حياتي پنهنجي رب ۽ رسول صابر جن جي عڪس جي تعمير لاءِ وقف
 ڪئي هئائون، ۽ حلق خدا جي خدمت سندن نصب العين هئي. الله تبارڪ و تعاليٰ شال طفيل
 سردار دوجهان ۽ شهنشاھ ڪون و مڪان، انهن تي غريق رحمت فرمائي ۽ سندن اولاد کي
 سندن نقش قدم تي هلڻ جي توفيق عطا فرمائي. آمين، ٿر آمين!

مولوي غلام رسول عرف محمد هاشم "هاشم" مرحوم شڪارپوري

سنڌ جي سرزمين هميشه کان علم و ادب جو سرچشمو رهندي پئي آئي آهي، جنهن مان اعليٰ ۽ بزرگ هستين کي وجود ۾ پئي آندو آهي، جن پنهنجي علم ۽ حڪمت جي وسيلي آهي آهي ڪارناما ڪيا، جيڪي رهنديءَ دنيا تائين قائم رهندا: مولوي غلام رسول صاحب به انهن مان هڪ بزرگ هستي هئي. سندن سچو نالو مولوي غلام رسول ولد خديفو پير محمد هو. مولوي صاحب جن حضرت رئيس العارفين حواء امين شاه چشتي عبيد رحمة جي وڏي حيفي مولانا حافظ صاحبڏني صاحب چشتيءَ جا پڙ پوٽا هئا.

مولوي صاحب جي ولادت تاريخ ۳ مارچ ۱۸۶۳ع تي شڪارپور ۾ ٿي، ۽ پنهنجي سموري حياتي انهي ئي گذاريائون. سندن ٻارائي وهيءَ بابت ڪو خاص احوال نٿو ملي؛ البت جڏهن سمجهه ڀريا آيا، تڏهن قرآن پاڪ پڙهڻ شروع ڪيائون، ۽ پوءِ قاضي سيد بهادر علي شاه لودين، جيڪو حضرت خواجہ سيد محمد گيسو دراز چشتي قدس سره جي اولاد مان هو، انهيءَ صاحب جي شاگرديءَ ۾ آيا، جنهن صاحب کين فارسيءَ جي تعليم ڏني. مولوي صاحب چشتي ۽ صابري طريقت جي سلسلي ۾ منسلڪ هئا، ۽ پنهنجي استاد قاضي سيد بهادر علي شاه ۽ حضرت مولانا خليفي پير محمد چشتيءَ جي مريدي اختيار ڪيائون.

مولوي صاحب جي طبيعت ڪو لاڙو دنياوي ڳالهين ڏانهن بلڪل ڪونه هو، جهڙي تعليم حاصل ڪرڻ کان پوءِ شڪارپور ۾ نواب سخي مدد خان مرحوم جي مشهور جامع مسجد جا امام ۽ خطيب ٿي رهيا. سندن زبان ۾ ڏاڍي شيريني هوندي هئي، جنهنڪري سندن وعظ ڏاڍو اثراتو ۽ زوردار هوندو هو. تنهن کان سواءِ پاڻ حڪمت جو ڪم به ڪندا هئا، جنهن جي ڪري ان ڀري ڀري تائين مشهور هئا. مولوي صاحب هڪ وڏو عابد ۽ عالم شخص هو. پنهنجي سموري حياتي الاهي ذڪر، تلاوت قرآن پاڪ ۽ درس و تدريس ۾ گذاريائين. پاڻ ئي شاديون ڪيائين، جن مان پنج فرزند پيدا ٿيس. سندن وڏي فرزند جو نالو بيان شهاب الدين چشتي آهي، جيڪو شڪارپور جي هفتوار سڌي اخبار "شهباز" جو مالڪ ۽ اديب آهي. مولوي صاحب ۶۳ ورهين جي ڄمار ۾ تاريخ ۲۷ جون ۱۹۲۶ع تي وفات ڪئي.

سهران

مولوي صاحب کي علم و ادب سان اڻ ڇڳي دلچسپي هئي. هند و نصيحت تي سنڌي ۽ ۾ ٿي ڪتاب ”تنبیه المسلمین“، ”معراج نامہ“ ۽ ”ميلاد نامہ“ تصنيف ڪيا اٿن. انهيءَ کان سواءِ هڪ ڪلام جو ڪتاب نالي ”مجموعہ ڪلام“ هاشم“ پڻ يادگار ڇڏيو اٿن، جنهن ۾ سنڌي، سرائڪي ۽ فارسي ڪلام موجود آهي. سندن تخلص ”هاشم“ هو، ”مجموعہ ڪلام“ هاشم“ مان مثال طور ٻه فارسي غزل ڏجن ٿا، جن مان معلوم ٿئي ٿو ته مولوي صاحب علم عروض ۾ ماهر هو ۽ فارسي زبان تي چڱي دسترس حاصل هيس.

دل ۾ کڙ شوقِ عشق ٻار شد مست،
نغم از مهر آن دلدار شد مست،
ازين ميخانه پاڪان چشيدند،
حبيب و سالڪ دينار شد مست،
ازين ميخان چشيد جرعہ مقصود،
انالحق گفت و بر دار شد مست،
بگرديدم هم گلزارِ هالو،
به نظر من هم گلزار شد مست،
اگر برسي تو از ”هاشم“ حقيقت،
ازين مٽي خفت و بيدار شد مست.

روز و شب طالبِ خدا مي باش،
بفر و درد مبتلا مي باش،
ببجگانه گذار مخلص وار،
هم گهي دلفگار مي باش،
”هاشم“ گر تو رستگار شوي،
قاصدِ بيتِ رب خود مي باش،
چون شوي فارغ از مناسڪ او،
ذاهبِ روضه نبي مي باش،
روضه ديدہ بگو تو اي احمد،
سرورا دستگير من مي باش،
حامر جز تو نيست [هيچ] مرا،
شافعا شافعِ حشر مي باش،
”هاشم“ نيست هيچ غم دل را،
چو تو مرد در بيار خود مي باش.

مرحوم مولانا اله بخش مهيسر

مولانا مولوي اله بخش مرحوم، ولد وڏيرو عمر، مهيسر، زميندار، ڳوٺ ٻيري تعلقي، سيوڙ ضلعي دادوءَ جا بزرگ هئا. سندن ولادت جي تاريخ جي ڪا خبر نه آهي؛ ايت سندن وفات غالباً ۱۳۴۶ هجريءَ ۾ اٽڪل چاليهن سالن جي عمر ۾ ٿي، ۽ ان مان اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته ۱۳۰۶ ۾ تولد ٿيا هوندا.

مولوي اله بخش مرحوم پنهنجي ڳوٺ ٻيريءَ ۾ مولانا عبدالرحمان فيروز شاهيءَ کان علم حاصل ڪيو. کين ڪماليت کي رسڻ جو گهڻو شوق هوندو هو. مسائل جي تحقيق ۽ ڪتابن جي مشڪل مقامات جي حل ڪرڻ جي ولولي سان مولوي صاحب کي مطالعي جو به بيحد شوق هو. موصوف، مولوي ٿيڻ کان پوءِ، مولانا همايولي ۽ مولانا مير محمد نورنگيءَ کان به ڪجهه علم حاصل ڪيو.

مولوي صاحب مرحوم نهايت متقي ۽ نيڪ بخت بزرگ هئا. هڪ دفعي هڪ آخري مشجرتريت ڪوشش ڪئي ته مولوي صاحب کان هڪ لاجائز فتوا حاصل ڪري. ان سلسلي ۾ مولوي صاحب جي والد بزرگوار به کين چيو ته اسان جا ڪئين ڪم ڪاريون مشجرتريت سان ٻيا پون، ان ڪري چڱو ائين آهي ته تون ان جو رايو رک؛ مگر مولوي صاحب صاف انڪار ڪيو. مولوي صاحب جون صفتون ولين جهڙيون هيون. مڙس نهايت سهڻو ۽ قدآور هو، طبيعت جو تمام نرم هو. وصيت ڪيائين ته "آخِ مران، ته مون کي ڪٿا جي صندوق ۾ وجهي دفن ڪجو" - ۽ ائين ئي ڪيو ويو.

مولانا مرحوم جي همعصرن مان مولوي حاجي الاهي بخش صاحب جو نالو قابل ذڪر آهي، ۽ مولوي محمد لاڙائي سندن لائق شاگرد هو.

مرحوم مولانا عبدالرحمان فيروز شاهي

مولانا عبدالرحمان، ولد خليفو خدا بخش مرحوم، فيروز شاه تعلقى ميهڙ مبلعي دادو ۽ جا ويند هئا۔ ابتدائي تعليم پنهنجي وڏي ڀاءُ مولانا خليفي گلاب الدين ۽ مولانا عطاء الله صاحب کان ورتائون؛ مگر سندن طبيعت جي پياس پوري نه ٿي، ان ڪري دوباره شهدادڪوٽ، هٻيون ۽ پوءِ گهوٽڪي ۽ مولانا قمر الدين وٽ وڌيڪ علم حاصل ڪيائون. مولانا عبدالرحمان صاحب ڳوٺ ڀيري تعلقى ميهڙ ۾ به تعليم حاصل ڪئي، ۽ مولانا عطاء الله صاحب جي وفات کان پوءِ وري اچي فيروز شاه ۾ رهيا.

مولانا صاحب مرحوم نهايت مسافر نواز ۽ غريب پرور هئا. سيرت ۽ صورت جا سهڻا هئا. فيروز شاه جي عالمن مان هي آخري چراغ هو، جنهن جي گل ٿيڻ کان پوءِ شهر اجڙي ويو. مولانا مرحوم ۱۳۴۷ ۾ وفات ڪئي، ۽ فيروز شاه جي قبرستان ۾ مولانا حاجي عطاء الله صاحب مرحوم جي ڀرسان مدفون آهن.

مولانا مرحوم جي شاگردن ۾ مولوي الله بخش مهيسر (ڳوٺ ڀيري، تعلقو ميهڙ)، مولوي محمد قاسم ولد مولوي محمد حمزه ڏيپر (ڳوٺ ڀيري، تعلقو ميهڙ)، مولوي محمد صادق صاحب مورائي ۽ مولوي محمد صاحب چيچاڀوري (تعلقو ڪڪڙ)، وغيره ڪافي مشهور آهن. راقم الحروف پڻ فارسيءَ جا ڪتاب کائڻ پوهيا آهن. خدا مرحوم تي رحمت ڪري!

قطعه تاريخ

عبدالرحمان برفت از گيهان،	آنکه بوده مضل حق منصور؛
عالم و فاضل و فقيه رمان،	در سخا و کرم بسي مشهور؛
کرد نشر علوم حق شب روز،	سميء او نور دين شده مشكور؛
در رجب رفت او به بستان و شش،	سوي خلد برين ر دار غرور؛
با انهي طفل حشر رمل،	بنده حویش را بکن متغور؛

پهر تاريخ ڪرد فڪر "اديب"

گشت ارشاد: "عالمي منظور"۔ (۱۳۴۷)

مولانا عبدالرحمان دامراھو مرحوم

مرحوم مولانا عبدالرحمان جي جي والد بزرگوار جو اسم عنايت الله ذات پنوھر ۽ پاڙو دامراھو آھي؛ مگر پاڙي سبب عام طرح سندس ذات ”دامراھو“ ڪوٺڻ ۾ ايندي آھي. جندن خاندان صدين کان وٺي ٻوٽ دامراھو تعلقي لاڙڪاڻي ۾ مقیم آھي. مولانا صاحب جا وڏا ميرن جي صاحبيءَ ۾ حڪومت جي ڪن مکيه عهدن تي فائز ھئا. مرحوم خير محمد دامراھو ميرن جي حڪومت ۾ مھيارڪار ھو. سندن واڌ وڇواري طبقي جو زميندار ۽ آبادگار ھو. مولانا عبدالرحمان مرحوم ڳوٺ دامراھي ۾ ھجري سن ۱۲۶۸ ماھ رجب تاريخ ۲۷ جي متبرڪ روز تي ھن دنيا ۾ جلوه افروز ٿيو ھو.

جيئن ته مولانا صاحب جي ولد شريف کي عارپ جي ڌنڌي سان شوق ھو تنھنڪري مولانا مرحوم جي ننڍپڻ واري عرصي ۾ تعليم ڏانھن ڪو خاص طرح توجهه ڪونه ڏنو ويو ۽ ڪن ڪيتي ۽ ڪم سان لاٿر ويو. مولانا صاحب جو چوڻ ھو ته ”اسان ٻارھن ورھين کن جي عمر تائين فقط ڪيتي ۽ ھو ڪم پئي ڪيو، مگر ٻوٽ والد بزرگوار ڪن دوستن جي چوڻ سبب مون کي ڳوٺ پنکڻ ڊيري تعلقي رتيڊ ڊيري ۾ ان وقت جي مشھور مدرسو مولانا عبداللہ مرحوم وٽ تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ موڪليو.“ مولانا صاحب جن اتي لاريءَ جي مڪمل تعليم حاصل ڪئي. ان بعد عربي تعليم جو فيض گهٽو ڪي ۽ ۽ مولانا قمرالدين صاحب وٽ حاصل ڪيائون. آخرين طور ديني سند ھمايون شريف ۾ مولانا جناب عبدالغفور صاحب مرحوم وٽ حاصل ڪيائون. تنھن کان بعد تدريس جو ڪم پنھنجي ڳوٺ دامراھن ۾ شروع ڪيائون، جتي سوين شاگرد ديني فيض حاصل ڪري ڪماليت جي درجي کي پھتا، جن ۾ مکيه ھي آھن: مولانا محمد حسن جوھيءَ وارو، مولوي محمد صالح دادو وارو، مولوي حاجي حافظ احمد ٻار ساکن درگاھ ملان ڪاٺيار، مولانا خوش محمد ميروخاني، مولانا غيفو صاحب فتح محمد دامراھن وارو (ستي جتي بزرگ) وغيره. ان بعد مرحوم مولانا عبدالرحمان کي بلوچستان جي مکيه جرگي جي سردارن ڪوٺيا ۽ گهرايو ۽ ڪن ديني فتوائن لاءِ جرگي ۾ مقرر ڪيو ويو، مگر ھن درويش ۽ آزاد خيال بزرگ کي اتي اطمینان حاصل ڪونه ٿيو، ۽ ستت ئي جناب حضرت پير سائين پاڳاري سيد شاھ مراد جي خدمت ۾ پير پاڳاري جي ڳوٺ ۾ ڇھ حاضر

ٿيا. اتي مولانا صاحب جي - والي دسي ايمان ۽ فطرت جو ڪم هيو - يعني کين دوڪاڻ هاري مفتي مقرر ڪيو ويو. اتي جناب حضرت پير پاڳاڻي سائين جن جو وڏو واز هو. درڪاڻ هڪ ماڻ روڻائي ايئن مولانا صاحب کي حاصل ٿيو. مولانا مرحوم ڪافي عرصو اتي گذاريو ۽ قائد پير صاحب جي جي وفات بعد وري واپس پنهنجي وطن ڏاڍرامن ڏانهن واپس آيو. ۽ ههات پيڙهي سان تدريس جو ڪم شروع ڪري ڏنائون. انهيءَ عرصي ۾ ڪوٽ جو جامع مسجد نشن ۾ تعمير ڪرايائون ۽ ان سان انر ۾ لڳو لڳ هڪ حجره به تعمير ٿيو. جنهن ۾ تدريس جو ڪم ڪندا هئا. مسجد سان لڳ ڏکڻ ۾ هڪ برٻان چڙهيل آهي، جنهن ۾ هينئر پاڻ مدفن آهن. انهيءَ عرصي ۾ ديني تصنيفات جو ڪم به شروع ڪري ڏنائون، جنهن ۾ ”ساوي رحماني“ نالي هڪ وڏو ڪتاب تصنيف ڪيائون، جو فارسي ۽ اردو ۾ آهي ۽ سندن قابليت ۽ علميت جو چوهر ۽ هر اهل علم لاءِ رهبر آهي. مذڪوره ڪتاب سندن رادرزاي ميان عايت الله ڏاڍرامي وٽ موجود آهي.

مرحوم مولانا صاحب عبدالرحمان جو طريقو نقشبندي هو، جو سندن تصنيفات ۾ قول ۽ فعل سان ظاهر آهي ۽ ان هن طريقي نسبت سندن تصنيفات ۾ گهڻو تاڪيد ڪيو ويو آهي. شعر ۽ شاعريءَ سان دلچسپي ڪانه رکندڙ هئا. ساز سرود ۽ راڳ روپ ڪان بلڪل بريجز ڪندڙ هئا. سندن قول آهي ته ”جنهن قوم جو چاه ساز و سرود سان آهي، اها نور روحاني طور تباه ٿي ويندي.“

مولانا صاحب عربيءَ زبان ۾ ڪافي مهارت رکندڙ هئا. مولانا صاحب جن سن ۱۳۰۷ھ ۾ قريظ حج ادا ڪرڻ واسطي حرمين شريفين ڏانهن ويا هئا، ۽ اتان ڪيترا عربي ديني ڪتاب چڱي تعداد ۾ خريد ڪري پنهنجي ذاتي ڪتبخاني ۾ آڻي رکيا هئا. سندن انگريزي ڪتبخاني ۾ هزارن روپن جا ناياب ڪتاب موجود هئا، جي سندن وقت بعد سندن اولاد جي چڱيءَ طرح نظر نه رکڻ سبب درهم درهم ٿي ويا ۽ ڪيترا ڪتاب سندن شاگرد کڻي ويا. حضرت مولانا جن اٽڪل ۲۵ سال کن حضرت پير پاڳاري سائين جن جي بارڪاه ۾ رهي ديني خدمت سرانجام ڏني؛ ان بعد موتي گهر ڏاڍرامن ۾ آيا ۽ فارسي ڪتاب ”فتويٰ روحاني“ آخريين منزل تي رسايائون، ۽ هالي حياتيءَ جا ڏينهن داد خدا ۾ ۽ ديني علم هٿن ۾ پيو ڪيائون. جيتوڻيڪ حضرت مولانا صاحب جن پيرن ٿي ويا هئا، مگر تنهن هوندي به سندن جسماني قوت ۽ روحاني قوت بچند مڪمل هئي ۽ حواس جي بهتري حاصل هين. پهرين مهاپاري اڙائيءَ جي هاديءَ سڌ جي ڪن حصن ۽ ان سان گڏ ظلمي لالچ ۾ ڪنهن جي بيماري ايئن. مولانا مرحوم لاءِ به اهل جو اهاڻو ٿيو؛ هيءُ سٺي عالم زاهد پاهو ۽ فطرت جو درياه هن منجهس بهاريءَ جو شڪار ٿيو، ۽ پاهنن صالح شاگردن، عزمن ۽ دوستن کي داغ جلدائيءَ جو ڏيئي هن قاضي دنيا مان موڪلائي دارالبا ڏانهن راڻي ٿيو. ابا ليک وانا اليه واهيون. مولانا مرحوم جي مزار مبارڪ جامع مسجد ڏاڍراما جي ڀرسان خاص قبرستان ۾ آهي.

مولانا عبدالرحمان مرحوم بردبار ۽ ذيرج وارو انسان هو ۽ هميشه اورج رهندو هو. تدریس جي مشغولي ۽ هوندي به والد کاتي ۽ جي وقت ۾ پنهنجي کيتي ۽ جي ڪم جي به نظرداري ڪندو هو ۽ هميشه خوش خلق رهندو هو. هر انسان سان نرمي ۽ همدردِيءَ سان پيش ايندو هو. ڪاوڙ يا غصو وٽس قطعاً حرام هو.

مولانا مرحوم بدن جو ڀريل، قد ۾ وڇيرو ۽ بالڪل پوري رنگ جو هو. پيشالي ڪشادي نور سان نماز، شڪل جو سهڻو، ڏاڙهي گهاٽي ۽ چاڀين، وار شرعي نموني جا ۽ پوشاڪ هميشه سفيد ۽ صاف پائيندو هو. ٻارعب آدمي هو. صوم و صلوات جو تهجد سميت سخت پابند رهندو آيو. نيڪوڪار ماڻهن کي سخت پائيندو هو. هميشه گفتگو قرآن ۽ حديث موجب ڪندو هو. صحبتين جو چوڻ آهي ته اسان مولانا مغفور کي سخت انولندڙ تقرير ڪندي نه ڏٺو.

مرحوم کي هن وقت پويان هڪ پوتو ۽ ٻه پڙ پوٽا ۽ پائٽيا آهن. سندس پائٽين سان هڪ نالي مولوي عنايت الله کاتي مشهور آهي.

جيتوڻيڪ مولانا مرحوم هميشه سادو رهندو هو، سادي طبيعت جو انسان هو ۽ ڪڏهن به پن کي خود پسند نه بنائين، تاہم چند علمي فيض جون ڪراستون ڏيکارباڻين.

(۱) گروت ڏامراهن ۾ هڪ غريب جي گهر کي هڪ ڏينهن اوچتو اچي باهه لڳي. سخت گرمي ۽ جي موسم هئي ۽ جهولو تيز لڳي رهيو هو. ماڻهن باهه وسائڻ لاءِ وس ڪيا، مگر باهه نه اجهائين. مولانا مرحوم جن خبر پوڻ شرط آئي آيا. ٽن ڪچن پٿرن تي ڪجهه پڙهي هڪ هڪ ڪري باهه ڏانهن اڇلايائون: پهرئين پٿر اڇلائڻ سان باهه جو رخ سنجي گهرن کان ٻئي خالي طرف ڏانهن ٿيو، ٻئي پٿر جي اڇلائڻ سان باهه جو دور گهٽيو، آخر ٽئين پٿر اڇلائڻ سان باهه هڪدم ٽڙي ٿي ويئي، ۽ شهر سڄو باهه جي خطري کان بچي ويو.

(۲) هڪ دفعي جي ڳالهه آهي ته مولانا صاحب جن تدریس جي ڪم ۾ مشغول هئا، ته ايتري ۾ هڪ گهوت جي سرڪس دهلن ۽ دماسن سان مسجد شريف وٽان اچي لانگهائو ٿي. سرڪس ۾ ڪلٽي منهن زالنون نچي رهيون هيون. مولانا صاحب کي اهو ڏسي سحت السوس ٿيو. پنهنجو هڪ شاگرد موڪلي سرڪس وارن کي هدايت ڪيائين ته اهو ڪم غير شرعي آهي، توهان اسلام وارا ٿي ڪري انهن نه ڪريو، مگر هنن طنز به نموني جواب ڏنو، جنهن تي مولوي صاحب جن ٿڌو ساھ ڪٽيو: رات ٿي، گهوت کي لائون ڏنائون. ڪاري تي ويهڻ مهل گهوت بيهوش ٿي ڪري پيو! ماڻهو اچي مڙيا، ۽ گولا ۾ ڪيترين عورتن کي ڏڪ لڳا، گهوڙين هن کي بندسڻ سمجهيو، ۽ مولوي صاحب کي راضي ڪرڻ لاءِ سٿون ڪرڻ لڳا. حضرت مولانا جن سرڪي چين ته ”باها، هيءَ مون ڏانهن نه پائيو، سڀ سالڪ سائين ٿو ڪري“. انهيءَ وقت کان اڄ سوڌو سندن خاندان جا پويان فرد ۽ اڌ شهر، شادين حواءِ غمين ۾، غير شرعي فعل اصل ڪونه ڪن.

مولانا مرحوم عبدالرحمان جي وفات تي سندن هڪ شاگرد خليفه مرحوم فتح محمد جو
 قطع تاريخ هن ريت آهي:

علائه عالمان و بلغای دوران	سلام سالکان فضیلا گهان
محقق با فکر صائب خداداد	بفتویٰ شرح راسخ همچو نعمان
بزم و ورع ابدالدهر گشت	ستوده همچو بوذر و شان سلمان
باسر عبدالرحمان گشت موسوم	لقب اومولوي وردر جهان دان
بماه صفر حادي عشر تاريخ	ایام عمر او گردیده پایمان
بروز جمع پس از پاس واحد	توجه کرد سو گلگشت رضوان
بسي اندوه واقع شد بحال	ز رحلت مورد الطافت یزدان
قطع کن سخن "احقر" از غم دل	برایش خون از غمفار هفتران
خدا بخشید ورا در دار عقی	مقام صالحان فردوس پایان
ز رحمت خدا با خود شغل دید	ازو تاریخ سالش نیز برخوان

۱۳۴۸

سر حور علامه محمد قاسم گڑهي ياسيني *

حضرت مولانا سال ۱۳۰۰ هـ ۾، مهيني ربيع الثاني جي سورھين تاريخ آچر جي ڏينهن صبح جو ڄائو. سندس ڄمڻ جو تاريخي بيت هي آهي:

پرسش از ميلاد او کردم سروش "صدر اعظم" گفت تاريخش بگوش

۱۳۰۵

مولانا سمورو علم اول کان آخر تائين پنهنجي والد مولانا محمد هاشم صاحب وٽ پڙهيا. فقط ۲ ڪتاب والد صاحب جي وفات کان پوءِ علامه مولانا عبدالغفور صاحب هلايو ۽ کان ٺڙهي فارغ التحصيل ٿيا.

علم جي دستاربندي ڪري، پنهنجي والد بزرگوار واري مدرسي ۾ پڙهائڻ لڳا. سندن طبيعت جو ذڪار ۽ تقرير جي فصاحت شهر آفاق هئي، جنهنڪري پري پري کان ڪيترائي طالبعلم، سڄي سنڌ، مڪران، بلوچستان، افغانستان ۽ پنجاب مان سندن مدرسي ۾ پڙهڻ آيا ۽ چڱي استعداد وارا ٿيا. ڪيترن ئي دستاربندي ڪري پنهنجا مدرسا وڃي کوليا، جن مان هي مشهور و معروف آهن: سندن ڀاءُ مولانا محمد ابراهيم صاحب گڙهي ياسيني، مولانا صاحب داد خان صاحب (مفتي اعظم پاڪستان)، مولانا احمد صاحب قاضي مڪران، مولانا ولي محمد صاحب (قاضي مٺوئي بلوچستان)، مولوي عبدالعليم صاحب، مولوي غلام صديق صاحب خجڪي، مولانا محمد حسين صاحب (مدير "الحيف" جيڪب آباد)، مولوي محمد حسن صاحب مڪرائي، مولانا صاحبڏنو صاحب قوئي، مولوي عبدالرحمان صاحب بلوچستاني ٿر جيڪب آبادي، مولوي حافظ محمد هاشم صاحب اسحاق ڏيرائي، مولوي فضل محمد صاحب واعظ گڙهي ياسيني، مولوي محمد عابد صاحب استوي ۽ مولانا نصيرالدين صاحب شهدادڪوٽي.

مولانا صاحب فارسي جي پڙهڻ کان وٺي شعر چوڻدا هئا. سندن شعر نهايت شسته ۽ برجسته آهي. حضرت عارف ڪامل سيد احمد شامي، جو اعليٰ درجي جو شاعر هو، مولانا جو شعر ٻڌي هڪ هڪ بيت تي "عجيب عجيب" جا لفظ چوندو هو. لموني جي لاءِ چند اشعار هيٺ ڏجن ٿا.

* هيءَ سوانح عمري، مولوي نجرالدين ۽ سندس دستخط مواد تان ورتل آهي. - سرٿم

روی دلدار من است این یا منور اختری،
حلقه لعل است یا قند است یا آب حیات،
چو چوهای طوطی است این یا نوای عندلیب،
*

دل بتار زلف آن دلدار شد آویخت،
قد و خد و روع و موع و بوع کیسوی دراز،
عقل "قاسم" در فراقش شد پریشان ای عجیب،
*

دل دلدادۀ را در درد دائم تابکی داری،
زالل وصل از جام وفا در کام تشنه ریز،
هر از بلبل شنیدم "قاسم" میگفت با ناله،
*

ساقی بهار جام جهان بین پر از شراب،
حضر حیات من بهشان جرعه زلال،
ظلمت نشینم اندر ظلمات "قاسم"،
■

بهار آمد نظر پر سبزه و گلزار می زبید،
بدۀ ساقی می باقی بدست هاشق مضطر،
ایا "قاسم" ز اوج عرش خوشخوان این غزل خوش را،

یا بد بیضا است این یا ماهتاب انوری،
یا لیل بار است یا حوضی ز آب کوثری،
یا کلام "قاسم" است اندر ثنای سروری،
*

لی رهائی را امید و نی شود یکسخت،
بر سر روی زمین شور و شغب انگیزد،
کی عجیب چون عشق آمد عقل شد بگریند،
*

حدیث هجر را هر روز قائل تابکی داری،
بروز عمر عطشانم چو صائم تابکی داری،
دل دلدادۀ را در درد دائم تابکی داری،
*

تا عکس صورتش نگرم در شراب ناب،
تشنه لب آمدم بهجنابت برای آب،
باشد که برتوی فگند نور آفتاب،
■

چو صوفی سبز پوشش بر سر اشجار می زبید،
که جام بادۀ گلگون در کف میخوار می زبید،
که چون به در نجوم، این شعر در اشعار می زبید،

مولانا جو شعر فارسی بر بالکل گهلو آهی - غزلیات، تواریخ، رتعات، منظوم، مناجات،
نصائد و متفرق اشعار. سنڌی ۲۰۰۰ به کجھ شعر چيو اٿن. نموني لاء ۲۰ چار شعر هت لکجن ٿا:

مٺ مٺ روي مٺلي اهل زمين جو چاهي
نيئن سندس پراپر ٽرڪس چمن جو چاهي
قدسي دهن سان دلبر زنده ڪري مٺن کي
اعجاز عيسوي جي مٺ تنهن دهن جو چاهي
مرسل جو معجزو ڏس آگر سان چند چيرڻ
حاذق عصاءِ موسيٰ بيضا هٿن جو چاهي
مريي عجيب بيشڪ ڪوٽر جو "قاسم" آهين
تشنه کي ديسر بخشڻ چار سڪن جو چاهي

مولانا جي تصنيف مان ٽن جلد "قاسم" نالي ڇاپيل آهي، ۴ چئن
پنجن جلدن جيتريون قلمي تحريرون موجود آهن - رسالہ در بارہء تقليد؛ الفاظ القرآن ۽ معنيٰ،
فارسي، قلمي، ناتمام؛ مجموعہ اشعار (قلمي)؛ عمرۃ الا، في ذکر اخبار الڪتبار (مطبوعہ).

مولانا جي فتوائن کي ايتري مقبوليت هئي، جو سندس مورخ صحيح کان سواءِ ٻئي ڪنهن به عالم جي فتويٰ تي حلق الله اعتبار نه ڪندي هئي. بلوچستان جا ڪيترا معاملات فيصلو لاءِ مولانا وٽ ايندا هئا. بعض اوقات بلوچستان جا حاڪم مولانا کي موقعي تي گهراڻي فيصلو ڪرائيندا هئا.

مولانا جي بيعت سلطان الاولياء حضرت خواجہ عبدالرحمان صاحب سرهنديءَ سان هئي. ساري عمر پاڪستاني، تقويٰ، صبر، استقلال، صلوة و صوم جي پابندي، حلم، خوش اخلاقي ۽ خنده روييءَ سان گذاريائون. ٻاهر يا گهر ڪڏهن به ڪنهن تي غصو ۽ ڪاوڙ نه ڪئي هئائون.

مولانا سنڌي، فارسي ۽ عربي ٻولي ۾ گهڻائي ۽ نهايت فصيح ۽ بليغ قادرالڪلام هئا. جڏهن عربن سان عربي زبان ۾ ڳالهائيندا هئا، ته سندس فصاحت ۽ بلاغت کي ڏسي عرب خود حيرت ۾ پئجي ويندا هئا. ڳڙهي پاس جو زميندار اعظم خالصاحب حاجي شمس الدين خان درالي ٻارڪري، هڪ دفعي سيد جمال الدين خلاني سيد عبدالرحمان - سجاده نشين خانقاه حضرت غوث اعظم جيلالي بغداديءَ - جي ارزند کي دعوت ڪري وٺي آو، سندس همڪلامي ۽ مجلس لاءِ مولانا جي به دعوت ڪيائين. سيد جمال الدين مولانا جي فصيح عربي ڳالهائين کي ٻڌي ايترو معظوظ ٿيو، جو حاضرين مجلس کي چيائين ته ”مون غلات کان وٺي سورت تائين سڄو هندستان ڏٺو آهي - ههڙو عالم ڪٿي به نه ڏٺو اٿم!“ مرحوم جن ۴۴ ورهيه عمر جا پڙهڻ، پڙهائڻ، فتويٰ ۽ قضا جي شغل سان گذاري، ۱۸ تاريخ ذي القعد جي سال ۱۳۴۹ هجريءَ ۾ وفات ڪئي. انا ليکڪ وٽا اليه راجعون. سندس سزار ڳڙهي پاشين جي اولهه طرف هڪ منڇي جي هيٺان زيارتگاه خاني الله جي آهي، جتي سال بسال انهيءَ تاريخ تي عالمن، حافظن ۽ ٻين صالح انسانن جي وڏي مجلس ختمي خواليءَ جي ٿيندي آهي.

مولانا مرحوم جي وفات جو صدمو نه فقط عزيزن ۽ شاگردن، دوستن ۽ مخلصن تائين محدود رهيو، بلڪ هڪ عام ماتم هو. سچ چيوائين - ”موت العالم موت العالم“. ٻري ٻري کان سندن مخلصن مرثيا لکي موڪليا. سيد عبدالفتاح صاحب رضائي شيخ الدلائل في المسند النبوي مديني منور کان عربيءَ ۾ چند ابيات لکي موڪليا، حاجي پير محمد اسماعيل جان سرهنديءَ ٿرپارڪر ضلعي مان فارسيءَ ۾ مرثيو تاريخي بيتن سميت موڪليو؛ حڪيم مولوي مطيع الرحمان صاحب اردو ۾ ضلعي قيص آباد مان، مولوي محمد عظيم صاحب ”شيدا“ سنڌيءَ ۾، مولوي نذير حسين صاحب ۽ مسٽر جان محمد صاحب ”محسن“ به سنڌيءَ ۾ مرثيا چيا؛ مولانا صاحبزاد صاحب منشي اعظم پاڪستان، قاضي محمد ابراهيم صاحب ڪاروائي ۽ مولوي قمرالدين صاحب مديني منور ۽ ٻين ڪيترن فارسي ۽ مرثيا چيا. انهن مان ڪي بيت هيٺ لکجن ٿا.

پير صاحب سرهندي، مختصن به "روشن":

محمد قاسم آن علامه دهر لکورو و لکوخو و نکولام
هزاران طالبان نزدش رسانيده لصاب علم حقاسي يانجام
ر وصلش گفت "روشن" باصد آه بکو گل گشت شمع اهل اسلام

۱۳۴۹ هـ

مولانا صاحبزاد صاحب "نامح":

آن اسام محمد قاسم که بعنر خصال بود فرید
کس نظيرش ندید در عالم خلق حق را بخلق نیک خرید
گفت "نامح" منش بزیب حلوس "طائر روح او بمرش پرید" - ۱۳۴۹ هـ

فاضل محمد ابراهيم صاحب کاروانی:

آن نقيد المثل و خبر اسن
بي سر وقف گفتش تاريخ
مفتيء منصور فاضل يامين
"فخر احتاف زيب زمرة دين" - ۱۳۴۹ هـ

حکيم مطيع الرحمان صاحب "مطيع":

جو محمد قاسم اهل نوش تھے
ديکے داغ غم نہ ذيقند مين
عالم بمثل يکتای جهان
جل بسے وہ جالب باغ چنان
"واصل رب ہو گیا فخر زمان"

مولوي محمد عظيم صاحب "شيدا":

روز روشن آج ٿيو ديجور کان تاريخڪتر
رات ٿي تاريخڪ ويتر جو ٿيو خسف القمر
مان پریشان ٿي چيو شايد ٿيو سور الحشر
عجب سان هاتف چيو روئي ته علامه بشر
يعني مولانا محمد قاسم مفتي دهر
بنهنجي رونق کان ڪري خالي ويو پروجر
خون گريبان ٿي ويو پير ڪهن هي آسمان
بحر الهی ۾ مبتلا آهي ٿيو سارو جهان
هر بشر جي روءِ مان ماتم اهو آهي عيان
درد دل جي جو پڙايان مان ڪري ڪهو بيان
مرض ۾ ماتم ڪندي "شيدا" گهڻو بيمار ٿيو
ابو نسان کان زياده چشم اڄ خونبار ٿيو.

مولانا دين محمد مرحوم بنوي

مولانا صاحب جو اسم گرامي دين محمد هو؛ سندن والد جو نالو گهڻو خان هو، ۽ ذات جو چانڊيو بلوچ هو. مولانا جن جي نسب ۾ علم جي رونق ڪانه هئي. اهوئي سبب آهي جو موصوف جي چوڻ جي تاريخ ملي نٿي سگهي.

مولانا صاحب جي والد کي پنهنجي اولاد کي پڙهائڻ جو خيال پاڪل ڪونه هو، ليڪن جيئن جيئن مولانا جن وڏا ٿيندا ٿي ويا، تيئن تيئن کين خود بخود عام جو شوق وڌندو ٿي ويو. نتيجي طور، مولانا صاحب جن پاڻ پنهنجي سير پڙهڻ خاطر ڳوٺ ڇڏيو، ۽ سندن ابتدائي تعليم پنهورن جي ڳوٺ تعلقي ميرو خان ۾ ٿي؛ ان کان پوءِ شهادت ڪوٽ جي مشهور معروف عالم ميان غلام صديق جي شاگرد خاص قاضي الله بخش صاحب وٽ شاگرديءَ ۾ رعا. قاضي صاحب جن فارسيءَ جي علم ۾ وڏو درڪ رکندا هئا. فارسي ”دوايه“ به قاضي صاحب جن جو تاليف ڪيل آهي. فارسي ۽ سنڌيءَ ۾ مهارت حاصل ڪرڻ کان پوءِ، عربيءَ جا ابتدائي ڪتاب شروع ڪيائون. موصوف جن تمام ذهين هوندا هئا. همعصر شاگرد کائنن سبقن جا گهڻا پڙهندا هئا. عربيءَ جي ”ڪنز“ تي به چڱن کان پوءِ، تهرڪ لاءِ، مولانا غلام صديق جن کان پڙهڻ شروع ڪيائون.

مولانا جن شاگرديءَ جي زماني ۾ ئي طبع جا سادا ۽ فطرتي خيال جا هوندا هئا. طالب علمن واري ٿاڪ ٽوڪ کي پاڪل پسند ڪونه ڪندا هئا. گهڻا گهڻو ڪري سادا ۽ ڪيڏا هئا، جنهنڪري ڪوبه کين بلوچ ڪونه سمجهندو هو. بلڪ سندن استاد کي به اها حقيقت پوءِ معلوم ٿي، جڏهن مولانا جن کان ڪنهن ماڻهوءَ فورم بابت پڇا ڪئي، جنهن تي جواب ۾ فرمايائون ته ”مان چانڊيو آهيان“. تنهن تي سان غلام صديق جن ڪيترو وقت حديث ۾ هئا ته ”مان پنهنجي خيال ۾ دين محمد کي ٽولهو ڄاڻندو هوس“ ۱۵

شيدادڪوٽ جو مشهور رئيس، خان بهادر پير بخش خان، ميان غلام صديق جن جو پيچد معتقد هو. جڏهن سندن فرزند محمد بخش خان پڙهڻ لائق ٿيو، تڏهن ميان صاحب جن کان استاد جي گهر ڪيائون. ميان صاحب جن مولانا دين محمد کي سوزون ”مجهيو“ ۽ کين حڪم ڪيائون ته هو ڪامل جي ڳوٺ ۾ محمد بخش خان کي وڃي تعليم ڏي. استاد

مهراڻ

جي حڪم تي سر تسليم ڪندي، ڪامل جي ڳوٺ ۾ وڃي رهيا. ڪجهه وقت کان پوءِ وري دوباره علم جي تحصيل جو خيال ٿين. - بلڪ سندن زباني چوڻ آهي ته رليڪي ماني کائڻ ڪري منهنجي دل ۾ نخوت ۽ غرور پيدا ٿي ويو، جنهنڪري علم کان دوري ٿيندي ٿي ويئي: خيال ڪيم ته جيڪڏهن اڃا اتي رهندس، ته حاصل ڪيل علم به هتان ويندو. اهڙي سبب هو، جنهنڪري مولانا جن وڌيڪ تعليم وٺڻ جو خيال رکيو. ان وقت سنڌ ۾ مشهور مدرسا ٺوڙهي، همايون ۽ ابڙيجا هئا. موصوف پهريائين ٺوڙهي ۾، پوءِ ابڙن ۽ بعد ۾ همايون کان تعليم ورتي. آخرڪار، تحصيل سيالڪوٽي جا ٻويان ڪتاب پنجن جي پنگ شهر ۾ مولانا نظر محمد صاحب جن وٽ پورا ڪيائون. علم جي دستاربندي به اتي ئي ڪيائون. مولانا جن دستاربندي ڪرڻ کان پوءِ پنهنجي آبائي ڳوٺ ٻلي تعلقي ميرو خان ۾ سن ۱۳۱۲ھ ۾ ڇي رهيا. ان وقت ماڻهو عالمن کان مانوس نه هئا: ڪنهن کي خبر ڪانه هئي ته اهڙي جهڙي سرڪب ۾ ڪو علم جي شمع روشن ٿي ويندي. پهريائين مدرسي جي جڳهه ڪڍڻ لهرايائون. سندن ننڍو ڀاءُ اميد علي ٻانڀڻ ٻلي ٿي پئڻ، ۽ وڏو ڀاءُ فقير محمد ايترو متاثر نه ٿيو، جنهنڪري فقير محمد ايترو قبض ڪونه ورتو، جيترو اميد علي خان. اميد علي خان جا ٻه ڀاءُ وارا پيدا ٿيا، ۽ فقير محمد جو ٻه ڀاءُ جاهل رهجي ويو. مولانا جن جي حلقه درس ۾ سون جي تعداد ۾ شاگرد اچڻ لڳا، ۽ ڪيترا دستاربندي ڪري مبلغ الاسلام ثابت ٿيا. طالبن جي رهائش ۽ خوراڪ جو انتظام ڳوٺ مان مليل فقر تي ٿيندو هو. مدرسي ۾ عربي فارسي تعليم اعليٰ نمولي ۾ ڏني ويندي هئي. مولانا جن جو گذر الله جي توڪل تي هو: ڪنهن به ماڻهوءَ تي ڪو خاص وظيفو مقرر ڪونه هو.

مولانا جن جي شاگردن مان ڪن جا نالا هي آهن: مولانا خوش محمد ميروخاني، مولانا فتح محمد سيلاني، مولانا عبدالڪريم بٺوي، مولانا نواب الدين چانڊيو، مولانا علي انور ٽوليو، مولانا محمد ابراهيم چانڊيو (سندن فرزند)، مولانا فتح محمد چانڊيو، حاجي محمود ”خادم“ لاڙڪاڻوي، حاجي محمد حسن چانڊيو، ميان فقير محمد ڪاتب، حڪيم محمد عامر چانڊيو، ۽ ٻيا به ڪيترا عالم کائنن فيضياب ٿيا.

مولانا جن جي زماني ۾ اگرچ ڪيترائي علماءِ خلوت نشين هوندا هئا، مگر مولانا جن حجري ۾ ويڻ پسند ڪونه ڪندا هئا. موصوف تي سياسي علمائن جو ٻڌڻ اثر هوندو هو. انگريزن جي حڪومت کي اسلام لاءِ خطرو تصور ڪندا هئا. جڏهن خلافت تحريڪ شروع ٿي ته ان وقت بياڪ ٿي تحريڪ ۾ حصو ورتائون، ۽ گورنمينٽ کان جا گرانٽ ملندي هين ان کان دستبردار ٿيا.

مولانا صاحب جن شعر نه چوندا هئا. مگر عروض جي علم سان گهڻي دلچسپي رکندا هئا. سندن شاگردن مان حاجي محمد حسن ۽ حاجي محمود ”خادم“ لاڙڪاڻوي مشهور شاعر

آهن. مولانا ۱۰۰ خرڻخط هوندا هئا، جنهنڪري خوشخط شاگردن کي گهڻو پسند ڪندا هئا. خاص طرح حاجي «خادم» ۽ ميان فقير محمد ڪاتب مولانا جي شفقت کان وڌيڪ فيضياب ٿيا. سندن فرزند مولانا محمد ابراهيم صاحب بلوي اڃا تائين پٺيءَ ۾ رهي ٿو، ۽ پنهنجي ڪرد و اوچ ۾ ڪافي عزت ۽ شهرت جو مالڪ آهي. حج کان واپسيءَ بعد ٿورڙي عرصي گذرڻ کان پوءِ مولانا جن کي پٺيءَ ۾ «بلي ڪٽڙ» لکن ٿا، جنهن جو آپريشن لاڙڪاڻي سول اسپتال ۾ ڪرايو ويو، مگر منجوس مرض پنهنجي شدت ڪري اندر نفوذ ڪري ويو، جنهنڪري دوباره ۾ آپريشن ڪرايو ويو. مولانا صاحب جن ان منجوس مرض کان نجات حاصل ڪري ڪين سگهيا، ۽ تاريخ ۲ جمادي الاول ۱۳۰۰ھ مطابق ۱۵ سيپٽمبر ۱۹۳۱ع، بوقت چار بجي ۱۱من، هن دارالفنا کان دارالبقا ڏانهن روانا ٿيا. الله پاڪ ڪين مغفرت ڪري!

— — — — —

علامہ محمود مرحوم صديقي پاڻاڻي

مرحوم محمود صاحب جن جي ولادت ۽ خانداني بزرگي ۽ بابت روايتون آهن ته سفل بادشاهت طرفان پات ۽ سيوهڻ جا قاضي دهلي ۽ مان سنڌ ۾ موڪليا ويا هئا. فضل الله ۽ حاجي حسن ابده سيوهڻ مان لڏي اچي پات ۾ سڪونت پذير ٿيا. حاجي فضل الله عارف بالله ۽ يگانہ روزگار عالم هو؛ سندس صاحبزادو نظام الدين به درويش ۽ عالم هو. انهن جو سلسلہ نسب حضرت شيخ شهاب الدين سهروردي ۽ مان ملي ٿو. حاجي فضل الله جي بزرگي ۽ جو هڪ واقعہ بيان ڪندا آهن ته سندن هڪ مريد، سچو نالي، مدرسي پانهي لاکير ۾ آيو، جنهن جون اکيون لال هيون ۽ عمر سيدو هو؛ ان چيو ته "آءٌ حاجي فضل الله جون مينهون چاريندو هوس. مون ڪن نهايت خوف هئا. هڪ ڏينهن مسجد ۾ مون کي قرآن ڏيئي فرمايائون ته اچ جو قرآن شريف پڙها، مون چيو ته "قبلا آءٌ الف-ب به ڪونه پڙهيو آهيان، سو قرآن شريف ڪيئن پڙهان؟" پاڻ توجهه ۽ زور سان چوندا رهيا ته "پڙها پڙها" ليڪ ان مهل ئي مون کي قرآن شريف پڙهڻ اچي ويو."

سندن فرزند مولانا نظام الدين جو مريد، خليفو عيسيٰ لاکير، گهٽ ٻاهي لاکير جو زميندار هو. چون ٿا ته زور آور هو ۽ زبردستي جا ڪم ڪندو هو. پوءِ بزرگ نظام الدين جي خدمت ۾ وڃي رهيو، جتي سندس ڪم ڪار به سنڀاليندو هو ۽ ذڪر فڪر به ڪندو هو. اتي پيري ۽ قرآن شريف به پڙهائين. هو قرآن شريف جي تلاوت مهل بي اختيار روئيندو هو، ۽ اسان جي استاد کي چونندو هو ته "مولوي صاحب، عجب آهي اوھان تي، جو اوھان قرآن شريف جي معنيٰ ڄاڻو ٿا، ته به تلاوت وقت ٿا رولوا آءٌ ٻنھن اڻپڙهيل آهيان، ته به روئڻ کان رهي آيو سگهان". مولانا محمود صاحب جو والد واحد ميان محمد صالح به عالم، مفتي ۽ مولوي هو. حضرت عنايت الله راءِ پوري ۽ جو خليفو هو. هي بزرگ به گهڻين ڪماليتن جو جامع هو. هو مولانا نظام الدين جو ڏوٽو ۽ ميان رزق الله جو پٽ هو. مخدوم محمد مجذوب سيوهڻي ۽ کيس نظام الدين جي گاديءَ تي وهاريو، ۽ اهو فيض سندن خاندان ۾ بيشڪ رهيو. ميان محمود ابتدائي ڪتاب مولانا حاجي حسن الله صاحب وٽ پڙهيو؛ پوءِ ٽوڻڪ ۾ مولانا حڪيم برڪات احمد وٽ پڙهڻ ويو. اتي ڪافي زمانو پڙهيو. ان بعد، اجمير ۾ مولانا

معين الدين وٽ به پڙهيو، ۽ دستاربندي غالباً حڪيم صاحب وٽ ڪيائين. مڙسول به سندس
 بينظور مهارت هئي؛ فقہ، حديث ۽ تفسير به قابل هو، پر معقولات ۾ قابليت جو پڪو ڪورو هوس.
 پاڻ پڙهڻ جي زماني ۾ ڏاڍيون مشقون برداشت ڪيائين. چونڊو هو ته ڇڏهن ٽوٽڪ
 ايندو هوس، تڏهن ئي ڏينهن ريل گاڏي ۾ کاڌو نه کائيندو هوس. ڇو ته مالي ڪاٺڻ
 کان پوءِ قضا حاجت پيدا ٿيندي ته اها ڪٿي ڪريان؟ ريل جي ڪاڪوس ۾ آڻي اسانقت مزاح
 جي ڪري وڃي نه سگهندس؛ ان ڪري برابر ٽي ڏينهن هڪ ئي صبر ڪرڻو پوندو هوم.
 طالب علمي ۾ مون کي هيءُ سودا ٿيو ته ذهن ڪيئن وڌي؟ بلعبي ماڻهو ذهن نه ٿيندو آهي.
 بغير وڌندو آهي ٻائي پيڻ سان، ۽ ٻائيءَ پيڻ جي ضرورت ٿيندي آهي مالي ڪاٺڻ سان، انهيءَ
 ڪري ماني تمام ٿوري کائيندو هوس، پر ان هوندي به آڇ ته ضرور لڳندي هئي؛ سو برابر
 ٽي سال ٻائي پيڻ ڇڏي ڏنم ۽ ٻائيءَ جي بجاءِ چانهه پيئندو هوس. ان جو نتيجو هيءُ نڪتو
 جو مون کي خوني بواسير ٿي پيو، جنهن سبب جي منهن مون کان خون ورتو. مولانا برڪات
 احمد صاحب سنڌي هجڻ ڪري مون کي ڪو ذهن ۽ هوشيار ڪونه سمجهندو هو. هڪ دفعي
 حڪيم برڪات احمد صاحب کان شمس پاڻ نمبر ۱ سبق پڙهندي، هڪ جاءِ تي سوال ڪيم.
 اهڙي ڏکڻي ڪتاب ۾ منهنجي سوال ڪرڻ تي کيس عجب ٿيو، ۽ مون کي چيائين ته ”سائبل
 جي تقرير ڪر ته جواب ڏيان.“ منهنجو اهو سوال منفع ٿڌهن ٿيڻو هو، جڏهن آءٌ سائبل جي
 اُن ڏهن صفحن جي مضمون جي تقرير ڪربان! آءٌ اها سڄي تقرير فرفر ڪري پڙائي وِس.
 حيران ٿي ويو، ۽ ڏاڍو خوش ٿيو. ان کان پوءِ مون کي به چڱو سمجهڻ لڳو ۽ مون تي
 ڪهڙو توجهه ڏيڻ لڳو. انهيءَ ڪري به، جو هو سهروردي هو ۽ سهروردي طريقو اسان جي
 ڏاڏي شهاب الدين ڏانهن منسوب آهي.

سيد علي اڪبر شاھ چوي ٿو ته مولانا مناظر احسن ڪيلاڻيءَ سان مون جڏهن ملاقات
 ڪئي، تڏهن ان چيو ته ”ٻائي، سنڌ سان ڀات شهر ٻُڌل اٿم، ۽ ڀات جو مولوي محمود
 ڏل اٿم، جو مون سان گڏ ٽوٽڪ ۾ پڙهندو هو، پر هو مون کان وڌيڪ قابل هو.“
 مولانا محمود صاحب دائر العريض هو. وٽس سندس غير معمولي قابليت جي شهرت ڪري
 فارغ التحصيل عالم پڙهن ايندا هئا. وٽس مارو تصاب باقاعدي پن پٿرن پڙهيو. مولوي
 محمد اسماعيل لالڪاھ ۽ مولوي غلام محمد لانڪاھ، رتيديري جا ويٺل. مولانا محمود
 صاحب يوناني حڪمت جو ماهر هو. صوفي صافي هو. مولانا اشرف علي ٿانويءَ جو به مريد هو.
 اُتي به هڪ مهينو رهيو هو. پنهنجي والد جي وفات کان پوءِ، حضرت مولانا عنايت الله راسپوريءَ
 وٽ ڇهه مهينا رهيو ۽ اُتي ذڪر ڪري خلافت وٺي آيو. سندس عربي مَد رسو به هوندو هو.
 مون به وٽس ساڍا ٽي سال پڙهايو، ۽ وٽس ”مهديد-مهديه“ ۽ شرح هدايت الحڪمت خيرآباديءَ
 جو پڙهيو اٿم. وفات کان ڪجهه اڳ، پنهنجي فرزند ميان نظام جي درسي ڪتابن جا سبق
 بند ڪري، کيس مولانا اشرف علي مرحوم جا مواظ پڙهايا. چونڊو هو ته ڏانهن ڊيويند

جي بزرگن جو علم "کائناتس تي نصيب النور" (نور خدا جي سچ ۾ آهي) ۽ ڪنهن ماڻهوءَ
چيس ته "او عين حير آرائس" جا شاگرد آهيو، ديوتاس سان انهن جو ذهن ۽ آتما ۾ اختلاف هو،
پوءِ به اوهان ديوتاس جا موافق آهيو، ان تي عالمن ۽ محدثن جو عام ۽ آبادن ۽ ديندارن
سان آندو، گهڻائي ماهوار علمي ۽ طبي رسالا گهرائينده هو. آخر عمر ۾ فقط مولانا کي
جا مواظف "التبليغ" ۽ "النور" گهرائيندو هو، ۽ ڇا اهو هو ته ٻيا رسالا اڃا به آهن.

طبع ۾ گهڻو جلال هوس، ۽ سخت متواضع هو. هڪ سائل کيس منهنجي رهنمائي ڪندو
سخت سخت چيو، پر ان کي ڪجهه به نه چيائين. سندس هالي پيٽڻ لاءِ چيئي ته به ٻيلا، هڻندو هو،
هو حاسم ڪن ڀڄي پيو، جنهن تي مولانا جي مزاج ۾ حرارت پيدا ٿي: "فريب هو جو ان تي
گوشعالي ڪري، پر ان مهل هڪ مسافر عرب طرابلس العرب جو عبدالقادر قالي به هو،
اهو واقفوان جي روبرو ٿيو هو: مولانا حڏهن ان ڏانهن تيز نظر ڪئي، تڏهن ان عرب چيو،
"شيخ محمود! ليڪل آجل ڪتاب" (هر هڪ کڻ لاءِ ليکيت آهي). انهيءَ ٻڌڻ سان سندس
غصو لهي ويو. مون کي چونڌو هو، "ادا، مون کي اولاد به گهڻو آهي، ان هوندي به
درشي رهن مدرسي لاءِ وقف ڪندس" - پر موت کيس مهلت نه ڏني.

ٻاڏ عربي ۽ فارسيءَ جا اديب به هئا. عربيءَ ۾ امور عام تي هڪ ڪتاب به لکيو
آهي. ان جي لکڻ ۾ سخت انهماڪ سان محنت ڪئي آهي. فرمائيندا هئا ته "اهو ڪتاب لکڻ
۾ اهڙو محو ٿي ويندو هوس، جو عالم خيال ۾ پرواز ڪندو هوس ۽ بت کان محروم ٿي
ويندو هوس. آخر انهيءَ غير معمولي مشقت جي ڪري رت وهي چڙيو، ۽ مشڪن سان ان
سڌ جاننر ٿيس. انهيءَ ڪتاب جا اوراڻ محبوب جي زلفن وانگر پريشان پيا آهن، وري نتي
همت ٿئي جو انهن کي ترتيب ڏيان".

مولانا صاحب پنجاه ورهين جي عمر ۾ وفات ڪئي. آخر ڏينهن ۽ حمادي الاخر ۱۳۵۱ھ
۾، سج جي لهن وقت، هي علم ۽ عرفان جو سج به هميشه لاءِ لهي ويو. سندس مائة تاريخ
"عشر ليد" ۽ "عشرة الله" آهي.

قطعه تاريخ وفات

روح محدودنا إلى الرحمان	آعلم الناس صاحب العرفان
مصراع الشعر منسج القيصان	صاحب العشق صاحب الهمان
منك امل صاحب التيجان	منه اليوم لم ير العيان
حالف النسي مصدر العصيان	ما افعل من مكائد الشيطان
عمدة الفاضلين فرد زمان	عمدة العمر لندوة الدوران
فاق في دهرة علي الاكران	ذاق حقاً حلاوة الايقان
امد الناس ايمان بالامران	سال عنه بهاء في الفرقان
كان في الطب هو علي سينا	في الممانسي كسعد تفتازان
قال فضل الالكه والاحسان	سال غفو الالكه والرضوان
اعطه ما ديسر "مراوى"	والذي اجواد في الاحسان
استوجب يا محبوب دعوتنا	"غششا" بالمعطاء والعفوان
جاءه عذكي "اديب" منجماً	يطلب الارتحال بالابحان

مولوي بهاؤالدين ”بهاڻي“ مرحوم

ايران جو ”بهاڻي“ بهاؤالدين عسلي هو، ته سنڌ جو ”بهاڻي“ وري مولانا بهاؤالدين بن جلال الدين بهتافي هو. مولانا بهاؤالدين ”بهاڻي“ ڳوٺ نصير ڪوٽي لڳ ڪهوٽڪي (پهه ميل ڏکڻ اولهه) ۾، سن ۱۲۳۹ھ ۾ ڄائو. هو پٽافي قوم جي ”ڀاونائي“ قبيلي مان هو. ڳوٺ ۾ مولوي سيد علي اڪبر شاھ وٽ مدرسو جامع مسجد ۾ فارسي ۽ عربيءَ جي تعليم ڪيائين؛ ۽ ڪهڙو وقت ساڳي جامع مسجد ۾ درس ڏنائين. ان بعد درياءَ جي پار ڪنڌڪوٽ تعلقي جي ڳوٺ ”هيٺ شهيد“ (لڳ غونڊور) ۾ سيد ريسان شاھ جي ڪوشش سان قائم ڪيل مدرسي ۾ وڃي درس ڏنائين، ۽ ڪڇ وقت اتي رهيو. ان بعد رئيس مٿا خان لغاري (لڳ داد لغاري) جي دعوت تي سندس ڳوٺ ۾ اچي تعليم ڏنائين. ان بعد ڳوٺ داد لغاري کان پنج ميل اولهه طرف ”ڳوٺ مولوي بهاؤالدين“ نالي پنهنجو ڳوٺ ٻڌائين، جتي آخر عمر تائين درس ڏيندو رهيو. مولوي صاحب ۱۱ سالن جي وڏيءَ عمر ۾، پنهنجي ڳوٺ ۾، ۱۴ محرم ۱۳۵۲ھ ۾ وفات ڪئي، ۽ اتي ئي سندس آخري آرامگاهه آهي.

اولاد.

مولوي صاحب کي ڇهه پٽ ٿيا، جن سڀني سندس ربرنظر تعليم حاصل ڪئي ۽ وڏيءَ لياقت جا صاحب بڻيا.

- (۱) مولوي محمد يوسف صاحب: سڀ ۾ وڏو هو. فارسيءَ جو وڏو عالم هو. تقريباً اڍاھن سال کن ٿيا جو گذاري ويو. (۲) جلال الدين: حيات آهي، سندس عمر اٽڪل ستر ورهيه آهي. (۳) مولوي محمد بخش صاحب: عمر اٽڪل پنجهٺ ورهيه، حيات آهي؛ فارسيءَ جو عالم آهي ۽ هن شاعر آهي؛ سندس تخلص ”حيالي“ آهي؛ سندس تصنيف ”ڪريما خيالي“، مولوي حاجي رحيم بخش صاحب وزير رياست بهاولپور جي حڪمران سان، ۱۹۱۰ع ۾ ”صادق الانوار“ پريس مان شايع ٿي. (۴) ماسٽر احمد دين صاحب پمشنر: عمر تقريباً سٺ ورهيه، سنڌي خواندو آهي. (۵) مولوي محمد اعظم صاحب: فارسيءَ جو عالم ۽ شاعر آهي؛ سندس تخلص ”سراجي“ آهي؛ سنڌيءَ ۾ به شعر چيو اٿس. (۶) مولوي عبدالرحمان صاحب: فارسي ۽ عربيءَ ۾ تعليم ڪيل اٿس. فارسي ۽ سنڌيءَ جو شاعر آهي؛ تخلص ”حيالي“ اٿس؛ هن وقت پنهنجي ڳوٺ

۾ درس تدريس ۾ مشغول آهي؛ علم عروض ۾ خاص مهارت اٿس؛ فارسيءَ ۾ سندس ڪتاب ”روايع العروض شرح بدرالعروض“ ڇپيل آهي؛ هڪ ٻيو ڪاٺو ۾ ”المول الكافي تي شرح تذڪره القواني“ جي نالي سان فارسيءَ ۾ لکيو اٿس، جو قلمي صورت ۾ موجود آهي مهمبر علماء ۽ شعراء.

اهي مشهور همعصر علماء جن سان مولوي بهاولدين جي خاص دوستي هئي، هي هي هئا: (۱) پير صاحب پاڳارو شمس العلماء جناب سيد شاھ مردان شاھ صاحب، (۲) مولانا عبدالرحمان صاحب سکر وارو، (۳) مولانا عبدالغفور صاحب همايون، (۴) مولانا محمد ابراهيم صاحب سرحدِي (تعاقي گهوٽڪي جو)، ۽ (۵) پير صاحب حافظ محمد صدق ڀرڇونڊي وارو. اهي همعصر شعراء جن مولوي صاحب جي قدرداني ڪئي يا جن سان مولوي صاحب ڪو لاڳاپو هو، هي هي هئا: (۱) پير صاحب پاڳارو سيد حزب الله شاھ ”ممڪين“؛ (۲) مولوي عبدالغفور صاحب همايوني ”مفتون“؛ (۳) غوث بخش صاحب، نائب والي قلات، جيڪب آباد، جو فارسي توڙي سرائيڪي زبان جو شاعر هو؛ سندس تخلص ”خاڪي“ هو؛ اڪثر نعتي ڪلام ڇپائين؛ نبي صلم جي شان ۾ سندس ڇپيل نعت ”برات نجات خاڪي“ مشهور آهي؛ (۴) مرزا قليچ بيگ ”قليچ“؛ (۵) مولوي صاحب آخر عمر ۾ هو، جو سردار گل محمد ”زيب“ ۾ سائس مليو هو. ”بهائي“ طريقت ۾، خواجہ غلام فرید صاحب ڇاڙڻ شريف وارن جو سرید هو. انهيءَ عقيدت ۽ صحبت جو شمس گهڻو ڪجهه اثر ٿيو. همعصر سجدائن ۽ شاعرن سان به سندس صحبتون رهيون. پنهنجي ديوان ۾ پير صاحب حزب الله شاھ، مولوي عبدالغفور همايوني ۽ مرزا قليچ بيگ کي خاص طرح ياد ڪيو اٿس.

تصنيفات.

مولوي بهاولدين مرحوم جون ننڍيون وڏيون ۸ تصنيفون فارسيءَ ۾ ۽ چار سڌي ۽ آهن، جن جا نالا هيٺ ڏجن ٿا. سندس اڪثر ڪتاب رياست بهاولپور جي نواب ۽ وزراء جي قدردانيءَ سان، بهاولپور جي سرڪاري پريس ۾ ڇپيا. پير پاڳاري شمس العلماء شاھ مردان شاھ صاحب جن، مولوي صاحب کي مستقل طور هڪ دستي پريس وٺي ڏني، جا ”مطبع راشديه“ جي نالي سان مولوي صاحب ڪوٽ سلطان (بعفو ميرپور ماٿيل) ۾ قائم ڪئي. انهيءَ مطبع راشديه مان - جنهن کي ”طبعة بهائيہ“ پڻ سڏيو ويندو هو - ڪي ٻئي تصنيفون شايع ٿيون، ۽ اها پريس پوءِ سلاط ۾ ٻڏي وئي. هڪ ”بهائي“ مرحوم جي حملي ڇپيل توڙي اڻڇپيل تصنيفن جا نالا ڏجن ٿا.

فارسي ڪتاب

- (۱) ”بدرالعروض“ - مطبوعه مادي الانوار پريس، بهاولپور، ۱۳۱۳ھ/جولاءِ، ۱۹۰۳ع؛
- (۲) ”تذڪره القواني“ ۾ عروض ۾ خاص طرح ”قافيه“ تي لکيل، مطبوعه راشديه دستي پريس، ڪوٽ سلطان؛
- (۳) ”ياد خدا“ (مثنوي) - ڇاپيل حسب الحڪم حضور نواب محمد بهاول خان ”خاص“ عباسي، والي رياست بهاولپور، ڪدرخان بلالي اسٽيم پريس، ساڍورا، ضلعو اٿٽالا، ۱۹۰۴ع؛

- (۴) "حور و حواب" (منوي) - ايضاً، ڪارخانہ بلالي اسٽيم پريس، ساڍورا، ضلعو انبالا، ۱۹۰۴ع؛
- (۵) "منوي" - ايضاً، ڪارخانہ بلالي اسٽيم پريس، ساڍورا، ۱۹۰۴ع؛
- (۶) "ديوان نعتيه" (در اعلیٰ نبي صلعم) - ايضاً، بلالي اسٽيم پريس، ساڍورا، ۱۹۰۴ع؛
- (۷) "ديوان بهائي" - مصنف جي خرچ تي صادق الانوار پريس بهاولپور ۾ ڇپيو؛
- (۸) "سرمایہ اخلاق حسن" (ترجمہ منظوم، صد ہند سودمند لقمان حکيم) - صادق الانوار پريس، بهاولپور، ۱۹۰۴ع؛
- (۹) "ماتھيدان" ("ميرفي" جي مشهور ترجيع بند نظر "ماتھيدان ڪوي دلدارير" جي تنج تي) - حسب الحڪم تاجدار رياست بهاولپور، صادق الانوار پريس، بهاولپور، ۱۹۱۰ع؛
- (۱۰) "مناجات بقاضي الحاجات" (رباعيات) - حسب الحڪم عاليجناب مولوي حاجي رحيم بخش صاحب بهادر، پريزيڊنٽ ڪونسل آف ريجنسي رياست بهاولپور، صادق الانوار پريس، بهاولپور، ۱۹۱۰ع؛
- (۱۱) "مڪريما بهائي" - باهتمام مولوي عطاء اللہ، ايڊيٽر ۽ سپرنٽنڊنٽ صادق الانوار پريس، بهاولپور، ۱۳۲۱ھ؛
- (۱۲) "مراس العنوم يعني در منظوم" (در مفردات، فوائد حروف الف - با واستعمال ابن حرف از روی لغت) - صادق الانوار پريس، بهاولپور، ۱۳۲۱ھ؛
- (۱۳) "مجمع القواعد" (فارسي؛ علم بدیع ۽ معاني ۾) - باهتمام مولوي محمد اعظم صاحب "سراجي" (ابن المصنف)، صادق الانوار پريس، بهاولپور، محرم ۱۳۳۹ھ/آڪٽوبر ۱۹۲۰ع؛
- (۱۴) "داستان عاشقانه" - باهتمام مولوي محمد اعظم صاحب "سراجي"، صادق الانوار پريس، بهاولپور، محرم ۱۳۳۹ھ/آڪٽوبر ۱۹۲۰ع؛
- (۱۵) "مرآة اخیال" - مطبع راشديه (دستي پريس)، ڳوٺ سلطان، تعلقو ميرپور ماٿيلو؛
- (۱۶) "چهل احاديث منظومه" - مطبع بهائي (دستي پريس)، ڳوٺ "فقر آباد" (ڳوٺ سلطان جو نالو ڦيرائي فقر آباد رکيو ويو هو)؛ ۽
- (۱۷) "تنبیه نجدی" - ڇپيل مگر ناڀيد (قلمي نسخو مصنف جي فرزند مولوي عبدالرحمان صاحب "ضیائی" وٽ موجود).

سنڌي ڪتاب

- (۱) "تنبیه الکاهن" - نصيحت ۽ نماز جي مسائل ۾، قلمي؛
- (۲) "هلال نامہ" - ڇپيل دستي پريس؛
- (۳) "ذاجي نامہ" (معجزو نبي صلعم جو) - ڇپيل دستي پريس؛ ۽
- (۴) "خطن خرمجموعو" (جمعي ۽ عيدن جا خطبا) - دستي پريس.
- شاعري.

ڪتابن جي مٿين فهرست مان معلوم ٿيندو ر شعر ۽ نظم ۾ "بهائي" جا ڪافي ڪتاب لکيل آهن. وقت جي شاعرن وٽ سندس وڏي عزت هئي. خاص طرح پير صاحب ڀاڳپاري جناب حزب الله شاه صاحب، "بهائي" جي وڏي قدرداني ڪئي ۽ کيس دل ڪولي نوازيو.

مهران

”بهائي“ کي جناب پير صاحب جي ملاقات، پير صاحب جن جي عمر جي آخري ڏينهن ۾ نصيب ٿي. هڪ دفعي ”بهائي“ پير صاحب جن جي آڏو هڪ غزل پيش ڪيو، جنهن جي هن مصرع تي پير صاحب جن تحسين ۽ آفرين چيس:

”بشميرِ محبت سر پرېدم هستيءَ خود را،

شهيدِ تيرِ عشقِ پيرهن بر تن کفن دارم*.

وري ”بهائي“ هيٺيون غزل پيش ڪيو، جنهن تي پير صاحب تحسين ۽ آفرين چيس، ۽ پنهنجو هاڻي ڀالڪيءَ سميت مولوي صاحب کي انعام طور ڏنائون. مولوي صاحب جن هاڻي وٺڻ کان معذرت ڪئي ته ”آءٌ فقير آهيان، هاڻي سنڀالڻ ڪر اسين ۽ بادشاهن جو آهي.“ انهيءَ تي پير صاحب جن فرمايو ته ”اسان کي معلوم آهي ته اوهين فقير آهيو، پر اسين اوهان کي پنهنجو پٽيان ساڻ ڪري ٿا ڏيون، اوهين اهو هاڻي وڃي پنهنجي نواب (بهاوليپور) کي تحفو ڪري ڏيو، ته جئن اهو اوهان جي پوين لاءِ بادگار رهي ته هي اولاد مولوي بهاؤالدين ”بهائي“ جو آهن، جنهن نواب کي هاڻي تحفي طور ڏنو هو.“ اهو هيٺيون غزل هو، جنهن جي پٽڻ سان پير صاحب هاڳاري اها نوازش ڪئي:

قربِ حق شد منزلِ ما، عشقِ جانِ جانِ ما ست،	ماشهـِ ملڪِ دل و عرشِ عظيمِ ايوانِ ما ست.
باعثِ ايجادِ مائيرِ از پيءُ هر دو جهان،	بر دو عالم في الحقيقت شترِ احسانِ ما ست.
ما که از روزِ ازل ما را محبتِ مشرب ست،	عشقبازي دينِ ما و عشقِ عشقِ ايمانِ ما ست.
عشقِ يعقوب ست و عقلِ اخوانِ ما، ما يوسفِ،	ما عزيزِ مصر، عشقِ و خودي زندانِ ما ست.
ما بدنيا سخت ندادنير و در ديوانِ عشقِ،	عقلِ عالم نو سبق شاگردِ شاگردانِ ما ست.
انتسابِ عالمِ افسروز ست نورِ فيضِ ما،	از ”متهيله“ تا ”ڪراچي“ جلوهٔ جولانِ ما ست.
عالمِ عقي ڪراچي و متهيله ايسن جهانست،	هر دو عالم روشن از خورشيدِ نورالشانِ ما ست.
مدحِ ما مشهور ”اللسانِ سر“ واقع است،	برقعِ آن شاهـِ سر صورتِ انسانِ ما ست.
از ازل ما را چنـِ دستارِ خلالت بر سر ست،	شانِ ما ايمانِ ما قرآنِ ما برهانِ ما ست.
درد و عالم گوي اقبال از همه کس پُرده اير،	از زمين تا ٿڌ لڌڪها عرصهٔ ميدانِ ما ست.
درد و عالم گردي از چيزي ليايي چون سخن،	بارهٔ بنگر که آن هم لعلِ خوش از کانِ ما ست.
از پيءُ ما خساڪ گسترده بساطِ الجمن،	آسمان در رقص و حالتها هم از دستانِ ما ست.
طالبِ ذاتِ خدائير و خدا، مطلوبِ ما ست،	دردمند ايزديم و ذاتِ حق در مانِ ما ست.
ايسن هم اقباليها داريم از اقبالِ عشقِ،	بندگانِ حضرتِ عشقِ و اوسـِ سلطانِ ما ست.
اين نه لغزيد بگفتم بلکه حمديه بود،	”نحن اقرب“ را بين برهانِ ما قرآنِ ما ست.
گر ڪلامِ ما ز قانونِ خسرد خارج فتاد،	باک نبود چون کمالِ دوستانِ نقصانِ ما ست.

اي ”بهائي“ قدرِ خود را کاش که نشاختم،

ورقِ مدحِ بيحدِ ما في حـِدرِ امكانِ ما ست.

پير صاحب حزب الله شاه پان فارسي جو اعلي شاعر هو. سندس تخلص "مسكين" هو. ۽ "ديوان مسكين" اڄ تائين موجود آهي. انهيءَ ڪري، سندس طرفان "بهائي" جي قدرداني، بهائي لاءِ هڪ وڏو انعام هو. پير صاحب جن وعدو فرمائي "بهائي" کي چيو هو ته "اسان اوهان جي ديوان کي سونهري حرفن ۾ ڇاپائينداسون"؛ پر افسوس جو هن سخي سرد سان حياتيءَ وڌا ڪئي ۽ هن آخري صحبت کان چاليهه ڏينهن پوءِ وفات ڪيائون. ان بعد سندس جانشين پير صاحب پاڪاري علي گوهر شاه ثانيءَ (محفي ڌڻي) ۽ ان بعد شمس العلماء شاه مردن شاه، مولوي بهائيءَ جي وڏي عزت ڪئي ۽ کيس پوريءَ طرح نور يو. هيٺ اسين "بهائي" جي ديوان مان ڪي غزل لموني طور ڏيون ٿا. پهريون غزل، "ديوان بهائي" جو شروعاتي غزل آهي.

لختين حرفِ عشق آمد چو بسم الله قرآن را، پيءُ دفعِ گزندِ چشمِ بد عنوانِ ديوان را.
 بگوشِ جان رسد چون نامِ عشقِ ارخود فتم بخت خود را، ندانم کس بجز هشارِ مست اين رازِ بهان را.
 بخاکِ آستانِ بسادشاهِ عشق در هر دم، ز روی عجز في الحق سجدها باشد دل و جان را.
 بمبازارِ حسابِ حشر چون رحمت کند جلوه، بطاعت خندها باشد لب و دندانِ عصيان را.
 ز روی شاهدِ رحمت، نقابِ منع دور افتد، عجب گرمي بود آنجا، مگر بازارِ غفران را.
 عنانِ اختيارِ خود مهر دستم بدست او،
 "بهائي" از دل و جان بنده ام آن شاهِ خوبان را.

من مريدِ پيرِ عشقِ پيرِ منِ کامل بود، ناقص در نفس خود، ليکن سخنِ کامل بود.
 پيرِ عشقِ ساختهِ فارغِ ز فڪرِ مرد و زن، هر ڪه شد فارغِ ز فڪرِ مرد و زنِ کامل بود.
 ڪاملي کترِ فيضِ پيرِ عشقِ کامل مي شود، فارغِ از خود گشته و پيچوبستنِ کاس بود.
 جالبِ دير و حرم شد پيرِ عشقِ رهنا، شيخِ کامل ديدم و هر برهنِ کاس بود.
 جلوه او جا بجا شد جلوه گر در چشمِ من، موجِ حسنِ او چو بحرِ موجزنِ کامل بود.
 اي "بهائي" گرچه پيرم، ليکِ عشقِ آن جوان،
 شکر لکِ در دل و در جان منِ کامل بود.

دلِ بنورِ محبت چنان مشور شد، ڪه آفتابِ بيڪ ذره ام برابر شد.
 هزار شڪر ڪه شادم بشلِ مستيءَ يار، ڪه هر چه بئود بغيرِ غمق ز دلِ پر شد.
 بسوي منزلِ مقصود راهِ خوش بتردم، چو خضر لطفِ خدايم رفيق و رهبر شد.
 با بسياريءَ احسانِ باغبانِ ازل، درختِ دو حله پي برگِ سن مشر شد.
 چو حسنِ ميسرِ حڪيمِ ڪريم جلوه نمود، ز ڪيمياءِ ڪرمه اش من همه زر شد.
 ز صيقلاتِ صفا سازِ رحمتِ مولوي، دلِ من سنيير چو آئينه سڪندر شد.
 شده نسونِ سليمانِ فضلِ حق ياور، ڪه ديورِ نفس بزورش مرا مستحضر شد.
 "بهاليا" بگرميهاي باغبانِ ڪريم،
 درختِ دولتِ مقصود من ثمرور شد.

هزاران خنده بر خورشید دارد روی رخشانش،
 بمن آرد چو یزدانش بتنهای از رقیبانش،
 پس از عمری شور یارب چه شیرین کلام چون بوسه،
 بعشاق آن مستمگر بر سر پیکار می آید،
 وظائف را بجان متروک سازد عابد از بیند،
 ز خود پیغود هزاران خندها دارد بعمیر خضر،
 سیه پوشی میسر کرد شام از زلف یار من،
 زلیخا و دل ده آن عزیز مصر خوبی را،
 دوصد طعنه بمرجان میزند اهل درانش،
 دل و جان کرده قربانش زخم دستی بدامانش،
 لبان شکستارانشان دوی تلخکامانش،
 دوا بر و تیغ و دگرگان حنجر و شوخی ست سانش،
 گهی از دور ابروی چو بسم الله قرانش،
 کسی کو باره بوسد لب چون آب حیوانش،
 رخ افروزی بحر آموخت از چاکر گریبانش،
 که باشد یوسف کنعان غلامی از غلامانش،
 "بهائی" می رود بر باد باد چشتر از دل،
 چو باد آید هوای خاک کوی چون گلستانش!

ای که در من چون بدن در پیرهن جا کرده،
 با چو عیش میخوری در انجمن جا کرده،
 کی تو اسر شد ترش از تلخی غمهای تو،
 عین شد در عین، عین و در میان غیری نماند،
 ای دسامر جلوه گر شد جلوه تو جابجا،
 چون نگاه لطف خود را بر او پس انداختی،
 من نگویم ای بهر مظهر ظهورت جلوه گر،
 در چشما جلوه گر گشتی بهر سرخ و سپید،
 چون ز من من رلب من بی من شدم، ماندی تو بس،
 با چو بوی خوش بگهای چمن جا کرده،
 با چو معنی لطیف اندر سخن جا کرده،
 ای که چون شیرین بمن در کوهکن جا کرده،
 من شدم تو، نوشدی من، تا بمن جا کرده،
 جلوه بر در فگندی، در عدن جا کرده،
 گشته با او قربین و در قرن جا کرده،
 بی تکلف می بر آید از دهن جا کرده،
 در گل و در لاله و در نترن جا کرده،
 خوش را شناختی، در خویشتن جا کرده،
 چون "بهائی" از تو دورم، باوجود آنکه تو-
 در میان جان من چون جان به تن جا کرده.

ای که در روی بتان نور خدا می بینی،
 این بود آنکه نورلما در عالم،
 نور محض است و جزاوردگر چیزی نیست،
 دیده پاک نظر داد ترا ایزد پاک،
 مزده باد ار ر گل و آب خدا می بینی،
 چشم روشن کن و بنگر که چها می بینی،
 هر چه زان آله نور نما می بینی،
 شکر بین تو که کجا تا کجا می بینی،
 گر "بهائی" بدر آئی نفسی از من و ما،
 آنچه معنی است تو در صورت ما می بینی!

مرحوم مولانا مخدوم غلام محمد ملڪاڻي

"چون عاشق مي شدم، گفتم كه بردم گوهر مقصود،
لنداستم كه اين دريا چه موج پيكران دارد".

مرحوم مخدوم غلام احمد صاحب نه رڳو پنهنجي وقت جا جيد عالم هئا، بلڪه پنهنجي صديءَ جا چئن مجدد هئا: قاري ۽ مجاهد قرآن هئا، حاجي الحرمين هئا، عالم هئا، عارف هئا، سنڌي ۽ سندن ڪمال جهڙا بزرگ تمام ٿورا آهيا آهن.

مولانا حڪيم فتح محمد صاحب مرحوم پنهنجي هڪ تقرير ۾ - جا هن حضرت قبله گرامي قدس سره جن جي رسالي "تحفة الاقران" تي لکي آهي - هيئن طرح فرمايو آهي:

"فلا يخفي علي جناب من اسمن النظر في كتب الشرع وري فيها مسائل الاصل والفرع ان ما كتب زبدة فضلاء الانام، عمدة العلماء الكرام، المحقق العاقل العالم، لمجدد المقبول في جناب الاحد والاحمد، مولانا غلام محمد، مصباح القرية الطلڪاني اذامه الله تعالى متڪنا علي وسادة الافادة، و اقامه مستنداً علي مسند الافاضة، فهو مبني علي عين الانصاف، لا يتبني عنه الاعراض، و لا يليق فيه الاختلاف، و هو سبحانه و تعالي اعلم.....".

مولانا حڪيم فتح محمد صاحب جهڙا اديبا عالم پنهنجي هڪ همعصر هستيءَ لاءِ پنهنجي تعقيقاتي تقرير ۾ "مجدد اسلام" جو غير معمولي خطاب تجويز فرمائين، سا هر ڪو اعران علم ڄاڻندو ته ڪا مبالغه آيز ڳالهه نه هئي. سنڌ جي هڪ ٻي غير معمولي هستي، جنهن کي اڄ وقت جي علمائِ علام ۾ "شمس العلماء" جو اعليٰ ترين خطاب حاصل آهي، تنهن حضرت صاحب جن جي نسبت هڪ موقعي تي فرمايو آهي ته "مان کي اهڙيءَ نوعيت جي اسلامي هستي اڄ تائين ڏسڻ ۾ نه آئي آهي، ۽ شايد اڳتي لاءِ به مشڪل ڏسڻ ۾ اچي".

هر ڪس بقدر خصوصيت بجائي ويجهه است،
آنجا ڪه چئائي ناست، سو آنجا وسيله.

سندن ولادت باسعادت هڪ اعليٰ ترين باوچ خاندان جي آغوش ۾، ۱۲ رمضان المبارڪ ۱۲۷۶ هجريءَ ۾ ٿي. والد صاحب سندن نالو "غلام محمد"، ۽ والده صاحب "غلام احمد"

بجوريز فرمايو: ا. معلوم اها ڪهڙي مبارڪ ساعت هئي، جنهن ۾ هڪ عاشق رسول ۽ پروانه جمال محمدي جو ايتريقدر موزون نالو رکيو ويو، جو حرف بحرف صحيح ثابت نڪتو. حضرت صاحب جن پنهنجي هن اسم مبارڪ تي هميشه ناز ۽ فخر ڪندا هئا، ۽ نهايت خوش ٿيندا هئا. ستن تہ بهرحال خاتمو ٿي، جہ پنهنجي ٻيڪڙن تحريرات تي مهر ڪندا هئا، حسب ذيل مصرع سُکراني چڱي هئائون: ”نازم بخت خود ڪه غلام محمدم“ (سرور ڪائنات جي غلام). سبب مون کي پنهنجي بخت تي ناز ۽ فخر آهي).

سندن ولادتگاه، جو اصل کان سندن آبا و جداد جو سڪونتگاه هو، تعلقي دادوءَ ۾ ”ماڻاڻي“ نالي هڪ ننڍڙو ڳوٺ هو. ستن اٺن -الن جي عمر ۾ کين قرآن مجيد پاڙهڻ لاءِ ڳوٺ جي نزديڪ هڪ مڪتب ۾ موڪليو ويو، جتي هڪ سال جي عرصي ۾ قرآن مجيد جي تعليم حاصل ڪيائون. سندن استاد هڪ فياض شخص، آخوند عبدالڪريم نالي، مخدوم جنيد (هڪ جيد عالم) جي پوين مان هو. ان کان پوءِ دادوءَ جي لڳ سيالن جي ڳوٺ ۾ ”بهار دانش“ ۽ ”انوار سهيلي“ تائين فارسي پڙهيا. ساڳئي ئي وقت ۾ دادوءَ جي پرائمري اسڪول ۾ سنڌيءَ جي ستن درجن جو امتحان پڻ ڏنائون. حضرت صاحب جن فارسي پڙهڻ کان پوءِ عربيءَ جي اعليٰ تعليم ۾ مشغول ٿي ويا. سن ۱۳۰۲ هجريءَ ۾، پنجويهن ورهين جي عمر ۾، حضرت مولانا محمد حسن صاحب حيدرآباديءَ جي حلقهءِ درس ۾ عربيءَ جي دستاربندي فرمايائون. هن مدرسي ۾ يا ان وقت تائين حضرت صاحب جن علمن ۾ تعليم حاصل ڪئي، انهن جا مختصر ذرا پنهنجي هڪ تصنيف ۾ ضمناً هيٺيان ٻڌايا اٿن:

”منها علم الصرف و علم النحو و علم اللغة و علم المعاني و علم البيان و علم العروض و علم الانشاء و علم رسم الخط و علم المناظره و علم القراءة و علم التفسير و علم الحديث و علم الفقه و علم الفوائض و علم الاصول و علم الكلام و علم المنطق و علم المحڪمت و علم الهيئه و علم الهندسه و علم العدد و علم الطب و علم النجوم و علم المناظر و امرايا و علم الجبر و المقابله و علم جبرالافتل و علم الجفر و علم القيافة و علم التمويدات و علم التصوف و علم الاخلاق و علم التواريخ وغيره“.

حضرت صاحب جن جي اساتده جو تعداد اکرچ اڏو ۽ گهڻو نه هو، پر ان هوندي بہ سڌي جستجو کين ڪهڙن عالمن جي حلقهءِ درس ۾ راتوي ادب ته ڪرڻ جو، وڌو ڏنو. سندن اسادن مان آسمان علم جا آفتاب جي بزرگ هئا، امي آهن - حضرت مولانا حاجي حسن الله صاحب پاڻاڻي، حضرت مولانا عطاء الله صاحب لهرورشاھي، ۽ حضرت مولانا محمد حسن صاحب حيدرآبادي، رحون الله تعاليٰ عليهم اجمعين. هن ٽنهي حضرات جي حلقهءِ درس ۾ پاڻ اکرچ چڱو عرصو رهي جدا جدا علوم و فنون جي تعليم حاصل ڪئي هئائون، مگر جيئن تہ آخري عبور مولانا محمد حسن صاحب جن جي ئي حلقهءِ تدريس ۾ فرمايو هئائون، تنهنڪري سڀني حضراتن کان مولانا محمد حسن صاحب جن کي ئي پنهنجو استاد ڪري ڄاڻندا هئا، ۽ انهيءَ

ڪري ٿي پنهنجي تعليم جو مستند سلسلو ۽ سڀ کان وڌيڪ نسبت شهدادڪوٽي بزرگن سان
 ڳنڍيندا هئا، چوڻي حضرت مولانا محمد حسن صاحب، احتاذالافتاق حضرت مولانا نورمحمد
 صاحب شهدادڪوٽي رحه جا شاگرد هئا. جنهن هن سلسلي بابت حضرت صاحب جن
 ”المنح المالك الجليل“ ۾ ضمناً هڪ موقعي تي رقمطراز آهن:

”ڪما اجازني صدر العلماء المدققين و شمس العلماء المحققين الذي تقريراته فوائد ضيائية و
 تحريراته متفرقات الهيمية و اشاراته في الدقائق الفلسفية، هداية الي الحكمة البهية و
 كناياته في الحقائق الكلامية، محلات لعائد المباحث الاعتقادية و رموزاته في علم
 التفسير و الحديث و الفقه و الاصول المفتقر اليها الفحول-

”بڪماله في الاوج بدرڪامل، بحر محيط ذاخو بنواله؛

في كل علم عالم متبحر، في فن علم حالم بهياله.

”مولانا المخدوم الايادي العلامة محمد حسن الحيدرآبادي ڪما اجازته بذلك رئيس العلماء
 رافع الوبة البيضاء الذي صارت ببيانه فوائد العلوم التي كانت في الاصداف لمظلمة
 خفية كالقوائد التي كالتيجان علي الرؤس باهرة سنية المشهور في الاقطار و الاعصار كلن
 ڪاء في نصف النهار-

”لا يدرك الانسان وصف ڪماله؛

و السعيل في احصائه يتضعض.

”مولانا النوري العلامة نورمحمد شهدادپوري-

”ببارڪ الاسم يستقي الغمار به؛

ما في الانام له عدل ولا خطر-

”عن شيوخه الڪاملين رحمة الله تعالى عليهم اجمعين!“

حضرت صاحب جن، علم جي عبور بعد، حضر خواه سفر ۾ ڪم و بهش چاليهن سالن تائين
 درس تدريس ۾ مشغول رهيا. سندن حلقه درس ۾ تقريباً سو کن شاگرد علوم و فنون متفرقة
 جي حاصل ڪرڻ لاءِ هر وقت حاضر ۽ موجود رهيا ٿي. مبتدي شاگردن کان علاوہ ڪيترا
 منتهي ڪجهه وقت سندن خدمت ۾ رهي تفسير، حديث، فقه، ادب، معاني ۽ تدريس جي اعلى
 تعليم حاصل ڪندا هئا.

هن کان پوءِ سندن زندگيءَ ۾ اهو انقلاب آيو، جنهن ۾ زندگيءَ جو ڪجهه عرصو
 يوروني ملڪن - هندوستان، پنجاب، عراق ۽ حجاز، وغيره - جي سير و سفر ۾ گذاريائون،
 هن دوران ۾ حضرت هن ڪهڙن بزرگن جون خانقاهون ڏٺيون، ۽ ڪهڙن مشائخين طريقت و
 شريعت جي خدمت و علوم ظاهري ۽ باطني ۾ ڪمال حاصل فرمايو. عراق ۽ حجاز جي سفر ۾،
 جو سن ۱۳۰۷ هجريءَ ۾ فرمايو هئائون، بغداد شريف پهچي، ڪئين ڏينهن حضرت محبوب مبعالي ه
 جي درگاه فلڪ بارگاه ۾ عبادت الاهي ۾ مشغول رهيا، ۽ خانقاه شريف جي سجاده نشين

حضرت سيد مصطفيٰ قادري رحمۃ اللہ علیہ کان، جي زماني جا نظم تسليم ڪيا ويندا هئا، طريقه عاليه قادريه ۾ دست بيعت ٿيا، ۽ پند ڏينهن جي محنت ۽ مشقت بعد هن سلسلي جي سند حاصل فرمايون. حضرت صاحب جن کي هن سفر ۾ هاڻي ٽي سال ختم ٿيڻ وارو هو. سندن ارادو هو ته باقي حياتيءَ جا ڏينهن پڻ برين جي پاڙي ۾ پورا ڪرڻ بهتر آهن. ٽين مدينيءَ ۾ سرور ڪائنات صلي الله عليه وسلم جي روضه اطهر تي رهندي هورو ڏيڍ سال جو عرصو گذري چڪو هو. هن عرصي درميان پاڻ ڪڏهن مڪي معظم ۾ پڻ ڏينهن جا ڏينهن وڃي حرم محترم ۾ رهندا هئا ۽ عبادت الاهي ڪندا هئا. مڪي شريف جي وڏن عالمن سان سندن علمي گفتگو رهندي هئي ۽ مباحثا ٿيندا هئا. خاص ڪري مڪي معظم جي هڪ وڏي مفتي ۽ مشهور عالم سيد احمد دحلان محدث سان سندن گهڻي رغبت هئي، ۽ مڪي شريف جي مشهور عربي درسگاهه ”مدرس موليت“ جي باني ۽ مدرس اعليٰ شيخ رحمت الله مهاجر مڪي عليه الرحمه سان پڻ سندن رشتہ محبت قائم هو. حضرت صاحب جن جي ڪمال علم ۽ خاص ڪري عقيدانه تحقيقات جا هي علماء ڪرام گهڻو معترف هئا، ۽ کين ”ابو حنيفه ثاني“ جو خطاب ڏيندا هئا. سڄي دنيا ۾ اسلامي علوم و فنون جو هڪ وڏو مرڪز هو. خاص ڪري حج واري زماني ۾ متفرقه ملڪن جا ڪيترائي وڏا وڏا علماء اچي هتي گڏ ٿيندا هئا. هن دوران ۾ حضرت صاحب جن جي ”شام“ جي وڏي عالم ابو نصر محدث سان ملاقات ٿي، جنهن بزرگ کي ساڍيون ٻارهن هزار مستند حديثون ياد هيون. حضرت صاحب جن هن بزرگ نسبت فرمائيندا هئا ته ”اسان هن سڄي سفر ۾ ابو نصر شاميءَ جهڙو عالم نه ڏٺو“. سن ۱۳۱۹ھ ۾ هندوستان جو سفر فرمايائون. هن دوران ۾ سرهند شريف پهچي، حضرت امام رباني صاحب جي خانقاهه جي زيارت کان مشرف ٿيا؛ ان کان پوءِ وري درگاهه مهرا شريف، گوڙا شريف، ۽ ٻيون گهڻيون خانقاهون جي ان وقت هندوستان ۾ بالڪل مشهور معروف هيون. سي ڏٺائون، ۽ مٿي مشائخن جي خدمت ۾ ڪئين ڏينهن رهي طريقت جي چئن مشهور سلسلن جون سندون حاصل فرمايائون.

سن ۱۳۲۶ھ مطابق ۱۹۰۸ع ۾ حضرت جن ٻيو ڀيرو پنجاهه جو عمر فرمايو، ۽ هن دفعي ملتان پهچي سيدانقره حضرت حافظ عبدالحڪيم رحمۃ اللہ علیہ جي حلقه درس ۾ چئن مهينن جي مختصر عرصي ۾ قرآن مجيد جو حفظ فرمايائون. حضرت صاحب جن نه صرف قرآن مجيد جا حافظ هئا، بلڪ قاريءَ قرآن هئا. ڇهن مهينن اندر سڄو قرآن حفظ ڪرڻ، حقيقت ۾ هڪ ڪرم هئي؛ مگر پاڻ ٿوري عرصي ۾ اهڙي ته مڪمل ۽ غير معمولي تعليم حاصل فرمايائون، جو قرآن عربي ٿي عرب جي قانون موجب ترتيب ۽ تجويد سان پڙهندا هئا. قرآن مجيد جي حفظ ڪرڻ بعد، وطن وڃڻ وقت، حضرت صاحب جن ملتان مان علم تجويد ۽ قرآن ڪيترائي ڪتاب خريد ڪيا. جن مان هڪ، نديري، فوالد لطايف، مفيد القاري، مرغوب القاري، سراج القاري، عدايب القاري، ميزان القرآن، مفتاح القرآن، آداب القرآن، تقريب

تجوید، مسح، درء العرب، رسالہ تشاہدات، مقدمہ جزری، مقدمہ مصفی، و غیرہ قابل دید
کتاب آمن۔ اہی سید کتاب کین اکثر یاد ہوندا هئا۔ چئن ته مقدمہ جزری، جا عیسیاں
پر شمار هڪ موقعي تي ڪنهن حافظ ۽ ڪپوري کي قرآن مجید جي قراب متعلق حاض ۽ معجھانين
ذہني ارشاد فرمايو هئائون، سی راقم خاکسار کي اڄ تائين یاد آھن:

اذ واجب علمهم مستحکم، قبل الشروع اولاً ان یعلموا:
معارج المعروف و الصفات، لیلفظوا بالمصحح اللغات.

(قارن کي قرآن مجید جي تلاوت ڪرڻ کان اڳ واجب آھي ته هو حرفن جي مخرجن
۽ سڀني صفتن کي ڄاڻن، تان ته قرآن مجید جي لفظن کي سڀني زبانن کان هڪ وڏي
فصیح زبان - عربي - ۾ صحیح طرح ادا ڪري سگھن.)

مٿي ڪيائين مان مقدمہ فیضی - جو علم قرأت ۽ تجوید ۾ هڪ ناباب ۽ نادر ڪتاب
آھي - رخصت وقت استادن کين تعفي طور مرحمت فرمايو. هيء ڪتاب هڪ خوشنویس جو
قلمي لکيل پنجابي زبان ۾ آھي.

حضرت صاحب جن، عراق جي دوران سفر ۾ سید مصطفی قادري رحمۃ اللہ علیہ کان
طریقہ عالیہ قادریہ ۾ دست بیعت ٿي، هن سلسلي جي سند حاصل فرمائي، جنن مٿي بیان ٿي
چڪو، مگر ٻين سلسلن ۾ اڃا کين مشائخين طریقت جي جستجو هئي. پاڻ اڃا هندوستان ۾
پنجاب جي سفر تي پوء روانا ٿيا هئا. ان کان اڳ، سنڌ ۾ خواجہ ۽ خواجگان حضرت خواجہ آغا
عبدالرحمان صاحب سرهندي مجد - ي قدس سرہ کان طریقہ نقشبنديہ ۾ دست بیعت ٿي، حرفہ
خلافت حاصل فرمايائون. هيء سن ۱۳۱۵ هجريءَ جو زمانو هو. خواجہ صاحب جن کي تنہا
مان هجرت ڪئي هي ارڙهون سال هو. سندن خانقاه ان وقت ٽڪڙ شریف ۾ موجع روزگار
هئي. قدرت اھي، انهي ئي سال، جڏهن خواجہ صاحب جن رحلت فرمائي، تنہن سندن باطني
اشاري سان وري حضرت خواجہ وال محمد ڪاتياروي رحمہ جي حلقہ رشاد ۾ ويهي دوسرہ
طریقہ نقشبنديہ ۾ سھرورديہ جي تڪميل فرمايائون. تنهن کان پوء وري مھڙا شریف واري
مشھور اوليا حضرت خواجہ محمد قاسم نقشبندي قدس سرہ جي خدمت ۾ پڻ قائمندي طريقي جو
گھڻو فطر حاصل ڪيائون، ۽ چشتي طريقي ۾ قطب اعظم حضرت مولانا خواجہ سید مہر شاد
حیلاني گولڙي شریف واري کان سند ورتائون. طریقت ۾ مشائخين جيڪي حضرت صاحب جن
کي سندون ۽ شعرا مرحمت فرمايا، سي اڄ تائين سندن خاندان ۾ محفوظ آھن - (انهن سڀني سسٽن
جو وڌيڪ احوال ۽ حضرت صاحب جن جي مڪمل موالح حيات لاء ڪتاب ”انوار احمدیہ“
هن خاکسار جو لکيل ڏسڻ گھرجي).

تصوف ۾ پاڻ اکرچ چئن طريقن جا صاحب هئا - جن جو مٿي بيان ٿي چڪو -، مگر
پاڻ اجازت حاصل ڪرڻ بعد فقط طریقہ عالیہ نقشبنديہ کي ترویج ۾ آندائون، ۽ پنهنجي فیض

جي پارش اهڙي ته عام ڪيائون جو سنڌ ته پنجاهه خود، هڪ ڪو حسن، بلوچستان ۽ ٻين ملڪن جي ٻرن ۽ بحرن، رڻن ۽ روڻن کي پڻ آباد ۽ شاداب ڪري وڌائون. اهڙيءَ طرح، سندن مريدن جو تعداد لکن کان به زياده ٿي ويو؛ مگر پيري مريديءَ جي سلسلي جاري رکڻ بعد ڪيترا سال درس تدريس ۾ مصروف رهيا. انهيءَ عرصي ۾ ڪيترائي جيد عالم پيدا ڪري وڌائون، جي پنهجي پنهجي فن ۽ اوجيت ۾ لاجواب عالم ليکيا ٿا وڃن. سندن فياض طالبن مان مولانا بشي علي الرحمة هڪ اهڙا رهبرڪار عالم ۽ صاحب ولايت ٿي گذريا آهن، جو انهن ڪيترو وقت خاموشيءَ ۾ گذارڻ کان علاوه ان ۾ ڇڪو نه پئي؛ هميشه ڏينهن جو صائر ۽ رات جو قنڌم رهندا هئا، ۽ انهيءَ حالت ۾ سڄي عمر ختم رسايائون. تعليم جي لحاظ کان مولانا حاجي عبدالرحيم صاحب مرحوم (سابق معلم فقه سنڌ مدرسة الاسلام، ڪراچي)، حضرت جن جي شاگردن مان اهي مشهور ۽ جيئڻ عالم هئا، جن کي سنڌ جو هر تعليم يافته گروه اخلاص ۽ عقيدت جي نظرن سان ڏسي ٿو. اهڙيءَ طرح، ٻيا به ڪيترائي جيد عالم قبل صاحب جن جي حلقه درس مان فيض ياب ٿي شهره آفاق بنجي ويا. جنن نه مولانا مولوي امير محمد شاه صاحب اسپنڀين وارو، مولانا مولوي محمد ڪامل صاحب ملڪن وارو، مولانا مولوي محمد حسن صاحب سيال وارو، مولانا مولوي عبدالخالق صاحب جهلي وارو، مولانا مولوي خان محمد صاحب جو هيءَ وارو، مولانا مولوي محمد صاحب مٿڙن وارو، مولانا مولوي عبداللطيف صاحب لتين وارو، وغيره. قبل صاحب جن جي تلاميذ مان ٻيا به ٻي شمار عالم آهن، جن جو هن موقعي تي تعارف باعث طوالت ٿيندو؛ هتي فقط انهن فاضلن جا نالا آندا ويا آهن، جيڪي صاحب عبور بعد خود درس تدريس جي ڪم ۾ مشغول ٿي ويا، ۽ نهين صاحبن ساريءَ سنڌ جي هر ڪنڊ ڪوڙ ۾ ڪيترا بينظير عالم پيدا ڪيا. سڄيءَ سنڌ ۾ اڄ تائين حضرت صاحب جن جي شاگردن جا شاگرد، ۽ انهن جا شاگرد- اهڙيءَ طرح سٽون جي تعداد ۾ هي سلسلو قائم آهي. سندن شاگردن مان موجوده وقت ۾ محقق، مفتي ۽ جيد عالم حضرت استاد مولانا سيد امير محمد شاه صاحب اسپنڀين واري جي هستي ڪنهن کان مخفي ناهي، جنهن صاحب کي تقريباً پنجاهه سالن کان وڌيڪ عرصو درس تدريس ۾ گذري چڪو آهي. انهيءَ عرصي جي درميان هر سال ڏهاڪو کن عالم سندن دارالعلوم مان دستاربندي ڪري فارغ التحصيل ٿي نڪرندا آهن - ذالڪ فضل من الله بؤتيه من بشاءِ والله ذوي الفضل العظيم. سندن فيض جي ڪڪرن وسڪارا ڪري سنڌ ۽ ٻين ماڪن ۾ جيڪي شادايون ڪيون، سي ڪنهن تعريف جون محتاج ناهن. مولانا مولوي محمد سليمان واعظ مرحوم (اڙڙي محبت وارو) جو قول آهي ته ”ڪنهن سرن لڻن واري ماڻهوءَ کي جهنگل، دريا ۽ ٻين ٻهاڙن ۾ جيڪڏهن خدا تعاليٰ کي سجدو ڪندي ڏسو، ته ڄاڻو ته هي فيض حضرت مخدوم صاحب قدس سره جن جو آهي.“ حضرت صاحب جن جو هي فيض ئي ڪافي ثبوت آهي ته سندن مريدن مان ڪنهن ماڻهوءَ جيڪڏهن پنهجي بدقسمتيءَ سبب وڌيڪ ڪجهه نه حاصل ڪيو، تڏهن به ان کان

پنج وقت نماز جا ڪڏهن به هٿان نه ويندا. ازان سوانه جن صاحبن عظيم محنتون ۽ مشقتون ڪري مڪمل فرض حاصل ڪيو، اهي خلفاء ڪاملين ۾ درج ٿيل آهن، جن جو نماز به بي انداز آهي؛ مگر انهن حضراتن مان جيڪي بررگ خاشاھن جا مالڪ آهن، ۽ جن دنيا ۾ فرض الاهي جا واهڙ واهائي ڇڏيا، اهي هيٺيان حضرات آهن: (۱) حضرت مولانا غير محمد ويجهڙائي رحمۃ الله عليه (دادو ضلعو)؛ (۲) حضرت مولانا حافظ محمد صالح ڪرمپوري رحمۃ الله عليه (دادو)؛ (۳) حضرت مولانا شير محمد اباوڙائي رحمۃ الله عليه (سکر ضلعو)؛ (۴) حضرت مولانا سيد خير شاھ جلبانوي رحمۃ الله عليه (دادو ضلعو)؛ (۵) حضرت مولانا عبدالهادي بوهڪائي رحمۃ الله عليه (دادو ضلعو)؛ (۶) حضرت مولانا محمد عبدالله المعروف به بمشي قدس سره (اوابشاھ ضلعو)؛ (۷) حضرت مولانا عبدالرحمان منچراڻي رحمۃ الله عليه (دادو ضلعو)؛ (۸) حضرت مولانا الحاج محمد موسيٰ منچراڻي مدظلہ (دادو ضلعو)؛ ۽ (۹) سرشد الاولياء و السالڪين امير الامراء حضرت مولانا امير محمد پسند خان قدس الله سره لعزير- هيءَ بزرگ جبل جي مينگل سردارن سان هڪ وڏا اولياء الله ٿي گذريا آهن؛ سندن مسڪن شريف ”سارلو“ ٻي جبل جي پيرن ۾ وارو ملڪ آهي.

حضرت صاحب جن کي اڪرچ سڀني علمن ۾ هڪجهڙو ڪمال حاصل هو، مگر سندن توجهه اڪثر فقر جي طرف رهيو؛ ڇو ته تحقيقات لاءِ روزانو وڻن جيڪي فتوائون اينديون هيون، انهن جو انداز نهايت غير معمولي هوندو هو؛ ڪئين ماڻهو انهي سسٽلا کڻي سندن خدمت ۾ حاضر ٿيندا هئا ۽ پاڻ انهن جي تحقيقات ۾ شافي فتوائون لکندا هئا. سندن رحلت کان پوءِ، لاڳيتن ٽن سالن جي عرصي بعد، راقم خاکسار انهن سڀني تحريرن ۽ بيانن کي وقت جي ٻين جيد عالمن جي مشوري سان ڪتاب وار ترتيب ڏيئي، ٻن ضخيم جلدن ۾ ”فتاوىٰ ملڪاني“ جي نالي سان مرتب ڪيو آهي. ابتدا ”ڪتاب العقائد“ کان اٿس. ٻنهي جلدن جي ضخامت تقريباً ۱۵۰۰ صفحا کن ٿيندي. نهايت مستند ”فتاوىٰ“ آهي. اڃا غير شايع آهي. هن فتوا کان سواءِ حضرت صاحب جن جون ٻيون هيٺيون تصنيفون آهن:

- ۱- سبيل الرشاد (عربي زبان ۾ فن وعظ ۽ تاريخ جو بينظير ڪتاب، چار جلد، هر هڪ جلد ۾ ٻارهن وعظ، چئني جلدن ۾ ۸۴ وعظ آهن. حضرت جن جو دستور هو ته مهيني جي هر ڪنهن ٻه رڻس جمع ٿي پنهنجي حافظه شريف تي وعظ فرمائيندا هئا، تنهنڪري هر هڪ جلد ۾ اهي سندن بهترين تقريرون سهي سال جون جمع ڪيل آهن). ۲- تنقيح المقاصد والمعاني، ۳- حسن الخطاب في اثبات البقا، ۴- تهويد الله الاحد، ۵- فتيحة الامكارو لمجن في ارد علي المفتي اساجن، ۶- تحفة الاقراء، ۷- تاريخ عباد الله في جواز يا رسول الله، ۸- اسيف القهري علي عتق النور شهري، ۹- ذلاقة الكبيره في بحثن نسكاح الصغيرة، ۱۰- عمدة الرسائل، ۱۱- منح الملڪ الجليل في حواز القيام والمعاينة والتفصيل، ۱۲- الحق الصريح، ۱۳- فتح لخلق في الرد علي عبدالرزاق، ۱۴- ايقاظ الناس الغبي في عدم ايقاع طلاق الصبي، ۱۵- زجر النوري

(البليد في تحقيق وجوب التقليد، ١٦ - القول الحسن، ١٤ - ترويع جنان المنصفين، ١٨ - زجر الفضيحة، ١٩ - تحفة العارفين الصوفية، ٤ - ٢ - ايضاح لما اشبهه علي الملاح، انهن كان سواء، سندن پيدا به كجهه مختصر رسالا لكيل آهن.

بعض وقتن تي سڌي سلوڻو شعر به چيو اٿن. سندن شعر ڏسڻ سان معلوم ٿيندو ته پاڻ بهر وحدت جا حقيقي خواص هئا، ۽ هن قلزم ليڪنار جي هاتار به بهجي آهي ته ساڻڪ ميڙيا اٿس، جن جي پوري هرڪ لاءِ ڪن سگهڙ صرافن جي ضرورت آهي. پاڻ ڪيتريون ئي درد انگيز ڪافيون چيون اٿن؛ مشويءَ به ”مارئي“ پڻ سندن چهل آهي، جنهن کي ٻڌڻ سان رقت طاري ٿيو وڃي؛ اسين عتي نمولي طور فقط ڪجهه بيت پيش ڪرياسين، چو ته ان زماني ۾ شاهريءَ جو لاڙو گهڻي قدر بيتن ڏانهن هو.

(٢)

(١)

ڪڻڪن کي قرب مان ٿو ڀرين پڪاري،
”ونحن ارب إليه من جبل الورد“ واکون آڌاري،
مدعي ماري، وڙين چو نه وصال کي.

ڪڻڪن کي قرب مان ٿو سڄڻ سڌ ڪري،
آنا له اشد شوقاً ڀرين ٿا به پري،
آڌيءَ سرڌري، وڙين چو نه وصال کي.

(٣)

(٢)

”عاشق ارني انظر“ چئي، جيءُ ڪن جبل طور،
”إن اوليائي تحت قبائي“ تن کان دلبر ٿا هي دور،
ميني ساندي سور، فنا ٿيا فڪرات ۾.

ڪڻڪن کي قرب مان ٿو ويجهو وڙائي،
”وئيي انفسكم افلا تبصرون“، فائق فرمائي،
پرست من ٻائي، وڙين چو نه وصال کي.

(٤)

(٣)

سگهو مٽيءَ کي سهرين اچي پاڻ پساء،
وري من وار ڪهين وصل سندو واء،
مرسل مون ڏي آءُ، مٿا ملڪائين ۾.

عاشق اڄ تائين، آهن ”الست“ جي اقرار ۾،
”قالوا ٻائي“ چئي قرب سان، جيءُ کي جلائين،
آرو نه لاهين، فنا ٿيا فڪرات ۾.

(٥)

(٤)

مديني جي مير ڏي ڪانگل وڃ ڪهي،
ڪنيزڪ زاد ڪريمن کان وسري ڪين وئي؟
سڄڻ سانگ ٻئي، آءُ مٿا ملڪائين ۾.

سڄڻ تنهنجي سڪ ۾ ٻريا محل ماڳ،
اچي مل مون ڀرين ته سولو ٿيهر سياڳ،
وارث واري واک، آءُ مٿا ملڪائين ۾.

(٦)

(٥)

صبا واء صبح جا، چٽو ڀرين کي پيغام،
ته ساري توکي سهرين مٽيءَ ڪيو ماتام،
يا شافع ڏينهن قيام، آءُ مٿا ملڪائين ۾.

برسر قدم يار جي ڪانگل پنج ڪيري،
ٻانهي ڀروچ تنهنجي مشفق وئي سري،
وارث آءُ وري، مٿا ملڪائين ۾.

(۱۱)

صبا واء صبح جا، چئو حضرت جي حضور،
تہ قولاً دل فراق ۾، چاڪن ڪئي دل چور،
لومل ليبي اور، آ ملا ملڪائين ۾.

(۱۲)

فراقن قت چڪائيا، سچن ڪئي نہ نيال،
هيءَ بندي پڪار، جيڪس ويئي وسري.

(۱۵)

فراقن قت چڪائيا، جگر ويو جلي،
هيءَ جا ٻرين در ٻئي، جيڪس ويئي وسري.

(۱۷)

فراقن قت چڪائيا، هٿن تي هٿيات،
رڻم ساري رات، جيڪس ويس وسري.

(۱۲)

چئون اٿي نان چنڊ ۾، وڃ پروانو ٻرين،
ٻانهن ٻڌي ٻانهن جان، ڪڇ ڪرڻن ڪرين،
ووءَ ووءَ ويئي وسري، هيءَ ٻانهي ٻاروچن،
سڪي لاءِ - چئن، ڏينديس ساه سفر ۾.

(۱۴)

فراقن قت چڪائيا، ورها نہ مارو مير،
هيءَ بندي پر قصير، جيڪس ويئي وسري.

(۱۶)

فراقن قت چڪائيا، مٿي تي مستان،
ويجاري ويران، جيڪس ويئي وسري.

(۱۸)

فراقن قت چڪائيا، وائي - چن وٽ،
ٻيئي تي ٻريات، جيڪس ويئي ويئي.

حضرت صاحب جن جي ٻڌائي صاحب جي رسالي سان گهڻي رغبت رهندي هئي. پنهنجي
وعدو ۽ تقرير ۾ به اڪثر شاهه ۽ پيش ڪندا هئا، ۽ طالبن جي حلقهء ارشاد ۾ ڏڪر ٺڪر جي
تلقين بعد جڏهن قرآن مجيد جون چند آيتون پڙهي طالبن تي توجھ وجهندا هئا، تڏهن سان
گڏ شاهه جا بيت پڻ پڙهندا هئا. گفتگو ۾ به شاهه زبان تي گهڻو هوندو هو. روزمره
جي گفتگو ۾ جهڪي شاهه جا بيت اڪثر استعمال ڪندا هئا، انهن مان ٻه هيٺ ڏجن ٿا:

دولتي وڃي آهيان، نه ته هيس اگهاڙي آهي،
رکي پنهنجو لاءِ، ڪنڪر ڪيائين ڪاڪيو.

مانهو گوشتن مال، مان سڀڪنهن ڏانهن گهران - پيرن،
دنيا تنهن دوست تان، لندا ڪريمان في الحال،
هڪو لار لاهال، سون ڪسي محبوبن جي.

اسلامي جاء و حلال ۽ شان شوڪت جي لحاظ سان جيڪڏهن عيش ۽ وويجي ته حضرت
جن کي يقينيءَ جي لباس ۾ بادشاهي حاصل هئي، نه بالڪل درست هئي. پڻ نهايت دوستند
۽ وڏا شاهوڪار هئا. جهڙا ديني اهلين ۾ پيشوا هئا، تهڙا وري ديني لحاظ سان به هڪ
غير معمولي هئيءَ جا مالڪ هئا. وڏا زميندار هئا، ۽ هيس رسالي جي لحاظ - ان شيخ المشايخ هئا.
دنيا اڄڪلهه اهڙي عالم ۽ شائخ هئس ڪرڻ ڏان عامر آهن. حضرت صاحب جن جي سواريءَ
لاءِ محفو هوندو هو، جو ابتدا زماني ۾ گهرڙن تي لڳي هلندو هو، مگر جڏهن هاڻ پيرن

(۱۴۲)

مهران

ٿيا. انهن معنيٰ ٿي. اهو بهنجي ڪرڻ تي ٿئي هندا هئا. ۽ ۱۰۰۰ ما ڪيٽا علماء ڪرام ۽ مشائخ سندن معنيٰ هئان بهجو ڪرڻ جوڪانن سعادت ابدِي ڄاڻندا هئا. ديني تحسن ۽ ديني لاه، سهر ۽ پاڻ سان اعلان واسطي ڪهڙيال ۽ اسلامي جهنڊا ٿاڻندا هئا. دورن دور سندن سواري حلقن ڪجهن شهر، ان لکوندي هئي، تڏهن رستن جي آندرفت بد ٿي، ۽ هي هئي بازار جا هندو، سڌو دڪانن کان لهي، مٿان جا ٽاڙا، آلي ندر وٺندا هئا، ۽ محف ۽ پٽ سڀاري ريارت ۽ قديموسي جا شرائط بعد آڻندا هئا. پاڻ ڪهر ۽ اڪوچ عاسي لباس پهرندا هئا، مگر اندر ٻاهر ائين وقت ڪنن جيڪو بزرگانه لباس رپ تن وهندو هو، ان ۾ ٻه شيون نهايت قيمتي ۽ مخصوص اوعيت جون هيون. هڪ جڙو سارڪ، جنهن تي زريءَ جو شاندار ڪم ٿيل هوندو هو، ۽ ٻي ڪلاه مبارڪ، جا پڻ سڄي زريءَ تي تيار ٿيل هوندي هئي. انهن ٻنهي شي ۾ هڪ خاص قسم جي عظمت موجود ڏسبي هئي. جڳو سارڪ اڪثر سبز رنگ جو پهرندا هئا، ۽ ڪلاه مبارڪ هڪ شاهي ٽاج وانگر سِرڻ جي ڪيڪوئي ڪلاه سان مشابها رکندڙ هئي. پاڻ سر وٽي مضبوط بدن ۽ شڪل جا، نهايت خوبصورت هئا. اڪوچ سان، جا ٿلهه جهڙو سوڙ تي هوندا هئا، مگر اهي به منهن سارڪ تي چڻ ٻيا لهندا هئا. لعيءَ مبارڪ گهڻي ۽ چوٽين قبضي جي قدر هوندي هئي. مٿي سارڪ جا وار شرعي ٺهيل هوندا هئا. دندان سارڪ ڏر آندار وانگر مفيد ۽ درخشا. نظر ايندا هئا. ابرو پيوست، لب شگفت، ايس سارڪ درار ۽ خوشا هئي. آواز مبارڪ بند، مگر اهو ته لديد هو، جو انسان حواه جيون ايت ۽ حلاوت جي غامي، ڪميت ۽ سرب جي ولولي کان وحد ۽ اچي بيحال ٿي پوندا هئا، ۽ وحد ڪندي ڪڍي بحر ڪوت ۾ غرق ٿي ويندا هئا. نگاه روح پرور جو وري اهو نه اثر هو، جو وحشي خواج صائر، جس حواه پسر، ڪهڙو به کڻي پٽر دل هجي، مگر سندن نگاه جي آگاه جي هڪ ڇوٽ سان پٽر دل به پڪهجي پائي ٿي پوندي هئي.

تاريخ ۲۰ جماد الثاني سن ۱۳۵۴ هـ، مطابق ۲۲ سيپٽمبر ۱۹۳۵ ع، آچر ڏينهن، هي آفتاب علم و معرفت هن دارن پائدار مان هيئر لاءِ افق زمين ۾ غروب فرمائي ويو. ان بند وانا آئيه رحمن، وقت جي شعراء ڪرام - معنيٰ، غريب، احسن، حيدري، حنائي ۽ ٻين - بهيجا اشعار ۽ مرثيا لکيا ۽ ڪمال شعر جو اظهار فرمايو.

تاريخ رحلت

(از ملك الشعراء "نجفي" رحمه الله عليه)

بهب ارسان هے اور اسوس بعد،	هوا رعد و ورع کا ملڪ ويسون؛
قمر ايمان صوف اندر رها هے،	هے تيره جس سے حاسد ديسدراڻ،
حدا حاسے لھان هو ان کا عسر،	جهان کے دور مين پيدا زبردان؛
شراس اور اسانت اور ديسان،	وہات اس کي سے ھولي پر نقصان؛
شعاع رعد و تغويٰ س کيا سار،	ملواہ و سوم کا خور هے نہ تاہان؛

وفاتِ حضرت "ملکالی" ایسا
 کہ جس سے ہو گیا عالمِ سینِ اظہار،
 نہ یارا مجھ کو اظہارِ آلم ہے،
 جو ہو چھا جا سر و سرِ غیب سے یوں،
 بصدقِ دل "غلامِ اسدا" لکھ،
 کہو درِ عالمِ "افضل زمان" نہ،
 کہو صبحِ طرب "قاضی السلام"،
 کہو "سرمہ معظم" سالِ ترحیل،
 کہو کارِ جہانِ "معدنِ فضل"،
 "چراغِ دلہند" اظہر ہے تاریخ،
 تو "نجفی" از درِ ایزد بہ الفت،

ہے حادثِ ہو ز درد و رنج و حرمان،
 عیان مذکورہ بالا کا ہر شان،
 ہوں لکھتا لیک سنہ ترحیل یاران۔
 کہی اس لیے مجھے تاریخِ شایان،
 سنِ ترحیلِ آن "سرخیلِ ایمان"،
 دگر "فرزانہِ اعظم" سنِ آن،
 دگر لکھ "نصرِ عالم" کامکاران،
 "ضمیرِ معدن" ہو اور دگر خوان،
 کہو "امرِ عظیم" اور فوزِ ای جان،
 جنابِ شیخ کی رحلت کے رخشان،
 دعایِ مغفرت کا پاشِ خواہان۔

علامہ مرحوم محمد عثمان "قراڻي"

علامہ محمد عثمان جي ڪنيت "ابوالسعيد" ۽ تخلص "قراڻي" هو. زبدة العنماء و قدوة الصالحين عالم رباني و مقبول صمداني، مولانا حضرت استادنا ابوالسعيد محمد عثمان صاحب قراڻي، فيض رحمان، عليه رحمت، قوم پيٽرا، پنهنجي وقت جا وڏا عالم ۽ صاحب ڪلمات و فيوضات ٿي گذريا آهن. سندن تولد تقريبن ۱۲۷۰ هجري، ۲۷ بروز خميس، ماه صفر المظفر، سن ۱۲۹۰ هجري، ڳوٺ ڊينگاڻ ڀرڳڙي، تعلقو جيمس آباد، ضلعو ٿرپارڪر، سنڌ، ۾ ٿيو.

ستن سالن جي عمر ۾ سندن والد مرحوم، حافظ چار، پنهنجي ويجهي ڳوٺ اسيد علي خان زند جي ۾ ميان سيد حاجي احمد شاه صاحب مرحوم وٽ ڪين قرآن شريف جي تعليم لاءِ ڇڏيو. تنهن ستن مهينن جي قليل عرصي اندر، پنهنجي خداداد حفظي طاقت سان، قرآن شريف ۾ ڪافي روني پيدا ڪيائون. سيد حاجي احمد شاه صاحب جي ڳوٺ ڇڏي وڃڻ کان پوءِ، باقي ڪلام الله شريف پنهنجي گهر ويهي والد شريف وٽ پورو ڪيائون ۽ فارسيءَ جي تعليم ميان محمد علي صاحب مرحوم پٺاڻ (ڳوٺ سيد لاڪو شاه) وٽ ٿوري عرصي اندر مڪمل حاصل ڪيائون. ميان محمد علي صاحب مرحوم کي شعر گوئي ۽ نظم سنجي ۾ ڪافي دسترس هئي، تنهنڪري انهن جي صحبت ۾ شعر گوئي ۽ نظم چوڻ ۾ تمام گهڻو ملڪو حاصل ڪيائون. فارسيءَ جي تعليم کان فارغ ٿيڻ بعد، عربي تعليم حضرت مخدوم صاحب جناب قاضي القضاة مولانا مولوي لعل محمد صاحب مٽلويءَ وٽ ٿيندي مير غلام علي ۾ شروع ڪيائون؛ صرف تمام نحو شرح سلا جامعي تائين، ۽ علم فق ۾ "هدايد" پڙهيائون، علم منطق ۽ نحو حبيب مولانا مولوي خير محمد صاحب وٽ پڙهيائون؛ آخر ۾ دستاربندي ۽ سند تحصيل علم جناب حضرت مولانا مولوي لعل محمد صاحب مٽلويءَ کان عطا ٿين. ٿورو وقت سماع، حديث شريف ۽ تفسير لاءِ مدرسه فاضله دارالعلوم ديوبند ۾ به ويٺا؛ ازان سواءِ بهجاب ۽ هندستان جي مختلف عالمن ۽ اديبن کان فيض ورتائون. اٺان فارغ ٿي، ۱۳۱۵ هجريءَ ۾، پنهنجي ڳوٺ عمر پيڙي لڳ استيشن شادي ٿي (نماوسا، ارو، ضلعو ٿرپارڪر) ۾ "مدرسه مجديده (پيٽره)" قائم ڪري، ٿر جهڙي اوجھ ملڪ ۾ حق خدا کي تعليم ڏيڻ شروع ڪيائون.

ٻان سر جهڙي خطي کي انهيءَ ڪري پسند ڪيائون، جو هن طرف علم گهٽ هو. سندن فيض سنڌ جي چئني طرفن کان طالب علمن کي ڇڪي ورتو، ۽ ٿر جهڙي جاھل ۽ اونڌاھي ملڪ جا طالب علم ائين اچڻ لڳا جيئن پتنگڙا شمع تي۔

”فطوسلي لباب، ڪيتر عتيق،“ حوالہ من ڪل فتح، عميق۔“

جماعتن جون جماعتون مدرسي ۾ داخل ٿيڻ لڳيون. انهن مان جن دستاربندي ڪري وھي عملي فيض پکيڙيو، تن جا نالا هيٺ جدول ۾ درج ڪيا ويندا. ازان سواءِ ٻيا بہ ڪيترا هندستان، خراسان ۽ پنجاب وغيره ملڪن جا طالب علم تعليم ڀرائي ويا.

چورو نورالي ۽ عبدالر پشائي ڪشادي، قد دربانو ۽ ڪجهہ ڊگھائي ماڻل، رنگ پڪو پسنديدو، اکيون وڏيون ۽ سرخ مگر هميشہ لير۔ وڏن جنهن وقت اڏيون مٿي ڪندا هئا تہ شمع ڀريل هونديون هيون؛ ڏاڙي سفيد ڇڏي ۽ ڊگھي، آوار بلند ۽ ڊڪڪش، فصاحت ۽ بلاغت ۾ سڄاڻ هئا؛ لباس سديد، شمار سادو ۽ ٿلهو پائيندا هئا؛ جتي سنڌي لموني جي، ۽ لٽ ڊگھي ٿيندا هئا؛ پنڪو پنڪو، ڪاري ڪٽي ڪٽي ڪلهن تي، وقفي سادي اجرڪ جو جهنڊ بہ ڪندا هئا.

مولانا مرحوم ڏاڍا ذهين ۽ قوي الحافظ، صحيح الرائ ۽ جفاڪش هئا. وٽن هميشہ مجلس علم جنوه نما هوندي هئي. سندن رشتي سھڻي سادي ۽ فقيراني هئي. پيچيدا ۽ مشڪل مسئلا مختصر لفظن ۾ سمجه ٿيندا هئا۔ حناڪ سندن استاد بزرگ بہ فرمائيندا هئا تہ ”عثمان ۾ اسان ڪار بہ شرافت علم زياده آهي“. روايت آهي تہ مولانا قرآني صاحب جي ولادت کان ٿورو اڳ سندن والده (جا پڻ هابند شري ۽ پارسا هئي) خواب ٿيو تہ ”هڪ درياءَ ۾ مسجد بيٺل آهي، ۽ ان ۾ طالب علم ويٺا پڙهن“. پاڻ سندن خاوند ميان حافظ چار مرحوم سان پيان ڪيائون، جنهن فرمايو تہ ”ايشاء اللہ تعاليٰ فرزند پيدا ٿيندو، جو عالم ۽ فاضل ٿيندو“. آخر خواب جو اهو تعبير سچو ٿيو.

حضرت مولانا صاحب کي ٻين بزرگن جون بہ دعائون هيون، جن مان هڪ صاحب تقويٰ ميان حاجي خيسو مرحوم آهي، جنهن مولانا قرآني صاحب جي والد ميان حافظ چار کي چيو تہ ”هن نيڪبخت عثمان“ کي ضرور مدرسي ۾ وھار، تہ وڃي ديني علم حاصل ڪري؛ جنهن تي حافظ چار مرحوم کين ميان محمد علي صاحب پٺاڻ وٽ ٻڌڻ لاءِ روانو ٿيو تہ. وڃ تي کيس هڪ سيد شاھ محمد صاحب معذوب ماڻو، جنهن قرآني صاحب کي چيو تہ ”پنڪولاھ۔“ پاڻ پنڪو لاٿائون، جنهن ۾ هڪ روپيو ٻڌل هو. شاھ صاحب پنڪي کي بہ اڌ ڪري، سندن مٿي مبارڪ تي ور ڏيئي، فرمايو تہ ”وڃ اسان توکي هڪ ٻڌائي ڇڏي“. بس، پوءِ تہ ترقي ڪندا ويا۔ تان جو ٿوري عرصي اندر ڪل علم حاصل ڪيائون.

حضرت قرآني صاحب مجاهد، قس، عابد، پرهيزگار ۽ محڪم علم وارا هئا؛ سڀني عقلي، نقلي ۽ سياسي علمن جا اعليٰ ۽ وسيع النظر عالم هئا. سندن مدرسي جو تعليمي لصاب، بعينه

دارالعلوم دیوبند وارو هو۔ اتي ڪي ڪتاب زياده به رکيا هئا تون اول وقت ۾ فارسيءَ کان وٺي سڀ ۾ جا ڪتاب رات ڏينهن اڪيلو پاڻ پڙهائيندا هئا. ٻين طرفن جا مدرسو ۽ منهي شاگرد، امتحان، پاڻ کي طالب علم چئي يا ملڻ جو غرض ٻڌائي درس ٻڌندا هئا، ۽ آخر ۾ سڀ ائين چوندا ويندا هئا ته ”برابر قراني صاحب ’بحرالعلوم‘ ۽ ’آيت‘ من آيات الله“ آهن.“ مولانا صاحب جن تفسير حديث، فقه، صرف نحو، منطق، صغرى، ڪبرى، علم حڪمت، هيت، فلسفو، رياضي، علم ادب، سلوڪ، تصوف، طب، وغيره سڀ پاڻ پڙهائيندا هئا: مطلب ته حضرت قيراني صاحب عليه رحمت ۾ ايتريون ته خوبيون جمع ٿيون، جو ان وقت ڪنهن به عالم ۾ نه هيون. لهاذا، هي بزرگ جامع العلم هئا ۽ ڪمال تفقه جي ڪري ان وقت جا وڏا منفي هئا. سندن قائم ڪيل مدرسي ۾ هر وقت ڏيڍ سَوَ جي مريد طالب علم هوندا هئا. پاڻ غريب گهرائي جا فرد هئا: سڀ انتظام شاگردن ۽ مسافرن جو رب تعاليٰ جي طرفان سوانحجام ٿيندو رهندو هو۔

”رهد و تقويٰ چيست اى مرد فقير، بى طمع بودن ز سلطان واسير“.

ان وقت اڃا اتي جون مشينون ڪونه هيون، تنهنڪري سندن والده پاڻ جنڊ پيئي مائون پچائي طالبن کي کارائيندي هئي، ۽ طالب عالم به ڏکڻي سڪڻي کان بي نیاز، قيراني عليه رحمت جي علمي فيض کي حاصل ڪندا رهيا. جيڪي وٽائش فارغ التحصيل ٿيا، اسي به وڏا عالم ۽ علامه ٿيا، ۽ پنهنجا اعليٰ عربي مدرسو کولي قيراني بزرگ جي طريقي تي دين الله جي تعليم ۽ تبليغ ڪندا رهيا. انشاءالله، سندن تعليمي سلسلو ثقافت جاري رهندو۔ آمين! مثال طور، سندن فيض مان جاري ٿيل چند مدرسا پڌائجن ٿا، حت اڄ تائين بحمدالله تعليم دين جاري آهي: (۱) مدرسو عربي، چوئره، تعلقو جيسم آباد، ضلعو ٿرپارڪر: قائم ڪيل جناب حضرت علامه مولوي محمد لوح صاحب مرحوم ۽ مولانا مولوي حاجي محمد ابراهيم صاحب حاصغيلي: (۲) مدرسو هاشمي، قائم ڪيل جناب رئيس حاجي محمد هاشم خان صاحب مرحوم پرڳڙي قريب ڪلاري، تعلقو جيسم آباد: (۳) مدرسو شيرخان چانڊيو: قائم ڪيل جناب حضرت مولانا مولوي غلام رسول صاحب، تعلقو سامارو: (۴) مدرسو مظهرالعلوم، ولهيت: قائم ڪيل مولانا مولوي عبدالڪريم صاحب ساند مرحوم، تعلقو عمرڪوٽ: (۵) مدرسو عربي، ڳوٺ عالم پلي: قائم ڪيل مولانا مولوي محمد علي صاحب مرحوم، صدر جمعيه العلماء ٿرپارڪر.

مولانا صاحب جي پڙهائيءَ جو وقت صبح جو فجر نماز کان ٻن پهرن تائين، پوءِ ماني ڪاٺي اڳين نماز پڙهي شروع ٿيندا هئا: تنهن وچ ۾ صرف نماز لاءِ اٿندا هئا، پوءِ ساڳي پڙهائي هلندي هئي. تان مو رات جو يارهين بجي کان پوءِ اخبارن جو مطالعو ڪري گهر وڃي مالي ڪاٺيندا هئا.

ڪيترن مخالفن سائن مناظرا ڪري ذلت حاصل ڪئي۔ مثلاً غير مقلدن سان، بد دين ۾، ”راه خلاف الاسار“ وغيره موضوعن تي: عيساين جي پادريين سان ”حيات مسيح“ موضوع تي،

گهڻ فقير صوفي حاجي محمد صاحب عمر ڪوٽ ۾؛ ۽ "ولائي ڪپڙي جي حرمت" بابت، شهر حيدرآباد سنڌ ۾، علمي هند، پنجاب ۽ سنڌ سان - ازان سواءِ ٻيا به گهڻا مناظرا ڪيائون، جن ۾ کين ڪاميابي حاصل ٿي. مولانا صاحب جن تعليم ۽ تدريس جي گهڻي ۽ مشغوليءَ هوندي به چڱي انداز ۾ ڪتاب تصنيف ڪيا، ۽ گهڻن وڏن ڪتابن تي شرح ۽ حاشيون به لکيائون. سندن اشعار عربي، فارسي ۽ سنڌيءَ ۾ موجود آهن. سچو قلمي ذخيره سندن ڪتبخاني ۾ موجود آهي. مولانا صاحب جا ٽي فرزند - هر هڪ مولوي عبدالحق، مولوي محمد سعيد ۽ ميان عبدالحق موجود آهن. دعا آهي ته الله پاڪ کين علمي ذوق شوق عطا فرمائي، ته حضرت قراني صاحب عليه الرحمت جي ياد تازه ڪري، سندن روح پاڪ کي خوش ڪن - آمين!

"قيراني" لفظ جي معنيٰ آهي "قريب شدن چيزي بچيزي"، يعني ٻن شين جو گڏجن (جيئن حج ۽ عمرو گڏڻ وغيره)؛ ۽ نجومين جي اصطلاح ۾ ٻن ستارن جو گڏجن، هڪ وقت ۾، هڪ برج ۾، - پوءِ ان کي "قيران السديس" چئبو آهي، يعني ليڪهڻيءَ ۽ سعادت ورو. الهي ڪري، اهل بصيرت به ڏاڏا پاڻ کي اهڙن لقبن سان ماقب ڪندا آهن - هن اميد ٿي، ته رب تعاليٰ الهيءَ دعا ڪورڻ سان کين ليڪي ۽ سعادت حاصل ڪري. اهڙيءَ طرح، اڳ به ڪن بادشاهن جا اهڙا لقب ٿيا آهن - مثلاً تيمورلنگ بادشاهه "صاحبقران" جو لقب رکندڙ هو. تنهنڪري، "قيراني" لفظ جي معنيٰ ٿي "ليڪهڻ ۽ سعادت وارو". هاڻي سمجهڻ گهرجي ته حضرت مولانا و استادنا محمد عثمان القيراني عليه الرحمت به پنهنجو تخصص "قيراني" رکيو، هن اميد ٿي ته رب تعاليٰ کين ليڪهڻيءَ ۽ سعادت حاصل ڪري. الحمدالله، جو دعا حضرت مولانا جي رب تعاليٰ قبول فرمائي، ۽ سندن علمي فيض هر طرح هميشه لاءِ جاري ٿيو؛ ڪيترائي علماء ڪرام، چئني طرفن کان، وڏائين علم حاصل ڪري علمي خدمتون ڪري چڪا آهن. حضرت مولانا صاحب جي تخصص مبارڪ سان رسالو "قيراني"، مدرسو عربي و لهيت مان جاري ڪيو ويو هو، مگر ڪن مجبورين ڪري في الحال بند ڪيو ويو.

مولانا صاحب عليه الرحمت تقريباً ڏيڍ سال کن عام حياتي ڪمزوريءَ ۽ زياده ضعف سبب ٻاهر مدرسي ۾ ڪولہ ايندا هئا، ۽ سندن شاگرد خارج التحصيل درس ڏيندا هئا. پاڻ ندر سندن خاص ڪمري ۾ گوشي نشين هئا، ۽ هر هڪ کي اندر ملاقات لاءِ به ڪونه گهرائيندا هئا. تمام زياده ضعيف هجڻ وقت، هڪ دفعي رات ۾ منجهي ڪان ٿي چپ چاپ ستر علائق تان اٿي روانا ٿيا: سڄي رات هليا - اڏائي مل فاصلي تي هڪ شاخ آئي، جنهن ۾ چاٽيءَ برابر پاڻي هو، ان سان ٻارڻي ڪري، ڀرسان وهندڙ مٺاڻو نهر جي ڪناري تي ٽنڊي پائي ۾ ويٺا رهيا. سڄ اڀرڻ وقت سندن عزمون ۽ شاگردن پيرا ڪيا ۽ کين لهر جي پائيءَ ۾ ويٺن ڏٺائون. مولانا صاحب ۾ هلڻ جي بلڪل طاقت نه هئي، تنهنڪري کين ڪپڙي جي جهولائيءَ ۾ وجهي گهڻ آندائون، ۽ آخر تائين هميشه نماز ويٺي ادا ڪندا رهيا. ڪجهه ڏينهن گذرڻ بعد، تاريخ ۱۵ رجب المرجب، ڏينهن سومر، سن ۱۳۵۵ هجري، صبح جو، سندن فرزند ميان

محمد سعيد صاحب ڪري ۽ ويا: ڏٺائون ته مولانا صاحب باڪال جوان سهيل آهن، ۽ ڪاري کڻي مٿي پسن ۽ پيرن هيٺ مصبوط اوڍيل آهي؛ آواز تي جواب نه ڏئي ڪري منهن تان کڻي لاهي ڏنائون، ته روح نفس عنصرن مان پرواز ڪري چڪو هو (الله وانا الله واهموم)؛ ڪنن مبارڪ سڏن ميرانديءَ وٽ پيل هو، جو هميشه وٺڻ رهندو هو. مولانا صاحب کي سڏڻ وصيت موجب مدرسي جي حد ۽ پڙهائڻ واري ڪوليت وٽ هميشه لاءِ سپرد خاڪ ٻاڪ ڪيو ويو.

”توفي الموليٰ ابوسعيد، يخاص عشر من رجب المعال،

سنة ١٠٠٠ وٺڻ ٿي، و هاءِ جاء علم الانتقال.“

(يعني حضرت قزالي صاحب وفات ڪئي پندرهن تاريخ، رجب سگوري جي؛ سن هزار ۽ ٽي سَو پنهان ۽ پنج ان جي انتقال جو سال آهي.)

مولانا صاحب وٽان جي شاگرد جماعتن جو صورت ۽ ڪاٺياپ ٿي دستاربندي ڪري ۽ سڌ تعليم علم حاصل ڪري ويا، تن جا نالا جدول ۾ ترتيب وار لکيل آهن، مگر طوالت بيان هت صرف دستاربندي شاگردن جا نالا ڏجن ٿا:

جماعت اول: (١) مولوي نور محمد صاحب مرحوم، حضرت قراني صاحب جو ڀاءُ؛
 ٢. مولوي محمد نوح صاحب مرحوم؛ ۽ (٣) مولوي عبدالعقي صاحب مرحوم.
 جماعت دوم: (١) مولوي دوست محمد صاحب لغاري مرحوم؛ (٢) مولوي احمد صاحب
 وزير جوڌپوري مرحوم؛ (٣) مولوي عبدالواحد صاحب دل؛ (٤) مولوي حاجي عبدالڪريم
 صاحب بيدل مرحوم؛ (٥) مولوي محمد صالح صاحب مرحوم، قراني صاحب جو ڀاءُ، ۽
 (٦) مولوي حاجي محمد ابراهيم صاحب خاصخيلي.

جماعت سوم: (١) مولوي حڪيم محمد صاحب بروهي، قلات؛ (٢) مولوي عبداللہ
 صاحب وٺاري مرحوم، (٣) مولوي محمد قاسم صاحب مرحوم؛ (٤) مولوي محمد علي صاحب
 مرحوم، صدر جمعية العلماء، ضلعو ٿرپارڪر.

جماعت چهارم: (١) مولوي جان محمد صاحب مرحوم؛ (٢) مولوي محمد حسن صاحب
 مرحوم، رياست جوڌپور؛ (٣) مولوي لعل محمد صاحب؛ (٤) مولوي علي محمد صاحب ريگستاني؛
 (٥) مولوي محمد عمر صاحب مرحوم؛ (٦) مولوي جان محمد خان ڀرڳڙي مرحوم؛ (٧) مولوي
 احمد صاحب ٺٽي.

جماعت پنجم: (١) مولوي عبدالرحمان صاحب مرحوم، ريگستاني؛ (٢) مولوي محمد سليمان
 صاحب مرحوم، تخت آبادي؛ (٣) مولوي محمد سليمان صاحب هالڊوآڊ، ريگستاني؛ (٤) مولوي
 محمد دائود مرحوم؛ (٥) مولوي محمد اسحاق صاحب مرحوم؛ (٦) مولوي عبدالعليم صاحب؛
 (٧) مولوي عبدالرشيد صاحب، مرزئو، مولانا، مولوي حبيب الله صاحب، ريگستاني؛ ۽ (٨) مولوي
 نور محمد صاحب، سمون.

جماعت ششم: (۱) مولوی محمد صدیق صاحب؛ (۲) مولوی عبدالوهاب صاحب؛ (۳) مولوی علي محمد صاحب، پلي؛ (۴) مولوی عبدالقادر صاحب، هاليپوٽو؛ (۵) مولوی قاضي نور محمد صاحب، پلي، زميندار.

جماعت هفتم: (۱) مولوی عبدالڪريم صاحب مرحوم، مفتي ولهيت؛ (۲) مولوی عبدالرحمان صاحب زنگي مرحوم؛ (۳) مولوی عبدالرشيد صاحب ٽالهي؛ (۴) مولوی نبي بخش صاحب لغاري. جماعت هشتم: (۱) مولوی مريد علي صاحب مرحوم، جوڌپور؛ (۲) مولوی محمد علي صاحب مشائخ پوٽو مرحوم؛ (۳) مولوی محمد اسحاق صاحب ٺاريجو مرحوم.

جماعت نهم: (۱) مولوی عبدالطلب صاحب ساند؛ (۲) مولوی ثناءالله صاحب آريسر؛ (۳) مولوی عبدالاحد صاحب؛ (۴) مولوی علي محمد صاحب نهڙي؛ (۵) مولوی محمد عثمان صاحب مرحوم.

جماعت دهم: (۱) مولوی عبداللطيف صاحب سيمڻ؛ (۲) مولوی علي محمد صاحب لسٻيلو؛ (۳) مولوی احسان علي صاحب لغاري؛ (۴) مولوی خدا بخش صاحب، رياست جوڌپور؛ (۵) مولوی محمد حسن صاحب سيمڻ؛ (۶) مولوی محمد عمر صاحب ٽالهي.

جماعت يازدهم: (۱) مولوی عبدالهادي صاحب مرحوم، پنهور؛ (۲) مولوی حاجي محمد صاحب ڪوسو، جيڪب آباد. (۳) مولوی حاجي دين محمد صاحب خاصخيلي، ڊيگڻ ڀرڳڙي؛ (۴) مولوی محمد صالح صاحب، ريگستاني؛ (۵) مولوی عبداللہ صاحب، سال وارو.

جماعت دوازدهم: (۱) مولوی يار محمد صاحب لغاري، تندو محمد خان؛ (۲) مولوی هدايت الله صاحب، ريگستاني.

جماعت سيزدهم: (۱) مولوی حافظ عبداللہ صاحب، پوٽو حضرت مولانا مفتي حاجي حامد الله صاحب؛ (۲) مولوی رسول بخش صاحب، مدرسو شيرخان؛ (۳) مولوی عبدالرحمان صاحب درس، ڪڇ؛ (۴) مولوی حافظ عبداللہ صاحب لاهين، لغاري.

جماعت چناردهم: (۱) مولوی عبدالحي صاحب، فرزند حضرت قيراني صاحب عيد الرحمة؛ (۲) مولوی سيد غلام علي شاه صاحب، سولدا؛ (۳) مولوی ولي محمد صاحب، ڏغتو حضرت مولانا مفتي حاجي حامد الله صاحب، لاڙ؛ (۴) مولوی محمد ادريس صاحب درس؛ (۵) مولوی محمد عثمان صاحب، لاڙ؛ (۶) مولوی محمد اسماعيل صاحب لغاري، قريه مڻڻ؛ (۷) مولوی محمد يعقوب صاحب، خاصخيلي، بدين؛ وغيره.

حضرت "قرآني" صاحب جن جو ڪجهه ڪلام نموني طور پيش ڪجي ٿو.

مرحبا، آئين پلي اي احمد، مختيار تون،	تافلي دنيا سڄي جو صاحب و سردار تون؛
جت نبي هر ڪڪندو نفسي نفسي جي ڀڪار،	ات گنهگارن جو خاڪن ۽ شفاعت دار تون؛
سڀ لڏڪن جو ڏٺي ۽ سڀ عليقن جي شفا،	سڀ انڌن جو تون سھانو، مطلع الانوار تون؛

سهران

”تي پئي ڪانت لواء الحمد“ ايڏو ٿيو عروج،
 پيو سڀني جو وسيلو، گمراهن جو رهڻا،
 يا عظيم الخلق، ٺاهي تو سوا ٻي ڪا پناه،
 ڏينهن محشر ساڳو ۾ ماوهو موٽي مڙندا جتي،
 ڪنهن لاءِ حاصل تو سوا سڀ ڏيهر جو ڏاتار تون؛
 هڪ جهلي اڪي اڪارڇ، سڀ ائين آڌار تون؛
 ڪل ٺول هيٺ جي مهل تارين اچي ڪا تار تون؛
 ات ”قيراني“ ڪي تون ڪامل مل سڏا منظر تون؛

* * * *

خلق ويڙو خلق مان، ٿي خلق بي خاڪي نشان،
 ڪانگ ڪلفت جا آڏاٽا مهل جي ميدان ۾،
 دل منجهان اخلاص عطا ٿيو، امانت ڪالعدم،
 منهن مٿائي، قلب ڳڻي جي ڪواڻي ۾ سان ڀريل،
 هيءَ دنيا باغ اي ”قيراني“ چاهه جا ڪليا چمن،
 باغ مان آهي آسايو عندلين آسمان؛
 چيپڙ چينو سارو مٿائي درد وارو داستان؛
 لس لباسي ۽ لباسي ٿيو سڄو سارو جهان؛
 هن زماني جي هلڪ ڪان الامان ۽ الامان؛
 ويو وڪوڙي چو طرف بيداد جو بادِ خزان،

* * * *

مسلمانن جي پيرون ۾ ڪرات ٺاهه ڪا بلڪل،
 مهنت صاحب جي مسند ڪي سيري سجدو ڪرڻ گهرجي،
 مڪي جو سفر ٿيو سوقوف، هاڻي پيار گنگا هل،
 پيارو پاڪ پائي سو پري پڪڙا پيڻ گهرجي،
 اچائي جيت سائي مهنت ۾ سوراً ڇڏڻ گهرجي،
 مسائن جي مٺي مٺي ڪٿي منهن تي مٿل گهرجي،
 سلائين بي ٽڪي تعليم ورتن سان وساري ڇڏ،
 برنجاري ادا بنجي سمورتي ڪي ميڪڻ گهرجي،
 اڃايو هورتن ڪي گهر اندر روڪڻ شرم آهي،
 بگهي ۾ ڦيمل ڇاڙهي هوا ڪاٽڻ هل گهرجي،
 ڀريل جلي ۾ بيهي ڪي وٺي امنيچ تي آڻج،
 چن جي چاشني تفرير تنهن جيءَ مان وٺڻ گهرجي،
 اسائن ۽ صحابن جو ڪيل تقرير باطل ٿيو،
 شايد حڪم ڪانڌيءَ جو روايت ۾ رڪڻ گهرجي،
 سنان ۽ حديثن کي وڇائي هيٺ ويڙهي ڇڏ،
 اچي جيڪو پڇڻ سائل نه پوئيءَ ڪي پڙڻ گهرجي،
 ملي ڪانڌيءَ جو سرمودو چمي چشمن مٿي رکجي،
 سدا ديويءَ جي مندر ۾ ”قيراني“ پيو اچڻ گهرجي.

مرحوم مولانا الهه رکيو عرف ڪريمداد چانڊيو معرفاتي

ميان الهه رکيو چانڊيو معرفاتي مرحوم، سن ۱۸۵۱ ڌاري، ڪوٽ ”ڊگهه سوڍر چانڊيو“ (تعلقو قنبر ضلعو لاڙڪاڻو) ۾ ڄائو. ابتدائي تعليم مقامي مڪتبن ۾ ورتائين، ۽ پوءِ سينا شريف ۽ روهڙي شريف ۾ پڻ حصول تعليم جي خاطر ڪهڙي ويو؛ مگر سندس تشنگيءَ علم اتي حتم رهي، بلڪه تعليم جي تڪميل لاءِ مولانا نظر محمد (پنگ شريف، ڊويزن ملتان) کان وڃي فيض حاصل ڪيائين، ۽ سهاپور ۽ ڊيو بند (ڀارت) جا به سفر اختيار ڪيائين. ميان صاحب مرحوم جن جن استادن کان فيض علم حاصل ڪيو، تن مان چند بزرگن جا نالا هي آهن: مولانا نظر محمد صاحب (پنگ شريف، ڊويزن ملتان)، مولانا سيتائي (ضلعو دادو سنڌ)، مولانا فضل الحق صاحب راجپوري (سهارنپور)، ۽ شيخ الهند حضرت مولانا محمود الحسن صاحب (ڊيو بند).

ميان صاحب مرحوم کان جيڪي شاگرد فيضاب ٿيا، تن جو تعداد تمام گهڻو آهي. طوالت جي خوف کان، هتي فقط چند بزرگن جا نالا پيش ڪجن ٿا: ۱- قاضي تاج محمد بروهي (استاد واليءَ قلات، بلوچستان)، ۲- مولانا ابوبڪر لاسي (ٺٽو، سنڌ)، ۳- مولانا ابوبڪر (ميرپور ساڪرو)، ۴- مولانا محمد مختار برڙي، ۵- مولانا عبدالرؤف ابڙو، ۶- مولوي علي محمد (ڊيرو غيبي خان)، ۷- مولوي محمد افضل مورو، ۸- مولوي خير محمد مگسي (سجاول)، ۹- مولوي غلام رسول چانڊيو، ۱۰- مولوي محمد موسوي، مڪران، ۱۱- قاضي حبيب الله لاسي، ۱۲- مولوي محمد عمر مگسي (سجاول)، ۱۳- مولوي سعد الله، ۱۴- مولوي فضل الحق (سندس فرزند)، ۱۵- مولوي عبدالڪريم (ڊگهه) وغيره.

هيٺيان علماءِ ڪرام ميان صاحب جا مشهور همعصر هئا: ۱- مولانا مير محمد نورلنگي، ۲- مولوي عبدالڪريم ڪورائي، ۳- مولانا خوش محمد ميو خان، ۴- مولانا عبدالرزاق (گهوٽڪي)، ۵- مولانا محمد صاحب ابڙي، ۶- مولانا پير محمد حوثائي (لاڙڪاڻو)، ۷- مولانا حسن الله ٻانائي، ۸- مولانا اميد علي جيڪب آبادي، ۹- مولانا شمس انور (سابق وزير معارف، قلات، بلوچستان)، ۱۰- مولانا عبدالوهاب اوڻو، ۱۱- مولانا خادم حسين (رتو ڊيرو)، ۱۲- مولانا عبدالڪريم شاهل مڊايو، وغيره.

ميان صاحب مرحوم نقشبندي طريقي جو بزرگ هو، ۽ محمد عمر جان مرحوم چشوي جو عقيدتمند هو. سندس سموري زندگي درس و تدريس ۾ گذري، ۽ کائناتس هزارها طالبعلم بهره ور ٿي ويا. مرحوم بدعتن جي سخت خلاف هو. قومي رسمن جي اصلاح ۽ عام ديني تبليغ سندس زندگيءَ جو مقصد هو. ميان صاحب ۱۱ سيپٽمبر ۱۹۳۷ع ۾ پنهنجي جان جان آفرين کي سپرد ڪئي. مرحوم جي آخري آرامگاهه ”ٺوڙهي بجار“ تعلقي قنبر ضلعي لاڙڪاڻي سنڌ ۾ آهي.

پير احسان الله شاه راشدي مرحوم*

مرحوم احسان الله شاه ولد رشد الله شاه راشدي جن جو تولد ۳۰ رجب سن ۱۳۱۲ھ ۾ ڳوٺ پير جهنڊو تعلقي هالا ۾ ٿيو. عمر جو اڪثر حصو پاڻ ڳوٺ پير جهنڊي ۾ ئي گذاريائون؛ پوءِ برادري تازمي سبب اهو ڳوٺ ڇڏي، ان جي پرحان پيو ڳوٺ 'درگاه شريف' جي نالي سان پڙائي، اتي سڪونت اختيار ڪيائون. ليڪن تقريباً ڏيڍ سال کن بعد ۱۰ شعبان سن ۱۳۵۸ھ ۾ وفات ڪيائون.

پاڻ تعليم پنهنجي ئي ڳوٺ (پير جهنڊو) ۾ سندن والد ماجد جي قائم ڪيل مدرسي مان ورتائون. سندن استاد ڪرام هي آهن: حضرت مولانا عبيدالله صاحب سنڌي، مولانا محمد صاحب، مولوي الافي يحيى صاحب، مولانا احمد علي صاحب لاهوري، مولوي خدا بخش صاحب، ۽ مولوي محمد اڪرم صاحب هالائي. فارغ التحصيل ٿيڻ بعد پاڻ باقاعدي ويهي ڪنهن به درسگاه ۾ تعليم کان ڏنائون، ان ڪري ڪنهن خاص شاگرد جو نالو وٺي نٿو سگهجي؛ البت پاڻ سندن معتقدن کي پنهنجي پيشرو مرشدن جي نقش قدم تي هلڻ لاءِ ارشاد ۽ هدايت ڪندا رهندا هئا، ۽ بعد الله سندن صحبت اڪسير مان پيشمارضيافتا موجود آهن.

سندن حلقه احباب بلڪل وسيع هو. ساري هندستان، بلڪ ان کان ٻاهر به بي انداز عتداء سان سندن تعلق هو؛ خاص طرح اڳئين سلطان ابن سعود مرحوم سان سندن ڪافي تعلقات هئا، ۽ خط و ڪتابت جو سلسلو به باقاعدي جاري هو. سندن طريقو قرآن ۽ حديث تي عمل هو. ٻئي ڪنهن جي راءِ کي انهن پنهني ماخذن کان مٿي نه سمجهندا هئا. سندن طريقت جو سلسلو قادري هو، ۽ پنهنجي والد بزرگوار حضرت پير سائين رشد الله شاه (صاحب الدعاء الرابع) جي دست مبارڪ تي بيعت ڪيائون.

پير صاحب جن ٻه ئي ڪتاب تصنيف ڪيا: جهڙوڪ (۱) رسالو "المقالة المصنوعة في الدعاء بعد صلوة المكتوبة"، جو اردوءَ ۾ آهي ۽ ڪافي عربي عبارت به ڪم آندل آهي؛ هن ۾ فرهي نثار کان پوءِ هٿ ڪئي دعا ڪهرڻ جو مسنون هجڻ، احاديث مان ثابت ڪيو ويو آهي. (۲) ٻيو هڪ رسالو لکيو هئائون، جنهن جو نالو ياد نه آهي، مگر ان جو موضوع هو

* هن سوانح عمريءَ جي اصل متن تي مصنف جو نالو چائيل ڪوم هو، ۽ اڌريس اسان کان هيٺ سڏي ٿي ويئي آهي؛ ان ڪري اسوس آهي جو سندس نالو مضمون جي سرتي تي اچي نه سگهيو آهي. - مرتب

ليڪ انسانن جي هٿن چمڻ جي جواز جي اثبات ۾؛ اهو رسالو ڪم آهي؛ (۳) پاڻ ابن ماجه جو شرح به لکڻ شروع ڪيو هئائون؛ ان جو نالو رکيائون ”خيمه الزجاجة في شرح ابن ماجه“، مگر ڪين ايتري فرصت ڪانه ملي جو ان جو اتمام ڪن ها؛ ڪافي عرصو بيمار رهڻ بعد آخر پاڻ ويات ڪيائون، ۽ شرح رهجي ويو؛ جيڪو شرح لکيائون سو به ڪم آهي؛ (۴) هڪڙي سندن تقرير آهي، جا پاڻ خانپور جي جلبي ۾ ڪئي هئائون؛ اها تقرير اردوءَ ۾ آهي.

سندس زندگيءَ جو مقصد هو۔ ڪتاب الله ۽ سنت رسول الله جي نشر و اشاعت. حديث پاڪ جي علوم ڏي سڀ کان وڌيڪ توجهه هون. حديث ۽ حديث جي علوم جي ڪتابن جو ڪين ايترو نه شوق هو، جو ڪيترن ئي ملڪن۔ جهڙوڪ شام، مصر، مديني منور، مڪي معظم ۽ هندستان۔ جي ڪن شهرن مان ڪيترائي ڪتاب ڪيتر رقم خرچ ڪري ماهر ڪاتبن کان لکاريائون؛ حيدرآباد دکن ۾ مولانا قطب الدين صاحب هاليچوي ۽ تاضي لعل محمد صاحب کي امالي، نظام نواب عثمان علي خان جي خاص ڪتبخاني مان ڪيترائي ڪتاب اتاريائون. پاڻ اتي جي ”دائرة المعارف“ جي اراڪين مان هڪ رڪن هئا. ”دائرة المعارف“ جي ڪتبخاني ۾ جوڪي ڪتاب ڇاپا ويدا هئا، سي سندن ڪتبخاني عاليه عليه ڪي مفت ملندا هئا. سندن علمي ذوق اهڙو هو، جو مشهور ”تاريخ بغداد“ خطيب بنداڊيءَ جي اڃا مطبوع نه ٿي هئي، تڏهن پاڻ ۱۰-۱۶-۱۷-۱۸-۱۹-۲۰-۲۱-۲۲-۲۳-۲۴-۲۵-۲۶-۲۷-۲۸-۲۹-۳۰-۳۱-۳۲-۳۳-۳۴-۳۵-۳۶-۳۷-۳۸-۳۹-۴۰-۴۱-۴۲-۴۳-۴۴-۴۵-۴۶-۴۷-۴۸-۴۹-۵۰-۵۱-۵۲-۵۳-۵۴-۵۵-۵۶-۵۷-۵۸-۵۹-۶۰-۶۱-۶۲-۶۳-۶۴-۶۵-۶۶-۶۷-۶۸-۶۹-۷۰-۷۱-۷۲-۷۳-۷۴-۷۵-۷۶-۷۷-۷۸-۷۹-۸۰-۸۱-۸۲-۸۳-۸۴-۸۵-۸۶-۸۷-۸۸-۸۹-۹۰-۹۱-۹۲-۹۳-۹۴-۹۵-۹۶-۹۷-۹۸-۹۹-۱۰۰-۱۰۱-۱۰۲-۱۰۳-۱۰۴-۱۰۵-۱۰۶-۱۰۷-۱۰۸-۱۰۹-۱۱۰-۱۱۱-۱۱۲-۱۱۳-۱۱۴-۱۱۵-۱۱۶-۱۱۷-۱۱۸-۱۱۹-۱۲۰-۱۲۱-۱۲۲-۱۲۳-۱۲۴-۱۲۵-۱۲۶-۱۲۷-۱۲۸-۱۲۹-۱۳۰-۱۳۱-۱۳۲-۱۳۳-۱۳۴-۱۳۵-۱۳۶-۱۳۷-۱۳۸-۱۳۹-۱۴۰-۱۴۱-۱۴۲-۱۴۳-۱۴۴-۱۴۵-۱۴۶-۱۴۷-۱۴۸-۱۴۹-۱۵۰-۱۵۱-۱۵۲-۱۵۳-۱۵۴-۱۵۵-۱۵۶-۱۵۷-۱۵۸-۱۵۹-۱۶۰-۱۶۱-۱۶۲-۱۶۳-۱۶۴-۱۶۵-۱۶۶-۱۶۷-۱۶۸-۱۶۹-۱۷۰-۱۷۱-۱۷۲-۱۷۳-۱۷۴-۱۷۵-۱۷۶-۱۷۷-۱۷۸-۱۷۹-۱۸۰-۱۸۱-۱۸۲-۱۸۳-۱۸۴-۱۸۵-۱۸۶-۱۸۷-۱۸۸-۱۸۹-۱۹۰-۱۹۱-۱۹۲-۱۹۳-۱۹۴-۱۹۵-۱۹۶-۱۹۷-۱۹۸-۱۹۹-۲۰۰-۲۰۱-۲۰۲-۲۰۳-۲۰۴-۲۰۵-۲۰۶-۲۰۷-۲۰۸-۲۰۹-۲۱۰-۲۱۱-۲۱۲-۲۱۳-۲۱۴-۲۱۵-۲۱۶-۲۱۷-۲۱۸-۲۱۹-۲۲۰-۲۲۱-۲۲۲-۲۲۳-۲۲۴-۲۲۵-۲۲۶-۲۲۷-۲۲۸-۲۲۹-۲۳۰-۲۳۱-۲۳۲-۲۳۳-۲۳۴-۲۳۵-۲۳۶-۲۳۷-۲۳۸-۲۳۹-۲۴۰-۲۴۱-۲۴۲-۲۴۳-۲۴۴-۲۴۵-۲۴۶-۲۴۷-۲۴۸-۲۴۹-۲۵۰-۲۵۱-۲۵۲-۲۵۳-۲۵۴-۲۵۵-۲۵۶-۲۵۷-۲۵۸-۲۵۹-۲۶۰-۲۶۱-۲۶۲-۲۶۳-۲۶۴-۲۶۵-۲۶۶-۲۶۷-۲۶۸-۲۶۹-۲۷۰-۲۷۱-۲۷۲-۲۷۳-۲۷۴-۲۷۵-۲۷۶-۲۷۷-۲۷۸-۲۷۹-۲۸۰-۲۸۱-۲۸۲-۲۸۳-۲۸۴-۲۸۵-۲۸۶-۲۸۷-۲۸۸-۲۸۹-۲۹۰-۲۹۱-۲۹۲-۲۹۳-۲۹۴-۲۹۵-۲۹۶-۲۹۷-۲۹۸-۲۹۹-۳۰۰-۳۰۱-۳۰۲-۳۰۳-۳۰۴-۳۰۵-۳۰۶-۳۰۷-۳۰۸-۳۰۹-۳۱۰-۳۱۱-۳۱۲-۳۱۳-۳۱۴-۳۱۵-۳۱۶-۳۱۷-۳۱۸-۳۱۹-۳۲۰-۳۲۱-۳۲۲-۳۲۳-۳۲۴-۳۲۵-۳۲۶-۳۲۷-۳۲۸-۳۲۹-۳۳۰-۳۳۱-۳۳۲-۳۳۳-۳۳۴-۳۳۵-۳۳۶-۳۳۷-۳۳۸-۳۳۹-۳۴۰-۳۴۱-۳۴۲-۳۴۳-۳۴۴-۳۴۵-۳۴۶-۳۴۷-۳۴۸-۳۴۹-۳۵۰-۳۵۱-۳۵۲-۳۵۳-۳۵۴-۳۵۵-۳۵۶-۳۵۷-۳۵۸-۳۵۹-۳۶۰-۳۶۱-۳۶۲-۳۶۳-۳۶۴-۳۶۵-۳۶۶-۳۶۷-۳۶۸-۳۶۹-۳۷۰-۳۷۱-۳۷۲-۳۷۳-۳۷۴-۳۷۵-۳۷۶-۳۷۷-۳۷۸-۳۷۹-۳۸۰-۳۸۱-۳۸۲-۳۸۳-۳۸۴-۳۸۵-۳۸۶-۳۸۷-۳۸۸-۳۸۹-۳۹۰-۳۹۱-۳۹۲-۳۹۳-۳۹۴-۳۹۵-۳۹۶-۳۹۷-۳۹۸-۳۹۹-۴۰۰-۴۰۱-۴۰۲-۴۰۳-۴۰۴-۴۰۵-۴۰۶-۴۰۷-۴۰۸-۴۰۹-۴۱۰-۴۱۱-۴۱۲-۴۱۳-۴۱۴-۴۱۵-۴۱۶-۴۱۷-۴۱۸-۴۱۹-۴۲۰-۴۲۱-۴۲۲-۴۲۳-۴۲۴-۴۲۵-۴۲۶-۴۲۷-۴۲۸-۴۲۹-۴۳۰-۴۳۱-۴۳۲-۴۳۳-۴۳۴-۴۳۵-۴۳۶-۴۳۷-۴۳۸-۴۳۹-۴۴۰-۴۴۱-۴۴۲-۴۴۳-۴۴۴-۴۴۵-۴۴۶-۴۴۷-۴۴۸-۴۴۹-۴۵۰-۴۵۱-۴۵۲-۴۵۳-۴۵۴-۴۵۵-۴۵۶-۴۵۷-۴۵۸-۴۵۹-۴۶۰-۴۶۱-۴۶۲-۴۶۳-۴۶۴-۴۶۵-۴۶۶-۴۶۷-۴۶۸-۴۶۹-۴۷۰-۴۷۱-۴۷۲-۴۷۳-۴۷۴-۴۷۵-۴۷۶-۴۷۷-۴۷۸-۴۷۹-۴۸۰-۴۸۱-۴۸۲-۴۸۳-۴۸۴-۴۸۵-۴۸۶-۴۸۷-۴۸۸-۴۸۹-۴۹۰-۴۹۱-۴۹۲-۴۹۳-۴۹۴-۴۹۵-۴۹۶-۴۹۷-۴۹۸-۴۹۹-۵۰۰-۵۰۱-۵۰۲-۵۰۳-۵۰۴-۵۰۵-۵۰۶-۵۰۷-۵۰۸-۵۰۹-۵۱۰-۵۱۱-۵۱۲-۵۱۳-۵۱۴-۵۱۵-۵۱۶-۵۱۷-۵۱۸-۵۱۹-۵۲۰-۵۲۱-۵۲۲-۵۲۳-۵۲۴-۵۲۵-۵۲۶-۵۲۷-۵۲۸-۵۲۹-۵۳۰-۵۳۱-۵۳۲-۵۳۳-۵۳۴-۵۳۵-۵۳۶-۵۳۷-۵۳۸-۵۳۹-۵۴۰-۵۴۱-۵۴۲-۵۴۳-۵۴۴-۵۴۵-۵۴۶-۵۴۷-۵۴۸-۵۴۹-۵۵۰-۵۵۱-۵۵۲-۵۵۳-۵۵۴-۵۵۵-۵۵۶-۵۵۷-۵۵۸-۵۵۹-۵۶۰-۵۶۱-۵۶۲-۵۶۳-۵۶۴-۵۶۵-۵۶۶-۵۶۷-۵۶۸-۵۶۹-۵۷۰-۵۷۱-۵۷۲-۵۷۳-۵۷۴-۵۷۵-۵۷۶-۵۷۷-۵۷۸-۵۷۹-۵۸۰-۵۸۱-۵۸۲-۵۸۳-۵۸۴-۵۸۵-۵۸۶-۵۸۷-۵۸۸-۵۸۹-۵۹۰-۵۹۱-۵۹۲-۵۹۳-۵۹۴-۵۹۵-۵۹۶-۵۹۷-۵۹۸-۵۹۹-۶۰۰-۶۰۱-۶۰۲-۶۰۳-۶۰۴-۶۰۵-۶۰۶-۶۰۷-۶۰۸-۶۰۹-۶۱۰-۶۱۱-۶۱۲-۶۱۳-۶۱۴-۶۱۵-۶۱۶-۶۱۷-۶۱۸-۶۱۹-۶۲۰-۶۲۱-۶۲۲-۶۲۳-۶۲۴-۶۲۵-۶۲۶-۶۲۷-۶۲۸-۶۲۹-۶۳۰-۶۳۱-۶۳۲-۶۳۳-۶۳۴-۶۳۵-۶۳۶-۶۳۷-۶۳۸-۶۳۹-۶۴۰-۶۴۱-۶۴۲-۶۴۳-۶۴۴-۶۴۵-۶۴۶-۶۴۷-۶۴۸-۶۴۹-۶۵۰-۶۵۱-۶۵۲-۶۵۳-۶۵۴-۶۵۵-۶۵۶-۶۵۷-۶۵۸-۶۵۹-۶۶۰-۶۶۱-۶۶۲-۶۶۳-۶۶۴-۶۶۵-۶۶۶-۶۶۷-۶۶۸-۶۶۹-۶۷۰-۶۷۱-۶۷۲-۶۷۳-۶۷۴-۶۷۵-۶۷۶-۶۷۷-۶۷۸-۶۷۹-۶۸۰-۶۸۱-۶۸۲-۶۸۳-۶۸۴-۶۸۵-۶۸۶-۶۸۷-۶۸۸-۶۸۹-۶۹۰-۶۹۱-۶۹۲-۶۹۳-۶۹۴-۶۹۵-۶۹۶-۶۹۷-۶۹۸-۶۹۹-۷۰۰-۷۰۱-۷۰۲-۷۰۳-۷۰۴-۷۰۵-۷۰۶-۷۰۷-۷۰۸-۷۰۹-۷۱۰-۷۱۱-۷۱۲-۷۱۳-۷۱۴-۷۱۵-۷۱۶-۷۱۷-۷۱۸-۷۱۹-۷۲۰-۷۲۱-۷۲۲-۷۲۳-۷۲۴-۷۲۵-۷۲۶-۷۲۷-۷۲۸-۷۲۹-۷۳۰-۷۳۱-۷۳۲-۷۳۳-۷۳۴-۷۳۵-۷۳۶-۷۳۷-۷۳۸-۷۳۹-۷۴۰-۷۴۱-۷۴۲-۷۴۳-۷۴۴-۷۴۵-۷۴۶-۷۴۷-۷۴۸-۷۴۹-۷۵۰-۷۵۱-۷۵۲-۷۵۳-۷۵۴-۷۵۵-۷۵۶-۷۵۷-۷۵۸-۷۵۹-۷۶۰-۷۶۱-۷۶۲-۷۶۳-۷۶۴-۷۶۵-۷۶۶-۷۶۷-۷۶۸-۷۶۹-۷۷۰-۷۷۱-۷۷۲-۷۷۳-۷۷۴-۷۷۵-۷۷۶-۷۷۷-۷۷۸-۷۷۹-۷۸۰-۷۸۱-۷۸۲-۷۸۳-۷۸۴-۷۸۵-۷۸۶-۷۸۷-۷۸۸-۷۸۹-۷۹۰-۷۹۱-۷۹۲-۷۹۳-۷۹۴-۷۹۵-۷۹۶-۷۹۷-۷۹۸-۷۹۹-۸۰۰-۸۰۱-۸۰۲-۸۰۳-۸۰۴-۸۰۵-۸۰۶-۸۰۷-۸۰۸-۸۰۹-۸۱۰-۸۱۱-۸۱۲-۸۱۳-۸۱۴-۸۱۵-۸۱۶-۸۱۷-۸۱۸-۸۱۹-۸۲۰-۸۲۱-۸۲۲-۸۲۳-۸۲۴-۸۲۵-۸۲۶-۸۲۷-۸۲۸-۸۲۹-۸۳۰-۸۳۱-۸۳۲-۸۳۳-۸۳۴-۸۳۵-۸۳۶-۸۳۷-۸۳۸-۸۳۹-۸۴۰-۸۴۱-۸۴۲-۸۴۳-۸۴۴-۸۴۵-۸۴۶-۸۴۷-۸۴۸-۸۴۹-۸۵۰-۸۵۱-۸۵۲-۸۵۳-۸۵۴-۸۵۵-۸۵۶-۸۵۷-۸۵۸-۸۵۹-۸۶۰-۸۶۱-۸۶۲-۸۶۳-۸۶۴-۸۶۵-۸۶۶-۸۶۷-۸۶۸-۸۶۹-۸۷۰-۸۷۱-۸۷۲-۸۷۳-۸۷۴-۸۷۵-۸۷۶-۸۷۷-۸۷۸-۸۷۹-۸۸۰-۸۸۱-۸۸۲-۸۸۳-۸۸۴-۸۸۵-۸۸۶-۸۸۷-۸۸۸-۸۸۹-۸۹۰-۸۹۱-۸۹۲-۸۹۳-۸۹۴-۸۹۵-۸۹۶-۸۹۷-۸۹۸-۸۹۹-۹۰۰-۹۰۱-۹۰۲-۹۰۳-۹۰۴-۹۰۵-۹۰۶-۹۰۷-۹۰۸-۹۰۹-۹۱۰-۹۱۱-۹۱۲-۹۱۳-۹۱۴-۹۱۵-۹۱۶-۹۱۷-۹۱۸-۹۱۹-۹۲۰-۹۲۱-۹۲۲-۹۲۳-۹۲۴-۹۲۵-۹۲۶-۹۲۷-۹۲۸-۹۲۹-۹۳۰-۹۳۱-۹۳۲-۹۳۳-۹۳۴-۹۳۵-۹۳۶-۹۳۷-۹۳۸-۹۳۹-۹۴۰-۹۴۱-۹۴۲-۹۴۳-۹۴۴-۹۴۵-۹۴۶-۹۴۷-۹۴۸-۹۴۹-۹۵۰-۹۵۱-۹۵۲-۹۵۳-۹۵۴-۹۵۵-۹۵۶-۹۵۷-۹۵۸-۹۵۹-۹۶۰-۹۶۱-۹۶۲-۹۶۳-۹۶۴-۹۶۵-۹۶۶-۹۶۷-۹۶۸-۹۶۹-۹۷۰-۹۷۱-۹۷۲-۹۷۳-۹۷۴-۹۷۵-۹۷۶-۹۷۷-۹۷۸-۹۷۹-۹۸۰-۹۸۱-۹۸۲-۹۸۳-۹۸۴-۹۸۵-۹۸۶-۹۸۷-۹۸۸-۹۸۹-۹۹۰-۹۹۱-۹۹۲-۹۹۳-۹۹۴-۹۹۵-۹۹۶-۹۹۷-۹۹۸-۹۹۹-۱۰۰۰-۱۰۰۱-۱۰۰۲-۱۰۰۳-۱۰۰۴-۱۰۰۵-۱۰۰۶-۱۰۰۷-۱۰۰۸-۱۰۰۹-۱۰۱۰-۱۰۱۱-۱۰۱۲-۱۰۱۳-۱۰۱۴-۱۰۱۵-۱۰۱۶-۱۰۱۷-۱۰۱۸-۱۰۱۹-۱۰۲۰-۱۰۲۱-۱۰۲۲-۱۰۲۳-۱۰۲۴-۱۰۲۵-۱۰۲۶-۱۰۲۷-۱۰۲۸-۱۰۲۹-۱۰۳۰-۱۰۳۱-۱۰۳۲-۱۰۳۳-۱۰۳۴-۱۰۳۵-۱۰۳۶-۱۰۳۷-۱۰۳۸-۱۰۳۹-۱۰۴۰-۱۰۴۱-۱۰۴۲-۱۰۴۳-۱۰۴۴-۱۰۴۵-۱۰۴۶-۱۰۴۷-۱۰۴۸-۱۰۴۹-۱۰۵۰-۱۰۵۱-۱۰۵۲-۱۰۵۳-۱۰۵۴-۱۰۵۵-۱۰۵۶-۱۰۵۷-۱۰۵۸-۱۰۵۹-۱۰۶۰-۱۰۶۱-۱۰۶۲-۱۰۶۳-۱۰۶۴-۱۰۶۵-۱۰۶۶-۱۰۶۷-۱۰۶۸-۱۰۶۹-۱۰۷۰-۱۰۷۱-۱۰۷۲-۱۰۷۳-۱۰۷۴-۱۰۷۵-۱۰۷۶-۱۰۷۷-۱۰۷۸-۱۰۷۹-۱۰۸۰-۱۰۸۱-۱۰۸۲-۱۰۸۳-۱۰۸۴-۱۰۸۵-۱۰۸۶-۱۰۸۷-۱۰۸۸-۱۰۸۹-۱۰۹۰-۱۰۹۱-۱۰۹۲-۱۰۹۳-۱۰۹۴-۱۰۹۵-۱۰۹۶-۱۰۹۷-۱۰۹۸-۱۰۹۹-۱۱۰۰-۱۱۰۱-۱۱۰۲-۱۱۰۳-۱۱۰۴-۱۱۰۵-۱۱۰۶-۱۱۰۷-۱۱۰۸-۱۱۰۹-۱۱۱۰-۱۱۱۱-۱۱۱۲-۱۱۱۳-۱۱۱۴-۱۱۱۵-۱۱۱۶-۱۱۱۷-۱۱۱۸-۱۱۱۹-۱۱۲۰-۱۱۲۱-۱۱۲۲-۱۱۲۳-۱۱۲۴-۱۱۲۵-۱۱۲۶-۱۱۲۷-۱۱۲۸-۱۱۲۹-۱۱۳۰-۱۱۳۱-۱۱۳۲-۱۱۳۳-۱۱۳۴-۱۱۳۵-۱۱۳۶-۱۱۳۷-۱۱۳۸-۱۱۳۹-۱۱۴۰-۱۱۴۱-۱۱۴۲-۱۱۴۳-۱۱۴۴-۱۱۴۵-۱۱۴۶-۱۱۴۷-۱۱۴۸-۱۱۴۹-۱۱۵۰-۱۱۵۱-۱۱۵۲-۱۱۵۳-۱۱۵۴-۱۱۵۵-۱۱۵۶-۱۱۵۷-۱۱۵۸-۱۱۵۹-۱۱۶۰-۱۱۶۱-۱۱۶۲-۱۱۶۳-۱۱۶۴-۱۱۶۵-۱۱۶۶-۱۱۶۷-۱۱۶۸-۱۱۶۹-۱۱۷۰-۱۱۷۱-۱۱۷۲-۱۱۷۳-۱۱۷۴-۱۱۷۵-۱۱۷۶-۱۱۷۷-۱۱۷۸-۱۱۷۹-۱۱۸۰-۱۱۸۱-۱۱۸۲-۱۱۸۳-۱۱۸۴-۱۱۸۵-۱۱۸۶-۱۱۸۷-۱۱۸۸-۱۱۸۹-۱۱۹۰-۱۱۹۱-۱۱۹۲-۱۱۹۳-۱۱۹۴-۱۱۹۵-۱۱۹۶-۱۱۹۷-۱۱۹۸-۱۱۹۹-۱۲۰۰-۱۲۰۱-۱۲۰۲-۱۲۰۳-۱۲۰۴-۱۲۰۵-۱۲۰۶-۱۲۰۷-۱۲۰۸-۱۲۰۹-۱۲۱۰-۱۲۱۱-۱۲۱۲-۱۲۱۳-۱۲۱۴-۱۲۱۵-۱۲۱۶-۱۲۱۷-۱۲۱۸-۱۲۱۹-۱۲۲۰-۱۲۲۱-۱۲۲۲-۱۲۲۳-۱۲۲۴-۱۲۲۵-۱۲۲۶-۱۲۲۷-۱۲۲۸-۱۲۲۹-۱۲۳۰-۱۲۳۱-۱۲۳۲-۱۲۳۳-۱۲۳۴-۱۲۳۵-۱۲۳۶-۱۲۳۷-۱۲۳۸-۱۲۳۹-۱۲۴۰-۱۲۴۱-۱۲۴۲-۱۲۴۳-۱۲۴۴-۱۲۴۵-۱۲۴۶-۱۲۴۷-۱۲۴۸-۱۲۴۹-۱۲۵۰-۱۲۵۱-۱۲۵۲-۱۲۵۳-۱۲۵۴-۱۲۵۵-۱۲۵۶-۱۲۵۷-۱۲۵۸-۱۲۵۹-۱۲۶۰-۱۲۶۱-۱۲۶۲-۱۲۶۳-۱۲۶۴-۱۲۶۵-۱۲۶۶-۱۲۶۷-۱۲۶۸-۱۲۶۹-۱۲۷۰-۱۲۷۱-۱۲۷۲-۱۲۷۳-۱۲۷۴-۱۲۷۵-۱۲۷۶-۱۲۷۷-۱۲۷۸-۱۲۷۹-۱۲۸۰-۱۲۸۱-۱۲۸۲-۱۲۸۳-۱۲۸۴-۱۲۸۵-۱۲۸۶-۱۲۸۷-۱۲۸۸-۱۲۸۹-۱۲۹۰-۱۲۹۱-۱۲۹۲-۱۲۹۳-۱۲۹۴-۱۲۹۵-۱۲۹۶-۱۲۹۷-۱۲۹۸-۱۲۹۹-۱۳۰۰-۱۳۰۱-۱۳۰۲-۱۳۰۳-۱۳۰۴-۱۳۰۵-۱۳۰۶-۱۳۰۷-۱۳۰۸-۱۳۰۹-۱۳۱۰-۱۳۱۱-۱۳۱۲-۱۳۱۳-۱۳۱۴-۱۳۱۵-۱۳۱۶-۱۳۱۷-۱۳۱۸-۱۳۱۹-۱۳۲۰-۱۳۲۱-۱۳۲۲-۱۳۲۳-۱۳۲۴-۱۳۲۵-۱۳۲۶-۱۳۲۷-۱۳۲۸-۱۳۲۹-۱۳۳۰-۱۳۳۱-۱۳۳۲-۱۳۳۳-۱۳۳۴-۱۳۳۵-۱۳۳۶-۱۳۳۷-۱۳۳۸-۱۳۳۹-۱۳۴۰-۱۳۴۱-۱۳۴۲-۱۳۴۳-۱۳۴۴-۱۳۴۵-۱۳۴۶-۱۳۴۷-۱۳۴۸-۱۳۴۹-۱۳۵۰-۱۳۵۱-۱۳۵۲-۱۳۵۳-۱۳۵۴-۱۳۵۵-۱۳۵۶-۱۳۵۷-۱۳۵۸-۱۳۵۹-۱۳۶۰-۱۳۶۱-۱۳۶۲-۱۳۶۳-۱۳۶۴-۱۳۶۵-۱۳۶۶-۱۳۶۷-۱۳۶۸-۱۳۶۹-۱۳۷۰-۱۳۷۱-۱۳۷۲-۱۳۷۳-۱۳۷۴-۱۳۷۵-۱۳۷۶-۱۳۷۷-۱۳۷۸-۱۳۷۹-۱۳۸۰-۱۳۸۱-۱۳۸۲-۱۳۸۳-۱۳۸۴-۱۳۸۵-۱۳۸۶-۱۳۸۷-۱۳۸۸-۱۳۸۹-۱۳۹۰-۱۳۹۱-۱۳۹۲-۱۳۹۳-۱۳۹۴-۱۳۹۵-۱۳۹۶-۱۳۹۷-۱۳۹۸-۱۳۹۹-۱۴۰۰-۱۴۰۱-۱۴۰۲-۱۴۰۳-۱۴۰۴-۱۴۰۵-۱۴۰۶-۱۴۰۷-۱۴۰۸-۱۴۰۹-۱۴۱۰-۱۴۱۱-۱۴۱۲-۱۴۱۳-۱۴۱۴-۱۴۱۵-۱۴۱۶-۱۴۱۷-۱۴۱۸-۱۴۱۹-۱۴۲۰-۱۴۲۱-۱۴۲۲-۱۴۲۳-۱۴۲۴-۱۴۲۵-۱۴۲۶-۱۴۲۷-۱۴۲۸-۱۴۲۹-۱۴۳۰-۱۴۳۱-۱۴۳۲-۱۴۳۳-۱۴۳۴-۱۴۳۵-۱۴۳۶-۱۴۳۷-۱۴۳۸-۱۴۳۹-۱۴۴۰-۱۴۴۱-۱۴۴۲-۱۴۴۳-۱۴۴۴-۱۴۴۵-۱۴۴۶-۱۴۴۷-۱۴۴۸-۱۴۴۹-۱۴۵۰-۱۴۵۱-۱۴۵۲-۱۴۵۳-۱۴۵۴-۱۴۵۵-۱۴۵۶-۱۴۵۷-۱۴۵۸-۱۴۵۹-۱۴۶۰-۱۴۶۱-۱۴۶۲-۱۴۶۳-۱۴۶۴-۱۴۶۵-۱۴۶۶-۱۴۶۷-۱۴۶۸-۱۴۶۹-۱۴۷۰-۱۴۷۱-۱۴۷۲-۱۴۷۳-۱۴۷۴-۱۴۷۵-۱۴۷۶-۱۴۷۷-۱۴۷۸-۱۴۷۹-۱۴۸۰-۱۴۸۱-۱۴۸۲-۱۴۸۳-۱۴۸۴-۱۴۸۵-۱۴۸۶-۱۴۸۷-۱۴۸۸-۱۴۸۹-۱۴۹۰-۱۴۹۱-۱۴۹۲-۱۴۹۳-۱۴۹۴-۱۴۹۵-۱۴۹۶-۱۴۹۷-۱۴۹۸-۱۴۹۹-۱۵۰۰-۱۵۰۱-۱۵۰۲-۱۵۰۳-۱۵۰۴-۱۵۰۵-۱۵۰۶-۱۵۰۷-۱۵۰۸-۱۵۰۹-۱۵۱۰-۱۵۱۱-۱۵۱۲-۱۵۱۳-۱۵۱۴-۱۵۱۵-۱۵۱۶-۱۵۱۷-۱۵۱۸-۱۵۱۹-۱۵۲۰-۱۵۲۱-۱۵۲۲-۱۵۲۳-۱۵۲۴-۱۵۲۵-۱۵۲۶-۱۵۲۷-۱۵۲۸-۱۵۲۹-۱۵۳۰-۱۵۳۱-۱۵۳۲-۱۵۳۳-۱۵۳۴-۱۵۳۵-۱۵۳۶-۱۵۳۷-۱۵۳۸-۱۵۳۹-۱۵۴۰-۱۵۴۱-۱۵۴۲-۱۵۴۳-۱۵۴۴-۱۵۴۵-۱۵۴۶-۱۵۴۷-۱۵۴۸-۱۵۴۹-۱۵۵۰-۱۵۵۱-۱۵۵۲-۱۵۵۳-۱۵۵۴-۱۵۵۵-۱۵۵۶-۱۵۵۷-۱۵۵۸-۱۵۵۹-۱۵۶۰-

ڏٺاڻ، مگر پاڻ فرمايائون ته "حضرت رسول الله صلي الله عليه وسلم جن جي سنت، ڏال خاطر ڪو به ڇڏيندس؛ اها ته هڪڙي آهي، پر اهڙيون هزار زالون به سندس سنت تان قربان ڪري ڇڏجن!" انهن چئي پاڻ ويا هليا- ۽ پوءِ آخرڪار کين ئي اهو سڳب مليو.

هڪ دفعي، پير ضياءُ الدين شاھ، ان وقت جي ڪمشنر وٽان ٿي آيو، تنهن کان پوءِ وري پير احسان الله شاھ جن ان ڪمشنر وٽ منزل هالا آسريا. جيئن ته سائن جماعت تمام گهڻي هئي، ۽ دستور موجب تڪبيرن جا فلڪ شڪاف نڪرڻا پئي لڳا، سو ڪمشنر صاحب ٻچا ڪئي ته ”هيءُ ڪير آهي؟“ جواب مليس ته ”پير صاحب جهنڊي وارو اچي رهيو آهي.“ ٻن جنهن وقت ڪمشنر وٽ پهتا، ته دوران مجلس ۾ ان کائنن پڇيو ته ”توهان به تحريڪ خلافت ۾ آهيو؟“ ٻاڻ فرمايائون ته ”خلافت ته اسان جو مذهب آهي؛ باقي اسين حڪومت سان ته ٻهجي نٿا سگهون، تنهنڪري اهي دانهون ته ضرور ڪنداسين؛ سرڪار جيڪڏهن مقامات مقدسه جي ٻيهر کڻي ڇڏي، ته اسين به مات ڪري ويهون، باقي خلافت ته اسان جو مذهب آهي.“

المسوس، سندن عمر ايتري ڪانه ٿي. صرف پنجيتاليهن ورهين جي عمر ۾ وفات ڪيائون. (الله و انا اليه راجعون؟)

مولوي غلام رسول مرحوم تونیو

مولوي غلام رسول ولد علي بخش توليو مرحوم، ابڙا قوم جو هڪ فرد هو. سندن ولادت تاريخ ۶ ربيع الاول سن ۱۳۱۹ھ ۾، ڳوٺ بکر تونیي ۾ ٿي - اهو ڳوٺ ڏيهه ڏنگاڻو مير تعلقي ميرو خان ضلعي لاڙڪاڻي ۾ هن وقت ويران آهي.

مولوي صاحب ابتدائي تعليم ڳوٺ فاضل خان مھيسر جي ملان مدرسي ۾ ورتي، ۽ ان کان پوءِ - ورت ۽ لاهور ۾ عربي ۽ فارسيءَ جي تعليم مڪمل ڪيائون. مولوي عطاء محمد خان عباسي سندس استادن مان هو. مولوي احمد علي مھيسر ۽ مولوي قمرالدين مھيسر وغيره سندس شاگردن مان آهن. آخر الذڪر صاحب جي ڪوششن سان شهدادڪوٽ ۾ هڪ مدرسو قائم ٿيو، جو هن وقت به موجود آهي. مولوي صاحب مرحوم جي همعصرن ۾ محمد علي خان مھيسر جهڙا ليکڪ مرد شامل هئا.

مولوي غلام رسول صاحب عجيب وصفن جو صاحب هو. ننڍي هوندي ۾ ڏينهن جو مدرسي ۾ تدريس پرائيندو هو ۽ موڪل مهل گهر اچي پنهنجي والدين جي خدمت چاڪريءَ ۾ وقت گذاريندو هو. مرحوم جي مسلسل ڪوششن سان، ڳوٺ بکر مھيسر ۽ ٻين هنڌن اسلامي مدرسا قائم ٿيا - مگر افسوس جو اهي مولوي صاحب جي وفات کان پوءِ ڦٽي ويا! مولوي صاحب مرحوم قد جو پورو ٻنهي رنگ جو پورو، ۽ گفتگو جو هڪو هو، مرحوم جي گفتگو ۾ ابترو ته اثر هو، جو سڪندل کان سڪندل انسان جي دل به هن جي گفتگو پڌڻ کان پوءِ نرم ٿي ويندي هئي.

مولوي غلام رسول صاحب مرحوم و مغفور اسلام ۽ اسلامي روايات جو عاشق هو، هن ڪيترن اهڙن هنڌن مسجدون تعمير ڪرايون، جن رڳو وحشي انسان رهندا هئا، ۽ جن کي الله ۽ رسول جي پاڪ ذات جي ڪابه خبر ڪانه هوندي هئي. اهي ماڻهو اڪي نماز روزو ۽ ٻين اسلامي ڳالهين کان واقف هئا. چنانچہ، مولوي صاحب مرحوم ڳوٺ نئين قنڀڙي، ڳوٺ پراڻي قنڀڙي، ڳوٺ بکر مھيسر ۽ ڳوٺ خير محمد تونیي وغيره ۾ مسجدون قائم ڪرائي، اتي اسلامي وعظ جي دريبي گمراه انسانن کي خدا جي راه تي آڻڻ جي ڪوشش ڪندا هئا.

مولوي صاحب مرحوم اگرچ هڪ غريب انسان هو، مگر هن الهيءَ حالت ۾ به وڏا خرچ برداشت ڪري دور دراز ماڪن مان عربي فارسيءَ جي تعليم حاصل ڪئي، ۽ "مولوي" جي سند حاصل ڪئي. سندن وفات ۱۳۵۹ھ ۾ ڳوٺ بکر مھيسر تعلقي ميرو خان ۾ ٿي. سندن مزار ڳوٺ فاضل مھيسر ۾ آهي، جتي هر سال ڪئين ماڻهو فاتح خواني لاءِ ايندا آهن.

مرحوم مولوي محمد اسماعيل ميمڻ

مولوي محمد اسماعيل صاحب ولد مولوي گل محمد صاحب مرحوم، گچيرو ٻراڻو (تعلقو مورو، ضلعو نوابشاھ) ۾ تولد ٿيا. سندن تاريخ ولادت هڪي طرح سان معلوم ٿي نه سگهي آهي. مولوي صاحب مرحوم عمر جو ابتدائي حصو پنهنجي وطن ۾ تعليم ڏيندا رهيا، ۽ بعد ۾ تبليغ وغيره جي سلسلي ۾ سنڌ ۾ گشت ڪندا رهيا.

حصول تعليم جي خاطر، مولوي صاحب کي سنڌ جي مختلف ڳوٺن ۽ شهرن جو سفر اختيار ڪرڻو پيو. چنانچہ اهو شوق مولوي صاحب جن کي گچيرو ۽ دولتپور (تعلقو مورو، ضلعو نوابشاھ)، ٿرڙي محبت (تعلقو ميهڙ، ضلعو دادو)، بويڪ (تعلقو سيوهڻ، ضلعو دادو)، ۽ ڳوٺ ملڪاڻي (تعلقو دادو، ضلعو دادو) ۾ وٺي ويو. مولوي صاحب مرحوم ان سلسلي ۾ جن جن استادن کان فيض حاصل ڪيو، تن مان هيلين صاحبين جا نالا لاهل ذڪر آهن: (۱) خليفو ميان عبادالله ميمڻ، ساکن گچيرو؛ (۲) مولوي ميان محمد دائود، دائود پوٽو، ساکن دولتپور؛ (۳) مولوي ميان فيض محمد، ٿرڙي محبت؛ (۴) مولوي ميان عبدالوفاق صاحب بويڪ؛ (۵) مولوي ميان غلام محمد صاحب ملڪاڻي، نقشبندی؛ وغيره.

مولوي محمد اسماعيل صاحب مرحوم جي لائق شاگردن جو تعداد پڻ ڪمي آهي: جنن ۾ (۱) مولوي محمد حيات ڀڳهيو، ساکن ساڙي، تعلقو مورو، ضلعو نوابشاھ؛ (۲) مولوي محمد افضل صاحب ڏاهري، ساکن ڳوٺ مقيم ڏاهري، تعلقو مورو، ضلعو نوابشاھ؛ (۳) مولوي محمد صادق صاحب ولد محدوم ميان عبدالروف قاضي، ساکن مورو؛ (۴) مولوي محمد ايوب ڏاهري، ويٺل ڳوٺ مقيم ڏاهري؛ (۵) مولوي ميان عبدالغني، ڀنور، جهلاڻي، تعلقو دادو؛ (۶) مولوي رحيمداد بروهي، ٻلوچستاني؛ (۷) مولوي محمد سليمان نولاري، ٿرڙي محبت؛ وغيره.

مرحوم مولوي صاحب جي همعصرن جي فهرست ۾، مولوي پير محمد شاھ ڏاکري (تعلقو سکر، ضلعو نوابشاھ)، مولوي محمد صالح ڀانڀوٽو (ڳوٺ دودو ڀڳهيو، تعلقو

مورو)، مولوي فضل محمد صابوگر (نوشهروفيروز)، ۽ مولوي رضا محمد ڏاهريءَ (کوٽ
گلڻ ڄام ڏاهري، تعلقو مورو) جهڙا بزرگ شامل آهن.

مولوي صاحب جو سلسلہءِ طريقت نقشبندي هو، جو کين کنيارين ۽ ساڪائين جي بزرگن
کان مليو. کين شعر و شاعريءَ سان بيحد دلچسپي هئي، ۽ ڪنهن زماني ۾ پاڻ به شعر چوندا
هئا. مولوي صاحب نهايت خوش الحان هئا، ۽ کين حاضر جوابيءَ جو خداداد ملڪو هو.
سندن ڪابه تصنيف طبع جي زيور سان آراستہ ٿيل نه آهي، البت وعظ ۽ نقد تي سندن عربي،
فارسي ۽ سنڌي زبان ۾ چند قلمي نسخا موجود آهي.

مولوي صاحب مرحوم تاريخ پهرين رجب المرجب ۱۳۶۰ هجريءَ ۾، اسي سالن جي
عمر ۾ وفات ڪئي، ۽ پنهنجي کوٽ ڪچيري ۾ مدفون آهن.

علامہ مير محمد مرحوم نورنگي

حضرت موصوف بلوچ قوم، جاگيرائي، ويٺل گهٽ راضي گورڙ تعلقي قنبر جا هئا. سندن والد ماجد جو نالو ملان محمد هاشم هو، جو هڪ بزرگ، فيڪسٽ ۽ مسجد شريف جو پيش امام هو. سندن والد موصوف راوي آهي ته مون پنهنجي هن فرزند جي ولادت کان اڳ هڪ خواب ۾ ڏٺو ته منهنجي گهر ۾ سراج (ڏيو) روشن ٿيو آهي، جنهن جي روشنيءَ کان دور دراز پنڌ تائين چاندوڪي ٿي ويئي آهي. ٿوري ئي وقت ۾ هي فرزند ڄائو، جنهن جو تعبير اهو ڄاتو ته هي نونهال سراج آهي، جنهن مان علم ۽ ست نبوي زلده ٿيندي. انهيءَ ڪري، سندس تعليم ۽ تربيت تي خاص ڌيان ۽ توجهه ڏنو ويو.

پهرئين قرن شريف جي تعليم پنهنجي والد ماجد وٽ پڙهيا؛ تنهن کان پوءِ جناب مولوي عبدالله صاحب ۽ جناب مولوي فيض محمد صاحب (ويٺل پير جو گهٽ، تعلقو قنبر) کان فارسيءَ جي تعليم ورتائون؛ صرف انهن ۾ سندن استاد جناب مولوي محمد اسماعيل صاحب منطقي اڙڻ وارو آهي، ۽ قدرتي منطقي جي تعليم جناب مولوي محمد اسماعيل صاحب خيرآباديءَ وٽ (جو هڪ بينظير عالم، فيلسوف ۽ نهايت درجي جو متوڪل ۽ متبع سنت عالم هو) ورتائون؛ قدرتي تعليم جناب مولوي عبدالله صاحب بنگل ديريءَ کان به حاصل ڪيائون. ان کان پوءِ مولوي قمرالدين صاحب (جو هڪ متبحر عالم، متقي، صوفي مزاج ۽ سهروردي طريقي جو هو) کان به فيض حاصل ڪيائون، ۽ ٿورو وقت جناب مولوي اظفر محمد صاحب (پنگ، ستن ڊويزن) جن وٽ رهي لاهور هليا ويا، ۽ جناب مولوي امام بخش صاحب محدث بهاولپوريءَ جي خدمت ۾ رهي ڪري، نصاب حديث ۱۳۱۴ھ ۾ مڪمل ڪري، فارغ از تحصيل ٿيا، ۽ پنهنجي وطن مالوڻ ۾ توڪلاءَ علي الله ڪري تدريس شروع ڪيائون.

ڪين معاش لاه پنهنجي زمين هئي. اهل دليا سان تعلق ڪي پاڻ چڱو نه ڄاڻندا هئا ۽ انهن کان پيڙاڙ ۽ لاڙواڙ رهندا هئا. پاڻ حسن خلق ۽ بينظير هئا ۽ سندن صحبت ۾ اهڙي ته جاذبيت هئي، جو هڪ دفع ملاقات کان پوءِ هر شهنشهن سندن زيارت لاه دل مشتاق رهندي هئي. ڪين وعظ ۽ نصيحت ڪرڻ جو نهايت شوق هوندو هو. سندن حق گوئي، ملاءِ رحم ۽ مهمان نوازي قابل رشڪ هئي. سدالين سندن چهره مبارڪ خندان هو. سندن ساري

حياتيءَ جو وقت تعمير ۽ تدريس ۾ گذاريو. پاڻ شاگردن کي اولاد جيئن پائيندا ۽ عزيز ڄاڻيندا هئا، ۽ تعمير ڪئي ائين عبادتن کان اعليٰ ۽ افضل سمجهندا هئا. سندن مجلس ۽ ڪچهري به هڪ عظيم درگاهه هوندي هئي، جنهن ۾ قرآن ۽ حديث کان سواءِ ورلي ڪو به نظر هوندو هو. سنت نبوي لاءِ نهايت محبت رکندا هئا؛ مطلب ته سندن ائٿي ويهڻي، ڪهاڙي پيئڻي ۽ ڪلام سلام ۾ سٺ جو اتباع لڳايان ۽ نصب العين هوندو هو. اقامت الصلوة سندن خاص صفت هئي. نماز ۾ خشوع ۽ خوف الاهي جي ڪري کين گهڻو ڪري سمرقاني حالت ايتريقدر ته طاري ٿي ويندي هئي، جو سادوا الله تعاليٰ کان پاڪل فارغ ٿي ويندا هئا. نماز جا آداب ۽ تعديل ارڪن سندن ذمي، صلوة الصبح به ياد اچي ويندي هئي. پاڻ تهجد جا سخت پابند ۽ عامل هئا، جنهن ۾ غالباً ٽي سيارا قرآن مجيد جا تلاوت ڪندا هئا. هميشه ٻارو رهندا هئا. اجهدارغا ۾ به پيشال هئا. پاڻ ٽي ڀيرا ٻارن نماز پڙهيا ٿيون، ته ڪڪر ظاهر ٿيا ۽ مينهن وسڻ شروع ٿي ويو. سڪرات واري وقت پوچهندا هئا، ته سندن دعا سان خدا تعاليٰ جي فضل سان بيمار جي زبان کلي پوندي هئي، ۽ هو شهادت جو ڪلمو پڙهندي جان بحق تسليم ڪندو هو.

کين علم حديث سان خاص محبت هوندي هئي. سندن مذهب حنفي هو، مگر عملي ڪوشش ڪندا هئا ته اهڙي طريقي تي عمل پيرا ٿجي، جو اختلاف کان علحدو ۽ محبي. علم جي تعظيم ۽ تڪريم سندن زلدمي ۽ جو خاص مقصد هو. اهل محبت کي نيڪي ۽ پاڻ ياد ڪندا هئا. قبرن جي زيارت ۽ انهن کي ثواب حاصل ٿيڻ جا قائل هئا. بدعت جي سخت خلاف هوندا هئا. سندن روحاني تعلق لقير فيض محمد اوڙهي واري سان هو. توڪل، زهد، حُب الله ۽ حب رسول اڪرم صلعم سندن محبت سان ظاهر ۽ آشڪار هو. پاڻ سن ۱۲۱۴ھ ۾ حج بيت الله ۽ زيارت رسول مقبول صلعم جي کان مشرف ٿيا، ۽ ڇهه مهينا عرب ۾ رهي ڪري اتي جي بزرگن ۽ مشايخ حضرات سان ملاقات ۾ رهيا. انهيءَ نيڪ سفر ۾ به حاجين سان اربالمعروف جي رهبري ڪندا رهيا.

سندن شاگردن جو تعداد تمام گهڻو آهي. اٽڪل ۵۰۰ ورهيه درس ڏنائون. انهن شاگردن مان فارغ التحصيل متحر عالم هيٺ ڏجن ٿا: (۱) مولوي شفيق محمد صاحب مسجد، تعلقو سيوهڙ (هي صاحب گوياءَ هڪ مسلسل جو مالڪ، فقيه، اديب، شاعر، صاحب فتويٰ ۽ علم خطابت جو ماهر ۽ ڄاڻو هو)؛ (۲) مولوي محمد صالح پروهي، ڪراچي (هي صاحب هڪ عمدو واعظ ۽ محدث هو)؛ (۳) مولوي حبيب الله قاضي، لسٽ پيلو؛ (۴) مولوي حافظ محمد ڪاڪل، ڳوٺ سنهڙي؛ (۵) مولوي عبدالڪريم صاحب، ڳوٺ گهنهڙي؛ (۶) مولوي گل محمد، ٿراني؛ (۷) مولوي محمد امين، تعلقو قمبر؛ (۸) مولوي پير محمد صاحب، تعلقو قمبر؛ (۹) مولوي عبدالعزيز، سندن ڳوٺاڻي؛ (۱۰) مولوي خوش محمد، ميرو خان؛ (۱۱) مولوي عبدالڪريم صاحب، ڪنور سليمان؛ (۱۲) سندن برادر عزيز مولوي عطا محمد صاحب؛ ۽ (۱۳) هيءَ راقم الحروف.

سندن ولادت جي تاريخ جو پتو نٿو پوي، مگر وفات مورخ ۱۰ محرم سن ۱۳۶۱ھ تي ٿي. کين رمضان مبارڪ ۾ نمونيا ٿي، ۱۱ ٻن هفتن کان پوءِ گهٽ ٿي وڌي، مگر ضعف ۽ خفيف بخار رهجي ويو. راقم الحروف سان سندن حامي آفت هوندي هئي، تنهنڪري مون مسڪين وٽ کوٽ پڙي ڇاندي ۾ اچي رهيا. اهايت ضعف ۾ ۲ ڀاڱنديءَ سان نماز خواليءَ تي مستقل عثا. رحلت ٿان هڪ هفتو اڳ، هن مسڪين وٽ دوا پوي حميد الله صاحب آيو کي دستاربندي ڪرائيئون، ۽ علم جي لمبيات ۾ طويل تقرير ڪيائون. پوءِ ضعف زور وٺي ويو. وعت کان هڪ ڏينهن اڳ، خميس ڏينهن، مسڪين جي مشوري سان کوٽ ويا، ۽ آڻ ٻن خدمت ۾ حاضر رهيس. ۱۰ محرم جمعي رات، مغرب جي نماز ادا ڪري، تلاوت ۽ ڪجهه شهادت جو تڪرار ڪيائون؛ بعد ازاڻ، ضروري وصيت ڪري، پوءِ بارگاهِ باري تعاليٰ ۾ دعائون گهرندي، ”الحمد اغفر لي بحق محمد صلي الله عليه وسلم“ چوندي، جن بحق تسليم ڪيائون. جنازي نماز، سندن وصيت موجب، هن مسڪين پڙهائي. سندن مرقده مسجد شريف جي اتر کان آهي. کين ٽي فرزند آهن، جي پوريءَ ۾ کين ڄاڻاڻ آهي اڻ علم جي زيور کان مزين آهن.

سندن وفات تي ولانا دير محمد صاحب ”ادب“ پرورشاهيءَ ”قصيده ميريد“ در مدح و تاريخ وفات چيو، جو هيٺ ڏجي ٿو.

فاضل و الفيل و اديبِ كبير؛	ڪامل و اڪمل و ليبرِ شير؛
مفتدا رهنا حڪيمِ خير؛	پيشوا پارما عديمِ نظير؛
بحرفه و حديث و هر تفسير؛	ماهر و حاويءِ اصول و فروع؛
علمِ اندر زمانِ محققِ مير؛	عالمِ ماهرِ فنونِ دقيق؛
برسانده بيست و تشرير؛	علمِ عظيمِ تا باوجِ فلڪ؛
ايرِ غيرالاسرِ بشير و نذير؛	حاميءِ ميثاقِ رسولِ خدا؛
در بلاغِ بصائر و تذڪير؛	عمرِ او صرفِ گشتِ در تدريس؛
بي تعلما بگفتِ حقِ بامير؛	لورِ لائيمِ ورا نترسانيد؛
کود يا خصمِ دينِ جهادرِ كبير؛	عمرِ او وقفِ نصرتِ اسلام؛
منطقِ کردِ فلسفيِ تبحر؛	حسنِ سيمائيِ سحرِ دل و جان؛
کردِ تسهيلِ عقدِ هايِ سير؛	کردِ محوسِ حڪمتِ معقول؛
لمکتِ عاردهِ نمودِ اسير؛	قوتِ فکرِ او چکويمِ بات؛
نظرياتِ او تقسيمِ نظير؛	جيججيشِ ردِ مست و مست؛
گشته مرمونِ لطفايِ كثير؛	ريحِ مسكونِ زلفِ او مشحون؛
بسه پردند در جهانِ تصوير؛	چون شبيهِ کسی تديدِ کسی؛
زان پدِ برغتِ قبضِ او توفير؛	شکلِ زيباشِ پکرِ اخلاص؛

از ادایِ ادایش و آن لطیف،
مقصودِ عمرِ او بسی اعلی،
صدقه جاری است تعلیمش،
مطرتِ او شریعتِ بیضا،
زهد و تقواش عروة وثقی،
مستفیدانِ مستفیدالش،
مبصرِ تعلیمِ او محیطِ جهان،
چون پدرِ مهربان شاگردان،
بتو «استادکل» لقب داده -

آفرین بر عزائمِ عالی،
هیچ طوفان نمی تواند کشت،
زان که دنیا اگر بگردد باد،
بسرت کاجِ علم شد نازان،
رعبد حق در رخِ تو لامع بود،
بکمالاتِ مرجعِ آفاق،
شاه بودی بصورتِ درویش،
بهرِ اِروایِ مزرعِ ایمان،
دورِ غربت رسید بر اسلام،
دُزخِ حسنِ معنی و صورت،
آنچه در سبکِ نظرِ سفت «ادیب»

کرد رحلتِ یومِ عاشورای،
بعد الف و سه صد، سنِ شصت،
گشت قلب و جگر ز مرگش چاک،
کرب در کربِ کر بلا افزود،
چون باشد که موتِ عالی را،
ابرِ رحمت بود بر او باران،
عینِ حق بگرد برای العین،
در جوارِ رسول پاک بود،
«غفر الواجید» له - «گفتار»
زه ز قرآن شنو: «لَهُمْ غُرْفَةٌ» -
«مَغْفِرَةٌ» له - هر ست تاریختش

عاجز و تنگ فکر و هر تعبیر،
بشیرستانِ شش جهتِ تنویر،
تا قیامت پماندش ثائور،
دینِ حق در سرشتِ او تفسیر،
رهبرِ اتقیا اسلامِ بصیر،
کرد لطفِ لطیف چو غنیر،
کرد بذلِ فیوضِ بسی تقصیر،
لطفِ فرمایِ هر صغیر و کبیر،
علما بالوفاق غیرِ نیکور

همچو مد «سکندر» تبحر،
مر چراغی که کرده تنویر،
نورِ حق را نمی رسد تفسیر،
تو بملکِ علوم عالمگیر،
حکیمردارِ تو امیرِ کبیر،
بر شهرِ کمالِ مهرِ منور،
بمحسوساتِ سریرِ مهرِ حسین،
آنه «علم» کرده تفسیر،
از تو ترویج یافت هر توفیر،
نتواند بنظمِ سفت ظهیر،
از کمالاتِ نیست عشرِ عشر

هر یکی در فراقِ او بنفیر،
روزِ آدینه بود این تقدیر،
سخت بگریست نوجوانِ هر پیر،
شد شفقِ خونِ نشانِ زمینِ دلگیر،
موتِ عالمِ قرار داد قدیرا،
مرقدِ او شود چو باغِ نصیرا،
در جنانش شود مآب و مصیر،
باغِ رضوانِ کند مقامِ و مسیرا،
بالِ ترحیمِ او پی تیشیر،
سالِ وصالش و لی بفرقِ یسیر،
بی سخن بخشش خدایِ خیرا

مرحوم حاجي محمد اسماعيل جان "روشن" مجددي سرهندي

واء حسرتا! اڄ قلم کي انهيءَ مجسمهء علم و کمال جو مائو ڪرڻو آهي، جنهن جي وصف ۽ مدح جي فرض کان ڪڍڻ به سبڪدوش ٿي نٿو سگهجي. مجددي خاندان جي خاندان ۾ فضل ۽ کمال، معرفت ۽ حقيقت، زهد ۽ تقويٰ جي جيڪا شمع پنهنجي ضياءَ سان سمنڊ کي روشن ڪري رهي هئي، اها بالآخر تاريخ ۱۴ مارچ جمادي الثاني سن ۱۳۶۱ھ ۾ هميشه جي لاءِ آجهامي ويئي.

مجددي خاندان ۾ سندن ذات نمايان حيثيت رکندي هئي، ۽ بزرگ آباء و اجداد جي گهڻين روايات جي حاصل هئي. پاڻ ارشاد و هدايت، علم و عمل، زهد و تقويٰ جا پيڪر هئا. انهن ظاهري ۽ باطني ڪمالات سان گڏ، دين ۽ ملت جي راه ۾ سندن جان فروشان جذبو ۽ مجاهدانه وڻو، سلف صالحين جي ياد تاري ڪندو هو. سرزمين سنڌ ۾ سندن ذات علماء و مشائخ، اديب و شعراء ۾ ممتاز هئي. انهيءَ نقطه نظر سان، سندن وفات جو حادثو نه فقط سندن عزيزن ۽ اهل خاندان، بلڪ پوري ملڪ ۽ قوم لاءِ هڪ ناقابل تلافِي نقصان آهي. اهو واقعو تاريخ سنڌ جو هڪ اندوهناڪ باب ليکيو ويندو. اگرچ هن وقت اها 'روشن' شمع وسائي ويئي آهي، مگر هن جي دونهن جي سياهيءَ سان جريدهء عالم تي هميشه جلي حروف ۾ هي لکيل نظر ايندو:

"رقت و از رفتن من عالمي تاريخ ٿي،

من مگر شمع چو رقت ازم برهر ساخت."

سندن اسم گرامي حضرت حاجي محمد اسماعيل جان، ابن حضرت آغا حاجي محمد حسن جان هو. نسباً ناروٽي، مجددي، اولاد حضرت امام رباني مجدد الف ثاني شيخ احمد سرهندي مجددي افاروٽي رضي الله تعاليٰ عنه مان آهن. سندن شجره نسب حضرت مجدد (رح) ٽالين هن طرح آهي:

حضرت حاجي محمد اسماعيل جان رحمه الله عليه، ابن حضرت حاجي محمد حسين جان رحمه الله عليه، ابن حضرت خواجه حاجي عبدالرحمان رحمه الله تعاليٰ، ابن حضرت خواجه شاه عبدالقيوم رحمه الله تعاليٰ عليه، ابن حضرت خواجه شاه فضل الله المجددي رحمه الله عليه، ابن حضرت شاه غلام النبي المجددي رحمه الله تعاليٰ عليه، ابن

حضرت شاھ غلام حسن المجددي رحمۃ اللہ علیہ، ابن حضرت شاھ غلام محمد المجددي رحمۃ اللہ علیہ، ابن حضرت شاھ غلام محمد معصوم رحمۃ اللہ علیہ، ابن حضرت شيخ محمد اسماعيل المجددي رحمۃ اللہ علیہ، ابن حضرت خواجه صيفت اللہ المجددي رحمۃ اللہ علیہ، ابن حضرت عروہ الوثقي خواجه محمد معصوم رحمۃ اللہ علیہ، ابن حضرت امام رباني مجدد الف ثاني شيخ احمد مرهندي الفاروقي رحمہم اللہ تعالیٰ علیہم اجمعين.

انهيء طرح سان سندن شجرۂ نسب، ٻارهن واسطن سان، حضرت امام رباني مجدد الف ثاني رحمۃ اللہ تعالیٰ علیہ تائين پهچي ٿو، ۽ چوٿيتاليهن واسطن سان خليفه ثاني اميرالمومنين حضرت سيدنا عمر ابن الخطاب رضي اللہ تعالیٰ عنه سان ملي ٿو.

سندن ولادت باسعادت، تاريخ ۾ رمضان المبارڪ، سن ۱۳۰۰ھ، گوڻ ٽڪڙ تعلقي گوڻي ضلعي حيدرآباد سنڌ ۾ ٿي. هاڻ پنهنجي تاريخ ولادت هن طرح چئي اٿن:

چو جست * روشن * سال ولادتش الحال،

بفکر..... آمد "هزار باغ کمال" - (۱۳۰۰ھ)

سندن ابتدائي تعليم ۽ تربيت، سندن جد امجد حضرت خواجه عبدالرحمان رحمۃ اللہ علیہ جي نظر فيض اثر هيٺ شروع ٿي. انهيءَ کان بعد، وقت جي عالمن ۽ پنهنجي والد، جد حضرت آغا حاجي محمد حسين جان کان مروجہ ديني علوم جي تڪميل ڪيائون. سندن استادن ۾ حافظ محمد يوسف ٽڪڙالي ۽ ان جو فرزند حافظ هارون "دلگير" به هئا. طالب علميءَ جي زماني ۾، هاڻ علمي ۽ ادبي جستجو کان سواءِ ڪنهن ٻيءَ ڳالهه سان مقصد نه رکندا هئا. پاڻ اهڙي ماحول ۾ پرورش پاتائون، جنهن ۾ علم ۽ معرفت کان سواءِ ٻي ڪا ڳالهه به ڳالهيءَ نه ٿيندي هئي. اهڙن خدا رسیده بزرگن ۽ باڪمال استادن جي نظر هيٺ تربيت وٺي، حوليءَ جي منزل ۾ قدم پاتائون. بقول شاھ صاحب

"سي پوچارا پُرتيا، مستب سيو پوجن،

آندائون عميق مان، جوتي جواهرن،

ڪانهي قيت ٿن، مله مهانگوان چو".

سندن جد امجد حضرت خواجه حاجي عبدالرحمان رحمۃ اللہ تعالیٰ انهيءَ وقت ٽڪڙ ۾ جلوه افروز هئا. اهو ننڍڙو ٻوٽ انهيءَ زماني ۾، ربيع خلائق ۽ ملهجي عالم بيل هو. افغانستان ۽ هندوستان ۽ سنڌ جي ڪوشي ڪوشي مان خاص ۽ عام، امير ۽ فقير، مشايخ ۽ علماء، دور دراز منزلون ۽ سفر جا ڪشالا ڪڍي ايندا هئا، ۽ حضرت خواجه صاحب عليه الرحمت جي چشمه فيض ۽ برڪت سان سیراب ٿي موٽندا هئا: گويا ٽڪڙ انهيءَ وقت روحانيت ۽ معرفت جو مرڪز بڻيل هو. اسان جي ممدوح، حضرت حاجي محمد اسماعيل خان، پنهنجي زلڊگيءَ جا ابتدائي سال، يعني ۱۳۰۰ھ تائين، اڻ سال، پنهنجي جد امجد حضرت حاجي صاحب رحمۃ اللہ علیہ جي

مهرڻ

سايه عاطف ۾ گذاريا. سندن ظاهري ۽ باطني علوم جا استاد ۽ مرشد حضرت حاجي صاحب (رحم) هئا. حيرت جهڙي ڳالهه آهي ته سون سالن جي ننڍي ۽ چمار ۾ سندن جد امجد پنهنجي هن خورد مال فرزند کي پنهنجو مريد بنايو ۽ ڪڏهن جي ڳالهه آهي ته حضرت حاجي صاحب (رحم) جن هنن ئي پنهنجي فيض جي هالوت ڪئي، ۽ کيس قلبي ذڪر جي تلقين ڪيائون. سندن هڪ ئي اشاري سان هن اوعمر مريد جي قلب جون تارون چڙڻ لڳيون، ۽ هر وقت مرشد کيس جي فيض جي انوار ۽ تجليات متن اهڙو ته اثر ڪيو، جو پاڻ پنهنجو ئي ويا.

سندن جد امجد ۽ مرشد حضرت خواجه حاجي عبدالرحمان رحمۃ الله عليه سن ۱۳۱۵ ھ ۾ نڪو شريف ۾ وفات ڪئي، ۽ هن گنجينه علوم احرار کي گهڻي فڪر تي نڪڙ جي لکپ دفن ڪيائون، جتي سندن مزار پُراڻو ۽ اڄڪالهن ”مقبره شريف“ جي نالي سان زيارتگاه عالم و خاص آهي. بقول شاه صاحب:

”ساري رات سببان، جاگي جن باد ڪيو،
ان جي عبداللطيف هئي مٽيءَ لڏو سان،
ڪوڙين ڪن سلام، اچي آسڻ ان جي“.

مولانا خليفو يار محمد مرحوم شڪارپوري

حضرت مولانا مرحوم جي ولادت جي تاريخ معلوم نه ٿي سگهي آهي. مولانا موصوف سموري تعليم شڪارپور سنڌ ۾ ورتي، ۽ سموري عمر شڪارپور ۾ گذاريائون. ابتدا ۾ تعليم پنهنجي ڏاڏي مرحوم حافظ خليفو الهه رکبي صاحب کان ورتائون، ۽ بعد ۾ مولوي ميان عبدالرحيم صاحب مرحوم شڪارپوري ۽ مولانا مولوي حافظ محمد حيات صاحب مرحوم شڪارپوريءَ کان تعليم حاصل ڪيائون.

مولانا يار محمد صاحب مرحوم جي شاگردن ۾ حڪيم مولوي الاهي بخش صاحب اعوان شڪارپوري (اصل ديوبند ۽ فاضل الطب والجراحات، دهلي)، مولوي پير فضل احمد صاحب سرهندي شڪارپوري، مولوي عبدالفتاح صاحب صديقي شڪارپوري، ۽ پير حضرت غلام مجدد صاحب سرهندي شڪارپوريءَ جا نالا قابل ذڪر آهن.

مولانا مرحوم جي همعصرن ۾ هيٺيان بزرگ شمار آهن: حضرت مولانا مولوي عبدالرحمان صاحب ميڻي مرحوم، شڪارپور؛ حضرت مولانا مولوي قاضي سيد بهادر علي شاه مرحوم، شڪارپور؛ حضرت مولانا مولوي غلام رسول صاحب چشتي مرحوم، شڪارپور؛ حضرت مولانا مولوي جهان خان دراني نقشبدي مرحوم، شڪارپور؛ حضرت مولانا مولوي حافظ محمد حيات صاحب قريشي، شڪارپور؛ جناب اعوان مسٽر عبدالحميد صاحب درويشائي مرحوم، پرنسپل خيرپور ميرس؛ حضرت مولانا مرحوم عبدالغفور صاحب همايوني رح؛ ۽ حضرت قبل مولانا امروني رحمۃ الله عليه.

حضرت مولانا صاحب مرحوم جو سلسلہ طريقت چشتيه صابريه هو. پوءِ حڪيم دست مولانا شاه اشرف علي صاحب ٽالويءَ جا مريد هئا. نهايت عابد، صالح، ذاڪر ۽ پرهيزگار شخص هئا. هميشه مسجد شريف ۾ درس تدريس جي شغل ۾ مشغول هوندا هئا. مرڪب ماڻهوءَ کي مولانا مرحوم جي لاءِ هڪ خاص قسم جو حسن ظن هوندو هو، ۽ مرطبي ۽ هر گروهه جا ماڻهو کين عزت ۽ احترام سان ڏسندا هئا ۽ بزرگ سمجهندا هئا. طبيعت جا بهتد حليم، خوش اخلاق ۽ منڪسر هئا. صوفي منش هئا، ۽ پنهنجي مرشد تي عاشق هئا. هيڪه سندن هدايتن تي عمل ڪندا هئا.

هن بزرگ جي وفات ۹ نومبر ۱۹۴۳ع، مطابق ۲۹ شوال ۱۳۶۱ھ، ڏينهن سومر، صبح صادق جي وقت ٿي، ۽ کين شڪارپور ۾ سپرد خاڪ ڪيو ويو.

قاضي عبدالرؤف مرحوم مورائي*

قاضي مولوي عبدالرؤف، ۱۲۹۹ هجريءَ ۾ موري (ضلعو نوابشاهه) ۾ تولد ٿيو. مٿارين جي قاضي عبدالڪريم ۽ عبدالرحيم انويءَ وٽ تعليم حاصل ڪيائين. قاضي عبدالرؤف تحرير جو وڏو قابل هو. سندس شاگردن جو تعداد شمار ڪهڻو آهي. چند لائق شاگردن جا نالا هي آهن: (۱) حافظ ابراهيم نائين، ڊڪٽر، اصل ويٺل دولتپور جي آسپاس جو، پوءِ اچي دودي پاڻ پوئي جي ڳوٺ ۾ ويٺو. هي عالم هو ۽ پڙهائيندو به هو. هن حافظ صاحب جو پٽ مولوي محمد حسين صاحب به. چڱو عالم هو. انهيءَ جو پٽ مولوي محمد عمر صاحب اڄ تائين زندهه آهي؛ عربي فارسيءَ کان چڱو واقف آهي، ديندار ۽ نيڪ شخص آهي. (۲) مولوي عبدالڪريم ڏاهري، ويٺل سن. هي بزرگ سگهوئي فوت ٿي ويو. (۳) قاضي خدا بخش چنيجن وارو: عالم ٿيو، پر پوءِ مجذوب ٿي ويو. (۴) حيدر شاهه، مير حسن عليءَ جي ننڍي وارو. (۵) سيد تاج محمد صاحب ابروئي به ڪجهه وقت پڙهيو؛ اصل موري عبدالقادر پنهوراري واري وٽ پڙهيو هو. (۶) ميان عطاء الله صاحب قيروز شاهي ”شرح ملا“ تائين پڙهيو، ۽ پوءِ شهدادڪوٽ وڃي پڙهيو. ميان عطاء الله صاحب جو والد ميان خير محمد وڏو عالم هو.

پير محمد سهد لواڙيءَ واري، ميان شفيق محمد پائائيءَ خواه قاضي عبدالرؤف وارن ڏي چوڻي موڪليو ته: ”اوهان اعزاً عظاما ٺاهيو، جنهن ۾ وهابيت جو رد هجي“؛ جنهن تي هي خطبو جوڙيائين:

تَحْصُرُ اَنْعَمَ لَيْثُهُ ذُو الْحَلَالِ	عَلَمِي مَا عَمَّ فَضْلًا بِالنَّوَالِ
اللَّهُ وَاحِدٌ فَسَرْدٌ قَدِيرٌ	تَنْزُوهٌ عَنِ مِشَارِكَةِ الْمِثَالِ
لَهُ بَلَكٌ وَحَمْدٌ وَهُوَ بَشْعِي	بُيُوتُ الْخَلْقِ مِنْ غَيْرِ الْمَقَالِ
قَدِيرٌ هُوَ عَلَى مَا كَلَّ شَيْءٌ	جَدِيرٌ هُوَ بِأَوْصَافِ الْكَمَالِ

* هڪ مختصر ملاقات (۲۱ آڪٽوبر ۱۹۵۶ء) ۾ مولانا محمد صادق صاحب مورائيءَ کان هڪي ڪجهه احوال ملي سگهيو، هو پيش ڪجي ٿو، جناب ممدوم امير احمد صاحب من. قاضي حامي عثمان ۽ قاضي محمد عالم بهت حوالن جو اضافو ڪيو ۽ پڻ عربي خطي جي تصحيح ڪئي. - سرتب

تقدّم عن صفات الخلق طرّاً
 فذاک المصطفیٰ إختاره الله
 صحابته نجوّم لهتداء
 خصوصاً اربع منهم جميعاً
 تسلطهم علی اعداء دين
 ترجمتهم لآهل الدين جمعاً
 هم الصديق والفاروق ايضاً
 وسبطي مصطفي و ابننا بتول
 لهم فضل و راء الفضل هذا
 و عتاه مكرم كل احد
 صلاة الله كانت مع سلام
 و يتبعه المعابة بعد الـ
 فكن في هذه الدنيا غريباً
 و لا تغتر مفتخراً بمال
 و لا تشغل باولاد عن الله
 و تب عتاً فعلت من المعاصي
 و لاتنس الجحيم و لا القيامة
 من العبد المضاف إلى رثوف

و همّا لا يلبق من الخصال
 و فضله باعلاء الكمال
 رجوم هم لاصحاب الضلال
 تعجلوا بالجلال مع الجمال
 كضرب غلام تسلط لاغتيال
 كرحمة ربهم كلّ التّوال
 و ذوالنورين امد الله عالي
 بصحبة جدّهم بلغا المعالي
 لما يحويهما مفهوم آل
 و عتوا الاب اعمار الرجال
 علي غير الجرايا و الزّلال
 و من تبّع لهم في الاعتدال
 تسير مشجلاً ليلالتيقال
 سبقي مفلساً من غمير مال
 و لا تر كن الي ما في الزّوال
 و عتاً قلت سن شرّ الحقال
 و لا قبراً و سافى سوء حال
 سبقي واعظاً بعد ارتحال

مولوي محمد صادق صاحب موراثي چيو ته خواجہ حسن جان صاحب سرهنديء ان کي
 پڌايو ته مولوي فيض الڪريم هڪ نظم عربيء ۾ لکي آيو، جنهن ۾ هن قاضي عبدالرؤف جي
 مٿين لالي واري مصرع کي هن طرح پنهنجو ڪيو:

”من الفيض المضاف الي الڪريم سبقي واعظاً بعد ارتحال“

قاضي عبدالرؤف جون هيٺيون تصنيفون معلوم ٿي سگهيون آهن:

(۱) ”إراء ارشاد الحق الي اهواء افساد المشرك“ - هيءَ رسالو وهايت جي رد ۾ لکيلين؛

(۲) ”تزیه از تشبه“ - هيءَ ڪتاب فارسي لفظ ۾ ”خدائي تشبه“ (يعني ته خدا تعاليٰ

جي وجود کي ماڻهوءَ جي جسم سان تشبه ڏيڻ) واري عقيدتي جي رد ۾ لکيلين. سنڌ ۾
 قاضي حاجي عثمان ۽ مولوي عيسيٰ الھيءَ عقيدتي جا حاسي بنا هئا. قاضي حاجي عثمان،
 اسان جي سنڌ جي نامور حڪيم شمس الدين ۽ سياسي اڳواڻ قاضي فضل الله جو ڏاڏو هو. قاضي
 عثمان ۽ مولوي عيسيٰ ٻئي حج تي ويا، ۽ اتان فارغ ٿي نجد ۽ يمن جو سير ڪيائون، اتي
 محمد بن عبدالوهاب نجديءَ جي پوئلڳن کان گهڻو متاثر ٿيا، ۽ مشهور اهل حديث فاضل،

علامہ شوکانی، مصنف ”نیل الارطار“، وٽ حديث جو علم پڙهي، سند وٺي، واپس آيا. قاضي حاجي عثمان ”مشيخه“ هو، ۽ قاضي محمد عالم نوشهراڻي پڻ سندس صحبت ۾ سندس همخيال هئو. قاضي محمد عالم هڪ وڏو عالم ۽ حڪيم هو. قاضي حاجي عثمان جي رفيق مولوي عيسيٰ جو فرزند مولوي فيض الڪريم پڻ چڱو عالم ٿيو، ۽ اهل حديث جي سلسلي ۾ قائم رهيو. قاضي عبدالرؤف جي ڪتاب ”تنزيه از تشبيه“ جي شروعات هن طرح هئي:

هر ثنائي كه در وجود آيد،	از ورا مرويا همه شايد؛
ذات خود را كه خود ستايش كرد،	گشت از عجز ما موايش كرد؛
بينماز است يا غنا از غير،	ليس ينسب اليه الا لغير؛
هر چه از كائنات تا ابد است،	بانمازي بدرگه صمد است؛
هست ذاتش منزه از تمثيل،	هم صفاتش ز تهمت تبديل؛
عرض ”عبدالرؤف“ مي دارد،	عرض از نظم نصيح مي آرد؛
كه هي صنعت آنچه كارم است،	لائق روزگار زارم ليست؛
ليك وهابيه چون نوع فساد،	در نهادي ز جنس خویش نهاد؛
خاص عيسى كه از فضول فتن،	کرد موعام را اسير محن؛
هر زبالي كه داشتيم معلوم،	هر دران نسخ کرده ام مرقوم؛
سندی و پارسي دگر عربي،	بهنر است از همه زبان نبي؛
تا شود انتفاع عام بدان،	شهره گردد بملك نام بدان؛
تا ازین قور احتراز كنند،	باب بفضا فروش باز كنند؛
پارسي نشر هست گرچه بس،	نهر آن سهل گشت بر هر كس؛
ليك چون نظم هست شیرين خوش،	بس لذیذ است بيشتر دلکش؛
گشت منظوم نسخۀ تنزيه،	نام تنزيه دارد از تشبيه.

ميان محمد مسعود چوٺيارن واري، قاضي صاحب جن ڏانهن لکيو ته ”علم باطن“ ارض قاضي“؛ قاضي صاحب لکيو ته ”فرض آهي“. اها تحرير پڻ ٽن جزن ۾ هئي، ۽ ڪنوارين وارن جي معرفت اها لکڻ ه. ٿيندي هئي. قاضي عبدالرؤف تحرير جو وڏو قابل هو. مخدوم امير احمد صاحب جن ٻڌايو ته وهابين جي رد ۾ سندس فارسيءَ ۾ لکيل ڪي تحريرون ۽ مسئلا مون سندس شاگرد مولوي فضل محمد موحوم جي ڪتبخاني (نوشهرو فيروز) ۾ ڏٺا هئا. تحريرن مان موصوف جو علمي تبحر صاف ظاهر هو، ۽ کيس تحرير جي فن ۾ قدرت خاص ملڪو عطا

۽ قاضي محمد عالم کان پوءِ سندس پٽ حافظ عثمان وڏو حڪيم ۽ چڱو عالم هو؛ سندس پٽ قاضي امدي. پڻ حڪيم ۽ چڱو عالم هو. قاضي امديءَ کي ٽي پٽ آهن. قاضي عبدالهادي، هو حڪيم ۽ عالم آهي. حافظ عثمان، ۽ قاضي اڪرم. سندن سڪونت نوشهري ۾ آهي. † اصل: ترتيب.

ڪيو هو. قاضي صاحب فارسي زبان جو خاص طرح وڏو انشاپرداز هو. ا. ه. فارسي نظم ۾ به ڪافي دسترس هئس. چئن مڻهن نظم مان ظاهر آهي. مولانا محمد صادق مورائيءَ چيو ته پير صاحب هاڳارن جي جدا جدا حضرت محمد راشد رحم جي سلسلہ طريقت بابت هيٺيان اشعار هئا:

از مجدد الف ثاني فيض عالمگير شد	و ز جناب شان ما را برکت و ثاير شد
شيخ آدم گشت از فيض مجدد کامياب	شيخ سعد الله از و گشته منور مستطاب
زواست ايوب ولي و هر جمال الله شاه	زواست مخدوم "پريالو" را بقا (۱) مانند ماء
ز و شده راشد خليفه از فتوحش بهره مند	در طريقه عاليه حضرت جناب نقشند

— قاضي عبدالرؤف اشعار ٻڌي، آخري شعر جي پهرين مصرع جي هن طرح اصلاح ڪئي:

”شد محمد راشد از فيض فتوحش بهره مند“

قاضي عبدالرؤف صاحب سن ۱۳۶۳ هـ ۾ وفات ڪئي.

(۱) يعني، حضرت سيد محمد بقا والد حضرت سيد محمد راشد عليه الرحمة.

مولانا حاجي شفيع محمد "مسجدي" مرحوم

مولانا صاحب جن هڪ مستند عالم ۽ محقق مزرگ هئا. سندن نالو شفيع محمد بن ولي محمد ۽ تخلص "مسجدي" هو. سوڌاري ڳوٺ ڄما رهائو هئا، جنهن کي اڪثر "مسجد سوڌاري" چوندا آهن. شهر ٻڌڻ کان اڳ پر مسجد جوڙائي وئي ۽ ان کان پوءِ ڳوٺ جي تعمير جو سلسلو شروع ٿيو، انهيءَ ڪري ان ڳوٺ جو نالو سوڌاري مسجد پئجي ويو. انهيءَ ڳوٺ پر مسجد جو بنياد به مولانا مسجديءَ جي وڏن وڏو. پاڻ انهيءَ ڳوٺ پر پيدا ٿيا، سندن تاريخ ولادت معلوم نه ٿي سگهي آهي. مولانا صاحب جن ذات جا "سوڌر" هئا، مگر جڏهن ته سندن آبا و اجداد قضا جي منصب تي فائز رهيا هئا، انهيءَ ڪري کين "قاضي" به سڏيندا هئا. انهيءَ خاندان جي ڪوشش سان سنڌ جو مشهور عالم سيد مصري شاه صاحب خيرپور ناٿن شاه وارو انهيءَ ڳوٺ پر تعليم ڏيندو هو، جنهن جي تعليم ۽ تدريس سان سوين ماڻهو ليفياپ ٿيا.*

مولانا مسجدي جن قرآن ۽ فارسي اشرف سوڌر جي ڳوٺ پر پڙهيا. انهيءَ ڳوٺ پر ئي پائر سوڌر عالم هئا. مولانا غلام محمد، مولانا غلام رسول، ۽ مولانا غلام نبي. اهي ٽيئي عالم عربي ۽ فارسيءَ جا ماهر هئا. الهن مان پويان به شاعر به هئا. مولوي غلام رسول جو عربي خطبو مشهور آهي، جنهن پر مطلع ۽ مقطع هي آهن:

ثَنَاءٌ وَفِيْرٌ وَحَمْدٌ كَشِيْرٌ
لِسَيِّدِ هُوَ عَالِي كُلِّ شَيْءٍ قَدِيْرٌ
لَسَيِّدُ عَوْنٍ بِنَايِكِ غَلَامِ الرَّسُوْلِ
قَاتِلِكِ لَدَى رِجَالِجَاهَةِ جَدِيْرٌ

* مولانا مصري شاه عالمان سان ارغ التحصيل ٿي اچي "سوڌاري مسجد" پر پڙهائڻ لڳو. شاه صاحب جو وڏو هڪٻڙانو هو، جو پوءِ خورد برد ٿي ويو. سندس ڪيترائي شاگرد ٿيا، مثلاً مولوي حبيب الله سولنگي، ويٺل "شاهي دٻي" لڳ راوت لغاري، جو پوءِ روهڙيءَ لڏي ويو، حافظ محمد عيسيٰ پوک، ساڪن ڳوٺ پوک، تعلقو دادو، ۽ ٻيا.

ان کان هوءَ مولانا مسجدي، حافظ عبدالله رضي لاينا وٽ پهري (تعارف ميهڙ) ۾ صرف ۽ ڪجهه نحو پڙهيا. حافظ رضي اڪرچ ظاهري بيمارت کان معذور هو، مگر خدا جي فضل سان باطني بيمارت سان معمور ۽ پر نور هو، ۽ هن پڻ ڪو شاعر هو. هيٺيان بيت حافظ صاحب جا چيل آهن:

بخدمت الله اين ميهڙون سرور،
 ز عبدالله رضي گرديد مغفور.
 ڪه باشد «وام» مرزا» موطن آن،
 بلاشڪ وريب، ذاتش «چالبيه» دان.
 شد از شهداد پتر* تحصيل علمش،
 خدا بخشاد اورا عزت حليمش.

ان کان هوءَ مولانا مسجدي، ميهڙ تعلقي ۾ مڪسين جي ڀرسان ڳوٺ فيض محمد آگري ۾، مولانا محمد پربل آگري وٽ پڙهڻ ويو. اتي منطق ۽ ڪجهه فقه ۽ ڪجهه نحو پڙهائين. مولانا محمد پربل جن وڏا اقيده ۽ نحو جا ماهر هئا، ان هوندي به مولانا مسجدي کائن رخصت وٺي، وڌيڪ منطق ۽ معقولات وغيره جي تحصيل لاءِ مولانا مير محمد نورنگيءَ جي خدمت ۾ تعلقي قنبر ۾ نورنگ ڳوٺ ۾ آيو، ۽ اتي باقي رهيل ڪتاب پڙهي پورا ڪري، اتي ئي دستاربندي ڪيائين. ڳوٺ نورنگ واري زماني ۾، ڪجهه وقت منطق مولانا محمد اسماعيل ابڙن واري وٽ به پڙهيا. اتي «ميهڙي» وغيره پڙهائون.

تحصيل علم جي فراغت کان هوءَ پنهنجي ڳوٺ ۾ ئي سبل الله متوڪلا علي الله تعليم جو ڪم شروع ڪيائون. شب و روز درس تدريس ۾ مشغول رهيا. گهڻا ماڻهو سندن فيض جي سرچشمي مان سیراب ٿي ويا. خاص ڪري هيٺ ذڪر ڪيل وڏاڻن دستاربندي ٿيا:

(۱) مولانا حبيبي الاهي بخش، مدرس ڳوٺ ٻانهولا کير، تعلقو ميهڙ؛ (۲) مولانا محمد عالم سومرو، ويٺل ڀنڀور، تعلقو ميهڙ؛ (۳) مولانا الاهي بخش بروهي، ساکن ملڪ لال؛ (۴) مولانا حبيب الله بيرزادو، ويٺل سيد جو ڳوٺ، تعلقو ميهڙ؛ (۵) مولانا عبدالرحمان تيرٺو، ساکن ڳوٺ ٻاڳو، تعلقو ميهڙ؛ (۶) مولوي غلام حسين، حلف مولانا الاهي بخش، ٻانهي لاکير وارو؛ (۷) مولانا عبدالواحد منگي، ويٺل ڳوٺ ماهڙ؛ (۸) مولانا محمد بروهي، مڪ خراسان؛ (۹) مولوي محمد محسن تيرٺو، ڳوٺ مرزا جو واه (ميهڙ)؛ (۱۰) مولانا نظام الدين بلوچ مرٺائي، ڳوٺ مرزا جو واه.

تدريس سان گڏ مولانا صاحب جن تحرير ۽ فتوا لوسي، جو ڪم به ڪندا رهيا. سندن فتوائن جي حقانيت ڪري سنڌ ته سنڌ، پر بلوچستان ۽ خراسان کان به استثنائون ايندڙيون هيون. انهيءَ ڪري مقبول عالم ۽ حاس ٿيا. ڪهڙا به پيچيدا مسئلا وٺن ايندا هئا، ته نور بصيرت

* انهيءَ «شهداد پتر» کي هاڻي «شهداد مڪوٽ» چئجي ٿو.

۽ خداداد لياقت سان الهن جي عقده ڪشائي جلد ڪندا هئا: انهيءَ ڪري وڏين خانگاهن ۽ سردارن جي طرفان ميراث جي مسئلن لاءِ امين مقرر ڪيا ويندا هئا. سندن فتوا ۽ تحرير تي ايتريقدر اعتماد هو، جو جيڪڏهن ڪنهن تحرير تي سندن تصديق نه هوندي هئي، ته ان تي ڀروسو نه ڪيو ويندو هو؛ مطلب ته پنهنجي آبا و اجداد جي پراڻي قضا جي منصب کي اوج ڏيئي ۽ ترقيءَ تي پهچايائون.

مولانا صاحب سڀني علمي فنون ۾ باڪمال ماهر هئا: بالخصوص ادب، منطق، حڪمت، فلسفي ۽ فقه ۾ ڪمال رکندا هئا: نثر ۽ نظم ۾ ماهر هئا: عربي، فارسي ۽ سنڌيءَ ۾ بيڪلف پختا شعر چوندا هئا: پُرگو ۽ پنجگو هئا. تنهنجي زبانن جي شعر جو لمولو عرض آهي:

لَقَدْ ضَاقتْ عَلَيَّ الْأَرْضُ طَرًّا،
وَأَهْلُ الْأَرْضِ مَا عَرَفُوا دَوَائِي.
فَدَرَأْتُ النَّجْمَ الرَّجَاءَ فَتَلَّتْ رَيْبِي،
رَجَائِي أَلَتْ حَقَّقَ لِي رَجَائِي.

* * *

خوش قسمت آنڪه شبليءَ دوران بداور سيد، آري حيندر وقت حسن جهان من بود.
بموسست، باد رونق اسلام اي خدام، تا آسمان ست ماه درخشان من بود.
زان هرج و مرج بادمهون ”مسجدي“ کزان، مانند بيدر لرزه بايمان من بود.

* * *

عمر پنهنجي وڏي هلي مون ڪونه ڪو توشو ڪيو، جن ڪن کان جهل هئي تن کان نه مون گوشو ڪيو.
سڳنهن جي ٻار ۾ ليکيءَ سندن انبار آهي، ڪم نصيبيءَ کان ميسر مون نه هڪ خوشو ڪيو.
ڪاميابي ”مسجدي“ توکي اڪر منظور آهي، وٽ روش ۽ راه تن جي، جن عمل توشو ڪيو.

۱۹۳۲ع ۾ ٻوڏ ٿي هئي، ان بنسبت ٻن سنڌيءَ ۾ هڪ بهترين نظم لکيو اٿن. ڪن تصوف سان به گهڻي دلچسپي هئي. تصوف جا ڪتاب ”احياء العلوم“، ”توحات مڪيه“ وغيره، سدائين سندن مطالعي ۾ رهندا هئا. اڪثر اوقات سندن گفتگو جو موضوع تصوف جون گالهيون هونديون هيون. هڪ ناقص صوفيءَ سان ظاهري توجهه جي تاثير ڪري (جنهن کي عام صريح ڪمال جي علامت سمجهي ويندي آهي) مريدِيءَ جو تعلق پيدا ڪيائون، پر جنهن تي هو بعضي فرضن ۾ قاصر هو، ڪائنات اهو تعلق چيني ڇڏيائون.

مولانا مرحوم سياست ۾ ڪافي دلچسپي رکندا هئا. روزانه اردو اخبار ”مدني“ جا ان وقت هندوستان ۾ صحافت جي لقطهء نظر کان بلند درجو ڏکندي هئي، سا هچاڙي ۽ تائين گهرائيندا رهيا. ٻي عظيم جنگ جي وقت، هنار شاهيءَ جي فسخ پٺيان لهن ڪرڻ ڪري دنيا جي ملڪن ۾ جيڪا ردوبدل ٿيندي پئي رهي، ان کي ڄاڻڻ، ۽ وقت ۽ حالتن جي جائزي وٺڻ خاطر سندن اوطاق ۾ ايشيا، يورپ ۽ دنيا جا نقشا ٺٽڪيل نظر ايندا هئا. هڪ دفعي،

پنهنجي عقيدتمند ماستر يار محمد پنهور طرفان جنگ متعلق ٻڌڻ تي ارميائون، ”اها هي ظالم نازي دنيا مٿان وري ٻيهر غلاميءَ جو دور مڙهڻ لڳا چاهين - خدا کين شڪست ڏئي ۽ برباد ڪري!“

مولانا مرحوم، شاه ولي الله محدث دهلويءَ کي پنهنجو روحاني امام تسليم ڪندا هئا ۽ سندن طريقهءَ فڪر جا پيرو هئا: فرمائيندا هئا ته شاه ولي الله جي فڪر پڙهڻ کان پوءِ قرآن ۽ حديث جي سمجهڻ ۾ ڪاميابي ڏيئي ٿي. پاڻ عربين تي هروقت پهريان هوندا هئا. ڪري ضرورتمند حذعن وٽن ايندو هو، ته ان جي هر طرح مدد ڪندا هئا.

۱۹۳۸ع ۾ حج کان به مشرف ٿيا. چوندا هئا ته ”حج جي سفر ۾ مصري پنهنجي ڏاڙهي ڇڏيندا هئا، ۽ چوندا هئا ته مصر ۾ فقط هڪ شيخ الاسلام کي ڏاڙهي آهي، ٻيا مولوي ته ڏاڙهيءَ جو بار گيران ڪڍي ڇڏن ٿا سڪون“. چيائون ته ”مصر يا ٻين ملڪن جا ڇڻڻا مولوي به مصر نماز جي احڪامن کان پوريءَ طرح واقف نه هئا (اهي غير مقلد هئا)؛ مون انهن کي چيو ته فقه جو هڪ ڪتاب ”قدوري“ پڙهي ڇڏيو، ته ههڙي معمولي غلطي اوهان کان نه ٿيندي“.

مولانا جن کي موروثي زرعي زمين ڪافي هئي، مگر شروعات ۾ پاڻيءَ جي نات ڪري زمينون آباد ڪون ٿينديون هيون، ته به صبر سان وقت گذاريندا هئا. هڪ دفعي پنهنجي شاگرد، اسان جي استاد الاستاد مولانا ايلامي بخش، ڏانهن انهيءَ ڦير ڦير جو خط لکيائون، ان جي ٻڌاڙيءَ ۾ هي قرو لکيائون: ”فَلَا شَكْوَى فَإِنَّ خَيْرَ الزَّادِ التَّقْوَى“ - (تنگدستيءَ جي ڪري شڪايت ڪرڻ نه گهرجي، ڇو ته بهترين قوشو تقويٰ آهي). نيٺ انهيءَ تقويٰ جي برڪت ڪري، ٻوٽن وقت، سندن زمينون بيراج جي نڪرڻ ڪري آباد ٿيون، ۽ سندن تنگي خوشحاليءَ ۾ بدلجي وئي. پاڻ بالڪل سخي ۽ مهمان نواز هئا.

کين ٻه صاحبزادا ٿيا - ميان محمد شافع، ۽ ميان ولي محمد. ٻويون صاحبزادو گذاري ويو، باقي ٻهريون ميان محمد شافع سندن نقش قدم تي هلي رهيو آهي. شل خدا کيس وڌيڪ توفيق ڏئي ته عربي مدرسو قائم ڪري ۽ ان جي خدمت ڪري!

مولانا صاحب جن ۱۳ رمضان مبارڪ ۱۳۶۴ھ ۾ وفات ڪئي. اهو ٻوڏ جو زمانو هو، جنهن ۾ زمين وارن تي آسمان جا دروازا کليل هئا: جابجا هر طرف موج در موج هئي، بحرن کي ببحران هو، طوفان کان طغيان هو؛ اوچتو موت جو سڏ آيو، جهن تي مولانا صاحب جن جان جتان کي سڀاري - انا لله وانا اليه راجعون. سندن آخرين آرامگاه مسجد جو ڏاکڻو طرف آهي - شل مٿن رحمت جا مينهن سڏائڻ وسندا رهن، ۽ سندن ٻوين کي علم ۽ عمل جو ورثو عطا ٿيندو رهي! وفات وقت مولانا صاحب جن جي عمر عزيز سٺ ۽ ستر جي وچ ۾ هئي. مولوي دين محمد صاحب ”اديب“ سندن وفات تي هيٺيون قطعه تاريخ چيو:

رفت از دلهاي دون سوي خدا:	مولويءَ معنويءَ مسجدِي
حق پرست و حق نيوش و پارسا:	صاحبِ عام و عمل پرهيزگار
شاعرِ شيرين مقال و خوش لقا:	درفنِ قدريس و تحرير او فرید
صاحبِ صدق و وفاؤ بي ریا:	صاحبِ سحرِ حلال و پاڪمال
رختِ رحلت پهر ديدارِ خدا:	بست در رمضان بروزِ سیزده
از طغيان سرورِ هتر دوسترا:	بخشش انعام اي خدای ذوالڪرم
”بناد در محشر شفيع معظني“	آرزو دارد ”اديب“ از لطف حق

مولانا محمد سليمان واعظ مرحوم

مولوي محمد سليمان صاحب جي ولادت، ڳوٺ ٿرڙي محبت تعلقي ميهڙ ۾ ٿي. مولوي صاحب پنهنجي ڳوٺ جي هڪ بزرگ مولانا حافظ محمد صادق وٽ تعليم حاصل ڪئي. ان بعد، رتيديري ۾ مولانا مولوي عبدالله صاحب جن وٽ به پڙهڻ لاءِ ويا. تعليم و تدریس ختم ڪرڻ بعد، پاڻ ميهڙ جي ڀرسان ٽيهن زميندارن کي پڙهايو. پڇاڙي ۾ واري عمر ۾ ٿرڙي جي ڀرسان "جهتيالن" جي ڳوٺ ۾ ڪيترائي سال تعليم ڏنائون. اتي سندن خدمت، حڪيم محمد موسيٰ جو والد ميان شيخ محمد صاحب ڪندو هو.

مولانا صاحب پنهنجي وقت ۾ وعظ جي ان ۾ بڪتا هئا. پاڻ هوشدار بلند آواز ۽ حوش الحانيءَ سان وعظ ڪندا هئا. سندن وعظ ۾ ڏاڍي ڪشش هوندي هئي. آهواس جا ماڻهو ججهي انداز ۾ سندن وعظ ٻڌڻ لاءِ ايندا هئا، ۽ سندن وعظ جو اثر عوام تي تمام گهرو پوندو هو. ساڳيءَ طرح سان، خواص به سندن انداز بيان کان بيهتائيندا هئا: مطلب ته مولانا صاحب وقت جو لائق ۽ پُر اثر خطيب هو. رحلت کان پوءِ اڄ تائين ڪنهن به خطيب يا واعظ سندس جاءِ نه ڀري آهي.

مولانا صاحب چوندا هئا ته کين چار پنج سؤ حديثون چڱيءَ طرح ياد آهن. منجهن تمام گهڻو اخلاص هو. وڏن ماڻهن جا خانداني جهيڙا ۽ خد، جي ڪيتري ئي عرصي کان هيندا ايندا هئا، سي هن بزرگ پنهنجي خداداد قابليت سان لاهي ڇڏيا، ۽ سڀني کي ارچائي سرچائي کير-ڪٽ ڪري ڇڏيندو هو.

مولانا صاحب جن شب رات سن ۱۳۶۷ھ ۾ وفات ڪئي. چون ٿا ته ڪن وفات جي اڳي ئي پاڻ هني ۽ قبرستان ۾ پنهنجي قبر لاءِ جاءِ ڏيکاري آيو. سندن رحلت به هوش ۽ حواس جي حالت ۾ ٿي.

مولوي دين محمد "وفائي" مون کي چيو ته "مولانا محمد سليمان جي وفات جو قطعہ تاريخ لک"؛ جنهن تي مون چيومانس ته "مون پنهنجي بزرگن جاني قطعاً نه لکيا آهن، سو ٻين لاءِ ڪيئن لکان؟" ان تي مولوي صاحب جن چيو ته "جنهن مولانا جي وعظ سان گهٽ ۾ گهٽ هڪ هزار ماڻهو بارگاہِ الاهي ۾ گناهن کان توبهءِ نائب ٿيا آهن، اهڙي شخص لاءِ قطعو ضرور لکڻ گهرجي". مولوي "وفائي" صاحب جي اخلاص جي برڪت سان هيءُ ذڪر ڪيل قطعہ تاريخ چڱيو لکجي ويو.

مائمه جهان جهان پریشان، از رحلت حضرت سلیمان.
 ای ذات تو بود فیض گستر، فیضی بی عیال یزدان.
 موقوف بی صلاح انسان، مشغوف بی صلاح انسان.
 از لطف لطف تو خلقی، خندان شده گاه و گاه گریان.
 گشتی ز تو خلق در یکی وقت، خندان چو گل و چو ابر گریان.
 از وعظ بلبل تو زن و مرد، در راه حق اند چست پریان.
 از بین مواعظ تو لاریب، راجع بحق اند صد هزاران.
 همایه تو ندید دیده، در طرز بلبل خوش بیان.
 کرده لقب تو «واعظ دین»، مخصوص برای تو مسلمان.
 مسحور و اسیر هر نمودی، با حجر حلال نفس و شیطان.
 ای وعظ تو خاتم سلیمان، شد دیو و پری مطیع فرمان.
 نقالی تو حریف کرده، بی لیل سرار ماند حیران.
 در نقل تو جهد کرد واعظ، از عجز شده تدبیر حرمان.
 در نقل کمر بست ناصح، در گل چو حمار در پاندان.
 در صلح اصاغر و اکابر، حق داد مهارت سراوان.
 دلشای بغض ز اهتمام، گردیده حمیر و مثل اخوان.
 تو داشتند و هر خردمند، دانش بخرد چو مهر تاهان.
 جذاب جهان بحسن دلکش، لطف پیر ادای تو عقیلان.
 ای مرگ تو گشت مرگ عالم، این رمز بداند اهل عرفان.
 هر غرور و کلان ست ماقر آرا، صف بسته شهر و در پریان.
 هان، باد سرا مدبر دارد، تسلیمین بعد لیل انسان.
 در لیل برات انتقال، قال است برای فضل رحمان.
 بر نور خدا کناد گودر، در خلل برین کناد مهان.
 بخشاد حق لجات کلی، از برکت شافع ایمان.
 در فکر^۱ ادیب^۲ مساده آمد،
 از بهر سنت^۳ بخلد رفت آن^۴.

۱۳۶۷ هـ

مرحوم مولانا دين محمد " وفائي " *

سنڌ جي سر زمين پنهنجي تاريخ جي مختلف دورن ۾ اهڙين بزرگ، سڀ رهنما ۽ انسان دوست شخصيتن کي ٻئي جنم ڏنو آهي، جن جي ڀرڳو ۽ بي انتها ڪوشش سبب سنڌ جو نالو هميشه روشن ٿيندو رهيو آهي. انهن شخصيتن نه فقط سنڌ جي مخصوص تهذيب ۽ تمدن کي قائم رکيو، بلڪ انساني تهذيب جي ارتقا جو خدو پيشانيءَ سان آڌر ڀاءُ ڪندي، سنڌ ۽ سنڌين کي به دنيا جي انهن سڌريل ملڪن جي درجي تي پهچائڻ جون اڻڌڪ ڪوششون ڪيون، جن جي ڪري اهي عزت ۽ وقعت جي نگاهه سان ڏسجن لڳا.

جيتوڻيڪ سنڌ جو هر دور ڪنهن به ڪهن مذهبي، تهذيبي ۽ علمي اهميت جو حامل آهي، ايڪن ويهين صديءَ وارو دور سنڌ جي تاريخ ۾ هڪ اهڙي اهميت رکي ٿو، جنهن جو مثال مان مشڪل آهي. نه فقط سنڌ ۾، بلڪ سموريءَ دنيا ۾ هيءَ دور هڪ اهڙي حيثيت رکي ٿو، جنهن جي شروع ٿيڻ تي دنيا پراڻيون راهون ڇڏي ڪري هڪ نئين منزل جي راھ تي قدم رکي ٿي. هن دور ۾ وڏا وڏا انقلاب ٿيا؛ شهنشاهت جي تصور جا ڪنگرا ڪري اڇي پٽ پيا؛ علم و ادب ۾ نون نون نظرين ۽ اصولن کي قبول ڪيو ويو؛ سائنس جي گوناگون ايجادن ۽ ڪوجنائن انسان جي روزانه زندگيءَ ۾ اهڙا ته اثر پيدا ڪيا، جن جو نتيجو زندگيءَ جي هر هڪ شئي ۾ ظاهر ٿيڻ لڳو. جنن ته سنڌ ۾ انگريزن جو اقتدار هو، تنهنڪري هتي به انهن نون اصولن ۽ نظرين جو قبضيءَ سان ڇرچو ٿيڻ لڳو، جن جي ڪري دنيا جي مهذب ملڪن ۾ اڳي ئي ٿرڻو ٻرڻا هو؛ ويهين صديءَ جي شروع ۾ سنڌ کي هڪ ئي وقت اهڙين ديني، علمي، ادبي، سياسي، معاشرتي ۽ اصلاحي تحريڪن مان گذرڻو پيو، جن جو مثال گذريل تاريخ ۾ ملي اٿو سگهي. انهن هر کير تحريڪن سنڌ ۽ سنڌين تي اهي نقشي چڙيا آهن، جيڪي اڄ اسان کان لڪل ڪين آهن، ليڪن انهن عالمگير تحريڪن جي پٺيان جن بزرگ ۽ مخلص شخصن ڪم ٻڌي ڪيو، سي جيڪڏهن نه هجي ها ته سنڌ انهن ڪاميابين کي ڪڏهن به حاصل نه ڪري سگهي ها، جيڪي هن وقت کيس حاصل آهن.

مولانا دين محمد " وفائي " به سنڌ جي اهڙين ئي اعليٰ شخصيتن مان هڪ هو، جن جي پختل پرڪتن تي چيترو به ناز ڪجي اوترو گهٽ آهي. مرحوم "الوحيد" اخبار ۽ ماعوار

* علامه " وفائي " مرحوم جي -وانح عمريءَ جو مواد، مولانا جي خودنوشت سوانح عمريءَ ۽ سرشار جي مضمونن تان ورتل آهي. - ترتيب

”الوحيد“ رسالي جو هر هڪ پرچو مولانا جي قومي خدمت ۽ تبحر علمي جو بهترين مثال آهي. انهيءَ اخبار ۽ رسالي جي ذريعي مولانا صاحب سنڌ جي دني، علمي، تهذيبي ۽ سياسي فلاح و بهبود بابت هر هڪ سڌاري ۽ هر هڪ عملي قدم کان سنڌ جي ٻڃي ٻڃي کي وقف ۽ مڃاڳ ڪرڻ جي لاءِ جيڪا اٽڪ ڪوشش ڪئي آهي، انهيءَ کي ذري سنڌس حب الوطني ۽ علمي بزرگيءَ جو ڏاڪو دل تي چمي وڃي ٿو. مولانا جو ”الوحيد“ اخبار سان ٽيويهين سالن تائين رشتو قائم رهيو، ۽ انهن ٽيويهين سالن ۾ مولانا جيترو مواد علمي توڙي ادبي، سياسي توڙي ماڻي حالتن تي پيش ڪيو، انهيءَ کي جيڪڏهن گڏ ڪري هڪ هنڌ ڪجي، ته هوند جلدن جا جلد ٺهي پون. ائين نه سمجهڻ گهرجي ته مولانا پنهنجي زندگيءَ جو سمورو عرصو ”الوحيد“ جي ميز تي ويهي گذاريو، بلڪ سنڌس سڄي حياتي سنڌ ۽ سنڌين جي سڌاري ۽ بهرديءَ جي تحريڪ ۽ جدوجهد جي نذر ٿي ويئي. سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ جتي به ڪا اهڙي خالص دني، علمي ۽ اصلاحي تحريڪ شروع ٿيندي هئي، ته مولانا پنهنجون خدمتون ان جي حوالي ڪندا هئا، ۽ سواءِ ڪنهن پس وڃڻ جي ڏاڍي دلچسپي ۽ سڃاڻيءَ سان پنهنجي فرض ادائي ڪندا رهندا هئا.

مولانا دين محمد ”وفائي“ جي ولادت، تاريخ ۲۷ رمضان المبارڪ سن ۱۳۱۱ھ ۾، سنڌس اباڻي ڳوٺ ڪٿي عرف نبي آباد تعلقي ڪڙهي ياسين ۾ ٿي. سندس والد جو نالو خليفو حڪيم گل محمد هو، ۽ پاڻ ذات جو پٽي هو. مولانا جي اوائلي تعليم سندس والد صاحب جي نظر هيٺ ٿي، جتي ”هنداڻا عطار“ تائين فارسيءَ ۾ تعليم حاصل ڪيائين. اڃا نوڻ ورهين جي ڄمار ۾ هئس ته پيءُ جو ساٿو - ر تان ڪڍي ويو، ۽ سندس پرورش جو سمورو بار سندس مادر مهربان جي ڪلهن تي پيو. اهڙيءَ حالت ۾ مولانا پنهنجي علمي سلسلي کي ختم ڪرڻ نه ڏنو، ۽ فارسيءَ جي رهيل تعليم پنهنجي عزيز ميانجي محمد عالم وٽ رهي پوري ڪيائين. ان بعد، عربيءَ جي تحصيل واسطي حضرت مولانا ابوالفيض غلام عمر صاحب جنوڻيءَ جي شاگردي قبول ڪيائين. مولانا ابوالفيض پنهنجي ڳوٺ سولي جنوڻي تعلقي لاڙڪاڻي ۾ رهندو هو، جنهنڪري مولانا دين محمد پڻ، سال ۱۳۲۵ کان ۱۳۳۰ هجريءَ تائين، اتي رهي، پنهنجن سالن جي عرصي ۾، عربيءَ جي سڀني ڪتابن، منطق ڪبرى جي رسالن ۽ ملاجلال ۽ ميرزا زاهد جي تصنيفات کي پڙهي، تحصيل علم کان فراغت حاصل ڪئي. ان وقت مولانا جي ڄمار اونهه سال هئي، ۽ انهيءَ دوران ۾ سندس شادي سکر جي عزيزن مان ٿي، پر افسوس جو هڪ سال کان پوءِ مولانا جي گهر واريءَ وفات ڪئي. عربيءَ جي تعليم ختم ڪرڻ بعد، مولانا ابوالفيض کيس ڪراچيءَ جي سنڌ مدرسي ۾ تمام ڏين لاءِ مشورو ڏنو، ۽ مولانا حڪم جي تعميل ڪري سنڌ مدرسي ڪراچيءَ ۾ آيا، جتي ٻن سالن تائين تعليم ڏيندا رهيا. انهيءَ وچ ۾ مولانا جي ملاقات مخدوم حاجي حسن الله پانالي رحمۃ الله عليه سان ٿي، جنهن جي صحبت مان مولانا کي بعد فيض حاصل ٿيو. انهيءَ وچ ۾ مولانا جي علمي بزرگيءَ

جو چرچو سڄي سنڌ ۾ پکڙجي ويو، جنهن کان متاثر ٿي، سن ۱۳۳۲ھ مطابق ۱۹۱۴ع ۾، مولانا کي ڪرلچي ڏي، جيلاني پير جي صاحبدان کي تعليم ڏيڻ لاءِ، رائيپور وڃي رهيو. ۱۹۱۶ع ۾ اهڙو اتفاق ٿيو جو مولانا کي مجبوراً رائيپور کي ڇڏڻو پيو. رائيپور ۾ رهائش ۾، دوران ۾ مولوي صاحب جي سکر مان پي شادي ٿي، جنهن مان کيس اولاد پيدا ٿيو. رائيپور کي ڇڏڻ کان پوءِ مولانا ستت ئي نلاھ شريف ڏانهن روانو ٿيو، جتي کيس پير سيد حاجي اسام الدين شاھ راشديءَ جي فرزندن کي تعليم ڏيڻ جا فرائض سپرد ڪيا ويا هئا. مولوي صاحب جي هتي رهائش وارو زمانو به بزرگ ۽ علمي شخصيتن جي صحبت قبض ۾ گذريو. انهن بزرگن ۾، قدوة العارفين حضرت پير سيد محمد رشيد الله رحمت الله عليه صاحب العمر (جهنڊي وارو) جو نام گرامي قابل ذڪر آهي.

هي زمانو دنيا جي افرانفريءَ جو زمانو هو. انهيءَ وقت پهرين مهاڀاري لڙائي اوج تي هئي، جنهن ۾ ڪري دنيا جو هر هڪ ماڻهو حيران ۽ پربشان هو. سنڌ جي حالت ۾ ڪا چڱي ڪانه هئي، پر جنگ ۾ تباعين کان الٽ ٻڌاءُ هون، لکن سياسي ناانصافيءَ ۾ ڪري جيڪو مواد اندر ئي اندر جمع ٿي رهيو هو، سو جنگ ختم ٿيڻ کان پوءِ هڪدم ٽٽي پيو. هن سلسلي ۾ جيڪا تحريڪ سڀني کان اڳري هئي، سا هئي ”تحريڪ خلافت“. جنهن تحت هن تحريڪ جو تعلق خاص طرح مسلمانن جي سياسي آزاديءَ سان هو، تنهنڪري تحريڪ جي شروع ٿيندي ئي، مولانا نلاھ شريف کي الوداع چئي تحريڪ ۾ شامل ٿي ويو. انهيءَ تحريڪ کي دٻائڻ جي لاءِ انگريز سرڪار هر ممڪن ڪوشش ڪئي، جنهن جو نتيجو اهو نڪتو جو هڪ انگريز-دوست مٿس، مولوي فيض الڪريم، ترڪيءَ جي خلافت جي برخلاف حجاز جي شريف حسين جي ٺاڻدي ۾ هڪ رسالو لکيو، جنهن جو انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪرائي، ڪن اسلام دشمن ماڻهن جي اونهن چالاڪين سان، سنڌ جي ڪيترن ئي علمائن ۽ سجاده نشين کان انهيءَ تي صحيحون وٺي، هزارن جي تعداد ۾ ڇپائي، عوام تائين پهچايو ويو، جن ترڪيءَ جي حڪومت سان ماڻهن جي وفندڙ همدردي ختم ٿئي ۽ انگريزن جي طرفدار شريف حسين جو بچاءُ ٿي سگهي. انهيءَ رسالي جي ڇپجڻ سبب سنڌ ۾ تحريڪ کي نقصان پهچڻ جو سخت اندشو هو، ليڪن مولانا انهيءَ ڳالهه کي هڪدم محسوس ڪيو، ۽ مولانا شيخ عبدالعزيز (سالڪ اخبار ”الحق“، سکر) سان گڏجي، رسالي جي برخلاف سخت پروپيگنڊا جو ڪار شروع ڪيو. ساڳئي وقت، امروٽ شريف ۾ قدوت السالڪين حضرت مولانا سيد نوح محمود رحمة الله عليه جي نظرداريءَ هيٺ، انهيءَ رسالي ”تحقيق الخلافة“ جي رد ۾ ”اظهار الڪرامت“ نالي رسالو لکي تيار ڪيائين، جيڪو مارچ ۱۹۲۰ع ۾ لاڙڪاڻي جي خلافت ڪانفرنس ۾ موڪلي ٿي. ڇپائي تقسيم ڪيو ويو. انهيءَ ڪانفرنس ۾ مولانا ابراهيم ڪلام ”آزاد“، مولانا عبدالباري مرحوم لکنوي ۽ مولانا شوڪت علي شريف ٿيا هئا. جلد ئي مولانا کي جماعت العلماء سنڌ جو ناظم مقرر ڪيو ويو، جنهنڪري پاڻ هميشه لاءِ ڪراچيءَ ۾ رهائش اختيار ڪيائين.

ڪراچيءَ ۾ رهائش وارو مولانا جي زندگيءَ جو حصو خاصي اهميت رکي ٿو۔ خاص ڪري سنڌي صحافت، صحيح معنيٰ ۾ انهيءَ دور ۾ ئي وجود ۾ آئي۔ ان وقت ۾ ڪي سنڌي اخبارون ۽ رسالا گهڻي تعداد ۾ ۽ اعليٰ معيار جا هئا، ۽ نه وري ماڻهن کي صحافت سان دلچسپي هئي۔ حڪاڪ، ٻڙهيل طبقي جو به انهيءَ ڏانهن ڪو خاص ڌيان ڪون هو۔ اهوئي دور هو، جڏهن مولانا صاحب سنڌي صحافت کي سنوارڻ جو ڪم پنهنجي سر ڪيو، هونئن ته طالب علميءَ جي زماني کان وٺي ئي مولانا جي صحافت سان دلچسپي هئي، پر انهيءَ دلچسپيءَ کي عملي صورت ۾ آڻڻ جو ڪارڻ۔ بقول مولانا صاحب۔ مولوي عبدالله صاحب ميرپوري (جهنڊائي) ئي هو۔ ٻئي طرف وري شيخ عبدالعزيز محمد سليحان، مالڪ اخبار ”الحق“ سکر، جي همت افزائيءَ مولانا صاحب کي مضمونن لکڻ جي مشق تي آماده ڪيو۔ رڳو واري زماني ۾ قاديانين جي رد ۾ هڪ رسالو ”محرقة قادريه“ جي نالي سان شائع ٿيو، ۽ لاهه جي رهائش واري دور ۾، پير سيد عبدالغفار شاھ راشديءَ جي۔ رپرستيءَ هيٺ ”الڪشف“ ماهوار رسالو وجود ۾ آيو، هنن ٻنهي رسالن ۾ مولانا صاحب پوري دلچسپيءَ ۽ تندهيءَ سان ڪم ڪيو۔ مارچ سن ۱۹۲۰ع ۾ ڪراچيءَ مان روزانو ”الوحيد“ جو اجراء ٿيو، تڏهن مولانا کي اخبار جو معاون مدير مقرر ڪيو ويو، سال ۱۹۲۳ع ۾ مولانا صاحب پنهنجي ادارت هيٺ ”توحيد“ رسالو جاري ڪيو، انهيءَ زماني ۾ مولانا صاحب جي مصروفيت جو هي عالم هوندو هو، جو هڪ طرف ”الوحيد“ کي مڪمل ڪرڻ لاءِ سڀ پٺيان سڀ ٻيو موڪليندو هو، ته ٻئي طرف ورهيه ماهوار ”توحيد“ جي لاءِ علمي ادبي ۽ ديني مباحثا ۽ تاريخي مضمون به پيو ڦهلائيندو هوندو هو۔ ساڳئي وقت وري بزرگن ۽ عالمن جي ڪچهري جدا ٻئي هلندي هئي، جنهن ۾ ديني، ادبي ۽ سياسي مسئلن تي زبردست بحث مباحثا ٿيندا هئا۔ جلد ئي سن ۱۹۳۶ع ۾ سنڌ، بحبئي پرڳڻي کان جدا ٿي، علحدي صوبي جي صورت اختيار ڪئي، انهيءَ مبارڪ موقعي تي، ”الوحيد“ اخبار پنهنجو هڪ خاص نمبر پڌرو ڪيو، جنهن ۾ سنڌ جي گذريل تاريخ، تهذيب ۽ علم و ادب تي بهترين شهرت حاصل ڪيل هئا۔ سنڌ جي صحافت ۾ هن وقت تائين ”الوحيد“ جو ”سنڌ۔ آزاد نمبر“ هڪ زبردست اهميت جو حامل آهي، ۽ ان جهڙو مثال سنڌ جي سموريءَ صحافت ۾ هرگز هرگز ملي نه سگهندو۔ انهيءَ نمبر ۾ سنڌ جي تاريخ، علم ادب ۽ سنڌي بزرگن ۽ عالمن ۽ سنڌي معاشري جي هر حصي تي گوناگون مضمون ۽ مقالا موجود آهن، جيڪي گهڻي انداز ۾ مولانا صاحب جي قلم جا سرهون منت آهن۔ انهيءَ دوران ۾ مولانا صاحب کي سن ۱۹۲۶ ۾ سنجوگي شيخن ۾ تبليغي ڪم جي سلسلي ۾ هڪ سال لاءِ ڪراچيءَ کان ٻاهر رهڻو پيو، جنهنڪري ماهوار رسالو ”توحيد“ بند ٿي ويو۔ سن ۱۹۲۷ع ۾ مولانا صاحب مرحوم، پير سيد حزب الله شاھ عرف جيئل شاھ شهيد جي سرپرستيءَ هيٺ، سکر مان هفتيوار اخبار ”الحزب“ جاري ڪئي۔ پر اها گهڻو وقت

هلي نه سگهي، ۽ منت تي مولانا صاحب کي ”الوحيد“ اخبار ۾ ڪم ڪرڻ لاءِ واپس گهرايو ويو.

سن ۱۹۳۴ع ۾ مولانا صاحب ماهوار ”توحيد“ رسالو وري نئين - ر جاري ڪيو، جيڪو سندن حياتي ۽ جي آخري ڪهڙين ڏينهن جي برابر ظاهر ٿيندو رهيو. سن ۱۹۳۹ع ۾ مولانا عبداللہ سنڌي صاحب سنڌ ۾ واپس موٽي آيو، ۽ سنڌ ۾ به عبداللہي تحريڪ شروع ڪيائين. مولانا صاحب انهيءَ تحريڪ جو هڪ سرگرم ڪارڪن ٿي رهيو - ايتريقدر جو، سال ۱۹۴۳ع ۾، تحريڪ سان والهاڻي محبت هئڻ سبب کيس ”الوحيد“ سان لاڳاپن ڏيوڻهن سائن جي ڀرڻ وڃڻ کي به ٿوڻو ٿيو. ”الوحيد“ کان علحده ٿي، مولانا صاحب، مرحوم الله بخش - وري جي جاري ڪيل روزاني اخبار ”آزاد“ جي اداري ۾ شريڪ ٿيو.

مولانا صاحب پنهنجي حياتي ۽ جي انهيءَ عرصي ۾، اخباري زندگي ۽ ۾ سخت مصروف رهڻ کان پوءِ به، ڪيترائي ڪتاب مذهبي، علمي ۽ ادبي تصنيف ڪيا، جن ۾ هيٺيان ڪتاب قابل قدر آهن: ۱- تاريخ محمد مصطفيٰ، ۲- صديق اڪبر، ۳- فاروق اعظم، ۴- سيرت عثمان، ۵- حيدر ڪرار، ۶- خاتون جنت، ۷- غوث اعظم، ۸- نو مسلم هندو رائيون، ۹- راحت الروح تذڪره مخدوم نوح هالائي، ۱۰- توحيد اسلام ترجمه تقوية الايمان، ۱۱- اعتقاد صحيح (مذهب اهل حديث)، ۱۲- مقصد زندگي (فلسفه علم نفس)، ۱۳- دختر علي فخر انصاري (ردداد والي)، ۱۴- لا جواب تحرير، ۱۵- ترآسي صداقت، ۱۶- هندو ڏور ۽ قرباني (رد آريه و هندو)، ۱۷- الهام الباري ترجمه تجريد البخاري، پنج جلد، ۱۸- ترجمه فتوح الغيب (تصوف - نهڪمل)، ۱۹- تذڪره مشاهير سنڌ، (نامڪمل)، ۲۰- اظهار الكرامه تي مسئل اخلاقه و الامانه (اسلامي سياست)، ۲۱- اذڪار حسين (رد شيعه).

ٻين ڪتابن مان گهڻا ڪتاب ڇپيل آهن، جيڪي ناپاب به ٿي ويا آهن. انهن کان سواءِ گهڻا ئي ڪتاب اڃا مسودن جي صورت ۾ هئا، جن مان گهڻو تعداد ضايع ٿي ويو. مولانا صاحب جي سڀ کان اهم تصنيف ”تذڪره مشاهير سنڌ“ آهي، جنهن ۾ سنڌ جي اعليٰ ۽ مقتدر شخصيتن جي زندگي ۽ جو احوال هڪ هنڌ جمع ڪيل آهي. هيءُ ڪتاب، سوڌي جي صورت ۾، سال ۱۹۴۴ع ۾ چورائي ويو. مولانا صاحب کي انهيءَ تصنيف جي ضايع ٿيڻ جو سخت صدمو پهتو، ليڪن مولانا صاحب جنوري ۱۹۴۵ع ۾ انهيءَ ڪتاب کي وري نئين سر لکڻ شروع ڪيو، جنهن ۾ ۱۹۴۶ع تائين اوائل اسلام کان وٺي سنڌ جي ڏيڍ سؤ بزرگن، صوفين، عالمن ۽ شاعرن جا احوال جمع ڪيا هئا. انهيءَ کان سواءِ اڃا به ٽن سون کان وڌيڪ سنڌي بزرگن جا حالات منتشر حالات ۾ وٽس موجود هئا، جن کي هڪ ڪرڻ لاءِ مولانا صاحب سنڌ جي ڪيترن ئي قديم ڪتبخانن جي خاک ڇاڻي هڻي. هنن ڪتابن کان سواءِ، مولانا صاحب جا اهي بيشمار علمي ۽ تحقيقي متفرق مقالات وغيره علحده آهن، جيڪي ماهوار ”توحيد“ جي ويهن سالن جي ڀرڻ ۾ پکڙيا ويا آهن. مولانا صاحب فارسي ۽ عربيءَ جو جيد عالم، ۽

سنڌي ٻوليءَ جو ماهر هو. سندس سنڌي لکڻيءَ جي هڪ خاص خوبي هيءُ آهي، جو هر ٻڙهيل توڙي اڻڙهيل ان مان هڪجهڙو فائدو وٺي ٿو سگهي. فارسي ۽ عربيءَ جا اکر به اهڙيءَ طرح ته استعمال ڪيا اٿس، جو سنڌيءَ جي سونهن ويتر وڌي ويئي آهي. مولانا صاحب لئروپسيءَ سان گڏ شعريءَ جو به هڪ سهڻو مڌان رکندو هو. سندس تجاوس ”وفائي“ هو. اوائلي دور ۾ ڪجهه شعر و شاعري به ڪيائون. سندس پهريون شعر ڪراچيءَ مان نڪرندو. قديم سنڌي ماهوار رسالي ”الاسلام“ ۾، ۱۹۱۳ع ۾، شائع ٿيو. ”امداد يتيم“ هي عنوان مان نظم به. مولانا صاحب جي تصنيف آهي. اخباري ۽ قومي مصروفيت سبب، شعريءَ جو شغل گهڻو وقت رهي نه سگهيو، انهيءَ هوندي به جيڪا شاعري ڪئي اٿن، ان ۾ گهڻي قدر قومي رنگ موجود آهي. البت، رسالي ”توحيد“ ۾ ڄاڻجا تاريخي قطعات نظر اچن ٿا، جيڪي مولانا صاحب پنهنجي دوستن ۽ عزيزن جي وفات تي قلمبند ڪيا هئا. مولانا صاحب جي آخرين تصنيف ”لعب المايط“ آهي. اهو ڪتاب مولانا صاحب پنهنجي وفات کن اڳ، تن مهينن جي مختصر عرصي ۾، ساهه سڙجڻ کان نومبر ۱۹۴۹ع تائين، لکي ختم ڪيو، ۽ سندس حياتيءَ وٽي ڇپڻ شروع ٿي ويو، ليڪن ڪتاب جي مڪمل ڇپڻ کان اڳ ئي مولانا صاحب وفات ڪري ويو.

سن ۱۹۴۲ع ۾، سنڌ سرڪار سنڌي ادب جي سڌاري ۽ وڌاري لاءِ هڪ ”سنڌي سرڪاري بورڊ“ ٺاهڻ لاءِ جنهن سنڌي لغت ٺاهڻ لاءِ هڪ رٿ پيش ڪئي. انهيءَ رٿ کي بايع تڪميل تي پهچائڻ لاءِ ڇهن ميمرن جي هڪ لغت-ڪميٽي ٺاهي ويئي: انهيءَ ڪميٽيءَ جو هڪ ميمبر مولانا صاحب به هو. ايتري ۾ پاڪستان وجود ۾ آيو، ۽ سنڌ سرڪار اسڪولي سنڌي ڪتابن کي نئين سر جوڙڻ لاءِ جنوري ۱۹۴۹ع ۾ هڪ ڪميٽي ٺاهي، جنهن ۾ به مولانا صاحب کي شامل ڪيو ويو. هن ڪميٽيءَ کي حيدرآباد ۾ رهي ڪم ڪرڻو هو، پر حيدرآباد ۾ پهچڻ کان پوءِ مولانا ڊبل نمونيا ۾ مبتلا ٿي اڌو ۽ ڪميٽيءَ ۾ شرڪ ٿي نه سگهيو. مولانا صاحب کي گهڻي عرصي تائين هيءَ بيماري هلي، پر انهيءَ مان به آڻي کڙو ٿيو. ليڪن اڇانڪه کيس سندس دل گهرائي دوست رئيس حاجي علي محمد خان سريءَ جي اوچتي وفات جو اطلاع پهتو، جنهن جي صدمي مولانا صاحب جي صحت کي وري سڌڻ نه ڏنو، ۽ آخر ۲۲ جمادي الآخر ۱۳۶۹ھ، برابر ۱۸ اپريل ۱۹۵۰ع، اڱاري رات، هن دارفاني مان دارالباقي ڏانهن لاڏاڻو ڪيائين. انا لله وانا اليه راجعون.

قطعه تاريخ وفات

(از دين محمد ”اديب“ فيروز شاهي)

اڄ هاءِ لڏي ويو ”وفائي“،	سنڌيءَ جي سڌي اديب دوران!
اي هاءِ، حبيب ٿي جدا ويو،	دنيا مان ويو - ويو وڃڻ ڪان!
دل ڇڏي هتي اڪي غم ڪان،	زخمن تي لڳو هي زهري پڪان.
سوئي نه وري، وڃي هتان جو،	ٿئي ان جو ملڻ مرڻ پھالسان.

دلچسپي ادب ۾ حاصل ٿو آهي،
 اڄ ڪير ڪري ادب جي خدمت،
 مشاطه عروسِ فڪر ماهر،
 منجهه نثر انهيءَ جو ٻاڙو عالي،
 تاريخ نويس، علم-جسويا،
 نازي و داري ۾ درفشان هو،
 هي باغِ ادب جو باغبان هو،
 ان شاه لطيف جو لکيو حال،
 جرات سان چوائين حق جو ڪلمو،
 منجهه وقت 'خلافت' جي ڪڍي جنگ،
 پروا نه ڪيائين جيل جي ڪا،
 هن، طرز تي پالهنجي ڪيو ڪم،
 هو محڪم عزم، عالي همت،
 مردن جو هو ڪال اک گهڙولي،
 اميدون هيون منجهس گهڻي،
 مقرر ٿيو محفلِ ادب ۾،
 يڪائي يڪائي ڪي سندس علم،
 دل ڏيڻ ڏئن، جڪو ٿو داغ،
 مشرب ۾ عميق فرق هوندي،
 بخشش قصور پناهه وارو،
 ڪر لطف جو ٻاڙو نالو ان تي،
 آغوشِ ڪرم ۾ وٺ، ڪريما
 ٿي حڪم نجات لاءِ جاري،
 مال آه - "باغهايِ فردوس"
 مقبول "اديب" جي دعا ڪر،

ناليابل چهر آه نقصان.
 هتي باغِ آڏو ادب جو ويران!
 هو سحرنگار سنڌي سببان؛
 همباب نه ان جو ڪو نمايان؛
 ان ٺڪتي سموهيا پريشان؛
 هو دُررِ ادب جو بحرِ عمشان؛
 هو باغِ سخن جو اُڀرِ نيشان؛
 ان ڪار ڪسي شاهڪار چالان؛
 جرات تي سندس، جريءَ حيران؛
 ان جنگ جي لاءِ مرد ميدان؛
 پروا جان باهه ۾ وڌين جان؛
 ورچيو ٺڪڙن هو پنهنجي ڪم کان؛
 مٿ ان جو هجي ڪو ورلي انسان،
 محڪاري وڌيو سندس وڃڻ کان؛
 سڀ خاک ٿيون - دريغ، ارمان!
 ماتمڪند، آه بزمِ عرفان،
 ان درد کان اهل ذوق لڙان،
 هن سوز کان صاف سينو سوزان،
 ٿيا دل جا وسيع، تنگ غم کان،
 بخشش قصور، حورِ گلستان؛
 ايت ان تي وساهه ابراهيمان؛
 بديون بدلا ٿيڪين سان،
 منجهه خلد پرين وڃي خرامان؛
 فردوس ۾ ڏينس باغِ پستان،
 ايمان سان لڏو هن جهان مان!

مولانا عبدالعزیز مرحوم ٿريچاڙوي

انسان جي سونهاريءَ سنڌ ۾ تازو جيڪي علمي ۽ ديني شخصيتون ٿي گذريون آهن، انهن ۾ مولانا عبدالعزیز صاحب ٿريچاڙوي رحمۃ اللہ علیہ جي هستي به شامل آهي. هاڻ تعلقي ٻني عاقل، ضلعي سکر جي هڪ ڳوٺ ”ٿريچاڙيءَ“ ۾ پيدا ٿيا، ۽ اتي ئي وفات ڪيائون. سنڌ ۽ ان کان ٻاهر، علمي ۽ ديني حلقن ۾، جيڪا شهرت ان ڳوٺ کي حاصل آهي، سا سندن وجود مبارڪ جي ڪري ئي آهي.

هن ڳوٺ تي ”مهراڻ“ جي مهربانين ڪري ڪيترائي انقلاب ۽ غير آيا. جنهن ”ٿريچاڙيءَ“ ۾ مولانا موصوف جي ولادت ٿي، سا شهر روھڙيءَ جي ويجهو هئي: درياءَ جي ٻانڀ ڪري، وري پندرهن ميل پري اوڀر ۾ آڏائي وڃي، اتي به جڏهن درياءَ کيس نه ڇڏيو، ته هو سائڪي اسٽيشن جي ڀرسان (تتائي ٻني عاقل ۾)، آباد ڪئي وئي: اڄ تئين اتي ئي قلم آهي ۽ ان ۾ ئي مولانا موصوف جن پنهنجي رب ڏانهن لاڏاڻو فرمايو.

مولانا موصوف جو خاندان شيخ جي نالي سان مشهور آهي، پر تحقيق مطابق هاڻ قريشي آهن، ۽ سندن سلسلو سبب حضرت ابوبڪر صديق سان وڃي ملي ٿو. عربستان ۾ وڏي مڻهوءَ کي ”شيخ“ سڏيو ويندو آهي: سندن وڏا جي عربستان کان آيا، سي اتي به ”شيخ“ جي لقب سان مشهور هئا، انهيءَ ڪري هت به ”شيخ“ جي نالي سان مشهور ٿيا. ۽ اڳتي هلي اهو سندن خاندان جو خاص نالو بڻجي ويو. چون ٿا ته سندن نسبي سلسلي جو شجرو تعلقي ڪنڊياري جي ڳوٺ ”شيخاڻيءَ“ ۾ سندن ڪن عزيزن وٽ موجود آهي.

مولانا مرحوم جي ڄمڻ جي تاريخ معلوم نه ٿي سگهي آهي. هاڻ شروعاتي تعليم پنهنجي والد ماجد مولوي محمد حيات صاحب وٽ ورتائون، جو خود روحانيت جو مالڪ ۽ دين جو وڏو چاڻو هو. ڪجهه وڏا ٿيا، ته ڳوٺ ”پنهواري“ تعلقي ٻني عاقل جي هڪ ديني مدرسي ۾ داخل ٿيا، جتي مولانا عبدالقادر صاحب انڊر درس ڏيندا هئا. هاڻ ظاهري علم کان سواءِ طريقت جو به سلسلو رکندا هئا. سندن ئي صحبت ۾ مولانا عبدالعزیز صاحب جن کي به طريقت ڏانهن لاڙو ٿيو. ان وقت ۾ مولانا تاج محمد صاحب اروڻيءَ جي روحانيت جي شهرت هئي. مولانا عبدالعزیز صاحب جي وڏن جي، مولانا تاج محمود صاحب جي وڏن

سان عقيدت هئي. انهيءَ ڪانڊيائي جي ڪري، هاڻ ديني تعليم جي تڪميل کان اڳ ۾ ئي پنهنجاري چڙهي اسروت هليا آيا، ۽ درگاه ۾ هڪ خادم جي حيثيت سان رهڻ لڳا. ان عرصي ۾ مولانا عبداللہ صاحب منڊي جن ديوبند کان موٽي اسروت شريف ۾ هڪ ديني مدرسو ۽ هڪ اسلامي اشاعت-گهر کوليو. مولانا عبدالعزيز صاحب جن ان مدرسي ۾، مولانا منڊيءَ کان شاگرد وٺي اللہ جو فلسفو پڙهيو، ۽ اشاعت-گهر ۾ به خاص دلچسپي ورتائون. قرآن شريف جو منڊي ترجمو، جو مولانا اسروني صاحب ڪيو آهي، ان ۾ به هاڻ گهڻو پاڳور ورتائون. جيئن جيئن علم تصوف جا مختلف درجا طي ڪندا ويا، تنهن تيئن ذڪر فڪر ۾ وڌيڪ مشغول ٿيندا ويا. تڙت ئي کين خلافت جي خلب عطا ٿي. هاڻ پنهنجي مرشد سان انتهائي عقيدت ۽ محبت رکندا هئا. منڊن مرشد جي به سٺن خاص شفقت هوندي هئي. انهيءَ ڪري، مولانا اسروني رحمه اللہ جن کين پنهنجو سجاده نشين به مقرر ڪيو هو، پر ڪن مجبورين سبب منڊن وفات کان پوءِ ان تي عمل نه ٿي سگهيو.

هاڻ مولانا اسرونيءَ جي حياتيءَ ۾ ڪاٺي عرصو اسروت شريف ۾ رهيا، ٺڪر جي خدمت کان علاوه، پنهنجي مرشد سان گڏ مذهبي، تعليمي، سياسي ۽ سماجي ڪمن ۾ به بهرو وٺندا هئا. ”خلافت تحريڪ“ ۾ هاڻ خاص بهرو ورتائون. هاڻ انگريزن جا سخت مخالف هئا. ان ڪري منڊن خلاف سخت تقريرون ڪندا هئا. انهيءَ سببان کين جيل به وڃڻو پيو. مولانا اسرونيءَ جي وفات کان پوءِ، بادل ناخواست، اسروت شريف ڇڏي ٿرپارڪر آيا، ۽ اچڻ سان اشاعت اسلام ۽ علم تصوف جي تعليم جو سلسلو شروع ڪري ڏنائون. ٿوري ئي وقت ۾ منڊن سریدن جو تعداد هزارن تائين پهچي ويو. ان کان سواءِ سياست ۽ سماجي ڪمن ۾ به بهرو وٺندا رهيا. هاڻ ڪيترن ديني مدرسن جي سرپرستي ارمايائون، ۽ مختلف سياسي جماعتن ۾ حصو وٺندا رهيا. هاڻ هندو-مسلم اتحاد جا وڏا حامي هئا، پر مسجد منزلگاه جي هچل ۾ الائجي ڇو هندن کي ڪائونسل غلط فهميون ٿيون ۽ منڊن خلاف حڪومت کي شڪايتون ڪيائون. حڪومت کين گرفتار ڪري رهاست بهاولپور جي شهر ٺاٺپور ۾ نظر بند رکيو، پر جيئن ته اهي شڪايتون بي بنياد هيون، ان ڪري تڙت ئي کين آزاد ڪيو ويو.

هاڻ مهمان نواز، خوش اخلاق، همدرد ۽ خوش مذاق هئا. ڏهن ويهن مهمانن کي روزانو پنهنجي هٿن سان هاڻ کاڌو کارائيندا هئا. مهمانن ۽ غريب مسارن جي خدمت ڪندي ڏاڍا خوش ٿيندا هئا. ڪنهن مسافر لاءِ، جيڪڏهن گهر ۾ ڪجهه نه هوندو هو، ته ٻين درن تي وڃي به ڪجهه نه ڪجهه حاصل ڪري ايندا هئا. هزارين منڊن سریدن هاڻ، پر پنهنجي لاءِ ڪا خاص مسند نه بنائائون. ڪتو هجن يا فرش--پني سان ساڳيءَ جاءِ تي گڏ ويهندا هئا، گهڻو ڪري سریدن سان گڏ ويهي ڪاڌو کائيندا هئا، ۽ پنهنجي لاءِ ڪوبه خاص استوازي نشان نه رکندا هئا. سنت رسول ۽ خدا جي هيڪڙائيءَ تي خاص زور ڏيندا هئا. بدعتن ۽ شرڪ جا سخت مخالف هئا.

سندن سلسلو قادري هو، جو هن طرح آهي: عبدالعزیز، تاج محمد، امروتي؛ مولانا محمد صدیق، شاہ حسن (سوئي شريف)؛ شاہ محمد راشد (پير گوٹ)؛ سيد محمد بقا (پير گوٹ)؛ سيد عبدالقادر جيلاني، خامس (پير کوٽ سڌاند)؛ سيد محمد صالح (اچ شريف)؛ سيد شمس الدين ثاني (اچ شريف)؛ سيد حامد گنج بخش، (اچ شريف)؛ سيد عبدالقادر، ثالث (اچ شريف)؛ سيد حامد گنج بخش، کلان (اچ شريف)؛ سيد عبدالرزق (اچ شريف)؛ سيد عبدالقادر، ثاني (اچ شريف)؛ محمد نحوٺ گيلاني حابي (اچ شريف)؛ سيد شمس الدين جيلاني، بغدادي (حلب شريف-شام)؛ شاہ مير (حلب)؛ سيد علي (حلب)؛ سيد مسعود (حلب)؛ سيد ابوالعباس احمد (حلب)؛ سيد صفی الدين صوفي (بغداد)؛ شيخ سيف الدين عبدالوهاب (بغداد)؛ سيد عبدالقادر جيلاني اول (بغداد)؛ ابوسعيد مبارک مخرومي (بغداد)؛ شيخ ابوالحسن هنڪاري (بغداد)؛ ابوالفرح طوسي (اندلس)؛ عبدالواحد تميمي (بغداد)؛ شيخ ابوبکر شبلي (بغداد)؛ شيخ جنيد بغدادي (بغداد)؛ شيخ سري مسقطي (بغداد)؛ معروف ڪرخي (بغداد)؛ خواجہ حبيب عجمي (بصرو)؛ داؤد طئي (بغداد)؛ خواجہ حسن بصري (بصرو)؛ ۽ حضرت علي ڪرم الله وجهه، خليفۃ المسلمين الرابع.

سندن همعصرن جو تعداد نهايت گهڻو آهي؛ جنن ۾ حضرت مولانا حماد الله صاحب هاليجوي؛ حضرت مولانا احمد علي صاحب لاهوري؛ حضرت مولانا عبدالڪريم صاحب چشتي؛ حضرت مولانا عبدالڪريم صاحب ڪهاڙو؛ وغيره. سندن ڪي خليفا به آهن- جن ۾ حاجي حضرت شفيع محمد صاحب ٻهڙو، مقيم گوٽ جونگل، تعلقو ٺل، جو نالو قابل ذڪر آهي.

سندن چار پٽ آهن- هر هڪ مولوي محمد صاحب، مولوي محمد حسين صاحب، مولوي محمد يحيي صاحب، ۽ مولوي محمد هارون صاحب. سندن چارئي پٽ پنهنجي والد وانگر دين جي تبليغ، اسلام جي اشاعت ۽ روحانيت جي تعليم ۾ همتن مصروف آهن. سندن ادارت ۾ هڪ ديني مدرسو به آهي، جو حضرت مولانا موصوف جو زنده يادگار آهي. سندن پوري خاندان جو ماحول مذهبي آهي. اهر سنڌ ۾ ديني هلچل ۾ هن خاندان جو وڏو هٿ آهي. سنڌ جي هن عالم ۽ صوفي، ۶ آگسٽ ۱۹۵۰ع، آچر ڏينهن هن فاني دنيا مان لاڏاڻو ڪيو. خدا شل مٿس لک لک رحمتون تا ابد نازل فرمائي- آمين!

مرحوم مخدوم غلام حيدر صديقي قريشي هالائي

سنڌ جو هر هڪ باشندو، عالم و فاضل خواه چار اکر پڙهيل شخص، مرحوم مخدوم غلام حيدر صاحب جن کي بخوبي سڃاڻي ٿو: اڪثر ڪن ماڻهن ڏٺو هوندو، ته ته به ٻڌو ضرور هوندو. پاڻ صديقي قريشي خاندان جا فرد، حضرت غوث الحق مخدوم نوح عليه الرحمة جي نمبر چوڏهين سجاده نشين، مرحوم مخدوم ظهير الدين عرف پروچام صاحب، جا چوٿون نمبر فرزند هئا، ۽ نمبر پندرهنين سجاده نشين، مرحوم مخدوم غلام محمد صاحب، جا ٽيون پاء هئا. پاڻ ۱۲ ذوالحج سن ۱۳۱۶ھ ۾ تولد ٿيا. سندن اذان بعد نالو ”محمد سعيد“ رکيو ويو. ابتدائي تعليم پنهنجي ڳوٺ ۾ هڪ خاص حافظ ۽ عالم وٽ شروع ڪيائون؛ اوري وقت بعد هڪ ٻاهريون عالم مولانا شاع محمد صاحب مرحوم گهرايو ويو، جنهن وٽ به ڪجهه وقت تعليم ورتائون؛ آخر سندن والد بزرگوار ڪين ڊيويند موڪليو، جتان تعليم جو مقرر ڪورس ٻڙهي دستاربندي ڪري موٽيا.

ان بعد، سندن والد مرحوم پنهنجو جملي ڪاروبار سندن حوالي ڪري، پاڻ آزاد ٿي ويٺا. انهيءَ وڏيءَ مشغولي هوندي به ادبي ۽ علمي صحبتن ۽ رهائش کي جاري رکيو آيا. پنهنجي خانداني ڪتبخاني ۾ وڏو اضافو ڪيائون، ۽ ٻاهران عالم گهرائي، وقت بوقت وعظ ۽ نصيحت جون مجلسون منعقد ڪرائي، عوام کي مستفيض ڪندا رهيا. سنڌ جا وڏا وڏا مدرسا ۽ تعليم گاهون هميشه سندن همدرديون ۽ پيسي جي مدد حاصل ڪنديون رهيون. گهڻن تربيتگاهن ۽ مدرسن کي سالانه مقرر ٿيل وظيفا ڏيندا هئا، جي اڃا تائين قائم آهن.

جڏهن سنڌ جدا ٿي، سنڌ اسيمبلي وجود ۾ آئي، ته پاڻ سياست ۾ پڻ بهرو وٺڻ لڳا، ابتدا کان وٺي پنهنجي آخري عمر تائين، سنڌ اسيمبليءَ جا ميمبر به رهيا ۽ اڳواڻ پڻ. هالا ميونسپالٽي ۽ هالا مسلم ليگ جا هميشه پريزيڊنٽ به رهيا، ۽ نهايت دانائيءَ سان انهيءَ دور جي خدمت ۾ ڪامياب رهيا. ايڏن مصروفيتن جي باوجود به مطالعي ۾ هميشه مشغول رهيا. چند ڪتاب به تصنيف ڪيائون، جي ڪجهه ڇپيل آهن ۽ ڪي اڻڇپيل.

حضرت محوث الحق مخدوم لوح عليہ الرحمة جن جي درگاه تي هڪ عظيم الشان وراڻو
ن ۱۳۵۱ھ ۾ تعمير ڪرايائون، جنهن جو ڪم ۵ جمادي الاول سن ۱۳۵۱ھ کان شروع
ٿيو، ۳ ۽ ۴ ذوالحج سن ۱۳۵۱ھ تي مڪمل ٿيو.

۵ جنوري ۱۹۴۲ع تي، هالن ۾ ”مخدوم غلام حيدر هاءِ اسڪول“ برها ڪرايئون، جنهن
جو سنگ بنياد آئربل وزير تعليم پير الاهي بخش رکيو. وري هاءِ اسڪول جي هاسٽل برها
ڪرايئون، جنهن جو سنگ بنياد به آئربل پير الاهي بخش وزير تعليم ۲۰ فيبروري سن ۱۹۴۴ع
۾ رکيو. ان کان بعد، هالن ۾ ”سرورپ اسلاميه ڪاليج“ برها ڪيائون، جنهن جو سنگ
بنياد به آئربل پير الاهي بخش صاحب ۲ مئي سن ۱۹۴۷ع تي رکيو. ازان سواءِ ٻي به هر
لعوئي ۾ علمي خدمت لاجواب ڪيائون.

دارفاني جي دستور موجب، هن جهان مان ۲۶ رمضان سن ۱۳۷۲ھ مطابق ۹ جون
سن ۱۹۵۳ع، اڱاري ڏينهن، صبح جو نوين بجي، دارفا ڏي رحلت ڪيائون

مولانا عبدالڪريم مرحوم ڏيرو

هي عالم رباني، زاهد الزمان، سادہ طبع، تڪلف ۽ تصنع کان ماري، هڪ سادي ڳوٺ لالي ”رضامحمد ڏيرو“ (تعلقو ڪڪڙ، ضلعو دادو، سنڌ) ۾، سن ۱۳۱۵ هجري ۾ تپيل ٿيو. سندن والد ازراڪوار جو نالو حامي الهورايو هو، جو ٺيڪ ۽ تهجدگذار شخص هو. شاڪاڻ انتها تائين ڳوٺاڻن مدرسن ۾ تعليم ورتائون. ابتدائي تعليم قرآن شريف، فارسي ۽ عربيءَ جا اڪثر ڪتاب، پنهنجي ڳوٺ جي مدرسي ۾، مولانا مولوي محمد اسماعيل صاحب ڪسبي وري کان پڙهيائون، جو عربي علم، خاص طرح صرف نحو ۽ ادب جو وڏو ماهر هو. ان کان پوءِ باقي عربي علم، ادب الزمان، فصيح اللسان، رئيس الشعراء حضرت. مولانا مولوي الاهي بخش صاحب، ساکن ڳوٺ ”ڀانڀون لاڪير“ تعلقي ميهڙ جي خدمت اقدس ۾ رهي حاصل ڪيائون. سندن طبع کي شهرت پسند نه هئي، ان ڪري ڪافي زور ڀرڻ تي به سروح دستارديءَ کان انڪار ڪيائون. لفظ في الله تعليم جو ڪم شروع ڪيائون. پنهنجي ڳوٺ ۾ مدرسو قائم ڪيائون. سندن تدريس جي عمدگي ۽ پختگيءَ کي جلد شهرت ٿي ويئي. ان ڪري طاب علم، شمع تي پتنگن وانگر اڇڻ لڳا. کين تدريس ۾ ايتريقدر مهارت هئي، جو سندن شاگرد عربي زبان ۾ تقرير ڪري سگهندا هئا، ۽ عربي زبان ۾ مضمون نويسي ۽ چڱي طرح ڪري سگهندا هئا. انهيءَ زماني ۾ کين طريقت جو به ذوق ٿيو. پاڻ خاص انهيءَ مقصد لاءِ مدرسن جو سفر ڪيائون. ڪهڙن الله وارن سان صحبت ڪيائون، پر آخري طرح طريقت جي سبب لاءِ حضرت خواجہ جواجگان، مرجع اهل زمان، خواجہ محمد عمر جيان صاحب پشوي رحمة الله عليه جا دست يافت ٿيا. هر سال ڪجهه وقت حضرت صاحب جي صحبت ۾ وڃي رهندا هئا. تعليم سان گڏ، طالبن جي اخلاقي تربيت ڪندا هئا. گویا مذهبن صحيح تصوف جو روح اٽڪي ڇڏيندا هئا. علم تصوف ۽ اخلاقي ڪتابن جي پڙهائڻ جو کين گهڻو عرصو هو: ”بداية الهداية“ امام شراقي جي ۽ ”ڪيميا سعادت“ وغيره پڙهائيندا هئا. ”احياء علوم دين“ ۽ ”اربعين في اصول الدين“ طرف توجهه ڏياريندا هئا. حضرت سيد علي اڪبر شاهه جن ”اسلامي اخلاق“ نالي، ”اربعين في اصول الدين“ ڪتاب جو ترجمو ڇپايو، جو حضرت ڏيرو جي توجهه سان پڙهيو ويندو هو. علم اخلاق جي رواج ڏيارڻ لاءِ پوريءَ طرح ڪوششون رهي، ته جيئن صحيح تصوف رائج ٿئي.

قرآن شريف جي صحيح قرات جي قاعدن سان پڙهڻ جو رواج سنڌ ۾ بلڪل گهرو ٿي چڪو هو. ان کي تمام وڏي ڪوشش سان رواج ڏياريائون. سنڌي زبان ۾ قرات جا ڪتاب لکيائون. پنهنجن شاگردن کي وڏن قارين وٽان قرآن ڪريم صحيح پڙهائون. حناڪه عربستان تائين سندن شاگرد ويا، ۽ قرآن ڪريم صحيح پڙهي آيا. انهن کي تعليم ڏيڻ لاءِ همٿايائون. قرات ۽ تجويد جا دورا قائم ڪرايائون. تان جو سندن حياتي ۾ تجويد ۽ قرات رواج ورتو؛ ڪيترا خاص مدرسا قرات جا قائم ٿيا ۽ اڪثر عربي مدرسن ۾ قرات جي تعليم لازمي ڪئي وئي. ٻين علمن جي معلمن وانگر هن علم جا چانڊڙ قاري معلم مقرر ڪيا ويا؛ سنڌ لاءِ هي ڪارنامو ”تجويد“ چئجي ته بجا ٿيندو.

حقوق العباد جي ادائي ۽ بابت ڪين تمام گهڻو خيال رهندو هو. صفائي، معاملات ۽ آداب المعاشره وغيره جي ڪتابن جي مطالعي لاءِ پاڻ توجهه ڏياريندا هئا. انهيءَ لاءِ ته طالبن ۾ به حقوق جي ادائگي جو جذبو پيدا ٿي. پاڻ وٽ هڪ وصيتنامو رکندا هئا، جنهن ۾ حقوق لکند رهيا هئا. حناڪه ڪنهن ڪان ڪو ڪتاب مطالعي لاءِ وٺندا هئا، ته ان جي مٿان به مالڪ جو پورو لاڻو ۽ پتو لکي ڇڏيندا هئا ۽ پهچائڻ لاءِ پورو پورو انتظام ڪندا هئا.

تربيع سندن خاص شيوو هو؛ هر هڪ ماڻهوءَ - ان تمام عزت سان ملندا هئا، ۽ پوريءَ طرح خدمت ڪندا هئا. پنهنجن شاگردن سان به مهربانيءَ وغيره ۾ پوريءَ طرح خدمت ڪندا هئا. گویا ان وقت خادم، ۽ سبق وقت استاد هوندا هئا. هر هڪ مسلمان جا پاڻ غير خواهر رهندا هئا. ساري عمر شريعت جي ڪمن ۾ ”الشهر فالشهر“ تي عمل ڪندڙ هئا. ديني تعليم ۾ به اول شاگردن کي ديني فرضي علمن جي سنڌي، اردو، عربي ۽ فارسي زبانن ۾ تعليم ڏيندا هئا، ته جيئن ديني ضروري علمن جي خبر پهچي وڃي. انهيءَ لاءِ پاڻ هڪ ديني نصاب به تيار ڪيائون، جو اڃا تائين موجود آهي. اهو نصاب پوءِ سڀني علمائن جي خدمت ۾ موڪلڻ جو ارادو به ڪيو هئائون، پر سندن حياتي ۾ وفا نه ڪئي.

ڪنهن حصوي نالي سان ترديد ڪرڻ کان پرهيز ڪندا هئا، ۽ عمومي طرح عقائد باطله جي ترديد ڪندا هئا. سندن ترديد جو ڍنگ نراڻو هو؛ علمي سلف جون عبارتون سڳي ڪتاب جوڙيندا هئا، ۽ ان ۾ انهن جي ترديد ڪندا هئا. جيئن ته لواريءَ جي عقائد باطله جي ترديد؛ رسمي پيري-سريديءَ جي ترديد؛ حضرت امام رباني مجدد اڪابر ٽن جي مکتوبات مان عبارتون چونڊي، ڪتاب ”اعتقاد نامه امام رباني“ لکيائون؛ ”ڪتاب فضائل واصحاب“ لکي، ان ۾ مختصر مڪر قوي دليلن سان مخالفن جي ترديد ڪيائون.

پاڻ هر هڪ معاملي کي شريعت مطهره جي ميزان تي ٽوريوندا هئا ۽ ان موجب فيصلو ڪندا هئا. شادي غمي، خريد فروخت، ڪاڻڻ پيڻ، ستر پردو، وغيره. سڀ ڳالهين ۾ شريعت موجب رهندا هئا؛ پنهنجي همعصر علمائن کان انهيءَ ۾ ممتاز هئا.

تصنيفات جو سلسلو اول کان لي چاري رکبانئون۔ هيٺيان ڪتاب هيٺ مٿن تصنيف ۽
تاليف ٿيل آهن۔

عربي زبان ۾: (۱) مقدمه تفسير قرآن؛ (۲) المڪايب الجديدہ، (۳) مہجۃ الخشوع؛
۽ (۴) راحة القلوب في لسان المحبوب۔

فارسيءَ ۾: (۱) اخلاق نامہ امام غزالي؛ (۲) اعتقاد نامہ امام رباني؛ (۳) موائد دينيه؛
(۴) هدايت نامہ امام رباني؛ (۵) تعليم قرآن؛ (۶) معالم القرات؛ (۷) فضائل آل و اصحاب، (۸) قصو
پير دستگير؛ (۹) نصيحت نامہ پير دستگير؛ (۱۰) قصو امام رباني؛ (۱۱) نصيحت نامہ امام رباني؛
(۱۲) ڪرامات اولياء اللہ؛ (۱۳) نصيحت نيڪ؛ (۱۴) نصيحت قرآن، (۱۵) نصيحت ڏڪر؛
(۱۶) ضروري مسئلات؛ (۱۷) ديباچہ فقہ حنفي؛ (۱۸) ڪتاب الصلوة سنڌي؛ (۱۹) قواعد عربيہ؛
(۲۰) قواعد فارسي؛ (۲۱) دلائل وجوب التجويد؛ (۲۲) معجزن جو ڪتاب؛ (۲۳) مولودن جو
ڪتاب؛ (۲۴) عريضہ اصغف العباد في مسئلہ الضاد؛ ۽ (۲۵) اعلام العباد في مسئلہ الصاد۔

پاڻ اول پنهنجي ڳوٺ رضامحمد ڏيري ۾ مدرسو قائم ڪيائون، ۽ ڪيتر سال اتي
تعليم ڏنائون۔ سن ۱۳۴۱ھ ۾، حضرت خواجہ خواجگان اهل زمان خواجہ محمد حسن صاحب
مرهندي ٽنڊي سائينداد وارن جي ڪوشش سان، هڪ مدرسو ڳوٺ گاهي سهر انگ سبھڙ
۾ قائم ٿيو، ان لاءِ خواجہ صاحب جن کي قابل عالم جي ضرورت هئي؛ سندن نظر انتخاب
حضرت مولانا ڏيروئيءَ تي پئي ۽ کين خواجہ صاحب جن گهڻو اصرار ڪيو، ان ڪري پاڻ
مدرسي عربيہ گاهي سهر ۾ آيا، ۽ اتي ۱۳۴۹ھ تائين تعليم ڏيندا رهيا۔ ان کان بعد، سيد
علي اڪبر شاھ صاحب جن سان مشورو ڪري، سبھڙ ۾ عربي مدرسو قائم ڪيائون۔ خواجہ تائين
جاري آهي ۽ هن وقت ”مدرسہ دارالقرآن“ جي نالي سان مشهور آهي، جنهن ۾ ڇھ مدرس
ڪم ڪن ٿا ۽ سڀني علمن جي تعليم ڏني وڃي ٿي۔

سندن شاگردن جو سلسلو تمام گهڻو آهي، هر ڪجهہ نالا هي آهن: (۱) مولانا عبدالغفور،
عبدالحق، بلوچ، بهاولپور، ضلعو دادو، سنڌ؛ (۲) مولانا محمد يوسف صاحب، ڏير، پيشاور
مسجد انجن شير، ڪوئٽي؛ (۳) مولانا قاري احمد صاحب چارڻ، مدرس مدرسه سلايم،
مولهن، لڳ ٺارو شاھ، سنڌ؛ (۴) مولانا دين محمد صاحب ”انديب“ بيروز شاعري، معلم دينيت،
لور محمد هاءِ اسڪول، حيدرآباد؛ (۵) مولانا عرض محمد ”سانگي“، معلم عربي، جامعيه عربيہ،
حيدرآباد؛ (۶) مولانا درمحمد صاحب ڀنڀور، معلم عربي، مدرسہ دارالقرآن، سبھڙ، دادو؛
(۷) مولانا علي محمد صاحب ڪلال، معلم مدرسہ ربانيه ٿانوي، لڳ ٻاڏو؛ (۸) مرحوم
مولانا عبدالڪريم صاحب ڏڪڻ، سابق مدرس مدرسہ عربيہ، لنڊ ڳوٺ، سورو؛ (۹) مولانا
حڪيم قطب الدين صاحب، ڳوٺ ٺٽال، تعلقي سبھڙ، دادو؛ ۽ (۱۰) راقم اثر (قاري) محمد،
ڏيرو، مهتم مدرسہ عربيہ دارالقرآن، سبھڙ، دادو۔

سندن وفات حموت آيات ۸ رجب المرجب ۱۳۷۳ هـ. مدرسه دارالقرآن ميهوڙ ۾ ٿي. تاريخ ولادت جي حساب سان سندن عمر ٽيهٺ ورهيه ٿي. حضرت مولانا مرحوم پنهنجي آخري وقت ۾ حضرت مولانا مولوي درمحمد صاحب کي فرمايو ته ”هائي عمر حضور پاڪ هلي الله عليه وسلم جي عمر موافق ٿي آهي: جيڪڏهن هن وقت خاتمو ٿيو ته موافقت عمر جو شرف به حاصل ٿي ويندو“ - ٿيو به ائين. سندن مزار، ميهوڙ شهر جي مغربي قبرستان ۾ آهي.

قطعه تاريخ وفات

پشد عبدالڪريم آن عالم دين،	ز دنيا سوي درگاه خدائي.
فقيه و مصاح و فياض دوران،	دربيع از دوستان کرده جدائي.
ز بدور عمر در پاڪي طينت،	بزد چنگل بحبل ارسائي.
نموده ترك لذات جنان را،	بحق مي باخت نرد آشنائي.
مدرس هم مصنف لائبري دين،	ز بدعت داد مردم را رهائي.
كعالات طريقت كرد حاصل،	دلش شد مطلع نور خدائي.
خدا اردش طبع جسم و جانها،	عطا نردش خواص كيميائي.
فن تجويد را ترويج بخشيد،	نرد اين علم را مشكل كشائي.
”اديب“ چون نمودم فكر تاريخ،	نرد گفتا: ”ز خاصان خدائي“.

۱۳۱۳

(۲)

عبدالڪريم ديروي، ان عارف خدا،	رفت از جهان بخت نردوس دلکشا؛
بنمود چون ”اديب“ ز حائف سوال سال،	ابحسا بلطف گمود ”بالخوش انبيا“.

حاجي عمر الدين چنو مرحوم

هي بزرگ هڪ با اثر عالم هو. خيرپور ناٿن شاھ جي ڀرسان، ابراهيم چني جي ڪوٽ (تعلقو ڪڪڙ، ضلعو دادو) جو باشندو هو. سن ۱۲۸۸ هجري ۾ ڄائو. سندس مشيقي ۽ نظر جادو هئا. فيروز شاھ ۾ مولانا خير محمد وٽ ۽ پوءِ ان جي فرزند مولانا عطاء الله ۽ ان جي شاگرد مولوي محمد صاحب آڙي وٽ تعليم ورتائين؛ آخر ۾ گهوٽڪي ۽ مولانا قمر الدين وٽ تعليم ورتائين، ۽ ۱۳۱۷ھ ۾ وٽس دستاربندي ڪيائين. مولوي صاحب جي عمر پنجاھي - ال هئي. اڪثر ويشت لاکو پڙهايو اٿس، ۽ گهڻو وقت عمر ڪوٽ تعلقي ۾ رهي ڪوٽ ۾ پڙهايو اٿس. وٽس شاگرد گهڻا پڙهڻ ايندا هئا. ڪن مشهور شاگردن جا نالا هي آهن: مولوي محمد صاحب آڙهڻو، ويٺل گهٽ احمد شاھ گروھڙي (ڪپرو)؛ مولوي محمد يعقوب صاحب هڪورجو، ويٺل رتو ڪوٽ، ڪپرو؛ مولوي عبدالعليم بهنور، ويٺل ورند جا پاڻ (ميهڙ)؛ مولوي محمد علي صاحب لانڍر، سانگهڙ؛ مولوي غلام محمد صاحب ٻيٽ، گهٽ لڏاڻ (ڪڪڙ، دادو)؛ مولوي نجم الدين صاحب مهر ريڪستاني (ضلعو ٿرپارڪر)؛ ۽ مولوي عبداللہ مرحوم، (مولانا جو عزيز ۽ گونائي). آخر عمر ۾ مريد به ڪيائين. پاڻ مولانا علامہ صديق شھدادڪوٽي ۽ جو مريد هو.

مولوي صاحب سخن - شناس به هڪڙو هئي هو. مرحوم نور محمد تي لکين مريدون ڪين ڏٺو، پاڻ اڙهي چيائين ته "هن بيت ۾ ڏاڍو درد آهي" - ۽ هو به ائين، چوڻ مون کي ان بيت جي جولان مهل گهڻو درد محسوس ٿيو هو. مولوي صاحب شهنجني والد هو مائت هو. مون سان به سندس محبت گهڻي هئي.

تاريخ ۱۶ ربيع الاول سن ۱۳۷۴ھ، برابر ۱۳ نومبر ۱۹۵۴ع تي وفات ڪيائين. مون سندس وفات تي هيٺيون قطعو تاريخ لکيو:

فاني ست اين مکان و زمان، ارض و آسمان،

بالي ست تما ابد ز ازل ذات ذوالجلال؛

رفتند البها، نه بمالند اولها،

تو کيستي که غمزه شوي بر متاع و مال؛

علامه زمان عمرالدین باخدا،
 رفت از جهان بسوی خداوند لایزال،
 عمر تمام صرف بتعلیم دین نمود،
 عمر عزیز پالشد هشتاد و پنج سال،
 ای صورت مستقر دلهای مردمان،
 و ای سیرت پدار فکشنده همه رجال؛
 سهراب شد ز بحر علومت جهان جهان،
 اهل جهان ز مغرب و مشرق، یمن، شمال؛
 گریند در فراق تو دلدادگان تو،
 هر مهر و ماه و انجم و شب روز و ماه و سال؛
 وابستگان فیض تو نالند چون سحاب،
 آن ذاکرانی نامر خداوند بی مثال،
 کفۀ "ادیب" سال تو "مغفَر الوَحید" ده،
 یابی عمر که لایله در و هم در خیال.

مولانا احمد مرحوم هالائي

مرحوم مولانا صاحب جن جي ولادت، حيدرآباد ضلعي جي مشهور شهر هالا پراڻا ۾، تاريخ ۲ جماد الثاني سن ۱۳۱۵ هجري ۴ پر ٿي. سندن والد جو نالو مولوي محمد هالائي هو. مولانا صاحب جن ننڍي هوندي کان ئي طبيعت جا ذڪي، ذهن ۽ بالڪل هوشيار هوندا هئا. ايتريقدر جو صرف ارڙهن سالن جي عمر ۾ پنهنجي والد بزرگوار وٽ قرآن شريف فارسي جو سارو نصاب ۽ عربيءَ جو جملي نظامي نصاب ختم ڪري دستار فضيلت پڌاڻون. سندن دستاربنديءَ جي رسم، تبرڪا، حضرت مولانا و مرشدنا الحاج خواجہ آقا حافظ محمد حسن جان صاحب مرحوم سرهندي جن کان ڪرائي وٺي هئي.

مولانا صاحب جن دستاربنديءَ بعد پنهنجي ئي ”مدرسہ محمدية“ ۾ درس ڏيڻ لڳا. سندن شاگردن مان مشهور شاگرد، مولوي محمد عرس، دهري (متصل ٿنڊو آدم)، مولوي محمود مانوئي هالائي، حڪيم شيخ حاجي عبدالواحد ستلوي، ۽ مولوي محمد هالائي (سندن فرزند)، وغيره آهن.

مولانا صاحب جن پنهنجي مدرسي جي مهتميءَ سان گڏ، تحرير نويسيءَ ۽ شرعي فيصحن جو ڪم به بلڪل گهڻي انداز ۾، باحسن الوجه ڪندا هئا. سندن فنِ اثناء ۽ تحرير نويسيءَ جي هاڪ سڄيءَ سنڌ ۾ هوندي هئي. حضرت مرحوم مولانا دين محمد صاحب ”وفائي“ (مشهور غير منسلڪ) به ٻيا اوليات ڪائنات لکي تحقيقون ڪرائيندو ۽ مثلاً لڪارائيندو هو. ۽ هميشه ڪهن الهيءَ فن ۾ داد ڏيندو هو.

مولانا صاحب جن پنهنجي سڄي عمر پنهنجي ئي ڳوٺ هالن پراڻن ۾ بسر ڪئي، تاهه سندن صحبت ان وقت جي چڱن چڱن عالمن سان هئي. انهن بزرگن مان مرحوم مولانا محمد صادق صاحب ڪڏي وارو (ڪراچي)، مرحوم مولانا دين محمد ”وفائي“، مرحوم مولوي فتح محمد سيوستانی، مرحوم عبدالقور صاحب بختيارپوري، مرحوم مولانا عبدالرؤف بختيارپوري، مرحوم مولانا حاجي عبدالله ڪبرائي، ۽ مرحوم مولانا محمد سليمان واعظ الاسلام ٿرڙائي، جن جا نالا قابل ذڪر آهن.

مولانا مرحوم جن حيدرآباد ۽ اوابشاه ضلعن جا وڏا مفتي هئا. طريقو لڄيندڙ هون، ۽ بيعت خواجہ آغا حافظ محمد حسين صاحب سرهندي مجددي ٽڪڙائي ۽ سان هئن. سندن طبع بلڪل نرم، خوش اخلاق، مراج مرتجان، بردبار ۽ مائٺي هئي. موجوده قحطالرجال جي زماني ۾ سندن شخصيت اعليٰ درجي جي هئي: مطلب ته پاڻ صحيح معنيٰ ۾ بينظير عالم باعمل، نهايت پرميزگار، متقي، متشرع، زبردست فقيه ۽ عالم حقاني هئا. پاڻ هميشه اوسي خيال رکندڙ ۽ سياست جا ڄاڻو هئا. خلافت تحريڪ کان وٺي جيڪي به سياسي ۽ مذهبي تحريڪون وقت بوقت ٿينديون ٿي رهيون، تن ۾ نه فقط همدرد ۽ معاون هئا، مگر پاڻ هڪ اعليٰ رڪن جي حيثيت سان مصروف عمل پڻ رهندا هئا.

مولانا مرحوم جن، ۱۵ محرم الحرام سن ۱۳۷۶ هجري ۽ ۾، هالن پراڻ ۾ وفات ڪئي. سندن قبر بهنجي والد بزرگوار جي قبر جي ڀرسان آهي. سندن پيءُ مولوي عبدالله صاحب سندن تاريخ وفات هن طرح لکي آهي:

درينار از وصالِ سرورِ بيور،	مثال آمد تو گولي 'نفخ في الصور'!
ز هجرت او چراغِ ليض گل گشت،	ز رحلت او بر آمد ظلمت از نور.
ازين واقعه ڄڻائي جيد عالم،	اهالي علم و عالم گشت رنجور.
جنابِ مولوي 'احمد' مدرس،	ز دنيا رفت و علم دين شد دور.
اديب و عالم و متفق محقق،	تقيه و فاضل و مفتي مشهور؛
ز هر تليذ عندالناس مشكور،	شد از تدريس عندالله ماحور.
بعضه عشر تاريخ محرم،	شهر خميس گشت آن ماه مهجور.
بسال وصال او 'احقر' چنين گفت:	"شده مشغول حق و باخير مامور". (۱۳۷۶)

مولانا محمد ملوک

مولانا مولوي محمد ملوک صاحب، اصل سهاگ ڪمانگر تعلقي ميهڙ جا ويڙل آهن. علامہ حاجي عطاء الله صاحب فيروز شاهي ۽ کان تعليم حاصل ڪيائون. مولانا محمد ملوک صاحب واقف الحروف سان پنهنجي مختصر سوانح حيات هن طرح بيان ڪئي هئي:

"آءُ ڳوٺ گهلو (تعلقو دادو) ۾ رهندو هوس. ڪڙت جي ڪرت ڪندو هوس. هڪ رات خواب ۾ هڪ دلڪش صورت جي عورت ڏٺي، جا حسن و جمال ۾ بيمثال هئي، ۽ زيورن ۽ زربفت جي لباس سان آراستہ پيراستہ هئي. مون کي مخاطب ٿي چيائين ته 'منهنجو نالو آهي 'هدايت'، ۽ آءُ تولا آهيان'. انهيءَ خواب مون کي بيخواب ڪري ڇڏيو. ڪم ڪار ڪونه ٿيو ۽ ٻئي ڪاٺيءَ تي ويس ته ڪاٺيءَ کان به ڪٽو ٿي پيس: يا نه اڳ سڀني کان اڳ ۾ هوندو هوس، ۽ اڄ سڀني کان ڪاٺيءَ ۾ پئي هوس. سڏهن کي به منهنجي هن حالت تي عجب پئي لڳو.

"انهن ڏينهن ۾ هڪ عرب مسافر گهڻن ۾ آيل هو، ان سان اهو خواب ۽ پنهنجي دل جو حال بلا حجاب بيان ڪيم. ان چيو ته 'تون فيروز شاهه وڃي ديني علم پڙه'. مان سندس صلاح موجب فيروز شاهه ويس. ڳوٺ کان ٻاهر مولانا عطاء الله فيروز شاهي مون کي مليو، ۽ مون کيس طالب علم جو مقصد پڇايو. مولانا صاحب مون کي ٿرهيءَ تي الف-ب لکي ڏني، ۽ پنهنجن آڻن جي ڌنارپ پڻ منهنجي سپرد ڪيائين؛ چنانچہ آءُ اهو ڪم به ڪندو هوس. آڻن سان گڏ پڙهندو به هوس. بزرگ باڪمال هو، ان جي برڪت سان منهنجي قسمت جاگي پئي. ڇهن سالن جي عرصي ۾ فارسي ۽ عربيءَ جي تحصيل ڪيم. انهيءَ کان پهرين، مولانا فيروز شاهيءَ وٽ ڪوبه دستار بند ڪونه ٿيو هو.

"دستار بنديءَ کان ٿورو اڳ، مون خواب ٿو ته فيروز شاهه جي مسجد يا حجري ۾ سرور ڪائنات، فخر موجودات، سيدنا رسول اڪرم صلي الله عليه وسلم جن رولق اڏوڙ آهن، ۽ مولانا فيروز شاهي به اتي موجود آهي؛ آءُ به ان مجلس ۾ حاضر آهيان، ۽ گفتگو اشارن ڪنارن ۾ ٿي رهي آهي. استاد صاحب مون لاءِ التجا ڪئي، جن مان ڪي سفارشون قبول ڪيون ويون، ۽ ڪي نه.

مولوي محمد ملوک صاحب ڪٿي ڪٿي پڙهائيو، ان جو مون کي علم نه آهي. عائن ۾ مولوي هدايت الله ۽ سندس والد مولوي محمد حسن کي پڙهائيو اٿن.

مولانا محمد ملوک صاحب اڄڪلهه ضلعي دادو ۾ پياري ڳوٺ اسٽيشن جي ڀرسان رهن ٿا: اتي زمين خريد ڪئي اٿن، ۽ پنهنجو ڳوٺ آباد ڪيو اٿن.

حضرت سيد حاجي شير محمد شاه مهاجر مدني

"باز گو از لجد و از ياران نجه"

تا در و ديوار را آرد بوجد."

حضرت حاجي شير محمد شاه، ولد سيد عارف شاه رح، گهوڙڪي ۽ وارا، خانداني پير آهن. سندن گهڻائي مريد آهن. فارسي ۽ عربي ٻڙهيل آهن. اصطلاح "سولوي" آهن يا ل، ان جو سون کسي علم ناهي، مگر سندن علمي دستگاه، مصطلح عالمن کان گهڻي بلند آهي. ساري عمر علم ۽ عمل ۾ آندي اٿن. فن تجويد جا ماهر ۽ قاري آهن. سندن عمر اسي سالن کي قريب آهي. سندن تاليف هيءَ آهي: (۱) "القول المنتقم في زكواة الغنم" (اردو) - هن ۾ رڌن ۽ پڪرين جي زڪوات بابت بحث ٿيل آهي؛ انهن ٻنهي جي زڪوات ۾ ڪجهه تفاوت آهي، جنهن بابت سنڌ جي هڪ وڏي مفتيءَ کان غلطي ٿي ويئي؛ دٻو بند جي عالمن ان تي روشني وڌي آهي؛ عالمن جي ڏسڻ لائق آهي؛ (۲) "جمال القرآن" جو سنڌي ۽ ترجمو؛ (۳) "بهشتي زبور" جي ستين حصي جو سنڌي ترجمو؛ (۴) "قراءة لعينين في زيارة الهرمين" (اردو ۽ سنڌي) - اردو وارو ڇپايل آهي.

حڪيم الامت مولانا اشرف علي ٿانويءَ جا خليفه مجاز آهن. سندن خليفن جي فهرست ۾ حاجي صاحب جو نالو چوٿون نمبر آهي - ان جو مطلب هي آهي ته حاجي صاحب جو تعلق حڪيم امت سان ٻراڻو آهي. سندن خدمت ۽ صحبت مان گهڻو ڪجهه علم ۽ عمل جي دولت حاصل ڪئي اٿن. حڪيم الامت جي تعليم جو اثر ٿيو جو حاجي صاحب رسمي پيروي - مريديءَ کي ڇڏي ڏنو، ۽ بالڪل سچي فقيريءَ کي اختيار ڪيو. سندن اٺ يا نو دفعا حج ڪيل آهي، مگر جوار حبيب جي اشتياق کين هتي سنڌ ۾ رهڻ نه ڏنو؛ آل، مال ۽ دنيوي اقبال ڇڏي، ڪيترن سالن کان وڃي ڪوي حبيب ۾ ساڪن ٿيا آهن. هن کان ٻه سال اڳ، سندن وڏو ڀاءُ ميان نغزالدين شاه ۽ سندن اهليه حج تي ويا، انهن کين سنڌ ۾ آڻڻ جي ڪوشش ڪئي؛ انهن جي اصرار ڪري تيار ٿيا، پر پوءِ چيائون ته حضور جن جي قرب کي نه ڇڏين. ماني

ۛ ٻان پڄاڻيدا آهن. هڪ دفعي مائي پڄاڻيندي استو و تان کين ٻاهه لڳي ويئي، جنهن کين سخت رڄمي ڪيو، مگر اهي تڪليفون برداشت ڪريو ويٺا آهن. هي آهي عشق نبوي، ۴ هي آهي ترڪ دنيا!

حاجي شيرمحمد شاه جو ڀاڻ، پير نزالدين شاه ولد سيد عارف شاه، گهڻو ٽڪيءَ وارو، عالم آهي؛ حاجي شيرمحمد شاه کان اٺ مهينا وڏو آهي. هي بزرگ به حضرت ٽائي رحيم جو خليفو مڃاز آهي. حڪيم الامت جي برڪت ڪري، هن بزرگ به رسمي ٻيري-سريدي ڇڏي ڏني. دين جي خدمت ڪري رهيو آهي؛ وڏو عربي مدرسو هلائي رهيو آهي؛ مدرسن جي تنخواه به طالب علمن جو ڪاڏو سڀ سندس ذمي آهي؛ مدرسو تمام خوش اساطير سان هلي رهيو آهي؛ هيءَ سندس اخلاص جي برڪت آهي.

مولانا محمد هاشم انصاري

حضرت استاذي و استاذ العلماء مولانا محمد هاشم صاحب انصاري، ۱۲ ربيع الاول ۱۳۰۵ هجريء ۾، قلجي تعلقي جو هي ضلعي دادوء ۾ ڄاوا. سندس وڏو ڏاڏو، حواج، ڪرم الله، مدد سوره زاد عالم الله شرقا و تمشيما ۾ رهندو هو، ۽ مديني منوره جي انصارن مان هو. حضرت مولانا جي وڏن ۾ اها روايت مشهور هئي ته حواج ڪرم الله جي، لواريءَ جي، مشهور لقشبندي خاندان جي مورت اعليٰ حضرت حواج، محمد زمان عليه الرحمة سان پهرين ملاقات مديني شريف ۾ ٿي، جتي هو صاحب حواج محمد زمان جي ولايت ۽ بلند مقامات ڏسي من موتهجي ويو ۽ سندن مريد ٿيو. هر صاحب حواج صاحب جي محبت ۽ عقيدت جي زنجير ۾ اهڙو نه ڇڪڙو ويو، جو وطن جي دٻن کي حيرت باد چئي، ساڻس گڏجي سنڌ ۾ آيو، ۽ سندس صحبت ڪيميا-اثر ۾ رهي، وڃي ويٺو ٿيو. سنڌ کي پنهنجو دائمي وطن بڻايائين. اندر صاحب جي هڪ مريد، بلال ملاح، جي بانيءَ سان ٺاهي ڪيائين. بلال ملاح قلجيءَ جو رهڻو هو، تنهنڪري حواج ڪرم الله انصاريءَ به قلجيءَ کي پنهنجو مستقل سڪونتگاه بڻايو. خواجه ڪرم الله، حضرت حواج محمد زمان عليه الرحمة جي وڏن خيالن سان شمار ٿيندو هو. سندس مزار مبارڪ قلجيءَ ۾ اڄ تائين موجود آهي، ۽ عام خاص ماڻهن جو زيارتگاه آهي. خصوصاً لواريءَ شريف جي جماعت جي اتي تمام گهڻي آمد رفت رهي ٿي.

خليف ڪرم الله کي بلال ملاح جي لپائيءَ مان ٻه پوٽا ٿيا. حاجي عدايت الله ۽ مولوي عبدالصمد. ۽ هڪ نياڻي پيدا ٿيا. ٽنهي جي اولاد اڃا تائين موجود آهي. اسان جو مولانا محمد هاشم صاحب، مولوي عبدالصمد صاحب جي اولاد مان آهي. سندن سلسلو نسب حواج ڪرم الله سان هن طرح ملي ٿو: محمد هاشم، بن ملا محمد، بن حافظ الهڏنو، بن حاجي احمد، بن مولوي عبدالصمد، بن حواج ڪرم الله مدني انصاري.

مولانا محمد هاشم صاحب ڄا وڏا، خليف ڪرم الله انصاري عليه الرحمة جي وفات کان پوءِ به اتي ئي قلجيءَ ۾ رهندا هئا: اڄوڪ سندن والد ملا محمد صاحب، ڪن - ٻين ڪري، تورو عرصو قلجي شهر کي ڇڏي، اچي قلجيءَ جي اسٽيشن جي قريب هڪ تمام ننڍڙي ڳوٺ، ”اوباهمي قير جو ٿلهو“ ۾ پردو ٻاش اختيار ڪئي هئي: اتي جاءِ به ٺهرائي هئائين، ۽ سندس

۽ مولانا صاحب جي ڪوشش سان اتي هڪ مسجد به اُڻي تار ٿي هئي؛ مگر آخرڪار والد صاحب جي وقت کان پوءِ، مولانا صاحب وري وڃي پنهنجي اباڻي وطن ڦٽجي ڪي وسايو. هن وقت سندن مستقل رهائش ڦٽجي ۽ جي شهر ۾ آهي. هاڻ جي مشهور معروف نيڪ بيت اسان ناضي غلام مصطفيٰ، رٽائرڊ ڪليڪٽر، جي نيڪ ڪوشش سان کين سندن اباڻي زمين به واپس ملي آهي، جنهن تي سندن مائٽ ناجائز قبضو ڪري ويا هئا، ۽ مولانا صاحب خواجه سندن والد مرحوم با پائرن کي ويجهو ۽ اچڻ تي ڏنائون. ناضي صاحب، مولانا جي هيءَ مدد انهيءَ وقت ۾ ڪئي هئي، جڏهن پاڻ دائود جو ديني ڪليڪٽر هو.

مولانا صاحب جي والد ملا محمد کي چار پٽ ڄاوا: (۱) مولانا محمد عاشر صاحب، (۲) ميان محمد حسن (۳) مولوي عبدالله صاحب، ۽ (۴) ميان محمد عيسيٰ. هن وقت چارئي خدا جي فضل سان حيات آهن. پوءِ چوٿون عمر بٽ، زماني جي گردش ۾ گرفتار ٿي، علم جي لعبت کان پري ٿيو ۽ باقي پورو دنيا ۽ دنيا جون نعمت خدا جي فضل سان علم جي دولت سان چڱيءَ طرح مالا مال آهن.

مولوي عبدالله صاحب، جو پٽ مولانا محمد هاشم جو شاگرد آهي. رقم الحروف سان هر سبق هو. سڄيءَ مڃر. رعي گذاري اٺس ۽ هن وقت مائٽي قلعي حيدرآباد ۾ رهي ٿو. فارسي ۽ عربيءَ جو وڏو ذوق ۽ ماهر آهي. سندس تصنيفات مان شاهه ولي الله صاحب جي معرڪه الارا ڪتاب ”حجة الله البالغ“ جو عربي حاشيو مشهور آهي، جو قلعي صورت ۾ وٺڻ موجود آهي. پاڻ سنڌي ۽ فارسي زبان هر قسم سٺو ڄاڻي آهي. سندس مولود، ڪيڏون ۽ محزل مشهور ۽ مقبول آهن.

مولانا محمد هاشم صاحب، سنڌين ۾ پنهنجي شهر ڦٽجي ۽ قرآن پاڪ ۽ فارسيءَ جي تعليم حاصل ڪري، عربي وڃي حوهي شهر جي مشهور معروف عالم ۽ مدرس مولانا محمد حسن صاحب ڪوسي پارج وٽ پڙهڻ شروع ڪئي. (مولانا محمد حسن جو مدرسو الهاديءَ وٽ ”ڏيگهه بالا“ تعلقي جوھيءَ ۾ هوندو هو).

مولانا محمد حسن صاحب، مولانا عبدالرحمان ڏامراڻي جو شاگرد هو. ڏامراڻا هڪ ننڍڙو وڳوٺ، لاڙڪاڻي جي پنگردائيءَ ۾ آهي. مولانا عبدالرحمان رهاست بهاولپور جي ناسي گرامي عالم مولانا نظر محمد صاحب ڀنگ واري وٽان فارغ التحصيل ٿيل هو. مولانا محمد حسن صاحب، هونئن ته سنڌي روايتي عربي ۽ ديني علمن ۾ وڏي دسترس رکندو هو، پر خاص طرح ميراث جي علم ۾ ڏاڍو چڙهيل هو.

مولانا محمد هاشم صاحب وڃ ۾ سنڌ جي ٻين بررڪن کان به استفادو ڪيو: جهڙوڪ مولانا عطاءُ الله فيروز شاهي، جو حضرت مولانا شهادت ڪوٽيءَ جو شاگرد هو ۽ وڏو صاحب فيض ۽ علم ۾ باعمل هو، مگر آخر وري به اچي مولانا محمد حسن وٽ پڙهڻ لڳو ۽ اتي ئي وڃي نصاب جي تڪميل ڪيائون.

پاڻ تمام ذهين طالب علم هئا. مولوي دين محمد صاحب "اديب" ڳالهه ڪئي ته سنڌ جو مشهور عالم، ادب ۽ شاعر مولانا الائي بخش صاحب بالهي لاڳير وارو چوندو هو ته مون وٽ پڙهڻ لاءِ گهڻا ئي طالب علم آيا، پر مولوي محمد هاشم جهڙو ذهين شاگرد ڪو ڪونه آيو. ياد رهي ته مولانا محمد هاشم صاحب جن ڪو ٿورو وقت مولانا الائي بخش صاحب وٽ پڙهيا هئا. طالب علمي جي زماني ۾ کين علم جو نهايت عشق هوندو هو. پاڻ ڳالهه ڪندا هئا ته ڪيترا دفعا ائين به ٿيو جو سومهڻي جي نماز کان پوءِ آڏ ڪنهن ڪتاب جي مسئلي کي لڳي ويس، ماني ۾ رڪي رهي، پر معويت جي عالم ۾ ماني کائڻ وسري ويئي - خبر تڏهن پيئي، جڏهن مؤذن اچي صبح جي بانگ ڏني! مان چرڪ ڀري هيڏانهن هوڏانهن ٺهائڻ لڳس، ۽ عجب وچان زبان سان نڪري ويو ته "مار، هيتري ۾ رات گذري ويئي!"

تحصيل ڪرڻ کان پوءِ، پاڻ دادوءَ ۾ قاضين واريءَ مسجد ۾ اچي درس تدريس جو شغل جاري ڪيائون. ٿوري ئي وقت ۾ سندن هاڪ سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ پکڙجي ويئي، ۽ پري پري جا طالب علم هن علم جي شمع تي پروانن وانگيان اچي جمع ٿيا. پاڻ سنڌ ۾ مختلف جاين تي تعليم جو شغل جاري رکيائون - جهڙوڪ (۱) "ميان جو پٽ"، لڳ اسيشن همايون، ضلعو سکر؛ هتي پاڻ علامه عبدالغفور همايوني رحمة الله جي شاگرد، ميان مبارڪ، جي نرزند ميان عبدالحق جي ٻارهن لاءِ آيا، ۽ انهيءَ سان گڏ ٻيا به ڪيئي علم جا پيادا پنهنجي پيسا ڏهيندا رهيا؛ (۲) ڪهڙا، رياست خيرپور؛ هتي پاڻ راقم الحروف ۽ ڪهڙن جي مخدومن جي پڻ ٻارن کي ٻارهن لاءِ مقرر ٿيا، مگر هتي به ٻاهريان طالب چڱي تعداد ۾ آيا ۽ فائدو وٺندا رهيا؛ (۳) قاضي جي ڪنڊي، لڳ اسيشن قلجي؛ هتي پاڻ مولانا محمد حسن ڪنڊيائي، نر حيدرآبادي، جي نرزند قاضي حاجي محمد ۽ قاضي خاندانن جي ٻه ٻار قاضي ميان عبدالله جي ٻارهن لاءِ رهيا. تڏهن به سندن علم جي درياه مان فيض پرائڻ جي منع ڪنهن کي ڪانه هئي؛ (۴) دادوءَ جي شهر ۾ ميان جيون شاه، جي مسجد؛ هتي ڪيئن خاص ماڻهوءَ جو ٻارهن مدنظر ڪوٺو هو، بڪ هڪ عام مدرسو هو؛ هتي به شهر خواه ٻاهر جا ڪافي طالب علم پنهنجي مقصد جي گوهر هٿ ڪرڻ لاءِ اچي جمع ٿيا؛ (۵) شڪارپور؛ هتي حضرت پير صديق منصور سرهندي عليه الرحمة جي نرزند مولوي پير علامه مجدد جي ٻارهن لاءِ اچي رهيا، پر سندن مفتولن هتي به سندن هڪ نه ڇڏي؛ (۶) ڪاهي ڪنڊيا، لڳ نوشهرو فيروز؛ هتي پاڻ سنڌ جي مشهور ولي سيد ميان نورشاه جي درگاه جي سجاده نشين پير ميان اسام بخش شاه جي نرزند - سيد ميان نورشاه ۽ سندن ڀائرن - جا استاد مقرر ٿي آيا؛ سندن فيض جو دروارو هتي به عام طرح کليل هو.

ڪاهي ڪنڊن کان پوءِ، ڪو ٿورو وقت، نوشهري فيروز ۾ اتي جي مشهور حڪيم ۽ عالم قاضي ميان احمد جي نرزند ميان عبدالهاديءَ کي تعليم ڏنائون؛ پوءِ ستت ئي نوابشاه

جي جامع مسجد جا پيش اسام مقرر ٿيا، ۽ اڃا تائين اتي رهندا آهن ٿا۔ متعنا اللہ تعالیٰ
وَسَائِرَ الصَّالِحِينَ بِطَوْلٍ بِقَائِلًا

سندن تعليم ۽ تربيت جي ڪهڙي تعريف ڪجي۔ کوبيا امير خسرو جو هيءُ مصرعو
سندن حق ۾ چيل آهي:

”آفاتِها ڪرد بده ام، سحرِ بتان ورزيده لڙ،

بسيار خوبان د بده لڙ، ليکن تو چوڙي ديکري!“

هاڻ شاگردن جي تعليم کان وڌيڪ، انهن جي تربيت کي مقدم سمجهندا آهن. انگريزي
ڪوٺ ڄاڻن، مگر انگريزيءَ جي هڪ مقوليءَ ”Character lost, every thing lost“
تي کيس پورو پورو اعتقاد آهي. انهيءَ ڪري، هاڻ شاگردن جي اخلاق، اطوار ۽ عادات
جي تمام سخت نگراني ڪندا آهن، ۽ ڪنهن شاگرد جي ٿوري به لاسوزون حرڪت ڏسڻ،
تہ بروقت ٽوڪڻ ۾ ڏير بلڪل نہ ڪندا آهن.

شاگردن جي طبيعت، رجحانات ۽ استعداد کي ڄاڻي وٺڻ جو ڪين خاص ماکو حاصل
آهي: ٻن ٽن صحبتن ۾ ڄاڻي وٺندا آهن تہ هيءُ ماڻهو علم پرائڻ جي اهليت رکي ٿو يا نہ:
ڪين معلوم ٿيو تہ هيءُ نااهل آهي، تہ انهيءَ کي هڪدم ڌڪيت وٺائيندا ۽ فرمائيندا۔
”تربيت نااهل را چون ڪردگان برکنند ست“؛ باقي جنهن کي اهل ڏسندا، پوءِ انهيءَ سان
ڪيتري بہ محنت ڪرڻ کان ڪين ڳڻندا۔ ٻلي تہ ڪين ڪيتري بہ قيمت ڏيئي پوي، مگر
شاگرد جي حياتي وڃائڻ نہ پسند ڪندا. مون کي پنهنجو مثال ياد آهي: هاڻ جڏهن اسان
مخدومن جي ٻارن کي ٻارهن لاءِ ڪهڙن جي شهر ۾ تشريف فرما ٿيا، ۽ مخدومن واريءَ
مسجد جي چوڪري ۾ رهي اسان کي تعليم ڏيڻ شروع ڪيائون، تڏهن اسين جملي پنج ڇٽا
ٿلهڙا مخدوم، وٽن تعليم وٺڻ لڳاسين. مون کي تہ پنهنجي مڙيءَ امڙ (حا ڪهڙن جي
مشهور عالم ۽ فاضل مخدوم ميان محمد عاقل عرف مخدوم پير محمد جي نياڻي عني؛ پنهنجي
پيءُ ڏاڏن تعمير پرايل هيس، ۽ فارسي۔ عربيءَ کان بہ ڪنهن حد تائين واقف عني) پهرئين ئي
ڏينهن پنهنجي ڀر ۾ ويهاري، علم جي فضيلت، استاد جي ادب، ۽ سندس آڏو بانضيٽ رهڻ
تي هڪ وڏو وعظ فرمائي، هنڌ مٿي تي ڪٿايو، ۽ فرمايو تہ ”وڃي مولانا صاحب جي خدمت
۾ ره، ۽ نهايت ادب ۽ اخلاس سان سندن هر خدمت جي بجاواري آئيندو رهج. خبردار،
مٿان ڪا تنهنجي شڪايت مون وٽ آئي آهي!“ مون تہ انهيءَ تي ڪارند ٿي، دل ۾ سان
سان مولانا صاحب جن جي خدمت ڪرڻ شروع ڪئي، ۽ ٻين ڏنڌن کان فارغ ٿي رات
ڏينهن علم پرائڻ تي لڳي ويس؛ مگر ٻيا صاحبزادا...؟ انهن جي مغز ۾ محسوسيءَ جو واءُ پري،
سي ڪٿي ٿا استاد جي خدمت ڪن، يا اُن ئي پهر علم جي طلب ۾ صرف ڪن! وري خدا
جي فضل سان منهنجو ذهن ۽ ذڪاءُ بہ ٻين کان ڪٿر هو. هوڏانهن، وڏن مخدومن وٽان
مولانا صاحب تي حڪم پهتو تہ ”ڏسج، مٿان هيءُ چوڪرو اسان جي فرزندن کان اڳي

لکري وڃي! ” مگر مولوي صاحب جن فرمايو ته ” مون کان اهو و ظلم هرگز نه ٿيندو :
 سان استدعا ٿي هوندي ڪنهن شاگرد جي زندگي خراب ڪرڻ گناهه ڏو سمجهان ” . نتيجي ۾ اهو
 ٿيو، جو انهيءَ گناهه جي باداثر ۾ مولانا صاحب کي گهڻيون تڪليفون پهتون هيون، ۽ آخر
 ڪيڙي جا وڻ ڇڏڻا پيا. پاڻ اهو سڀ ڪجهه برداشت ڪيائون، مگر پنهنجي اصول نه ڀڃيائون.
 سندن اها به خوبصورت آهي، جو پاڻ تعليم ڏيڻ وقت شاگرد جي ليول تي لهي ايندا آهن :
 شاگرد جيڪڏهن ابتدائي ڪتاب پيو پڙهندو، ته انهيءَ کي وڌيڪ وڌيڪ ڳالهائون ڪين ٻڌائيندا،
 بلڪ سبق پاڙهڻ وقت کيس ڪتاب جي لفظن ۽ معنيٰ وغيره متعلق مختصر ۽ واضح سمجهائي
 ڏيندا آهن، جو ڪتاب جو متن هن کي پوريءَ طرح ذهن نشين ٿي ويندو. سبق جي اڳواٽ
 مطالعي ڪرڻ تي تمام گهڻو زور ڏيندا آهن : جيڪڏهن ڪنهن معلوم ٿي ويو ته شاگرد سبق
 مطالع ڪو نه ڪيو آهي، ته انهيءَ کي ڪتاب اڇلائي ڏيندا ۽ سبق بالڪل نه پڙهيندا آهن.
 متهي طالب العلم سان سندن پاڙهڻ جو طريقو، بحث ۽ تمحيز جو هوندو آهي : اڄ شاگردن
 کي سڏي چوندا ته ” سڀاڻي هن صفحي کان وٺي هن صفحي تائين پڙهنداسون، هرڪو شاگرد
 تيار ٿي اچي“؛ ٻئي ڏينهن صبح جو هڪڙو شاگرد پڙهڻ شروع ڪندو، ۽ ٻين سڀني شاگردن
 کي عام اجازت هوندي ته جتي به ڪنهن کي ڪو سوال ڪرڻو، اعتراض ڪرڻو، يا سمجهائي
 گهرڻي هجي ته پنهنجي پڙهڻ واري رفيق کان گهري سگهي ٿو. اهڙيءَ طرح، ڪتاب جي
 اهم مقامات تي بحث ڇڙي پوندو آهي، ۽ هرڪو شاگرد پنهنجو خيال آزاديءَ سان پيش ڪندو
 ويندو آهي. آخر ۾ فيصلو پاڻ ڏيندا آهن. سندن فيصلي تي به شاگردن کي اعتراض ڪرڻ
 جو پورو پورو حق هوندو آهي. ڪيترا دفعا ائين به ٿيندو آهي ته جيڪڏهن ڪنهن شاگرد
 سندن راءِ کي ٿوري دليلن سان رد ڪيو، ته پاڻ پنهنجي راءِ کان رجوع ڪرڻ ۾ دير بلڪل
 نه ڪندا آهن، ۽ نهايت خنده پيشانيءَ سان انهيءَ شاگرد کي آفرين ڪندي فرمائيندا ته
 ” ٻشڪ تون صحيح آهين “ . مگر، انهيءَ بحث ۽ تمحيز ۾ ڪنهن به شاگرد کي لائيسي يا
 اجائي ۽ بي بنياد سوال ڪرڻ جو حق نه ڏيندا آهن - بلڪ اهڙي واهيات سوال واري تي سخت
 فاراض ٿيندا آهن. پاڻ ائين به ڪندا آهن، جو وڏن وڏن ڪٿان جي ڏکين مقامن جو شاگردن
 کي اڳواٽ اطلاع ڏيندا آهن ته ” سڀاڻي جيڪو سبق آهي، سو نهايت ڏکيو ۽ منجهائيندڙ آهي :
 اها جاءِ مٿس سائو ٿي مطالع ڪيو، ڏسون ته ڪير ٿو سمجهي اچي “ ٻيو، ٻئي ڏينهن هڪ هڪ
 کان پڇندا، ۽ جيڪو محنت ڪري سمجهي آيو هوندو، تنهن کي آفرين ڪندا آهن ۽ ٻين
 شاگردن جي اڳيان ان جي تعريف ڪندا. بعضي وقت تي ته ڪنهن مشڪل مقام جي حل ڪرڻ
 تي انعام به رکندا آهن، ۽ شاگردن کي ڏيندا آهن. آخري هڪ مثال پيش ڪرڻ تي اڪندا
 ڪريان ٿو: شڪارپور ۾ آءٌ، مولوي عبداللہ صاحب، پير غلام مجدد صاحب شڪارپور وارو،
 مولوي محمد اعظم ۽ مولوي محمد صالح صاحب، هر - سبق هئاسون. خدا جي فضل سان سڀني
 ذهن ۽ محنتي هئاسون. مٿيان ڪتاب ٿي پڙهياسون. ” هڪ ڏينهن پاڻ ” شرح عقائد سني “

جي حاشيه ”خياليء“ جي هڪ مقام بابت فرمايائون ته ”هيءَ عبارت نهايت مشڪل ۽ بيچيدي آهي، ۽ اڪثر طالب علمن کي سمجهائڻ کان پوءِ به سمجهڻ ۾ نه ايندي آهي: توهان مان جيڪو به اها عبارت سمجهي ايندو، تنهن کي ڏهه رپيا انعام ڏينداسون“. ٻئي ڏينهن صبح جو آهو سبق پڙهڻو هو. رات جو تيار ٿي، ڪتابن جا ڊير گڏ ڪري، مطالعي تي ويٺا-ون. انعام جي دلچ نپي، ڪو ڪنهن کي ڪجهه ڏسي به ڪونه پيو. جنهن جيڪي سمجهيو، انهيءَ تي خوش. صبح جو اچي حاضر ٿياسون. ٻئي ته ڪنهن کي به استاد جي سامهون تقرير ڪرڻ جي جرأت ڪانه ٿي. مون ۽ مولوي عبدالله صاحب الڳ الڳ انهيءَ مقام جي سمجهائي ڏني. اسان جي سمجهائيءَ تي پاڻ ڏڍا خوش ٿيا. فرمايائون ته ”هينئر مون کي يقين آهي ته توهان عربيءَ جي ڪنهن به ڏکڻي ۾ ڏکڻي ڪتاب ۾ نه منجهندا“. اسان ٻنهي کي انعام مليو، جو استاد جو تبرڪ سمجهي کڻي چئي اڪين تي رکيوسون.

پاڻ پنهنجن شاگردن کي اولاد کان به وڌيڪ پيارو سمجهندا آهن: شاگرد جي خوشي پنهنجي خوشي، ۽ شاگرد جو غم پنهنجو غم ڪري تصور ڪندا آهن. مون کي تعليم ڪرڻ کان پوءِ ابتدائي دور ۾، مائٽن جي حسد ۽ زماني جي نا-ارگاريءَ ڪري ڪي ٽڪيون رسيون ٿي، ته کين هر وقت انهن جو انتظار رهندو هو، ۽ رب جي درگاهه ۾ رات ڏينهن دعائون گهرندا رهندا هئا- بلڪه ٻين پيارن کان به دعائون گهرائيندا هئا، نيٺ سندن دعائي جي برڪت سان، آهو ٽڪيئن جو ڪڪر هڻي دور ٿيو، مولا سهرابان اطمينان جون گهڙيون نصيب ڪيون. اڄ تائين پنهنجي اورين خواهه ٻرين شاگردن جي خبرچار وٺندا رهندا آهن، ڪڏهن به ڪنهن کي وساريندا نه. خداوند ڪريم شال سندن پاڇو اسان جهڙن حدسن تي گهڻو وقت قائم رکي!

مڪي شريف ۽ مديني شريف سان خاص محبت اٿن. پاڻ پهريون حج سن ۱۳۴۱ هـ ۾ ڪيائون. ان سال مون، پير غلام مجدد صاحب سرهندي شڪارپوري، ۽ مولوي عبدالله صاحب علم جي تحصيل کان فارغ ٿي، دستاربندي ڪئي. تڏهن حجاز مقدس تي شريف حسين جي حڪومت هئي. اتي، مديني شريف جي وڏي عالم حضرت مولانا عبدالباقي انصاريءَ (افرنگي محل) لکنؤ وارو) جي خدمت ۾ علم حديث جي سند حاصل ڪيائون. مولانا عبدالباقي انصاري اصل افرنڪي محل، لکنؤ جو هو، ۽ لکنؤ جي وڏي ۽ وڏي عالم مولانا عبدالباري لرنڪي-مجليءَ جو شاگرد هو؛ هندستان جي گوڙ ۽ ڪسان ڪسان تنگ ٿي، هجرت ڪري، وڃي مديني شريف ۾ رهيو هو، ۽ اتي حرم نبويءَ ۾ حديث جو درس ڏيندو هو. وري پوءِ دعوت حجاز ۾، نجديءَ جي حڪومت قائم ٿيڻ کان پوءِ، حج ڪيائون. انهن ڏينهن ۾ سنڌ جو مشهور منڪر ۽ عالم، حضرت مولانا عبيدالله سنڌي، مڪي شريف ۾ جلاوطنيءَ جا ڏينهن گذاري رهيو هو. پاڻ انهيءَ جي خدمت ۾ رهي، حڪمران حضرت شاه ولي الله محدث دهلويءَ جا ڪتاب ”حجة الباقية“ وغيره پڙهيائون. مولانا سنڌيءَ، سندن اهڙي ۽

استعداد ڏسي، کين ازخود سڀني علمن جي سند عطا فرمائي. هن حج تي سندن ڀاءُ مولوي عبدالله به ساڻن گڏ هو. پاڻ ته حج جي موسم کان پوءِ موٽي آيا؛ باقي مولوي عبدالله صاحب آني سڄو سال رهيا پيو، ۽ ”مجمعۃ البالغہ“ جو حاشيه به آڻي لکيائين، جو مولانا سنڌيءَ جي نظر سان لکتو ۽ پاڻ پسند فرمايائون.

حضرت مولانا محمد هاشم صاحب جن، تقريباً، سن ۱۹۳۶ع کان نوابشاھ ۾ رهن لڳا آهن. نوابشاھ ۾ اچڻ کان پوءِ کين قرآن شريف جي حفظ جو شوق ٿيو، ۽ پنهنجي منهن محنت ڪري قرآن شريف ياد ڪري ورتائون. جيستائين کين طاقت هئي، تيستائين رمضان شريف ۾ تراويحن ۾ جماعت کي قرآن شريف پڙهائيندا رهيا.

ڪهڙي وقت کان پوءِ، جڏهن پاڻ اٽڪل سن ۲۰-۱۹۲۱ ۾ دادوءَ ۾ ميان جيون شاھ واري مسجد ۾ پڙهيندا هئا، تڏهن کين معدي جي بيماري ٿي پئي هئي، ۽ رفتي رفتي انهيءَ بيماريءَ هڪ مهل بيماريءَ جي صورت اختيار ڪئي. هاڻي اٽڪل ڏهن سالن کان، انهيءَ بيماريءَ تمام شدت اختيار ڪئي آهي. سندن هاضمو نهايت ڪمزور آهي. ڪنهن خاص گرم يا زرد هضم ڪاڏي کان - واه پي ڪا به شَي هضم ڪانه ٿي ٿئي. بدن ۾ نهايت لعوب ۽ ضيف ٿي ويا آهن، تڏهن به حرمين شريفين جي محبت جي اهاڻي تاري پئي اٿن. هينئر ته ساڻن رب پاڪ جو اهڙو لطف آهي، جو تقريباً، هر سال حج جي موسم کان اڳ عيبي امداد سان اهڙا اسباب پيدا ٿي وڃن ٿا، جو پاڻ حرمين شريفين جي زيارت جو شرف حاصل ڪري اچن ٿا. هن وقت تائين پاڻ ڏهه دفعا هيءَ سعادت حاصل ڪري آيا هوندا. تازو هن سال به حج تي ويل آهن. - مولا پاڪ کين باسلامت واپس آڻيندو. - هيءُ سندن ٻار هون حج ٿيندو.

تفسير حديث ۽ فقه جي علمن سان سندن خاص شغف ۽ شوق آهي. ههڙي پيرائ سالي ۽ بيماريءَ جي حالت ۾، طالبين کي مٿين علمن جو درس ڏيندا رهن ٿا. طالب علميءَ جي زماني کان ئي کين علم تصوف ۽ سلوڪ جو شوق هو. انهيءَ زماني ۾ پنهنجي والد مرحوم سان گڏ وڃي حضرت حواجہ محمد سعيد مڪي لواريءَ شريف جي مشهور بزرگ جي بيعت ڪيائون. مٿين بزرگ جي فوت ٿيڻ کان پوءِ جڏهن سندن فرزند پير احمد زمان لواريءَ وارو ابتدا پير هيو، تڏهن انهيءَ جي بيعت نسخ ڪري، وڃي حضرت مولا خادم حسين رتيديري واري سان (جو حڪم آباد جي ڀرسان پلڙند آباد ۾ رهندو هو) صحبت ڪيائين، ۽ اتي رهي نقشبندي سلسلي جي اجازت حاصل ڪيائون. حضرت مجدد الف ثانيءَ جي مڪتوبات خواهه ٻين تصوف جي ڪتابن جو اڄوڪي زماني ۾ حضرت مولانا محمد هاشم صاحب کي بهترين ڄاڻو تسليم ڪيو وڃي ٿو.

مولانا خادم حسين صاحب، مولانا نظر محمد صاحب ڀنگ واري جو شاگرد، ۽ حضرت حواجہ محمد عمر صاحب چشمي شريف واري جو خاص حليو هو. علم طور سڀني عربي ۽ ديني علمن

جو ماهر هو، ۽ خصوصي طور علم ڪلام جو وڏو ڄاڻو هو. انهيءَ وقت جي طالب علمن ۾ هيءُ بيت مشهور هوندو هو ته

”خيالاتِ خيالي بس بلند ست،
براي حل آن خادم حسين ست.“

اصل بيت هن طرح آهي:

”خيالاتِ خيالي بس بلند ست،
ڪڏهه آڻجائي نه ڦل احمد نه چند ست.“

حضرت مولانا محمد هاشم جو وجود مبارڪ اڄوڪي قحط الرجال جي دور ۾ غنيمت آهي. سندن صحبت سراسر فيض ۽ برڪت آهي. سندن صحبت ۾ ويهڻ کان پوءِ دل نه ڪهرندي ته ڪو اٿجي. سندن زبان ۾ خداوند ڪريم ايترو ته تاثير وديعت رکيو آهي، جو ڪيترا بدڪار گهڻا سندن صحبت ۾ اچي، بدڪاريءَ کان توبه ڪري، نائب ٿي، پاڪبازانه زندگي گذاري رهيا آهن. هڪ دفعي نوشهري حي قاضي ميان عبدالغفور (بي. اي. ايل. ايل. بي.) ڪاليج ڪنڊي ڏڪر ڪيو ته ”عالم اسان ۾ ڪوٺا ڏنا آهن، پر مولانا محمد هاشم صاحب هن جي صحبت ۾ ويهڻ سان ائين معلوم ٿيندو ته واقعي ڪنهن الله واري جي صحبت ۾ ويٺا آهيون: انهيءَ وقت پنهنجو وجود قطعا وسري وڃي ٿو، ۽ سندن شخصيت اسان جي مٿان حاوي ٿي وڃي ٿي. هاڻوڪو ڏينهن سندن زندگي نهايت سادي آهي، ۽ سندن ڪچهريءَ ۾ ظاهري ساز و سامان جو نالو نشان به ڪونهي.“

حضرت مولانا جي دعا تيريندي آهي. سندن زبان مبارڪ مان لفظ نڪرندو، الاهي درگاه ۾ قبول ٿيندو. هزارين عقيدتمند سندن دعا جو فائدو وٺي چڪا آهن، ۽ ولدا رهن ٿا. پاڻ حضرت مولانا خادم حيدر جا خليفه مجاز آهن؛ مگر جيئن ته سندن خاص شوق ۽ توجهه ظاهري علم، خصوصاً قرآن، حديث ۽ فقه، ڏانهن رهيو ۽ رهندو آيو آهي، تنهنڪري سندن بيعت جو سلسلو اڏو دراز ڪونهي. بلڪ چند خاص اهل علم سندن بيعت ۾ داخل آهن، ۽ سندن رهنمائيءَ ۾ سلوڪ جون منزلون طي ڪري چڪا آهن ۽ ڪندا رهن ٿا. هتي مثال طور مولانا صاحب جن جي هڪ مريد جو جنسي خط نقل ڪجي ٿو، جنهن مان معلوم ٿيندو ته سندن نظر ڪيها اثر ۾ ڪيڏو ته اثر آهي.

”قبله دارين، مدظلہ العالی۔“

بعد از تسليمات و آداب ڪے عرض ھے ڪہ مدت ھوئي، بندہ حضور ڪي خدمت عالي مین اھي درخواست پيش ر ڪر سکا۔ معافي ڪا خواستگار ھون۔

”ظاهري زيارت ڪے سوا اب ڪوئي خواهش باقي نھين۔ آپ ڪي غالباً توجه سے دل سرور ھے۔ وہ ڪيفيت جو دماغ سے شروع ھوئي تھي، ھاڻون ٽڪ پھچ ڪئي ھے۔ حضرت امام رباني ڪا خوب ارشاد ھے ڪہ ”ھر انتھا ڪي ايڪ اور ابتدا ھے: نهايت اور ھے، اور نهايت الھايات اور ھے۔“ آپ ڪي عالي توجه سے نسبت خاصه ڪا حصول نعمت عظميٰ ھے۔ اور آئندہ اسيد ھے ڪہ حضور ڪے زير قدم باري تعاليٰ رکھ ڪر خاص انھي رحمت سے نوازين ڪے۔ واللہ بيخس برحمتہ من يشاء۔“

مھراڻ

«وَكُلُّ وَلِيٍّ لَهُ قَدَمٌ وَائِي

علي قدر النبي بدر الكمال. (هيء بيت غوائم جو آهي.)

”و انہی (اے اکبر علی) علی قدر رسوائی (اے مولانا محمد ہاشم) بدر الکمال۔

(هيءُ ٺڪرو مولانا جي مريد جو ٿاڻو آهي)

”موجودہ ای سب حضور کی ذمہ نوازی ہے، ورنہ -‘من معمولی مرد‘ کہتے

بتجاهیر، و لیکن محجوب آفتاب این مس خمار را کنند کرده.

”مکرمی، جناب قاضی جان محمد صاحب بخیر و عافیت ہیں۔ انھوں نے ملحدہ عربیہ۔

ارمال خدمت لیا ہے۔ غائبانہ توجہ میں شامل رکھ کر ممنون فرماوین۔

پروژ شعیبہ

—خاکپای اکبر علی عفی عنه^{۱۸}

(هيءُ ڪبر علي هڪ مولوي صاحب آهي۔ مولانا صاحب جن جو خليفو آهي، مريدن ڪن

بيعت وڏي جي اجازت مليل اٿس. هن وقت ڪراچي ۾ رهي ٿو.

ۛر وقت مولانا صاحب جن نوايشاء ۛي جامع مسجد جا خطيب ۛ پيش-اسام آهن.

وعظ نصيحت ۽ درس قرآن پاڪ جو واسطو جاري رهي ٿو. سينڊن وعظ ۾ به الله تعاليٰ تمام

گھٹو تاثير رکاو آهي. هري هري جا ساڻهو شوق سان اچي سندن وعظ ٻڌندا آهن. سندن

وَعظَنَ أُمِّي، بِرَ هَكَ صِيَالِ أُمِّي، حَو قَلْبِ حِي كَسْ، كَت لَامِي، 'الْهَمِّي' كِي صَالِ كَرِي،

نوراني ہائی ٹو چڈی۔

حضرت مولانا صاحب جن موجودہ گندیہ سیات کان ہمیشہ ہری رخنہا آہا آہن :

اہمیت خلافت تحریک، جا پھر پینءِ عالمی جنگ کان ہوء۔ سال ۱۹۱۹ء۔ ۱۹۲۰ء ع ڈاری شروع ٿي

هئي، تنهن ۾ دل ڪولي ڪم ڪيو هئائون. سندن تقريرون ۽ تحريرون لاهيت مؤثر هونديون

ہیون۔ ابھی وقت پر منعقد ٹیل قتریباً حملي کانفرنسن ہر پاں شریک رہیا۔ جھڑوک حیدرآباد

واري خلافت ڪانفرنس، ھا شاھ جي قدمن وٽ جناب پير غلام مجدد صاحب ۽ ميان عبدالجبار

وڪيل ۽ ٻين خلافت جي گهڻڪهرن جي ڪوشش سان منعقد ٿي، ۽ ٻيون لڙڪاڻي، دادو

وغیره جون کاترینسون. 'احداثت' سان سندن خاص شغف هو، مگر تذهن به بان الذي حدی

۴. جوش و شڪار ٿي ڪڏهن به خلاقي بر رکن جي غلط قدم جي تايد ڪند ڪيائون. مثال

انهي ۽ زماني ۾ انگريزن جي مخالفت جي جوڙي ۾ هندستان جي مسلمانن کي افغانستان ڏانهن

ہجرت کرکے لاء اپاریو ویو جو: ہک طرف مدھی ٹٹوانن سال کین ہدایو ویو نہ چیک کھن

هجرت نه ڪندا ته ڪا به ڳالهه ٿي سگهندي. ۽ ٻئي طرف وري ڪين اهي سڀئي ڳالهه ڏيندڙا وٺين.

افغانستان ۾ ڏين ههڙا سڳ ۽ ازار ملندا، وغيره. اسان جي سڀني صاحبزادي بهيڙ وٺي ويا.

تحريڪ جي رهنما حواء عملي مخالفت ڪئي۔ ۽ پاڻ چيئن مرسيا نون آيا، انهن جو بهي

بکثرت و حجرت واري تحریرات - تحت کتاب مي

انهيءَ وقت مولانا ابوالڪلام ”آزاد“ جهڙن هندستان جي جوشيلن عالمن شرعي فتوا شايع ڪئي، جنهن ۾ قرآن، حديث ۽ فقه کي سروي سروي ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي وئي ته ولايتي ڪپڙي جو استعمال ڪرڻ قطعي حرام آهي؛ سنڌ جي عالمن جي اڪثريت به انهن سان همنوا ٿي پئي؛ مگر مولانا محمد هاشم صاحب، جو هڪ ڀڪو خلافتي ۽ ڪتر ڪدر-پوش هو، تنهن بلڪل صاف ۽ واضح لفظن ۾ اعلان ڪيو ته ”شريعت محمديءَ جي ڪنهن به دليل سان ولايتي ڪپڙي جي حرمت ثابت ڪانهي، تنهنڪري خواهه خواهه الله ۽ رسول تي اقترا برداري نه ڪئي وڃي؛ باقي بيشڪ مسلمانن کي ٻڌايو وڃي ته هندستاني ماڻهن جي بهتري انهيءَ ۾ آهي ته ولايتي ڪپڙو استعمال نه ڪن“. پاڻ اهڙي تحرير لکي، وقت جي عالمن آڏو رکيائون، مگر مجموعي خواهه انفرادي ڪوششن جي باوجود به سندن تحرير جو جواب لکجي نه سگهيو.

شعر ۽ شاعري سندن ڪو خاص شغل ناهي، مگر حضور ڪريم صلي الله عليه وسلم جي هٿي جا آڏما ڪڏهن ڪڏهن شعر جي صورت ۾ سندن زبان مبارڪ مان لکري نروار ٿيندا آهن. سندن ڪلام جو نمونو هيڪڙجي ٿو:

(فارسي)

نعت شريف

شدم در عشق تو حيران پريشان، يا رسول الله!
 نتاده خشک لب در تب چوستان، يا رسول الله!
 کسي کز عشق تو عاري، بلاشک بيکس و ناري،
 نه زائد زين زبان کاري بدوران، يا رسول الله!
 چو باغ حسن تو ديدم، چو لاله داغ در دل شد،
 ز گل وصلت بکن مارا تو خندان، يا رسول الله!
 ز گريد من چه برخيزد که از صدمه بکي شويد،
 شعاع کن چو بحد شد گناهان، يا رسول الله!
 ’عمردين‘ را شد ديگر بجز ’لا تقنطوا‘ تکیه،
 رهائي ده تو ’هاشم‘ را ز هجران، يا رسول الله!

(’عمردين‘ سندن وڏي فرزند جو نالو آهي. ابتدا ۾ جيڪو شعر چوڻدا هئا، تنهن ۾

عمردين جو نالو شامل ڪندا هئا.)

(مٽڏي)

مولود شريف

ادا قاصدا خبر ڏج هيءُ عرب جي تون عجيبن کي،
سٿائج حال تون هڪدم، مديني جي حبيبن کي،
ادا قاصدا عرض ڪج هيءُ وڃي تون مير مرسل کي؛
گهرايو سنڌ مان سائين هينئر پنهنجن مريدن کي،
آهي آيت مٿا تنهنجي غرق غفلت گناهين ۾،
شفاعت جو دلا سو ڏيو، ڀرين، پنهنجي غريبن کي،
مرض ماري وڌو آهي، درد گهاري ڇڏيو آهي،
وڃي ڪج گالهه هيءُ منهنجي مديني جي طبيب کي،
دوا هن درد منهنجي جي، آهي ديدار دلبر جو،
ڪري ڪو حال ”هاشم“ جو مديني جي حڪيمن کي،

(۲)

ادا مؤمن، مديني ڏي هينئر هڪدم هلڻ گهرجي،
باقي ڏينها حياتيءَ جا اتي عاشق رهن گهرجي،
مديني ۾ اڪر قمت ادا عاشق ٿئي تنهنجي،
ملي مرسل جي مسجد ۾ وڃي سجدو ڪرڻ گهرجي،
رفيقن کان اڪر رخصت، ادا عاشق ملي توکي،
چن سان ڀار جي چائنٺ، ادا توکي چمڻ گهرجي،
صبح سانجهي سلامن سان ڪندو ره ساهه کي سرهو،
رسول الله جو روضو اکين سان ڀن ڏسڻ گهرجي،
مديني ۾ مزا آهن، پڌاڀان ڀار ڇا توکي،
مديني جي گهڻن الدر محبت سان گهڻن گهرجي،
ادا خاص ڪندو دلبر دوا آهي، شفا آهي،
”هاشم“ جهڙن مريضن کي مديني ۾ سرڻ گهرجي.

حضرت مولانا صاحب ”بقية السلف“ جي حيثيت رکي ٿا، سندن علمي فيض جي درياهه
ڪيئي اڃايل ڏاوا، ۽ ڪيئي بک ساوا ڪري ڇڏيا آهن. سندن شاگردن جو تعداد ڳڻڻ کان
ٻاهر آهي. مختصر ڇند ناسي گرامي حضرات جا نالا هيٺ ذڪر ڪجن ٿا: (۱) حضرت مولانا
صاحب الحاج سيد امير شاه، ساکن اينائي، لڳ ڏاڍو هيءُ بزرگ حضرت مولانا محمد هاشم
جي پهرين شاگردن مان آهي؛ وڏو متبحر عالم آهي؛ چاليهن پنجتاليهن ورهين کان وٺي پنهنجي

گوت پر عربي مدرسو هلائي رهيو آهي، ۽ سندس مدرسي مان هن وقت تالين سورين شاگرد فيضاب ئي چڪ آهن. شاه صاحب به نقشبندي سلسلي پر داخل آهي، ۽ حضرت مولانا خادم حسين صاحب ريديري واري جو حليف مجاز آهي. الله تعاليٰ ئيس وڏي حياتي عطا ڪري!

(۱) مولوي ابوبڪر صاحب، ساکن رياست لسٻيلو: هي صاحب به وڏو عالم ۽ فاضل حنفي ۽ نه ايت مهارت رکندڙ هو؛ ڪيترو عرصو رياست لسٻيلي جو مفتي ئي رهيو، پوءِ وقت ڪري ويو.

(۲) مولانا محمد قاسم صاحب پنهوڙ، ساکن استيشن قلجي: هڪ نامي گرامي عالم آهي. وڏائين ڪيترائي شاگرد وڃن ٿا آهن، جن مان ڪيترائي اڃا تالين تدريس جو ڪم ڪندا رهن ٿا.

(۳) مولانا مولوي عبدالله صاحب، مولانا صاحب جن جو ڀاءُ - سندس مختصر تعارف ڪرڻي چڪا آهيون. (۵) مولانا مولوي امام الدين صاحب ڏندي وارو: هن لاڙ پر چشمه عيش جاري ڪيو، جنهن مان ڪيئي فيضاب ٿيا. ازان سواءِ، مولوي قاضي حاجي محمد صاحب ڪنڊي ۽ وارو (هائي ساکن دادو)، مولوي علي محمد صاحب حڪيم (دادو ۽ وارو)، مولوي محمد عظيم صاحب شڪارپوري، مولوي محمد صالح صاحب گڙهي خبري جمالي ۽ ورو، مولوي بير غلام محمد صاحب سرهندي شڪارپوري، وغيره بزرگن جا نالا پڻ قابل ذڪر آهن.

مولانا محمد هاشم صاحب جن به شاديون ڪيون - پهريائين هڪ شادي پنهجن سٺن مان ڪيائون، جنهن مان هڪ فرزند نالي ميان عمر الدين پيدا ٿيو؛ انهيءَ گهرواريءَ جي فوت ٿيڻ کان پوءِ وري ٻي شادي ڪيائون، انهيءَ سان کيس ٽي فرزند آهن. دعا آهي ته خداوند ڪريم کين پنهنجي والد بزرگوار جي نقش قدم تي هلڻ لاءِ توفيق عطا فرمائي - آمين!

سولوي محمد صادق راڻپوري *

بندی جو هیٺیون شجرو ۽ ریزم ۾ جاب ، ولوي قطب الدين ، دوالي ، ڏيرو ، رها

ڪنڀرائي، تعديلي احمد پور، رياست بهاولپور، جي بياض نان ورتل آهي:

”مولوي صادق علي، عرف محمد صادق، راقم الحروف، بن مولوي الهـ بخش (۱)،

بن صادق عن عرف ملا صادق، بن اسماعیل، بن حماد جتو (۲)، بن حماد قاسم (۳)،

بن حافظ محمد معروف، بن ولی محمد (ع)، بن محمد اسلام، بن سیاح بار محمد، بن میان

نصیر محمد، بن میان الیاس، بن میان محمد دائود، بن میان آدم شاہ شہید، بن میان

نور شاہ عرف گچن شاہ، بن میان صاحبہ نو، بن میان خان محمد، بن طاهر، بن رابع (۵)۔

بن شاه محمد (۶)، بن ابراهیم (۷)، بن محمد، بن طاهر، بن چنّیه (۸)، بن قاسم (۹)،

* سولانا صاحب جي سوانح عمري، سندن ڏنل مواد سان ورتل آهي - مرتب

(۱) هن کي ٻه پٽ ٿيا۔ هڪ مولوي جادق علي، ۽ ٻيو محمد ڪاظم، هو لاولد فوت ٿيو.

(۳) «جام» لقبی معنی «سردار» آھی، جو سنڌين لاءِ مخصوص آھی. یاد رهي ته، توڙي حور قمر لکھو

۱۳۷۶ هـ. ا ب د ژا دائود پوټن حي سردارل خان گڏ ملڪ پنجاب ۽ ويهي رهيا. تاهه ان وقت کن وٺي اچ سر ۱۳۷۶ هـ.

تالين ۱۰. سڌو زبان ۾ ڪيئن ڏٺو. پوئين جي سرداري ۽ ۱۰۰۰ (۳) ڄم ڏسڻ تي

۱. اٺ، هرڪو "ڄام چٽو" ۽ "ڄام سوڙي" نالي، ٻن (۴) - ٻن شلڪن محمد کي ۽ ٻن - هرڪو وري محمد

ميدان المرحوم سحري و بيان واي محمد خانبغ محمد موسي هادي اي بي بيال الهادي حسن بي

بہار میں ۱۱ سال کی عمر میں شادی ہو گئی تھی۔ ۱۱ سال کی عمر میں شادی ہو گئی تھی۔ ۱۱ سال کی عمر میں شادی ہو گئی تھی۔

جي هندو سردارن ۾ بڻي "راڻو" آهي؛ پر "راڻي" (مٿي عربي آهي، جهڙن جي مٿي آهي) (پڙهي)

اها ٻي عقل ڏان بهر ڳالهه آهي، نه عمر جي حد ۾ اچڻ کان پوءِ ڪو ايترو دلچسپ عربيءَ ۾ لاڙجي سگهي

٧ لا تختب، كتب هوندا (٧) اصل دالو "معدد" هي بهويون شي دررسي آهي. دهر كي "شهر" هي رتب.

سان سديو ۽ يو سديو هي مهاوري ۾ ڪهڙو ختري لاشاهه ۱۱ (ذوق). ريلوي ڌن آڻيا ۽ انهيءَ ڪري انهيءَ -

جان و نه مياڻي شاه کورن پور، شاه چارو، وغيره (۲) هي هٿيار لهند جلد جي اڀرڻ

(Faint handwritten notes at the bottom of the page)

زبان پر تحسین و انصاف لایہ مخصوص اہل علم و کمال کے لیے مخصوص ہے۔

کے ساتھ ہی وہ چوبندہ اس بات کا اصرار کرتا ہے کہ "جو کہ" اور "یہ" کے ساتھ ہی وہ "شہور" ہے۔

(۸، ۹ و ۱۰ جلد، دعوہ منہجی ۲۱۴ تی)

بن طاهر، بن احمد، بن جاهر، بن قائم، بن عبدالرحمان، بن عباس، بن مامون، بن هارون،
بن ابو عبدالله مهدي، بن ابو جعفر منصور (۱)، بن محمد، بن علي، بن عبدالله، سيد
المعمرين، بن حضرت عباس - عمر النبي صل الله عليه وسلم.

مولوي صادق علي، عرف محمد صادق (راقر الحروف)

راقر الحروف جو ڏاڏو مولوي صادق علي، عرب ملا صادق، وڏو عالم ۽ حڪيم هو.
۽ حضرت خواجہ فخرالدین عرف فخر جہاد اوحديءَ جو سرمد هو. مہتجو والد مولوي
الله بخش، صعيديءَ ۽ ٻئي يتيم ٿي پيو، جنهن کي سندس سوٽ چار وريام، چاچوان شريف کان

(حاشيہ ۷، ۸ ۽ ۹ آندل ملحي ۲۱۳ تان)

سو ٿين، جن سنڌيءَ ۾ حيدرآباد واري کسي ”حيدرآبادي“، شڪارپور واري کي ”شڪارپوري“
سڏيندا آهن. در اصل حاسدن جو هي هڪ ڪوڙ آهي، هو اهڙيءَ بزرگ هستيءَ کي ”ڪوهڪ“ جي نالي
سڏيائون؛ حقيقتاً هن ”ڪوهڪ“ کي ابراهيم ”ڪلهوڙي“، يعني ڪلهوڙا والي، سڏيائون. (۸) در اصل
هي نالو ”غنتيه“ جي وزن تي هو، بمعني ريشي چادر، جيئن ته احمد بن عبيد بن اجيه، محدث هو،
۽ جهالت جي سبب صورتخطيءَ ۾ ”چيه“ سنڌي ٿي پيو، ڇو ته هو زبان عربيءَ کان واقف ڪور هئا -
يتريقاً جو ڪن ”چيه“ (چ-ن-ي) ۽ ”چيا“ لکيو، جو لفظ خاص ڪوشش دوران (موچين) لاءِ آهي؛
عباسين جي شهري ۾ دائودپوٽس وري ”چيني“ لکيو (چ-ي-ن-ي). غالباً، نقل ڪرڻ ورن ڪاتبن
غلطيءَ کان صورتخطيءَ ۾ ”چيي“ لفظ جي ”ي“ کي ”ن“ ڪان اڳ لکيو، ۽ آهستي آهستي،
گهڻائيتدي گهڻائيتدي، ”چيي“ (سنڌي زبان ۾ -۸۶- هوز ڇڏي) لکيائون، هو دراصل اجيه يا
اجيج، هو - و الله اعلم (۹) قائم ۽ امير احمد ٻئي پاتر سن ۸۲۵۹ ۾ ڪيچ مڪران جي رستي کان سنڌ
۾ گڏيا (جدا جدا ٿي آيا) - هن ٻنهي نالن وچ ۾ لفظ ”امير“ احمد، ذڪر ڪيل مولوي صاحب جي
بياض ۾ نڪيل آهي. هي لفظ آهي، هو هن ٻنهن ارڙدن سان آهي، سو يا ته سندس لقب طور آهي ۽
سندس نالو ”احمد“ هو، يا ”امير“ بمعني حاڪم آهي؛ ڇو ته ”امير-قائم“ يا ”امير-احمد“ عربي نالن سان
آهن - و الله اعلم بالصواب.

(۱) هن جو لقب ابو العباس عبدالله آهي، ۽ کيس بي امين ”بالسبحان“ سڏيو.

پنهجي وطن، گهوت عبدالواحد ڪيوي تماقي احمد پور، ۾ وٺي آيو ۽ شادي ڪرايائينس۔
 اتي ئي هي عاجز راقم، گهوت جلد ڪيپري ۾ ڄائو. مون کي ۱۸۸۳ع ۾ ڇاڇڙان شريف جي
 پرائمري اسڪول ۾ داخل ڪرايو ويو، ۽ اتي رجسٽر ۾ منهنجو نالو 'صادق علي' درج
 آهي. والد سائين جن، حضرت خواجہ غلام فرید صاحب جن جا خلیفا ۽ خادم هئا. ۱۳۱۳
 هجريءَ ۾، حضرت پير صاحب سيد ميان غلام محي الدين شاه صاحب گيلاني، سجاده نشين
 رائيپور شريف جن، حضرت خواجہ غلام فرید صاحب جن جي ملاقات لاءِ، ڇاڇڙان شريف تشریف فرما
 بيا هئا. حضرت خواجہ صاحب جن جي طرفان جيڪي خادم خلیفا سندن مڻهي ٿوري لاءِ
 مقرر ٿيل هئا، انهن ۾ منهنجو والد صاحب به شامل هو. حضرت خواجہ صاحب ۱۳۱۹ هجريءَ
 ۾ وفات ڪئي. ان سانجي کان پوءِ والد صاحب جن رائيپور شريف هجرت ڪري آيا، ۽ ان
 وقت جي سجاده نشين، حضرت پير ابو محمد صالح شاه صاحب گيلاني، والد صاحب کي نهايت
 مهربانيءَ سان پاڻ وٽ رهايو. ۱۳۲۱ هجريءَ ۾ راقم جي هميشه جو نڪاح پير صاحب جن سان
 ٿيو. نضا الاهيءَ سان منهنجي هميشه فوت ٿي ويئي. مرحوم درگاه شريف ۾ مستورات جي
 چوڪنڊي ۾ مدفون آهي.

حضرت پير صاحب قبل جن شروع ۾ پنهنجي پيشنويس ميان الهه بخش صاحب عيسيٰ
 ڪهڙن واري کان ڪجهه فارسي تعليم ڏياري، ۽ پوءِ ترڪيءَ پهريون سبق شرح ڄاڻي جو
 حضرت علامہ مولانا عبدالغفور صاحب هماپويءَ کان روسرو ڏيارياڻون. عربيءَ جي تعليم
 مولوي عبدالرؤف کان ڏيارياڻون، ۽ آخر ۾ حضرت استاد العلماء مولانا الحاج محمد صاحب
 لغاري رحه کي سانگهڙ سان گهرائي، ان کان تعليم ڏيارياڻون، ۽ ڪائنات فارغ التحصيل
 ڪرائي، دستاربندي ڪرايائون.

راقم کي حضور سرڪار هڙهائيس مهر علي نواز خان صاحب بهادر مرحوم، واپي رياست
 حيدرپور، سان سڌن ايماءِ وليعهدِي ۾ ڏيڻ هئي، ۽ حضور موصوف ۽ مهر غلام حسين خان
 نالير کي راقم هي لاجپز علمي لياف، شرافت ۽ طبي دستگاه جي چڱيءَ طرح سان ڄاڻ هئي،
 چنانچہ منهنجي خواهش موجب، سرڪار هڙهائيس جي حقيقي ڀاءُ جي معرفت، شامي حزمي سان
 هڪ سو مائهوار پيشن مان لاهه پروانو صادر ٿيو، هو هن وقت به مون وٽ موجود آهي.

هڙهائيس مهر علي نواز صاحب مرحوم جي ايماءِ تي، هن عاشر راقم هڪ ارڙو رسالو
 "دعوة الاعتصام بدين الله الاسلام" لکيو، جنهن ۾ است. مرحوم جي عيسيٰ قرآن ۽ گروهن
 تي هڪ بياندارم تي جمع ٿيل لاءِ اڀيل ڪئي ويئي آهي، ۽ عام مسلمانن تي موجب پرستيءَ
 جي تقاضا ڪيل آهي. انهيءَ رسالي ۾ هڪ مدائي تحرڪ، "دين الله"، جي قيام جو اعلان
 ڪيو ويو آهي، ۽ مسلمانن تي تحرڪ ۾ شامل ٿيڻ جي عام دعوت پڻ ڏني ويئي آهي۔ ايڪن
 چند خواهات جي سبب اهو محمد حاصل ٿي نه سگهيو. علاوه ائين، مذڪوره رسالي جو
 مهر صاحب مرحوم جي سرپرستيءَ هيٺ انگريزي فرم God's Religion جي نالي تي

چڪو آهي، مگر شيعه حضرات جي مخالفت سبب اهو ڪم به نامڪمل رهجي ويو. هڪ غير مطبوعه رسالو ”احسن العنادي في السلام غاندي (گانڌي)“ پڻ هي عاجز لکي چڪو آهي، جو انشاء الله جلدي طبع ٿيڻ وارو آهي. ان ۾ پيغمبر اسلام متعلق چند هندو دوستن جا بهترين رايو پيش ڪيا ويا آهن، ۽ راتمر جي سھاتا گانڌيءَ سان خط و ڪتابت جا ڪجهه حصا به ڏنل آهن.

۱۹۲۳ عيسويءَ ۾، راتمر، حضرت قبله پير سيد ابو محمد صالح شاھ صاحب ۽ علامہ دين محمد ”ولائي“ مرحوم سان گڏ، آريہ سماجين ۽ قاديانين جي خلاف هڪ محاذ قائم ڪيو، ۽ سنڌ جي مختلف شهرن ۽ ڳوٺن ۾ عام جلسا ڪوٺائي، شديءَ ۽ قاديانيت جي فتنن جي مدياب لاءِ سرنوڙ ڪوشش ڪئي، ۽ الحمد للہ جو راتمر کي سندس محترم رفيقن سميت خاطر خواه ڪاميابي نصيب ٿي.

هن عاجز کي حڪمت جي فن ۾ الله جي فضل و ڪرم سان ڪافي دسترس آهي، ۽ ڪيترا لاعلاج مريض راتمر جي علاج سان شفا ياب ٿي چڪا آهن. منهنجي هڪجهڙي خدمت جي صلي ۾، نواب صاحب جهونا ڳڙھي، ۱۹۴۰ء ۾، هڪ سو رپيا ماهوار پيشن پڻ مقرر ڪئي هئي. علاوہ ازين، انهيءَ سلسلي ۾ راتمر وٽ ساڳي ڪيترين معزز ۽ موقر هستين جا آفريڻ ناما ۽ اعتراف ناما موجود آهن. ۽ هي سڀ الله جي فضل و ڪرم جي ئي طفيل آهي.

عاجز راتمر کي شاعريءَ جو فطري شوق آهي، مگر غزلت شماريءَ سبب ڪلام جو گهڻو حصو ضايع ٿي چڪو آهي. تاهم ڪلام جو ڪجهه نمونو پيش ڪريان ٿو.

گيتا جي منظوم ترجمي مان چند اشعار

ليل ڪون ضمي ڪه چشر عالم حيران اوست.	آسمان با اين همه گردش بلاگردان اوست.
سرمه اهل نظر يا سون باغ بهشت.	آسمان نور يا خود چهره تابان اوست.
موج دريائي چو سينا پيچ و تاب عاشقان.	شرح طومار قضا يا ڪاڪلر پيچان اوست.
قطعه ليلم بود رخسارتش از جوش صفاء.	نقد جان دادن سودا قيمت ارزان اوست.
تلخيءِ مرگم بود شيرين ز شکر خنده اش.	ز آنکه آب زندگاني در لب خندان اوست.
رخنه در دلها کند از جنبش سؤگان تير.	فتنه انگيز دوعالمر نرگس خندان اوست.

* * * *

زهي دل از غم حسن سياحت گشت سودائي.	نگه را همچو خيال مردمک سامان بينائي.
بحشڪني ز زلف خوبرويان برده سبقت.	چو خيال گلرخان بر چهره ايام زيبائي.
تراکانر لمک خوانند خوبان جهان ليکن.	بشريني لب لعلت بود دگستان حلوائی.
ز حال زار مخموران کنج غم چه روايت.	که چون چشر سياهي خود زمستي ياده پيمائي.
شنيدم پيش ازين در پرده ڪارت بود دل برمن.	بنور حسن خود چون شمع اڪئون معطل آرائي.
شمار جسر با چندان که باشد ناتوانها.	برو قد دلجوئي تو باشد چشر رعنائی.

کجا شد عقد لاجل، کجا آن صعب دشواری،
 یکایک چرخ باز آمد ز عادت چور و مکاری،
 جریح نخست را راحت پدید آمد زود اکنون،
 مزاج نازک و طبع لطیف آورده ام چندان،
 ولی تغیر عالم چو پیرسیدی سبب بشنو،
 باقبال و خورشید آسمان عزت و عظمت،
 بلاطون - دانش و لئمان عقل و رستخیز میدان،
 رفیق مومنان خان بهادر «الله آند و شاه»
 بتائید ایزدی فتح و ظفر نصرت ترا خادم،
 سید رو، تیره دل گوئید پیر ذلت سید،
 چو از شومی و بخت خود مقابل هر که شد باتو،
 سفید تنه خورا آنچنان بگرفت اسرافش،
 شکفت خاطرت چندانکه دشمن تنگ دل مانده،
 توئی آن حاتم دوران که محتاج درت اینر،
 تو آن علم آشنائی همگان نخواند در مدحت،
 رسد التاد گائرا هر دم از ذات تو پامردی،
 خدا یا تا که باشد مهر و ماه و انجم و اختر،
 نصیب دوستان عیش و عشرت جاودان بساد،
 زبائر راز نیروئی که مدحت سر کنند بکسر،
 بحال گفتن وصف تو صادق از کجا آرد،

برنگ پیکر تصویر چمن خاموش اند،
 چو شیشه از سفین غیر پنبه در گوش اند،
 چو احقر از تن فرسوره پیر عین پوشند،
 سبک روان که خود از یاد خود فراموش اند،
 بدل برنگ خرم می همیشه در جوش اند.

خوش آن گروه که با یاد حق هر آغوش اند،
 بدل ز کیفیت عشقی نشاء دارند،
 نظر با طمس و دیبای این جهان کنند،
 کجا خرابی و اهل جهان دارند،
 حدیث ساقی خود را بلب تسمی آرند،

بنطق لعل مشکین اے زبان کلک تکریر،
 ز سوز مینه مردم اے مسیحا، ساز تدبیر،
 اسیر بنده فراق شد اے صیاد نهجیر،

بوصف خط مشکین اے سواد خامه تحریر،
 ز درد دل بیجانم اے طیب جان و دل رحیمی،
 بهزم صید رفتی اے سواد بساد بیانی،

نہ بردی پر درش اے نالہ جا نگاہ فریادی، نہ کردی در دل آن منکدل اے آہ تاثیرے!
 بہ پیش زلف مشکین میروی ای دل تو مجنولے، کہ اینجا صد حریفانند دیوانہ بز زنجیرے!
 فتادہ سرنگون "صادق" بہ پیش ہایت اے قاتل،
 کشیدی قا بدستِ خوبش اے خونریز شمشیرے!

(اردو)

— صاحبزادی فیض محمد جی ولیمہ تسلیم تیل جی موقمی تی۔

ہر محورِ ذکرِ حق ہوتے سحر رہے، میری زبان بہ جاری تھا وہ کلامِ پاک،
 سن سن کے تھے فرشتے زمین پر آتے رہے، سلطان "علینواز" سے اخلاص تھا قدیم،
 یوں تھے میری ذہن میں مقامی گذر رہے، یا رب ہو میرے "فیض محمد" مراد مند،
 حامی ہمیشہ سید خیر البشر رہے

آزردہ نہ ہو سیکش، جاری رہے می نوشی، نکتی ہے رے مجرم، رحمت کی خطا ہوشی،
 لر حال میں عاشق سے کیسی نہ حواکوشی، کھل جائو ذرا ہو میرے، ہنگام بہ مستی،
 اک راز ہے سرہنہ غنچہ کی، خاصوشی، تمہید پریشانی یہ گل کا تپس رہے،
 کرتی ہے تسیر آکر پھولوں سے جو سرگوشی، ہنگام پریشانی لیے آئی ہے کیسی یہ،
 انفاس میں رندانہ، گو ترک ہے می نوشی، رہ جاتی ہے آگ باقی، مینا ہے اگر خالی،
 جان دیکے ہوا حاصل مقصود سبک دوشی، تاوانِ محبت تھا یہ قرض ہوا خواہی،
 کچھ کمر نہ ہوئی اب تک قائل کی جفاکوشی، آئی میری قربت یہ وہ لیے کے رقیبوں کو،
 کاٹوں میں اسے کھدو کوئی کر کے یہ سرگوشی، آنکھوں سے میری کرتے ہیں لعل و گوہر پیہر۔

ہے فوق سخن "صادق"، کچھ قوم کے حق میں لکھ،

بیسہودہ تفسیر کی یہ محنت و سرجوشی۔

تو دلسوادی مجھے فوراً اسکالی، عرض کی "غیر سے ہو بزمِ خالی"،
 و لیکن ہے ادا لسنکی لالی، بہت ہیں نازنین دل لینے والے،
 کھان پھر ایسے ایساں و لالی، سجن! یوسات کی رت ہے نہ جالو،
 ادھر تو دیکھو میں بھی ہوں سوالی، کھان جاتا ہے تو اب ہی ہلا کر،
 تو بولے "تم ہو اک ہاگل خیالی"، دلائے باد جھوٹے وعدے آن کو،
 منانا چاہتا ہے وہ دیوالی، دیوال کر کے آفت میں ہمارا،
 اسی سے سیکھ لی نازک خیالی، کمر باریک تیری پر ہوں قربان،
 یہ شام ناز کی ہے تیسز بالی، ہے عرشِ حسن پر پرواز اس کو،
 اکیلے آپ کچھ تھوڑے ہیں والی، ریاست حسن پر ہے ناز کا حکم،
 گئے آٹھ "اسیر" و "آزاد" و "حالی"، ہے بزمِ سخن کا اب رنگ بھیکا،

رباعي

تسا اهل سے کب دادِ وفا لیتا ہوں،
 صرف سے قدر و قیمت پا لیتا ہوں،
 وہ دوست کھان جن سے تھا دل کا پیوند،
 اب دشمنوں سے منکے دشنام دعا دیتا ہوں۔

قطرہ تاریخ وفات محمد بخش "واصف" حیدرآبادی

چون محمد بخش "واصف" شاعرِ لازمِ خیال،
 کرد از دلہای فاسی سوی عقبی انتقال،
 سالِ تاریخِ وفاتش این چنین "صادق" نوشت:
 "بادِ جنت جای "واصف" صاحبِ فطنت کمال"۔ (۱۳۷۲ھ)

(سنڌي)

کئي نہ ترک چو صیاد گرودار اچا،	رہي ٿي بلبلِ لالان چمن کان ڌار اچا۔
چڙهي ٿو هي گل و غنچہ اکين پر خار جيان،	بهار آئي، نہ آئين تون گلزار اچا۔
رہي نہ عزتِ دين ۽ نہ آبروي شرع،	روني ٿي استِ مرحوم زار زار اچا۔
جو خاک و خون پر سلطان ٿي حسين مثل،	ٿيو نہ دين جو پيدا ڪو جان نثار اچا۔
ضعيف پير ٿيو آھ فقير "صادق" پر،	جني ٿو عشقِ محمد پر هوشيار اچا!

جناب سولانا محمد ابراهيم صاحب گڑھی یاسینی

سال ۱۳۰۷ھ ۾ سندن تولد ٿيو. ابتدائي ڪتاب پنهنجي والد بزرگوار سولانا محمد هاشم صاحب وٽ پڙهيا، پوءِ سمورو علم پنهنجي وڏي ڀاءُ سولانا محمد قاسم صاحب وٽ پڙهي فارغ لتحصيل ٿيا. علامه سولانا عبدالغفور صاحب همايون، پنهنجي ڏوهن، موجوده سجاده نشين، سولانا عبدالباقي صاحب جي تعليم لاءِ کيس گورابو، جنهن کي سمورو علم پڙهائي فارغ لتحصيل ڪيائون. سندس مدرسي مان پوءِ ڪيترا طالب العلم ڪامياب ٿيا. جيئن ته مولوي يار محمد چنا، مولوي صدرالدين صاحب صحبت پوري، مولوي حليل الرحمان صاحب جوڌپوري، مولوي مفتي محمد علي صاحب جيڪب آبادي، مولوي جان محمد صاحب شڪارپوري، حافظ خير محمد صاحب اوچدي، مولوي عبدالعزيز صاحب درٻائي، ۽ مولوي حافظ محمد موسيٰ صاحب الياسيني، پنهنجي وڏي ڀاءُ سولانا محمد قاسم صاحب جي رحلت کان پوءِ شهر گڑهي ياسين ۾ اچي پنهنجي مدرسي ۾ پڙهائڻ ۽ فتويٰ نويسي ۾ مشغول ٿيا. سندن تصنيفات مان متعدد تحريرن جي علاوہ، قرآن شريف جي ڪن سهارن جو ترجمو مع تفسير، ديوان لافظ فارسي، مجموعہ تاريخ، ۽ پنجاهه مسئلن کن ٻيا ديني رسالا آهن، جن مان هيٺيان ڪتاب چاهي ۾ آيل آهن:

- (۱) ترجمو مشکوٰۃ شريف، ربع اول؛ (۲) رسالو ازالۃ الارتباب (فارسي)؛ (۳) رسالہ حکم، فوٽوگراف (عربي)؛ (۴) قوت ايمان (سنڌي)؛ (۵) العقول الصواب (سنڌي)؛ (۶) مسئلہ حج (سنڌي)؛ (۷) رسالہ جماعت ثانيہ (فارسي)؛ (۸) لباس النبي (سنڌي)؛ (۹) تعليم المسلمين (سنڌي)؛ (۱۰) آداب رسول الله (منظوم، فارسي)؛ (۱۱) 'ما مریدن' (منظوم، فارسي)؛ ۽ (۱۲) هداية العباد فيما يتعلق بالضاد (فتوا متعلق ضاد بتصديق قاري مدني).

هن وقت سندن عمر ۶۹ سال آهي. سنڌ بلوچستان مان شرعي استفتاء بڪثرت ايندا رهن ٿا، جن جا جواب ڏيڻ ۽ تدريس ۾ پنهنجو وقت گذاري رهيا آهن.

مولانا محمد يوسف عباسي

هي عالم سڳورو، ڪنگڙ جي ڀرسان "جڳب شينهن" نالي هڪ ڳوٺ جو ويٺل آهي. قرآن شريف پنهنجي ڳوٺ ۾ آخوند شير محمد وٽ پڙهائين؛ فارسي ۽ عربيءَ جي ڪجهه صرف مولانا محمد صديق ڪلهوڙي وٽ پڙهائين، جو اهو به ڪنگڙ جي ڀرسان "شولاري" ڳوٺ جو رهاڪو هو؛ ان کان پوءِ مولانا صاحب مختلف مدرسن ۾ گهڻن وٽ پڙهيو آهي. زياده مرصو جن استادن جي شاگرديءَ ۾ رهيو آهي، اهي هي آهن: (۱) مولانا شفيع محمد سجدي؛ (۲) مولانا مير محمد نورنگي؛ (۳) مولانا عبدالوهاب؛ (۴) مولانا محمد صاحب ڊيري غازي خان وارو، جنهن پهر جهنڊي ڳوٺ ۾ گهڻو وقت پڙهايو؛ (۵) مولانا حاجي حامد الله، ويٺل ٻيلو، تعلقو سجاول؛ ۽ (۶) مولانا خير محمد سنڪسي، ننڍي محمد خان وارو. پهاڙيءَ واري استاد (مولانا خير محمد سنڪسي) وٽ فارغ التحصيل ٿيو، ۽ دستاربندي ڪيائين.

مولانا کي تحصيل علم جو ڏاڍو شوق هو؛ سخت منعتي به هو. مشڪل مقامن کي ڪوشش ڪري زياده هڪو ڪندو هو. گهڻا ڪتاب بر زبان ياد به ڪيائين - جيئن ته "نصول اڪري"، "ڪافي"، "ايسا غوچي"، "تهذيب المنطق"، "سلم العلوم"، ۽ "منار متن" نور الانوار". منطق ۽ صرف ۾ ڪيس گهڻي مهارت آهي. مختلف هنڌن تي پڙهايو اٿس: (۱) جهرڪن ۾ پهر غلام فريد جان سرهندي مرحوم وٽ، (۲) جمڙالوءَ جي ڀرسان حاجي قادر بخش لغاريءَ وٽ، (۳) ٻيلو ۾ پير ضياءُ احمد وٽ، ۽ (۴) هاڻي نور محمد هاءِ اسڪول حيدرآباد ۾ عربيءَ جو معلم آهي. ڪيس مطالعي جو پڻ چڱو ملڪو آهي. ڏکيا ڪتاب به پڙهائي سگهي ٿو، ۽ پڙهايا اٿس. ڪيس لکڻ تي به سٺي قدرت آهي. شعر عربي ۽ فارسيءَ ۾ چئي سگهي ٿو. "معلم الصرف" نالي عربي صرف لاءِ فارسيءَ ۾ بهترين ڪتاب تصنيف ڪيو اٿس، جو اڃا مخطوطي صورت ۾ بهو آهي. سنڌي زبان ۾ "قواعد فارسي" ڪتاب تاليف ڪيل اٿس.

مولانا دين محمد ” اديب “ فيروز شاهي

مولانا دين محمد صاحب، تخلص ” اديب “، تاريخ ولادت شب جمعه، ۵، شوال ۱۲۰۳ھ مطابق ۲۱ مارچ ۱۸۹۷ع آهي. تاريخي نالو ” منظور حسين “ آهي. سچو (مؤلفه حضرت مولانا ثنائوي رحمہ) : ” شرف يافت دليا ز دين محمد “.

سند جو مردم خيز خطو، فيروزشاه تعلقو ميهڙ آهي. ميهڙ جيڪي چند شاعر، اديب، اهل قلم ۽ فاضل شخص پيدا ڪيا آهن، تن ۾ حضرت مولانا ” اديب “ هڪ خاص خصوصيت جو مالڪ آهي. سندن نسبي تعلق حضرت غوث الحق مخدوم بهاء الدين زڪريا ملتاني رحمہ جي خلفي ۽ وقت جي ڪامل بزرگ ۽ عارف زمانه حضرت مخدوم عبدالله صاحب عرف پير وچ آج واري سان لڳي ٿو. حضرت مخدوم عبدالله صاحب پير وچ کسي ٽي صاحبزادا - مخدوم محمد ابراهيم، مخدوم احمد، ۽ مخدوم اسحاق هئا. حضرت مخدوم پير وچ وڏي عمر وارو بزرگ هو. سندس عمر ۱۲۵ سال هئي. سندس مزار پراڻو اڃا به مرجع انار خاص و عمر آهي. سندس وچيون پٽ، مخدوم احمد، وڏو عالم ۽ درويش هو. پاڻ مخدوم محمد عثمان درويشي واري وٽان علم جي تحصيل ڪئي هئائون. سندس اولاد ۾ به وڏا وڏا عالم ۽ درويش پيدا ٿيا - جيئن ته مخدوم عبدالمجيد صاحب، جنهن مخدوم محمد عثمان شهيد متعدي وٽ وڏن علم حاصل ڪيو هو؛ مخدوم ميان خير محمد صاحب، بن مخدوم عبدالمجيد؛ مخدوم ميان خير محمد جو فرزند، علامه دوران حضرت مولانا عطاء الله فيروز شاهي، جو پنهنجي وقت جي علمي ڪرام ۾ هڪ چيٽو عالم ۽ سڀني فنن ۾ متبحر ” استاذ العلماء “ هو. سندس استادن ۾ مولانا عبدالرؤف صاحب مورائي ۽ مولانا نور محمد ۽ مولانا گل محمد شهدادڪوٽي مشهور آهن. مولانا عطاء الله فيروز شاهي، سنڌ جي وڏن عالمن مان هڪ وڏو عالم هو. سندس پهريون ۽ مشهور شاگرد، حديث ۽ فقه جو ماهر، مولانا حاجي حامد الله صاحب ميمڻ رحمہ (پيلي، تعلقي سجاول جو) آهي. ان کان سواءِ ٻيا به ويهارو ڪن سندن فارغ التحصيل شاگرد آهن، جن اطراف سنڌ ۾ وهي الله جي آري تي مدرسا کوليا، ۽ قرآن حديث ۽ فقه جي خدمت ڪئي. مولانا ” اديب “ فيروز شاهي به مخدوم احمد صاحب جي اولاد مان آهي، ۽ ان علمي ۽ روحاني خاندان مان کيس هر وجهه پخرو مليل آهي.

حضرت علامہ عطاء اللہ صاحب جن جي مدرسي ۾ مولانا "اديب" ابتدائي تعليم حاصل ڪئي، ۽ فارسي شروع ڪئي، جا مولانا جي وفات کان پوءِ سندن مدرسي جي ٻئي عالم مولانا عبدالرحمان صاحب وٽ "هند نامه" ۽ "نعمت نصائح" تائين پڙهي. پوءِ سنڌ جي مشهور استاذ العلماء حضرت مولانا الاهي بخش صاحب رحمہ (ويٺل ڪوٽ ٻانهو لاکپور، تعلقو ميهڙ) جي مدرسي ۾ داخل ٿيا. حضرت مولانا الاهي بخش صاحب تعليم جي فن ۾ واقعي ماهر هو، ۽ درسي ۽ ۾ يگانده وقت هو؛ شاعر به هو، ادب به هو؛ ان سان گڏ عالم به هو، متشبع ۽ دينه هو. سندس شاگردن مان اساذ العلماء حضرت مولانا عبدالڪريم صاحب ديروبي ۽ جهڙو پڳنده عصر علم ۽ صوفي، محقق ۽ فقيه آهي؛ ۽ حنا سيد حاجي علي اڪر شاعر صاحب ٻائي "جامعہ هريه" جهڙو سياستدان، ابوالبيان، نصيح اللسان، اديب، مقرر ۽ مذهبي پيشوا آهي. مولانا اديب صاحب، حضرت مولانا الاهي بخش صاحب جي شهرت ۽ شفقت، ڪلمات عملي ۽ فيوض باطني ڏانهن ڇڪجي آيو. پهرين ۾ "گلستان"، "بوستان"، "زليخا" هر سه دفتر، "انشاء ابوالفضل"، "بهار دانش"، "ڪندر دانه"، "نعمت لاحرار حاسي" ۽ "انوار هياي" وغيره وغيره تائين پڙعيا. مولانا "اديب" ابتدائي ۽ کان وٺي ذهين ۽ صاحب هو، تنهنڪري ايترو ڪتابن کي مطالب ۽ معاني، بديع ۽ بلاغت سميت تقريرن ۽ تشريحن - ن پڙهي، فارسي ۾ وڏو اعتماد حاصل ڪيائين؛ تحرير ۽ تقرير تي عبور حاصل ڪري، درسي ۽ ۾ شعر گولي به شروع ڪيائين. ان کان پوءِ، عربي ۽ جو مروج نصاب شروع ڪري، شوال ۱۳۳۳ھ ۾، پنجن سالن جي مسلسل محنت شوق کان پوءِ، دستار بندي ۽ تائين پهتا.

مولانا "اديب" جي طبع ابتدائي ۽ کان وٺي صلاحيت ڏانهن ماڻس هئي. سندن صحبت جن بزرگن سان رهي، سي زماني جا نه فقط عالم ۽ عارف هئا، پر وڏا شاعر ۽ اديب، سخن سنج ۽ سخن شناس هئا. حضرت علامہ عطاء اللہ رحمہ کان پوءِ، حضرت مولانا الاهي بخش صاحب رحمہ وڏو عالم ۽ شاعر هو، جنهن جي شاعرانه فيوضات ۽ ادبانه ڪلمات مولانا "اديب" جي لکڻ ادبي آڌارن کي زندگي بخشي، ۽ کوشه عادت مان ڪڍي نثر شاعريءَ ۾ آيو. مولانا الاهي بخش صاحب رحمہ جي فارسي توڙي سنڌي تحرير، شست ۽ شائست هئي. سندن ڪلام نيس انجام ۾ جدت ۽ ندرت هئي، فصاحت ۽ بلاغت هئي، -لاست ۽ رواني هئي، شگفتگي ۽ سادگي هئي؛ اهي جوهر هئا، جي مولانا "اديب" کي به مليا، ۽ مولانا جي شعر گولي ان عالم ۾ شروع ٿي. صالحن جي صحبت ڪري، مولانا "اديب" کي حضرت نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم - فداه امي و آبي - جن جو اشتياق مالا يطاق نصيب ٿيو. ان وقت پاڻ ڪريم صلي الله عليه وسلم جن جي شان اندس ۽ نعتيه ڪلام چيائون، جو سوز ۽ درد، مري ۽ اشتياق جي عشقان تصوير آهي. سندن نعتيه ڪلام اڄ تائين موجود آهي، جو هر وجه عروصي ۽ شاعرانه ڪلمات جو دليل ۽ سندن پنجه گوليءَ جو رنده ثبوت آهي -

”با رسول حمدا ترختر کن، زاريء من بين تڪلتر کن،
 شڪل آسان کن ر سر شفقت، مه جسينم نمسا تسم کن.“

هڪ صحافيءَ جي هن عربي نظم جو -ننڍن فارسي ترجمو ملاحظه ڪريو:
 ”ينا من لـر“ يـشـع“ مين“ حـنـز الشـعـير، بـ مـر خـنـتـار اـنـجـنـيـر عـنـمـي لـسـر يـر،
 بـسـا مـن لـسـر يـنـسـم اـلـنـبـل كـشـه، سـين“ حـوـف عـذـاب رـب“ اـلـسـمـيـر.“
 فارسي ترجمو:

(ا) نمودي نه سيري ز فان شعير، گريدي به دل بوريا بر -رير،
 نخفتي همه شب شفيع الوري، ز خوف عذاب خداي سمير،
 (ب) اي نڪردي -ري ارڻا شعير، اي گريدي بوريا را بر -رير،
 اي احوالدي همه شب تو کس، از عرس بطش مولاي -سمير

تعميل ۽ تڪميل کان پوءِ، مختلف عربي مدرسن ۾ پاڻ درس تدريس شروع ڪيائون۔
 خاص طور پات شريف ۾ حضرت علامہ مخدوم مولانا محمود صاحب عديقي رحه جهڙي
 عالم ۽ عارف جي ڪشش ۽ محبت کين پات ۾ ڪافي وقت رهائيو. اتي عربي نصاب پوريءَ
 طرح پڙهاياون*، ۽ علوم عربي جي علم حاصل ڪيائون ان سان گڏ، تحرير ۽ فتويٰ نويسي
 به ڪيائون. ان وقت کي باد ڪري، اڄ به هي سب پڙهندا آهن:
 ”يـلـاد“ بـيـهـا كـتـا و كـتـا سـجـيـهـنـا، اـدا اسـئـاس“ نـاس“ و اـلـزـمـان“ زـمـان“.

(يعني، اسان ڪن شهرن ۾ رهندا هئاسين ۽ انهن سان محبت رکندا هئاسين، جنهن وقت
 ان جا ماڻهو ڪامل ماڻهو هئا ۽ زمانو به سٺو زمانو هو.)

مولانا ’اديب‘ جي ڪمالات علمي ۽ لاءِ واهڻ جي، محدود زندگي، موروڻ نه هئي؛
 قدرت گهرو ٿي ته سندن جوهر بالمر ۽ ڪمالات علمي سان ادب ۽ اهل ادب مستفيد ٿين،
 تنهنڪري ڪنهن جسماني عارضي جي علاج خاطر حيدرآباد سنڌ به آيا۔ ۽ اهڙو آيا، جو وري
 نه موٽيا۔ اڄ تائين حيدرآباد ۾ آهن. مرحوم نورمحمد صاحب وڪيل، جو رڳو علوم ظاهري
 جو ڄاڻو ۽ قانوندان نه هو، پر مردم شناس به هو، تنهن مولانا ’اديب‘ جي صحبت ۽ محبت

* مرحوم مويي بيان رحمت الله ولد حافظ عبداللہ چيو، ويٺل وڪڙو تعلقو ڏوڪري، مولانا ’اديب‘
 جي -سات، وٽس فارسي ۽ عربيءَ جو سمورو نصاب پڙهي پورو ڪيو، ۽ وٽس -ستار بند ٿيو هيءَ ڏاڍو
 ليکڪ، صاحب ۽ ڊڪي هو سندس سڀ خيالات -چا هوندا هئا، ۽ ان جون استعارائون صحيح هونديون هيون
 دستار بنديءَ کان پوءِ به بههجي مسجد ۾ پڙهائيندو رهيو. سندس عمر تحرير ’وري‘ هئي؛ دستار بنديءَ
 کان پوءِ سال ۱۲۰۰ هجري ۾ وفات ڪري ويو۔ انا لله و انا اليه راجعون!

پهون تو ابي بهار حافظا ڏکھلا ڪنہ، حسرت ان عيچون به هي حو بن کلي سرچھا ڪنہ!
 سندس وفات جو تاريخي مادي آهي۔ ”فارغ البال“ (۱۳۳۵).

کي پاڻ لاءِ برڪت ڀريو سمجهي، مولانا کي پنهنجي هاسٽل ۾ ٻيڻن اسان مقرر ڪيو. اتي ساڍا ٽي سال امامت ۽ خلق جي خدمت جا فرائض انجام ڏيندا رهيا.

حيدرآباد سنڌ جي شهري زندگي، جديد علوم ۽ فنون ۽ مغربي تهذيب جي مصنوعي چمڪ دمڪ مولانا تي ڪو اثر نه ڪيو. هي پاڪ نهاد، صوفي طبع، عارفين ۽ عالمن جو صحبت يافتو، صالح مرد، جو وقت حيدرآباد سنڌ ۾ مقرر هو، اهو دين جي شغف، مطالعو ڪتب، مصروفيت اوراد و اشغال، ۽ صالحن جي صحبت ۾ گذاريندو رهيو. نه ڪي به جو پنج پوڪيل هو: بزرگان دين جي تصنيفات ۽ روحاني اتصال ۽ برڪت، آباري جو ڪم ڪيو، ۽ -

”هاران که در لطافت طبعش خلاف نیست، در باغ لاله روید و در بوم شورخس.“

جي مصداق، سندن خزيعه قلب ۾ الله جي سچي محبت ۽ رسول الله صلي الله عليه وسلم جي واهانه محبت پيدا ٿي: عشق عربي رسول، برق جان سوز، جي لمعاتي ۽ نبوضات عرفاني کان سندن ساهه قلب ”بيت المعمور“ بنجي پيو. ان زندگي ۾، دوباره، حيدرآباد کي چڱي، مرحوم نور محمد جي والد جي استدعا تي، مرحوم نور محمد جي ڳوٺ واپس آيا. ذکر ۽ فڪر سان گڏ، ديني ڪتابن جي مطالعي ۽ نصاب نظامي جي درس و تدريس ۽ اساتذ، خطابت ۽ خدمت خلق ۾ وقت گذارڻ لڳا. حيدرآباد مان هجرت ۽ نوري، مرحوم نور محمد لاءِ قابل برداشت رهي: پنهنجي ننڍڙي ڳوٺ جي اصلاح ۽ ديني خدمت جي بحال، مولانا کي هميشه لاءِ انگريزي دان ڪروڙ جي اصلاح ۽ ديني تربيت لاءِ واپس حيدرآباد آندو ويو، ۽ اهو سلسلو اڄ تائين جاري آهي.

عنده اسلام ۽ صوفياء ڪرام ۾، دور جديد جو عارف ڪامل، حڪيم الامت، حضرت مولانا شهبه محمد اشرف علي ٿانوي رحمه الله تعاليٰ عليه هي ذات گرامي ڪنهن به تعارف جي محتاج نه آهي. سندن تصنيفات ۾ تفسير، حديث، فقه، فلسفه، حڪمت، تصوف ۽ اصلاحي مقصد نظر سان اٺن سون کان زياده قابل قدر ڪتاب ۽ رسالا موجود آهن. سندن مواعظ حسنه، ترياق القلوب جي حيثيت رکن ٿا. هر طبع، هر ذوق، ۽ هر استعداد واري شيخ، معر ۽ جوان پُر شرب لاءِ سندن تصنيف اڪسير جو ڪم ڪيو آهي. سندن معتقدين ۽ متوسلين ۾ مولانا ظفر احمد ٿانوي، عبدالماجد درياددي، مولانا مفتي محمد حسن لاهوري، سيد سليمان صاحب لدوي، قري محمد طيب ديوبندي، مولانا حاجي شير محمد صاحب گهوٽڪي ۽ وارا مهاجر سرسي، مولانا عبدالباري لدوي، مولانا عبدالرحمان صاحب ڪيمپوري، ۽ مفتي محمد شفيع صاحب وغيره آهن. مولانا ”اديب“ اهڙي عارف ۽ روحاني حڪيم جو نه فقط معتقد آهي، پر مرشد مصداق به. سندن اخلاقي ۽ اصلاحي مواعظ ۽ رسالاجات جي مطالعي ڪرڻ سان، مولانا سان ڪن قلبي رابطو، روحاني ۽ مريدانه تعلقات هڪم پيدا ٿي ويا: پاڻ ارڙهن سالن جي عمر ۾ ”ٿاڻه پون“ پهتا ۽ حضرت جي دست بومي ۽ صحبت مان مسعود ٿيا: بيعت لاءِ درخواست ڪيائون، جا ڪن مصلحتن ۽ مناسب علمي جي مناسب نه هجڻ سبب قبول نه ٿي. پر دور طالب علمي کان پوءِ

قبول فرمايائون. مولانا ٿانوي، دسوي پري، مريدِيءَ جي خلاف هو. نا اهل، نا پخت، هرجائي ۽ رياءُ سڌ ڪي ويجهو اچڻ ۽ ڏيندا هئا. ان ٿانوي، سندن معيار موجب، چڱي انداز ۾ استعداد ۽ صلاحيت وارا ماڻهو پيدا ٿيا، جن کي سندن بيعت جو شرف حاصل ٿيو آهي. باقي معتقدن جو انداز لکن ڪن پاهه آهي. الحمد لله، هو مولانا "اديب" اهڙي عارف ۽ حڪيم الامت جي معيار تي پورو آيو، ۽ کين حلقهءِ ارادت ۾ داخل ڪيو ويو. مولانا "اديب" ادب ۾ پاڻ کي اڃا تائين صلب العلم، ۽ تصوف ۽ طريقت جو لوسفر سالڪ سمجهن ٿا: اها سندن اڪساري آهي، ورنه سندن باطن ڪوٺو چڱو آهي. پاڻ رکيو ڦال جو صاحب نه آهي، پر حال جو صاحب به آهي، ۽ جذب ۽ وصال جو طالب پڻ.

شعر و شاعري: تصوف ۽ شاعريءَ جو تعلق، جسم ۽ جان وارو واسطو آهي. شاعري شاعري، تصوف جي ترجمان آهي. بالخصوص، فارسي شاعريءَ ۾ "سنائي"، "عطار"، "روسي"، "حافظ"، "سعدی"، "خسرو" ۽ "جاسي" جو ڪلام عارزان لکات ۽ صوفيانا تعليمات جو بيش بها خزانو آهي. مولانا هڪ صالح ۽ باذوق طالب العلم هو: نفاست ۽ نزاکت هئي، خيالات ۾ ڀاڪير گي هئي، زبان ۾ تفنگي هئي، ڪلام ۾ رواني ۽ برصتگي هئي، سارو ماحول عالمانه ۽ شاعرانه هو. استاد ۾ سڀ استاد وڏا شاعر ۽ اهل زبان هئا، تنهنڪري کين شست ۽ شائست ملڪو پيدا ٿيو: رقت سان گڏ جذبات ۾ شوقيه حدت پيدا ٿي، شاعريءَ جو چشمه جاري ٿيو. حضرت مولانا الاهي بخش مرحوم جي صحبت ۾ شاعريءَ جي شروعات ٿي، ۽ هتي رويتري آهي - "الشهر" زید قز دہ!

۱۳۳۰ھ ۾، فارسيءَ سان گڏ سنڌي شاعري به شروع ٿي. اڪثر ڪري نعتيه ڪلام چيو ويو. ان کان پوءِ اصلاحي، قومي، اخلاقي ۽ تاريخي ڪلام چيو ويو، جو ان وقت جي سنڌي رسالن ۽ اخبارن - "آفتاب"، "الحق"، "الاسين"، "الاسلام" ۽ "الكاشف" - ۾ شايع ٿيندو رهيو. مولانا فتح محمد مرحوم جي مدير هجڻ جي دور ۾، "الحق" اخبار ۾ نظم سان گڏ نثر به مرڪب پيدا هئا. مولانا فتح محمد مرحوم، مولانا اديب جي ڪلام ۽ مضمونن کي خاص طور نمايان جاءِ تي شايع ڪندي، تعارفي ۽ تعريفِي نوٽ لکي، مولانا جي همت المرائي ڪندو هو ۽ مولانا کي شوق جاري رکڻ جو ٽاڪيد ڪندو هو.

هن هلندڙ دور ۾ مولانا جي سخن فطري ۽ سخن سنجي تسليم ٿيل آهي. شاعريءَ جي هر صنف تي سندن معياري ڪلام موجود آهي. "الوحيد"، "توحيد"، "اديب" ۽ ٻين رسالن ۾ سندن ڪلام شايع ٿيندو رهيو آهي، ۽ نهايت قابل تعدين، عالمانه ۽ پخت پايي جي شاعري آهي.

سندن فارسي ڪلام هاڻي سنڌ يونيورسٽيءَ هڪ فارسي ايم. اي. جي متعلم جي ذريعي جمع ڪرائي، يونيورسٽيءَ ۾ محفوظ رکيو آهي، جنهن کي يونيورسٽي شايع ڪرائيندي.

انهيءَ ايم. اي. جي فائل شاگرد، مولانا 'اديب' جي کڏ ڪمپل ناسي ڪلام تي فل اسڪيپ سائيز ٻني تي ايڪهٽ صفحن ۾ الڪريزي ۾ تصويرو لکيو آهي، اهو ٻن سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ محفوظ آهي. اهو شاگرد خوش نصيب چيو، هو انهيءَ ڪلام جي خدمت ڪرڻ جي برڪت سان، پنهنجن سڀني همدرسن ۾ فست ڪلاس ۾ پاس ٿيو.

فن تاريخ گوئيءَ ۾ پاڻ عديم المثال آهن. سرزمين سنڌ ۾ ڇهڻو تاريخنو شاعر ڪين ٿيو آهي. "مادهي قاريخي" جا سوين مثال موجود آهن، جي لاجواب آهن. اڏا اهل فن هندستان ۾ به ٿورا ملندا. مولانا جي همداوليءَ جو اهو هڪ دليل آهي. اڄڪله غزل چوڻ ٿي شاعريءَ جو ڪمال آهي، پر مولانا غزل کي به افاديت لاءِ استعمال ڪري ٿو؛ ان مان گڏ مثنوي، تاريخ، قطعہ، مسدس، ترجيع بند ۽ ترڪيب بند ۾ به بدلولي رکي ٿو. مرثيه گوئي ۽ واقعي لکاريءَ ۾ به پينال آهي. مرحوم نورمحمد تي چيل مرثيو، هندستان جي وڏن وڏن مرثيه نويس شاعرن کان مٿي آهي.

حضرت خواجہ مولانا محمد حسن خان صاحب سرهندي رحمۃ اللہ علیہ، مولانا 'اديب' جو هڪ طالب علميءَ جي زماني جو تحریر ڏنو: پاڻ ڏاڍو خوش ٿيا، ۽ فرمايائون ته "هنوز آغاز ست، خوش ڪلامي ش متوقع" (اڃا آثار آهي، سٺي شاعريءَ جي اسيد آهي). حضرت مولانا الاهي بخش 'سندن استاد' هيءَ مصرعو: "ڪار به اعمال به سبب خجالت ڪرده ام" ڏسي، طالب علميءَ جي زماني ۾، مولانا 'اديب' تي اعتراض فرمايو ته "جا خجالت جي ڪري ڪار به ڪيا اٿين؟" ان تي مولانا 'اديب' عرض ڪيو ته "ڪار به" کي حجات جو ڪارڻ بنايو اٿم". مولانا ٿوري اڪر کان پوءِ فرمايو ته "تو سنو شعر چوندين" اهو سندن چوڻ مقبول ٿيو.

تصنيف ۽ تاليف: مولانا صاحب شعر و شاعري، درس و تدريس، اوراد ۽ اشغال، سلوڪ ۽ طريقت سان گڏ، تصنيف ۽ تاليف جو ڪم به خاموش نموني ۾ ڪندا رهيا آهن. سندن تصنيف زباده تر، مولانا ٿانويءَ جي ترجمي تي مشتمل آهي، ۽ پاڻ مولانا ٿانويءَ وانگر "بلامعوضه" ڪتاب وقف ڪيا آهن، ۽ هر شخص کي ڪتاب بنا معاوضي ڇڏڻ ڏيندا آهن: جيڪڏهن ڪو سٺي ڪاغذ تي ۽ صحيح نموني ۾ ڇاپڻ جي ضمانت ڏيندو ته پوءِ ان کي اجازت ڏيندا آهن. سندن مخلصانه جذبو ۽ استغنا مولانا ٿانويءَ جي برڪت ڪري آهي. ان بزرگ به پنهنجي تعسفات کي وقف عام فرمايو آهي. سندن ڪتابن جو مختصر تعارف ڪرائڻ مناسب سمجهان ٿو.

- (۱) "جزاء الاعمال": مولانا ٿانويءَ جي اصلاحي ۽ اخلاقي رسالي جو ترجمو، "اصلاح الاحوال" نالي ٿيو آهي، منجهس دنيا ۾ چڱن ڪمن مان نائدا ۽ براين مان نقصان بيان ٿيل آهن. (۲) "بهشتي ڪوثر": مولانا ٿانويءَ جي مشهور معروف مخبر ۽ مسوط ڪتاب "بهشتي زبور" جي بهترين حصي جو شڪفته ۽ پراثر سنڌيءَ ۾ ترجمو؛ شائع ٿيل آهي؛ هينئر ڪمپاڻ آهي. (۳) "علاج النعظ والوبه": هي مولانا ٿانويءَ جي اصلاحي رسالي جو ترجمو آهي؛ لهائيت

عمدو ۽ پراثر آهي؛ اڃا شايع ۱ ٿيو آهي. (۱۵) ”زاد السعيد في العلماء علي النبي الوحيد“؛ فضائل
 صلوات بر مفيد اصلاحي رسالو آهي؛ اڃا اڻڇپيل آهي. (۱۶) ”لور ۽ اهل اور ترجمہ خاتم الانبيا“؛
 مولانا مفتي محمد شمع ديوبنديءَ جو صورت نبوي بر هڪ معياري ۽ مختلف تصوير ۾ ترجمو
 آهي، جو اڪولن ۾ داخل نصاب ٿي چڪو آهي. (۱۷) ”علم الاخلاق عرف اسلامي اخلاق“؛
 اسم غزالي رح. جي اربعين جي ٻين ٽيهن فصلن جو شست ۽ ڪتاباب ترجمو آهي، رٿا انصاف
 تي قائم آهي؛ نهايت معياري ترجمو آهي، ۽ عربي يونيورسٽي حيدرآباد سنڌ جو شايع ٿيل آهي؛
 قدیم ۽ جديد تعليم دانه بزرگن لاءِ نهايت ڪارآمد ۽ سبق آموز، اسلامي ۽ اخلاقي جز آهي؛
 عائلي ٻيو دفعو ڇپيو آهي. (۱۸) ”چهره کشای مثنوي، ترجمہ ”رونمای مشوی“، مولانا رومي
 رح. جي ”مثنوي“ جي ديڄاڻي وارن ڇاڻهن بيتن جو نظم ۾ شرح آهي؛ ٻي دفعو شايع ٿيو آهي.
 (۱۹) ”اختصار مثنوي“؛ مثنويءَ جي ڇهين دفتر جو ترجمو آهي؛ مولانا الاهي بخش ڪوٽڙيءَ،
 مولانا روميءَ جي سناسي ارشاد موجب ۱۴۱۶ھ ۾ لکيو آهي، ان جو منظوم ترجمو مولانا
 ’ديب‘ ڪيو آهي. (۲۰) ”حيات المسلمين“. حڪيم الاست ٿانوي رح. جو اصلاحي رسالو آهي؛
 آيات قرآني ۽ احاديث نبوي سان پورا ۲۵ باب رٿيل آهن؛ مومن رتدگيءَ جي لاءِ عارفانه
 دستور العمل آهي؛ زير طبع آهي. (۲۱) ”منع الانار عن وضع الايدي علي لقدم“؛ عربي
 زبان ۾ آهي؛ پهرن ٻوڻ جي تعظيمي رسم بابت عدم-حواز جو فيصلو ڏيکارڻ سان ٿيل آهي؛
 شمس وڌن عالمن جون تصديقون آهن؛ اڃا اڻڇپيل آهي. (۲۲) ”مجموعۃ الاشعار فارسي“؛
 هي مولانا جو بيان آهي، جنهن ۾ مختلف شاعرن جا اٺ سو کن اشعار گڏ ٿيل آهن، تصور
 ۽ اخلاق ’ادب ۽ تهذيب‘ اصلاح ۽ تربيت لاءِ نهايت مفيد مجموعو آهي؛ اڃا لڳيل آهي.
 (۲۳) بهشت جي ڪنجي-لماز ۾؛ (۲۴) ”معلم الاسلام“؛ چار حصا، عفاذ ۽ ارڪان-لماز
 ۾؛ (۲۵) چاليهن دعائن جو ترجمو؛ (۲۶) ”ڪليات ادب“؛ نظم؛ (۲۷) صبح ۽ شام جون
 دعائون؛ (۲۸) ”خلاعي راشدين“؛ (۲۹) ”كشف المحجوب“ جو ترجمو-ايءَ سندس ڪتابن
 آهي؛ (۳۰) ”اخلاق النبي“؛ (۳۱) ”اشرف العلوم“؛ ترجمو منظوم مثنوي مولانا روم، ٻي دفعو
 مولانا ’ديب‘ جو هي معرڪه الارا شاهڪار آهي، جو مولانا جي حيات جا وڏا حواس آهي ٻي.
 مثنوي شريف ڏانهن توجهه ۽ ذوق پيدا ٿيڻ جا ڪيئي سبب آهن؛ سرور شاعر، جو
 مولانا جو زاد ٻار آهي، جتي سندس تعليم ۽ تربيت ٿي، ۽ جو علامه زمان لاءِ لاهه حضرت

۽ پروفيسر سعيد نقيسي اڳواڻي، ”مولويءَ در پالستان“ جي عنوان سان، لکي ٿو
 ۽ ڊاڪٽر حراسر اين کشور بزرگ و دوستان اور علماء و مشير ذاتي مشهور مثنويءَ مولانا
 رحمت در حيدرآباد سنڌ پير سرحد خيبر، خوش حصار، دارالعلوم حيدرآباد ۾ پڙهڻ ۽ ترجمو ڪرڻ ۽ مولانا
 ديوبند شاهي، نيڪ دوره ترجمو مولانا شمس دفتر مثنويءَ مولانا رحمت دهر دهر برادر برادر مولانا
 ڪرده امت باڪمال خصوص و سهردي بي بي ڪارڊنگ (سنڌ ۴۷ و ۴۸، رسالو ”هلال“ ڪراچي، نومبر ۱۹۵۶)

مولانا حاجي عطاء الله رحمة الله عليه جي وقت، علم ۽ فضل، ادب ۽ فيض جو شهره آفاق مرڪز هو: اتي سوين اهل الله ۽ اهل دل عالم ۽ بزرگانِ دين ايندا هئا، ۽ حضرت علامه جي ”انفيهانءِ محفل“ منجھي، ”فقيرانءِ مجلس“ ٿيندي هئي. پاڻ بنا ساز جي سماع ڪندا هئا، ۽ فراغت جي وقت ۾ ”مثنوي شريف“ نهايت رقت آميز ۽ دلڪش لهجي ۾ ويهي پڙهندا هئا، ۽ روحاني طمانيت ۽ وجد انگيز ڪيفيت حاصل ڪندا هئا. مولانا ’اديب‘ جهڙو ذڪي ۽ ذهين طالب پنهنجي استاد محترم جي ان تائز ۽ جذب کان متاثر ٿيندو هو. غالباً ’مثنوي‘ سان قلمي رابطي جو پهريون دور اهو ئي هو. ساڳئي وقت، مولانا عطاء الله رحمة الله عليه درس نظامي جي خلاف قانون، منتهى طالبن کي مطول سان گڏ مثنويءَ جي عارفانه رموز ۽ اسرار مان به سيراب ڪندا هئا، جنهن کي ڏسي ۽ ٻڌي، مولانا ’اديب‘ جي دل تي مثنويءَ جي عظمت ۽ جلالت جو غيرقائي اثر پيدا ٿيو. اهو سبب آهي، جو ان زماني جا عالم اڳتي هلي ڦاٽل سان گڏ حال جا صاحب ٿيا. مگر اڄڪلهه رڳو ”قال ۽ قال“ آهي، ”حال“ ڪو نه آهي.

”مصرعه ۾ لڳو لڳ ٽي اخلاصون هجن، انهن جو سنڌي اضافت جي نشانين ظاهر ڪرڻ سان گڏ ترجمو ڪرڻ، حوصلي ڪن نه آهي نه ڇا آهي؟ ڏسو هڪ بيت جي ٻوئين مصرعه: ”عڪس مهرويان پستان خدا ست“

— پر انهن ڏکين چارهي هوليءَ ۾، هڪ بيت جو ترجمو هڪ بيت جي التزام سان نه ڇڏيم: راتيون جاڳيس، اڄ جو اٿيس، مشڪل جاين تي نااميديءَ ڪري رٿن جهڙو ٿيس؛ مگر ان بيدهءِ رياض عين نااميدي ۾ رٿن نه ڏٺو، بلڪ رٿن جي بچاءَ ۾ ڪدم ڪلايو، ۽ مشڪل کي ڪدم آسان ڪري ڏنو. انهيءَ ڪري، معمولي ٻين کان به بعضي مشڪل ٻين جو ترجمو تمام فصيح ٿيل آهي، جنهن تي نه صرف زبان الحمد للهِ ٿي چو، بلڪ ان سان گڏ نظم به اهو مرض ادا ٿي ڪيو.

مولانا ’اديب‘ جي سٺين لفظن مان سندن همت، خلوص، محنت ۽ دلي شغف جو پتو پوي ٿو: ان سان گڏ ’تائيد غيبي‘ جي به خوشخبري معلوم ٿئي ٿي. الله تعاليٰ کين توفيق عطا فرمائي جو ”اشرف المعلوم“ پايدءِ تڪميل کي پهچي ويو، سنڌي ادب ۽ تصوف ۾ نمايان اضافو ٿيو، ۽ مولانا لاءِ نجات آخروي جو باعث بڻيو! خدا مولانا کي حيات خضري عطا فرمائي، اعمال صالح ۾ مشغول رکي، ۽ خاتمو بالمعير ڪري. بهرمت سيد المرسلين، و امار العتقين، صاحب التاج والبراق والعلم. — آمين!

مولانا ’اديب‘ جي صاحبزادي محمد منير وڪيل (بي.اي.، ايل.ايل.بي. — ميڊلسٽ) کي تاليف جو شوق پنهنجي والد کان ورتي ۾ مليل آهي. طالب علميءَ جي زماني ۾ هن ”اڪامرا-اسامي“ نالي هڪ سلسلو شروع ڪيو آهي. اُسي بزرگن جون مختصر سوانح عمريون، ستن ٻاڳن ۾، شايع ٿي چڪيون آهن. ۽ حصا خاص سنڌي بزرگن جي حالات ۾ تيار ٿيا هئا آهن، پر اڃا ڇپا نه آهن. ”تعليم الدين“ جو به ترجمو ڪيو اٿس.

مولانا 'ادیب' جی منظوم کلام جا جملي بیت تقریباً ایکسٹھ ہزار و کچھ زیادہ
 آہن۔ چوبیس ہزار چھ سو و سٹک بیت "مثنوی" جی ترجمي جا ہارہن سو احتسام 'مثنوی' جا
 ڈیڑھ ہزار سنڌي ۽ ۲ مختلف نظمن جا ۱۰۰ سو بیت عربي ۽ ۱۰۰ ڈیڑھ سو بیت اردو جا
 ۱۰۰ سو ایکسٹھ بیت "چہرہ کشای مثنوی" جا ۲ ڈیڑھ ہزار فارسي بیت۔

منظوم کلام

(فارسي)

عاجر از تفسیر شمس و لیل تو، این جریرا از حدیث حسن تو 'سلم' بخاری در تفسیر
 عقل کل بلبل صفت در باغ علمت در صغیر، جبرئیل از حق تعالی در جناب تو صغیر
 چشم صدیق از جمال و حسن تو روشن، بصیر، دیدۀ بوجہل از برق جمال تو صغیر
 در صیبا گشته 'علی' از عشق ذات تو جوان، 'باب شہر معرفت' زان آمدہ شاعر شہیر
 لوح محفوظ ست تعبیر دگر بہر دلت، ذرہ ذرہ کرد روشن پیش تو مہر مہر
 از ازل گل را رسیدہ شمع از خوشبوی تو، بلبل از سوز دلت دریافتہ سوز ضمیر
 دفتر ہارینہ نی، بل گہ شدہ جملہ کتب، در شبستان جہان قرآن بود شمع منیر
 سوي لہمي سوي نھمان را نموده بدحواس، نثار را دانند نثار و نور را نثار سمیر
 چون شود اضل اجل شامل بحال عاصیان، گردد از یمن شفاعت نثار عکس زہریر
 سہر تازی کرد سور 'فارسي' را بر فلک، دیدن این نور بر خفاش گردیدہ غیر
 ذات پاکت مظهر کامل برای ذوالجلال، مصلح در رنگ تو مصبوغ رنگ ہی نظیر
 جنتنا سوتلی رنوتا 'احمد' مین ریشنا، ریشنا رنہ کتریم 'یسر' سوتلینا السعیر
 از کمان فضل تو یک نثار مو گفند نشد، گرچہ در ہر دور جہدی میکند جہ غفیر
 التجا دارد بدو گاہ رفعت سگ 'ادیب'، بہر حق گردان دلم را تا ابد در حق ابر

* * *

ہر رولق و خوش آمدہ بازار اہل دل، باغ ارم کجاست چو گلزار اہل دل
 ہرگز ز ہساد تہند نصیرد چہ راغ شان، ماسون ز ہساد شمع ہر انوار اہل دل
 ہر رنگ ہوت دل مدہ، ای خیر خواہ دل، ونکین کنش ہبغہ دلدار اہل دل
 دل مردہ شد ز صحبت دل مردگان دہر، ہا رب، مدام ساز مرا جبار اہل دل
 تقید تن ہست لمی زہدست 'ادیب'، بکزین ہیء صلاح دل اطوار اہل دل

■

موگان مہوش ست چساں؟ کو سان سان! چون در کمان سان دکشد، کو اسن اسن!
 تیر فراق کرد مرا چون کمان کمان، ای سرور من! بیا ہیر من چمان چمان!
 در دور فتنہ زای تو اسن و اسن کجا؟ آہو ز چہر تست ہبجرا رمان رمان!

بشکست بار هجر تو اعظم گردنس،
چون نازلین خویش ندیدم یک حسین،
ای سست عهد و چست جفا، میروی کجا؟
چون بسته شد بزلف تو شیر دل "ادیب"؟

هان، مومیای وصل بده دو زمان زمان!
هر چند گشته ایسر بسی در جیهان جهان!
برسینه و سر من یک شب پمان پمان!
در شیر دل نبود چنین گمان گمان!

ای گل، ز تست در دل من خار، الغیث!
در راه عشق فرق سراقب کجا شود؟
مقبول عشق هست بهالم ذلیل و خوار،
مردان عشق را نسزد زبنت جهان،
خطت بگرد روی تو چون هاله گرد ماه،
لزد یک روی سرخ تو زلف سیاه چیست؟
هان، "الن" ترایی، آمده در گوش من "ادیب".

نالم هزار وار ز آزار، الغیث!
در یک صف ست بنده جهاندار، الغیث!
سردار می نهند سر دار، الغیث!
باشد بدلق گوهر شهوار، الغیث!
گسوی پیچدار تو چون مار، الغیث!
این ست برخیزند زرمار، الغیث!
"آرئی" بگفت ار چه من زار، الغیث!

قصیده نعتیه

ایمان بشود تازه ز آذکار محمد،
گردید همین تیره زمین رشکِ سعادت،
در عشق محمد نشوی تا که توفانی،
ز اسلام کسادی ست بیزار مذهب،
آن اخترِ رسل، خاتمِ رافض و کدالات،
هر لحظه برش ست گذر شامِ دو عالم،
تا روز قیامت بنوازند بدلیما،
اسلام باقصای جهان برد صحابه،
اسلام نیمفزود بشمشیر و بصلصهار،
"سبحان عرب" گنگ زبان کرد بیانش،
اخلاق بمعراج کمال آن برسانید،
ایشان مجتبر همه اصحاب نموده،
از بدو جهان تا بهمین دور مؤخر،
در غار حیرت کرد عبادت بجوایی،
ببخود شود و وجد کند عاقل و هشیار،
آهنگِ حجازی ست گدازنده دلها،
تسلی، صبا! گو ز من بلبلِ لالان،
و و چه لصبیب ست گر از لطفِ نیگاهی،

کردار نبی میدهد انوار محمد،
چون قانت بر او مطلع انوار محمد،
عارف لشوان گشت باسرار محمد،
شد روز نزول رونق بازار محمد،
مرحوم شده خلق ز ایشان محمد،
بممثل شده همت افکار محمد،
هر روز همین لوت یک چار محمد،
هر معجزه شد لشکر جرار محمد،
افزود باخلاص ظفر بار محمد،
مغلوب شده جماعه بمضار محمد،
ای بنگر ابرار لکوکار محمد،
بین در "دار" و نیز بانصار محمد،
گیتی نبزائید چو اصرار محمد،
از بندگیش پرس ز کھسار محمد،
از شهر مدینه در و دیوار محمد،
هر نجد کند وجد بآثار محمد،
هر گاه شوی داخل گلزار محمد،
یکبار شود سوی دل افکار محمد!

پیدا بهین نظم بگردید جلالت
با من مکن ای دوست! حدیث عمرو زید
از دلمر هسواء و هوس آزاد مرا کن
امید که بخشند بما خرقه "ادبیا"

در آخر هر شعر بنکرار "محمد"
با بنده بگو صرف ز اخبار محمد
این بنده شود محض گرفتار محمد
هستم چو ما مطرب سرکار محمد

(مطلع ثانی)

هر دیده‌وری می کند اقرار محمد
اخلاق بگیتی ست ز آثار محمد
از فیض نبی جهل شد و علم پیفزود
"مندی" ز عرب دولت جاوید گرفته
در مشرق و مغرب ز عرب شعر ادب تافت
دادند همی پاکره در نعل بهر سال
با خاک لکیرند همه جود و سجودت
هان، هیچ نیرزی بجز از عشق عزیزش
ای عشق لبی هست گرانمایه تمامی
در جای خطرناک علی خفت بجایش
پروانه صفت خاق ز هر سمت در آید
بشو که خدا عفو کند مجرم خود را
آزادگیر باعشر آزار دلسر شد
بزار ز عقل ست همین خاطره مجنون
از دوستی خلقی رهانیر دلسر را

خفاش - صفت می کند انکار محمد
شد روشن تر چرخ ز انوار محمد
در پارس فروغ آمده ز انوار محمد
این ست قمرگیر ز گلزار محمد
خفاش کجا بنگرد انوار محمد
این ظلمر شده خشم ز اخبار محمد
گر می کنی ای بهیخبر انکار محمد
باید بجهان گشت خریدار محمد
صدیق همه داده بشد یار محمد
صدیق بجهان رفت سوی غار محمد
بر شمع - صفت قیبر پُر الوار محمد
اما نکنند عفو گنهگار محمد
با رب بکرر ساز گرفتار محمد
کن بند بگیسوی گره دار محمد
خواهر که شود بلبل گلزار محمد

کن عرض "ادبیا" ز خداوند تعالی:

تولیع عمل بخش بگفتار محمد!

دنیای ادب را شده معمار محمد
قیاض جهان مشفق و غمخوار محمد
آن انصح و ابغ ز بلغان عرب بود
با شاهد مقصود هر آغوش توان شد
"تولاک" بیءشان نبی شاهد عادل
غم نیست گر از تقدیر عمل مایه ندارم
مصلح نه چنین دید زمین و له زمانه
شیرین ز شکر شیر شده لاسر لذیذش

کرده بجهان شاعر و نثرار محمد
دلجوی جهان دلبر و دلدار محمد
در وقت سخن بود گهر بار محمد
از متحرر تو مثل بضماندار محمد
از بهر جهان باعشر اظهار محمد
از جود غنی سازد سردار محمد
اشرار بدل کرد باخبرار محمد
هر لحظه بگوئیم و له صد بار "محمد"؟

گہر لند بہر کار مددگار محمد،
 از لطف برون ساختن از نار محمد،
 از امر جہان کرد سبکسار محمد،
 آزاد چہان کرد ز اوزار محمد،
 گر باز کند عود دگوبار محمد،
 قرآن و احادیث و ہر آثار محمد،
 با حسن عمل نیز بگفتار محمد،

* * *

جبریل امین خادم دربار محمد،
 بر شوره دمد سبز برفتار محمد،
 کان راست بجان و جگر آزار محمد،
 از حب شود مطمح انتظار محمد،
 شال شود تا کہ باقرار محمد،
 برتر ز ہمہ کمثل اطوار محمد،

در مکتب عشق ست ہمان مرد ادیب،
 گردید سرہ آنکہ ہمہیار محمد،

(اردو)

اے فنا، کھون لہ میں ہار دگر مجھے،
 فانی رہوں، رہے نہ کسی کی خبر مجھے،
 مائیکے ہے قاتل سب بحر و بر مجھے،
 اسپہ میکھا عروج کا یا رب ہنر مجھے،
 بزدل ہے عقل لیکر مجنون کر مجھے،
 اکسیر اشرفی سے بنا خاص زر مجھے،
 ہے رہبر حقیقت شاخ و شجر مجھے،
 کرد و دعا کہ اس کا ہو حاصل اثر مجھے،
 لیجاتے ہیں کدھر کو بھی میرے مجھے؟
 تو دل میں یاد آتا ہے شام و صبح مجھے،
 کرنا اشار آپ ہے جان و جگر مجھے،
 اللہ سے دعا ہے ملے سامہ پر مجھے،

ملجائے دو گھڑی کو جو تیری نظر مجھے،
 ملجائے دو گھڑی کو جو تیری نظر مجھے،
 ہر بات میں خدا کا اگر میں رہوں مطیع،
 عرض برین کا زیند ہے احمد کی پیروی،
 پر غوف راہ منزل لیلیٰ ہے خارزار،
 ہے اتباع پیر کا اکسیر ہے نظیر،
 زنجیر پا ہے زلف بیتان راہ یار سے،
 "اللہ کیے بنو، نہ بنو لہس کیے غلام"۔
 کچھ ہے خبر کہ دین کا سامان ٹوٹ کر،
 ظالم کبھی تو بھولے سے مجھ کو بھی یاد کر،
 سن! نقش پای یار کو کرتا ہوں میں تلاش،
 لیجاتے ہار تک یہ میری کوئی روئداد،

ڪر رشڪِ ملو، هو ڪي ڏرا جلاو ڪر، مجھي!
 عريان اهي ڪا حسن هي ڦٽل مگر مجھي!
 دن رات اسڪا تجربو هي خوبشتر مجھي.
 هي عمر پور مين پھلي خطا، عفو ڪر مجھي!
 خاصون ڪي سيند صي ماري نورِ نظر مجھي!
 ديدار ڪو دوست نصيب ”اديب“ هو،
 ليشد ڪر زياده ڏاڍ در بدر مجھي!

(سنڌي)

بلند اخلاقي جو نادر مثال

حور و پري جي رشڪ هڻي هڪ عرب ۾ زال،
 مشهور ان جي سولهن عرب ۽ عجم ۾ ٿي،
 جاري انهيءَ جو حڪم ٿيو ملڪ حسن ۾،
 موڪل انهيءَ جا تير، ڪمان جان پرون ٿيا،
 گيمو انهيءَ جا سنبل، رخسار رشڪ ڪٽل،
 رمضان جي عيد ڄاڻ ڏسن هن هلال جو،
 علم و هنر ڏن ٿاڻ جهلي ان جي حسن جو،
 صاحب نظر انهيءَ جي نظر سان ٿيا شهيد،
 بجلي جان ان جي جلوي ڪيا ڪيترا هلاڪ،
 ڪسيو بصر جو نور الهيءَ شمع جي شمع،
 پڻ گفتگو انهيءَ جي هئي جا ذبحِ قلوب،
 سحر ٻيان سان ڪيا مسحور ان بليغ،
 دشمن جي قتل لاءِ سندس سيف ٿي زبان،
 آواز قوت روح، سندس حسن خطِ نفس،
 هر ملڪ جا حسين انهيءَ کان سڪڻ لڳا،
 ٿوپا انهيءَ جي چار ڌنن ۾ پٽي ويسا،
 رخ، زلف ان جو ڪافر، مؤمن جي دل جيان،
 هن کان بچاءُ ڇا نه ٿيا ڪارگر آهيا،
 آبِ گهٽر کان وڌ ٿيو ڏندن جي دَر جو آب،
 هاروت ان جا هالڪس، هاروت مبتلا،
 دنيا جي ڪنڊ ڪڙڇ منجهان آيا آهار،
 عقل و هنر جا حيل ڪيائون هزار، پر

حسن و جمال ۾ نه سندس لائسي و مثال:
 ورور زبان خلقي سندس حسن جي مثال:
 ٿي هاڪ ان جي حسن جي منجهه بحر، پر جبال:
 گيسو انهيءَ جا دامن ٿيا، دانه ان جا خال:
 بدر منير چهرو، پرون ان جا چن هلال:
 ان کي ڏسي ٿيا ٿي ڏٺون، چولين جان چال:
 عابد مثالِ شيفت، مجنون سا ڪمال:
 هن تيغ حسن سان ڪيا صدمه جوان حلال:
 ڪيئي رساها زهر نظر ان جي، در زوال:
 نور نظر ڪسڻ ۾ هئس برق جو ڪمال:
 يا در حقيقت ان جو بيان سحر هو حلال:
 ان جي سخن جي ڀيٽ ۾ ٻيا نصيح لال:
 لب دلتوازي دوست، بدخشان جا خاص لال:
 ناسرد ڪيا ٿي زال انهيءَ سحر سان، رجال:
 ناز و خسار، غمزه اداڪاري و دلال:
 سرخيءَ گلن کي داغ ڏنو لاله جي مثال:
 مؤمن ۽ ڪافرن جي وٽس فوج لاءِ مثال:
 تقويٰ سنڌي نه جوشن، همت سنڌي نه ڌال:
 آبِ حيات حسن جي لاءِ آهه هي زال:
 زهره نجي فلڪ تي، ڏسي ان سندو جمال:
 ديدار لاءِ شائق هسوار ۽ رجال:
 ان منگدل صحر سان ڪنهن جي آري نه ڊال.

ڪر مختصر ڪلام ”اديبا“ نه ڪو دراز،
منهنجي سخن جان حسن ٻري بي نهايت آه،
آهن انهيءَ جي وصف ۾ طومار بيشمار،
آهن ”مطول“ ان جي ثنا مدح ۾ ڪتاب،
تون غنچ ٿي نه منهنجي نسيم ڪلام کان،
ايسر بهار آه سندرم درفشان سخن،
ٿي سهر شعر منهنجي کان، يذوق! ڪونه تون،

*

طالب انهيءَ جي عقد جا پير و جوان ٿيا،
هيءَ تاجدار حسن جي، لالچ کان ٿي بلند،
هڪ نوجوان نياز سان ليلائيو گهڻو،
”ليلي“ جي عشق ۾ اهو مڃئون - صفت ٿيو،
هن منجهه طريق عشق ڏنا رنج ۽ عذاب،
ديوان پنهنجي ڪار ۾ نرزان هو گهڻو،
هن کي پچائي لال ڪيو باهه عشق جي،
هئو نار - وار زار رڻو روز واتيون،
سوزن پوڻ جو سوز کان لائق ٿيو سڳو،

*

هيءَ پاڪباز شرم حيا جو مجسمو،
ٿي عجز کان انهيءَ جي پریشان ٻري - نشان،
هي هوشيار هوش سان ان کي ٿڌي ٿي هاڻ،
ان کي چيائين، ”سهر ۾ احمد جو گهوڙو ڏينم:

*

احمد عرب جو گهوڙو هو مشهور ماڪ ۾،
لاڻي گهڻي سان ان جا خسريدار آڻيا،
گهوڙي جي وار وار تان احمد هئو نثار،
زر، سهر آه عشق جي فتوىٰ ۾ ليچ خاڪ،
صدها اسير گهوڙي کان محروم ان ڪيا،
ان نوجوان دغا سان وٺي گهوڙو چاهيو،
ان واٽ ڦٽي ستو، جت احمد ٿي آڻيو،

روز قیامت آه اهو، يا سهر نصال؟
عشر عشر کي نه رمي منجهه هزار سال!
هان ڏيکھ کي ڇڏي ٿو وٺان راه اعتدال،
نازڪ ٿين نه تنگ، ڪيا ”مختصر“ مقال؛
ان کان شڪسته شاد ٿين غنچا، پُر ملال!
نشو وٽما انهيءَ کان ٺهن تازه، نونهال،
يذوق وٽ وڌي نه سخن لاءِ ٿي مجال،

*

تن آڇيو انهيءَ کي گهڻو گنج، ملڪ، مال؛
هر کائون ان کي ڪنهن جي به عرض مال؛
دعويٰ ڪيائين ”عشق اثر تنهنجو لايزال“؛
آواره گردِ دشت جنون ڪيئي ماه، سال؛
جيئن دين لاءِ رسول جي عاشق سڄي پال؛
حيملا لطيف خوب ڪيا، تال ۽ پخال؛
جيئن ٿانءَ کي پچائي ٺهائينءَ ۾ ٿو گيلال؛
صد سال ان قیاس ڪيا روز ۽ نبال؛
خلدِ وصال ۾ نه ويو ته به شڪسته پال،

*

جيئن شڪل ان جي خوب ٿين دل به خوش خصال؛
دل ۾ پچائين، ”دفع ڪريان - رتان ڪهڻ ويا“؛
جوڏا جوان ٿڌين جيئن والد ۾ ٿا پال،
هن شرط ساڻ ساڻ سدائين سندرم وصال“؛

*

بجلي - صفت الهيءَ جي هئي ڏوڙ، تيز چال؛
آچاڻون ان کي سون سان گڏ خيل ۽ پتال،
تن جي متاع مال کسي ڄاتو نه ان مقال،
گهوڙي جي خاڪو ست ان ڄاتو نه تن جو مال؛
مونا ٿيائين ان جا خسريدار باجبال،
زر سان وٺي الهيءَ جو ٿيو هو جڏهن محال؛
ظاهر ڪيائين پاڻ کي ٻياري، خسته حال،

احمد لهي انهيءَ کي ڪڍو گهوڙي تي سوار،
 ٿيندي سوار، گهوڙي کي ڊوڙايو جوان،
 ”ڪنهن کي نه ڇو“ قريب سان گهوڙو وٺو اتر،
 ”گهوڙو وڃڻ سهاڻ، نه سهاڻ داغ دين تي،
 گهوڙي تان هن چوڻ سان لهي لوجوان پيو،
 ”آخر ته دوستا مان به مسلمان آهيان،
 ”مون دل ڏئي انهيءَ کي، نه ايمان دين ڏنو،
 ٿورائتو سان تنهنجي نوازش جو آهيان،

*

اسلام کي عروج ٿيو صالحن سبب،
 اتفاق ڪيو خلق جي شمشير سان ٿيا،
 يا رب، انهن تي فضل جي بارش وساءِ جار،
 ايمان سان لڏاءِ سٽڪي هن جهان مان،
 هر هنڌ آه جار وڃايل جمال جو،
 ايمان جا ته ”ايتم“ آهن پري-صفت،
 مون ظلم پنهنجي نفس تي آهي ڪيو، ڪريو
 لت والدين، ”اديب“ سندس، مرشدن کي بخش،
 موڪل رسول پاڪ تي صلوات ۽ سلام،

*

تا پهچي خبر سان ڪهڙي ڏهي نه پائمال،
 احمد چيس، ”بڏي وڃ هٿ ڏي، اتي شعل“
 ڪافر ٿين ٿا دين ان تامل ۽ بدخبال،
 بدنام ڪر ٿا دين دشمن سان، بدحال،
 احمد ئي سونهي ڪهڙي، ڪين پنهنجو عرض حال،
 بدنام دين؟ چيو ڪنهن لاءِ لاجپال،
 آهي اڪيرچ هوشيار به سا پري حسد،
 سونهون ٿيندو، ورنه وڪوڙيو هڻندو،

*

جي ها ”اديب“ دين جا، اسلام جو شان،
 هو حسن خلق تن جو ٽڪي ٽيغ لاءِ حاصل،
 انعام تن کي خلد ۾ تنهنجو ٿئي وصال،
 ڪر عفو سڀ گناهه، پلايون ڪرين پال،
 عريان آه حسن، بچائيندو اڃالال،
 تن ”راڪٽن“ کان دور رکج نيڪ نونهل،
 ڪر صدي مصطفيٰ جي ڪرم مون سان آل جال،
 فردوس ڏيندو فضل سان يا اهل و باعيل،
 تن تي به ان جا آهن جي يار، پاڪ آل!

مولانا مفتي محمد صاحبداد

حضرت محمد صاحبداد، شيخ الجامعه ”جامعه راشديه“ پير جو ڳوٺ، (ضلعو سکر، سنڌ) ۳۱۶ هجريءَ ۾ لوئي خلعي سبي بلوچستان ۾ تولد ٿيا. سندن والد بزرگوار جو نالو خميسو خان هو. پاڻ جمالي بدوچ آهن. سندن آباڻي وطن جهوڪ سيد قاسم شاهه (تحصيل پاڳڻ، ڊويزن قلات) آهي، جتي سندن ڪافي ٻارائي زمينون آهن.

ابتدا ۾، حضرت مولانا، قرآن پاڪ هڪ مشهور اهل الله سيد خواجه محمد شاهه عليه الرحمة وٽ مقام انجن شيد سبي ۾ پڙهيا. ۽ ٽي درجا اردو ۽ هڪ انگريزي ”برنس ڪول“ سبي بلوچستان ۾ پڙهيا. عربي ۽ فارسيءَ جي ابتدائي تعليم حضرت مولانا محمد يوسف صاحب عليه الرحمة (متوطن لائدي فقير صاحبان، تحصيل پاڳڻ، رياست قلات بلوچستان) کان حاصل ڪيائون. ۽ ۱۳۲۶ کان ۱۳۳۰ هجريءَ تائين اتي ئي پڙهيا. ان کان پوءِ، سنڌ جي مختلف ديني عربي مدرسن ۾ مروج درس نظامي جي تعليم حاصل ڪندي، ۱۳۳۴ھ کان ۱۱ ذيقعد ۱۳۳۶ھ تائين، ”مدرس قاسمي“ گڙهي ياسين (ضلعو سکر) ۾ حضرت علامه مفتي محمد قاسم صاحب قدس سره کان سنڌ فراغ حاصل ڪيائون. ان بعد، علامه صاحب کين علمي سنڌ عطا فرمائي، ۽ تعار اصول و فروع ۽ معقول و منقول پڙهائڻ جي اجازت ڏني.

حضرت مولانا مختلف هنڌن تي تعليم ڏني آهي: چنانچه پهرين رائيپور رياست خيرپور ميرس ۾، حضرت پير سيد علي مدد شاهه صاحب جيلانيءَ جي طلب ۽ حضرت استاد صاحب جي ارشاد موجب، ڪجهه وقت حضرت پير سيد عبدالجبار شاهه صاحب رائيپوريءَ ۽ مولانا الحاج صاحب ڏني صاحب قراييءَ کي تعليم ڏنائون؛ پوءِ حضرت مولانا محمد حسن (ڪٽباري، بلوچستان) جي اصرار تي، سندن استاد صاحب کين بلوچستان موڪليو. موجوده سجاده نشين ڪٽباري، حضرت مولانا تاج محمد صاحب، ۽ مولانا ميان عبدالحي صاحب ۽ مولانا ميان فقيرالدين صاحب مرحوم وغيره، حضرت مولانا صاحب جا شاگرد آهن. ۱۳۴۰ھ ۾ مولانا صاحب سلطان ڪوٽ ۾ مستقل توطن اختيار ڪيو، ۽ حضرت مولانا عبدالباقي صاحب همايونيءَ جي صوابد يد تي باقاعدي تدريس، تبليغ، تاليف ۽ انتاءِ علمي جي نشر و اشاعت جو سلسلو

شروع ڪيائين. راتم الحروف الاهي بخش، مولانا ولي محمد صاحب ڪناري. مولوي ميان دوست محمد صاحب، ۽ الحاج مولوي عبدالستار صاحب، درس نظاميه جي تڪميل اتي حاصل ڪئي. مولانا موصوف، ربيع الثاني ۱۳۵۳ھ مطابق جولاءِ ۱۹۳۴ع ۾، سنڌ ۽ بلوچستان جي مشهور بزرگ حضرت خواجہ محمد حسن صاحب مجددی قدس سرہ جي انتخاب موجب، خان معظم قلات الحاج مير احمد يار خان صاحب جو استاد، ۽ قاضي القفاة رياست قلات جو مقرر ٿيو، مگر خان موصوف جي شاهانه تلون مزا جي ۽ عدم استقلال ان ۾ مانع ٿي. جلد ئي ۳۱ مئي ۱۹۳۵ع جو تباه ڪن زلزلو آيو، جنهن ڪوئيٽا ۽ قلات کي سخت نقصان پهچايو، ۽ حضرت مولانا جو ڪوئيٽا وڃڻ مشڪل ٿي پيو. آخرڪار، سندن توجهه ڇڪاڻ ٿي، خان معظم، قلات ۽ ڪوئيٽا مان سندن اڪثر قيمتي ڪتاب ڪيرائي سلطان ڪوٽ ڏياري موڪليا. خان معظم جا مولانا موصوف سان تعلقات اڄ ڏينهن تائين نهايت خوشگوار آهن. خان معظم، حضرت مولانا جي قلات ۽ ڪوئيٽا جي دوران قيام ۾، سندن شادي هڪ ممتاز سردار خاندان مان ڪرائي، جنهن مان کين چار صاحبزادا آهن، جي هن وقت سنڌ مدرسته الاسلام ۽ سنڌ مسلم ڪامرس ڪاليج ڪراچي ۾ تعليم وٺي رهيا آهن.

سندن تصنيفات جو سلسلو قائم آهي. اهو سلسلو هڪ ساهوار رسالي ”الهاميون“ حضرت ”هماء“ همايوني عليه الرحمة جي يادگار ۾، رجب ۱۳۴۲ھ کان ۱۳۴۵ھ تائين جاري رهيو. حضرات علماء ۽ مشائخ ڪرام جي اصرار تي، ماعنام ”الاسلام“، سلطان ڪوٽ مان، ۱۹۳۵ کان ۱۹۳۸ع تائين، چار سال جاري رهيو، ۽ انهيءَ عرصي ۾ ٻيون تصنيفون به شايع ٿينديون رهيون. جن مان قابل ذڪر هي آهن: (۱) البلاغ المبين، (۲) الحق الصريح، (۳) سيف الرحمن علي اعداء القرآن، (۴) السيف المسلول علي اعداء آل الرسول، (۵) اقامة البرهان، (۶) الصارم الرباني علي ڪرشن القاد يالي، (۷) فتاويٰ الهامولي، (۸) عشره عامله، (۹) مدلل فتويٰ جواز عرس و ميلاد، (۱۰) اخلاق النبي صلي الله عليه وسلم، (۱۱) سماع موتي جو مدلل بحث، (۱۲) وهابي شفاعت جا منڪر آهن، (۱۳) گستاخ وهابن جا جواب، (۱۴) التوسل به سيدالرسول الي خالق الكل - اردو ۾، (۱۵) ست پرڪاش - آرين جي ترديد ۾، (۱۶) مطالبه حق - آرين جي ترديد ۾، (۱۷) اردو ۾ رسالو، اهم فتويٰ، بابت احڪام رويت هلال ۽ نماز ۾ لا ٿوڊ اسپيڪر جو استعمال ڪيئن آهي، (۱۸) تعمير مساجد ڪا اهم فتويٰ - اردو ۾، ۽ (۱۹) رسالو، تعداد ازواج. مولانا موصوف، ۱۹۳۹ع ۾، مذهبي نقطه نظر کان، مسلم ليگ ۾ شامل ٿي ڪري، ڪانگريس حڪومت جي خلاف مسجد منزل گاه سکر جي آزاديءَ واري تحريڪ ۾ وڏو حصو ورتو، ۽ اعمار حجت لاءِ سنڌ جي ڪانگريسي وزير اعليٰ خان بهادر الله بخش سومري کي ۱۶ آگسٽ ۱۹۳۹ تي مسجد جي واڳڌاريءَ، مسلمانن جي حقن جي احترام ۽ تحريڪ جي نتايج کان خط لکي آگاه ڪيو، مگر افسوس جو موصوف ڪوبه توجهه نه ڏنو ان کان ٿورو عرصو بعد ۾ سنڌ ۾ ڪانگريس وزارت جو خاتمو ٿيو، مگر ليکڪن جن مڪروه شرطن سان

وزارت قبول ڪئي، ان کان به مولانا بيزاريءَ جو کلمہ کلام اظهار ڪيو۔ چاڪاڻ جو مولانا جو مقصود خدا تعاليٰ جي خوشنودي هئي، نه سياسي يا دنياوي مفاد.

مولانا موصوف سنڌ مدرسي ڪراچيءَ ۾ به ڪڇ وقت تائين دينيات جي تعليم ڏيندا رهيا آهن، ۽ ۱۹۵۲ع ۾ انهيءَ خدمت کان سبڪدوش ٿيا.

پاڪستان قائم ٿيڻ کان پوءِ مولانا صاحب کي سنڌ ۽ ڪراچيءَ جي ”جمعية اهل سنت“ جو صدر مقرر ڪيو ويو.

موجوده حضرت پير صاحب پاڳاري مدظلہ، گادي نشينيءَ کان پوءِ پنهنجي جماعت ۾ عام مسلمانن جي ديني ستاري لاءِ، ”جامعہ راشديه“ جي نالي سان هڪ عظيم الشان درسگاه قائم ڪيو، ۽ حضرت مفتي محمد صاحب داد صاحب کي ”جامعہ راشديه“ جو شيخ الجامعہ مقرر ڪيو. مدرسو ”جامعہ راشديه“ درگاه شريف پير جو ڳوٺ، ضلعو سکر سنڌ، حضرت پير مائين قبلي جي ساڻي هيٺ، حضرت مفتي صاحب ۽ ٻين جي ڪوششن سان، ترقيءَ جون منزلون طي ڪري رهيو آهي.

مولانا عبدالڪريم چشتي

شڪارپور جو مشهور قومي اڪوڻ مولانا محمد عبدالڪريم چشتي، سن ۱۸۹۸ع ۾ شهر شڪارپور ۾ ڄائو. جنهن ورهين جي ڄمار ۾ خيبري حاجي عبدالغفور وٽ قرآن شريف جي تعليم لاءِ ويٺو. ۱۹۰۶ع ۾ قرآن شريف جي تعليم پوري ڪري، ۱۹۱۰ع تائين سنڌي ۽ اردو تعليم وٺندو رهيو، جنهن کان پوءِ عربي ۽ درسيءَ ۾ مشغول ٿيو. ۱۹۱۸ع ۾ سيڪونڊ نصاب ختم ڪيائين. مولانا مولوي غلام رسول صاحب چشتيءَ طرف انجمن ۾ ابتدائي مرحلا کيس ملي ڪرايا. وڌيڪ حضرت مولانا علامه عبدالرحمان صاحب ميمڻ، صدر معلم ”وڪٽوريه عربي اسڪول“ وٽ فقه، اصول، حديث، تفسير، ادب ۽ منطق پڙهي ختم ڪيائين. ۱۹۱۷ع ۾ سندن والد صاحب هن جهان فاني مان دارالافتا ڏانهن راهي ٿي ويو، پر مولانا صاحب هي صدمو سهي به پنهنجي تعليم کي لڳو رهيو. ان تعليم سان گڏ، مولانا چشتي صاحب طب جو علم به حاصل ڪري ورتو.

ان بعد، مولانا پنهنجو طبابت جو دڪان کوليو. سن ۱۹۱۷ع ۾ ڊاڪٽر ابني بيست هي ”انجمن هوم رول ليگ“ ۾ شامل ٿيو ۽ ملڪ جي آزاديءَ واري ميدان ۾ قدم وڌائين. جنهن کان پوءِ، ۱۹۱۸ع جي آخر ۾، ڪانگريس ۾ شريڪ ٿيو. ساڳئي وقت، پنهنجي استاد مولانا عبدالرحمان عليه رحمۃ سان مشوري ڪرڻ کان پوءِ، ”انجمن مجاهدين اسلام“ ۾ به ڪيائين، جنهن جو مقصد هو ته ”اسلامي وڏن ڌنهن تي دين جي وڏن بزرگن جون حياتيون پڙهڻ وڃن.“ الهي انجمن قريبا ٻه ورهيه خوب خدمت ڪئي. ۱۹۱۹ع ۾ جيئن خلافت ڪاميٽي قائم ٿي، ته مولانا صاحب ان جو ميمبر ٿيو، ۽ ۱۹۲۰ع ۾ مسلم ليگ جو ميمبر ٿيو. ”فتح مملڪت“ جي هلچل ۾ ٽي ڀيرا جيل ويو. پهريون ڀيرو فوجداري ڏوهه (پناه اجازت جلوس ڪڍڻ) ۾ جيڪب آباد مان هڪ مهينو جيل؛ ٻيو ڀيرو ۱۳۳ قلم جي نافرمانيءَ بيان ۾ مهينا مهينن مان جيل؛ ۽ ٽيون ڀيرو ۱۰۸ قلم سان بغاوت جي ڏوهه هيٺ نصيرآباد مان ٻارهن مهينا جيل جي سزا سڻائين. مولانا صاحب ٽي ورهيه بنا ڪنهن بهگهار جي، ڪانگريس ۽ خلافت جو سچيءَ سنڌ ۾ ڪم ڪيو. ۱۹۲۱ع ۾ مولانا ”مدرس محموديه“ جو بنياد وڌو، جنهن کي پورا چهره ورهيه مولانا قائم رکيو، ۽ جنهن جو ڪڏهن به ڪو عيوض نه ورتائين. ۱۹۲۳ع جي پئي پيري واري

جول جي وقت ۾، مولانا جي پهرين گهر واري ۽ سندس فرزند برڪات احمد رحلت ڪري ويا. مولانا صاحب وري ٻي شادي ۱۹۲۸ع ۾ ڪئي، ۽ وري ٽين شادي ۱۹۳۸ع ۾ ٻي گهر واريءَ جي رحلت ڪرڻ سبب ڪيائين. ان ٻولين گهر مافي ۾ ڏيئون ۽ هڪ ٻي ڄڻس.

۱۹۲۴ع ۾ مولانا صاحب شڪارپور جي مشهور ”انجمن اشاعت اسلام“ جو بنياد وڌو، ۽ اڄ تائين خدا ڪارڻ پوري جوش سان انجمن جي خدمت ڪندو رهي ٿو. مولانا صاحب ڪيترو وقت سموريءَ سنڌ ۾ سوراڄ، سوديشي ۽ هندو-مسلم، ايڪتا جو پرچار ڪندو رهيو. ”ڪامل آزادي“ سندس منو رهيو آهي. وطن سان بيحد محبت اٿس. هڪ طرف کان هن جو ملڪي عشق عجيب آهي، ته ٻئي طرف کان هي ۱۹۲۱ع کان وٺي تبليغ، تجارت ۽ اصلاح رسوم تي وعظ پيو ڪندو اچي. خصوصاً ۱۹۲۴ع کان وٺي تبليغ ۽ تنظيم ۾ مولانا ڏاڍو ڪهڻو ڪم ڪيو آهي. ۱۹۲۷ع ۾ آرين جي مقابلي ۾ مولانا قلم ۽ زبان سان جيڪو عظيم جهاد ڪيو سو هميشه ياد رهندو.

آگسٽ ۱۹۲۷ع ۾، مولانا جيڪب آباد مان ”صداقت“ اخبار جاري ڪئي، جا پنجن مهينن کان پوءِ مسٽر ٽالوريءَ (ايڊيٽر ”الحنيف“) جي حوالي ڪيائين. ”صداقت“ مولانا جي ايڊيٽريءَ وقت ڏاڍي مشهور ۽ مقبول عام هئي. ان بعد مولانا ۱۹۲۹ع ۾ شڪارپور سان ”پيغام“ اخبار جاري ڪئي، مگر ڪم فرستيءَ ۽ ڪوٽ سببان ڇهن مهينن کان پوءِ ”پيغام“ جي اشاعت باقاعدي جاري نه رهي سگهي.

۱۹۲۶ع ۾ مولوي صاحب حج تي ويو. سنڌ-خلافت-ڪاميٽيءَ جي وٽس اتي رهڻ واري وقت ۾، ”خدم الحجاج“ جو ڪم ڀرپور ڏنات مقرر ڪيو. هن ويندي، ايندي، ۽ حجاز ۾، ڪن ۳۹۶ بيمار ماڻهن جي مفت دوا ڪئي، ۽ مذهبي ٻاڪ ۾ ”خلافت“ طرفان تقريباً ويهه هزار رپيا تقسيم ڪيا. مولانا جي عرب جي بادشاهه گورنرن، ۽ اتان جي عيمن، بيرن ۽ معززن ڏاڍي سرحبا ڪئي ۽ دعوتون ڪيون. ان بعد ۱۹۳۲ع ۾ پيو حج ڪيائون، وري ۱۹۳۳ع ۾ نيون حج ڪيائون، ۽ چوٿون حج ۱۹۳۴ع ۾ ڪيائون.

مولانا عبدالڪريم صاحب پنجونجاھ کن عمدا عمدا ڪتاب پڻ تصنيف ڪيا آهن، جن مان ست فارسيءَ ۾ لکيل آهن ۽ باقي سنڌيءَ ۾ لکيل آهن. اهي سڀ ڪتاب ڇپجي مقبول عام ٿي چڪا آهن. ڪي ڪتاب ته ٻه ٻه ۽ چار چار ايڊيشنون ڇپجي چڪا آهن. جهڙيءَ طرح مولانا مضمون نگاريءَ ۾ پنهنجو ست پاڻ آهي، تهڙيءَ طرح وعظ تولي غريب ۾ به لاڏاڻي آهي: اجمير، ملتان، خانپور، لاهور، دهلي، لکنئو وغيره ۾ سندس تقريرون ڏاڍيون پسند پيون. مولانا سنڌ مسلم اسوسيئشن جو ميمبر به آهي. تنهن کان سواءِ ڪيترا مال ”سنڌ خدمت ڪاميٽي“ (ڪراچي) جو نائب صدر، ڪيترا سال ”جمعية العلماء سنڌ“ (ڪراچي) جو نائب ناظم، ۽ ڪيترا سال ”آزاد قومي پارٽي“ جو نائب ناظم پڻ رهي رهيو آهي. ان کان سواءِ ”پيغام“ هفتيوار اخبار شڪارپور، ”صداقت“ هفتيوار اخبار جيڪب آباد، ”جمهور“

هفتیوار اخبار شکارپور، "الوحید" روزانه اخبار کراچی، "آزاد" روزانه اخبار کراچی،
 "قربانی" روزانه اخبار کراچی، "مجاهد" روزانه اخبار کراچی، ۴ "پاکستان" هفتیوار اخبار
 لاڑکانہ جا ابديثر به رهي چکا آهن.

سن ۱۹۵۰ع ۾ جيڪا يارهين "سنڌ ادبي ڪانفرنس"، ۹ نومبر ۱۹۵۰ع ۾ منعقد ٿي
 هئي، تنهن ۾ بالاتفاق "سجبان سنڌ" جو خطاب مولانا صاحب جن کي عطا ڪيو ويو هو.
 ٽي سال شڪارپور سولسيل جو وائيس پريزيڊنٽ، ۴ چار مهينا پريزيڊنٽ ٿي رهيو آهي،
 يارهين ورهين کان "جي. پي." جو خطاب به اٿس.

گذريل سالن ۾ سنڌ ۽ هندستان ۾ ڪابه اهڙي ملڪي ۽ اسلامي تحريڪ جاري نه
 ٿي آهي، جنهن ۾ مولانا حصو نه ورتو هجي. مولانا جي دوستن ۽ مخلصن جو شمار ته بيان
 کان مٿي آهي مثلاً: حضرت علامه مولانا الحاج محمد صادق صاحب، محلو ڪڏو کراچي؛
 حضرت مولانا حڪيم فتح محمد صاحب سيوستانی کراچي؛ حضرت مولانا مولوي دين محمد
 صاحب "وفائي"؛ حضرت مولانا محمد سليمان "واعظ الاسلام"، ٿرڙي محبت، ضلعو دادو؛
 حضرت مولانا محمد هاشم "واعظ الاسلام"، رڪ، ضلعو سکر؛ حضرت مولانا قمرالدين، ڳوٺ
 منگي، لک، مدلجي، ضلعو سکر؛ محمد بخش صاحب "واصف" مرحوم، حيدرآباد؛ ۴ مرحوم
 محمد هاشم صاحب "مخلص"، ميرپور خاص؛ وغيره.

خلد آڻيان مولانا حڪيم فتح محمد سيوستانی جي عبدالڪريم چشتي ۽ سان محبت هيٺ
 ڏنل پارسي خطن مان ملاحظه فرمايو، جي اصل خطن جو سچو نقل آهن. اهي خط ۲۴-۵-۴۲ ۽
 ۳۰-۵-۴۲ع تي مرحوم لکيا هئا.

"محبتی که بذات گرامیء شما دارم، و بود" تے که بجانب شما و طیفه قلب من
 است. - "دل من داند و من دالم و داند دل من". مولانا المحترم، بنده را دلي است
 بدرد قحط الرجال آشنا، و قلبی است بقدر فضلاي وقت و اجلال علمای عصر معلو. بنا بر
 این یقین دانید که امثال شما، زینت محل وقوع قلب من است. شما محبوب منید،
 و من محب شما؛ من مخلص شما، و شما مطمح نظر من. در این دور پرجور و زمان
 پراگده و پریشان بعض شخصیات مشغول و اکابر مخصص منجمد مقتضات وقت اند و از
 ذمّه نعمات حق، کمال میرود بلکه یقین میشود که در قرب اوقات و اسرع ساعات
 وجود آنها عطا خواهد شد، و چشمهای جوینده از لقای آنها محروم خواهند ماند."

(۲) - "مولانا صاحب، بدانید که آنچه در مکتوب سابق از جذبات صادقانه خود نوشته ام
 چگونه نمائش کرده ام، بلکه حقا که از صمیم قلب است آنچه حواله قلم نموده ام
 چونکه در تهیه رخت سفر آخرت مصروف، و میدانم که پیمانہ حیات بی ثبات گریه
 بلریزی است و عمرم نا تمام نزدیک به تمام است، مناسب دانستم که جذبات مخلصانه
 که بجانب دوستان جان و احباب لاتان دارم، در اظهار آنها دریغ نکنم....."

مهران

اڀر سنڌ ۾ مولانا صاحب جا سوين مريد پکڙيل آهن. سندن آبائي طريقو چشتي آهي، ۽ پاڻ بيعت پنهنجي پيءُ بزرگوار مرحوم آخوند ميان عبدالله جي هٿ تي ڪئي اٿس-سندن خاندان بشت بشت پنهنجي والد بزرگوار جي هٿ تي بيعت ڪندا آيا.

مولانا صاحب پنهنجي عمر جي وقت ۾ سبر و زيارت مقابلات مقدس-عراق، نجف اشرف، بغداد، ڪربلا معليٰ وغيره به ڪري آيا آهن.

هن وقت مولانا صاحب ميونسپل ميمبر، جي. پي. شهر شڪارپور، نيو ابرا هاءِ اسڪول جو چونڊيل پريزيڊنٽ، ”مدرس محموديه“ عربيءَ جو صدر، ”جبيته علمي اسلام“ شڪارپور جو صدر، ”انجمن اهل سنت“ شڪارپور جو صدر، ”انجمن اطباء“ شڪارپور جو نائب صدر، ۽ سنڌ جي مشهور جامع دينيه ”درالهدئي“ نيو هي شريف جو نائب صدر آهي.

مولانا عبدالڪريم چشتي پنهنجي وقت جو هڪ مشهور اديب به آهي. هن صاحب اڄ تائين ڪل پنهنجي ڪتاب لکيا آهن، جن مان ۴۸ سنڌي آهن ۽ ۷ فارسي آهن. مولانا صاحب جي ڇپايان ڪتابن ايتري ته مقبولايت حاصل ڪئي، جو ٽي ٽي، چار چار ۽ پنج ڇهه دفعا ڪتاب ڇپا رهيا! سڀني ڪتابن جي فهرست هيٺ ڏجي ٿي.

سنڌي: (۱) هدايات محمدي، (۲) انوار محمدي، (۳) حالات محمدي، (۴) ڪمالات محمدي، (۵) احسانات محمدي، (۶) وصال محمدي، (۷) حبيب خدا، (۸) آئين حق، (۹) تلوار حق، (۱۰) آفتاب حق، (۱۱) صراط المستقيم (۱۲) برهان رباني، (۱۳) حجت حقاني، (۱۴) اديت المومنين (۱۵) شهيد ڪربلا، (۱۶) فضيلت ڪربلا، (۱۷) امام اعظم، (۱۸) امام شافعي، (۱۹) محبوب سبحاني، (۲۰) امام رباني، (۲۱) سلطان الهند، (۲۲) بيان المعراج، (۲۳) نور خدا، (۲۴) جواهرات، (۲۵) تعليم الاسلام (۲۶) مجاهد اسلام، (۲۷) اولياء اسلام، (۲۸) رهبر حج، (۲۹) علامات قيامت، (۳۰) امير معاويه، (۳۱) نقد پيس الرسول، (۳۲) پيغام محبت، (۳۳) جواب لاجواب، (۳۴) عملن جو انجام، (۳۵) مجموعہ وظائف، (۳۶) ڪتاب النكاح، (۳۷) هدايت المسلمين، (۳۸) ميلاد نبي، (۳۹) باطل نبوت، (۴۰) طاهرات، (۴۱) قرآني دعائون، (۴۲) پيغمبري دعائون، (۴۳) مجربات چشتيه، (۴۴) پنج-سوره مترجم، (۴۵) شفاء الاسقام، (۴۶) عبدالڪريم، ۽ (۴۷) معجزات محمدي.

فارسي: (۱) قرب قيامت، (۲) معاملہ باغ قدس، (۳) القول المقبول، (۴) القول الاظهر، (۵) التلقين والهداية، (۶) كشف الغطاء، ۽ (۷) رائق العجب.

مخدوم اسير احمد

مخدوم اسير احمد صاحب جو تعلق رياست خيرپور جي شهر ڪهڙن جي مشهور مخدوم خاندان سان آهي، جن سنڌ ۾ اسلامي شريعت کي رائج ڪرڻ ۾ جاني توڙي مالي قربانيون ڪيون، ۽ هن ملڪ ۾ علم جا درياھ وھايا. سندن نسب هن ريت آهي: امير احمد، بن مخدوم حمدي، بن مخدوم عصمت الله، بن مخدوم حمدي، بن مخدوم محمد عاقل، بن مخدوم حمدي، بن مخدوم عبدالرحمان شهيد: ان کان مٿي نسب جو سلسلو حيدرآباد حضرت عبداللہ بن حضرت عباس، رسول پاڪ جن جي سوت سان لڳي ٿو.*

مخدوم صاحب، سن ۱۹۰۱ع ۾ ڪهڙن جي شهر ۾ ڄائو؛ ۱۹۱۲ع ۾ سنڌي سکول ۾ داخل ٿي، ۱۹۱۶ع ۾ درجو چوٿون پاس ڪيائين. انهن ڏينهن ۾ سردار محمد ابراهيم شيخ کي ناز هاءِ سکول کي زور وٺائڻ جو خيال هو، تنهنڪري سندس حڪم هو ته رياست جي حدن اندر جتي به هوشيار ڇوڪرو ڏسجي، انهيءَ کي زبردستيءَ وٺي ناز هاءِ سکول ۾ داخل ڪراجي، ۽ سندس سمورو خرچ، کاڌي پيئي ۽ ڪتابن وغيره سميت، رياست طرفان ادا ڪيو وڃي. جيئن ته مخدوم صاحب شاگرديءَ واري زماني ۾ هميشه پنهنجي ڪلاس ۾ پهريون نمبر هوندو هو، تنهنڪري کيس به رياست جي انهيءَ حڪم موجب ۱۹۱۶ع ۾ ناز هاءِ سکول ۾ داخل ڪيو ويو. مخدوم صاحب هاءِ سکول ۾ فقط ڪهڪڙو وقت رهيو، پر پوءِ والدين جي مرضي لاءِ هٿ سبب سندس لالو اتان ڪڍايو ويو. ان بعد ڪهڙن ۾ حافظ محمد سيمان وٽ قرآن شريف ياد ڪرڻ لاءِ کيس ويهاريائون، جتي هن به سيارا ياد ڪيا. پوءِ اتان به ڇڏائي، کيس مولوي بخشعلي صاحب وٽ فارسي پڙهڻ لاءِ ويهاريو ويو. مولوي بخشعلي صاحب اصل ٿندي شهبازي (نيلو دادو) جو ويٺل هو، مگر انهن ڏينهن ۾ ڪهڙن ۾ رهندو هو، ۽ مخدومن جي مسجد جي لڳ مخدومن جي قديمي مدرسي ۾ پڙهائيندو هو. اتي ئي مهينا مولوي صاحب وٽ پڙهيو، ۽ مولوي صاحب فوت ٿي ويو. ان بعد وري به حافظ سيمان وٽ ڪجهه وڌيڪ فارسيءَ جا ڪتاب پڙهيائين. انهيءَ کان پوءِ ساڳئي مدرسي ۾ مولانا محمد هاشم

* ڏسو سوانح » مخدوم عبدالرحمان شهيد ».

صاحب انصاري قلجيءَ واري کي آلي وهاريانئون، تنهنڪري مخدوم صاحب به حافظ سليماني وٽان ڇڏي وڃي مولوي صاحب وٽ پڙهڻ شروع ڪيو، جتي پنهنجي اعليٰ ذهن ۽ ذڪاوت سان مخدوم صاحب فارسيءَ جو دروج نصاب اٺن مهينن ۾ پورو ڪيو، ۽ عربيءَ جو سمورو نصاب صرف ڇئن سالن ۾ پورو ڪيائين. مولانا محمد هاشم صاحب، مولانا محمد حسن جوهرجيءَ واري جو شاگرد آهي؛ مولانا محمد حسن وري مولانا عبدالرحمان ڏاسراھي جو شاگرد هو، ۽ اهو مولانا نظرمحمد ڀنگ واري جو شاگرد هو.

فارغ التحصيل ٿيڻ کان پوءِ، مخدوم، تقريباً ٻه سال پنهنجي گهٽ رهي، ساڳئي مخدوم صاحب واري قديمي مدرسي ۾ درس و تدريس جو شغل جاري رکيو. وٽس ٻري ٻري کان شاگرد اچي جمع ٿيا. شهر جا ماڻهو دل و جان سان مدرسي جي خدمت ڪرڻ لڳا، پر ماڻهن جي ناسازيءَ سبب حالتون اهڙيون پيدا ٿيون، جو شهر کي خيرپور چئي، سن ۱۹۲۶ع ۾، نوشهري فيروز ۾ وڃي، اتي جي مشهور حڪيم قاضي ميان احمدي جي تعاون ۽ مدد سان، قاضين جي مسجد ۾ مدرسو کوليائين. مخدوم صاحب ڇهه سال نوشهري فيروز ۾ انهيءَ عربي مدرسي ۾ پاڙهندو رهيو، جتان ڪافي طالب علمن فائدو ورتو. سندس انهيءَ وقت جي شاگردن مان مولوي عبدالعق شڪارپوري (هي به ڪهڙن ۾ پڙهيو)، پير فضل احمد صاحب سرهندي شڪارپوري، حڪيم قاضي عبدالهادي نوشهرائي، مولوي محمد صادق ٻرڙو ٺارو شاهي، ۽ مولوي دائود صاحب پاڻ پوئو پگهيو (هي به ڪهڙن ۾ پڙهيو) ويٺل گهٽ ”دودي پگهئي جا پاڻ“، تعلقو مورو) قابل ذڪر آهن.

مخدوم صاحب انهيءَ وقت ۾ پنهنجي شوق سان قرآن پاڪ به ياد ڪيو، جنهن ۾ کيس جملي آڻ مهينا لڳا.

۱۲ مئي سال ۱۹۳۲ع ۾، انهيءَ وقت جي هيڊ ماستر مسٽر انصاريءَ جي ڪوشش ۽ شوق سان، مخدوم صاحب نوشهري فيروز جي گورنمينٽ مدرسي ۽ هاءِ سڪول ۾ پڙهڻ عربڪ ٽيچر مقرر ٿيو. نوشهري مدرسي هاءِ سڪول ۾ اهو پهريون ئي سال هو، جو چوٿين درجي انگريزي کان عربي پڙهائڻ شروع ڪئي وئي هئي. راقم ان وقت چوٿين درجي ۾ هو، ۽ اها اسان جي ڪلاس جي خوش قسمتي هئي جو مخدوم موصوف جهڙو لائق استاد اسان کي مليو، جنهن عربي ٻوليءَ لاءِ اسان ۾ هڪ خاص ذوق پيدا ڪيو. انهيءَ ابتدائي ذوق جي ئي برڪت هئي، جو ايم. اي. تائين راقم عربيءَ جي تعليم ورتي.

سال ۱۹۳۸ ۾، نوابشاھ جي لوڪلبورڊ هاءِ اسڪول جي هيڊ ماستر حاجي مهر علي خواج جي ڪشش ۽ ڪوشش سببان، مخدوم صاحب نوشهري مدرسي کي الوداع چئي، نوابشاھ لوڪلبورڊ اي. وي. اسڪول ۾ عربڪ ٽيچر مقرر ٿيو. مٿي هن مخدوم صاحب پهريون ئي عربڪ ٽيچر هو. سڪول جي ترقيءَ لاءِ مخدوم صاحب، ماستر خواج جو چڱيءَ طرح ٻانهن-ٻيلي

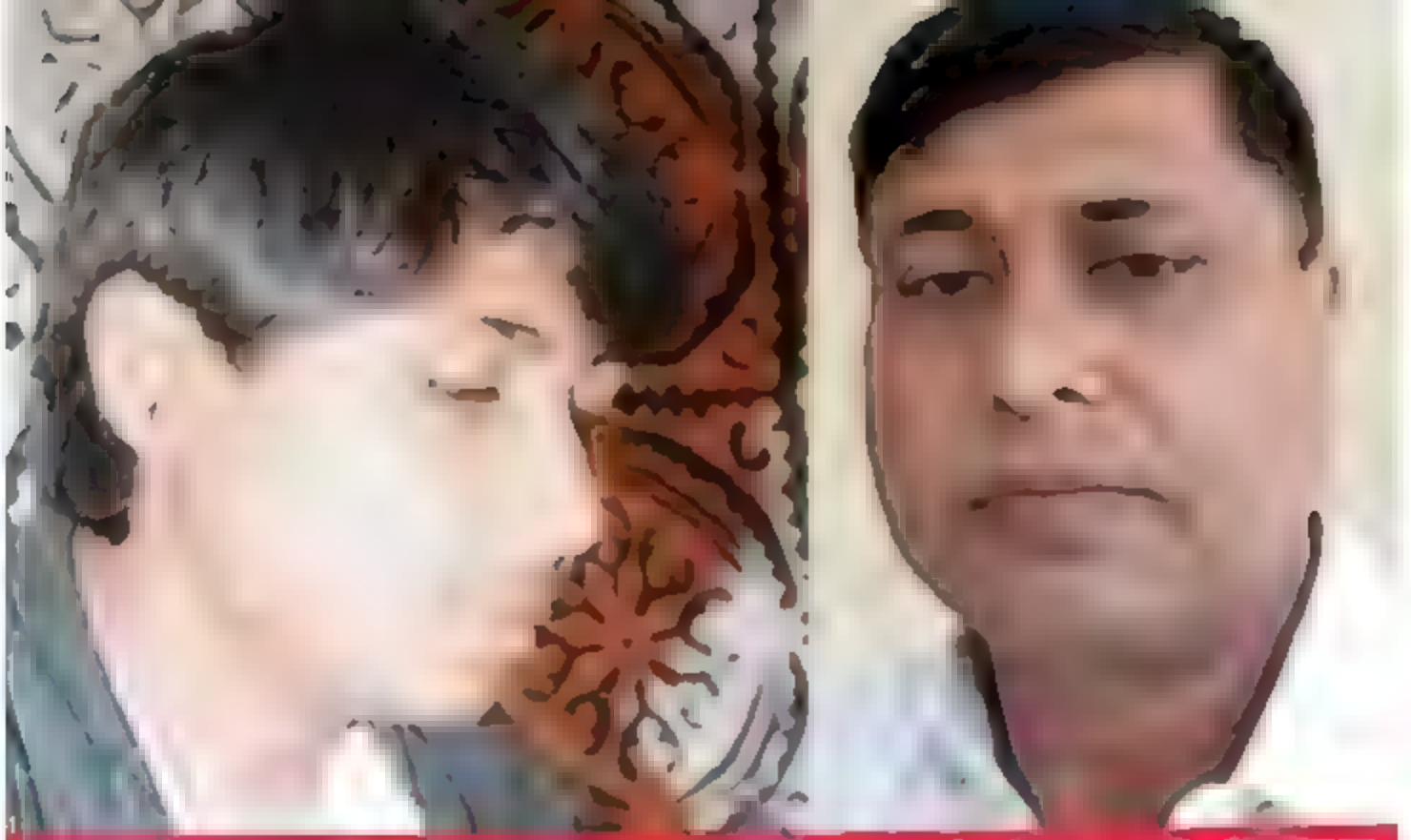
ٿي بيٺو. پورڊنگ هائوس جي چارج سندس حوالي هئي. هاءِ سڪول ٿيڻ کان پوءِ، اسڪول جو پهريون باغ به سندس ئي ڪوشش سان رکايو ويو.

سال ۱۹۴۷ع ۾، حيدرآباد سنڌ ۾ ”جامع عربيہ“ (عربي يونيورسٽي) قائم ٿيڻ لاءِ ڪانفرنس ٿي، جنهن ۾ مخدوم صاحب لوڻا شاهه لوڪا پورڊ هاءِ سڪول پاران شرڪت ڪئي، ۽ عربيءَ جي مروج نصاب ۾ ترميم تبديل ڪرڻ تي تمام مؤثر ۽ مدلل تقرير ڪيائين، جا سڀني کي وڻي؛ جنهنڪري جلد ئي سال ۱۹۴۵ع ۾ کيس ”جامعہ عربيہ“ جي عربي ڊپارٽمينٽ جو سربراھ ڪري مقرر ڪيو ويو. ۱۹۴۶ع ۾، ”جامعہ عربيہ“ جو پهريون پرنسپال مقرر ٿيو، ۽ انهيءَ ئي سال مخدوم صاحب کي سنڌ يونيورسٽيءَ جي سينيٽ جو ميمبر پڻ نامزد ڪيو ويو. مخدوم صاحب ۱۹۵۲ع ۾ حرمين شريفين جي زيارت جو شرف به حاصل ڪيو. ساڳئي سال ”سنڌ اورنٽيل ڪاليج“ جو پهريون پرنسپال مقرر ٿيو. انهيءَ عهدي تي صاحب موصوف اڃا تائين فائز آهي. سال ۱۹۵۱-۵۲ع ۽ ۱۹۵۲-۵۳ع ۾ کيس ”مسلم گرلس ڪاليج“ ۾ ٻارٽ ٽائيم-ٽيچر جي حيثيت سان بي. اي. آنرس جي ڪلاس کي عربي پاڙهڻ تي مقرر ڪيو ويو. سندس هڪ شاگرد ڊاڪٽر ساجي يونيورسٽيءَ ۾ پهريون نمبر آلي. سال ۱۹۵۵ع ۾ سندس ڪوششن سان ”اسلاميه ماڊرن هاءِ سڪول“ قائم ٿيو، جنهن جو پاڻ جنرل سيڪريٽري آهي. انهيءَ کان سواءِ، حمايت الاسلام هاءِ سڪول ۽ ڪاليج، حيدرآباد، جي قيام ۾ به سندس مشورن کي ڪافي دخل آهي؛ پڻ ”حمايت الاسلام“ السوسيئيشن جو هڪ سرگرم رڪن آهي. ساڳئي وقت، ”سنڌ طبيه ڪاليج“ جي مجلس عامله ۽ سنڌ يونيورسٽيءَ جي سينيٽ توڙي سنڊيڪيٽ جو به ميمبر آهي. مخدوم صاحب سنڌ جي چوڻيءَ جي عالمن ۽ اديبن مان آهي. عربي لغت توڙي ادب ۾ ڪافي دسترس اٿس، ۽ شايد ئي ڪو ٻيو سنڌي عالم اهڙيءَ اهليت جو مالڪ هجي. ٻڌاءَ وائو جهولاڳڙھ ۾ پڙهندو هو، ۽ ان وقت انٽر آرٽس جي عربي ڪورس لاءِ ”اين ڊريڊ“ جو مشهور تصيدو. جو ”مقصوده ابن دريد“ جي نالي سان مشهور آهي. رکيل هو. هي تصيدو صرف ڪلاسيڪل رنگ ۾ لکيل، پر نهايت مشڪل عربي لفظن، محاورن ۽ استعارن مان ڀريل آهي. ڇاڪاڻ ته ابن دريد عربي لغت جو چڻ امام هو، ۽ انهيءَ ڪري گهڻا ڏکيا اصطلاح ڪر آندا اٿس. مون ڪاليج جي ڪلاسن کان سواءِ پنهنجي روع به هن قصيدي کي سمجهڻ ٿي چاهيو؛ انهيءَ ڪري ولڪيٽن ۾ لوڻا شاهه وڃي مخدوم صاحب جن کان هن ”مقصوده“ پڙهڻ جو ارادو ڪيو. البت دل ۾ اهو شڪ هو ته هيءُ ڪاليج جو ڪتاب شايد مخدوم صاحب پڙهائي نه سگهي؛ پنهنجي حيرت جي حد تي نه رهي، جڏهن مخدوم صاحب هاڻيڪي جي هيءَ سچو مقصوده مون کي لفظ بلفظ ڪري سمجهايو. مون وٽ فقط هڪ ڪتاب هو، جو آءٌ پنهنجي آڏو کولي ويهندو هوس؛ مخدوم صاحب سامهون ويٺو هوندو هو، ۽ انهيءَ آهستي رکيل ڪتاب کي ڏسندو ۽ پڙهائيندو ويندو هو؛ فقط ڪي جزوي لفظ هئا، جن لاءِ عربي لغت جو ڪتاب ڏسندو هو. سندس عربي ادب جي لياقت سببان، کين گذريل سال

سنڌ يونيورسٽيءَ طرفان، عارضي طور، بوليورسٽي جي شاگردن کي عربيءَ جي ڪن ٻيرون ۾ پڙهائڻ لاءِ مقرر ڪيو ويو آهي، ۽ هو صاحب بي. اي. آنرز توڙي ايم. اي. جا ڪي ڪتاب پڙهائي ٿو.

مخدوم صاحب جن نوشهري واري زماني کان انگريزي زبان کي به سمجهڻ جي ڪوشش ڪئي، ۽ آهستي آهستي پاڻ ۾ هڪ ميٽريڪيوليت جيئري لياقت پيدا ڪيائون. هن وقت سندن انگريزي لياقت رواجي گريجوئيٽ کان ڪنهن به حالت ۾ گهٽ نه آهي.

مخدوم صاحب جن جو سنڌي ادب ڏانهن به شروع کان ئي لاڙو هو. نوشهري مدرسي خواجہ نوابشاہ هاءِ اسڪول ۾ ”بزم مشاعره“ قائم ڪيائون، جنهن جا پاڻ صدر هئا. نوشهري مدرسي ۾ آڻي جي بزم جو سيڪريٽري هوس. مخدوم صاحب جن اسان جي نظمن جي نهايت سهڻي اصلاح ڪندا هئا، ۽ پاڻ به اعليٰ نظر پڙهندا هئا. هينئر ڪائنات معلوم ٿيو ته نظم نوبسيءَ جو ذوق ڪين باقي نه رهيو آهي. ايتريقدر جو پنهنجي نظمن جي ڪتاب کي محفوظ رکڻ جي به ضرورت محسوس نه ڪيائون. حيدرآباد ۾ اچڻ بعد، مخدوم صاحب جن سنڌي ادب جي اڪثر حلقن ۾ حصو ورتو آهي. سندن مضمون ”شاهه عبداللطيف يادگار مخزن“ توڙي ٻين رسالن ۾ شايع ٿيا آهن. ”اورينٽل ڪاليج“ مخزن سندن رهنمائيءَ هيٺ شايع ٿي ٿي. مخدوم صاحب جن گذريل چئن سالن ۾ ”سنڌي ادبي بورڊ“ طرفان فارسيءَ ۾ لکيل سنڌ جي ٽن مشهور تاريخي ڪتابن - ”فتحنامه“، ”تاريخ معصومي“ ۽ ”تذڪرة الڪرام“ جو سلسلن زبان ۾ ترجمو ڪيو آهي. اهو ادبي ۽ تحقيقي ڪم مخدوم صاحب جن جي علمي لياقت جي ساڳي پري ٿو. هن وقت مخدوم صاحب، سنڌي ادبي بورڊ طرفان، مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ جي عربيءَ ۾ لکيل مشهور ڪتاب ”حيات الفاري في اطراف صحيح بخاري“ کي ايڊٽ ڪري رهيو آهي. حديث جي سلسلي ۾ هيءُ هڪ مشڪل فني ڪتاب آهي، مگر مخدوم صاحب جن حديث جي علم تي هڪ جامع نظر رکڻ ٿا، ۽ اميد آهي ته هن ڪتاب جي تصحيح ڪري، ان کي ڪاميابيءَ سان ايڊٽ ڪندا.

سوره سنڌي ادب

صاحب خان سوره ميراني

Cell No: 0344 3919786

0300 3404488

۴

جفاوت جا ٻائي ۽ آزاديءَ جا علمبردار

سنڌ سوين سورهيءَ ۽ سرويچ سردار پيدا ڪيا، جن ڌارين جي غلامي قبول نه ڪئي؛ جيئن هئا ته مقابلا ڪيائون، ۽ جي سرتي آئي ته سر ڏيئي سرها آيا؛ دودڙي سومري، علاؤالدين طرفان ايل فوجن جو مقابلو ڪيو ۽ ڄام آڻڙ ۽ ڄام تماچيءَ، سلطان فيروز شاھ جي فوجن کي شھ ڏئي، دريا خان، ارغونن سان جنگ جوڙي. ۵۰۰ دفعي کين شڪست ڏنائين، ۽ ٻئي دفعي شھيد ٿيو. ۱۸۴۳ع ۾ مير شير محمد خان، ٻيٽر جي فوجن سان مقابلو ڪيو. ان بعد، انگريزن جي حڪومت ۽ طاقت، غلاميءَ جا زنجير ايتريقدر ته مضبوط ڪري ڇڏيا جو ڪنهن کي چڙڻ جي به طاقت نه رهي، دلاور دهاجي ويا، ۽ سردار سھجي ويا.

انهيءَ غلاميءَ جي هيٺاڪ ماحول ۾، پير پاڳاري سيد صبغت الله شاھ ثانيءَ (جنهن کي جماعت طرفان عام طرح ”ڀڳ-ڌڻي“ جي لقب سان ياد ڪيو وڃي ٿو) انگريزن جي جايراءِ حڪومت سان سينو ساھي ٽڪر کاڌي، ۽ جارج ٻئين خلاف بغاوت جو جهنڊو بلند ڪيائين؛ انهيءَ آڻ ۾ پاڻ سر ڏيئي سرھو ٿيو. هر سنڌ جي سورهي سردارن واريءَ سنت کي نئين سر جياڙي ڇڏيائين.

ٻئي طرف، سنڌ جي سرزمين جي تعليم ۽ تربيت، عبيدالله سنڌيءَ کي اڻارو، ۽ کيس سنڌ جي ٻئي صالح سھوٽ عبيدالله لغاريءَ جهڙو رفوق ڏنو، جن ٻنهي دور ۾ انگريزي حڪومت جي خلاف بغاوت ڪرڻ ۽ هن برصغير کي آزاد ڪرائڻ واري پهرئين منصوبي کي عملي جامي پھرائڻ لاءِ پيشقدمي ڪئي. ”رولٽ انڪٽ رپورٽ“ ۾، انگريزن طرفان، هنن باغين جا نالا نمايان طور ڏرا ڪيا ويا. خلافت تحريڪ توڙي ڪالنگريس جو زور پوءِ ٿيو، عبيدالله سنڌيءَ ۽ عبيدالله لغاريءَ بغاوت جو ٻيچ اڳ پوکيو، ۽ آزاديءَ لاءِ جدوجھد اڳ شروع ڪئي.

پير پاڳارو سيد صبغت الله شاهه ثاني رح

سنڌ جي هن سورھ سردار جي شخصيت ۽ بلند ڪردار تي انگريزي حڪومت جي هڪ طرفي ۽ زوردار منظر پريڪنڊا جيڪي پرڏا چاڙهيا، تن کي فقط وطن سان محبت رکندڙ لکاهون، چيري، حقيقت جو مشاهدو ڪري سگهن ٿيون. ان وقت انگريزي حڪومت جي اشاري تي هلندڙ ۽ سندن سرپرستيءَ ۽ سايي هيٺ نڪرندڙ اخبارن کي انگريز سرڪار جي هن مخالف مرد خلاف جيڪي ڪجهه لکڻو هو سولڪيائون، جيڪي ڪجهه چوڻو هو سوچي ڦٽو ڪيائون. ايتريقدر جو پوين لاءِ ان تي اضافي ڪرڻ جي گنجائش به خبر ڪا ڇڏيائون. ٻئي طرف، سنڌ جي هن مٿي مرد جي سوانح بابت صحيح حالات ايترو روشن نه ٿيا آهن، جو سندس بلند ارادن، ڪوششن ۽ حڪمت عمليءَ جي بس منظر توڙي سندس همت، جرات ۽ مردانگيءَ جو ڪماتو قدر ڪري سگهجي: البتہ خانداني بس منظر ۽ ماحول، ۽ بعد جي خارجي حالات جي مطالعي جي بناء تي، سندن شخصيت ۽ ڪردار توڙي رٿيل پروگرام جو قدري اندازو لڳائي سگهجي ٿو.

اول ته سيد صبغت الله شاهه جڏهن ”پير پاڳاري“ جي حيثيت ۾ دستاربندي ڪئي، تڏهن شاهي تبديل ۽ طاقت، آزاديءَ لاءِ جدوجهد جو جذبو، ۽ انگريزن خلاف نفرت کيس ورتي ۽ مليا. پير پاڳاري، جي خاندان ۾ آزاديءَ لاءِ جدوجهد جو بنياد حضرت صبغت الله اول (وفات ۱۲۳۶ھ) وڌو، جڏهن سنڌ مان هو صاحب سيد احمد شهيد جو ٻانهن-ٻيلي ٿي پيو، ۽ کيس رسد جو سامان توڙي مجاهدن جا دستا مدد طور ڏنائين. انهن مجاهدن کي ئي پهرئين ”حر“ يعني ”آزاد“ سڏيو ويو. هن خاندان ۾ اهو آزاديءَ جو جذبو موروثي طور هلندو پئي آيو، ۽ صبغت الله شاهه اول جي اولاد مان سندس نالي پويان سڏيل سيد صبغت الله شاهه ثانيءَ ۽ انهيءَ جذبي جو هنن بلڪل ممڪن هو. سنڌ مان، پير پاڳاري جي خاندان طرفان، سيد احمد شهيد جي حمايت ۽ سنڌ مان حرن مجاهدن جي دستن جو جهاد لاءِ وڃڻ وارو واقعو (۱۸۳۰-۲۹ع)، ان وقت هندستان ۾ انگريزن جي اسرندڙ حڪومت کان ڪجهه ڪونه هو. انهيءَ ڪري، جڏهن تيرهن ورهيه کن پوءِ انگريزن سنڌ تي غاصبانہ قبضو ڪيو، تڏهن پير پاڳاري جي خاندان کي خاص طور اک ۾ رکيائون: انهيءَ ڪري ئي پير پاڳاري جناب

حزب الله شاھ صاحب (۱۸۴۷-۱۸۹۰ع) جي وقت ۾ حرن توڙي عام جماعت جو رخ ٿري انگريزن جي خلاف ٿيو، ۽ انگريزن اهو نفرت جو جذبو آخرڪار ٻي حُر تحريڪ (۱۸۹۶ع) ۾ لڳان ٿيو. انهيءَ واقعي بعد، ٻي ڀاڱاري ۽ جماعت جي خلاف انگريزي حڪومت منظم طور تي ڪاروايون شروع ڪيون: جماعت مان هر سگهي ۽ صحي لوجوان کي لوڙهن اندر بند ڪيو ويو، ۽ هر چُرندڙ ۽ طاقتور فرد کي ويسارپور ضلعي احمد نڪر ڏانهن جلاوطن ڪيو ويو. اهو لوڙهن (Concentration camps) جو سلسلو هلندو پئي آيو، تان جو شمس العلماء شاھ مردان (عرف ڪوٽ-ڌڻي) انگريزن کي مطمئن ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. ۱۹۱۴ع واري لڙائيءَ ۾ حڪومت آزمائش طور کائن مائهو گهريا. ٻي صاحب جن پنج سؤ ماڻهو ڏيڻا ڪيا ۽ ٻي مائي مدد ڪئي، تڏهن وڃي لوڙهن جو خاتمو ٿيو. انهيءَ هوندي به انگريزن هن گاديءَ کي اک ۾ رکيو. ٻئي طرف، ٻي صاحب ڀاڱاري توڙي سندن جماعت ۾ انگريزن جي غير مسلم ۽ ڌاريءَ حڪومت، جنهن ستن ايتريون سختيون ڪيون هيون، تنهن کي نفرت جي نظر سان ٿي ڏٺو.

پوءِ ته سيد صبغت الله شاھ ٻارهن ورهين جي ننڍيءَ وهيءَ ۾ تخت ۽ طاقت جو صاحب ٿيو. سندن ولادت ۱۳ صفر سن ۱۳۲۷ھ ۾ ٿي، ۽ پنهنجي والد شمس العلماء جناب شاھ مردان شاھ جي وفات (۷ ربيع الاول ۱۳۳۹ھ) بعد ”ٻي ڀاڱاري“ جي حيثيت ۾ دستاربندي ڪيائون. سندن ننڍي عمر هئڻ ڪري، هڪ طرف سندس ويجهن ۽ وڏن عزيزن کي ايد ٿي ته هيءَ ننڍڙو ٻي ڀاڱارو سندن صلاح مان آئندو ويهندو، ۽ انهيءَ ڪري سندن ذاتي اثر رسوخ ۾ ٻن واڌارو ٿيندو، ٻئي طرف انگريزي حڪومت جي هوشيار ڪارپردازن سوچيو ته هن ننڍي ٻي ڀي تي اثر وجهي سندس نشو و نما اهڙي نموني سان ڪجي، جنهن جو خانداني روايت کان سندن موڙي انگريزن جو دوست ۽ وقادار ٿي رهي، تنهن طرف درٻار جي جهونن خدمتگارن ۽ جماعت جي ڪن وڏن خليفن کي آسرو ٿيو ته هو ٻي صاحب کي پنهنجي مرضيءَ موجب هلائيندا. مگر، ننڍي هوندي کان ئي سيد صبغت الله شاھ جي شخصيت ۾ هڪ خاص انفراديت هئي؛ هو هڪ آزاد طبع جو مالڪ هو، جنهن کي خارجي خابن خلاف نفرت هئي؛ هو پنهنجو پاڻ سوچيندڙ هو، الهيءَ ڪري مشورن کي محض مشورا ڪري ٿي ڄاڻائين، ۽ ٻين جي صلاحن کي جنهن جو تنهن جي لاءِ تيار نه هو. ذاتي طور هو هڪ جراثيمن، جفاڪش ۽ محڪم ارادي جو مالڪ هو، ۽ سندس شخصيت ۾ ڪردار جو روح خود اعتمادِي ۽ ارادي جي مضبوطيءَ ۾ سمايل هو.

ٻي ڪنهن شخص جي حالت ۾ ننڍي وهيءَ ۾ الهن وصفن جو هجڻ باعث عظمت ٻڃي ها، پر ٻي ڀاڱاري سيد صبغت الله شاھ لاءِ اهي خوبون آزمائش جو سامان ڪٿي آيون. خدمتگار ۽ خليفه ڪٿي خاموش رهيا، پر ويجهن عزيزن توڙي انگريزي حڪومت جي ڪارپردازن جون آميدون پوريون نه ٿيون. ٻي صاحب پنهنجن عزيزن توڙي انگريزي حڪومت جي آئيرن

جي اشارن موجب هاڻ کان صاف انڪار ڪيو، ۽ انهيءَ ڪري اهي ٻئي طرف هن ننڍي
پير پاڳاري جا مخالف ۽ هڪٻئي جا دوست بڻجي پيا.

پير پاڳاري ٽين بعد سيد صبغت الله شاھ هڪ پيري سندن چاچي مرحوم پير پاڳاري جناب
علي گوهر شاھ ثاني جي نالي انگريزن طرفان مليل ڪو آفرين نامون فرير ۾ ٻنگلي جي پٽ
تي لنگيل ڏٺو. چيائون ته 'اسان جا وڏا ڪهڙا نه سادا هئا: خدا تعاليٰ سندن ذاتي عزت
ايترو بلند ڪئي، پر تنهن هوندي به هي رڪي ڇڏيا اٿن؟' ائين چئي، آهو آفرين نامون ۽ فرير
ٺهرائي ڇڏي پيا. انگريزي حڪومت کي هن ننڍي پير پاڳاري جي لاغرض طبيعت خدشي
۾ وجهي ڇڏيو، ۽ هنن کيس ننڍي ۽ هيءَ ۾ انگريزي حڪومت جي طاقت جو چٽڪو چڪائي آڻ
مچائڻ جا سامان پيدا ڪيا. خوش قسمتيءَ سان حڪومت کي پير صاحب جن جي پنهنجن عزيزن
مان فريادي ۽ شاهد ملي ويا، ۽ ندين ڳالهين کي وڌو ڪري، ٽيليءَ مان ٽپ پائي،
پير صاحب جن تي سکر ۾ ڪيس هلايو ويو. پير صاحب جن جي طرفان 'جناح' صاحب وڪالت
ڪئي، چون ٿا ته جناح صاحب کي وار طور پڙايو ويو ته حڪومت هر حالت ۾ پير صاحب
کي نه ڇڏيندي، انهيءَ ڪري هونديس وڪالت نه ڪري؛ پر جناح صاحب نه مڙيو: ڪورٽ
۾ آيو، مگر جج طرفان ٿيندڙ زبادتين تي احتجاج ڪري هليو ويو. حڪومت پير صاحب کي
ڏهن سالن جي سزا ڏيئي سنڌ کان ٻاهر آڻايو.

وطن کان دور انهيءَ وڏي عرصي ۾، پير صاحب جن پنهنجن وڏن جي تعليمات کي
سمجهڻ جي ڪوشش ڪئي. رتناگري جبل ۾، سندن جدا مسجد عالي جناب محمد راشد روضي ڏئي
رحم جي ملفوظات جو خاص طرح گهرو مطالعو ڪيائون؛ ازان سواءِ ٻيا فارسي، اردو ۽ سنڌي
ڪتاب ڪافي پڙهيائون، ۽ انهن ڪتابن مان پنهنجا انتخابات تاليف ڪيائون (ڏسو ضميمو).
جڏهن رتناگري جبل مان ڪين مدناپور مرڪزي جبل، ڏانهن منتقل ڪيو ويو، تڏهن اتي
پڻ پنهنجو مطالعو جاري رکيائون. انهيءَ عرصي ۾ هندوستان جي سياست کي پڻ پوريءَ طرح
سمجهڻ جي ڪوشش ڪيائون، ۽ غالباً انگريزن کي ملڪ مان ٽوي ڪڍڻ واري حڪمت عمليءَ
تي پڻ انهيءَ عرصي ۾ غور ڪيائون. اتي مختلف جماعتن جي سياسي ورڪرن سان پڻ سندن
تبادلۂ خيالات ٿيندا رهيا.

پير صاحب جن جي آزاد ٿيڻ ۾ اڃا سال ڏيڍ کن هو ته پويان حڪومت طرفان جماعت
جي خيالات ۽ رجحانات معلوم ڪرڻ جي مهم شروع ڪئي وئي. هر هڪ ٺاڻي جي حد اندر
وهندڙ مريدن کي گهرايو ويو، ۽ ٻانئن جوانن کان وٺي پير مردن تائين ڇپي جا نالا لکيا
ويا. ان بعد، ميني کي ضلعي جي ايس. اي. ۽ ڪليڪٽر جي آڏو پيش ڪيو ويو. غالباً حڪومت
طرفان اها هڪ قسم جي پيش قدمي هئي؛ ڇاڪاڻ ته پير صاحب جن جي انقلابي رجحانات جو
حڪومت کي پتو پئجي ويو هو، ۽ ڪين خدشو هو ته پير صاحب جن واپس پهچي نه معلوم

ڪپڙو روپو اختيار ڪري: انهيءَ ڪري پير صاحب سان جماعت جي عقيدتمنديءَ کي برڪت ۽ پير صاحب جي طاقت کي ڪٽڻ خاص اهي قدم کنيا ويا.

سنڌ ۾ واپس اچڻ بعد، پير صاحب پهريائين پهريائين پنهنجي مريدن جي اصلاح ۽ تربيت طرف توجهه ڪيو. پهريائين حڪم ڪيائون ته ”اسان جا مريد هر قسم جي نشي ۽ ٻرهيڙ ڪن.“ انهيءَ تي ٻيڙين ۽ چلن جي موالين تماڪ پڻ ڇڏي ڏنو، ۽ بهاءِ سٺ ورهين جي ڪن موالين ڪوٺيا پڇي ڇڏيا ۽ ڏنڊا ساڙي ڇڏيا. نقصاني طور جماعت تي هن حڪم جو وڏو اثر پيو. ان بعد حڪم آيو ته ”عورتون عاج جا چوڙا نه پائين.“ جماعت جي سڀني عورتن چوڙا پڇي ڇڏيا. پير صاحبن جن صرف اهي حڪم ڪين ڏنا، پر پاڻ پنهنجي سر جانچ ڪيائون ته ڪهڙي قدر انهن جي پوئواري ڪئي وڃي ٿي. سانگهڙ جي ڀرسان گڙنگ اکب سندن واسطي جماعت هڪ بنگلو اهرايو هو، جتي پاڻ مريدن جون دعوتون ڏيندا هئا. هن گڙنگ واري بنگلي کي پير صاحب جن پنهنجي نئينءَ تحريڪ کي عملي جامي پهرائڻ لاءِ جن مرڪز مقرر ڪيو. بنگلي جي چوڌاري مريدن جا سڙا لڳا پيا هوندا هئا. رات جو پير صاحب جن پوشاڪ بدلائي، ڪٿا اويدي، جماعت جي ويس ۾ فقير بنجي وڃي جماعت ۾ گهٽندا هئا. جيڪي ماڻهو لڪچوريءَ پيڙي پيا پيئندا هئا، انهن جون جايون ۽ پٿاريون جانچي صبح جو گهرائي، انهن کي پوري تنبيهه ڪندا هئا. انهيءَ پڪڙ پڇاڙ جو وڏو اثر پيو، ۽ سڄي جماعت ۾ غالباً طور حڪم مڃڻ جو مادو پيدا ٿيو. ان بعد حڪم ڏنائون ته ”جماعت جو ڪوبه ماڻهو ولايتي ڪپڙو نه پائي ۽ پنهنجي ملڪ جو اٺل ڪپڙو پائي.“ ۽ پيو ته ”گولن ۾ مسلمان توڙي هندو پاڻ ۾ متفق ٿي رهن ۽ ڪوبه فساد ٿيڻ نه ڏنو وڃي.“ انهن حڪمن سان ظاهر آهي ته پير صاحب جن جي ذهن ۾ بيلڪ طرفان هن ڌاري حڪومت خلاف هڪ منجهه معاذ قائم ڪرڻ جا خيال هئا.

انگريزن جي بيدار مگر حڪومت کي اڳاٽي اون هئي، مگر ولايتي ڪپڙي پائڻ خلاف لڪل حڪمن بعد حڪومت جي سڄي مشنري تحريڪ ۾ اچي ويئي، ۽ پير صاحب جي جماعت تي چوڪسيءَ جا حڪم لکري ويا. انهيءَ دور ۾ پير صاحب جن طرفان حڪم پهتو ته ”جماعت جا اهي ماڻهو، جي غازين جي صف ۾ شامل ٿيڻ چاهين، سي پنهنجا نالا لکائين.“ جماعت جي اڳواڻ فقيرن کي حڪم مليو، جن پنهنجي حدن اندر ڳوٺ ڳوٺ ۾ وڃي غازين جا نالا لکيا، ۽ اهڙيون لسٽون تيار ڪري پيش ڪيائون. پير صاحب جن کي فقط نالن جي ضرورت ڪانه هئي، پر کين هر هڪ ماڻهوءَ کي نظردان ڪرڻو هو ته ڪهڙي پائيءَ ۾ آهي. گڙنگ واري بنگلي تي پير صاحب جن جدا جدا وقتن ۽ موقعن تي انهن غازين جو معائنو ڪيو: پاڻ ڪرسي وجهي ويهندا هئا؛ پوءِ مختلف طرفن جا غازي، اٽڪل پندرهن کان وٺي ٽيهن تائين ٽولا ٽولا ڪري، اندر گهرائيندا هئا. حڪم هوندو هو ته اندر اچڻ ته قطار ڪري پهن پوءِ جڏهن قطار ڪري ويهندا هئا ته پير صاحب جن کائڻ پيئندا هئا ته ”اوهان سڀ غازي

ٿيا آهيون؟ فقير چوندا هئا ته ”هائو ٿيلا“. جواب ۾ پاڻ چوندا هئا ته ”فقير وٽ اوهان کي مبارڪ هجي جو اوهين غازي ٿيا آهيو؛ اوهان تي صد رحمت هجي؛ انشاء الله پاڻ ٻار آهيون، اسان مان جيڪي هوندا سي رنگ ڏسندا!“ البت جيڪڏهن ڪنهن به شخص کي ذرا حسرت ۽ لڏپلاڻ ڏسندا هئا ته ان کي هٽائيندا هئا. ڪي ٽولا اندروڻ وقت تي نڪرڻ هٽندا جماعتي راڳ هڻندا ويندا هئا. انهن موقعن لاءِ جماعت طرفن هڪ ڪافي رائج ٿي ته:

”سوره سرجو سانگهو لاهي،
آيا سرد ميدان تي ڪاهي؛
سر ڏنسون، رشد ڪسي،
پوءِ عيد اسان لاءِ آهي.“

اڪثر ٽولا اها ڪافي چوندا پير صاحب جن جي آڏو وڃي بيهندا هئا. پير صاحب جن جي طرفان ظاهري طرح ”غازي“ سڏجڻ ۽ سڀر ذبح جو مقصد سان ٿيل ڪوڙ هو، پر ”غازي“ جي لقب خود بخود فقيرن ۽ اهو حال به ڪو نه ”غازي“ يعني سڀر قربان ڪرڻو آهي. پير صاحب جن انڪرپشن جي قسم ان وريءَ طرح آگاهه هئا. پاڻ اندروني طور جماعت جي اصلاح ڪندا رهيا، ۽ ائين فرماي ڏيڻ لاءِ تيار هڪندا رهيا. ان وقت مسجد منزل گاهه وارو معاملو شروع ٿي چڪو هو ۽ هندن ۽ مسلمانن جي ڀڃڪڙي وڌي وئي هئي. پير صاحب جن ان وقت غازين تي ڳوٺن ۽ شهرن ۾ ان اسان فاتح ڪرڻ لاءِ حڪم ڏنا، ۽ انهيءَ طرح حڪومت طرفان غازين جي پرڻيءَ جي آڙ ۾ جيڪي الزام گهڙجي رهيا هئا، تن کي رد ڪيو ويو. انهيءَ عرصي ۾ خود پير صاحب جن جي آڙ ۾ هندن تي حملي لاءِ تياريون ڪرايون ويون؛ پر پرده مقصد اهو هو ته جيڪڏهن خود پير صاحب جن جي ڳوٺ جي هندن کي ماريو ويو، ته ان رڪن خاطر غازين جي آڙ ۾ وارو بهانو ٿئي پوندو. جنهن رات اها سازش عمل ۾ آڻي هئي، انهيءَ کان ڏينهن اڳ پير صاحب جن کي سانگهڙ ۾ بنگلي تي اطلاع پهتو ۽ اتان فوري حڪم نڪتا، جنهن تي پير صاحب جن جي ڳوٺ ۾ غازين پنهنجي طاقت جو اهڙو ته مظاعرو ڪيو، جو حملي آور حملي جي همت ئي نه ڪري سگهيا. ٻئي ڏينهن، شهر جا هندو وفد ڪري سکر جي ڪليڪٽر وٽ پهتا ته پير صاحب جن جي غازين رات اسان جي جان بچائي آهي؛ اهڙيون تارون مٿي حڪومت کي به پهتيون. انهيءَ ڪري ”غازين“ جي وجود کي حڪومت طرفان ”خطرناکا“ ثابت ڪرڻ جي جيڪا اسڪيم هئي، سا في الحال ناڪامياب ٿي.

حڪومت طرفان هاڻي هڪ ٻي حڪمت عملي سوچي وئي. هن واقعي کان ٿورو پوءِ، سکر جي ڪليڪٽر طرفان پير صاحب جن کي ملاقات لاءِ پيغام پهتو. پير صاحب جن خليفي احمد کي موڪليو ته وڃي ڪليڪٽر سان ملي. سکر جو ڪليڪٽر ڪوٽوالا هو، جنهن سان خليفي احمد وڃي مليو ۽ گجراتي ۾ مائٽس ڳالهائين. ڪليڪٽر پارسي هو ۽ گجراتي سندس مادري زبان هئي. هو خليفي احمد سان نهايت سهڻو پيش آيو، ۽ کيس چيائين ته ”پير صاحب جن کي هڪ

خاص پيغام ڏيڻو آهي ته اسان عالم ڪرڻ ۾ پاڻ حصو وٺڻ ڪري ٿا، ان کان سواءِ ئي جي سرڪار سندن لاءِ هڪ بلوار ۽ هڪ بندوڻ، انعام طور ۽ ايڪائي آهي، ۽ جي سندن وائيس حصو جي سفارش منظور ڪئي آهي: اسيد ته پير صاحب جن هي انعام قبول ڪندا. خليفي احمد سڄو احوال اچي پيش ڪيو. پير صاحب جن چيو ته: ”ڪليڪٽر جن اسان جي طرفان شڪر به وڃي ادا ڪري ۽ کيس چڙ ته هٿيار اسان وٽ موجود آهن، ۽ ”پير پاڪي“ جو سندن خطاب ئي اسان لاءِ ڪافي آهي.“ خليفي احمد مونجي اچي ڪليڪٽر سان خبر ڪئي، جنهن جي ڪليڪٽر چيو ته ”پير صاحب جن وڏي غلطي ٿا ڪن - گورنمينٽ سندن انڪار تي شڪ ۾ نٿي ڪري.“

پس، گورنمينٽ طرفان پير صاحب جن جي خيالات ۽ رجحانات جي هيءَ تحريڪ پيش هئي. هن بعد حڪومت کي يقين ٿيو ته پير صاحب جي گورنمينٽ سان وفادار ٿي رهڻ ۽ ڪوبه پروپونڊو ڪري سگهجي. انهيءَ عرصي ۾ حڪومت طرفان پوليس آفيسرن معرفت، پير صاحب جن جي مڙني برجستن مريدن خلاف ڪاغذي ڪارروايون ڪرڻ تي چڪيون هيون. پير صاحب جن هينئر سالڪهو لنگ ڪوئنگ واري بنگلي کي اچي مرڪز بنايو، ۽ سڄا ڇهه مهينا اتي رهڻ جو پروگرام رکيائون - انهيءَ لاءِ ته هن ڌاريءَ حڪومت جي رهرديءَ تي سڄي ڏيکي. پاڻ خاص برجستن ماڻهن کي ساهيان زندگيءَ جي نوبت ڏنائون ۽ پوريءَ طرح آزمائون. انگريزن خلاف سڄي جماعت ۾ عام طرح، ۽ غازين ۽ ٻين چونڊ اڳواڻن ۾ خاص طرح، هڪ نفرت جو جذبو پيدا ٿي چڪو هو. چئي نٿو سگهجي ته ان وقت پير صاحب جن جي مريدن انگريزن جي مخالفت جي سلسلي ۾ ڪهڙي حڪمت عملي پيش نظر هئي. جيتوڻيڪ عام طرح اها ڳالهه مشهور ٿي چڪي آهي ته پير صاحب جن پنهنجي مريدن کي بندوقن ۽ راتين جي ترسڻ ڏيئي انگريزن خلاف سڻين - ڏي لڙائيءَ لاءِ تيار ٿي ڪيو، مگر انهيءَ قسم جي راءِ هي ڪو تصديق ٿي نٿي سگهي. انهيءَ ۾ ڪوبه شڪ ڪونهي ته پير صاحب جن - سڄي جماعت توڙي غازين کي بيدار پئي ڪيو، ۽ ڪن خاص چونڊ فقيرن کي سندن حال آهر پوريءَ طرح ترسڻ ڏيئي تيار پئي ڪيو، مگر اهو چئي نٿو سگهجي ته اها تياري ڪهن پوري مقصد لاءِ هئي. پير صاحب جن جي پيش نظر البته جماعت بنديءَ، اتحاد ۽ طاقت پيدا ڪرڻ جا پوري غرض هئا. انهيءَ لاءِ ته آبندي واري حدوحد ۾ ڪاميابي حاصل ڪجي. ٻئي طرف، انگريزي حڪومت پير صاحب جن کي ذهني طور پنهنجو هٿي تسليم ڪري، ڪهن به صورت ۾ فوري ٽنڪر جي صورت پيدا ڪري، پير صاحب جن تي گرفت هٽائڻ ٿي چاهيو. انهيءَ اسڪيم کي ڪامياب بنائڻ لاءِ هيٺيان طريقا اختيار ڪيا ويا: (۱) هر قسم جي ڏوهن تي با حاشي حوڃ جي حشر ڏانهن متسوب ڪري، خاص خاص برجستن ماڻهن جي گرفتاريءَ لاءِ رڪارڊ ٺاهيا ويا؛ (۲) ننڍن وڏن ڪرن لاءِ حد جي پوليس ٺاهڻ جي حفيوار حاضريون مقرر ڪيون ويون - ڪن تي هفتي جي ٻڌاڻ هر ٽين روز، ٻئي روز، بلڪه روزاني حاضريون مقرر ڪيون ويون؛ (۳) پير صاحب جن جي ڪوئنگ واري بنگلي تي چوڪسي لاءِ پوليس جو مختصر عملو مقرر ڪيو ويو، ته من

انهن تي حملو ٿئي ته پير صاحب خلاف ڪارروائي ڪري سگهجي. پير صاحب جن انهن ٽنهي قومن خلاف احتجاج ڪيو. خاص طرح، گورنمينٽ جو توجهه روزانه حاضرين ڏانهن ڇڪايو ته جيڪي ماڻهو روزاني انهن ميلن جي مفاصلن تان پيدل هلي اچي ٿاڻن تي حاضريون ڏيندا، سي پنهنجي ٻارن ٻچن لاءِ ڪهڙي وقت پورهيو ڪري سگهندا؛ فقط ”حر“ جي نالي کان متفرقي، غريبن ۽ اشرافين کي هن قسم جي روزاني تڪليف ۽ مبتلا ڪرڻ انصاف ناهي؛ باوجود هن احتجاجن جي، حڪومت وٽر سڃي ڪان ڪم ورتو. انهيءَ ئي پير صاحب جن حاضري ڏيڻ لاءِ ماڻهن مان ڊڙن کن برجستن ماڻهن تي گهرايو ۽ کين چيو ته ”هيرو، هاڻي اڳتي لاءِ اوهين حاضري نه ڏيو“

ڪن جو چوڻ آهي ته انهيءَ حڪم جو اهو مطلب هو ته ”اوهين حاضري ڏيڻ کان انڪار ڪريو ۽ پنهنجن ڳوٺن ۽ گهرن ۾ پنهنجو ڪم ڪار وٺا ڪريو؛ ٻيل حڪومت اوهان جي گرفتار ڪري. آخرڪار ڪيترن کي گرفتار ڪري پوري هوندي“؛ ٻين جو چوڻ آهي ته پير صاحب جن حڪومت جي ضد ۽ ناانصافيءَ کان تنگ ٿي، انهن چونڊ ماڻهن کي چيو ته ”اوهين روپوش ٿي وڃو، ۽ حاضريءَ لاءِ ٿاڻن تي هرگز حاضر نه ٿيو؛ ڏسون ته گورنمينٽ ڇا ٿي ڪري؟“ پير صاحب جن کي يقيني طور هڪ قسم جي ”سول نافرمانيءَ“ مدنظر هئي. اهي چونڊ فقير انهيءَ حڪم موجب حاضرين تي ڪونه ويا ۽ پنهنجي گروهه جي مصلحت موجب روپوش ٿي ويا. جڏهن حڪومت طرفان پير صاحب تي زور پيو، ته پير صاحب جن چيو ته سرڪار انهن ماڻهن کي ڳولي هڪ ڪري. ٻئي طرف، چونڊ سرڪاري ڪامورا هن سڄي معاملي سان واسطو ڪي ويا، جن انتظامي تدبير کان ڪم وٺڻ جي بدوان، مليل هدايت موجب، وٽس هن باهه کي پڙڪايو ۽ پير صاحب ۽ فقيرن خلاف هر قسم جون رپورٽون حڪومت کي موڪليندا رهيا. پير صاحب جن کي به انهن ڪامورن جي غير منصفانه بلڪ معاندانه روش بابت ڀڃڪڙه معلوم هو، انهيءَ ڪري جڏهن به اهي پاڻ يا سندن نائب پير صاحب جن کي ملڻ ٿي آيا ته پير صاحب جن به کين انهيءَ نقطه نگاهه کان ٿي ڏٺو. پير صاحب جن کي ڪن سريل ۽ ٻين خيرخواهن طرفان مشورا ڏنا ويا ته انهن ڪامورن کي خوش ڪجي؛ مگر پاڻ چيائون ته رشوت ڏيڻ اسان جي مذهب ۾ حرام آهي.

پهرين حال، هيٺان موڪليل رپورٽن جي بناء تي، پير صاحب جن کي گولڊ ٻنگلي تان نظربنديءَ جي حالت ۾ ڪراچيءَ وٺي ويا، جتي کين وڏي وزير چيو ته ”اوهان کي حاضري قانون موجب هتي ڪراچيءَ ۾ رهڻو آهي ۽ ٻاهر نه وڃڻو آهي“. پير صاحب جن چيو ته ”جيڪڏهن اسان جو ڪو تصور هجي ته سرڪار اسان تي مقدمو هلائي، يا غب ڪراچيءَ ۾ رهڻ بابت تعريفي حڪم ڏئي ته اسان انهيءَ پابندي خلاف قدم کڻون“؛ مگر انهيءَ سو ڪوبه جواب ڪونه مليو. انهيءَ ئي پير صاحب جن امري طور وڏي وزير (سر غلام حسين) کي چيو ته ”هيءَ بندش بيقاعدِي آهي ۽ هٿ اسين وڌيڪ نه رهنداسون. اوهان کي جيڪي ڪرڻو هجي سو

ڪندا. ائين چئي، پير صاحب جن راتورات موٽر ذريعي ڪراچيءَ مان ڪوٽنگ جي بنگلي تي پهتا. کين يقين ٿي ويو هو ته حڪومت بهرحال سندن ذات جي خلاف ڪارروائي ڪندي؛ انهيءَ ڪري فقيرن کي حڪوم ڏيئي ڇڏيائون ته جي معاملو وڏي وڃي ته ڏنل هدايت موجب هڪ پوري نظام هيٺ جدوجهد جاري رکن. اتان درگاه شريف تي پهتا، ۽ جيڪي ڪي مختصر حڪم احڪام ڏيڻ هئا سي ڏنائون. ٻئي ڏينهن سندن نظربندي عمل ۾ آئي، ۽ کين ڪراچيءَ پهچايائون. ان بعد، حڪومت طرفان پير صاحب جن جي خلاف بغاوت جي مقدمي لاءِ مواد گڏ ڪيو ويو. ٻئي طرف، سروبيج حُرن ڪارروايون شروع ڪيون. حڪومت طرفان، حُرن جي همت کي ڪمزور ڪرڻ لاءِ، پير صاحب جن جي ڪوٽنگ واري بنگلي کي گهيرو ڪرائي، سندن ڪٽنب کي نظربند ڪيو ويو ۽ ٻاهران سڀ لائڊيون ساڙايون ويون. ان بعد بنگلي تي بمباري ڪئي ويئي، ۽ درگاه شريف تي پير صاحب جن جي حويلن ۽ ڪوٽ کي بارود ذريعي ڪيرايو ويو. پر، اهي ڪارروايون حرن جي همت کي پست نه ڪري سگهيون، ۽ هنن مردن ”مارشل لا“ کي مڙس ٿي منهن ڏنو. ان وقت سرزمين سنڌ جي هنن سورهن جيڪي پوليس ۽ ملٽريءَ سان مقابلا ڪيا، انهن ۾ سندن حڪمت عملي ۽ بهادريءَ تي هڪ جدا مضمون لکڻ جي ضرورت آهي. انهن مقابلي ۾ زالن به پنهنجن مردن جوسات ڏنو، ۽ ڪن زالن جي همت ۽ بهادريءَ جا ڪارناما حيرت انگيز آهن: مطلب ته پير صاحب جن جي ڏنل تربيت انهيءَ حد تائين مؤثر ثابت ٿي، جو اڳواڻ (پير صاحب) جي غير حاضريءَ جي باوجود سپاهين (حُرن) پنهنجي نظام ۽ النظام هيٺ جنگ جاري رکي. مقابلي ۾ وڏا مارجي ويا ته ننڍن سندن جايون ڀريون. انهيءَ دور ۾ ڪيترائي ملڪي ماڻهو، انگريزي حڪومت جي زور ۽ اثر هيٺ، جاموس بنجي فقيرن جي پويان پيا. فقيرن جوابي حملا ڪري بدلو پئي ورتو. انهيءَ جنگ ۾ بيشڪ ڪن گڏ ساوا به سوي ويا: هڪ طرف ملڪ جا ڪي غريب ماڻهو بيگناهه مارجي ويا، ته ٻئي طرف ”مارشل لا“ جي آڻ ۾ ملٽريءَ وارن قهر ڪري ڇڏيا: نه فقط حُرن، پر پير صاحب جي عمر مريدن توڙي سندن تعلقدارن کي ٻارن پڄين گرفتار ڪيو ويو ۽ کين نهايت بيدريءَ سان جيلن ۽ ڪئمپن ۾ بند ڪيو ويو، جتي -وين ٻارڙا، زالون ۽ ٻڙڙا، هڪ ۽ ٻياريءَ جي وگهي مري ويا! حيدرآباد جيل ۾ انگريزن پنهنجن جاسوسن کي برقعن ٻارائي ”حُرن جي -چاٻ“ لاءِ ٿي موڪليو، ۽ انهن برقي پوشن فقط پنهنجي آقاڻن اڳيان سرخرو ٿيڻ لاءِ نوجوانن تي هٿ ٿي رکيا، ۽ انهن نوجوانن کي محض انهيءَ ”-چاٻ“ جي بنياد تي ڦاسيءَ تي لٽڪايو ٿي ويو! چون ٿا ته هڪ دفعي، هڪ اهڙي برقي واري، هڪ اهڙي ماڻهو ٿي اچي هٿ رکيو جو ”مارشل لا“ کان اڳ جو قيدي هو - تنهن هڏن دانهون ڪيون، تڏهن وڃي ’برقي پوشن‘ جي قلعي ڪلي.

بهرحال، انهيءَ هيٺاڪ ماحول ۾، سنڌ جي ڪن وڏيرن ۽ زميندارن کان زبانيون ڏياري، پير صاحب جن تي جان جي سزا مقرر ڪئي ويئي. چون ٿا ته پير صاحب جن دستور

موجب هميشه شب خيز هوندا هئا. هڪ انگريز آفيسر اچي سائن شطرنج راند ڪندو هو، ۽ پاڻ ان کان سڀ رانديون ڪندا هئا. حياتيءَ جي آخري رات به انهيءَ آفيسر پير صاحب هن سان راند ڪئي، ته من پير صاحب هن کي پنهنجي جان جو ڦڪر هڻي ۽ انهيءَ ڪري کائن راند ڪئي سگهي. پر پير صاحب هن کائن دستور موجب وري به رانديون ڪيون، ۽ اها آخري رات پاڻ نهايت گهري نند ڪيائون.

ان وقت سنڌ ۾ مارشل لا ۽ آفيسرن جي رعب قاب ذريعي اهڙو ته هيٺاڪ ماحول پيدا ڪيو ويو، جو پير صاحب جن جي حمايت ۾ ڪن ٿورن کي حق جي ڪامي چوڻ جي توفيق ٿي. ان وقت مسلم ليگ پوري طاقت ۾ هئي. جڏهن عليڪڙو ۾ مسلم يونيورسٽيءَ مان ڪي شاگرد ان وقت وفد وٺي دهليءَ ۾ مرحوم ليافت علي خان کي وڃي مليا، تڏهن هن چيو: ”اسان کي پير صاحب پاڳاري لاءِ پوري همدردي آهي، پر سنڌ جي مسلم ليگي ليڊرن ۾ جرات ڪانهي جو پير صاحب جي حمايت ۾ ڪو هٿ ڊگهين، ۽ اسان کي مداخلت جو موقعو ڏين.“ بهرحال، پير صاحب جن ۱۹۴۳ع ۾، ائين بهجي، ويهين مارچ تي، سر ڏهني سرها ٿيا. چون ٿا ته مقدمي وقت حڪومت طرفان ڪن ماڻهن کي پير صاحب جن ڏانهن موڪليو ويو ته جيڪڏهن پير صاحب معافي وٺي ته حڪومت سنڌن ’معافيءَ‘ تي غور ڪندي. پير صاحب جن چيو ته ”معافي هڪ الله ۽ الله جي رسول کان وٺي، نصاري کان ڪهڙي معافي وٺي!“ جڏهن شروع ۾ پير صاحب فقيرن کي تربيت پئي ڏني، تڏهن ڪنهن هڪ فقير چيو ته ”ڦٽل انگريزن کي تڙي ڪڍڻ ۾ ڪيئن ڪامياب ٿبو!“ انهيءَ تي پير صاحب جن چيو ته ”انشاء الله، اسان ۽ توهان مان جيڪي هوندا سي پاڻهي رنگ ڏسندا!“ بهرحال، پير صاحب جن ۱۹۴۳ع ۾ پنهنجي جاءِ جي قرباني ڏني، ۽ ۱۹۴۷ع ۾ انگريزن ٽپڙ ٻڌا.

پير صاحب جن جي ذاتي زندگيءَ بابت هيٺيون مختصر حقيقتون معلوم ٿي سگهيون آهن: (۱) ٻه اوقات پنهنجي ساني پاڻ پڇائيندا هئا: (۲) صبح جو وڏي اسر اٿي ورزش ڪند هئا ۽ ان بعد نماز ادا ڪندا هئا؛ (۳) اڪثر موقعن تي پاڻ فقيرن سان گڏجي بهي ڪم ڪندا هئا؛ هڪ دفعي ڪيئي ۾ لالچن کي لوڙهو پئي آيو ته پاڻ به اچي پُور ڪئي لوڙهو ڏيڻ لڳا؛ هڪ دفعي فقيرن ڪم ڪم جون ڳوڻيون ڪئي مٿي گدام تي ئي رکيون ته پاڻ به اچي ڪم ۾ شامل ٿيا، ۽ ڳوڻين کي ڪڍڻ ۾ مضبوط هٿ وجهي پڪي اچل سان مٿي مٿيءَ تي پئي چاڙهيائون؛ (۴) جيڪڏهن سندن ڪو فقير نقد آڻي ندر طور ڏيندو هو ۽ چوندو هو ته ”ڦٽل، قبول پوي“، ته پاڻ چوندا هئا ”قبول“؛ پر جيڪڏهن ڪو لڪ صلوات جو اچي پيش ڪندو هو ته چوندا هئا ته ”قبول، آرين هجيئي!“ ائين چئي مٿن دعا گهرندا هئا؛ (۵) سندن دستور هو ته پستي جو بدراڻو هٿ ۾ نه وٺندا هئا، پر جيڪڏهن ڪو فقير ورهه (ڪپڙو جون پاڙون) جا ڏنڊڻ آڻي نذراني طور پيش ڪندو هو ته هٿ ڊگهري کائڻس وٺندا هئا؛ (۶) هڪ دفعي سيارجن کان اوڀر ميرواهه تعلقي ۾ ”تلي“ جي

دعوت تي هڪ مائي چئن هي ٻائي چڻهيءَ ۾ وجهي تعفي طور کڻي آئي - پير صاحب جن چيس ته "اسان اها سٺي رڌي ۾ تون سگهندينءَ: جوئر جون مانيون ۽ اهو ساڳو رڌي کڻي اڃا جماعت دعويءَ جي دعوت کائيندي، مان تنهنجي دعوت کائيندس"؛ (۶) سانگهو لڳ ڳڙنگ واري ٻنگلي تي هڪ ڏينهي ڪليڪٽر کائڻ پڇو، "ڀلا ڪهڙي سبب کان گورنمينٽ ۽ گورنمينٽ جي ڪورن هن عزت ٿا ڪريو؟" پير صاحب جن جواب ڏنو ته "عام حالت ڇلت ۽ اڻڇلت بعد ڪڏهن اوهان جي عزت ڪرڻ جو رڳو خيال اچي ٿو، ته مون کي تنهنجي نسل ۾ شڪ ٿو پوي ته ڪو 'حسيني' آهيان؟"

مندن علمي ۽ ذهني رهنمائي تي عيڻ ڏنل ضميمي مان روشني پوي ٿي.

ضميمو

[نوٽ: وٽس ڪري ڪو به ڪتاب هڪ س. ۾ سوڪ ڪري معذرت فڪرڻ کي مستحب ڪري ڏيندو. ڪو به س. ۾ پهرئين صفحي تي انگريزيءَ ۾ هن طرح نوٽ آهي؛

Certified that this book contains 100 Pages

(-) Ell-

Superintendent R. Prison

111-4-31

ان بعد پير صاحب جن جي هڪ ڪتاب "ميراث" ۾ وٽس ڪري ڪو به ڪتاب اسان کي وٺا ڪريءَ جي چيل ۾ مليو - تاريخ ۱۲ ربيع الاول ۱۳۵۰ هج، مطابق ۲۸ جولائي ۱۹۳۱ جي. هن ڪتاب مان انتخاب ڪيل مواد - ان خود حضرت پير صاحب جن جي مطالعي، ذوق توڙي بلند اخلاق تي روشني پوي ٿي. هندي ٿور ۽ پير صاحب جن جي عبادت ۾ ڪن جاين تي نهايت مؤثر ۽ دلپذير آهي. هيڪ هن ڪتاب مان، هو خود پير صاحب جن جي هڪ جو لکيل آهي، ڪي اقتباسات ڏنا وڃن.]

"بسم الله الرحمن الرحيم"

"هن ڪتاب ۾ اسان نصيحت جوڙيون ڳالهيون لکنداسي خاص خلق جي هدايت لاءِ ته ٻڌڻ ڪن کان بيزار ٿين، خدا پاڪ کي ياد ڪن ۽ چيل نڪتا معرفت جا ڏنهن اسان جي ٻڌي ان تي عمل ڪن، ته ٻنهي جهانن جي تڪليف کان چئن ۽ فيض باطني هڪ ڪن ۽ ڏنهن حڪم خداي پاڪ ۽ رسول جي منهن ۾ مولان - بيت فارسي:

"گردن از حکم خدايت بر مر تاب تا نمانی روز محشر در عذاب"

[حڪايت پهرين]. "هر جيڪو مريد سان سچي ابرادي جي مرشد ٿو وڃي ۽ ابر مرشد

پنهنجي حوڄا ٿو آئي، اهو مريد ڏنهن فيض حقيقيءَ جي ناسيد رهندو. مريد کي جيڪڏهن ته جو تڪنو معرفت جو ڏنهن پير جي ٻڌي، ان کي منجهه ورتن دل جي لڪي ۽ عمل ڪري، ته انشاء الله تعاليٰ ڏنهن برڪت مرشد جي فيض وارو ٿيندو. اي ٻار منهنجا! هي جيڪي اسين چئون ٿا اهو حق آهي ۽ اوهان حق چئو. بيت فارسي:

مهرائ

”هر نقطه از شگفته باغي، افروخته تر ز شب چراغي،

لفظش چو طراوت جواني، معني چو آب زندگاني.“

[حكايت ٻي]. ”اسان هي ڪتاب ناباب ان لاءِ لکيو آهي ته طالب خدا حامي طمع ڪن

۽ ٻي ڪن باع حقيقت جي هو ۽ سنگهن گل معرفت جو، ڇاڪاڻ ته مغز ماڻهن جو ذهن
رڪارم بي ابراري جي بيمار آهي، سو ذهن هوءَ گل معرفت جي مغز ۽ روح طالب جو رهو
ٿئي ۽ دل خوشحال ٿئي. جيئن جو فارسيءَ واري چيو آهي:

”چنين گفت مردِ سخندان بمن، که اي باغبانِ رهاضرِ سخن،

درين روضهءِ پاک مي نوشان، درختِ معاني به نوعِ نشان،

که هرکو خورد ميوه زين درخت، نشاندارا گويد اي نيکه بخت.“

”اي عزيز، عمر جو آهي سو مثال درخت ميوه دار هي آهي، هوءَ هر جيڪو اهو درخت

هوکمندو، اهو عجيب حڪمت جا ميوو کائيدو. اسان اوهان مريدن لاءِ هي ڪتاب مثال درخت

جي هوکمو آهي: اوهان اسان جي حڪم تي عمل ڪري هن درخت جا ميوو کائو.“

[حڪايت ٽي]. ”هرار نڪتهءِ هاريڪتر از موئي اينجا ست،

نه هرکه سر بتراشد قلندري داند.“

”اي دوستو! هر نڪتو جو اسان چيو آهي، ان کي سڄو ڄاڻو، ڇا لاءِ جو ذهن هر حرف جي

مؤمعالون غيبي آهن ۽ ذهن هڪ هڪ ڪلمي جي هزار هزار لطيفا لاريني آهن: ذهن هر عبارت

جي فيض عام ۽ ذوق تمام، ۽ ذهن هر معني جي مفهومات بلانهايات آهي: ۽ ذهن هر ادراڪ

جي مقامات بيار، ۽ ذهن هر حالت جي اهڙو ذوق، جو ان کي تارازي بيان جي نه توري-

يعني ڪو به ان جو بيان ڪري نه سگهي. هتي هي بيان ختم ٿيو.“

[حڪايت چوٿين]. ”هاڻي هتي اسان بيت فارسي لکڻ شروع ٿا ڪيون. هي بيت گهڻ

ڪتابن مٿان ڇرندڙي اسان لکيا آهن، وڏيءَ تڪليف سان. حاص ڪري تڪليف واريءَ جاءِ پر.

ان لاءِ، هر ٻڙهندڙ تي واجب آهي ته ڪي نه ڪي بيت لکيل اسان جا ياد ڪري، ڇا لاءِ جو

هر هڪ بيت عجيب معني، ساڻ سهڻي مطلب هي، رکندو آهي: ان لاءِ اوهان بيت ياد ڪيو.

جهن ماڻهوءَ کي هي بيت ياد هوندا، اهو ماڻهو هر هنڌ گفتگو ۾ اهي بيت ڪم آڻي سگهي ٿو ۽

ڪنهن به ڳالهه جي رد يا مثال لاءِ يا نصيحت لاءِ چئي سگهي ٿو. هي بيت هنن ٽالن وارن

ڪتابن مٿان ڇوڙي ڪيا ويا آهن: هڪ انوار سهيلي، ٻيو حافظ ديوان، ٽيون بوستان،

چوٿون گلستان، پهرين انوار سهيلي جا بيت لکون ٿا:

”بسم الله الرحمن الرحيم

”بحڪمت حل هر مشكل توان ڪرد، بحڪمت ڪام دل حاصل توان ڪرد.“ الخ.

* * *

[منهي ۴ تي مڃي پلي نوٽ لکيل آهي ت]. "هتان کان اڳتي ڪانهين به وٺ تي سائي مس سان لکڻ هجي، ان کي اسان جو چوڻ سمجهندا. اسان ڀڳا نڪتا ٿورن ڄمان ۾ هدايتن وانگر لکيا آهن، اوهان مریدن تي فرض آهي حڪم تي عمل ڪرڻ".

[ان بعد حاشيہ تي مس سان عجيبان نڪتا لکيل ملن ٿا]

(۱) "سچي تي ڪاه ۾ ڪرڻ، اها حراب گالهه آهي. اي دوست، هي سچو آئين ته سچي کي مان ڏي."

(۲) "جو شخص غير حاضر آهي، ان جو حصو حاضر آهي."

(۳) "اي دوست، حرص نه ڪيو، جو حرص وٺڻ آهي، حرص جو حرص نه ڪري، هي ورد آئين."

(۴) "هزار عبادت هڪ گناهه جي مٽس ۾ سبب آهي، يعني گهٽ آهي."

(۵) "اي دوست! هي تون سچي مس ٿي پوس، نه ڪا ڪا خدا ٿي پوئس، اي ٻار، نفس کي شڪار ڪري، جو عجب شڪ آهي."

(۶) "ناچنس جي دوستيءَ آڏو سبب ٿي پوندو، ان جي دوستيءَ ۾ پلو نه ڏسدين."

(۷) "علم ۽ حياءَ ۽ رياضتي ۽ رحم - اهي ٻئي مان هٽن: اهن شين کي هڪ ڪون نه ڇڏي."

(۸) "اي ٻار، بيت نههجو دسمن آهي: ان لاءِ روبا گهڻا رڻي علاج بيت جو ڪري،

جو اهو ايذاء بهتر آهي."

(۹) "ڪوڙي جي حڪومت ڪن لهن نئين علي سگهندي: سچي جي حڪومت ناقابل

آباد هوندي. اي ٻار، ڪوڙ کان بچ جو ڪنجي ايمان جي آهي ۽ ڪوڙي تي خدا جي لعنت آهي."

(۱۰) "اي دوست، حساب پنهنجو صاف رک، پوءِ چڪ نه ڪر - اهو چيو باد ڪري."

* * *

[اڳتي هڪ نوٽ]. "حافظ دهبان جون هن ڪتاب ۾ گل رباعيون اسان پاس ڪري

(۶۸) الھٽ لکيون آهن. اهي سڀ رباعيون ۶۸ تاريخ آچر جي ڏينھن لکي ختم ڪيولي -

رتناگيري جيل ۾، مهينو جمادي الاول ۱۳۵۰ھ، مطابق ۱۱ آڪٽوبر ۱۹۳۱ع. - معنيٰ سيد پير محمد

صيفت الله هاشمي جلالی - وقت ٿو ساڍا."

* * *

- "هي سڀ بيت رفاڻيءَ [ملفوظات حضرت روضي ڌڻي واريءَ مٿان اسان چوندي لکيا آهن.

اوهان پوهندڙن کي تاڪيد ٿو ڪجي ته هنن بيتن مٿان ٿورا گهڻا بيت ضرور ياد ڪن، ڇا نه

جو عجب معنيٰ ۽ شوق ذوق رهندا آهن. لکي ختم ڪيائين تاريخ ۶ جمادي الآخر جي

۱۳۵۰ھ، مطابق ۱۱ آڪٽوبر ۱۹۳۱ع جي، رتناگيري جيل ۾. - معنيٰ سيد پير محمد صيفت الله شاه

هاشمي جلالی راشدي حسيني شاهمدان."

”هي ’پوستان‘ جا بيت تاريخ ۱۲ - جمادي الاخر ۱۰۲۰ھ جي ڏينهن ۱۳۵۰ھ جي رتنگيري جبل ۾ اسان لکي ختم ڪيا، مطابق ۲۴ آڪٽوبر ۱۹۳۱ع جي. - صفي سيد پير محمد صيفت الله شاهه هاشمي، جلالپور، راشدي، شاهردان شاهه.“

* * *

[صفحہ ۲۷ تي]. ”هڏون کان اڳتي اسان ڪي ڳالهيون هدايتن جهڙيون ٿا لکون، جي ڳالهيون اوهان مريد سهجا سڃاڻي ۽ سان پڙهندا ۽ چڱي ۽ صحت لکيلن حڪمن تي عمل ڪندا؛ ۽ مطالع ڪرڻ هن ڪتاب جو سير ڪرڻ باغ حقيقت ۽ سنگهن گل معرات جي جو آهي هر ڪنهن شائق طالب لاءِ، ڇا لاءِ جو ڏهن زڪام بي ارادي جي مغز عام خاص جو خالي آهي: جنهن کي جا مٿين پياري نه هوندي، اهو ڏهن هنن حڪمن جي ۽ ٻين حڪمن جي به غافل نه رهندو ۽ پنهنجي ۽ فوت آهر ڪا ڪونهي نه ڪندو. اي دوستو، مون کي ڏهن خزاني فراق جي انعام مليو آهي: ان انعام ۾ اوهان کي به مون حصيدار ٻڌائي سڄي ۽ ايمان وارن لاءِ هي نڪتا ڪڍ ڪيا آهن، ته من ڪنهن کي فيض رسي. اي مريد سنجو، دل منهنجي منجهه چئي فراق جي آهي، مثل بلبل جي، ۽ هروقت مٿي ريان جي هي بيت ورد ڪندڙ آهي:

”ڪجا شد حور من يا رب که در پستان نمي بينم،

شدم مشتاق چو بلبل گل و ريعان نمي بينم.

معني بيت جي: ڪاڏي ويو سو منهنجو، اي الله هاڪ، جو منجهه باغ جي اٿو ڏسان مون، مون ٿيس ڪابل بلبل جيئن گل ۽ ٻوڙ ٿو ڏسان مون.

”اي يارو، اڄ دل منهنجي نه مٿي فرش جي آهي، بلڪ مٿي عرش جي آهي. ان ڳالهه لاءِ آيت شاهد آهي: ”قلوب المؤمنين حرم الله.“

”هني هي بيان ختم ٿيو، اڳتي اسان هڪ ڪافي ٿا لکون، جا اسان جي ماهر آهي -

”آل: مون کي هتي ڪو جادو سهڻا پار دل ٿئي وٺين،

ڪري چشن مندو ڪو چالو، مر ساهه ٻئي مٿي وٺين.

۱. ڪري پهريون ملهون تو ڳالهيون، وڏي پار دل کي دوايون،

هتي نئين منديون دنالسيون، منهنجا دوست دل ٿئي وٺين.

۲. تنهنجو عشق آهي ٿوري، مٿل، پرا پاڙ بهاري،

ولي بلبل جيئن ٿو ساري، نين جهت منجهه دل هتي وٺين.

۳. ’صيفت الله‘ جي - ٿن ٿون زاري، ڪر ڪا ٿون سناري،

هڪر ڏهني ڏيڪاري، ٽيهان پوءِ منهن مٿي وٺين.“

[صفحہ ۲۸ تي حكايت ۱۳]. ”اي مريدوا هن وقت ۾ جو ماڻهن منجهه بيدار ٿي

جي موج هلي رهي آهي، ان خراب حالت کي مدنظر رکي، اسان ڪي ڳالهيون، ڪي بيت،

ڪن ڪٿاس مان چوندي، اوهان جي فائدي لاءِ لکيون آهن. هن وقت جو سن ۱۳۵۰ھ ۾
 بجاءِ عدل جي ظلم، بجاءِ علم جي جهول، ۽ بجاءِ ادب جي بي ادبي، ۽ بجاءِ سج جي ڪوڙ،
 ۽ بجاءِ دحر جي غضب باقي رهيو آهي، اڪثر هر اخلاق موچارا ساڻ وصفن ٻيون جي مبدل
 ٿيا آهن۔ جيئن حافظ شيرازي ۽ چيو آهي:

”اين ڇڏ شر پست در دور عمر مي بينر،

هم آفاق پسر از قوت و شرمي بينر.

”اي دوستو، زمانو گهڻو خاصو آهي، پر ڪو خود پاڻ خاصو ٿئي؛ رماي ٿي خراب جهڻ
 اها خود بچائي آهي، زماني کي خراب چولندڙ خود پاڻ خراب آهي، زمانو خراب نه آهن
 بلڪ ارڪان ماڻهن جا خراب آهن. ان لاءِ، اوهان سڄي ايمان وارن مريدن کي ڪٻائي نه
 جو هر لکتو ڏهن زبان وحي ترجمان ڏهن ٻير پنهنجي ٻڌي، ان کي منجهه ورتن دل جي،
 حڪم مرشد پنهنجي جا لکي ۽ عمل ڪري نه بيض وارو ٿئي ۽ پنهنجي دل کي خوش ڪري،
 جو مان چڱيءَ لبت سان هي ڪتاب ۽ ٻيا ڪتاب اوهان جي فائدي لاءِ لکيا آهن، اي يارو عام
 جو آهي سوشل وحشي آهي، مون ان کي منجهه ورتن ڪتاب جي لکي قيد ڪيو آهي، جيئن
 جو هر لفظ مثل ڪلاب جي معطر منجهه شيشي ڪتاب جي گڏ ڪري، مٿي دڪان اشتهار جي
 رکيو، جو مفز هر خاص عام جو ڏهن زڪام بي ابرادتيءَ جي بيمار آهي. ان لاءِ، اوهان وٺو
 پهرو هن ڪتاب مٺو، جو ڏيکاري ٿو واٽ سچائيءَ جي، هي بيان هتي ختم ٿيو، ٻيو نه اسان
 هن ڪتاب ۾ بيت سنڌي، فارسي غزل، سنڌي فارسي ڪافيون سڀ لکيون آهن، ڇا لاءِ جو
 فارسيءَ واري چيو آهي:

”سخنها ز بد مست و از خرد مند،

نظير و تر بايد داد پيوند.

”ٻيو ته اسان بيتن جون معنائون ڪونه لکيون آهن، ڇا لاءِ جو سڀ ڳالهه جي مطلب تي
 ظاهر آهن ۽ معنيٰ به ظاهر پئي نظر اچي، ۽ جي لکون ها اسان معنيٰ بيتن جي ته جيڪر
 ٿوري ڳالهه به وڌي ٿي پوي ها۔

”جڳائي ڪرڻ يار ٿورو بيان،

ٿئي ٿو منجهه منجهه سڀ کي عيان.“

* * *

[حڪايت ۱۸]. ”اي مريد منهنجا، غنيمت ڄاڻو عمر پنهنجيءَ کي: ان وقت ٿوريءَ عمر
 جي ۾ پنهي جهانن جو ڪم راس ڪيو: همب پنهنجيءَ جا گهروا ڏهن طرف باغيچي بهشت
 جي دڪان، ۽ پنهنجي منزل ساڻ خبر جي بهايو.“

[صفحہ ۳۲ تي ۽ ان کان اڳتي ”بيت سنڌي امان جا ٺاهيل“ جي عنوان سان پنهنجا
 چند بيت قلم بند ڪيا اٿن۔ مثلاً]

”جڳائي مدامي ذڪر سان زبان۔ ل ڪوڙي دنيا جو ڪجي ڪو بيان
 سڃاڻي ۽ سندو يار ڪڻ تون قدم۔ چيو آءُ عجب دوست منهنجي قلم
 ٻن تي ڀريو آهي پيرن دور۔ ٻن ڪم الهيءَ جو جو گانڊو لغور
 ٻن پير ٿا ٻيا هميشه مدار۔ وڃي ڪن ٿا ماڻهن جو گهر منجهه سلام
 رکن پير ٿا دزد مثل گرگ جي۔ مريدن کي ڀائرن مثل مرغ جي
 نه پيرن ڪئي خلق جي رهبري۔ ٻڳ ۾ ٻڌن ٿا ڪوڙن جي ڀري
 رکج يار تون پانهنجي صاف دل۔ ڪري خيال ڏس جو تون آهين اصل
 دل کي رکج تون هميشه صفا۔ ڪوڙي دنيا جا ڇڏي سڀ خفا
 زبان دل جنهن جي ٿئي هڪ يار۔ تنهن نان سوين سر آهن ٿار“

[صفحہ ۷۷ تي ”حڪايت ۳۹۷ نقل ڪري ان بعد لکن ٿا]۔ ”منڊو ڪون وٺي هيستائين
 جو ڪجهه لکيل آهي، سو اسان رتناگري جيل ۾ لکيو آهي. مدناپتر سينٽرل جيل بنگال ۾
 ڪجهه به نه لکيو اٿسبي، ۽ اسان جيل ۾ ڪتاب ٺاهڻ بند ڪيو آهي۔ ان جا سبب هي آهن:
 هڪ ته سرڪار اوهان کي اسان جا لکيل ڪتاب ٺهي ڏئي، ٻيو ته اسان کي به ٺاهڻ ۾ تڪليف
 ٿي ٿئي۔ ان لاءِ اسان هتي ڪتاب لکڻ بند ڪيا آهن. جي حياتي آهي ته ٻاهر اچي لکنداسبي؛
 هتي فقط ڪتاب پڙهندا وڃون ٿا، ۽ جيڪي ڳالهون يا مثال لکڻا آهن، انهن تي نشان ڏيندا
 ٿا وڃون. ايد ته يا اسان يا اوهان اهي سڀ ڳالهون گڏ ڪندؤ۔ آمين! صحي سيد پير محمد
 صفت الله شاهه جلالي راشدي“

[وري ڪتاب جي آخري صفحن (۱۲۲ کان ڪاپي پاسي) تي ”ديوان حافظ“ مان اشعار
 ۽ چند اردو اشعار نقل ڪيا اٿن.]

مولانا عبيدالله سنڌي رح

مولانا عبيدالله سنڌي جهڙي انقلابي، سياستدان، قرآن ۽ حديث جي عالم، تاريخ ۽ تصوف جي ماهر، شريعت ۽ طريقت جي جامع، فلسفي، پاڪ دل صوفي ۽ عارف بزرگ ۽ ڇا لکجي ۽ هن جو ڪهڙي ۽ ڪهڙي عبارت ۾ تعارف ڪرائجي!

لکندڙان، لکندڙين، لکندڙين،

پاڪ دل، پاڪ ذات، پاڪ صفات. — ”حالي“

مولانا عبيدالله جن، ۱۸۵۷ واري بلوي کان ٿورو عرصو پوءِ، ۱۲ تاريخ محرم الحرام سن ۱۲۸۹ھ مطابق ۱۰ مارچ سن ۱۸۷۲ع ۾ خميس ڏينهن صبح جو ضلعي سيالڪوٽ جي هڪ ننڍڙي ڳوٺ چانواڻي ۾، هڪ سڪ خاندان جي گهر ۾ پيدا ٿيا. مولانا جي پيءُ جو نالو راسنگ، ڏاڏي جو نالو چسترا، ۽ سندس پوڏاڏي جو نالو گلابراءِ هو. سکن جي حڪومت جي دور ۾ گلابراءِ پنهنجي ڳوٺ جو مختيارڪار هو. سندس خاندان جو اصلي پيشو سونارڪو هو. پر ڪنهن وقت کان هڪ حصو سرڪاري نوڪريءَ ۾ لڳي ويو، ۽ انهن ۾ ڪيترا شاهوڪار وياڄ تي پيسن ڏيڻ جو ڏندو ڪندا هئا. مولانا جو والد، مولانا جي چئن ڪڍاڻ چار مهينا اڳ ئي وفات ڪري ويو هو، ٻن سالن کان پوءِ سندس ڏاڏو به گذاري ويو، نيڪ مولانا جي والده پنهنجي پٽ ٻارڙن سميت پڪي گهر اچي رهي.

مولانا جي ماسو ڄامپور ضلعي ديري غازيخان ۾ تهيدار هو. مولانا سن ۱۸۷۸ع ۾ ڄامپور جي هڪ اردو مڊل اسڪول ۾ تعليم وٺڻ شروع ڪئي. سن ۱۸۸۴ع ۾ اسڪول جي هڪ آرمي سماجي شاگرد وٽ مولانا صاحب ”تحفة الهند“ ۽ شاهه اسماعيل شهيد جو ڪتاب ”تقوينه الايمان“ ڏٺو. مولانا جن ڪتابن ڏسڻ سان انهن جي مطالعي ۾ محو ٿي ويا ۽ ڪن اسلام جي صداقت تي يقين ٿي ويو.

سن ۱۸۸۷ع ۾ جڏهن مولانا ستين درجي ۾ پڙهندا هئا، تڏهن مسلمان ٿيڻ جي شوق ۾ پنهنجي گهر کان هيشه لاءِ ڌار ٿي ويا، ۽ ”تحفة الهند“ جي مصنف جو نالو ”عبيدالله“ پڻ ٿي رکيائون.

[illegible]

here:
445-446-447-448-449-450-451-452-453-454-455-456-457-458-459-460-461-462-463-464-465-466-467-468-469-470-471-472-473-474-475-476-477-478-479-480-481-482-483-484-485-486-487-488-489-490-491-492-493-494-495-496-497-498-499-500-501-502-503-504-505-506-507-508-509-510-511-512-513-514-515-516-517-518-519-520-521-522-523-524-525-526-527-528-529-530-531-532-533-534-535-536-537-538-539-540-541-542-543-544-545-546-547-548-549-550-551-552-553-554-555-556-557-558-559-560-561-562-563-564-565-566-567-568-569-570-571-572-573-574-575-576-577-578-579-580-581-582-583-584-585-586-587-588-589-590-591-592-593-594-595-596-597-598-599-600-601-602-603-604-605-606-607-608-609-610-611-612-613-614-615-616-617-618-619-620-621-622-623-624-625-626-627-628-629-630-631-632-633-634-635-636-637-638-639-640-641-642-643-644-645-646-647-648-649-650-651-652-653-654-655-656-657-658-659-660-661-662-663-664-665-666-667-668-669-670-671-672-673-674-675-676-677-678-679-680-681-682-683-684-685-686-687-688-689-690-691-692-693-694-695-696-697-698-699-700-701-702-703-704-705-706-707-708-709-710-711-712-713-714-715-716-717-718-719-720-721-722-723-724-725-726-727-728-729-730-731-732-733-734-735-736-737-738-739-740-741-742-743-744-745-746-747-748-749-750-751-752-753-754-755-756-757-758-759-760-761-762-763-764-765-766-767-768-769-770-771-772-773-774-775-776-777-778-779-780-781-782-783-784-785-786-787-788-789-790-791-792-793-794-795-796-797-798-799-800-801-802-803-804-805-806-807-808-809-810-811-812-813-814-815-816-817-818-819-820-821-822-823-824-825-826-827-828-829-830-831-832-833-834-835-836-837-838-839-840-841-842-843-844-845-846-847-848-849-850-851-852-853-854-855-856-857-858-859-860-861-862-863-864-865-866-867-868-869-870-871-872-873-874-875-876-877-878-879-880-881-882-883-884-885-886-887-888-889-890-891-892-893-894-895-896-897-898-899-900-901-902-903-904-905-906-907-908-909-910-911-912-913-914-915-916-917-918-919-920-921-922-923-924-925-926-927-928-929-930-931-932-933-934-935-936-937-938-939-940-941-942-943-944-945-946-947-948-949-950-951-952-953-954-955-956-957-958-959-960-961-962-963-964-965-966-967-968-969-970-971-972-973-974-975-976-977-978-979-980-981-982-983-984-985-986-987-988-989-990-991-992-993-994-995-996-997-998-999-1000-1001-1002-1003-1004-1005-1006-1007-1008-1009-1010-1011-1012-1013-1014-1015-1016-1017-1018-1019-1020-1021-1022-1023-1024-1025-1026-1027-1028-1029-1030-1031-1032-1033-1034-1035-1036-1037-1038-1039-1040-1041-1042-1043-1044-1045-1046-1047-1048-1049-1050-1051-1052-1053-1054-1055-1056-1057-1058-1059-1060-1061-1062-1063-1064-1065-1066-1067-1068-1069-1070-1071-1072-1073-1074-1075-1076-1077-1078-1079-1080-1081-1082-1083-1084-1085-1086-1087-1088-1089-1090-1091-1092-1093-1094-1095-1096-1097-1098-1099-1100-1101-1102-1103-1104-1105-1106-1107-1108-1109-1110-1111-1112-1113-1114-1115-1116-1117-1118-1119-1120-1121-1122-1123-1124-1125-1126-1127-1128-1129-1130-1131-1132-1133-1134-1135-1136-1137-1138-1139-1140-1141-1142-1143-1144-1145-1146-1147-1148-1149-1150-1151-1152-1153-1154-1155-1156-1157-1158-1159-1160-1161-1162-1163-1164-1165-1166-1167-1168-1169-1170-1171-1172-1173-1174-1175-1176-1177-1178-1179-1180-1181-1182-1183-1184-1185-1186-1187-1188-1189-1190-1191-1192-1193-1194-1195-1196-1197-1198-1199-1200-1201-1202-1203-1204-1205-1206-1207-1208-1209-1210-1211-1212-1213-1214-1215-1216-1217-1218-1219-1220-1221-1222-1223-1224-1225-1226-1227-1228-1229-1230-1231-1232-1233-1234-1235-1236-1237-1238-1239-1240-1241-1242-1243-1244-1245-1246-1247-1248-1249-1250-1251-1252-1253-1254-1255-1256-1257-1258-1259-1260-1261-1262-1263-1264-1265-1266-1267-1268-1269-1270-1271-1272-1273-1274-1275-1276-1277-1278-1279-1280-1281-1282-1283-1284-1285-1286-1287-1288-1289-1290-1291-1292-1293-1294-1295-1296-1297-1298-1299-1300-1301-1302-1303-1304-1305-1306-1307-1308-1309-1310-1311-1312-1313-1314-1315-1316-1317-1318-1319-1320-1321-1322-1323-1324-1325-1326-1327-1328-1329-1330-1331-1332-1333-1334-1335-1336-1337-1338-1339-1340-1341-1342-1343-1344-1345-1346-1347-1348-1349-1350-1351-1352-1353-1354-1355-1356-1357-1358-1359-1360-1361-1362-1363-1364-1365-1366-1367-1368-1369-1370-1371-1372-1373-

مولانا عبيد الله سندي، م. ظفر الحسن (استنبول ۳۰ جون ۱۹۳۹ء)

مولانا عبيد الله و زعماء افغانستان (كابل)

مولانا عبدالله لفاري

تصوير ۱۹۲۰

سنڌ ۾ پهرين جناب حضرت حافظ محمد صديق رحه ۾ چوڻدي وارن بزرگي جي خدمت ۾ حاضر ٿيا. حافظ صاحب جن پنهنجي دور ۾ مذهب جي لحاظ سان ڏاڍا مشهور معروف هئا. مولانا تي حافظ صاحب جن جي صحبت جو وڏو اثر ٿيو. مولانا صاحب جن ۱۹۱۰ ۾ پير جهندي ڳوٺ ۾ هڪ ديني مدرسو کوليو، جنهن جا پاڻ ناظم ۽ نگران هئا ۽ پڻ بطور معلم به ڀيندا رهيا. حضرت موصوف هڪ ڏينهن پريءَ مجلس ۾ مولانا متعلق فرمايو ته ”عبيد الله الله ڪارڻ پنهنجا ست مائٽ ۽ مذهب ڇڏيو آهي. هاڻي اسان هن جا ديني ماءُ پيءُ آهيون.“ مولانا جي دل تي انهن لفظن ڏاڍو اثر ڪيو، ۽ پاڻ به حضرت حافظ جن کي پنهنجو ديني پيءُ ڪري سمجهيائون. انهيءَ سبب ڪري، سنڌ کي مستقل طرح پنهنجو وطن سمجهيائون. مولانا جن قادري ۽ راشدي طريقن جي بيعت حضرت حافظ جن وٽ ڪئي. چئن پنجن مهينن کان پوءِ جڏهن مولانا جن وڌيڪ تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ اتان روانا ٿيا، تڏهن حافظ صاحب جن دعا فرمائي ته ”خدا ڪري ته عبيد الله جو ڪنهن راسخ عالم سان لاڳاپو پيدا ٿئي“ چنانچه اها دعا قبول ٿي، ۽ الله تعاليٰ پنهنجي فضل سان مولانا کي حضرت شيخ الهند جي خدمت ۾ پهچايو. شوال سن ۱۳۰۸ ۾ مولانا جن حضرت ابوالحسن تاج محمد صاحب وٽ اسرود ۾ ويا. ان وقت بزرگ اسروديءَ خيال ڪيو ته مولانا جي شادي ڪرائجي، سو کين سکر ۾ اسلاميه اسڪول جي مولوي ماسٽر محمد عظيم خان يوسف زلي جي صاحبزاديءَ سان نڪاح ڪرايائون. مولانا جي والده کي به ان وقت گهرايو ويو. ان کان پوءِ سندن والده ساڻن گڏ رهي، ۽ پنهنجي اصلي سک مذهب تي محڪم هئي. حضرت اسرودي، مولانا جي مطالعي خاطر تمام وڏو ۽ ٺاهاب ڪتب خانو کڻي ويو. سن ۱۳۱۵ ۾ تائين مولانا جن نهايت ئي اطمينان سان مطالعو ڪندا رهيا، ۽ حضرت جن مولانا کي پنهنجي اولاد وانگر سمجهندا هئا.

ڳوٺ پير جهندي ضلعي حيدرآباد ۾ راشدي طريقي جي پير صاحبن وٽ ديني علم جو بينظير ڪتب خانو هو. مولانا جن دوران مطالعي ۾ ڳوٺ پير جهندي واري پير صاحب ڏانهن به تمام گهڻو ايندا ويندا هئا. مولانا جي مطالعي جي اضافي ۾ ڪتبخاني جو وڏو دخل هو، ان سان گڏ حضرت مولانا جن پير رشيد الدين صاحب جي صحبت مان به مستفيد ٿيا، ۽ ذڪر ”اسماء الحسنی“ به انهن کان سکيا. هي بزرگ دعوت توحيد ۽ جهاد جو هڪ مجدد هو. حضرت مولانا جن پير ابو التراب رشيد الله صاحب العلم الرابع سان به علمي صحبتون ڪيون. هو صاحب علم حديث جو وڏو عالم ۽ صاحب تصنيف هو. ان کان سواءِ، قاضي فتح محمد نظاماڻي صاحب سان به علمي باري ۾ روح-رهائيون ڪيائون. قرآن شريف، حديث ۽ فقه جي تحقيق ۾، حضرت مولانا محمد قاسم صاحب رحه دهبنديءَ کان ويڏي امام ولي الله رحه دهلويءَ تائين جيڪي به وچ ۾ عالم ٿي گذريا، تن کي مولانا صاحب پنهنجو امام تسليم ڪيو.

مولانا صاحب جن ۱۹۱۳ع ۾ دهليءَ ويا، جتي پاڻ ڊاڪٽر انصاري ۽ حڪيم احمد خان سان گڏجي، ترڪيءَ کي پهچائڻ ۽ هندستان کي آزاد ڪرڻ جي تحريڪ ۾ حصو ورتائون.

سن ۱۳۳۳ھ مطابق سن ۱۹۱۵ع ۾، حضرت شيخ الهند رحمہ جي حڪم موجب، مولانا جن ڪابل ڏانهن روانا ٿي ويا ۽ کين اناں جو ڪو، مفصل پروگرام ڪونه ٻڌايو ويو هو. مولانا جن دهليءَ جي سياسي جماعت کي پڻ ٻڌائي ڇڏيو هو ته مان ڪابل وڃڻ وارو آهيان. انهن مولانا کي هندستان جو نمائندو ڪري موڪليو. ڪابل پهچڻ شرط مولانا کي معلوم ٿيو ته حضرت شيخ الهند رحمہ جنهن جماعت جو نمائندو هو، ان جي پنجاه سالن جي محنت جو حاصل سندس اڳيان غير منظم شڪل ۾ حڪم مڃڻ لاءِ موجود ۽ تيار هو. انهيءَ راز معلوم ڪرڻ بعد پنهنجي محنت ۽ حضرت شيخ الهند طرفان سندن انتخاب تي ويتر کين خوشي ٿي.

مولانا صاحب جن ست سال ساندھ ڪابل جي حڪومت ۾ شريڪ ٿي هندستان جي آزادي لاءِ انقلابي ڪم ڪندا رهيا. سن ۱۹۱۶ع ۾ امير حبيب الله خان کين هندستان جي سياسي جماعتن سان ملي ڪري ڪم ڪرڻ جو حڪم ڏنو. امير حبيب الله جي چوڻ موجب، مولانا صاحب اديبن نيشنل ڪانگريس سان رابطو پيدا ڪيو. جيئن ته مولانا صاحب جن تي ڪابل اچڻ کان اڳ انگريزي حڪومت طرفان گرفتاريءَ جا حڪم جاري ٿيل هئا، تنهنڪري انگريزن ڪابل جي بادشاهه امير حبيب الله کان مولانا جي ٻانهن گهري، هر بادشاهه مولانا جن کي موٽائڻ کان انڪار ڪيو. مولانا صاحب ڪابل ۾ رهي انگريزن کي هندستان مان ٽوڙي ڪڍڻ جون عملي تحريرون سڻيندو رهيو. امير اسان الله جي هندستان تي حملي ۽ ان کان پوءِ صلح ٿيڻ بعد، مولانا جن ماسڪو ويا ۽ پنهنجي نوجوان رفيقن جي مدد سان اتي سوشلزم جو باقاعدي مطالعو ڪيائون. روس جي حڪومت مولانا کي پنهنجو معزز مهمان ڪري ڄاتو، ۽ کين مطالعو ڪرڻ لاءِ هر قسم جي سهوليت ڪري ڏنائون: انهيءَ مطالعي جو نتيجو اهو ٿيو، جو مولانا جن پنهنجي مذهبي تحريڪ (جا امام ولي الله دهلويءَ جي فلسفي تي مبني آهي) کي هن زماني جي لادينيءَ جي حملي کان محفوظ رکڻ لاءِ تدبيرن سوچڻ ۾ ڪامياب ٿيا.

سن ۱۹۲۴ع ۾ مولانا جن انگورا ويا. ترڪيءَ جي سفير ۽ ماسڪو جي وزارت خارجہ - پنهجي گڏجي مولانا لاءِ سفر جو رستو آسان ڪري ڏنو. برطانوي جاسوس کي انهيءَ راز جي بلڪل خبر ڪانه هئي. مولانا جن ساندھ ٽي سال ترڪيءَ ۾ رهي، تحريڪ انشاء اسلاميءَ جو تاريخي مطالعو ڪيو.

حضرت مولانا يورپ مان ٿيندا سڪه معظمه پهتا، ۽ ساندھ ٻارهن سال سڪه معظمه ۾ رهيا؛ هر حڪومت سان سندن ڪوبه تعلق ڪونه هو، نه وري مولانا جن ڪو سياست ۾ بهرو وٺندا هئا. مولانا جن فرمائيندا هئا ته: ”اها حانه ڪعبه ۾ اچي اس ورتو آهي.“ اتي مولانا صاحب جن پوهال جي رباط ۾ رهندا هئا، ۽ پنهنجي هميشه واري دستور موجب توڪل واري زندگي بسر ڪندا هئا. اسلامي دنيا جا ڪيترائي عالم ۽ هندستان جا انگريزي خوان ڪاشن قرآن حڪيم جو درس وٺندا هئا. مڪي معظمه جي حرم جو پيش امام ۽ اها علماء ڪرام، جي جاسع ازهر جا فارغ التحصيل هوندا هئا، اهي به مولانا مرحوم وٽ قرآن حڪيم جو درس وٺندا هئا. روس

جو عالم موسيٰ جبارالله جڏهن مڪه معظمه ۾ آيو، تہ مولانا جو درس پڙهي ڪوويده ٿي چو ۽ مولانا صاحب کان درس وٺندو رهيو.

۱۹۳۸ع جي شروعات ۾، مولانا مرحوم، سنڌ جي ليدرون جي ڪوشش سان، پنهنجي وطن سنڌ ۾ پهتا. ان وقت مولانا پوڙها ٿي ويا هئا ۽ مسلسل تنهن سالن جي سفر جي تڪليف کين ضعيف ڪري ڇڏيو هو. تاهه سندن فڪر جوان هو، ۽ همت عالي هئي؛ وطن جي خدمت جو حذبو پڻ، تنهن ۾ رهيو هو. اهڙي سبب هو، جو مولانا جن انهيءَ پيريءَ ۾ پڻ هندوستان جي قومي ۽ ذهني آزاديءَ لاءِ عملي تدبيرون سوچيندا رهيا.

مولانا عبيدالله جي سموري زندگي، قوم لاءِ، ڏکڻ ڏاکڻن ۾ گذري. عموماً ٺٽي ۾، ايندڙ زندگيءَ لاءِ اميدن جي خواهن جو زمانو هوندو آهي، جواني انهن اميدن جي حسرتن پوري ڪرڻ لاءِ، ۽ ٻڍائي آرام گهرندڙ آهي؛ پر مولانا سنڌيءَ جي حياتي انهن حالتن ۽ خيالن کان پنهنجي مختلف گذري؛ ٺٽي ۾ سندن نيڪي-طلب طبيعت ۽ نڪتدرس دماغ، دل جي آرام خاطر، مذهبي عقيدن کي پنهنجي اعليٰ صلاحيت واري طبيعت جي ڪسوٽيءَ تي پرکڻ لاءِ مجبور ڪيو، ۽ پنهنجي بيمار دل جي قرار خاطر گهر ڇڏي بي گهر ٿيا. ديني اعتقاد کين عمل لاءِ اٿاريو ان کان پوءِ جواني آئي، پراڻا بد سرتاها انقلاب ۽ عمل بڻجي آئي: ڪا جاءِ نه هئي، ڪو شهر نه هو، جتي مولانا سنڌيءَ جي هاري وانگر تڙپندڙ دل آرام ورتو ۽ ٻڍائي کين مابوس ڪرڻ بدران وڌيڪ جوش ڏياريو: پنهنجي زندگيءَ جو ڏهو وڌائيندو ڏسي، نهايت حوش سان ڪوشش ڪرڻ لڳا ته جيئن ڪي اهڙا نوجوان پيدا ڪري وجهجن، جيڪي پنهنجي ذهني بيداري ۽ حڪمت علمي سان قوم، ماڻه ۽ ملت جي خدمت ڪن ۽ هن برعظير کي ڌارين جي غلاميءَ کان آزاد ڪرائين. آخرڪار، ۲۲ آگسٽ ۱۹۴۴ع ۾، شمع هدايت ۽ انقلاب جو اسار اسان جي نظرن کان هميشه لاءِ غالب ٿي ويو. مگر، سندن علمي توڙي عملي ڪارناما اسان جي آڏو موجود آهن، جن جي روشنيءَ ۾ اڄ به اسين ترقيءَ جون منزلون طي ڪري سگهون ٿا.

مولوي عبدالله لغاري *

عبدالله بن نوال خان، بن محمد خان، بن دسترخوان، بن فتح محمد خان (ٻاڙوڪاڻو وائي احمدالي) لغاري، -ن ۱۸۸۰ هجريءَ ڌاري، ڳوٺ داد لغاري تعلقي ميرپور ماٿيلي ۾ ڄائو. مولوي محمد يعقوب صاحب لغاري (۱) سندس ٻالو 'عبدالله' رکيو. پهرئين ڳوٺ داد لغاري ۾ پنهنجي پٽنات مولوي محمد امين لغاريءَ وٽ پڙهڻ ويٺو ۽ اتي 'صرف' ٽالين پڙهيو؛ ان بعد مولوي عبدالقادر صاحب وٽ ڳوٺ 'پنهواري' (لڳ استيشن 'سالڪي') ۾ پڙهيو، جتي صرف ختم ڪيائين ۽ ڪجهه 'الحو' به پڙهيائين؛ ان بعد نوشهري فيروز ۾ قاضي محمد عالم، قاضي عبدالرؤف، قاضي عبدالحيق ۽ مولوي حسن الشيرين وٽ پڙهيو؛ ان بعد ٺارو شاهه لڳ 'ساندن' جي ڳوٺ ۾ حڪيم شمس الدين صاحب جي چاچي مولوي عبدالڪريم بن مولوي محمد عثمان (۲) وٽ پڙهيو؛ اتان وري ڊيري لڳ مخدوم حبيب الله جي پٽ مخدوم غلام محمد

* هن مضمون جو مدار اسان جي پنهنجي يادداشت تي آهي، ها مولوي عبدالله صاحب سان محض ملاقاتن جي دوران ۾ قلمبند ڪئي وئي. - نبي بخش

(۱) مولوي محمد يعقوب صاحب سن ۱۲۸۹ھ ۾ وفات ڪئي. مولانا عبدالله صاحب چيو ته: اسان جي چچ کان پوءِ، مولوي محمد يعقوب صاحب وفات ڪئي ۽ چچائين ته: مولوي محمد يعقوب صاحب وڏو عالم، فاضل، شاعر ۽ هڪ بيدار مقرر اوسي ڪارڪن هو. فارسي توڙي سنڌيءَ جو شاعر هو. تخلص 'سامي' ڪندو هو. سندس هڪ مصرع آهي: 'سامي' از ذات است صفات بصفت. مولوي بهائي صاحب هر لحاظ سان شعريءَ ۾ مولوي محمد يعقوب جو رهين ملت هو، ۽ سندس گهڻا اشعار تفصيل طور پنهنجي ديوان ۾ آندا اٿس. مولوي محمد يعقوب، پرچوندي وارن بورگن جو خليفو هو. خدمت خلق، عريبن جي مدد ۽ مظلومن سان همدرديءَ سندس زندگيءَ جا خاص مقصد هئا. پنهنجي ڳوٺ جي آسپاس ڏهن ٻارهن ڪوهن ۾ گشت ڪندو هو، ۽ تڪليف وارن جون تڪليفون دور ڪندو هو. هارين کي ٽرين کان بچائيندو هو. ڪنهن تي ڊکائي وٺي ڏيندو هو، ته ڪنهن جي لاءِ سچو مو اشتهام ڪندو هو. نه فقط مسلمانن جي، پر هر مظلوم جي مدد ڪندو هو. راسو ڏيڻ کي والين کان آڻي وٺي ڏنائين. هارين کي چونڊو هو ته ڪڏهن ڪير ڪريو ۽ پنهنجا چوڙا ڪڍي وٺبو. مولانا عبيدالله چونڊو هو ته: 'مولوي محمد يعقوب جي تحريڪ جو قدر اسان تي تڏهن پيو، جڏهن امين روس ۾ وياسون' (۲). مولوي محمد عثمان صاحب حديث جو حافظ ۽ ڄاڻو هو. هو علامه شوڪاني (مصنف 'بدر الاولاد') جو شاگرد هو. (مولانا عبيدالله)

وٽ پڙهيو: اتان ويجهو ”نگرن“ جي ڳوٺ ۾ مولوي عبدالقدوس صاحب رهندو هو، جو هڪ صوفي درويش ۽ وڏو خطاط هو، ان وٽ ”شرح تهذيب“ ۽ ٻيا منطق جا ننڍا ڪتاب پڙهائين. ان بعد، ڪراچيءَ ۾ مولوي محمد صادق جي والد مولوي عبدالله وٽ ڪي ٿورا سبق پڙهيو. اتان ٺٽي ۾ آيو، اتي هو مشهور مدرسو ۽ عالم مولوي محمد علي فوت ٿي ويو هو، پر سندس شاگرد موجود هئا، جن مان ٽي چار مهينا کن صحبت ڪيائين. ٺٽي مان موٽي ڳوٺ آيو، پر مولوي محمد اسين صاحب مٿس ڪاوڙيو ۽ چيائين ته ”تو اڃا پوءِ وقت وڃايو آهي، پر پڙهين ڪونه ٿو هائي سلطان ۽ پنهنجا طرف وڃي علم جي تڪميل ڪر“.

مولانا عبدالله صاحب چيو ته

”هوءَ آءٌ سنڌ مان روانو ٿيس، ۽ هڪ سال کن مولوي سلطان محمود محدث (غير مقدم) ملتان ۽ وٽ پڙهيس. ان بعد، رياست بهاولپور ۾ ”صاحب السير“ جي خانقاهه تي سال کن مولوي عبدالرشيد وٽ پڙهيس. ان بعد، ڪي ڏيهه ڙا مولوي محمد عاقل صاحب وٽ ”جلال پور پير واري“ (تعلقو شجاع آباد، ضلعو ملتان) وٽ پڙهيس. اتي اسان حافظ فتح محمد صاحب کي ڏٺو، جو هڪ وڏو بزرگ هو ۽ پرچوندي وارن بزرگن جو خليفو هو. اتان هوءَ جلال پور لڳ ڀڳ ٻن ميلن تي ”ديهه عمرپور“ ۾ مولوي الاهي بخش لانگهه منطقي عمرپوريءَ وٽ حديث، فقه ۽ منطق جي آخري ڪتاب ”سلا حسن“ (تصورات) ۽ ”حمد الله“ (تصدقات) پڙهيس (۱).

”اڳ جدا جدا ڪتاب، جدا جدا استادن وٽ پڙهندا هئا-ون: معلوم هوندو هو ته فلاڻو استاد فلاڻو ڪتاب سٺو ٿو پڙهائي، ۽ ان لحاظ سان، پنهنجي ذوق ۽ ضرورت موجب، شاگرد وڃي اهو خاص ڪتاب انهيءَ استاد وٽ پڙهندا هئا“.

ان بعد مولانا عبدالله جي پڙهائي ختم ٿي، ۽ واپس وطن آيو. سن ۱۳۱۶ هجريءَ ۾ شادي ڪيائين. ان کان پوءِ اسرود ۾ مولانا عبدالله سنڌي ۽ سان سندس ملاقات ٿي. انهيءَ ملاقات سندس زندگيءَ ۾ هڪ نئون ورق ورايو، ۽ کيس انقلابي سياست ۾ مولانا عبدالله جو رفيق بڻايو. مولانا عبدالله چيو ته

”مولانا عبدالله جي انقلابي خيالن مون تي جو ايترو اثر ڪيو، انهيءَ لاءِ هڪ خاص سبب هو: اسان جو وڏو ڏاڏو بيان احمد خان لغاري، مير شير محمد خان جي ساٿين ۽ سهو سالارن مان هو. آخري طور جڏهن ڪونهري واري لڙائيءَ ۾ مير شير محمد خان کي شڪست

(۱) هي ٻئي ڪتاب، منطق جي مشهور ڪتاب ”مئلثم“ مون سر-ون آهن. مولانا عبدالله جي راءِ پر-
 ”تڪميل الادب“، ”مئلثم“ کان زياده بلند آهي، ۽ ان تي مدرسن جي نصاب ۾ داخل ڪيو وڃي ته زياده مفيد ٿيندو.“ ”تڪميل الادب“ آڳاٽو ليکيو ۽ ڇپي هئي، پر هاڻي ناياب آهي. ان جو هڪ قلمي نقل سنڌ يونيورسٽيءَ جي ڪٽنبخاني ۾ موجود آهي.

آلي، تڏهين مجبوراً هنن کي هيءَ پاسو ڇڏڻو پيو. جيڪو سندن لشڪر بچيو، اهو به توبون ۽ ٻيو اٽالو ساڻ ڪري، سانگهڙو وٽان اچي لاري جي آئل واري پاڻيءَ ۾ گهڙيل ۽ پاڻيءَ واري خفيہ وات ذريعي هو نڪري ويا، ۽ انگريزن جو لشڪر اچي بيٺو رهيو. پوءِ، هي سڄو اٽالو ايتري طرف لاري جي پريان نڪري ويو، ۽ ”راڻي بند“ وٺي وڃي ميرپور ساٿيلي ۾ لغارين ۽ ٻين بلوچن جي جڳهه هٿ ڪرڻ جي ڪوشش ڪيائون. انهيءَ شڪست ۽ سفر ۾ ڏاڏو محمد خان، پنهنجي ٻارن ٻچن سميت، ميرپور محمد خان جي ڪئمپ سان گڏ هو. اسان جي ڏاڏي اها سڄي ڳالهه اسان کي ٻڌائيندي هئي، ۽ چوندي هئي ته ميان محمد خان هميشه چوندو هو ته ”وري سنڌ فتح ڪنداسون“. انهن ڳالهين ٻڌڻ سببان، انگريزن کي ملڪ مان ڪڍڻ ۽ آزادي حاصل ڪرڻ جا خيال دماغ ۾ جائگير ٿي چڪا هئا. مولانا عبيدالله جي انقلابي خيال ۽ اسان کي پنهنجي خواب جو تعبير نظر آيو، ۽ مولانا موصوف جي رهنمائيءَ هيٺ انقلابي سياست کي مون پنهنجو نصب العين بنايو. ان کان پوءِ منهنجي زندگيءَ جو احوال، مولانا عبيدالله صاحب جي زندگيءَ جي احوال سان وابسته آهي.

مولانا عبيدالله جي پوليٽيڪل نظرين کي اڳتي وڌائڻ لاءِ هڪ اداري جي ضرورت هئي؛ انهيءَ ڪري امروٽ شريف ۾ هڪ مدرسو کوليو ويو، پريس قائم ڪئي ويئي ۽ ”اخوان المسلمين“ نالي هڪ رسالو ڪڍيو ويو. لٽريچر جي اشاعت جي سلسلي ۾، ”طحاوي جا عقائد“ ۽ ٻيا رسالا ڇاپيا ويا. انهيءَ اداري جو ٻائي مولانا عبيدالله صاحب هو، ۽ مئنيجر مولوي عبيدالله صاحب هو. اداري تي ڪافي قرض ٿي ويو. مولانا عبيدالله مالي امداد جي تلاش ۾ هليو ويو، ۽ مولوي عبيدالله کي قرض وارن اچي وڪڙيو. امروٽ وارو بزرگ به ناراض ٿي پيو، هو قرضدارن ڇيو ته اوهان جي ڪري ئي اسان هن اداري کي قرض ڏنو. نهايت لازڪ حالت هئي، جو رڪ اسٽيشن تي، جيڪب آباد جي ڪنهن صاحب خير، مولانا عبيدالله کي پائمرادو سڏي، ڪافي رقم ڏني، جا هو صاحب کڻي اچي امروٽ ۾ پهتو. رقم ايتري هئي جو سڀني قرضدارن جو قرض لٽو ويو. تقريباً ٽي سال، سن ۱۳۱۶ھ کان ۱۳۱۹ھ تائين، هنن ٻن رفيقن اهو ادارو هلايو؛ پر امروٽ جهڙي ٻهراڙيءَ واري ڳوٺ ۾ رهي، هن اداري ذريعي رڻيل سياسي پروگرام کي ڪامياب بنائڻ مشڪل نظر ٿي آيو. مولوي عبيدالله چيو ته

”مون آخرڪار مولانا عبيدالله صاحب کي چيو ته هي پريس ۽ اشاعت ذريعي پروگرام هلائڻو آهي، ته هلو ته ڪم از ڪم حيدرآباد جهڙي شهر کي هلي مرڪز بنايون؛ ۽ جيڪڏهن هر ڀيرو ٻيون ۾ ويهي ڪم ڪرڻ ٿا چاهيو، ته پوءِ هلو ته پير صاحب پاڳاري وٽ هلون.“ انهن ڳالهين ۽ خيالن ۾ رهواسون جو هڪ ڏينهن هڪ ماڻهو اچي پهتو، جنهن مولانا عبيدالله صاحب کي چيو ته ”مدرسي قائم ڪرڻ جي سلسلي ۾ اوهان کي پير صاحب جهنڊي واري گهرايو آهي“. امروٽ وارن پرڳڻن کان مولانا کي وڃڻ جي اجازت ملي چڪي هئي، انهيءَ ڪري اسان هاڻي امروٽ کي ئي الحال ڇڏيو. آڏو هليو ويس ديهنور،

۽ مولوي صاحب به وڃي ٺاھه (ضلعو لاڙڪاڻو) ۾ پير جهنڊي وارن سان ملي آيو. پير صاحب جن ٽي سؤ روپيا ماهوار نفقي طور منظور ڪيا. مولوي صاحب اها ڳالهه قبول ڪري ديهور آيو. جڏهن ديهور وارن بزرگن ٻڌو، تڏهن چيائون ته ”اها رقم نفقي طور اسين ٿي ڏيون ها، ڪهڙو نه بهتر ٿئي ها جو اوهان هت رهو ها“ بهرحال، وعدي موجب، اسان هاڻي پير صاحب جهنڊي واري جي ڳوٺ کي سرڪڙ بنائڻ جو ارادو ڪيو.“

مولوي عبدالله، اڳواٽ ابتدائي انتظام خاطر، ”پير جهنڊي“ پهتو؛ ان بعد مولانا عبيدالله به آيو. مدرسي جو نالو ”دارالرشاد“ تجويز ٿيو. مولوي عبدالله جي راءِ موجب، مولوي محمد صاحب لغاريءَ کي چار پور (ضلعو ديرو غازي خان) مان، ۽ مولوي محمد اسير کي ”جهنگ“ مان، گهرايو ويو. مولانا عبيدالله صاحب مدرسي جو ناظم ۽ مهتمم هو، مولوي عبدالله صاحب نائب مهتمم هو، ۽ تعليم جي نگرهه باني ٽوڙي طالبن جي سنڀال سندس حوالي هئي. تقريباً ۱۳۱۹ھ تائين مدرسو ”دارالرشاد“ ملاهائون، ۽ تعليم جو هڪ وڏو مقصد ”طالبن جي ذهني بيداري“ ڪري ورتائون.

الهيءَ وچ ۾ سندن خط وڪايت جو سلسلو ديهوند مان به رهيو. مولانا محمود الحسن صاحب ٺٽي خط لکي مولانا عبيدالله کي ديهوند گهرايو. مولوي عبدالله صاحب به: ”مولانا محمود الحسن صاحب، ”جميعة الانصار“ جي دستاربنديءَ واري جشن کان تقريباً ڏيڍ يا ٻه سال کن اڳ، مولانا عبيدالله صاحب کي ۽ مولوي محمد صادق صاحب کڏي (ڪراچي) واري کي گهرايو. آءٌ به مولانا عبيدالله سان کڏجي ويس. انهيءَ ملاقات کان پوءِ اسان جي انقلابي سياسي زندگيءَ جو آغاز ٿيو.

”انهيءَ ملاقات واري موقعي تي، مولانا عبيدالله ۽ مولانا محمد صادق ٻئي مولانا محمود الحسن صاحب جي آڏو ويٺا هئا، ۽ آءٌ پويان ويٺو هوس. مولانا محمود الحسن صاحب چيو ته ”هيءُ ديهوند جو مدرسو سن ۱۸۶۶ع ۾ قائم ٿيو. آءٌ پهريون شاگرد هوس. مولانا محمد قاسم صاحب نانوتوي ان موقعي تي جيڪا تقرير ڪئي، ها مون کي ياد آهي.“

چيائون ته ”هيءُ مدرسو انهيءَ لاءِ کوليو ويو آهي ته ۱۸۵۷ع واريءَ شڪست جي تلافي ڪجي؛ مگر هن وقت هيءُ مدرسو انهيءَ اصل مقصد کان ڪري پيو آهي. محض پڙهائڻ لاءِ ته هاڻي هن قسم جا ٻيا مدرسا به قائم ٿي چڪا آهن. ها ڪرڻ گهرجي، جو مدرسو پنهنجو اصل مقصد پورو ڪري.“ آءٌ هڪ رات خواب ۾ به انهيءَ خيال ۾ غرق هوس، جو ڏٺم ته سنڌ مان هڪ شخص آيو آهي، جنهن جي ڏاڏا هي ڇاهين ۽ وضع قطع ۾ پوري آهي، ۽ انهيءَ شخص اچي هن اصل مقصد طرف رهنمائي ڪئي آهي. تنڊ مان سجاڳ ٿيڻ تي غور ڪيم، ته خيال ۾ آيو ته سنڌ ۾ مولوي عبدالله ۽ مولوي محمد صادق انهيءَ وضع قطع وارا ٻه شخص آهن. ۽ انهيءَ ڪري اوهان کي مشوري لاءِ سڏيو اٿم.“ اهو ٻڌي، مولوي عبدالله چيو ته ”منهنجي راءِ آهي ته هن مدرسي جي جملي فارغ شده طالبن

کي، هي هندوستان خواه هندوستان تان ٻاهر امن تي، دستاربنديءَ جي جلسي لاءِ گهرايو وڃي. انهيءَ اجتماع ذريعي، هن مدرسي جي مرڪزي حيثيت ۽ اهميت واضح ٿيندي، ۽ مدرسي جي اصل مقصد واريءَ تعريفت کي ڪامياب بنائڻ لاءِ ٻن تڪڙن سان منهنجوئي. انهيءَ تي مولانا محمود الحسن صاحب مولوي صاحب کي چيو: ”اوهه هين هائي هي رهو، ۽ انهيءَ جلسي جي تدبير ڪريو؛ باقي مولوي عبدالله پل واپس وڃي مدرسيءَ (دارالرشاد، جهنڊو) هلائي.“

انهيءَ فصيلي بعد، مولوي عبدالله صاحب ديوبند مان واپس ڳوٺ ٻيهر جهندي آيو، جتي مدرسي ”دارالرشاد“ جو مهمتمر ٿوڙي ناظر ٿي رهيو. دستاربنديءَ واري جلسي جي موقعي تي ديوبند ويو، ۽ مولانا عبدالله صاحب ۽ ٻين سان ملي وري موٽي آيو، ۽ مدرسي ”دارالرشاد“ جي ڪم ۾ وڌل رهيو. تان جو ۱۹۱۴ع ڌاري مولانا عبيدالله کي ڪنهن سياسي سلسلي سان ڪابل ڏانهن وڃڻو ٿيو؛ انهيءَ خيال سان هو مدرسي ”دارالرشاد“ ۾ پهتو، ۽ مولوي عبدالله کي آگاهه ڪيائين ته ڪيس پڻ رليف ٿي ڪابل هڻو پوندو.

مولوي عبدالله صاحب چيو:

”هڪ سال کن اسان کي ضروري ٿياريءَ ۽ تدبير سوچڻ تي لڳو ته انگريزي حڪومت جي سخت چڙڪائيءَ هوندي به ڪيئن ڪابل پهچون. آڏو رمضان شريف آيو، جنهن ۾ آخري ڳوٺ ٻيهر جهندي مان پنهنجا ٻار ٻچا وٺي، ڳوٺ (ڪوٽ نواب، تعلقو سانگهڙ) ڇڏي، تيار ٿي آيس. غالباً آگسٽ (سن ۱۹۱۵ع) جي بالڪل شروعات هئي، جو مولانا عبيدالله خانپور طرف روانو ٿيو، ۽ مون کي چيائين ته هاڻ اتي بزرگن (عارف غلام محمد صاحب دينپوري) کان آڻ هٿ ڪري مون کي تار ڪندو. جڏهن تار پهتي، ته آخري وڃي اتي پهتس. مولانا عبيدالله چيو ته ”آڻ گهراياسون سي آيا، پر بزرگن ڪين ڏنن؛ ٻئي ڪنڪ جو هيءَ سئون ڏنائون؛ پئسو به ڪونهي، هاڻي ڪهڙي تدبير ڪجي؟“. اتي مون وڃي بزرگن جي ناليءَ مولانا عبدالقادر کان ٽي ڪنڀون ورتيون. هن مان به مولانا صاحب کي ڏاڍو هڪ پاڻ وٽ رکيم. ان بعد، اها صلاح ڀليءَ ته مولانا صاحب سنڌ جي سرحد کان سبيءَ تائين خشڪيءَ ذريعي پهچي، ڇاڪاڻ ته ريل ۾ سندس پڪڙجڻ جو امڪان آهي؛ باقي آخري اڳواٽ انتظار خاطر ريل ذريعي روانو ٿيس. مولوي احمدعلي صاحب لاهوريءَ جو ٻاءُ محمدعلي (جو ان وقت لنڊو هو) به مون سان گڏ هليو، ۽ اسين اچي سبيءَ ۾ پهتاسين. مولانا عبيدالله صاحب، ارووت شريف مان ٿيندو، جيڪب آباد کان بيدل روانو ٿي، ”حيوت پٽ“ اسٽيشن تان اچي گاڏيءَ ۾ چڙهو، ۽ سڌو وڃي ڪوئيٽا پهتو. اتان جڏهن سندس پيغام اسان کي پهتو، تڏهن اسين به وڃي ڪوئيٽا پهتاسين. اڃان اهو مهينو آگسٽ سن ۱۹۱۵ع هو. اسان وٽ سفر جو خرچ خيڙڪو هو. سبيءَ ۾ مون چنڊو ڪيو، جنهن سان آهي روپيا ٿيا، جي ساڻ ڪري ڪوئيٽا پهتو هوس. ڪوئيٽا کان اڳتي بيدل وڃڻو هو. آخر نالي هڪ

ٻڌائڻ نوجوان کي هڪ گني ڏٺيسون، ۽ هن اسان کي، عام رستن جي بدران مخفي رستن ذريعي سرحد تي پهچائڻ جو وعدو ڪيو. جنهن ڏينهن اسين روانا ٿيا هئاسين، انهيءَ ڏينهن شيخ عبدالرحيم صاحب حيدرآبادي به اچي پهتو، جو پنهنجي ٻارون جا گهم ڳڻا وڪڻي ست مؤ رپيا کڻي آيو هو، هي اسان کي ڏيئي پاڻ فوراً واپس هليو ويو. اسين پوءِ خشڪي رستن سان شوراوڪ، ڪنڌي (چمن، افغانستان) ۽ قندار مان ٿيندا، بالاخر اچي ڪابل پهتا-ين^۴.

ڪابل ۾ قيام واري عرصي ۾ مولوي عبداللہ، مولانا عبيد اللہ صاحب جو معتد صلاحڪار ٿي رهيو. امراءَ ۽ رؤساء سان ملاقاتين ۾ هميشه مولانا عبيد اللہ سان گڏ رهيو: صرف امير حبيب اللہ ٽي مولانا عبيد اللہ صاحب اکيلو مليو، باقي وٺي عهد عنايت اللہ خان، نادر خان، اسان اللہ خان، محمود خان مرزي وغيره امراء سان ملاقاتين وقت، مولوي عبداللہ بحثيت معتد صلاحڪار جي، مولانا عبيد اللہ صاحب سان گڏوگڏ رهيو.

تقريباً ٻن سالن کان پوءِ، مولانا عبيد اللہ صاحب، مولوي عبداللہ صاحب کي واپس هندوستان ڏانهن هڪ خاص ڪم لاءِ موڪليو: اهو ڪم هيءُ هو ته اول مولوي عبدالله صاحب، راجا موهندر پرٿاب ڇاٽ ۽ مولانا عبيد اللہ صاحب طرفان لکيل خط (مولانا محمد علي، ڊاڪٽر انصاري، حڪيم احمد خان ۽ ٻين ذريعا سان پهچائي، ۽ پوءِ بزرگ ڊيپوڊري، بزرگ اسوٽي ۽ ٻين جهڙي وارن سان هڪ عبارت (جس ۾ لکيل ڪرائي وڃي ٿي) سندن دستخط لکرائي، انگريزن خلاف حياءَ جي اڀارت وٺي، واپس ڪابل موڪلي. انهيءَ مقصد جي تڪميل لاءِ، مولوي عبداللہ صاحب ڪابل مان روانو ٿيو. شيخ عبدالرحمان نالي هڪ لؤ مسلم به پريان ساڻس گڏجي وطن ڏانهن واپس اچڻ لاءِ رفيق ٿيو. مولوي صاحب مارچ اپريل ۱۹۱۶ع ۾ هندوستان پهتو، ۽ جملي خط پهچائي، مولانا عبيد اللہ کي خط ذريعي اطلاع ڏنائين. ان بعد، لکيل عبارت تي دستخط وٺي، اهي جهاد جون اجازتون، ڏنل حڪم موجب، سردار عبدالرزاق ميزان العلماء* ڪابل ڏانهن سڌو روانيون ڪيائين.

مولوي عبداللہ صاحب چيو:

”اسان کي پوءِ خبر پئي ته جهاد جون اهي بيعتون ۽ اجازتون امير حبيب اللہ جي ڪم جون هيون. مولانا عبيد اللہ صاحب کي به خبر ڪانه هئي، ورنه مون کي هندوستان ڏانهن ڪونه موڪلي ها. حقيقت هن طرح هئي ته امير حبيب اللہ اهي جهاد جون بيعتون گلا ڪري هندوستان جي وائسراءِ ڏانهن موڪليندو هو، ۽ کيس هر هڪ بيعت لاءِ چار پنج گنيون ملنديون هيون. انگريزن کي خدشو هو ته مان لڙائيءَ جي دوران ۾ مسلمانن طرفان ڪا بغاوت ٿئي: هنن چائي پهچي امير حبيب اللہ کي ان بغاوت جو سرڪردو بڻايو: جهاد جون سڀ بيعتون امير حبيب اللہ سان ئي ٿيون: جنهن جي معنيٰ ته امير حبيب اللہ جهاد

* سردار عبدالرزاق، مولانا رشيد احمد گنگوھيءَ جو شاگرد هو.

جو امير هو، ۽ سندس طرفان ئي جهاد جو اشارو ۽ اعلان ٿيو هو. مگر، امير حبيب الله سان انگريزن جو معاهدو هو، ۽ هو ساڻن وفادار هو. اهي ٻيٽيون صوبي سرحد ۽ ٻين هنڌان ورتيون ٿي ويون.^۹

هندوستان ۾ پهچڻ تي، انگريزن کي ڪڙڪ پنهنجي ويٺي ته عبدالله پهچي ويو آهي ۽ ڪابل مان ڪي سون آنديون اٿس۔ پر مولوي عبدالله پنهنجو ڪم پورو ڪري ورتو. ان بعد، انگريزن جي چؤڪسي محسوس ڪري، هو في الحال وري ديهپور جي برارن جي ڀرڻ تي پڙهائڻ لاءِ معمر ٿي وڃي رهيو. ان بعد، مئي جو مهينو (۱۹۱۷-۱۹) هو، هو شيخ عبدالحق ڪابل مان مولانا عبداللہ صاحب کان خط وٺي اچي ديهپور پهتو، ۽ بزرگن سان ذڪر ڪيائين. اهي خط محمي طرح ريشمي رسالن تي لکيل هئا. شيخ عبدالحق ئي اهي خط حيدرآباد ۾ شيخ عبدالرحيم کي پهچائڻا هئا، جنهن کي وري اهي خط مولانا محمود الحسن صاحب کي حجاز ۾ پهچائڻا هئا. شيخ عبدالحق اصل ۾ ملتان ۾ مسلمان ٿيو هو، سو ڪابل مان ايندي غالباً اڳ ۾ ملتان لٿو، ۽ اتي رينوار (۱۹) نالي هڪ ٻڌڻ سان ان راز جو ذڪر ڪيائين. رينوار اها خبر فوراً انگريزي حڪومت تائين پهچائي، ۽ سڀني واسطيدارن تي گرفتار ڪرائڻ لاءِ منصوبو سڏيو ويو.

مولوي عبدالله صاحب چيو:

”شيخ عبدالحق ديهپور ۾ آيو، ۽ بزرگن اڏو اچي ريشمي رسالن وارا خط پيش ڪيائين. ان سان گڏ ٻيا خط بزرگ ديهپوري، امروٽي ۽ ٻين جهنڊي وارن ڏانهن پڻ هئا، جن سان ڪاٺي وٺي رکيا. سون کي سندس ڳالهين سان ڪجهه شڪ جاڳيو، انهيءَ ڪري جڏهن هن اجازت گهري ته هو اهي مخفي خط کڻي وڃي حيدرآباد ۾ شيخ عبدالرحيم کي پهچائي، ته سون بزرگن کي جهليو ته: ”هن کي خط نه ڏيو، آڻ ٻان پنهنجي سر وڃي پهچائيندس“؛ مگر جنن ته هو سڌو بزرگن وٽ آيو هو، انهيءَ ڪري فيصلو سندن هٿ ۾ هو۔ ٻان چيائون ته: ”نه، ڀلي خط هيءَ ٻان وڃي پهچائي“. شيخ عبدالحق اسان کي ٻڌايو ته خط پهچائڻ بعد هو ڪابل روانو ٿي ويندو، انهيءَ ڪري سون کان خط ورتائين ته سون هٿ اچي ڇاڇا ڪيو. سون اهڙو خط کيس ڏنو، جنهن ۾ ٻيٽن جو ذڪر هو. جڏهن عبدالحق روانو ٿيو ته احتياط طور اسان، بزرگن جو هٿ ۽ سندن نائي مولوي عبدالقادر ساڻس گڏ روانا ڪيا ته کيس وڃي سڌو حيدرآباد جي ٽڪيٽ وٺي ڏيڻ. هنن ائين ڪيو، پر پانچجي ٿو ته هو اڳتي ڪنهن استيشن تي لهي فوراً ملتان پهتو، ۽ حملي خط وڃي رينوار کي ڏنائين، ۽ ساڻس سڄو احوال ڪيائين. انهيءَ وچ ۾ رينوار سڄو انتظام رکيو هو: خط سڀني سرڪار جي حوالي ٿيا، ۽ وڃي وائسراءِ تائين پهتا؛ رينوار کي خانجهادريءَ جي خطاب ۽ ۱۲ مربع زمين جي انعام لاءِ حڪم صادر ٿيا؛ ۽ اسان سڀني جي گرفتاريءَ جا آرڊر نڪتا. پوليس اچي بهاولپور ۾ لٿي، اسان راتو رات ديهپور

پوڄي هئي، پر اتي جي ڊي. ايس. اي. ڪين ٽر-ايو ۽ صبح جو وڃڻ جي صلاح ڏني؛ راتورات بزرگن کي پيغام موڪلجائين ته 'پوليس اوهان وٽ ايندي ۽ ڪي گرفتاريون ٿيڻ واريون آهن'. بزرگ منهنجي نالي سمجهيو ته شايد آءٌ (عبدالله) گرفتار ٿيندس، سو رات جو مون کي اچي نند مان اٿاريائون ۽ چيائون ته 'تون هليو وڃ'، مون سندن حڪم مڃيو، پر سندن نائي مولوي عبدالقادر کي چيو ته 'آءٌ فلاڻي هنڌ جهنگ ۾ وڃي ٿو ويهان، جي ضرورت پوي ته مون کي سڏجو'. اسان جي خيال ۾ هو ته هي گرفتاريون بيعتن وٺڻ سببان آهن - اسان کي ريشمي رومال وارن خطن ڏانهن ته گمان ڪونه ٿي ويو! بهرحال، پوليس اچي پهتي، ۽ بالآخر منهنجي ٻانهن هٿ ڪرڻ لاءِ زور رکيائون. سواڀي عبدالقادر اچي مون کي گولي لڌو، ۽ چيائين ته 'تون هل، نه ته بزرگ کي ٿا گرفتار ڪن!' آءٌ ساڻس گڏجي آيس. اول منهنجي ڪمري جو جهڙو ورتائون؛ ميز جا ٻه خانا ڇڏيائون، پر ٿيون، جنهن ۾ بزرگ اسروئي ۽ ٻير جهنڊي وارن ڏانهن آيل خط رکيل هئا، سو ڪونه کوليائون. اتي پوليس سپرنٽينڊنٽ منهنجي بدن جي تلاشي ورتي، ۽ اوچتو منهنجو ٻٽڪو لڌائين. حش ٿي منهنجو ٻٽڪو لڌائين، ته مون به هٿ سان سندس پڳڙي ۽ کي ڏک هنيو، ها اڏامي وڃي پري پئي! اتي گوڙ ٿي ويو، ۽ انهيءَ ڪري اهو ٿيون نه ٿو، جنهن ۾ خط پيل هئا، اهو پتا تلاشيءَ جي رهجي ويو.

پوليس اتن بزرگن کي، مولوي عبدالله کي ۽ ٻين سڀني واسطيدارن کي گرفتار ڪري لاهور وٺي ويئي. جيل ۾ سڀني کي جدا جدا رهاياائون. مولوي عبدالله پنهنجي ٻوان ۾ چيو ته "شيخ عدالحق جيڪڏهن ڪي مخفي خط آندا، ته اهي وٺس ٿي رهيا؛ باقي جيڪي خط بزرگ اسروئي ۽ ٻير جهنڊي وارن ڏي لکيل هئا، سي مون کي ڏنائين، جي مون وٽ ئي رهيا ۽ مون ڪنهن کي به ڪين پهچايا". سندن انهيءَ بيان تي بزرگ اسروئي ۽ جهنڊي وارا آزاد ٿيا. مولوي عبدالله کي هڪ مهينو لاهور جيل ۾ رهائڻ بعد، پٺاڻ ڪوٽ جيل ڏانهن موڪليائون. انهيءَ سال ڊسمبر ۾، ها پئي سال جي شروع ۾، کيس وٺي اچي ديتپور جي جيل ۾ نظر بند ڪيائون. ڪجهه عرصي بعد کيس ڪراچي جي جيل ۾ اماڻيائون، جتان اٽڪل هڪ سال بعد وري ايس مه ٺاڻي آڻي ديتپور جيل ۾ رکيائون. اتي ٻو مهينا يا سال کن رهيو، جو پهرين عدلڪير ٺاڻي حتم ٿي ۽ کيس جيل مان آزاد ڪيائون. جيل مان نڪرڻ بعد، مولوي عبدالله اول ديتپور ۾ بزرگ وٽ ويو، ۽ انان پنهنجي ڪوٽ ڪوٽ نواب صلي - ڪهڙو آيو. اتي پوءِ ڪشمور ٿي کيس وري پنهنجي گهر ۽ ڪوٽ ۾ نظر بند رکيائون.

مولوي عبدالله چيو ته

"نظر بنديءَ جي آرڊر ٻڌائڻ وقت مون ڊي. اي. ايس. اي. چيو ته 'توئي نظر بند ڪيو وڃي ٿو، ڇاڪاڻ ته تهنجو استاد، مولوي (عبدالله صاحب) سرڪار سان وڙهي پيو آهي'. حقيقت هيءُ هئي جو ان وقت اسان الله، انگريزن سان جنگ شروع ڪئي هئي. انگريزن

جي خيال موجب انهيءَ منصوبي جو سڀندڙ مولانا عبداللہ هو، جو ان وقت ڪابل ۾ وڏي جوهلي سان ڪم ڪري رهيو هو.

ڪجهه عرصي بعد، مولوي عبداللہ صاحب کي گهر ۽ ڳوٺ جي نظربنديءَ کان آزاد ڪيو ويو. ان بعد کيس معلوم ٿيو ته مولانا عبداللہ صاحب حجاز ۾ اچڻو آهي، انهيءَ ڪري حج تي روانو ٿيو. هڪ سال اتي انتظار ۾ رهي پيو، پر مولانا عبداللہ ڪو به پتو نه ڏنو. انهيءَ ڪري مولوي عبداللہ صاحب واپس موٽي آيو. هت پهچڻ بعد، ٻئي حج جي موقعي تي، کيس معلوم ٿيو ته مولانا عبداللہ صاحب مڪي شريف ۾ پهچي ويو آهي؛ انهيءَ تي هو وري هتان روانو ٿيو ۽ وڃي مولانا عبداللہ صاحب کي مليو. بس، پوءِ مولوي صاحب اتي ئي رهي پيو. مولانا عبداللہ صاحب سان حجاز ۾ قيام واري عرصي ۾، مولوي عبداللہ صاحب وڏي علمي خدمت سرانجام ڏني: مولانا عبداللہ صاحب انهيءَ عرصي ۾ قرآن شريف، اسلامي علوم، ۽ شاه ولي الله جي فلسفي جي تعليم ڏيندي جيڪي به تقريرون ڪيون، سي مولوي عبداللہ صاحب قلمبند ڪيون؛ مولانا عبداللہ صاحب جي سياسي دائري به قلمبند ڪيائين؛ لاهور سان جيڪي ڪتاب مولانا عبداللہ صاحب جي افڪار ۽ شاه ولي الله جي فلسفي تي شايع ٿيا آهن، تن جو مواد درحقيقت مولوي عبداللہ صاحب جي قلمي ڪشالي جو نتيجو آهي. جهڙوڪ انهن ڪتابن ۾ هن بزرگ جي خدمت جو ڪماحقه اعتراف نه ڪيو ويو آهي.

۱۹۳۸ع ڌاري، مولانا عبداللہ صاحب جي پنهنجي وطن ڏاهن واپس ۽ جو هائو ٿيو. مولوي عبداللہ فوراً روانو ٿيو ته اڳواٽ پهچي سڀني احبابن کي آگاهه ڪري، ۽ اڳتي جي پروگرام خاطر ابتدائي انتظام ڪري. مولوي عبداللہ صاحب هت ۱۹۳۸ ۾ پهتو، پر مولانا عبداللہ صاحب ۱۹۳۹ع ۾ آيو. مولوي عبداللہ صاحب سائس گڏ ڪڍي (ڪراچي) ۾ رهيو. تن جو مولانا صاحب هندوستان روانو ٿيو، ۽ مولوي عبداللہ صاحب سندس ارشاد موجب ڪڍي ۾ رهيو. مولانا عبداللہ صاحب موٽي آيو ۽ وري دهليءَ روانو ٿيو، ۽ مولوي عبداللہ کي چيائين: هاڻي تون ڀل وڃي پنهنجي گهر ره. ان بعد، ”مارشل لا“ جي وقت (۱۹۴۰ع) ۾، مولوي عبداللہ ميرپورخاص ۾ لڏي آيو. مولانا عبداللہ صاحب سنڌ ۾ ايندو هو، ته وٽس ميرپورخاص ۾ ايندو هو. ان بعد چار مهينا کن وري مولانا عبداللہ صاحب ۽ مولوي عبداللہ صاحب وڃي پير جهنڊي ۾ رهيا. ان بعد مولانا عبداللہ صاحب وري دهليءَ ويو، جتان بيمار ٿي پير جهنڊي ۾ پهتو. مولوي عبداللہ صاحب کيس وڃي اتي مليو، ۽ اٺن سائس گڏجي حيدرآباد ۾ آيو، جتي بيماريءَ جي حالت ۾ پڻ مولانا عبداللہ صاحب شاگردن جي هڪ جلسي ۾ قلمي اندر تقرير ڪئي. انهن مولانا عبداللہ صاحب ڪراچيءَ ويو، ۽ هڪاري وڏي بيمار ٿي پير جهنڊي پهتو. مولوي عبداللہ صاحب اتي سندس خدمت ۾ رهيو. ان بعد، مولانا عبداللہ صاحب جو ڏوهنڙو اتي آيو، جو مولانا صاحب کي دينپور وٺي ويو، جتي مولانا صاحب وفات ڪئي. مولوي عبداللہ صاحب خبر پڌڻ تي دينپور پهتو، ۽ پنهنجي استاد

جي ولات جي صدي کان نهايت متاثر ٿي واپس سنڌ آيو، ۽ هڪو ارادو ڪيائين ته قادم حياتي پنهنجي استاد مولانا عبدالله صاحب واريءَ تحريڪ (يعني اسلامي فڪر جي اشاعت ۽ آزاديءَ جي ترغيب ڏيڻ) کي اڳتي وڌائيندو رهندو.

ان بعد مولوي عبدالله صاحب سنڌ جي عامي اداري سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ رهيو، يونيورسٽيءَ جي تعليم يافتہ استادن ۽ نوجوان شاگردن کي قرآن شريف جي تفسير، شاه ولي الله جي فڪر، ۽ مولانا عبدالله جي عملي تحريڪ جي تعليم ڏيڻ لڳي. ههڙو منصب ائين بهايو. ان سلسلي ۾ اول هو سنڌ يونيورسٽيءَ جي نوڪريت ۽ روشن خيال وائس چانسلر سان مليو، ۽ ۱۹۵۳ع ۾ استادن ۽ شاگردن جي مخصوص گروهه کي قرآن شريف جي حڪمت ۽ حقيقت تي ليڪچر ڏنائين.

ان بعد مولوي صاحب جن جو مسئل قيام، سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ جناب ڊاڪٽر عبدالرحيم هاليوٽي صاحب وٽ يا بنده راقم الحروف وٽ رهيو، ۽ اسان ٻئي ٽيولائي پها تشدد ڪم طالب العلم وٽائين مستفيد ٿيندا رهيا. سندس محبت مان معلوم ٿيو ته قرآن شريف جي حڪمت خواه اسلامي فڪر بابت مولوي صاحب جو نظريو انقلابي آهي؛ يعني ته مظلوم جي حمايت ڪري ظالم کي شڪست ڏيڻ، اسان ذات کي آزاد ڪرڻ، ۽ حق ۽ انصاف جي بناء تي حڪومت قائم ڪرڻ. هڪ دفعي مون کائين اسلامي تصوف بابت ڪجهه سمجهڻ چاهيو، ته مولوي صاحب نهايت ئي سهڻي نموني ۾ هن مسئلي تي روشني وڌي، ۽ ”وحدت الوجود“ ۽ ”وحدت الشهود“ جي مسئلن تي فلسفيانه نڪتہ نظر سان بحث ڪيائين. انهيءَ عرصي ۾، مون ڪشش مولانا عبدالله صاحب جي سياسي دائريءَ ۾ ڄاڻايل ڪن مختصر حقيقتن جي تشريح ٻڌي، ۽ عدت ۽ اعمالستان ۾ مولانا عبدالله صاحب جي عملي زندگيءَ بابت سوال پڇا. مولوي صاحب جن جي جواني مان معلوم ٿيو ته بيشڪ هو مولانا عبدالله صاحب جو هڪ مخلص، عقيدتمند ۽ بيد رنڊ ساٿي هو. انهيءَ دوران ۾ مولوي عبدالله صاحب، مولانا عبدالله صاحب جي سياسي دائريءَ ۾ ٻين ٿيل اشارن کي تفصيل وار لکايو، جنهن کي بنده راقم الحروف - دوره صاف ڪرايو - (اللهيءَ مسودي تي سنڌ يونيورسٽيءَ جي پروفيسر محترم ڊاڪٽر غلام مصطفيٰ جن نظر ثاني ڪئي آهي، ۽ اهو ته هيءُ ڪتاب عن قريب شايع ڪيو ويندو).

گذريل پنج ڇهه مهينا مولوي عبدالله صاحب جن پهتجي گهر شهر - ڊگهڙ ۾ گذريو آهي. وڃ ۾ پاڻ آيا هئا، ۽ انهيءَ صحبت ۾ ڏانئن سندن - وائچ حيات جو هيءُ سوانح لکيو ويو. هن وقت سندن - ۹۰ سال کان به مٿي آهي، ۽ اڃا تائين مطالعي جو مشغلو باقاعدي جاري آهي. پاڻ نهايت خوش راج ۽ خوش خلق آهن. - سندن صحبت سان سنڌ جي گذريل سياسي ۽ علمي تاريخ بابت ڪافي - مدد ملو. اسان حاصل ٿي سگهون ٿا -

”تان ڪي وٺن ويو، جان ڪي آهن جوءَ ۾“

سوره سنڌي ادب

صاحب خان سوره ميراڻي

Cell No: 0344 3919786

0300 3404488

۳

قومي خادم ۽ سياسي رهنما

قومي ۽ ملڪي خدمت جي شريف جذبي جو پيغام آهي. هن وقت پيدا
 اٿلار جي اصولن تي آهي. هر قوم ۽ ملڪ ۾ اهڙا اصول درست انسان هر وقت پيدا
 ٿيندا هئا رهيا آهن، جن پنهنجي قوم ۽ ملڪ جي خدمت جي راهد ۾ هر طاعوتي طاقت
 سان ٽڪر ڪاڏي، ڪال-ڪوٺڙين ۾ هڏ توڙ سڙائون ڀوڳيون، آهن ٽولا د حون
 درهريون سڻيون، بک ۽ افلاس جا ڏولاوا ڏنا: مطلب ته هر ذهني ۽ جسماني
 عذاب کي حوشيءَ سان برداشت ڪيو. حتاڪ گولين جي وسڪارن ۽ قاضيءَ جي ڦٽن
 ۾ به انهن کي سرڪندي ڏٺو ويو! انهن اٿلار وارن اڳواڻن پنهنجون حياتيون قومي
 ناموس کي برقرار رکڻ لاءِ وقف ڪري ڇڏيون، ۽ پنهنجي ملڪ جي -روحروئيءَ
 کي آخر دم تائين قائم رکڻ ۾ ڪا به ڪسر ڪانه ڇڏي. هتي طرف، اهڙا سفير فروش
 شخص هئا هر وقت موجود رهندا هئا آيا آهن، جيڪي هاڻي پنهنجي "قومي اڳوڻ"
 هجڻ جي دعوا نه وڌي واکي دهرائيندا آهن رهندا آهن، پر پنهنجي ذاتي مفادن جي
 مقابلي ۾ هو اڪثر پنهنجي قوم ۽ ملڪ جي ننگ ۽ ناموس کي ڪوڏين جي ملهه ڌارين
 وٽ وڪڻي ڇڏڻ کان به ڌريءَ ماته ڪين شرمائيندا آهن!

قوم ۽ ملڪ جي خدمت، حفاظت ۽ حرمت جا امائندار ۽ دعويٰ رهي هئي
 اڳواڻ ٽولا-خادم ۽ غدار-دنيا جي هر ملڪ جي تاريخ ۾ پيو ٻڌ نر پيدا:
 جنهن قوم پنهنجي خدمتگذارن کي صحيح سمجهي، ان کي پنهنجا غدار هئا نظر اچي ويا،
 ۽ جنهن قوم کي پنهنجا غدار نظر اچي ويا، ان کي پنهنجي صحيح رهنماڻن جو نمر
 هئا معلوم ٿي ويو.

سنڌ پنهنجي اڳواڻن سڀيان سدائين خوش نصيب رهي آهي. سنڌ وقت وقت
 جيڪي قومي خادم ۽ رهنما پيدا ڪيا، سي نه صرف پنهنجي ماحول جي وسعتن تي
 اثر انداز ٿيا، بلڪ اڪثر وقتڪير انقلاب جو آغاز ٿي. سنڌ جي سر زمين ٻن ٽين، ۽ نهه جي
 بشواتيءَ لاءِ سنڌ جا ٻي سڃاڻ سردار سرگرم عمل رهيا. اهڙن قومي محسن جي
 ڪارنامن کي ورور ڏيئي ورجائڻ جي ضرورت آهي.

سنڌ جي قومي خادمن ۽ سياسي رهنماڻن جي فهرست نهايت طويل آهي.
 ناموس جو هن باب ۾ اسين ڪوشش جي باوجود به ڇڻ ڪجهه ٻيئي ٿي ڪري ڪين
 سگهيا آهيون.

رئيس المهاجرين مرحوم جان محمد جوڻيجو *

اسان جي سنڌ سونهاري انگريزن جي غلاميءَ واري زماني ۾ ۱۸۵۱ع ۾ جليل القدر ۽ صاحب استقلال مرد پيدا ڪيا، جن آزاديءَ جي جدوجهد ۾ هر قسم جون قربانيون ڪيون. انهن مان رئيس غلام محمد خان پرکڙي صاحب، مولانا عبيدالله صاحب سنڌي، مولانا تاج محمد صاحب امروٽي ۽ رئيس المهاجرين جان محمد خان جوڻيجو قابل ذڪر آهن.

خلافت جو سوال ۽ ترڪيءَ جي تباهي، سنڌ جي مسلمانن لاءِ هڪ امتحان هو، ۽ کين ورهين جي غفلت ۽ غلاميءَ جي گهريءَ ۾ نند مان بيدار ڪرڻ لاءِ هڪ الاهي رحمت هئي. ليڪ انهيءَ وقت، جڏهن آزمائش لاءِ آواز بلند ٿيو، تڏهن اسان جو رئيس المهاجرين بهرپون شخص هو، جنهن سر تريءَ تي کڻي سنڌ جي سرفروش مسلمانن جي جماعت سان ڪري هجرت ڪئي. خلافت-هلچل ۽ ڪابل جي هجرت ۾ سنڌ جي هن مرد مجاهد جيڪي قربانيون ڪيون، تن جي مثال ڏيڻ کان هندوستان ۾ قاصر آهي.

مرحوم جان محمد خان جوڻيجو، سن ۱۲۰۴ھ ۾، لاڙڪاڻي جي ويجهو ”ڏاسراها“ ڳوٺ ۾ ڄائو هو. سندس والد بزرگ، حاجي ڪريم بخش خان، شهر جو معزز زميندار ۽ دولتمند ماڻهو هو. هن پنهنجي فرزند کي ابتدائي تعليم لاءِ ڳوٺ جي مدرسي ۾ ويهاريو، جتي هن فارسيءَ جي نصاب ختم ڪرڻ سان گڏ عربيءَ جي تعليم حاصل ڪئي. پارهين ورهين جي عمر ۾ ڳوٺ خيري ديري (تعلقو رتوديرو) جي سنڌي اسڪول ۾ داخل ٿيو، ۽ ستت ئي انگريزي تعليم پرائڻ لاءِ لاڙڪاڻي جي مدرسي ۾ اچي داخل ٿيو. مدرسي ۾ فقط پنج درجا انگريزي هئا، جي پورا ڪري، ڪراچيءَ جي سنڌ مدرسه الاسلام ۾ داخل ٿيو، جتان مئٽرڪ جو امتحان پاس ڪيائين. اتي مسٽر عبدالرحمان حسيني پريسيٽر ۽ مسٽر علي گوهر پٽي (جو اڃا حيات آهي) سان صحبت هوندي هيس. مسٽر علي گوهر جي ولایت وڃڻ ڪري مئٽرڪ ۾ ولایت وڃڻ جو شوق ٿيو، ۽ سندس والد کيس ۱۹۱۰ع ۾ ولایت موڪليو. اتي ئي سال رهي، پريسيٽريءَ جو امتحان پاس ڪيائين؛ ان بعد ۲ سال پريڪٽس خواهه سير و تفريح لاءِ رهي پيو. سندس پوين جي چوڻ موجب، بهرپالن مرحوم کي لمي الحال وطن ڏانهن موٽڻ جو خيال ڪو نه هو، ان ڪري سندس والد ڏين سبب پريشان ٿي پيا. هڪ دفعي خواب ۾ ڏٺائين ته پاڻ لنڊن شهر جي هڪ بازار ۾ گهمي رهيو آهي، ته اوچتو هڪ فقير گل تي چماٽ وهائي * هن مضمون جو مدار بيان هيءُ بخش سگهي ۽ - پير محمد السعيد صاحب سنڌيءَ جي موڪيل مواد تي آهي.

- سرتب

ڪليس ۽ چيائينس ته 'هليان عزيز روئي رهيا آئيني، ۽ تون هتي گهمي رهيو آهين!'
 هڪدم سجاڳ ٿي پيو، ۽ ڳوٺ ورڻ لاءِ نهايت پريشان ٿي پيو. پوءِ جلد ئي اچي ڳوٺ پهتو.
 سنڌي مسلمانن ۾ غلام محمد خان پرڳڙيءَ کان هي ٻيو نمبر اوجوان هو، جنهن بئريسٽريءَ
 جو امتحان پاس ڪيو. سندس بلند اخلاقيءَ جو اندازو ان مان لڳائي سگهجي ٿو، جو انگلينڊ
 کان موٽڻ بعد سندس آزاد طبيعت ۾ ڪنهن به قسم جو فرق نه آيو. آزمودي وڌائڻ لاءِ،
 ڪجهه وقت پهريائين ڪراچيءَ ۾ رهيو، پر پوءِ لاڙڪاڻي ۾ اچي مستقل طرح وڪالت جو
 ڌنڌو اختيار ڪيائين. ٿوري ئي عرصي ۾ سندس والد بزرگوار وفات ڪئي، جنهنڪري زمينداري
 ڪاروبار به سرتي اچي ويس. انهيءَ زماني ۾ هارين تارين سان ڏاڍا -هنج ڪري، مقروض
 هارين کي قرض کان آجو ڪيائين. ان کان سواءِ، ٻيون به هر قسم جون سهولتون ڏنائين:
 انهيءَ ڪري ڪڙمي کيس ڏاڍو پاليندا هئا.

۱۹۱۷ع ۾، جڏهن مرحوم غلام محمد خان پرڳڙيءَ جي ڪوشش سان ڪراچيءَ ۾
 مسلم ليگ جي شاخ کُلي، تڏهن پهريائين جيڪي چند ميمبر ٿيا، تن مان هڪ اسان جو
 نوجوان رئيس به هو. اتان کان سندس قومي زندگي شروع ٿي، ۽ ٿوري ئي عرصي ۾
 "فتاويٰ القوم" کي وڃي پهتي. مارچ ۱۹۱۸ع ۾، شيخ عبدالعزيز صاحب سنڌ ۾ "عربي-
 انگريزي اسڪول" جي قيام لاءِ مڪرم هڪ تعليمي ڪانفرنس سڏائي، ان ۾ جان محمد خان
 فراخديءَ سان حصو ورتو ۽ رٿيل اسڪول ۾ پڻ شاگردن لاءِ اسڪالرشپون ڏيڻون ڪيائين.
 مگر افسوس جو خلافت -هلچل کان پوءِ اهي رٿون عملي جامو پهري نه سگهيون.

ترڪي سلطنت جي ورهاڱي جي سوال تي پهريائين پهريائين لکنؤ ۾ هڪ آل انڊيا مسلم
 ڪانفرنس سڏائي ويٺي هئي، جنهن ۾ هيءُ رٿ پاس ڪئي ويئي ته ۱۷ آڪٽوبر ۱۹۱۹ع تي
 نئين وڏن شهرن ۾ ترڪي جي سلطنت جي بقا لاءِ دعا گهري وڃي: انهيءَ ڏينهن کي
 'پهريون يوم خلافت' سڏيو وڃي ٿو. انهيءَ وقت اهڙو ڏينهن ملهائڻ سٿرو نه هو، پر
 اسان جي رئيس، حضرت پير تراب علي شاھ جي مدد سان، سرنوڙ ڪوشش وٺي، پنهنجي
 ٻنگلي جي سامهون عيد گاهه ۾ ڌار ڌور سان هڪ عام جلسو ملهايو. نومبر ۱۹۱۹ع ۾ آل انڊيا
 خلافت ڪانفرنس دهليءَ ۾ سڏائي ويئي، جتي اهو ٺهراءُ پاس ڪيو ويو ته 'ايندڙ صلح -جشن،
 جو نومبر جي ۱۳ کان ۱۶ تاريخ تائين ٿيڻو آهي، ان جي خلاف ٻائيڪاٽ ڪيو وڃي' -
 جنهن جي تصديق 'جمعيت العلماءِ هند' به ڏني. ڪانفرنس ۾ سڌي لڊرن جي ويل ويل ۾
 اسان جو رئيس به شامل هو، اتي لاڙڪاڻي ضلعي جي هلچل سڌس ڏسي ڪئي ويئي. هن موٽي
 اچي پير تراب علي شاھ جي رفاقت سان زبردست هلچل هلائي. "صلح -جشن -ڏينهن" تي
 لاڙڪاڻي مان ڪارن جهنڊن سان -رگس ڪڍي ويئي، ۽ عوڌال پڻ ڪئي ويئي.

تاريخ ۱۴ جنوري ۱۹۲۰ع تي حيدرآباد سڏ ۾ پهريون دفعو خلافت جو جلسو ٿيو،
 جنهن ۾ رئيس مرحوم لاڙڪاڻي ضلعي جي ظلمن متعلق هڪ ولولہ انگيز تقرير ڪئي. تاريخ

۶-۸ جون تي وري سندس سرٽوڙ ڪوشش سان لاڙڪاڻي ۾ ٻي خلافت ڪانفرنس، زير صدارت پير صاحب جهنڊي واري جي، منعقد ٿي، جنهن جي استقبالي ڪاميٽي ۽ جو سيڪريٽري پاڻ هو. هن ڪانفرنس ۾ مولانا شوڪت علي، مولانا محمد علي، مولانا عبدالجبار لکنوي، مولانا آزاد، رئيس غلام محمد خان پرکڙي، سيٺ عبدالله هارون، مولانا امروٽي، مهاڻا گانڌي، ڊاڪٽر ڪچلو، وغيره جن شرڪت ڪئي. ڪانفرنس جي آخري ڏينهن تي فيصلو ٿيو ته سنڌ جو هڪ وفد بمبئيءَ وڃي، سنڌ ۾ ڪامورن جي ٿيل ظلمن بابت گورنر جو ڏيان ۽ ڪالي. انهيءَ فيصلي مطابق، هڪ سفارت تيار ٿي بمبئيءَ ويئي، جنهن ۾ پير صاحب جهنڊي وارو، مولوي دين محمد ”وڏي“ ۽ ٻيا ڪيترا معزز شريڪ هئا. ان سفارت جو لسان الوفا رئيس صاحب هو. بمبئيءَ ۾ چواهين ڏينهن جي رهڻ کان پوءِ ٻه گورنر کين ملاقات جو موقعو نه ڏنو، ليڪن سندن وڃڻ سان هڪ ٻيو فائدو ٿيو جو کين آل انڊيا خلافت ڪانفرنس جي اجلاس (جو غلام محمد خان پرکڙي ۽ جي زير صدارت منعقد ٿي رهيو هو) ۾ شرڪت ٿيڻ جو موقعو مليو.

اپريل ۱۹۲۰ع ۾، سيوهڻ ۾، مولانا عبدالڪريم ”درس“ جي زير صدارت، خلافت جلسو ملهايو ويو هو، جنهن ۾ رئيس مرحوم ۽ ٻين زوردار تقريرون ڪيون. هجرت بابت ٿهراءَ پاس ڪيو ويو، جنهن جيڪب آباد واري ۽ ڪانفرنس ۾ عملي صورت اختيار ڪئي. جيڪب آباد واري ۽ ڪانفرنس ۾ رئيس مرحوم پهريائين پهرين قطع تعلقات جو سوال اٿاريو. جيڪب آباد ۾، ساڳئي ئي سال، مولانا تاج محمد صاحب امروٽي ۽ جي زير صدارت، خلافت جلسو منعقد ٿيو، جلبي ۾ تقرير ڪندي رئيس صاحب اعلان ڪيو ته ”مان سرداريءَ جي ٻيو نمبر ڪري، سونسل ڪمشنري، لوڪلبورڊ جي ميمبري، پريسٽريءَ جي ڊگري-سپ ترڪ ڪريان ٿو ۽ ٻن ڏين کان به انڪار ڪريان ٿو“ سندن تقرير جو اهو اثر ٿيو، جو ”ترڪ موالات“ جو جوش اهاوت ۽ لهجي ويو جو ڪيترن ماڻهن حيثيت سارو الڪريزن سان قطع تعلقات جا اعلان ڪيا.

انهيءَ کان پوءِ، هجرت جي -انباهي لاءِ باقاعدي هجرت- ڪاميٽي مقرر ٿي، جنهن جو صدر پير تراب علي شاھ، ۽ سيڪريٽري رئيس مرحوم چونڊيا ويا. ڪيترن ماڻهن ڪابل ڏانهن هجرت ڪرڻ لاءِ دفتر ۾ لالا داخل ڪرايا. سندن بنگو هجرت-ڪاميٽيءَ جو دفتر ڪيو ويو. مئي مهيني جي ۲۴ تاريخ، حيدرآباد ۾ پير تراب علي شاھ جي زير صدارت جلسو منعقد ٿيو، جنهن ۾ رئيس مرحوم جي صحيح -ان بمبئيءَ جي گورنر جي -پوليٽيڪل -سيڪريٽريءَ ڏانهن نار به ڪئي ويئي. ان کان پوءِ حڪومت سندس پٺين کي پاڻي ڏيڻ بند ڪري ڇڏيو، پر رئيس صبر ڪري هجرت جي تياريءَ ۾ لڳو رهيو. ساري هفتي ۾ هي پهريون سنڌي مجاهد هو، جنهن هجرت ڪئي. مٿس سنڌ ۽ سنڌي حيترو به لازم ٿيو، اوترو ٿورو آهي.

جولاءِ ۱۹۲۰ع تي پهرين پهرين لاڙڪاڻي شهر مان، اسپيشل ٽرين پاڙي ڪري، ساڍن ستن -سَوَن مهاجرن جو سات ساڻ ڪري، افغانستان روانو ٿيو. ضلعي خلافت

ڪانفرنس جو اٺون اجلاس، جو زير صدارت رئيس الاحرار مولانا شوڪت علي صاحب جي ۲ مارچ ۱۹۲۴ع سکر ۾ منعقد ٿيو، ان ۾ ضلعي سيڪريٽري عبدالستار آدم جيڪا رپورٽ پيش ڪئي (جا پوءِ ڇپائي وئي)، ان جي صفحي ۹ تي سيڪريٽريءَ رئيس جي هجرت کي هن طرح ساراهيو آهي: ”هجرت جو معاملو، جنهن گورنمينٽ کي هڪدم پريشان ڪري ڇڏيو، الهيءَ جي ڪاميابيءَ جا سهرا سڄي هندستان ۾ جنهن هستيءَ جي سر تي سونهن ٿا، سو رئيس المهاجرين نواب مرحوم جان محمد خان جوڻيجو هو، جو سنڌ مان پهرين مهاجرن جي اسپيشل ٽرين وٺي ويو.“ مهاجرن کي لاڙڪاڻي کان روڙهيءَ تائين سڀني انتيستن تائين هزارن ماڻهن الوداع ڪئي. سنڌ کان ٻاهر پڻ هنن مهاجرن جي بلڪل چڱيءَ طرح مرحبا ٿي. هي ٽافلو ۱۹ جولاءِ جلال آباد ۾ پهتو. افغان سرڪار کين سهوليتون ڏنيون، مگر پوءِ گهڻن مهاجرن وڃڻ ڪري بي بندوبستي ٿي پئي. آڪٽوبر مهيني ۾ رئيس المهاجرين هڪ وفد ساڻ ڪري اول مقصد سرانجام ڪرڻ لاءِ مولانا محمد علي ”جوهر“ جي ملاقات لاءِ روانو ٿيو. مولانا انهن ڏينهن ۾ ”ترڪ موالات“ جي ڪاليج جي شاگردن ۾ تبليغ ڪري رهيو هو، ته رئيس صاحب به وڃي ساڻن شريڪ ٿيو ۽ ان بعد مولانا صاحب سان گڏجي هندوستان جي گهڻن شهرن جو گشت ڪيائين.

نومبر جي پهرين تاريخن ۾ الله آباد واري ڪانفرنس اجلاس ۾ شرڪت ڪري، لاڙڪاڻي موٽي آيو ته کيس سنڌ جي جڊيشل ڪمشنر جون نوٽيس پهتو، جنهن ۾ حڪم مليل هو ته ڪراچي اچي ۽ جيڪب آباد وارين تقريرن بنسبت جواب ڏي؛ پر رئيس صاحب وڃڻ جي بجاءِ کين هي جواب موڪليو ته ”جيئن ته مان افغانستان جي بادشاهه جي رعيت آهيان ۽ انجمن مهاجرين هند جي طرفان موڪليل آهيان، تنهنڪري جيڪڏهن انهن جو حڪم ايندو ته ايندس، ته ته ۱.“ ليٽ بمبئيءَ ويو، جتي کيس ”بمبئي خلافت ڪاميٽيءَ“ طرفان پنجاهه لک روپيا بروقت امداد ڏني وئي، جا هڪدم ڪابل رواني ڪيائين، ۽ پنجن لکن رپين ڏيڻ جو واعدو ٿيو. ڪابل ويندي کيس سرحد تي روڪيو ويو، جتي کيس ويهه ڏينهن لڳا. پشاور ۾ فارسيءَ ۾ تقرير ڪيائين، جنهن ۾ پاڻ کي افغان رعيت ڄاڻايائين، ۽ وڃڻ کان روڪجڻ جو اظهار ڪندي انگريز حڪومت کي خوب ٻڌايائين. پشاور مان به کيس لکري وڃڻ جو نوٽيس مليو، جنهنڪري لاهور آيو ۽ اتان لکنو ۽ الود خلافت ڪانفرنس ۾ شريڪ ٿي فارسيءَ ۾ تقرير ڪيائين. ان بعد مولانا محمد علي ”جوهر“ جي سنگت ۾ اجماع جي خلافت ڪانفرنس ۾ شريڪ ٿيڻ لاءِ آيو. اتي کيس ٿورو بهار ٿي ويو ۽ جلبي ۾ اچي نه سگهيو. پر پنهنجي فارسيءَ ۾ لکيل تقرير پوءِ لاءِ موڪليائين. سندس بخار وڌي وڃي خوفناڪ بيماريءَ جي صورت اختيار ڪئي. تان جو ۲ رجب المرجب ۱۳۴۹ هـ، برابر ۱۶ اپريل ۱۹۲۱ع تي، مسافرءِ مهاجر جي حالت ۾، حضرت ولي الهند خواجہ معين الدين چشتي، غريب النواز، جي درگاهه اجمير شريف ۾، صبح جي وقت، قومي شهادت جو جابر نوٽس فرمائي، حيات جاوداني حاصل ڪيائين. انا لله وانا اليه راجعون.

سندس جنازي جي نماز خواجہ صاحب جي درگاه ۾، مولا نا حکيم معين الدين اجميري ۽ ٻڙهائي.
 سندس جنازي کي ساگر تلاء جي ڪناري مدفون ڪيو ويو.
 ”شيرل“ صاحب، رئيس صاحب جي هجرت واري قافلي ۾ شريڪ هون، جنهنڪري سندس
 بيتن مان هجرت جو سڄو احوال ملي ٿو. هي بيت ”شيرل“ جي شعر جي ڇهائيل چوٽي ۽ ”غش
 جو رسالو، لينهن ۾ نرالو“ عرف ”فراق لامو حسيني“ تان ورتل آهن.

■

جان محمد چوٽيجو سورهيءَ سامهون
 راضي تنهن تي رب ٿيو، تنهن کي واحد وڌايو
 سخي هو سخاوت ۾، ڪيائين روح الدر راڻو،
 ڪالهه اها ڪاپو، مرد تنهن ملوڪ جي.

*

مرد تنهن ملوڪ کي ذاتر ڏنا ڏاڻ،
 عهد و ڪالت پريستريءَ جو ورتائين هٿ ساڻ،
 علم پڙهي عالم ٿيو، هيس انگريزي اهيڄاڻ،
 هاڻ ڪيان روح رهائ، ساراه سهرين جي.

■

پڌ ساراه سهرين جي، جنهن کي مولا ڏنو مان،
 هٿ هوس حاڪمن جو، شاهي جنهن جوشان،
 ڪامل ٿي ڪورئون ڪيون پڌي بات بيان،
 جيءَ اندر آهن جولان، مڪ تنهنجي ماه کي.

■

مڪ تنهنجي ماه کي اندر له آهي آرام،
 کائڻ له آهي خوشيءَ جو، چش له ڏئي طعام،
 هجرت ٿي سنڀري هليو هڪري اهو الجار،
 اک ۾ ٿي اسار، قافلو ڪيائين ڪيترو.

*

قافلو ڪيائين ڪيترو لکين خرچ ڪشي،
 جيڪا رضا رب، واه تنهن کي وٺي،
 مهاجرن جي محبت ۾ پاڻ ڪيائين پٺي،
 لاڙڪاڻي تي لب هڻي، ريل تي چڙهي رڪن ڏي هليا.

*

دېل تي چوږهي رځن ڪون ٿيا مگر روانا
مرط ڪيائين الله تي امين آهيون تنهن جا ٻانهن
دائي هائي نصيب جي آهي انهي ۾ معاف
اچي ملانان ڏهرو ڪيائين ڏينهن ...

*

ڏهرو ڪيائين ڏينهن جو، هليا چوڙهي ڏاهور،
اتي عزت ملي امير تي سرڪائين گهرو،
ڪائن آندائون خوشيءَ مون ڏنائون دور،
اهڙي دستور، روالهندي رڙهي هليا.

*

رولهندي رڙهي هليا، ڪانولهور ڪاهي،
واڳ وس نه پنهنجي ڏور وڏي ڏاهي،
کاڌي چئي چوه مون ڏس ڇا منجهون چاهي،
پشاور ۾ لاهي، ڏينهن ڇڏيائون ڪيترا.

*

اتي ڏينهن رهي ڪيترا هليا پيادا ڪلي بند،
رفيق ٿياسون راهه متون راهي مٿي رند،
رڪيائون ناسڪ سرپر ۾ خودي ڪيائون بند،
اچي ٿياس هڪ هنڌ، ٻئي ڪوٽ جنهن کي چو.

*

ٻئي ڪوٽ جنهن کي چو، رڪيائون جلال آباد خوش،
مئل ڇڏي ويو اڳ ۾ ڪونه رهيو هوش،
ڪونه وڙهي ڪنهن سان دشمن توڙي دوس،
مڙسي ڪئي خاموش، محبت رلي من ۾.

*

محبت رلي من ۾ ڪابل ڪيائون ڪاهي،
دونهان درد ڏکيائين عشق اندر آهي،
پنڌ اڻانڪو پنيون رهي آيا راهي،
اهڙي آه الله، امير صاحب ڏنائون اکين سان.

*

امير صاحب عزت ڏي مونوي عبيدالله صاحب سڏائي،
دعوت ڪيادائون ڏن سان راتيون رهائي،
سينڌن چيو مڪ سان آيا آهيون سرڙا لهرائي،
تولي وجهين ڪهاڻي، جان محمد چيو جوش مان.

*

امرڪي ائين نه ڪو به هو ڏانهن مهاجرن کي موڪل،
ميءَ وڃيائين سرسرو نه ڪيائين توڪل،
نجه اندر جون ڳالهيون تون جوش اندر وڃل،
راهي ٿيا ولسل، موٽي پنهنجي ملڪ تي.

*

موٽي پنهنجي ملڪ تي آيو جان محمد ڄاڻي،
رات ڏينهنان روح و هيس وات اها وائي،
ڏانهن ڪيائين ڏيڏن ڪو بهي حال ڀائي،
نصيب ڏنو ٿي، ڪاڻي هلي آيا هندستان و.

*

هندستان ڏي روانا ٿيا خواجہ امير شريف،
مڪ رکيائين ماه ۾ ڪهڙي ڪريبان تعريف،
مڪ ڇڏي مائر ٿيو هي ڪهڙي تڪليف،
اڪيون ڪٽوريون ڪيف، مانجهي تنهن ملوڪ جون.

*

مانجهي تنهن ملوڪ جي هتي عمر ٿيو ورهه پوري،
رضا تي راضي رهيو ڪيائين صوري،
مرڻ مهل تي موت رکيائين منصور،
اها ملائڪه صفوري، مڪرات ڏنائين ڪاڻ ڪا.

■

مڪرات ڏنائين ڪاڻ ڪا، ماه ڏنائين منجهو،
”شيرل“ چوي شهد ٿيو وطن ڇڏي پنهنجو،
سوال ڪريبان توکي سڏا ڪرڻ ڪاڻيارو ڪنهن جو،
هڪ آهي منهنجو، دلين دستگير جي.

*

جان محمد جتو مان ويو گت منجهان ڪاهي،
سال ملهون ٿيون ڪري ويو لاڳاپا لاهي،
جنهن کي مڪ سرور ڏور وڌي ڏاهي،
اچمير ۾ آهي، مقبرو ملوڪ جو.

■

مقبرو ملوڪ جو جوڌون جولائون،
جهنڊ تنهن جوان جا خوبا ڪولائون،
ماتم ڪيائون سن ۾ گل ڪولها ڪاڙهائون،
پرست پاڙهائون، جو صوبو هو سنڌ جو.

■

صوبو هو سنڌ جو ملڪن جو مير،
صاحب ٿي صاحبي ڪئي جو بادشاهي وزير،
شهيد ٿيو شوق مان نيشن وهائين لير،
اتر وارا پير، پناه ڏيندڙ پرديسيءَ کي.

*

پناه ڏيندڙ پرديسيءَ کي جنهن مدتي ڪيو ساه،
ميڙي محمد صلم ڄام جي توکي آئيندو الله،
حضرت ٿيندو صامسي ڪندو واه،
باري آهين پيروا، سام اوهان جي سڏا.

حيدر بخش الهداد خان جتوئي

حيدر بخش جتوئي جي شخصيت، سنڌ جي ماڻهن آڏو هڪ محب وطن شاعر ۽ هڪ دلير سياسي اڳواڻ جي حيثيت ۾ اڳري. ٻنهي صورتن ۾ سندس شخصيت جي انفراديت ٻيئي بکي. ”حيدر“ هڪ شاعر، ۽ ”جتوئي“ هڪ سياستدان. ٻنهي جا نظريا انوکا ۽ نرالا، ٻنهي جي شخصيت محنت ڪندڙن لاءِ قرباني ڏيڻ لاءِ هر دم تيارا جي ’شاعر‘ حيدر، ”تعدد سنڌ“ ۾ ڌڙيل عوام جي حمايت ۾ شڪو وڪندي ڪتاب غلطي ڪرائي ٿو، ته ’سياسي‘ حيدر بخش جتوئي، هاري پارٽيءَ جي صدر جي حيثيت ۾ گرفتار به ٿئي ٿو. هن جي زندگي، شاعر توڙي سياسي رهبر جي حيثيت ۾، سنڌ ۽ سنڌ جي شروعات ۽ محنت ڪش مظلومن لاءِ وقف آهي. هو جلسن ۾ وڃي سنڌ جي سڀڪي جي چنگ ماڻهن جي دلين ۾ ڌڪائي ٿو، ته شاعرن ۾ ”بلي آئين، جي آئين، درياھ شاه“ پڙهي، ماڻهن جي دلين ۾ وطن پرستيءَ جي مقدس جذبي جون ڇوليون اٿارو ڇڏي.

اصل وطن بکو دٻرو خلمو لاڙڪاڻو اٿس، هاڻ مستقل طور حيدرآباد ۾ رهي ٿو. سندس ابتدائي بود و باش ڪراچيءَ ۾ ٿي، جتي شعر چوڻ شروع ڪيائين. شعر جي شروعات نه سندس گوت ۾ ٿي ٿي، پر پڪو ۽ پختو شعر ڪراچيءَ ۾ چوڻ لڳو. ڪراچي شهر جي مجلسي ماحول ۾ جيڪي احباب مليس، سي خوش قسمتيءَ سان اڄ به آسمان ادب جا چمڪندڙ ستارا آهن. رات ۽ ڏينهن جو وڏو حصو، علمي ۽ شعري ادب جي باريڪ نڪتن کي حل ڪرڻ ۾ گذرندو هون. علامه دائود پوٽي، سيد ميران محمد شاه ۽ ٻين اهڙن عالمن ۽ باڪمال شخصيتن جو اهو دور اڄ به ڪاليجن ۽ اسڪولن ۾ ڦاٽل موتي اچي.

حيدر جتوئي، سال ۱۹۰۰ع ۾ پيدا ٿيو؛ ابتدائي سڌي تعليم پنهنجي باري گهٽ بکو ڏيري ۾ حاصل ڪيائين، جتي جي سائنس ٽيس گهڻو متاثر ڪيو. هن جي ابتدائي شعرن ۾ ڏسبو ته ماحول جو رنگ گهڻو نظر ايندو. چوڻا آهن ته هر هڪ انسان تي ماحول جو اثر پوندو آهي. انهيءَ نظريي جي مذهب، ”حيدر“ ٿي قريب قريب پنن ڦٽس جي ماحول سان واسطو ڀريو آهي. لاڙڪاڻي ضلعي جي نهاياڻ واري جي زرعي ۽ اُٺي پروري آهي. وڏي کان وڏا زميندار ۽ ننڍي ۾ ننڍا هاري اتي اوهان تي نظر ايندا. ”حيدر“ جڏهن

هوش منياليو، ۽ آسپاس رڳو سرسبز ۽ جهوليندڙ ٻنيون ۽ پوکون ڏٺائين، دل کي مست ڪندڙ
 پاڻيءَ جي روانيءَ هن لڏڙي لڪل شاعر کي پاڻ ڏانهن متوجھ ڪيو: مگر رنگارنگي فضا
 جي بردي اڻياڻ غريب ۽ بيڪس هارين جي مظلوم حالت، هن جي ڪجهڙيءَ دل مان سڀ
 خوبيون ڪافور ڪري ڇڏيون: اهو ندين جو ذهني عڪس، وڏيءَ عمر ٺاڻين ۽ سندس
 دل ۽ دماغ تي قائم رهندو آيو آهي، ۽ سالن گذرڻ کان پوءِ به تازو پيو ڏسجي. هو انساني
 زندگيءَ جا ۽ اقتصاد پهلو ڏسي، ذهني ڪشڪش ۽ مبتلا ٿي پيو. ان کان پوءِ هو ڪراچيءَ
 ۽ شھري تهذيب جي روشني ۾ اچي رهيو. شھرن جا جديد ترقيءَ جا منظر ڏسي، ڪير ۽
 ائين نه سمجهندو ته سنڌ جي اندرئين ماحول ۽ ڪا اهڙي پيانڪ پيمزگي هوندي. هتي ڪو
 انسان اهڙيءَ حالت ۾ سنڌ جا دل ڏکوليندڙ نظارا گهڻو وقت ياد نه ڪري سگهندو آهي
 اهڙي وقت به ”حيدر“ کان پنهنجي سنڌ ۽ سنڌ جا نظارا، گهٽ ۽ وطن، دل ٽٽڻ لڳا.
 مثلاً، ڪراچيءَ ۾ ويهي قبر کي ياد ڪري ٿو ۽ اتي جي ٻين، سگهڙاسي جانورن، پاڻيءَ ۽
 اڀڻ جي تعريف ۾ مست ٿي وڃي ٿو.

سگهڙاسي سنڌي سنڌو، چانديءَ مثل ٿا چلڪن،
 هپڪار ۾ مڪطير، ڪن ٿا تسمار ”قبر“.
 مٿيون ٻين جون ڏوڏيون، به بشار آهن،
 کائن وڏا نندا ٿا، سڀ هار جاڙ ”قبر“.

ماڻهن جي ساراهه هين ٿو ڪري:

ڪهڙا لڪ-پريا هن، قبر جا آدمي سڀ،
 پاڻي لڪ-پريو ٿا، ٻين مدار قبر.
 پالن مفيد ڪپڙا، چيهره هميشه چنهره،
 ڪهڙو ڪٽر جو آهي، تائير تار قبر!

ڪراچيءَ ۾ تعليم حاصل ڪندي ”حيدر“ کي مطالعي جو ڪافي موقعو مليو، جنهن ۾
 هن ادبيات سان گڏ سياسي ڪتاب به نظر مان ڪڍيا. تنهن کان سواءِ، ان وقت ڪراچي ۾
 متحده هندستان جي ٻين وڏن شھرن وانگر سياسي مرڪز هو ۽ سياست جا چڱا چڱا ساهر ۽
 علمي ڪم ڪندڙ اتي موجود ۽ ايندڙ ويندڙ هئا: انهن کي سمجهڻ ۽ انهن جي خيال تي غور
 ڪرڻ جو وجهه به ”حيدر“ کي ڪراچيءَ ۾ مليو.

انهيءَ ۾ ڪوشش نه آهي ته شاعر کي شروع ۾ معازي عشق ٿي اڳتي وڌائيندو آهي،
 ۽ سندس دل جا جذبا ۽ اسٽڪ بيدار ڪندو آهي: مگر ”حيدر“ جي شروعاتي شاعريءَ کان ئي
 ڏسو ته سندس فطرت ۾ -هز ۽ عشق لالي مائو به موجود نه آهي: دستر ناز، تير موڱاڻ،
 برق جمال، و شهره جهڙن لفظن جي جاءِ هاري، هن ڏانو ۽ ڪوڏر جهڙا لفظ نظر ايندا.
 معشوق سان بيولائيءَ جي شڪايت ڪرڻ جي بجاءِ، قومي پالرن جي ڏک سبب خدا سان

مهرڻ

شڪو ڪري ٿو. اهڙيءَ طرح، سندس ڪلام ۾ فراق ۽ عشق جي برخلاف مٽڪي ۽ قومي سوز نظر اچي ٿو. اها سندس استيازي خوبی آهي. سندس جهڪو پهريون نظر ”درياه شاهه“ آهي، تنهن ۾ سنڌو درياه سان قومي حب ۽ محبت جو جذبو پوءِ ڀريل آهي.

ڀلي آئين، جي آئين، درياه شاهه
 ٿي ”راوي“ اچي تنهنجي ديدار ٿي،
 ۽ ”ستلج“ ۽ ”جهلم“ لڪڪار ٿي؛
 تهن مست ٿيئون تنهنجي لڪڪار ٿي،
 ڪيرن تنهنجي قدمن جي آڌار ٿي؛
 تهن توتي قربان، فنا تنهنجي ڪن جان،
 ڏين پاڻ پنهنجو، لهن وصل تنهنجو.
 جو ميلو ساهيل فنا اندر آه.
 ڀلي آئين، جي آئين، درياه شاهه
 ٿي سانوڻ ۾ توکي بهاري ٿي،
 بهاريءَ ۾ غشوش خلق ماري ٿي؛
 ٿي ”ماري“ سان ڌرتي ۾ ڪاري ٿي،
 ٿي هرڪا زمين پوک واري ٿي؛
 ٻيون ربيع ڪاٺن، سگهو ان آبائين،
 ڀرن واه ريل، ڪري جهنگ پلا؛
 ٿي جهنگ جهر پائي ٿو چار ماھ.
 ڀلي آئين، جي آئين، درياه شاهه

۱۹۲۷ع ۾ بي. اي. امتياز سان پاس ڪري، ”حيدر“ سرڪاري نوڪريءَ ۾ گهڙيو، ۽ مختيارڪار جي حيثيت ۾ ملازمت ڪندو رهيو. روڻيو ڪاٺي ۾ قصو آهي ٿي هارين ۽ زميندارن جو، ڏلن ۽ پوکين جو، ”حيدر“ جي دل ۾ ننڍي هوندي ئي اهي نظارا گهر ڪري ويا هئا، ويتر سنڌ جي جدا جدا حصن ۾ تبديلي ۽ مسافري ڪرڻ سان وڌيڪ حالتن کان روشناس ٿيو، ۽ زلدمي جا ابتدائي جذبا ۽ گذريل نقشا وري دل تي تري آيس. دورانِ ملازمت ۾ به شعر و شاعريءَ جو شوق بدستور جاري هوس. جدا جدا هنڌن تي سڄي چيل ڪلام کي گڏ ڪري، ۱۹۳۰ع ڌاري، ”ننڍ سنڌ“ جي نالي شايع ڪرايائين. ان وقت ”حيدر“ بدين ۽ مختيارڪار هو. ان ڪتاب تي ڪيترن عالمن ۽ بلندپايي شاعرن سخت اعتراض اٿاريو. اهو ساڳيو زمانو هو، جڏهن ”شڪوه“ لکڻ سبب علامه اقبال تي هندستان جي عالمن اعتراض اٿاريا هئا؛ سال ۾ قريب قريب ساڳيا هئا. ڀانئجي ٿو ته خود ”حيدر“ کي ان مخالفت جو اڳي ئي احساس هو، ڇو ته ڪتاب جي پيش لفظ ۾ لکي ٿو: ”مان هي ٿورا شعر پنهنجن دوستن جي اڳيان پيش ٿو ڪريان، ليڪن ڀانيان ٿو ته هي شعر گهڻن کي پسند نه ايندا، بلڪه ڪي

دوست به منهنجا دشمن ٿي پون ته عجب نه آهي۔ مگر اهي سڀ محبت ۽ جستجوي حق جو نتيجو آهن۔ محبت ۽ حق جي جستجو جي نتيجي ۾ لکيل الهيءَ ڪتاب جو هر شعر صحيح فسر جي جذبات تي مشتمل ۽ اعتدال جي اندر آهي: - ساءِ ”شڪوه“ جي ڪن شعرن ۾، سوري ڪتاب ۾ ڪو هڪڙو شعر به اهڙو نه آهي، جنهن ۾ جذبات جو ڪو اهڙو شديد اظهار ڪيو ويو هجي، جنهن کي اعتراض ۽ اختلاف جوڳو ٺهرائي سگهجي۔

۱۹۳۴ع ڌاري، علامہ عمر بن محمد دائود پوٽي ”رما گل“ جي نالي سان شعرن ۽ ڪافين جو هڪ انتخاب شايع ڪرايو هو، ان ۾ حيدر بخش جو احوال لکندي علامہ صاحب فرمائي ٿو: - ”سندس نظري لاڙو شعر ۽ تفڪر ڏي آهي، ۽ نظر پختو ۽ سنجيده لکي ٿو، تڙو پنهنجي شعر جو ڪجهه حصو تعقد سنڌ جي نالي هيٺ ڇپائي، مخالفت جو طوفان اٿار پائين۔“ ”حيدر“ ”شڪوه“ جي مخالفت ڏسي، ”جواب شڪوه“ لکڻ جو ارادو ڏيکاريو: - ان ساءِ، بغير ڪلام به شايع ڪرائڻ جو حيال هوس، پر مخالفت ۽ ٻين وجوہات سبب شعر نه ڇپايائين، بلڪ خاموشيءَ سان ۽ پنهنجي وس آهر فن ۽ ملڪ جي خدمت ڪندو رهيو. انهيءَ دوران، بين الاقوامي حالتن ۾ ۽ خود سنڌ ۾ ڪيترا انقلاب آيا ۽ چڱي اڻل پتل ٿي. سنڌ جا شاعرو، يا خاموش هئا يا روزگار جي مسئلن ۾ ڦاٿل هئا. حيدر بخش ان وقت مطامعي ۾ محو هو، ۽ هو عالمگير حالتن ۽ سياست جو گهڙيءَ نظر۔ ان اڀياس پڻ ڪندو رهيو. انهيءَ وچ ۾ ”حيدر“ ترقي ڪري، لاڙڪاڻي ضلعي ۾۔ جتي سندس ننڍپڻ گذريو هو۔ ڏيئي ڪڍڪڻو ٿي آيو، مگر سندس آزاد طبيعت کي حقيقي سڪون باڪل نصيب نه ٿيو. جنگ عظيم جي پيدا ڪيل حالتن ملڪ جي هر هڪ طبقي کي اڏ۔ مڙو ڪري ڇڏيو هو، غير ملڪي حڪومت عوام جو رت هي انهن کي پيڙي ڇڏيو هو، ۽ الهيءَ جو وڏو اثر هارين تي پئجي رهيو هو: ٻين۔ ان کڏ خود سندن ڀائرن۔ زميندار۔ ڪين صفائي جي پڪري سمجهي مٽي چوريءَ سان ذبح ڪري رهيا هئا. ”حيدر“ هي شاعرانه ۽ انقلاب۔ پسند طبيعت اها روئداد ڪٿي تي برداشت ڪري سگهي؟ حالتن کيس اهڙو ته ڏک پهچايو، جو شعر ۾ پاڻ کي سلامت ڪرڻ لڳو:

حيف ”حيدر“ هي ڪلام آه، مگر آهي ڇا؟
 پاڪ آزادي سڀ ان اهڙي نظر آهي ڇا؟
 تنهن ته آزاد طبيعت هڪسڻ، پر آهي ڇا؟
 هي شاعريءَ ۾ غلاميءَ جو اثر آهي ڇا؟
 - جنهن ڪراڻي نظرائنداز آڙاديءَ فوراً!

شعر اهڙي ڏان ته هتي ٻوٽي خاموشي بهتر،
 سمجهي به ٿو ڪي ڪلا ٿي علي گهر گهر، درد رز
 هان ڪجهه طبريز سخن ٿهر ۽ ان اهڙو اثر،
 هو مشهور ۽ چون مست ٿي ”حيدر“ ”حيدر“
 - نظر هي لاه، هي اعجاز آڙاديءَ فوراً!

ٻئي طرف، وڏيراشاهي ۽ ڪامورا شاهي طرفان سنڌ جي هارين مٿان لڳاتار ظلمن ۽ عقيبن کي ڏسندي، سندس انسان-دوست فطرت ۽ آزاد ذهن چڻ ٽڙي آيا، ۽ هالي هو ڪنهن عملي جدوجهد جون صورتون سوچڻ لڳو. جڏهن به ڪنهن بيدار دل ۽ صحيح دماغ رکڻ واري انسان کي پنهنجي آسپاس تي سوچڻ جو ويچار ٿئي ٿو، ته ان جي رد عمل ۽ نتيجي ۾ هو ضرور اهائي راه اختيار ڪري ٿو، جيڪا انسان جي اصل عظمت ڏانهن رهنمائي ڪري ٿي، ۽ ان کي ذلت ۽ زبونتي، ظلم ۽ ڏاڍ ڪان پاڻ ڇڏائڻ جا حوصلا بخشي ٿي: حيدر بخش اهو ئي سوچيو، ۽ ائين ئي ڪرڻ جو فيصلو ڪيو.

بالآخر هو، ۱۹۴۳ع ۾، انگريزي حڪومت جي نوڪريءَ مان استعفا ڏيئي، اڳوڻو ملڪي خدمت ۾ لڳي ويو، ۽ ”سنڌ هاري ڪاميٽي“ ۾ شريڪ ٿي ڪم ڪرڻ لڳو. دوستن سمجهائين، پنهنجن منع ڪيس نه الهڻي، مان ڪجهه ڪين ورتائين، پر هن ڪول مڃيو، پنهنجيءَ ڏن ۾ مست رهيو. اڪثر هٿ تنگ رهن لڳس، ۽ بعضي ته لنگهڻ به ڪڍڻا پيس: پٽ ست ڪري شمرن جو طويل مڃس ”آزاديءَ قوم“ لکي شايع ڪرايائين، جنهن ۾ پاڻ قوم-پرست جي حيثيت ۾ علامي تي خوب چوڻ ڇڏيا اٿس. لفظ لفظ ۾ هڪ جوش ۽ تلخي آهي، - اهو هن ڪري ته زماني جو تلخ تجربو ٿيس. صوبي سنڌ جي تاريخ ۾ اهو طويل نظر، قومي نقطه نگاهه کان پنهنجي لسم جو واحد نظر آهي، جنهن جهڙو هن کان اڳ ڪنهن به نه چيو آهي. البت، دقيق ۽ ڪثرت سان عربي ۽ فارسي الفاظ جاءِ بجاءِ ڪتب آڻڻ، جنهنڪري پڙهڻ ۾ سو ڪافي تڪليف ٿئي ٿي.

”حيدر“ کي ادبيات ۽ سياست جو ڪافي ۽ وسيع مطالعو هو، ويتر هاڻ والدو ٿي عملي طرح سياست ۾ ڪم ڪرڻ لڳو. انهيءَ سال هاري ڪاميٽيءَ جو صدر ٿيو، ۽ ”هاري حيدر“ نالي هفتيوار اخبار جاري ڪيائين، جنهن جو اڀر پٿر به پاڻ ٿيو. سندس زندگيءَ ۾ جيئن بناوت ۽ وڌاءُ ڪونهي، تيئن شعر ۾ به خلوص کان ڪم وٺندو آهي. هر ڪا ڳالهه صاف صاف بيان ڪرڻ جي عادت اٿس. ۱۹۵۶ع ۾ ”سنڌي ادبي سنگت“ حيدرآباد پاران، ”بيست سال“ ۾، شاهه عبداللطيف ڀٽائي عليه رحمت جي ورسي ملهائي ويئي؛ صدارت شايد محترم عبداللہ چنا ڪري رهيو هو؛ حيدرآباد جا سڀ اديب ۽ شاعر اتي موجود هئا، ۽ دستور موجب سڀني ”شاهه“ جي ڪلام جون خوبيون پڙهائيندي ان جي شخصيت سان عقيدت جو اظهار ڪيو؛ جڏهن حيدر بخش جو وارو آيو، ته هن ڳالهائيندو حضرات جو هن ڳالهه ڏانهن توجهه ڇڪايو ته ”شاهه صاحب ٿي شاعري ختم نه سمجهو، بلڪه ان کان پوءِ به بلندباني جا شاعر ٿيا آهن، ۽ اهو هينئر به ناممڪن نه آهي جو ڪو اهڙوئي وڏو شاعر پيدا ٿئي.“ ان تي ڪن وڏن اديبن اعتراض ڪيو، ۽ ”حيدر“ کي تقرير ڏي بند ڪري ويهڻو پيو.

”حيدر“ جڏهن پهرين پهرين شاعر جي حيثيت سان ادب جي محفل ۾ آيو، ته هو بلڪل نئون ۽ نرالو ٻئي لڳو. ائين نئون، ائين نرالو، جنهن ڪنهن وڏي ساري اونداهي ميدان ۾ اڪيلو بيٺل

روشنيءَ جو منارو. ڇو طرف گلن ۽ بلبلن جا مدين کان سنڀل ڪنيل موضوع، قافين ۽ ردِ بني جي چستيءَ جا چراغ؛ ادب ۾ اندر جي آئل، نه وري ڪا حزين جي اهڙا: ائين ٻئي لڳو ڇڻ ادب انسانن جي زندگيءَ کان رسي ويو آهي. ”حيدر“ رٿيل ادب کي پرچائي، ان کي انسانن جي محفل ۾ وٺي آيو؛ ادب ۽ انسانيت جو هڪ ٻئي سان تعارف ڪرايو. بيشڪ سنڌي ادب کي موجوده ماحول بخشڻ ۾ حيدر بخش جي حيثيت نهايت اهم ۽ نهايت بلند آهي.

ساڳيءَ طرح، سياسي دنيا ۾ به هن جو وجود اوڀرو ٻئي لڳو. سندس خيال نه اڳ ۾ ٻڌل، نه سندس تصور هي دنيا ڪنهن جي ڏنل؛ نه ڪنهن کيس سمجهيو، نه سمجھائو. سنڌ جي سياست، جيڪا ”وزارت جي جٽو“ هئي، سا اچي ڊٺي. هن کي گرفتار ڪيائون، درٻار ڪيائون، لڳن هن جي دل ۾ جيڪا هارين جي همدرديءَ ۽ سجاڳيءَ جي چنگ ڊڪين هئي، ان سان ويو انسانن جون دليون جرڪائيندو، ڌڙي سان ڏٻا ٻاريندو. تان جو اڃ هن جي تحرڪ، هاري هاري، سنڌ جي ستابن جي اڪيلي همدرد جماعت آهي.

جڏهن ۱۹۴۷ع ۾ ملڪ آزاد ٿيو، ته ”حيدر“ ڏاڍو خوش ٿيو ۽ هڪ نظم ڇپائين، جنهن ۾ هن طرح پنهنجي خوشيءَ جو اظهار ڪيو اٿس:

سوز ۾ جان سڙي خاک ٿي، ڇا ڇا نڪتا-

”حيدر“ اکين مان منڍ بهاه جا شمعلا نڪتا!

ذري ذري مان اهي خاک مان واکا نڪتا؛

”دس جا جيڪي به دشمن هئا، نڪتا نڪتا“

ڪٿر اچي ملڪ هي ممتاز-آءِ آزاديءَ فوراً

هاڻي ”حيدر“ جي زندگيءَ جو هي چوٿون دور شروع ٿيو. اهو چوٿون دور نه رڳو هن جي زندگيءَ جو آهي، پر خود سندس شاعريءَ جو به آهي؛ ڇاڪاڻ ته سندس زندگيءَ جي وڏي مدعا ۽ تمنا زندگيءَ ۾ ٿي پوري ٿي، ۽ ملڪ آزاد ٿيو. هن وقت سندس خيال ۽ جذبا هاڻ فقط هڪ مقصد کي مڪمل ڪرڻ ۾ لڳل آهن- ۽ اهو مقصد آهي ”سنڌي هارين ۾ اصلاح آڻڻ“. هن وقت هو پنهنجي انهيءَ مقصد لاءِ قلبي ۽ عملي طور پاڻ پتوڙي رهيو آهي. ان مقصد سان تازو هڪ گيتن جو مجموعو ”هاري گيت“ مرتب ڪيو اٿس، جنهن ۾ سندس مشهور نظم ”هاريءَ جو زمانو“ پڻ شامل آهي. هن ۾ هاريءَ سان جنهن محبت ۽ سوز سان مخاطب ٿيو آهي، اهو ”حيدر“ جولي حصو آهي. پڙهندڙ کي سنڌي هاريءَ جي مڪمل تصوير اکين اڳيان ترپو اچي، ۽ دل ۾ هڪ ڏک ۽ همدرديءَ جو جذبو بيدار ٿيو وڃي. هاريءَ کي ”سنڌ جو سردار“ سڏيندي، چوي ٿو:

سمند جا ماڻ ۽ سردار ۽ دلير هاري،

فور جا هار ۽ سينگار ۽ زيور هاري،

تنهنجي احسان جي هيٺ آه بشر هر، هاري.

ٽيما زمانو ۽ زمين تنهنجا ٺاگر، هاري،
 قصور ساري ٿي هنئر ڳاڻي ترانو تنهنجو،
 اٽ اي هاري، اجهو آيو آ زمانو تنهنجو
 هاريءَ جي محنت کي سارا هندي وڌيڪ چوي ٿو:

تنهنجي محنت ٿي ڪري ڪڻڪ ۽ جوئر پيدا،
 ڏور مٽيءَ منجهان سوتي ۽ جواهر پيدا،
 باغ باغات گلستان مسطهر پيدا،
 آهي ڇا ڇا نه ڪيو ذاتي ۽ ڪوڏر پيدا؟
 هي جهان آهه ڪرامت ۽ فسانو تنهنجو،
 اٽ اي هاري، اجهو آيو آ زمانو تنهنجو

آخر ۾ هاريءَ کي دعا ڪري ٿو، ۽ سنڌ جي تدبير روايت وانگر پنهنجي مادر وطن
 کي ۽ دعا کان خالي نٿو ڇڏي۔

هاري! تنهنجو هي نظام شرف ۽ آباد رهي،
 جو به ٻيڪار آ بدڪار آ، برباد رهي،
 جو به مزدور آ، هاري آ، سدا شاد رهي،
 دٻس سرسبز رهي، زندهه ۽ آزاد رهي!
 سوين ”حيدر“ جهان ڳائڻ چئن ڳانو تنهنجو۔
 ڏس اي هاري، اجهو آيو آ زمانو تنهنجو

”حيدر“ زندگيءَ جي چوٿين دور ۾ خوشيون به ڏٺيون، ته مصيبتون به سٺيون.
 اختلاف راه رکڻ سبب ۽ دفعا کيس بنا دريافت چيل ۽ قيد پڻ ڪيائون، پر هي مجاهد مڙس
 جبل جي سختين کان به سخت ۽ محڪم نڪتو. هڪ دفعي، ”هاري حيدر“ آفيس ۾ ٻاهر ڀڙڪار
 ڪرايو ڪريون ۽ ڪٿون وجهاريو ويٺو هو: آس پاس پنڪن ۽ ميرن ڪهڙن سان هاري ويٺا
 هئا، جن سان اهڙي ته نموني پائيچاري جون ڳالهيون پئي ڪيائين، جو مون سان گڏجي آيل
 دوست کي جڏهن اها خبر پئي ته حيدر صاحب اڄ جبل مان پئي آيو آهي ۽ آڏو سائس گڏجن
 آيو آهيان، ته هو سخت حيران ٿي سون کي چوڻ لڳو، ”هن کي ته ڇڻ ڪو واقعو ملي پيش
 ڪيو آيو آهي!“ حالانڪ ”حيدر“ جبل ۾ هو ته پويان سندس پٽ سخي عليل ٿي پيو هو،
 ۽ اخبارن ۾ سندس رهائشءَ جي تقاضا ڪئي پئي ويئي۔ پر ”حيدر“ هي منهن تي ملولائيءَ
 جو ڪو معمولي اهڃاڻ به هجي، سو پنهنجي ڏا

”حيدر“ جي ڪلام جو ڪجهه نمونو وٺڻ لاءِ آڏو سندس جاءِ تي هڪ دفعو ويس، ته
 مون کي پنهنجي ذاتي ڪتبخاني ۾ وٺي ويو ۽ اهو هڪ۔ لکيل ٻاهر مون کي ڏٺائين،
 جنهن ۾ شاگرديءَ جي زماني کان وٺي اڄ جو ڪلام پنهنجن هٿ۔ اڪرن ۾ قلمبند ٿيل اٿس.

گهڻو ذخيره انگريزي ڪتابن جو هو، هن ۾ به گهڻو تعداد فلسفي ۽ سياست جو هو. هن عمر ۾ به ڇهه ڇهه ڪلاڪ مسلسل مطالعي ۾ مصروف رهندو آهي. شال هي سنڌ جو سورج سڀوت اڃا گهڻي ڄمار مائي، ۽ ان طرح سنڌ جو پنهنجي شخصيتن تي فخر قائم رهي نموني طور، ”حيدر“ هي ڪلام مان ڪي ڇيڙون پڻ ڪريان ٿو.

هر او است.

هر شي ۾ حسن تنهنجو، ڀارپ نظر اچي ٿو،
انڌين اکين جي آڏو، ڀرڌو مگر اچي ٿو،
گلشن ۾ حسن تنهنجو، بلبل کي تنهنجي سودا،
جنهن جي زبان مان دم دم لعل ۽ گهر اچي ٿو.

فاني زمانو.

هر ڪنهن کي هٿو آهي هي فاني وطن ڇڏي،
پيارا عزيز دوست ۽ گلشن چمن ڇڏي،
هن تختہ زمين کي هزارين وڃن ڇڏي،
هر ڪو وڃائي وارو وڃي انجن ڇڏي،
جڏهن ٿو روح پاڪ معطر بدن ڇڏي،
دنيا ۾ تنهن کي ڪو نه ڪوڙي ڪوئي ڪن ڇڏي.

رهائي

الٿه جو رستو وڏي مشڪل ۾ ڏٺو،
مسجد ۾، ٽڪائي ۾، نه ديول ۾ ڏٺو،
هت بهت ۽ منطق جو نه ڪڇ آه ضرور،
مولا کي ڏٺو جي ته سڄيءَ دل ۾ ڏٺو.

۴

درویش و فقراء

سنڌ سونهاري، اسلام جو در ۽ ولين جو گهر آهي. هي هڪ
هر ڳوٺ ۽ شهر عابدن جي آرامگاهه آهي، بلڪه عني جو به.
توڙي بحر عارفن جو تڪيو ۽ درگاهه آهي. عني جي هر گهر ۽
واٽ تي درويشن گهڻا آهن، ۽ هتي جي عريبتن ۽ سادي جي
ضرر ڦيريا آهن. روهڙي، مڪلي ۽ سوهڻ ۽ سون ۽ سون ۽ سون.
سنڌ آهن، بلڪه سنڌ جي هر مقام ۽ ڪيترائي ڪنڊن ۽ ڪنڊن.
مدھون آهن. رڳو هن پوئين زماني ۾ جيڪي منهنجي دور ۾
ڪڍيا آهن، تن جي سوانح لکڻ لاءِ ٻه سال گهرجن. هي سڀ
خوڙن درويشن ۽ مجدوين جون سوانح سنڌ جي گورنر
جي ڏنيون ويون آهن.

فقير خير محمد هيسباڻي ڀلوچ

فقير خير محمد ولد رئيس غلام حيدر ولد رئيس عرض محمد، هيسباڻي ڀلوچ، ساڪن ڀٽڻو تعلقو ڪنڊيارو ضلعو نوابشاهه، ويهن سالن تائين، پنهنجي ڳوٺ ڀٽڻو ۾ رهيا، ان کان پوءِ باقي حياتيءَ جو عرصو، پنهنجي والد سان گڏ هجرت ڪري، ڳوٺ تڳرن (تعلقو ڪنڊيارو) ۾ وڃي رهيا. ڀٽڻو ۾ ابتدائي تعليم پوري ڪري، پنهنجي مرشد جي صحبت ۾ نوشهري فيروز ۾ تعليم ورتائون؛ ڇيو وڃي ٿو ته جڏهن پاڻ تڳرن ۾ لڏي آيا، ته اتي پڻ ٻه چار سال تعليم ورتائون. ڀٽڻو ۾ سندن استاد آخوند بهشعلي خان مرحوم گڏهي هو، جو وڏو قبل ۽ مڃيل ماڻهو هو. نوشهري فيروز ۾ پنهنجي مرشد جناب شهاب الدين صاحب جن وٽ تعليم ورتائون، ۽ تڳرن ۾ مولانا مولوي عبدالقدوس صاحب جن وٽ باقي تعليم ختم ڪري تعليم ڪيائون. سندن شاگرد ڪول هئا، مگر طالب ڪافي تعداد ۾ آهن، جن مان چئو فقير سالڪي، عثمان فقير سالڪي، دريا خان ڪلهوڙو، شاه محمد فقير ديدڙ، ۽ قاضي محمد بريل صاحب ٿاڀرن وارو، مشهور آهن.

فقير خير محمد جا هر-مڃتي جناب فقير عبدالستار صاحب صولي اول (جهوڪ شريف)، جناب فقير محمد يوسف عرف نانڪ يوسف صاحب اڳڙن وارو، جناب بيدل فقير صاحب رو مڙيءَ وارو، ۽ جناب فقير غلام حيدر صاحب شر ڳوٺ مينگهو فقير (خيرپور رياست)، وغيره هئا. سندن وڏا اصل ۾ ميان آدم شاه ڪلهوڙي سان گڏ سنڌ ۾ آيل هئا، ۽ موالوي طريقي جا هئا؛ باقي فقير صاحب پاڻ نقشبندي طريقي جو عالم باعمل هو. سندن مرشد جناب عبدالحي صاحب هو، جن جي درگاه نوشهري ۾ آهي. فقير صاحب جي ولادت باسعادت هجري سن مطابق ۱۲۲۳ھ آهي. سندن عمر ستر سال هئي، ۽ تاريخ ۲ محرم سن ۱۲۹۳ هجريءَ ۾ تڳرن جي ڳوٺ ۾ وفات ڪيائون، ۽ اتي ئي دفن ڪيا ويا. سن ۱۹۰۰ع ۾، سنڌولديءَ جي واڻڻ ڪري، سندن ابدي آرام ڪرڻ واري صندوق، تڳرن سان گڏائي، ڪروڙنڊيءَ (تعلقو فيض ڪڇ، رياست خيرپور) جي نزديڪ پنهنجي جاگير ۾ اچي دفن ڪيائون، جنهن کي هاڻي فقير "خوش" خير محمد جو ڳوٺ چيو وڃي ٿو.

سندن ٻڌ چار ڪتاب تصوف جي باري ۾ لکيل هئا، مگر اهي هن وقت ناهن آهن. سندن ڪلام - بيت ۽ ڪافيون - سندن لفظن جي سڀني ۾ سافهليل آهي، ۽ وڻ - ڇي - سڌ ۽ مشهور آهي. فقير صاحب جي سڄي عمر خلق خدا جي خدمت ڪرڻ، ۽ وقت جي حاڪمن کان بچڻ کي حق رسيءَ لاءِ جدوجهد ڪرڻ ۾ صرف ٿي، تنهن کان سواءِ پاڻ ٻڌ صاحب - جا هن نموني طور سندن ٻڌ ٿي ڪلام هيٺ ڏجن ٿا.

وحدت جي واديءَ ۾ غرق،	رشد روز شب آهن مدام،
تڏهه آهي هن هن جو فرق،	ڪوڙيون ڪتابن جون ٻوڙين،
مڪه ٿا ڄاڻن ليکي ٻڌي،	تن کي نصيحت ڇا ڪندي،
اصلون ملامت جن مرڪ،	هيءَ مڪا رسم آهي رندي،
عاشقن کي وعظ ايترو،	ڪرين محاسب تون ڪيترو،
لعنت ۽ رحمت جو فرق،	ساهي تنهن ٿر جيترو،
صوفي چوسپ ۾ سيرا،	گمراهه ڄاڻن غير آ،
سوريءَ ڇوڙي ٻوڙي سبق،	آهي ٿو ٻيو ڪير آ،
روزي نماز ۽ نظر ڪون،	آزاد ٿيا هن اجر ڪون،
توحيد ريت ٻيو ڪن ترڪ،	خوف و رجا جي خطر ڪون،
ڇا نفعي ڇا نقصان مان،	عشق ڇا ڄاڻي ايمان مان،
ٿو درس خاصي ۾ درڪ،	ڇا مسجد و پتخان مان،
پنهجو نه آڻج پاڻ تون،	”خوش“ خبر محمد ڄاڻ تون،
پير - مغان هادي و حق،	صورت صفاتي سڃاڻ تون،

*

رمز ان الحق هوئي، وه واه	بيخودي وچ جسر نه ڪوئي،
بيخودي او بهاس نه پاسي،	اربع عناصر آڪ چڪاسي،
سالڪ سمجھ ڏوٿي، وه واه	مستي ٿول وڪامن ماسي،
آس دن اي من مست ڪيٿوئي،	جس دن آپ الست آ ڪوئي،
اور نه آغا ڪوئي، وه واه	دلڙي اساذي دست ڪيٿوئي،
اصلون آهوين لا مڪالي،	بي مثل هن روح روحاني،
حق دي لال رهيا وچ بائي،	خير محمد ”خوش“ مست ميثاني،
پالا عشق پيوئي، وه واه	دستون آب حيات اي ساقي،

جوڙ معصوم صورت ڪون،	مُک خاڪو چوڻ ڪيٽا موجود،
آدم لار رکيونهن آسدا،	خالق ويڪ ٿيا خوشنود،
آدم دي اي عبرت ويڪو،	اصلون آها عدم وجود،
ڪجهي سبب آهين خاڪي ڪون،	ميل سڪين ڪيٽا ڪيون-جود،
وچ بهشتين بيعد سزي،	ڪٿي ٻوڪن ٻڌا ڪيها سود،
رمز آهين دا اصل رايا،	شوق وڏي ڪون ٿيا مشهور،
جامع مظهر صورت دا هي،	محبت واليان دا مقصود،
آبي زور بهما وچ ذاتي،	اربع عناصر وچ آلود،
بوتي دي وچ ٻون ٻون ڪون،	سار شي هن سڀ سرود،
حوران قصوران نال خوشي دي،	گيت ڪا يونهن ميل مولود،
خير محمد "خوش" خيال سان دا،	ذوق زياده ٿيوي زود،
جي تون عاشق اثباتي دا آهين،	لال نفي دي ڪر نابود،

* * *

مرد ٿي ميخاني و آ، "لا" جي هيٺون تون لنگهي،
 هي جي سُرڪي ۽ لڏ متارن ڪون مٽي سر ٿو مٽي.
 ڪين ترسيا تر هڪو، عاشق ويا اتي سر انگي،
 نشي غالب نهنن جي، وڏا وجد وحدت جي ونكي.
 سُرَت سڌوي ڪُون وٺي، ڪُهيڻ ٻيو ڏورئون ڪنڪهي،
 ڪو عاشق ايندو اتي، سورهي سيري چاهيون چنڪي.
 ڪيو مٽي چپ وات ۾، ٻيو ڪات ڪيائين هٿ ۾ پنڪي،
 ڪهڙو ته عاشق گهوت ٿين، چڱو اوڻ آءُ سينو ٺنڪي.
 "خوش" خير محمد خيال سان، دُرس ٻيو دل دنگي،
 ڏسي مردن جا مناقب، هي سر مٽي ڪُون ڪيئن مٽي.

مرحوم فقير محمد خان ٽالپر

فقير محمد خان ولد مراد خان ٽالپر ڳوٺ مراد خان ٽالپر، تعلفو ننڍو ٻاڳو (جنهن جي نالي سان ڳوٺ مشهور آهي) هڪ وڏو شاعر ۽ سگهو ئي گذريو آهي. فقير صاحب کي (راڳ ۽ ساز جو تمام گهڻو شوق هوندو هو. سندس ڪچهري هميشه سرود ۽ سماع سان ڀريل هوندي هئي. هو جواني کان ئي فقير صاحب ڪلام چوڻ شروع ڪيو. پاڻ به فقيرن سان گڏ يڪتاري تي ڳائيندو هو، ۽ ڪلام چوندي چوندي جذبن وچ ۾ اچي ويندو هو ته کيس ڪنهن به ڳالهه جي سڌ نه رهندي هئي. سماع وقت کيس ايترو ته جوش ٿيندو هو جو ڪلام چوڻ مهل اڪثر ڪري هڪ دلو يا مٺ فقير صاحب لاءِ خلاصو رکيل هوندو هو، ۽ وچد حال ۾ اچڻ مهل فقير مٿان مٿي ڇٽڪاريندا هئا. پوءِ مس مس حال ۾ ايندو هو.

رئيس حاجي محرم خان نظاماڻي ساڪس بخشو خان نظاماڻي، تعلفو ماتلي، سان سندن ڏاڍي روح رهائ ٿيندي هئي. هڪ دفعي جي ڳالهه آهي ته فقير صاحب، رئيس حاجي محرم خان جي ڳوٺ آيا سڃاڻ مو اتي علي شاه نالي سيد اڳي ئي مهمان طور ترسيل هو، پوءِ ته ڪچهري تي سڄي ڳوٺ جا ماڻهو اچي مڙيا. علي شاه چيو ته ”فقير -ائين عشق آهي ئي ڪونه“ فقير ورائيو ته ”قبلا -ائين عشق اچا به موجود آهي ۽ تيسائين رهندو جيستائين ڪائنات جو وجود قائم آهي.“ شاه صاحب چيو ته ”ثابت ڪري ڏيکاريو ته ڪيئن عشق موجود آهي.“ فقير ڇا ڪيو جو پر ۾ ٻيل ڪوزو ٻائيءَ جو ڪٿي پنهنجي مٿي تي هاريائين، سندس وارا پاڻي ويا، ٻائي جو هڪ فطرو به زمين تي ڪونه ڪريو ۽ يڪدم يڪتارو ڪئي هي ڪلام چوڻ لڳو.

بره وڏي آهيان ڀن ۾ پوري،	عشق لڏائي ڇاڙهس انگاسين.
پڙڪ بدل ڪر آني بجلي،	طور سڀنا جيئن ساڙي تجلبي.
جيئن ڪو الڳ لوسا ٿيڻ چيري،	خامعين خبر ڀن خاص خلاصين.
هس سين ۾ سگهو سيالي،	نهنن نمائي ڪيس نمائي.
ٿيڻو هئي ويا دل ڪي ڦيري،	اوڏيس سر تي ويس سڀين.
سور سمهان ٿيس سبب ٻيراڳي،	اڃ نه اڏيون منهنجي صورت ساڳي.
دعويٰ ڇڏام ڀار تنهن ديوي،	ڪين پڳيس مان نال بيعتاسين.
خوش ئي هتنگ جيئن آتش آيو،	”ٽالپر“ ٽپ ڏيئي پساڻ پڇايو.
جنهن کي جو لڳي وڻي جيري،	ساک محشد ڪر ڪاچين پياسين.

اهڙيون رس پريون ڪجهه پريون ڪيتريون ئي فقير صاحب جن جون پڌريون، مگر السوس جو اڃ لضا خاصو آهي، ۽ ائين امان جا سلف ساجها اسان جي هيني حال تي هنجون هاريندي، پنهنجي وطن ڏي واکو واري ويندا رها.

ڪلام

حال محرم ويا ڇڏي، جو درد دل جو اوربان،
هاڻ ويئي منجهه مونجهاري، چرخو سون چوربان.
ڪن عجيب جا گهڻا، مون وٽ لکيل جيئن ڪئين ڪتاب،
منجهه توراڙي ٿين ٿي پورا، اپ زمين جي توربان.
ڪئين لهوارا ڪئين اوڀارا ٿا وهن واهو وجود،
تن جو ٻي تسبيح فڪر جي، سڪ سڄن جي سوربان.
جي خفو خفقان جو سودا مثل آ ڏينهن رات،
جيئن گڏي، سان راند ڪرڻي، ڏک اندر ٿي ڏوربان.
ڏيو واڏاڻيون خير جون، ”محمد“ آيو منهنجي اڳل.

* * *

ڏينهن اڄوڪا ڳا گذر ٿي، ول ڪيون هٿ اولدا،
جنهن بهاري بهر پئي سو سدائين وقت ويندا،
ڪيئن مڪدر ڪئين فلندر، نام نادر چور ڪئي،
رنگ رسالي ڪون والي، ڪل ڪشالي پور ڪئي.
رڪ خزانن ٿي بيگالي، ڪارخاني چور ڪئي،
ڪيئن اٿانهن جوڙ جائين، مار پانهن رت رولدا.

سون ساري اڌ اوناري، ٿي ويڄاري هل ڪئي،
ماڳت ميران وڃ وزيران، ڪل صغيران ڀل ڪئي.
روح رٿاهين ٿيان جتانهين، هي تتانهين ڪل ڪئي،
نال پالي ڪنهن نه چاڻي، ڪر حقاني دست ڏوندا.

مسال ماڀا ٿيا پرايا، ڪون آيا ڪار ڪم،
گهيا اڃا پيا چار چاڀيا، پي پيا هار هر.
راج راڻي ٿي نڪائي، چور مائي غار غم،
ڪنهن پلاسا ڪون بايا، خوڻي خاصا مفت ڪولدا.

جند جواني هي بيگالي، ڄاڻ نالسي تون ادا،
نيڪ ويهي ڪان ملي، حال ملي تين ادا.
پار پاري چور پاري، ڪر تياري الوداع،
”محمد“ ملدا دوست دلدا خان، ڪلدا بهشت ليندا.

سوا ٻار جي ديدار ڪري سينگار ڪيو ڇا،
 ٿشي ڌار جي دلدار جي ڄمار ڪيو ڇا.
 منجهه ميدان اچو جوان ڪن چوڪان گهٽيا،
 وقت تنگ لڳي جنگ ري هٿار ڪيو ڇا.
 منجهه بازار ڪن واپار شاهوڪار گهٽيا،
 قدر سون ڄاڻن ڪونه خريدار ڪيو ڇا.
 پنهنجي حال سنڌي ڳالهه ڪجي پيش نه ڪنهنجي،
 مٿي گوش نه ڪنار تنهن اظهار ڪيو ڇا.
 ”محمد“ پاڻ ئي غلام مٿان نام وڪرائو،
 جنهن جي وات نه هڪي بات تنهن ديوار ڪيو ڇا.

* * *

ملن خاص، ڪر پاس، ڳيا ماس گل گل،
 تيزي ڪاڻ، ميڙي دل، پئي ساري بلبل.
 لهي چرڪ، ستي خواب، اکين آب اي جاري،
 صبح شام بي آرام، الههءِ مام اي ماري،
 سالوڻ ڏينهن وسن مينهن، ننڊيان جاري جاري،
 اوچي ڳاٺ ڏيکي وات، ڪر نه ماڻه بلڪل.
 شرف شان ڪنن دان، ٿشي درٻار غلامي،
 هرين چال چوڙي وال، سا مٿين نال سلامي،
 اي خود مستان دي ارڪان، ٿڪي تنهن ڪون جهل جهل.
 وڃي ڏور ٿي وهلو، ساعت سور نه سهندي،
 سڄ مذڪور وڃي ڏور، اکين لور پئي روتندي،
 ڪنهن دستور موي نه مور، پئي پور پئي پوندي،
 جنهن دي ڪاڻ مثل پاڻ، ڏکي پناه پل پل.
 ڏينهن رات والي وات، نالاي تات تنواري،
 ماري مات ملان ڪات، ”محمد“ جهات پياري،
 ڪونه سوال ملن شال، لکين پال پالاري،
 اها آس ٿشي پاس، گهني واس بلبل.

جيءَ وڃ جوڳي ياد ڪرو ڪري، ڪيها ڪم رائج ڏا.

آپ برهمڻ ساڌ سڏاوين،	سبڙ رنگ ڏي تانگ لڳاوين،
سڀ پڙيان لک روڻيان ڪاوين،	ڪيڻي بيڪ پڻي ڏا.
تن وڃ تيرت تن وڃ تڪيا،	جوڳي طلبن سڀ ڪجهه هڪيا،
پاڻو منگهڻن پسي در بڪيا،	لڄائين ويڪ لڇڻ ڏا.
گنگا گوشت ڪام اتاهين،	نالڪ لڇڻ رار اتاهين،
”مُحَمَّد“ مسجد نام اتاهين،	مطلب سڀ سڻ ڏا.

* * *

ڏيوو يا گهڻو هي سودا صاف سر ڏا.

نهن سال ملڪيت ذرا ايڪ زر ڏا.

هڪي پيٽ ڪيڻي وٽا وڻ ماريندا،

نڙ تيا قوت واڌو ڏونگر ڏس ڏوريندا،

- ڪٺو مار ڪس پيا فڪر رک لڄر ڏا.

آڻن ۽ چاڙهن پاڇي ڪان ٻائي،

هي ڏون ڏهاڙي لاڀارا جو لائي،

منبردي گذر ڳيا مصر جي سفر ڏا.

منسي ۽ مائتي رڪن يار ياري،

نه رهندي هميشه پسي ري ياري،

- هڪئي پاس ٻجڻا جاني يار جگر ڏا.

صفا سر حاضر هي نهن پيٽ نائن،

اتر ۽ تردي پسي طاقت نه ڄاڻان،

- سهاڻڪا مھانگا ”مُحَمَّد“ مال گهر ڏا.

نبن فقير جي هو مرحوم

فقير صاحب جو سڄو نالو نبي بخش ولد قنوهل ذات جيها آهي. سندس ولادت توڙي وفات ڳوٺ جيها، تعلقي ڳڙھ ياسين ۾ ٿي.

سندس عمر بابت فقير امام بخش روايت ٿو ڪري ته وڏي لپٽ (ٻوڏ) جا ۱۹۴۲ع ۾ آئي هئي) کان ۱۳ سال اڳ فقير صاحب وفات ڪئي. ان وقت کين اڃا ۶ اڃا ڪارا وار هئا. عمر اٽڪل ۵۰ سال هيس. انهيءَ روايت موجب فقير صاحب اٽڪل سن ۱۸۷۹ع ۾ پيدا ٿيو ۽ سن ۱۹۲۹ع ۾ وفات ڪئي.

نبن فقير جو ننڍي هوندي کان ئي فقيريءَ ڏانهن لاڙو هو. پهريائين پهريائين جڏهن اڃا فقيريءَ ۾ پير ڪون پاتو هئائين، تنهن زماني ۾، جڏهن ڪنهن مجلس ۾ ويندو هو، ته مجلس وارن تي ايترو رعب طاري ٿي ويندو هو، جو سڀ ماڻ ڪري وٺا هوندا هئا ۽ سندس گفتگو ٻڌڻ لاءِ آنا هوندا هئا.

ڏاڙهي ڪاري هيس، يعني ان وقت عمر اٽڪل ۳۰ يا ۳۵ سال هيس، جو خواب ۾ حضرت غوث اعظم محبوب سبحانيءَ جو ديدار نصيب ٿيس، جن کيس هدايت ڪئي ته، ”محبوب جي ٻنگلي ۾ وڃي چٽل فقير وٽ ره.“ انهيءَ واقعي کان پوءِ فقير ٿي ڦيرندو رهيو، جنهن تي عزيز قريش کيس چڱيءَ نظر سان ڏسڻ لڳا، انهيءَ ڪيفيت جو ذڪر پنهنجي هڪ ڪافيءَ ۾ هن طرح به ڪيو اٿس:

دل ڇا جي اسباب مان نڪري،	آلڙهه جي آڌار آيا سي!
عسرب، عجم، ايراني،	بسمَن پسونسان ٿوراني،
ملو دل جي اندر جاني،	لاحق پسما ملڪ ماڻيا سي.
جڏها سي دليا سندا سالڪا،	لڪهيا سي لڪَ مڙئي لاسڪها،
پٽي چيريون ٿا سي لالڪا،	اڃي نئون ٽوهن لايو سي.
چوي ”نبن“ ملو هيڪاندو،	ميلن محبوب لو من ماندو،
پرين پيارو آلڙهه ڪٿي آندو،	ڪُسن وارو ڪات لايو سي.

ڪجهه وقت ”محبوب جي بڪلي ۾“ دل فقير وٽ رهڻ کان پوءِ قادر شهباز جي درگاه تي سيوهڻ وڃي رهيو. سيوهڻ ۾ ايس ”لن فقير صوفي“ ڪي ڪو ٿيندا هئا.

سيوهڻ ۾ ڪجهه وقت رهڻ کان پوءِ سندس خيال ٿيو ته اتي هڪڙي ڪافي گهراڻي جا زيارتن، خاص ڪري سندن ڳوٺ وارن، جيڪي گهڻي تعداد ۾ اچن ٿا، تي ئي سهو ست ڏئي، الههءَ خيال ماتحت ڳوٺ اچي، وڏن واري سموري زمين وڪڻي، سو هن شريف ۾ وڃي ٽن سؤن رهن پٽ ورتائين. ان زماني ۾ ڳوٺ وارن ذات پالن تي گهڻيءَ حد تائين معتقد ڪري چڪو هو، تنهنڪري پٽ وٺڻ کان پوءِ وري ڳوٺ آيو ۽ ڳوٺ جي معتقد حين جو ولر ساڻ ڪري اوڏانهن ويو. ڏکي گاڏين تي سمورو سامان ڳولائڻ کان ٿئي، اتي وڃي اڏاوت جو سمورو ڪم پاڻ ڪيائين، اتر پقدر جو سرون به پاڻ وڌائين. اهر بخش فقير جيتوڻيڪ ان وقت ننڍو هو، تڏهن به ڪم ۾ شريڪ هو. ڪافي، اڄ تائين فقير صاحب جي ٺاهي سڏجي ٿي ۽ زيارتن کي منجهس رهڻ لاءِ هر طرح جي سهوليت ملي ٿي.

ٻين حقيقي عاشقن حيان، هن فقير کي به پهريائين معازي عشق جي چنگ چوليءَ ۾ پئي. فقير صاحب پنهنجي هڪ عزيز ۽ هاڻي پائين ٿي عاشق هو. فقير صاحب جو نه مائيت مان حقيقي نظارو هو، پر سندس مائيت پائيو ته ناجائز تعلق اٿس؛ تنهنڪري فقير صاحب جي مارڻ جي ڪٽي پيا. اونهاري جي مند ۾، هڪ دفعي فقير صاحب ڪوئي تي چئن ميهو پيو هو ۽ ڪافيون ڳائي رهيو هو، تيس مائيت جا عزيز ڪهاڙيون ڪئي مارڻ لاءِ ڪوئي تي چڙهي آيس. ڇا ڏسن ته فقير صاحب ڪوئي تي ته آهي ئي ڪو، پر هيٺ پيو ڪنيون چئي؛ وري هيٺ اچن ته ڏسن ته مٿي پيو ڳائي ڪوئي کي ڏاڪڻ به فقط هڪڙي هئي. هو به دفعا ائين ڪ ۽ چڙهيا. آخر شڪي ٿي پيش پيا ۽ معتقد ٿيا ته هن کان پوءِ فقير صاحب ڏي مائي به ان مائيت جي گهران ابدي هئي. فقير صاحب مائيت کي به حقيقي رنگ ۾ رنگڻ تي گهڙيو، پر هوءَ دولت جي طالبو ٿي پئي. انهيءَ ڪري فقير صاحب جي برڪت سان، سندس گهر تمام غريب مان چڱو آسودو ٿي پيو. آغا مائي فقير صاحب جي پيرانديءَ کان پوءِ آهي. فقير صاحب شادي ڪئي هئي، جنهن مان کيس ٻه لياڻون ٿيون، جن جي شادي ڪرڻ لڳن - جيتوڻيڪ سندس هڪ نياڻيءَ شادي ٿي ڪئي. سندس آغا نياڻي فقير جي چال جي هئي، راڳ به ملو ڪڍي هئي، گهڻو ڪري پنهنجي ٻيءَ جو ڪلام ڳائيندي هئي، ۽ شاديءَ کان به پنهنجي پوءِ وفات ڪيائين. ٻي مائيت ٿي هڪ ڌيءَ ۽ ايس. فقير صاحب به سندس نياڻي کي پستلو اولاد ڪوٺائي ٿيو.

فقير صاحب وٽ ٻري ٻري ماڻهه، سڌائين، مجلس ۾ رهندا هئا. هڪڙو به ماستري چڙهي اچي سندس طالب ٿيو هو، جو سندس ڪافيون ۽ بيت هڪ بياض ۾ قلمبند ڪندو هو. طالبن مان ڪيترا شاعر به هئا. انهن مان هڪڙين جا نالا قابل ذڪر آهن: (۱) هدايت الله ”بجفي“ - مشهور سنڌي شاعر ۽ صاحبِ دوان؛ (۲) چڻو فقير - مشهور شاعر ٿي گذريو آهي، (۳) آچن شاهه -

هيء صاحب سهڪهي، لکڻ وٺڻ، ماضي شتار، رڳو ويٺل آهي، چڱو شاعر آهي؛
(ج) امام بخش فقير - فقير صاحب جي ڀائٽي جو پٽ، چڱو شاعر آهي.

اڳي ڄاڻايو ويو آهي ته هڪ طالب ماستر، فقير صاحب جو ڪلام لکندو ويندو هو؛
امام بخش فقير جو چوڻ آهي ته هن - مورو ڪلام لکيو هو ۽ اهو ٻياض مون وٽ هوندو هو؛
فقير صاحب جي وفات کان پوءِ وقت پوءِ، اهو ٻياض وڃائي ويو ۽ اڄ تائين ان جو ڪوبه
پتو ڪونه پيو آهي. الهيءَ ڪري، فقير صاحب جو لکيل ڪلام هڪ ڪونه آيو؛ باقي امام بخش
فقير ۽ ٻين جي وٽان جيڪو پڻڌو ويو، اهو ڦليلند ڪيو ويو آهي.

فقير صاحب جو ڪلام نهايت پُراڻو ۽ مٿاڇر وارو آهي، ۽ تعيون هي باريڪ سُڪت
سان ڀرپور آهي. سندس ڪلام ۾ هي نظريو هر هڪ نمايان نظر ايندو ته ”پنهنجو پاڻ سڃاڻي
۽ حق جي ڳولا لاءِ هيٺ هٿ پٽڪڻ اڃا پيو آهي. حقيقت کي پاڻ ئي پسي سگهجي ٿو.“
”پڻ سڃاڻي“ کي ايترو ڏکيو ٿو چوي، هو الله سڃاڻي ۽ ان کان سنهنجو ٿو سڃاڻي.
چوي ٿو ته

آله سڃاڻي سنهنجو،	اهنجو سڃاڻي پاڻ،
حُجّت ناهي هوش جي،	جي سود ٿين، لهن سڃاڻ،
جتي هڪ نه پڻ پيرا،	آئي ڪيئن پڇاڻ پاڻ،
”نن“ جذمن عشق تيو امام،	تڏهن حق ڏسي ”هو“ هڪسي.

”حق کي پاڻ ۾ ڳولڻ“ لاءِ هڪ ڪافيءَ ۾ چوي ٿو -

آلي ”الف“ سان اور اندر ۾، ڪوٽ ڪهولي وٽ پنهنجي گهر ۾،
- ڪتر گهين وڪڇ واپار.

پتي هنڌ فرمائي ٿو:

”عرب، عجم، ايراني،	بمن بولان توراني،
ملو دل جي اندر جاني،	ناحق ٻيا ملڪ مائيلي.“

اهو عقيدو ’وحدت الوجود‘ جي سڀني صوفي شاعرن جي شاعريءَ ۾ ملي ٿو.
فقير صاحب جو جيڪو ڪجهه ڪلام هڪ آيو آهي، اهو هيٺ ڏجي ٿو:

(ڪاهون)

پسلي آلهن پيورل پيارا،	مر لوڪ ڏسي جيڪب سارا!
راز تنهنجي مان رنگ جو لکيو،	ڪليو آهي گل گلزارا.
ديدن تنهنجن دولها دکابا،	آلي اڏياسي اوتسارا.
سيڪندي سيڪندي سال لنگهي ويا،	نميئن مڙن وڃن لارا.
نوان نهنڙا لاٽي پار ”نن“ مان،	مسورت جيا مسردارا.

مهران

گو دم گڏ گذار دلبر،
نالو پڙي مان، ٺيهڙو لائو،
گولهي گولهي يار لڏوسي،
صحيح سڃاڻوسي ساکوسير هو،
نالو "نين" نروار تنهنجو،
عرشن ۾ آه اظهار دلبر،

*

*

*

جاگڻ سان رک چار،
آئي 'الف' سان اور اندر،
گهر نه پاري ننڊ لندوري،
گهوت گولهي وٽ پنهنجي گهر ۾ -
گر گهين وٺج وارهار.

"ونحن ارب" ورنه ويجهو،
دل سان ڏس دلدار،
"و في انسكر" پاڻ ۾ پنهنجو -

"نبي بخش" - يڪ نوري نظارو،
اهي پرين ئي بل ۾ پارو -
دم نه جاليان ڌار.

*

*

*

هوت پنهنجي وطن ٿا وڃن ويهندا ويرائي،
سور انهيءَ ساڙي ڪيا قنبي فراني،
اوريون اورن 'الف' سان، ٻي پوءِ نه جن پاسي،
پوريا پورب پار ڏي، آهي سامي سناسي،
ڪن چيراپو ڪاڙي، جاڳ ٿيا جوگي،
لڳن هير ٿيا سڏير، ڪا برهه بهراڳي،
ڪوڪ سڙي سي سني اندر، 'انا احمد' آهائي،
پڙي ٻول پاروچ جا، لؤن جين لائي،
"نبن" لائي ٺيهڙو، ٿيا عاشق آداسي،
آهي طالب نرمن ڪنگي، جي پتنگ پياسي.

*

*

*

ڪالڪل وڃي ڏي سلام،
ساهي آرام عاشق ڪي،
سجن لڪ اڳن منهنجي،
لکين ٿورا تنهنجا پانيان،
ستون گڻ تنهنجا مان ڳايان،
چوي "نبن" مليا دلبر،
منهنجي پارئون محبوبن ڪي،
سوا صورت ڏسڻ تنهنجي،
ڪيان سِر گهور توئون هي،
ڪڏهن مان ڪين ڪي لاهيان،
سڃاڻو لشڪر منهنجي ڪي،
لشا غم مڃيئي گولدر،
سڃاڻوسي ساڳي سر ڪي،
سجي صورت ڏس سرور.

رانجهن يار ڏسي اڪيون اڙيون، ڏاڏي خيال مان ڪٿي ڪٿيون!
هين اڪين مون گهڻو سمجهايو، پير پرائي اڳن نه هاريو،
- لوڪ لحاظ نه لڙيون.

هين اڪين لڳي آوري، لپا پائين چوري وري،
- ميو منڻ نه مڙيون.

مڃ محبت ۾ مڃي وڃي پليون، رنگ حسن ۾ وڃي وڃي پيون،
- چاڙھ عشق جي ٿين وڃي چوهيون.

”نن“ رک لينهن سان لائون، هي خبر انهن کي جن عشق سندن،
- مانڪيون مانڪين سان جڙيون.

* * *

ڪين پڻ نڌا عشق وارا، هن عام جون وايون،

اسان ديهان نيشي دلبر سان پايون!

مٿان پنهنجي مٿن منجهاپا، ڀڻڻ انهيءَ ڀولي پٺاڀا،
آڻن عشق هي ڪين جو آڀا، غير ڪٿين گمراهيون.
پهري پورب پٺت پويون، چئي ملات مير تي چايون،
رانجهن اسين هڪ ٿيا هون، رهبر رلد سڏايون.
غير جون گودڙيون ڏولي ڇڏيائون، سورن سڳڙا پوئي پاتائون،
مڙو محبت موج مائيلون، موگن پاليون مڏايون.
”نن“ هن لينهن جون، آهن عرش ۾ اوگاهيون،
هي اڃن آڻا هار هيون، مير سُوريءَ سنڀاليون.

* * *

اڃ برابر عشق آيو،	بره ڪٿي بار.
هٿس ڪارڻ حق جي،	مون لانگو ٿي نروار.
پلڙ لائمر پريت جو،	آهي اهو اڪيچار.
رائل آيو وڃ ۾،	سود - وين ڪيا سينگار.
ماري ويو موئل ڪي،	لائي لڙن لڙن ۾ لغار.
لڳر پٺت بلوچ سان،	آگي مان اظهار.
سوين ڏامر مٽهاڻا،	مٽ نه پاپان يار.
سيد مليو ميگو ۾،	جنهن ڏني خبر چار.
لالي لينهن ”نن“ ڪي،	طالب ٿيو تڪرار.

(بيت)

قالو پنهنجو لاله ۾ ٿا لاهوتسي ليڪن،
ملڻ کان محبوب جي ڀر ڀر ڪيو ڀرڪن،
ڪيل ۽ خوشيءَ جا اهي در پٽيا داغن،
ورق وارتي ويجهڙو ڪيو آڏو عجبن،
”نن“ عاشق آهي سڏجن، جي هت ملن هوت مان.
اڳڻ آرونديءَ جي ڪاهي آيا ڪرگل،
لينهن نوڪان ڪوڙيون، نڪا جهل لـ ڀل،
”نن“ معاف تنهن نان پڻل، جيڪي پڪي پهي آليا.

جيڪي پڪي پهي آليا، هي سڙهي ٿيا مهندار،
هاڻي ڏي هلڻ جا، بودن ڪنبا بار،
”نن“ سي سڙهي بار، جي پڪي پهي آليا،
جهين ۾ ڄاڻي، سوڙهو لاهوتن جو،
آني آڏوتسي ڪن، وحدت جي وائي،
قل هو الله چيو ڪاڙين، ڪو اشارو الاهي،
”نن“ آهي آهڄاڻي، جن تي فضل ٿيو فرقان جو،
اڪين ڪي آهن، عجب جهڙيون عادتون،
ڪيرايو ڪوهن تڙن، وڌيون وارا ڪن،
ملڻ کان محبوب جي، ڀر ڀر ڪيو ڀرڪن،
”نن“ ليڪ وڃي اوجن، دلچر مندي دار ۾.

جمال الدين فقير "جمال"

جمال الدين فقير ولد الهه اوهايو، ذات جو سهتو، مشايخ سعد الله رحه جي اولاد مان هو. ان ڪري "سڌو پوٽو" به سڏيو ويندو هو. فقير جي چچل جو هنڌ ڳوٺ "تجڻ" ۾ تعلقي ٺاري، ضلعي خيرپور ۾ آهي. هي فقير صاحب تاريخ ۵ فيبروري ۱۹۰۷ع ۾ ڄائو هو. ٺهڙ ٻڙهيل ڪونه هو، باقي نماز جون سورتون ياد هئس. ساز جو هابڊ ۽ مئشرع هو. درويشن مان دوستي گهڻي هيس. سندس دل ڪليل هئي. ننڍي هوندي جڏهن ماڻهن ٻڙهن ۽ هارين، تڏهن استاد جهڙو به سبق ڏيندو هوس، اهو باد ڪري ٻڌائيندو هو، وري جڏهن اکر هڃو هوس ته چوندو هو ته "سائين، اهو اکر ته الاجي ڪهڙو آهي، باقي پر زبان ته ياد سڀني اکر اٿم"!

سندن شاعراڻه صحبت، بچائي فقير رند مان به هئي. فقير جو وصال سال ۱۹۵۲ع جي ڊسمبر مهيني ۾ "ملڪي" ڳوٺ ۾ ٿيو. آخر دم تائين نماز نه ڇڏيائين، ۽ "الله الله" ڪندي سندس روح پرواز ڪري ويو. فقير جو مقبرو ملڪي ڳوٺ واري مقام ۾ آهي. فقير جي ڪلام جو ڪجهه نمونو هيٺ ڏجي ٿو:

ساراهيان سچو ڏٺي، ساراهيان سبھان -
هڪڙو حمير مومرو هو، تنهن جو پٽ بيان:
"عمر" نالي تنهن جو، پٽ به هو بهلوان،
شڪار جي شوق تي، ڪڙو هوندو هو خان:
سهر ڪي ملير جو، اک نه هو امتحان:
قري "قوڪ" آيو، اچي شامل ٿيس شيطان:
"سوڍي" سا ماڻي آهڙي، اها غار به آهڙي،
"ڪونج حسن جي هڪڙي آ، جهن جو ڏٺي" رکيو آڏيان!
بادشاهه پٽي بيان گهڻو، ٿيو حيرت ۾ حيران،
هر انهيءَ سببان جو، سڏو ڪيئن سامان،
تڪي ٿو اچي انهيءَ تڙ تي، وڃ به ٿيو ويران.

مارئي ۽ ڪسي ماءُ هئي، سڌ ڏسي ساڌان:
 ”عمر تنهنجو پاءُ ٿئي، مٿان گوهر ڪرلي گمان!“
 هو، سڌ ويندي هئي مال سان، جنهن جو هو هريدي لڌران،
 پهر ڏينهن لٿي اچي پائي ٿي، ڏائين پري هو مهمان،
 عمر اتاهون وٺي هٿين ڏاڙي جو دوغان،
 هن رڙ وٺي ڪيا راهوا، ”جيڪر ڏين جيان!“
 هن ڪشيون وٺي پنهنجي ڪوٽ تي، سور هيءُ هو سلطان۔
 ”ڪيو ٿي جڏو ڪم، جمال“ چئي، مير نه تنهنجو مان:
 ”هائي سر ڪٿان ٿي قرآن، پاڻ آهيون هڪ ابي امان جا!“

* * *

هن جهان ۾ ”جمال“ چئي، گهيرو جو پٺين گهٽڙا،
 پهرئين ڏينهن پيدا ڪيئن، آدم جسا لستوا،
 پوءِ رب مٿس راضي ٿيو، ڏنائين حياءُ جا هٿوا،
 پر ڏنائين پڪين ڪسي، جن جا خوب ڪيئن ڪيڙا،
 سولا پيدا مال هڪو، جنهن جا ساڻا جوڙيئن سڱوا،
 ڪڪ چترن ڪري جا، پٺين ٿا پٽيڙا،
 پيا ڪي جالور جهنگ ۾، پيا هين پرور جا پڪڙيا،
 ڪري ”سڌو پوٺو“ سڌوا، بخش خطائون مون مند پون!

هن جهان ۾ ”جمال“ چئي، مالڪ جوڙيو مير،
 لانگهو اهو لانگهو، جتان گهٽ به اٿئي گهير،
 ترڪيڻ اٿئي تار ۾، تون سمجهي رکجان پير،
 ڪيئن پڙا آهن ڪيترن، جن اهو پيدا نه آندو پير،
 سمند جي مير ڪي، ڏاڍو اٿئي شور،
 پوءِ اڳيان درياءُ ڪري ٿو زور، ڪن ڪو پٺن پاڻ سان.

هن جهان ۾ ”جمال“ چئي، ڏس قدرت قادر جي،
 پهرئين ڏينهن بيلون پيٽ تي، پيلي تون به اچي،
 بنا خرچ ڪاڏو اٿئي، ڏس پڙهين ڪان پڇي،
 گور ٿيون سنڌي غفلت ۾، ويون مٿي مجهه مچي،
 خالي پيلي خواب ۾، کڻي ڪٿي اٿي ڳالهه ڪچي،
 سڌ به پوندي صاحب وٽ، هت ٿو ٿيو پڇين،
 مستان پاڻ پڇين، رک تون خوف خدائ جو.

هن جهان ۾ ”جمال“ چئي، تون موڳا پڌي سڙهين،
 دلپا دورلڪي پيو ٿو سڙهين،

هيسو هميسون ڪي، موجون ٿو مائين،
 مهوديون مملوون، چوڪيون ٿو چوڙين،
 "عماجن" تنهنجي اها آهي، انڌي اجوڙين، - (عادت)
 سڄي اتي ساري، پئي هوندي سولي،
 خان توسان "جمال" چئي، هلندي ڪفن جي اڳي،
 هاڻي سڻ ٿو ٻڌين، پر پاڻ نه هلندي پال سان.

هن جهان ۾ "جمال" چئي، وٺي ٿو واڌ،
 مزو ۽ محبت گهڻو، منجهس آساءُ،
 خوشيون ۽ خيال، تاب گهڻو آس تاءُ،
 والد کڏي پئي آ رنگ ۾، ڪو دادلو ڪندو داد،
 قادر چوڙيو قدرت سان، آهي بي بقاءُ،
 بي سند سماءُ، هوندي پڙهين ڪي ان ٻي جي.

ديھ ڪوڙي ٽپي ڪهنواري تعاقبي لاري ۾ شروع ۾ ستر، پورا ۽ جهنگ هوندو هو،
 جتي بگهڙ ۽ ٻيا جانور رهندا هئا. تن ڏينهن ۾ ناري کي پتل يا دروازا ڪوٺ هوندا هئا.
 درياءُ جي اٿل کائڻ ڪري ناري ۾ به پاڻي اٿلي ايندو هو، ۽ اتان وري گهارا ڪري جهنگ
 ۾ رهندو هو. پوءِ جيڪو وڏو گهاري ٿيندو هو، ان کي "سانگ" ڪري سڏيو هو، جنهن ۾
 سندن چوپايو مال چرندو هو. وري ڪٿي ڪٿي جهنگ ڪڍي، ڪجهه رسين سيلابي آڻي
 هيٺ آڻيندا هئا، ته ان جو حقدار اهو ٿيندو هو جيڪو زمين ٺاهيندو هو. جمال فقير به مشرڪ
 ذڪر ڪيل ديھ ۾ جهنگ ڪڍي زمين جو ٽڪر ٺاهيو هو. ساڻس سندس ننڍو ڀاءُ گل محمد
 به رهندو هو. پوءِ سرڪار جي طرفان، نالي سيد پير علي شاھ اڪواري ايسر مقرر ٿيو. جنهن
 صاحب فرمايو ته "جن جن ماڻهن ديھ ڪوڙي ۾ زمين ٺاهي آهي، ان سرڪاري رس تي نهن
 جوئي حق آهي، باقي زمين سرڪاري هئڻ گهرجي". جمال فقير کي سڪون ڏئي، اني
 بيان جنيد ملان، ويٺل ملڪي گومت جي، جمال فقير کي پنهنجو ڪڙمي ٺهرايو، ۽ رسين تي
 پنهنجو ڪاٺو وجهرائڻو ڪيو. رشوتن ڏيڻ، ۽ وڏيري غلام حسين ۽ ٻين کي، سسي جي دور تي
 پنهنجو طرفدار بنائڻ لڳو. شاھ صاحب جڏهن تعزل ۾ سرل انداز ٿيو، ۽ فقير ڏٺو ته عاڻي
 وڏيرا ۽ ٽنڊا ڪامورا سڀ ملان جو طرف آهن ۽ دين سون ڏان وڃي، بلڪل ڪجهه
 بيت ٺاهي، سموري حقيقت بيتن ۾ ڄاڻائي، وڃي پير علي شاھ تي اڳواٽ ٿي پرائي. آخر اڪواري
 ٿي ۽ سڀئي رشوتي، فقير جي پرغلاف بيان ڏيڻ لڳا. مڪن حاس خدا جي حاس، سر جي حقيقت
 کي وزن ڏنو. شاھ صاحب پورو ورو عدل ڪري، پير تي ورن دباريو، ۽ آخر کنيو،
 اهي بيعد هي آهن:

ڪري، ماڻهه سڪين تي، نه آهي گهڻو غورين کي غرض؛
پر ملڻ کي مرض، ائيني مير مهاڳن جو.

اسين مير مهاڳي جاءِ آهيون چوڻي، تائين چور؛
جيئن وڻي ”جمال“ چئي، تون معافي ڏئي وڃ مون؛
هان ڪجهه ڪاڏ چور چور، سڀ هن سانگ کي.

سڀ هن سانگ کي، ڪر نه پر پيا؛
بخشي وڃ بخشش ڪري، تنهنجا ٿورا ٿيا؛
هن تي ڪنن مل هئا، ته به سڀ ڏئي وڃ سانگ اسان کي.

سڀ ڏئي وڃ سانگ اسان کي، چئي ۽ ٿاڙي؛
هڪڙو غريب نالي ”گل“ ائيني، تنهن جو ڪاٿو وڃ چاڙهي؛ - (جمال جونڊو پاء)
”هيڪل“ جي حد ۾ هڪڙو سيد - والي ويٺو آلهه توکي ڪڏهن آئي؛ - (گوب جو لالو)
سو پيو ٿو ڏهن گئي، ڪڏهن پير علي شاهه ايندو هن پٽ ۾.

هي جو اسان ڏٺو رٿيو، سو به لاهي وڃ ڏنڌو،
حضرت هڙني جا ڪشي، قادر ڪر ڪندو،
تو ڪري ڏي سيد تون به سڌو، پاڻ ڏيکار هلي ڀاءن تون.

پير گهواهه هلي پاهل ٿي، تون پير علي شاهه پرڏو؛
پن جي ڪنن پوي ٿي ڪانه ڪا، هڪ تون ۾ پاهان ڏو؛
مون ڪهن جي سيري ماري آڪاڙ ڪا، اتي هوندا هئا پير علي شاهه پڏو،
اڳي ته ”پيرا“ هوندا هئا ڳهڙن جا، برابر هئا ٻوڙ؛ - (آواز)
سائين - پڪنهن کان سڏي پڇي هوندا هئا ٽاڪر مرن جا ٿو؛
پوءِ ڪو ”آلون“ اڏامي آيو، وٺي چيرائي چرو؛ - (پاءِ هي چنگ)
پڪو اتي سجاڪ ٿيو، اچي ڪڏا ڏٺا آئون ڪپو؛
ونڊ پائون ورجيائون پاڻ ۾، هتي ڪانن جا ڪهڙو؛
پوءِ پي ڏاڍيون دام هٿا پائون، جهنگ مڙهي جهرو؛
پوءِ ڪنهن ڪڍ پائون ڪنڌن تائين، مٿا ڪٽيائون - رو؛
منڱ مڙي تون چڱا اسان کي، هيله پڏا اٿئون هو؛
چام توکي ”جمال“ چئي، خوب ڏيان ٿو خبر؛
سوال ٿي پيو سوال ڪري، سڀيد ٿو سڏو؛
ادا ڪور به ڏئي وڃ ڪر، ڪري وڃ امداد اسان تي.

ڪري وڃ امداد اسان تي، تون سڀ چڙهه سڃ،
هيءَ ڏئي وڃ جاءِ ”جمال“ کي، تنهنجي نظر ٿيندي ليح؛
پير علي شاهه تنهنجي پٽن مان، شل قادر ڪندو ڪيچ؛
جڏهن بهال تي آهه بريح، تڏهن وريو داءِ وڌين جو.

مرحوم فقیر پیر بخش کلوئي

هي فقير، نالي پير بخش ولد جيئند، ذات کلوئي، ويٺل ڳوٺ ٻچل کلوئي، تعلقي انڊي باگي ڳوٺ عالمائي کان اٽڪل ميل سئو پنڌ ڏکڻ طرف پُراڻ جي ڪپ تي ويٺل هو۔ (واضح هجي ته ضلعي ٿرپارڪر ۽ ضلعي حيدرآباد جي سرحد انهيءَ هنڌ پُراڻ تي آهي). سندس ولادت باسعادت جو سال ۱۲۸۳ هجري آهي. سندس مائٽ ننڍپڻ ۾ ئي الله کي بهارا ٿي ويا هئا. پاڻ ڇورو ڇنو، ننڍپڻ ۾ ڪڏهن ڪنهن جو مال چاربانين نه ڪڏهن ڪنهن وٽ پيٽ نه گذر خاطر مهيني تي بيٺو. آخرڪار ڏکا ڏوما کائي، اچي بلوغت کي رسيو. ننڍپڻ ۾ تعليم جو هڪ اکر به نه ورتائين؛ جڏهن وڏو ٿيو تڏهن ميرڙيو هاري بيٺو.

ننڍپڻ کان وٺي، هاشم ولد ڪامون عليائي ۽ سهراب ولد مير محمد عليائي (حاجي چار جو ڀاءُ) سان سندس گهڻي صحبت هوندي هئي۔ پر خاص صحبت هاشم سان هوندي هيس، جو ننڍپڻ کان مال گڏ چاريندا هئا. هاشم تنهن وقت جي لحاظ کان ٻين کان سُڪيو ليڪچر ۾ ايندو هو. پوءِ هڪ ته سنگت جو ناتو، ٻيو وري چئن پيسن وارو ماڻهو هو، تنهنڪري اڪثر پير بخش هن وٽ هاربي طور پيهندو هو. ٺٽي نڙ وڃائڻ جا شوقين هئا. رات جو ڏاڍي مجلس ٿيندي هئي. ڪي بيت چوڻ جا شوقين ته ڪي ٻڌڻ جا، سڀ اچي هاشم جي اوطاق تي گڏ ٿيندا هئا.

پير بخش فقير پهرين حقي چڪڻ ۽ ٻين لشن واپرائڻ جو عادي هو، ۽ ٻيون به منجهس هڪٻئي پون ٿي خراب عادتون هيون؛ پر پوءِ سندس صحبت حضرت پير سائين پاگاري جن جي مريدن سان ٿيڻ ڪري، عادتُن ۾ آهستي آهستي ٿورو اڀڻ لڳو. ايس ۱۳۰۸ هـ ڌاري، حضرت پير سائين پاگاري علي گوهر شاه ثاني عرف ”محفي ڌڻي بادشاه“ کان ڏڪر ورتائين. ڏڪر وٺڻ کان پوءِ، موٽي عادتُن ۽ لشن واپرائڻ کان بلڪل واسو ڪيائين؛ دنياوي ڏنڊن کي ڇڏي، تارڪ فقير ٿي، مرشدن جي زيارت خاطر پاڙيادو درگاه شريف تي وڃڻ لڳو. ڪڏهن مهينو ڪڏهن پندرهن ڏينهن ترسي، پنهنجي ماڪ تي موٽي، وري به ساڳئي نموني ڪهمنڊو ٿرلڊو اچي پنهنجي ڳوٺ پهچندو هو. ڳوٺ گهڻو ڪونه رهندو هو، رڳو ٻيو ڪهمنڊو ٿرندو هو. وري به جڏهن مرشد جي حب دل ۾ جاڳندي هيس، ته پهرين پيادو درگاه شريف تي ويندو هو.

[illegible]

نمونو ڪلام جو

“ਜੀ ਸਿਲੀ ਹੋਨ ਹਾਲੀ, ਮਨ ਆਦਿ ਅੱਜ ਦੀ,

بار پھاري دي اوناري، مین سامڻ سچ دي.

بہل کولان، جیل قیولان، بس کہولان۔۔۔ موت

درس دِلان، وچ میلان، مرسن اے ولان ویت قسوں،

کچھ جاواں، کچھ ہاواں، مہندی لاواں سات برسوں،

بہارِ اہلِ ہند، مسیح اہلِ ہند، ہمن جا رهندو دھرم

کچھ نوجوانوں نے جہاں سے وہاں سے، -- وہاں سے --

سولان ول جوزان، پست سولان ڀڳڙي،

پہلے دیکھو، خادمہ جیکب، امین ول دیکھ دیکھو۔

اڳين دي اوج، مريدِي موج، اهيڻ ول موج منجهدي،
 ڪڇ ڪاهان، ٿيوان واهان، ڪر دانهان ڊڪدي،
 وڃان جيڪر، سيلان هوڪر، ٿيوان نوڪر نڪدي،
 عشق عزت نه عزيزت گهڻان ليدست لڪدي،
 پنهل هي پياڪ، مين مشتاق، سر املاڪ مڇ دي،
 بره باري، ڪله ڪناري، ميڪون ماري مار گهي،
 ڊيڪ ڏوڪر، ٻڌن ڏوڪر، گهٽ گوندر گهار گهي،
 زال زادي، پسر پيادي، اهيڻ وادي وار گهي،
 حمل جاڙي، ڳاٽ ڳاڙي، مار ڌاري ڏج گهي،
 اٺ ڪوٺي، زير زونڪي، ڪر جنگي جاڙ گهي،
 گهٽ دوري، ظلم روري، هوت چوري چاهه گهي،
 ميڏا گهن مور، پنهنون گهي زور، مارا پنيور سال گهي،
 اندر دي اداس، مان دي حوس، "پرو" دي آس بچ گهي.

* * *

ايا ڀرين جا پروانا،

دل دوست اڪر، مين واريان - ڪيٽوني دوست اڪر ديوانا.

ب - بدر وچ لڳي لڙائي، جنگ ڪئي ڪر جوانا،

مدد علي دي مردانا، جنهن ڪفر ڪنيا ڪفرانا.

ت - قبل وچ تاب علي دا، سر ڪلنگي تون قربانا،

منهن مبارڪ معافي والا، صورت دا سببانا.

ع - اندر اوطاق علي دي، م - السدر ميدانا،

لوح قلم ڪنون اڳ هويا، محمد تي مهربانا.

ح - حاسب داجهلڪا جهڳ، ڳي، همت ٻن ڪي جهلڪانا،

گونگهت دي وچ سرمونگهت، موهي محمد تي مرڪانا.

"پرو" چوي پنجن تنن دي، هت هت وٽ وٽ حفا،

چارئي يار چوڻان علي دي، مست گهمن ميدانا.

(ويخت)

اول نام الله دا، جنهن جولائي هن جهان ڏولهن،

هڪ جو نالا ٿوري، ٻيا رحيم، اهي ڏر دي هن شان ڏولهن،

لوح محفوظ ڪرسي دي نالي هن نشان ڏولهن،

جيڪو رهي سو رسولي، اهي ثابت هن سچان ڏولهن،

جيڪو احمد سونئي محمد، بارو من وچ هن ميخان ڏونهن،
 محبوب اسادا هڪوئي ماڻهو دي هن مڪان ڏولهين،
 اول آخر عاشق دي مرسل دي هن ميدان ڏونهن،
 جبرئيل عزرائيل آگي دي هن اڳوان ڏولهين،
 جڏان جبرئيل جواب آندي، ٿئي عاشق معشوقان ڏونهن،
 عزرائيل الوت ڪيتي لڪ سڪندر بي ستان ڏونهن،
 اسرائيل ميڪائيل قدرتي قربان ڏولهين،
 اسرائيل ڇا نفيل ڏيسي ٿوڪا، ٿيسي شوڪا، ٿيسن جملي سي جهان ڏولهين،
 ميڪائيل مينهن وسي هڪ ڏينهن، تڏان گڏيسن زرين تي آسمان ڏونهن،
 صديق، شاه علي، اڪبر جنگي جوان ڏونهن،
 بهنمبر دي بهاري هن عمر تي عثمان ڏونهن،
 عشق امر اولاد علي دي مٽي هي ٿئي مستان ڏونهن،
 محي الدين ملڪ گڏئي، استنبول تي ايران ڏونهن،
 جانيهن هن يوسف ديان، مصر تي ڪنعان ڏونهن،
 خواب وچون وچ ڪوه پيا، جنهن دي ماء پير ٿئي حيران ڏونهن،
 رو رو لوق زليخان دي اڪين ٿيان عربان ڏولهين،
 هوتس ها برڪا مڇي وچ نه ٿئي ماڻهو سي حيوان ڏونهن،
 هابيل ڪايل پت آدم دي، نورون هن تڪيان ڏولهين،
 منڪيران لڪيران گهيڙ آوسن سوڙي وچ سلطان ڏونهن،
 پچ جواب ڏوه ثواب پچين ٿل من ترميزان ڏونهن،
 اتان مرشد هوسي منڏا، جنهن دي اڳون شمس قمر شرمين ڏونهن،
 سج چند سهڻي دي ويڪڻ ٿئي، هن ديوان ڏولهين،
 اهڙي قطب، اوڙي قطب، وچون ڪلنگي، اهي سهڻي دي هن سخان ڏولهين،
 لڪ نراوا ليلوئر، بلبل ويڪ باغان ڏونهن،
 پتيليان پاڪ شهيد پڪهر نازڪ هن لوران ڏونهن،
 ڪلهي ڪافور ڪوش وچون جوڙئي هن جلشان ڏونهن،
 ڪراهان جي قوت واليان داسل وچ دستان ڏونهن،
 سي گل ڪوٽي، ڏيون جهوٽي، ڀرون سي ڀرڪان ڏونهن،
 وات درياه وحدانت دا، لوح قلم ليات ڏونهن،
 اڪين ڪرن آواز الستي، لفظي هن لسان ڏونهن،
 جتي جوڙاب جيء وچ ساليان، موزي سي مهربان ڏونهن،

ڏند مبارڪ -وتھاري، جيون بادل سي برسان ڏونھن،
 چشمان چوت چڪر لائي چوڏس چڪان ڏونھن،
 نوري نيل سچي دي وڊڪان، چمان شال گدان ڏونھن،
 ول گھتن واسيگان والسڪي، ٻڌ ڪر بنديان پاڻ ڏونھن،
 ڏيون گھور، گھمائي گھاون، بشير وانگين بان ڏونھن،
 فرگس نيڻ نبوت والي رمزي سي ريان ڏونھن،
 ڪرن سنڪي، ڏيون جهنڪي، ترڪش تيرڪمان ڏونھن،
 مرغ ملڪ ڪيٽشي سڀ تيلي تابع دان ڏونھن،
 هڪ جو سهڻا هي پيرواھي، اھي تجلي دي سي تان ڏونھن،
 هڪ سڪن ٻيا سر ڏيون، اھي عاشق دي هن ارڪان ڏونھن،
 عشق لڳا اسان ڪون، ٿئي شير به شھيدان ڏونھن،
 چار ڪٽاڻان چار مڻاڻي، لڻي هن عرشان ڏونھن،
 هڪ جو مڻاڻي هي محمد دا، ڪلما تي قرآن ڏونھن،
 لا اله الا الله، اھي اڪر هن عالیشان ڏونھن،
 الله هو حق دا نعر، اھي مرشد دي سي مان ڏونھن،
 "پرو" آڪي پرو-و ڪلما، چئن وهي جهان ڏونھن.

فقير قلندر بخش صوفي مرحوم

فقير قلندر بخش جو نام نامي اسم گرامي ڪنهن به تعارف جو محتاج نه آهي. هو انهيءَ جي مشهور درويش صوفي محمد صديق عرف صادق فقير جو پڙ پوٽو، ۽ فقير حاجي محمد صوفيءَ جو وڏو فرزند هو. فقير صاحب قزان مجيد گهر ۾ پورو ڪري، سنڌيءَ جي تعمير صوفيءَ جي اسڪول ۾ پوري ڪئي. سندس فارسي تعليم لاءِ فقير صاحب وڏي مرحوم محمد هاشم ”مخلص“ کي مقرر ڪيو، جنهن وٽ ”سڪندر نامه“ تائين فارسي ۽ عربيءَ جا ابتدائي ڪتاب پڙهيا. فقير صاحب جي ولادت تقريباً ۹۸-۱۲۹۷ھ ڌاري ٿي هئي. فقير صاحب جو ننڍپڻ هوندي کان وٺي عبادت ۽ رياضت ڏانهن لاڙو هو. سال بسال هيرتي پڙهي ۾ وڃي احتڪان ڪندو هو، جتي جس دم پهچائيندي، هڪ دفعي ته سندس سرڻ جو هن ٻنهي ويو. قلندر بخش جهڙو جدي، بيباڪ، رحمدل، سخي ۽ فياض، عدل، پياري، سرب حور صورت جو سهڻو ۽ پسندیده شخصيت، صوفي خاندان ۾ ڪو مشڪل پيدا ٿئي. هن حق صداقت جي علمبردار ڪڏهن به حق جو طرف نه ڇڏيو. هن جي ايمان ۽ اعتقاد ۾ ڪڏهن به رقيءَ مٿان لرزش ڪانه آئي. ڪنهن وڏي کان وڏي عهدي جي گهر به فقير قلندر بخش ڪڏهن ڪڏهن جهڪايو: قلندر بخش جو ڪنڌ هميشه پهچي پرور، گهر ۽ حلائق عام جي اڳيان جهڪيل هوندو هو. فقير صاحب، وڏي کان وڏي صوفين ۽ مظلوم جي حمايت ۽ نڪر کائڻ لاءِ تيار ٿي ويندو هو. فقير صاحب مرحوم ارادي جو پڪو، واسطي جو وڏو، قبول جو سچو ۽ مستقل مزاج هوندو هو. پهچي عبادت جو رهڻي ڪهڻي جو طريقي، حشو و شروعات کان اسرار ڪيو هئائين، تنهن ۾ فقير به قداوت عزت ۽ ڏاڍائي، رات جي راني ڏاڻي، عشا جي نماز ۽ وظائف بعد وڃي آرام ڪندو هو، ۽ ڏي جي ڌاري ٿي، تهجد ادا ڪري، صوفيانا طريقي جو بلند آواز سان رهر ڪندو هو، ان بعد قرآن مجيد جي آيتن ۽ ڪوراني يا دارمجي ڪتاب يا اسرار ٿورو هونءَ صبح جي نماز ادا ڪري، ڪهڙي ڪرندو هونءَ صبح ۽ عشاءَ ۾ هوندي هيس، ۽ ڪنهن حال ڪلام نه ڪندو هو، اشرا جي نماز پڙهي، لهر ڪري، اچي پنکلي ۾ زمين تي وڇايل شين جي لٽن تي مدبر رواج موجب ڪاتب ٻڌي ويٺو هو، ۽ منهن جا ايضاً ٻيو

ڪندو هو ۽ پنهنجي نوڪرن کي ڪاروباري هدايتون ۽ ڏيندو رهندو هو. ٻن ٻهرن جو واندو ٿي، ماني کائي، اورو وقت قبول ڪري، ٻهريءَ جي سار ادا ڪري، وري ۽ اچي ڪچهري ڪندو هو. ۽ وڃي نماز نالن ويٺو هوندو هو. ان بعد، وڃي ۽ سانجهي هڪڙي مڃلي تي بڙهي، ڪلاڪ ۽ وري ۽ پنهنجي گهر واري معاملات مطابق هدايتون ڏيئي، ماني کائي، عشاءَ جي نماز ادا ڪري، وڃي آرام ڪندو هو.

فقير صاحب مرحوم، اوائل زماني ۾، ملڪي ڪمن ۾ به بهرو وٺندو هو. هڪ ۽ ٻيو بڻي ڪائونسل جو ميمبر ۽ لوڪلبورو جو صدر به ٿي رهيو؛ ليڪن فقير صاحب جي حق گوئي ۽ انصاف پسندي، حڪام وقت کي نه وٺي، تنهنڪري مٿان عهدا هميشه لاءِ توڙڪ ڪرڻا پيس.

فقير صاحب سخي ۽ فاضل به هوندو هو. ڪوبه سوالي سندس در تان ناهي نه ويندو هو. هڪ ۽ دفعي نه پنهنجي بدن جا سڀ ڪپڙا به لاهي سولين کي ڏنا هئا. ڳوٺ جي ٻيو عورتن خواهه پيرن ٻارن کي گهر وٺي مدد پهچائيندا هئا. ڪنهن غريب مظلوم، ڪيس ڪنهن ظالم جي ظلم ۽ ڏاڍائيءَ جي دانهن ڏئي، ته نيسائين آرام نه ايندو هون جيستائين مظلوم جي حق رسي نه ٿيندي هئي. غريبن جي حمايت ۾ گهڻائي کان گهڻائي دوست ساڻ به لڙي پوندو هو. فقير صاحب جو علم ۽ علم وارن ماڻهن سان به دلچسپ ڇاهه هو. وقتي شعر به چوندو هو.

سنڌ جي قديم تاريخ جو هڪ نسخو پنهنجي قلم سان لکيو هئائين، جنهن جو اختصار ”ادي سوانتيءَ“ وارن شايع ڪيو هو. سندس علمي ۽ تاريخي ڇاهه جواج به سندس شاهي مکتبخانو شايد آهي، جو سندس پوين وٽ محفوظ آهي.

فقير صاحب بدن ۾ ڀريل، قد جو ٻورو پتو ليڪن مائل به ڪوتاهي، پيشاني ڪشادي، لڪ وڏو، اکيون سهڻيون ۽ وحدت جي نشي ۾ هميشه سرشار، چپ سنهال، وات سهڻو، گفتگو نرم ۽ من موڙي، ڏاڙهي چاٻين ۽ سهڻي، شهرت تي پورا ورتل، وار پٽوٽان ۽ گهٽ ٻار، آواز سنهو ۽ سربلو، رفتار تيز، پوشاڪ زرق برق ايراني طرز جي، زيڪ ۽ چلڪ يا هڪجھوپ جو ڪوٽ، ۽ مشهدي لنگي ڪٽي تي زيڪ-رڪندو ۽ ٻيا ڪپڙا سڀ مفيد پسند ڪندو هو. عمر ۷۷ ورهين هوندي به وار سڀ سهار هوندا هئس. تاريخ ۽ محرم العرام بروز جمع سن ۱۳۴۹ھ ۾، بحالت روزه، سندس شهادت ڪهاڙين سان واقع ٿي. سندس قبر، روضي مبارڪ صادي فقير صوبيءَ جي صحن ۾ آهي. فقير صاحب مرحوم جو فقط هڪ فرزند فقير شمس الحق نالي صالح، پرهيزگار، شب خيز ۽ عابد لوجوان هو، جو لاولد وفات غرمالي ويو.

اتي قلندر بخش صوفي، صاحب عزم و قلم،
 كامل اڪمل مڪمل اي بهادر يادگار،
 راتيون جاگي خدا جي تو عبادت ٿي ڪئي،
 تو اڳيان امراء ۽ مسڪين پئي بڪسان هئا،
 چاهلوسيءَ مان مزو توکي ٿئي آيو ڪڏهن،
 خوف خالق جي ۾ تنهنجي اک سدا هئي اشڪبار،
 حسن صورت، حسن سيرت، آسوءَ حسد به مثال،
 نيڪ صورت، نيڪ سيرت، نيڪ عادت، نيڪ ڪار،
 هر ڳهڙ ظالم صفت لاءِ اسم تنهنجو هو آهاڙ،
 حيدر جي حشمت ۽ همت ساڻ ٿين تون آشڪار،
 پالرن جي ويڙهه ۾ آخر ٿين مظلوم تون،
 درس مٿي دارد سدا سي آرزو تاريخ جو،
 لائق عيوض شرف ۽ اي اسير، محترم،
 عابد و شب خيز صادق جي مثل بهيڙگار،
 يوسلين بيڪسن جي تو عدالت ٿي ڪئي،
 لالچن تي ڪين لڙڙين، اي جبل ايمان جا،
 ڪنهن به افسر جي اڳيان تو سر ٿئي نايو ڪڏهن،
 ريءَ عبادت ۽ عدالت ڪون آهڻ ٿي قرار،
 با وضو ۽ با خدا، ۽ با فضيلت با جمال،
 نيڪ عابد، نيڪ زاهد، نيڪ نالو آشڪار،
 بيڪسن جو پوڄهلو ۽ تون صداقت جو بهار،
 اي قلندر بخش صاحب، تون علي جو ذوالفقار،
 صف شهيدن ۾ وڃين مسرور ٿين مخدوم تون،
 ”جس قلندر بخش“ صوفي - غيب مان الهام ٿيو.

۱۳۴۹ھ

صاحب فقير رک

هي بزرگ "صاحب"، "صاحبڏنو" ۽ "صاڻو" جي نالن سان مشهور آهي. سندس وند بزرگوار جو نالو محمد بخش فقير هو. ذات جو رک، ڳوٺ محمد عثمان رک تعلقي گهوٽڪي ضلعي مکر ۾ تولد ٿيا. سندن جنم خواه وفات جي تاريخ پڪي طرح معلوم ڪانهي. پهرين دست بيعت "صاحبن جي لوءِ" عرف گهوٽڪي جي خاندان جو ٿيو. ان ڳالهه کي پڌرهن ويهه سال گذري ويا، ان بعد حضرت محمد حسن شاه جيلاني بادشاهه، متولي درگاه سولي شريف عرف حسن آباد شريف (تعلقو اپاوڙو)، جن ان ڳوٺ ۾ مريدن جي گهر تشریف فرما ٿيا؛ پيا گهڻا مريد ٿيا، پر هي فقير مريد نه ٿيو. وري ڪن ڏينهن کان پوءِ جيلاني بادشاهه مذڪور ڳوٺ ۾ دعوت تي آيو؛ جڏهن قدم ڏيڻ شروع ڪيائون، ته هن فقير هن عرض ڪيو ته "جناب عالي، هن خاکسار جي گهر ۾ قدم رنج فرمايو." آخرڪار، جڏهن جيلاني بادشاهه جن خير سان موڪلائي ويا، تڏهن رستي تي پيهي رهيو، ان جماعت جو فقير نالي قادر بخش پوئتي ڪنهن ڪم سان موٽيو، جو ان ڳوٺ جي ڪنير کان ڪوزو کڻي آيو، جو ان ڪنير جا ڪوزا تمام پلا هئا. اتي صاحب فقير ان قادر بخش کان پڇا ڪئي ته ڪيڏانهن ٿو وڃين؟ جنهن تي فقير سموري ڳالهه ڪري ٻڌايس؛ تنهن تي صاحب فقير کيس چيو ته "ڇڏو، جڏهن ڪوزو کڻي واپس ورين ته هتان مون وٽان ٿيندو وڃي، ته تائين مان هتي بيٺو آهيان". کڄ وقت کان پوءِ قادر بخش فقير جڏهن ڪوزو کڻي واپس موٽيو، ته صاحب فقير اتي موجود هو، ۽ پڪڙ ڪافي ٺاهي، اگر سان لکي، فقير کي ڏنائين ته هي وڃي حضرت سولي شريف ۾ جيلاني بادشاهه جي خدمت ۾ عرض رک ته "صاڻو ڄاڻ 'سولي' آيو". گهر ۾، "صاحبن جي لوءِ"، چواڻي مڪائين ته "صاڻو هالي 'سولي' وارن جو آهي." انن چئي روانو ٿيو، ۽ اچي سولي شريف جي ڀاڙان دست تي ويهي رهيو. جڏهن قادر بخش فقير اهو ڪوزو جيلاني بادشاهه جي خدمت ۾ پيش ڪيو، ته سالي هن ڀاڙي فرمايو ته "هي، صاڻو فقير، سول فقير جي منزل ۾ هالي تي اچي ويو آهي!"

جڏهن صاڻو فقير سولي شريف ۾ وارد ٿيو، تڏهن مٿي ۾ عيس ۽ هوش کان ڀاهر هو، وڏي ڪڏڪڏي، ڪولي بنائي، ان ۾ وڃي رهيو. هو ڪجهه اتي ڀائراڌو ڪير ڏيندو هوس

۾ ڪاٺيندو هو، نه ڪم ڪندو هو، نه ڪم ڪندو هو. هو شوق ۽ انسابق ۾ اندر جي
تڪي ٽٽي پيو، امداد جي رات ٿيس، ادرابڪ روشن ٿيس، ۽ ڪامون ۽ مولود چوڻ ۽
نماز لڳو. حامي جي ڏيهن ۾ ڪري، دويل ڪپڙا پائي، نماز پڙهندو هو، ۽ نماز
بعد، دستور موافق، ريارتن وقت، مولود شريف ۾ ڳائيندو هو. اها خبر نيس، ’صاحبن جي لوءِ‘
جي بزرگن کي وڃي پئي ته ’اوهان جو مريد صابو فقير، ڪو لاهور کان جيلاني پير آيل آهي
ان جو وڃي مريد ٿيو آهي، ۽ ان جي اڳيان مولود ۽ ڪافيون چونڊو آهي‘. تنهن تي
'صاحبن جي لوءِ' جي بزرگن طيش ۾ اچي فرمايو ’اسان جو مريد پڻ جي اڳيان مولود شريف
نه چئي سگهندو! جڏهن پيو جمعو آيو، تڏهن فقير حسب معمول نماز پڙهي مولود پهرين آيلو،
ته سندس آواز ٻاهر نه پيو نڪري! آخرڪار جيلاني بادشاهه کي عرض ڪيائين ته ’تو رڻو
لڪري، تنهن تي جيلاني بادشاهه اشارو ڪيس ته ’تون چؤ، ته زبان پائپي ڪسدي‘. پڪ
چيائين، ته اڳئين کان وڌيڪ مزد ڏين لڳو، اتي جيلاني بادشاهه فرمايو ته ’اسان صابو
فقير کي لولاد جو ڪوٽ ڏيئي ڇڏيو آهي، - هينئر سيڪنهن کي موڪل آهي، اميد ته فقير
جو وار به ونڱو نه ٿيندو.‘ تنهن تي صاحبن جي لوءِ جي بزرگن فرمايو ته ’اسان وٽ قص
ڏبو پري ٿو، پر جيلاني بادشاهه جهنگ کي باهه ڏني آهي- هي اسان کان هر حالت ۾ زورور
بادشاهه آهي! اهڙيءَ طرح، صابو فقير اتي حضرت سونگي شريف ۾ رهيو، ۽ حضرت جيلاني
بادشاهه جو عاشق صادق ٿي رهيو، ۽ سندن هر فعل ۽ اطوار جو نقش چٽيو اٿس.

كلام

سرهو سات سيد جو، مون کي ڏيکاريو ڌاڻي،
 سرهو سنگ مرشد جو، مون کي پيايو پرورا
 جي هونڊ ڄاڻان جيڏيون، هين کي مون وٽ ماسفر،
 جاگيس ڪن جتن لاءِ، هي هي ڏوريان ڪير ڏونگر.

پائو هوت پنهل جا، هئوا سائي سڀ سڀر،
 ترس نه آيو تن کي، ويڙا ڇڏيون منجهه ڇهر.
 ڪڇڙن آيا پنيور ۾، ٿي سڄڻ سوداگر،
 هوتن هانجي جو ڪنهيو، ولجي سڀ وڪر.
 ڪانگل آبر ڪڇ ڏنهن، ڏي ڪا سندي خان خير،
 مٿيو هن ٿي جي، ڪا پرين وٽ پڇر؟
 مولا مون کي مڙئين، تون جي هوتن سان هڪر،
 جيئري وڃي جيءَ سان، هوند جسدالي جيڪر.
 نه هير سرتيون، نه ڪي هن مون وٽ مسافر،
 جاگيس ڪين جتن لاءِ، ڏورڻ آبر ڏونگر.
 اهوائس آسرو، ڪا جا پيڙن ڪن ڪرڪر،
 ”صاحب“ پنهنجي ساٿ کي، ڏيندو آريائي آڌر.

ڪافيون

يار سالول، تنهنجون ڪٿي ڪٿي ڪالهون،

پاڻ پنهنجو منجهه پور وڌوسي!

پنهنجيءَ جي ماڪ ۾، محڪم مستي جي مغرور وڌوسي...
 اٽ ٿي پهر منجهه اورائي، انهي غمزن منجهه گهور وڌوسي...
 يار ”صاحب“ کي پڪ راکي ۾، ساهه موريءَ منصور وڌوسي...

*

*

*

آلا سال اچن، وٺا ڏورن، دلير منهنجي دل جا!

عجب چائي عشق جي، الا، ڪٿي جا ڪڇڙن،
 جن ڪاڪيون ڪم وساريا، الا، وءِ وءِ، ويچارن...
 پٽن حياتي هڪڙي، الا، در بنا دوستن،
 جيڪي جهان ڏينها، هجان پاڙي سان پرين...
 ٿيڻ نه آهي، الا، اکيون جار منجهان جاڳن،
 ميا پي جا مون پرين، من ڪي مينهن وسن...
 پائي پالڻ آهيءَ ۾، الا، ٿي پرين پوان پالڻ،
 سڏيو ڏيان منجهڙو، الا، گات پري گولهن...
 ”صاحبڏني“ جي سڳهڙي، الا، پرين مار لهن،
 آس آسرو، الا، من ڪي محبت ملن...

عمره ساري رات، مون ماروسنياري، ووء ووء!
 وجهل ويوهجن جي، واٽي اٿس وات...
 ڪڍ بند پائي بند مان، ڪڏهن ٿيا ٻيا ڪات...
 ويندس ويوهجن ڏي، بره ڦٽي پريسات...
 ”صاحبڏنو“ چئي سانگين جي، اٿس تن اندر تات...
 * * *

جيڏيون وس نه سليا، هوند ڳالهون پنهل جون۔ اڪين اورانيو لايو هرا
 ڪاڏهون آيم ڪيچ جا ڏاڙي، ڏڪن سورن جي ڏيئي ويا اماڙي،
 ويندي ورت نه واجهايو هو...
 ڪڏهن پنهل هيون تنهنجون ڪيچ اوطاقون، وره وڪوڙيس تنهن ڏينهن لاڪون،
 سورن سخت سنايو هو...
 شيخ ڪري ٿو شوق شنيدان، اڳڻ آيو پرين، اسان ڪيون عيدان،
 درد منهنجي جو ڪوڊايو هو...
 ”صاحب“ ويه نه وطن وساري، هتان ويندين ڏينهن پـ ٽي گهاري،
 چر ته پنهل جو جت جايو هو...
 * * *

پلي آئين تون ڪانگا، نچ آئين تون ڪانگا،
 اچي ويه تون اڪين ۾، ٻول تون مٺي ٻولي!
 ڏي ڪا خبر ڪير جي اسان ڪي پلي بره جا بالڪا،
 مهنڙي ۾ هر دم وره جي هولي...
 هت هميشه آهيون اداسي، لينهن سچن جي ۾ لانگا،
 تنهنجي پانهن جي مان پانهپ هولي...
 اسان ڏي اچن جا ڪڏهن وري ٿيندا، مندا مهين سانگا؟
 درد جي چلن ماري آهي چولي...
 صعيون ”صاحب“ ڪڏهاسي ئي، لڪيون لنگهي سڀ لانگها،
 ٿيون خوشيون ڏسي تن جي ڏولي...
 * * *

ساڏي ويڙهي الله آندا، ٿيون شاديون جي شاه آيا!
 لئو فراق ويو وڇوڙو، هاديءَ ڪيا هڪالدا۔ موليٰ ساڳي محب ملايا...
 جنهن جي ڪارڻ منهنجو، ڙي جيڏيون، من هميشه مالدا۔ تن پرين پير گهملما...
 ڪيو اتار عجيب الدر، ٿيا وره ڪان والدا۔ جڏهن محن منجه ڏيکاريا...
 ڏسي من ٽاهي هوشاري، لڻا سهر مياندا۔ صاحب سيني منجه سمايا...

خوش هوندو سدا، جند جيوي سدا،
 پير ميان منهنجو، لکي لاهوري لاڏلوا
 نائب ناهي مڃي ٿي، جو، ڪامل قطب ڪير، ميان...
 حاجي غازي نينهن لمازي، ولهن وارث وير، ميان...
 ”صاحبڏنو“ پوي-چي-سنگت سان، پار لنگهائيندو پير، ميان...

* * *

الا، ماڳين موت دلبندي جاني، الا، وري آهڻا دل جاني،
 اوجاني آهيان مان ديوالي، الا!

ڪوھ وڃين ٿو ڪيچ ڏي، او ڪيچ ڏي، سانول سات ڪنيو، جڙيا جالي، پر منهنجا!
 وڃي ٿو مر ولهيءَ جي، ولهيءَ جي هانجي دل هنيو-او وري آ دلبندي جاني!
 ڪر ميڪهو ۽ سهرين، سهرين، او پيرو منجهه، پنيپور-جڙيا جاني پر منهنجا!
 اڳن واس عطر سان، عطر سان، او مشڪ پريائي سور-وري آ دلبندي جاني!
 آهيان اداسي ٿو بنا، تو بنا، او سانول سڀ ڄمار-جڙيا جالي پر منهنجا!
 سڻ ”صاحب“ جا سڏا، سڏا، او سوڙي آڱر مھار-وري آ دلبندي جاني!

* * *

اڳن آهر ٿئي، او، ٿمر پير ميدان!

منهنجي هاديءَ جو هر جا هوڪو، او ڇا وڪن ٿن واريان،
 - او ڇا وڪن ڇا دلي، او...

هر گوند رڻپ وير وڇوڙو، او مست ڪيائون ٿن واريان،
 - او مست ڪيو هئون ملي، او...

دلوي ديواني درد ۾ هيڙي، او، خوش ڪئي ٿن واريان،
 - او خوش ڪيائون ڪلي، او...

صيون ”صاحب“ کي آهي اوهان جي، او نينهن نشالي ٿن واريان،
 - او نينهن نشالي ملي، او...

ڪرم فقير سومرو

هيءَ فقير، شاھ آباد نالي ڳوٺ جو ويل هو، جو تعلقي ڳڙھي ڀاسين ۾ هڪ ڳوٺ آهي. فقير ذات جو سومرو ڊکڻ هو، ۽ سيد فضل علي شاھ عليه الرحمة مددجيءَ واري بزرگ جو طالب هو. پاڻ فقط ڪلام الله شريف پڙهيل هو، تاهر سنڌي پڙهي ويندو هو. هن جي عمر ستر ورهيه کن هئي.

سندس ولادت ماھ شعبان ۱۲۹۵ هجري ۾ ٿي، ۽ سندس وفات سن ۱۳۶۶ هجريءَ ۾ ٿي. سندس مزار سليم شاھ عليه رحمت جي مقام ۾ آهي، جو شاھ آباد لڳ مرزانهور جو هڪ جهونو ۽ وڏو مقام آهي.

فقير طبيعت جو بالڪل سادو سودو هوندو هو، ۽ مرشد جو لهابت فرمانبردار سر ٻڌي گذريو آهي. مٿس مرشد جو گهڻو راز هو، ۽ مرشد صاحب پنهنجي سخي طبيعت موجب هن کي چڱو نيش ڏنو. فقير صاحب شڪل شباهت جو چڱو هو. ڪنهن به شخص جي واتان اکر خراب لفظ ٻڌندو هو، نه فقير کي سخت مليل لڳي ويندي هئي. هي بالڪل هڪ سنئون سڌو مسلمان هو. مرشد جي جلالي طبيعت سبب هن ۾ به جلالي جذبو پيدا ٿي پيو هو. خدائي محبت ۾ ڪو وقت ايترو نه مست ۽ مگهن هو، جو کيس چرپو چاڻي ڪجهه وقت لاءِ ڪا به ۾ وڏو ويو هون مگر سندس مرشد جي اچڻ تي ۽ کيس رمز رموز سمجهائڻ کان پوءِ ڪا به مان ڪڍيو ويو.

هن فقير گهڻو شعر چيو آهي، مگر افسوس جو اهو سندس وفات بعد بالڪل ٽا پيد آهي. فقير صاحب جي ڪلامن مان جو هڪ به ڪلام هٿ نه لڳو آهي، اهو درج ڪجي ٿو. (هي ڪلام هڪ ڳولائي هندوءَ نالي طوطي مل کي نصيحت ڪري چيو اٿن، جو طوطو مل ڪڙمين کي پڙهندو هو.)

چڏ تون طوطا اهو تال، خاصو رکجان خيال.
نالو رکائين پکيءَ جو وري ميڙين مڏيون مال!
سيءَ ٻاري ڪڙمي ويچارا صبح جو ڪن سوال.
”ڪرم“ چئي ڪر تون پنهنجو، چتونءَ جيئن چال.

* * *

(هي ڪلام دهقاني لوجوان جي سمجهائيءَ لاءِ چيو اٿن.)

چڏ تون ٿروا اها ٿاء، پٽن ڏٺا، ڪرين ڏاء!

لنڊ لڇو ڪين سڪيو، ٻوليس ٻڌا وٺي لڪو-گاندو ڪين گساء.
ٿو ٿروا ڪري ورڙا، مڪي ٿيل گهمين گهرڙا-پالڻا ائين نه پساء.
”ڪرم“ چوه مع نصيحت، واليءَ مٿي وٽ وحدت-گاهيون چڱيون پنهنجون گاء.

مخدوم پير رکيل ريلائي

ريلائي پير، مخدوم رکيل الدين جي اولاد مان آهن. مخدوم رکيل الدين ۽ مخدوم محمد الدين پٽي پائر، ڪوٽ ڪروڙ ۽ ڊيري جات مان سنڌ ۾ آيا. هنن جو خانداني سلسلو، خلفي اول حضرت ابوبڪر صديق رضه سان وڃي لڳي ٿو. مخدوم نوح رحمه هالن وارو، مخدوم نذر الدين جي ڀيڻ پڙهيءَ مان آهي. مخدوم رکيل الدين ڪوٽ درس تعلقي موري ۾ اچي ساکن ٿيو، جتان سندس اولاد وڏي ويجهي سنڌ جي ٻين ڳوٺن ۾ وڃي ڪوٽ پڌر ٿيو، جي 'ريلائي پير' سڏجن ٿا. مخدوم پير خاوند ڏلو، پنهنجي سڏي سڏت مخدوم پير علام حيدر ٻگهار سان ڪاوڙجي، درس مان لڏي اچي دادو تعلقي ۾ ويٺو، جتي هينئر مشهور درگاهه مخدوم پير رکيل ريلائيءَ جي آهي. مخدوم پير خاوند ڏني کي ٻه فرزند هئا. مخدوم پير دڙن اول ۽ مخدوم پير ڪرپيڙو اول. پير ڪرپيڙو اول، درس جي ڀرسان پنهنجي عربن مان شادي ڪري آيو. سندس زوجہ جا ٻه پٽ پائتا هئا اتان اچي سندس پٽ پال ۽ رحما، جن مان هڪ جو نالو هو 'پير بيگي سائين' ۽ ٻئي جو نالو هو 'پير رکيل سائين' جنهن جو اسين هت ذڪر ڪريون ٿا.

پير رکيل ريلائيءَ جي ولادت باسعادت ڪوٽ درس تعلقي موري جي ڀرسان هڪ ننڍڙي واهن ۾ ٿي، جتي اُتي گهر ريلائي پيرن جا هئا. سندس والد سگوري جو نالو پير خان محمد هو. سندس جنم جي تاريخ چٽيءَ طرح معلوم ٿي نٿي سگهي. سندس وفات کي اٽڪل چاليهه ورهيه گذري آهن. اندازاً ۱۰-۱۹۱۶ع ڌاري سندس وفات ٿي آهي. ان وقت سندس عمر اٽڪل ۲۰-۲۵-۳۰ سال جي وچ ۾ وڃي ٿي. تنهنڪري اندازو ٿو لڳائي ته سندس ولادت باسعادت ۱۸۳۰ع جي لڳ ڀڳ ٿي هوندي.

ريلائي پيرن جو ٻگهار مخدوم پير لي بخش درس وارو (پير لين شير نر) جڏهن به ايندو هو، تڏهن مخدوم پير ڪرپيڙو اول ۽ مخدوم پير پليڙي اول کي پير رکيل جي ڀارت ڪندو هو، ۽ چوندو هو ته 'هن ۾ ڪي داڻا مڙيوئي ڏسجن ٿا'؛ ۽ پير خيالي اول، پير وريل اول ۽ پير پريل اول ۽ ٻين حملي پيرن کي چوندو هو ته 'آها، هن جو مڙيوئي ادب ڪيو'. پير ڪرپيڙو اول ۽ پير پليڙو اول به وڏا درويش ۽ اسات، ڪرامت ۽ ولابت جا

صاحب هئا، تن جو بد هن مي ڏاڍو راز هو. ٻيو وري سٺو به انڪورون ڀلو هو، سو پاڻ به خدمت چاڪريءَ ۾ ڪولر گهڻا پائين. ڏينهن ته آيو ڏينهن، پر - چيون راسون اوچا، ڪا ڪري، ڄاڻ ڪي جفا ٿيئي، خدمت ۽ رهايت ڇا هن ادا ڪيائين. هو ٻئي بلاڙڪ ماڻهن جي علم ۾ وڌا ڪامل هئا، تن ڏس رهن وائڻ رنگي لال ڪري ڇڏيو.

جنن جواني ايندي ويئي، تنن مستي به ويئي جوان ٿيندي، ۽ معاز جي چوٽ لنگي ويئي. سندس نظارو هڪڙيءَ ميربحر نڪريءَ تي آيو. جنهن جو نالو ”خير“ هو. ان کي ”ڪوار“ سڏيندو هو. معاز جي منزل مڙسءَ سان ملي ڪري، وڃي حقيقت ئي حاصل ٿيو. انهيءَ ڪارڻ تمام ٿورو وقت ڪڍو هو. ”جي جاگندي من ۾، سڀئي پڻ سڀني“ - پٽائيءَ جي ٿي. موجب فاب، خدائي ڏڪر ۾، جاگندي حواله ڏنو ۾، چالو هوندو هوس. سندس وٽس وٽس الاهي، هي ۽ چندي ئي ڄام هو. جنن به چوندو هو، تنن ئي چوندو هو. مسلمان حواله ڏنو. سندس هزارين مريد ۽ معتقد هوندا هئا.

- مير و سياحت سان گهڻو شوق هوندو هوس. هميشه پيادو هلندو هو. ڪنهن به وقت تي سواري ڪرڻ ڪيائين. ڪو ماڻهو به ڪاهي وڙ ايندو هوس، ته ان تي چوندو هو ته ”اها، تون هل ته مان تههجي پيڻ ٿو اچان“. ڪڏو به تيز رفتار اٿ حواله گهوڙو هجي، اهو ماڻهو ان کي پير هڪلي حد هن ۾ آڻي، بهنجي ڪوٽ ويندو هو، ته سڏو هو ته اڳ ۾ ئي شهر جي ٻاهران پير رکيل بيٺو هوندو هو. سو پير چڻڻ ويندو هو، ۽ ان ماڻهوءَ کي ڏسي چوندو هو ته ”اها، اجهو مان به مير بهنجي اڳيان آيو آهيان“. شهر جي ٻاهران جڏهن به پهچندو هو، تڏهن بلند آواز سان ۽ وري وري ”الله نو آهر“ چوندو هو. پوشڪ ٻاڪل سادي - اچو پٽڪو، اچو پهرائ، اچي يا پير جي پٽل اچاڪڙي ڪاٽيچ اوڍيندو هو، جنهن جا ور اڪثر ڪنجل هوندا هئا. ڪنهن تي اچي چاڙ ڪندو هو، ۽ پيرن ۾ حتي پائيندو هو. سنڌيءَ سان گهڻو شوق هوندو هوس. اڪثر هنن پيرن کي سنڌي مڪاڻيندو هو، ۽ بهاريءَ ۾ ريشن مبارڪ کي به سنڌي ڪرائيندو هو. جڏهن کيس سنڌي مڪيندا هئا، تڏهن مهر ۽ لاڏا چوڻي پوءِ سنڌي مڪاڻيندو هو. ڪاڏو بلڪل سادو ڪاٽيندو هو. دل ۾ ڏاڍو نيس هوندو هوس. چابورن تي ڏاڍي ڪهل ڪندو هو. وڏائي اصل ڪانه هوندي هيس. شڪل جو سهڻو، رنگ پڪيرو، بدن ۾ گوءَ پوري قد وارو هو. جڏهن ڪو سندس تلاش ۾ اڪرنڌو هو، ته بعضي ته آسانيءَ سان هٿ اچي ويندو هو، بعضي ته ڏس پوندو ويندو هو. ”اجهو اڳيان تو وڃي، هتان هاڻي نڪتو آهي“. پوءِ گهوڙو ڊوڙائي ڊوڙائي ٽڪهي پيو هو، ته به ساڳيو ڏس پوندو ويندو هو. باقي هٿ ڪولر ايندو هو.

سندس ڪراسون تمام گهڻيون مشهور آهن. درگاه جي اردگرد ٻارهن - ڪوهي ۾ پنجاهه سئ ورهين کان، مٿي عمر وارا هزارين ماڻهو، زالن مڙسين، سندس اڪئين ڏاڻ ڪراسن جا اڄ تائين گيت ڳائين ٿا. تپ وارن کي موچڙا هڻندو هو - جن جو انداز اڪثر ئي هوندو هو.

پهرائ

جنهن ٽيبل کي موچڙا هڻندو هو ته ان تي تب ٻڪڙم ڇڏي ويندو هو، ۽ وري وس لڳندي ان مائهو کي ٽپ نه ايندو هو.

(۱) مولوي صاحب حافظ حاجي عبدالرحمان پير، مدرسو مدرسو ٻريو جوڻيجو تعلقو ڪڪڙ، روايت ٿو ڪري ته ”اسان جي ڳوٺ گل پير تعلقي حوهيءَ ۾ پير ٽليل آيو، اسي هڪڙن ٻن ڀائرن کي گهڻي وقت کان ٿيڙ ٽپ ايندا هئا، ۽ ويچارا سڪي ڪاٺيون ئي پيا هئا، تن جي ماءُ گهر جي در تي ٿيبي پئي جو اتان پير صاحب اچڻو هو، جڏهن پير صاحب آيو، تڏهن مائيءَ حقيقت ڪيس، پير صاحب انهن ٻنهي ڀائرن کي ٿيبي ٽپي موچڙا هئا، جي نوبت ٿي پيا ۽ وري سڄيءَ عمر ۾ ٿيڙ ٽپ ڪرڻ آين.“

(۲) خدا بخش اڙو، ڳوٺ درمحمد، تعلقو ڪڪڙ، ڪپڙ پير، ويٺل ڳوٺ ٿڙي حاده شهبذ تعلقو جومي، وڏيرو آڏو خان، ويٺل ڳوٺ عبدالرحيم اڙو، تعلقو دادو، ۽ پيا ڪيترا مائهو روايت ٿا ڪن ته ڪيترا دفعا پير رکيل تار وهندڙ ناري خواجھ پيرچرڊ واھ مان هڪڙي ڪپر کان پٽي ڪپر لنگهي ويو، ته کيس پٽيءَ- پوڙ ٻائي مس آيو، اهي ۽ تمام مشهور ڳالهه آهي. (۳) ڳوٺ عبدالرحيم اڙو تعلقي دادو ۾ باغ اڙو جو پٽ امام بخش بيمار ٿي پيو، طبيبن ۽ حڪيمن ان کي لاعلاج ڪري ڇڏيو، باغ اڇي پير رکيل کي چيو ته ”چالين، دعا ڪيو ته الله سائين مون کي هڪڙو ڪٺو ڏئي“؛ پير صاحب هن سان گڏجي سندس گهر ويو، بيڪ ڪڍي امام بخش کي وات ۾ وڌائين، ۽ چيائين ته ”اها ٿينگڻو اٿي ننگ ڏي“؛ باغ کي چيائين ته ”الله سائين تهجي ڪٺي مان ڪڇ ڪڍو.“ ٿينگڻو انهيءَ ئي ڏينهن چڱو ڀلو ٿي پيو، پوءِ هميشه پير صاحب وٽ گهڻو ويندو هو، ۽ پير صاحب به کيس ڏاڍو ڀائيندو ۽ دعائون ڪندو هو اهو چوڪرو امام بخش، ”ٿينگڻو“ جي نالي سان مشهور ٿي ويو، ۽ مائهو کيس اڄ تائين ”ٿينگڻو“ سڏيندا آهن، اڃا به زندهه آهي؛ عمر پنجاهه کن ورهيه ٿينديس؛ کيس ذه ٻڌت آهن، ۽ ڏاڍو سکيو-تابو مائهو آهي؛ عام خاص کيس عزت جي نگاهه سان ڏسندا آهن.

(۴) محمد ٻريل ٻري (ويٺل ڳوٺ ٻريا، تعلقو ڪڪڙ) جي روايت آهي ته ”مان جڏهن الڪريوي ٻوهندو هوس، تڏهن پنهنجن ٻين ٻن دوستن سان گڏ ٺوٺو ڪڍايو هوم، هو اسان جي گهر ٽنگيو پيو هو، پير صاحب اسان جي گهر آيو ۽ ٺوٺا ڏسي چيائين ته ”اها، هي صاحب آهي“ کيس چيو ويو ته ”قبلا، اوهان جي ننڍڙي سرڀد ٻريل ۽ ان جي سگهين جا ٺوٺا آهن“ ته چيائين ته ”هائو ابا هائو، هي وڏا صاحب آهن“ - آخر اهي مٿي ٺوٺا وارا مائهو، گزشتيد آهيو ٿيا!“

(۵) بيان دوست محمد جوڻيجو ٻانائي ۽ ٻيا ڪيترائي مائهو روايت ٿا ڪن ته ”پير صاحب پاٽ جي شهر ۾ سرڀدن ۾ تمام گهڻو ايندو هو. پاٽ جو هڪڙو قاضي صاحب، هو شريعت جو پابند ۽ بزرگ شخص هو (ان جو لالو راقم کان وڏي ويو آهي)، سو پير صاحب جي

مريدن کي چونڊو هون ۽ ”هن چري مست پر چا رکيو آهي؛ شريعت هي ڪا به پابندي ظاهر پر منحوس ڪانه ٿي ڏيڻي، هن ۾ ڪهڙي ڪرامت ۽ ولايت هوندي. هن جي پٺيان لڳي چو گمراه ٿيا آهيو؟“ انهيءَ قضي صاحب نسي ايترو قرب ٿيو، جو حضور، جن هن درٻار ۾ ويوا جڏهن نماز جو ٿايم ٿيو ۽ جماعت امار پڙهن لڳي، تڏهن قاضي صاحب کي هائي ڪونهيو ٿي جو وضو ڪري نماز پڙهي. ڏاڍو پريشان ٿيو، ته ڪير رکيل آهي جي انهن مان ورتس ۽ چيائينس ته ”قاضي، هل ته توکي بنا وضوءَ نماز پڙهائين“ ۽ گڏجي وڃن جماعت سان نماز پڙهائون. وري جڏهن بات جي شهر ۾ پير رکيل آيو، ته قاضي صاحب به زيارت ۽ ملاقات لاءِ آيو. پير صاحب قاضيءَ کي پاڻ ڏانهن ايندو ڏسي چيو ته ”اوهان جو حال ته برابر اهو آهي جو ماڻهو امان ۾ شريعت جي ظاهري پابندي ڪرڻ ۽ ڏسڻ، ۽ تو جهڙي شريعت جي پابند کي به نه بنا وضوءَ نماز پڙهائي ڇڏين.“ قاضي ٻيڻ تي ڪري چيو ته ”قبلا، مون تي وڏو احسان آهي، تون پيشڪ الله جو ٻيڙو ٻانهو، ولايت ۽ ڪرامت جو صاحب آهين.“

(۶) پير رکيل هڪڙو لاطيع درويش هو کيس جيڪو به انداوو سڏيو هو، سو اڪثر پير ڪري مڏي دوم - پير ڪري مڏي اول جي پوئي - يا اوسگ پير پڙديءَ کي ڏيئي ڇڏيندو هو؛ هڪڙن کن وٺي ٻين کي ڏيئي ڇڏيندو هو. عدن وٽان پتاشا تمام گهڻا ملندا هئس جي لٽين ٻارن ۾ ورهائي ڇڏيندو هو؛ يا انهن مان شريعت ٺهرائي، ماڻهن کي پياريندو هو. ٻن مال ملڪيت گڏ ڪونه ڪيائين؛ نه زمين ورتائين، نه وري ڪا جاءِ حڪم ٺهرائين. پنهنجي ڳوٺ ۾ هڪڙو ڪوه ڪٿائين؛ جڏهن ڪوه لاءِ سرون ٻڄي راس ٿيون، چٽڪ تيار ٿيو، جنهن کي منڍي مڪي، ڳانا ۽ سور ٻڌي، ڪڏي ۾ لاهڻ لاءِ تيار ڪيائون. دهر شرنايون پيون وڃن، سرهد ۽ معتقد زالن مؤمنن اچي ڪٿا ٿيا، شهرن ۽ لاڏن جو اچي ڏسڻ، تنهن ڏهن پير خيالي وڏو اچي ناراض ٿيو ته ”ڪوٽ ڪٿائڻ به هڪڙي پئي مراد آهي هن موقعي تي عزيزن فريبن ۽ ريلائن جي هڪدمار مخدوم پير سوائي سائين درس وري کي دعوت نه ڏني وئي آهي، سي ضرور دل ۾ ڏک ڪندا.“ ماڻهن انهيءَ حقيقت کان پير رکيل کي واقف ڪيو، جنهن هڪدم چيو ته ”اها، آهي به ابتدا ۽ ضرور ابتدا؛ جهڙائي آهي نه ابتدا، تيستائين چٽڪ ڪٽي ۾ ڪوه ٺهرائبو.“ پاڻ پير خياليءَ اول کي اچي روڊو چيائين ته ”سائين، مخدوم پير سوائي سائين ۽ مٿ سائيت جيئي ابتدا ۽ انهن جي اچڻ کان اڳ چٽڪ ڪٽي ۾ ڪوه ٺهرائبو، مون کي اها ڳڻ آهي ٿي آهي.“ ان چوس ته ”مست! انهن کي ڪهڙي خبر، آهي ڪيئن ابتدا؟“ جواب ڏنائين ته ”قبلا، اچي ٿا اچن، ۽ ضرور ابتدا، آخر ڪلاڪ کن من گذريو، ته مخدوم پير سوائي سائين ۽ ٻيا ريلائي پير گهوڙن تي ڏٺب ڪري اچي هڪٿا، جن چيو ته ”اڄ صالح پور تعلقي موري ۾ سڀ قدرتي اوچتا اچي گڏ ٿياسين، ڳالهين ڪندي ڳالهه ٺڪتي ته اڄ سڀئي پير گڏ به ٿيا آهيون، پير خيالي ۽ پير رکيل وارن سان هلي ملي

۱. چون ته ڏاڏو چڱو، جو ملتي گهڻو وقت گذري ويو آهي؛ اهڙي ڪشش ٿي، جو يڪدم تياري ڪري، گهوڙا تهر ڪري، پٺن ٿي، ٽن چئن ڪلاڪن ۾ اچي هت رسيا آهيون. ”گهوڙا ۽ گهر، ڏور جو ٿو پڄين ولها“ - ست اٺ ڪوھ ٻنڌ پٺن گهوڙن جي آڏو ڪهڙي ڪلهه آهي؟ مهمان ۽ ميزبان ڏاڏو خوش ٿيا. چٽڪ ڪڏي ۾ لاڻو ويو، ۽ پوءِ گهر تيار آيو. سمورو ڪم ۽ خرچ پڪو مريدن ڪيو. ٻي پنهنجي ڳوٺ ۾ جامع مسجد نهايت شاندار پنج-قبائين ٺهرائي هئائين، جا پنج جهه سال ٿيندا ته شهيد ٿي پئي، ۽ ان کي وري ٻي ڪريهڙي دوم (منهن جي والد سڳوري) تيار ڪرايو.

(۷) هڪڙي سال ڪاڇي ۾ اچي جوئر و سوڪ ٿي؛ مريد کيس دعا لاءِ وٺي ويا؛ جوئر گهمندو وٺي، ۽ چونڊو وٺي ته ”اها، هيٺان هاڻي شان آڻ“، سڀ پنهنجي ”- ٿيو ٿين، ڪاٺي کي چڪ ڏئي ٻئيندا هئا ته هاڙن ۾ آلي ڪپ لڳي پئي هوندي هئي.

(۸) ٻئي دنهي وري ڪڪڙ تعلقي ۾ پوري ڪي ۽ جي ڀرسان، سارنگ چانڊي جي اردگرد، هاڻي جي ڪميءَ سبب جواريون سوڪ ٿي پيون؛ ٻي صاحب جن کي دعا لاءِ وٺي ويا، جوئر گهمندي گهمندي، وٺي ”پڇا پڇا“ ڪيائين؛ نڪو آسمان ۾ جهڙو، نڪو ڪڪر-جهٽ پنڪ ۾ آسمان ڪڪرن مان ملجي ويو، ۽ ڏاڏو مينهن آڻيو؛ فصلن کي هاڻي اچي ويو، جواريون رائيٽ ٻي تيار ٿيون.

(۹) ٻي ڪريهڙي اول جي ٻوٽي ٻي ڪريهڙي دوم (منهنجي والد سڳوري) کي وڏن جي لالي جي ادب کان ٿالو وٺي ڪونه سڏيندو هو؛ کيس ”نڌڙو ٺينگر“ ڪري سڏيندو هو؛ ۽ ڏاڏيون دعائون ڪندو هوس. چونڊو هو ته ”اها، لنڊاري ٺينگر کي هڪڙو پٽ ڄمندو، ته ٿالو رکنداسون ٻي شاه محمد؛ ٻيو پٽ ڄمندس، ته ٿالو رکنداسون ٻي علي محمد؛ ۽ ٽيون پٽ به ڄمندس.“ ٻي، ٽئين جو ٿالو ٻڌڻ اڳواٽ ڪونه رکيائين. ان وقت ٻي رڳو ٻي اول به حيات هو. هاڻي ساڻين ڪي ٻه پٽ ٻي شاه محمد، منهنجو وڏو ڀاءُ، ٻي رکيل ساڻين ڪي حياتي ۽ ٻي ڄائو، ۽ مان (ٻي علي محمد) ٻي رکيل جي وفات کان پوءِ ساڳئي ئي سال ڄائو؛ وري جڏهن ٻي رڳو ٻي اول وفات ڪئي، ته ان کان پوءِ ساڳئي ئي سال اسان کي ٽيون پٽ به ڄائو، جنهن جو ٿالو ٻي رڳو ٻي دوم رکيو ويو؛ پوءِ ماڻهن اندازو اهو لڳايو ته ٽئين پٽ جو ٿالو ٻي رکيل انهيءَ ڪري نه ٻڌائيندو هو، جو ٻي ساڻي اول زندهه ويٺو هو.

(۱۰) سندس دعا ۽ ڪلام سان، لونگ فقير ٻوڏيءَ کي پنج پٽ ڄاوا؛ ميان دوست محمد جوئيچي هاڻي کي پنج پٽ ڄاوا؛ ريس وٺي محمد خان چانڊي (لڏان وارو) کي ٻه پٽ - محمد وارث ۽ صحبت خان ڄاوا.

اهڙيءَ ريت، ڪئين مثال آهن، طوائف ٿان وڌيڪ بڪراين جو بيان ٿيو لکجي. سندس دل وارا طالب-شامون فقير هڏو جبر جيءَ وارو، سٺ ڌنراج مل ڪائين وارو، لونگ فقير ٻوڏي ڪڪڙ وارو، ميان دوست محمد ۽ ميان فيض محمد جوئيچا پٽ وارا، احمد

موجي غازبخان جي ڳوٺ وارو، وڏيرو وورو ڪاهه، ڪاهين وارو، ڪاڻي سربحر چڪڻ وارو،
 ٻڌو حوٽيجو پٺي وارو، حامي، اڇي، داوڊ جي ڪوٽ وارو، ۽ ٻيا ڪي هائڊا هئا، هن وقت
 گهڻو رهندو هو، هاڻي مريدن ۽ سندن جو شمار ۽ انداز ڪهڙو هو، جي اڄ سڌو سڌو
 درگاه جا ٻانڌ ٻڌو آهن. ٿورن مان فقط بيان فيض محمد جهڙيجو ۽ ڪاڻي سڌو سڌو رهندو آهي.

هاڻ شادي ڪانه ڪئي هئائين، ۽ جيتري سڀي هو، امر عمر ۽ جذبن ٻهه، تنهن ٻڌن
 نولگ فقير برديءَ وٽ ڪڪڙ ۾ رهيل هو، سان عرب ۽ مريد ٽيس ڏهائيءَ ۾ رهندو هو.
 ڳوٺ ڪڏي آيا. بهرپائين اچڻ کان انڪار ڪيو هئائين، پر جڏهن کيس عرض ڪيو ته،
 حالت ضعیف آهي، سادا هن جهان مان سفر پورو ٿيڻ وارو هجي، ان ڪري ٻههه ڪن
 ۾ هڻڻ بهتر آهي، ٻڌن صبر ڪري ڪڏي اڪيون ٻوٽيائين. سندس وفات جي تاريخ ۱۹۰۰ء
 آهي. وفات جو سال سڄي ڄاڻايو ويو آهي. سندس رحلت جو ٻڪريءَ طرح سال چئي نٿو سگهجي،
 هو حاويلين لارڻ جي ڪري اڳيون سمورو دفتر سڙي ويل آهي. سندس آرام واري نيت ۽
 ٻيون سندس هٿن جون ڪي شيون هن وقت تائين سون وٽ موجود آهن. سندس رحلت ڪن
 ٻهه سنت ٿي شامون فقير هندوءَ کي حڪم ٿيو ته، 'اچي مجاور ٿي' هن مجاوريءَ جا فرض
 نه هاتيءَ دل و جان سان بجا آندا، ۽ سڄي عمر درگاه تي درگاه جي خدمت ۾ گذاري، هو
 ۱۹۴۲ع ۾ گذاري ويو.

ٻه صاحب جي وفات کان وٺي اڄ تائين سندس درگاه تي هر سال تاريخ ۲۰، ۲۸ ۽
 ۲۹ محرم مهيني جي ٽي ڏينهن وڏو ميلو لڳندو آهي، جنهن ۾ تمام وڏي خلق ٻنڌي آهي.
 واپار جو ڏاڍو هلندو آهي. نئي ڏينهن، ملاڪڙو لڳندو آهي، جنهن ۾ سڌو سڌو مشهور
 پهتوان ايندا آهن. هڪڙي پاسي عالم ۽ حافظ قرآن شريف جا ختما ڪيندا آهن، ٻئي پاسي سڄي
 حوش لعل سان ٻيا غزلخواني ڪندا آهن، ٽئين پاسي صوفي فقير پڪتارا ۽ چيربون وڃو ۽
 نجدا ۽ گائيندا آهن، ته چوٿين پاسي وري ڪچريون ۽ ٽاپڻو ٻيا مجرو پريندا آهن. نئي شهر
 صبح جو ڏهن شرندين ۽ لمارن تي ٻڌ ۽ ڏمال لڳندي آهي، جتي فقير بھون ٿا وڃي
 بچندا آهن؛ مطلب ته سڌو سڌو ٻيا وڏا ميلا لڳندا آهن، تنهن ۾ سڄي وڏي پيچي
 تي لڳندو آهي. ميلي کان سواءِ هر ڪنهن مهيني ۾ ۱۰-۱۵ مهرون-سومار به لڳندو آهي،
 جنهن تي ٻن ڊاگهه لالچ، شعلين جي غزلخواني ۽ ڏمالوان جي روح مندي آهي. سڌي سارن
 جا فڪار پنهنجي فن جو مظاهرو ڪندا آهن، ڪن روائن ۽ سوانهي ايندا آهن، ان کان سواءِ
 ٻارهوني درگاه تي رنگ لڳو پيو آهي. جهڙين شڪن جا ٻڌل، زوانن ۽ سوانن جي
 آندڙت هميشه چالو آهي.

درگاه تي ڌارانداز ڪانن واري سڄي ٺهي ٺاهيل آهي ٻه صاحب جي مزار تي ٻڪو
 پيل هوندو هو. ۱۹۰۱ع ۾ سيد ڪمال شاهه لاهوريءَ ارضيءَ واري ۽ منهنجي هڪوشن سان

سوڌر ٿيو، جو ۱۹۳۲ع واريءَ ٻوڏ ۾ شھيد ٿي پيو، وھيل ڪھيل پٽيون ۱۹۵۶ع جي يوجات
 ۽ ٻوڏ ۾ زبون ٿي پھي پيون آھن. مسافرن جي رھڻ جا مڪان ۽ درگاھ جي ننڍڙي مسجد
 ۱۹۵۰ع جي ٻوڏ ۾ صدمي ويا مٽيا، جن صھون ۽ مردن وري ٺھرايا هئا، پر اھي بہ
 ۱۹۵۰ع جي ٻوڏ ۾ وري ٻوڏي ٺاھي ڇڏيا آھن. ھيتر وري بہ مردن ۽ معتقدن کي
 مڪين ۽ ننڍڙي مسجد ٺھرائڻ جو خيال ۽ تيارِي آھي، جن اسيد تہ جلد ئي ٺھي واس ٿيندا.
 سرر مارڪي تي سوڪڙي ٺھرائڻ لاءِ، معدوم المغدومين پير محمد زمان صاحب السوئي،
 جده نشين درگاھ عوث الحق معدوم نوح عليه الرحمة، هالن واري، حڪم ڪرڻ فرمايو
 ھي، ۽ ٻن بہ بہ تعميرات ۾ مدد ڪرڻ جو واعدو ڪرڻ فرمايو آھي. هن وقت درگاھ جو
 جده نشين مان ۵۰۰ مالپاني مھلي ۽ ماھ پھرين - سومار کي دستور موجب ڇانو رکيو اچي ٿو.

پير حاجي نظر محمد شاه جيلاني

جانب پير حاجي نظر محمد شاه، ولد پير چنل شاه، ولد پير نور محمد شاه، ولد پير نظر محمد شاه، سن ۱۳۰۷ھ ۾، ڳوٺ ”ناسري“ (تعلقو سکرند، ضلعو لوابشاه) ۾ ڄائو ۽ سندس گهڻو عرصو ڳوٺ ناسري ۾ رهڻ ٿيو. ۱۹۲۸ع ۾، ڳوٺ ناسريءَ کي درياھ ٻانڀ سبب، انهيءَ ڳوٺ کان اوڀر طرف، بچاء-بند جي اندر، ڳوٺ چئن شاه لڳ ٻنهنجو ڳوٺ ٻڌرائي رهڻ لڳا. اهو ”ڳوٺ پير نظر محمد شاه“ اڄ تائين موجود آهي. هاڻ انهيءَ ڳوٺ جي ڀرسان دفن ٿيل آهن.

هاڻ ننڍي هوندي ملا محمد ابراهيم ڏوانڪري (ويٺل عامري) وٽ قرآن مجيد پڙهائون، جنهنڪري لکي پڙهي سگهندا هئا. شاه صاحب جن جڏهن سورهن سالن جا ٿيا، ته سندن والد وفات ڪئي؛ پوءِ اسم-ذاتي جي حاصل ڪرڻ لاءِ ديس ڇڏي ڀرديس روانا ٿي ويا. سنڌ ۾ ڪيتريون ئي زيارتگاهون ڏسندو گهمندو جستجو ڪندو، ’شيخ پرڪشي‘ (ضلعو حيدرآباد) جي اتر ۾ مڪان درگاه ”ٻوڇڙائي“ تي پهتو، جتي بزرگ مخدوم عبدالحميد ڪانيار جي گادي نشين سيد محمد علي شاه جي خدمت ۾ حاضر رهيو. ٻوڇڙائي درگاه شيخ پرڪشي کان ٻه ميل اتر طرف آهي، جتي درگاه جي گادي نشين الحاج سيد محمد علي شاه جن، پير نظر محمد شاه جيلانيءَ کي، حق جو طالب سڃاڻي، پنهنجي محبت ۾ محو ڪري، ذات ٻاڪ جي اسم اعظم ڏيڻ سان سرفراز ڪيو. اهڙيءَ ريت، پنهنجي مرشد سگوري جي حضور ۾ حاضر رهي، جهد ۽ تڪليفون ڪري، ڪمال درجو حاصل ڪيائين.

جڏهن مرشد پير حاجي محمد علي شاه جن برقمو مٽايو، تڏهن پير حاجي نصر محمد شاه ويٺائو ٿي لکيءَ ۾ حضرت شاه صدر رحمت الله عليه جي درگاه تي ويهي ڏڪر ۽ نڪر ۾ محو رهيو. هر هڪ جمعي رات، مشڪلات خواه مرض ۾ مبتلا ٿول، ته ٻه اچي جماعت سان صلوات سگوري ۽ ڏڪر ڏاني جي محبت ۾ مائل ٿي، هر طرح جي فائدي کان فيصاياب ٿيندا رهيا. کين حضرت شاه صدر رحمت جي روضي شريف جي اڳيان مسجد شريف ٺهرائڻ جو شوق ٿيو، تنهنڪري هاڻ ملتان مان ڪاريگر گهرائي موجوده مسجد شريف ۽ درگاه جو ٻاهريون دروازو تيار ڪرايو. هاڻ پخاليءَ هتان ميل ٻه پنڌ تان درگاه شريف تي ٻائي پرائي،

غريب غربا مريض مسافرن جي رهائش ۽ کاڌي خوراڪ وغيره لاءِ خاص خدمتگار موجود ۽ مڻها ڪري رات جو جانبدار هلائي، ڪلامه توحيد جي تنوار سان، اندر اوجارهندڙ آلاپن سان، شاه سائينءَ جي سپرد ڪري، ڏينهن جو غرباءَ ۽ فقراءَ جي ڪاٺي ڪاٺي ۾ مست رهيا؛ جنهنڪري گهڻا ٻارگاهه جي گلڙن، ”جماعت“ جون مڪڙيون سرڪڻ سبب، شاه صدر عليه الرحمه جي لوجوان ۽ نواهاڻ ننڍن کي اچي دل مبارڪ تي اهو وهر وٺو ته مبادا اهو جيلالي جوان (حاجي نظر محمد شاه) اسان جي ڏاڏا سائينءَ تي هميشه لاءِ قنصو ڪري، تنهنڪري هن درويش ۽ غربا جي دٻين جي سوداگر، اهو سُر سمجهي، سواءِ سبب جي، پنهنجو سمورو فقاء وارو لڏو ساڻ کڻي، وطن واصل ٿيو. اندر ۾ اهائي آس ته ڪنهن جي دل نه رنجائجي.

تنهن کان پوءِ، پاڻ حضرت مخدوم نوح رحه جي درگاهه تي جماعت سميت ايندا رهيا، ۽ الاهي عشق ۾ دنيا کي ترڪ ڪري، عبرت جي مڪان کي لوجي لڏائون. سندن سدائين پاڻري پست تي هوندي هئي. هن درگاهه تي ڪيل خدمت ۾، مخدوم غلام حيدر سندن سهڻيءَ صورت تي موهجي پيا.

آخر درگاهه شريف قلندر شهباز رحه جي سجاده نشين سردار ولي محمد شاه صاحب، لکي شاه صدر رحه جو سرمهز ٿيل غنچو، ذرا موسم سرديءَ ڪري ڪوماهل پئي، پير حاجي نظر محمد شاه جن ڏانهن حضرات لڪياري سادات جو وفد (جناب حاجي قادر بخش شاه، حاجي غلام عباس شاه صاحب ۽ سيد جتندل شاه صاحب) دوباره درگاهه شريف تي آڻڻ لاءِ موڪليو، جن کيس آڻي لکي شريف ۾ ميان غازيخان جي اوتاري ۾ رهايو.

ننگر خالي لاءِ، رسول بخش فقير، جانبدار پيئي، مسافرن جي خدمت ڪري، ذڪر تي ۽ مشغول آهي: اهر ننگر خالي جو سنڀاليندڙ، سچو سُڪي ۽ هلڻ چلڻ کان عاجز ٿي، ڪنوسي داخل هو، جو پير صاحب جي دعا سان هاڻي پاڻي پري، کاڌو رڌي ۽ پچائي پيئي، مسافرن جي خدمت ڪرڻ سان، اڄ اولياءَ صاحب جي درگاهه جو خادم ۽ موجود آهي، جنهن جي دعا ۾ الاهي درگاهه ۾ مستجاب آهي. (ٺاٺيءَ لاءِ درگاهه لکي شاه صدر عليه الرحمه تي ذڪر سگهجي ٿو).

شاه صاحب موصوف جي حياتيءَ جو سمورو وقت ۽ زمانو، سڄي وارن جي محفل ۽ مجلس ۾ گذريو. همدرد اهو لکڻ هوندو هو ته نفس اماره کي تابود ڪجي. هڪ زماني، عسوي وٽان لکهندي، سندن سر ۾ چيو ته ”سائين، اوهان تي خدا جي ايتري نوازش آهي جو جيڪر نظر ڪريو ته هي جو ڪوٽ لک (آبر طرف) مٿيءَ جو سڙو آهي، سو به هوندو سولو ٿي پوي“ جواب ۾ چيائون ته ”مٿيءَ جو سڙو سولو ڪرڻ يا درياءَ مان چيٽرا پٽلا هٿ سان وٺڻ واري کي پير نه چئبو، پر پير آهڙو آهي، جو پنهنجي نفس زائن کي ماري مارت ڪري، رت ماس خدا تعاليٰ جي عشق ۽ ياد ۾ سُڪائي“. مگر، اڄ تڏ تڏاڪا جا طالب گهڻا آهن،

هر حق جو طالب ڪو ڪو: جو مٿي دل جهاري، سڀئي عاشق الله تعاليٰ جل جلاله جو آهي.
سبحو ته اهڙو عاشق هو، جو پنسو ۽ مال نه بچاءُ خود، پر جڏي هن ڪهڙا به خيرات
ڪرڻ کان ڪين گسندو هو.

سندن مرشد سڪورن جي درگاه تي پير غلام حسين شاه صاحب ”موجوده“ جي دستاربنديءَ
کان پوءِ ته هر طرح خدمت ڪرڻ لاءِ ڪم ڪشي، مانجهي مرد، ميدان ۾ لڙواري ٿي، ان
درگاه شريف، مسجد شريف ۽ ٻين جاين تي تعمير ڪرائڻ ۾ مشغول رهيا، ۽ صبح شام،
رات ڏينهن، قلب کي ٻرين جي قات ساهه پيساهه، قلبي ذڪر سان ذوق ۽ شوق زياده هون،
۽ ساري فترا جماعت جو چنار، اندر اوجار سيلاني، سدائين سفر ۾ گذاريندو هو.

سندن همعصر حضرات مان هيڏيان صاحب قابل ذڪر آهن: سيد ولي محمد شاه، سجاده نشين
درگاه قلندر شهباز رح: مخدوم مولوي حيدر صاحب مرحوم: طالب الموليٰ جناب مخدوم
محمد زمان (ان وقت ننڍا هئا، مگر سائنس مجلس ڪندڙ هئا): سيد قاضي محمد ابراهيم شاه صاحب
۽ سندن پيءُ حاجي محمود شاه (حيدرآباد جا قاضي صاحب): پير غلام حسين شاه صاحب
درگاه پوچڙائي: سيد الحاج ميران محمد شاه صاحب: ۽ سيد غلام مرتضيٰ شاه صاحب: وغيره.
مطلب ته سندس ساريءَ سنڌ اندر هر هنڌ هڪڪار هئي، پاڪ اڄ تائين عربستان اندر پڻ سندس
فرزند ارجمند ۽ خليفه احمد ٽولاريءَ خواه ساداتن جي آمد رفت ۽ سندس معتقدن سان هن
گنايت جاري آهي.

سندن وفات تاريخ ۲۹ جمادي الثاني سن ۱۳۷۰ھ، چنڇر رات، ٽيهڪ ورهن جي عمر
۾، پنهنجي گوت ۾ ٿي، جو تعلقي سڪرنڊ ضلعي لوابشاهه ۾ آهي. سندن مزار پڻ ان گوت
جي ڀرسان آهي.

ڪارناما: هن ڪامل درويش، مرشد صاحب، فيض بشارت، جي وطن پهچڻ تي وٽس
هڪ عورت دالهن آئي ته ”منهنجو مڙس مجازي عشق ۾ اهڙو غلطان آهي، جو ان کي
نه ڏينهن ٻن ۾ مخالف ڌر، جان جو نقصان ڪري وجهن، جنهن کي دعا ڪريو ته خدا
صاحب هدايت بخشيس.“ قدرتاً اهو مرد (ذات جو لاکو)، ٻئي ڏينهن، عشق جي انڌي
گهوڙي تي هسوار، ٽاڪي جي سلوار، اٽي جي ريشمي لولڪي، زريءَ سان چٽي ۽ پو،
شاه صاحب جي اوتاري وٽان اچي لالڪه هائو ٿيو. سندس دل ۾ آيو ته پير لطم محمد شاه ويٺو آهي،
چو ته ٻين ٻولندو وڃان. اس، لاڏي احمد جو پير صاحب جي سل لاءِ اچڻ، ۽ درويش
ڪامل جو توجهه ڪرڻ... پوءِ ته زمين تي ڪڪڙ کڻي سڀر وجهڻ وقت چئن ٽڪڙو لڳندو
آهي، تن سڌس ٽڪڙن ۾ ٽڪڙو ۽ جان ۾ جولان جاڳو، جو ڪلاڪ ڪن هليو. تنهن کان
پوءِ جڏهن سامت ۾ آيو، بلڏهن آئي پير صاحب جو حضور ۾ حاضر ٿي، اڳيان اچي، مولا
سائين جي محبت ۾ محو ٿي ويو. ڪاڏي ويا ويس وڳا: عشق مجازيءَ مان ليري عشق
حقيقي اهڙو حاصل ٿيو، جو کڻي جي کوڙ، پير اڪهالا ۽ ٻانهن جهڙي پير جي ٿلهي لٽ ڪلهي

تي ڪٿي، ڪلمه توحيد ۽ حياتي خواهه مادي وارن بزرگن جي محفل ۽ مجلس لاءِ حيران
برهان، باقي وقت حياتيءَ جو خدا تعاليٰ جي خوف کان سهي آرام نه ڪيائين؛ پڻ عشق
جي آتش جا آوار آچاريندو، ڪلمه توحيد جي برڪت سان ڪافرن ۽ ڪٽن جون مثل دليون
جياريندو، شاد ۽ آباد ڪندو رهيو.

منهنجي شاگرديءَ جي زماني ۾، هڪ دلعي، ڪنهن سادات جي چورن تي، دڪر
توحيد جو ڪندي، منهنجي استاد ڪيمچند نالي، سندس ذڪر ٻڌي، کيس اهڙو ته بدن ۾
لرڙو اچي ويو، جو ان سڀ کي چيائين ته ”هاڻي بند ڪرائينس!“ جنهن تي مڌڪور سيد ورائيو
ته هي منهنجي مرضيءَ سان بند ڪندو، نه ڪنهن ٻئي جي چوڻ سان، ان کان پوءِ استاد
ڪيمچند جيترو وقت حيات هو، سو پير صاحب جي خدمت، صداقت ۽ رات جو جاڳڻ سان گذاريائين.
مٿين احمد لاکي لاءِ ڪنهن ٻئي فقير، پير صاحب پاڳاري کان دعا گهري؛ جواب ۾
فرمايائون ته ”کيس پير صاحب ڪٿي جي گوڏ ٻڌائي آهي، جا امانت وٺس قائم رهندي.“
سندس پٽ گلن لاکو به اهڙو ئي درويش فقير، محبت وارو ٿي گذريو آهي.

حاجي مولائي درس فقير تي، ڪنهن شخص دشمنيءَ سبب، برٽس مان بلوچستان ۾
گهس ڪرائي، ڇهه مهينا دربدر خاڪ ۾، بيروزگار ۽ ذليل ڪرايو، جنهن لاءِ سندس عزيز
خویش خراج ڪري ڏاڍي ڪوشش ڪئي، مگر وري به ڪين. آخر، هن درويش جي
دعا ۽ خدا تعاليٰ جي عنايت سان، هڪ هفتي اندر ئي، هڪ مرد مولا جو، بلوچستان جو رهائو،
سندس ضامن ٻئي، جند آزاد ڪرائي. حاڪم پڻ فرماديءَ تي ڏنڊ ڪري، کيس آڇو ڪري،
وري ساڳيو روزگار لوڪري بهال ڪيو؛ جنهن جي آزاد ٿيڻ تي هي لفظ لکيا: ”ڪن
گريبان ڪيڏانهن وڃان، ڪولهي منهنجو وس؛ جڏهن ڏاهي ڏٺو ڏس، ته ويڃ وري آيا!“
محمد اسماعيل جوئي کي اولاد پوندو ئي ڪونه هو؛ پير صاحب جي دعا سان، خدا سڀي
مٿس راضي ٿي کيس ڇڳي الداز ۾ صالح اولاد عطا ڪيو آهي.

هڪ ڪوڙه جو بيمار سوالي وٽس آيو، جنهن کي چيائين ته ”وڃي ڏين جون پاڙو پٽائي
ڪاڙهي پيءُ، اهو هفتي کن علاج سان تندرست ٿيو. مخدوم در محمد خان رٿا ۾،
سڀ انسپيڪٽر پوليس بوبڪ جي کي اولاد ڪونه هو، جنهن کي پيريءَ جي زماني ۾ ڪجهه
علاج ۽ پنهنجي دعا جي اثر سان سرفراز ڪيائين، جو سندس اولاد ”مخدوم عبدالرحمان“
اڄ تائين قائم آهي.

هن درويش وٽ هندن جي ڪوڙين دعوائن سان دربدر ٿيل، ڊڪريون جاري ٿيڻ
۽ ڪوڙن ڪيسن ۾ مبتلا ٿيل جوابدار، قدر بوسي ڪرڻ سان، آزاد ٿي نماز صلوات کي
هڪ ڪري، آئينده آخرت لاءِ سوغات سهڻو ڪري رهيا.

مطلب ته اڄوڪي وقت ۾ اهڙو هادي رهنا حروي ڪوڏن ۽ ٻڌن ۾ ايندو،
جو سڀڪنهن صحبت واري لاءِ دل جو سوداگر هو، ۽ نه دنيا ڦاٽي جو طالبو. هر هڪ مريد
خادم محنتيءَ کي سندس درجي مطابق پنهنجي هنن سان ماني ڪارائڻ، ۽ پنهنجي فقراءَ جي
پنهنجي درگاهه تي پاڻ خدمت ڪندو رهيو.

خليفو محمد خان جمالي

اسان جي سنڌ - ڪورويءَ ڪيترن ئي بزرگن، شاعرن، سگهوڙن ۽ سالڪن تي چم ٿو
 آهي، جن مان جناب مرحوم خليفو محمد خان، ولد غلام محمد خان، ولد مراد علي خان، ولد
 درمحمد خان، ولد مهر علي خان جمالي بلوچ هڪ سچو سالڪ، عالم، درويش ۽ شاعر ٿي
 گذريو آهي. خليفو صاحب، تاريخ ۵ حمادي الاول سن ۱۲۷۴ هجريءَ ۾، ڳوٺ ميوڙي خان
 جمالي تعلقي سکر ۾ ضلعي لوارشاھ ۾ ڄائو. کيس ننڍي هوندي کان پڙهڻ جو گهڻو شوق
 هوندو هو، مگر جيئن ته ان وقت ڳوٺن ۾ مدرسا ٻري ٻري هوندا هئا، ۽ تعليم حاصل
 ڪرڻ ۾ ڪئين مشڪلاتون درپيش هيون، تنهنڪري سندس مائٽن کيس مال چارڻ تي ڇڏيو.
 هڪ ڀيري سندس ڳوٺ ۾ حضرت پير صاحب جناب رشيد الدين شاھ جهنڊي وارو تشریف فرما
 ٿيا. خليفو محمد خان به ٻين چوڪرن سان گڏجي پير صاحب جي زيارت لاءِ ويو، جنهن تي
 سندس والد کيس مال جهنگ ۾ ڇڏي اچڻ تي ڪاوڙ ڪئي، مگر پير صاحب هن خليفي صاحب
 جي نمائندگي ۽ لھڻائي ڏسي سندس والد کي روڪيو، ۽ کيس پڇيائين ته ڇا ڪيو. ان
 کان پوءِ جلد ئي خليفي صاحب کي ذهن ورهين جي عمر ۾ قاضي جان محمد جماليءَ وٽ،
 ڳوٺ ميان جان محمد جمالي تعلقي هالا جي مدرسي ۾، پارس۽ عربي تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ
 ڇڏيو ويو، جتي ڪچ عرصي پڙهڻ کان پوءِ مدرسي ”سلاڪانيار“ جي بزرگ ميان ولي محمد
 صاحب جن وٽ فيض حاصل ڪرڻ لاءِ ويو، جتان گهڻو ئي پڙايائين. پاڻ ٽنهن ورهين جي
 ڄمار ۾، پير صاحب رشيد الدين جن جي فقيريءَ جي واکاڻ ٻڌي، سندس زيارت لاءِ ڳوٺ
 ۾ جهنڊي ڏانهن روانو ٿيو. وٽ تي سندس دل ۾ اهو خيال آيو ته سندس مقرو ڪنهن
 موزون جاءِ تي هجي. جڏهن پير صاحب جن جي خدمت ۾ پهتو، تڏهن رواجي خوش خبر عايت
 کان پوءِ دواران گفتگو ۾ پير صاحب هن خليفي صاحب کي مخاطب ٿي چيو ته ”گهڻن ماڻهن
 جو خيال هوندو آهي ته سندن مقرو ڪنهن موچاريءَ جاءِ تي هجي، مگر اسان جو ارادو
 آهي ته اسان جي قبر عام رستي تي هجي، جتان ماڻهن جي اچ وڃ گهڻي هجي“ خليفو صاحب
 پنهنجي ارادي ظاهر ڪرڻ کان پوءِ پير صاحب جن جو جواب ٻڌي، سندس سر ٻڌو ۽
 اتان ئي خليفي جو لقب عطا ٿيس.

خليفو صاحب هو ڪنروني عرصو پير صاحب جي صحبت ۾ رهي ڪيڏو فيضياب ٿيو. ڪجهه وقت اتي رهڻ بعد، پنهنجي علم کي اسائن ۽ ٻين ۾ خدا جي خدمت ڪرڻ لاءِ، گروٽ علي بخش خان پٺاڻ تهنه هلا ۽ پاڻ به انهن اهورن جي ٻن هالن جو ڪم شروع ڪيائين. گچ مدت اتي تعليم ڏيڻ کان پوءِ، پنهنجي گروٽ "سوء حال حدوت" ۾ اچي مدرسو کوليائين. کيس خداوند ڪرم ظاهر المان جو علم عطا ڪيو هو، جيڪي ڪيترائي سندس پري پري کن تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ وٺس ايندا هئا. ست ستر شاگرد هميشه وٽس رهندا هئا. ان سخي سرد هو. ڪجهه ٽڪر زمين آباد ڪرائي، ان جي پيدائش ڪري ۽ مدرسي جي حوالي ڪندو هو. خليفو صاحب نهايت ئي بااحلاق ۽ شريعت جو پيروي ڪندڙ هو. ان ۾ حب يا بغض محض خدائي ڪمن لاءِ رکندو هو، ۽ سڄي زندگيءَ ۾ ڪنهن به ماديوي ساد شخصي ڪمن لاءِ دوستي يا دشمني نه رکيائين.

شروعات ۾ سندس طريقو "اقتبندي" هو، جو درگاه ملاڪاندر جي بزرگ وٺڻ ورتو هئائين؛ ۽ بعد ۾ سندس طريقو "قادري" هو، جو پنهنجي مرشد حضرت پير صاحب رشتيدار جهنڊي واري کان حاصل ڪيائين، ۽ پوءِ ٻي تائين سندس طريقو قادري رهيو. حبيب صاحب تياس پڻ گوان يا سندس راج ۾ ڪٿي به ڪن ڌرين جي پاڻ ۾ اثبت ٿيندي هئي، ته پاڻ هتي وڃي انهن جي ٺاه ڪرڻ جي ڪوشش ڪندو هو. خدا جي فضل سان اڪثر پنهنجي ارادي ۾ ڪامياب ٿيندو هو. جيڪڏهن اتان سان ڪا ڌر فيصلو کان ٺاهيندي هئي، ته پاڻ انهيءَ ڌر کي نصيحت ڪندو هو ته "پني ڪنهن جي چوڻ تي اوهان ٺهندا، ته اهو به اوهان جو سون تي احسان آهي، نه رڳو ايترو، پر هڪ دفعي سرڪاري ڪورٽ ۾ سندس وٽ ۽ پاڻ جي مڃاڻ ڌر سندس شاهدي وٺي. خليفي صاحب جي شاهدي ڏيڻ جي حالت ۾، سندس وٽ ۽ پاڻ مجرم ثابت ٿيا ئي، مگر پاڻ حق جي گواهي ڏيڻ ۾ ساهو به نه مڙيو، ۽ مستعزيت، پنهنجي صاحب جي سچائي ڏسي، سندس عزيزن کي معافي ڏني. پاڻ اهڙو نه رحمدل هو، جو هڪ ڀيري پنهنجي پوک تي ڪاس جي بند ڪرڻ لاءِ هڪڙو ڪروڙ ۽ ٻن ڪروڙ وٺي، تڏهن به ٿي پهتو، ته ڇا ڏسي جو ڪو شخص سندس ڪاما چوريءَ ۾ پيو ڪٽي، پاڻ ان کي ڏسي هڪڙيءَ ڪند ۾ لڪي ويٺو، ۽ جڏهن چور ڪاٺا کڻي ويو، تڏهن ظاهر ٿيو. شاگرد کائڻ انهيءَ جو سبب وڃي، تڏهن چيائين ته "جي اهو چور مون کي ڏسي ها، ته شرمسار ٿي ها، ۽ سندس دل لارڻ ٿي ها، ان لاءِ آئون اڪي ٻيٽس، ته ٻي هو پنهنجو مطلب پورو ڪري وڃي". مطلب ته انسانيت، سخاوت، سراءِ ۽ عاربت حاسن ٿي ڪن منجهس موجود هئا. خليفي صاحب جا هئا: لاهل ڪتاب گهڻا ٿيا، جن مان اهلانت جناب پير-اين جهنڊي واري جو، مسحيات جناب ابي ۽ پير صلي الله عليه وسلم، خطابت ۽ مولود سريف، غزل، ڪافيون، مناجات، لوليون وغيره، سڀاره جو جو رحمو ۽ نهير، توحيد نامو، ۽ ٻيا ڪيترائي ڪتاب هن وقت پير-اين جهنڊي واري جي ڪتابخاني ۾ موجود آهن.

سڌس شهرن مان نمولي طور مختصر شعر هيٺ ڏجن ٿا. شهرن ۾ تخلص ”حديق“ ڪم
اندو اٿس؛ ڪٿي پنهنجو نالو ”محمد“ ۾ ڄاڻايو اٿس، ته ڪٿي ”جمالي“ طاهر ڪيو اٿس.

ڪافي

مديني ملن جو آهي روح رايو،
سنير سات ويڙو، سهي ڪر تون سهيو.

- ۱- ڏاڍو ذوق زاري، هلي ڪر هجاري،
وتين جو ويڄاري، ٻري پير پايو.
- ۲- اکين کان هرين، ڇڏيو تاب ترين،
سدا منجهه سرين، چڱو رڻ چڻايو.
- ۳- روضي پاس روني، دغا ڇڏتون دولي،
شر ۽ شرڪ سڀوئي، ڪڍي ڪوڙ ڪايو.
- ۴- روضي پاس راحت، مدائن صلاحيت،
سکي سا ملاحيت، حرم ۾ هلايو.
- ۵- خالي ڪر، ”خليفا“، لعل ريءَ لطيفا،
ساري ڏس صحيفا، اندر پار آيو.

خطبو

(نمولي طور ابتدا ۽ انتها جون ڪجهه سٽون ڏجن ٿيون.)

ساراهيان سبحان ڪي،	هر دم صفت حنان ڪي،
مالڪ ملي منان ڪي،	وصفون وڌائيءَ جون وٽر.
موليٰ لبِي ان مان مڪا،	مرسل مڙشي جي هٿا،
داور ڏئيءَ سي سڀ ڏٺا،	السان آدم جا پسر.
محمد سٺو منار ٿيو،	امت سندنو آڌار ٿيو،
پاور پٽين پيار ٿيو،	اڳي گهرايو عرش پير.
فائق مٿي لهرقان ٿيو،	”امرون“ جو احسان ٿيو،
مجمع منجهس فرمان جو،	روزا نمازون حج ڪر.
ضايح ۾ ڪر تن مان ذرو،	ماتين متان دوزخ ترو،
ڏينهو ايندئي ڏاڍو ڳرو،	هٿڙا هٿدين هي حشر.

۱۰
 هي ٻند لاصح جي سٺو، دل گوش ۾ تنهن کي ڏٺو،
 ميو جنت چستون چٽو، حورون هزارين ڪٽين اٿرو.
 "محمد" چڱو ماڻهن چٽين، ڪهڙا ڪيڙا تون ڪرين،
 واڏو ڪٿان الهيءَ سٽين، بسعد گهڻا بهار تر.
 رحمت ڀريا تون راحين، اڪا الله العالمين،
 ڪرم مهورون مون ڏئي، جهڪي ٻڌيون جنهن جون پٿر،
 اميد رحمت ۾ رڪان، توڙي ڪنھن ڪڙور لڪان،
 لذت شفاعت جي چڪان، من ڪي ملان محبوب درا

بيت

ڏيرون چيس ڏور، ڪڇ پراڻون پٽ،
 جان روهي ڪنڀر رند، توک ٺهري وات ٿي.

لولي

(حليفي صاحب يا بياده ۽ حج ڪيا، ۽ مڪي شريف مان مديني منور ڏانهن ويندي
 جيڪي منزلون ڪيائين، تن جو احوال هن لوليءَ ۾ ظاهر ڪيو اٿس.)

اسم الله من هل تون ٻڌا، منهن رک مديني ڏي مندا،
 صلوات ڀلا تون گولا گندا، بسڪل گهڻي بهار تر.
 هل تون هلون محبوب ڏي، من جي مٿي مطلوب ڏي،
 موليٰ ان وڏي مقصود ڏي، سردار سڀني سرسار.
 ماءُ پيءُ ڪنڀا مشفق وڏو، عاصمين سندنو آهي آڏو،
 جيئڙو جنهن لاءِ جذو، سنگت ڪري تنهن سين سپر.
 منت خدا جي ئي گهڻي، ڪٿين ڪرم ڪيا قادر ڏئي،
 مڪي منجهان منزل ڪٿي، منهن رک مديني مالور.
 تڙتڙان لنگهيا تعظيم ڪان، عارف پڙهن عمرا جتان،
 راهي مديني ره ٿيا، جانب لڪي جنهن جاءِ در.
 صرف ۾ سهڻائي پڙهي، چالاڪ ڪر چستان چڙهي،
 ڪر قافلو لمدان ڪڙهي، جهاڳي لڪيون جهولا اٿر.
 مرطهران مان ڪري منزلن، وادي فاطمه جنهن کي چون،
 نديون ٺهرائي ڇيٽ وهن، عينون وڏيون ارشادور.

بيمر مناري جي هلي،
 هڙي نه ڪا آهي ڀلي،
 عارف اچو عيوضان تي،
 ترئون نڪي ته دل ٿئي،
 قرآن واديءَ ۾ ڪهي،
 صالح مڳوري وٽ سهي،
 آيا هلي اڪليمي ۾،
 برسن چڙيا پرديس ۾،
 ڪاهي رسون قديم ڪي،
 مڪتب پڙهي ته دل ٿئي،
 شيخ حامدي وٽ هلي،
 آهي سخا جنهن جي ڀلي،
 ڪليا مڻي ڪاهي رسون،
 پنهنجا پرين پارس پون،
 بيمر ستور تي منزل ڪري،
 برتان پرين لاهن پري،
 شيخ البير تي شل مان رسان،
 هوتن ڏسي هر دم هسان،
 صافرا منجهان ساهي ڪري،
 وارثولين من وري،
 وادي جديدان ۾ جڙي،
 معين ڪان دل نه مڙي،
 بيمر عباس تان بهرا لهي،
 روما مڻي ڪاهي ڪهي،
 پير شريف تي حاجي هلي،
 آهي جتي ڪوهڙو ڀلي،
 مجنون لنگهي مهرون ميان،
 شر شور ويو شاد جان.

فجر پوهو مهرون مهي،
 وائن منجهان واڌو ڪي،
 وڻن پاران مندا ڪوهڙا چئي،
 منزل ڪڏو موٽي مگر،
 بدوين منجهان بهرا لهي،
 قريون رسيا ڪئي ڪري،
 دلبر مندي سڀ ديس ۾،
 پنهنجا برادر ڪئين پري،
 لوري نديون آهن جتي،
 خرم خطاهي خوش سير،
 مهرون رسيا مڙهي مهي،
 خدمت ڪري خوش نام تو،
 رابو لنگهي رڻ ۾ هون،
 جهاڳي لڪيون جهولا اهو،
 ڪاهيو ادا ڪيچن ڪري،
 جان تون ڪئين سڪ جوئر،
 پنهنجا پرين پارس پان،
 شمعون پي تيان شادتر،
 هل تان هليون دوستن دري،
 حميرا منجهان هل هوت در،
 منگت مندي صحت پڙي،
 شڪرالا ڪئين شاديون شهر،
 مڙهي هلي منگت صحي،
 پي مائداريون ڪيون ستر،
 منزل ڪري تنهن کان ملو،
 مندا منهن مجنون پري،
 در تون مٿان تي ڏهان،
 الحمد چئو الفتون اهر.

لطفان لنگهي ٻيهرالي،
 مون کي مديني يار جي،
 ٻيهي مديني ۾ ملهي،
 جت آهي وارث ۽ ولي،
 گهروي عيس جنهن گهوت کي،
 ايس هلي تنهن گهوت کي،
 من جون مرادون مون ٻيون،
 پوري نفس جون پڳيون ڪيون،
 گريو زيارت ذوق مان،
 ترکان گريان هلي طوق مان،
 روضي اڳيان روئي چوان،
 صادق اڳيان موٽي چوان،
 "سيد ملا سن تون سدا،
 "البار صاصين ٻڌا،
 "وڻي وهي منهنجي ونڪي،
 "رهبر رسن تو در رنگي،
 "اڳواڻ تون اونڌن مندو،
 "گنجو گرو جيڪو گندو،
 "حامي اچو مٺي ڏي هلي،
 "گولي جهلي اوهان جي گلي،
 "هڪو گهران هيڪاندگي،
 "روضي اڳيان رساندگي،
 ترسون مٿان تڪرار جي،
 آهي آڪند ارشاد ور،
 جمو پڙهون جو دؤن هلي،
 سردار ميني جو سڌر،
 عربي ميلي الموت کي،
 جنهن ۾ نيڪي منهنجو جگر،
 ايلس جون اکڙيون ونهون،
 خوش نسي ڏاسر خيرالبشر،
 شب روز شاديون شوق مان،
 پيرار پاڙوسين ٻڌر،
 دل جي دعا ڏوٽي چوان،
 دل جو غرض دارين در،
 گولو ڪري تو در گدا،
 بخش گهران تن جي بدر،
 اوجھو عمر ڪهر ڏنگي،
 سڏا سچ منهنجا سڌر،
 مالڪ سدا مولڏن مندو،
 آهيو اوهان پارس ٻڌر،
 محب ساندي ڏي ملهي،
 جڳ ۾ چئي "جمالي" چئي جمر،
 شفق مديني ساندي کي،
 ڪلمو ڪهي ٿوان منجهر قبراء

خليفي صاحب ٺهت ورهين جي ڄمار ۾، تقريباً ۱۹۱۸ع ۾ وفات ڪئي. سندس والد
 به ساڳئي ڏينهن، ساڳئي وقت تي دُعا ڪئي. چون ٿا ته ڪالڏين وهرائين خليفي صاحب جي
 جنازي ڪٿڻ جي ڪوشش ڪئي، مگر ٿا اهڙي ته ڪري هئي، جو ڪاندي ان کي زمين تان
 به چوري نه سگهيا. ڪهڙيءَ سوچ کان پوءِ ڪالڏين وهرائين سندس والد جو جنازو ڪٺو، ۽
 بعد ۾ خليفي جو جنازو آسانيءَ سان کڻي آيو. کيس تاريخ ۲۷ صفر ۱۳۳۷ هجريءَ ۾،
 ڏينهن سومر جي، "دوس ٻي قبرستان" ۾ دفن ڪيو ويو.

مرحوم خليفو چٽو

خليفو چٽو، ولد حديد محمد قابل، داد ٻلي، ڳوٺ سکر تعلقي کيرِي صوبي ساڪوڙ جو ويٺل هو. سندس شجرو هن ريت آهي: خليفو چٽو، بن خليفو قابل، بن چٽو اول، بن رتو، بن عزالدین، بن محبوب، بن نورالدین، بن اويس، بن عبدالحميد، بن درس ٻلي ساڳرائي، درويش عبدالحميد، سيد شاھ عنايت رضوي نصرپوريءَ جي ٻارن مان هو. عبدالحميد ۽ درويش ٻليءَ جو احوال، مير علي شير ”آئو“ آتويءَ سھجي تصنيف ”تحفة الڪرام“ ۾ لکيو آهي. خليفو چٽو مرحوم، سن ۱۲۷۵ هجريءَ ۾، ڳوٺ سکر ۾ تولد ٿيو هو. ابتدائي تعليم پنهنجي ناني مولوي لائق ٽي وٽ شروع ڪيائين. قرآن مجيد جا پاڻ ۾ ٻارا، حافظ ابراهيم ٻليوٽي (ويٺل ڪپرو) وٽ ياد ڪيائين. اهو حاجي ابراهيم، حافظ سيد علي محمد شاھ دائري شريف واري جو تلميذ رشيد هو. فارسيءَ جا شروعاتي ڪتاب، حاجي گل محمد رند وٽ پنهنجي ڳوٺ واري مڪتب ۾ پڙهي، وڌيڪ فارسي وڃي مولوي محمد علي پٺاڻ، ڳوٺ سيد علي حسين شاھ تعلقي ميرپورخاص واري، وٽ حتم ڪيائين. حني حاجي ابراهيم دل، مصنف ”عمر-مارئي“، ۽ حافظ محمد عالم ٻلي شاعر سندس هر سبق هوندا هئا، ۽ ڪجهه وقت مولانا قرآني صاحب هن به اتي تعليم ورتي هئي.

چون ٿا ته ميان محمد عليءَ جا سڀ شاگرد خوشخط ۽ گهڻو ڪري شاعر هئا. خليفو چٽو به نهايت اعليٰ درجي جو خوشخط ڪاتب هو. قلم تراشڻ ۾ سڀني شاگردن ۾ پهريون نمبر هو: اهڙو ته باريڪ قلم تراشندو هو جنهن سان سورت، ڪوٽر، نر، انگش جي پنهنجي مڪمل لکي ويندو هو، ۽ چانور جي دائي تي ڪلمو شريف اهڙيءَ صفائي سان لکي ويندو هو، جو هر ڪو عالم نظر وارو پڙهي ويندو هو. ازسواءِ حسابي ڪمن ۾ به نهايت ڀڙ ۽ برحسٽو هوندو هو. هندي، سنڌي ۽ گجراتي اکري به ڄاڻندو هو. زبان سنڌي، اردو، فارسي، عربي ۽ قدرتي پشتو به ڳالهائي ويندو هو.

طريقي سهروردي ۾، خليفو صاحب، حضرت غوث عالم شيخ بهاء الدين زڪريا جي وڏن خليفن مان هو. سندس بيعت ملتان جي سجاده نشين حضرت محدور بهاول بخش سان هئي. ڪتاب ”ذڪر المعارفين“ (سنڌي سهروردي مشائخ جي احوال ۽ ڪرامات ۾ لکيل)، مسئلي ”آخر ظهور“ بابت هڪ رسالو فارسيءَ ۾، شعرن جو انتخاب، ”ڪنز الاشعار في ڪلام

• الهيار • (جنهن ۾ سنڌي مداحون، ڪافيون، بيت ۽ غزل هئا، ۽ ڪي فارسي غزل به هئا، ۽ جن مان ڪي اخبار ”مفرح القلوب“ ۾ به ڇپايل هئا) - اهي سندس سڀ ڪتاب هن وقت سالي حالت ۾ نه آهن.

سندن همعصرن مان حاجي ابراهيم دال، فقير ٻاهر دال ۽ حافظ محمد عالم سندن دوست ۽ صحفي هئا. پاڻ شهر جي اصلاح حاجي گل محمد رند ۽ مرحوم ”مخلص“ کان وٺندا هئا. منار فقير راجو به سندن صحفي هو. شمس الدين ”بلبل“، سيد غلام محمد شاه ”گدا“ ۽ سيد فاضل شاه ”فاضل“ مان به سندس رستو هوندو هو. مرزا قليچ بيگ ۽ بيان محمد يوسف مختيارڪار (سرदार يعقوب خان جو ڀاءُ) مان به روح - رهاڻيون هيس.

پنجاب يا ٻاونجاھ ورهين جي عمر ۾، خليفو صاحب، هڪ قلندر فقير سيد قادر بخش سهروردي هالويءَ جي صحبت ۾ دلياڻي ترڪ ڪري، پنهنجي وڏي زمينداريءَ (چھ - ست هزار اڪڙ زمين) ۽ ڪاروبار کي ڇڏي ڪري، ياد الاهي ۾ مشغول ٿي ويهي رهيو. هن عارف ڪامل جيڪي پيريءَ ۽ ظهيريءَ ۾ معاهدات ۽ رياضتون ڪيون، سي ڪنهن جوان کان به شايد آهن. تزڪيهءَ نفس ۽ چٽ - ڪشيءَ جو هي حال هو، جو ساري رات فقط هڪ نڌي تي بنا ٽيڪ قبل - رو ويٺو ”الله الله“ ڪندو هو، ٽي ٽي ڏينهن پاهيريءَ جي سانيءَ جو ٻارونو ٽڪر کائيندو هو (ڏندن جي ڇمڪ - سب اهو ٽڪر، پاڻيءَ ۾ سالي، نرم ڪري کائيندو هو). حالانڪ سھانن لاءِ ٻوڙ پلاءِ تيار ٻڌو هو، ليڪن پاڻ ترڪ دنيا بعد ڪڏهن به اهڙي روغني غذا بيت پري نه کائڻ. ڪڏهن ڪڏهن سکر جي حالت ۾ اهڙو مچو ٿي ويٺو هو، جو ساري رات ۽ - اڻو ڏينهن اصل چرندو به ڪين هو، ۽ هيٺن گريبان ۾ ڪٽه وجهي ويهندو هو، تنن اتي ئي ويٺو هوندو هو. ڪنهن ڪنهن وقت خوب الاهي سبب اهڙو نه چرڪ هوندو هوس، جو ٻليءَ ۾ روجي ڪرندو هو. سيد حاجي علي اڪبر شاه نقشبنديءَ مٿس به ٽي دفعا توجهه ڪيو، ليڪن ڪوبه اثر ڪون ٿيو. پاڻ هڪ سيد پوليس واري تي توجهه ڪيائون، جنهن جي قلب مان بروقت اسم ذات جاري ٿي ويو.

هر ڪنهن مهيني جي پهرين تاريخ تي ڪوچو ٻاٻو جالور يا ديگج به ڀٽ جي خبرات ڪرائيندو هو. ترڪ دنيا کان پوءِ نه ڪنهن سيڪي کي هٿ لائيندو هو، ۽ نڪي نئون ڪپڙو بدن تي ڍڪيندو هو؛ نه وري ڪڏهن پنهنجي ڀٽ يا ڪاروباري ماڻهن کان پنهنجي اخراجات لاءِ ڪجهه فرمائش يا خواهش ڪيائين؛ سڀ ملڪيت پنهنجي ڀٽ کي کاتو تبديل ڪري ڏيئي ڇڏي هئائين.

ٻلي قوم کان - واه، ٻو - ٻا - جي جا هندو خواھ مسلمان، خليفي صاحب جو نهايت ادب ۽ تعظيم ڪندا هئا. الله تعاليٰ سندس زبان کي قبول ۽ سيف ڪيو هو.

خليفو صاحب مرحوم، تاريخ ۾ شعبان سن ۱۳۳۸ هجري، رات جو ڏهين بجي، زبان ۽ قلب سان ذڪر تحليل اڇاريندي، وڃي اعليٰ علمين ۾ آرامي ٿيو. سندس مقبرو مقام سامڙ جي تعلقي ڪهري ۾ آهي. شهر ۾ سندس تخلص ڪٿي ”درس“ ۽ ڪٿي ”الهيار“ آهي.

ڪيهر فقير جمالي

فقير صاحب، سن ۱۸۸۰ع ۾، ڪمب ليماڻ شهر جي ويجهو هڪ گولڙي ۾ ڄائو. سندس والد ڪيٽي ڪندو هو. غربت ۽ علم سان چاهه نه هئڻ ڪري، فقير صاحب تعليم حاصل ڪري نه سگهيو.

هڪ دفعي کيس اسڪول ۾ به ڇڏيو ويو، پر هو پنهنجي چلولائيءَ ڪري ڪجهه به پڙهي نه سگهيو. ننڍي هوندي ئي کيس دنيا جي بادشاهه جي روش، ڪورن جي بعلان ۽ دليائي ماڻهن جي روز مره جي معاملات تي ڏاڍو ويچار ۽ تعجب لڳندو هو. هو ڪڏهن خيال ڪندو هو ته دنيا ڪيئن ٿي هلي، ته ڪڏهن وري درويشيءَ جا پُور ٻولدا هئس ته وڃي پر واريءَ پٽ تي پنهنجي الله کي نوبڪلائيءَ ۾ باد ڪندو هو. انهن ڪيڻ هوندي به هن دنيا جي ڊاڻن کي نه ڇڏيو.

فقير صاحب، جوانيءَ جي ڏينهن ۾ اوڏن جو هڪڙو لڏو فقير صاحب جي پٽيءَ جي پريشان اچي لٿو. ان لڏي ۾ هڪ حسن جوان چوڪري پڻ هئي، جا پنهنجي جوانيءَ، ارڙائيءَ، چلولائيءَ ۽ لت نخري ۾ پنهنجو مٿ پاڻ هڻي، تنهن فقير جي چيني کي چرح ڪري ڇڏيو. آخر اهو وقت آيو جو اوڏن جو لڏو رخصت ٿي ويو. فقير صاحب پنهنجي محبوب جي جدائيءَ ۾ اتي ئي ويهي رهيو. آخر گولي گولي ٿيڻ ڏينهن کيس گوٺ وٺي آيا، ليڪن سندس هوش سالم نه پائيدائون. ڏاڍو ڏک ٿيڻ نه خدا ڄاڻي ڇا ٿيو اٿس. هر برهه جي بيمار جي ڪهر کي خبر! ماڻهن طبيبن جا ڏس ڏنا، مگر فقير صاحب خود هيٺيون بيت چئي اٿي ويندو ته

”عشق هن زماني جو، ڪوڙو ۽ ڪارو،

ظاهر ٿئي ته ضرور، هوي ملڪ سڄوئي، سارو،

ڏيندين ته وڻندين، نه ته چولندي وڻ چارو،

توڙي گهر لڏائي سارو، ته به قدر ڪولهي ”ڪيهر“ چوي.“

[ان ڏينهن کان وٺي فقير صاحب جو ڏاڪو ٽڙي ويو، ۽ هو جهرجهنگ، گوٺ شهر، هر هنڌ بيت ۽ ڪافيون چونڊو وڻندو هو. پوءِ ته فقير جي ڪلام جو خزانو گهڻو ئي ويو. جو اسان گڏ ڪري فقير جي اجازت سان ڇاپائڻ جو خيال ڪيو، ۽ ڪوشش ڪري - پ بيت،

مزل وغيره هن ليداري ڪتاب ۾ داخل ڪيا اٿئون، جي اميد ته ٻوهندڙن لاءِ خوشيءَ جي خوراڪ ثابت ٿيندا. اسين فقير صاحب جا شڪرگذار آهيون، جو هن صاحب تڪليف ڪري ويهي اسان کي بيت لکايا آهن.

عاشق

عاشق سڏائين، دڪ پرائين، تون مڃ ڏسي ورتو،
وڏي ٽڪي ماس لڳن تان، ”ڪيهڙ“ ڪني ۾ ڪڙو،
وڏائي اٿي وڏو، مر ته مان مٽي ٿين،
چوڏهنون سن

چوڏهن زماني ۾، چڱا مڙس ٿيا چور،
عزت ويڃاري آڀري ٿي، گڏهيون چترن گور،
وڏن ڪٿي وڏيرا ڪيا، اڳواڻ جن جا انور،
درٻانت منجهه دائو نه ڏسان، ڏاڍو ڪلهي تي ڪٽا ۽ سور،
اصلي وڃي آراسي ٿيا، نقل پيدا ٿيا نور،
”ڪيهڙ“ ڏک نه ڏور، متان سچ چوڻ ۾ ساهي ڪرين!

* * *

ڪهڙو ڏوهه زماني جو، گهر گهر ٿيو چور،
پوئو منجهه هائي نه ڏسان، مرد لڏي ويا مور،
جتي عدالتون اميرن جون، اتي سانباها ٿين سور،
جتي دونهان درويشن جا، اتي هڪل نه ڏسان هور،
مولوي به مطلبي ٿي پيا، قاضي به ڪٽن ڪور،
جتي علم وارا اڪابر هئا، اتي ٿانگا ڏسان نور،
ڪلنگن ڪينجهڙ چڏيو، شڪرا ڪن شور،
ڪبو تر ڪالهه لڏي ويا، ڏسي ٿيهرن جا نور،
گور ۽ واهيو گهرا ٿين، چوڏاري چور ۽ چور،
”ڪيهڙ“ ڏک نه ڏور، متان سچ چوڻ ۾ ساهي ڪرين!

* * *

چوڏهن زماني ۾ خلل وڌا، ۽ خون ڏسان ٿو،
موچارا مارجي ويا، درٻانت وري ڪو نه ڏسان ٿو،
رشوت راج ٿري ڇڏيا، ملڪ سڄوئي دون ڏسان ٿو،
جتي پوليس جو پير نه هو، اتي ڪامورن جا ’رون‘ ڏسان ٿو،
حڪومت حال هيٺو ٿيو، عاشقن جي اندر ۾ اون ڏسان ٿو،
لڏيندي سون ڏسان ٿو، پيٽل اچي پير ڪوڙيا!

— ڪش

بتل اڃي پير ڪولا يا، هر ذات پيو هلي،
 ڪمٽ ۽ ڪمٽ ڪلا جي پيا، چاندي ڪين چلي،
 لوٽ ۽ ڪوٽ اکر هڪڙو، ڪولا پيو چلي،
 ”ڪپهر“ ڪنهن سان سور ملي، گيات وري گڏهه سوار ٿيو.

پرين نه آيا

ان مهاڻن آيا نه پرين، وسري وين وار،
 مهاڻگ ۾ ڏيئي سور پراير، جڏنهن ڪچي ويئي ٻار،
 ڏنم اڪو، اکين سين، پوءِ ٿيڻ وهائين نار،
 وڃائي ٻٽڪار هال، ”ڪپهر“ پڇين ڪٿي ڪي!

پوڪڻ جا ڏينهن

پوڪڻ ڏينهن تو وڃايا، هال آڌارا ڏيند ڪير،
 جڏنهن ڪڙمين ٿي ڪاهيو، تڏنهن پت تي نه ڪوڙيئي پير،
 ٻچ چٽڻ وارا ڏينهن، پروج چئي، تو غفلت ڪئي ڪير،
 ساڻ پري سوڀر، داڻا داخل ٿيا وڃي درڪي تي.

* * *

پوک پوکج مندائتي، مٿان ٻچ وڃائين،
 ٻارا ٻٽا سولا، مٿان ڪر ڪاهين،
 مٿاهين تي پاڻي مور نه سري، مٿان اٻتا آڏ وهائين،
 سوگهو ٿي سلي تي، مٿان پچندي پيلائين،
 ”ڪپهر“ قرضي لاهين، پوءِ رله به ايندو راه تي.

* * *

پوک پوکج مندائتي، مٿان سالون وڃائي پرائين سٺور،
 ٻالو ڏينهن به ٿي لري، چڪرو به ٿيند چٽور،
 ٻڏي به بار کڻندا پڪي، ويندا پهرين ٿي پور،
 پڪو ٿي ويه بهي تي، مٿان ٻولي چئي وڃئي پور،
 کڻندا ٿي خان خوش ٿين، زميندار به ايندو ضرور،
 مجري اڪيان منهن به، مٿان قرضي ڪشي ڪٽور ڪٽور،
 سوگا اهو مذڪور، هندو ته هاري” ملهين ا

* * *

هاري مڏائين ته هوش ڏري، ريت ڪڙمت جي رها،
 ساڙي ڪهڙ صفا ڪري، ڏسڪهر چڏائي پير ڏاه.

هر پنجاريء هوش ڪر، لکين ايندئي لاه،
 بچي وڃي ته بهرو وجهي، ڪانء ڪپر آڏاء،
 لاٻارو پوي ته لهي وڃي، سنگ سرڪي سڀاء،
 مجبريء سين مقابلو، ٿيندو منجهه سڀاء،
 بڻئيء ڏينهن بلوچ چئي، نوڪي ايري وارا چوندا آء،
 توبو پئي ته ٽوي وڃي، هاڻي لپڪو تون لاه،
 ”ڪپر“ ڪاهو ڪاه، نه اڳ ڪاڏي ڪان اڪرينا

* * *

بچي وڃي پوک، بهرو پوء پوء،
 جهٽ پٽ چهار لکي، وهيو اڏاسي واپس،
 لاٻارا لهي ويا، هيٺو حال ٿيو،
 ڪاه به ڪهي ويا، پتو پوء پيو،
 وائر وارا ويسرا، ان اچو نه ٿيو،
 جڏنهن مجبريء پيو، تڏهن فرسي ڪٿا ڪئي ويا

* * *

ڪاٻارو ڪهنو ٿيو، چڪر ڪين پٿري،
 منا موي ويا، ڪاڇل پاڻ ڪري،
 پڙايون پائمال ٿي ويون، گاڏي ڪنڀن ۾ ڪري،
 ليسر پاڙا ٿڌر ٿيا، پاڻو اڏ نه پري،
 فرهيون اوڀارا ٿئي ويا، ونگ ٿاڻ ڪين وري،
 پيو لاٻارو لوٽن ۾، ماله مور نه ٿري،
 هاڻ ”ڪپر“ ٻا ڪري، هاڻي موٽي ويو پوئتي

پريء ڪوڙيا پير

ڏند ڪاٺي ڏاٽ ويا، پريء ڪوڙيا پير،
 چپاڻ وارا چور ٿي ويا، گره ٿي لکي گهر،
 ڪارڪ ۽ ڏولڪهيء لاء هيٺون ڪامي، پروج ويا ئي پير،
 هاڻ ”ڪپر“ پچندي ڪپر، تنهنجا مٿاڻ ڪاٺ وارا ملڪ جڏي ويا

مٿان وڃڻي راند ڪئي

مله روئين ته محڪم هڪ وجهي، مٿان ڪس ڪري وڃڻي راند ڪئي،
 ترولي مٿان تڪڙ نه ڪري، مٿان هوڏجي وڃڻي راند هڻي،

وچين ۽ هندن ۽ ويسرا، جيئن لاهاري کي لٿي،
 ڪلها ۽ ڏيندين ”ڪيهر“ ٺهڻ چئي، اڃا اٺي گهرج ڪهڻي،
 وڏيرن کي تڏهن وٺي، جڏهن شاهدو ڪئين ميدان ۾.
 —————
 براج

براج بيشڪ وهڪري توکي ڏيهر سنڀاري مارو،
 سلا سڪائي سانوڻ ۾، مٿان ڪڙمين اڳيان ٿين ڪارو،
 الجنيرو ۽ ايندڙي اوچتو، جو مٿي آهي مارو،
 تار-هايو ترسن ڪينڪي، سڌ ڏين سوارو،
 واه ۽ وڏجي ويا، ”ڪيهر“ چئي، چلي نه چارو،
 لهرين ڪئين لهوارا ڪيا، اڳيان انڌارو،
 وڃائي ويا وارو، سوين انهيءَ سمنڊ ۾.
 * * *

سوين انهيءَ سمنڊ ۾، پيدا نه ٿئي پائي،
 ڪڙڪا ڪيو ڪئن ۽ پون، جتي وري نه وائي،
 سامونڊي تن سڄڻ جي، مون کي ڳالهه ۽ ياد آئي،
 لهرين سان لوائي، تون ”ڪيهر“ ڪندين ڪيتري.

ت لوان رنگ

ڪڏهن عاشق، ڪڏهن معشوق، ڪڏهن خوشي ۽ خيال ڏسان ٿو،
 ڪڏهن محبوب، ڪڏهن مجلس، ڪڏهن ڪلفت ڪال ڏسان ٿو،
 ڪڏهن بادشاهه، ڪڏهن وزير، ڪڏهن تنبو تنبيل تال ڏسان ٿو،
 ڪڏهن گهوت، ڪڏهن ڪنوار، ڪڏهن واهسي وصال ڏسان ٿو،
 ڪڏهن دلسم، ڪڏهن دولت، ڪڏهن مطلب وري مال ڏسان ٿو،
 ڪڏهن ڪچهري، ڪڏهن هڪڙو، ڪڏهن هيٺ وري حال ڏسان ٿو،
 ڪڏهن گدائي، ڪڏهن تحريبت، ڪڏهن سور ۽ سوال ڏسان ٿو،
 ٻل ٻل پور پسان ٿو، ”ڪيهر“ پنهنجي ڪرڻ جا.

ماسٽر

ماسٽر سڏائين، علم پڙهائين، هر ياد نه آهي حساب ميان،
 امتحان ۽ ضرور اچڻو اڃا، هنلدين حيدرآباد ميان،
 جيڪي چولند سو سڀ پڙهندين، هو به کولي بهندا ڪتاب ميان،
 حاضري انهيءَ هزار ڪيرايي، لک سڪندر نواب ميان،
 اکر ياد نه آهي، سبق وڃائين، پڪدم ڏيندا ڪتاب ميان،
 ”ڪيهر“ ڪهڙو ڏيندين جواب ميان، جو اچي بهندا اسڪول ۾!

فائيل ۾ لاء گهڻو، جو ست ئي ڪتاب ساڻهائون،
 هڪڙي جلد منجهان جڏهه ڇڏائي، ته ٻئي ۾ روڪين،
 سبق ٻنهن سوز لائق جا، ٻولي مٿائين،
 جي ڏهن داڻا دفتر ۾، ته کڻو ڪيڪارين،
 ڪٽواري جي ڪمائي، ”ڪيهر“ ٻئي، هو قبولين ڪين،
 ڪاليج جي ڪمپائونڊ تي، ماستر به منجهو ٻين،
 پست تي ڏيک گهڻو، اچيو ٻين اسين،
 هٿ جا اکر آيو ڏين، مٿان اڃي وڃن انهيءَ امڪول ۾ ا
 قادر جا ڪم

جڏهن آدم و حوا کي ڌار ڪيائين، ته به حڪم هلايائين،
 نوح نبيءَ تي طوفان چاڙهيائين، ته به حڪم هلايائين،
 معذور ڪري مقرب ڪري ڏک ڏيکارايائين، ته به حڪم هلايائين،
 قيدي بنائي يوسف کي بازار منجهه ڪهايائين، ته به حڪم هلايائين،
 يزار ڏڪريا تي ڪرت وهايايائين، ته به حڪم هلايائين،
 موسيٰ طور تبلي، عيسيٰ عرش تي گهرايائين، ته به حڪم هلايائين،
 مصطفيٰ جا ڏهنا ڪرڻ ۾ ڪهايائين، ته به حڪم هلايائين،
 بيمثال ئي سازي بنايائين، ”ڪيهر“ اهي ڪم سڀ قادر جا،
 ڪالهي دريافت ڏيس ۾

ڪانهي دريافت ڏيس ۾، ڪورٽ منجهه ڏسان ڪاروبار،
 جي پاڳو وڃي ٿاڻي تي، ته جليون ڏئي جمعدار،
 ”پنسا ڏي ته پوءِ ڇوهنداسون، اسين آهيون عملدار،
 ”گاهه دائو وڃي گڏ ڪر، سرڪش اٿئي سوڀدار،
 رسائيءَ ۾ مٿان رولو وجهين، ٻئي ڏاڙهي ڪڍنداسون ئي مار،
 الهيءَ حڪومت کي هار، جو وجهي رولا رعيت ۾ ا

* * *

چالان ٿيو ته چور چئي ويو، پاڳي تي هنيائون پري،
 شاهد ڪواهه ٿري ويا، وليد هي ٻيري وٺڻ لاءِ هو وري،
 بهي هيٺ ڏيئي، بلوچ ٻئي، اڄ ڪورٽ اٿن تو ڪري،
 ڏاند به ويا، ڏوهي به ٿيو، اچي ويو منجهه اري،
 وڌيرا به چون ته وٺڪار اٿي ڏالين، ٻلي به تي ڏنهن حمل ۾ مري،
 ڀورن پنهنجن ۾ ڏڪهي پيو، ٻارڻ پيو پري،
 ”ڪيهر“ عاشق گهڻن ۾ ڪري، ڏسي حال حڪومت هوا

چوڊي ٿي وئي، پاڳو ڦريو،
 ويو وڏيري وٽ، تنهن ڀنگ ڪهريو،
 پٺ ٻيٽ ڪري پيا آڻ، مٿان ٿين چريو،
 ڊڪڻي وارا اسان کان ڪي لڪندا، وٽ نه ڏهجو ڄاڻ وريو،
 ”ڪپهر“ ائين ڪريو، ڦريو وڃن ٿاڏائي.

* * *

هواسي پڪڙيو جواهدار جهليو، رجوع ڪري ڇالان ڦريو،
 ماني ملي منجهس ريت ڪي، خاڪن ڏيئي ڳوٺ وريو،
 پاڳو اڃان بازار ۾، سندس سور به نه هليو،
 الهيءَ درٻار ڪي دانگي مٽيو، ”ڪپهر“ ڏس ڪم ڪورٽ جا
 موالي

هڪوا ”ڇيڪو“، ٻيا ”ٽيڪو“، بيان ”ٺوڪ ڀاڙيا“، جي موالن ڪي مارين،
 دڪانندين ته دم نه سهندا، ٻئي جو وزير ڪارين،
 تبلي هن ته ترسن ڪين ڪي، ٻن تي ٻيٽ ٻارين،
 ماڃس سور نه ڌارين، چوٽ سرن چلهي تي.

* * *

موالي سڏائين، ته پنهنجون پڙيون وٽ،
 پڪو نه ٿي، پٺ ڪيو، هينئر ڪليا اٿئي هٿ،
 وٽ تماڪ، ٿڌو ڪري، سڀڪو ملاسي تو وٽ،
 ٻيلي وانگر وهندا ٻارين، ڪيسا سنگين جا نه پٺ،
 ”ڪپهر“ عاشق ڪاغذ تنهن جا ڪٽ، جو سڄو ڏنهن وٽن سوال تي!

* * *

موالي سڏائين، ته پنهنجو حقو ڌار،
 سوکھو ٿي مٽي ۽ تي، ٺوٺي ڳانڍا نه هار،
 الهيءَ تماڪ تان ڪئين تڙجي ويا، سڏايائون ٿي سرڪار،
 ٺوڪ به ايندو ڦري، واري تي آهي وار،
 ”ڪپهر“ ٻئي پاسي نه ٺهار، الهيءَ او ڪئين نقصان ڪيا
 ٻڙين جي ڀاڙ ۽ موالن سان مصيبت

”پهر“ لاس ٿيو، ”جواهر“ ڪي ٻيا جانون،
 ٻن روڪي ٻلي ڇڏيا، سڀڪو ڪري ڊالھون،
 پڙي ۽ لاه ٻروچ چئي، اسان جون عرش تي ويون آهن،
 تماڪ سڀن آهن لائون، حق واري سان حال وٺيان.

حُڪمي وارن سان حال وٺڻ، پر چڪيندو ويا ڇڏي،
 چلم جن جي چين تي، لاس به ڏيندا هئا ڪڏي،
 تماڪ به ڇپاڙيائون ٿي چلم تي، سي لاکيڻا ويا لڏي،
 ادا الهيءَ "جواهر" ڇڏي، لسان جا موالِي ڪٿي ماريا!

* * *

موالي ڪٿي ماريا، پر تن جو اتم ڏک،
 "جنج" جاءِ ڇڏي ويو، ڏيئي ويو ڏک،
 "لياقت علي" لاڏاڻو ڪيو، جو مڙي سٺو هو مُڪ،
 لکين لسان جا مُر ها ڪڍيا، ٻول ليا آهن مُڪ،
 جنس ڪري ڏٺائون، "جمالي" چئي، ساهين ويا مُڪ،
 ستن ڏينهن وڃن سعدآباد، رات جو ويڙهين مُڪ،
 هڪڙا ٻيچ پٽ ۾، ٻيا خالي ٿي پيا مُڪ،
 نئين ڏينهن پڄاڻا ٿورو ڪن، الن پهر هڻن مُڪ،
 لکيو ڪن ته ڪو نه ٿو بچي، ڪنن پيا مُڪ،
 "ڪپهر" تنهنجو مُڪ، هوند ڪاغذ ڏجي ڪمشنر کي!

* * *

ڪاغذ ڏجي ڪمشنر کي، تڏهن سَڪَفيءَ ڇڏيا الدر ساڙي،
 ڪانگهارن ڪلم مڃايو، لڙ ڇڏيائون لاڙي،
 حُڪمي لسان جا حال وڃايا، چرشن ڇڏيا ڪنڌ لاڙي،
 ٻن جهلو وير پاڙي، لسان جا آلي وڃن ٿا اسپتال ۾!

* * *

اسي وڃن ٿا اسپتال ۾، جن جو وزن لاهي پُورو،
 ڏوڏيءَ ڏند کائي ڇڏيا، ڪُٽي ڪائين چُورو،
 جي دم گهڙي دير ٿئي، ته ٺڙن سوڌو ٿئي ٿورو،
 وات انهن جا ويڪرا ليا، جيئن پٺاڻن جو ڪورو،
 "ڪپهر" هاشق تنهنجي اجورو، آهي ذات زميندار تي!

ترنڪه

لامارا ڏيو لوڪو وانگر، پير نه ڪوڙين،
 ڏه ڏه پيرا ڏينهن ۾، آيو ڪوڙ لوڻين،
 پگهڙ به ٿئي ۾ ۾، مٿان ليت لوڻين،
 "ڪپهر" وٽڪار وڌين، ڪنڊا به اٿي الهي ڪنڊ ۾.

چالاڪ درزي

درزي سڏائين، مشين هلائين، هٿ ڪمڀڻي ڪن ڪنهن به
انهي ڪرسيءَ ڪنهن ڪمراڻي، سمجهي ٻڌڻا چور،
ويڊ-ڪپ ڪندي الهيءَ وات ۾، مرد چڙي ويا ۱۰۰ ر.
ڪاري مٿان خميسون هلين، اڳيان ٽڪر اٿي تور،
جڏهن ٿئي پونءِ ڏور، تڏهن ٿوڻا وري ٺپ ڌارائيندءِ.
* * *

ٿوڻا وري ٺپ ڪارائيندءِ، درزي هٿي ٿوڻو دور،
الهيءَ مشن ڪنهن موهي جهليا، ڏس ڪمڀڻيءَ جا ڪم،
ڪنهن وال وڃائڻي ويسر ۾، ويچار نه ڪمڻي وهر،
”جمالي“ ڏيندءِ جر، جڏهن سٺي سڳا سڀ سڙندا.
ڪورٽ ڏي ٿو هڻو

سمن مليا، شنوائي ڪلي، ڪورٽ ڏي ٿو هڻو،
هجري منجهه بهاري ٻڌندءِ، منجه-ٽريٽ ڪي منهن ڏيڻو،
سوال وٺندءِ سرڪاري، اتي حال به ٿيندو هڻو،
هو سبق ٻڌندءِ ٿيڻو، مٿان ”ڪپهر“ ڪڍ هٿ ڪرين.

ڪڏهن ڪنهن، ڪڏهن ڪنهن

ڪڏهن سک، ڪڏهن ڏک، ڪڏهن بک بهاري،
ڪڏهن ڌار، ڪڏهن گڏ، ڪڏهن عشق اوساري،
ڪڏهن وڇوڙا، ڪڏهن ڏک ڏوڙا، ڪڏهن موت مٿي تي ماري؛
ڪڏهن تخت، ڪڏهن بخت، ڪڏهن مجيري، ڪڏهن هاري،
ڪڏهن حاڪم، ڪڏهن حڪومت، ڪڏهن وڇاڻا واري،
ڪڏهن سچ، ڪڏهن ٻلنگ، ڪڏهن قبرستان ڪاري؛
ڪڏهن مدينو، ڪڏهن محمد، ڪڏهن علي دلدل ساري،
ڪڏهن حسن، ڪڏهن حسين، ڪڏهن ڪر بلا خنجر تباري؛
ڪڏهن يعقوب، ڪڏهن يوسف، ڪڏهن مصر بازاران حريداري،
”ڪپهو“ عاشق سڏ ساري، تنهنجا وڇوڙي سڀ واقف ڪيا.

مارئي جي روح رهاڻ

ڪر بان روح رهاڻ، منهنجا ويڙا ڏوڏوڻا ڏاڏاڻ،
جهڙ جهوري آهيان، ڪيئن لکي ڪاڻ،
وسن اهاڻي پار ڏي، مينهن ڪيا مالوڻ،
جي ميلان سنگهارن ساڻ، ته اولاهن اکن جا.

ڪاغذ ٺڪيو ڪونه ڪو، هت آهائين هتي اير،
وٺا سينهن ملير ۾، منهنجا چچي ويا چير،
ماروٺون مٽي چڙهي، وڃي پٺن ورتي پر،
ڪڏهن مندا "ڪيهر" چئي، ڪين لڌائون ڪر،
گنگهر تن گهٽيون لاءِ، وٺي وجهان ور،
وڃي پٽ پڌر، پڄاڻان پنوارن ڪي.

* * *

پڄاڻان پنوارن ڪي، مٽي ڪوٽ چڙهي،
ويڙهيجا ويڙا ڏيئي، ڪارنهن جي به ڪڙي،
گنگهر گهاريان، سانگي ساريان، هر گهڙي،
سهڻا ڏيندر ماروٺوا، ملير منجهه مڙي،
جر هاريندي "جمالي" چئي، وير سج لڙي،
سولي ڪڇ سائيه ڏني، ويڙهه وڃي آهيان ا

* * *

ويڙهه وڃي آهيان، ملير منهنجو ملڪ،
يوس آهيان پند ۾، ساريان نٿي سک،
عمر آهن پاڪ منهنجو، پنوارن اٿي پڪ،
شرح مڃ تون محدي، ظلم نه هلندو رک،
جر هاريان "جمالي" چئي، اٿم ڏوٽيون جو ڏک،
وطن واريان وڪ، ڪيت به پختيندو خطائون.

* * *

ڪيت به خطائون پختيندم، آسروندي آهيان،
رهنديس ڏينهن به ٿي، لولي ڪين لاهيان،
سڄ پلنگ تنهنجا سورا، وه وٺيون پاليان،
وينديس وطن سامهين، روح مندي اٿم رايان،
پکن تن پنوارن ڏانهن، قرب منجهان ڪاهيان،
جيڏين ساڻ "جمالي" چئي، وڃي ملير ميندي لاهان،
پاهر پير نه پاهان، مقابلو ٿيندو مارن ۾.

* * *

مقابلو ٿيندو مارن ۾، اچي ملندو پنوار،
ڏوهه به رکندا ڏکي ٿي، پڙي ٿان به پٿار

ڪوئن ڪئي آهيان ڪانهري، ماريس مولجھ ميار،
ڪوئي آهيان ڪڙم ۾، مون ۾ سب هزار،
جڪان روز ”جمالي“ چئي، منهنجي سيد لهجان مار،
پوءِ ڪلي جي آڌار، سعائي ڏيندم ماڙيجا.

ڇڱا مڙس ۽ ڪتا

چوڏهن زماني ۾ ڇڱا مڙس ڪتا ڌارين،
سڄو ڏينهن سنگر هٿ ۾، وڏيرا پاڻ وهنجارين،
”موتي“ ”سنگر“ نالا جن جا، هيرا پهلوان ڀارين،
ڪتن جي ڪم حاج ۾، نماز به وسارين،
رڪن شوق شراب تي، ٻين کي به ڀارين،
پنهنجو پير اوڻو ۾، خلق کي به ڪارين،
اسلام ياد لاهي، حرار تي پسا هارين،
سڄو ڏينهن سورن ۾، پٺيان مال پڪ مارين،
لوگر جن جا ڪتا چارين، ”ڪيهر“ ڪهڙا آچار تن جا!

هن زماني جو عشق

عشق هن زماني جو، سڄوئي آڌار،
گهڻن جا گهٽ ٻڌجن، دل تي گهڻو بار،
رات ڏينهن روح ۾ رولو، ”متان ڪري ٻيو بار“،
نبد ٺٽائي پاڻ ڳالهائي، اهي آهن عشق جا بار،
عشق عقل وڃائي ان جا، پنهنجا آهن آچار،
ڪئين لک هزار، انهيءَ قرب قرضي ڪيا!

* * *

عشق هن زماني جو، آهي ڏهن وارو لوٽ،
ڪوليندين ته خوش ٿيندا، نه ته منهن تي چولند ”موت“،
بسي پٺان پير نه ڀريندا، اڳيان ٿيند اوت،
دلها آهي ته دير ڪاهي، نه ته چڪر ڪائيندين چوٽ،
انهيءَ ڪوار ڪئين قابو ڪيا، گهڻا ويڙهه گهٽ،
جي ڪهسي اٿئي ڪوٽ، نه قرب نه ڏسندين ”ڪيهر“ چوي!

شادي ٿيندي خبر ٻولدي

ساهرجن ٿو سنڀرين، اڃا شادي ٿو ٿيندي،
مٿان کڻي قرض ”ڪپهر“ چئي، گهڻن ۾ گهرائي،
ڏيئي چرڪ چئي ۾، وڪالت وٺندي،
ٻولدين ڪڇ ڪنوار جي، جوڙيلي چوڻيندي،
خبر نڌهن ٻولندي، جڏهن گهوت ويندين گهر الهن جي!

* * *

گهوت تون ويندين گهر الهن جي، پر ٿيندين پراڻي وس،
هو ٻوليندي ۾ چٽا، تير نه ڪندا قرض،
ڪمٽ گهڙائي ڪنوار لاءِ، دم دهر يون هس،
”ڪپهر“ لڳئي ڪس، ڏاج ڏسي مٿان ڏک پرجين!

* * *

جلدي ڇڏي جوڙ ڪي، تون مايڙي ملين،
ڪڇ ۾ قرب جي، ٻيو به ٻيندين،
ڪهڙا پاڻي قسمت پريا، وٽان تي ويندين،
ٻڌي ٻول پروج چوي، تون ”ڪپهر“ ڇا ڪيندين،
وڃي پنڳهي ۾ ٻولدين، الهه منهن- ڍڪئي ڪڍن موها!

* * *

منهن- ڍڪئي، موهي جهليا، جيجي وٽ نه جاگيا،
فريتيءَ ٿاڀو ڪيا، وڃي وٽان و-اهاون ساڳيا،
ڪاٺڙ ۾ آيو ڪڍڪي، وڏڙيءَ سين واڳيا،
دوستن دل داڳيا، سي چاڀا رهيا چائيءَ تي!

* * *

چاڀا رهيا چائيءَ تي، اکر ڪنن دهن،
ڪاتب قلم وهائي ويا، لکيا ڪنن لهن،
قرب وارا ”ڪپهر“ ظاهر چئي، پاتار ۾ دهن،
نئين لار دهن، ٻو تي پاڻي گهٽرا

فولاد علي فقير شر

منهنجي ولادت ۱۰ ماہ محرم، رات جو، سن ۱۲۸۲ھ مطابق ۱۸۶۷ع جي ٿي. ننڍائيءَ ۾ قرآن شريف ملان ’دولت‘ وٽ پڙهڻ ٿيو. بلوغت جي اثر منجهه، ڪنهن عزيز وڻئون پارسِي بيت پڙا ويا، جنهنڪري پارسِي علم جي پڙهڻ جو شوق پيدا ٿيو. ڇهه مهينا ڪهڙن جي شهر ۾ ميان خدا دوست آهڻ فقير وٽ پڙهڻ ڪاڻ رهڻ ٿيو. ملان خدا بخش آهڻ وٽ ڪجهه پارسِي علم حاصل ڪيو ويو. آٿاهون وري درياهون پار وڃڻ ٿيو، ۽ شاه پنجهي جي ڀرسان، آگرڻ جي ڳوٺ ۾ مولوي محمد ۽ پيرل ۽ غلام نبي آگرڻ وٽ علم پڙهيو ويو، جو اتي حيراني مدرسو هو. پارهين مهينا تنهن ڪڙن بعد، ”آباد“ جي ڳوٺ، لطيف الله ڪلهوڙي جي ڀر ۾، مخدوم حبيب الله جي پٽ مخدوم غلام محمد وٽ پڙهڻ ٿيو. مولوي مصري، قاضي ڊڪڻ آگرڻ جو ويٺل، ۽ مولوي عبدالقدوس مسجد ۾ مخدومن صاحبن وٽ وعظ ڪندا هيا. مخدوم صاحب نقشبندي طريقي رکندا هيا. وقتي فقط صبح ۽ شام جو ذڪر ڪندا هيا. اٺي بهر ذڪر ۾ شامل نه هيا، ڪجهه دنيا تہ ڪجهه ارساڻ، ڪجهه رويو ڪجهه روليءَ سان خيال هئڻ. جنهن وقت پارسِيءَ جو ”سڪندرنامہ“ پڙهي پورو ڪيوسي تہ ڳوٺ آهاڻي، وري جلد ئي صوبي ديري جي شهر ۾، مير صاحب مرحوم خدا بخش خان جنت مڪان جي ٻنگلي ۾ مولوي محمد عظيم وٽ (جو مير صاحب جي صاحبزادي کي پڙهائيندو هو) مرحوم مير مثل خان عرف خير محمد خان مرحوم مير محمد خان ۽ مرحوم مير اسلم بخش خان جنت مڪان جن سان گڏ پڙهڻ ٿيو، کاڌي پني جي خدمت مير صاحب مرحوم ڪندو هو. ٻه سال اتي رهڻ ٿيو.

پڙهي انتها ڪڍي هي. ٻه چار سال ڳوٺ اچي رهيا هي. ٻاهر پري وڃي پڙهڻ جو سبب اهو هيو، جو عام طرح رياست ۾ علم پارسِي ڪونه هيو. علم رڳو مير صاحبن جي شاهي خاندان ۾ هيو. رعايا ۾ ڪونه هيو. ڪاٿي ڪاٿي خاندانن ۾ لوست. خواند پارسِي ٿيندي هئي. سنڌي علم بلڪل ڪونه هيو. حڪومت ۾ لکپڙهه سڀ پارسِي هئي.

جلد ئي مير صاحب مرحوم جنت مڪان مير عليمراد خان وفات ڪئي. مير صاحب مرحوم فيض محمد خان جنت مڪان تحت نشين ٿيو. الهِيءَ صاحب پنهنجو وزير حانهدار مستر قادر داد خان مقرر ڪيو، جنهن ڪورٽون، آفيسون، اسپتالون، اسڪول، پوليس ڪاٿا، اسڪرپزي دستور تي کوليا، ۽ اسان کي -رڪاري پگهار- ان فيض گنج تعلقي ۾ ماستر مقرر ڪيائون. اتي مٺي چانگ،

* هيءَ سوانح فقير صاحب جي پنهنجي داني لکيل مواد تان ورتي ويئي آهي -مرتب-

گل محمد چانگ ۽ بڪائي وٽ اسڪول سرڪاري نئون ٿيو. اُتي ٻارهن سال نوڪري ڪيئي. اُتي اسان جي اها چال هئي جو پنج وقت لڙاءِ ٿيهر تي روزا رکندا هيا. مذهب سڀني هيو. روزاني ٻار رات کان پوءِ ”اڃا“ مدح ميان صاحبڏني فقير واري ٻيهر پڙهي هئي. هڪڙي رات جو پڙهندي اڪيون پوڙهي ويون ۽ ۴ ڦٽار پڙهي ويو. ڦٽار ۾ پڙهندو ويان، ڏسان ته حضرت رسول ڪرم صلعم جن سنڌو درياءَ جي ڪپ تي بڻا آهن ۽ سنڌي ٻوليءَ ۾ چيائين، ”آيس آيس آيس“ انهن لفظن ٻڌي ڪٿون پوءِ هوشيار ٿي. صبح ٿي اچي حيال ويٺو ته نوڪري ڇڏي ڪري جيڪر طلب الله جي ڪنهن سرشد ڪامل ڪئون وٺان، الله جي ڳولا ڪيان. نوڪريءَ جي ٻانهن ۽ ۴ ۾ الله جي ڳولا نه ڪري سگهندس، تنهنڪري سنت ٿي ٻن ڏينهن ۾ نوڪري ڇڏي، ۴ سن ۱۹۰۰ع ۾ اچي ڳوٺ رهيس.

ڇهه مهينا گذريا، ته اتان شهر جو هڪڙو زاهد عابد ڳوٺ ۾ آيو. انهيءَ جي زهد جي نيڪي ٻڌل هئي. پوءِ دعوت ڪري، وٺي آيو مانس. ٽيهرينءَ جي لمار آن فقير زاهد سان گڏ پڙهيس. پوءِ چيو مانس ته ”ڪجهه الله جو رستو ڏس“، جنهن تي ”هاڻو“ ڪيائين. اسان چيس ته ”تو ڪون طلب ڪال وسي، مگر ڪنهن سرشد ڪامل جو ڏس ڏي“؛ جنهن تي هڪ وظيفو ڏسيائين ته ”ست ڏينهن پڙهو ته پاڻي هٿن جي نون ٻلي هوندين، سو خواب ۾ ڏسندين“؛ پوءِ اهو تنهنجو سرشد آهي: راتن ۾ جنهن جي ٻلي تنهنجي ٻالهن هوندي، اهو ڏسندين.“ پوءِ هنن ريان سان ڏسيو، مگر پاڻي ڊر سان هلڻ لڳو. الله جي محبت ڪري ست ڪوه پنڌ جا اسٽيشن راليهور تائين اولههءَ رات جو هن سان سونهن ٿي گذري ويس. موسم اونهار جي هئي. ٽن راتين ڪڏن پوءِ، قلندر سلطان ڏٺو. انهيءَ سان هڪ آدمي سفيد ريش ڪپڙو، ۴ سان گڏ ڏٺو. قلندر سلطان چيو ته ”ڦولاد، غير ڪڍيو اٿئي؟“ مان چيو ته ”نه“. پوءِ چوڻس ته ”ات ڏاڙي ها“ ته ڪر“. مان جو آڻيءَ جي نمولي آت ڏني، ته جيئن ڳئون مينهن نون ٻري ۾ ٿر لڪرندو آهي، ائين منهنجي وات مٿان اٿڻ وارو ڪوڙ ڪري پيو. پوءِ قلندر شهناز چيو ته ”تنهنجو غير ڪڍيو سي“، اُتي هلي هڪ ٽڙي تي ويٺو. پوءِ هوءَ ”صورت“ ۾ هلي ويئي. پوءِ ڏڪر ڊاٽي مان ڪي پاڪر وجهي سمجهايائين. پر اها صورت سفيد ريش نه هئي سڄاڻي. پوءِ قلندر ائين چيو ته ”هڙن درياءَ ٿيندا، سمنڊ ٿيندو، ۴ لهر پون ٿيندو.“ هڪ رات ۾ ٽي دفعا سڄاڻي ٿي، ۴ ساڳيءَ طرح قلندر سلطان ڏٺو سي.

پوءِ روز روشن ٿيو، ۴ بفراري ٿي پئي. چئن ڏينهن کان پوءِ گوڙي تي چڙهي ڪشي آئرسنهن ڪيم، ۴ ٻيهر ڳوٺ جي اترؤن ڪڇي ۾ ويس. اُتي ڏهن ماڻهن ڳالهه ڪئي ته ”هت هڪڙو سمنڊ ست سالڪ آهي، ۴ ماڻهن کي اچڻ نٿو ٿئي، جيڪو وڃي ٿو ته ڏٺو ڪشي ڪڍ ٿو ويس.“ نالو پڇيوسي، چيائون ته ”نالو سمنڊ علي شاھ اٿس، مگر جي ڳوٺ ۾ ويٺو آهي.“ اها حقيقت ماني ڪاٽيندي پڌر. اڳي ٻه دفعا شاھ صاحب جو نالو پڌو هيو ته مير علي مراد خان جي حاضر ملازمت ٿئي ڪري، ابراهيم ادھر وانگي تخت هزارو ڇڏي فقير ٿي ويهي رهيو.

آهي. مگر خبر نه هئي ته ڪاٿون جو ويٺل آهي. جڏهن انهيءَ مهل ٿالو ٻڌم، ته ماني بس ڪري اٿي ڪروٽيس، آبهن آدمين ڏس ڏٺو ته هٿون ويجهو ويٺو آهي. شاھ صاحب جي ٻنگلي ۾ ويس، ڏام ۽ سڃاڻم ته هيءَ صورت آها آهي جا قلندر سلطان سان گڏ هئي! ويجهو ويس، سلام ورايم. مان ڪي ڏسي چيائين ته ”بلوچ تون اهو نه ناهين جنهن جي ڀنهن ڇهون ڏينهن رسو اسه ۽ مولا عليءَ ڏني آهي نه هن جي رهبري ڪر؟“ اتي مان عرض ڪيو ته ”مان ڪي به ڇهون ڏينهن اوهان ڪي ڏلي ٿيو آهي: برابر اهو مان آهيان.“ شاھ صاحب ڪي گڙو ويس هو. پوءِ بيت فرمايائون:

”چئون چڱندي تتر ڦاٿا، تنهن ڪيون ڦاٿين سها،

منهن به تڏي جهت پت سٺي، اسڏا روح به نه رها.“

”بلوچ تنهنجو روح به نه رهيو؟“ پوءِ چار راتيون صحبت ۾ رهيا سي، پھين رات تي گھر ڪئي سي ته اسان تي به رهبري ڪيو. پاڻ چيائون ته ”تون آيو حڪم سان هئين، پر جي زبان سان اقرار ڪري گھرين نه ها، ته موتو وڃين ها: زبان قلب جي تصديق آهي، حديث آهي ته ”اقرار بالسان“ تصديق بالقلب.“ پوءِ اسان ڪي سمجهايائون ته ”هيءَ ڏڪر اسان ڪي خير محمد فقير هيٺائيءَ ڏسيو هو، سوتو ڪي ڏسيون ٿا.“ اڌ رات جو ڏڪر سمجهايائون، صبح جو نقشو ڏڪر جو لکي ڏنائون، مگر ڏڪر روبرو مرشد جي نه هنيو: اهو باطني قاعدو آهي جو ڏڪر جي صورت، باطن ۾ مرشد واري آهي. جان جو موڪلائي، ته ڏڪر هنن لڳو: نشو پئجي ويو، ڪا خبر نه پئي پوي! ڄاڻي نڪيل هئس، اتي مس مس پھنس، ڏڪر ڪري بهوشي سخت آي پئي.

عشق دي مڪتب جولي ويندا،

بهوشي دي مشق لکيندا.“

لماز پڙهندڙ هئس، خيال ٿيو ته نماز پڙهان، پيهرينءَ جو وقت هئو. لماز ۾ پئس، نه ”الحمد“ ۽ ”قل“ جي خبر نه پئي: ڏڪر واروئي نه پيو ٿي! ”لا تقربوا بالصلوة و نتر سڪر.“ جي مهل هئي. رڪعتن جي خبر ڪانه پئي. پئي سجدا ڏيئي، سلام ڏنو. گھڻائي حيل ڪيو، نماز پوري نه پيلي. پوءِ آئي قرآن ڪڍيو، ته قرآن پڙهڻ ۾ ئي نه آيو: ست به پڙهي نه سگھيس، آخر بس ڪيو!

سبق پڙهڻي ڪئون پوءِ، پئي ڏينهن تي هڪ شخص چيو ته پير ڳوٺ ڏي گڏجي هون. گھندي گھندي، پير جي مسجد ۾ وياسين. اتي پير جي جماعت هئي. هڪ زالنڌن ۽ مردن زير هر آواز گڏي، عبدالله فقير جو ڪلام چيو. ڪلام پڌن مان روح ڪي معنيٰ جي سد بولندي وڃي ٿو ڪو جس ۾ اچي پيو. آخر ٿو ڪي ٿو ڪي ٻڌي نه سگھيس، ۽ وڃي ٻاهر ڪريس. جڏهن ڪلامن ڪئون بس ئي، ته هوش ۾ آيس. انهيءَ منگئيءَ آثار پيو، اهو جو وجد پهرئين ڏينهن پيو آهي، سو اڄ ڏينهن تائين آهي. بيحاصل صوفيءَ جي صحبت ۾ وياسي، ته انهيءَ

جي صحبت ۾ وجد، حال، درد، سڀ بند ٿي ويو: ٻه ٽي ورهه جڏهن انهيءَ جي صحبت قدرت اُٺرائي، ته وري ساڳيو حال ٿيو.

ٻارهين مهيني گذرڻ بعد، قلندر شهباز ۽ صوفي شاه عنايت جي ديدار تي سَو ڪوه پيرين پيادو ڪري ويٺي. ٻن ڪڏهن ڪيل نه هو، پر عشق شاه شاه جي ٻنڌ ڪرايو. ٻه راتيون قلندر تي، ۽ اڪيهر راتيون صوفي شاه عنايت تي رهواسون. هڪ دفعي، مراقبي ۾ شاه عنايت جي سيرانديءَ کڻ وٺي، ته محبت ۾ صوفي شاه عنايت هڪ هڪ ۾ ڏٺي مرحبا ڪئي، ۽ تاج فقيري منهنجي مٿي ۾ وڌائين. سجاده نشين غوث بخش فقير اسان کي تاج آڻي ڏني، پوءِ وري پيادا موٽيائين. وري ٻيو دفعو ميرانهور ڏي ريل ۾ ويٺي، ۽ حيدرآباد کڻ ٻري آيو. ڪوه ٻنڌ ڪيو. ٻه ٽي راتيون اُڪياس، ته سنگتين منجهڙن هڪ فقير شاه شهيد جي روضي ۾ مراقبي سان ويٺو، محبت ۾ ڏٺائين ته هڪ سفيد ربش مرد آيو، جنهن اچي ليزو مٿون اولاريس، ۽ چيائين ته ”منهنجي فقير کي ڇو وٺي آيا آهيو؟“. روضي مٿان آيو فقير ٻجندو ڏڪندو آيو، مان سان ڳالهه ڪيائين. مان کي ٻارن پٽن مٿان معلوم ٿيو ته منهنجو مرشد هو! جنهن ڪري، اٺ ٻاهر پئي مان ريس. صوفي ختم ڪڻ ڪڻ پوءِ محمد خان جي ٿندي تائين ميان غوث بخش فقير اُٺ ڏٺو، جنهن تي -واري ڪري ڦليلي مٿان پڙي تي حيدرآباد پهتس. وري حيدرآباد کڻ سڌو لقمان جي ٺڪر ورتس، ۽ شاه صاحب وٽ آيس. شاه صاحب تسر ڪاڍو هو ته ”تون ڇو ويو هئين؟ تنهنجو ڪم ڪهڙو هيو؟“ جن سان گڏجي ويو هئين، انهن جي فقيريءَ کي مان ڪول سڃاڻندو آهيان!“ پوءِ هيءَ مصرع پڙايائون:

”جيڪي ڀر در لائن دوستي، سي چلوليون چنجن!“

مرشد اسان جو، طلب ورتي کڻ پوءِ ٽي سال دليا ۾ حيات هيو. سال سال ۾، ٽي راتون ٽي ڏينهن -جملي نو ڏينهن صحبت ڪئي. شاه صاحب جي صحبت نفس جي برخلاف هوندي هئي، جو هر وقت نفس جي برخلافيءَ جي زبان مٿان ڳالهه نڪرندي هين. درحقيقت ساري خدائيءَ کي الله کڻ برگشتو ڪيو آهي، سو نفس آهي، جو آدميءَ جو سخت ساراھيل دشمن آهي. نفس ڇا آهي؟ اهو معدو کائڻ وارو آهي، جنهن ساري جهان کي گمراه ڪيو آهي، ۽ الله جو دشمن: جيڪو هن وجود ۾ ”ونحن ائرب“ الله ويٺو آهي، آلهيءَ جو سخت دشمن آهي. اسان کي انهيءَ وقت ۾ نفس جي دشمنيءَ جي خبر نه پئي پئي، پوءِ وڃي پئي.

هڪ دفعو شاه صاحب مرشد شاهنشاه وٽ ويٺي، ته عبدالله ڪوري به طالب هو. بيت کي پر ڏيو ويٺو هو، ۽ اندرون ٽوڪان ۽ گهوگهرا هڻڻ لڳو. سائينءَ صحبت ويلي ڪئي. عبدالله جي ٿنڀ ڏسي، سائينءَ چيو ته ”جيڪڏهن ڪنهن رن جو انعام هجي ته شوشاڪو هوشيار ٿيو ويٺو هجي، هت وحدانيت جي ڳالهه ۾ ننڊ ٿو ڪري!“ آلهيءَ زماني ۾ علي بخش فقير انصاري ٻيڙي ۾، صحبت شاه صاحب جي ٻڌي شاديءَ کي ترڪ ڪيو، ۽ عمر ساري نه ٻريو. جيڪي ڪڍائيندو هو، ته اهل فقر جي خدمت ڪندو هو. هميشه توحيد جي گفتار

۾ وٺڻ لڏڪرندي هئي. جنهن وقت گھڻو ڪندو هو، تہ ڄاڻو هو تہ عالم دُور ٿي ڪا به نٿي.
 تہ هر جو علم فقير پوري تہ ڄاڻو هو، پر حضرت رسول ڪريم جو فقير ئي حضور ٿيندو هو.
 حذعن سائنءَ ڏٺو سٺي وحدانيت جو پڙهي ڪوٽ آباڻي، تہ سراسر اهڙو هو جو ڪا به نٿي
 ۾س ئي ويو. دوستن جي دوستيءَ ۽ مائٽن جي مائٽيءَ کڻڻ پڙار ئي وٺائي. پاڻ هن ڏينهن،
 مسجد جو، ڪجهه نشو وحدث جو پئوس، تہ دلاوسي تہ ستين آسمان تي نور حلال سمونڊ ڏيڻ
 ۾ آيو، جو چولين تي چوليون پئي ڏنائين: اهڙو نور هو، جو سڄ چنڊ ۽ وچون هن جي
 اڳڻ شرمسار هيون! پوءِ شوق زور ڀريو، ۽ ڪريو ٿيو، جو جهنگ ۾ روئندو وٺان،
 ڏڪر اهڙو زور ڀريو، جو سڀني ۾ سماجي نه سگهي! پوءِ ڄاڻوسي تہ هن حضور جي ڪا به
 تہ ڪنهن ملان قاضيءَ ڪار ٻڌائي. ملان قاضي سڀڪو چونڊو آهي تہ فقيرن کي مڪي مديني
 جو حضور ٿيندو آهي، پر اهو حضور تہ چار ڏوڪڙ ڏيئي ماڻهو ڪري ٿا اچن، ”حضور“
 انهيءَ جو نالو آهي، جنهن کي ”مراج“ ڪوٺيو آهي. هو وحدتي حضور آهي: هو ڪثرتي
 حضور آهي، جو ڪنهن پاڳواري کي سڀرو. ۾ي وحدتي حضور ڪن نياڳن ٿيندو. اهو ملڪ
 نياڳ جو اهڙو آهي، جو پاڻيءَ جي ڍڪ ڪاڻ سي پيا وڃن. انهن ٻارن ڏينهن جي اندر
 ۾، ئي ڏينهن ئي راتيون، وٺن جي برابر هڪ اهڙو آواز ٻڌا ٿيو، جنهن بي انداز فراق پيدا
 ڪيو، جو پاڻ ماري وجهي ها. اهڙو آواز ساريءَ جمار ۾ ڪونه ٻڌو. ۾ي. ويتر انهيءَ آواز
 ٻڌڻ سان شوق پيدا ٿيو، جو بيحد ڪمال!

وري ٻارنهن مهيني ”سچل“ مير جي چوڏهينءَ جي ميلي تي وڌاسي، تڏهين رهن ڪر
 هئي. سچي ميلي ۾ ٽيهه آدمي هيا. ماڻهن جي آمدني ريل ڪڍڻ پوءِ ئي صرف ”سچل“ جي درٻار
 مٺي. پيو سڀ ٻڌرو هو، مگر هڪ لائق يوسف فقير جي لائڊي ٺهيل هئي. هينئر وريون
 عمارتون اصل ڪونه هيون: رڳو گاديءَ وارو بنگلو ٺهيل هو. ڪافيءَ ڪلام جو شعل ڪونه
 هو. مان کي اصلي ارادو هو مرشد ڏي وڃڻ جو، وات تي ميلي جي ڪري وڃي ٺڪيس،
 سڀرو هو، تهنڪري سنجهي مان ئي فقير صاحب جي روضي ۾ مراقبو ڪري ويهي رهيس. ويهن
 سان ڏڪر وحدانيت جو نشو وڻجي ويو، تہ اتي سچل فقير آيو. هٿ ۾ خنجر هڃيس ترار جي
 نموني، ڊيگهه هٿ ڪس، خنجر جو مٿيو ڳالو هو هجي. پيرن جي مٿون ۽ ڪن جي مٿون حيدر
 وهاڻين: ڪو پري ڪياريءَ جي طرف ڳنڍيل چڙهائين: ڪو پري اٿلائين، ڪياريءَ ڏي
 رکيائين: وٺي جو رت ڌڌڪو ڏنو، پيرن کڻڻ آڏان پيون وڃن، ۽ ارش تي رت وڃڻ (ڳو)،
 ۽ مان رت وهندي پيو ڏسان! پوءِ ورائي ڪو پري سچل فقير مٿي تي رکي، تيسڻين پيو
 هو. گيرڙو جي دستار وڍيل ۽ ٿڻ واريءَ جاءِ سموريءَ مٿي ٻڌائين، ۽ ڪجهه پڙهيائين،
 سو سمجهڻ ۾ نه آيو. دستار ٻڌائي، فقير چپ ڪري پيو، تہ ايتري ۾ هڪڙو مست مومو
 ڏسڻ ۾ آيو، جو سچل فقير جي تربت جي سيرانديءَ کڻڻ پيو هو. هومست تربت جي انهن ڦڻ
 پيو هو. مان سچل فقير کڻڻ پيو تہ ”هيءُ ڪير آهي؟“ ورندي ڏٺائين تہ ”هي صوفي فقير،

عاشق، مٽڙ جو ويٺل آهي، جو ٿايل زلفن تي مجنون، والڪي مست هو. هي آهو آهي. اڏا ٿي پهر رات جا اندر روضي ۾ ويٺل هيس، هاڻي اڌ پهر رات نشو لٿو. سيار ٿيو ته مان چڱو ڀلو آهيان. لٽا ٻوڙ ڳولايان. لٽن کي ته رت ڪاهي! وري فرش ڏي بهاريو، ته آڻي رت ڪانه هئي. پوءِ آڻيس، ته به اٽ پهر معويت هئي. پوءِ مرشد وٽ وڃي پهتس، ۽ احوال سچل فقير جي روضي وارو سچو ڪيو مانس. تنهن تي شاھ صاحب چپ ڪئي ڪوڙ ڪڇيو. جڏهن مان موٽيس، ته سائينءَ پنهنجي طالبن سان صاحب ڪئي ته ”مان آيو به بلوچن ڏانهن هيس، ڪورين اسان کي نه سڃاتو، اسان ٻارچن مٿن هياس، وري به ڏکڻ ٻارچن ڏي اسان جي وڃڻ جو راز آهي، اسان اوڏاهين وينداسي.“ يعني پاڻ حير محمد فقير هيسباڻي بلوچ ڪڙن وٽس ورتو هئائين.

سائين هڪ دفعي حقيقت ڪئي ته ”بيدل“ فقير وٽ ويٺو، تڏهن اسان کي نوڪري هئي. فقير صاحب وٽ پنج اٺ ڇوڪر ٿلهي تي ويٺا هيا، هو انهن کي پڙهائيندو هيو. اسان فقير کي پهرين هئي، نياز ڪري، ٿاهي تي ڇوڪرن سان گڏ ويٺاسي، ته فقير صاحب سان ۾ ڪئي نظر وڌي. ڏسي، چيائين ته ”هڪڙو ڏيهن ٿيدو ته هن وٽ کي ڇڏينداسي، ۽ انهيءَ وٽ تي سواري ڪنداسي، ۽ گڏ اوطاڻي ٿينداسي.“ پوءِ ”بيدل“ فقير جڏهن دنيا منجهڙن چالاڪن ڪيو، ته شاھ صاحب جو ته ”بيدل“ فقير اچي ٻڌايو ته ”محمد علي کي ڪڍي پوسي، هاڻي اسان جي سواري وٽ تي آهي.“

اسان کي به طالب ورتي ڪڙن پوءِ، سائين ورهيو، شاھ صاحب آسمانن تي وٺي سراج ڪرايو، جنهن جي اڳتي ڪالهه ايندي. پوئين دفعي جڏهن سائين وٽ ويٺي، ته سائينءَ سان کي ئي سهڻا اڳي ٻڌايو ته ”ڦولاد اسان ڏي ”بيدل“ فقير بيمار فوت علي شاھ جي هٿن موڪليو آهي ته اسان دنيا سجهوڙن جلد وينداسي.“ اسان عرض ڪيو ته ”ڪهڙو بيمار آهي؟“ پاڻ فرمايائين ته ”آهو هي آهي:

”دوالي لوڙ ڪثرت ڪئي، جسور سي اب جدائي ڪري،

نعت هر لا مڪان ڪئي، ”بيدل“ بادشاهي ڪري.“

اسان ئي ڏاڍو غم آيو. نئين مهيني هادي شاهنشاه لا مڪان ڏي پرواز ڪيو. سائينءَ جي وفات کان پوءِ ميهن واءُ ۽ طوفان ٿي ويو، جو هت اسان جي گوشت ۾ اٿس به ٿيو. علي اڪبر شاھ صاحب جو موٽ، نراڪت ۽ شربت جي ڌڪري، سائينءَ ڪتڙن مرض ۾ رهندو هو. سائينءَ جو طريقو رندي مشروب هو. اهو واءُ، ميهن ۽ طوفان ٿي، علي اڪبر شاھ رڻن لڳو، ۽ چيائين ته ”ارمان جو اسان تي اها حسرت هئي، جو عاشق عارف اسان جي ڀر ۾ هيو، ۽ اسان نه سڃاتو!“ هيءَ واءُ ۽ ميهن جو سڀ هي آهي، جو عاشق جي دنيا جي جهان مون ڇڏڻ ڪري زمين آسمان رڻدا آهن، روين ڏوڙ وائيندي آهي. اها حسرت سائينءَ جي رحلت جي مشهور ٿي، اسان به ويٺي الله بخش شاهه، جو سائينءَ جو طالب هيو، تنهن ڳالهه

ڪئي ته ”اڏري جي ذبح، شين تاريخ صفر مهيني جي، سائين ۽ ڇهه ته ورندي مڪمل تائين هت ميخالي ۽ صفائي هوندي، ۽ اسان ڪوٺ هونداسي“ پاڻ خوشباش ويٺا هئا. وحدانيت توحيد جي ڳالهه ٻئي ڪيائون. آخر، تاريخ ۱۳ صفر سڀ طالب گهرايائون. لعل ۽ ٻيا سڀ ٻيا روئي پاڻ فرمايائون ته ”هن مهل نه روئو، جڏهن طوفان ۽ مينهن ٿئي، تنهن مهل روئجو.“ آخر ۱۳ ماه صفر سن ۱۳۲۶ھ جي رحلت ڪيائون. اسان جا سائين ۽ هي وقت ڪڙن آسرا ٻيا سڀ ٻلجي ويا. ڪاڏهن دل رجوع نه پئي ٿئي، نه وري صحت اها ڪاڏون ٻڌڻ ۽ آئي جو دل رنجي. مثال جيئن زائفان جو مؤس مري وڃي، ۽ هڪ ڀيرو هجس، ۽ انهيءَ تي آرو رکي ٻيو لڪاچ به نه ڪري ته اهو چوڪر مؤس ٿيندو ۽ مان ئي ڪٿي ڪارائيندو. پوءِ اسان جيئن ذڪر الاهي اسر اعظم ڪي ڪئي پاڪر وڌوسي: پوءِ بهيءَ مٿن سڀڪجهه ٿيو!

سائين ۽ جي وفات ڪڙن پوءِ اسان جو مستن عاشقن ڏي ارادو ٿي پيو. چو ته سائين پاڻ ڳالهه ڪندو هو ته ”اسان سان مهرباني مستن ڪئي.“ نو ورهيه برابر ست ٻهر ٻڌڻ ٿيو، ۽ هڪ ٻه ٽي ڪئي هئي، ڏينهن جواصل ننڊ نه ڪئي هئي؛ مگر ٻه دفعا هڪ دفعو يارهن ڏينهن ستين آسمان تون سمنڊ نور جلال الله جو ڏسڻ ۾ آيو، جنهن جي ڳالهه ڪري آيا آهيون، ٻئي دفعي وري ائين سال، منجهند اوروي گيهل ٿي ته فقير نالڪ پوس آيو؛ ٻيا فقير به پويان هجس، ۽ هڪ ڪئي هن ڪلام هو مصرعو ٻڌايائين:

”رڪ عاشق خبرداري، آئي دسدمر جي هٿياري،

آئي مرشد ڳالهه موچاري، پوسپ پنڌ اڃاپو.“

هن مصرع ٻڌڻ سان، ٽنڪي ٽنڪي ڪٽ تون هيڪ ڪري پيس، ۽ هٿياري ٿي ۽ سڄاڳ ٿيس. اهي ٻه دفعا ننڊ به ننڊ نه هئي. اها ننڊ سڃاڻي هئي. ڪاڏن اسان جو، طلب ورتي ڪڙن پوءِ. ٽي سال برابر ائين ٻهر ڪائيندا هاسي، صبح جي وقت ۾.

شاه صاحب ڪڙن پوءِ ڇهه ورهيه برابر نه ڪنهن جي ميلي تي ويندا هياس، نه ڪنهن وٽ صحبت ڪان. هڪ دفعي هڪ مست وٽ عشق الاهيءَ کان سوال ٿيو، جهن جاءِ جي ٻئيءَ مان، ٻن هٿن سان، ڪٻي ڪٻي تي اٿڻ ڏه ڏکڙو سان هيا، جو ٻين اچي مست ڪي جهليو، ۽ مان ڪي ٻانهن ڪٽون وٺي اٿاري ڪري ويا ته ”فقير هن ٻولي سان نه اچي لهن، تون پاڻ ڪي خون ٿو ڪرائيس!“ اهو ۲ تاريخ صفر ۱۳۳۲ھ ۾ مست وڙهيو. وري تائين صفر ۱۳۳۲ھ جي، هادي شاهنشاھ جي ميلي تي وڃڻ جو ارادو ٿيو، ۽ گوانئون سنڀري نڪاسي. آخر ڪٿڙن جي شهر ۾ مست سيد الله اوباهيو شاه ٻڌو هو، انهيءَ جي پڇا ڪري، ڪٿڙن جي آٿڙن، مقام واري مسجد ۾، مست سيد ڪي لڌوسي. سميت ڪڙن ٻاهر آگر تي بيٺو هو؛ لٽ ڪڇ ۾ هيس، ۽ مٿي تي ڪوه جي سِر هيس؛ سٿڻ جو چنڊو گريل هوس. مان گهوڙي ٻڏي، سميت جي در وٽ وڃي پيس، ته

سڌ ڪيائين ته ”هڏي آهي.“ مان ويس، چيائين ته ”ڇا تو چوئين؟ تعويذ لکي ڏيان؟“
 نهاري ڏام ته سالڪي اهڙي هيس جو جارا ڪاغذن ۽ مس قلم سان ڀريا هئا جيڪو
 ايندو هو، تنهن کي تعويذ لکي، مٿي جي سور جا ڦڻا رکندو هو. مان عرض ڪيو ته
 ”تعويذ مان هاڻ لکندو آهيان، باقي حال سمورو معلوم اٿئي.“ جنهن تي ”افراراً والسان
 و تصديقاً بالقلب“ جي حديث پڙهيائين، ۽ چيائين ته ”زباني اقرار ڏي ته ڇا ٿو چوئين؟“
 مان عرض ڪيو ته ”عشق جي ڪتنيات ۽ عشق جو امداد ٿئي.“ هاڻ ڦيريون ڏنائين- اهڙيون
 ڦيريون، جو جيڪا سير مٿي تي هيس، سا ڪيري پيرا چوڻ لڳو، ”بيشڪ ٿيندو!“ ائين
 به ٿي گهيرا چيائين، ”وج، وج، وج!“ مان اٿي هليس. وري چيائين ته ”رات نيڪي هڻ...
 پر ٽڪڙي ڪاهي آيو آهين؟... وج!“ (گهوڙي ۽ جي لالي چيائين).

رات جو پٺين ۾ شهير فقير پٺيءَ وٽ وڃي ٽڪس. رات جو توحيدِي ڪلام شهير فقير
 ٻڌايا، جنهن تي وجد حال سخت ٿي پيو. صبح اٿاهون مگر جي ۾ ميلي تي وڃي ٽڪس.
 اتي به توحيد جا ڪلام ٿيا. ڪچهري خلق بنگلي جي صفحي ۾ هئي؛ مان سامهون آواز جي
 ويهي نه پئي سگهيس، تنهن جي ورائدي ۾ پئي خلق کي ڏيئي ويهي رهيس. مد هوشي هجي،
 دوش مي حالت، ذکر خيال ڪلامن سان هڪ ئي پيو وڃي! ميلو گذريو، ڪجهه خلق هئي،
 ڪجهه هجي. ۱۳ صفر جي پوئين تي، نالي عبدالرحيم ڪوري، جو سائين ۽ جو طالب هو،
 تنهن کي چيو، ”دل کي حباب آهي سخت، روبرو ڪلام ته نٿو پڙهي سگهان؛ هن سهر
 آور گهڻي جي ڍرائي ٿي آهي، هاڻي ڪلام ڪو تون پڙه.“ جنهن تي عبدالرحيم بڪٽارو
 کڻي آيو- (حق صفحي ۾ هئي، مان اڪيلو ورائدي ۾ ويٺو هئس). روبرو منهنجي ڪلام
 اچي چيائين ”بيدل“ فقير جو.

”رخ رانجهن دا ڪميا قبل، عشق دا پند اصرار،

لئون ائون دي وچ ليڪ دي وائي، هُو هُو هل هنگام.“

اهي مصرع چيائين ته مان بيهال ٿي زمين تي ڪيري پيس، ۽ بيهالِي ۽ پيو هيس ته
 مٿول سيد احمد اوباهيو شاهه اچي پيلو. بيهوشيءَ ۾ چيائين ته ”هڏي هڏي ته نهاري!“ ڏسان ته
 مڪو، مدينو، ڪربلا ۽ نجف جا روضا ڏسڻ ۾ آيا؛ هر هڪ روضي مي چوئي، ۽ وچ جهڙي
 نور جي وڏي آسمان سان گڏيل هئي.

چوڏهين ۽ جي رات سڄي بيهالِي هئي. صبح حو اٿي هلياسي. ميلي مي خلق سڀ آئي
 پوڙن لڳي. حانداڻ، مير، سيد-سڀ پئي آيا، ڪنهن تي به نظر ڪانه هجي. گهڻي ڦاٿين
 ڪجهه پند ڪيوسي، ته پيو فقير جيڪو ساڻ هو، انهيءَ چيو ته ”مرشد! حانداڻ ۽ سيد پو پوڙن
 اچن ٿا، انهن کان ته موڪلايو!“ جنهن تي هلياسي- ”پني ڊوڙ ڪئي ته پاڪر پائي موڪلايون،
 مگر ان وقت وجود ٿي پاڪ ٿيل هو، جو انسانن جو هٿ لڳڻ به نه پئي وٺيو ته ٺڪري،
 چيو سين ته ”اري ڪون موڪلايو، ۽ هٿ نه لايو.“ ڇاڪاڻ ته هٿ لائڻ مان سحت وجد حال

ٿي ها. پوءِ گهوڙيءَ تي چڙهي اتي هلي. سڀ الله او باهيو شاھ انهي گهوڙيءَ جي
 گپ ۾ هيو. پڪو ڳوٺ تائين گڏيو هليو. اسان سلام سو پئي ڪيس. حڪماءَ ۽ اچي وٽ
 تي نڪيس. اڳي گڏ ڪٿڻ رسم هئي، هيئر چڪو سگهي هيو سو هن حال کڻڻ نامحرم هيو.
 ”گپ ۾ ڪير ڪي اوڀر ڪري، ڏک ڀري، مان ڏي سڃاڻين. تنهن تي باطل مٿن هڪل آئي ته
 ”ستان اهو ڪير اوڀر وارو ڪاٺيو هجي، ... ۽ اڳي اوڀر ڪهن هي نه ڪٿي هجي“ انهيءَ
 ڏينهن کڻڻ وٺي اڃ تائين، اسان اوڀر ڪنهن جي نه ڪاڏي آهي. هينئر طالب ٿي به حق
 نه آهي جو پني جي اوڀر ڪئي. جي ڪاٺيندو، ته ڏڪر بيوي ويندس ۽ ڏوڪو بندس. مرشد
 فتحي شاهه جي درجي وارو اوڀر ڏئي، يا ست عاشق ڏئي، ته اها وڻجي. اها پڪ آهي.
 زماني واري ماڻهوءَ - دنياڻي، زميندار، پير بزرگ، شيخ مشائخ - جي اوڀر ڪٿڻ ائين آهي،
 جو چڻ ڪتي جي اوڀر ڪاڏائين: دل ڪاري تي پوندس، ۽ ڏڪر نه هيندس، سڀڪنهن انسان
 جي وجود ۾ پوءِ ”وجود حقيقي“ آهي. انسان تڏهن گهمڻ ٿا، پهلوڻيون ڪري سگهي، اڙهي،
 آڻ ڪنهن جا ياد ڪري، ته به اهو - هي بونو ته منيءَ جو گهوڙو آهي! حساب ڪتاب
 ويڙهيون، تراريون، هٿن ڦرائڻ جو حافظ ٿيڻ به ”اهو“ آهي؛ ولايت جو صاحب به ”اهو“ آهي.
 جڏهن وجود چنڊ جي اسم اعظم سان اڪريدو، ته ذات لسوري آهي. جيڪو هن مٿن چنڊ جي
 نڪتو، سو معنيٰ جو جبرائيل آهي. ماڻهن جي نظر هن بوتي تي آهي. ماڻهو پاڻ جي اندر آهن.
 ته انهيءَ وجود ذاتيءَ کي نٿا سڃاڻن ۽ نٿا ڏسي سگهن. انهي کڻڻ ڏک ڪير پهچندو؟ هو
 وجود ذاتي هن بوتي ۽ الين پيل آهي، جنن کير ۾ مڪڻ. جڏهن فقير طالب، ستاهن اسم اعظم
 جو دل جي چاڙهي ۾ مرشد هٿن وجهرائيندو، ته پوءِ محڪم ويهي ”دم“ جي منڍ پٽي
 سان ولوئيندو. جهڪڻ وٺي ڏنائين، ته ڪير ٿري ويندس؛ وري پئي تڪليف اوجاڳي ۽
 ٻڌڻ جي ڪندو، تڏهن ٽپندو! روح جو مڪڻ، سيني جي ڪير مٿن لڪرندو. بنا سباهڻ جي
 ڪير نه جهنڊو، ۽ نه مڪڻ لڪرندو. وڌيڪ وقت هيس، ته ڪٽو وٺي پوندو، ۽ حراب ٿي
 ويندو. جيڪو نه ولوئيندو، ته مڪڻ نه لڪرندس. ڏسو ته ساري جهان کي ”دم“ هي منڍ پٽي
 جي خبر ناهي؛ نه ولوڻيائون، ڪير هنن جو ڪري پيا

ضميمو

[فقير صاحب جي حال ۽ حال جي خبر سندس خطن سان پڻ پئجي سگهي ٿي، جي هن وقت وقت
 ڪن دوستن اخبارن ڏانهن پڻ لکيا آهن. هيٺ لکين انهن خطن سان ڪي اقتباس ڏيون ٿا. - مرتب]
 - ”بعد از حق موجود، واضع هجي ته هتي ڪلي حيريت، اوهان ڏانهن به بفصل - حق عانيت.
 اسان جو احوال هيئن ۽ رب آهي: ”پرين جان، پرين جي پيار - انهيءَ پنهجي ڪڙڻ ڦار ڦار
 نه ڪري ڪهن ڪي! توحيد اهو آهي، جيئن عالم ڄاڻن ٿا ته ”اسان به آهيون ۽ الله به
 آهي.“ دوئي انهيءَ جو نالو آهي، شرڪي يا بت پرستي اها چائجي. توحيد اهو آهي ته ”هي

نه هجي، رگو الله هجي، آه مان تي هڪ شهر آهي، هو منهن طبعي ان جو دروازو. حديث
ان لاء آهي ته "انا مدينة العلم وعلم بابوا". عشق جو اهو مڪنت آهي، توحيد اتان پڙهيو آهي.
"عشق دي مڪنت جوئي ويندا، مدهوشي دي شق لکيدا؛

چوڙ ڪري سوال جواب، مرڻ ڪنهن سو اگهي مارجاوي - (پيدل).

"انهيءَ ماڻڪر، اهيءَ شمع حقيقت جي ٻاهر وڻ طرف ڪڍي، پروائي وانگي سڙي،
عين شمع تي ويندو. توحيد جي خبر انهيءَ کي پوندي، اهو توحيد پاڻ تي ٻوندو.
پت روسي صاحب:

"چيت توحيد خدا آ سوختن،
خوبشتن را پيشتر واحد سوختن" - الخ

* * *

- "بعد از اسلام عليكم ورحمة الله وبركاته، مراج اعلي بحيريت بالا! "من احبه شيئاً
فاكثر ذكره" جي ڪري اسان کي ٻي گهڻاڻا ڇا ڪري ڏيندي؟ پت:

"پرسن چسان، پرسن جسي پچار-
انهن ٻنهي ڪٿون ڌار ڌار ڪري نه ڪنهن کي.

"آدمي ئي قسم آهن: اول جنس ناهي، دوم جنس ملايڪ، سوم جنس انبياء.
اول جنس ناهي جي حالات: ڪاڻڻ ٻڌڻ، عيش، لندڻ، بغير عبادت، هر وقت بدگفتار دنيا؛
دوم جنس ملايڪ جي حالات: تسبيح تهليل، صوم و صلوات، خيرات، زڪوات، عبادت بيريا؛
سوم جنس انبياء جي حالات: هر وقت شوق معرفت الله تعاليٰ، هودم ذڪر اسم اعظم حوشغل،
"قال الله تعالى في القرآن المجيد: "ان السمع والبصر والفؤاد كل" اولئك كانت من مشغولا".

"چشم و گوش و قلب گوهرهای عرش، خرج کردی تو حریدی چه ز فرشی؟
حج کد-ردن زیارت خانه بود، حج رب البيت مردانه بود." - الخ

(۶ فيبروري ۱۹۵۶ع)

* * *

"پسما عرش اعظم-م:

"بهر جائیکه باشی با خدا باش،
ز خود بیکانه، با حق آشنا باش.

"بعد از حق و وحدت حق واضح لائح: والحمد لله علي كل من، مراج عاليه باطن شما
تقویت بالا، دائم توحيد الاهي دل خود-بالا؛ از خوبش خدا، بحق بیوند بالا!"
[من خط و کتبتا به سلا - مدهوشي طعن]

"۱. فلسفہ توحيد به حق آدمي جو هڪو آهي، اهو چندي مري ويو آهي.
"۲. ماڻهو مال، دنيا، ٻڪرا وڻ ڪڍڻ ٿا، مگر مثال آهن: مٿي کي مال دنيا ڪهڙي
ڪم ايندو؟ جيڪڏهن حياتي ڪڍ ڪن، ته تمامت ڪي مرڻا

۳. اُن پهرن ۾ هڪ دفعو، ڪوبه واپاري دنيا جي نقصان ۽ نقصي جو ليکو ضرور ڪڍو ته ڪيترو ڏاڍو يا گهڻو پهتو؟ ڪاغذ نه هوندس ته جيئن تي ڳڻيندو: انصاف زماني جي ماڻهن جو آهي، نه هڪ سال ۾ يا عمر ۾ پنهنجي عمر ۽ گناهن جو ليکو ڪونه ڪن!

۴. رو جي نئين ڄاول گهڻي جي ڪل ويهه روپيا ۽ پڪريءَ جي ڪل ۽ اڍائي روپيا قيمت ڪري ٿي: آدميءَ جي ڪل هڪ ٺڪي ۾ ۽ ڪاٺ وڪاسي: پوءِ هي آدمي ڇا ٿي مقرر ٿئي ٿو؟ هن جو ملهه نئين ڄاول گهڻي جيرو ۽ نه آهي. تنهن ڪري آدميءَ جي ڪل لاهي، مقرر ڪون ڪوٺ ماري وجهي!

۵. اشرف المخلوقات، ’ولقد ڪرمنا بني آدم‘ جو حقدار ۽ هي انسان آهي: قبل تاسو، هن جي حڪمراني: پوءِ صرف ڪيولي ڪن ۾ گهڙيس، ته ڪهڙو پريشان ڪريس: مهر گهڙيس ته ماري وجهيس!

۶. هاڻي ٻڌايو ته هت دنيا جي جمع ڪرڻ ۾ اوهان جو چاهي؟ ڪهڙا دانشمند آهيا اها دانائي، حق جي معرفت سواءِ، ڇا ڪري ٿيڻدي؟ اوهان جو ڏاڏا صاحب ڪيترو نه تاريخڪ دنيا هو. اوهان کي شمس العلماء باطني ظاهري ڪري لکيو ويو آهي، ڇا لاءِ؟ منتر جناح صاحب کي بادشاهيءَ جو ارادو ٿيو، آخر ۾ پاڪستان جي بادشاهي مليس؟ من طلب شيئاً - جدوجهد شمس العلماءي به هت ڪرڻ ۾ اها دير آهي. * - الح

(۳ ستمبر ۱۹۵۶ع)

* * *

[هڪ طويل خط ۾ فقير صاحب کي فلسفا ۽ سڪنا بحث سميت ٻڌائيندي، پڇوڙيءَ ۾ هي نقل ٻڌائيندي خط پورو ڪري ٿو.]

۷. شاه محمود حسن ڀرت سنڌي علامه خريدو. گڏ نعت نبي و هار هائوس. روٽي، ٻاڏ ڪري، نعت تان ڪري پيو. شاه محمود، عبرت ۾، اهڙي بلند آفاليءَ جي موقعي تي روٽي جو سوال ڪيس. علامه چيو ته ’سون کي امڙ ياد پئي هئي‘! مطلب: دات دوالجلال، ماڻهن کي شاه محمود وانگر گهڻوئي علامه مثال گڏ ويهاري ٿو: مگر ’ا. ٽ. ۱‘ - نفس - هن کي ڪيرايو وجهي.

۸. وحدت گر بگوير تا قيام، صد قيات بگدر ديس نا تمام.

۹. اوهان کي جيڪڏهن اسان وٽ اچڻ ڪوئن نفس روڪيو آهي، ته پاڻ ڄاڻو: اسان کي اشتياق، ته ’جيڪر ملاقات ٿئي‘! * (۲ آڪٽوبر ۱۹۵۶ع)

* * *

۱۰. جن ساعت هڪڙي جي ٿئي آڪيان ڌار،
ته ڪر سڀ چمار، ڏٺوسين نه ڪڏهن!

”هوالمقصود ته ”احسن التقوير“ جيڪو قرآن مجيد ۾ اشارو آهي ”خلق الانسان في احسن التقوير“ انهيءَ آيت جي تقرير جيڪڏهن ڪجي، ته عرش عظيم کڙن اٺوڻ مفاصلي تي پري تقرير وڃي نڪري: انهيءَ جاءِ پيچا ۾ بي جهاٽ ”ملڪاً كبيراً“ ۾ رسي، جتي نه عرش ڪرسي، نه سج نه چنڊ، نه آسمان نه مقرب ملائڪ، نه جن آدمي هماءَ جي رسد؛ تنهنڪري انهيءَ حقيقت کي کولڻ ”العاقل تكفيه بالاشارة“ جي لحاظ سان ڪئي وئي.“

[اڳتي هندي فقير صاحب هنن اکرن سان خط بند ڪيو آهي]

”عشق جو شرح ۽ توحيد جي حالات سان ڪئي دفتر پرچن، ته به ٿورا، ليڪن اوهان اڪثر انگريزي خواندا طوالت کڙن ڪاڍائيندا آهيو: ناچار ”تطويل الكلام“ کي ”قليل القول“ جو جامو بهرايو ويو.“ (۲۱ جون ۱۹۵۶ع)

ادیب ۽ شاعر

[illegible]

هرڪن دور ۽ هر هنڌ اهڙا انسان ٿي پيدا ٿيا آهن، جن عمر روش و فخر ۽
پني آندي آهي، ۽ ادب جي شين محل ۾ مناسب هنڌن تي پنهنجي فنڪاري ۽ حوصلو
ڪندي، ڪجهه نه ڪجهه رنگيني پيدا ڪري، ’مالي‘ ۽ ’بهزاد‘ جي گهڪاريءَ،
ڪاڪ جي فنڪاريءَ ۽ گرنار جي صڌاي سروروشيءَ کي پئي ورجايو، ۽ حياتيءَ جي
لون ڀرجن جا پالڻا ٿيا، وقت سر اهو ڪجهه پئي ڏٺو آهي، جنهن جي سر-سٺ
ڪهرج ۽ ضرورت پئي وهي آهي.

سنڌي ادب ۾ ٻئي اهڙيون ليکڪ شخصيتون پيدا ٿينديون رهيون هي، پر
سنڌي نهيءَ وارا انهن لائق ۽ فائق هستين کان نا آشنا آهي، سوڪري ڏرو آهي
۽ امن پنهنجن وڏڙن کي به احسان جي نظر سان ڏسون، ۽ انهن جي ڪردار
مان به انهن کي ڪجهه پرايون، حيرت پرائڻ ڪهي، ڇاڪاڻ ته انهن جي فڪر جي پيڙهه
سنڌ تي عالم رهي، ۽ ان جي اوساري ۾ مختلف مذهب ۽ مذهبن جون - ن غريبات
صاف ڏسجندي رهي.

مرحوم پير ڀاون علي شاھ ”ساقی“

سرزمین سنڌ تي ڪيترن اهڙن گهرن قدر گهڻا آهن، جن کان سنڌ خواه سنڌين کي فخر حاصل آهي. اهڙن اولين صف جي شخصيتن مان شاھ قادري عليه رحمۃ جن به آهن، جن سنڌ ۾ اچي، سنڌ کي دين اسلام جي تبليغ سان منور ڪيو. ڪافي غير مسلمن کي دين اسلام ۾ آندائون. بالآخر پاڻ بدن ۾ سڪونت اختيار ڪيائون، ۽ اتي ئي رهي وصال ڪيائون. سندن ئي اولاد، شاھ قادري عليه رحمۃ بدن جي درگاه جو سجاده نشين آهي. انهيءَ ئي سلسلي ۾، اسان جي لاڙ جو مشهور درويش پير ڀاون علي شاھ ”ساقی“ جو والد بزرگوار فقير پير محمد شاھ هڪ خدا سيدو ۽ عالم شخص هو. سدائين دادو ۽ ڏاڍو گذارڻ، تڏي تي ويهڻ، ۽ سنت رسول الله جي پيروي ڪرڻ سندن مول متو هو. مريد ڪين سدائين عبادت الاهيءَ ۾ مشغول ڏسندا هئا. پاڻ ڏها ۽ چاليها ڪڍندا هئا. ڏينهن ۾ هڪ وقت چانورن جي ماني پاڪري کير سان کائيندا هئا، ۽ بس. اونھاري ۾ اچي چادر ۽ سياري ۾ ڪري کڻي زيب تن ڪندا هئا. وقت جي حاڪمن (انگريزن) جي ڪا به پرواهه نه ڪندا هئا. پاڻ آسي ورهين جي چار ۾، جمعي جي ڏينهن، ۱۹۰۰ع ۾ رحلت فرمايائون. کيس ٿا ڪن ته پاڻ مريدن کي چيائون ته ”اسين جمعي نماز اوهان سان اچي ٿا پڙهون“؛ پوءِ حوڊيءَ ۾ هليا ويا، ۽ وصال ڪيائون؛ پر اڳ ٽاڪيڊ ڪيائون ته ”جمعي نماز مهل اسان جو حازو مسجد ۾ پهچايو وڃي“. ارشاد موجب، ائين ڪيو ويو. نمازين جنازي نماز پڙهي، ۽ شاھ قادري عليه رحمۃ جي مقام ۾ کين دفن ڪيو ويو.

جنهن وقت سائين محمد شاھ جن وصال ڪيو، ان وقت ”ساقی“ سائين جن چوڏهن ورهين جا هئا. اهي چوڏهن ورهيه پنهنجي بزرگ والد جي ساڻي ۾ گذاري، گهڻو ڪي حاصل ڪيو هئائون گهرو استاد جي زير نظر سنڌي، عربي، فارسي، گجراتي، اردو ۽ انگريزي ٻين سڀني لغوتن سان پڙهي هئائون. ڇٽاچ، سائين محمد شاھ رح جي وصال کان پوءِ، پير ڀاون علي شاھ جن کي جملي مريدن پک پڏائي، درگاه شاھ قادريءَ جو سجاده نشين مقرر ڪيو. پاڻ ڏاڍي حسن تدبير سان مريدن ۽ خادمن سان هلندا هئا. دين اسلام جي تبليغ ڪرڻ سندن خاص مشغلو هو. ننڍي هوندي کان علم و ادب طرف جو چاه رکندا هئا، تنهن لاءِ

هائي ڪين اڃا ٻار وڌڻ لڳو. علم حاصل ڪرڻ لاءِ سڄي دنيا جو سفر ڪيائون. پنهنجي لئبرريءَ کي پُر ڪرڻ لاءِ ٻري ٻري کان ڪتاب گهرايائون. جيڪي قلمي ڪتاب ملي ٿي سگهيا، سي آڏرائي، پنهنجي لئبرريءَ ۾ ضرور آندائون ٿي. انهيءَ علمي چاهه ڪري، سندن لئبرري، جا قيمتي ڪتابن سان اڳي ئي ٽُپ ٿي پئي هئي، سا هيڪاري پلٽڻ لڳي، ۽ انهيءَ جي لاءِ خاص، پنکلي ۾ علحدو ڪمرو ٺهرائڻو پيو.

پير پاڻ علي شاھ جن ويهن ورهين جي عمر ۾ شعر چوڻ شروع ڪيو. سندن ڪلام نهايت ئي پختو ۽ دلپذير هو، جنهن وقت جي شاعرن کي پاڻ ڏانهن متوجهه ڪيو. آخر وقت ۾ هيٺيان مکيه چار بزرگ سندن ڪچهريءَ جو سينگار هئا: (۱) مولوي تاج محمد ”مشتاق“؛ (۲) فقير حاجي پير بخش ”دلرباش“، چشتي، قادري؛ (۳) سيد ڪرم علي شاھ لڪياري؛ ۽ (۴) مولوي احمد صلاح. جڏهن پاڻ ۾ گڏجي شعر و شاعريءَ تي بحث ڪندا هئا، تڏهن آخريين صلو سائين ”سافي“ جن ڪندا هئا، جو سڀني لاءِ راحت جو باعث هوندو هو. چارئي بزرگ شعر ٺاهي سندن خدمت ۾ آڻيندا هئا، جن کي پاڻ درست ڪندا هئا. ڪڏهن ڪڏهن انهيءَ سلسلي ۾ مزيدار مذاق ڪندا هئا، ۽ شعر باريءَ ۾ بي تکلف چوڻون هلندڙون هيون. مولوي تاج محمد ”مشتاق“ (جو لوهارڪو ڌنڌو ڪندو هو) سندن گهاٽو دوست هو. حسب معمول، هو هڪ غزل جوڙي سندن خدمت ۾ رکڻي آيو. کين پسند نه آيو، ۽ پاڻ اهو شعر ڪچهريءَ کي پڙهي ٻڌايائون. ڏاڍي ڪيل ٿي. پوءِ پاڻ في الديه هڪ غزل چيائون، جنهن ۾ تاج محمد ”مشتاق“ کي مخاطب ڪري مٿس چوڻ ڪئي اٿن. اهو غزل هي آهي:

نصيبن ۾ اٿئي اڳو ڪهڙا ڪهڙا
وڃائڻي هٿن مان گهر ڪهڙا ڪهڙا
وڃائڻي سڄي عمر سالدائڻ ۾ ر،
ڇڪيا تو ڏمڻ جا سنگر ڪهڙا ڪهڙا
وڌائڻ سڄي عمر، جنهن کي وڃايو،
سخن ساز ٿيندا لوهر ڪهڙا ڪهڙا!
لٽيو آهي لعلن کي تو ڌوڙ اندر،
ڪيئي ڪاڇ جا هٿ لڪر ڪهڙا ڪهڙا!
ويو نڪري شعريءَ جو مادو به تو مان،
ادا، ميڙيا تو مٿر ڪهڙا ڪهڙا!
سڏائي سخن ساز ماڻهن جي مهندا،
ڪلايا تو سر تان مٽڪر ڪهڙا ڪهڙا!
هنيو مٿز ’مشتاق‘ تو جو اڃايو،
شعر جي عوض ٿيا پٿر ڪهڙا ڪهڙا!
نه غمگين ’مشتاق‘ ٿيندو، يقيناً،
سٺي تنهنجا ”سافي“ شعر ڪهڙا ڪهڙا!

ماڻهو ٻئي ڪليا، ۽ "مشتاق" خوش ٻئي ٿيو. آخر ته سندس مرشد ٺٽي سندس شعر تي تنقيد ڪري هڪ غزل چئي رهيو هو کين جڏهن "لوهار" سڏي شعر چيائون، ته بالڪل خوش ٿيو، ڇو ته پاڻ لوهارڪي ڪم ڪري لوهار به سڏبا هئا.* اهڙيءَ طرح، "ساقی" صاحب ٻين سان به ڪيل ڀوڳ ڪندا هئا، پر "مشتاق" سان دل هوندي هين. جيئن شاه پٺاڻي عليه رحمه جي "وڳند" فقير سان دل هوندي هئي، اهڙيءَ طرح "ساقی" صاحب "مشتاق" کي "وڳند ٿاڻي" ئي سمجهندا هئا.

"ساقی" جون ڪافي تصنيفون آهن، جن مان ڪيترو حصو سندن موجوده سجاده نشين پير عاليشاهه جيلانيءَ جي ڪمپنيءَ واري وقت ۾ ضايع ٿي ويو. ڪتبخاني مان ڪيترائي قيمتي ڪتاب ۽ ٺاڀا قلمي نسخا ڪڍي ويا. مناجات پڙهڻ کان پوءِ الين محسوس ٿئي ٿو، جن پڙهندڙ پنهنجا ڪيل ڪرتوت سامهون ڏسي رهيو آهي، ۽ انهن جي معافيءَ لاءِ رحمة للعالمين اڳيان پاڏائي رهيو آهي. اها مناجات شايع ٿيل آهي. سندن ٻي تصنيف "ساقی" جا سخن آهي، جنهن ۾ سندن ڪي غزل ۽ ڪاميون، رباعيون ۽ سڌس ڏنل آهن. هي قلمي ڪتاب آهي، ۽ "ساقی" صاحب پاڻ پنهنجن هٿن مبارڪن سان لکيو آهي. سندن اها عادت هوندي هئي ته سفر ۾ ڪا به ڪافي يا غزل چوندا هئا، ته مرشد کائڻ لاءِ وٺائڻ کڻي ويندا هئا.

سندن تصنيف ڪيل مناجات پڙهڻ سان وار وار ڪالبدار ڇڏو وڃي. هوشو شيديءَ کي سندن گهڻو سارو ڪلام ياد هو، مگر افسوس جو ٿورو وقت ٿيندو ته اهو به گذاري ويو؛ تاهه به سندن ٽوپل پڪوڙيل ڪلام - ڪافيون، غزل، نظم، وغيره - جيڪي ڪجهه مريدن کان هٿ اچي سگهيو آهي، سو "ساقی" جا سخن آهي، جي نالي سان ڇپائڻ لاءِ مون گڏ ڪيو آهي. پاڻ سنڌي نثر ۾ پڻ ڪجهه مضمون لکيا هئا، پر اهي سڀ تلف ٿي ويا آهن؛ البت اردو ۾ لکيل هڪ مضمون هٿ اچي سگهيو آهي، جنهن ۾ هڪ هنڌ پنهنجي خاندان بابت سرسري ذڪر ڪيو اٿن. سندن اهو اردو مضمون، ۽ ڪجهه فارسي ۽ اردو جا اشعار پڻ "ساقی" جا سخن ۾ شامل آهن. پنهنجي بزرگن جي تحرير ڪيل ڪن قلمي سخن جي مدد سان، هڪ فارسي ڪتاب پڻ تصنيف ڪيو هئا، پر هن وقت اهو ناپيد آهي.

پاڻ شڪار ڪرڻ جا بهت شوقين هئا، ۽ نشاني وٺڻ ۾ خاص مهارت هئي. پاڻ نهايت وڃيه. ۽ حيرت جي حد تائين حسين هئا. سندن مريدن ۾ هيءَ روايت عام آهي ته ڪڏهن پاڻ

* مولوي تاج محمد "مشتاق" هڪ وڏو علم دوست ۽ عالم هو. "الشاع" رسالو ڪڍيندو هو. ان مقصد لاءِ پنهنجي پريس پڻ قائم ڪئي هئائين، جنهن جو محترفي ۽ ڪمياڙيتر به پاڻ هو. پاڻ ٻهريين ٻولين ۾، ۽ پوءِ "ساقی" صاحب جي وفات تي راجي خانائي ڳوٺ ۾ وڃي رهيو. وڏو پرهيزگار شخص هو. پاڻ نه ڀڙيو، پر پنهنجي پٽ کي به سواءِ ماني ۽ پائيءَ جي ٻي ڇيڙ ڪاٺڻ نه ڏيندو هو. چوڻدر هو ته "سان" لاءِ سواءِ پائي ۽ ماني ڪاٺڻ جي ٻيو حرام آهي!" (سڌس سوانح عمري، صدي ۴۴ تي ملاحظو ڪريو)

وڌاھي ۽ ويٺل ھولدا ھئا، تہ بہ ڀر ٻاسي ۾ ويٺل ماڻھو سندن اھ راني منھن مبارڪ ڏسي
سگھندا ھئا. ھتيوڪ ساڳئي وقت ٻيا ماڻھو ھڪ ٻئي جو ٻاڇو بہ ڪن ٻسندا ھئا. ڪن ڀر
ٻاسي وارن ٻيرون جي سائن ڪار ٻولندي ھئي: ڀر تڏھن بہ ھاڻ انھن سان ايترو خدا رسندا
ھئا. ھاڻ صابر ۽ شاکر ھولدا ھئا.

سائين ”ساقی“ ھن، قوم حواليءَ ۾، تاريخ ۱۹ آڪٽومبر ۱۹۱۸ع تي ھن فاني جھان
مان رحلت ڪري، جاويد وطن جا رھواسي ٿيا. سندن تربت تي سنگمرمر جو عاليشان ڪٺو ۽
چڙھيل آھي، جنھن جي مٿان شاھ قادري رحمۃ سندن پيشرو سجاده نشين وانگي ڪڍي ۽ مٿيءَ
جو گنب ٺھيل آھي، ۽ ان تي ڪيترائي ڪتابا اڪريل آھن.

ھاڻ جنھن وقت وصال ڪري رھيا ھئا، ان وقت سندن فرزند ارجمند پير عاليشاھ صاحب
جیلاني اڃا تن ورھين جو معصوم ھو، ۽ الھيءَ ئي عمر ۾ پنھنجي والد بزرگوار جو مسد نشين
ٿيو. ھن وقت پڻ پير عاليشاھ صاحب جن بدین جي درگاھ شاھ قادريءَ جا سجاده نشين
آھن. ڪن پڻ شعر و ادب سان انس ۽ دلچسپي آھي.

سائين ڀاون علي شاھ ”ساقی“ جي ڪلام مان، نمولي طور، ڪي جواھر پيش ڪريان ٿو.
(غزل)

●
ھٿسون موت تي راضي، رضا ڪي ڇا ٿيو حاصل،
اسان ڪي مارو محبت، قضا ڪي ڇا ٿيو حاصل؟
ڪري ها نرم - دل ان ڪي، ڏنھن جنھن حسن جي دولت،
ٻڌائي سنگدل بت ڪي، خدا ڪي ڇا ٿيو حاصل؟
ٿي آھي نير - بسل دل، صبر جي تيغ ابرو سان،
رھي - لا ٿيڪندي دل، دلرہا ڪي ڇا ٿيو حاصل؟
شڪايت آھي مينديءَ سان، مسڪيان ٻيرون ڪي خون دل،
عبت ٿيو موت عاشق جو، ھئا ڪي ڇا ٿيو حاصل؟
اسان ڪي نينھن جي ناوڪ، ازل کان آھ ڪيو پورو،
سندھ پيڪان - موکان جي ثنا ڪي ڇا ٿيو حاصل؟
اسان ٻالو فانيءَ جو، ڪيو حاصل جبين کان،
اي ”ساقی“ تنھنجي ھن جامر بقا ڪي ڇا ٿيو حاصل؟

■
ٿيا بيدان تي ظلم ڪھڙا ڪھڙا!
ڪيا ٿو اسان تي ستر ڪھڙا ڪھڙا!
لنگر لڙاڙ چٽائي لٿاڻو اسان ڪي،
لا ڪن تير - موکان زخمر ڪھڙا ڪھڙا!

منڌ ۾ يار فرقت ۾ گذريا امان تان،
 الم ياس حسرت ۽ غم ڪهڙا ڪهڙا
 اهو طائر دل آڏاسي نه ويندو،
 ٻيا جنهن کي زلفن جا خر ڪهڙا ڪهڙا
 ڦيري دل نه توکان، مثل قطب جي سا،
 ڏسون ڀل جهان ۾ منر ڪهڙا ڪهڙا
 ليکي وصف تنهنجي نه مهرو سگهان ٿو،
 لکي داستانا قلم ڪهڙا ڪهڙا؟
 رهيو ڪو نه فرهاد، واقع نه مجنون،
 ويا ٿي زمين ۾ ختم ڪهڙا ڪهڙا!
 فربدون، جوشيد، دارا، سڪندر،
 ويا خاڪ ۾ ٿي ختم ڪهڙا ڪهڙا
 اهي آثار عشق جانان جي اندر،
 بنايئي اهي "سائي" نظر ڪهڙا ڪهڙا

(ڪافيون)

اڃ نه عجيبن جي به اچڻ جا، عهد چوان انجام چوان!

لب مرجان، دلدان مثل دڻ	نصرت زيا سرور صنوبر،
زلف چوان يا دام چوان!	وار واسينگن والکي وڻهر،
آرزو آهن سوسن ٿاڻي،	چاه زڪن يا چاه ڪنڀاري،
چهر چوان يا بام چوان؟	ابرو مصفا هيد ٿاڻي،
زلف غير-ٻئي، سياه سرامر،	رخ محبوبي ساه منور،
صبح چوان يا شام چوان؟	ڪيئن ٿيا آهن هي به برابر-
طالت ٿاهي ڪا به طبيبن،	نظر نهواريو آهي عجيبن،
"سائي" چوان صمصام چوان؟	هام هيٺين ۾ هتي جيبن،

*

وڃن تاز مان ٿي تازڪ ٿالا، جڏهن ٿا پون ياد مون کي اڃا.
 سر ڪير تون مون کي، ميهڻ سان مار،
 اتر ياد سڻي ۾ سهڻا سنگهار:
 ڏسان ٿال پنهنجا پکا به پراڻا.

سڀر - وسرا تو ڪهو هي ڪلورو،
مون کي قيد ڪاري، ڏيهين کان ڏور،
ڪنڊيس آڏ ڪن سان، مارن ريءَ ماڻا.

وسي مينهن ڪيا ٿر مٽي ريج ريل،
پنهوارن جي پاسي ٻڌا پوءِ پيل،
ٿلاربا وري ٿوڪ مڪيون سانڌاڻا.

منهنجا ماروئن کي سڏا ڏيڇ ”ماڻي“،
نڀا ٺڌر ليڻ واهي لراڻي-
ڪنڊيس آڏ ڪيرڙن ۾ ٿر ٿاڪ ٿالا.

مناجات*

الف-اول آس آهر در ڏٺسيءَ جي دائما،
تو بنا پوءِ ڪير مشندو ڏک پوءِ احوال ما،
ٿو گهران جيڪي آسندون تو دران، تون ڪر عطا،
سرفرازي ڏي سڏا، تون يا ئي بخشين خطا؛

يا محمد مصطفيٰ، هي عرض منهنجو دمبدم،
پن جهانن ۾ خدا ڪارڻ رکو منهنجو شرم!

ف-انڪر دلڀا ڪنان ڪر قلب منهنجو صاف صاف،
قلب ٿان ڪارا ڪتر، ڪر دور منهنجي تون خلاف،
تن درلڏن کي دفع ڪر، جي هجن منهنجي خلاف،
سوال سڻ ميد سڃا، عالي لسب، عالي شراف؛

يا محمد مصطفيٰ، هي عرض منهنجو دمبدم،
پن جهانن ۾ خدا ڪارڻ رکو منهنجو شرم!

ي-يقين آهر عنايت ۾ اوهان جي يا ئي،
آهي ”ماڻي“ مڱ منده، درگاه تنهنجي يا ئي،
تنهن مٽي رک مهربالي، مهر پنهنجي يا ئي،
عزت عبا ۾ دلڀا، رک تون منهنجي يا ئي؛

يا محمد مصطفيٰ، هي عرض منهنجو دمبدم،
پن جهانن ۾ خدا ڪارڻ رکو منهنجو شرم!

* هيءَ مناجات پهر حرفيءَ کان پڻ مٽي آهي؛ هي نموني طور، وچان وچان، هڪي بند پيش ڪيا ويا آهن.

۱۰ اُهي ٿوڃي ٿا حوائي ڪندي ڇڏا هئي ۽ زبان ۽
 ڇا پٿر کي آهي طاف ۽ ڪري وسندڙ بيان ۽
 خود خدا ته جي ۽ صفت ۽ آهي ڪجهه نازل آڻڻ ۽
 نون ۽ ٽين آدم منجهان ۽ آدم ٿيو ٿو مان عيان :

پا محمد مصطفيٰ ۽ هي عرض ۽ ڪجهه ڏسدم ۽

ٻن جهانن ۾ خدا ڪارڻ ۽ ٻو منهنجو شرم !

* مرغِ دل چو ٿو روئين ۽ هت روئي آهي منڇ ۽
 خمزدن جي دالهن دلبر وٽ منهن آهي منڇ ۽
 بوسه دلبر ملي ۽ سر سؤ دغا ڪندي ڪريان ۽
 عشق جي مذهب ۾ ستن کي مٽڻ آهي منڇ ۽
 هت رواج آهي اصل ۽ اي مرغِ دل ارمان نه ڪري ۽
 نيخ ابرو جي شهيدن کي چوڻ آهي منڇ ۽
 لعش کي ٺوڪر هڻي ۽ ان سنگدل منهنجي چو ۽
 عشق جي مقتل ۾ دست و پا هڻڻ آهي منڇ ۽
 نوش ڪر جمار شهادت تشنگيءَ جي واسطي ۽
 شربت لب ٺوڪي گر "سالي" ۽ ٻڻ آهي منڇ !

---

* هي غزل "سالي" صاحب جي ۽ بهادر شاه "ظفر" جي هڪ اردو غزل "مرغِ دل مت روؤ" جو ترجمو
 ڪري چوڻو آهي.

آخوند لطف الله "لطف"

آخوند لطف الله ولد آخوند اسحاق جا وڏا اصل مسقط جا رهاڪو صديقي قريشي هئا، ۽ غازي محمد بن قاسم جي زماني ۾ اچي ديبل بندر جي شهر ۾ -ڪونت پد ڀر ٿيا. عربي تعليم ڏيڻ سندن خاص ڏندو هو. رفتي رفتي، انهن آخوندهن جي اولاد مان ڪي خاندان سنڌ جي جدا جدا شهرن ڏي لڏي ويا، ۽ درس تدريس جو ڪم ڪندا رهيا. انهن مان هڪڙو خاندان 'سن' جي شهر ۾ وڃي رهيو، جتان مير غلام علي خان کين گهراڻي حيدرآباد ۾ رهايو، ۽ پنهنجن ٻارن جي تعليم ۽ تربيت سندن حوالي ڪئي. انهيءَ وقت کان وٺي اهي آخوند، مير صاحبن جي ٻارن کي پڙهائيندا هئا، ۽ سندن اهل النساء وري مير صاحبن جي ديرن کي پڙهائيندا رهيا. انهن سنائي آخوندهن جو وڏو غازي بن سعد هو، جنهن جو فرزند آخوند عبدالڪريم، حديد (عربستان) جي وڏيءَ درگاهه جي برگڙن ٻارن، سنڌ لاءِ خاص خليفو هوندو هو، ۽ مير ڪرم علي خان جي دور حڪومت ۾ ڪارداريءَ جو عهدو به هوس. اهو محلو حيدرآباد شهر جي ڪهاڻي ننڍي سان لڳو لڳ هڪ قديم محلو آهي، جنهن کي 'شيرالي آخوندهن جو محلو' يا 'آخوند عبدالڪريم غازيءَ جو محلو' به سڏيندا آهن.

آخوند لطف الله جي ولادت سن ۱۸۴۲ع ۾ حيدرآباد ۾ ٿي. ابتدائي تعليم جا مرحلا طي ڪري، عربي ۽ فارسي تعليم جو به مطالعو ڪيائين. هندي ۽ سنسڪرت ٻولين تي به چڱي دسترس هيس. پهريائين هو آخوند محمد صديق جي مڪتب ۾ پاڙهندو هو، جتان پوءِ لوڪلبورڊ جي طرفان ابتدائي ماستر مقرر ٿيو. چنڊن، نصرپور، تاجپور ۽ ٻين ڪيترن هنڌن پنهنجي نوڪري به ڪن سئي نموني ادا ڪيائين. پهچڙيءَ ۾ ٽنڊي ولي محمد اسڪول ۾ (جو هاڻي قاضي عبدالقيوم اسڪول سڏجي ٿو) هيڊ ماستر مقرر ٿيو. نوڪريءَ واري وقت ۾ طبابت جي ڪم سان به دلچسپي هوندي هيس. آخوند صاحب چڱو لئرنويس، نظم گو، ۽ ذوق سليم جو مالڪ هو. سندس قابليت، سندس ڪتاب "جانعالم ۽ انجمن آرا" عرف "گل حيدان" مان ظاهر آهي. اهو ڪتاب اصل "نساء عجائب" هنديءَ تان ترجمو ٿيل آهي، پر ترجمو اهڙو ته عمدو ٿيل آهي، جو منجهانئن نقل جي پوءِ اصل ڪانه ٿي اچي: اگرچ تصنع ٿان خالي نه آهي ۽ ڪٿي ڪٿي سندس عبارت سنڌي وضع کان ڦيري وڃي آهي، ته به منجهس سجع ۽ ٽڪندي بلڪل وڻندڙ آهي. ڪتاب

جي اهميت جو سبب هي آهي، جو اهو سنڌي نثر جي اوائلي ڪتابن مان آهي. سنڌ سرڪار اهو ڪتاب ڏسي پسند ڪيو، ۽ کين ٽي سو رپيا (هي هن وقت جي لحاظ کان ٽن هزار جي برابر آهن) انعام ڏنو. آئيندي لاءِ ڪتاب جو حق تصنيف به سندس نالي ڪيو ويو، ۽ ان کي سرڪاري طور اڪولن ۽ ڪاليجن جي ڪورس لاءِ منظور ڪيو ويو، جو هن وقت پي. اي. ۽ ايم. اي. جي ڪورس تي رکيل آهي.

آخوند صاحب جي اڪثر ڪري مرحوم هزهائينس مير عبدالحسن خان «سانگي» ۽ مرحوم شمس العلماء موزا قليچ بيگ جن مان رس-رهائڻ هوندي هئي. جڏهن آخوند صاحب ڪتاب «گل خندان» تيار ڪري مرحوم هزهائينس صاحب کي ڏيکاريو، ته مرحوم ڪتاب پڙهي بلڪل پسند ڪيو ۽ پنهنجي سنڌيءَ جو داد هيلين شعرن چوڻ سان ادا ڪيائين:

لطف الله جو ترانو آهي،	«حانقلم» جو هي لسانو آهي؛
مترن ترنن ٿيا شائقين هن تي،	«گل خندان» جو ٿيو زمانو آهي؛
رهي «افسانه عجائب» ويو،	هن طرح هر ڪوئي روالو آهي؛
لال رخسار نازنين تي،	خال دانه فرسب دانو آهي؛
«ماءِ طلعت» ڪٿي به غزده و ناز،	ڪڍي طوطي ويو شهاو آهي؛
ڪٿي اڃ آهي «انجن آرا»،	«سانگي» دلڙا سڄي بهانو آهي.

آخوند صاحب سن ۱۸۹۸ع ۾ نوڪريءَ کان فارغ ٿيو، ۽ باقي حياتيءَ جو وقت باقاعدي طبابت جي ڌنڌي ۾ گذاريائين. پاڻ طبابت جي ڪم ۾ هوشيار هئا، ۽ سوين ماڻهن کي ڪيترن موذي مرضن مان الله تبارڪ تعاليٰ جي فضل و ڪرم سان چڙهايائين. بعضي ڪو غريب مريض وٽس لکهي ايندو هو، ته توڙ تائين ان جي دوا بنا پيسي وٺڻ جي ڪندو هو. ان سان گڏ، پنهنجي شعر و شاعري کي به لاءِ ڇڏيائين. ڊسمبر ۱۹۰۲ع ۾ داعيءَ اهل کي ليڪ ڇڻي الله تعاليٰ جي حضور وڃي حاضر ٿيو. انا لله وانا اليه راجعون. کيس ٻه فرزند ۽ هڪ نياڻي هئي. وڏو پٽ محمد اسحاق، جنهن تي سندس ڏاڏي جو نالو رکيل هو. ڏهني ڪمشنر جيڪب آباد جي آفيس ۾ سيڪڊ منشي هو، ۽ سن ۱۹۱۸ع ۾ ڪنگڙ ڪوٽ ۾ گذاري ويو. پوءِ پٽ ميان محمد حيات قريشي (ولادت: ۵ مارچ ۱۹۰۳ع) حيدرآباد ميونسپل اڪولن ۾ ماستر هو، ۽ هن وقت پيشن تي آهي.

مرحوم آخوند صاحب جو ادبي ذخرو، جنهن ۾ سندس شعر، نعتون، مناجاتون ۽ مضمون موجود هئا، سو سندس وڏي فرزند وٽ هو. ان جي وفات بعد جيئن ته آخوند صاحب هڪ ٻيو فرزند اڃا پار هو، تنهنڪري سڀ ڪتاب رلي ويا. لفظ هڪ نسخا حوت قلمي ڪتاب هڪ ٻه رباعيون ۽ مناجاتون موجود آهن. انهن جو اهڙو املو ادبي ذخرو ٿيڻ رلي ويو، سندن مناجات ۽ شعر جو نولو هڪ ڏجي ٿو.

لطف ڪر يا رب مون تي، مصلحتي جي واسطي،
 صاف رک ڏيئي مندر، صديق و صفا جي واسطي،
 پنهنجي بخشش ۽ عطا جو بحر ٻي ڀاڱي آهي،
 ڪر عفو مون تي ڪر، پنهنجي عطا جي واسطي،
 مون ڪيا عصيان پيچي، چوڻ چارو ٿا ڪو،
 معفو سي ڪر پنهنجي ذات ڪبريا جي واسطي،
 نفس جي خاطر لڳي مون عهد سڀ تنهنجا پڪا،
 آڻيئون آهيان تنهنجي وفا جي واسطي،
 رک صداقت سان منهنجو قلب ۽ سينو صفا،
 تنهن سڄي صديق اڪبر با صفا جي واسطي،
 نفس شيطان تي مون کي غالب سدا رک ۽ قوي،
 حضرت فاروق عادل پير پا جي واسطي،
 ڏي حيا ۽ حلم حق ايمان سلامت منهنجو رک،
 «جامع القرآن» تنهن صاحب حيا جي واسطي،
 زهد ۽ طاعت عبادت تي مون کي رک مستقيم،
 حامي ۽ دين لبي، صاحب لوي جي واسطي،
 ڪر مندر سڀني کي تون مخزن... اسرار جو،
 «باب شهر علم» تنهن مشڪل ڪشا جي واسطي،
 صبر ۽ ايمان ۽ تقويٰ منجهان پاڻو ڏيار،
 صابر و معصوم حسن المجتبيٰ جي واسطي،
 چشمه ڪوثر مان مون کي جگر جنت ڪر نصيب،
 تشنه لب حضرت شهيد ڪربلا جي واسطي،
 دين ۽ دنيا ۾ منهنجو پا الاهي ستر رک،
 تنهن جگر گوشت تي خيرالنساء جي واسطي،
 مهجي تون اولاد کي نعمت سعادت ڪر نصيب،
 اهل بيت طاهر و آل عبا جي واسطي،
 دين و دنيا جا مندر آسان مشڪل ڪر مٽي،
 شاه مهدي الدين قطب الاوليا جي واسطي،
 «لطف» تنهنجي در مٿي آهي سدا اسيدوار،
 آه سو سائل مندر لطف و سخا جي واسطي

مر هر پچان ٿي پنڌڙا منڀار پار ڪاڻ،
چنڊ ڪيهر تون چهر ٿرڻ ڏهيءَ ٿڪي،
خوش هوس، هوس جڏهن ڪڙن عشق پيخير،
هوءَ جا تري نه ڄاڻي، ڪمراه منجهه ڪن،
حبڪر اچين، پلائي، منهنجي اڳڻ عجيب،
هن بهر ۾ سڄن ڪسي ذوقانين جوڙ،
جا "لطف" رمز سڀني هن شعر ۾ سڀي،

مشڪل ٿيهر گذارڻ دلدار ڌار هاڻ،
گولي نيو قطاري ڪڇي قطار ساڻ،
آئي قدم ڏکن جي ڏولي ڌوار ساڻ،
ڏيکاريو پليءَ ڪسي پلو پتار پاڻ،
ڪرپان ٿار توتان قربان پار پاڻ،
دور سڄن سڀاڻا هيئن اهدار آڻ،
ڪل کان ڪس تنهن کي تون هوشيار ڄڻ،
(سنڌ سڌار: ڊسمبر ۱۸۷۹ع)

جيئن گهورن سان دل ڪي گهائين ٿو،
ڇا هي سورج ۽ چنڊ چوڌهينءَ جو،
سڙ سڙ مرڪش تون سڄن هر ساعت،
راه رانجهن وٺيو رقيب جي،
ڏيئي دلاسا دلين ڪسي، دلبر،
رس-رهائون رکيو رقيب سان،
هي پهرين وصل جا ڏيو وعدا،
عائقن کي عتاب جي منجهه آڳ،
قرب جي عاشقن جي قلبن ۾،
خط درگوش جڳ ٿئي، جاني،
عبد ئي اڄ عجيب منهنجي اڳڻ،
سڄ سڄن ۾ ادا سڄن-پرور،
هي مشفق ۽ مهربان ملا،

نيئن سڄن سڀا ساه ڪي سهاين ٿو،
هڪ جلوي سان پئي جهپائين ٿو،
لاڙ نيشن جي سان نمائين ٿو،
ڪيئن نمائين ڪان اڄ ٺٽائين ٿو،
سيڪ محبت وري منائين ٿو،
عاشق ڪي سڄن سڪائين ٿو،
پوءِ گوشتو ڪري گهائين ٿو،
جيءَ جڙيا جي جگر جلائين ٿو،
راز ڪنهن رمز سان رلائين ٿو،
هر طرح حڪم اڄ هلائين ٿو،
پرت جا پير پر جو پائين ٿو،
"ناسما" ڪيمپا ڪائين ٿو،
اوڻ جڏهن "لطف" سان لائين ٿو،
(سنڌ سڌار: سيپٽمبر ۱۸۸۰ع)

ڪيو دور فلڪ جي بار ڪان مون کي جداشب،
لکيو تقدير ۾ حرف جدائي جو قضا شب،
مواد زلف دلبر جي لکيو خط سياهيءَ جو،
ت صبح وصل جو آخر ڪڍو ظاهر ضيا شب،
دل مجنون سان يارو اچي منهنجي پئي ياري،
ت وحشت کان بهر لحاظ ڪري التجا شب.

۱. ڀسيو تسيج ۾ ڪو عقد شڪل ٻي جماعت،
 ۲. عارف ورد دوشينو ڪيو وينو قضا امشب،
 ۳. هو مشڪل مگر تسيج جو هو عقد لا بنحل،
 ۴. طبع کي عارفن جي هٿي ۾ تلقين رضا امشب،
 ۵. مگر منصور جو تاحق ڏنائون سر مٿي سوري،
 ۶. ۷. پر جهيڙ هن حقيقت کان تعبير قضا امشب،
 ۸. بندي هجر اين ”مهجورا“ ڦاڪي ٻندي تو،
 ۹. بعزما بهر درمان مغزون دوا امشب،
 ۱۰. نه هو ڪو ”لطف“ کي هرگز خيال وصل دلبر جو،
 ۱۱. مگر دفع بلا ڪارڻ گهري ٿي دل دعا امشب.

ماسٽر اسير علي شاه مرحوم شڪارپوري

استاد مولانا حاجي الاهي بخش مرحوم جن ذڪر ڪيو ته

"شڪارپور ۾ فقير خير محمد ٺٽي ايران جو هڪ درويش رهندو هو، جو سڀرنديءَ جو ڪم ڪندو هو. اهو انگريزن جي حڪومت جو ابتدائي زمانو هو، جنهن ۾ اڃا فارسيءَ جو اقتدار هو. فقير صاحب فارسي علم جو گوهر هو، ان ڪري وٽس ڪئين طالب فارسي پڙهڻ لاءِ ايندا هئا. فقير صاحب وٽ جيڪو پڙهڻ لاءِ ايندو هو، ان کي چونڊو هو ته ڇهه مهينا مار ڪاهي مهنجي باغيچي کي وائي ڏي، ته پوءِ پڙهائين. ان آزمائش کان گهڻائي طالب ڀڄي ويا، پر جن قبوليو، سي وري ٿورا ناهي نه سگهيا ۽ ڇهن مهينن کان اڳي ئي ڀڄي ويا. ان ڪري، ڪانئس ڪوبه طالب مستفيض ٿي نه سگهيو.

"سيد اسير علي شاه ۽ ٻيو هڪ هندو-پٽي، صدق جو سندرو پڙهي، نار کي گيڙڻ لڳا. تن مهينن کان پوءِ هندو ڀڄي ويو، پر شاه صاحب بدستور اڪيلو نار گيڙيندو رهيو. شاه صاحب جي صداقت ڏسي، هڪ ڏينهن فقير خير محمد چيس ته 'هاها، مون کي باغ جي ضرورت نه آهي، سڄي ۽ ڪوڙي طالب جي پرڪا لاءِ اهو نار مقرر ڪيو اٿم. هندو ڀڄي ويو، ته به تون اڪيلو نار پيو ڪاهين: هاڻي تنهنجو امتحان ختم ٿيو، اڄ ته فارسيءَ جو فارس ڪربائين.' فقير صاحب اڳين جا ڪتاب ڪوڙ پڙهائيندو هو، نثر خواه نظم پنهنجو لکي، شاه کي پڙهائيندو هو. آخر، شاه صاحب سندس تعليم جي ذريعي فارسيءَ جو الشاهد آواز ۽ شاعر ٿيو. پوءِ شاه صاحب حيدرآباد ٽريننگ ڪاليج ۾ پڙهڻ آيو. تعليم کاتي جو ڪو وڏو آفيسر اتي آيو، ان جي مدح ۾ فارسي قصيدو تصنيف ڪري پيش ڪيائين، جنهن جي حلي ۾ کيس ريشمي لونگي ۽ ٻه سؤ روپيا (ٻا وڌ گهٽ) مليا."

شاه صاحب خيرپور ناٿن شاه ۾ هيڊ ماستر ٿي آيو. وٽس گهڻن ئي فارسي شروع ڪئي، پر ڪامياب ڪوڊ ڪون ٿيو؛ باقي صرف مرحوم ماستر ميان محمد اعظم ڪامياب ٿيو، ۽ نثر حواه نص ۾ استاد هو نمونو بڻيو- ايتريقدر جو علمي حلقن ۾ نظم ۾ استاد جو ڀايو، ۽ نثر ۾ شاگرد هو ڀايو بنند تسليم ڪيو ويو. پيريءَ ۾، خيرپور ناٿن شاه ۾، ميان اسير علي شاه، سيد پناه علي شاه، پوليس انسپيڪٽر وٽ آيو هو، هو ان جو استاد ۽ شاگرد عزيز به آهي. مون اتي سندس زيارت ڪئي هئي. سندس وضع قطع عالمانه هئي.

سندس هڪ منظوم نسب نامو فارسيءَ ۾ هو، جو قصيدي جي نموني تي لکيل هو، ۽ ان جي قافيه جو پوڄو حرف "ل" آهي. اهو نظم مولانا حاجي الاهي بخش ۽ ماسٽر ميان محمد اعظم ٻن ڏيکارين مٽائين. هن بزرگ جو ٻيو ڪلام ڪهڙو آهي، ۽ ڪيترو آهي، ان جي تلاش ڪرڻ گهرجي. اميد ته شڪارپور حا علمي دوست ان ڪنج حوالن ڳولي ڪڍندا.

"دادير تراز گنج مقصود نشان،
گر ما نرسيديم، شايد، تورسي!"

ماسٽر محمد اعظم "اعظم" مرحوم

هيءَ ڀرڳ خير پورنائن شاھ جو رهاڪو هو. سنڌي ٽائيل پڙهيل هو. فارسي معدن جو گرامر گوهر، بينظير انشا پرداز ۽ بلند پرواز شاعر هو. طبيعت جو صالح ۽ ديندار هو. مولانا حامي بخش وٽس اڪول جي زماني ۾ فارسي سکيو. مولانا صاحب اگرچ عربي پڙهيل هو، ته به هو پنهنجي طرز تحرير کي ان کان وڌيڪ سجهندو هو.

"اعظم" جو سنڌي ڪلام گهڻو هو، پر گرم ٿي ويو. مون سندس فارسي ديوان ۾ نقل ڪيو هو، پر اهو مون کان گرم ٿي ويو، ۽ فارسي قصيدا مولوي محمد ابراهيم حسينيءَ کان گرم ٿي ويا: ائين حملي ڪلام پڪڙجي گرم ٿي ويو.

اسان جي استاد مولانا الاهي بخش ذي "عقاب نامو" لکيائين ته تون "اسان ڏي اچي ٿي ڪوڙ ٿو". طبع جو سخت تيز هوندو هو. مولوي صاحب لکيس ته "اوهان منهنجي طلب ٿي ڪانه ڪئي، نه ته آڃ اچان ها". ان جواب جي آخر ۾ هي بيت لکيائون:

"بلبل ز ادب پاڻ نه در صف گلزار، تا گل بطلبگاريءَ اولب نکشاید."

جڏهن محمد اعظم کي اهو خط پهتو، تڏهن ان جو منظوم جواب لکي موڪليائين، جنهن جا ڪي بيت هي آهن:

اي بلبل بي شوق! ترا خوالد بسي گل،	ني آندي و ار گل بدبوئي تو داري؛
من جاهل و تو عالم و استاد هم عالم،	اين نمرت ار جاهل زان روئي تو داري؛
مد حيف که از "اعظم" استاد پردي،	با صفر پيولند نحو سخوي تو داري.

مرحوم محمد اعظم لهابت خوددار ۽ مستعفي هوندو هو. نهايت ئي حال-مست ۽ فاقه-مست هو. سيد امير علي شاھ راشدي، پٽ سرائين واري، ماڻهو موڪليس ۽ لکيس ته مون کي اچي فارسي پڙهايو. ماسٽر صاحب جواب ۾ لکي موڪليو "پگهار جو شرط منهنجي طرفان ڪونهي؛ فقط هڪ شرط آهي، اهو ڀورو ڪري سگهو ته آڃ اچي پڙهايان. اهو هي آهي ته شاگرد ۽ استاد ۾ فرق هجڻ گهرجي، يعني شاگرد هيٺ ويهندو ۽ استاد مٿي". جڏهن پير صاحب کي اهو خط پهتو، تڏهن فرمايائون ته "اهو شرط بلڪل واهي آهي ۽ مون کي ان جي تعميل

ڪرڻ ۾ ڪا به هڪ نه آهي، پر سر به ائين ڪرڻ ڪونه ڏيندا. مولوي حڪيم قادر بخش شيخ، پيشنمر، سنڌي جو ماستر، ميرپورخاص وارو، به مرحوم ميان محمد اعظم وٽ فارسي پڙهيو، ۽ خيرپور مان بدلي ٿي ڏوڪريءَ ويو ته اتي مولوي فيض محمد صاحب وٽ عربي پڙهي موٽي ٿيو. ماستر صاحب جي عمر لوي ورهين کان وڌيڪ هئي. اکين کان معذور ٿي ويو هو، تنهنڪري امرتسر مان اڪيون ڪرايون هڻائين. هڪ دفعي مون لکيومانس ته ”مون کي تخلص ڏسيو.“ جواب ۾ لکيائين. ته ”شعر اهو چوي، جيڪو سو ڪن شعر چئي وڃي، ۽ پوءِ ويهي لکي. شعر منحوس آهي. اسان کي جيڪي مصيبتون پهتيون آهن، سي ان ’ڙاڙخائيءَ‘ جو نتيجو آهن. هاڻو شعر خدا ۽ رسول جي ساراهه ۾ ڀلي چئجي.“

سندس وصال جي تاريخ ۱ رجب المرجب ۱۳۳۳ھ برابر ۱۶ مئي ۱۹۱۵ع آهي، ۽ کيس ٻانهي لاکير جي ڀرسان حاجي رحمت الله واري قبرستان ۾ دفن ڪيو ويو. وفات کان پوءِ پنهنجي پائنتي محمد عيسيٰ کي خواب ۾ چيائين ته وفات وقت مون کي گهل وٺي، نه ته سڄا موت جي ٻڌايانو ها. فرشتن مون کي سوال ڪيو ته مون جواب ۾ چيو، ”يا الاهي، شد پریشان حال من، رحم فرما بر خراب احوال من.“ ارشاد اهو ٻڌي هليا ويا!

سندن ڪلام جو نمونو هيٺ ڏجي ٿو.

”اعظم“ آلوده گنهگار تو؛	بسا رب، من بنده بدکار تو؛
توبه پذير، كه پزيرنده اي؛	بخش گناه كه تو بخشده اي؛
معرفت خوبش بسا ڪن عطا؛	راه لسا بر كه توئي رهنما؛
گرد گنه رونق ديمتر ببرد؛	ظلمت شك نور بنم ببرد؛
پاك ز آلايش عصيان دين؛	ساز شڪر دور بعلو اليقين؛
تابايد چش بيقين دار باز؛	از همه اوهار دلم پاك ساز؛
از دل و جان خوب بخوال ترا؛	تا پاك بينم و پاك دائر ترا؛
گور پانوار چو هورم ڪني؛	سهل سوالات بگورم ڪني؛
هيچ عذاب ندهي در حساب؛	روز قيامت كه بود بر عذاب؛
يا رب، بخشده مرا بي سخن، خوش بنشانم بحديقه عدن؛	
دعوت اين بنده نمالي قبول، ”اعظم“ را بخش بنام رسول!	

قطعه تاريخ

در چمين بيان، ديدبع فغفور؛	ملطان سخن محمد اعظم؛
در ملڪ سخن برانند منشور؛	آن خسرو ڪشور بلاغت؛
بر طرز سخنوران مشهور؛	در ملڪ ادب سرور آرا؛

آن خازنِ گوهرِ مسمانی،
 استادِ ازلِ مظهرِ دانش،
 قسماً ازلِ ذکایِ عالی،
 بافضلِ عظیمِ گشتِ "اعظم"
 سرورِ بفصلِ علمِ دینِ بود،
 برداشتِ دل از مکانِ ویران،
 معشورِ بهالجانِ بگردد،
 داعیِ ستِ "ادیب" بهرِ استاد،
 کانِ سخنِ بسمعه منشور،
 بر ناصیه اش نمود مظهر،
 در قسمتِ او نمود مقدور،
 حق کرد عطشِ سیماءِ مشکور،
 نگریتِ بجایه و سالِ مفرور،
 افراشتِ علمِ بجایِ معور،
 در خلدِ رسد بحورِ مقصور
 از لطفِ غفور، "پادِ مغفورا!"

۱۳۳۳ هـ

آخوند حاجي فقير محمد "عاجز"

آخوند حاجي فقير محمد، بن آخوند موسي، بن آخوند عبدالڪريم، بن آخوند غازي، بن سعد، قريشي صديقي نسل جا آهن. انهن آخوندن جا وڏا اصل شهر مستط (عربستان) کان عربن جي دور حڪومت ۾ سنڌ ۾ اچي شهر ٺهي رهيا. عربي تعليم ڏيڻ سندن خاص ذلتو هو. انهن جي اولاد مان ڪي گهر، سنڌ جي جدا جدا هنڌن تي جدا جدا وقتن ۾ آباد ٿيندا رهيا. اهڙيءَ طرح، هڪڙو گهر ڪوٽ -ن تعلقي ڪوٽڙيءَ ۾ به اچي رهيو هو. ٽالپر دور حڪومت ۾، جڏهن سنڌ تي مير غلام علي خان حڪمران هو، تڏهن هن ڪوٽ سن سان انهن آخوندن مان هڪ گهر، جنهن جو اڳواڻ غازي بن سعد هو، لڏائي آئي شهر حيدرآباد جي هاشمائي گهٽيءَ ۾ (رهڻ لاءِ هڪ خلاصو معلو ڏيئي) رهايو، ۽ ٽالپرن جي ٻارن جي تعليم و تدريس جو ڪم ان جي سرور ڪيو. اهو معلو "شيرائي" نالي سان مشهور هو، جنهن تان شيرائي آخوند مشهور ٿيا. اهو معلو اڃا تائين قائم آهي؛ هن وقت "عبدالڪريم غازي قريشي معلو" سڏجي ٿو. ان وقت کان وٺي، اهي آخوند، مير صاحبن جي ٻارن کي عربي، فارسي ۽ قرآن شريف پڙهائيندا رهيا، ۽ سندن اهل النساء وري مير صاحبن جي ڌيري تي لياڻن کي پڙهائيندا هئا؛ ڌيرن ۾ جيڪو خزانو جي ڌپتي-لپتيءَ جو ڪم ٿيندو هو، سو پڻ سنڀاليندا رهيا. ڪي دستخط هٿ آيا آهن، جن مان پتو ٿو پوي ته جڏهن انگريزن سنڌ فتح ڪئي ۽ مير صاحب ڪاڪڙي ۾ نظر بند رهيا، تڏهن ڌيرن ۽ سندن وچ ۾ جا خط و ڪتابت ٿي، سا آخوند حاجي فقير محمد جي والده صاحب ڪندي هئي. ان بعد به اهو سلسلو قائم رهيو، جو هڙهائينس مير حسين علي خان جي ڌيرن جي حياتيءَ تائين اهو ڪم آخوند صاحب جي لياڻي ڪندي هئي، جا حال-حيات (عمر ۶۰ ورهيه) آهي.

"عرب مورثن ۾ ٺٽ ٻهڙن جو رواج ڪونه هو، ٺٽين آخوندن ۾ به ساڳيو دستور هليو آيو؛ پر پوءِ مير صاحب پنهنجي ڪهن نياڻيءَ جي قرآن شريف پڙهي ٻچائڻ جي خوشيءَ ۾ (جنهن پڙهايو هو، تنهن کي وڏيءَ عمر جي باوجود امڪ بهرائي ۽ يادگار طور ان جي قائم رکڻ لاءِ چيو) جنهنڪري پوين ۾ ٺٽ ٻهڙن جو رواج پيو. مگر، جيئن مير صاحب حاڪم هئا ۽ انهن اهو يادگار العالم ڏنو، حاڪم ۽ مائٽ هڪ آچار آهن، تيئن

آخوندن ۾ انهيءَ بادگار قائم رڻن لاءِ مائت ٿي، پنهنجي نياڻيءَ تي ڏاج ۾ نڪت ڏيڻا آهن، ۽ نه ساهرا. *

ارالسواء، مير صاحبن جي ديرن جو ڪنهن شادي مراديءَ يا ڪنهن ڏينهن واري موقعي تي، پنهنجن ٻن عزيزن ۾ اچڻ وڃڻ ٿيندو هو، ته آخوندن مان ٿي ڪو فرد ڪجهه ان جي مير ڪاروان مقرر ڪيو ويندو هو.

آخوند غاريءَ جو فرزند، آخوند عبدالڪريم، عربستان جي حديد واري درگاه شريف جي بزرگن پاران سنڌ ملڪ لاءِ خاص خايمو مقرر هوندو هو، ۽ مير ڪرمعلي خان جي دور حڪومت ۾ ڪارداريءَ جو عهدو به هوندو هوس.

آخوند حاجي فقير محمد، عربي ۽ فارسيءَ مان واقفيت بعد، مروج سنڌي تعليم به حاصل ڪئي هئي. ان وقت ۾ جهڪو به سنڌي لکي پڙهي ڄاڻندو هو، ان کي سرڪاري نوڪري ملڻ ۾ ڪابه تڪليف ڪانه ٿيندي هئي؛ تنهنڪري هزهائينس مير حسنعلي خان ٽالپر، آخوند ٿي، باوجود سندس ناخشنوديءَ جي، تهداري نوڪري وٺي ڏني. پر جيئن ته سندس طبيعت اصل کان ئي فقيريءَ ڏانهن مائل هئي، ۽ تنهن کان سواءِ کيس اهو پورو يقين هو ته انگريزن بي سبب غاصباني طريقي سان ٽالپرن کان حڪومت کسي طلم ڪيو آهي ۽ اسين ٽالپرن جا ملڪ-خوار آهيون، تنهنڪري ظالم جي حڪمرانيءَ پر ساڻ ڏيڻ پسند نه آس ۽ جلد ئي استعيفا ڏيئي ڇڏيائين. ان بعد، هميشه، لکڻ ۾ پنهنجي نالي ۽ صحيح جي پٺيان * اصل سلازم مير صاحبان سنڌ * لکندو هو.

آخوند صاحب کي، اصلوڪي دستور موجب، مير صاحبن کان ماهيانو وظيفو گهر وٺي پيو ملندو هو. تنهن کان سواءِ، هزهائينس مير عبدالعسين خان * مالڪي * جو هڪ نيڪ-بهرت درويش، علم-دوست، فراء طبيعت، شاعر ۽ اديب هو، ۽ آخوند صاحب سان گهڻي دل هوندي هيس، سو هر وقت سندس سار سنڀال پيو لهندو هو، ۽ پڻ خلاصو-اليانو وظيفو به ڏيندو هوس. ان کان سواءِ، آخوند صاحب کي ڏيهر پوچڪي تعلقي حيدرآباد ۾ پاڻ به ايڪڙ کڻي زرعي زمين آباد ٿيندو هئي؛ تنهنڪري کيس پنهنجي ۽ عيال جي پرورش لاءِ ٻئي ڪنهن ڌنڌي ۾ مشغول رهڻ جو احتياج ڪونه هو. جڏهن عيال ۾ واڌارو ۽ گذران ۾ تڪليف ٿيس، تڏهن هزهائينس مير عبدالعسين خان جي ڪوشش ۽ سمارش سان تعلقي نوابشاهه جي ڏيهر ۸۹- نصرت ۾ اڏائي سو کن ايڪڙ زمين هلڪي مالڪاني تي مليس.

آخوند صاحب جو شغل هر وقت ڪتابن مطالعي ڪرڻ، عالمن ۽ صوفين، شاعرن ۽ اديبن سان صحبت، ۽ فراء ۽ مستن سان محبت وٺڻ جو هوندو هو. عبادت ۽ ذکر فڪر ۾ محو هوندو هو. شعر لکڻ ۽ تصوف بابت فڪر ڪرڻ ۽ ان جا مسئلا حل ڪرڻ ته سندس خاص شيو ٿي رهيو هو. ان سان گڏ، گذران لاءِ زمين وڪرائڻ ۽ چوپايو مال پالڻ جو ڪم به پوريءَ تنديءَ سان ڪندو هو.

هزهائينيس مير عبدالحسين "سانگي"، سيد غلام محمد شاه "گدا" ۽ "حيدري" سان خصوصاً، ۽ مرزا قليچ بيگ ۽ حافظ حيات شاه سان به صحبت هوندي هيس. محمد بخش "واصف" به وٽس پنهنجا شعر ڏيکارڻ، درست ڪرائڻ ۽ هدايت وٺڻ لاءِ ايندو هو. سندس ڪاغذن سان وڌيڪ قاضي ميان صلاح الدين "احقر" متعلوي، ماستر محمد موسيٰ ولد سومار گينگر، آخوند علي محمد صاحب بوبڪاڻي، ميان پير بخش خانواڻ واري، ۽ ماستر محمد صديق صاحب "سافر" سان به سندس ملاقات جو سلسلو ملي ٿو.

آخوند صاحب، سلسلي نقشبندي جي امام رباني مجدد الف ثاني رحمة الله عليه جي اولاد مان خواجه عبدالقيوم عليه رحمة سرهنديءَ جو مريد هو، ۽ ان بزرگ جي صحبت کان لمبياپ هو. ڪعبة الله شريف جي طواف ۽ زيارت روضه اطهر جي لاءِ پهريون دفعو سرشد پاڻ سان گڏ وٺي ويو هوس؛ پر دفعو مير صاحبن کيس پنهنجي ٻين ماڻهن سان گڏ حرسين شريفين جي سعادت حاصل ڪرڻ لاءِ موڪليو هو. پوئين دفعي پوريءَ جوانيءَ جي وقت، شاديءَ کان ترن بعد ويو هو.

آخوند حاجي فقير محمد هڪ ليکڪ سیرت، حلیم طبیعت، خوش خلق، علم دوست، عابد، زاهد بي نفس ۽ متوکل علي الله هو. سندس صحبت جو مٿي ذکر ڪيل آهي، ان کان سواءِ مٿن ۽ لاهالين سان به ويهي صحبت ڪندو هو. جن مان حيدرآباد شهر جي قاضين جي آڪهه مان هڪ بزرگ سيد اسماعيل شاهه سان تمام گهڻي صحبت هوندي هيس. فقير منگوٺي وٽ صدر سارڪيت جي ڀرسان به گهڻو ويٺو هو. گدو بدرواري چرين جي اسپتال ۾ هڪ مرد مست بالڪل ڪوٺيءَ ۾ بند هوندو هو، ان سان به ڪيترو وقت ويهي ڪچهري ڪندو هو. (رائف الحروف آهي ٽهڻي شخص ڏٺا هئا، ۽ آخوند صاحب کيس وٺي ويٺو هو).

آخوند صاحب حاجي فقير محمد، پنهنجي وڏي ڀاءُ آخوند حاجي پير محمد ۽ ٻين عزيزن کي براديءَ جي ڳالهين ۾ هڪ ئي نظر سان ڏسندو هو، ۽ هر ڪنهن کي منهن تي پيرياءَ ئي سڄ چئي ڏيندو هو؛ پر جيئن ته سچ ۽ البت سچ آهي، تنهنڪري ڪيترائي عزيز سائين ڪين ٺهندا هئا. وقت تي ٿيندي گهرندي سياست اصل ڪي ڄاڻندو هو؛ اڪي خود غرضي ۽ خودمطلبي اختيار ڪيائين، ۽ نڪي اندر هڪڙي ٻاهر پي ڳالهه ڪيائين. هٿ تي ڏاڍائي ڪڍڙ جي ڪڏهن به چهر پوشي نه ڪيائين. بي نفسيءَ ۽ درڪڙ ڪرڻ جي نه کيس اصل ذات مليل هئي. هڪ دفعي عصر نماز پڙهي گهر ۾ آيو، سندس هڪ نهڻ ڏٺو ته آخوند صاحب جي مٿن اڀرائي کان وٺي پير تائين هڪ پاسي ايتي ڦاٽل آهي، جنهن سڌن ڏيان ڇڪائي چيو ته "لاهي ڏيو ته سبي ڏيانو"؛ پاڻ فرمايائون ته "ماڻي، سهجي اندر به جيڪي ڦاٽ ڦاٽل آهن، آخ انهن ۾ ئي معو آهيان، مون کي مٿن جي ڦاٽن جي ڪهڙي خبر؟" ائين چئي، مٿن لاهي ڏنائين. هڪ دفعي گڏهه تي سوار ٿي پئيءَ تي وڃي رهيو هو، قليليءَ تي ماڻهون مرزا قليچ بيگ صاحب گهوڙا ڪاڏيءَ ۾ سوار ايندو مليس؛ سلام مستون بعد مرزا صاحب فرمايو ته "آخوند، واه واه،

تنهنجي سواري نه عمدي آهي! آخوند صاحب جواب ڏنو ته: الحمد لله! مون جهڙي ناچيز
بدي تي بادشاهه بهنجي ڪرم سان پنهنجن خاص پيارن واري سواري عطا ڪئي آهي، ان
نالائق-آوازيءَ مان اگر آڌر بهان تيان ته ڪم ٺهي پوي! آخوند صاحب آخر عمر ۾ رات جو ننڊ ۾
ذڪر جعلي ڪندو هو. هڪ دفعي سندس فرزند ميان ولي محمد آواز تي سجاڳ ٿيو. سمجهيائين
ته اوڻاري ڪري آواز ٿو نڪري، ان ڪري کيس ننڊ مان جاڳايائين. آخوند صاحب مرميس
ته ”بابا، ڊپ نه ڪر، ماڻ ڪري سمهي ره-مون کي پنهنجي حال تي ڇڏي ڏيو.“

آخوند صاحب تاريخ ۲۸ ربيع الاول سن ۱۳۳۹ هجري، مطابق ۱۶ جنوري ۱۹۱۸ع،
جي هن دارفانيءَ کي الوداع ڪري راهي دارالبقا ٿيو-انالله وانا اليه راجعون. وفات وقت
سندس وڏي فرزند کان سواءِ ٻيو اولاد ۽ ڪي عزيز حاضر هئا. سڀني کي نيڪيءَ جي هدايت
ڪندو رهيو. آخر ۾ پيڻ لاءِ پاڻي گهرائين. جنهن ماڻهوءَ کيس پاڻي ڏنو، تنهن کي پاڻيءَ
۾ ماڻي ملائي لاءِ چيائين. ان بعد پاڻي ڏيندڙ کي ئي پيرا ڪلمو طيب وڏي آوار سان ٻوڙ
لاءِ چيائين، ۽ پاڻ به ڪلمو طيب ئي پيرا چئي، پوءِ پاڻي ڏيندڙ کان ئي پيرا سندس لڊو
هڻيائين. ان بعد پاڻي وٺي، ٽن ساهين سان پي، ”شڪراللهم! چئي، ”الله جل شانہ“
چيائين، ۽ سندن روح پرواز ڪيو.

آخوند صاحب ۾ نڪاح ڪيا هئا: پهريون تعلقي حيدرآباد جي ننڍي غلام محمد پرگڙي
کوٽ ۾ رهندڙ گرائن مان، جنهن مان پنج فرزند ۽ ٻه نياڻيون پيدا ٿيون. انهن مان پهريون
فرزند ۽ پهرين نياڻي ننڍيءَ عمر ۾ ئي فوت ٿي ويا هئا؛ باقي چار فرزند-ميان علي احمد،
ميان ولي محمد، ميان خير محمد، ۽ ميان محمد الياس-۽ هڪ نياڻي حيات ڇڏيائين. ميان علي محمد
۸ مارچ ۱۹۴۹ع ۾ اڻڪهتر ورهين جي عمر ۾ وفات ڪئي؛ فقط هڪ فرزند تاج محمد ڇڏيائين.
جو ۴ جولاءِ ۱۹۵۴ع ۾ ڪنوارو وفات ڪري ويو. ميان ولي محمد ۲۹ جنوري ۱۹۵۶ع
جي ۶۲ ورهيه ۾ وفات ڪئي؛ پوئين ٻه فرزند-ميان احمد علي، ۽ خير محمد-۽ هڪ نياڻي
ڇڏيائين، جي حال-حيات آهن. ميان خير محمد تاريخ ۲۰ سيپٽمبر ۱۹۴۰ع جي ۵۹ ورهين جي
جي عمر ۾ وفات ڪئي؛ سندس ٻه فرزند، محمد حسين ۽ گل محمد عرف رمضان، ۽ هڪ نياڻي
حال-حيات آهن. هڪ نياڻي آخوند صاحب جي هن وقت آسي ورهين جي عمر جي حال-حيات
آهي. ٻيو نڪاح، پهرين زال جي فوت ٿيڻ بعد، مير صاحبن ڪوشش ڪري جڪرا نوم جي
پهرين نياڻي جي نياڻيءَ سان ڪرايو. اها مائي فقط چار سال جيئري رهي.

آخوند صاحب جي هيءَ تصنيفات موجود آهي:

(۱) ”جان عشاق“ هڪ حصو رباعيون ۱۳۲۳ھ

(۲) ”جان عشاق“ ٻه حصا حضرت پلاشاهه جي ڪافين

”فانون عشق“ جو سنڌيءَ ۾ ۱۳۲۳ھ

شرح وار ترجمو

(۳) "جان سالڪ"

شاھ باھو سلطان قدس سرہ

جي رسالي "عين الفقر" فارسيءَ

جو سنڌيءَ ۾ ترجمو ۱۳۲۳ھ

(۴) "ديوان عاجز"

غزليات ۱۳۲۳ھ

(۵) "نيڪ اخلاق"

"اخلاق محسنی" فارسيءَ جو

ترجمو ۱۳۲۵ھ

(۶) "رحمة اللعاشقين"

مثنوي "تحفة العاشقين" اردو

جو منظوم ترجمو ۱۳۲۵ھ

(۷) "بهار گلشن"

آڪالين جي طرز تي ۱۳۲۸ھ

(۸) "تفسير فاتح الكتاب"

تفسير ۱۳۲۸ھ

آخوند صاحب جي شعر جو نمونو هيٺ ڏجي ٿو.

مناجاتِ بدوگناه قاضي الحاجات

يا حيُّ يا قَيُّوْمُ، بِرَحْمَتِكَ اِسْتَفِيْثُ!

ناھير ڪوئي ڀار، برحمتڪ استغث! مونس نہ ڄمڪار، برحمتڪ استغث!

دردن کان دلفگار، برحمتڪ استغث! دائر در انتظار، برحمتڪ استغث!

يا حيُّ يا قَيُّوْمُ، برحمتڪ استغث!

شاھن جو شاھ آھين تون سلطان بي وزير، صالح جميع صنعت خلاق بينظير،

راھر، رحيم، رازق، داور تون دستگير، لائق ڪري لطف مان ڪر دل سندر سدير:

يا حيُّ يا قَيُّوْمُ، برحمتڪ استغث!

واھرو سيلو لاه سندر، آھيان آ2 درد مند، سالم نمر نہ آھي ڪو، مسڪين و مستد،

درد و فراق رھبر حيرت کان ٻي بند، جھرو جگر جلائي اھو سوز چون سھند:

يا حيُّ يا قَيُّوْمُ، برحمتڪ استغث!

معبود عالمن جو تون، مسعود لايزال، مقصود مومن جو تون، مطلوب باڪمال،

اسادر جميع قدرت، قيوم ذوالجلال، ذبي ذان دھرا دائر ٻنار ڪر نھال:

يا حيُّ يا قَيُّوْمُ، برحمتڪ استغث!

غمگين، غريب، بيڪس، مفلس ٿيس فقير، مسڪين، ضعيف، "عاجز"، محزون ٿيس حقير،

پنجي ۾ ظالمن جي تہ ويتر آھيان اسير، امن و اسان ۾ رک، ٿئي سرھو سندر سرير:

يا حيُّ يا قَيُّوْمُ، برحمتڪ استغث!

ساجن، سوا تو منھجي ٿي وئي زھر زندگي، ڌاران حضور قلب جي ٻي لطف بندگي،

ناقص ٿيو نفس سڪيو ڪين - ر ڳندگي، نوسي ٿو نور ڏولي، دل ٻا جي جا گندگي:

يا حيُّ يا قَيُّوْمُ، برحمتڪ استغث!

سوڏڪر ڪر عطا، رسي دل کي جنهن سان درد،
 ساڙي خطر مڙهي، ڪري ماسوا کان سرد،
 يا حي يا قيوث، يا رحمتڪ اسعيت!

جانان! سواج تنهنجي فاهير ڪو هوس،
تنهنجي وصال کي تـ لـهـان ڏوري شال ڏس،
فرقت ۾ جان پيئي جاي مثل خسار غس،
توکان گهراڻ تو توکي، بي آرزو ئي بس،
يا هي" يافـيـوم، برحمتڪ استغث!

جڳ ۾ سوا تو، جاني، فاهيم ڪائي راه، ري رحمر تنهنجي منهنجي ٻي ڦاهي ڪائي راه،
تون ئي ولهين هي واهر، ڪيڏي ڪريان آڏو ڪاه؟ ره ۾ رڙان روئان تو، ٻيود ٿيم آءُ:
يا هي* ياقوم، برحمتڪ استغث!

طاقت ئي طاق منهنجي، ڪير نفس هن تيار، اعمال نامو سارو مڪيو مون آهي حيار،
لائق نجات نضر سان سرمايو سان ناه، ري پاڇو هان بهڪن ڪانهن ڪائي واه،
يا هي يائيور، برحمتڪ استغثا

سڀڪي عيان ٿيو تو وٽ، تون عالم العيوب،
روشن ڪرين تون قلب سندن، ڪاشف القلوب!
ڍڪ ڪوٽ ڪوڙ ڪچ تون، ٻا سائر العيوب!
ميتن مڊايون منهنجون مڙئي، غافر الذنوب!
ٻا حي، ٻا قيووم، برحمتڪ استغث!

آگا، مڪرين اولاد مندر صالح ڏئي العام،
برڪت پلي ٻئي تن جي منجهه معشيت مدار،
يا جي "يا فقوم، برحمتك استغثا!
دنيا ۽ دين جا مڪرين مقصد مڙهي تمار،
روزي، ڪشادگي ۽ ان رسالن ڪري لطف عام،
برحمتك استغثا!

دنيا ۽ آخرت ۾ ڪو تن کي مرفراز،
حاجت رواي عالم ڪر تن کي هي نياز،
ياحي* ياقيوم، برحمتڪ استغث!

آگا! هي عرض منهنجو ڪرڻ ڪرم سان قبول ۽ صالح عمل نه منهنجا، رهان هاءِ دل-ملول! منجهه شوق ذوق تنهنجي وصل ٿيڻ وٽس ۽ ڏهرا ڏيڻ دان ته مطلب ٿي حصول: يا حي! يا قیوم، برحمتک استغیث!

اعمال بدڪپار، ڪاغذ ڪپس سيار،
تخنو ڪٽيور پاڻ سان گهاٽا گهاٽا،
يا جي" يافٽور، برحمتڪ استغيا!

مفلس غريب آهيان، آهي مستمر قرض،
ري رحم تنهنجي، راحر، ناهم پئي جو غرض،
يا حي" ياقشوم، بروحتڪ استغث!

الموسم، جنهن سر ٿي ڪنهن ٻار محبت،
بازار ۾ الفت جي ٿي سودو نه مري،
دڪان محبت جي ۾ هلي ڪونه ٿو پيسو،
زلفن کان سڄڻ جي ته ٿيو ڪونه ڪو آجيو،
منصور سٿيو آه جڏهن سر سندن سانگو،
تيريزي جوئن جام جفا جو نه پارين،
البت ۾ ادا نانءُ زماني ۾ ٻڌون ٿا،
تائين ادا آه اهو نظم ۾ منهنجي،
دلبر جي طبع تير ڪجهڙن آڙي نيزاري،

چڙايو الهن کان آهي گهر ٻار محبت!
دل جان سان جڏهن ٿي ڪو خريدار محبت،
تنهن لاءِ چون چاهي ٿا بازار محبت،
قاتو چو سلا ۾ ٿيو گرفتار محبت،
تنهن بعد ڪيو آهيس اظهار محبت،
هرگز نه ٿيڻ ٿين ٿا ملڪار محبت،
هر آهه سڙهي واز ۾ اسرار محبت،
تنهن لاءِ مٿر آه گهر ٻار محبت،
”عاجز“ ۾ ڪري عجز ٻار محبت.

زماني تنهنجي ۾ ظاهر ٿيو جفا جو رواج،
ڪيائين عاشق جو خون ري ٻيا ڳاڇا،
ڏسڻ جي هٿا رڳيل رت مان هن نڪار سندا،
اڏاءُ مريض ڪري ڇا؟ جو درد فرقت ۾،
اڳهاڙ آهي ادا ڏس لباس مستن جو،
جهن ۾ ناز ۽ نخري جو جهڙو ٿيلو،
مڪائين خط مون کي جو هو غبار سان ڀريل،
ورائي مصرع مطلع سنڌي چيچ ”عاجز“.

ڪٿي وٺي رسر محبت جي، ٻن وفا جو رواج،
ٿو چاڻي ٺاه انهيءَ ۾ ڪو خون. بها جو رواج،
ته گلخن ۾ نه هرگز رهي هٿا جو رواج،
رهي نه رسر دوا جي، لڪو دعا جو رواج،
سبب جنون جو ويو خرقه و ٻيا جو رواج،
شروع توکان ٿيو غمزہ و ادا جو رواج،
ڪيو ڪدورت دل جيءَ ۾ گهٽ صفا جو رواج،
زماني تنهنجي ۾ ظاهر ٿيو جفا جو رواج.

بخت التو ٿيو سندم، منهنجي ٿري ويئي تقدير،
دل ۾ آهيس تما ته ڪريسان جان فدا،
درد ليلن ۾ پریشان ٿيس مجنبي جيئن،
نه غمخوار لڪو مونس ٿيو سندم غم کان سواءِ،
قتل لاءِ منهنجي ٿي هر لحظه گهر بئين مضمون،
جن انسان ٿيا حيران، لڳي مائد مرن کي،
درد الفت جي دوا ٺاه سسپا تو وٽ،
عمر ”عاجز“ جي ته ويئي تپ فرقت ۾.

نه رهيو دل ۾ اثر، آه سندم هي تائين،
جي اچي منهنجي ڏسڻ ۾ ته سڄڻ جي تصوير،
دشت غربت جو ادا آه اسان جي جاگير،
رنج راحت ۾ مددگار ٿي، نال شڪير!
آه ڪنهنڪار جفاڪار، ڪٿي سون تقصير،
منهنجي احوال پریشان جي ڪم ٿي تقرير،
خاک دلدار جي در جي ته آتم اڪثير،
پر ڪڏهن ڪاڏ ڪهڻي منهنجي ملڻ جي تدبير!

اها دل ٿي ڌاري، نه ٿي لاش،
حسين جي بازار ۾ لاش بها.

سوا حسن تنهنجي نه ٿي دل صفا،
لٽي صاف عاشق جي دل جو متاع،

مڙي ڏاڏا سان - اتي ڪو سام ڏراب ،
 مڙي وڏيڻ ڏاڏي، مون کي ٿاڻي ٺهر ،
 سندس آه جو تير ويندو ٻري ،
 مڙي نيمتون آهن - هڻي کي ٻري ،
 مثل ماه منور جي ٿيو ماهرو ،
 اڃا جان "عاجز" جي ٿاڻي ٺهر .

زال ڏليا سان له دل رکي، ٿيو سندس غمخوار خوار
 عاشق، فخر جو ڪهڙو منجهه انهيءَ سرڪار ڪار؟
 جي ڪرين خواهش وصل جي، تان ته مٽڪي ڏي نه موت ،
 هڻي اصل ڪاتب لڪائي ازل کان منجهه هار هار.
 هيت ملي سودو سھانگو ڪيڻڪي سر کان سواءِ ،
 ڪين ڪير ڪپ ۾ گڏه جيئن، منجهه انهيءَ بازار زار.
 ۱ ها و هو، ۾ مست ٿيا، جن سرڪ سائيءَ کان سري،
 رات ڏينهن ان جي گهٽيءَ ۾ ٿيا گهمن گهٽوار وار.
 زلف زلڪيءَ سان خوشبوءِ ۾ نه ٿيڙا شور مٽ،
 ڪئي خطا، شڪر خطا پڻ لائق تاتار تار.
 ٿيس سائنل هڪ چٽيءَ جو شوخ پيرواھ ڪان،
 چوھ مان چيئن هڪ انهيءَ ۾ ڪئي چوھيا سردار دار.
 ٻول ٻول ٻولي، ڪاڻن ٿي هن ڪڙھ ۾ اچي،
 هڻي اگهمن ان ڏينهن جي گردش کان منجهه ڪر نار نار
 ڪو ٿيو طاعت جو طالب، آڏ ٻيس ماهو جي سام،
 منجهه سالر - پير ۾ ٺاهي منجهان پاتار تار.
 روز و شب صبيان ۾ ضايع ڪئي عمر عزيمت،
 اهڙي عالمن له لهندين ان مندي دربار بار.
 ٿيو اڏائين محل ساليسون، سان زينت زيب وار،
 شون ۾ اهڙي - گهمن ٿو منجهه - ڪن گلزار زار.
 ۱ حيدريءَ دل تان ڪڍا ٿيو، نظم "سائڪيءَ" جي ۾ لطف،
 عاجز کان "عاجز" آڏاسي ٿيو سندس پيوار زار.

ايندو عشاق، تان تہ تکلف ڪريون رها،
 دڪان معرفت جي ۾ گهر ڪريون بهاء.
 سهڻي قبا زريءَ جي ڍڪي سهر لاءِ هن،
 يارو اچو تہ پاڻ سهر جي ڍڪيون قبا.
 مؤ ذلتن سان خلق کان گهرجي ڪرڻ حجاب،
 بهتر عبادتن کان ڪيون سون جي از رياءَ.
 طاعت ۽ معرفت کان اڳي ئي ڪيئن انعام،
 بخشش سندن ئي لائق، ٿولي ڪريان خطا.
 اتفاق ڪهين وقت سان سهڻو سٺي وڃي،
 مشڪل شير دامن ان جي ڪرڻ رها.
 تنهنجن ڇهن کان حاصل دل جي تہ ٿمر مراد،
 مرڪي چئن سهر ڪر تہ مرادون ٿين روا.
 ”عاجز“ وفا کان آه ڪيو گردون مون کي ست،
 هي چار ڏينهن جهڻ جا اچو تان ڪريون وفا.

ٿيو ساڻي سندن سهڻو، پيارين ڀرت پيمان،
 ڪسري مخمور مستن ڪسي، ڪيئن آباد ميخانا.
 سڄڻ جي سونهن صباحت کان مڙلي معمور ٿيا مهر،
 نوازي نياز ٿيڻ سان، ڪيئن آباد ويرالسا.
 سٺي مهر و سندن مرڪي شڪر گفتار ڪئي جنهن دم،
 ٿيو اسانق نهين ۾، ٻڙهيائين ڀرت پروانا.
 اهر ٻولند پيرن ۾، هڻين ۾ ٻيا آهن هن جا،
 ڍڪائي عشق جا گهڻا، ٻڌايائون ڪچيءَ ڪالسا.
 رقيب راهه ۾ رهبي رلامر روهه ۾ رهبر،
 سهي سختيون ڇڏي، سهڻا ستم مر تي سندن طعنا.
 ٻڌي گفتا غزل منهنجا ٿي ڪو غور غمگين جو،
 رهن من ياد يارن وٽ اهي ”عاجز“ جا افسالا!

ڪڏيو مهرود چھري تان نقاب،
 رخ زيبا ڏسي پياري جو،
 زمزمه زبان تبار دل،
 ڏي پري دلبرا هموسر گل،
 جي ڪري ڪو منادي عالم ۾،
 جي هجي غيرت مٿي ڪنن،
 دڙ ڏندن او پدريج دهن،
 ٿيو برآمد قمر تڏهن بشفق،
 ڪٿي مشتاق پٺ ۾ ٻڌه لڻ،
 حالت لزع اهي "عاجز" جي،
 ويو لکي آڀر ۾ رخ مهتاب،
 ويو جلي عقل سندم جو تب تاب،
 سويسر آه ٿيو تنم چون ٻرهاب،
 ٻي ٻي ساقيا تون جالم شواب،
 منهنجي دلبر حيهو آڻو ڪڍاب،
 حسن ڪنهن جي ڪي ٿاڻ هرگز تاب،
 واه دڙ عدن جو ٿاڻون آب،
 پير پاڻو پرين ۽ جڏهن ٻرڪاب،
 پڻ حيا عقل کي ڏٺائون جواب،
 ميل مهرود مٿا اچي تون شتاب.

مهرود جي حسن سان ل ملي ماهتاب ڪيٽ،
 مهتاب تاب ٿاڻ، وري آفتاب ڪيٽ،
 ديوان حسن جي تي رکيئون نقطه زغال،
 هرگز نه اهڙو فرد ڏٺم انتخاب ڪٿ،
 هڻو بند آڱرين جا ۽ هڻو اڻاڻا رڻ،
 مرجان ڏسي ٿيڪو ٿيو، فندق عتاب ڪٿ،
 زلفن مٿن تان ڪولي ڏي ڪاٺي جي ديد يار،
 ايمان فدا ۽ دين ڪريان ٻي نقاب ڪٿ،
 پروا ڪي نه موز شمع کان ٿيو نصيب،
 جنهن سان جلي هي جان وڃيڪر اضطراب ڪٿ،
 ناز ڪهڻ سان پٺ ۾ سوسن سمن ڪٿي،
 ٿئي عرق عرق هرو ڏسي گل گلاب ڪٿ،
 رندو اچو، اي ميڪشوا طبل ڪري تيار،
 ساز هراق چنگ ۽ ساقبي شراب ڪٿ،
 شاهد شمع شواب مهيا موٽي، ٿئي عيش،
 ساقبي ڪنار پوسه لعل و ڪباب ڪٿ،
 گهرجي پڻ شراب، ڪري مهوشن جو ميو،
 قاضي ڪٿي، ۽ محاسب و شيخ و شاب، ڪٿ.

آهي سدائين سر ٿي ستم ساڻه هئا،
 اهڙو نه آهي سَوو سو ڏٺل، صاحب هڪڙا
 "عبدالحميد" مير لاهور جو شعر ٿيو هن،
 جهيڙن سڃا ۽ ٿاڻ ڪيو عاليجناب هڪ.
 "احمد" عطا ڪريس "خدا يار" طول عمر،
 ٺاهي ستمن عدل ڪو ڪردون جناب هڪ.
 "سانگي" جو شعر شيرين، موزون ۽ پُر لفظ،
 آهي "گدا" به صاحب فصاحت مٿي هڪ،
 رخسار لعل سان منهنجي مضمون ۾ هر - عنان،
 ٿيندو ڪو هر - ردیف حریف و شتاب هڪ،
 "عاجز" هي شعر ٺاهي عطا ڪيائون مون مٿي،
 موران ڪو اهڙو نظم ٻڌي لاجواب هڪ!

تي طبع منهنجي رسا، ۽ ٻي فصاحت داد داد،
 ٿيو قلم منهنجو معاون، ٻي بيان امداد داد.
 قد "رعنا يار جو باغ" جهان ۾ جنهن ڏٺو،
 تنهن ڇو سرور ٻڌندڙ، ڪنهن ڇو همتداد داد.
 عشق جي شطرنج ۾ هٿيار ٿي، ياد دل هل،
 ڪشت کان رخ جي سنڀال، شام خرد ٿيو ماد داد.
 ماڻه زماني جي لاپرواها ڪو جانب جهو،
 ٿي ڏٺائين ٻن اکين سان، ٿي چُٽين آزاد داد.
 ڏينهن ڪالهه ڪو اٿي، جنهن ۾ ڪيائون منجهه نفس،
 ڪفتگو ڪو هر ستم، اهم اڃا عباد داد.
 حشر ويلي ٿي حيات هاشمي "عاجز" ستم،
 خاندان دنيا و عقيقي دائما آباد داد!

(فارسي)

خميده زلف تو گوشت ز عشق افسانه مي گويد،
 سراسر حال زار دل من مستانه مي گويد.
 و حال يار گر خواهي، برو شعر شبستان شو،
 قياماً او قعوداً را چنين جالانده مي گويد؟

برهمن راده کافر، بیا با ما بیخانه،
 یک چرخ کنی آسان تهی خنک می گوید
 بیا بنکر جمال یار جانان را به شعر دل
 که صبح دم به مینوشی خوشا بماند می گوید
 بخوابی قصه مجنون سودا سر به صحرای دل
 که پای ناله لیلی، مگر آسان می گوید
 چه تدبیری کنم درد جنون را، چاره شفق
 ز سودا سر زلی صحرای دل دیوانه می گوید
 های اوج چون هستی، بلند پرواز شو "عاجز"
 جوار قرب او دانه کنی کاشانه می گوید

سيد حاجي محمد حافظ شاه

سيد اله بخش شاه جو چوٿون نمبر فرزند، ۽ علامه اسد الله شاه "فدا" جو ڀاءُ، سيد حاجي محمد حافظ شاه، ۷۰ شوال المڪرم ۱۲۸۷ھ ۾ اڳين نڪڙ ۾ ڄائو. کيس حافظ يوسف جي مڪتب ۾ وڃايو ويو، جتي قرآن جي پڙهڻ سان گڏ پارسي ۽ سنڌي جي به چڱي طرح تعليم حاصل ڪيائين. عربي، "نسراجي" ۽ ٽالين پڙهيو.

ٻين ساداتن سان گڏ، حضرت صاحب جن جي مريد ٿيل جو به شرف حاصل هوس. نه وڳو مريد، پر حضرت صاحب جن جي مٿس هميشه مهر جي نظر هوندي هئي. ساڻن گڏ ڪيترا دفعا ڪوٽيا، ڪابل، لنڌار، وغيره جي سفر تي به ويو هو. حافظ شاه جيئي لک نقشبندي هو، ۽ نقشبندي طريقي ۾ راڳ رباب حرام آهي، مگر پاڻ راڳ کي روح جي راحت سمجهيائين ٿي. اهولي سبب هو، جو سندس اوطاق هميشه راڳيندڙن، سگهڙن، سڻن ۽ پٺن وارن سان ڀريل رهندي هئي. گوشت جا مائو گهڻو ڪري سندس ئي اوطاق ۾ ڏسا هئا. ڪڏهن به ڪڏهن به ڪڏهن ڏور ڏيندڙ ۽ ٻيٽ چوندڙ، ۽ ڪڏهن راڳيندڙ، هميشه سندس اوطاق کي رواق بخشندا رهيا. هر ڏسي ڳائڻا ۽ سگهڙ ايندا هئا، ته گهڻو ڪري سندس اوطاق ۾ اچي رهندا هئا. پنهنجي هر مجلسن سان ايتريقدر انس ۽ محبت هوندي هيس، جو جيڪڏهن ڪوبه سيد سندس ڪنهن به ساٿي کي ڪم ڪار چوندو هو ته کيس ڏاڍو ڏک ٿيندو هو، ۽ پاڻ انهيءَ سيد کي چوندو هو ته "ادا، آئون ٿو تنهنجو ڪم ڪريو اچان، باقي منهنجي ڪجهه ڀاءُ وارن کي تڪليف نه ڏي". جيڪڏهن وٺس روزانو ايندو مائو ڪڏهن ڪجهه ڀاءُ تي نه آيو، ته صبح جو پاڻ انهيءَ جي گهر وڃي سندس خبر چار لهندو هو.

نيس بدن جي صفائيءَ جو ڏاڍو خيال رهندو هو. اها به نازڪ ۽ نفيس لباس پهريندو هو. خوشبوءِ لڳائڻ سان خاص شوق هوس. خوش خلق ۽ رڻو مڻو به اهڙو هو، جو جيڪڏهن ڪنهن مائو سان هڪ دفعو ڳالهائين ته اهو شخص سڄي عمر سندس دوست ٿي رهندو هو. خوش طبعي ۽ ٿي پسند ڪندو هو. جن ڀوتن جي اڃاين ڳالهين تي اعتبار ڪو نه ڪندو هو. جڏهن ڪا اهڙي ڳالهه ٻڌندو هو ته ميسر انهيءَ ڳالهه جي هڪ نه ڪري، تيسر سڀني تي نه سهندو هو، ۽ اهڙيون ڳالهيون سندس کوجنا ۾ هميشه ڪوڙيون

لکرنديون هيون. ٽڪڙ ۾ رانديس رواندين کي حافظ شاهه کي زور وٺايو هو. انهيءَ وقت ٽڪڙ جا اٺي-ڏڪر، ونجهوئي ۽ وڌڪڙ جا رانديڪر ٻين سڀني ڳوٺن جي رانديڪرن کان مٿا هٿا. ٽڪڙ ۾ انهيءَ وقت زبردست ملاڪڙا لڳندا هئا. خود ٽڪڙ ۾ جمعدار ستارو ميهڙ هڪ ساو ملو هو، جو حافظ شاهه جو خاص ماڻهو هو. حافظ شاهه جي ٽي دم ندم مان اهو ملاڪڙا لڳندا هئا.

اها ڳالهه مشهور آهي ته جڏهن به ٽڪڙ ۾ سخت برساتون پونديون هيون، تڏهن هڪ شخص انهيءَ سخت برسات ۾، لڪ هٿ ۾ کڻي، هر هڪ غريب جي گهر وڃي، انهيءَ جي خبرگيري ڪندو هو، ۽ پنهنجي پجنريءَ آهر هرڪنهن جي مدد ڪندو هو. اهو هو حافظ شاهه، جنهن جي دل ۾ غريبن ۽ مسڪينن لاءِ اهڙي همدردي هئي.

حافظ شاهه ۵ صفر ۱۳۳۷ھ ۾ وفات ڪئي. کيس حضرت صاحب خواجه عبدالرحمان واري مقام ۾ دفن ڪيو ويو.

حافظ حامد کان پوءِ جيڪڏهن ڪو ٽڪڙ جو شاعر پنهنجي ڪلام ۾ سوز ۽ درد پيدا ڪري سگهيو آهي، يا جنهن جي ڪلام ٻڌڻ يا پڙهڻ سان دل جذب ۽ ڪيف جو سوز مائي ٿي، ته اهو حافظ شاهه ئي آهي.

حافظ شاهه جي شاعريءَ جي شروعات بابت چيو وڃي ٿو ته هڪ ڏينهن مير وٽ فريح ڪندي، 'جون' واه جي ڪاري تي اچي نڪتو، ۽ اتي ئي هڪ لازلين دوشيزه، ڪپڙن ڌوئندي، سندس دل کي ڌتاري ورتو. سڄڻ جي هڪ سال ڪري، روئندو رهيو. برهه جي بي انداز باهه سندس اندر ڪي آئي، ۽ محبت من مڃائي رهي هئي. لتون لڳائڻ لاءِ ته بڪ ضروري هئي، مگر ماڻ ڪرڻ سان به ته ڪو درد جو درمان ٿي سگهيو! حد چاڪ ڪرڻ تائين پهچي چڪي هئي. کيس ڪنهن سڀني صلاح ڏني ته تنهنجي مرض جي ڌڪي سٽي حضرت صاحب جن جي هٿان ٿي ٿيندي. آخرڪار، پنهنجي عشق جو احوال پير طريقت اڳيان پيش ڪيائين. حضرت صاحب جن کيس دعا ڪئي، ۽ انهيءَ ڏينهن کان وٺي سوز درون شعر جي صورت اختيار ڪئي. عشق ته اڳي ئي سندس همراھ هو، باقي جو مرشد مٿي نان هٿ ڦيريس، تنهن سون تي سهاڳي جو ڪم ڏنو. غزل تمام گهٽ، ۽ ٻائي پنهنجي جهوپي سنڌي رنگ-مداحن ۽ ڪافين-ڏي تمام گهڻو توجهه ڏنو اٿس. جڏهن عشق جي اندرين آڱ سندن صبر جو پيمانو لبريز ڪري وجهندي هئي، تڏهن اها آتش هزارين ارمان کڻيو، شعر جي شڪل ۾ سندس زبان مان ٻاهر نڪرندي هئي. مونيو، عيو ۽ لونگ شيدي سان هولدا هئس، پاڻ شعر چوندو ويندو هو ۽ انهن کي ياد به ڪرائيندو ويندو هو. ڪانين جون راڳيون: پهرائين پاڻ ڪڍندو هو، ۽ اول ڪافي به پاڻ ڳائيندو هو، پوءِ هو سندس پٺيان ڳائيندا هئا.

سندس ڪافين ۾ ايتري چڪ هوندي هئي، جو جيڪڏهن هڪڙي ۽ شام جو سندس اوطاق ۾ ڪا ٺٽين ڪافي ڪاٺي وٺي، ته صبح جو انهيءَ ڪافيءَ جو هڪ يا ٻه پنڊ ڪوٺ جي ٻار ٻچي، ٻيو جوان جي زبان تي ورد هوندو هو. هاري لاري، ڪمي ۽ ڪاري، ڪٽي ۽ ڪوي، مزدور ۽ پورهيت—سڀ پنهنجو ڪم ڪار لاهي اچيو شاھ جي اوطاق پڙا ٿيندا هئا. عشاءَ جي نماز کان پوءِ مجلس شروع ٿيندي هئي. عيسو، موتيو، ۽ لوڻڪ، واري واري تي، يا گڏجي، ڪاٺ شروع ڪندا هئا. شاھ صاحب پاڻ به هنجون پيو هاريندو هو، ته ٻڌلڙن جي به نيشن مان لار پيا وهندا هئا.

حافظ شاھ پنهنجي وقت جو هڪ مقبول عام شاعر هو. انهيءَ جو ثبوت اهوئي ڪافي آهي ته جڏهن سندس ۽ سندس همعصرن جو دور گذريو، ۽ ٺڪڙ مان اها بهار جي پوءِ ختر ٿي ۽ ٻين شاعرن جا بهاض سندس بهاض والکي ڪم ٿي ويا، ۽ جڏهن پوئين دور جي ادبين مندن ڪلام جي ڳولا ڪئي، تڏهن ماڻهن کي سواءِ حافظ شاھ جي ڪافين جي ٻئي ڪنهن به شاعر جي ڪلام مان هڪ يا ٻه پنڊ به پوريءَ طرح ياد ڪونه هئا. اهوئي سبب هو، جو ماڻهن جي سانس ۽ سندس ماڻهن مان محبت هئي. اڄ به سندس صحبتي، سندس ڳڻن ڀروڻ ڳالهيون ڳڻيو، اکين مان آب هارين ٿا.

حافظ شاھ جو ڪلام گهڻو ڪري ڪافين جي صورت ۾ آهي، صبا ۽ قبا، گل ۽ بلب، جا خيالي لسانا سندس ڪلام ۾ گهٽ نظر اچن ٿا. سندس شعر ۾ ٿلهه سنڌي لفظ ۽ محاورا، ۽ تجنيس حرفي گهڻي قدر موجود آهي. شاھ صاحب ڪوشش ڪري پنهنجي شعر ۾ اهي لفظ استعمال ڪيا آهن جي بلڪل عام فهم آهن. هيئن ڪافي ملاحظو فرمايو:

حال نه مون هاڙي هاڻ جو،	موت هلي آ، آري!
ڇو ڇهر ۾ ڇڏي ڇولي،	ڪاڏ ڪمپي پڙ واري.
روھ رلدن ۾ رس وٺي ڪي،	موت آ ۽ منزل ماري.
”حافظ شاھ“ جي محبت نه هون آ،	زور ناهي تون مان زاري.

شاھ صاحب جو سمورو ڪلام سنڌي محاورن مان ڀرپور آهي—

تارا تڪندي رات گذارين، ڏينهن ڏکڻ ۾ ٻهي ٻچارين.

سور سور سال پيارا، واريون وره جون مون ورهيه وسايون.

(هن مصرع ۾ ”تارا تڪن“، ”سور سور“، ”واريون وسائن“، محاورا آهن.)

شاھ صاحب جي اهڙي ڪا به ڪافي يا غزل ڪونهي، جو تجنيس حرفيءَ سان سينگاريل نه هجي. تجنيس جي خوبي ڏسو:

اي عجيبا، اوچتي تون سان سندم دلڙي اڙي،
 قلب ۾ ڪنهن ڪا انگي قرب جي ٿاڻو ڪڙي.
 سور توکي ڇا سڻايان، درد دل ۾ ٿيا هزار،
 ڏسڪندي ڏينهن ڏارين، راتيون روئي رڙي.

*

مڃ ۾ مڃ ٻائي رلف سڳارڻي، سڄا،   ور وڃهي ور ۾ وار سنوار ٻئي، سڄا.
 سر ڏيڻ سڄي، سندم صدقي ساهه سي،   اي وٽم کڏجي گهڙي ٻل جي گداري، سڄا!
 شاه صاحب جو ڪلام گهڻو ڪري منظر سڳاريءَ تي ٻڌل آهي. جنهن ۾ شي هي
 ڳالهه ڪري ٿو، هڪدم اکين اڳيان اهو نقشو اڀريو اچي. مثلاً، سڄيءَ جو ساهڙ ٿي سڙ ڪري
 دريا جي ڪيفيت ٻڌائڻ مهل ڏسو ته واقعي درياءَ جو دم ۽ دھشت، ڪن جا ڪڙڪا،
 لهريون ۽ لوڏ، مڃ ۽ مالڪر، ۽ خود سڄي آهن ۽ ڊالهن ڪندي، اوهان جي ڳالھ اچي ويدي:
 سڄو ڏي سڄي ۾ ساهڙ مڃي مدد ڪاري!

له پوڙو ٻيٽ ڪو ٻانڊي، تنبو ترهول تڙ ٽانگهو،
 چني چولين ڇڏيس چولي، لڙهيس لهرن ۾ لهواري،
 سوين سينسار ٿيا سامهون، ڪڏيو ڪن ڪاهه مڃي مالڪر،
 وڏا ٻو وات ڪن واڳو، ڇيهٽ چرواٽ چوڌاري.

وري سندس محبوب هارسڳار ڪري اڳيانس اچي ٿو، انهيءَ جو نقشو ڏسو!
 دلير جو ديدار ڏٺو، وه واهه عجب رنگي رخسار ڏٺو!
 ڪنگڻ ڪڙيون، ٻني ٻنسر، نازڪ لورا جهوسڪ جهالر:
 وه واهه چيرن سان چمڪار ڏٺو!

پاس ۽ حرمان، شاه جي ڪلام جي خاص خصوصيت آهي. هو هروقت ٻهٺو، نساڻو ۽
 غمگين نظر اچي ٿو. هروقت پنهنجي محبوب کي سڏيندو رهي ٿو. محبوب کي سڏين
 ”ٻاجهه!، ”پرڻ!، ”دلير!، ”عجب!، وغيره سان سڏي ٿو؛ نه کي ”ڦاٽل!، ”پيرهر!،
 ”چنگيز!، ۽ ”ڪافر! وغيره.

اڪ عجيبا اوراهون وي، ڏينهن ڏکيا هيءَ گهايل گهاري.

*

آ مل يار پياري وي، برهه بيمار ڪيس آئون ٻاڪل.

■

آ تون شال جئين پيارا، جوڙي ڏيڻ يار جيءَ ۾ جايون.
 يا ته وري ڪانگ ٻيو اڏائي، محبوب ڏانهن لڳا ٻيو موڪلي، ۽ ڪنگ ڪان ٻرينءَ
 جون خبرون چارون ٻيو وائي؛

ڪر ڪا خبر چار ڪالڪڙا، چنو ٿاڻ چيني چا ٻرينءَ پياري؟
 ڪانگ هيءَ ئي سالڻ پائين، جلد لهي اڪ مٿان لام.
 ڪول ڪيائڻا خوشيءَ سان، ٻرينءَ ڏٺي جي پيغام.
 سڄن لڏي مار ڪالڪڙا، پياد هيءَ ڪي ويٺا وساري؟

ڪانڪا ڪهي هيءَ ڪيفيت، ٿي ٻرين جي ٻڌڻ ڪرا
بعد ٻيوهه ٻندوگين جي ڪڇ ادب آڙيون اهر،
سو سلاسن سوکڙيون ڏٺي، چنچ خاطر هيءَ خبر؛
عشق جو آڙاهه بي انداز منجهه آئي اندر،
لا جدائيءَ کان جلن ان جوق ۾ جيرا جگر.
ڪانگ تون هي عرض منهنجو ڪڇ ٻڌي پانهون پهر؛
هان "حافظ شاه" سان چڱو ڏوٽ ڏاڍيون ڏسو.

شاه صاحب جو رياض سندن وفات کان ٻوهه گهر آي ويو. سندن ڪتابون صرف اهي
هٿ آيون آهن، جيڪي ڳائڻن يا عام ماڻهن کي ياد هيون، هان مداحون، مولود، سي حرفيون
۽ مرنيا به ڇپا اٿس؛ مگر سواءِ هڪ مارتئيءَ جي مداح، هڪ مرنئي ۽ ٽيهن ڪافين جي ٻيو
سڀ ڪلام ناهي ٿي ويو. مون سندس اهو رهيل ڪهيل ڪلام "پيار ٺمڪار" جي نالي سان
۱۲ ڊسمبر ۱۹۵۴ع تي ڇپائي پڌرو ڪيو آهي.

الذڪاب

(مداح مارتئي)

اول الله علم، علي "اعلىٰ عز" عظيم، رازق راحه، رب رحيم،
قادرا قدرت جو تون ڪريم،
سير محمد ڪيئي مهندار صاحب آهين رب ستار،
مانگي سڙين سڀ منگهارا

ساهه سڪي لسو جيڏين ڪاڻ،	سري نه ساعت هت مون هاڻ،
شال ملان وڃي مارن ساڻ،	هٿن هيٺين منجهه ويوهه واڻ،
ساريان سرتين رجهه رهائ،	اٿس اندر ۾ اڪنڊ اٻار،
هر دم سڀ سڄڻ ٿي ساريان،	سرتين ري ڪيئن سيند سواريان،
مشڪل ماڻهن منجهه گذاريان،	ڏينهن ڏکيا هت گهنگهر گهاريان،
وطن ويوهيڃا ڪيئن وساريان،	ڏسان وري شل ويوهه ونهارا
سوئي لايون مينهن ملهاريون،	بادل برسيا ٿيون بهاريون،
بل ٻريا، ٻيون پليتون پاريون،	ٿوه ٿڙيا، ٿيون ٺهڪن تاريون،
سائين لونين ساڻ سنڪهاريون،	پرتون پويو پائڻ هار،
هت سڀ سرتيون گڏ گهم،	ڇال چڱيءَ سان ڇوت چل،
هيٺيون هيٺا ساڻ هلن،	ولم ڪيو منجهه ويوهه وطن،
آه هت قاسم منجهه ڪڙن،	بل بل پونر ياد بنهارا

شال م ويران ويڙهجي،
 من ۾ تن لاءِ سچ مڃي،
 ڳوڙها ڳاڙهيان روز ڳلن،
 عمر اسان جو ٿاڻو ٿي،
 مرث مريو ۽ ٿو ڳن ٿي،
 چست چولڻ ٿيون ڀرڻ پٿي،
 عمر: اهاڻا ڪيئن لڄايان؟
 ڪه سڀ ويس، وڳا سڀ ڪايان،
 آخر آڻ انهن جي آهيان،
 عمر ادا هي محلا ماڙيون،
 باري پنڪلا طاق ۽ ٿاڙيون،
 واه ويڙهجن جون هٿ واڙيون،
 عمر سيالو ٿي ۽ مڏي،
 لاهي ڪڙيون، زور زنجير،
 سوڪل واري منجهه ملير،
 عمر اهاڻي اٿس اڪير،
 اڄ پڻ وٺو منهن ملير،
 ٻين پنوهاريون پاڪ پير،
 هڻو "حافظ شاه" حقيير،
 مهر مڏي ماه منير،
 اوکي لاهين وقت اخير،

... ٿي سو، نسا ويران،
 دم دم دل تي ياد اچن،
 رولان تنهن لاءِ زار و زار،
 ساريسر ساه پاڪ پٿر،
 پهون پهراڻن ات پنوهري،
 اهڙا سائي به منجهه سڪارا،
 ڪوه لڳن تان ٿو ٿي لاهيان؟
 پر نه پنوهارن آڻ ڪيئن پايان؟
 سانگي لهندم سگهڙي سارا،
 ڪريون ڪوچ ڪڏون هي ڳاڙهيون،
 مورون ڪن پکن سان پاڙيون،
 رڪون ته ٻين سان بهارا،
 عاقل عادل ٿي، امير،
 حاڪم هڻي چڱا حير،
 ٻڙي ٿيان وڃي سان پٿارا،
 ساري منهنجو ساه سرير،
 گل ڦل ڪليا ڳوپ گنديس،
 کين ڪيلو ٿيون لال ليارا،
 مرسل منهنجا محد مير،
 ور وسيلو والسي ويسر،
 قادر ڪلمي سان آڪارا

(ڪافيون)

دل دلربا ڌار ٿي، نازن سان ناز وارا،
 مشڪي سهي مليل،
 ڪن پيچ پيچ ٻول، تاهو ڪمند ڪاڪل،
 بانڌا پڇي بهار ٿي، ونڱيو وٺن ويجهارا،
 سرمي سوا سنهالين،
 لک گهور سان گهاٽين، ڪريو ڪيس ڪٽهائين،
 هڪر جتي بهار ٿي، کڻي لپڻ پئي تخارا.

پسا قوت لعل مرجان.

لالی لب تان قربان، حورون حسن تي حيوان،
شرمند شمس ڪار بهي، ڪنھن لمر ستارا.
حافظ شاھ* جون تپازيون،

سج النجا ۽ آزيون، ڪر دوست دل نوازيون،
چو مفت مٿي ڪسي مار بهي، ڏس پاڻ ڏي پيارا!

آمل ٻار پيارا وي، برھ ٻيار ڪيس آ ٻلڪل!
زلف زوراور، وار وسهر، گھٽ ڪنو ڏين ڳارا وي،
ورورن ۾ ڪوڙها گھيل، ڪر ڪار بهر ڪارا وي،
- اٽڪن لٽڪن ڪنڊڙا ڪاڪل!

مڙگان جا ڪن تير تيزيءَ سان، مشتاقن تسي مارا وي،
اهن اوراڻيو سورھ ساهون، سينا ڏهن سجارا وي،
- تل ۽ ترمن، ڪن ٿر ٿاڪل!

اڀروءَ جي ان سھڻ سھڻ، وڏي واڏوڙي وڃارا وي،
چور ٿو سي ڇھڪ چڪالن، وڃا چڪين جا چارا وي،
- دودن ان جون دارون ۽ درمل!

ڪٽيو لصاب ڪليو جي لھارين، ڪڙيا ڪٽهارا وي،
ڪليا گل ڪلابي گلتن، گھر ٻا گل هزارا وي،
- سورو سنو، سوسن منبل!

هرجا هرھند هر دور جهان ۾، جلوي ڪيا جھلڪارا وي،
ڪيا جھڪا سڀ جوڀن تنھنجي، سج ڪنھن ڇنڊ ٽارا وي،
حسن تنھنجي جو هر جا مل مل!

حافظ شاھ* ڪي آھي هر دم، پر ٿي تنھنجي ٻھارا وي،
آءٌ ويھي جوڙي جيءَ ۾ ڄاھون، جالب جيءَ جھارا وي،
- ٿاڙن پري لوري لرميل!

سر حور عبداللہ شاہ فتاحي

هن اعني ۴ بند ٻائي هسني، هي نائي کان رياست خيرپور جو هر هڪ باشندو عموماً ۽ سنڌ جا باشندا خصوصاً، چڱيءَ طرح واقف هوندا. سندس پيو نالو سيد عبدالفتاح به چيو وڃي ٿو. سندس شجري مان معلوم ٿو ٿئي ته ۱ - ۲ - ۳ - ۴ هڪ اعليٰ هسني سيد عبدالفتاح جي نالي سان ٿي گذري آهي؛ ۵ - ۶ - ۷ - ۸ سبب اهي جو پٽ هجندڙ پنهنجو نالو سيد عبداللہ شاہ "فتاحي" لکندا هئا. هينئر سندن اولاد ٻن ٻنهي جي نالي جي پٺيان "فتاحي" لفظ لکندا آهن. سندن عمر جو ڪڇ جيترو حصو دين جي تبليغ ۾ گذريو، ايترو حصو پهتو آخري دم ۾ ان تبليغ جو فرض پورو ڪندي ڏنائون.

سندن خانداني سلسلو هن ريت آهي:

- (۱) سيد عبداللہ شاہ، (۲) سيد محمد شاہ، (۳) سيد محسن عرف محسن علي شاہ، (۴) سيد علي بخش شاہ عرف مير حسن شاہ، (۵) سيد محمد شاہ، (۶) سيد حسن الثاني، (۷) سيد محمد شاہ، (۸) سيد مير محمد لا عقب، (۹) سيد محسن، (۱۰) سيد حسيني، (۱۱) سيد نور اللہ، (۱۲) سيد محمد علي، (۱۳) سيد عبدالفتاح - المحاطب من الرسول الامين نبي الرؤيا بعد المصافحت بخواجه عبداللہ نمکين، (۱۴) *..... (۱۵) سيد باقي باللہ ٻيرنگ، (۱۶) سيد خواجہ عبدالخالق، (۱۷) سيد خواجہ عبدالقاضي، (۱۸) سيد خواجہ آفاق خوردي، (۱۹) سيد خواجہ مجدد، (۲۰) سيد آفاق ڪلان، (۲۱) سيد شيخ ضياء الدين، (۲۲) سيد شيخ عبدالواهب، (۲۳) سيد شيخ خواجہ ناصر الدين، (۲۴) سيد شيخ فخر الدين، (۲۵) سيد شمس الدين، (۲۶) سيد ابوالمعالي، (۲۷) سيد علاء الملڪ الشيد، (۲۸) سيد شمس الدين، (۲۹) سيد ضياء الملڪ، (۳۰) سيد ابوالمعالي، (۳۱) سيد شمس الدين ابوجعفر، (۳۲) سيد ضياء الدين، (۳۳) سيد عماد الدين، (۳۴) سيد الامير عبداللہ ماهر، (۳۵) سيد امير ابوالحسن، (۳۶) سيد امير ابوالقاسم، (۳۷) سيد عبداللہ رحما، (۳۸) سيد موسى الثاني، (۳۹) سيد داود المتين، (۴۰) امام ابو محمد العسكري، (۴۱) امام علي الهادي الثاني، (۴۲) امام ابوالحسن محمد خواجہ النقي،

* نيم نالو شجري مان اڏو هيءَ ڪاٺي ڇڏيو آهي، ان ڪري حالي ڇڏيو ويو آهي

(۴۳) امام ابو محمد موسي رضا، (۴۴) امام موسي كاظم، (۴۵) امام محمد جعفر، (۴۶) امام محمد باقر، (۴۷) امام زين العابدين، (۴۸) امام ابو عبدالله الحسين، (۴۹) امام امير المؤمنين علي المرتضي عليه السلام.

سندن اصل سڪونت جي جاءِ دهلي ڇڻي وڃي ٿي. سندن آباو اجداد وڏا حڪيم تسليم ڪيا ويندا هئا. سندن خاندان مان هڪ اعليٰ هتي، سيد عبدالفتاح، جو هڪ نقل هن ريت بيان ڪيو وڃي ٿو ته شاھ صاحب جن وٽ هڪ شخص خدمت ۾ حاضر ٿيو ۽ عرض ڪيائين، ”قبلا هڪ مريض جي هلي نص ڏسڻ فرمايو.“ پاڻ اٿيا، ۽ ان عرضدار جي گهر ڏانهن قدم رنج فرمايائون. گهر پهچڻ تي عرضدار عرض ڪيو ته ”قبلا، پردي هٽڻ سبب اوهان مريض جي نبض ڏسي ۽ سگهندا.“ ان تي بزرگن فرمايو، ”ڇڳو، اوهان هي ڏاڳو سندن هٿ ۾ ڏيو ته آڏو سندن بستر سڃاڻي وٺندس.“ آخر سيد صاحب جن ڏاڳو وٺي نبض ڏسڻ فرمائي، ۽ فرمايائون ته کيس ڇهڙا ڪاراهه وڃن ته مريض ڇان ٿي ويندو. هيءُ ته هڪ امتحان هو: ان شخص فقط شاھ صاحب جن جو امتحان وٺڻ ٿي چاهيو، بلڪه حقيقت ۾ مريض ته ان جي گهر ۾ هوئي ڪونه. ان شخص ته فقط ڏاڳو هڪ ٻليءَ جي گچيءَ ۾ ٻڌي، بزرگ کان نبض شناسي ٿي ڪرائي!

سندن خاندان مان سيد مير محمد لاغيب صاحب کسي مير فيض محمد خان (پهريون) وائي رياست خيرپور دهليءَ مان خيرپور ۾ وٺي آيو، ۽ ان وقت کان وٺي سندن خاندان هميشه لاءِ خيرپور رياست ۾ ئي سڪونت اختيار ڪئي. ان بعد انهيءَ خاندان رياست ۾ ملازمت ڪرڻ شروع ڪري ڏني. سيد عبداللہ شاھ صاحب فتاحيءَ جو ڏاڏو، سيد محسن علي شاھ، رياست خيرپور ۾ مختيارڪاريءَ جي عهدي تي فائز هو. سيد عبداللہ شاھ جن جو والد صاحب گهڻو وقت رياست خيرپور ميرس ۾ سب انسپيڪٽر جي عهدي تي فائز رهيو.

صحيح معلومات مان خبر ٿي پوي ته پاڻ احمد پور تعلقي خيرپور ميرس ۾ ڄاوا هئا، ۽ ابتدائي تعليم ڳوٺ اڳوا تعلقي گهٽ ۾ ورتائون. انگريزي تعليم خيرپور جي ناز هاءِ اسڪول ۾ ورتائون، ۽ اتان مئٽرڪ پاس ڪيائون. اسڪول کي خيرپور ڇوڻ ۾، پڻ عربي ۽ فارسيءَ جي تعليم ڪيائون. ايس پي ٻولي ۾ ڪافي عبور حاصل هو. لنڊي ۽ ونڊي کان ئي سندن رجحان اسلامي تبليغ ڏانهن زياده هو. ازان سواءِ، لنڊي ۽ ونڊي کان ئي کين شعر چوڻ جو پڻ شوق هو. سندن تخلص پهرائين ”عبد“ هو، پر پوءِ همايونءَ واري مشهور بزرگ سندن تخلص ”شوق“ ڏنو، ۽ اڇاڙيءَ تائين سندن مجلس اهوئي رهيو. پاڻ قادري طريقي جا پير هئا. همايولي بزرگن جي مجلس صحبت کان بهق مستفيد ٿيا. ان کان پوءِ حضرت مولانا قطب الاقطاب سيد تاج محمد صاحب ارواڻي رح. مان ڏڪر وٺي سندن عقيدتمندن جي حلقي ۾ شريڪ ٿيا. سندن وفات بعد، شيخ المشايخ مصلح الوقت حضرت مولانا محمد حماد الله صاحب هاليچوي دام برڪاتہ جن جي عقيدتمندن جي حلقي ۾ شامل ٿيا.

خلافت هيجل ۾ پڻ پاڻ ڪافي پهرو ورتائون. ايتريقدر، جو پير گهوٽ جي لڙدڙڪ گهوٽ شاهپور ۾ تبليغ ڪندي گرفتار ڪيا ويا هئا. ۽ کين سڪر سينٽرل جيل ۾ لظربند ڪيو ويو. جتي پڻ تبليغ جو ڪم چالو رکيائون، ۽ ڪيترائي قيدي سندن حلقه ارادت ۾ اچي ويا. آخر حڪومت کين جيل مان ڪڍي ڇڏيو.

خلافت تحريڪ واري وقت ۾ پاڻ خلافت جي هڪ ڪاميٽي جي سرڪردگيءَ هيٺ حرمين شريفين ۾ ويا، ۽ ان سان پاڻ حج جا فرائض پڻ بجا آندائون. مڪي شريف ۽ مديني منوره ۾ ڪيترن ئي زبردست عالمن سان سندن ملاقات ٿي. پاڻ حج جو سمورو احوال قلمبند ڪرڻ فرمايائون، هو اڄ پڻ سندن اولاد وٽ موجود آهي، ۽ ان ۾ ڪنهي حڪمت جا موتي سمايل آهن.

سال ۱۹۳۳ع-۳۴ع ۾ نار هاءِ اسڪول خيرپور ۾ عربي ٽيچر مقرر ٿيا. ان دوران ۾ پڻ تبليغ جو سلسلو جاري رکيائون. ڪيترائي غير مسلم سندن فيض لظري سان مسلمان ٿيا. شهر اڳواڻ ۾ هڪ ”مدرسہ دارالصلاح“ جو بنياد وڌائون، ۽ هڪ انجمن تبليغ اسلام جو پڻ باني وڌائون. ان انجمن جي سهاري هيٺ، شهر اڳواڻ ۾، ميلاد النبيءَ جي موقعي تي جلسو ڪرائڻ لڳا، جو اڄ تائين سندن يادگار هليو اچي. آهستي آهستي ان ميلاد جي -جڳي- سنڌ ۾ مشهوري ٿي ويئي، ۽ اري اري کان علماء دين اچي ان مجلس کي پنهنجي فيض سان مستفيد ڪرڻ لڳا.

آخر، گهوٽ مير محمد جي گهوٽ ۾ (لڳ- پير گهوٽ)، الله تعاليٰ جي امر سان، مڪن شاهينگن هٿان شهيد ٿيا.

شاه صاحب چڱا شاعر ۽ اديب هئا. ڪيترائي ڪتاب سندن هٿ جا لکيل هئا، جي سندس اولاد جي لا غرضيءَ ۽ اڻڄاڻائيءَ سببان پڻ هٿ ڇڙهي ويا. سندن هڪ ڪتاب ”اوچتو عشق“ ڇپايل آهي، جنهن جي تصحيح مرزا قليچ بيگ صاحب ڪئي هئي. پاڻ مولود ڪهڙي تعداد ۾ ڇپا اٿن، جن مان هڪ ڪتاب سندن ڇپايل پڻ موجود آهي. سندن ڪي سنڌي مولود ٽوڙي عربي ۽ فارسيءَ ۾ ڇپيل اشعار الجليل حالت ۾ موجود آهن.

ڪلام جو نمونو

مولود شريف

پاڻ پسا سها ٿي، مرجا جئرا ٿي، مرجا اعليٰ ٿي
توڻي روز سڪان سرور، روئي هنجون هاريان هر هر،
-من توس پئي توکي ڏسي.

مديني جيتوڻي قسمت، خواب ۾ تنهنجي ٿئي زيارت،
-اهو مرض اگاهه سخي.

(سهر و مندن پٽ جي شاديءَ وقت)

وہ واہ، بنا! تنهنجي شادي، ٿي شادي خال آهادي!

تنهنجي شاديءَ ۾ مائٽ کڏ ٿيا، تنهنجا دوست پيارا اچي ويا،

ڏين توکسي مبارڪبادي!

تنهنجي شاديءَ ۾ ڪيئي ٿيا طعام، پور پلاھ، حلوا جام،

ماني سڳنهن ڏوڏ تي کڏاي!

تنهنجي شاديءَ ۾ ساراھ نبيءَ جي، ٿئي مزمت ٿي دشمن ڪندي هي،

ٿي وٺي بدعت جي پرهادي!

تنهنجي شاديءَ ۾ قرآن پڙهجي، ٿو وعظ نصيحت ٻڌجي،

هي اڀلس مان آھ تعدي!

بھريون توکي ڏين ٿا مبارڪ، پوءِ پنهين ۽ ماڻھين کي مبارڪ،

ٿي وٺي مست خوشيءَ ۾ ماءُ دادِي!

تنهنجو ”شو“ مان دعاگو ”فناجي“، توکي بخشي حياتي الاهي،

ثل مائين پنهجي سھري زادي!

مرحوم زرڪ خان لاشاري

زرڪ خان لاشاريءَ جي والد جو نالو ڏئي بخش خان آهي. خانداني شجري مطابق سندس سلسلو لاشارين جي مشهور سردار مير گهرام خان سان هيٺين ريت وڃي ٿو ملي. زرڪ خان، ولد ڏئي بخش خان، ولد جالي خان، ولد مقبول خان، ولد گهڻو خان، ولد صوبدار خان، ولد گهڻو خان، ولد جهان خان، ولد سلیمان خان، ولد کنڊو خان، ولد مور شنبه، ولد مير حده، ولد رمضان، ولد نور پند، نور پند جو پيو پٽ مير گهرام خان هو، جنهن جي مير چاڪر خان رند سان اڻپٽ هئڻ سبب، رندن ۽ لاشارين جي وچ ۾ ٽيهن سالن واري ويڙھ لڳي.

اها خبر پوريءَ طرح پئجي ٿي سگهي ته هن خاندان مان اهو ڪهڙو ساڻهو هو، جو بهرپائين سنڌ ۾ اچي آباد ٿيو. مان، پنهنجن وڏن جي سڀني سڀني روايت موجب، فقط ايترو ياد ڪري سگهيو آهيان ته رندن ۽ لاشارين جي هجرت کان پوءِ ستت ئي مير حده جو خاندان وري اچي صادق جي گهاٽ ۾ (سويءَ جي ويجهو) آباد ٿيو. اسان جي خاندان جي ٻرلي مڙس، مرحوم لعل بخش خان، گناهه ڪئي ته ”بلوچستان لوڙ ٻوليس جي نوڪريءَ جي سلسلي ۾، اسين جڏهن صادق جي گهاٽ ۾ پهتاسين ۽ پاڻ کي حدائي لاشاري طاهر ڪيوسين، تڏهن اسان جي لاشاري سردار اسان کان حده جي نشاني طلب ڪئي. اسان جا ٻيا ڀائر ته خاموش رهيا، پر پنهنجن وڏن کان پڻ سبب مون کي بخوبي ياد هو، تنهنڪري هڪدم چئي ڏنم ته ”ڏاڏي حده وٽ ”ڪيري“ نالي هڪڙي بندوڻ هوندي هئي، جنهن جو نالو ڪڏهن خط ل ٿيندو هو.“ اهو سردار هڪدم ٻاڪرين پئجي ويو. ۽ چوڻ لڳو ته ”اها ڪري بندوڻ اسان وٽ اڃا نائين موجود آهي“ پوءِ اسان سڀني کي هلي ان جي زيارت ڪرايائين.“

اهڙيءَ طرح، قريبي روايت موجب، گهڻو خان اول، ڀاڳڏاڙيءَ جي علائقي مان -رندو- سرنڊو، روحڻال جماليءَ ۾ موجوده سردار مير حمفر خان جماليءَ جي وڏن سان گڏ اچي رهيو، ۽ سندن مل، ملاپ ايرنڊر وڌي ويو، جو ڪهڙي جي اولاد پنهنجي مادري زبان بلوچيءَ تي ٻرڪ ڪري، جمالي ٻلوچن سان گڏ سرائڪيءَ کي پنهنجي مادري زبان بڻائي ڇڏيو، ۽ بلوچي سندن نانوي رهاڻ جي حيثيت اختيار ڪئي. يعني اڄ ڏينهن تائين، هيءَ خاندان سجهان اهڙو ڪوڙ ساڻهو ڪونهي، جيڪو بلوچي رهاڻ ڏاڻ بلڪل غير واقف هجي.

گهڻي خان اول جو پڙ پوٽو مقبول خان، سن ۱۸۵۷ع واري جنگ آزاديءَ واري زماني ۾ ٿي. روحهاڻ ڇڏي، خان گڙھ (موجوده جسڪب آباد) ۾ اچي رهيو؛ ڇاڪاڻ ته هاني ديري جي جڪراڻي سردار دريا خان جڪراڻيءَ سان سندس دوستاڻا ۽ برادرآسا تعلقات هوندا هئا، ۽ انگريزن جي برخلاف سندس تحريڪ ۾ پنهنجي سڄي خاندان کي منظم ڪري ڇڏيو هئائين. ليڪ، ۱۸۵۷ع واري تحريڪ لاکا سباب ٿي، ۽ دريا خان جڪراڻي ۽ دليراد خان کوسي کي قيد ڪري انڊمان ٻيٽن ڏانهن موڪليو ويو. مقبول خان کي جاني خان نالي هڪ ٻيٽ ۽ ست ڌيئرويون. ست ٽي ڌيئرو اهر سنڌ جي جدا جدا بلوچ قبيلن ۾ پرڻائي، سڀني سان پنهنجي سائي ٿاڻم ڪيائين، جن مان هڪ ڌيءَ پنهنجي دوست ۽ ساٿي ملڪزار خان جڪراڻيءَ کي ڏنائين، جنهن مان ٻه ٻيٽ - شاه محمد خان ۽ فيض محمد خان - ۽ هڪ ڌيئري پيدا ٿي. انهن ٻنهي پٽن جو اولاد اڃا تائين ملڪرار اهر سنڌ ۾ موجود آهي، ۽ نياڻيءَ منجهان هاڻوڪي حاجي دريا خان جڪراڻيءَ جو پٽ غلام علي خان حال - حيات آهي.

مقبول خان جي ٻيٽ جاني خان کي وري هڪ لڙائي ۽ هيٺيان ست ٻيٽ پيدا ٿيا: (۱) مغل خان، (۲) پٺاڻ خان، (۳) لوتو خان، (۴) ڌڻي بخش خان، (۵) ولي خان، (۶) گوڏو خان، ۽ (۷) فضل خان.

سن ۱۸۵۷ع جي تحريڪ آزاديءَ کان پوءِ، مقبول خان، پنهنجي مرشد سيد غلام رسول شاهه جيلالي ساکن نبي شاهه وڳڻ جي معرفت، الڪيرين وٽ ڪاٺي رسوخ پيدا ڪيو، ۽ پنهنجي ٻيٽ جاني خان کي پنهنجن ستن پٽن سميت بلوچستان جي ليويز ٿاڻن تي مقرر ڪرائي ڇڏيائين، ۽ پنهنجي ناني ملڪزار خان جڪراڻيءَ کي رسالدار جو ٿاڻو وٺائي ڏنائين، جو اهو ٿاڻو ملڪزار خان جي وفات کان پوءِ سندس پٽ فيض محمد خان کي سندس والد جي لٽين پٽايل گورن ملڪزار ۾ تبديل ٿي مليو، ۽ هن وقت به موجوده ملڪزار خان آهي جو دفعيدار آهي. هاني خان، مغل خان ۽ پٺاڻ خان، ڪوٽڙيا، چمن ۽ پشين جي ٿاڻن تي دفعيدار (صوبيدار) مقرر ٿيا؛ ڌڻي بخش خان اهرڙي (فورت سنڊيمن) جو ٿاڻو سنڀاليو؛ ولي خان سيويءَ ۾ ديرو دمايو؛ ۽ باقي ٻيا پٽ ۽ رشتيدار به سڄي برٽش بلوچستان جي جدا جدا ٿاڻن تي پڪڙجي پيا. ان وقت بلوچستان ۾ ايرولي حفاظت لاءِ قرح مقرر ٿيل هوندي هئي، هر ملڪ جو سڄو اندروني انتظام ليويز پوليس جي حوالي هوندو هو. اهي سڀئي پٽر پنهنجي زلڊگيءَ جو ڪافي حصو مشهور انگريزن سان گڏ گذاري، پيشن، اعرازي سرٽيفڪيٽ ۽ انعام حاصل ڪري، پوءِ واپس موٽيا. بڪم صاحب جو سڀيءَ ۾ دربار ڪري بلوچستان جي سردارن کان ٿانگو ڇڪائڻ، ۽ سنڊيمن ۾ رهڻ صاحب جون ڪيتريون گالهريون، انهن وڏن جي معرفت اسان تائين پهتل آهن. ايران ۽ بلوچستان جي حد بنديءَ جي تڪرار وقت به مغل خان، پٺاڻ خان ۽ لوتو خان قافلو وٺي سيستان تائين ويا هئا، ۽ ڪيچ مڪران ۽ ڪراچيءَ جي رستي واپس سبي موٽي آيا هئا. سندن سونن مان ڪٿڻ خان، حاصل خان، وسڻ خان، لسڪڻ خان، مشمول خان، ڪري بخش، محمد بخش ۽ واحد بخش به ليويز پوليس

۾ هئا. مشغول خان کي فورٽ سنڌ ۾ پٺاڻي شهيد ڪيو هو. پنهنجو والد بزرگوار مرحوم زرڪان
لاشاري به انهيءَ مٿين سلسلي جي هڪ ڪڙي، يعني فورٽ سنڌين بلوچستان جو ذميدار
صوبدار هو، جنهن جي سوانح هن هيٺ بيان ڪئي آهي.

ولادت جي تاريخ جي باري ۾ ڪامستند روايت ملي نٿي سگهي، پر جيئن ته پاڻ وڏت
واري سال اٺين فرمايو هئائون ته پنهنجي عمر هن وقت پنهنجي سال آهي، ته سندن وڏت
۱۴ مارچ ۱۹۳۲ع ۾ ٿي، تنهنڪري انهيءَ امداري موجب چئي سگهجي ٿو ته پاڻ سن ۱۸۵۰ع
واري سال ۾ پيدا ٿيا هوندا.

مستند روايتن مطابق زرڪان ۽ سندس ننڍو ڀاءُ شهڪ خان خالڪچه اڄيڪاڻ ۾
۾ پيدا ٿيا، ۽ سندن ننڍپڻ جو ڪافي عرصو اتي ئي گذريو، ڇاڪاڻ ته سندس والد ۽ چچ
سپتوئيڪ بلوچستان جي دور دراز ٿاڻن تي ٽوپل پڪڙيل هئا، پر سڀني جو گهر به خالڪچه
۾ ئي هوندو هو. سڀ کان پهريائين ڏئي بخش خان پنهنجا ٻار پڇا اهوڙي (فورٽ سنڌين)
۾ گهرائي ورتا، ۽ زرڪان جي تعليم و تربيت به اُتي شروع ٿي.

ان وقت بلوچستان ۾ اسڪولن ۽ ڪاليجن جو نالو شان به نه هوندو هو، پر ڳوٺ سندن
۾ ديني تعليم هلندي هئي، ۽ مسجد جا تعليم پرائڻي ليويز ٿاڻن ۾ مقرر يعني ڪلارڪ مقرر
ٿيندا هئا. شهڪ خان جي ته ساڳين ٻڙهن مان دل ڪانه هوندي هئي، ۽ پنهنجي والده جي
گهڻي پيار سڀيان آمر تائين هڪڙو اکر به ڪونه پڙهيو، باقي زرڪان اهوڙي جي هڪ عام
مولوي عبدالحميد خان هڪڙو وڏو پشو ۽ پارسِيءَ جي ڪافي تعليم حاصل ڪئي. اردوءَ جي
تعليم عام ڪانه هوندي هئي، پر ڏئي بخش خان جو هڪ دوست عبدالعزیز نالي، ڏهري غريبان
جو وڏو، سندس ڏاڏي جو محروم يا منشي هوندو هو، اُن وٽان زرڪان کي اردو جي اڀياس
جو ڪافي موقعو مليو. ڏئي بخش خان کي پنهنجي اُن دوست عبدالعزیز سان اڏي ته محبت
هوندي هئي، جو جڏهن کيس ٽيون پٽ ڄائو، تڏهن اُن تي پنهنجي دوست جو نالو 'عبد محروم'
رکيائين، جو هن وقت انهيءَ عبدالعزیز واسڪر صلمي سي ۾ ليويز ٿاڻي جو مقرر آهي، ۽
سڀني عبدالعزیز سڏبو آهي. اهڙيءَ ريت، زرڪان کي ڪنهن سانگي سڀ سڏيو ۽ پڙهائڻ
سوڻي، حال اوڳاهي تعلقي ڪڏڪوٽ جي اڳ جڏهن سال ۾ رهڻ لاءِ موقعو مليو، تڏهن
اُن جي آخوند اله وڙاڻي سان ڏاڻ سنڌيءَ جي تعليم به حاصل ڪيائين. انهيءَ لاءِ وڙاڻي صاحب
جو پٽ ماستر غاري خان اوڳاهي پيشتر هن وقت تائين موجود آهي، جنهن مون رشيد احمد
ولد زرڪان لاشاريءَ کي پنهنجي پيءُ اله وڙاڻي خان سان گڏ، سن ۱۹۳۹ع ۾، سنڌي
فائينل جو امتحان پاس ڪرايو.

زرڪان ۽ شهڪ خان پنهنجي حاجي لوڻو خان جي پٺاڻن سان شادي ڪئي، ۽
اهوڙي ۾ ٽي گهر ٻار ڪري ويا. منهنجو وڏو ڀاءُ گل محمد خان به اُتي ئي پيدا ٿيو.
اهوڙي ۾ ڏئي بخش خان جي حيرتني پٽي ڀائرن کي ليويز سولس ۾ لٽيو ويو هو،

پر ان جي وقت کان پوءِ زرڪ خان کي اپوزلي حو، ۽ شهڪ خان کي پوره (ضلع نور لائي) جو دفتدار مقرر ڪيو ويو. انهيءَ سلسلي ۾، ابر ستجا پيا به ڪيترائي لاشاري ۽ پاڪڙي جا ڪرڻي بلوچ به وڃي ليويز پوليس ۾ ڀرتي ٿيا. اهڙي ساري وڏي اٿاڻي جي ڪري، توت جا انگريز آفيسر، ائين ئي چوندا هئا ته بلوچستان جا پٺاڻ جاني خيل (لاشاري) جا وڏا پائر آهن، ۽ انهن جي دوستيءَ جي ڪري ئي امن ۽ سک حالت سان وقت گذارين ٿا. زرڪ خان جا ناناڻا لڻ تعلقي جا پيرو شاهي لاشاري هئا، جن مان ميانجي خان محمد لاشاري هڪ علم دوست اڃا تائين موجود آهي. انهن لاشارين مان قادر بخش ۽ پيا به ڪيترا لاشاري، بلوچستان جي زبردست ۽ خطرناڪ بهارن ۾ ملازمت ڪندا ۽ گهمندا گهمندا نظر ايندا هئا. مون سان حيدرآباد سنڌ جي مشهور شاعر مرحوم محمد رمضان "شاد" گاهه ڪئي ته "2" به فورٽ سنڊين جي ليويز پوليس ۾ نوڪري ڪري آيو آهيان؛ ۽ والد مرحوم زرڪ خان ۽ ٻين ٻين کي باقاعدي سڃاڻين ٿي. ان وقت اسان جي محترم دوست ڊاڪٽر شيخ محمد ابراهيم "خليل" جو والد بزرگوار خانصاحب محمد يوسف خان به ڪوئٽا ۾ فوجي آفيسر هو. سکر آهي ته اسان جن بزرگن سان به سندن چارچشمي ٿي هجي، پر اڃا تائين ڪا اهڙي روايت نه ملي سگهي آهي.

والد مرحوم، زرڪ خان، اڪثر فورٽ سنڊين ۾، ۽ ڪجهه وقت موسيٰ خيل، پوره ۽ سبيءَ جي ٿاڻن تي به گذاريو، ۽ ڪوئٽا ۾ به ڪيترو وقت خصوصي ڊيوٽيءَ جي سلسلي ۾ گهرايو ويو. خان خداداد جي فرزند اعظم خان جي نظر بنديءَ وقت به ٿڻ ۽ سندس چند سپاهي ساڻس گڏ هوندا هئا.

الهيءَ وچ ۾ ڪيترا بزرگ پنهنجي نوڪريءَ جو عرصو پورو ڪري پيشن تي لهي آيا، ۽ جنهن وقت ضلعي جهڪب آباد ۾ شاهي واه ڪوٺجي تيار ٿيو ۽ بلوچستان جي نصير آباد - تحصين کي به هتي پهچڻ لڳو، تڏهن انگريز سرڪار جاني خيل کي، سندن خدمتن جو اعتراف ڪندي، هاڻي حاصل نصيرآباد بلوچستان ۾ هاءِڊي شرطن تي زمين اعمار ڏني، ۽ -پ- ڇڏي ڇڏي ۽ ٻين پاسن کان لڏي اتي اچي آباد ٿيا. آخر سن ۱۹۰۰ع جي وها واري رساني ۾ حليون ڪجهه اهڙيون ناسازگار پيدا ٿيون، جو والد مرحوم زرڪ خان کي به پيشن تي لهي گهر اچڻو پيو، ۽ سرڪار کان منظوري وٺي، هاڻي واري زمين احمد خان کوسي وٽ وڪرو ڪري، ڏيهه بجارڻي تعلقي ڪڏڪوٽ ۾ اچي رهڻ شروع ڪيائون، ۽ اتي ئي هڪ ڪچو قلمو تعمير ڪرائي، گومت ٻڌي اچي ويٺا. اهڙيءَ طرح، سبي -جهڪريءَ کان پوءِ زمينداري پيشو اختيار ڪيو.

والد مرحوم کي پهرئين گهر مان به پٽ -گل محمد خان ۽ انهيءَ بخش خان - هئا، پر سن ۱۹۰۰ع ۾ گهرواريءَ جي فوت ٿيڻ کان پوءِ، سن ۱۹۲۱ع ۾، پنهنجي وڏي چاچي رئيس ميم خان جي نياڻيءَ سان شادي ڪيائون، جنهن منجهان سن ۱۹۲۲ع ۾ آءِ (رشيد احمد) پيدا

ٽيس. مون تي پنهنجي ڏاڏي جو نالو ڏئي بخش رکيو ويو، پر والد مرحوم مون کي رشيد احمد سڏڻ لڳا، ۽ فرمائيندا هئا ته رشيد احمد ڪلاچي (ديرو اسماعيل خان) منهنجو هڪ فوجي دوست هوندو هو، جنهن سان گڏجي آءٌ شعر لاهيندو هوس. ۱۹۲۵ع ڌاري ملڪ جون معاشي حالتون تمام خراب ٿيڻ لڳيون: سندن زمين کي پوري پاڻيءَ نه ملڻ سبب ڪيترن سالن جو فصل برباد ٿي ويو، ۽ پاڻ وياڻي ڏيهون ڏينهن قرضن ۾ پيڙها، ليڪ، ساري زمين ڪنڌڪوت جي سوناري گورڊنداس کي گروي ڏيئي، پاڻ ملڪزار (بلوچستان) ۾ لڏي وڃي ويٺا. منهنجو نياڻو به اتي ئي گذريو. منهنجو والد، فيض محمد خان جڪراڻيءَ جو مختار عالم مقرر ٿيو، ۽ مان فيض محمد خان جي پوٽي مرحوم غلام رسول خان سان گڏ ملڪزار جي پرائيري اسڪول ۾ اردو پڙهڻ لڳس. غلام رسول خان منهنجو ٽيچ-شريڪ ٻڌو هو. ليڪ، سن ۱۹۳۱ع ڌاري، سڀ پنهنجي گروي زمين ڇڏائڻ جي ارادي سان سنڌ ۾ واپس موٽي آيا: پر آهو سال اهڙو ڪو نياڳو هو، جو ٿورن مهينن اندر مغل خان، پٺاڻ خان، وان خان ۽ ٻيا سڀ باقي رهيل پاڻي، هڪ ٻئي پٺيان، انهيءَ محل آباد جي ڪچهري قلمي ۾ وفات ڪري ويا. والد مرحوم کي سخت صدمو پهتو، ۽ مالي مشڪلاتن کي منهن ڏيڻ لاءِ زمين سيٽ گورڊنداس کي هميشه لاءِ وڪرو ڪري ڏنائين.

۱ مارچ ۱۹۳۲ع ۾ پاڻ اوچتو بيمار ٿي پيا، انهيءَ موقعي تي خاندان جا سڀ ماڻهو اکين فوٽ ٿيلن جي سعذرت جي سلسلي ۾ آيل هئا. هر هڪ کي پنهنجي پنهنجي لمولي جي وصيت ڪيائون. مان ان وقت چوٿون درجو اردو ڇڏي، چوٿين سنڌيءَ ۾ داخل ٿيو هوس. آخر ۾ مون کي گهرايائون، ۽ فرمايائون ته ”ڏس، دنيا ۾ سڳڻهن جا ٻيءَ ماءُ مري ويندا آهن، ۽ شايد مان به مري وڃان. منهنجي مرڻ کان پوءِ، مان سمجهان ٿو ته تنهنجا پيار ۽ چاچا اوهان کي ٺڪرائي ڇڏيندا. تون جيڪڏهن منهنجو سچو فرزند هوندين، ته دنيا ۾ رئين، پنين، ديس کان پر ديس وسائين، پر هڪڙيءَ ڳالهه کي هٿ مان نه ڇڏجانءِ- ۽ آها آهي ”تعليم“!“

پاڻ روزي ۽ نماز جا سڃيءَ سان پابند هوندا هئا. ۴ مارچ سن ۱۹۳۲ع تي رات جي وقت وڻو ڪري به وڪعت نماز نفل پڙهيائون، ۽ سڀني کي چيائون ته بلند آواز سان خدا جو ذڪر ڪريو. سڀ ذڪر ڪرڻ لڳا، ۽ پاڻ به ذڪر ڪندي پنهنجي خدا سان وڃي مليو- انانالله وانا اليه راجعون. کين جهنگس جي ڳوٺ واري قبرستان ۾ سپردِ خاک ڪيو ويو.

والد مرحوم زرڪ خان کي هڪ لياڻي ۽ هيٺيان پنج پٽ پيدا آيا: گل محمد، الاهي بخش، رشيد احمد، محمد بخش، ۽ قادر بخش. منهنجا ٻيا سڀ پيار پنهنجي ٻئي سڄي خاندان سميت ڳوٺ دين محمد خان کوسي تعلقي ٿل ضلعي جيڪب آباد ۾ رهن ٿا. والد مرحوم جي وفات کان پوءِ مون سان پنهنجو هيلون شعر ٺهڪي اچي ٿو:

دورِ شباب ايندي ئي ترڪ - وطن ڪير،
 افسوس، سان چمن کان جدا ٿيس بهار ۾!
 مڪر - معاش، رنج - عزيزان، فراق دوست،
 چا پيا سس ڏلسر چمن روزگار ۾!

مرحوم زرڪ خان خوشمزاج، سچيندو ۽ بردبار انسان هو. منهن تي سدائين مرڪ هوندي هيس. ڪاوڙ وس ويندي ڪين ڪندو هو؛ پر جيڪڏهن ڪنهن ڪلهه تي وڃڻو ڪوڙ ايندي هيس، ته پوءِ سندس لئون لڏون ڪانڊارهي ويندي هئي، ۽ سندس جوش کي ڀرو ڪرڻ تمام مشڪل ٿي پوندو هو. پنهنجي ارادي ۽ وعدي جو پاڪل پڪو هو، ۽ جيڪي هڪڙو ڀيرو زبان سان چوندو هو سو ضرور ڪري ڏيکاريندو هو. بلوچن جي چوڻي ۽ غرور واري عادت ۽ رسم و رواج کي سخت نديندو هو. ڀوت نهيو، پر اوڏ ۽ سيگهوڙ به سندس بهترين دوست هوندا هئا، ۽ ”باسلمان الله الله، بابرهن رام رام“ واري آصوب هو سختيءَ سان پابند هوندو هو. ان وقت اهر - سحر تعليم جو رواج بلڪل گهٽ هو؛ ملڪر وري زماني ۾ رهڻ کان پوءِ هن ڪيترن ماڻهن ۽ زميندارن کي پنهنجي خانگي اوقات صرف ڪرڻ سان تعليم مان روشناس ڪري ڇڏيو، ۽ سندس ئي ڪوششن سان ملڪز ۾ اردو اسڪول ٺاهيو، جنهن ۾ مون به تعليم ورتي. ان وقت جي تعليمي جي اها حالت هئي، جو هڪ ڏينهن فيض محمد خان حڪراڻيءَ جو تاج محمد لائي هڪ بگٽي بلوچ ٻڪرار ڏوڙندو آيو ته اڪو ٻڪريون ڍڪ تي ڪاهي ويو آهي.“ ڍڪ جي چارچ به ملڪزار جي ٿاڻي جي محرر کي هئي، تنهنڪري والد مرحوم زرڪ خان ان بگٽي بلوچ کي ان محرر ڏانهن چئي لکي ڏني ته ٻڪريون ڇڏي ڏي. ٻڪرار ڇا ڪيو جو چئيءَ واري کليل ڪاغذ کي هڪڙي خاليءَ ڪڍ کان چٽيءَ - ان جهلي آڻي روانو ٿيو، ۽ چار ميل پنڌ ڪري آهو کليل ڪاغذ وٺي محرر جي هٿ ۾ ڏنائين، ۽ چيائين ته ”منشي، ايشي آگير نوان اي - ياهو و سياهو و گار بيان روت!“ (منشي، هي وٺ، نه ته هي ڪارا ڪارا نشان ڪم ٿي ويندا!). منشي خط پڙهي ٻڪريون نه ڇڏي ڏنيون، پر ٻڪرار اچي انهيءَ ضد تي بيٺو ته ”منشي صاحب! مون کي آهو ٻڌاء ته هي ڪهڙي جي ٽڪر (ڪاغذ) تي ڪارڻ نشان تو سان ڳالهايو به ڪونه، ۽ آهن کي ڏسڻ وٺ تنهنجا چپ به نه چُر يا، پوءِ ڀلا توکي ڪيئن خبر پئي هو تو سردار جون ٻڪريون ڇڏي ڏنيون!“

مرحوم زرڪ خان کي شعر ۽ موسيقيءَ سان بيحد دلچسپي هوندي هئي، ۽ پاڻ به شاعر ۽ نغمگو هوندا هئا. رباب نهايت مٺو وڄائيندا هئا، ۽ پنهنجا تيار ڪيل بلوچي، پارسي ۽ پشتو ٻولين جا شعر اڪثر رباب تي ڳائيندا هئا. پوين ڏينهن ۾ ڏيري غازيخان جو مشهور ڳائڻو ۽ شاعر رسول بخش ميرائي سندس خاص صحبتي هوندو هو، ۽ ان سان گڏ سدر ڪچهريون عام جرم ٿينديون رهنديون هيون. داستان گوئيءَ سان به خاص دلچسپي هوندي هيس، ۽ شعر ۽ راڳ جي محفل کان پوءِ بلوچن جي فرمائش موجب ”داستان امير حمزه“ آردوءَ ۾ پڙهڻ

شروع ڪندو هو. ۽ گڏوگڏ بلوچيءَ ۾ ان جو ترجمو به ڪندو ويندو هو. هو پنهنجي خيال موجب ”داستان امير حمزه“ کي صحيح داستان سمجهندو هو. ۽ بلوچن کي بديع الزمان بن امير حمزه جي اولاد مان شمار ڪري، ۽ ان تي فخر محسوس ڪندو هو. مطلب ته انهيءَ قصي کان ايتريقدر متاثر هو، جو پنهنجي سوت، پٽ ۽ ڀائٽي جا نالا به نمبر وار- ”حمرو“، ”مٺيل“، ”راڻي بخش“ ۽ ”عمر“ رکيائين، ۽ چيائين ته وڏي هوندي هو ٿيئي پاڻ ۾ دوست ٿي رهيا. ۽ وامي ٿيو به ائين. اهڙيءَ طرح، سرائڪيءَ ۾ ”جنگ نام زيتون“، مصنف امير بخش، ۽ پارسيءَ ۾ ”مثنوي مولانا روم“ هميشه مطالعي هيٺ وڪندو هو.

ملازمت جي سلسلي ۾ سنڌ، پنجاب، سرحد، بلوچستان ۽ افغانستان ۾ رهڻ ڪري، سنڌي، پنجبي، سرائڪي، اردو، پارسي، پشتو ۽ بلوچي زبانن تي کيس پورو پورو عبور حاصل هو. ۽ ائين سڀني ٻولين ۾ سندس شعر موجود آهي: تنهنڪري کيس ’هفت زبان شاعر‘ سڏڻ ۾ ڪنهن به فخر جو مبالغو ڪونهي. انهن ٻولين کان سواءِ، پاڻ ائين پروهي ٻولي به چڱيءَ طرح ڄاڻندو هو، ۽ ان ۾ ٻين شاعرن جو ڪلام به ٻڌائيندو هو. جڏهن ڪائنس هجڻو هو ته ”اوھين پروهي ۾ ڪلام لڻا چئو؟“ تڏهن چوندو هو ته ”پروهي ڪا خاص زبان ڪانهي، ۽ اها ائين آهي جيئن ڏي ۾ ليڪريون؛ تنهنڪري ان ۾ شاعري ڪرڻ لاءِ دل ٿي نه چاهيندي آهي.“ جيئن ته پاڻ پنهنجي زندگيءَ جو اڪثر حصو فورٽ سنڊين بلوچستان ۾ گذاريائين، ۽ سندس تعليم و تربيت به اُتي ٿي، تنهنڪري پاڻ شعر و شاعريءَ ۽ تعليم ۾ پنهنجن استادن منعھان مولوي عبدالحميد خان ڪاڪو ۽ منشي عبدالعزيز ڊيره جاتيءَ ۽ رشيد احمد ڪٽلاچويءَ جا نالا ڪڍندو هو. پنهنجي همعصر ۽ گهڻن دوستن مان سردار زرغون خان ٻٽاڻ (نزدڪ زبارت، بلوچستان) ۽ شربت خان ٻٽاڻ (رٽائرڊ پوليتيڪل ايجنٽ) کي تمام گهڻو ياد ڪندو هو. مون کي چڱيءَ طرح ياد آهي ته سن ۱۹۳۰ع ۾ جڏهن آءٌ اسڪول ملڪزار ۾ پهريون درجو اردو پڙهندو هوس، تڏهن شربت خان ٻٽاڻ پهريون ڀيرو پوليتيڪل ايجنٽ مقرر ٿي ملڪزار جي دوري تي آيو هو، ۽ والد مرحوم جي دعوت قبول ڪئي هئائين. ان جي قيامگاه تي به شعر ۽ راڳ جي هڪ زبردست مجلس منعقد ٿي هئي.

بلوچي شاعريءَ ۾ مالھو خان بڪراڻي سندس خاص همعصر ۽ گهڻو ساٿي هو، ۽ ٻئي ڄڻا هڪ ٻئي کي پنهنجا بلوچي رزمه ۽ عشق شعر ٻڌائيندا رهندا هئا. مالھي خان جو فرزند ٿاڻمان خان، ملڪزار اسڪول ۾ مون سان گڏ اردو پڙهندو هو.

جيئن ته مرحوم زرڪ خان پنهنجو اڪثر ڪلام في البدن تيار ڪندو هو، ۽ لکڻ جي تڪليف ڪڏهن به گوارا نه ڪندو هو؛ هر ڀيري تيار ڪيل شي سندس حافظي تي هميشه لاءِ محفوظ رهجي ويندي هئي، تنهنڪري سندس وفات کان پوءِ سندس ڪلام به اسان وٽان هميشه لاءِ ويندو رهيو. ٻلا، ان وقت ڪنهن کي اهڙو شعور هو جو اهڙا ناياب جواهر ساليدي رکي،

هي وقت تي ڪم آڻي؟ وري به آرين آهي سندس ننڍي ڀاءُ منشي عبدالعزير کي، جنهن ڪنڌ ۽ ٽڪليون سهي، سندس دوستن وٽان ياد ڪيل ڪلام جو ڪافي ذخيرو ڪٺو ڪيو آهي. والد مرحوم زڪريا خان سنڌي به ڪلام تعلم ٿورو چيو آهي؛ فقط ٻه ڪليون هئا اچي سگهون آهن، جن مان هڪ مولوي قادر بخش ڪوٽ ڪاٺاري (تحصيل نمبر ٻاڏي، بلوچستان) واري جي تنهي تي چئي هئائون. مولوي صاحب سندن همعصر ۽ معنيٰ هو، مون کي پنهنجي والد مرحوم جي چاچي سبزو علي خان ٻڌايو ته ”مولوي قادر بخش هڪ نهايت پُرگو شاعر هو، ۽ مولانا عبدالغفور صاحب همايوني ’مفتون‘ سندن خاص همعصر ۽ معنيٰ هوندو هو.“ هڪ ڀيري صاحبپور (بلوچستان) ۾ اهي سڀئي بزرگ اچي گڏ ٿيا هئا، جتي مولوي قادر بخش صاحب پنهنجون ڪيتريون ڪافيون پڙهيون، جن مان هڪڙي ڪافيءَ جو ٿلهو ۽ نالي وارو ڀول هيءُ هو:

روئندي ٻار چڏي، ٻر ۾ ڇڏيون ويا مان کي!
جڏه دلبر مان وٽ آيو، لاه لڳي ۽ جا ٿاهي،
ڀڄڻ لڳو پوءِ مان ڪن، ”قادر بخش“ هيءُ ڇا هي؟
سينو سڀني سان لائي، ڪلندي ڪيون ويا مان کي!

اهو ڀول ٻڌندي ئي، مولانا همايوني هڪدم ٽپ کائي اٿيو. مولوي قادر بخش کي ڪٿي سڀني سان لڳايائين، ۽ چيائين ته ”ٻار، بغت نه تههڻا، جو سچو توکي ڪلندي ڪيو وڃي!“ مجلس برخاست ٿيڻ کان پوءِ مرحوم زڪريا خان به انهيءَ ڪافيءَ جي تنهي تي هيٺيون ڀول پڙهيو:

ڪان قريبي دل ۾، محب هنيون ويا مان کي!
گهر گهر ٿيون گلزاريون، دوست ڏنيون دلداريون،
مفت مٽيءَ کي ماريون، پيرھ بڻجيون ويا مان کي،
بيعت ڪيون مان دانھان، هٿو ٻڌي پئي ٻانهان،
دل تي ڪري سَو ڪاهان، مانڊ چنيون ويا مان کي،
سُور وڌائون چولي، زخمر وڌائون ڪولي،
میلڙيون ٻوليون ٻولي، لات لٽيون ويا مان کي،
تن ”زيرڪ“ ويو تشجي، پٿرو ٻيا سڀ چٽجي،
باز برابر بڻجي، جهٽ ۾ ڪنيون ويا مان کي!

مولوي قادر بخش جو سنڌي ۽ سرائيڪي ديوان سندس ڀاءُ ميوڻي فقير وٽ موجود آهي. ميوڻي فقير اسان جي چاچي سبزو علي خان جو خاص دوست، ۽ حضرت سلطان باهو رحمۃ اللہ علیہ جي سلسلي موجب سندس پيءُ-ڀائي آهي. تازو ريڊيو پاڪستان حيدرآباد تي سنڌ جي مشهور موسيقار سيد عبدالرزاق شاھ شڪارپوريءَ به مولوي قادر بخش جي ڪلام لاءِ مٿين شاعري

ڏلي، ۽ سندس ڪلام جي بعد تعريف ڪئي. اهڙي طرح، چاچو سبز علي خان، جيڪب آباد کان مٿين علائقي، شاهپور، لهڙي، ڪنهار شريف، ماڙي، محمود نگر جي لالدي، ڀاڳ ۽ ٻين ڪيترن شهرن جي شاعرن ۽ سگهڙن جو اڪيچار سنڌي ۽ سرائڪي ڪلام ٻڌائيندو آهي. موجوده دور ۾ به فتيهور ۽ ان جي آسپاس، سائين رکيل شاھ جو نورزند سائين پيرل شاھ ۽ سندس درگاه جا ٻيا ڪيترا سنڌي ۽ سرائڪي شاعر موجود آهن، ۽ سڀيئي ۾ هڪ ٻن مشهور سڌي ۽ سرائڪي شاعرن جو ڏس ملي ٿو: مگر الموس، جو سنڌ کان ٻاهر انهيءَ پاسي ڪنهن به صاحب توجهه ڪو نه ڏنو آهي، ۽ ڪيترائي سنڌويءَ جا لعل اسان جي نظرن کان اڃا تائين لڪا پيا آهن.

مرحوم زرڪ خان سنڌي شاعرن مان سڄل سائينءَ جي ڪلام کان تمام گهڻو متاثر هو، ۽ سندس اڪثر سرائڪي ڪافيون رباب تي ڳائيندو هو. جيتريقدر آءٌ پنهنجي حافظي تي زور ڏيئي سوچيان ٿو ته معلوم ٿو ٿئي ته سڄل سائينءَ جون گهڻيون اهڙيون سرائڪي ڪافيون به ڳائيندو هو، جي هن وقت سندس سڄل رسالن ۾ موجود نه آهن. جيئن ته هڪڙي اردو ڪافيءَ جا هيٺيان ٻه شعر مون کي ياد رهجي ويا آهن:

عدم سے تم نهن آئے، ارے لادان پردیسی!
 ٺوٺي مے آءِ کي ڊالي، روتا مے باغ کا مائي،
 باغچہ ہو گیا خالي، ارے لادان پردیسی!
 ”سڄل“ کي بال هن ڪالے، بلاؤ دودھ کي پيالے،
 الله سالين خاک مين ڊالے، ارے لادان پردیسی!

الذڪار

پشتو ڪلام

(مون والد مرحوم زرڪ خان کي پنهنجي ننڍپڻ ۾ هڪ پشتو غزل جهونگار بندي ٻڌو هو، جنهن جا ٽي شعر اڃا تائين ياد اٿن، ۽ شايد سندن ئي طبعزاد ڪلام آهي.)

زړه من ڀردي خوشحال شو، که خبر الوړي پيدا شو؛
 لسمبر او آمدہ خيبر الوړي، خيبرالپشور.

زړه من ڀردي خوشحال شو، که سلور يار پيدا شو؛
 اول يار لسمبي، ايسو صديق معتبر.

زړه من ڀردي خوشحال شو، که شهر خدا پيدا شو؛
 يا نصره حيدر کافران را در بدر شو.

پارسی کلام

نہ پورہ صبحی در دہلہا گل و گلزار می خواہم،
 الہی، از تو عشق سیتد الایر می خواہم،
 پریشانم، ہشیمانم ہمیان و سید ہنخی،
 برای گلشن کسید ہرگ و ہار می خواہم،
 شب تاریک و من تنہا کجا ہنم نشانت را،
 بشوق راہ مرغان، مطلع الانوار می خواہم،
 ندا سازم دل و جان را، در راہ غم جانان،
 شہید عشق ہستم، جذبہ اہثار می خواہم،
 مکن پابند در دامر ہوس این مرغ "زیرک" را،
 رہائی دہ، کہ حب "حیدر" کوثر می خواہم،

آردو کلام

مرے اس گلشن امید میں، یا رب، بہار آئے،
 مرے دل کو قرار آئے، اگر وہ گلہزار آئے!
 نہ چھوٹے ہاتھ سے میرے جہان میں صبر کا دامن،
 مصیبت زندگی میں سترہ گر لیل و نہار آئے،
 گئے سب ہاتھ خالی دولت دنیا کی نعمت سے،
 ہزاروں مردِ کار آئے، ہزاروں لاپکار آئے،
 مرا سایہ بھی جب مجھ سے ہوا فرار جاتا ہے،
 بھلا وہ کونسی ہے چیز، جس پر اعتبار آئے؟
 زبان اپنی سے ہر لمحہ خدا کا نام لیتا رہ،
 کبھی لب پر تیرے "زیرک" نہ ذکر و زگار آئے!

بلوچی کلام

آشتین دو دان بعض زہیران، حجر لیاما ششمان ورنہ،
 اشتوغادت ناز جمالشی، جلد یابی میرخان ورنہ!
 ورغ چترغ دی لہٹی ورنہ، لونک قنوار نہ کنغان ورنہ،
 بیجا جان تران لی دولا، گوید گنہا تہی ورغان ورنہ!
 گند گنوخان، بتد کر داران، کوہاں کون سر جغان ورنہ،
 منان شمشو ہار شری، سرا، گیر کتزو مان گرہان ورنہ!
 مست موالی "زُرک لاشاری" جام سراولی ٹینگان ورنہ،
 حامی این متی حضرت حیدر، دگر کسی نا گندغان ورنہ!

پنجابی ڪلام

گئي رات فراق دي دهل، ماهي!
 سادے لال لہ کٽي گل، ماهي!
 آدمي تک تنڪڙے چھپ کٽے تارے،
 دھي ويلے ڪيا پھير چٽل ماهي،
 کون مے جس تھون اس دنيا وچ،
 جساوے تھير قضا دا ٿل، ماهي!
 تھري شان مے چنگي، چنگا ڪرلا،
 اسان پھڙيان ٿون لاوين گل، ماهي!
 ”زيرڪ“ لون ھير زير چھا ڪيتا،
 ڪا درد مے دل وچ پٽل، ماهي!

سنڌي ڪلام

روئندي ڏسان ٿي واٽان، اجهي ٿا وڃن منهنجا جوکي جالي!
 سُرليون وڃائي، مست بنائي، لانگ لچائي، دڙو ڏڪائي،
 غم جون ٻاري لاتان، - اجهي ٿا وڃن منهنجا جوکي جالي!
 جهنري ڪري ويا سان سان جدائي، وڻ وڻ سان آهي منهنجي وائي،
 روئندي روئندي پئي ٿاٿان، - اجهي ٿا وڃن منهنجا جوکي جالي!
 ٺا ڪوئي اوهي، ٺا ڪوئي واهي، ٺاڪر فراق جي گل ۾ ڦاهي،
 ڏنهن ڪٽوڙا ڪاٽي ڪاٿان؟ - اجهي ٿا وڃن منهنجا جوکي جالي!
 ”زيرڪ“ زوران زور زوراوڙ، دلوي ڪسي ويا دوست دلاوڙ،
 نيل وصالن چاٿان، - اجهي ٿا وڃن منهنجا جوکي جاني!

سوالڪي ڪلام

پنهل نال وٽ پيچ يا پٺي آن مٺن،
 جليل جان ڪون وٽ ’جلا پٺي آن مٺن،
 اها پرهه پاڙي پٺا پٺي آن مٺن،
 موين سور سر ٿي سها پٺي آن مٺن،
 اکين نال آڙي آڙا پٺي آن مٺن،
 چٽل چندڙي ڪون ڪها پٺي آن مٺن،
 جڏان هوش ساوا کنوا پٺي آن مٺن،
 تڏان نام ”زيرڪ“ سڏا پٺي آن مٺن.

آيا هي جوگي يار۔ مرلي وڃاوي، مست بڻاوي!
 آيا دلير ڏول بهارا، چولا ڪر امين تخت هزارا،
 گهر گهر ٿيا گلدار۔ گيت خوشي دي هر ڪوئي گادي!
 مرلي ماهي دي محبت والي، دلڙي جئين تي تي منوالي،
 عشق ڪيئن اظهار۔ لينهن دي لانگي لانگ نچاوي!
 جوگي آوي ترڊا ڦرڊا، مالڪ ميڏي ماه تي سردا،
 دوست مٿا دلدار۔ آوي دل دا درد گهٽاوي!
 ”زيرڪ“ جوگي يار زوراور، ڏول دليندا دوست دلاور،
 دو جهڪ دا سردار۔ عيب اساڏي آ بخشاوي!

قاضي محمد عرس

مرحوم قاضي محمد عرس ولد مرحوم قاضي محمد يوسف، ساکن لنواري شريف، سال ۱۸۷۳ عيسوي ۽ ڌاري لنواري شريف ۾ تولد ٿيو، ۴ سال ۱۹۲۲ ع ڌاري، اٽڪل سٺ ورهين جي ڄمار ۾ وفات ڪيائين..... ٿر ۾ عجيب فقير جي پٽ ٿي، شيرواهه جي چوڙ وٺ، هيٺ فقير جي ڏکڻ اوڀر ۾، دوري پراڻ جي اڀرندي طرف مدفون ٿيل آهي.

قاضي صاحب مرحوم فارسي ۽ سنڌي ۽ تعليم لنواري شريف ۾ حاصل ڪئي هئي، جتي ان وقت وڏو علمي درسگاه هو. متيارين جي پڻ اعليٰ هستين، مولوي ولي محمد ۽ مولوي محمد علي، کان پڻ فارسي جي تعليم پرائي هئائين.

قاضي محمد عرس ننڍي هوندي کان رنگين طبع، صوفي-خيال ۽ حسن-پسند هو. هن جو ننڍي هوندي کان پنهنجي سوت گل محمد سان گهڻو پيار هو- ڇاڪاڻ ته هو تمام سهڻو هو. اهڙي سبب آهي جو سندس غزلن ۾ گهڻو ڪري ”گل“ جو نالو تخلص طور ڪم آندل آهي. ڪن ڪن غزلن ۾ پنهنجو تخلص ”عرس“ ڏنو اٿس.

قاضي عرس عباسي خاندان سان هو. پاڻ ٿر جي شيخن مان شادي ڪئي هئائين، جي عجيب فقير جي پٽ جي پڙ ۾ رهندو آهن. الاهي ۽ شادي ۽ مان قاضي صاحب کي هڪ پٽ ٿيو، جنهن جو نالو محمد عمر آهي، جو هن وقت تائين زندهه آهي ۽ پنهنجي نالائين ۾ رهي ٿو.

قاضي صاحب جي سوت قاضي علي محمد ڳالهه ڪئي ته قاضي صاحب مرحوم لمار بازي ۾ بلڪل ماهر هو، ۽ پيشنگوي ڪئي هئائين ته جڏهن کيس هائتي جا ٻيل ڪپڙا سندس دوست ۽ عزيز ڏسن، تڏهن کين هڪ سجهڻ ڪهرجي ته هاڻي عرس هنن کان موڪلائڻ وارو آهي. ٿيو به ائين لنواري شريف ۾، سالون جي سهيني ۾، ٿڌڙي ۽ جي ڏڻ ٿي، قماربازي ڪري، هڪ وڏو هائتي جو مڃائي، بدن ٿي بهري، سڀني دوستن ۽ عزيزن کان موڪلائي، جشن روانو ٿيو، تنن وري نه موٽيو- پنهنجي ساهرائي ملڪ ۾ فوت ٿيو. سندس چوڻ هو ته ”سهنجو موت اهڙي هنڌ تي ٿيندو، جتي هروقت بلبلون ٻولينديون رهنديون.“ سو، قاضي صاحب مرحوم اهڙي هنڌ تي ئي مدفون ٿيل آهي، جتي وڻن جا ويڙهه لڳا پيا آهن ۽ ذات پڪي هروقت پنهنجون مليون لائون لٽوندا رهن ٿا.

قاضي صاحب مرحوم سيلالي طبيعت جو انسان هو، مشهور شهر ۽ بستيون، دوري وهي
 ڏنيون هئائين. نيسر جو ڳوٺ، جو دوري پراڻ تي سندس ڏينهن ۾ هڪ شاندار ڳوٺ هو،
 ان تي هڪ وڏو غزل چيو اٿس، جنهن جي پهرين ٽڪ هيءَ آهي:

”هي ٺڪتا نيسر جا، آلي مون کي لذت لٽاريءَ جي.“

قاضي عرس سنڌي غزل جو هڪ پيڙهي شاعر هو. لاڙ ۾ سندس ڪلام بيحد مقبول آهي.
 پاڻ اردو ۽ فارسيءَ ۾ به طبع آزمائي ڪندو هو.

لاڙ جو مشهور شاعر ۽ عالم، مرحوم مولوي حاجي رمضان جت، ساڪن ٻڙ جو دورو
 (دوري پراڻ جي شاخ، بدين تعلقي ڪيڏن کان هيٺ)، سندس همعصر هو. سندس ٻيو مک
 همعصر هو مولوي احمد ملاح، جو حال-حيات آهي، ۽ هن وقت سنڌ جي بهترين شاعرن ۾
 شمارجي ٿو.

ڪلام جو نمونو

توڻي سرتاج سبحاني، محمد يا رسول الله!
 بکڻن زين حال حيراني، محمد يا رسول الله!
 اميدون عرضدارن جون سدا تنهنجي سخاوت ۾،
 نظر ڪر نور رحمتي، محمد يا رسول الله!
 سوين سائل تنهنجي در تي وتن مخمور منجهه محبت،
 سوين مڪن ساه قرباني، محمد يا رسول الله!
 اندر جي آرزو منهنجي، سڀني روشن نظر تنهنجي،
 لڪر جنهن کان ٿيس فاني، محمد يا رسول الله!
 بحر درياءِ عنايت جو، جڏهن آهين سخاوت جو،
 تڏهن ڪم حال نشاني، محمد يا رسول الله!
 اٿو معلوم سڏ سڳا، ڪريان تنهن جي حڪايت چا،
 وٽان ٿيو ويسر ويرانِي، محمد يا رسول الله!
 اڀوجهن کي اچي، اڪمل، آڪارج سير هيءَ افضل،
 سيارج هيءَ سدا خاطي، محمد يا رسول الله!
 هي ديدار جي در کي، ٻين آيو سدا ”گل“ کي،
 ويسو آزار ارسالي، محمد يا رسول الله!

مخفي ره محبوب سان، ظاهر ڏٺا سڀ دور ڪر،
 جشن چوي اوجان ۾، تن من اندر منظور ڪر،
 منجهه اٿي مسجد سناو، منجهه سڏينو ۽ مڪو،
 ۽ لپ ڪي ڪعبو بنائي، تن تهاڻي طور ڪر.

ٻيل پراڻون لاهي ٻرون ويرو ويجهو ٿو وسي،
 ساه ۾ سوچي سڄڻ، وسواس گل وهلور مگر،
 تو ۾ ٽڪيو ٽنڱاه، ۽ تو ۾ ڏيرو دوست جو،
 ورق واري ٻس وصل کي، ڏاڪڙا ڏک ڏور مگر،
 نينهن جو نشان چاهي، ٿي نذر لالڪو ننگ،
 ڳالهه ڳجهه جي ڪير مڪهن سان ملڪ ۾ مشهور مگر،
 صاف صورت جي سڃاڻن، ٿان اکين سان ڏس عجيب،
 دوت دنيا جي دم زنيءَ جا، سود ٿي معمور مگر،
 ”گل“ گدائيءَ ۾ وڃائي ٿو ادا پنهنجي عمر،
 عشق سان الفت رکي، تنهن تي مان دل منظور مگر.

هن لعل روه جي لال لب مرجان موهيا،
 لک شوق شعل قلم جي پروان موهيا،
 حيران حسن صاف ٿي انسان موهيا،
 رخسار پاڪ يار ٿي حيوان موهيا،
 زنجير زلف ٻيج پهلوان موهيا،
 سڀ شيخ شاب مولوي سلطان موهيا،
 گلزار ”گل“ هزار زرخندان موهيا،
 ايمان دين کي چڙي رضوان موهيا.

(فارسي)

هه! دست بستہ، گنهگار هستم،	مي بخشي خطاها، مي بخشي خطاها!
تو درگاه عالي، منہ دست خالي،	مهر شام سوالی، ميخواهر عطاها!
تو معراج صاحب، می بینی عجالہ،	کہ بر حال ما کن لوازش لکاها!
ملائک فلائک، همه انس عاجز،	کہ بر در تو آمد، چنین ”گل“ گداها.

حافظ محمد هارون "دلگير"

حافظ محمد هارون "دلگير" ولد حافظ محمد يوسف، موجوده لکڙ ۾ ڄائو. علامه يوسف ڌارين شاگردن کي ئي فرش تان کڻي فرش جو سير ڪرايو، سو هيءُ نه سندس فرزند هو: اهڙو ڪري ٻڌڻا ٿيڻ جو پڇاڙيءَ ۾ کائڻس به گوشت کڻي ويو. علامه يوسف جو علم هميشه ڪڪر جيان وسندو رهيو. انهيءَ مان جن طالبعلمن فطرا جهڻا، تن مان سندس هن لائق فرزند جو رتبو سڀني کان مٿي هو. اهي علم جا فطرا، جي سڀ وانگر سندس ذهن ۾ داخل ٿيا، جي سڀ مالڪ پنهنجي دنيا ۾ آيا. هارون سالن جي ننڍي عمر تائين، "دلگير" مرحوم پنهنجي پيءُ وٽ پارسي، سنڌي ۽ فقه پڙهيو، ۽ ان سان گڏ قرآن شريف به ياد ڪيائين. ۱۳۱۱ھ کان ۱۳۱۶ھ تائين، علامه اسدالله شاه "اسد" وٽ عربيءَ جي تعليم حاصل ڪيائين؛ ۱۳۱۶ھ ۾ آقا محمد حسين جان کيس پنهنجي فرزندن - هر هڪ محمد اسماعيل جان ۽ محمد يعقوب جي تعليم لاءِ مقرر ڪيو. حافظ صاحبزادن کي تعليم ڏيڻ سان گڏ خود به پير صاحب جي صحبت سان جهجهو لفظ پرايو. ڏينهن ۽ رات جي رهائين ۽ شعر و شاعريءَ، "دلگير" جي فکر ۽ خيال کي ڪافي قوت عطا ڪئي. پير صاحب خود به "دلگير" کي فکر ۽ لفظ ۾ دل ڪولي ڏانهن ڏيڻو هو. اهو سلسلو ۱۳۲۸ھ تائين هليو، جيستائين پير صاحب لکڙ ۾ هو.

هنن برگزيڏن جو سواءِ درس و تدريس جي ٻيو ڪوبه ذريعو آمدني ڪو نه هو، تنهنڪري مجلسيءَ جو مڙئي ملڻ مارو رهندو هو. حافظ يوسف جي وفات کان پوءِ، سندس درسگاهه "دلگير" جو دامن جهليو، ۽ "دلگير" جي سرچشمه لفظ مان گهڻائي علم جا اڃاين سیراب ٿيا. سعيد پور واري سيد محمد ڪامل شاه مرحوم جو "دلگير" مان خاص قرب هوندو هو. سندس خط و ڪتابت جو ڪم "دلگير" تي ئي هو. حله هن به سندس صاحبزادا ڪرڻ جي موڪل ۾ ڳوٺ ايندا هئا، تڏهن پڪڙم "دلگير" تي گهرائيندو هو، ته اچي ٿين ڏهني تعليم ڏئي. حافظ صاحب کي ڪامل شاه مرحوم کان چڱي رقم ملندي هئي. جيئن به اڳي گهڻو ڪم پارسيءَ ۾ هوندو هو، انهيءَ ڪري "دلگير" خط پٽ لکڻ، شادين جي دعوتن جا مسودا ٺاهڻ، ڪنهن جي ولادت يا وفات تي نصيدين يا مرثين چوڻ مان ڪجهه نه ڪجهه رقم حاصل ڪري وٺندو هو؛ مگر

تڏهن به گذر سفر آيو اڳوندرو لڏيندو هوس. ”دلگير“ حافظ خاندان جو پهريون فرد هو، جنهن پنهنجي گذران لاءِ ٽڪڙ کان ٻاهر نڪري هٿ پير هڻيا.

”دلگير“ نهايت اعليٰ پايي جو خطاط هو. ڪيترا لکڻ پڙهڻ وارا، حافظ صاحب کان ئي پنهنجا ڪتاب وغيره لکائيندا هئا. گهڻا شوقين اصحاب، نهايت قلمي ڪتاب وٺائين لکائيندا هئا. ان وقت لکڻ مان لڪرلڙ رسالن ”بهار اخلاق“ ۽ ”الاصلاح“ جا اکر حافظ صاحب جا ئي آهن. علامه ابدالله شاھ جي لکيل ڪتابن جا قلمي نسخا به حافظ صاحب ئي لکيا. متلوي ساداتن جي پراڻي شجري کي اتاري لکڻ ڪيو ويو، سو به حافظ صاحب جي هٿ جو ڪرشمو هو، جنهن جو موضوع کيس ڪي سٺ اناج ۽ ڪجهه روڪڙ ملي. انهن اکرن کي ڏسي، مرحوم کي داد ڏيڻ کان سواءِ رهي نٿو سگهجي.

مرحوم کي فارسي نظر ۽ نثر لکڻ ۾ ايتري قوت حاصل هئي، جنهن تي وقت جا نامور فاضل حيرت ۽ رشڪ کائيندا هئا. فارسيءَ جي طرز ۾ نهايت تيزيءَ سان مضمون لکي ويندو هو. سلس فارسي لکڻ ۾ سندس طرز تحرير بيمثال آهي. مرحوم سنڌي زبان جو به هڪ سٺو الشا پرداز هو. سندس مضمونن کي جيڪڏهن گڏ ڪري شايع ڪجي، ته هوند فارسي ۽ سنڌي زبانن جو هڪ سٺو اثر پهر هٿ اچي وڃي ها؛ مگر افسوس، زماني جي لاهين چاڙهڻ جي ڪري اهي جواهر پارا اهڙي اهڙ ۾ اچي ويا، جو هاڻ انهن جو ملڻ مشڪل آهي. صرف زباني روايتون وڃي رهيون!

”دلگير“ جي وفات کان پوءِ سندس ڀاءُ ”بسل“ مرحوم اٽڪل ويهارو سال زندهه هو، مگر ان کي به پريشانين ۽ غربت اهڙي فرصت نٿي ڪانه ڏني جو رڳو پنهنجو ڪلام گڏ ڪري، سو هيءُ ته ڀاءُ هوس.

حافظ صاحب جي وفات نهايت درد ڏي. ۱۳۴۰ھ ۾ کيس هڪ پٽ ڄائو، جنهن جو نالو محمد فاروق رکيائين. هن جي پيشانيءَ ۾ نڀاڻ ڪاٺائي پرڳيءَ جا آثار موجود هئا. جيئن جيئن وڏو ٿيندو ويو، تيئن تيئن حسن صورت سان گڏ حسن سيرت ۾ به ترقي ڪندو ويو. اهڙو اولاد هجڻ به هر هڪ رشتيدار جي دل ۾ گهر ڪري ويندو آهي، مگر هيءُ جو مٿس گهڻو بهار هوندو هو. قضا ۽ قدر جي ڪهر آڏو اچي؟ معصوم محمد فاروق، ۱۳۵۲ھ ۾ وفات ڪري، هيءُ جي جن ڪمر ٽوڙي وڌي. الهيءَ ڏينهن کان حافظ صاحب ممڪن گذارڻ لڳو. پوري چوٿين مهيني، يعني ۱۱ ربيع الاول ۱۳۵۳ھ، آچر جي ڏينهن، منجهند مهل، جيئن سعيده پور مان گهوڙي تي چڙهي گهر پهتو، ۽ وهنجي سونهي اڃان مانيءَ تي ويلوئي ڪولي، ته کيس رت جي آڻي، ۽ جسمين حڪمن جو هٿ رسي، تيسين هن مفلس مفڪر جو روح نفس عنصريءَ مان پرواز ڪري ويو. اللله وانا اليه راجعون!

شاعري.

شاعري ”دلگير“ جي گهر جو ورثو هو. وري شاعرن جي صحبت سندس مستند خيال کي خوب جولان بخشيو. طبيعت ايتريقدر روان هوندي هوس، جو ڪنهن به ”طرح“ تي هڪدم

شعر چٽي ويندو هو. جن ڏينهن ۾ ”مخلص“ روپوش ٿي ٺڪڙ ۾ آيو، انهن ڏينهن ۾ ٻنهي جا خوب مشاعرا ٿيندا هئا.

هڪ دفعي، صبح جو سوڀر، ”مخلص“ مرحوم بازار ۾ آيو، ۽ بازار ۾ ماڻهو معمول کان ٿوري گهٽ ڏسڻ ۾ آيس: پريان حافظ صاحب به بيٺل هو: ”مخلص“ چيو:

”اڙي يارو سب ڪهڙي وسي ويون ٿي ڏسجي؟“

حافظ صاحب هڪدم گرھ ملائي۔

”خدا جي خلق جنهن ۾ جا بجا حيران ٿي ڏسجي!“

پوءِ ائين ڪلاڪ اڌ تائين پاڻ ۾ ڏي۔وٺ ڪندا هليا.

هڪ دفعي مخلص هيءَ مصرع ميدان ۾ اچلي:

”وٺي هلي ٺيڪ آيو منهنجي“

حافظ صاحب ٿو به چيو:

”ملڪ ۾ آه گفتگو منهنجي، شهر ۾ آه جستجو منهنجي،

عشق بازيءَ ۾ يار جي، هيهات، وٺي هلي ٺيڪ آيو منهنجي“

”دلگهر“ جو جيڪو به ڪلام هٿ آيو آهي، اهيءَ مان معلوم ٿو ٿئي ته پاڻ سنڌي

شعر تمام گهٽ چيو اٿس، سو به سڄو پارسي زبان جي ترڪيبن، معاورن استعارن ۽ ڪٽاخن

سان ڀريل آهي. سنڌيءَ ۾ ڪي ته اهڙا شعر به اٿس، جو سواءِ پارسي دان جي ٻيو ڪو سمجهي

به ڪونه سگهندو. البت، هڪ غزل هٿ آيو آهي جو سڄو صاف سنڌي، تجنيس حرفي ۽ خاص

سنڌي معاورن سان سينگاريل آهي. چند بند ملاحظه ڪريو:

جڻ جي سڪ ۾ ويو سٺو مڙي اڃ،

پرين ڌارا پير ڪوڙها ڪڙي اڃ.

جدائيءَ جو جيئن ٿيو، تنگ دل ٿي،

کنگهر گهاريان بنا تنهنجي ڪهڙي اڃ.

پٽم پالڻاڻ تو سان پيچ پختو،

ٿيس آءُ ڪڙم ۾ ڪابل ڪڙي اڃ.

لڪون لاهي وهي ٿو پير ٺٺين،

ڪري لائس اچ، لائس لاي اڃ.

حافظ صاحب جو ڪلام پڙهڻ مان ماڻهو منجهي ٿو. هر محفل قصدي، مرثي، نظمو

وشيره ۾ رواني آهي.

اڄ وري ڪنهن مان دلير پير آرا آه ٿيو،

منهنجي خسارن ۾ ٻين مان ياد به آه ٿيو

هائِ محرومي، جو عرض حال ۾ن مشڪل لڳي،
 نامِ پسر جو حال ڏيندي بند ڪوٺيا آه ٿيا
 هل وري هڪر ٽيمون حسن و جمال روي دوست،
 دل ۾ هي ”دلگير“ کي اڄ شوق پيدا آه ٿيا

شعر جي لاءِ، خوشيءَ ۽ رنج ۾، ”دلگير“ اهي زوردار لفظ ڪم ٿو آڻي، جو پڙهن
 مان دل ۾ پاهيندي ته سندس ڪلام اڌ ۾ ڇڏي ڏجي. سندس شعر چڻ پڙهندڙ جو غير ٿيو پوي،
 ۽ سندس خوشي پڙهندڙ جي خوشي:

ٿيو آه درد کان بي رنگ اڄ بيان منهنجو،
 ستر جي خون ۾ ٿيو غرق داستان منهنجو،
 وهي ٿو تاهلڪ شورِ الاسان منهنجو،
 ڏسي هي ظلم ويو تاب ۽ توان منهنجو؛
 لڪان آلا ڪهڙي طرح دردِ دل سندو احوال،
 جو باه لوقت کان قلب ٿيو سڙي پامال!

نه جسون علم رهيو، ٿي رهيو بهارِ سخن،
 رهي نه ملڪ ۾ رعناي و وٽسارِ سخن،
 رهيو نه آه پيو ڪل هڪو يادگارِ سخن؛
 مٽي هوا ۽ ٿري ويهي ملڪ جي حالت،
 نه آه ڪنهن به بشر جي اندر کي ڪا فرحت.

پنهجي والد محترم جي وفات حسرت آيات تي حافظ صاحب جيڪا خوفشاني ڪئي آهي،
 تنهن جو هڪ بند ملاحظه ڪريو، ۽ سندس قلم جو زور ڏسو.

برخيز ڪه آه از دلِ ناشاد برڪشير، غوغايِ توحه و ناله بيدار برڪشير،
 چون شمع سيلِ اشڪ نشانم بر زمين، از سوزِ دل غريقِ چو فرهاد برڪشير،
 آوازِ دردناڪ رسانم بر فلڪ، و احسرتا، بهالِ ايجاد برڪشير،
 از رودِ آه روي فلڪ را ميه كنم، باداش زين ستمگر جلاد برڪشير.

منظر لڪاري حافظ صاحب جي ڪلام جي خصوصيت آهي. خاص ڪري مرثين ۽ قصيدن
 ۾ حافظ صاحب ڪمال ڪريو ڇڏي، چمن جو سر ڪريو:

باغ ۾ بلبل ٿي گهائي اڄ ترانو عيد جو،
 گل ڪليا، گلشن ٿڙيا، آيو زماو عيد جو،
 نو بهار آيو، چمن ٿيو آستانو عيد جو،

وات ۾ هر هڪ ڏسي آهي داساءَ عيد ۽
 عيد هي ۽ ڪهڙي ڏني جنهن ڪامگاري ۽ جي نويد ۽
 نتيجو دل کي ملي اڃ لو بهاري ۽ جي نويد ۽
 باغبان ڇيرت ۾ پيو هن ساز سامان کي ڏسي ۽
 تخت گل ۽ ٻنڌان وري بلبل غزلخوان کي ڏسي ۽
 سرو ۽ شمشاد تي قمري خوش الحان کي ڏسي ۽
 سبز نورس تي ابر ڪوهر الشان کي ڏسي ۽
 ڪاڪل مشڪين ڪٽي ۽ منبل سنوار پوان کي ۽
 لسترن پٺ ڦاٿل ۽ نظاره ڪاريو پاڻ کي ۽

شيخ نور محمد مرحوم جي فرزند جي پيدائش تي باغ جو منظر ملاحظه ڪريو:
 بهمدالڪه ڪه ڪمار خوشتر افتاد ۽
 لهر صبح در بستان عالمر ۽
 صبا از لاله و گل و عطريزي ۽
 گشته در چمن شيرازه نسرين ۽
 گل اندر جلوه گاه خوش باني ۽
 مروسان بهاري پرنيان پوش ۽
 قدح در دست مستان بر لب جو ۽
 بنفشه بر ڪنار چوئباران ۽
 قدر سرو مهي در طرف بستان ۽
 عمر و محنت ز عالىر گشت بر باد ۽
 سحرگه موده و تهني تي داد ۽
 برآي لاله رويان ڪرد ايجاد ۽
 نشانده عنبر ترجمه شمشاد ۽
 حديث از مطرب و مٺي ڪرد ايجاد ۽
 ز جام ارغواني مست و دلشاد ۽
 ڪفر سالي ز بخشش ابر جواد ۽
 چو خطي بر لبجي خوبان نوشاد ۽
 دهد از لاسر شيرين لبان ياد ۽

”دلگير“ ڪنهن اوچي خيال کي نهايت مختصر لفظن ۾ سلامت سان ادا ڪري ٿو ۽

لڳاءُ وصل جو لڳاءُ يا نبي مرهو ۽
 آخ هجر تنهنجي ۾ مدت کان دلفگار آهيان ۽
 خدا جي واسطي معشر ۾ ڪج ڪا تنهنجي مدد ۽
 گناهڪار سراپا سياهڪار آهيان ۽
 گهرايو مون کي مديني ۾ جلد يا حضرت ۽
 هميشه درد جدائي ۽ کان بقرار آهيان ۽

حافظ صاحب پنهنجي ڪلام ۾ ڪڏهن ”هارون“ ڪڏهن ”دلگير“ ۽ ڪڏهن
 ”حافظ“ تخلص ڪم آڻيندو هو. اها خبر ٿي پوي ته پاڻ پنهنجو ڪو پياض به ٺاهيو هئائين
 يا نه. نهايت گهڻي ۽ چئبو کان پوءِ جيڪو سندس ڪلام هٿ لڳو آهي، اهو ردي پن،
 پرائي لافان ۽ مٺي آرڊر جي ٽڪرن تي، ڪجهه پينل سان ڪجهه مس قلم سان، لکيل آهي.

ڪي پنا نه اهڙا آهن، جو هڪ لائق مان ٻيو تا پون. ڪي وري گهڻي ڊاٽ ڊوٽ جي ڪري سمجهه کان ٻاهر آهن. سندس ڪلام جي اڃا به جستجو جاري آهي. نموني طور ڪلام جو انتخاب پيش ڪجي ٿو.

آفتاب علم

روشن ٿيو جهان ۾ جڏهين آفتاب علم، کوليو جڏهين دلبر اول جي ڪتاب علم،
 مفتوح ٿيو زماني ۾ جنهن وقت باب علم، قدرت جڏهين ڪڍي دل انسان مناب علم:
 پيدا ٿيو نور علم بشر جي دماغ ۾،
 الله ڪيو فروغ عطا ان چراغ ۾.
 طوبى ڪن خوشنما نظر آيو نهال علم، روشن ڪمال مهر ڪان اوزون ڪمال علم،
 ٿيو رشڪ حسن حور پريءَ جو جمال علم، الله جي وصال جو زينو وصال علم:
 لارڻي، راهِ رست چيو ٿو علم رهنا،
 حق معرفت خدا جو اهو آءِ پيشوا.
 جڏنند بادِ علم کان ڪم ٿيو سحاب جهل، نڌ سر عوام جي تان لهي ويو عذاب جهل،
 ڪاشانه جهان جو ٿيو بسند باب جهل، ڪانون دهر ۾ نه رهيو التهاب جهل:
 چهر ٿيو نور عقل کان آڻي جي مثال،

... ..

دريا جي ٿيو بشر، نه انهيءَ جو گهر ٿيو علم، ذاتِ بشر چمن، ته شجر بارور ٿيو علم،
 انسان جي شجر، نه انهيءَ جو ٿمر ٿيو علم: جي آدمي ٿيو بشر، ته ان ۾ نظر ٿيو علم:
 يا علم هو، ته نيڪ ۽ حق يا صفا ٿئي،
 يا علم هو، ته آدمي انسان ڇا ٿئي؟
 انسان جو ڪمال جي آهي ته علم آءِ، هڪ سال لازوال جي آهي ته علم آءِ،
 تصوير يا جمال جي آهي ته علم آءِ، تنوير يا مثال جي آهي ته علم آءِ:
 پردن ۾ جي ياد ۽ مونس ته علم آءِ،
 محبت ۾ خشڪار ۽ مونس ته علم آءِ.
 يا علم، يافروغ، اگر رشڪ حور آءِ، جي علم هو، ته راز لھان جو ظهور آءِ،
 ديجور جهل، علم جي پرتوکان دور آءِ، اکين جو نور، قلب و جگر جو سرور آءِ:
 يا علم، خوف جمال ۽ جي يافراغ آءِ،
 هڪ گهر عجيب آءِ، ته اوي چراغ آءِ.
 هي زر نه آءِ، چور جو جنهن تي هي نظر، هي سر نه آءِ، تيغ جو جنهن کي رسي ضرر،
 هن گهر کي ٺاهي سڀل جو ڪو خوف ۽ خطر، هن آسيءَ کي ڏنگ جو موران نه ٿيو اثر:
 زينت ڪريه جي، ۽ ڪرشمو وجهه جو،
 زيور سفيد جو، ۽ ٿيو حليو نقيد جو.

ٿيو شان لاءِ آهي، هي شوڪت جي واسطي، شهرت جي لاءِ آهي، ل دولت جي واسطي،
محبت جي واسطي، ل خصومت جي واسطي، نسي عشق لاءِ مسور لءِ عشرت جي واسطي،
بهر خودي، ل دهر جي تڙئين لاءِ آهي،
علم آدمي کي وقف ٿيو دين لاءِ آهي.

واقع جو ٿيو هدايت..... او منجهه عرب هجي تہ ٻڙهي علم چين کان،
بيشڪ وٺي تمنع دنيا ۽ دين کان، جو علم کي ٻڙهي وڃي ڪوشش ٻين کان،
ٻه ٻائي سڀ کي علم معلمي مقام ۾،
”دلڪير“ جو چوڻ هي ٿيو آخر ڪلام ۾.

صبح بهار يا بهار صبح

چن ۾ آھ نئين سر ٿيو اهتمام نشاط؛	بهار صبح جي آھي ڏسو بهار نشاط؛
ادب سين غنچي ڏني اڃ صلاي عامر نشاط؛	ترانہ منج ٿيا شاخن تي طائران چن،
چن ۾ سرو ٿيو ميناي سبز عامر نشاط؛	شراب ذوق ترنر کان مست ٿي نيري،
گلن جو بادۂ شبنم کان پُر ٿيو جامر نشاط؛	لڪار شوق کي بخود ڪيو آباد بهار،
شهر گل کان معطر ٿيو مشامر نشاط؛	لسير صبح چمن ۾ نري ٿي مثوالي،
ڪڏائي غروب سمنڊ سبڪ خرامر نشاط؛	سوار لڪهت گل ٿيو هوا جي مرڪب تي،
سواد گسوي سنبل ٿيو پاڪ شامر نشاط؛	بهاغن روي سن پاڪ جوشن بوي بهار،
”شراب ناب ميوحي کان پُر ٿيو جامر نشاط؛	فلڪ تي باد ڪئن لاه مين چوي غور شد،
بهار عمر ڪئي آھي هڪ نامر نشاط؛	”ٻو ٻو، جو ل دائر رهي تو وقت بهار،
مديا عيش ڪئي آھي هڪ بهار نشاط؛	”ٻو ٻو، جو ل دائر رهي ٿي موسم گل،
گلن ۾ آھ ٿيو رنگر مي دوارم نشاط؛	سج چن ٿيو طلسم لڪار خالۂ عيش،
خوشا لويڊر سرت، خوشا بهارم نشاط؛	لٽاڻو آھ غمر عيش مائيءَ گردون،
رهان ٿو محفل تنهنجي ۾ تشنه ڪامر نشاط؛	”جي جهان کي سرباب ٿو ڪيو مائي،
سريد پير مغان جو پير آھي هي ”هارون“	
ڪرم سان ڪرتون عطا ان کي هڪڙو جامر نشاط	

جولان ڪريو علم جي ميدان ۾، عزيزو!

گوليون ٿا اسين عيش کي، ۽ ناموري ٻڻ،
دولت ۾ اسان کي ٿي ڪمي، ٿي هري ٻڻ،
اعزاز ٿيو مطلوب، ۽ پيهوده سري ٻڻ،
وارگي منظور ٿي، ۽ راهبري ٻڻ،

منصوب رهيو آه، مگر جامه دري پڻ،
 گر پستي همت ٿي، ته عالي نظري پڻ:
 هيءُ ڳالهه نه سڪن ٿي، نه امڪان ڪو آهي،
 ڊوڙن ٿا محالات پٺيان، چيلهه ڪسي ساهي!

بي ڪوشش و بي جهد، ٿور ڪنهن کي ملي ٿو؟
 بي غوط زني، گنج گهر ڪنهن کي ملي ٿو؟
 بيخون پڻ لقمه تر ڪنهن کي ملي ٿو؟
 بي جورڪشي، تاج ظفر ڪنهن کي ملي ٿو؟
 بي محنت ۽ دلچ جي، زر ڪنهن کي ملي ٿو؟
 بي ڪاوش جان، علم و هنر ڪنهن کي ملي ٿو؟
 جي رقيب والا جا سزا وار ٿين ٿا،
 پهرين سي مصيبت جا طلبگار ٿين ٿا.

قسمت جي پٺاڻي، نه ٿو تقدير سڻو ٿي،
 خود پنهنجي هٿن سان ٿيو آه الذير:
 تعليم فضائل ۾ جوانو نه ڪريو دير،
 علمن جي ممالڪ کي تحرياب ڪريو مير،
 بزدل نه ٿيو، آه ڪيو ان کي خدا مير،
 ڪهسار جي هو، تاب ڪريو ان کي زير زير:
 جيولان ڪريو علم جي ميدان ۾، عزيزوا
 آخر ٿيا اوهين سور سلطان ۾ عزيزوا

پير سيد علي اصغر شاه، مرحوم راشدي

هيءَ بزرگ، حضرت پير سائين حزب الله شاه (تخت-ذلي) عليه رحمت جو فرزند، پير، گري حندان جي وڏن بزرگن جي آخري يادگار ۽ علمي نشاني، تاريخ ۲۲ ربيع الاول ۱۲۷۸ھ تي پيرگوٺ ۾ تولد ٿيو.

حضرت پير سائين تخت-ذليءَ کي اٺ فرزند هئا. هيءَ پير صاحب سندن ٽيون ۽ پير فرزند هو. پير صاحب مرحوم کي ننڍي هوندي کان وٺي شعر چوڻ جو شوق هو. سندن صغيريتيءَ جي وقت جو هڪ ديوان به ٺهيل آهي. ان زماني ۾ فارسيءَ جو وڌيڪ رواج هو. پاڻ چوندا هئا ته 'حضرت پير سائين تخت-ذلي (سندن والد) سان گهڻو ڪري فارسيءَ ۾ گفتگو ٿيندي رهندي هئي. ان وقت ۾ فارسي زبان ۾ هڪ اخبار پير سائين جن وٽ ايندي هئي، جا پير مطالعي جي سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪندو پڙهندو ويٺو هوس. اهڙيءَ طرح، سنڌي زبان ۾ اخبار يا هڪو ڪتاب يا درخواست ايندي هئي، ته هڪدم فارسيءَ ۾ پڙهي پڙهي پوندي هئي. پاڻ تعليم پيرگوٺ ۾ آخوند محمد ۽ مولوي محمد عيسيٰ وٽ ورتائون. کين حاضر جوابيءَ ۽ نبي البديه شعر گوئيءَ ۾ خاص ملڪو هو. پاڻ چولدا هئا ته 'امين' سڀ پٽر گڏجي، حضرت پير سائين تخت-ذلي (پنهنجي والد) وٽ صبح جو سلام تي ويٺا هئڻ؛ هڪ دفعي صبح جو دستوري طرح ويهين، ته پاڻ بنگلي جي در وٽ بيٺا هئا، ۽ پري کان هڪل ڪري روڪيائون، ۽ مان ڏي مخاطب ٿي فرمايائون ته: 'اصغر! اڃان هڪ مصرعو چيو آهي، ان جو پيو بند پڙاه'. ان وقت سندن طبع مونجهه ۾ هئي. مان عرشا ڪيو ته 'ٻيلا سائين، حڪم ٿئي'. پاڻ مصرعو چيائون: 'اگر شمشير در کف آن بتري بيضا برخيزد'. مان هڪدم عرض ڪيو: 'نجان از ساکنان عالم الفلاک برخيزد!'. پاڻ هڪدم چليا آيا، ۽ پاڪر ٻائي ڪپرو وقت چميون ڏيندا رهيا، ۽ انعامن اڪرامن سان نوازي ڪئي. مون سارو غزل تيار ڪري خدمت ۾ پهچي ڪيو.

پير صاحب جن فرمائيندا هئا ته 'پير سائين تخت-ذلي جي 'ديوان مسڪين' ۾ ڪيترا غزل پير سائينءَ جا ۽ پنهنجا گڏ ڇپيل آهن؛ مصرعو جو هڪ بند پير سائين جن چيو ته ويٺا هئا، ۽ هڪ بند آڻ چوندو ويٺو هوس. ويٺي ويٺي غزل تيار ٿي ويندو هو.

فارسي زبان سان ڪين خاص رغبت هئي، ان ڪري پاڻ اڪثر شعر فارسي زبان ۾ چوندا هئا. سندن ئي ديوان فارسي زبان ۾ آهن، ۽ هڪ ديوان سنڌي زبان ۾ به آهي. ڪين سنڌي، فارسي ۽ عربيءَ تي هڪجهڙو عبور ۽ قدرت هئي. اردو ۽ عربي زبان ۾ به سندن ڪيترا شعر چيل آهن. فارسي زبان ۾ سندن ديوان ۾ اڪثر شعر بي عطف نظر ايندا. ان فن ۾ ڪين خاص ملڪو هو. ان کان سواءِ چند تصنيفون پڻ نظم ۽ ڪيل اٿن. انهن ۾ ”سلسلہ قادريہ“ خاص تصنيف آهي، جنهن ۾ خرقہ قادريہ جي عطا ٿيڻ جو احوال ۽ حضرت علي ڪرم الله وجهه کان وٺي حضرت پيرسائين محمد راشد (روضي ڏئي) عليه رحمۃ تائين هڪ هڪ بزرگ جو مختصر احوال ڏنل آهي. ڪتاب ۾ چار هزار کن بيت ٿيندا. اول ۾ سنڌ جي مختصر تاريخ به ڏنل آهي. نثر ۾ پڻ ڪيتريون تصنيفون ٿيل اٿن. طب جي فن ۾ پاڻ وڏا ماهر هئا، ۽ علم طب ۾ به ڪتاب لکيا اٿن. ان کان سواءِ مذهبي علوم - حديث، فقه، تفسير - ۽ علم ادب ۾ به ڪين وڏو ملڪو حاصل هو. سندن خوشنويسي ۽ نقاشي ڏسي، ته ايري آرٽ جو رنگ نظر ايندو. درگاه شريف جي وڏي مسجد ۾ اندر جيڪا نقاشي ٿيل آهي، ان ۾ به ڪيترا گل مرحوم پير صاحب جا نڪتل آهن؛ مگر جن ڪاريگرن ڪم ڪيو آهي، انهن سان هي به ساڳيءَ لائين ۾ بيٺا آهن، فرق معلوم نه ٿيندو.

سندن ڪيتريون تحريرون، بيمظير، ديدہ زيب، اڄ به موجود آهن. سندن ڪيترا شعر پنهنجي هٿن سان خوشخط لکيل، ۽ مٿان پاسن سان ان جي نقش نگاري ٿيل، ڏسي وٺڻ آهن. ڪيترا ماڻهو پري کان سندن تعريف ٻڌي زيارت لاءِ ايندا هئا، ۽ سندن شعر، خوشخط تحرير ۽ نقش نگار ڏسي، حيرت ۾ پئجي ويندا هئا.

وڏن بزرگن جي هن آخري نشانيءَ، تاريخ ۲۴ ماھ ذيقعد ۱۲۵۴ھ تي وفات درساڻي. سندن مزار، روضي شريف جي ٻاهران اتر طرف پهريون نمبر مزار آهي. حدائت ي ڪين خريق رحمت فرمائي!

انتخاب

جاروب - ڪفن ڏمان آيو سر بهار جي،
خلوت سرا آغاس ايها ڪنهن نگار جي!
سالي، اتي صلاح ڪيو، پنهنجي ڪار جي!
شايد اسي خيال ۾ سرخسي شڪار جي!
ڪڪ ناز جي وڌيڪ ڌري آ نرار جي!
وڌ موت کان هيءَ محنت گهڙي انتظار جي!
پهرين ٻيو مبارڪ ٻي جي ٻار جي!

آمد چمن ۾ آمد ڪنهن گلزار جي،
اي هجر بي نصيب! ذرا دل کان ٿي پري،
زاهد دماغ - چوس موي ويو مست ڏي،
ابرو ڪمان، تير موه، زلف جو ڪند
هڪ دل هزار ساز، ڪندي ڇا مڃايو،
دشمن به شال هجر مندو ڪين ٿي شڪار،
گهولڪهت وجهڻ، آقاب ڏڪڻ، تنهن پري ڪرڻ.

عشق جي سبب بلا سر تي چڙهي آئي آه،
 جنهن وچالي سڀ ڪم ڪار مندي وائي آه.
 دل نه سڀني ۾ رهي، داغ ڀريل سڀني ۾،
 سوز ۽ ساءِ سوا شي نه رهي ڪائي آه.
 عشق جو بار کڻي ڪنن مڪهيو چرخ ڀرين،
 سو اها پاڻ بلا سر تي، چرياءِ چائي آه.
 دختر شمس جي صحبت کان وڙهي ٿو واعظ،
 مان نه ڄاتو ته اها شيخ مندي ڄاڻي آه!
 ڪالهه اڃ اهڙي زماني جي هوا پکڙيل آه،
 جوانڪو ڀار نه هٿ ڪو، لڪو ڀائي آه.
 درد، اندوه، جفا، جور، مٿس طعن زني،
 اهڙي فوج هيڪي دل تي چڙهي آئي آه.
 هاڻي ارمان ڪيان ٿو ته ٻيلا سوچن جي،
 جو آئيني صوڻ طبع سان مان لٽو لائي آه!
 ذڪر معفل ۾ چڙيو منهنجو، چيڙي ٻار چيو:
 ”هو چريو چٽ صفا، مست ۽ سودائي آه!“
 مان ڏٺو ديو و حرم، ليز منهنجانو پڻ،
 ٻار هر رنگ ۾ هر شڪل ۾ هر ڄاڻي آه.
 ڏاهدا، ظلم نه ڪر، طبع نه رک جڻند جي،
 اصل آباء مندي ميلڪ منهنجي ڄاڻي آه.
 خلوت تي ٻار منهنجو محور خودآرائي آه،
 پنهنجي تصوير منڊو پاڻ تماشاڻي آه.
 ڪاوڙيل ٻار ”علي“ ڪالهه اچي ڀرتو پاڻ،
 ڏوڙ دشمن جي ٻس، منهن ۾ وڃي ڄاڻي آه.

قاصدا، در ڪوي ڄاڻان گرترا اند گذر،
 عرض ڪج ٻالھون ٻڌي، احوال منهنجو سر ٻس.
 گاه گاهي، ماءِ ماھي، ٻا نڪاهي باد ڪن،
 گرچ عاشق جو وسارڻ آه معشوقن جي ٻس.

مست بودي، رخ نمودي، دل رېودي لا گهان،
 هني، کړي هاجو، هني ولين، دوست، هينزوو سره سړا
 عاشق، بېچاره او، سرکشته، پک دېدنې،
 مهرباني، کمر ملا، برقمو کښي، کمر کا نظرا
 شرح، درد، دل لوبو، گر بروي کاغذي،
 باه، جا اول، کندي کاغذ سوي وېندو مگر،
 ليستر، منت، کفر، آن لخلخله، عود و عېر،
 وډ کتوري، کان، ډلر، اي گل، مبا، تنهنجو پگهر!
 تېر، مؤکالت، پکي، ما را، لفرموده، شکار،
 کهنرا، ککوها، کلل، مان، کلل، ډا، دلبر جي، در،
 پکذر، از شوخي، سرويت، يا، علي، اصغر، پکن،
 وړ، لوقت، تو، مندي، مان، سان، کندي، زوري، ضررا

آغا صوفي مرحوم

آغا غلام نبي خان المعروف بہ ”آغا صوفي“ مرحوم، شڪارپور جو باشندو، ٻڌائڻ ۾ مشهور ”درالي“ قبيلي جو هڪ فرزند ۽ سڃاڻپي سنڌ جو هڪ مشهور شاعر، ڊراما نويس، علم حڪمت جو ڄاڻو، سچل سرمست جو سوانح نگار، ۽ علم تصوف جو ڇڏو ٿي گذريو آهي. آغا مرحوم سنڌ ۾ ۱۸۸۹ع ۾ تولد ٿيو هو، ۽ پرائمري تعليم ڳوٺ جي اسڪول ۾ حاصل ڪرڻ کان پوءِ انگريزي تعليم پرائڻ لاءِ ڪراچي ۽ جي ”سنڌ مدرستہ الاسلام“ ۾ داخل ٿيو، ۽ پنهنجي زندگي جا سڃاڻپا ست سال اتي گذاريائين.

آغا مرحوم کي شعر و شاعريءَ جو ڪيترو شوق هوندو هو، تنهن جي ڄاڻ هن ڳالهه مان بخوبي پئجي سگهي ٿي ته جڏهن هن مئٽرڪ جو امتحان ٿي ڏنو، تڏهن پهرين جي سولن جا جواب، نثر پدران نظر ۾ ڏنا هئائين!

مدرسي مان تعليم ختم ڪرڻ کان پوءِ آغا مرحوم سنڌو پنهنجي والد بزرگوار آغا گل حسن خان وٽ خيرپور ميرس ۾ آيو، جتي سندس والد محترم ان وقت رياست جو نائب وزير هو. ٿوري وقت جي رهائش کان پوءِ رياست سرڪار، آغا مرحوم جي علمي قابليت ۽ ادبي لياقت کان متاثر ٿي، کيس رياست جي تعليمي ادارن جو سپريڊنٽ مقرر ڪيو، ۽ ان منصب تي رهي، آغا صاحب رياست جي چڱي خاصي علمي ۽ ادبي خدمت پڄا آندي. هن صاحب ان عهدي تي رهندي هڪ ٻارسي ڪرامر ڇپائي پڌرو ڪيو هو، جو هن جو هڪ عمدو ادبي يادگار سمجهيو وڃي ٿو.

رياست جي رهائش جي دوران ۾، آغا مرحوم، اردو ۽ سنڌي زبانن ۾ ڪيترا ڊراما پڻ تصنيف ڪيا، جن مان ”شان اسلام“، ”انقلاب يورپ“، ”ڪاليج ڪا زمانه“ ۽ ”دنيا دورنگي“ خاص طرح قابل ذڪر آهن. انهن مان ڪي ڊراما آغا مرحوم پنهنجي زندگيءَ ۾، سنڌ جي مشهور شهرن ۾ وڃي، پنهنجي زير هدايت اسٽيجن تي آندا هئا، جن کيس ڪافي شهرت بخشي.

رياست جي ڪجهه عرصي جي ملازمت کان پوءِ ان تان مستعفي ٿي، آغا مرحوم لاهور جي طبيه ڪاليج ۾ وڃي داخل ٿيو، ۽ اتان سنڌ حاصل ڪرڻ کان پوءِ پنهنجي وطن

سهران

مالوف شڪارپور ۾ اچي پنهنجو يوناني دواخانو کولائين؛ ۽ اهڙيءَ طرح، تا زلدي خلق خدا جي خدمت ۾ ان کي وقف ڪري ڇڏيائين. ان زماني ۾ علم حڪمت تي ڪيترا ڪتاب پڻ لکيائين، جن مان ”طبي جواهر“ نالي هڪ ڪتاب سڄو شعر ۾ جڙيل آهي. ٽارئين اڪرام جي ”ملاحظي لاءِ، لموني طور، ان ڪتاب جا چند شعر پيش ڪجن ٿا.

(۱)

سرج ڪارا ۽ ڪٽي جيسرو چتو،
پڻ ماڪيءَ سان گڏي چائو ڪريو؛
سوءِ چتايو هن منجهان بيمار کي،
ٿو چئائي ڪنگهه جي آزار کي.

(۲)

هچ ۾ بادل جي ڪل ڏي ڪٽي،
مڪڻ سان، ”آغا“ ته رتيون چار ٿي.

(۳)

تپ اندر ۾ آمد توکي جي ادا،
پيءُ بنشو تولو ڪن صبح سان؛
ڪنگهه ان سان جي آئي تان تون ترو،
مکڻي به ميل ان سان ڪجهه ڌرو.

(۴)

مشڪ، منبر ۽ جواهر، اي امير!
دل جي لاءِ آهن بلاشڪ پي نظير؛
صوف، صندل، ۽ ٿماتو پي عجب،
ڪاٺي تن کي دل جي لاءِ مسڪين هريب؛
پان جا پن ۽ منقشي ۽ الجير،
ڏين ٿا هي پي چڱوئي دل کي ڏير.

آغا مرحوم جو ڪيترو عشق شعر ۾ جيل آهي، جنهن جي طرز ۾ پنهنجي سر جي ۽ لوائي ڏسڻ ۾ اچي ٿي. سندس هڪ غزل آهي:

لائق اوهان جي سزم جو اڃا ٿيو آ،
هي جان لشار خارچ دربار ٿيو آ.
مون کي ته شرم ٿو اچي، ڪهڙو جواب ڏيان؟
تي خلق هجي ”چا تي هي تڪرار ٿيو آ“

صدمو لوان لوان ۽ معيبت نئين نئين،
 آهون پئي، نصيب هي سبزار ٿيو آ،
 قربت جي لاءِ ”آغا“ جي هڪ گل نه بچائي،
 اڻسار کسي عطا ته سڄو هار ٿيو آ!

آغا مرحوم ”مناجات قرآني“ لالي پڻ هڪ شعر جو ڪتاب لکيو هو، جنهن ۾ قرآن پاڪ جي دعائيہ آيات کي نظم جو جام پھرايو اٿس. ”تاريخ ڊرامہ“ لالي پڻ هڪ دستخط نسخو آغا مرحوم جي پسماندن وٽ ڏسڻ ۾ آيو، جنهن ۾ هن صاحب نهايت سهڻي نموني ۽ عمدي پراڻي سان ڊرامي جي تاريخ تي مفصل روشني وڌي آهي. آغا مرحوم جو ٻيو نادر ادبي يادگار ”سچل سرمست“ لالي ضخيم ڪتاب آهي، جنهن ۾ ”سچل“ جي شعر، ان جي حسب نسب ۽ شان جي اڻٽار ڪئي اٿس.

آغا مرحوم ۱۹ جولاءِ ۱۹۳۸ع تي، ۴۹ ورهين جي ڄمار ۾، شڪارپور ۾ وفات ڪئي.

مولوي ماستر لطف علي "مسڪين"

ماسٽر لطف علي "مسڪين"، حاجي خان محمد ڪولاچيءَ جو وڏو پٽ هو. سندس جنم سومر جي رات، تاريخ ۱ جولائي ۱۸۸۹ع، مطابق سنه ۱۳۰۷ھ، ڳوٺ "بهشتي ڪامل" تعلقي گهوٽڪي ۾ ٿيو. مولوي بهاؤالدين "بهاڻي" سندس ٽوله ٿيل جو سال هيلين قطعي ۾ منظور ڪيو آهي:

سال توليد ليڪ لطف علي،
باتو گويدڪ هست ليڪ چلي:
يڪ هزار و سه صد گذشت و هفت،
ڪ چون غور در جهان طلوع گرفت؛
اي "بهاڻي" چنانڪ مي دانسي،
بارخ مشل مهر سوراني.

"مسڪين" جو فجرة نسب، هيلينءَ طرح بلوچن جي خاندان سان ملي ٿو: ماستر لطف علي، بن حاجي خان محمد، بن لطف علي، بن غلام علي، بن سولهارد، بن بڪرخان ڪولاچي، -جو ڪلهوڙن جي صاحبيءَ ۾، پنهنجي ڪٽنب ۽ پالڻ سميت، سري کان لڏي، ميرپور ماٿيلي شهر جي اتر طرف ٽن ميلن جي مفاصلي تي ڪوهارن جي هڪڙي ننڍڙي ڳوٺ ۾ اچي سڪونت پذير ٿيو هو. اهو بڪرخان، دوداڻي بلوچن جي خاندان جو هڪ فرد هو، جي شهنشاهه اڪبر جي زماني ۾ بلوچستان کان لڏي سريءَ ۾ اچي ويٺا هئا، ۽ سلطان محمود بڪريءَ جي زماني ۾ سنڌ ۾ پڻ بلوچن سان گڏ وارد ٿيا هئا.

ننڍڙو لطف علي اڃا ڇهن ورهين جو ئي مس ٿيو ته پنس قرآن مجيد پڙهڻ ۽ پارسي سکڻ لاءِ ڪيس "بهشتيءَ" ۾ مولوي سيد ڪرم الله شاهه وٽ وهايو، جو هڪ وقت جو وڏو عالم ۽ اهل الله هو. ننڍڙي لطف عليءَ جي پڙهائي اتي ڪهڙو وقت ڪالهه هلي، ڇاڪاڻ ته سندس والد بزرگوار زماني جي گردش سبب اهو ڳوٺ پڙهي پنهنجي جدي وطن، ڳوٺ ڪولاچن، ۾ لڏي اچي ويٺو. هن پنهنجي پٽ کي سال ۱۹۰۳ع ۾ وري ميرپور ماٿيلي جي سنڌي اسڪول ۾ داخل ڪرايو، ۽ سندس رهڻ جو بندوبست مائي دادلي سمجھائيءَ وٽ ڪري ڏنو، ڇوڪري

کي علم پرائن جو ڏاڍو شوق هو، جنهن ٿوري ئي عرصي اندر سنڌي ۾ ڇڱو اڀياس ڪري ورتو. من ۱۹۰۷ع ۾ سنڌي فائينل امتحان پاس ڪري، ميرپور جي اسڪول ۾ نائب ماستريءَ جي عهدي تي مقرر ٿيو. انهيءَ کان پوءِ، يڪي بعد ڊيڪري، جدا جدا اسڪولن ۾ هيڊ ماستر ٿي رهيو. اسلام لغاري ۽ پير پڄڻ شجراھ جي اسڪولن ۾ گهڻو وقت گذاريائين. لنڊن کان ئي کيس علم پڙهڻ ۽ ٻين کي پڙهائڻ جو ڏاڍو شوق هوندو هو. نوڪريءَ مان ڪنهن به وقت ڪا فرصت ملندي هيس، ته ڪتاب کولي ويهي پڙهندو هو. آچر جي ڏينهن ته خاص ڪري، ڪنهن جا ڪوھ پنڌ ڪري، استادن کان پارسي ۽ عربي ڪتابن جا سبق وٺي ايندو هو. انهيءَ دستور، سنڌي، اردو، پارسي ۽ عربي علمن ۾ ڇڱي حاصلات ڪيائين. ”شاھ جو رسالو“ گهڻي قدر ياد هوندو هوس. هڪڙي دفعي جو ذڪر آهي ته ٽائين صاحب، جو سکر سمع جو ڪليڪٽر هو، تنهن کي سنڌي امتحان ڏيڻ لاءِ شاھ صاحب جي رسالي پڙهڻ ۽ سمجھڻ جو ضرور ٿيو؛ مگر هن کي رسالي ۾ گهڻيون ئي مشڪلاتون درپيش آيون، جن کي ڪوبه عالم حل ڪري نٿي سگهيو؛ ماستر صاحب اهي سڀ دقيقا ڪيس هڪدم سمجھائي ۽ دهن نشين ڪرائي ڇڏيا. انهيءَ کان پوءِ، ٽائين صاحب کي جڏهن به ڪا ضرورت پوندي هئي ته وٽس حاضر ٿي ضروري هدايتون وٺي ويندو هو. صاحب موصوف، ماستر صاحب جي وڃ عمر ۽ ذهن جي هر هنڌ تعريف ڪندو هو. کيس زمين ڪرڻ لاءِ ڪيترا دنيا آڇون ڪيائين، مگر هن مرد خدا کي زمين جي ڪهڙي ضرورت هئي؟ پارسي ٻوليءَ ۾ ته وري اهڙو بهار هو جو ڪهڙي ڳالھ ڪجي! علم عروض ۾ کيس استاد چئجي، نه به ٿئي. سندس استاد، سوڙهي بهالدين ”بهائي“، انهن علمن ۾ کيس داد ڏيندو هو. حديث شريف ۽ قرآن ڪريم جي پڙهڻ، سمجھڻ ۽ انهن تي عمل ڪرڻ جو ڏاڍو شوق رکندو هو. نوڪريءَ مان رٽائر ٿيڻ بعد به پنهنجي علمي شغل کي اهڙو زنده رکيائين، جو سال جو گهڻو حصو علم پڙهڻ خاطر مولوي محمد ابراهيم ڳڙهي پاسني، مولوي قمرالدين شھداد ڪوٽي ۽ مولوي عبدالقيوم حيدرآباديءَ وٽ وڃي رهندو ۽ سبق سکندو هو. علم جو شوق پنهنجي مرڻ گهڙيءَ تائين انهيءَ دستور ڦٽو رکيائين. بيمار ٿيڻ واري ڏينهن به پڙهڻ لاءِ حيدرآباد وڃڻ لاءِ تيار هو، پر قدرت کيس روڪي وڌو.

زمالي جي ڌرتي لپيءَ ۾ صاف رهندو هو. هڪ جو چوٽ ۽ خيرات جو ڪوڏو هوندو هو. سخاوت ڪوٺا هن جي سرشت ۾ ٻيل هئي؛ جيڪي به پنهنجي عمر ۾ ڪم ٻائين، سو سڀ پنهنجي محتاج ماڻهن کي في سبيل الله ڪارائي ڇڏيائين.

ڪتابن جي ڳڻ ڪرڻ جو ڏاڍو شوق هوندو هوس، ۽ ٿوري ئي عرصي ۾ هڪ شاندار ڪتب خانو ٺاهي وڌائين، جو اڄ به سندس پسماندن جو ماحول ناز خزانو آهي. ان فقط ڪتابن ڳڻ ڪرڻ ۽ پڙهڻ جو شوق هوس، پر ان سان گڏ پاڻ به ڇڱو مصنف ۽ شاعر هو. شعر ۾ ”مسڪين“ سندس تخلص هو. سندس شعر گهڻو ڪري پارسيءَ ۾ آهي. لمولي طور سندس

هڪڙو محزل هن هيٺ ڏجي ٿو، جو تاريخ ۶ نومبر ۱۹۳۸ع تي، شڪارپور شهر ۾، ڪنهن ماهر و ڪڇ-اڀرو، جو ان وقت بيماريءَ جي بستري تي ڪاٺس منهن لڪائي رهيو هو، تنهن جي پرخيءَ کان بيزار ٿي لکيو هئائين:

هست محبوبيت، دلبر را چند روز،
 روی رخسالت منور چند روز،
 عاقبت خوابي پذيرد دان زوال،
 رولق چشمان انور چند روز،
 جمله سالر فاني، الا وجهه،
 صبر كن ز العال امر چند روز،
 مشق معشوقان فاني را گداور،
 ياد كن مولاي اكبر چند روز،
 همور "مسكين" رفت در عشق بهان،
 ذكر مولاست بهتر چند روز.

"مسكين" جي پارسي تصنيف مان "عروض گلستان" هڪ قابل ديد ڪتاب آهي. سنڌيءَ جا به ٻه ٽي ڪتاب لکيا اٿس، جي اڃا تائين ڇاپي هيٺ نه اچي سگهيا آهن.

مذهبي لحاظ سان هو وڏو ديندار ۽ صاحب تقويٰ هو. زماني جي ماڻهن کان دور رهڻ پسند ڪندو هو. خدا واسطي دعوتون ڪرائڻ به قبول نه ڪندو هو. جيڪڏهن ڪوبه ماڻهو نڪاح پڙهڻ يا ٻيءَ حالت ۾ خيرات ڏيندو هوس، ته اها به نه وٺندو هو، ۽ چونڊو هو ته "مستحق ماڻهن کي خيرات وڃي ڏيو، ڇاڪاڻ ته مان خيرات جو حقدار نه آهيان". راڻي ڪامورن جي مالي ٽيڪي ڪرائڻ نه ڇڏيو، پر انهن جي گهر جو پاڻي به نه پيئندو هو. اهڙيءَ طرح، پنهنجي سڳي سوٽ حاجي خير محمد جي گهر جو پاڻي پيڻ به ڇڏي ڏنائين. نماز جو ته پنهنجي والد بزرگوار وانگر ڏاڍو شوقين هو. هڪ نماز پڙهي پوري ڪندو هو، ته ٻيءَ لاءِ تيار ڪندو هو. اهڙيءَ طرح، پنهنجي سڳيءَ عمر ۾ نمازون قائم ڪندو رهيو، ۽ ڪا هڪ نماز به ڏانئس نه ڪئي. سندس خصلتن مان هيءَ ڳالهه قابل تعريف آهي ته هو پنهنجي سڳيءَ ڄمار ۾ پيٽ الله شريف تي ٻئي ڌيئي نه وٺيو. حواجر حسن جان سرهنديءَ جو خاص سر به هو، ۽ هميشه ان جي هدايتن موجب هلندو هو.

سندس هلڻي چلڻي، اٿڻي ويهڻي اهڙي سادي هئي، جو سرڪاري نوڪريءَ هوندي به ڪاڏيءَ جي ڪپڙن ڏاڻ سواءِ ٻيو اٽو نه پائيندو هو. طبیب ۾ حلیم، ڏاڍو نهلو، ڪل-مک وٺو ملڻو ۽ نهايت خوشمزاج هوندو هو. سندس سوشلزميءَ جو اندازو سندس هيٺين ڏوهڙي مان پڻ لڳائي سگهجي ٿو.

”خديو“ غس خراب ٿيو ڪمپيو ڪيڏو،
 ڏنگو ڏاڍو ڏيهه جو، حرڪتي هڪڙو،
 وڏو ڪچر ڪيچ جو، اڙپنگ اڙانگو،
 پاڙي پڙو، پها، ڪاهيءَ جو ڪڍو،
 مڙس قدآور قد جو، مثل اڪ-مڪڙو،
 ”ڪل قصير“ فتنه، رسول رب جي چيو،
 پر پڙهن ۾ تڪڙو، تيلان سونهن ڪول ۾!

ماسٽر صاحب پاڻ مرزا قليچ بيگ کي خط پٽ لکندو هو، ۽ کانئس هدايتون وغيره وٺندو هو. ملان ميهڙ ۽ حاجي محمد عظيم ميرپورين سان خاص رستو هوس. فقيرن، درويشن، عالمن ۽ ٻين چڱن ماڻهن سان ملڻ ۽ انهن جي صحبت ۾ رهڻ پسند ڪندو هو. پاڻ به ڪابل هو، ۽ صاحب ڪرامت جو هو. سندس ڪرامتن مان هيڪڙو ذڪر ڪيل ڪرامت پوئين ۾ پوئين آهي. تاريخ ۱۰ مارچ ۱۹۴۳ع جي، سندس ماروت مرحوم ملان جعفر جي قضيي ٿيڻ سبب، قبرستان تي وڃڻ ٿيس. سڀني ماڻهو فوتيءَ جي دفن ڪرڻ جي خيال ۾ مڃو هئا، پر هن کي هڪ اونوئي اور هو: ”هجو قبرستان گهمي رهيو هو، ۽ آخر گهمندي گهمندي هڪڙي هٿ اچي پيلو ۽ ڪاٺي ڪٽي، ڌرتيءَ تي انهيءَ هٿ ليڪو ڪڍي، پنهنجي عزيزن کي سڏي چوڻ لڳو ته ”اڄ کان وٺي پنجن ڏينهن اسان جي منزل هت ٿيندي، انهيءَ ڪري اوهان کي استدعا آهي ته مون کي هيءَ جاءِ ڏجو.“ سندس عزيزن کي اها ڳالهه ڏرا ناحوشگوار گذري، ۽ چوڻ لڳا ”ته شل الله تعاليٰ اوهان کي وڏي حياتي بخشيندو. اوهين ائين ڇوڻا ڇڻو!“ جواب ڏنائين ته ”مرڻ کان ميهڙو ر آهي!“ انهيءَ ڏينهن شام جو ئي مرحوم ماسٽر صاحب بيمار ٿي پيو، ۽ سومر رات، اڌ رات کان پوءِ، تاريخ ۱۵ مارچ ۱۹۴۳ع جي، ۴۵ ورهين جي عمر ۾، جان بحق تسليم ڪيائين. سندس انتقال پرملال تي سون هيٺيون مرثيو لکيو:

دور دليا مان ڪيو جنهن دم وصال،
 ”شهر-آرا جو ٿيو آفتال“
 سڀ جي دل تي ٿي وٺو ابر، ملال؛
 قضيو ٿيو آهي، برابر پرملال؛
 ٿي روائي سڀ کي ان جي ليڪ چال؛
 نام زد ”عالم“ ٿي روي ٿو زلال.

”لطف علي“ صاحبِ علم و ڪمال،
 خلق جي هٿي وات ۾ وائي اها،
 شهر جو بادل جايجا ويو چانچي،
 سال تيرهن سو ۽ ٽيهڪ ۾ اهو،
 آب اڪڙين مان وهالن ٿا سي،
 خلق خالق جي اها حالت ڏسي،

حافظ محمد عبداللہ "بسمل"

علامہ حافظ محمد يوسف جو ٽيون نمبر فرزند، حافظ محمد عبداللہ "بسمل"، ۱۳۰۶ھ ۾ موجوده نڪوڙ ۾ تولد ٿيو. تعليم ۽ تربيت وٽن لاءِ پنهنجي والد جو مڪتب ڪافي هوس. سنڌي، پارسي ۽ فقه سان گڏ قرآن ڪريم به ياد ڪيائين. اتان فارغ ٿيڻ بعد، علامہ اسدالله شاہ وٽ عربي پڙهڻ لاءِ ويٺو، مگر جلد ئي پنهنجي والد جي وفات ڪري، تعليم ڇڏي، گهر ۾ ڪم ڪار ۾ هالا سان ٻانهن-ٻيلي ٿيو هيس.

حافظ محمد هارون کان پوءِ، پارسيءَ ۾ ماهر حافظ عبداللہ ٿي هو. نڪڙ جي عالمن جي آخري نشاني به حافظ صاحب ٿي هو. سندس زندگيءَ جو وڏو عرصو درس ۽ تدريس ۾ گذريو، پر جيئن ته نڪوڙ ۾ ڪا اهڙي آمدني نه هيس، انهيءَ ڪري ۱۹۳۵ع ڌاري حيدرآباد ۾ سڪونت اختيار ڪيائين، ۽ ذريعي معاش لاءِ مختلف شعبن ۾ ڪم ڪندو رهيو. هن خاندان جي افراد کي خدا تعاليٰ علم جي دولت سان ته سرفراز ڪيو، باقي مال ۽ زرڪاڻ بلڪل محروم رهيا. سڌن ذريعي آمدني فقط "علم" هو، جنهن مان کين ايڏو اهراسو نه ٿيندو هو، جو اڳوتدري زندگي گذاري سگهن.

ڪجهه عرصو، حيدرآباد ڇڏي، وري نڪوڙ ۾ آيو، جتي آغا حسين جان، حضرت صاحب جي درگاه (مقبره شريف) واري مڪتب ۾ کيس معلم ڪري رکيو، جتي آڻا به سائس گڏ روزانو پنڌ ڪري درگاه تي ويندو هوس؛ وري شام جو موٽي ڳوٺ ايندا هئون. مگر، اتي به حافظ صاحب جي آزاد طبيعت کي چين نه آيو، انهيءَ ملازمت کي ڇڏي ڏنائين. پاڪستان کان ڪجهه عرصو اڳ، منشي عبدالشڪور جي زيرنگرائي، حيدرآباد مان روزانہ "هلال پاڪستان" شايع ٿيڻ (ڳچي) ته انهيءَ اخبار ۾ حافظ صاحب کي "شاعر خاص" ڪري رکيو ويو. "هلال پاڪستان" ۾ روزانو حافظ صاحب جو ٻي ٻيا ڪلام شايع ٿيندو هو. انهن شعرن ۾، حافظ صاحب فرزندن توحيد جي مشر شيراري کي پڪڙا ڪرڻ جي بي انتها ڪوشش ڪئي آهي. گهڻن محور جواب سڏين ۾، حافظ صاحب جي ٻُرائن شعرن جي ڪري، آزادي ۽ پڪجهتيءَ جا جذبا بيدار ٿيا.

حافظ صاحب ٻچاڙيءَ جا ڏينهن ڪنڊ ڪنڊ ۾ گذاريا. بيمارين جي هڪجهڙي هوڙان حملن کيس نحيف ۽ لاغر بنائي ڇڏيو. اهڙي رقم نه هيس ڪن جو توت علاج ڪرائي سگهي، نه

ٽي اسان جي سڳوري گورنمينٽ سندس علاج معالجي ڏانهن ڪو توجهه ڏنو. کيس خود به پنهنجي بچڻ جو آبرو گهٽ هو. هڪڙي غزل به انهيءَ حقيقت ڏانهن اشارو ڪيو اٿس، جنهن ۾ پنهنجي بيماري، معلمي ۽ سدين جي بيقدريءَ جو نقشو نمايان نظر اچي ٿو۔
هڪ ٿڌي پيري، ٻيو وري مرضن ڪيو آهي هجور،
هاڻي ڏسجي ڪيئن ٿو ”بسم“ ناستوان زنده رهي!

اسوس، صد افسوس، حافظ صاحب، ۲۰ آڪٽوبر ۱۹۵۰ع تي پنهنجي عمر جون اٺڪل ۶۶ خزاں-آسپر بهارون ڪاٽي، هن جهان فانيءَ مان هميشه لاءِ منهن موڙي ويو! کيس ڪو نرينو اولاد ڪونهي. هن خاندان جو حافظ صاحب آخري شاعر هو. سندس پائيندگي حافظ الهڏنو، زماني جي مجبورين ڪري، شاعريءَ کان بلڪل نا آشنا آهي. هاڻ ائين ڪٿي چئجي ته هن قديمي خاندان جي شاعريءَ جو سلسلو حال في الحال ته منقطع ٿي ويو.
حافظ صاحب جي شاعريءَ جي ابتدا اٽڪل ٻارهن ٻارنهن سالن جي عمر ۾ ٿي، سندس سٺاڻ پهرين سندس والد حافظ يوسف هو. هي اهو زمانو هو، حڏهين ٽڪڙ جي شاعريءَ جو ستارو ۽ بام عروج تي پهتل هو. ٽڪڙ جي هر ذيقهم عقلمند انسان کي شعر چوڻ بلڪل سٺو ٿي لڳو. شاعرن جي صحبت مان حافظ صاحب چڱو فيص ٻارو، ۽ شاعريءَ جي ميدان ۾ اسپر خيال کي خوب ڪڏا پائين. ان وقت ٽڪڙ مان نڪرندڙ رسالن ”بهار اخلاق“ ۽ ”الاصلاح“ ۾ سندس ڪلام شايع ٿيندو هو. انهيءَ دور جي ختم ٿيڻ کان پوءِ، حافظ صاحب جي ڪلام کي ڇا به وڌيڪ وسعت ملي. سنڌ جي عموماً هر اخبار ۾ سندس ڪلام شايع ٿيندو هو. ڪيتريون اخبارون سندس نالي جي اڳيان ”استاد الشعراء“ لکنديون هيون.

حافظ صاحب جو ڪلام نهايت پختو، سهڻن لفظن، بلند خيالن، چست بندشن ۽ معاون وغيره مان سينگاريل آهي. پنهنجي اوائلي ڪلام کان وٺي وچئين دور تائين، صاف سڌي تجنيس حرفي وغيره چڱي ڪم آڻندي اٿس؛ غزل به انهيءَ دور ۾ ڇڏي ڇڏي، پوءِ خال خط جي ترخسي کي ڇڏي، پنهنجي قوم کي بيدار ڪرڻ خاطر نظم لکيا اٿس:

خال خط جو مشغلو ”بسم“ جوانيءَ ساڻ هو،

بند پيريءَ ۾ اها پنهنجي سهنداني ڪيسر.

حافظ صاحب جو اوائلي ڪلام، اڪثر صاف سڌي ۽ تجنيس حرفيءَ مان سينگاريل آهي۔
جيئن هڪڙي غزل ۾ چوي ٿو:

اڪين کي اوهان جي ابر ٿي اداس، ٻرس، ٻرب وارن جي لاهيو پاس.

محبت ۾ ماساڻن من تي مستو، اٿر عشق ۾ ائين، وجهل ۽ وياس.

نه هن تيغ ابرو جي بهر خدا، ڪئن ئي ڪريو ايڪ ڪامل قياس!

باڪمال شاعر، هميشه پنهنجي ٻوليءَ جي روزمره استعمال ٿيندڙ معاونن سان پنهنجو ڪلام

پُر ڪندو آهي:

ورن جي ڪا والي وري وار تون،

نه ڪر مون کي لامل تون هنر نراس.

(هتي حافظ صاحب "والی وارث" جو مشهور محاورو ڪم آندو آهي.)

حافظ صاحب پنهنجي ڪلام ۾ هر ڀيرو دقيق ۽ ثقیل لفظ نٿو ٺٺي، جيئن ٻڌندڙ جي سامع تي ٻار ٿي پوي؛ مگر ڪوشش ڪري سٺس لفظ استعمال ڪري ٿو، جن جي ڪري ڪلام ۾ چڱي قدر روايتي پيدا ٿئي ٿي:

ناھ باغ و بهار جي خواهش،   صرف هڪ گلزار جي خواهش.

تيغ ابرو کڻي ٿي بهار چيو،   عاشق جان نثار جي خواهش.

راڻو دلبر ۾ مثل خاک آهيان،   ٿي وري من-قرار جي خواهش.

حافظ صاحب جي ڪلام ۾ تشبيها ۽ تلميحات به گهڻيون ملن ٿيون:

حوصلو تنهنجو نه اڃي ديهه گربان نڪتو،

آب اکين مان ٿي هڪ نوح جو طوفان نڪتو.

(هتي طوفان لوح کي تلميحاً ڪم آندو ويو آهي، ۽ پنهنجي اکين جي لڙڪن کي

نوح جي طوفان مان پيشو ويو آهي.)

شاعر ڪنهن معمولي ڳالهه کي اهڙي طريقي سان ادا ڪندو آهي، جو عام ماڻهو نه ڪري سگهي؛ ۽ پوءِ الهيءَ جي ادالگيءَ ۾ هن خيال جو گهوڙو زمين ۽ آسمان جو اک-چنب ۾ سڙ ڪريو اچي. حافظ صاحب جي تعجب جي بلند پروازي ملاحظه ڪريو:

هائي ڏسنداون وري ذوق جگر سوزيءَ جو،

زخم جي واسطي اڄ شور لڪڪڙان لڪتو.

آخرين دم ۾ ڪيم عشق جي حالت معلوم،

جان وڃي، دم ويو، پر دل جو نه ارمان نڪتو.

اڀروي يار تي ڪيم حيف ڪمن قبل،

طاف مهربان جو هو دشمن ايمان لڪتو.

معامله بندي هر عالِم شاعر جو پهريون فرض آهي. هو جنهن ڳالهه کي چوي ٿو،

الهيءَ جي تلازمي لاءِ هن تي به اهڙي شي اٿئي آهي. "بسل" جو هيٺيون غزل

ملاحظه ڪريو: نلوار جو مضمون آندو اٿس، نه الهءَ لاءِ عاشق جو قنهن، يا جنگ و جدل

جو آڻ، يا يار جي لڙڪهه جو دڪار ڪرڻ وغيره. هن نلوار جو مضمون ٻڌائي سگهندو.

يار کڻي زيب ڪم اڄ وري نلوار نئين،   حسن ۽ عشق ڪندا پاڻ ۾ پيڪار نئين.

حسن پنهنجي نه وري آه کڻي يارار نئين،   شوق شاهد ٿو هلي ناز سان رفتار نئين.

شورش عشق ترقي ڪي دگرهار نئين،   حسن نئون، ناز نئون، شوخي گفتار نئين!

يار آغوش ۾ اڃ پٽ نه آيا مڃڻ ۾ بهي ده لب بيهڻا ٿين!
 باده نوشيءَ جي ئي آئو ۾ ڇاري آيا، شمع جي آڻ ۾ جتي گهاري ڪا اٿي، تنهن
 حافظ صاحب پنهنجي ڪلام ۾ منظر ڇڏيو آهي ته ڇري.

آئي نسيم رحمت فضل خدا مندي،
 مريز لطف سان ته وري لال زار ٿيو،
 مڪوئين جي منهن جو باد صبا بند ٿيو،
 باغ جهان جو صحن ڦري مشڪبار ٿيو،
 ڪيڏا ڪرم ڪرم ڪيا ڀال پشمار،
 بارش ۾ ابر رحمت پرورگار ٿيو،
 نوڪس جي ناز مان نه ڪهي ڪنهن ڏي چهر ٿي،
 هي ڪيف من جي کان گهڻو پر غمار ٿيو،
 منبل سنواري سيند لطافت سان ٿو لڏي،
 چا شان دلبريءَ سان ٿوي آشکار ٿيو.

حافظ صاحب نظم ۽ غزلن کان سواءِ ٽي مثنويون - ”مثنوي محمدي“ جنهن ۾ رسول ڪريم
 جي اسوه حسنه آهي، ٻي ”مثنوي حسني پنهنون“ ۽ ٽي ”مثنوي دودو چنيسر“ - لکيون.
 ”مثنوي محمدي“ سندس وفات کان پوءِ محترم ذبيلاڻي صاحب جي ڪوشش سان شايع ٿي
 چڪي آهي، ۽ گورنمينٽ جي ادبي بورڊ ڪورمفرائي ڪري حافظ صاحب جي ٻنهي ٻائڻن کي
 ٻه سو روپيا انعام ڏنو، ٻي مثنوي ”حسني پنهنون“ قلمي حالت ۾ موجود آهي، تنهن
 ”دودو چنيسر“ ٻڌڻ ۾ ٿو اچي ته ڪو حريف وٽائين ڪنهن رمز سان ٽڪرائي ويو.

افسوس آهي ته اهڙي اعليٰ شاعر جي حيثيت مطابق سندس شعر ۾ ڪيترائي
 مجموعا ملڻ گهربا هئا، هي سڀ حوادث زمانه جي مجبورين ڪري اڄ ڪن ٻين بواهن
 شاعرن جي نالن سان دنيا جي سامهون اچي رهيا آهن! جيستجو بعد جو ڪجهه وقت ٿو آهي
 سو به ڪافي آهي، سندس هڪ غزل جو ديوان محمد خان ”غني“ صاحب کي هڪ مؤرخ
 آهي، جو اميد آهي ته جلد شايع ٿي پوندو.

انتخاب

آيو نه ڪڏهن حرف شڪايت جو دهن ۾،
 ڪير آهي ڇڏي پنهنجو ويو عڪس کان ۾،
 رک پنهنجي شهيدن تي قدم، بچ ٻيالي،
 صياد منڊيو دام نه ڪڍي ٿو چني لڏل،
 اي دشت عذر، ڏسج اڏائي نه سنڌه حاڪم،
 مڪو جي اندر مان، نه ويو گهٽجي گهٽن ۾،
 هنگامو مٿس ٿو ٿو سرڪاڻ چمن ۾،
 ڏسجان، ٻه من جاڻ اچي موٽي مٿن ۾،
 بدسل لاءِ بهار آئي، ٿي افتاد چمن ۾،
 وحشي ڪو اچي اڄ ٿو وڃو ڇاڪ ڪن ۾.

موت تي ٿو وڃي موت، رسي گر لو سنگر،
 بهلو ۾ جي ويٺو ته ٺهي درد ٿي ويٺو،
 غم مون کي ته ڪجهه ٺاهي، مگر گهر ٿو ٿاڻين،
 مقل ۾ بهار آهي، ذرا هل ته ٿئي مير،
 انجان ٿي لاشي ٿي وئي غير کي آيو،
 هو دست ڇڻائي کي ڇڏين يار ٿو رکندي،
 هن اهڙيءَ ادا سان ڇڪيو پاڻ ڏي مون کي،
 معلوم نه ٿيو عرض تمنا ٿي چيئن چا،
 ڪنهن شوخ جي اکين کان هي ساڻار مٽو آهي،
 نادر جي سندس نظر، نه هر شعر ٿو شعرين،
 ديوانو ڪٿان آيو ڪرڻ مع خراشي؟

عالم به ٿي، امام ٿي، آفاق گير ٿي

مقا جي طرح ويهه نه لکي گوهر گير ٿي،
 يا سر وڌائي لائق تاج و سرور ٿي،
 ماضي جي آهي شان تي گر توکي انصار،
 هو ڀرتو جو واديءَ بترپ مان چمڪيو،
 بطحا جي پيشوا جو مليو آهي ڪاروان،
 سڄيهر نه آهن مسلم، پر تههجو ڪم ڪمال،
 ليلاف جي آهي ٿي اها قبر مان صدا،
 جوهر قلر جو، قبح جو ڏيکار آب تاب،
 سند سنوار پنهنجي علوم، تدبير جي،
 چڙو جهلندو تاب نه هن ڀرتوي سندو،
 سڄي اڃا نه قوت ايمان جي تو آهي،
 تقدير کي وٺي، قلر تون به ٿو رکين،
 اڳيون نه جوش "بسم" تنهنجي سخن ۾ آهي،

عالم به ٿي، امام ٿي، آفاق گير ٿي

نڪري اڏلر صورت شاهين مسيو ٿي،
 پاڻ ڏيئي تخت و تاج کسي، آرام گير ٿي،
 غافل سنواري حال کي تون بينظير ٿي،
 مگر تنهن سان اقتباس ۾ روشن-ضمير ٿي،
 وڌي نقش پيا انهيءَ جو اٿي راءِ گير ٿي،
 نادان پنهنجي حال تي حسرت پذير ٿي،
 اي ناخدا نه ڪاهل، عاجز، اسير ٿي،
 "عالم به ٿي، امام ٿي، آفاق گير ٿي"،
 "رازي" به ٿي، "ڪمال" ٿي، "ابن جرير" ٿي،
 اسلام جي لون نور جو مهر منير ٿي،
 مظلوم، روزگار ۾ ڀرن جو ڀير ٿي،
 قسمت جي سرنوشت جو خود ٿي دير ٿي،
 خاموش هن چوڻ کان اي شاعر شهر ٿي،

سلسل جي آزاديءَ تي

شراب ارغوانيءَ جو ڀري ڏي جام، اي ساقي،
 بيارج ڀرت مان اهڙو مڙ ڪلفام، اي ساقي،
 سداسي شل وهي آباد ساقي تنهنجو ميخانو،
 اچي مصور ڪر هڪ جام، سي مان دل جو ويرانو،

خزان و شبي، بهار آني، چمن ٿو گلشنان آهي،
 حوشيءَ کان دهن، غنچ، اڃ ٿيو حنده رنان آهي،
 ترنم تهيت جو بيهان ڪيو بررهان آهي:
 بهنائون قابلِ نظاره اڃ اجلالِ گلشن جو،
 نه اهو ڪنهن ڏٺو هرگز ڪڏهن اقبالِ گلشن جو،
 شيرِ غم وٺي واهي، نيٺ ٿيو رنگِ سحر پيدا،
 نمودرِ صبح صادق ۾ ٿيو خورشيدِ طفر پيدا،
 ڏسو باغِ وطن ۾ ٿيو صداقت جو نعر پيدا،
 نهالِ آرزويِ قوم ۾ ٿيو بارش پيدا:
 عملدارانِ آزادي کي نصرت جي لدا آئي،
 ”جدا ڪيڏن سنڌ بمبئي کان“ اها دلڪش صدا آئي!
 جدا ڪيڏن سنڌ کي صوبو ڪري اڃ ڌار بمبئي کان،
 وٺي هٿ ۾ حڪومت کي، ٿي خود مختار بمبئي کان،
 عزيزانِ وطن آباد ٿيا سرڪارِ بمبئي کان،
 نه رهندو ملڪ کي خطرو، لڳو آزار بمبئي کان:
 پلايو تيار، برقيءَ ملڪ کي فرمانِ آزادي،
 مسرت سان ٻڙهيو هر ڪنهن اهو عنوانِ آزادي،
 درِ آزادي کولي ڏنائون سنڌ وارن کي،
 ڪيائون دلدهيءَ سان شاد سڀني بيقاران کي،
 مسرت جو مليو پيغام اڃ اسيدوارن کي،
 ڏنائون مَرهر جان بخش قومي دنگران کي،
 زمانيو نصرت و ادبار جو انجام ٿي آيو،
 مسرِ اقبال چمڪي اڃ وطن جي پام تي آيو!
 نويدِ زندگي مضمحل هو ان پيغامِ شاهي ۾،
 دمِ عيشي ڏٺو هر ڪنهن انهيءَ اڪرامِ شاهي ۾،
 رهواسون مستطردت کان جنهن انعامِ شاهي ۾،
 مليو آخر اهو اڃ آه هن اعلامِ شاهي ۾:
 ورقِ گردان وري تاريخ ٿي سنڌي تمدن جي،
 بهارِ افزايِ دنيا، هير ٿي پنهنجي ئي گلشن جي!
 نظر ۾ پهچي ساڳيو اڳيون اقبالِ سنڌين جو،
 خدا ڪهريو نه ٿيو و جلد بهتر حال سنڌين جو،
 فلڪ تي بدر ٿيندو ڪو ڪبِ اجلالِ سنڌين جو،
 فرين ڪامراني ٿيندو مه وصالِ سنڌين جو:
 زمانيو ٿيندو حيرت ۾ ڏسي سنڌي جلالت کي،
 سِڪهو ڳائيندي دنيا هن اسان جي عز و عظمت کي!
 نظر اڳيان اسان جي مظهرِ علم و فضيلت آهي،
 اها اررانيءَ دواس، اها صنعت ۽ حرمت آهي،
 ڪشائش جو وسيلو هٿ ۾ دنيا جي تجارت آهي،
 ڏسون ٿا هاڻ قصي ۾ سچو سامان راحت آهي:
 نه بيڪاريءَ کان تالان ٿين افرادِ وطن هرگز،
 نڪو افلاس کان ڏسجي ڪٿي رنج و سمن هرگز!
 نشانِ عظمتِ قومي ڏسون پيا پنهنجي صحرا ۾،
 درميءَ جو نظارو ٿو ڦري هن چتر پيا ۾،
 ڏسون پيا موجِ گوهر ريز پيدا آه دريا ۾،
 عجائبِ دلچسپ آه هن جي رويِ زمين ۾:
 صلاي عام، يارو، آه ٿيو آباد ميهانو،
 ڀري پيو هٿن ۾ آه ساقي صاف پيمانو!

اٿو، هل وطن! ٿي هاڻ بڪدل بڪزبان بنجي، وڏو اڳتي زماني ۾ دليل ڪاروان بنجي،
 ڪريو ميدان کي سرفاتح همت-لشان بنجي، رسو هڪدم بلنديءَ تي مثال آسمان بنجي؛
 اڃا اهنجي اڳيان هڪ ڪشڪش جو امتحان آهي،
 اوهان جي تاڪ ۾ دشمن اڃا تائين نهان آهي!
 ڇڏيو، اهل وطن اسپ باهمي بغض و عداوت کي، ملي تازو ڪريو هڪوار پيمان محبت کي،
 ڏسو ٿا خال جنگيءَ مان وڃي پهتا مذلت کي، کڻي ويٺا مٿي تي دائمي بار مصيبت کي؛
 نه ايندو ڪم اوهان کي ڪو ٻيو هن هڪلائيءَ ۾،
 رهو بڪشت ٿي لڳهه هن قومي لڙائيءَ ۾!
 الله العالمين! ٿين سر اسان کي ڪامگاري ڏي، متيد تياسون ذلت ۾، الهيءَ کان رستگاري ڏي،
 اسان جي باغ اجل پل کي وري جوش بهاري ڏي، ٿئي سرسبز ساري سنڌ اهڙي آبهاري ڏي؛
 اجابت جو کلي در عاجزن جي التجائن تي،
 آئي، اي جوش رحمت، هاڻ ”بسمل“ جي مدائن تي!

مرحوم سيد احمد شاه "خاڪي"

مرحوم سيد احمد شاه "خاڪي"، ولد سيد طالب شاه، لڪياري، ڳوٺ آبل جي وٿي، لڳ لنواري، تعلقو بدین، ضلعو حیدرآباد، سنڌ - جو ويٺل هو. سندن جنم جي تاريخ جي پوري خبر پئجي نه سگهي آهي؛ البت اندازي موجب پٽالي سگهجي ٿو ته سن ۱۹۰۸ع ڌاري تولد ٿيو هو. آبل جي وٿيءَ ۾، ملان عبدالرحيم ميمڻ جي مدرسي ۾ قرآن شريف جي تعليم وٺڻ شروع ڪئي هئائين. ملان عبدالرحيم ڪجهه وقت بعد درس و تدريس جو ڪم ڇڏي ڏنو؛ پوءِ وري حافظ علي جوڻيجي وٽ قرآن شريف جو ختمو پورو ڪيائين. ذريعه معاش ۽ پيري - سريدي جي سهوليت ڪري، مرحوم جا والدين، آبل جي وٿيءَ مان هجرت ڪري، احمد پريزي جي ڳوٺ ۾ وڃي رهڻ لڳا. اهو ڳوٺ ننڍي شهر تعلقي ٽنڊي باگي کان هڪ ميل اوڀر طرف آهي. ٽنڊي شهر ۾ نور محمد شيخ نالي هڪ نو مسلم عالم ۽ بزرگ شخص مڪتب ۾ پڙهائيندو هو؛ شاه صاحب ان وٽ به ڀارهن مهينا کن پڙهيو. ڪن مجبورين سبب، شاه صاحب حاضنت ڳوٺ احمد پريزي مان وري ساڳئي ڳوٺ آبل جي وٿيءَ ۾ اچي رهڻ لڳا. مرحوم "خاڪي"، پنهنجي تعليم جو سلسلو جاري رکندي، مولوي ڪريمداد ٺٽڙي وٽ پڙهڻ لڳو. مولوي صاحب ڪڇ جو ويٺل هڪ جيد عالم ۽ فارسيءَ جو يگانو هو. مرحوم "خاڪي" هڪ - ٽن ٽائين وٽس فارسي پڙهيو، ۽ پڙهڻ جي زماني کان وٺي ئي شعر چوڻ لڳو. دادو تيريهو ۽ حاضر جواب هوندو هو. ڪوبه خيال اچي ويندو هوس، ته لهه، بهه شعر ٻاهي ويندو هو. هڪ سال بعد، مولوي ڪريمداد به ڇڏي ويو؛ پوءِ مرحوم "خاڪي"، حافظ دسر شيريءَ وٽ چار درجا سنڌي پڙهي پورا ڪيا. مولوي جان محمد "حاني" ٺٽڙي، ساڪر، دوسو محمد، مرحوم "خاڪي" سان گڏ ساڳئي مڪتب ۾ پڙهندو هو. مولوي صاحب جن صاحب علم ۽ باڪمال شاعر آهن.

مرحوم حاجي پير بخش فاروقيءَ جي پٽ عبدالڪريم فاروقيءَ سان به "خاڪيءَ" جي تمام گهڻي دوستي هئي. هڪڙي ڏانهن خط اڪثري شعر ۾ لکندا هئا. مرحوم حاجي پير بخش فاروقي به شاعر هو. قاضي گل محمد "گل" عباسي، (ويٺل ڳوٺ پنهنجو، لڳ لنواري، تعلقو بدین) به هڪ وڏو شاعر هو، ۽ لنواريءَ جي بزرگن وٽ عام مختار هو؛ قاضي عرس جهڙي زبردست شاعر جو شاگرد هو؛ سو مرحوم "خاڪيءَ" جو همعصر ۽ دوست هو.

مولوي حاجي احمد ملاح (ساکن بدین) سان بہ ”خاڪي“ جون ڪچهريون ٿينديون هيون. سڌي چوٿين درجي پاس ڪرڻ بعد، مرحوم ”خاڪي“ جي والد بزرگوار رحلت فرمائي، جنهنڪري ”خاڪي“، پڙهڻ جي ڪم کي خير باد چئي، پنهنجي خانگي ڪمن ۽ زمينداري ۽ ۾ مشغول رهيو. قابل، هوشيار ۽ ايماندار ماڻهو هئڻ ڪري، مرحوم مير محمد خان ٽالپر (ويٺل راجو خانائي: خانائي ميرن جي اولاد مان) کيس گهرائي پنهنجي حاڪمداري ۽ زمينداري ۽ جو ڪم حوالي ڪيو. مرحوم نوڪري ملڻ ڪري پنهنجي آبائي وطن کي ڇڏي، اچي شهر راجي خانائي ۾ دائمي سڪونت اختيار ڪئي، جتي بہ ڪيترن ئي قابل ۽ علم دوست شخصن سان سندس دوستي ٿي۔ جهڙوڪ مرحوم حڪيم مولوي تاج محمد افغان ”مشتاق“ (راجو خانائي)، رئيس لياري خان ”ليار“ نظاماڻي (ويٺل بيٺ برو، نزد راجو خانائي)، رئيس جيئل خان ”جيئل“، چلگري (گهوٽ ڪلن چلگري، لڳ راجو خانائي)، وغيره. مٿين سڀني شخصن سان مرحوم جي شعر و شاعري ٿيندي هئي، مگر مرحوم ”خاڪي“ سڀني کان گوء ڪئي ويندو هو.

”خاڪي“ پنهنجي عمر جو گهڻو حصو مير صاحبين جي ملازمت ۾ گذاريو. آخرڪار مير صاحبين جو پاڻ ۾ سوروئي ملڪيت تان تڪرار ٿي پيو، جنهنڪري مرحوم ”خاڪي“ ملازمت تان استعيفا ڏني. سن ۱۹۴۳ع ۾، غشي ۽ جي ڪري، مرحوم دارالفنا کي ڇڏي دارالبقا ڏي راهي ٿيو۔ انا لله وانا اليه راجعون. سندس جنازي کي فتح محمد شاھ جي مقام، گهوٽ دودي ڪوري ۾ دفن ڪيو ويو، جو گهوٽ راجي خانائي کان اٽڪل ڏيڍ ميل اوڀر طرف، مولچند واھ جي کاٻي ڪپ تي واقع آهي.

مرحوم ”خاڪي“ نهايت نهڻو، هردلعزیز، خوش اخلاق، بڪ-سفن، راستباز، وعدي جو پورو، مستقل مزاج، ايماندار، معنتي ۽ صوم و صلوات جو سختي، سان پابند هوندو هو. من بلوغت کان وٺي آخر تائين تهجد گذار ٿي رهيو. مرحوم پنهنجي شعر جو ذخيرو پاڻ گڏ ڪيو هو. سندس مرضي ڇپائڻ جي هئي، مگر اها پوري نہ ٿي. سندس قلمي پيائ، جيڪو پاڻ لکيو هئائين، ڪم ٿي ويل آهي؛ باقي موجود شعر سندس ڀاءُ سيد غلام حيدر شاھ جي بدین ۽ سندس هڪ ننڍي قلمي بنديءَ تان اتاريو ويو آهي. سندس شعر ۾ نوڙت ۽ انڪساري تمام گهڻي آهي. مرحوم شادي ڪئي هئي، جنهن مان کيس هڪ پٽ ٿيو، جو سندس حياتيءَ ۾ ئي ننڍپڻ ۾ گذاري ويو. مرحوم جا ٻہ ڀائر، هر هڪ سيد غلام حيدر شاھ ۽ سيد وڏل شاھ، زنده آهن، جي پنهنجو خانگي ڪم ۽ زمينداري سنڀالين ٿا.

ڪلام

مستداتا مينهن مارڻ ڏي، ولا اڃ، سي وسون ماريم،
اچن ات عام اوھيرا، ڪڪرڪارا ڪسون ماريم.
سدا سائيه ۾ ماوا سنڀاريان ساڳ سرحالون،
ڪنڀون ڪاٺون ٻڙا ڪٽوا، ڇيڙ چولرا چسون ماريم.

گسن ۾ گرو ٿيون گواون، لار ۽ لنب لائون نت،
 مريو اسرت مڪليون ٿيون، مندوڻ موٽيون ملهاريءَ جون.
 سدا سرها ٿيا سالڪي، ولر تن واندي لڳي وڙڪن،
 پنهورن مال بهرايا، چرن چوڙيون چوهاريءَ جون.
 سنڀارن جون منجهي مان نت، سڄي لارون مليون لڳندي،
 نمائي سازن ٿي، گهوڙيون ساري پندي گهاريءَ جون.
 نه سيد مان سنگهارن ڪو هجي ويهو وجهن واجب،
 جڏهن ”خاڪي“ خداوند ڪيون سڻاپون خلق ساريءَ جون.

وفا وٺي، ويا وعدا، نه ٻارن ۾ رهي ٻاري،
 قضا هيءَ راز ڪهه ڄاڻان، پئي گڏجن ڪنان گهاريءَ
 جتي هو ماڳ محبت جو، اتي دورو عداوت جو،
 ويا اوقات فرحت جا، جدائي ٿي جڏهن جاري.
 مٽيو هي ملڪ محبوبن، ڇڏيو خوش واس وٽڪارن،
 گلن جي بوءِ منجهه ڪلشن، گلستان ۾ نه گلڪاري.
 هميشه دل نه حب مائي، سدا جا ساهه سڀائي،
 رڻن اکيون رتا پائي، سنڀاريو سا سنگت ساري.
 نه بلبل-بات منجهه باغن، تلخ طوطا تنوارون ڪن،
 پچائي ٿي، نه سڏ بهجن، پرين کسي ڪاڻ پوئواري.
 خليلن کي ڏسان ”خاڪي“، ته گهنجي گهوٽ غمناڪي،
 ڪري سيد مٿي ساقي، وصل ماهر جي سرداري!

اچن جي تون اڳل منهنجي، نه ڪريان ٻار ڪل قربان،
 مندر سامان، توڻي ساهه ۽ سينگار ڪل قربان.
 قدر جو باقادر ڪابل کڻي تون قرب منهنجي سان،
 صفت سهڻي هلڻ جيءَ تان ڪجهه رفتار ڪل قربان.
 مبارڪ منهن نور هن چمڪ چوري مٿان چاهون،
 صبح ۽ شمس ٿيا شوقاً صبر انوار ڪل قربان.
 لپاقت لعل لب جي تان گلابي گل ڇڏيان گهوري،
 نزاکت ناز تنهنجي تان گل و گلزار ڪل قربان.

سڙو تروئي ٺٺو ڪري سڙائي تان ڪريمان صدقو،
 لڪا نرگس سڌي نيشن مٿان نروار ڪل ڪريمان.
 دهن کان دوست جي پائين نه ڇڏهو چاهه رزم ڪري،
 عجب ابرو مٿان تنهن تبخ نت تلووار ڪل ڪريمان.
 گهٽان غب غب مٿان گهوريان، ڪري هي صوف سڀ صدمو،
 هڪ منجهه روءِ پيئيءَ تان مٿو سقار ڪل ڪريمان.
 خوشيءَ مان ڪر خنده دلير ت گهوريان گهوت هي سڀ گهر،
 ڪلڻ تان خوبرو تهجي دُرو دبنار ڪل ڪريمان.
 نه خوشيءَ ساڻ حير و گل هي محبوب موتو مٿ،
 پڪر پيرن مٿان ڪريمان عطر هڪار ڪل ڪريمان.

*

اڳڻ منهنجي مٿي البت، پيارا! پيرڙا ٻاڻو،
 ڏهائي ڏينهن هڪڙي، پر پلي لڪ پيرڙا ٻاڻو
 مارڪ پير محبت جا، اڳڻ ٻارا اکين تي ڏيو،
 مٿيءَ سڀ مر پيرل سڀن تي مٿاڻي سڀيرڙا ٻاڻو
 ڪري من خاڪ ڏهن تان، لڪل لعلين پر جا لٽ،
 ڪريمان سرمون ساڪ مان، جي سڄو ساڄهه پيرڙا ٻاڻو
 حبيب سان حياتي گڏ گذاريان سڀ غلاميءَ ۾،
 اکين اڳيان دريون ديواريون ۽ ديوڙا ٻاڻو
 پٽاڻو پاڪ صورت جو مٿا جهري اهي جلوه،
 مرن کان ماڳ منهنجي تي قدم منهندي پيرڙا ٻاڻو
 ملازم ڪي مٿا جاني ڪرايو اڄ قدمبوسي،
 چئن جون ڪيم ڇاتيءَ ۾ چريون ۽ چيرڙا ٻاڻو
 خدا ڪارڻ اچو خدمت خلاصو ٿي ڪري "خاڪي"،
 دفين جو رکي رايو، نه ويهي ويهڙا ٻاڻو

*

قلب منهنجو ٿو ڪٽي، تنهنجون پيتون پُرحا ڏسي،
 خوش ڪند پس خود حال ڀرل، ٿو ڪل ٿر جا ڏسي!
 ڪوٽ تنهنجي منجهه ڪٽڻ، آهي حويلن پر حراس،
 چو نه هڪڙا هو پنهارن لٽ ٿي سر جا ڏسي.

محل ماڙيون ميڙ ڇڏي، بيزار پنڪن کان ٿيس،
 وانڍ ويڙهين سندي وٺڪار وٽر جا ڏسي.
 نئون لذت سين ز لايان، جي هين تازا طعام،
 ساڻ ۾ سرها سنواريان، ساڳو هو سر جا ڏسي.
 ميرا ميرا مائيان ڪيئن، هي انجیرن تان انار؟
 پوند بادل جي وسي، پوءِ باغ هو پتر جا ڏسي.
 ٿي شڪايت شاه تنهنجي، شربت شيرين گلاب،
 پاڪ پائي پڻ پلر، پالار پوور جا ڏسي.
 ڪيئن قبولي مان ڪريان تنهنجي عمر الف پند؟
 کانڌ مون تي ڪرم ڪيا وهنوار سي ور جا ڏسي.
 سامهه "سيد" ساڻ سانگين سلڪ ۾ پوتو سندو،
 سو دفعا صدقو ٿيان، احسان سرور جا ڏسي!

*

قرب تنهنجي ري قربجا، ڪاڪ ساري ٿي ڪڙي،
 گهرت توکي غم ڏسي، گهارڻ هتي ڪهرجي گهوڙي!
 روج ۾ ڪل راتيون ۽ روز گذرن منجهه رنجس،
 گاهه جي گهٽي ڪري، ٻا ڪل مٿان گوڙها ڳڙي!
 مسئلڪ توڻي ميٽ، مگر هن مهل ۾ ڌارين مٿل،
 روح کي راحت نه ڏي ڪا ديس جي هڪڙي دڙي!
 ڪاڇ خامساري خوشيءَ ڪاٺڻ اندر پانيان حراب،
 جام ٻي جنهن وقت جانب مان رکي مون جيءَ-جوي!
 ڏيل مارو ٿيو ڏڪويل، ڏاڇ ۾ مون ڏک ملهه،
 باب منهنجي هٿي پئي ۽ پيءُ بخت ۾ تهت پڙي!
 لونهن جي لاور کي هي چا ڪندا حاذق حڪم،
 سير چوڻ کان اڳي سڀ سوز ۾ ويو رت سڙي!
 ڪو منجهه من مٿالي سرسرو مون کي صبا،
 هيءُ وطن ويران وانجهي، هو وٺان مان وائوي!
 مڏ سواليءَ جا مٿي، ڪو سار صاحب-دل ڪري،
 آسرو آهي، من آزاد ٿي منهنجي آڙي!

خلق ۾ ”خاڪي“ نه ڪوليان، حال خاطر جو هلي،
راز راءِ سان ڪنڊيس سان، رمزي ۽ روئي وڙي!
*

چار چاري رڃ ڏسي، محبت ملاحن مين نه مٽ،
تون سمون سردار، آءُ ڪولڙي مسڪين گهٽ!
مان” منهنجو ملڪ ۾ تنهنجي محاسبي سان مٿي،
نار تنهنجي مين لهائيت ڪير لڏخرا لڏا لڏا!
راج ۾ راڻيون جي اينديون، سڀ سمون ساري سهاڳ،
عيبوند آءُ اتي خوش ئي منگان ڪيئن خاص ڪت؟
راءِ! تنهنجي راز سڀين، راڻي سڏايان راج ۾،
لت ڪڙهي ۽ مين ڪر اسان، ڇرڪا جهليون منجهه ڇار ڇٽ!
اڳ مٿي تي مون مڃي ۽ جون جي ڪيڪيون ڪاريون ڪنيون،
سو اڃا ٺاهي ڪو، ڪڙڙين ڪيئن جو ڪٽ ڪٽ!
عيب جي مون ۾ اصل، سي سڀ نه ساري ڪو صحيح،
لطف پنهنجي ساڻ هي، منهنجي لنگن تان لاه لت!
عيب جي ٿيندڙ اگهاڙا، ڪيئن سولهان سرتين اڳيان؟
شاهزادن مين شراڪت جو مون کي ساري ٿو مٽ!
خاص ”خاڪي“ جون خطائون، بخش بد يون بادشاهه،
مٿي مديون آنديون مگر، ڏانارا منهنجا ڏوه ڏٺ!

دلجا جو دور در ساعت، هيشه ڪل هلڻ وارا،
مٽي ويا مرد محلاتون، ڇڏي هي ساڳ موچارا.
صنيريءَ جي ڪڏهن منجهه من، جوانيءَ جو ڪڏهن جوڀن،
ڪڏهن ڀيريءَ ۾ ڀروس تن، مٿي ڪيا موت پوءِ مارا.
سڃاڻ اڳ شهر هر سڃڻ، ڀتين کان باز ٿي سڃڻ،
لشان منجهه ڏيهه لت ڏسڻ، ڀڳل جابن سندا جارا.
ڇڏي اقبال ويا عالي، وڏي وڻجار جا والي،
خلاصا گهر ڪري خالي، اڳڻ ايوان اوتارا.

جنين خانن مليون ڪيرون، ڇڏيون تن جلد جا ڪيرون،
هميشه جن لڳيون هيرون، ڪلر تن لاءِ تڻا ڪارا.
ڪري خايع زمينداري، وطن تن ڪيو وڃي واري،
هليا هرڪار کان هاري، ٻيون ۽ ٻج ڇڏي ٻارا.
ڪيا جن گشت گهوڙن تي، ڇو هي بيحد ڀلوڙن تي،
لٽيا تن لنگ لٽوڙن تي، ستن وارن ڪيا وارا.
هلايا جن حڪم هڪڙو، ولاتن تي وڌي وڌي،
ڪيئون املاڪ گڏ آخر، سي سڀ سامان تن سارا.
سپارو جن مهر سوڪي، لياقت سان لشڪر ڪي،
سپاري ڪم سڪندر ڪي، ڇڏي دامن ويو دارا.
سڪندر پڻ ڇڏي ساري، حڪومت تنهن سنڌي ساري،
اڪيون پوري نه پوئواري، ڪيائين پانهنجي ٻاران.
تبع جو تخت ٿيو تاهان، سليمان ويو ڇڏي سامان،
ڏلي جمشيد جهڙو پت جان، چڪا تنهن جا جڏهن چارا.
عدالت کان ٿيو اڪبر، لڪو ڪري نه اڃ قيصر،
ٻجائون وقت پنهنجي پر، انگل تن جا لڻا آرا.
قلعا خالي ڪلهوڙن جا، اتي اڃ ڊگ اڏوڙن جا،
ٿيل لڪرن ۽ ٿورو هن جا، لت لليون منجهس ٿارا.
مٿو هن ملڪ ڪي ميرن، نه دولت ٿيئي دلگيرن،
وڃا وڃي سنڌي ويرن، رکي من سان مونجهارا.
ڇڏي عالم وٽيا عادل، نه عالم ۾ رهيا عادل،
وڃي واحد من ٿيا واصل، ٻجائي پير پاڳارا.
رکيا گلزار جن گلشن، بني باغات اڳ ٻنگلن،
نه ماڻهو پاس محلاتن، صحن جي پيش سانپارا.
وڃا پتون گل مٿي ڪاڍي، ڪيئون شب روز ٿي شادي،
نه تن جي آه آبادي، وطن ۾ پار وسڪارا.
جتي نيا جشن ٻاري، حڪومت ڪيا حڪم جاري،
ڇهون اڃ تن جي چوڌاري، ڪڏيو ڪن ڪوڏڪو ڪارا.

ڏٺيون چسي ساوڪون سايون، اهي آيون مٽي آيون،
 پڪيون سي لٽ پٽ پايون، لٽو ڪن ڪن ۾ لاٻارا.
 ادا آسان وٽ عبرت، حڪايت مٿن مندي حيرت،
 نه قادر جا ڪئي قسمت، ٿري ڪيئن سا ڪري ٿارا.
 سڀي ”سيدا“ نصيحت نٿي، رکڃ من ٿي مدامي مٿي،
 نه ”خاڪي“ خاڪ ۾ خوش خط، ملي ٿيندين مٽي پٿارا.

*

سنيها ڪي صبا مون ڪي، سنگهارن جا ساڻا اڃ،
 ڏمر جي خاص ڏوراها، هتان جيڏين هلايا اڃ،
 وٺا مينهڙا مندون وريون، اير ڏسندي اڪيون ٿريون،
 سنڀاريو سو وڃن سريون، اکين مان لڙڪ آيا اڃ،
 وٺا مينهڙا مندون موٽيون، پلر ڪن جا پالوٽون،
 لوهارين سر ڪنيون لوٽيون، لسي ڏڏ لاڳ لاها اڃ،
 وٺا مينهڙا وٽر وڙڪن، ڪهن ۾ هل ٻڌو ڪرڪن،
 نه دهلي دل ڪنان ڏوڪن، قضا هي دم ڪتابا اڃ،
 وس هت مينهن ڪيون موڪلون، لٽيون سائيه تان موڪلون،
 تليو ڪن ٺهڪ ڏيو ٽوڪون، مزا مارن ملهايا اڃ،
 سنڀارن جون سمر لارون، چڙهيو ڪن چاڳ چونگهارون،
 وٺن وه وه واه وٽڪارون، نه مارن دڪ مٽايا اڃ،
 سنڀارهر ساڳ سر ساوا، جتي جيڏين ڪيا جاوا،
 گهٽيرن تي چرن ڪساوا، گنوارن گهٽ ڪاڀا اڃ،
 گنوارن جون ٻڌي گهاو، اندر مان ٿيون پڌر آهون،
 روان ساريون مندن راهون، ڏٺولين ڏن سنڀا اڃ،
 چرن چانڪن پٺيان چٽو، وٺي مون واه ولولڙو،
 نه جوشن جو گهٽي چٽو، جگر جيڏين جلايا اڃ،
 سدا ”سيدا“ سڀارينديس، پنوارن ٿي پڄارينديس،
 ڪري آهون اڏارينديس، عمر جي پند اڏايا اڃ.

*

سجھو سڌالي حين سنوار، منهن سندس ڪر ”سهر-هي“-(سه)
 روح ۾ مون ڪي رهيو، هر روز تنهنجو ”ري-هي“-(رخ)

تناب ڏس تلوار والڪي، 'الف-بي-ري-واو' جو، - (اڀرو)
 ناز نرڪس جي مثل آهي عجب منجهه 'الف-ڪي'، - (اک)
 محب جو منقار طوطي ۽ جيئن لهابت 'نون-ڪاف'، - (نڪ)
 نل ڪلاهي ۽ جي مثل لعلائي پوسين 'لام-بي'، - (لب)
 'سهر' سان سمجهان مقابل، 'دال-هي' ۽ 'لون' کي، - (دهن)
 آب زمزم جي مثل تنهن 'لام-عين ۽ الف-بي'، - (لعاب)
 شوق سان شامل ڪري منجهه 'شين-بي' مون کي شريڪ، - (شب)
 گهور ڪر گهوري ڪر پان سهلي مٿان هيءَ 'سين-ري'، - (سر)
 واز اوربان روز شب، ٿي روبرو وائي اڳيان،
 منجهه اکين آئي الم، جو 'الف' سان گڏ 'الف-بي'، - (آب)
 هي سٺي منهنجون سدائون، 'سين-بي' ۽ 'دال' کي، - (سيد)
 خادميءَ ۾ من ڪٿي اڃ 'خاء-الف ۽ ڪاف-بي' ۱- (خاڪي)

■

اڃ اکين ساريا سڄڻ، پتون پڇي هر ۾ وڃڻ،
 روح ۾ روئي رڻ، ڏيهه ڏونگر ۾ وڃڻ،
 دل سٽي دهشت ڪري، هي عشق جو آڙ لڳ تنو،
 منجهه ٽڪر لائون ٽڪڻ ۽ ڪاف جي ڪر ۾ وڃڻ،
 نهڻ رويو ڪن ٺهاريون، من ڪٿان ڪڇي اڃان
 وڏ-ٿڌا واهي هليون، هن وات جي ور ۾ وڃڻ،
 پنڌ ڏسيو هي پيچرا، ڪوڙها ڪلن ٿان لت ڪون،
 ان طرح عين ڪيو، کس ڪام ڪوٺدر ۾ وڃڻ،
 لعل ٿو ڪن جون تنهن لڙڻ مٿان لارون لٽيون،
 بولد بادل جي مگر منجهه جهنگ جبل جهر ۾ وڃڻ،
 بچ ٻائي پنهنجي سين، اڪوڻن رکيو آرو عجب،
 درد ۾ ڏکسوا ڏسي، پاڻان لڳيون سر ۾ وڃڻ،
 بس لاءِ اٿس ري بلوچن، راه ۾ تن روح ڪيو،
 هوت هينڙي ۾ جهلي، هڪدم لڳيون هر ۾ وڃڻ،
 اوچتو هي عشق ڪو "خاڪي" خيلن سان ٿيو،
 جا رکي جهوري الدر، اڪيون لڳيون لر ۾ وڃڻ.

*

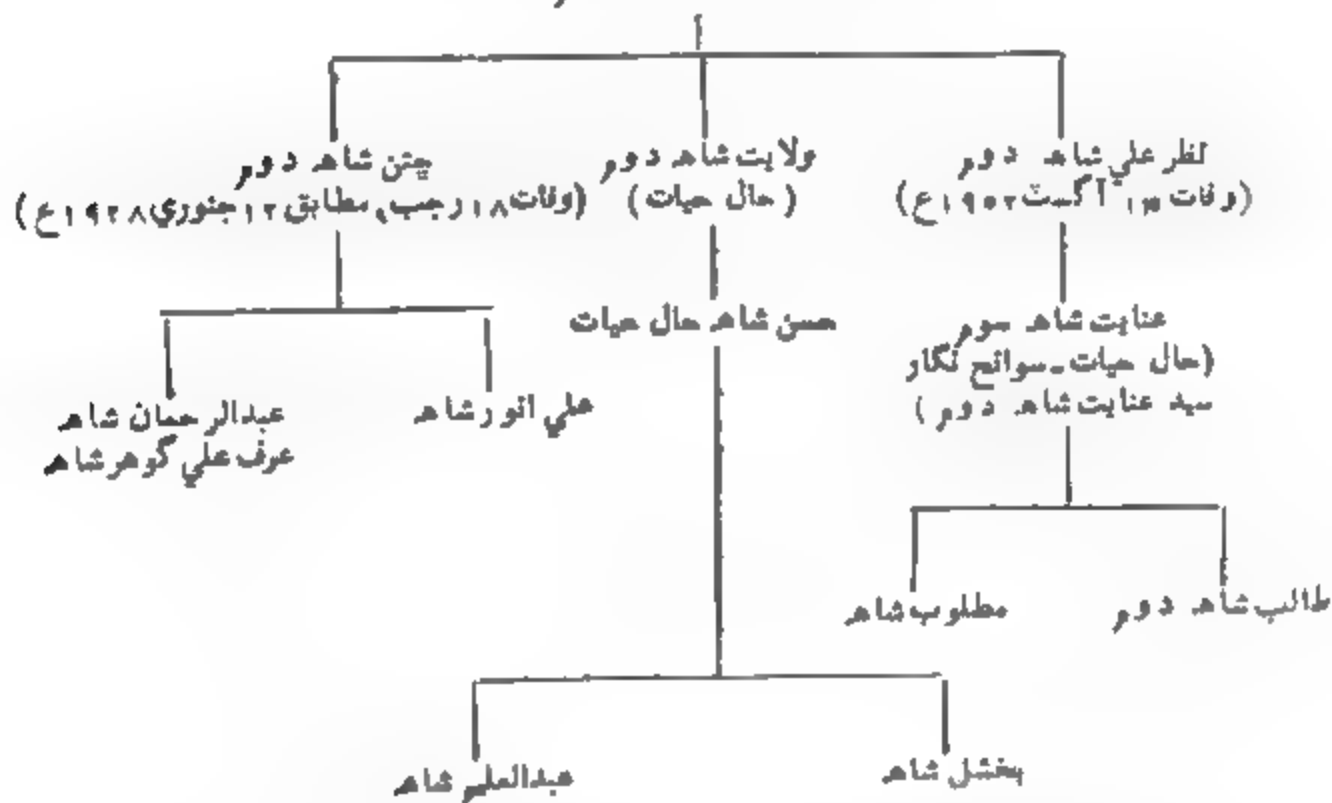
ادا قاصد، اباڻن ڏي نياپو ڏج نمائيءَ جو،
 سنيهو سرسڙ ساري، ڏکڻ جي دم ڏهاڻيءَ جو.
 بنيا منجهه پاڳب بند باري، قضا هي قيد ڪيا جاري،
 وجهي وارن اندر واري، بچايس به بچائيءَ جو.
 نه جهانگين مان ڏٺم جوڻي، نه قاصد ڪو مڪڙن ڪوڻي،
 رلدن تي رت-قزا روڻي، قصو جو ليم ڪهاڻيءَ جو.
 سنگهارون ٿيون سڪن سرور، پٺن پر ڪي نه ڪي پرور،
 مگر منهنجون اکيون درپر، وري من ڪو وهاڻيءَ جو.
 نه "خاڪي" ڪاچ خوش ڪا بيان، بچڻ لاءِ پاند لڪ پايان،
 نه شاديءَ تي شرم لاهيان، عمر لولي اباڻيءَ جو!

مرحوم سید فطر علی شاہ "گدائي"

مرحوم سید فطر علی شاہ دوم، بن عنایت شاہ دوم، بن فطر علی شاہ اول، بن چتن شاہ اول، بن ولایت شاہ اول، بن عنایت شاہ اول، بن فتح شاہ دوم، بن طالب شاہ، بن فتح شاہ اول، بن سید ابوبکر، بن محمد شاہ دوم، بن سید فطر، بن نور محمد، بن سلیمان، بن سید عثمان، بن محمد اول، بن ایوب، بن عبداللہ، بن جلال، بن میران، بن ہاشم، بن قاسم، بن عباس، بن ادریس، بن حمزہ، بن اسماء موسیٰ کانظر علیہ سلام.

سید عنایت شاہ دوم

سید صاحب جي ولادت، تاريخ ۱۱ جون ۱۸۹۱ ع، بروز خميس، وقت صبح صادق، شهر قنبر ضلعي لاڙڪاڻي ۾ ٿي. عمر جو سوورو عرصو پنهنجي شهر ۾ ئي گذاريائين، ۽ اتي ئي وفات ڪيائين.

لدیو ۾ سنڌي ڇوٽين درجي تائين پنهنجي شهر قنبر ۾ تعليم حاصل ڪيائين، ۽ انگريزي تعليم پورئين درجي کان ڇوٽين درجي تائين مدرسو اسلام لاڙڪاڻي ۾ ورتائين، جنهن زماني ۾ مذڪوره مدرسي جو پرنسپال مرزا غلام مصطفيٰ خان هو. ان وقت شاھ صاحب جي عمر تيرهن ورهيه هئي. مرحوم علم حاصل ڪرڻ ۾ ازحد ماهر ۽ محنت ڪش هو، مگر ڇوٽين انگريزيءَ جي ۾ شاھ صاحب هن انگريزي تعليم کي قطعي ڇڏي ڏنو، جنهن لاءِ مرحوم پنهنجي زبان سان ٻه سبب پيش ڪندو هو: هڪ ته ان وقت مندن والد بزرگوار فوت ٿي ويو، ۽ اهڙيءَ صورت ۾ سڄيءَ خانقاهه جي انتظام جو بار مٿس ئي اچي پيو، ۽ ٻيو ته پاڻ ديني درس جو دلي خواهان هو.

وڏي تعجب جي ڳالهه هيءَ هئي ته مدرسو ڇڏڻ بعد به خانقاهه ۽ قدرتي زمينداري ٻار پوڻ ڪري کيس خاص طور ڪنهن ديني درسگاهه ۾ داخل ٿي بخوبي علم حاصل ڪري دستاربنديءَ جو موقعو ملي ڪونه سگهيو، مگر صرف علم - دوست آدمي هئڻ سبب چند علماءِ ڪرام کان رواجي طور ڪجهه سبق حاصل ڪيائين. ان بعد، معلم ۽ مؤدب ٿي رهڻ لاءِ، شخصي سرجوشي عمل ۾ آندائين؛ فرهاد واري فولاد دل پٺائي، دينوي خواهه ديني علمن ۾ ايتريقدر اولهه وٺي، جو زمانه گشتيءَ جو علم خواه ديني علم، پنهنجي ڪالي دسترس حاصل ٿي ويس، ۽ پنهنجي سڄي قنبر تعلقي ۾ باعلم ۽ چمڪندڙ ستارو ٿي پيو. عام خاص ماڻهن ۾ پنهنجي خوش اطوار، خوش خوني ۽ خوش گوئي ۽ خوش خطيبيءَ وسيلي اهڙو ته فياض ثابت ٿيو جو چڻ پنهنجي وطني ماحول اندر سڀ سندس شاگرد ۽ احسانمند ٿي پيا. اڄ ڏينهن تائين مرحوم جون نصيحتون، شورا، مقولا، هر قسم جا احسان ۽ مددگارپون، علم خاص ماڻهو هڪٻئي ۾ موقعي مهل تي حديثن ۽ بهانن طور استعمال ڪندا رهندا آهن.

ان وقت قنبر شهر ۾ وڏي ۾ وڏو زميندار مرحوم خانقاهه راجي علي حسن خان هڪڙو هو، ۽ ساڳئي وقت هو صاحب قنبر ميونسپالٽيءَ جو پرائر پريزيڊنٽ هو. خانقاهه صاحب، شاھ صاحب کي قنبر ميونسپالٽيءَ جو ميمبر ٿيڻ لاءِ استدعا ڪئي. باوجود انهيءَ جي ته شاھ صاحب ازحد عام دوست هئڻ سبب ڪم - فرست هو، مگر مجبوراً اها آڇ قبول ڪيائين، حلدئي واليس پريزيڊنٽ مقرر ٿيو، جڏهن لاڙڪاڻي ضلعي جو ڪليڪٽر حامد علي صاحب هو، مرحوم شاھ صاحب ميونسپالٽيءَ جي ڪاروبار ۾ به ايترو ڪامياب ويو، جو قنبر ميونسپالٽيءَ ۾ ڪم از ڪم هڪ لسک روپيا بچت رهندا هئا. قنبر ميونسپالٽيءَ جو رڪارڊ ان لاءِ ڪافي گواهه آهي. خلافت جي اڀاسڪاريءَ ۾ پڻ مرحوم وڏو حصو ورتو؛ مگر انسوس جو مرحوم پير حاجي ثراب علي شاھ راشديءَ کان، جو خلافت جو بانيڪار هو - سرڪار برطانيه پنهنجي حڪومت جي جابرانه دڙڪي تي معافي وٺرائي، جنهن بعد شاھ صاحب به قدرتي دلشڪستو ٿي پيو.

میان نظرعلي شاھ جي تاريخ وفات ۱۹۰۲ع آھي، جڏھن سندس عمر تقريباً ۶۳ ورھيه ٿي چٽي، ۽ ڏينھن انتقال سومر جو ڏينھن آھي، ۽ مدفن بہ پنھنجي شھر ٺٽو ۾ اباڻي مقام بخاري نالي منجھ ٿيل آھي.

مرحوم ميان نظرعلي شاھ جامع مسجد قنبر جو خطيب ھو. سندس خطبو نهايت موثر ھو اھو خطبو بہ اڃا موجود آھي، ۽ سندس ھٿ اکر لکيل آھي. وڏا وڏا آفيسر قنبر ۾ بدلي ٿي اچڻ تي سندس خطبي ٻڌڻ لاءِ جمعي نماز جامع مسجد ۾ اچي پڙھندا ھئا.

شاھ صاحب، ميونسپالٽي جي ضروري ڪمن ڪاميٽي يا بورڊ منعقد ٿيڻ جي حالت ۾ يا بازار ۾ ڪنھن ازحد ضروري ڪم جي بنبر، گھر يا اوطاق کان ٻاھر نہ لڪرندو ھو. سڄي زندگي ڪت تي ڪتابن جا ڪوڙ، ۽ پاڻ، ۽ سن قلم، ۽ اھا لک-لکڪان-پيو ٿيو پٺو! البت زمين تي پا پياده عام حار وٺندو رھندو ھو، ۽ پنھنجي زمين جي بہ ايتري حد ڪڙت ڪيائين، جو پنھنجا سمورا رواجي ڪڙمي اڙا ڪڙمي بڻايائين، جن کي ”جوھري ڪڙمي“ چئبو آھي. قاهر، هرور هرشار، ڪوڏر ڪٽي، ويجهي زمين تي ورزش جي لحاظ کان ڏيڍ-ٻہ ڪلاڪ پٺا ٻاريون ٺاھي ايندو ھو ۽ سڄي عمر ۾ نہ ڪنھن ٻڌول-ڏٺو تہ ”ميان نظرعلي شاھ بيمار آھي، انهيءَ ڪري فلاڻي پروگرام يا ڪم ۾ حاضر ٿي نہ سگھبو.“ واقعي بيمار تڏھن ٿيو، جڏھن واقعي فوت ٿي ويو.

مرحوم شاھ صاحب پنھنجي زندگيءَ ۾ ٽي ڪتاب پنھنجي دستخط لکيا: ھڪ ڪتاب، اڌ پٺي جو ٻڌگھو، ليڪائي ۱۳۸ صفحا آھي، جو مرحوم صاحب سڄو ھٿ اکر لکيو آھي. ھن ڪتاب جو نالو آھي- ”سڻ بعد حياتي“ عرف ”ابتدا انھا عالم“، ڪتاب ۾ سائنس ۽ آيات قرآن ڪريم ۽ عقلي دلائل سان ثابت ڪيل آھي تہ ڪيئن انسان جي سڻ بعد اللہ تعاليٰ ان جي روح سان ساڳيو ڪامل انسان جوڙي، ۽ ان کي ابدالابد تائين زنده فرمائي ٿو، ۽ انسان سندس ئي ڪھل علمن منجهان موافق عالم آخرت جوڙي، سندس لاءِ ھميشه ھي ھڪڙي پائدار جزا ۽ سزا، قيامت ۾ قائم فرمائي ٿو. انهيءَ مضمون جي بيان ڪندي، اڳ ۾ ابتدا عالم سادہ روعي ۽ عالم مادي ۽ عناصري، عالم آخرت ڪامل روعي، ۽ ملائڪن ۽ ملڪي فوتين، وغيره جي گھڻي ڪجهه حقيقت ۽ سمجھائي بيان ڪئي ويئي آھي. ٻيو ڪتاب ”ديوان گدائي“ آھي، جو سندن تخلص ”گدائي“ ھو. ھن چوٽي ديوان ۾ ٽيڊ سؤ کن شعر آھن، جي ازحد پُراڻن آھن. ٽيو ھڪ عربي خطبو شريف، مترجم سنڌي، يعني مٿان عربي ھيٺان ان جو لڳاتار سنڌي ترجمو آھي، جو مرحوم صاحب پنھنجي جامع مسجد ۾ پاڻ خطيب ٿي پڙھڻ فرمائيندو ھو. ھي ۽ خطبو، مرحوم، وڏيءَ ھمت ۽ تڪليف سان، پنھنجي دستخط لکيو آھي، جنھن کي صحيح ۽ موثر بنائڻ لاءِ صاحب مدوح جن عرب ۽ لاھور کان وڏن عالمن کان سندون حاصل ڪيون. ھن خطبي ۾ ٻارھن مھينن جا خطبا بہ آھن، ۽ ٻن اڪاح خواني، عھدين وغيره جي پڙھڻ پڙھائڻ جا احسن طريقا آھن. مطلب تہ ھڪ تحفو آھي.

مرحوم حاجي پير بخش فاروقي

حاجي پير بخش جي نسب جو سلسلو حضرت عمر فاروقي سان وڃي ٿو گذري. حضرت عمر جي اولاد مان حضرت عبدالله مشهور آهي؛ سندن فرزند حضرت عبدالعزيز سان اسان جو خاص واسعو آهي، چو ته حضرت جن جو فرزند شهاب الدين، محمد بن قاسم سان گڏجي سنڌ طرف آيو هو. کيس امامت جا فرائض مليل هئا. جڏهن سيوهڻ فتح ٿي چڪو هو، تڏهن حضرت شهاب الدين کي سيوهڻ جو حاڪم مقرر ڪيو ويو. شهاب الدين جي وفات کان پوءِ (۹ محرم ۹۷۰ھ) سندس پٽ محمد سيوهڻ جو حاڪم ٿي رهيو، جنهن اٽڪل ۷۵ ۷۶ رجب ۱۲۴۰ھ ۾ وفات ڪئي، سندس مزار سندس والد جي ڀرسان ٺاهي وئي. محمد کان پوءِ محمد باقر، سندس فرزند، ساڳئي گاديءَ تي ويٺو. محمد باقر ۱۱ صفر ۱۳۱۰ھ ۾ وفات ڪئي. سندس فرزند عبداللطيف ۱۳ ذوالقعد سن ۱۳۹۴ھ ۾ رحلت ڪئي. هن وقت حڪومت ۾ ٿيرو آيو؛ بني امين جا سڀ گورنر معزول ٿي ويا، بني عباسي حڪومت ڪرڻ لڳا. پر، بني عباسين جي حاڪمن شيخ عبداللطيف جي فرزند اسحاق کي ساڳئي طرح سيوهڻ جي گادي تي ويهڻ ڏنو. شيخ اسحاق ايمانداريءَ سان سيوهڻ جي حڪومت ڪري، ۶ جمادي الثاني ۱۳۹۶ھ ۾ وڃي پنهنجي وڏن سان گڏ هو.

مخدوم اسحاق مذڪور کي ۲۰ پٽ هئا. هڪ مخدوم محمد ۽ ٻيو مخدوم عبدالقادر. عمر ۾ مخدوم محمد وڏو هو، انهيءَ ڪري راج جو والي ٿيو. سن ۲۱۷ھ ۾ عراق جي حڪومت جو زور ٽٽي ويو، تنهنڪري مخدوم محمد سلطان، محمود غازيءَ جي طرفان، سيوهڻ تي پنهنجن وڏن جيان حڪومت ڪندو رهيو.

مخدوم محمد کان پوءِ وڌيڪ ڪوبه تاريخي احوال نه مليو آهي. مخدوم محمد جو پٽ يوسف، ان جو پٽ عبدالله، ان جو پٽ احمد، ان جو پٽ برهان الدين، ان جو پٽ مطلب، ان جو پٽ عبدالوهاب، ان جو پٽ محمد، ان جو پٽ عبدالعزيز، ان جو پٽ برهان الدين، ان جو پٽ احمد، ان جو پٽ محمد، ان جو پٽ سليمان، ان جو پٽ محمد، ان جو پٽ يوسف، ان جو پٽ اسماعيل، ان جو پٽ ابوالفتح، ان جو پٽ محمود، ان جو پٽ عبدالعزيز، ان جو پٽ وحيد الدين هو. وحيد الدين جي پٽ نور الدين کي چار پٽ هئا، انهن چئن مان اسان جو

واسطو مخدوم ابوسعید سان آهي. مخدوم ابوسعید سیوهڻ چڙي ”موسجي“ لڳ رائيپور، ڳوٺ ۾ اچي ويٺو. کيس هڪ فرزند ڄائو هو، جنهن تي پنهنجي وڏي بزرگ مخدوم شهاب الدين جو نالو رکيو هئائين. شهاب الدين کي علم الدين نالي فرزند هو. سندس اولاد علمداني فاروقي سڏجي ٿو، جن مان حاجي پير بخش ”دلريش“ وارا به آهن.

علم الدين جي چئن فرزندن مان اسان جو واسطو شهاب الدين ولد علم الدين سان آهي. شهاب الدين جي فرزند مخدوم بهاء الدين جي چئن پٽن مان عبدالواحد ٿي هڪ اهو حوش نصيب اسان هو، جنهن کي يارهن فرزند هئا. انهن مان هڪ جو نالو فيض الله هو. مخدوم فيض الله کي ٻه فرزند، محمد عطا ۽ محمد عظيم نالي هئا. محمد عظيم کي وارث جهڙو اعليٰ فرزند تولد ٿيو. وارث جي ٻن فرزندن مان نورمحمد کي رمضان نالي فرزند هو. محمد وارث ”موسجي“ چڙي، ميران جي خاص حڪومت ميرپورخاص ۾ آيو، ۽ ميران جي مهر-نظر هيٺ اچي رهيو. وارث جي فرزندن تي به ميران جي آگاهي شفقت رهي. رمضان جو پٽ رحيمڏنو، ميران جي ڪچهريءَ ۾ خاص عزت وارو ماڻهو هو.

جڏهن الڪرپز آيا، تڏهن رحيمڏنو لاچار ٿي ٿپو کڻي لاڙ طرف، ڳوٺ ”حيات-بولنگي“ (ديبه پنهرڪي، تعلقو بدین) ۾ اچي هائڪير ٿيو، ۽ پنهنجي هڙان پٽسا خرچ ڪري ڪاٺي زمين خريد ڪيائين. رحيمڏني کي ٽي فرزند هئا، جن مان هڪ حاجي پير بخش هو، ٻارسي زبان جو وڏو شاعر ٿي گذريو آهي. ڪنهن کيس ”سعدِيءَ زمان“ جو به لقب ڏنو هو، مگر اسوس جو سندس شعر جو ڪوبه حصو نه ملي سگهيو آهي. کيس هڪ فرزند عبدالرحمان نالي هو، جو لاڙ تولد فوت ٿيو. سندن ٻيو فرزند نبي بخش نالي هو، جنهن کي ٻه فرزند هئا - غلام محمد ۽ خير محمد. خير محمد ولد نبي بخش ولد رحيمڏنو چڱو شاعر ٿي گذريو آهي. نبي بخش جو ٽيون پٽ جعفر علي هو، جنهن جا ٻه فرزند نالي نبي بخش ۽ عبدالڪريم هئا. هينئر حاجي پير بخش ولد رحيمڏنو ۽ نبي بخش جو ڪوبه اولاد موجود نه آهي؛ البت رحيمڏني جو ٽيون فرزند محمد بچل هو، جنهن ۱۱ رمضان ۱۳۱۴ھ ۾ وفات ڪئي. محمد بچل جي فرزند ارجمند، پير بخش، لاڙ جي عظيم الشان شاعر، جو ذڪر ڪرڻ سان ئي اسان جو واسطو آهي.

فقير حاجي پير بخش، ۲۰ رمضان مبارڪ ۱۳۱۴ھ ۾، پنهنجي ڳوٺ فاروق آباد (۱) ۾ تولد ٿيو. ولادت کان ٿورو وقت اڳ سندس والد محمد بچل وفات ڪري چڪو هئو، جهڙڪري مٿس ٻڌرائي نظر پئجي نه سگهي؛ پر تڏهن به پنهنجي والد ۽ پنهنجي عزيز عبدالڪريم ولد جعفر علي سندن سنڀال دل و جان سان ڪئي. ڇهن سالن کان پوءِ، فقير عبدالڪريم جن جهان مان لاڏاڻو ڪيو، ۽ پوءِ پاڻ فقط ماءُ جي ساٿي ۾ رهي وڌو ٿيو. جڏهن ڇهن ورهين جو ٿيو، تڏهن سندس ماءُ ڳوٺ ۾ مڪتب ڪولا پيو، جنهن ۾ پاڻ قرآن شريف جي تعليم شروع ڪيائين.

(۱) حاجي پير بخش ولد رحيمڏنو، حيات-بچيءَ مان اچي اهو ڳوٺ ”سهي گوليءَ“ تي پڌرو هو. پير سهرنديءَ دعا ڪندي انهيءَ ڳوٺ جي تاريخ هنريٽ چئي آهي: ”اڄ فاروقي است و ه فاروق آباد“.

ٻن سالن کان پوءِ مولوي صاحب ڪن سڀن ڪري، ٻاهر هليو ويو، ۽ کيس تعليم کان نراس رهڻو پيو. ان وقت تائين پاڻ هڪ اهڙي مس پڙهي هئائين. ٻن سالن کان پوءِ مولوي صاحب وري آيو، جنهن وقت ”دلريش“ پنهنجي اچي تعليم جاري رکي. آخر، مولوي صاحب جي وڃڻ کان پوءِ، پاڻ اڪول ۾ پڻ درجا پڙهي وري ساڳئي مڪتب ۾ آيو. پاڻ ”ڪريما“ تائين فارسي، ۽ ”نورناسو“ (ابوالحسن جي سنڌي) تائين سنڌي تعليم حاصل ڪيائين. سندس ظاهر تعليم اهڙي آهي. کيس باطني علم خاص طرح مليل هو، جنهن جو ذڪر ڪندي پاڻ لکي ٿو ته ”علم باطن آه جن حاصل ڪيو، علم باطن ياد تن کي ئي ويو.“ سندن ڪتبخاني ۾ آهي آهي ناياب ڪتاب آهن، جو سبحان الله! باطني علم جي ثابتيءَ لاءِ سندس شعري ڪافي آهي.

”دلريش“ صاحب جي وڏن جي زمين ڪافي ڇڏيل هئي، پر سندس صغيرو هڻل ڪري، باقي ڪو حصو وڃي بچي. پاڻ هوش ۾ اچڻ سان اها چڱيءَ ريت سنڀاليائين، ۽ آخر پنهنجن ٽن لڙنڊن کي ورهاست ڪري ڏيئي پاڻ ڪوشي نشين ٿي ويهي رهيو. ”عشق وارن جي حياتي دالما، عشق ڌاران ٻي حياتي بي وفا“ اهي لفظ دلريش جا آهن. سندس ٿورھ جوانيءَ وقت، هڪ سهڻي ۽ حسين عورت سان سندس نينهن جو ناتو اچي اٽڪيو. سندس محبوب جي به ساڻس ڪافي محبت هئي. هڪڙي شاديءَ جا انجام اقرار ڏيئي ڇڏي هئائون. — پر مالڪ کي ائين منظور نه هو. پاڻ هڪ ڏينهن نوڪر ساڻ ڪري، بندوون ڪشي شڪار تي نڪري پيو. سندس محبوب به ان وقت هاڻي پري رهي هئي. پر سان گججهون ويٺيون هيون. پاڻ پڻ ڏڪ هڻي، به گججهون ڪيرائي وڌائين، ۽ چيائون ”لڳيون ته ٻئي اٿن، پتو هوندو ته پتو پوندن.“ پاڻ ته هليو ويو، سهڻي جي وقت ڄاڻ آيو، ته ”هڪي“ پرواز ڪري ويو. پوءِ مٺي وسائيندي وڃي پنهنجي محبوب جي جڳهه تي پهتو. پر ان جو روح ساڻس مٺي نه سگهيو. سندس ماءُ کيس هڪ قرآن مجيد آڻي ڏنو، ۽ چيو ته ”سائين، منهنجي پوڄي اوهان کي سلامن ۾ هيءُ ڏئي ويئي آهي.“ پاڻ محبت جو تعفو دل سان رکيائين. ان قرآن تي سندن محبوب جي هڪ سان هيءُ بيت لکيل هو، جو پاڻ هميشه ياد اچڻ تي پڙهندا هئا:

”راهوڙ جا رهيا، سنبها - سرير، پيا سڀ وسريا، راهو رهيو روح ۾.“ — (شه)

جڏهن گهر پهتو، تڏهن سندس حالت ديوانن کان گهٽ ڪالهه هئي. پوءِ ته انهيءَ ڏک ٻرين جو گس ڏيکاري ڇڏيس، ۽ سجاڙي چاڙهيءَ تان پڙهي وڃي حقيقت تي پهتو. ڪجهه وقت رهي، انهيءَ ڏک ۾ اچي، سڌو حج ڪرڻ ويو. انهيءَ جو بيان پاڻ لکي ٿو. — ”مورچ ۲ شوال ۱۳۳۷ھ ۾ گولان اڪري ”چڪلا“ چهار ۾ چڙهي، ذوالحج جده پهتس. ان کان پوءِ، مديني منوره جي زيارت ڪري، حج ڪري، ۱۳ صفر ۱۳۳۸ھ جهاز ۾ چڙهي، ۲۵ صفر ڪراچي پهتس. — ۲۷ تاريخ گوڏ پهتس.“ ۱۹۵۱ع ۾ پيو حج به ڪيائين، پر انهيءَ باري ۾ ڪجهه به نه لکيو اٿس. پوئين حج ۾ جن به هستين جي زيارت ڪئي اٿس، تن جو ذڪر پنهنجي شعر ۾ سٺيءَ طرح ڪيو اٿس.

حج کان موٽڻ بعد روحاني سرگرميون تيز ڪري ڇڏيائين. سنڌ جي گهڻن اوليائن جي زيارت ڪندي، وڃي سيوهڻ شريف پهتو. جيتوڻيڪ سيوهڻ جي زيارت ڪرڻ لاءِ سال سال ايندو هو، پر هڪ ڀيرو سندس اچڻ جو عجيب هو. سيوهڻ کان ڪيترن اسر ٿيو ته ”لاهور ۾ محمد امين وٽ وڃ“. هاڻ اهو ٻڌي لاهور ويو، ۽ اتي اوليائن جي زيارت ۽ محمد امين جي ڪافي خدمت ڪيائين. مرشد محمد امين، راضي ٿي، کيس چشتيه، قادريه ۽ صابريه طريقي جي تبليغ لاءِ پنجاب ۽ سنڌ ڏانهن روانو ڪيو، جتي اچي هاڻ ڪافي مريد ۽ معتقد بڻايائين. سال سال هاڻ محمد امين جي زيارت لاءِ ويندو هو. محمد امين جي وفات (۱۲۶۴ ذوالحج ۱۳۶۴ هـ، دهلي) تي هاڻ يهوش ٿي ويو، ۽ لاهور وڃي، سندس وڏي خليفي محمد ظفر ڪان ٽاڙي اجازت وٺي، وري به اچي پنهنجي سونپيل ڪم کي لڳو. ٻيون وقت اڪثر بيمار رهيو، ان ڪري اها خدمت پوريءَ ريت سرانجام ڏيئي ٿي سگهيو، پر تڏهن به وڃي مريدن کي نيڪ نصيحتون ڏيڻ سندس خاص ڪم هوندو هو.

هاڻ بيمار هو، تڏهن به ڪيترين جماعتن جا بابا وجهندو ۽ پنهنجي سليل ڪم کي دل وڃان سان ادا ڪندو رهيو. آخر انهيءَ بيماري ۾ محمد ظفر سان گڏ حج ڪرڻ ويو، ۽ واپس اچڻ تي فاروق آباد ۾ پنهنجي مريدن ۽ حليفن کي گهرائي، ضروري نصيحتون ڏيئي، ۽ پنهنجي اولاد کي به پنهنجي بيمار طرف اشارو ڪري، بواسطه جي تڪليف هٽڻ سبب، ۽ آخري وقت ڪري تمام تنگ گذارڻ لڳا.

سندس فرزند غلام محمد ڪالهه ٿو ڪري ته ”بابا جي حالت تمام لازڪ ٿي چڪي هئي. هاڻ ڪلهائي به نٿي سگهيا. ٻيا رات جو سمهي پيا، پر آڏو ٻئي جاگيس. هاڻ اوچتو آڏيءَ جو ٽپ ڏيئي اٿي ويٺا، ۽ آڏو به اٿي ويس. هاڻ چيائون ’غلام محمد، بس، ٿيڪ آهي، ٻين کي اٿار ته موڪلايون. مرشد واهر ڪئي آهي!‘ پوءِ ٻيئي آڏو موڪلايو، ۽ هاڻ هن جهان سان لاڏاڻو ڪري ويا“. غلام محمد چوي ٿو ته ”اهو مرشد ’محمد امين‘ هو جنهن کي سڀ سڳو هئائون ته

”امين! هي عرض منهنجو اگهائي مهربانيءَ سان،

هوقتِ مرگ حاضر ٿي، ڪڇين هوشيار، لاهوري!“

حاجي پير بخش فاروقيءَ ماهِ رمضان ۾ اربع ڏينهن پنجين بجي صبح جو ۱۳۷۰ هـ ۾ وفات ڪئي. پڇاڙيءَ جو صبح جي نماز اشارن ۾ ادا ڪئي هئائين. سندس مزار به بن-ندي شهر جي رستي تي، نه مٿئين کان ٻيلن جي اوڀر ۾ آهي. سالياني عرس جي موقعي تي ڪيترن مريدن خادم اچي گڏ ٿيندا آهن.

حاجي پير بخش ٽي ڪل چار فرزند ۽ هڪ ليائي اولاد هو، هن مان وڏو فرزند خير محمد گذاري ويو، ۽ باقي اولاد اڃا به خدا تعاليٰ جي فضل سان زندهه ۽ موجود آهي. هن وقت سندس وڏو فرزند ميان عبدالڪريم آهي، جو فاروق آباد ۾ رهي ٿو. باقي ٻه فرزند، هر هڪ

علام محمد ۽ خير محمد (دوم)، پنهنجي ذاتي بچل جي آباد ڪيل ڳوٺ ۾ ڄائڻ ۽ آهڻ. ”دلريش“ صاحب جو علمي خزانو سڀني ميان غلام محمد ۽ ميان خير محمد وٽ محفوظ آهي. سندس ڪتبخاني ۾ عربي، فارسي، اردو ۽ سنڌي زبان جا هزارين ڪتاب موجود آهن، جي سندس علم دوستيءَ جو پتو ڏين ٿا. سندس ڪتبخاني ۾ ڪيترا قلمي نسخا به آهن، جنهن مان هڪ نسخي ۾ فتح محمد سيوهاڻيءَ جون ٻه چار مداحون به لکيل آهن. پاڻ ڪتاب پڙهڻ وقت محو ٿي ويندو هو، ۽ کيس پنهنجي بت جو به پتو نه هوندو هو.

”دلريش“ صاحب جا ڇپيل ڪتاب به آهن، جن مان هڪ آهي ”ست مناجاتون“، ۽ ٻيو ”شعره خاندان چشتيه“. ازان سوا، عيد ميلاد نبي لاءِ پاڻ ڪيترا پوسٽر ڇاپرايا هڻين. حاجي پير بخش جو ويس فقيرانو گيڙو هوندو هو. ڪڏهن ڪڏهن اڃا ڪپڙا به هاليندو هو. محرم جي مهيني ۾ ڪارو ويس ڪندو هو. پاڻ قدآور ۽ وڏي نڪ سان هو. سندس ريش مبارڪ وڏي، مٿو مٿل سر سيد احمد - ايترو وڏو، جو اڀڙي وڏي ٽوپي مٿان مڃل ٿي هوندي هئي.

حضور رسول مقبول صلعم جن سان ڄاڻا ازل جي محبت هيس. ڪيئي ڀيرا محبوب رب العالمين جو ديدار پٿرائوار به نصيب ٿيو هوس. سندس گهڻو شعر آنحضرت جن جي ساراهه ۽ نعت ۾ ٿي آهي. پنجنن پاڪن سان به کيس حد درجي جي محبت هئي. سندس ٻار ۾ ٿيون لمبر چئن ٻارن کي آهي. تنهن کان پوءِ اولياءُ الله سان به کيس دل و جان سان عقيدت هئي.

فقير صاحب جي هڪ لکيل نوٽن ۾ هيٺيان لوث خاص اهميت رکن ٿا: (۱) ۱۴ رمضان ۱۳۴۵ھ ۾ کين شاهه عبدالقادر جيلاني جن جي تسيح، حافظ حاجي عبداللہ شاه کان ملي، جا پنهنجي ڄاڻ سان رکيائون؛ (۲) ۸ محرم ۱۳۴۹ھ ۾ فقير قلندر بخش، سجاده نشين درگاه فقير صادق سومرو، پنهنجي پاڪ روشن دين جي هٿان شهيد ٿيو؛ (۳) ۱۱ رجب ۱۳۴۸ھ، مطابق ۳ دسمبر ۱۹۲۹ع، ڏينهن چنڊ جي، پنجين بجي، شهن شاهه مجذوب جن وفات ڪئي، ۽ ڳوٺ غلام آرائي تعلقي ٽنڊي باگي ۾ دفن ٿيا.

”دلريش“ جو ڪلام، نموني طور، هيٺ ڏجي ٿو.

ڪلام

سور سچن جا مون سلا ڙي سرتيون - سور سچن جا!

سڪ انهيءَ سؤ سالر سلاڙيا - قرب ڪرو ڙي سرتيون!

پير فقير اسر هزارين - محبت محب جي مٿا ڙي سرتيون!

مورن سام پروڙين، وو، پير جي - ريت ڪهڙي ڪان رٿا ڙي سرتيون!

”پير بخش“ ڀرت منجهالران، مينهن وره جا وٺا ڙي سرتيون!

*

خوش ٿي وڃائيندس ڪر تال - آهي راڳ سٺي ٿل راتو!
 ساز سڀني ويو سوڍل ساڙي، ساريندي سون ٿيڻو مال.
 والي ٻاجهون راڄ انهن کي، هر دم ٻالين ٿي هڙتال.
 سچ ٻنگ تي ساڃن ايندو، ڪري ٻلائي پنهنجو پال.
 ڪاٺي ڪڇ نه ڄاڻان اصل کان، ڪوڙو تو تو هڪيو اٿم تال.
 ”پريهڻس“ پرچي پيارل، ننگ سونهائي ننگ پال.

*

ذات منجهان ٿي ظاهر آيو، آدم ڏس انسان، ميان!
 عبيدي برقمو عشق ڏڪايس، صاحب مر سڃاڻ، ميان!
 ڀانهو ٿي پوءِ ٻاجه، ڪيائين، دلبر راز ڏيان، ميان!
 ”انا احمد بلا سيمي“، شافع جو ڏس ٿان، ميان!
 ”الانسان سر“ سڃاڻي، مريل جو ٿيو مان، ميان!
 ”پريهڻس“ پينار سڏائي، ٻيٽ پرين جو پان، ميان!

*

تون ڪوڙو آهين قاضي، جن برهه کي ڄاڻي بازي!
 غير برهه جي ٻا نه ڪنهن کي، دم دلپا سازي .....
 دين دلپا جا وسلا ويڙهي، هر ڇڏي ٿي ٺاهي .....
 ترڪ الدنيا واجب چالين، ترڪ اندر دل تازي .....
 عشق سواءِ ايمان نه آهي، تون رنج رهن يا راضي .....
 ”پريهڻس“ پينار پرين جو، برت رکي ٿو بازي .....

*

مان آزاد آهيان، گرفتار آهيان!

ڪڇان ڪين ٿو، پنهنجي گرفتار آهيان!

جوان مرد آهيان، هٿن پرين لولو، وٺن لاءِ پاتر هي هار ٻُولو،
 پٺڙ لاءِ هٿ ۾ اللهو ڪنير ٺولو، مان مسڪين آهيان، مان زردار آهيان!
 ڏسان گرج گهر ۾ به موجود مالڪ، مگر جستجو ۾ آڏسان مالڪ،
 جتي ڪٿ ڏسان به موجود مالڪ، پرين پاڻ آهيان، پرين پيار آهيان!
 ”ناروئي“ فڪر لاهي وٺو فنا جو، فڪر ويو فڪر جو، ٿو غم غنا جو،
 اکر باد پيو آه عمل ’نن تنه‘ جو، رهيو يار دل ۾، ٿيو پيار آهيان!

■

حب منجهان هڪر هلي، سردار مرور کي ڏسان!
 پوت سان پيرا پري، پير پير کي ڏسان!
 اي رها راضا وجهن رلهڪو ڪچاڙي لاءِ رقيب،
 يار ڏي موڪل گهران ٿي، ڇڏ ٿي يار کي ڏسان!
 جانين ڌارا جعلي چند جان هن جولان ۾،
 رات هڪ رخصت ڏيو، سا رات رهبر کي ڏسان!
 رات ڏينهن ڳالهون ٻئي، رت جا ٿڌا ويئي رٿان،
 بره جون بانين ڪريان، جي تنهن بهادر کي ڏسان!
 اڃ اڪيون آهن اڃايون، لاءِ ڏسڻ ڏانار جي،
 خوف رک خالق خدا جو، ڇڏ ٿي ساغر کي ڏسان!
 دل ٿئي دلدار ويو، "دلربش" ٿيو و لادوا،
 ان دوا خاطر وڃي، دلدار دلبر کي ڏسان!

مرحوم مولابخش "مسكين" ڀٽو

فقير غلام علي "سرور" جي وفات کي ٿورو عرصو گذريو هو جو شڪارپور جو زلزلو - دل شاعر مولابخش "مسكين" ڀٽو، گهڻي وقت جي بيمار رهن بعد، ۲۴ سيپٽمبر ۱۹۵۳ع جي صبح جو داعيءَ اجل کي ليڪ ڇڻي موڪلائي ويو. مرحوم ۱۹۰۷ع ڌاري شڪارپور ۾ پيدا ٿيو. سندس والد جو نالو عبدالعبيد هو. پرائمري اسڪول ۾ تعليم وٺڻ بعد، ۱۹۱۹ع ۾، سنڌي وائيل جو امتحان پاس ڪري ورتائين. جڏهن ته سندس طبيعت آزاد-رو هئي، هن سرڪاري ملازمت ۾ داخل ٿيڻ بجاءِ، سول ڪورٽ ۾ عريضي لويس ٿي گذاريو. سندس حياتيءَ جو گهڻو عرصو جيڪب آباد جي شهر ۾ گذريو. مذهبي تعليم جي طرف به مشغول رهيو. نماز جو بيحد پابند هو - ايتريقدر جو جماعت کان سواءِ شاذ و نادر نماز ادا ڪيائين. حياتيءَ جي پوئين عرصي ۾، سڀڪجهه ڇڏي، ياد خدا ۽ تصنيفات جي شغل ۾ گذاريندو رهيو.

سندس تصنيفات تي نظر ڪرڻ سان خبر پوي ٿي ته هن جو قلم هڪ گهڙيءَ لاءِ به خاموش نٿي رهيو. سندس حياتيءَ ۾ سندس هڪ ننڍي تصنيف "حقوق الوالدين" ڇپجي چڪي هئي. سندس ٻيون تصنيفات، جي سڀ سندس مذهبي معلومات جو ذخيرو آهن، دستخط جي صورت ۾ باقي آهن. انهن مان "سورة يوسف ۽ ياسين" جو تفسير وڏيءَ محنت سان لکيو ويو آهي. هنن شوق جي ماتحت هن درويش اهي جواهر بارا مرتب ڪيا آهن، سي سنڌ وارن جي ايتلافاتي سبب شايد ئي طباعت جو منهن ڏسي سگهن.

مرحوم مولابخش "مسكين" نه فقط ڳڻو ٺٽرو لويس هو، پر سندس بيتن جو هڪ مجموعو "ابيات مسكين" نالي سنڌي ادبي بورڊ جي نظر هيٺ گهڻو اڳ ڇپجي چڪو آهي. هو هميشه شهرت کان دور، گمناميءَ ۾ پنهنجي روحاني ذوق تي پورو ڪندو رهيو. سندس بيتن جو غير معمولي مجموعو موجود آهي. عادت الاهيءَ جي طرف غفلت ۾ پيل هندي کي هن ٿو چئي سڃاڳ ڪري:

هاري هلا هه ڪي، جهو ڏسي نا جهج،
مولها محبت مينهن ۾، ههرا ڏينهي هج،
ته آخر اهه وڃ، توتي چمڪي چالباڻا ڪري

موت جي متعلق لکي ٿو:

هرگز بندا موت کان، چنندين ڪين اچي،
”ڪل نفسي ذائقه الموت“، سڻ ٿيون ڳالهه سچي،
”ڪل من عليها فان“، ويندا سڀ ڪچي،
مستان ٿين لڄي، معشر ۾ ”مسڪين“ چئي.

”مسڪين“ جي ڪلام ۾ پنهنجي ۽ رواني گهڻيءَ حد تائين موجود آهي. زماني جي
بي شفائيءَ ۽ دوستن جي بيوفائيءَ جو نقش نهايت سادگيءَ سان هنن ٿو پيش ڪري:

”مسڪين“ هن مار جو، ڪولهي سڌ ساءِ،
جو دوست ٿري دشمن ٿيا، ٿرتون ڏهڻي ٿا،
مائن منهن موڙي ڇڏيا، جن سڳن ڏٺو ٿي ساءِ،
هڪو چو وريو واق، جو پنهنجائي پراوا ٿيا،
پنهنجائي پراوا ٿيا، مٺي منهن ويٺا،
سڳا ساءِ ڇڏي، دشمن سڀ ٿيا،
ويئون وه ڪيا، ماڪيءَ مٿا سهرين.

صبر جي تلقين هنن ٿو ڪري:

جيڪي لرور لراڙ ۾، وهابو قادر آه قلم،
موندجي ”مسڪين“ چوي، ٺوڙي ڪچي غم الم،
صبر مندو سرهر، آهي جيلو آن جو.

مجاز جي شطرنج تي هنن ٿو ڪڍي:

آءُ ڀرين اڄ پاڻهي، ڪنهن پورل بهاني،
اصل راحت روح ڪي، تو ڪامل ريت ڪانهي،
هاجهه ڪري پاڻهي، اچي مل تڙ مالداري لهي،
اڄ ماريندي سڄڻ ڪسي، ڳوڙها ٻيا تڙ ڳوڙي،
لاهي آزار عجيب ريت، گهايل ڪسي تڙ ڪهڙي،
لالن اڄ لڙي، تڙ وڃن سور سڌو ڪيونا.

پنهنجي وطن عزيز شڪارپور جي متعلق به گهڻو ڪجهه قلمبند ڪيو اٿس، جنهن مان

سندس حسن ٻياليءَ جي شهادت ملي ٿي:

شاهي شهر شڪارپور جو، آهر ملڪن ۾ مشهور،
سوچارا منجهس ساڻهو، رهن سون ۾ سرور،
دانهن وڏي دستور، ٿا رکن راضي روح ڪي.

پسي لڦاڻي لکي ڏرا جو، لهن غور ٺار،
 ماڻهو مڙن ڏکي ٿا، هوڻن ٿي هڙار،
 هوڪهن گلن ٺار، سو ٺهن ٿا سينگار سان.

شڪارپور ۾ اڄ کان ويهه سال اڳ، مرحوم محمد حسين جو باغ شهر واسين لاءِ عجيب
 نهننگاهه هو. مگر رفاقي دفتري، سرور زماني ان جي سموريءَ سونهن تي برباد ڪري ڇڏيو.
 عام طرح وڪيل جي باغ سان مشهور هو. مرحوم محمد حسين شڪارپور جي مشهور وڪيلن
 مان ئي گذريو آهي. شاعر ان جو هنن ٿو ڏڪر ڪري:

گهٽج باغ وڪيل جو، جنهن ۾ بهاري،
 گل ٿل ٻوٽا ڪيترا، چمن چوڌاري،
 پنڪلو آه بهاري، لهيل ڏاڍي لاهه سان.

وڪيل جي باغ کان پوءِ:

ڏسي باغ سرهه مڙن، هل لاڳاپا لاهي،
 ’صديق ماري‘ کان سري، ’ڪرن ڏرا‘ ڪاهي،
 نوشهرو نوائي، ڏس شوقون شاهي باغ کي.

شاهي باغ-

ويهي وٽس وچ ۾، طوطا تنوارين،
 ڪري مٿيون لائونڊون، دلوي ڌنارين،
 نمريون ڪوڪارين، محبت مان ’مسڪين‘ چوي.

مرحوم شاعر پنهنجي حياتيءَ جي مختصر احوال ۾ لکيو آهي ته سندس موزون طبيعت
 تي مرحوم ”واصف“ ۽ مرحوم ”سرور“ جو گهڻو اثر پيو. سندس ڪلام تي ”واصف“ جو اثر
 ڪنهن به مقام تي نظر نٿو اچي، البت ”سرور“ جو اثر مٿس موجود آهي. هڪ هنڌ ”سرور“
 جي رنگ ۾ چوي ٿو:

اسين خاڪي خاڪ سڏايون ٿا- ڀول نه پيو ڪو ڀايون ٿا.
 ”فاڌ ڪرولي اڌ ڪرڪرم، وحدت وڪ وڌايون ٿا.
 الفت واري اوڍي آئي، ڦاٽو ٺهن ڀايون ٿا.
 مخفي من جي مار پروڙي، رمزين روح ريجهايون ٿا.
 ”مسڪين“ پنهنجون پسي خطائون، نيشن نير وهايون ٿا.

مرحوم مولا بخش علم عروض کان گهٽ استفادو ڪيو هو، مگر حيرت انگيز ٿي ته هن خشڪ
 زاهد ڪهڙيءَ ريت موسيقيءَ سان پنهنجي مناسبت قائم ٿي رکي! سندس ڪلام ۾ موسيقيت گهڻي انداز
 ۾ موجود آهي. بهرحال، مرحوم جو ذڪر شڪارپور جي ادبي حلقن ۾ هميشه لاءِ باقي رهندو ۽ جنهن
 پنهنجي شعر کي حيات جاويد ڏيڻ جي ڪوشش ٿئي ڪئي آهي. الله پاڪ کيس عزي و رحمت فرمائي!

مرحوم حاجي مراد خان چانڊيو

حاجي مراد خان چانڊيو ولد جاني خان چانڊيو، بچائي خاندان جو چتر و چراغ هو. سندس جنم ۱۹۰۸ع ڌاري ڳوٺ احمد خان چانڊيو لڳ ٽنڊي شهر ۾ ٿيو. مرحوم جاني خان کي جملي ٽي فرزند تولد ٿيا. هر هڪ مٿي، سانوڻ ۽ مراد. انهن ۾ ٽيون نمبر سڀني ۾ ننڍو ”مراد“ هو، جنهن جو اسين هتي بيان ڪريون ٿا. پاڻ اڃا ننڍو ئي هو، ته سندس والد کيس هميشه لاءِ جدائيءَ جو داغ ڏيئي رهندو رهيو، ان وقت سندن وقت بلڪل تنگ گذرندو هو. هنن ٻن جو الله کان سواءِ ٻيو ڪوبه سنڀاليندڙ نه هو. روزي رزاق ڏيندڙ آهي، سو ڪنهن نه ڪنهن طرح سان هنن کي به پئي ڏنائين.

ننڍڙي مراد جا اخلاق ۽ ذهن ڏسي، سندس والده ماجده پائرن کي چوندي هئي ته ”اها، مراد کي پڙهڻ تي ڇڏيو، جو هن ۾ مون کي هڪ بهتر انسان ٿيڻ جا آثار ٿا معلوم ٿين.“ خبر، هن کي جلد ئي ٽنڊي شهر جي پرائمري اسڪول ۾ ماستر عبدالله خان ميمڻ (موجوده هيڊ ماستر بدین) وٽ ڇڏيو ويو. سگهو ئي هن پنهنجي هوشياريءَ ۽ ذهانت ڪري اسڪول جي سڀني شاگردن تي فوقيت حاصل ڪئي. اسڪول ۾ چئن درجن تائين تعليم ورتائين. سندس استاد جو چوڻ آهي ته ”مراد اسڪول کان ڪڍهن به نه نڪتو، هميشه ڪلاس ۾ اول نمبر رهيو.“ مراد هر امتحان ۾ پڻ اول نمبر ۾ پاس ٿيندو هو، ۽ پنهنجي هر ڪلاسين سان هميشه پيار ۽ چڱي نموني ۾ هلندو هو؛ ڪڏهن به ڪنهن سان نه وڙهيو، ۽ نه ئي ڪنهن جي تي گهٽي ڪيائين.

قدرت کيس ننڍي هوندي ئي سهڻن عادن ۽ اخلاقن سان نوازي ڏيئي هو. ماڻهن جي دلين تي سندس حسن اخلاقي جو اهڙو ته سڪو ڇميل هو جو کيس ”بندائي“ نڪڻ“ ڪري هئا. سندس دلي رجحان هر وقت ديني مجلسن ۽ ديني علم ڏي رهندو هو، تنهنڪري استاد ۽ عزيزن جي صلاح سان کيس ’اڀل جي وسيءَ‘ ۾ مولوي عبدالرحمان وٽ ديني تعليم وٺڻ لاءِ ڇڏيو ويو، جتي هن عربي ۽ فارسيءَ جي تعليم ڪئي؛ هتان ئي کيس حقيقي عشق جي چمڪ لڳي، جنهن نيشي کيس حقيقي معبود سان ملايو.

علم جي تحصيل کان پوءِ ڪجهه وقت اهاڻڪو ڏنڌو يعني ڪيتي ڪرڻ لڳو؛ پر اتان به جلد ڪٽو ٿي پيو ۽ حقيقي عشق جو سلو، جو دل جي واديءَ ۾ چمي چڪو هو، سو روز بروز پنهنجون پاڙون پختيون ڪندو ٻڏي ويو. آخر اهو به وقت آيو جو سک سمهڻ وه ٿي آيس. آڻي ويلي مديني سنور جي تات لڳي رهيس، ۽ الهيءَ کڻي ۽ فرار ۾ ڳري ڪندا ٿي ويو. انهيءَ سڪالدر، هن اڪثر بيدل حج ڪيا جنهنڪري کيس دور دراز ملڪن جا سفر اختيار ڪرڻا پيا، ۽ ڌارين ملڪن جي ٻولين (۱) ۾ پنهنجي حبيب ڏي جي سنڀا چيائين انهن کي پڙهندي اکين ۾ پائي ٿوري ٿو اچي.

ٻين ڏينهن ۾، الهيءَ ڪوندر کين اهڙو گهاٽي وڌو، جو اڪثر بيمار گذاريندا هئا. هڪ دفعي آخ پاڻ طبيعت پرسي لاءِ ويس؛ مرحوم بلڪل ضيف ٿي ويو هو ۽ جڏهن مون کائنن پڇيو ته ”حاجي صاحب ڪهڙو حال آهي؟“ تڏهن ڏٺو ته سندن اکين مان لڙڪا جاري ٿي ويا ۽ بلڪل جهٽي آواز ۾ چيائون ته ”ميرن حال جو نه ٻج... خدا اهو وقت جلد آڻي جو آلون مديني ۾ مران، هتي منهنجو ڄا آهي.“ ڇاڪا تنهن تي وري انهيءَ طرف ڪاهيندي رهيا، ۽ ڪڏهن به گهر ۾ آرام ڪري نه ويا. هر سال حرمين شريف ويندا هئا. سندن زبان تي هميشه هي بيت هوندو هو ”مديني منهن ڪري هيا، مڙهي سنان محمد جا؛ يا جهري يا مڙهي ڏسندا، وهي ميخان محمد جا.“

پاڻ جملي اٺ حج ڪيائون. سندن پويون حج ۱۹۰۴ع وارو هو. حج بعد پاڻ واپس اچي رهيا هئا، پر وري مديني محبوب کان پري ٿيڻ کين ڏکيو لڳو. تنهنڪري ڳوٺ اچڻ جو ارادو ترڪ ڪري وري ٻئي سال هي حج ادا ڪرڻ جي ارادي سان مديني سنور جو رخ رکيائون. اڃا ٿورا مهينا گذريائين ته سندن طبيعت غليل ٿيڻ لڳي. تڏهن به سندن جيءَ ۾ ساڳيءَ لڙ جي لار ٽڙندي رهي، ۽ الهيءَ شوق ۾ هندي هندي اوچتو سڦلا بندر جي شهر ۾ سنڌ جي هن ماءُ لاز محبوب شاعر، پنهنجي عزيزن ۽ رفيقن کان رفاقت جا ڏاڳا چيني، ماءُ شهبان ۱۳۷۳ هجري ۾ پنهنجي آخرين آرامگاهه ۾ اهڙي آراستي ٿيا. قالو انا لله و انا اليه راجعون. سندن مزار مٿا شهر جي هڪ مسجد جي صحن ۾ واقع آهي. سندن قبر تي هيٺيون ڪتبو اُڪريل آهي ”هڏا قبر حاجي مراد هندي“. اڄ به جيڪي سنڌي حاجي، حرمين شريف ويندا آهن، جن جو گذر انهيءَ بندر کان ٿيندو آهي، هي انهيءَ عاشق رسول الله جي مزار تي به فاتح خواني ڪندا آهن. مرحوم حاجي مراد، ميان گل خان جي گهران شادي ڪئي جنهن مان کين ٻه فرزند ۽ هڪ لهائي تولد ٿيا، جي اڃا صغير آهن. سندن فرزندن جو دلي رجحان به ساڳيءَ راه ڏي آهي. هن وقت سندن پرورش، سندن پڙهڻ، لافو گل خان ڪري رهيو آهي.

حاجي مراد جو دلي لاڙو رسول ڪريم صلي الله عليه وآله وسلم جن جي محبت سان مليل هو. هاڻي چشنگ سندن چولي پيشي. تڏهن کان ئي سندن دل ۾ انهيءَ اناام محبت جي (۱) عربن سان عربيءَ ۾ ڪنگو ڪندو هو تڏهن اهي کيس چوڻا هئا ته ”تون سنڌي نه آهين.“

ٻالوت شعر جي صورت اختيار ڪئي، ۽ انهيءَ محبت ۾ اهڙو ته رڳهي ويا، جو بنا ڪنهن روڪ ۽ سوچ جي ڪيترا غزل، ڪافيون، ڏوهيڙا، مڏاحون، بيت، قواليون، گيت ۽ قطع رسول پاڪ (صلم) جي محبت ۾ چيو اٿن، ۽ جدا جدا سُرُن ۾ پاڻ پنهنجي هٿن سان پنهنجو شعر دستخط ڪيو اٿن، هو غلبي رسالو ذري گهٽ شاهه جي رسالي جهڙو ٿيندو، ۽ اهو اسان وٽ موجود آهي. شعر ۾ الف، بي، جي ٻاوندجاه اڪرن تي باب ڦاٿر ڪيا اٿن. گهڻو ڪري سندن شعر معاري عشق کان پاڪ آهي، حقيقي عشق سان ٽنٽار آهي. سندن شعر ۾ اهڙي ته حدت ۽ جوش سمايل آهي، جو پڙهندڙن جي دلين تي هڪ دفعو پوئو هن سان رسول اڪرم صلي الله عليه وآله وسلم جي محبت جو بهي ڪران بحر چوليون هڻڻ لڳي ٿو. ڪي ڪي ته عاشق رسول الله جا، انهيءَ سِيڪ ۽ سوز ڀريل ڪلام کي سنڌي ٿي وجد ۾ اچي وڃن ٿا ۽ پوءِ رسول اڪرم صلي الله عليه وآله وسلم جن جي زيارت ڪرڻ کان اڳ ڪين آرام نٿو اچي.

منتهن جي مردم خيز خطي لاڙ جي هر هڪ سرد ۽ عورت خواه ٻچن جي واکاڻ سندن ڪافيون، مڏاحون، غزل، خطا، گيت ٻڌبا آهن، جي اڄ به سندن ياد تازي ڪري رهيا آهن. وطني حب، ۽ قومي اتحاد تي جيڪا طبع آزمائي ڪئي اٿن، ان جو هر هڪ نطق داد ۽ تحسين جي لائق آهي. ۱۹۴۶ع ۽ ۱۹۴۷ع جي هلچل جا واقعات به دل ڌاريندڙ چيا اٿن، ۽ سال ۱۹۴۸ع واري حج جي موقعي تي پري کان روضي اطهر جون نيلون ۽ منارا ڏسندي جي درد وچان دانهون ڪيون اٿن، سي پڙهندي هڪ دفعي هر مسلمان جي دل ۾ قومي خواه وطني جذبي ۽ رسول الله صلي الله عليه وسلم جي محبت جا آڌا پڙڪو ڏيئي نڪرن ٿا، ۽ هڪ لازوال ڪيفيت طاري ٿيو وڃي. پڙهندڙ حضرات جي دلچسپيءَ لاءِ سندن چين سلام بدرگاه سرور ڪائنات صلي الله عليه وسلم پيش رڪان ٿو.

(سلام اِلٰهي خير الانام صلم)

خط ڪئي وج هاشمي حضرت ڏي، حاجي هوشورا
ات ڪڇين اظهار جت ختم الرسل خير البشر.
تون وڏيءَ تعظيم سان روضي مبارڪ ۾ وڃي،
سامهون ڏسندين قطب ڪامل قريشيءَ جي قبر؛
پاڙو قرآن پڙهندي ٿئون ادب ۽ سباز سان،
هيءَ ”حاجي مراد“ طرفان پيش ڪج عاشق اڪو.

الصلاة اي بادشاه بحر و برا
والسلام اي با مژمل مڏترا

الصلاة اي رب سڏيو تو رحيم،
الصلاة اي نور لرميل اي حڪيم.

«الصلوة اي صاحب خلق عظيم،
 «الصلوة اي مخزن لطف عظيم،
 «السلام اي صاحب شوق القمر،
 «الصلوة اي بادشاه بحر و بر،
 «والسلام اي يا مزمحل مدثر!

«الصلوة اي صاحب ار الكتاب،
 «الصلوة اي هو وحي تنهجو جواب،
 «الصلوة اي شافع يوم الحساب،
 «الصلوة اي سرور عالم الجناب،
 «السلام اي "انا اعطيتك الكوثر"!

«الصلوة اي منبع جود و سخا،
 «الصلوة اي مخزن فضل و عطا،
 «الصلوة اي پيشواي البيا،
 «الصلوة اي مقتداي اوليا،
 «السلام اي "فصل ليربك و انحر"!

«الصلوة اي نور حق ضل خدا،
 «الصلوة اي چشمه آب بقاء،
 «الصلوة اي گرهن جا رهنما،
 «الصلوة اي زيبه بستان هدي،
 «السلام اي "إن شائتک هو الا بتر"!

«الصلوة اي رهبر روشن ضمير،
 «الصلوة اي ما بشير و ما نذير،
 «الصلوة اي تنهجو رخ بدر منير،
 «الصلوة اي هو پگهر تنهجو عنبر،
 «السلام اي عبدالله تنهجو بدر!

«الصلوة اي مطر هر دو جهان،
 «الصلوة اي تاجور کون و مکان،
 «الصلوة اي در تنهجو دارالامان،
 «الصلوة اي خاتمر پيشميران،
 «السلام اي آمنه جا بت پسر!

الصلوة اي شل دسان توکي وري،
 الصلوة اي حج وهاتي اکبري،
 الصلوة اي دلبر هر دلبري،
 الصلوة اي تو پښا بت آذري،
 السلام اي تو اچي مينيو کفرا!

الصلوة اي واه توحيد دي لذت،
 الصلوة اي ذکر تو هرؤومت،
 الصلوة اي فېض و احسان بر درت،
 الصلوة اي تاج عزت بر سرت،
 السلام اي صاحب حلم و صبر!

الصلوة اي مظهر «إسراء» «کن»،
 الصلوة اي ذکر تو مهاي من،
 الصلوة اي بحر علم من لادن،
 الصلوة اي ذکر تو ايمان من،
 السلام اي فادکفن صاحب شکر!

الصلوة اي عرب جا عربي امن،
 الصلوة اي رحمة للعالمين،
 الصلوة اي پاک ساري تي زمن،
 الصلوة اي پشواي سرسلين،
 السلام اي فاطمه کي هو نحر!

الصلوة اي معجزا تنهنجا عجب،
 الصلوة اي خسروي آمي لقب،
 الصلوة اي تنهنجي دشمن تي غضب،
 الصلوة اي مله تايان عرب،
 السلام اي حسن تو لور نظر!

الصلوة اي رهنما راه نجات،
 الصلوة اي چشمه آب حیات،
 الصلوة اي تو پښالات «منات»،
 الصلوة اي لور روشن شمس جهات،
 السلام اي صف اول جا سهر!

الصلوة اي تو ڪيو مشهور حق،

الصلوة اي ڪيون دليون معمور حق،

الصلوة اي دين جو دستور حق،

الصلوة اي نور اعليٰ نور حق،

السلام اي ٿوسڪان شام و سحر!

الصلوة اي جي مران هيت محبتي،

الصلوة اي تنهنجي ويجهو قربتي،

الصلوة اي ڇٽ توڻي پا ڪٿي،

الصلوة اي ڀرت جي ملڪ ڀتي،

السلام اي چاره، دردر جگهه!

الصلوة اي ٿوسڪان دڍار ڪي،

الصلوة اي ٿوسڪان درٻار ڪي،

الصلوة اي شل ڏسان گلزار ڪي،

الصلوة اي پڇ اچي پيار ڪي،

السلام اي ماريس رنج و فڪر!

الصلوة اي هاشمي حضرت حبيب،

الصلوة اي تون آهين منهنجو طبيب،

الصلوة اي آ آ آهيان پسن نصيب،

الصلوة اي آ آ آهيان ٿي غريب،

السلام اي پنڌ ڀري ڀو ڀري ٿمر!

الصلوة اي ڪجهه ٿو دل ڪي وڻي،

الصلوة اي ڀو ڪهڙيون عاشق ڪٿي،

الصلوة اي حب هينين ڇڏ ڪهڻي،

الصلوة اي سنڌ مان ڪاڏو ڪٿي،

السلام اي حب مڃاڻو آ حشر!

الصلوة اي حب سان "حاجي مراد"،

الصلوة اي حق فراتي جا قرياد،

الصلوة اي موت ماريندو مباد،

الصلوة اي تنهنجي بهتر آه ياد،

السلام اي شل ٿئي تو وٽ قبر!

شفيع " مطاع " نبي " كرمو ،
 سلام " عليكم محمد د حڪمرا
 بشير " نذير " تهنجو شان عالي ،
 حقيقت جي دريا ۾ قربت كمالي ،
 ختم شاه توڻي ڏئي خوش جمالي ،
 ڪڏهن ڪونه ورهوسوالي ڪو خالي ،
 جلجل " جمال " جميل " نهم :

سلام " عليڪم محمد حڪيم !

تون آئين اسان وٽ رسولِ امين ٿي ،
 تون آئين نبي رحمت للمالين ٿي ،
 تون آئين آسي خاتم المرسلين ٿي ،
 تون رهبر ٿي آئين شفي مڏين ٿي ،
 تون آئين اسان وٽ ٿي لطفِ عمير :

سلام " عليڪم محمد حڪيم !

خدا سان بدن ڪي ملائق لاءِ آئين ،
 مڏي راه رستي ملائق لاءِ آئين ،
 اولارن ڪي حاڪم بنائڻ لاءِ آئين ،
 جهالت جو جادو وڃائڻ لاءِ آئين ،
 شريف " عزيز " حريم " رحيم :

سلام " عليڪم محمد حڪيم !

حبيبِ خدا سهد الانبياء ،
 يا بدر الدجي يا شفي الوري ،
 يا امتحان هجرت يا غارِ حرا ،
 اول پاس ٿين مصطفي ۾ بي ،
 سهندو خلق ملڪ ۾ حاوي عظم :

سلام " عليڪم محمد حڪيم !

مڪيا " قل هو الله " جو فاعدو ،
 بلو توڻي " والسوف " جو واعدو ،
 چئي ڦٽ ويا ۽ ٿيو فاعدو ،

اڃا سونسن لاءِ لغو ڏاندو،
انعام آهي ڄاڳير جنت لاءِ؛
سلام* عليڪم محمد حڪيم!

تنهنجي دشمن لاءِ دوزخ تيار،
يوس ڇپ لاڙي هوندا بقرار،
ڌ ملندڙ ڪامهلت ڌ سچندين پڪار،
فرشتا مٽڪن مان ڏيندن پيا مار،
ڌ ڏيندن پياس ۽ آلي آبِ حبيب؛
سلام* عليڪم محمد حڪيم!

آئين حق کان ۽ کولي حقيقت،
وسلو وصل جو آهي دائرو شريعت،
پنجا عرش عارف توهان جي طرفت،
سچين «حاجي مراد» مؤمن نصيحت،
پنهني ڪيئن ڀلا تن کي لار، حبيب؟
سلام* عليڪم محمد حڪيم!

مرحوم حاجي مراد خان پنهنجي مادر وطن کي به نه وساريو آهي. اجهو ان کي هنن
لفظن سان ياد آو ڪري:

قربان تنهنجي نام تان، تنهنجي عجب سنڌا
پلجن ٿا تنهنجي گود ۾ پوءِ غريب، سنڌا
اسلام تو ۾ عربن لائڻ اچي ڪيو،
اهڙو ته تنهنجو اصلي نڪتو نصيب، سنڌا
اڳ تو امان جي عزت ڪڍي نه ٿي ڪئي،
آلي ڪٿان ويهاريو اڄ تو رهيو، سنڌا
تو کي مڏين سڀ ٿا نولڪ جي گودڙي،
ڪڇ جي ڏڪارين لاءِ توڻي طبيب، سنڌا
سنڌونديءَ جي ماوڪ ڏيڪر ولائستن،
زرخيز هيندڙ آهي هيلو حبيب، سنڌا
سرتاج ڪم ٿيل کي آئين وارا ته آهيون،
ڪٿي ڪڍي ڀڄن ٿي آهي قرب، سنڌا

منهن جي بادشاهي ڏسندي تو باد شي اڃ،
 فنڪر نئي جي جامع وارو خطيب، سنڌ.
 مڙن جا ڪوٽ ڏسندي آنڌيون اڇيو وڃن،
 هت جي وهيا سي تنهنجا ڪي ڪي حبيب، سنڌ!
 شهباز ۽ پنهالي حافظ شهيد ڪيئي،
 راڻا توڙي وهن ٿا لڪ ۽ نجيب، سنڌ.
 دودن چڙهو جو طغرا آزاد غير ڪان،
 سو ڪو چور ويو چورائي دفتر حسب، سنڌ.
 گهنگهر حياتي آهي ڪهارڻ غلامي الدن،
 لاکه لغارو هن ڪو نمائي نهيب، سنڌ!
 پاڇهر جوار چانسور مڱ ۽ مڪاليون،
 ليما لڏيند تنهنجا زرد ڪڍيپ، سنڌ!
 ”حاجي مراد“، تنهنجي تواربخ ڪي لڪڻ لاءِ،
 سوچين علم وارا ۽ ڪي اديب، سنڌ.

مرحوم حاجي مراد جي وقت ۾ ڪيترا لائيارا شاعر هئا، جن مان ڪيترا سندس همعصر
 شاعر اڃا زنده آهن، ۽ هائس ڪيترن جون علمي ادبي رهائيون وقت بوقت ٿينديون هيون.
 انهن مان قاضي عرس لنواريءَ وارو، الهه بچايو رپ وارو، علي محمد رنگريز ٿيندي شهر وارو،
 ۽ مولوي احمد صلاح بدین وارو، قابل ذڪر آهن. حاجي مراد ڪيترن ئي شعرن ۾ پڻ بهنجي
 مائين (همخال شاعرن) کي بچايو آهي.

مرحوم حاجي مراد جي هڪ دلگهڙي دوست علي محمد رنگريز کي جڏهن خبر پئي
 تہ سندس دوست حاجي مراد خان وفات ڪري ويو، تڏهن پنهنجي دوست جي مرق ۾ دل گذار
 شعر چيائين، تن مان هڪ شعر جا ڪي بند پيش ڪجن ٿا:

جن مان هر جيءَ جون جڙيون، سي ڌار ٿي دلدار ويا،
 سوئي وري ملندا ڪڏهن، جي من وڌي سنار ويا!
 اک نه هئي مون کي خبر، هيت سا هئي هوندا مگر،
 هڪ پٿر پوءِ ٿي خبر، جڏ ڏور پئڻ لڄار ويا!
 ”رنگريز“ دلبر سارو، هن هي عجب ڏيکاريو،
 واڳون وڃان ٿو واريو، لک دوست جنهن دربار ويا!

غلام حسين "ملنگ"

سنڌ جو گهڻا مرثئي گو شاعر مرحوم غلام حسين "ملنگ"، سن ۱۹۰۴ع ۾ پنهنجي اباڻي ڳوٺ ننڍي شهر تعلقي بدين ۾ ڄائو. شروع کان ئي واپار تي وڙهيو، ان ڪري تعليم ۾ ترقي ڪانه ٿيس. پنج درجا سنڌيءَ جا پڙهڻ بعد، ڳوٺ جي هڪ مولوي صاحب کان ٽن سالن تائين فارسيءَ جي تحصيل ڪيائين. سندس والد مرحوم، سٺ حاجي غلام علي، پنهنجي وقت جو هڪ لائبرو واپاري ۽ چڱو مڙس هو. بدين، ڪلڻ، جهڙي گدام، ميرپور ۽ ٻين گهڻن شهرن ۾ سندس چمڙي جون ڪوٺيون قائم هيون. گچ جهڙي زمين به هيس. پنهنجي خواجه قوم جو چڱو مڙس هو. لاڙ ۾ پهرين پهرين جن چئن مک ماڻهن سر آغا خان جي بيعت توڙي اسماعيلي عقيدتي کان بيزاري ڏيکاري، سٺ حاجي غلام علي انهن مان هڪ هو. انهن پوءِ اثناعشري عقيدو اختيار ڪيو. هن وقت لاڙ ۾ جيتريقدر الهيءَ عقيدتي جي خواجه قوم موجود آهي، سا انهن چئن بزرگن جو اولاد آهي. مرحوم غلام حسين تي انهن اوائلي سرگرمين جو گهڻو اثر پيو، ۽ اهلبيت سان عقيدت جي اظهار ۾ هن پاڻ کي "ملنگ" مشهور ڪيو. ۱۹۲۸ع کان شاعري شروع ڪيائين. مدح، لغت، سلام، نوحا ۽ مثنيا گهڻي انداز ۾ ڇپا اٿس. آواز ۾ سوز بيمعده هوس. - زخواليءَ جي مجلسن ۾ ماڻهو "ملنگ" کي اوس سارهندا هئا. هن وقت به لاڙ جي اڪثر شهرن ۾ سندس ڪلام، سوزخواليءَ جي مجلسن ۾ پڙهيو ويندو آهي. ارڻي مرثي ۽ ٻين مختلف تقريبن لاءِ سندس چيل سهرا ۽ گچ، انهيءَ پاسي ڪافي مقبول ۽ عام آهن. لفظ ۽ لئرو ڌاڪريءَ جون ئي چار سو مجلسون سندس تصنيف آهن. سنڌي ۽ ملناڻيءَ ۾ سندس چيل سمورو ڪلام کانئس ننڍي ڀاءُ نذر حسين حيدريءَ وٽ محفوظ آهي، جو مشهور هاري اڳواڻ ۽ خود به، سنڌيءَ جو سٺو اديب ۽ المان نويس آهي. هيءَ حسني حياتيءَ ۾ ئي "ملنگ" پنهنجي ريس ۽ واپار ۾ ساڻس مددگار رهيو. والد جي وفات کان پوءِ سڄوئي ڪاروبار سندس اڪيلي سر تي اچي پيو. پاڻ چئن پٽن ۾ وڏو هو. آخر ٻاهر جون ڪوٺيون بند ڪري، ننڍي شهر جي ڪوٺي ۽ زينات جو ڪم ڇڻيائو پيس. سڀ کان ننڍو ڀاءُ محمد حسن پور جوانيءَ ۾ گذاري ويو. جلد ئي پاڻ نبي. پي. ۾ مبتلا ٿي پيو، ۽ انهيءَ عارضي کان ۱۹۵۳ع ۾ وفات ڪيائين. اهڙيءَ طرح، کانئس پوءِ ننڍي شهر واري ڪوٺي ۾

بد ٿي ويئي. باقي ٻن ڀائرن مان آخري زمين تي جو ڪم مٽائڻ ٿو، ۽ وڏو ڀاءُ نذير حسين
حڪمت ۽ نيڪيڌاري ڪري ٿو.

ڪلام جو نمونو

پون باد ٻل ٻل اهاڻا اندر ۾، ويٺي راهه ڪوليان مارڻ جي بهر ۾.
ڏسيو محل ماڙيون، سڃيئون ساريون جايون،
پرن ٿيون اندر ۾ پٿر ڪي ڏيئي باهيون:
سڄو جڳ اٿارو اچي ٿو نظر ۾.
مڪو مون جو قاصد، وري ڪونه آيو،
ڪو چائان قريبن لاءِ ورندي ورايو:
انهيءَ سورسرتيون وڏو آ ڪونڊ ۾.
ڏٺس ڪلهه ڪپوتر، مٿي ماڙي ويٺل،
پڇيو مون خبر ڏي اهاڻن جي ٻيل:
چائين، اهي ماڻ ملندي ۽ حشر ۾.
”ملنگ“ مرتضيٰ جي، ٿو ٿي پاهه ٿيندي،
حُسين جي صادر اجر توکي ڏيندي:
حامي ٿيندو حيدر اٿاري قبر ۾.

مهند معين جي ملڻ کان موت مون مارين مٿان!
سڪ اٿم، شهزاده ڪولين جي قدمن ڏهڻي،
پُرسيا پرن مٿي منهن ڪي مٽي پوسو ڏيان.....
فاطمه جي لال ڪي عباس جو پُرسو ڏئي،
هڪ ٻڌي حضرت ڪنان هڪ ڄام ڪوٺر جو پُرسو.....
هو ڪريم ابن الڪريم آهه جنت جو قسيم،
بالد ٻائي گل ڳچيءَ ۾ پاس جنت جي ڳٺان.....
آهيان گناهين ۾ غرق، منهن سياهه منهنجو ٿيو،
”پنهو ڪم تپوهر“ جي دامن لڳي آجسرو ٿيان.....
پي تمنا هيءَ اٿم جو روپرو ڪرپل وڃي،
دلر ٻا جي در مندي مان چاٽ ڇڏين مان چمان.....
واسطو توکي ڏيان ٿو حيدر ڪرار جو،
عرض ملنڪاڻو اڪهائج يا خدا رب العنان!

حيات شاه "حافظ"

"داستانِ عمر"، "وچڙيلن جو ميلو"، "ديوان حافظ"، "گلستانِ حيات"، ۽ ٻين ڪيترن ئي پرائڙ ۽ عقيدتمندانه مولودن، مدين، نعمت ۽ قوسي نظمن جو خالق، سنڌ جو "حافظ"، سيد محمد حيات شاھ، سن ۱۸۷۵ع ڌاري، ضلعي جهنگ پنحاب ۾ پنهنجي ناناڻي ڳوٺ ۾ پيدا ٿيو. کيس سيد غلام حيات النبي پڻ چولدا هئا. سندس والد جو نالو سيد مير عالم شاھ هو. جو حسيني ساداتن جي پُٽي مان هو. سندن خاندان جو سلسلو حضرت امام تقي عليه السلام مان وڃي ٿو ملي، ۽ پاڻ حضرت جن جي صاحبزادي محمد عارج جي اولاد مان آهن.

حافظ صاحب ناناڻي ڳوٺ ۾ ڄائو، ٽن ۽ سمجهه ڀريو ٿيو. ننڍي هوندي سندس والده ماجده سرداران بيبي - جا وڻ هڪ نڪ نڪت، نڪ سبوت، سمجهو ۽ دورالدينش عورت هئي - ان جي گذاري وڃڻ بعد، کيس ڏاڏائي ڳوٺ سعيد پور ڏانهن (جو اتان ۴۰ ميل پري، رانجهي واري تخت هزارا جي ڀرسان، ضلعي گجرات ۾ واقع هو) وڃڻو پيو. سڄي ڳوٺ ۾ سندن گهرائو عزت ڀريو، سرند ۽ مڇي - مائي ۽ وارو هو. سندس والد کي "وڏو سائين"، والده کي "بيبي سائين"، ۽ کيس "صاحبزادو پير" ڪري ڪوٺيو ويندو هو. حافظ صاحب جي والده ڀڄاڙي ۽ پنهنجي - مڪيلڙي پُٽڙي جي ٻانهن پنهنجي ڀيڻ عظيمان بيبيءَ جي هٿ ۾ ڏيئي ويئي، جنهن کيس حتي الوص سڳيو رکيو، ۽ پنهنجي نياڻيءَ سلطان بيگم جو مڱڻو سائين ڪرايو، سلطان بيگم ۽ پاڻ - ٻنهي چئن ننڍي هوندي کان وٺي هڪٻئي سان گڏ گذاريو ۽ والد پون روند پون ڪيون هيون. ٻنهي کي هڪٻئي سان پيار تڃا، بلڪ عشق ٿي ويو هو. انهيءَ سلطان بيگم جو ٻلڙو، لکئي جي لپڪ ڪنهن ٻئي هنڌ وڃي اڙايو، ۽ حافظ صاحب پنهنجي ڪمزوري ۽ ناداريءَ جو شڪار ٿي، ناڪام عاشق وانگر، سڄي عمر شاديءَ لاءِ ڪندي - ڪندي، وطن کان بي وطن ٿي، مجازيءَ کان حقيقيءَ ڏانهن وڪ وڌائيندي، ليڪ ۲۶ - ڊسمبر ۱۹۵۵ع تي، حيدرآباد شهر ۾ هن فاني جهان مان لاڏاڻو ڪيو.

حافظ صاحب "داستانِ عمر" نالي ڪتاب ۾ پنهنجي حياتيءَ جي اوائلي چند ورهين جو احوال قلمبند ڪرايو آهي. انهن ابتدائي ورهين ۾ هو ڳوٺ کان نڪري، ڪجهه ڏينهن ٻاهر رهي، پنهنجي والد بزرگوار جي قدسوسيءَ ۽ مڱ ۽ محبوبه جي سک ۾ پوئتي وري، اچي

سائن ملي ٿو. هو پنهنجي محبوب سان صرف ڏهه ڏينهن گذاري ٿو، جنهن بعد سڄي ۽ چهار لاءِ وڇڙي وڃي ٿو: وري کيس پنهنجي جيتري هن جو منور منهن ڏسڻ جو موقعو ڪين ٿو ملي، ۽ حافظ صاحب انهيءَ خواهش جي تڪميل لاءِ ائين چونڊو رهجي ٿو وڃي ته ملي جي خواب و سا حور، ”حافظ“ سر ڪريان ڇڏيو، ڇڏايو جنهن وطن ۽ اتر يا، گهو ٿو پٺيون ٻارا.

هو پنهنجيءَ محبوب کي ڇا ڪري سجهندو هو ۽ کيس ڪهڙي عزت ڏيندو هو، تنهن بابت سندس ئي قلم مان لکتل چند لفظن جي ذريعي اظهار ڪرڻ بهتر ٿيندو. لکي ٿو:

”سلطان بيگم هڪ نيڪ بخت، نيڪ صورت ۽ نيڪ سيرت زال هئي. سندس سهن چند جهڙو هو. سندس آواز، يعني زبان، ماکيءَ ۽ مصريءَ کان ملي هئي. هوءَ طبيعت جي بلڪل سادي هئي، مگر سندس اٿڻ ويهڻ، ڳالهائڻ ٻولھائڻ، هر فعل مون لاءِ ناز ثابت ٿيندو هو، ۽ اهو ناز، تير بڻجي، منهنجي جگر ۾ آرسار ٿي ويندو هو. هوءَ هر منٿ ۾ پنهنجي نظر جي تير سان مون کي ماريندي هئي، پر وري مليءَ زبان جي ٻول سان چياريندي هئي.“

حافظ صاحب، ماضيءَ کي ياد ڪندي، پنهنجو داستان دهرائيندي ٻڌايو آهي ته جڏهن لڏائي ڳوٺ کي الوداع چئي، اهاڻي پونءَ ۾ آيو ته اتي پهريائين ماحول ۽ فضا سان لڳي ٿي آيو، پنهنجن ۾ اوڀرو پئي لڳو، پر جلدي هتي وارن سان لهي ويو ۽ رلي ملي هڻڻ لڳو. سندس ماسات سلطان بيگم کانئس عمر ۾ پنج سال وڌي هئي، جنهن سان مڱڻو ٿيس. هوءَ لکي پڙهي ڄاڻندي هئي. سلطان، سلطان جو ڀاءُ انوار احمد ۽ حافظ صاحب، پاڻ ۾ گڏجي راند پون رويندڙ ڪندا ۽ ڪير ۽ ڪند ٿي هلندا هئا.

چوندا آهن ته ”لکيو منجهه نراڻو قلم ڪياريءَ نه وهي.“ ”رڌ پون پڪيون ۽ بانصيب!“ آسمان ڪج رفتار، هونئن ئي ڪنهن سان ڪين لهي ۽ پن ٺهڪندڙ دلين جو ته هميشه ڪن وري آهي. سو ڇا ٿيو جو سندن شريڪن ۾، شمس الدين نالي هڪڙو چورو چٽو ڇوڪرو هو، جنهن جا مائٽ مٿ ڳهڻو ٿڌو مري ڪهي ويا هئا؛ پر وڏو مائٽ ”پنسو“ وٺس ڌرڻو ماريو ويٺو هو. شمس الدين، پنهنجي پيسي جي زور تي، نيمڪ پن ٻار ڀريل دلين ۾ وڇوڙي وجهڻ ۾ ڪامياب ٿي ويو. هڪ ٻوٽي جي پن مڪڙين، ڪڙڙي ۽ ڪلي اڃا هڪٻئي سان هوريءَ طرح سرڪي ڳالهين جا چار چولڪڻي ڪين ڪيا هئا، ته اهڙي ڪا هوا لڳي، جو مڪڙيون هڪٻئي کان ائين هري رهجي ويون؛ ڇڻ ته هوا جي لهرن تي ڪي ٺاريون هڪٻئي سان ملي پوءِ خدا ٿي ويون هجن. مجبوري ۽ حسرت ڏسندي رهجي ويئي ۽ اميدون دل ۾ ئي ڪر سوڙي رهجي ويون. هاڻي سلطان جو سنگ، حيات شاھ جي بدران شمس الدين کي ملڻو ٿيو. اهو سارو جادو، ”ڪاڪ روپي“ نائي جو هو، پر اها ڳالهه سلطان جي ماءُ کي نه وئي، جنهن حيات شاھ کي سڏائي پنهنجيءَ ٻر ۾ چيو ته ”سلطان ننڍي ڪار آهي، وات وڪيل آهي، تنهنڪري

تون، انوار ۽ سلطان، ٽيئي گڏجي هتان چپ چاپ فلائي ڳوٺ ۾ فلائي قاضي ۽ وٽ وڃو ۽ نڪاح پڙهائي موٽي اچو. پوءِ جيڪي ٿيندو تنهن کي آڻي پائيهي منهن ڏينديس. سلطان ۽ انوار نه اڳيئي انهيءَ ڳالهه لاءِ تيار ڪيا ويا هئا. وليون ۽ پٽيون مڙن ڪين ڇڏيون. پر حيات شاه، جنهن کي چاچن جي مار موچڙي ۽ سختيءَ اڳيئي ڪڙهائي ڇڏيو هو، تنهن هار نه ڀري ۽ ڏچي ويو. ”نما نما“ (نه مان، نه مان) ڪرڻ لڳو. نيٺ جڏهن سلطان ڏٺو ته هن کي سندس مرضيءَ جي خلاف شمس الدين جي حوالي ڪيو ويو وڃي، تڏهن هٿ ڪري پنهنجي خاندان جي هڪ پٽي فرد سان وڃي نڪاح وجهائي آئي.

حافظ صاحب پنهنجي برباديءَ جو هي نقشو اکين سان ڏسي، راتو رات ڳوٺ ڇڏي هليو ويو. ۽ ان وقت پنهنجي لاکام تنائين جي هن ريت تصوير چٽائين:

ڏٺي شادي جي بدران مون اکين - ان ٿيندي بربادي،
ٿيا ويسران سي ويڙها، جتي هڻي زور آهادي.

پوءِ، مير عالم شاه به هٿ جي غم، ڀائرن جي اڀياسي ۽ پٽي پرستيءَ کان تنگ اچي، پنهنجو ڳوٺوڙو ڇڏي، ڪن مريدن جي چوڻ تي وٽن وڃي رهيو، جن سندس مرضيءَ موجب، ڳوٺ جي ڀرسان هڪ نهر جي ڪناري تي، هڪڙي خلاصي جاءِ اڏي ڏنس. هن بزرگ شخص پنهنجا پويان ڏينهن انهيءَ ڪوٺيءَ ۾ ٿي، الله جي عبادت ۽ خلق جي خدمت ڪندي هي جهان ڇڏيو. حيات شاه جي راتو رات ڳوٺ ڇڏي وڃڻ بعد، جنهن وقت سندس مائٽ کيس ڳولي واپس آڻڻ لاءِ سنڀريا، ته ان وقت هڪ پيوس پيءُ جي اندر مان هي لفظ نڪرڻ لڳا سي هن جي ذهني ڪششڪش جو بهترين خاڪو پيش ڪن ٿا. هو چوي ٿو: ”پنهنجي پٽ جي پويان ڪوبه نه وڃي. جڏهن مظلوم سان ظلم ۽ بيدادي ٿي ٿئي، تڏهن ڪنهن به سندس مدد ۽ حمايت نه ڪئي. هاڻي جڏهن هو مون کي جدائيءَ جو داغ ڏيئي، پنهنجي قسمت پاڻ سان وٺي هليو ويو آهي، تڏهن کيس موٽائڻ جو ڪوبه ضرور نه آهي. هو ڄاڻي ۽ سندس قسمت ڄاڻي.“

هيڏانهن حيات شاه ٿورن ئي ڏينهن کان پوءِ، وري ڳوٺ ڏانهن واپس وريو ۽ پنهنجي والد کي، انهيءَ ڪوٺڙيءَ ۾ اچي ڏٺائين: جنهن وٽ ڪجهه ڏينهن اڳ گذاري، سور روئي، ٿوري گهڻي خدمت ڪري، موڪلائي آئي هليو، هلي اچي جيگل ماءُ جي قبر تان ٿي، لالائي ڳوٺ ۾ گهڙيو ۽ وڏي حرقت سان، ساهيڙين جي بهاني تي، سلطان بيگم کي گهاريائين، جا انوار احمد کي پاڻ سان گڏ وٺي آئي ۽ ڏهه ڏينهن حيات شاه سان گڏ گهاريائين. ان بعد حيات شاه وري به هتان پهچي لڪيو. سلطان بيگم، هي اوچتو ڏڪهه ڪالهه سگهي، پٽي ڏينهن تي دم ڏنائين ۽ پنهنجي ناناڻي ڳوٺ ۾ ئي دفن ڪئي ويئي: جنهن جي سڏ، حافظ صاحب کي پوءِ پئي، جڏهن هو وري پنهنجي ماءُ جي مقار تي ويو ۽ پنهنجي محبوب جي قبر تي، جنون جي حالت ۾ سڄا سارا ٽي ڏينهن بهوش پيو هو. هن واقعي جي باد ۾ پاڻ ٿو چوي:

مٺي سلطان بيگم کي ڏني دهوت مهلين جي.
مرڻ لڳ ڳوٺ لالائي، گهرايو ڪنهن؟ ازل جي انگ.

حيات شاھ، ڏهين ڏينهن سلطان بيگم جي هٿ مان هڪ سولي منڊي ۽ چانديءَ جا ٻه چٽا لڳا هئا، جن مان منڊي نشانيءَ طور واپس سلطان جي آڱر ۾ وڌائين ۽ چٽا پاڻ وٽ رکيائين. جي ۱۹۱۲ع تائين وٽس موجود هئا ۽ پوءِ ڪيڏانهن ويا، يا انهن چٽن سان سندس زندگيءَ جي ڪهڙن ڪهڙن مٿون ۽ ڏکين ڏينهن جي حڪايت وابستہ آهي؛ تنهن لاءِ سندس خيال هو تہ ”داستانِ غم“ جي ٻئي ڀاڱي ۾ اهو احوال ڏيندو، پر حالتن ايتري فرصت نہ ڏني جو ٻيو ڀاڱو تيار ٿئي ۽ سندس حياتيءَ جو مڪمل داستان سنڌ وارن تائين پهچي. سندس چوڻ موجب انهن چٽن جي سرگذشت بہ عجيب آهي.

واديءَ غربت ۾ من ”حافظ“ اچي آرام ڪو،
ٿو چڏيان هاڻي وطن، اي بزمِ ياران، الوداع

هن پيري ڳوٺ ڇڏڻ کان پوءِ هيءُ قسمت جو ماربل ۽ تقدير جو ڳاريل پنجاب ۾ پيو. بنگال، مدراس، دکن، ملبار، گجرات، ڪاٺياواڙ، مارواڙ ۽ ٻين صوبن جو سير سر ڪندي، ۲۸ ورهين جي ڄمار ۾، سن ۱۹۰۳ع ڌاري، مارواڙ جي ٻالوترا نالي ڳوٺ ۾ سخت بغار ۾ مبتلا ٿيڻ ڪري نئين جي نور کان هميشه هميشه لاءِ محروم ٿي ويو.

سن ۱۹۱۰ع ڌاري سنڌ ۾ ٻيڙ پاتائين. سنڌ جي مختلف ڳوٺن ۽ واهڻن ۾ گذاريائين، ۽ سنڌ جهڙي مهمان نواز ملڪ کي پنهنجو وطن بڻايائين. هو سنڌ ۾ گهمي ڦري، ڪوٽڙيءَ جي ميٽن وٽ جامع مسجد ۾ اچي ٽڪو ۽ سنڌونديءَ سان حال اوريندو رهيو. هن کي سڌو دريا سان ڏاڍو ڀاڄو ۽ پيار هو. دريا جي ڪنڌيءَ تي ويهي جڏهن اُن ۾ ٻيڙ لڳائي پائيءَ جي ٽڙڪار محسوس ڪندو هو، تہ ڳوٺ واري چناب نديءَ جو ساڙ پيو ايندو هوس، ۽ پراڻا ڦٽ چڪن لڳندا هئس.

لنگائي ٻيڙ سنڌوءَ ۾ جنهن دم ويهان ٿو مان،
ڪنهن نينهن جو نٿو ٿو ٿئي مون تي طاري.
هلي اي سنڌولدي صدي وچان تو تان سدا،
تو ۾ کڏجي ٿو اچي ملاي وطن منهنجي جو آب.
آبِ حيوان، آبِ چشم و خون دل قربان ڪنو،
دست آبد گهر مرا پڪ قطره از آبِ چناب!

ميٽن وٽ مولودين جون معمولون عام جام ٿينديون هيون، جن مان حايط صاحبہ کي ڏاڍو رس ايندو هو. سندس چوڻ موجب ڪيس انهن مولودن منجهان پنجاب جي ڳوٺاڻن ڪيئن

وارو سوز ۽ ساز محسوس ٿيندو هو. هي وطن کان وڇوڙيل، اهي مدحون ۽ مولود وڏي
پيار ۽ دلچسپيءَ سان ٻڌڻ ۽ سگڻ لڳو.

سن ۱۹۱۳ع ڌاري حيات شاھ جي حيدرآباد ۾ ”خواب“ صاحب جن جي والد بزرگوار
ميان علي بخش سان ڏيک ٿي، جنهن جي اوطاق تي ٻارھولي مولودين جي محفل مثل ھوندي
ھئي. پاڻ بہ مولودين جي مجلس جو سور ھو، ۽ انهيءَ ڏس ۾ سندس نالو سڃيءَ سنڌ ۾
مشھور ھو. ممڪن آھي تہ حافظ صاحب پڻ انهيءَ رس ٻڌڻ جي لاءِ حيدرآباد ۾ آيو ھجي.
وقت گذرندو ويو، ميان علي بخش ۽ حيات شاھ ھڪٻئي کي ويجهڻا ٿيندا ويا. تان ھو
ميان صاحب، حيات شاھ کي ھميشہ جي لاءِ پاڻ وٽ اچي رھڻ لاءِ زور ڀريو: پوءِ ھو بہ
جلدي ئي حيدرآباد ۾ رھيو، ۽ سدا لاءِ اتي ئي رھي پيو. انهيءَ وچ ۾ اھڙيون حالتون پيدا
ٿي پيون ھيون، جو پاڻ ٿو چوي:

اھڙو ھڪو واءِ سخت وريو آھ ديس ۾
واڳون وطن ڏي جھڙي تہ واري ٿو سگھان؛
”سلطانہ“ پنھنجي ساھ جي بکر وٺي لڏي،
تربت تي تنھنجي منھن بہ ڏيکاري ٿو سگھان!

ايف سائو واءِ لڳو، حالتون مڏريون، ۽ حافظ صاحب پنھنجي وطن ڏي اچڻ وڃڻ
لڳو. گھڻو ڪري سال بسال، ماڻھو ساڻ ڪري، ماڻن جي مقام تي وھندو ھو، جتي جيڪل
ساھ، ٻاري مائي، محبوبہ سلطانہ بکر ۽ ٻين عزيزن ۽ پيارن جي مقام تان ٿي، ايئن مان
ٿير وھائي، اکين مان آب اوتي، اندر جي توش ۽ دل جو بخار ڀرو ڪري، واپس سوني
ايتدو ھو. سلطانہ کي اڪثر خواب ۾ پيو ڏسندو ھو، ۽ چوندو ھو:

خدا رحمت ڪري، مسامات! تنھنجي روح تربت تي،
”حيات“ آھي ڪوئل جيڪب ۾، گھڙي گھابل سان گھاري وڃ!

بجاوليءَ ۾ ھن محاذي عاشق جي دل تي فراق ۽ وڇوڙي، دنيا جي بيوفائي ۽ ڏاڍائي، ۽
رمانِي جي واقف ۽ تجربِي، حقيقت جو رنگ ڇاڙھڻ شروع ڪيو. ھن جي دل ۾ حب رسول (صلعم)
پيدا ٿي، ۽ سرڪار دو عالم جي چالڻ لاءِ سڪ ۽ خواھش دل ۾ گھر ڪري ويس.

بدلجي ويو بس طبيعت جو رنگ،
سجڙي، ٽسي آيو حقيقت جو رنگ.

*

روري رسول پاڪ تي روئي چنڊ صبا،
”حافظ“ مڏايو سنڌ مان ھيڪر حجاز ۾.

■

ههڊاڻو "خواب" جي چون موجب، سندن خاندان جي نندرون جي پڙهائيءَ تي به هن بزرگ شخص گهڻو ئي خرچ ڪيو، ۽ "حباب ادب" لاءِ رديءَ ۽ ڪڇ چيتره پئسو هن جو ئي لنگل آهي. کيس "لاڙي جي پهر" ڪري پيو ويهندو هو، ۽ ايس جيڪي به ملندو هو، پئي نه سهر يا سهرن وسندي لاءِ بچائي هرگز ڪن رهندو هو. پئي ملهه سان گڏ نيس ان ڪتاب سان ته ڏي ٻولي هئي: شل نه ڪو ڪتاب جو مالو آهي، پوءِ نه پڪدم گهرائڻ لاءِ چه نه هو ۽ پڇيئيءَ سان ان جو انتظار ڪندو هو.

* * *

هڪ ڀيري، فجر جي نمار لاءِ ماڙيءَ تان لهي مسجد ۾ ٿي ويو، ته هڪ سائيڪل واري کير جا دها کڻي تڪو تڪو پئي ويو: نڪ ۾ اچي، حافظ صاحب سان ٽڪريو: هيءُ ضيعف شخص وڃي پٺ تي پيو: ان وقت گهڻيءَ ۾ ڪو ٻيو شخص موجود نه هو: سائيڪل واري، ڪجهه شخصيءَ جي احساس ۽ ڪجهه انساني همدرديءَ جي لحاظ کان، لهي اچي حافظ صاحب کي کيو، ته ڪس سندس گهر وارن جي حوالي ڪري پوءِ وڃي: مگر پاڻ کيس چيائون ته: "اها ان کي جيڪي دڪا پهچڻو هو سو پهتو، تون پڇي وڃ، متان اها همدردِي گهريءَ کان نه وٺي. آءٌ ته سورن جو ساڙيل ۽ دنيا جي دردن جو ڏڪوئل انهن تڪڙين سھڻ تي هري مري ويل آهيان، پر پها توکي ڪونه ڇڏيندا ۽ پوليس جي حوالي ڪندا، هي نه جيڪي رياراسي ڪندو". سائيڪل واري به موقعو غنيمت سمجهي، لانگ ورائي، ويءَ تي وڃڻ مناسب سمجهيو.

هن سان ڏسو ته شاھ صاحب جو ڪردار ڪيتري قدر ته بلند هو: منجهس صبر سان رب جي رضا تي راضي ۽ قدرت جي ڪٺي تي شڪر رهن جو ڪيترو نه مادو هو! سندس مهربانن ۾ هالن وارا محذوم به خاصي اهميت رکن ٿا، هي ٻڌاڙيءَ تئين هن جي سار سڀال لهندا آيا، وڃ ۾ شايد منجهن ڪا شڪر رنجي پيدا ٿيل ٿي ڏسجي، جو چئي ڏنو اٿس: "مشتي ڪيو الله وادي ڪي، پر اديءَ کي هن نه ڪن". هيءُ بيت "عالم" سان لاڳو، ۽ سندس محذوم سان.

علمي اڀياس. حافظ صاحب ڪيتري تعليم ورائي، تنهن جي پوري هڪ ڪاهي، پر ايترو سو پاڻ سان چئي سگهجي نٿو ته سندس اڀياس اونهو، مشاهدو گهرو، ۽ بحرير ڪافي هو. ڪيترائي علمي ۽ ادبي ڪتاب هن ڏاڻا وڙهائي ويهي پڌرو هو. هي اڳو سڃوڻي ٻوڏو هو، اتي پاڻ سمجهائي ڏسندو هو. انهيءَ علمي اڀياس جو اڀر ۽ رنگ سندس مصنفن ۾ صاف ۽ چٽو پيو ڏسجي. دراصل حافظ صاحب ٿي اهي ڪتاب پڙهڻ جي ضرورت ڪانه هئي، پر هن بزرگ اهو شغل ان حد تي ماري ڇڏيو ته هنن ڏڙن ۾ به علمي سون شوق جاڳي. ورد جڏهين به ڪا شين منجهن ڪتاب جي باري ۾ وڃا ۽ ڳاڻا ڪئي وئي، تڏهين پڪدم ان جي مصنف، مواد ۽ ناشر بابت گهڻو ڪجهه ٻڌائي ويڏو هو. سندس حافظو پڻ عجيب هو: ايڏيون پراڻيون ڳالهيون باد هيس جو ڳالهه ڪرڻ ڏاڻا پاهرا

ياد گيريون. انسان پنهنجي ماضيءَ کي ياد ڪندو ۽ ورجائيندو ٿو رهي. خاص ڪري اهڙن
 موقعن تي، جن تي هن جي طبيعت جي خلاف ڪو واقعو درپيش ٿو اچي. حافظ صاحب کي
 هيءُ جيڪي سک ڏنا، ۽ ان بعد هن جيڪي تڪليفون ڏنيون ۽ ڏک سڀ، تن کي ياد
 ڪندي چوي ٿو:

تباھيءَ جو تہ الڪت آھ پر غم دامتان منهنجو،
 مگر شامي بہ ننڍپڻ ۾ ڪٿي مون ڪجهہ مثل دارا.

*

لڏڪو هو نہ ”حافظ“ ڪونہ هئي ماني ڪٿي گهر ۾،
 مگر تنهن کي ٿوي، سنڌ ۾ رلايو ڪنهن؟ - ازل جي انگ!

*

پساو پر ديس قيد قسمت جي، پر انهيءَ جو پڻ سبب آهي،
 پري قرابت ۾ باهه جنهن کان، اسان کي دوزخ وطن ٿيو اڄ.

■

آهيان غريب هاڻ غريب الوطن هتي،
 ٻارا پٺيون مڪان ۽ ويس گرائي باغ.

■

هاڻ، والد رهيءَ جا غربت ۾ مصيبت مون ڏني،
 مان ڪٿي ۽ ڪٿ وطن، ننڍپڻ جا مٽڙا ڏينھڙا!

ٻاراڻي وهي بہ دل تي توي ٿي اچيس، ۽ جيڪو راز سڀني ۾ مائٽي رکيو هئائين،
 تنهن کي کولي پڇتائي بہ ٿو، پر ٿيڪ چوي ٿو تہ ان راز جي کولڻ ڪري جو مھڻياہ ٿيس،
 ۽ جي طعنا تنڪا سٺو، تن مان ممتاز بہ ٿيو آهيان ۽ سرونخرو ٿي بہ نصيب ٿي اٿر -
 ڪنهن کي ”هائو“ ڪنهن کي ”وڃ“ ڪنهن سان رسڻ، ڪنهن سان کلڻ،
 هي مزا اڪثر وٺڻ، ننڍپڻ جا مٽڙا ڏينھڙا!

■

”حافظ!“ دل جي هني دل ۾، تہ رسوائي نہ هئي،
 هار ڏيڻو ڏيڻو ڏيڻو هاءِ پڇتايان پيا!

*

هڻي طعنا ڏيائون ٿي ڪيڏو،
 مگر مھڻ منجهڙي ٿياسون ممتاز.

وطن. هن ڏينھم شاعر ۽ حساس طبع اسان کي نہ رڳو پنھنجو ڏاڏو ۽ ڏاڏاڻو وطن
 پنجاب رکي رکي ياد پوندو هو، ۽ اندر ۾ ان لاءِ آڪير ۽ حب پيدا ٿيندي هيس، پر هو
 چوندو هو تہ ”اباڻو وطن پنجاب آهي، تہ منھنجو وطن سنڌ“:

پنجاب ۽ برار ڏي دل ٿي چمڪي مڪر،
توڪي ڇڏي مان ڪڍي ويان، اي دلاري سنڌا

*

ڪوٽڙي ۽ حيدرآباد اڄ ڪري پنهنجو وطن،

ڏيهه ڏاڏائو ڀلائي، هاڻ پوڻاسان پيو.

آخرين آرزو، حافظ صاحب جي ڀاڱ ۾ رڳيون ٺاڪاسون ۽ ناراد پون لکيل هيون؛
سندس زندگيءَ ۾ شادڪامي ۽ ڪامرانيءَ جو نالو به ڪونه هو. الهيءَ هوندي به، هن جي
آخري آرزو اها هئي ته سندس موت اهاڻي وطن ۾ ٿئي، ۽ لاش مائٽائي مقام ۾ سلطان بيگم
۽ جيجل ساڪ جي ڀر ۾ ورجي. هاڻ لکي ٿو—

”منهنجي آخري خواهش هيءَ آهي ته خداوند ڪريم پنهنجي فضل ۽ ڪرم سان منهنجي
مرضيءَ مطابق مون کي پنهنجي وطن ۾ ماري، ۽ مائٽائي مقام ۾ دفن ڪرائي، جيئن
سڻ کان پوءِ منهنجا هڏا پرديس ۾ پراون جي هٿ ۾ نه رهن، ۽ منهنجو روح
وطن لاءِ نه پيو سگهي: الا ماشاء الله!“

پڻ، السوس جو زماني کيس اهڙا رنگ ڏيکاريا جو انهيءَ اسيد جي هوري ٿيڻ جا آثار ٿي
نظر آيس، بلڪ اها به اميد ڪانه هئس ته هو ڪو موٽي ملڪ ويندو. پوءِ، جڏهن مجازتي
حقيقت جو رنگ ڇڙهڻ لڳو، ته سدا جي لاءِ پنهنجي مسڪن مديني طيبه کي بڻائڻ ٿي گهربالين،
۽ خواهش هئس ته حياتيءَ جو پيالو به اتي ئي ڀرجي اچي ۽ چمڪي پوي:
مديني ۽ ساڪ جي مارگ تي سرحل جي محبت ۾،
وڃي نڪري جي دم، ”حافظ“ ته اس شڪر خدا ڪريان.

پڻ، جڏهن سلطان جي يادگيري، سڪ ۽ حب اوڏانهن به نه ڇڏيس، ته لاچار چيائين ته ائي
هنڌ نه به پهچايءَ ۽ حيدرآباد سنڌ ۾ ڪفن دفن ٿئي:

مديني سوا جي ٿئي ٿا ٿئي،

ڪفن ۽ دفن، حيدرآباد سنڌا

لتر نويسي.

حافظ صاحب نه رڳو شاعريءَ جي ميدان ۾ ڪؤنٽل ڪندڙ هو آهي، پر لتر جي ميدان ۾ پڻ پوئتي
نه پيو آهي. ”داستان شعر“ ۽ ”وڇڙيل جو ميلو“ سندس لئري تصنيفون آهن. جن ۾ هن
پنهنجي قلم نان چڱو ڪم ورتو آهي. سندس شروعاتي مڪر دل ڀاليندڙ آهي؛ حملا مهلائڻا
۽ دل ۾ ڇيڏڙا آهن. ائين سڪڙي ڪونه ٿو پوي ته اهو لتر ڪنهن قلمڪار جي زباندانيءَ
جو هڪس آهي، يا ماءُ پيٽان مليل ڏاڍ واري اهل زبان جي اهلب جو اولو. انهيءَ نقطه
نظر سان جيڪڏهن هر ڪنهن کي، ته چئي سگهيو ته حافظ صاحب سنڌي ٻوليءَ سان ڀال ڀلائي
ڪن ڪنهن به طرح گهٽ نه آهي.

”داستان غم“ هن ڪتاب ۾ حافظ صاحب انهن ذهن ڏينهن، جن ۾ پنهنجي محبوب

۽ سڳ سان اچي مليو هو، تن ۾ شمس جا واردات ٿي، تنهن جو مڪمل بيان ڏيئي، پنهنجي ماضيءَ جي ها مصوري ڪئي آهي، جا سڀڪن جي وس جي ڳالهه نه آهي مصنف جو قلم پختو، ۽ تجربو ڪامل آهي. ٻوليءَ تي به ڪافي دسترس اٿس. جملا ننڍا مگر ماڻهار، پوي سادي مگر بامجاوري، ڪردار نڪاري اهڙي جهڙي منڍيءَ تي ٽڪي، سماج تي لاشعوري ليکن ضروري ۽ هر لطف نڪتي چيني، بيان الٽو ۽ رکون، بلاڪ سلوٽو ۽ دلچسپ. اٿس ائين ضرور آهي ته جيڪڏهن ڏيان ڏيئي عبارتَن جو اڀياس ڪبو ته ڪٿي ڪٿي محسوس ٿيندو ته مصنف اهل زبان ڪونه ٿو ڏسجي. نوٽ به ته چوڪا ٻولي سکي ٿي تنهن جي سڄو اوڻين ۽ پورين جو پتو پوڻ ذرا مشڪل ڳالهه آهي: هر چوڻ خاطر ائين چئي سگهجي ٿو ته جيڪڏهن هڪڙي کي ماءُ جي هج ۾ ڪا ٻولي نصيب ٿئي ٿي، ته ٻيون ٽي ڪس دسترس حاصل ڪري سگهي ٿو. هتي هيءَ ڳالهه ياد رکڻ گهرجي ته حيات شاه سنڌي ٻوليءَ کي اهڙو وڇوڙو، جو گهڻي ڀاڱي پنجاهي ۾ وسري ويس.

هاڻي ”داستان غم“ مان چند مثالي ٽڪرا پيش ڪجن ٿا، جن مان مٿي ڪيل دعوا جي ٽانهي سالي ويندي. پنهنجي پيءُ ۽ ڄاڻن جي ڪردار متعلق لکي ٿو:

”منهنجو ننڍو ڇڏا زبنداري ۽ سرڪاري ڪمن ۾ رهندو هو، ۽ وڏو ڇاڇا رجوشي

ڇيڙي ٺهري ۽ غريبن جي مار-ڪٽ ۽ صلح ۾ وڳوڙ ۽ لهيلن کي ڦٽائڻ ۾، ڪنهن

به طرح دولت حاصل ڪرڻ ۾ مشغول هوندو هو: باقي منهنجو والد مرحوم هڪ

سڌو سڀاڻو خدا پرست اسان هو، سو ميعود حقيقي جي عبادت ۽ نيڪن جي ريارا

۽ مريدن جي دعوت ۽ تعويذ لکن ۽ دعائن ڪرڻ ۾ وقت پورو ڪندو هو.

”بابا! لهه لوڪ ۽ پرستڙيو هو. وڏي چاچي منهنجي رت-پياڪ دشمن ۽ شمس سڀي

جي مائٽياڻي هئي، ۽ وڏو ڇاڇو زن-مريد ۽ پسي جو پٽ هو. گهر ۾ ننڍي ڇڏي

منهنجي خيرخواه ضرور هئي، پر اها پاڻ تيرهن چوڏهن ورهين جي چوڪري هئي.

منهنجو ننڍو ڇاڇو هيءُ ٻيو گهر پڙيو هو، نهڪري اها سائي به وزن وٺي ڪا

دست انداري ڪري ٿي سگهي: باقي ننڍو ڇاڇو ننڍپڻ ڪڍڻ ٿي وڏي پيءُ سو

موچڙي-ڪٽيو ۽ ڊپيل هو، تنهنڪري اهو به ڪچهي ٿي سگهيو.“

جنهن وقت ماسيس حيات شاه کي سلطان بيگم ۽ انوار احمد ٽي سان گڏي ڪڇ

ڪري اچڻ لاءِ ڇڏي ٿي، ۽ هو چاچي جي مار، وڳوڙي ڏاڍو، اهڙو -نري جهڙو سڳو

ڪرڻ کان انڪاري ٿي ٿو، ان وقت سلطان بيگم جي عذاب هو به، لو پهرجي ڪنگارن کان ٽٽڻ

لڳي ٿو: هوءَ حيات شاه ٽي محاسب ٿي چوي ٿي:

”جيڪڏهن وڏا پيرت به آهن، ته مون پيرت نه ٿي. منهنجي رندگيءَ تي

ٽڪو نه لاء، مون ٽي غوار ۽ بدنام نه ڪرو: پاڻ ٽي شاه ۽ پربان نه ڪر، جيئن

اسان چوي ٿي تيش جلد ڪر ۽ دير نه ڪر، نه ته پڇتاهه ٿين.“

سماج جي خلاف جهڙي دليري ۽ شجاعت سان بغاوت ۽ سا به هڪ عورت اٿي ڪري، ۽ ڇ کان سٺ ستر سال اڳ، ڪڏهن مشرق جي عورت جي زبان تي تالو ۽ وات تي واقعي مهر لڳل هئي ۽ ڏيکاري ٿي ته سماج جي ڪڏن ڪرتوتن ۽ احابن زورين ۽ روايت خلاف هميشه کان اوار اٿندا رهيا آهن. شاهاڻي هجي ان عورت جي دليري ۽ تي، ڪيرون لهنديون ان پاڪدامن جي ڪردار: خدا شل سندر روح کي راحت رسائي، ۽ مٿس رحمتون نازل فرمائي! اهڙي ساڳي عورت جا سماج جي خلاف بغاوت ٿي ڪري، سا ڏسو ته پنهنجي ۽ سماج سان ڪهڙي به اخلاق ۽ بردباريءَ سان پيش ٿي اچي: ڏسبا سان تجربو ڀرائي، ڪهڙيءَ طرح هلن ٿي سيکاري، ۽ هوءَ اهو سڀ ڪجهه ڪڏن ٿي حاصل ڪري، ۽ اهو ڪهڙو سرچشمو آهي، جنهن مان هوءَ فيضياب ٿي پاڻ کي هڪ طرف گناهه کان ٿي بچائي ته مقصد جو سوتي حاصل ڪرڻ جي ٻئي طرف ڪوشش ٿي ڪري. هوءَ حافظ صاحب کي ٿي چوي:

”جهڙي ڪرڻي ٺهڙي پري: جيڪڏهن شمس الدين ۽ مائٽن اسان سان پڇوڙي ڪئي ته سندن عورت به وٺي، دولت به وٺي ۽ کين دلب حاصل ٿي: جيڪڏهن منهنجو پيءُ ۽ تنهنجو والد پٺيوت ٿيا، ته پنهجو اهل اولاد رلائي ڇڏيائون: ۽ جيڪڏهن مان پنهنجي والد جي رضا تي ۽ قادر جي مصافحي راضي نه رهيس، ته مون تي ڀاڄو ڪوڏن جو نالو پيو، ۽ جيڪڏهن تو اسان سرحد جو ۽ منهنجو چيو نه مڃيو، ته هميشه لاءِ برباد ۽ تباھ ٿي وين ۽ پاڻ سار گڏ مون کي به خوار ۽ بدنام ڪبي.

”هائي بهتر آهي ته سڀني پاڻ ٽپي ڪڏهن سوتي ڳوٺ هون، ۽ هميشه گڏ گذاريون. ڪريم ڪار ساز آهي، ڪجهه تون ڪوشش ڪج، مان به ڪنديس، اميد آهي ته منهنجو مڙس مون کي طلاق ڏيندو، هوءَ مان تنهنجي ۽ تون منهنجو.

”پر، سڳي کان اڳ به تنهنجو منهنجو قرب هوا اها ڪهڙي انسانيت آهي جو نفساني خواهش تي محبت جو پاڪ ۽ سٺو نالو رکجي؟ طمع جي محبت اڄ آهي، سڀني نه آهي: پيغمبري ۽ واري محبت، لازوال محبت آهي. انهيءَ محبت کي هميشه بهار آهي، ڪڏهن به خزان نه آهي. سچيءَ محبت جو گل هميشه تازو ۽ سرهو آهي. ”زمانو جو عجيب رواج آهي جو مڙس ڪهڙو به بد چال ۽ پڇوڙو هجي، ته به جوان ليڪڻ به اچي: پر ويڃاري زال شرم ۽ حياءَ، سروت ۽ وفا جو پتلو هوندي به جيڪڏهن ڪنهن سان ڪلي گالهائي، ته کيس چلولي چيو ٿو وڃي، ۽ جيڪڏهن اڪي ڪٿي ڪنهن ڏي ٺهاري وٺي، ته هوءَ مٿس جهٽ غشماز جو نالو پيو.

”مون نڪاح خوشيءَ سان نه ڪيو آهي، بلڪ تنهنجي نادانيءَ الاهيءَ نڪاح ڪرڻ تي مون کي مجبور ڪيو، ۽ مون شمسوءَ جو ۽ مائٽن جو ڪارو منهن ڪرڻ لاءِ الاهيءَ نڪاح جي پاھ ورتي ۽ پر هائي ته انهيءَ نادانيءَ سببان زود پشيمان والڪر پاڻ به پڇتايان پئي، وٺي هڻا هٿان! مون کي تڪڙ ڪري نڪاح ڪرڻ وارو

قدم ڪنهن به حالت ۾ نه کڻڻ ڪهندو هو. مان جوان زال هيس، واٽ وڪيل هيس،
 شرع شريف مون کي سڀڪا اختياري ڏني هئي: الهيءَ خواريءَ ۽ انتطاريءَ کان،
 پرڻي راج ۾، ظاهر ظهور، مون کي شمسوءَ سان نڪاح پڙهائڻ کان انڪار ڪرڻ
 ڪهندو هو. پوءِ بابا جي ڇا مجال هئي جو منهنجو نڪاح شمسوءَ سان ڪري ها!
 انهيءَ مان مون جهڙيون مظلوم نياڻيون ۽ منهنجن مائٽن جهڙا ظالم مائٽ بهه سڀي
 وٺڻ ها. نياڻيون آمر مائهو آهن، دور ڊگها نه آهن جو سندن مائٽ جتن چار پنهنا
 وٺي کين وڪڻي ڇڏين، اتي واٽ بند ڪري هليون وڃن ۽ پاڻ کي ڪٿي پلي
 جي واٽ ۾ وجهن. پر، زال ذات ڪسي بروقت عقل نٿو اچي: پنهنجا هٿ وڍائي،
 پنهنجا وار پن جي هٿ ۾ ڏيئي، هاڻي ويٺي سور سهان!

”اڪثر ڪري هڪ مڙس هي پن زالن ۾، مڙس جي قرب ۽ پيار تان جهيڙو رهندو
 آهي، پر مون اها طمع ئي ڇڏي ڏني آهي؛ تنهنڪري منهنجي بهاج به منهنجي خادم
 تي پئي، ۽ گهر ٻاهر جو ڪوبه ڪم منهنجي ٻوڙ کان سواءِ نٿي هڪري. مان پنهجي
 مڙس کي عزت جي نگاهه سان ڏسندي آهيان؛ هو به مون کي نيڪ نيتي ۽ خيرخواهيءَ
 جي نظر سان ڏسي ٿو.“

هڪ واهڻ ۾ نينيل زال هيترا سارا نقطا بيان ڪري، ايڏي سمجهه، شعور ۽ دهن
 جي سالڪه ٿي هئي اهو ڪهڙو سرچشمو آهي، جنهن مان عورت فيض پرائي هوندي معلم اخلاق
 سلوچي، دلير ۽ پاڪدامن بڻجي ٿي، سو به انهن ظاهر ڪيو آهي:

”مان واندڪائيءَ وقت ڪٿائين جو مطالعو ڪندي آهيان، ۽ هڪ وڏي تحفيءَ سان
 مترجم اردو ڪلام الله شريف به مون وٽ آهي، اهو به ڏسندي آهيان.“

اهو سڀڪجهه قرآن شريف جي تعليم ۽ علم جو اڀياس هو. مگر سڌ وارا زالن کي پڙهائڻ
 عيب سمجهن ٿا، ان کي ڇا ڪجي! سلطانن کي حيات شاهه لاءِ پنهناھ معيت هئي. آخر چو،
 سو به ٻڌو:

”تون مون کي سهڻيءَ شڪل يا گوري، منهن يا خوني بيش يا ڏنگيدڙ وارن هي
 ڪري ياد ڪندو هوندين، ..... پر مان ٽولي انهيءَ ڪري ٿي ياد ڪرڻ به
 تون منهنجي مانيءَ جو هٿ آهين، ۽ ماڻهن مون تي ڏهر ڏهر پيرا ڏهن ۾ سبي
 سان لائي پيار ڪندي هئي؛ مون تي پساڻ ڏان پري هڪ گهڙي به ڪس رهڻ
 ڏيندي هئي.“

حافظ صاحب اڳتي هلي هڪ بقاله موڪلو ۽ بهرين حڪردار بيش ڪيو آهي. هو اٽڪي ٿو:
 ”جڏهن اٽڪل ڏهن ڏينهن ڏاڻ پوءِ سلطان بيڪر وٺي ٿي، تڏهن معلوم ٿيو ته
 هن پنهجي هڪ سوٽائي سوٽ سان نڪاح ڪيو، هو اڃا تارو هڪ گهر اڳي ئي
 پرڻيو هو. هو هڪ توحوان به پهلوان مڙس هو. هو اڇڙه سرور هو، مگر بي ايمان

پڙهيل ڪن سڙ پورا ڇڏيو هو. هو سادو طبيعت ۽ نيڪايت شخص هو. لوح قلم جو لکيل انگ ضرور پري ٿو، ۽ ڪنهن تان به ڪين ٿو ٽري، اهو انگ ائين پري ٿو هو سو پريو، ۽ جيڪا ٿيڻي هئي سا ٿي، مگر الهيءَ واقعي کان سواءِ وري منهنجي والد مرحوم جي منهن تي يا منهنجي منهن تي ڪڏهن به ڪين چڙهيو.

هن قسم جو ڪردار پيش ڪري، مصنف ڄڻ ته درس ڏنو آهي ته جڏهن ڪو اهو واقعو پيش اچي، جنهن ۾ اڳتي جي جذبات کي ڪا لهس آڻي هجي، ته ان وقت هڪڙو به ٿئي. هڪ ٻارگير ۽ گنڀير ٿي ڪري، اڳتي جي جذبات جو احترام ڪري، اڃا پڻ سڃاڻن حرڪتن ڪرڻ کان پاسو ڪرڻ گهرجي.

مصنف عورت جي قلبي واردات جو اڀياس ڪري گهڻو ڪجهه پرايو آهي، ۽ چوي ٿو: ”مؤس جي ڪٺڻ لاءِ عورت وٽ فقط قرب ۽ محبت جي ڪاٺي نه آهي، پر غضب ۽ قهر جي ٽنڪي تلوار به وٽس موجود آهي. زال ذات جيڪڏهن محبت ڪري سگهي ٿي، ته عداوت ڪرڻ به به هوءَ اول نمبر آهي؛ جيڪڏهن حلم يا بردباريءَ وقت هوءَ معاف يا درگذر ڪري سگهي ٿي، ته انتقام وٺڻ جي به کيس زبردست طاقت آهي؛ صنف لازم ڪنهن وقت لازم ڪان لازم ۽ نرم ڪان نرم آهي، مگر ڪنهن وقت بهڻ ڪان به سخت آهي.“

نه رڳو ايترو، پر هن اهو به ڏيکاريو آهي ته ان وقت به ويساهه، وسوڙل ۽ سادو دل ڳوٺالا، سيدن جي ڪيتري نه عزت ڪندا هئا. هن هڪ ڪردار جي وٽان چٽوراڻو آهي، ”واڃائيءَ“ چيو ته ”ايبي، ڳوٺ جي زميندار جي زال به هيٺ ويئي آهي، منهنجي ڇا سڃاڻ جو مان تنهنجي منجيءَ تي ويهان! اسان کي جيڪڏهن تنهنجي جتيءَ وٽ ويهڻ لاءِ جاءِ ملي وڃي ته اسان جا وڏا ڀاڳ!“

هن ڪتاب ۾ نه رڳو هروقت سنجيده گفتگو ۽ بصيحت پري نه لکتا پري آهن، پر طنز ۽ بذله منجيءَ جو عنصر به موجود آهي.

”انهن ڏينهن ۾ انگريزي راڄ جو پورو پورو اقبال ۽ دٻڏو هو، تنهنڪري حڪومت جي طرفان، نهايت پوريءَ واقفيت سان، امتحان بعد خطاب ٿي مليا. اڄڪلهه ٿورڙي گهڻي ملڪ ۽ قوم سان بخاري ۽ سرڪار سان وفاداري ڪرڻ سان هرڪو چٽ ڄاموٽ خطاب حاصل ڪري ٿو، ۽ اهوئي سبب آهي جو ”خان بهادر“ جي لفظ کي چرچو ڪري ”ڪانءَ باندريءَ“ يا چون، ۽ انهيءَ لفظ جي مخفف لفظ ”ڪي. بي.“ کي ”ڪمبخت“ چيو ٿو وڃي.“

ان ريت، ڏسبو ته ”داستان غم“ نه رڳو تذڪري نويسن لاءِ ڪجهه مواد پيش ڪري ٿو، پر ادب جي ميدان ۾ ان جي ڪافي اهميت آهي. داستان گوئي ۽ طنز، سو به حال جي حال مطابق الهيءَ ڪري ٿي آهي، جو مصنف اهو احوال ۱۹۴۸ع ۾ قلمبند ڪرايو آهي.

”ويڙهي جو دلو.“ هي هڪ قصو آهي، جنهن ۾ هڪ نوجوان ڪهاڻي جي حياءِ سنڌي محبت، ذڪر ڏولائي، اولاد جي تربيت، اهڙي جي وڃاڻي ۽ وسيلن جي دانڪار داستان سمائل آهي. هن ۾ پتلوءَ جهڙي ملي لال لکڻ واري پليٽوني جي وفاداري ۽ پيار جو پل نقشو ڇڻيو ويو آهي. انهيءَ سان گڏوگڏ هڪ سرنديءَ واري جي راجا پٽ جي سڃاڻ ٿيڻ، ۽ ان فرزند ارجمند جي سعادت مندي پڻ ڏيکاريل آهي. ادب جي، خاص ٿي، راسي واري واريءَ ماءُ-پيءُ کي پنهنجو ويڙهيل ٻچو ڪهڙيءَ طرح ٿي، موٽي ملي، ۽ هنن جي ذات فڪر ٿا سگهن ۽ بدجنن، تنهن جو به لهايت، مؤثر طريقي سان خاصو پيش ڪندو آهي. هن ڪهاڻي ۾ حافظ صاحب جي اسلوب بيان باب الدين چٽي سگهجي ٿو ته هي قصو داستان گوئيءَ جي نموني تي لکيل آهي، مگر منجهس عشق جي چاٽ نه هوندي ۽ ايڏو نه پيا ۽ سوز گداز سمائل آهي، جو پڙهندڙ جي دل ڀرجيو اچي. دل جي پيالي مان خوشيءَ ۽ ذڪر جا گڏيل سڙيل جذبا ائين ٿا اڀرن، جڏهن ڪڪر ڪارونپار ڪري اچي، ديسي، سڪل سرزمين کي سائو ڪري، اڃا پيلن جي تاس مٽائي، پنهنجو دائمي اثر ڇڏي ٿا وڃن. ماءُ جا محبت ڀريا جذبا، پيءُ جا پيار ڀريا آڌما ۽ نياڄ لاه ٺاهيندڙ جي دل جي ڪييت اهڙي ته ترغيب ڏيندڙ آهي، جو دل ٿي ڪهري ته هن معاشري ۾ شال اهڙائي ماءُ پيءُ ۽ اهڙائي نهڪ-نفس ٺاهيندڙ هڪ طرف هجن، ۽ اهڙائي سعادت مند، چٽيون ۽ احسان-شناس فرزند، ٻئي طرف، جيڪڏهن سچ ٻچ اهڙي قسم جا نثري داستان دنيا جي جهيڙن ۽ ادب ۾ هوندا، سوادب سڻ جو نه آهي، بلڪ معاشري کي سڌارڻ جو ضامن رهندو. امان جا ٽوڙي پسند مصنف دعوا ته اهڙي ئي ڪن ٿا، پر سندن تصنيفن ۾ اهڙو ٺيڪيءَ ڏانهن سائن ڪندڙ عنصر گهڻو گهٽ آهي، جهڙو هن داستان ۾ پيش ڪيو ويو آهي.

۾ هڪ محراب زال پنهنجي ننڍي اولاد سان گڏ پنهنجي جهوپڙيءَ جي ٻاهران بيٺي
 ٻئي رنو، ۽ آسپاس جي ماڻهن کي پنهنجي مدد لاءِ زاري ليزاري ڪري لڳل ٻائين ٿي.
 ان قسم جي منظر لکاري، هن داستان ۾ چهي چهي تي نظر ايندي. ان مان معلوم ٿئي
 ٿو ته داستان جو مشاهدو ڪيتريقدر نه قوي ۽ حقيقت تي مبني آهي. پڙهندي پڙهندي ائين
 ٻيو محسوس ٿئي ٿو ته اها سموري واردات مصنف پاڻ اکين سان ڏٺي آهي، يا سندس
 تصور جي طاقت ايتري ته زور ڀري آهي جو هن پنهنجي لڪارڻ وسيلي پنهنجي جذبن کي
 ٻين تائين منتقل ڪرڻ ۾ صحيح معنيٰ ۾ ڪاميابي حاصل ڪئي آهي. اڳتي هلي مصنف لکي ٿو:
 ”انهيءَ چريائيءَ جي حالت ۾ مير ۽ ٻين زالن کيس ٻانهن کان
 وٺي بڪدم جهلي ويهاري ڇڏيو. انهن دلا سو ڏيئي چيو ته: ”اڏي، صبر ڪر ۽
 خدا تي ڀروسو رک. زال ماڻهوءَ جو اهڙي طوفان مان لنگهڻ اڃا پوءِ آهي، بلڪه پٽ
 جي پٺيان پنهنجي جان به وڃائيندين.“ جيڪڏهن خدا صاحب گهريو هوندو، ته تنهنجو
 مڙس ۽ اهي ٻئي ليڪ بهادر نوجوان، تنهنجي پٽ کي سلامت وٺي اچي ٿا موٽن.“
 هيءُ آهي مصيبت جي وقت جڏهن انسان پنهنجي وس مان لڪري ٿو وڃي، تنهن وقت
 صبر ۽ رب جي ڪٿي تي راضي رهڻ جي تلقين ۽ تصوير، جنهن جو اثر هنن جملن ۾ ڏيکاريل آهي:
 ”زال مڙس صابر ۽ شڪر هئا. هن هي لفظ چئي دل کي تسلي ڏني ته ”خدا ڏنو
 هو ۽ وري خدا صاحب پنهنجي امانت گهرائي ورتي. خدا صاحب جو لالو مبارڪ هجي.“
 اهڙي دل ڏڪوئيندڙ ۽ غم-افزا داستان ۾ به مصنف، پڙهندڙن کي وندرائڻ جي ڪوشش
 ڪندي، سماج تي ڪڙي نقطو چيني ڪئي آهي.

خالصا صاحب حبيب الله کي جڏهن درياھ ۾ لڙهندڙ ٻار هٿ اچي ٿو ۽ ان ٻار تي لالي
 رکڻ جو مسئلو درپيش اچي ٿو، ته هو پاڙي واري ساڄن مٿي وٽ ٻار کڻي وڃي ٿو، ۽
 ان مان ان ٻاري ۾ جيڪا ڳالهه ٻولھ ٿئي ٿي، تنهن مان مانين جي پٺاڪ مٿن جي خيالات
 تي روشني پوي ٿي:

”آخوند ساڄن ڇو نه جنهن صورت ۾ هي ڇوڪرو اوهان کي دريا مان لڙهندو
 مليو آهي، تنهن صورت ۾ سندس نالو ”درياھ ڏلو خان“ چڱو ٿيندو.

”خالصا صاحب: نه سائين، هي خالو خان جي اکر کان سواءِ گهڻو ڪري هندو رکندا
 آهن، ۽ مسلمانن لاءِ گهڻو ڪري اهو نالو چڱو نه آهي.

مسلمو ساڄن: چڱو، جيڪڏهن اوهان کي اهو نالو ٿو وٺي ته ”موج دريا“ سندس
 نالو رکجو.

خالصا صاحب: اهو نالو به اڪثر ڪري جاهل رکندا آهن.

مسلمو ساڄن (منهن ۾ ڪجهه گهٽ وجهي): واه سائين واه، سيدن ۽ پيرن جي نالي
 کي جاهلن جو نالو ٿا سڏيو ڏسو، ننڍي الهيار واري سائين جو نالو ”موج دريا“ نه هو؟

حاصوب (دل ۾ ڪجهه وڃار ڪري): سائين، اسين آسي ماڻهو، اڃان جي سندن
 پيرن سان ڇا مڃال آهي جو انهن جهڙو نالو رکي سائن برابري ڪريون؟
 وقت جي سندن، پيرن ۽ مالي-نوڙ مڪن ۾ جهالت جي عنصر کي ڏسي، مصنف جي
 دل کي ڇهڻي آئي آهي، جنهن جو اظهار شعوري يا غير شعوري طور تي ٿي ويو آهي.
 انهيءَ ڪري چيو ويو آهي ته ”تصنيف، مصنف جي خيالات جو آئو ٿي ٿي.“ نه رڳو ايتري
 ٿاڻين، بلڪ اڃا به اڳتي هلي هو پنهنجي دلي خواهش جو اظهار، پيش ڪيل ڪردار ”حاصوب“
 جي واٽان ڪرائي ٿو، پر ان جي تائيد به خانصوب جي اهل ڪان ڪرائي، پهچي بيان ڪي
 زور وٺائي ٿو:

”خانصوب چيو ته ”طاھري خوبصورتيءَ جي سينگار سان گڏ، هن چوڪريءَ کي
 ديني خواهه دنيوي تعليم جي سينگار سان به سينگارڻ گهرجي.“ سندس اعليٰ جواب
 ڏنو ته ”اسين ان راءِ ۾ اوهان سان شامل آهيون.“

پڪيءَ جي ٻار ۽ واداريءَ جو طارو هن طرح ڏيکاريو ويو آهي:
 ”جڏهن عبدالرحمان استيشن کان ٻاهر نڪري، هن مسافر کي ڪجهه حيرت ڏيئي،
 ڪانئس موڪلائڻ لڳو، ته هن اوچتو منهن طوطي جي نظر پهچي ويئي. طوطو واهي
 سنهي، لڳي ٿيڪي، اچي مسافر جي پيرن ۾ ڪري ويو، ۽ ”ياها! ياها! ڪري
 دانهون ڪرڻ لڳو. مسافر حيران ٿي دانهن ڪري چوڻ لڳو ته ”اڙي ملو، تون!
 تون ڪٿي هين ۽ هتي ڪيئن آئين؟ ڇا سچ پچ مان هيتريءَ مدت کان پوءِ به
 توکي اڃ جهڙو ٿو ڏسان؟“

”ٻئي طرف عبدالرحمان ايترو چئي، مسافر کان موڪلائي، ساڻس هٿ ملائي چيو
 ته ”هائي مان وڌيڪ ترسي نٿو سگهان“ ۽ پوءِ وڃي گاڏيءَ تي چڙهيو، پر هن
 ڏٺو ته طوطو مسافر کي به چڙڻ نٿو گهري، ۽ ڪانئس به جدا ٿيڻ نٿو گهري.
 ايتري ۾ طوطو اڏائي اچي عبدالرحمان جي هٿ تي ويٺو، ۽ چيائين ته ”اوهان
 اوهان کي ڇڏيندس، ۽ نه ياها کي ڇڏيندس.“ اهڙيءَ طرح، طوطو ڪيترا دفعا
 ٻنهي جي وچ ۾ ٻئي آيو ويو.“

اهڙيءَ طرح، مصنف هر هڪ موقعي تي مناسب ترڪيبون ۽ الفاظ ڪم آندا آهن، ۽
 پنهنجي اندر جي آڌمن کي ڪاغذ جي مٿاڇري تي آڻڻ ۾ ڪاميابيءَ سان ويو آهي. فلز جي
 ٽوڪ کي وهائيندو. هن بعد، عبدالرحمان، مسافر کي ساڻ ڪري، خانصوب وٽ آئي ٿو،
 جتي ڪجهه ظاهر ٿئي ٿو ۽ راز کلي هوي ٿو. ان بعد، خانصوب جنهن نموني ۾ مسافرن سان-
 جو حقيقت ۾ عبدالرحمان جو اصل ٻيو آهي-پيش اچي ٿو، تنهن جو مؤثر نموني ۾ نقش
 چيو ويو آهي. آخر ۾ مصنف لکي ٿو:

”نور محمد ۽ مریم (يعني عبدالرحمان جا اصل ماءُ ۽ پيءُ) جي پيريءَ جي وقت ۾ سندن اولاد ڇڻي خدمت ڪئي، ۽ نيڪ ماءُ پيءُ اولاد مان خوش ٿي ويا. عبدالرحمان ۽ سندس ڀائر پيٽرون، ماءُ پيءُ جي دعا سان دم بدم وڌندا ويا، ۽ ترقي ڪري وڏي اوج تي وڃي رسيا. عبدالرحمان، خالصاحب ۽ سندس اهلڪ جي خدمت اهڙيءَ طرح ڪئي، جهڙي هڪ لائق سعادت مند فرزند کي ڪرڻ گهرجي. حاصل مطلب ته سڀني پيٽرن پاڻ ۾ محبت سان ۽ ڌارين ۾ عزت ۽ آبرو سان گذارڻ ۾ وڏو مرتبو حاصل ڪيو، ۽ خدا صاحب به کين برڪت تي برڪت عطا فرمائي.“

ڪيترا مسڪين بيوارٿ، وڏن ماڻهن ڪشي-

پُٽ ڪيا پنهنجا، رسيا دولت کي سي، خاطر ادب.

آءٌ ته ائين چوندس ته هيءُ داستان نه آهي، بلڪ اصلاح ۽ سعادت منديءَ جي ترغيب آهي.

شاعري.

شاعري ذات آهي، ۽ ذات تي مدار ٿئي رکي، جيستائين ڪسبِ ڪمال نه ڪبو، تيستائين جهان کي عزيز ۽ سٺو نه لڳبو. حافظ صاحب جيڪڏهن ايڏي رياضت ڪري اڏي دنيا کي ايترو ڪجهه نه ڏئي ها، ته جيڪر سنڌ وارا ڏانهن نهارين به ڪين ها. هونئن ته ڪيس ظاهري نور وڃائي ورهه آيا، پر پنهنجي زندگيءَ ۾ مسافريون ڪري، ڏاکڻا سهي، ماڻهن سان ملاقاتون ڪري، رلي ملي، هلي چلي، ڏيئي وٺي، واقعات ۽ حالات جو جيڪو اولهو اڀياس ڪيو هئائين، تنهنجا چٽا ۽ صاف نقش سندس شعر ۾ اڀري آيا آهن. سندس غزليه شاعري ته پنهنجي ئي گذريل رومانئڪ حياتيءَ جو هڪ خاڪو آهي، پر سندس اخلاقي، قومي ۽ نعتيه ڪلام مان به ساڳيو رس پيو اچي. ان مان ظاهر آهي ته جيڪي ڪجهه چيو اٿس، تنهن ۾ شاعراڻي تبلي گهڻي قدر گهٽ آهي.

”بلبل ۽ گل جو ذڪر ڪندا واندا مل ويهي،

پيٽئون لسين ٿا پنهنجو پيٽون، هاءِ سا بهارا“

غزل.

اردو جي ممتاز نقاد ممتاز حسين پنهنجي ڪتاب ”نئي قدرين“ ۾ هڪڙي هنڌ لکيو آهي: ”شاعريءَ جي هيءَ وڏي سگهاري نشاني آهي جو ان جا تجربا حيس جي قوت جي ويجهو هجن؛ ڇو جو ان وقت شعر جو اثر سڌو سنئون، نوي ۽ تيز ٿئي ٿو.“ حافظ صاحب جي ڪلام مان اها ڳالهه ٺهڪي ٺهڪي ٿي اچي. اهوئي سبب آهي جو هن جو ڪلام ايترو اثراتو ٿئي ٿو، جو دل ۾ گهڙيو، اندر ۾ پهتو وڃي.

غزليه شاعريءَ جي روح کي ”غزل“ چئجي ٿو، ۽ اهو روح حافظ صاحب وٽ ٻه درج اتر موجود آهي. اهو رڳو الهيءَ ڪري، جو غزل ۾ سندس نجي حياتيءَ جا اهي احساس ۽

تحريرا قلمبند ٿيل آهن، جن سندس جيس جي قوت کي چڱي خاصي جهيبي رسائي، درمنديءَ کي آياري، سوز و گداز جي ساز کي جهڙي، رڳن کي رباب بڻائي ڇڏيو آهي.

اٿي پريات جو سون مارئيءَ وانگر ڪيون آهن،
ڪمر سسئي مثل سڙال، وندر ڀڄ وڃن واهون،
آڏاڀر ڪالڱ روئي ڪاڪ تان ڏي ڪري ڪاهون،
وجهي پاڪروئن کي رت رنس، رڻ ۾ ڪير دانهون،
الهون جملن جي جملي شاهدي وقت سحر کان ٻچ،
وهائي ڇڏي سندر سر تي، اها منهنجي اندر کان ٻچ.

*

ڪن ڄاتو، ٻچ پاتو، ٻنهن لائو، لاءِ سڪن،
پراهو ڪو اوچتو آيو ازل کان هو عتاب.

وڃائي اٽڪ ڪو چاڪي جيئن، گهمي گهاٽي جي پاسي ۾.
ڦٽائي دل الهيءَ پٿر مان، ڦيران ٿو ٻار جي دروت.

■

ننڍڻ جي ٻنهن ۾ جي ٻڌل ٻول ٻيڙي،
وڏڻ ۾ سي وڃن به ته ٻاري ٿو سگهان؛
ڪنهن ڏينهن جيئري خواب ۾ ماسات من ملي،
هن آسري ۾ پاڻ کي ماري ٿو سگهان؛
گوسو لڳي ڪو واءِ مٿان قبر پار ڪي،
هڪ آه جي به ٻاهر مان ٻاري ٿو سگهان!

■

الفت جي تار آهي ڪڇي، تند کان ڪڇي،
گهرجي وڃڻ لاءِ ٻار جي در تي وري وري.

نعت. قصيدو الهيءَ نظر کي چڱي ٿو، جنهن ۾ ساراهه يا گيل، وعظ يا نصيحت، حڪايت

يا شڪايت قلمبند ڪجي. هن نظم جا ٽي حصا ٿين ٿا: پهرئين کي مظهر يا تشبيب، ٻئي کي تخلص يا مخلص يا گريز، ۽ ٽئين کي مظهر ڪوٺجي ٿو. قصيدي جي شروعاتي حصي، ”تشبيب“ جدا ٿي غزل جي صورت ورتي؛ ۽ وچئين حصي، ”تخلص“، ڌار ٿي مختلف صورتون اختيار ڪيون، ڇاڪاڻ جو اصل ۾ قصيدي جو هي حصو ئي آهي، جنهن ۾ ڪنهن شخص جي اوصاف حميده يا ڪبيده جو ذڪر ڪيو ويندو آهي. هن حصي ۾ جيڪڏهن شڪايت ڪشي ويئي، ته الهيءَ کي ”هجو“ چيو ويو، جيڪڏهن ڪنهن شهنشاهه يا ڪنهن ٻئي شخص

جي شان شوڪت، عظمت ۽ وڏائي بيان ڪئي ويئي، ته ”قصيدو“؛ جيڪڏهن بزرگانِ دين جي صفت ڪئي ويئي، ته ”منقبت“ ۽ جيڪڏهن سرورِ کائنات صلعم جي شانِ اقدس ۾ عقيدت جا قل چواندي ۽ گل لچاور ڪندي وارداتِ قلبي بيان ڪئي ويئي، ته ان کي ”نعت“ جي نالي سان سڏيو ويو.

اسلام جي پکڙجڻ سان، عرب توڙي عجم ۽ هند توڙي سنڌ وارن، سردارن، دوجهان صلعم جن جي حضور ۾ نذرانہ عقيدت کڻي نعت جي سلڪ ۾ ٻولي، وقت بوقت ٻئي ٻي ڪيو آهي. سنڌي شاعريءَ ۾ نعت جي جڳهه مولود ۽ مدح والاري هئي، پر عروضي شاعريءَ جي ارتقا ڪري هاڻي نعت جو به رواج پئجي چڪو آهي. مولود، مدح ۽ نعت - ٽنهي صورتن ۾ حافظ صاحب پنهنجي قلبي واردات پيش ڪئي آهي. جيئن ته سندس مولود ۽ مدح وارو ڪتاب چورائجي ويو، تنهنڪري هتي سندس ڇپل نعتن مان چند ٽڪرا نموني طور پيش ڪجن ٿا:

يا محمد! مظهرِ نورِ خدا آهيو اوهين،
 برگزیده حق لبي خيرالوري آهيو اوهين؛
 ڪُل ملائڪ حورون ۽ جن و بشر جنهن لاءِ سڪن،
 سي حبیب اللہ مستان ادا آهيو اوهين؛
 سيدا! ”لولاڪ“ مان ظاهر اوهان جو شان ٿيو،
 وجه خلق خواجہ هر دوسرا آهيو اوهين؛
 هو فقط اخلاص تو ”الفقر فقري“ جو چوڻ،
 ورنه وارث دولت دارين جا آهيو اوهين،
 چار اڃاين سان اوهان جي واسو عرب و عجم،
 سوجه و ظلمت ۾ ٿيو ڪشف الدجی آهيو اوهين؛
 ”باب قوسين“ آه پس رتبو اوهان جي قرب جو،
 قول موجب شيخ جي ”بعد از خدا“ آهيو اوهين؛
 خاص محبوب خدا، مطلوب ڪل مخلوق جا،
 آرزو ”حافظ“ جي من جي مدعا آهيو اوهين.

جهڙيءَ طرح پٺاڻي صاحب سر ”سارنگ“ ۾ اسلام جي پکڙجڻ کي برسات جي رنگ ۾ پيش ڪندي ٻڌايو آهي ته حضور پر نور جن جي ظهور کان پوءِ اسلام ملڪان ملڪ ويو پکڙيو، تهڙي طرح حافظ صاحب پڻ هڪ نعت ۾ چوي ٿو:

ڪنوڻ سان گور ٿي، غارِ حرا ۽ ڪوٽِ فاران ۾،
 عرب کان تان عجم ڏڪجي ويو رحمت جي باران ۾؛
 ڇڙهيو مڪي کان طائف ڏي، وڃي وسيو مديني تي،
 ولو بغداد روم و شام، بصري مصر ايران ۾؛

ڪري ٿلزار ٻه الوار چوڏن چين ٿبت ڪي،
 جڃن البانيه مان آيو غرطانه خراسان وڃي
 سهي سنڀري جو سسلي اندلس کان هند ڏي وريو،
 تسيو سيراپ هندستان، ٿيو جڳ ٻن ايمان وڃي
 ڪليو گل ڀرپ و بطحا، ٿيو مٿا ۽ ٻندرا ٻن،
 ڪئي پالوت تنهن ڏيس و حرم، هندو مسلمان وڃي
 وهائي ڪفر جي شب، روز ٿيو اسلام جو روشن،
 صدا الله اڪبر جي ٻئي ماڻهن ۽ سرخان وڃي!

ٻئي هند ٻوي ٿو:

رس، مير مرسل! ور، نور لعل!
 هائي اڪس مان ڏک ڏيه ڏوري،
 گهائل گهرائين جي هي منهنجا سائين،
 سر ساه توتان چڱا ٻان مان گهوري؛
 هت منهنجو چاهي، خواهش هي آهي،
 لاڳاپا لاهي، پهچان هندوري؛
 بيزر ۽ بهر ”حافظ“ گداگر،
 ڪولاء ڪنهنهه، پا آءِ اوري.

قوميت ۽ سياست. حافظ صاحب جي سياسي بصيرت ۽ معلومات به گهٽ ڪانه هئي. هن

جيڪي ٻڌو، ان تي ويچاريو؛ ۽ وقت بوقت جن نتيجن تي پهتو، سي قلمبند ڪندو ويو. هن
 جنهن نموني پر نتائج جو اظهار ڪيو آهي، سو جرئت مندانه ۽ دلداد آهي. سڄو شاعر يا اديب
 اهڙيءَ اخلاقي همٿ وارو ڪونه ٿو ٿئي. دل پر سمجهڻ ۽ اهائي گهله زبان تي آڻڻ، يا
 علي لامعان چولدي نه هڪڻ، دليريءَ ۽ ايمان جي نشاني آهي. خانبهادر اله بخش سومري
 جي وزارت جي ڏهن ۽ ٺهڻ تي چيو اٿس:

رهيو لادر، نه تنهن جي لادري ظالم حڪومت، بس،
 ويسو اله-بخش آخر وچائسي ظلم جو وارو؛
 نه الڪريزن ڪو، پنهجو، چڱو هندن به ٿوڪاري،
 نه هيڏانهن جو نه هوڏانهن جو رهيو هي ڀار، اي پارو
 مڪر جا ظلم، مالڪهو جا مٽر، جڪ ”مارشل لا“ جي،
 مصيبت پوڏ جي پٽي چڱي ويسو هي پوڏ تارو

خانبهادر اله بخش جي پهرين وزارت ٺهڻ وقت چيائين:

صفحو 513 ء 514

كتاب ۾ موجود ناهن.

نالو : صاحب خان ميراثي

ولد : بهادر علي

ادبي نالو : سورھ ميراثي

جنم : 08.04.1975

جنم هنڌ : ڳوٺ ڪپڙو، تعلقو

رتوديرو، ضلعو لاڙڪاڻو.

حال انڊريس : غريب آباد محلہ،

نئون ديرو. تعلقو رتوديرو.

تعليم : M.A سنڌي

ڪرت : اسسٽنٽ سب انسپيڪٽر آف سنڌ پوليس

اڻ ڇپيل ڪتاب

ڌرتيءَ جا رکوالا (ٻارن لاءِ ناول) 1990 ع

سائرسس گجن (شاعري) 2021 ع

برھ منجهارا بوند (شاعري) 2022 ع

صاحب ديوان سنڌي شاعر (تحقيق) اڻ مڪمل

موبائل نمبر : 3919786 – 0344

3404488 – 0300

اي ميل : shahabkhan1975@gmail.com

مسمي سر 'ساهره' جي نيسڪ چرلنن ۾ لمانيندن.

غرض هر ڪانگريسيءَ کي پري ڄاڻا مڃائيندن:

ڪري ڀل پاس مسلم ليگ مون تي وٽ حقارت جي،

ڇڏيندس مان نه، مسلم ليگي، ڪرسي وزارت جي!

هن شاعر نه رڳو ايتروئي لکيو آهي، پر اڃا به اڳتي قدر وڌائي، حڪومت ۽ ان جي

ڪارپردازن ۽ پرستارن ۽ چونڊي ويل عوضن کي به ڪن ڇڏيو اٿس: مطلب ته جيڪي

به محسوس ڪيو اٿس، سو ويو آهي بلالفاظ ۽ بنا ڪنهن خوب و خطر جي لکندو.

هتي ڇا آهي ڪورن چيو، مگر ڪارا ٿيا پورا،

اکهالا ۽ ٻڪيا ڏيئي، ۽ سرديسي ڀرين ٿورا،

گهڻو ڪم ۽ آجورو گهٽ، اهي هندن مٿي ٿورا،

مڏائڻ سي هتي صاحب، جي لڏن جا لنگها لورا:

اها آهي بغاوت جي، ته مان آهيان وڏو باغي!

اسان جن کي حفاظت لاءِ مڪو سي چور آيا چاري،

اسان جن کي مڪو انصاف لاءِ تن ظلم ڪيا زاري،

اسان ڪنڊ مان ڪرو پُروا ڇو، تن وڏي واري،

'ظلم ڪارو' ٿئي جهٽ سچ ڇوڻ وارن مٿي جاري!

اها آهي بغاوت جي، ته مان آهيان وڏو باغي!

حافظ صاحب "گلستان سادي" جي ڪن بيتن جو ترجمو به ڪيو آهي. هن بيتن جي

اها مان منڍي ٻوليءَ جي وسعت جو پتو پوي ٿو. ڇند بيت پيش ڪجن ٿا.

اصل: ابلهي ڪو روز روشن شع ڪافوري نهڏي،

زود ٻيئي ڪڍي پشپ روشن لڀائڻ ڊوچراڻ.

ترجمو: شع ڪافوري جي ٻاريندو اڃائي ڏينهن جو،

جلد ئي ڏسبو اجهائل رات جو تنهن جو ڏيو.

■

اصل: اولقادت در جهان بيار،

بي تميز ارجمنده، عاقل خوارا

ترجمو: آه قدرت جو هي عجب وهنوار،

بيوقوف آه خوش، نه هائل خوار.

■

اصل: راستي موجب رخسار خداست،

کس نه ديدم که گم از ره راست.

ترجمو: سچائيءَ ۾ آهي رضا ۽ خدا،
سنئون وات ويندڙ نه ٿهندو خطا.

هڪ شخص ۾ مجهول مسلمانن جي عام روش جو ڪهڙو نه سهڻو خاڪو ڪڍيو اٿس؟
اهيون ڪٿل ته ڇا ٿيون، آخر ته خان آهيون،
پاڻيءَ تي ڪونه ليکي، ته به خالصدان آهيون!
تنهن پنهنجو ڌڪ ٻين جا، پر پهليون آهيون،
محتاج نان آهيون، ٻي خالصدان آهيون:

پنهنجو ئي سڀني ساڙي ٿو استعمال پنهنجو!
شادي غميءَ ۾ دولت پاڻيءَ مثل ٿا هاريون،
توڙي نه ٻيٽ ٻاريون، ته به سڙ ڪتا ٿا ڌاريون،
سڌڻ جو ڌڪ ڪهڙو، پاڻان ٻين کي ڪاريون،
آخر ڏيو ڪٿڻ جو بس ڏينهن جو ٿا ٻاريون:
مسجد جي در تي ويٺو آهي عيال پنهنجو!

اڳتي هلي چوي ٿو:

پير صاحب جي مٿائي، ٻيبي ارباب جي ڪٽي،
نذر غير الله ڪسڏي، قلب ڪارو ٿي ويو،
راج وارا هڪ ٻي ويلو ست-رڇي ڪاٺي ويا،
ڪاڇ واري تي گهڻي مدت خسارو ٿي ويو!
جي رکيائين جاهد گروي، ۽ وڌيو تنهن تي وياج،
سال ٻن ۾ جاءِ وائين جي، وڌارو ٿي ويو،
پير صاحب! پاڻ سڌرو ۽ سڌاريو فورم کي،
ورنہ نالو خاندانيءَ جو لهارو ٿي ويو

به تهذيب سيد کي ڪنهي ڇهائين:

ٻڌن عرض منهنجو ۽ ڪن غور نه،
نه ڪاوڙ ٿين ۽ نه ڪن شور سيد:
اڳوڻا ڏسو، ۽ اڄوڪا به ڄاڻيو،
آهي اور سيد ۽ هي اور سيد:
اڳوڻا هئا خاص رحمت خدا جي،
اڄوڪا ته رحمت ۽ پر چور سيد!
عبادت رياضت امالت جي ٻدران،
هڻن ڪات ڏاڙا، سمون گور سيد!

شريعت کان باغي، شراعت کان عاري،
 نئون مغرور ٽوٽن سندي تور سيدا
 چڱا توکان ڪوري ۽ موچي ۽ ڏهري،
 رڪن ٿا جي تقوا سندي اور سيدا

مسلمانيءَ جي نلھي دعوا ڪندڙ کي خطاب ڪندي چوي ٿو:
 ياد ڪر تن پالون ڪي، جي وگهي پک جي مٿا،
 ياد ڪر تن پالون ڪي، جي ڪفن ڌاران ويا،
 ياد ڪر تن جي رلن زالن يتيمن جا ڏجهڻ،
 انگ ڏک ۽ پست ڀرتن جا ۽ تن کي ڏي اجها:
 جي ڪرين هن پر ته آهين صاحبِ ايمان تون،
 ورنه ڇڏ دعوا مسلمانيءَ جي اي لادان تون!

”حافظ“ چوي ٿو ته اي اسان، دنيا ۽ دولت تي موهجي نه وڃ، پنهنجو ڪو ذاتي
 جوهر ڏيکار، اڄ جو ڪم سڀئي ئي نه وجهي، پنهنجي ۽ برائي کي سڃاڻ، وڏن جي عزت
 ڪر ۽ ننڍن تي شفقت جو هٿ ٿهر، سچ چوڻ کان نه ڪپاءُ، ۽ اهو خيال ئي نه ڪر ته
 پاڻ ڀرپست ڇا چولدا؛ ڇاڪاڻ جو شينهن جي پويان ٿيڪاري جي ڪير ڪير، ۽ ٿنڀر جي
 پٺيان ڪتن جي پوڻڪ بس ٿيڻي ڪانهي:

دنيا تي ٿي نه مست، نه موٽي عدن مان آڻ،
 گوهر ڪو کان علم جو سکر سخن مان آڻ.
 نا اهل ۾ اميد چڱائيءَ جي ڀرو رک،
 اول انهيءَ کان انب وڃي ڪي آڪن مان آڻ.
 وهڻ جي مثل خلق ۾ سرڪڻ نه سخت ٿئي،
 نوڙت جو ڪو سبق نه ڪڪن ۽ پنن مان آڻ!

*

ڪم اڄ جو سڀائي نسي رڪڻ گهرجي نه هرگز،
 ڇا دخل فرائض ۾ ”اگر“ ڪسي ۽ ”مگر“ ڪسي؟
 گل سان ڏٺو خسار به گل آهه سدالين،
 وڃ کان ۾ جي سمجهين گهر ڪسي ۽ پٿر ڪسي.

*

جي گهرين ٿو سرخرو ٿي، ”حافظ“، دارين ۾،
 ڪر ته هن شفقت لٽيون جي، ۽ وڏن جو ڪر ادب.

دامر کي ڇاچي ۽ جو ۽ اک ۽ دالسي کي رکي،
ڦاسجي ڦاهي ۽ سو، توڻي هجي منجهه عقل وڌو.

*

ڪالين هڪڙي جو، پهن جو ڳائين،
توڪي "حافظ" اهو هيا ۽ ٿيو!

■

هجي جي سچ تہ ٻيلو ٺڄ، ٻلي سچ مان لڳي ڪنهن سچ،
۽ ڪرتون ڪوالهي ۽ جوڊپ، تہ چولدا پار ڇا ٻرند!
شرين سان ڪمپنا، شينهن جي پٺيان ٿي ٺهڪاري،
ڦلندر کي ڪتا جڳ ڇا ٻلي پڙڪن پيا ٻرند!
سنڌي ٻولي ۽ ٻاٻت هن شاعر ڇا چيو آهي، پڇاڙي ۽ اهو ۽ ٻڌو:
چند تاري جو مڏا قومي نشان زندهه رهي!
سنڌ ۽ سنڌي هجي، جيئن جهان زندهه رهي!
سنڌ جي ٻولي ملي، لولي سڀا جي هيروجن،
منهنجي دل، منار منهنجي، حرز، جان زندهه رهي!
سنڌيو! جاڳو، پڪاري ٿو اوهان کي انقلاب،
فور زندهه ٿي رهي، اڍي زبان زندهه رهي!

خليفو غلام الله

خليفو غلام الله ذات جو ڪلهوڙو، ڳوٺ چؤدرو شريف، تعلقي وارھ جو رهاڪو هو. شمس العلماء مرزا قليچ بيگ جو همعصر هو. سندس عمر هڪ سؤ ڏھ ورهيه ڪن هئي. تازو سيپٽمبر ۱۹۵۶ع ۾ فوت ٿيو آهي.

خليفو صاحب هڪ سنجيدو شاعر هو. فارسيءَ ۾ ڪافي دسترس هيس. وڏي عمر هوندي به پنهنجي همت سان گهندو ٿرندو هو. صوم و صلوات جو نهايت پابند هوندو هو. سنڌي ادب ۾ سندس ٻه اڀرائي ڪتاب، نظم ۾، ”نقش سلیماني“ ۽ ”يوسف زليخا“، ويڙهي مل ڪٽڻ مل، تاجر ڪٽڻ لاڙڪاڻو، لڻو ٻريس ۾ شايع ڪرايا هئا، جي اڄ به ان ٻوائلي لڻو ڇپائيءَ ۾ موجود آهن. ان کان سواءِ ٻيو به شعر ڇپو اٿس. تازو هڪ قصيدي جو ٽڪر هٿ آيو آهي، جنهن جي مٿان حسب ذيل تعارف لکيل آهي:

”دعا نامہ در شان مرزا قليچ بيگ صاحب، تنهن وقت مخفيا ڪار تعلقو وارھ.“
هيءُ شعر، خايفي صاحب ميان غلام الله، مرزا قليچ بيگ جي چؤدري (تعلقو وارھ) ۾ منزل انداز ٿيڻ وقت ٺاهي کيس ڏنو هو، جو مرزا مرحوم نهايت خوشيءَ سان قبول ڪيو، خليفو صاحب جي شعر گوئيءَ جو داد ڏنو هو، ۽ کيس دعا ڪئي هئي ته خدا پاڪ سندس شعر ۾ روائي ۽ تاثير پيدا ڪري، قدرت جو شان، ان بعد خليفو صاحب جي شعر گوئيءَ ۾ طبع اهڙي ڪلي، جو ڪيترا ڪتاب شعر ۾ تصنيف ڪيائين. هي قصيدو مون کي تاريخ ۱۱ سيپٽمبر ۱۹۵۱ع تي خليفو صاحب وٽان جهولي هئي تي لکيل مليو هو، پتو نه آهي ته مٿيان اکر ڪنهن جا آهن، ممڪن آهي ته سندس هڪ پٽ، جو واسو ڪلهوڙي ڳوٺ ۾ رهندو آهي، ان جا هجن. هن وقت ڪم ٿي پت آهي، انهن مان ننڍو ميان عبدالباقي سندس گاديءَ تي ويٺل آهي. نهايت شريف، اديب ۽ لائق آهي. منهنجو شاگرد آهي. ڪائنس خليفو صاحب جو مختصر بياض قلمي هٿ آيو آهي، جنهن مان ڪجهه ڇيزون عرض رکان ٿو.

دعائامو درشان مرزا قليچ بيگ

بخدمت لفض درجت شان اعليٰ

هوندو راضي متن رب جل و عليٰ!

مثالين مرتبجي ۽ شان شاهي،
 بلند هوندين سدا هيءَ بادشاهي!
 دارا جي دٻدي، حياتر سخاوت،
 سڪندر مثل ٿيڻا باري بخاوت؛
 سلطاني آهي هيءَ حڪمراني،
 عدل ثاني نه ٿئي، نوشيروالي؛
 هنرمند، هوشور، داناءَ حاذق،
 جو جالينوس جان بيدار فائق؛
 صورت يوسف مثل ٿي لامثالي،
 مثالي لامثالي، لامثالي؛
 جهڙي صورت تهڙا منجهه، فهم فائق،
 بردباريءَ ڪري بهلول لائق؛
 آهن هڪ شمس ۽ پاڻو خدائي،
 نامي هن ڳالهه ۾ فرق ۽ جدائي؛
 ٿئي پاڇي اندر هرڪو اراسي،
 هجي مل هي سدا هر دم خراسي؛
 ڏسو ٿاڻ بخت جي صادر نشاني،
 ٻڌي هن اسر جي ڀرتون پيشاني؛
 اکر جو «ٺاٺ» ٿي مان، لفظ قادر،
 ٿيو ظاهر ظهورون صحيح صادر؛
 لطيف جو «لام» مون آ اسر صاحب
 شج ڄاڻج ٿون، اي مولائي صاحب -
 هميشه ٿا لطيفي مهرباني،
 جتي هوندا ٿئي هولدن نه ٿاڻي؛
 جا آهي درميان ۾ «ي» لدا جي،
 اسر سڀ ۾ ٿئي شامل ادا جي؛
 وري ٿيو «جبر» مان جبار جاري،
 حقيقت سن تنهن جي صاف ساري؛
 ڏيندن جبار اڃا ڏاڍو جبرلي،
 ويٺو ڏس ٿون ڪر ڏينهن ڪي جبرلي؟

(ق)

(ل) -

(ي) -

(ج) -

ٻان لڙ ٻالڇ ٻير، مٿان خادم ڏمي خوش ٿيڻ،
 نڪا اٿي ٿير، صاحب جي سرڪار جا.
 ڇا چيو ٿو ڇا چيو، ٻيلا تنهنجي ڀت،
 نه مون کي مت، ٻا ٻي ڪانه ڪنڀاڻدي ڪنڀرا.
 جي اوڀر اڀري اندر جو، نه ٻا اوڀر اڀرن ڪن،
 سڀ سڀ سڀي وڃن، ڪن رهي هوند زمين،
 طالبن جي تعين، پورب ٿيندي پڌري.

(مومل راڻو)

رائي کي رسڻ جو اٿو ڪنهن آهي،
 مون کي تنهنجو ميان مينڌرا ڳارائو ڳاري،
 اڃان مون آهي، اچڻ سندن آسرو.
 لعل لڙ هڻي لائڻي، رانا رسڻ تو،
 ڇاڇ ڪريو ها جالبا، هي هي ڇوڪو هو،
 ڇاڪان وڻن ڇو، ڪانه ڪاٺيارو مون ڪري.
 مون کي گهوٽ گهڻا وڏا، تنهنجي رسڻ ريش،
 ڪوڙي لڳي ڪاڪ ٿي، مٿ مائت خويش،
 نينهن لڳايس نيش، آڱ نه ٻرڇون ٻاڻ و.
 تارا ٽڪيندي وئي گذري رات،
 اجهو ايندڙ سهرين، وائي اٿس وات،
 هي هي ڪري هيٺ، ٻرڻ ٻڌا ٿي پئي.
 عرض نه هر هر جي، سوڌي ٻڌا ساھ،
 رسڻ ٻڌا راءِ جي، ڪيان آهن مٿان آھ،
 ملايم الله، ته سوڌا سور سوين سڀان،
 سوڌا سوڌ لڪ، ٻر رائي جهڙو ڪوڏ،
 قرب قرارو ڪارڻي، هڙو ٻو هو ڪوڏ،
 ڇاڪون روئي ڇوڏ، مومل ڪارڻ مينڌري،
 مومل ڏي ميار، وڏي تنهنجي ويس،
 سوڌا سو وئي اڃان، جي ٻرڻ ٻرڇن ٻير.

جانب جلدي آھ تون، وارث وڏي ويو،
 کلي ٻي تون ڪم، پارس پورهيت سان،
 راتا تنهنجي رس، مون کان وڌيڪ وري،
 ڏکي ڪي ڏي ڏس، ڌڪاڻون ولهاوڏرين؟
 راتا ڏسان رڃ، سوڍا تورِيءَ سڀني،
 اچي لاهج اڃ، تان ميران ٿي مينڌارا،
 راتا تنهنجي رنج جو، سر آئڻ اوراتو،
 ساڙيون محلا مڙلي، پر پانٿان ٿي سو،
 پرين اچي پوءِ، پرڃ هن پورهيت سان،
 راتا تنهنجي رسڻ جا، مهينن آهن سور،
 آئن جي اولر ڪيون، پهل وڏا پور،
 ڪري ٺهرڪهي وئين، ماري تنهن مڏڪور،
 سڄي ڪاڪ سڄي ڏسان، نٿي ويهر نور،
 اهڙو ڪيس ڪلور، قادر ڪهن سان نه ڪري!
 سوڍا سرچي آءِ، ڇڏو سامو راد،
 دوست! منهنجي دل ۾، ڪهڙيءَ ڪهڙيءَ جا ڪهاڙ،
 پوءِ تان پري پانٿان، مور لاءِ وٺي ماءُ،
 سوڍا تنهنجو ماءُ، ساهه اندر ۾ ماريان،
 راتا تنهنجي رنج جو، مون کي وڏو ڏک،
 ماري هر جو سک، وٺي وئين ولها.

لولي

احمد عرب عزيز الله، وارث ويرولي الله - لا اله الا الله!
 اول نور لبّي الله، حضرت مير حبيب الله - لا اله الا الله!
 سرور سيد صفي الله، ڪامل قرب ڪليم الله - لا اله الا الله!
 رحمت رب رسول الله، اعليٰ اتم امين الله - لا اله الا الله!
 احسن عرش عظيم الله، نائب نور لبّي الله - لا اله الا الله!
 الف صلوة سلام الله، عليه علام علام الله - لا اله الا الله!

حاجي گل محمد رند مرحوم

نالو گل محمد، ذات جو رند، تخلص بہ "رند" موس. هي اصل ٻاڳناڙي (ٻدوچستان) جو ويٺل هو. اٽڪل ويهن سالن جي عمر ۾ اٻاڻو وطن ڇڏي سنڌ ۾ آيو. چون ٿا تہ هن کان گهڻو ڏوھ ٿيو هو، تنهنڪري پنهنجو ديس ڇڏي هن ملڪ ۾ آيو. هو قرآن مجيد ۽ فارسيءَ جا ٻه ٽي ڪتاب اڳ ۾ ئي پڙهيل هو. پر حڪوت اختيار ڪرڻ خاطر جدا جدا شهر گهمندي ليک صلي ٿرهارڪر جي سيد علي حسن شاھ جي ڳوٺ ۾ ميان محمد علي پٺاڻ وٽ اچي رهيو ۽ اتي ئي فارسي سڪندرنامي تائين پڙهيائين. بعد ۾ مڪتب ڇڏي ڳوٺ سبگهه، تعلقي ڪپري ۾ مرحوم محمد قابل درس ٻلي وٽ اچي رهيو، جتي ٽي سال مرحوم درس جي فرزند مرحوم درس چڻي کي پڙهائيندو رهيو. ان کان پوءِ ڳوٺ 'ديهي' تعلقي عمرڪوٽ ۾ مرحوم حافظ عبدالقادر ٻليءَ وٽ رهڻ لڳو، جتي حڪمت جو ڪم ڪندو هو، ۽ اتي ئي عمر جو وڏو حصو گذاريائين. ديهي جي مشهور نياص زميندار قاضي محسن سان گڏ مريض حج ۽ حضور پاڪ جي زيارت جو شرف بہ حاصل ڪري آيو.

مرحوم "رند" شعر چوڻ ڪڏهن شروع ڪيو، تنهنجي پوري خبر ڪانه آهي، باقي آثارن مان معلوم ٿو ٿئي تہ ميان محمد علي وٽ رهڻ واري وقت ۾ سندس شاعريءَ جي ابتدا هئي؛ ڇاڪاڻ تہ مولوي محمد علي خود بہ شاعر هو، ۽ سندس شاگردن مان بہ گهڻا نثا سب شاعر هئا. جهڙوڪ حاجي گل محمد "رند"، حاجي ابراهيم دل، حاجي محمد عالم ٻلي، ۽ خليو چنو مرحوم.

مرحوم رند صاحب نهايت پيرواھ ۽ شوح طبيب جو هوندو هو. راست گو هو، ۽ سڀڪنهن کي پنهنجي خامي منهن تي چئي ڏيندو هو.

سندس صحبتات جو گهڻو ڪلام آهي. ڪنهن گمنام ماڻهوءَ، مرحوم صوفي حاجي محمد جي نسبت ڪي صحبتات جا ڪلام چئي ڪٿي "رند" جي نالي مشهور ڪيا، جنهن ڳالهه تان ناراض ٿي، صوفي صاحب سندس برخلاف ٿي پيو. ڪنهن دفعي وجهه ڏسي صوفي صاحب جا ماڻهو مرحوم "رند" کي جهنگ مان گرفتار ڪري آيا، ۽ اچي صوفي صاحب وٽ حاضر ڪيائونس. جنهن نهايت پيرحميءَ سان هن مسڪين ۽ پرديسي شاعر کي پنهنجن ماڻهن کان ماريو ۽ حد

کان وڌيڪ بي عزتي ڪرائي. ”رند“ جي غور طبيعت اها تحقير برداشت ڪري نه سگهي، ۽ اچن سان جيئن بستري داخل ٿيو، تيئن وري تندرست ٿي نه سگهيو، ۽ ٿوري ئي عرصي ۾ گذاري ويو. حيتوڻيڪ ”رند“ صاحب جي بيماريءَ وارا پويان ڏيهن تقير ميان شير محمد سبزوئي، مگري به علاج ۽ بيمارداري ڪرڻ کان وٺي (مرحوم رند صاحب کي سخت بيماريءَ واري وقت ۾ پاڻ وٽ کڻائي آيو هو). انا الله وانا اليه راجعون.

معجب ته هن ڳالهه جو آهي، جو جوانيءَ وارو وقت پنهنجي ملڪ بلوچستان ۾ هئڻ ڪري به سندس ڪلام صاف سڏي آهي، جنهن مان هي يقين ٿو ٿئي ته هو سنڌ ۾ اچڻ بعد عڙي ته لائڻ اسناد کان سڏي سگهيو، جو ان ڌاري ٻوليءَ جي ڪا به ڀوءَ نه آهي. مرحوم ”رند“ نهايت برحسنيو شاعر ۽ في البداهه ڪلام چوڻ ۾ پنهنجو مست پاڻ هو. هڪ دفعي ’ديپي‘ جي صالح پيءُ کان گهوڙي وٺي، ’سيگهه‘ ۾ ڪنهن عذرخواهي لاءِ آيو، رات جو سندس آدم گهوڙي حاجي آدم مرحوم جي گهوڙن سان گڏ ٻڏي ڇڏيائون. صبح جو اتي ڏسڻ ته ”رند“ وري گهوڙي جيئن وڇڙڻ سبب وهڻ واري دونهينءَ جي مچ ۾ وجهي ڪري هئي، تنهن اتي جو اتي سڙي مري ويئي. ”رند“ اها حالت ڏسي چوڻ لڳو:

”درس آدم جا دڪائي دونهين، تنهن ۾ گهوڙي سڙي اسان جي دونهين،

هاڻ ڪنهن ڪندو الائجي صالح گونهين!“

هڪ دفعي، نصرپور واري سيد مصري شاهه ”رند“ مرحوم ڏانهن هڪ ڪمي ٺاهي موڪلي. (مسوس جو اها ڪافي نه ملي سگهي آهي). ”رند“ جواب ۾ جيڪا ڪافي سيد صاحب کي موڪلي هئي، ان جو فقط ٺاهه ملي سگهيو آهي، جو هن ريت آهي:

”اول هيءَ ته عرض عاجز جو، سڄيءَ دل سان سڻي مصري،

ڪٿا هي ته پند قسمت جا، ڪريو چوڳهون چئي مصري.“

هڪ ڀيري مولوي محمد ابراهيم ملاح، لس ٻيلي وارو، ”رند“ جي ملاوت لاءِ آيو ان وقت ”رند“ مرحوم مسعد ۾ سٺو ٻيو هو. مولوي صاحب حاضرين کي چيو ته شعر جي دل هميشه سڄاڪ رهندي آهي ۽ مرحوم ”رند“ جي آزمودي وٺڻ لاءِ هيءَ بيت پڙهڻوڻو:

”الا ربح“ صباقر قمر قبا، ايلي محبوبنا بلغ السلامه.“

مولوي صاحب جي ايتري چوڻ تي ”رند“ هڪدم ٽپ ڏمي اٿيو، ۽ هيءَ بيت ڪيئن:

”صبح جيا واه وچ وچ تئون وڃڻ ٿي، نهو ڏي وڃي -- اتر سچ ٿي!“

گهوٽ ڏيئي جو حافظ ملوڪ ٻلي نهايت برحسنيو ۽ موشيار حسابدان، فاضي ۽ قرآن مجيد جو پاد حافظ هو؛ ليڪن نماز روزي سان شغل الهت ڪوب هوس. هڪ دفعي، حافظ موصوف کي جمعي مار تي حاصر ٿيو ڏسي ”رند“ مرحوم في البداهه چئي ڏنو.

”مسٻ و مٺن سان رڪي گهٽ ساوڪ، بچيل دين کان آه حافظ ملوڪ.“
 هڪ ٻيرو ڪنهن سگهو، ”رند“ ڏانهن مٺي جي هجو ۾ هڪ شعر لکي موڪليو:
 ”ٺٺي لڳي آهون ڏن؛ ڏيهن ڏڪارها، ڪڍي ڏهولا هي ڍرڪتا ڏاڀن۔ آٺي لڳي آهون ڏن!
 رند جواب موڪليس:

رڪ هالن جو احترام، مگر نه ٻڙهيلن جون ڪلائون!“

”رند“ جو ڪلام تمام گهڻو هو، جو يقديريءَ سبب سارو تلف ٿي ويو آهي؛ فقط ڪن چند ماڻهن وٽ ڪي ڪي ڪلام لکيل آهن، ۽ ڪن ڪن ڪي قدري ياد ۾ آهي. سندس مڪمل ديوان هو، ۽ ”ڪنڊرنامو“ سنڌيءَ ۾ به تصنيف ڪيو هئائين، جو گهڻو وقت ماڻهن جي وائن پررهان پڌل ۾ پيو ايندو هو. ازان سواءِ، مرحوم وٽ هڪڙا ٻه ڇڱو مويارو موجود هو، جنهن جو اڄ پتو به ڪونهي.

”رند“ مرحوم جي قبر ’سايي‘ جي نزديڪ ’ٺٺي‘ ٺاٺي مقام ۾ آهي. سندس وٽ جي پوري تاريخ معلوم ٿي نه سگهي آهي، آثارن سان پتو پوي ٿو ته ۱۳۱۰ هجريءَ جي لڳ ڀڳ هن لاجواب شاعر جو انتقال ٿيو هوندو۔ وعلم عندالله.

ڪلام

گهٽ ڪوليون، گهورون ڏيون، مائٽا ڪريون، ماريو ڇڏن!
 ڪن ڪي ڪنڌيءَ تان منجهه ڪٽين، ڪيرائون ڪنڌير هڻن،
 ڪن جا پڌل پڙا سڄڻ، طوفان سان تارون ڇڏن!
 ڪي سي پيستان ٿيا، ميخاني ۾ جي حاص هئا،
 ڪن ڪي پالا پُر ڏيون، هڪ ڪان ڪسيو هارو ڇڏن!
 ڪن ”رند“ ريتا راهه تي، ڪي مجلسي مي۔ خواه تي،
 ڪي در ڪان، سها سڄڻ، وانجهون، ورهيو وارو ڇڏن!

وڏاڻو وره ڪي وڃن، لڪو ٿا غرض ڪن ٿيا!
 بره جو باز ٻولائي، چنن ۾ دل ويو چائي،
 اٿيو لاڙيو ڪهو ڪائي، تڏهن ٿياسون جههجي جههئا.
 ملي محبوب جا مرڪي، ڏني آسوز جي سوڪي،
 طبعين جا پڪي پرڪي، اڪيءَ تنهن سان ٿيا پڻ!
 سٺي منهنجو عرض آزي، ڪلي ٿيو ”رند“ تي راضي،
 پڳي دشمن منڍي بازي، هٽي سي خر ڪئين هئا.

عمرا ماڙيون سنه ساڙيون، اسان کي ٿيون وٺن واراڙيون!
 پلائن کي پڇائين جي، عمر واري ڏي او ان کي،
 اسين ڏوٿي وڃون ڏت تي، لار لوڻڪ ڇيڙ ڇاڙهيون.
 جتي چاريون اتي گهاريون، وڌيو ٿاريون پهون ڇاڙهيون،
 جسو بس ٻيچ تي ٻاريون، اسين جهانگي ٿا جهڻ ڪاڙهيون.
 لڳس تنهنجي لام هائي ڄام، مٽي مسڪين جهل ڪڇ ڪام،
 اسين اپرا اوهان جي سام، ڇٽي ”رنه“ رب مٽي پاڙيون.

*

مندون موٽيون، پٺن وطن ٻيو وٺي،
 ڪان ساريان ٿي لوڻارن لڏي،
 اباڻن ۾ آڏا سگهان جي رڌي،
 - ڇيڙ چوڏيان هواند سڳيان سڱرا!

ڏمر ڪرم ڏوٿين مٽي، اي اسير،
 نه هٿن مٽي ڪر هلائون، هميرا
 ڀڄي پور ڪر تون ڌرا هي زنجير،
 - الهه لڳ اسير ڪر ته لڪرن ٿيرا!

ولهي وارنن ري ڪٿيان ڪيئن ڪري؟
 لکين هول دل تان مٽيان ڪيئن ڪري؟
 عمر ڪوٽ ويهي وٺيان ڪيئن ڪري؟
 - رڻي مان مارن وٺان ڪا خبر!

هنيون هٿ ٿيو، هٿ جو ٻيو جلي،
 سهلين سوا سور ڪنهن سان ملي،
 اباڻن پٺا روح ڪنهن سان رلي؟
 - ٿئي ”رلد“ ڌاريان ڪا ڌارين ۾ ڌرا!

حاجي شير محمد چغدو *

هندي جو نالو شير محمد ولد حاجي محمد صالح چغدو آهي. منهنجو وطن شڪارپور آهي، پر اسان جا وڏا ڏهري غازيخان کان لڏي آيا هئا. منهنجو پوڏاڏو خيرپور ميرس ۾ اچي رهيو، جهر بعد سندس اولاد شڪارپور ۾ اچي سڪونت پذير ٿيو. منهنجو ڏاڏو قرآن شريف جو درس ڏيندو هو. هو مالدار هو. هن وٽ چوهار سال چڱي انداز ۾ هو، ۽ الهن جي کير مڪڻ تي گذران ڪندو هو. اٽڪل اسي پنجاسي ورهين جي عمر ۾، سن ۱۸۶۴ع ۾ وفات ڪري ويو. ان وقت باپي سائين جي عمر چوڏهن ورهه کن هئي. منهنجو والد -ڳورو- سن ۱۸۵۰ع ۾ ڄائو هو. قرآن شريف جي تعليم ۽ سنڌي پڙهڻ بعد، سن ۱۸۶۷ع ۾، لارمل اسڪول سکر ۾ داخل ٿيو. ٻن ورهين جي تعليم حاصل ڪرڻ بعد ۱۸۶۹ع ۾ ماستريءَ جي ڌنڌي کي لڳو. بهريان لوڙ ورهه پهراوڙيءَ جي مختلف اسڪولن ۾ تعليم ڏيندو رهيو. سن ۱۸۷۸ع ۾ شڪارپور شهر ۾ نالاب ماستر ٿي آيو. ان وقت تعليم جو ڪم گورنمينٽ جي حوالي هو، ۽ سنڌ جي ڪمشنر جي اسسٽنٽ ڪمشنر کي تعليم جو فوليو سپرد ٿيل هو. سن ۱۸۸۸ع ڌاري ايڊيوڪيشنل انسپيڪٽريءَ جو عهدو قائم ٿيو، ۽ ان عهدي تي هڪ انگريز نالي جيڪب صاحب مقرر ٿيو. فلڳاهه صاحب جن شهر شڪارپور ۾ اٺاويهه ورهه ماستري ڪئي. شڪارپور ۾ نوڪريءَ جي عرصي جا بهريان چوڏهن سال نالاب ماستر ٿي رهيو، ۽ بهريان چوڏهن سال هيد ماستر ٿي رهيو. اپريل ۱۹۰۶ع ۾ پيشن ورتائون، ۽ پيشن وٺڻ جي بهرتن ٽي سال نومبر ۱۹۰۶ع ۾ حج تي روانا ٿي ويا. فيبروري ۱۹۰۷ع ۾ خبر سان حج ڪري واپس آيا. انهن ڏينهن ۾ سردار محمد يعقوب خان وزير رياست خيرپور فوت ٿيو هو. والد صاحب ۲۱ آڪٽوبر ۱۹۱۱ع ۾ وري ٻئي حج لاءِ ويو، جو ان سال اڪري حج هو. ڊسمبر ۱۹۱۱ع ۾ حج ڪري خير سان واپس آيا، هي آهو زمانو هو، جهن وٽ اسڪول جو بادشاهه جارج پنجون دهلي-دربار لاهه هندستان ۾ آيل هو.

والد صاحب بهرين جون ۱۹۲۲ع، مطابق چوٿين شوال ۱۳۴۰ هجري، ۾ هن عالي دنيا، ان لاڏاڻو ڪري ويو-انالله و انا اليه راجعون.

منهنجي جسر جي تاريخ لالين نومبر ۱۸۸۰ع، مطابق پنجين ذوالحج ۱۲۹۷ هجري، آهي. ۲۱ حڏهن ڇهن ورهين جو ٿيس، تڏهن مون کي ابتدائي تعليم لاءِ شڪارپور جي پرائمري

* هن سوانح عمريءَ جو مدار، صاحب جي خودنوشت مواد تي آهي-مرتب-

اسڪول ۾ داخل ڪرايو ويو. آءِ. پنهجن لائق استادن - جناب حاجي محمد صالح ولد محمد رمضان چمدو، ويڏل شڪارپور، ۽ جناب ميان رمضان محمد شاه ولد سچل شاه. بخاري سيد، ويڏل شڪارپور - جي ربر تعليم رهي، حوري ۱۸۹۷ع ۾ حيدرآباد ٽريننگ ڪاليج فارمين حيدرآباد ۾ داخل ٿيس. ٽي به ديون ڪوٺا وٺي چندن مل ڪلٿائي (پريا، تعلقو نوشهروفيروز)، مسٽر آڏنمل ستراسڻ سنڌائي، ٿڌي، ۽ مرحوم قاضي اميد علي، پروفيسر پارس (حيدرآباد سنڌ)، جهڙن لائق ۽ ۽ اساتذن جي هٿ هيٺ لڳاتار ٽي سال علم جي بحر مان - پراب ٿيڻ بعد، تاريخ ۷ ۽ ۷ ۱۹۰۰ع ۾ نوڪريءَ تي وڃي پڙهيس. ان وقت ڪاليج جو پرنسپال صاحب ديون ڪوٺو وٺي هو. پروفيسر مرحوم قاضي اميد علي، "ديوان فاضل" جي مصنف مرحوم ميان فاضل شاه بخاريءَ جو همعصر هو. سندن ڏينهن ۾ ٽريننگ ڪاليج ۾ پارسِي تعليم چڱي نموني ۾ مهدي هئي. سندن ۾ شعر سازي به اچي ويئي ٿي. ان وقت جو قائد وٺي، مون جناب مرحوم قاضي صاحب جن جي تربيت هيٺ چڱو پرايو.

هن بندي جي نوڪريءَ جو پهريون ڏهاڪو لوڪلبورڊ جي مختلف سڪولن ۾ نالاب ماستريءَ ۽ هيڊ ماستريءَ تي گذريو، ۽ پوءِ - حورو عرصو همايون تعلقي شڪارپور ۾ هيڊ ماستر ٿي رهيس. جنوري ۱۹۱۰ع ۾ همايون آيس، جتي حضرت مولانا عبدالغفور صاحب همايوني جن عهد هٿ تي رهڻ سان اهڙي بزرگ جي روزاني زيارت ته حاصل ٿيندي رهندي هئي، پر آءٌ سندن دست بيعت به قادري طريقي ۾ ٿيل هوس. حضرت همايوني صاحب ۲۱ جون ۱۹۱۸ع، صديق ۱۱ رمضان ۱۳۳۶ھ، جمعي جي رات وفات ڪئي، ۽ ساڳئي ڏينهن کين سپرد حاڪ ڪيو ويو - (انا لله وانا اليه راجعون). آءٌ ان وقت اتي هوس. حضرت مرشد صاحب جن جي وفات ڪر پوءِ فقط ڏهه مهينا همايون شريف ۾ گذاريم. تاريخ ڏهين اپريل ۱۹۱۹ع ۾ گڙهي پيس شهر جي پيولسپن اسڪول ۾ هيڊ ماستر ٿي آيس، ۽ اتي به سڄا سارا ڏهه ورهيه هوس. جون ۱۹۰۹ع ۾ مسلم اسڪولن جي انسپيڪٽنگ لائين تي ويس. اتي سوان تي ورهيه گذاري، ۲۴ - سيپٽمبر ۱۹۲۰ع تي وٽاير ٿيس، جنهن کي پنجويهن سال خبر جو هلي ٿو.

سن ۱۹۳۵ع ۾، حڏهن شهنشاھ جارج پنهجن جي سلورجبلِي ٿي ملهائي ويئي، ماهر - ڪاٺوت هيڊ ڪوارٽر شڪارپور ۾ شهر ٺاهي پڙهيم، جنهن ۾ مون کي چاهديءَ جو ٻيو عمر - پيو. پنهجن ۾ اچڻ ڏاڍو هو، آءٌ مات ڪري ڪوٺا وٺيس. مون ٽي جو تاليف، تصنيف ۽ شعر - رڪيءَ جو شوق هو، تنهن جي وسيع حرن لاءِ هاڻ مون ٽي چڱو مواد پيو. خوش محسوس آهي - مرحوم محمد دائود ولد محمد ابراهيم مهر (رٽائرڊ اسسٽنٽ ڊپٽي ايڊيوڪيشنل انسپيڪٽر، رستم، تعلقو سکر)، مرحوم غلام نبي خان ولد گل حسن خان (اغا صوفي)، شڪارپور، مرحوم قاضي جمال الدين ولد ولي محمد (رٽائرڊ اسسٽنٽ ڊپٽي ايڊيوڪيشنل انسپيڪٽر، شڪارپور)، مرحوم قاضي جان محمد اڪبر علي (رٽائرڊ ڊپٽي ايڊيوڪيشنل انسپيڪٽر، شڪارپور)، ۽ مسٽر شاهنواز پيرزادو (ايم. ايل. اي. ويسٽ پاڪستان - ايجيلي) جهڙن قابل قدر ۽ لائق همعصرن جي

صحت ۾ منهنجو اهو شوق پروان چڙهڻ لڳو. ڪجهه تصنيف ۽ شعر ساري سون ٻوڪريءَ جي دٻڻ ۾ ڪئي هئي. باقي پيشن جي وقت ۾ ڊرن لڻ ڪتاب لکيم ۽ شعر سازي ڪيم. منهنجا هيٺيان ڪتاب لکيل آهن: (۱) دلخندان، (۲) عمر مارئي، راس و، (۳) پهريون بشر، (۴) سيد الانبياء، (۵) صداقت القرآن، (۶) صداقت الرسول، (۷) حيات فاروقي، (۸) عروه شري، (۹) اخلاقي مضمون، (۱۰) ديوان صنعت شڪارپوري، سنڌيءَ ۾، (۱۱) ديوان شهر، ۽ (۱۲) ڪليات شهر. انهن ڪتابن مان پهريان چار ڪتاب ڇپيل آهن، باقي اٺ ڪتاب جڏهن تائين مستر آهن. ”صداقت القرآن“، ”سنڌ ادبي سوسائٽي“ کي سال ۱۹۳۶ع ۾ موڪليو ويو هو. ڇپجڻ ۾ نه گهڻائي دلاسا مليا، پر سائنس سچ چيو آهي ته ”جيڪي ڇپجڻ تي، سي دل تي“ هائو، اڄ، صدائي-ڄاڻ ڇپيوا“ خير، نه ڪتاب ڇپيو، نه واپس ٿي مليو. ڏهون نمبر ڪتاب هئي شڪارپور ۾ هڪڙي ڪتب فروش ڇپائڻ لاءِ ورتو آهي، ۽ ”صداقت القرآن“ به هڪڙي چڱي ماڻهوءَ ڇپائڻ جي ارادي سان ورتو آهي؛ ٻيا قلمي ڪتاب لئبرريءَ ۾ پيا آهن. اڙن سواءِ، دنيا جي حالات ۽ معلومات جدا جدا ڪتابن ۾ لکي اٿس. پاڪستان جي تاريخ به لکندو رهائڻ تو به ڪن ۽ چوئين جا ڪتاب انهن کان به الڳ آهن. پنهنجو ”وصيحت نامو“ پڻ لکيو اٿس. خوب ۾ انهن جا تعبير به هڪ ڪتاب ۾ جدا نوٽ ڪندو آهيان. فائنال، پيش گوئيون، وغيره به هڪ ڪري پاڻ وٽ لکي ڇڏيون اٿس. ڪيترا دوست اچي منهنجن ڪتابن مان حولا هٿ ڪندا آهن، ۽ ڇڏا ڇڏا بيت، ٻهاڪا ۽ حالات لکي کڻي ويندا آهن. منهنجي معلومات واري ڪتاب ۾ ڄم-موت جو داخلو به لکيل رهي ٿو. حالات هٿ ڪرڻ لاءِ اڃا تائين سان طالب علم ٿي ٿو رهائڻ. معلومات، ڪتاب ۾ تاريخوار ٻڌڻي اخبار لکندو آهيان، ۽ پڻ حالات هٿ ڪرڻ لاءِ آڻ گهڻي ٿي پڇا ڪندو آهيان. شال رب سائين عاقبت بالخير ۽ رحمت تندرستيءَ سان هلائي، ايماڻ ڪامل بخشي: ٻچن کي صالح ڪري، نيڪ ڪري، روزيءَ ۾ برڪت وجهي، ۽ حياتي تندرستيءَ کي خبر سان گذارين!

ڪلام جو نمونو

شڪر ڪريهان ۽ حمد چوان،	الله سندن ٿو ذڪر ڪريان،
۽ خالق ڪان ٿو خير گهران،	ٿو توبه زاري ورد ڪريان.
باور ڪر ٿون عاصيءَ سان،	رحمت پنهنجي معافيءَ سان،
۽ شفقت پنهنجي خاڪيءَ سان،	آه ڪڏي آڻ پيان ڪريان.
رب منهنجو رحمان آهي،	هي پالهو ۽ انسان آهي،
۽ فرض ڪان نسيان آهي،	هائو هر دم ٿو اقرار ڪريان.
منهنجي توبه کي قبول ڪدو،	ڇا راريءَ کي قبول ڪدو،
هي تنهنجو آه مجهول بندو،	ٿو غفل کي اقرار ڪريان.

حال منهنجو ۽ رحم تنهنجو، هو بندي ٿي آ ڪرم تنهنجو،
 انسان مڃي ٿو جرم پنهنجو، اخلاق بندي ڪهڙي ڳالهه ڪريان؟
 مومن ٿو اقرار ڪيو، ۽ وعدو ٿو اختيار ڪيو،
 لا پولج هٿ گفتار پيو، تا حاصل ٿل ديدار ڪريان!
 دائر دل دلڪير آهي، جو عملن جي تقصير آهي،
 پر پانهي دلپذير آهي، شل راه سٺين اختيار ڪريان!

●

'ع' 'ي' ۽ 'ن' منهنجو، عين تنهنجي سان مليو، - (عين)
 'ح' 'س' ۽ 'ن' تنهنجو جليوي سان طاهر ٿيو، - (حسن)
 'ز' جذبن تي 'ل' 'ف' سان گرد ۾ گڏجي پهي، - (زلف)
 خال رخ تي دلم لاهي سيد لاءِ صادر ٿيو،
 'ڪ' 'الف' ۽ 'ڌ' ۽ 'ڍ' جو ڪوهر آ خوفائون، - (کاڌي)
 ان مٿان جهاتي وجهڻ ۾ موت سان سودو ٿيو،
 'ن' 'الف' ۽ 'ز' مقابل ڪوٺ ڪو تنهنجو صبر، - (ساز)
 'ن' 'ي' ۽ 'الف' 'ر' مقول خاطر ٿو ٿيو، - (لياز)
 'ر' ۽ 'خ' تنهنجي مقابل آ مطابق 'ر' 'ه'، - (رخ-مه)
 'ل' 'ب' تنهنجي سان دائر ٿيند ۽ شڪر ٿيو، - (لب)
 'ش' 'ي' 'ر' 'ل' آهي شوق ۾ تنهنجي مدار، - (شيرل)
 'و' 'ص' مٽلاپ ۾ آ 'ل' سان وه جو ٺهيو، - (وصل)

*

چير نه "يار اسان تي ٿيندي ڪا مهرباني؟"
 چير نه "تنهنجي در جو دريان ٿي گذاريان؟"
 چير نه "هڪڙو ٻيو خيرات ڪر خدا را؟"
 چير نه "اردو پاسي ڪر رخ تان رضا سان؟"
 چير نه "رخ پوشاڪ اڄ توڙي ڪي آ چال ۽؟"
 چير نه "لاز ادا سان سيراپ ڪونه ٿين ٿو؟"
 چير نه "ڏس آڏي ٿي سر هي منهنجو آ حاضر؟"
 چير نه "مخفي ايندس تنهنجي ملڻ لاءِ جالي؟"
 چير نه "آه اسان وٽ ايلازمنت سچ ڪا؟"
 چير نه "وياح خورن وٽان آهيان تو پنهان؟"
 چيائين ته "يار اسان وٽ آه لطف جاوداني؟"
 چيائين ته "ويندا سوئي عاشق گهڻا لاهي؟"
 چيائين ته "حال هي آ مصبوط پاسبالي؟"
 چيائين ته "مفت ٿيندا عشق ڪسراڻي؟"
 چيائين ته "هلائي خنجر ڪندس آ شاد مالي؟"
 چيائين ته "اهڙا مڃتا تنهنجي فقط لساني؟"
 چيائين ته "ڇو ڪرين ٿو لاڪار زندگاني؟"
 چيائين ته "غيث آهي اهڙي سوج خراساني؟"
 چيائين ته "ڏيڻ زوري ۽ ملي نه مفت چاني؟"
 چيائين ته "شيرل ٿيند ۽ پنهان چانداني؟"

(هڪ - لفظو غزل)

خوبرو هڪ خوب خاصو محب منهنجو ملڪ ۾، تاهه ڪو ان سان برابر سولهن وارو ملڪ ۾.
 حس وارا خوب خاصا سولهن لاءِ جنسار ڪن، ڪوڙ لهندا فائدو چتسار جو ڪو ملڪ ۾.
 محب منهنجو خوبڙن ۾ سولهن جو سردار آهي، ڪالنگ مون سان ڪر خبر ڪوزو رآ ٻيو ملڪ ۾؟
 حد سوڪل، محب منهنجا صبح جو ساڃهر خبر، مون سوا سامهون صبا سان ڪين ملندو ملڪ ۾.
 سولهن وارن سان "شهرل" رهج دل سان باوفا، باوفا جو لسان آ لاسوس وارو ملڪ ۾.

ٻارن کي مت

(ٻه - لفظو نظم)

تعليم تي هر دم هلو، رستو ملو ٻارو ولو،
 اسڪول ۾ گهڻو وڃو: اهو سڌو رستو وٺو!
 تعليم لاءِ سعيو ڪري، اسڪول ۾ هر دم وڃو،
 ۽ قول هيءُ دل تي رکو: اهو سڌو رستو ولو!
 سويل تي ٿياري ڪري، اسڪول ۾ پڪڙم وڃو،
 اهو آهي تولءُ ملو: اهو سڌو رستو ولو!
 ٻالڪ سدورو ٿي آهي، اسڪول ۾ سويل ويو،
 استاد کي آهي ملو: اهو سڌو رستو ولو!
 ٽاڪيد هيءُ دل تي رکو، ۽ ياد ڪيو اي ٻالڪو،
 سڌريل آهي اهو ملو: اهو سڌو رستو وٺو!
 مڃتا مڃيو اي ٻالڪو، ۽ ياد ڪيو دل تي ڌريو،
 "شهرل" ساوٿي ڊگهه لڏو: اهو سڌو رستو ولو!

(هيٺين غزل ۾ بالا لفظ، زير لفظ، هڪ لفظ، ٻه لفظ، غير لفظ ۽ آزاد بيت گهر

آندل آهن.)

بالا لفظ - مٿا مون سان رفاقت رکي، ۽ الفت مان ملو هر دم،
 زير لفظ - چير محبوب کي ٻياري رکج ساڃهه ڪا سائل هي،
 هڪ لفظ - ۾ ره مون کان جدا جانب، مناسب ٿا نڪو روا،
 آزاد بيت - جدا جالن جفا ۽ جور جائز نه ملو هر دم!

دو لفظ - ٻڌايو آھ ڦاٽند اڃ، سڄڻ سردار کي گولهي،
 تہ حالت سن حقيقت هي، ٻڌي ڪري ملو ھردم!
 غير لفظ - مڪرم احوال دڪ وارو، ۽ ڪر معلوم حال وارو،
 اهو آ حال دڪ وارو، رحم رکيو، ملو ھردم!
 آزاد - عمر ساري گذاري مون، ڏسي وائون تنهنجون سھڻا،
 سڄاڻي مان "شيرل" کي، سڄڻ سائين، ملو ھردم!

(هن ۾ اهي اکر ڪر آندل آهن، جن ۾ چپ چپ سان نہ ملندو)

ڦاٽند ڏسي اڃ وصل جي وڌائي،	ڇپائين شڪر ڪر تون دل سان سدائي.
وصالت ٿيڻ ڪاڻ ڦاٽند چيو هيئن،	اها تات ٽڪڙي آھ تنهنجي اجائي.
ڦاٽند وري چيو تہ تون ڪر تسلي،	تہ تنهنجي ۽ ان جي نہ ٿيندي جدائي.
تسڪين خاطر سان ڦاٽند سڻايو،	تہ دلدار تو وٽ ئي رھدو سدائي.
ڦاٽند وري ويو، سڄڻ چيس شايد،	تہ "شيرل" کي توڻي حقيقت سڻائي

دلدار سان سودو، سوڌڻ اهو آ اوکو،
 سڪ ساڻ سان سھڻو، ساڻڻ اهو آ سوکو،
 اها راه آ اداسڻ، دل رک دور وھ واه،
 ڪر ڪو سوال سولو، ڪرڻ اهو آ سوکو،
 دل آھ درد ۾ سا، ڪر ھا ھا ھر ھر،
 رک درد اهو دل ۾، رکڻ اهو آ سوکو،
 دلدار سان ڪر ڪو، اهو حال هڪ دم ۾،
 سٽل سواحوال دڪ ۾، سٽڻ اهو آ سوکو،
 سٽڻ آ ولھ سھڻا، واڪساڻ آھ دل ۾،
 مل لوڪ لاءِ لڪ ۾، ملڻ اهو آ سوکو،
 ڪو حال ڪر معلوم، آ درد دل ۾ سائو،
 رھ درد ۾ او "شيرل"، رھڻ اهو آ سوکو.

(تو شيخ مضاعف)

شب روز عرض آھي ڪوچي اوهان جي جالي،
 دلدار پار اسان تي ڪريو ڪا مھرباني!
 پاڪي رھي سدائين، فرقت نہ رک روا تون،
 موجب دلچاسپي سوزون، ڏس جنت آھي جالي!

رخ تان هئا ٻردو، ماڻهو سري جيئن سڄ تان،
 حيرت ۾ اچي هرڪو، صورت ڏسي لائڻي،
 محبوب ڪر لڙ وڃي، زردار ڏي نهياري،
 تنهنجو ٿي حال مفلس، پاهين مٿان تون چالي!
 حيران تنهنجا هٿوڙي، ڪيئي ٻار ٿا گهارين،
 رڳو ڪريان ٿو تولي، ڏس آءُ جالفشاني،
 معروض عرض ڪاتر، سائل جڏهن سڏائين،
 بگائي ۾ وڻجانءِ، منهنجي ملا زباني،
 ديسدار لاءِ آهس، در تي رقيب روڪيو،
 شايد انهيءَ کي سولي ٿو آه پاسبالي!

اسين آهيون اصل عاشق اوهان جي عشق ۾ اهڙا،
 جلي چند جان ٿي تولي، جگر جولان ۾ جهڙا.
 - سٺي محبت مون کي ماري وڌو محبوب موچارا،
 طلب تنهنجي تنواريان ٿي، تنهنجا طالب ٿڪا تهڙا،
 سچن سائين، سدا مهڻا، صدق مهڻي سچائيءَ جي،
 هلي لهر حال هڻي جا، هلي ڀرتون پسي ههڙا،
 ڪڏهن قاصد نرين جو ايندو اوري اسان وٽ اڄ،
 ڪندس صدقي مرامر سير، قرب ڪاتر قسم ڪهڙا!
 وڌا تو وارور ورسان، جڏهن رخ تي ڪري ڪنڊ،
 تڏهن خرخاش ۾ خطرا ٿيا ظاهر غلغل جهڙا،
 عجز آزي اسان جي آ، ٻڌي ٻئي جي لڙ ڪر پالي،
 شروع کان شوق ”شيرل“ کي پلهون رقيب پوءِ بهڙا.

دل ٻار سان مشاغل رک تون ادا هميشه - ان ۾ ثواب آهي،
 دل قرب کان جا مخالف، افراط ۾ هميشه - ان ۾ عذاب آهي،
 ره مستقيم وٽ تون، قابو جهلي ٿي دل سان - رستو اهڙو سولو،
 جنهن کي خدا لوازي، پنهنجي رحم رضا سان - ڪوئي حساب ناهي،
 ظاهر اها ضلالت ڪري حوص ۾ اضافو - پاسي رحم ڏهتر،
 دنيا جي دوستيءَ مان ڪنهن کي نه منافعو - اهائي جواب آهي،
 لعبت لقاء واري آهي دلپا جي هستي - ناهي وڌاءُ ان ۾،
 مزن خوشين جي ”شيرل“ پائدار ناهي هستي - اها حجاب آهي.

(غزل حروف مقطع : هن ۾ ڪڍيل لفظ ڪوبه ڪونهي)

دل درد ۾ آزرده آه	ڏي دردله دارون دوا
اڃ آس نه راس آه	ڏي ذوق له ذروي دوا
وه آس آ ان اک ۾	۽ درد ۾ آزار آه
اک آس ڏي رک اي ادا	ري آس نه دارون دوا
ري زور آه دل دور آه	اڃ روج ۾ دل زور آه
دل درد ۾ داغدار آه	ان داغ له دارون دوا
روز رات آ روج رالا آه	۽ وره ۾ آرام نه آه
ان درد ۾ آزار آه	آزار له آزي دوا
دل درد له دارون دوا	وه وه آهي وره ۾
وعدوات "شيرل" اڃ روا	ڏس وره ۾ آهي دوا

*

(ٻيو سوال جواب)

چير ته "يار غم آه"	چيائين ته "نيمه لهندو"
چير ته "وصل ٿيندو؟"	چيائين ته "تي نه سگهندو!"
چير ته "نصف ڪهڙو؟"	چيائين ته "جيئن نيلوفر"
چير ته "ڪول مک ڪي"	چيائين ته "پنولر پلندو!"
چير ته "رت بهاري"	چيائين ته "غوب سطر"
چير ته "بسبب اڃ"	چيائين ته "گل له اهندو"
چير ته "گل سان آهي"	چيائين ته "خار شامل"
چير ته "وصل ڪيئن ٿئي؟"	چيائين "طواف ٿيندو!"
چير "شمع سان چا آهي؟"	چيائين ته "گرد ڪاري"
چير "پتنگ ٺري ٿو"	چيائين "شهيد ٿيندو!"
چير "گدا ٿي ايندس"	چيائين ته "ڪهڙو احتياج"
چير ته "پسڪ گهرجي"	چيائين ته "دان ٿيندو"
چير ته "آرزو آه"	چيائين ته "صاف ٿي تون"
چير ته "ڪوئي ديدار"	چيائين ته "شهرل ٿيندو"

رحيمداد خان مولائي شيدائي

مير رحيمداد خان (مولائي شيدائي)، بن شهر محمد خان، بن مير رحيمداد خان، بن مير محمد جمع خان، اصل بلوچستان ۾ مستونگ جي ويجهو هڪ ڳوٺ جو رهاڪو هي. اتي مير محمد جمع خان (سندن تڙ ڏاڏو) کي انعاماتي زمين مليل هئي (۱)، جنهن تي سندن گذر سفر هوندو هو. سن ۱۸۳۹ع ۾، پهرين افغان جنگ وقت، الڪريزن، ڪابل فتح ڪرڻ کان پوءِ، جنرل قلشائر کي توبخالي سميت قلات تي ڇاڙهي مڪو. ان نڙائي ۾ مير معراب خان ثاني، ٺٽو سلطان والڪر وڙهندي ”ميري“ (۲) تي شهيد ٿيو، ۽ الڪريزن مير شاهنواز خان کي لاجائز طور تخت تي ٿاڀيو. انگريزي فوجن، ويندي ۽ ايندي، بلوچستان کي ايتريقدر ته لٽيو جو قلات علائقي جي اقتصادي حالت نهايت خطري ۾ پئجي ويئي: امير سڃا ٿي ويا، ۽ سڃا بکن ۾ ساهه ڏيڻ لڳا. الهه اهيري ۽ افراتفريءَ سڀيان، ڪيترا بلوچ ۽ بروهي، قلات ڇڏي، روزگار جي تلاش لاءِ سنڌ ڏانهن روانا ٿيا. مولائي صاحب جو ڏاڏو مير رحيمداد خان پڻ وطن مالوف کي خير باد چئي سنڌ ڏانهن آيو، ۽ اچي سيوهڻ جي شهر ۾ وارد ٿيو. اهڙيءَ طرح، قدرت هڪ ساهه ناز هڻي قلات کان سنڌ موڪلي ڏني. اتي ڪجهه وقت اتان جي عباسي قاضين وٽ مهان ٿي رهڻ کان پوءِ، ڪوٽڙيءَ جي ڀر واري ڳوٺ ”لالڪي جي لين“ ۾ اچي قيام ڪيائين. اتي اڳيئي ڪي بروهي رهندا هئا، جن منجهان هڪ عورت سان شادي ڪري ويهي رهيو. مولائي صاحب بروهين جي شهبائي (۳) سوري زلي قبيلي جو فرد آهي.

(۱) ان وقت جيڪي بلوچ والٽيرن جي حيثيت ۾ جهاد ڪرڻ ويندا هئا، تن کي قلات ۾ واپس موٽڻ جا ٽڪر انعام طور ڏيندا هئا. اهڙين زمينن کي ”انعاماتي زمين“ چئبو هو، ڇو ته انهن زمينن تي ٻيل معاف هوندي هي. مولائي صاحب جي تڙ ڏاڏي مير محمد جمع خان ۾ مير محمد نصير خان جي فوج سان سن ۱۸۹۱ع ۾، هائيٽ جي ٽين جنگ ۾، مرهٽن خلاف جهاد ڪيو هو. هن پوان سان، ۽ اڳيئي هي، شهر ٺٽو ته مولائي صاحب جا وڏا سپاهي پيش هئا. (۲) ”ميري“ دربار جي الهه ڇوٽڙي کي چوندا آهن، جنهن تي ”دن“ جي خاص ڪرسي وٺيل هوندي آهي؛ ”خان“ الهه ڪرسيءَ تي ويهندو آهي، ۽ ٻيا سڀ سردار هيٺ ويهندا آهن. (۳) بروهين ۾ شهبائي ۽ رئيسائي، اصل افغان نسل سان آهن. قلات جو جهنڊو ”ڳڻ شهبائي قبيلي وٽ هو، جنهن سڀيان ان قبيلي کي ”حواءِ پورق“ (عظيم در) سڏيندا هئا. هن ۾ قلات جو جهنڊو رئيسائين وٽ آيو.

مولائي صاحب جو والد بزرگوار، مرحوم ميرشير محمد خان، ناننگي جي لس ۾ ڄائو هو. جڏهن انگريزن سن ۱۸۴۳ع ۾ سنڌ فتح ڪئي، تڏهن مير رحيمداد خان بلوچي پٽن ۾ ڀرتي ٿيو، ۽ مولائي صاحب جو نانو مير سردار خان پٽ ”ڪٽ-پاتري“ (Camel-corps) ۾ ڀرتي ٿيو. سنڌ ڏانهن هجرت ڪري اچڻ سبب کين هڪڙو فائدو هيءُ به حاصل ٿيو، جو مولائي صاحب جو والد ماحد اسڪول جي تعليم حاصل ڪرڻ لڳو، ۽ تعليم مليل هن سبب، جڏهن ڪراچيءَ کان ڪوٽڙيءَ تائين ريلوي لائين شروع ٿي، تڏهن هن کي اوڪوشير ۾ فائرمين جي نوڪري ملڻ ۾ ڪوبه اڪاءُ ڪونه ٿيو. ان عرصي ۾، مير رحيمداد خان به حوالداريءَ جي عهدي تي پهچڻ کان پوءِ فوج مان رٽائر ٿي ويو هو. ٻي افغان ويڙهه وقت جڏهن ريلوي لائين ڪوٽڙيا تائين پهچي وئي هئي، تڏهن مولائي صاحب جو والد بزرگوار ميرشير محمد خان فائرمين مان ترقي ڪندي ويجهي انجن ڊرائيور جي عهدي تي پهتو. ان کان پوءِ، جڏهن ريلوي لائين ٿي ملڪ سان گڏو وڃي، تڏهن ميرشير محمد خان کي بدلي ڪري سکر جي انجن سان ۾ رکيو ويو. کيس خدا تعاليٰ ان وقت ۾ هٿ عطا ڪيا هئا، پر اهي طبعي ۽ ئي اوت ئي وڃي ان اندوهناڪ حادثي کان پوءِ ميرشير محمد خان ڪهڙو مشغوم ۽ پریشان رهندو هو، ۽ اڪثر سرن سرن ان اولاد لاءِ دعائون گهرندو وڌندو هو.

مير رحيمداد خان مولائي شيدائي، سکر جي شهر ۾ مئارخ، سن ۱۸۹۴ع ۾، سکر ۾ هڪ پروڇيگي جهوڙيءَ اندر حرور ٿيو. پر، سن ۱۹۰۱ع ۾ سکر ۾ ٿيندڙي تمام لعيف ۽ ڪمزور هو ۽ اڃا اکيون به ڪونه کوليون هئائين. اهريقدر جو هن کي ڪهه، ۾ ويڙهي ڪڍندا هئا. هڪڙي دفعي مولائي صاحب جو والد سماع جي ڪنهن مجلس ۾ موجود هو، تہ اوچتو سندس هڪڙي ٻاڙيسريءَ اچي کيس خبر ڏني تہ مولائيءَ اکيون ڦيريون آهن ۽ سندس حالت بلڪل بدلجي وئي آهي. مولائي صاحب جو والد گهٻرائجي ان مجلس مان اٿڻ لڳو، تہ ايتري ۾ هڪ مجذوب فقير، جو ان مجلس ۾ موجود هو، تنهن چيس تہ ”مڙئي خير ٿيندو، ڇوڪري جي عمر وڌي آهي ۽ تون مجلس مان وڃڻ جي نه ڪر.“ ميرشير محمد خان، مجذوب جي چوڻ تي يقين ڪري ويهي رهيو. مجلس ختم ٿيڻ کان پوءِ جڏهن گهر پهتو، تہ ٻيڙي ”مولائي“ کي بلڪل چاڪ چوهند ڏٺائين.

مولائي صاحب جي والده جي مرضي هئي تہ سندس سڪيلڊو فرزند مولويءَ ٿئي؛ ڇو تہ هن ڏينهن ۾ ملڻ ۽ مولوين کي وڏي قدر ۽ عزت جي نگاهن سان ڏٺو ويندو هو. ان ڪري، مولائيءَ کي غريب آباد سکر ۾ آخوند خدا بخش ابڙي جي مدرسي ۾ داخل ڪيو ويو، جتي هن ”قاعده بغدادي“ پورو ڪيو. پر جيئن تہ آخوند صاحب جلدئي وفات ڪري ويو، تنهنڪري مولائي کي پوءِ آخوند عبدالڪريم پٽي جي مدرسي ۾ داخل ڪيو ويو، جيڪو ان وقت غريب آباد جي مشهور ”اچي مسجد“ مان شامل ۽ ملحق هوندو هو. اتي قرآن شريف جا ڏهه سيارا حتم ڪري، اڃا ”ڪريما“ ۽ ”پنداره عطار“ جي شروع ڪيو هئائين، جو

سندس والد هن کي اٿان ڪڍي اچي سنڌي اسڪول ۾ ويهاريو؛ ڇو ته سندس والد پرڳوار ويچارڻ کان پوءِ اهوئي بهتر سمجهيو ته ڇوڪري کي جديد تعليم ڏيارجي. جيئن ته سندس والد مذهبي تعليم جو پڻ حامی هو، تنهنڪري ٻڙي جي هڪ پوڙهيءَ عورت کي مقرر ڪيائين، جا روز اچي مولائيءَ کي قرآن مڪرم جي تعليم ڏيئي ويندي هئي. جيئن ته مولائي هاڻي عربي ۽ فارسي زبان مان ڪي قدر واقف ٿي چڪو هو، تنهنڪري سنڌي تعليم حاصل ڪرڻ ۾ هن کي ڪا به رنج نه ٿي. سنڌي ڇوڻين درجي ۾ پهچڻ کان پوءِ، مولائيءَ کي مطالعي جو شوق پيدا ٿيو، جيڪو ڪجهه عرصي کان پوءِ ته صفا جنوني ڪيفيت اختيار ڪري ويو. حالت اها هئي جو گهران جيڪا به خرجي ملندي هيس، اها ڪتابن جي خريديءَ تي صرف ڪري ڇڏيندو هو. تن ڏينهن ۾ مسٽر هوگرڊاس شڪارپور واري ۽ هرسنگهه سکر واري جا به ڪتبخانا سنڌ ۾ مشهور هئا، ۽ انهن ڪتبخانن جا گهڻي ڀاڱي ڪتاب لاهور جي ليٽو پريس مان ڇاپا ويندا هئا؛ انهن ڪتبخانن جي ڇاپيل ڪتابن مان مولائي صاحب کي جيڪي به ڪتاب شا اڳيا، اهي سڀ آهستي آهستي خريد ڪري انهن جو مطالعو ڪرڻ لڳو. ان زماني ۾ مولائي صاحب فقط انساني ڪلاسيڪي ادب ۽ نير تاريخي قصن ڪهاڻين سان ئي شغف رکندو هو ۽ انهن جوئي اڀياس ڪيائين - جهڙوڪ الفابيٽي، گل ٻڪاڙي، داستان اسير حمزه، فساد عجائب، لهلي مجنون، يوسف زليخا، وغيره وغيره. انهن ڪتابن مان مولائي صاحب جو سڀ کان وڌيڪ پسنديده ڪتاب ”داستان اسير حمزه“ هو - ۽ آهي. مولائي صاحب جي چوڻ مطابق هن اهو ڪتاب ايترا دفعا پڙهيو، جو کيس ياد نه آهي ته ڪيترا دفعا ”ٻڃائي“ چڪو آهي. (مسڪن آهي مولائي صاحب هن وقت به ڪڏهن ڪڏهن ان ڪتاب کي پڙهندو رهندو هجي، ڇو ته وائو الحروف اهو ڪتاب سندس لئبريريءَ ۾ موجود ڏٺو آهي.)

علم تاريخ سان شوق جي ابتدا. چار درجا سنڌي پاس ڪرڻ کان پوءِ، مولائي صاحب سکر جي ائڪلو ورنهڪيولر اسڪول ۾ داخلا ورتي، جتي هن ڇهين درجي انگريزيءَ تائين تعليم حاصل ڪئي. ڇوڻين درجي انگريزيءَ ۾ سندس تاريخ جو استاد مسٽر هيراجائي ٿڌيءَ وارو - جو راه بهادر ديوان ڪوڙمئل جو ڏاٽو هو - مولائي صاحب جي تاريخدانئيءَ ۽ سندس تحقيقي جوهر کي ڏسي کيس خانگي وقت ۾ تاريخون پڙهائيندو رهيو، ۽ مسٽر جهاننداس ڊرائينگ ٽيچر، مولائي صاحب جي هٿ جي صفائيءَ کي ڏسي، کيس والد ڪاٿيءَ جي وقت پنهنجي گهر ۾ ڊرائينگ سيکارڻ لڳو. انهن ڏينهن ۾ اسڪولن ۽ مدرسن جا استاد حڏن ڪپڙن شاگرد کي ڪنهن مضمون ۾ پڙهندا هئا، ته ان سان نهايت پيار ۽ محبت وارو ورتاءُ ڪندا هئا، ۽ کين سواءِ ڪنهن آخوري وڻن جي وڌيڪ چمڪائن جي ڪوشش ڪندا هئا. اوهان اهو ٻڌي شايد اچرج ۾ پئجي وڃو ته پنهنجن درجي انگريزيءَ ۾ مولائي صاحب کي سندس تاريخ جي استاد مسٽر هيراجائي، آرچيبالڊ ايليسن جا انقلاب لرائس متعلق سڀ جلد، ۽ جي. بي. مائين جي لکيل تاريخ ”غدر ۱۸۵۷ع“ جا سڀ جلد پڙهايا هئا. ان طالعلميءَ جي زماني ۾ به

مولائي صاحب کي علم تاريخ تي ايتري دسترس حاصل هئي، جو سالياني امتحان جي وقت،
مستحق، تاريخ جي جوابي ٻيڙي تي، مارڪس ڏيڻ بجاءِ، Excellent لکندا هئا.

اخبار ۽ ڪتب پيڻيءَ جو شوق. مولائي صاحب کي اسڪول جي زندگيءَ کان وٺي ڪتابن
۽ اخبارن جي باقاعدي مطالعي جو شوق هو. هو پنهنجي وقت جو وڏو حصو مطالعي تي صرف
ڪندو هو. هن وقت، جڏهن مولائي صاحب جي عمر ٽيهٺ ورهيه آهي، تڏهن به جڏهن
رائن الحروف سندس خدمت ۾ حاضر ٿيندو آهي ته کيس ڪنهن نه ڪنهن اخبار يا ڪتاب جي
اڀياس ۾ مشغول ڏسندو آهي. ۽ اهوئي هڪڙو شغل آهي، جنهن جي مدد سان هو پنهنجي
باقي زندگيءَ جي هر ڏينهن جي صبح کي شام جي ويجهو پهچائيندو رهي ٿو.

طابعييءَ جي زماني ۾ مولائي صاحب جن سنڌي اخبارن کي وڌيڪ دلچسپيءَ سان
پڙهندو هو، اهي هيون ”الحق“ ۽ ”آفتاب"، جي ٻئي سکر مان شايع ٿيندڙون هيون،
۽ ”آفتاب" جو ايڊيٽر، سنڌ جو مشهور معروف اديب ۽ شاعر، مرحوم شمس الدين ”بلبل"
هو. مٿين ٻنهي اخبارن کي سواءِ ڪجهه خرچ جي پڙهڻ جو موقعو ميسر ڪرڻ خاطر، مولائي
صاحب ٺهڻ اخبارن جي دفترن ۾ ڇنڇر ۽ آچر جي ڏينهن وڃي بنا اجوري ڪم ڪندو هو.
ان کان سواءِ هو سکر جي مشهور جنرل لئبرريءَ ۾ به روز شام جو ويندو هو، ۽ وڃي
ڏينهن توڙي پرڏينهن سڀني اخبارن جو باقاعدي مطالعو ڪندو هو جنرل لئبرريءَ ۾ ان
وقت انگريزي زبان ۾ ئي پنج هزار کن ڪتاب موجود هئا، ۽ اتي پاهرين ملڪن جون
سڀ اخبارون ۽ رسالا باقاعديءَ سان ايندا رهندا هئا. مولائي صاحب جي اخبارپيڻيءَ جي
شوق جو اندازو هن ڳالهه مان به لڳائي سگهجي ٿو جو هو ان زماني ۾، پنهنجي خرچيءَ
مان پڻا جوڙي، يورپين ريلوي انسٽيٽيوٽ لئبرري ۽ سول يورپين انسٽيٽيوٽ سکر جي
لئبررين کي منگيو ڪري، کائڻن گهٽ قيمت تي پراڻا انگريزي رسالا ۽ محزون
خرید ڪري ايندو هو، ۽ فراغت جو سمورو وقت گهر ۾ ويهي انهن کي پڙهندو رهندو هو!
اخبارون ۽ رسالا پڙهڻ ذريعي حالات حاضرہ جي مطالعي ۽ مشاهدي ڪرڻ سان
گڏوگڏ، مولائي صاحب ماضيءَ جو مطالعو به روزشور سان حاري رکندو آيو. يعني تاريخ
جي ڪتابن کي به خوب گهڻي پيشندو رهيو. انهن به نه آهي ته هو صاحب فقط علم تاريخ
حاصل ڪندو رهيو ۽ صرف اهڙي قسم جي خشڪ ڪتابن جو ئي ڪيڙو هو، پر ان سان گڏ
هو گاهي بگاھي، تڻن طبع خاطر، انسانوي ادب به پڙهندو رهيو، جنهن جو ذڪر مٿي به
ڪنهن هنڌ اچي چڪو آهي. اهڙي قسم جي انسانوي ڪتابن مان ”داستان امير حمزه" سندس
پسنديده ترين ڪتاب رهيو آهي. خود مولائي صاحب هڪ دفعي چيو هو ته ”اهوئي ڪتاب
آهي، جنهن بهر بائين بهر بائين پنهنجي طبع جي رجحان کي علم تاريخ ڏانهن موڙيو، ۽ پنهنجي
مؤرخ پنجن جو ابتدائي محرڪ شايد اهوئي ڪتاب آهي". (آهي مؤني ڪجهه عجب جهڙي ڳالهه!)

ڪيڏن آيو، ته ان جي اسپيشل ٽرين سان مولائي صاحب گڏ هو، ۽ وري جڏهن سائمن ڪميشن ڪراچي پهتي ته سندن اسپيشل ٽرين سان به مولائي صاحب کي ئي لڳايو ويو. انهن ٿورڙن مثالن مان واضع ٿي وڃي ٿو ته ريلوي اختيارن ۽ وارن کي مولائي صاحب تي ڪيتريقدر اعتماد هو، ۽ سندس ليدڻن ۽ اهليتس کان اهي ڪيتريقدر متاثر هئا.

شادي. مولائي صاحب، سن ۱۹۱۹ع ۾، جڏهن هو اڃا يارڊ-فورمس جي عهدي تي هو، شادي ڪئي. ان شاديءَ مان کيس جملي ڇهه ٻار ٿيا، پر رب جي رضا سان اهي سڀ هڪٻئي پٺيان فوت ٿي ويا. ڪجهه عرصي کان پوءِ سندس گهر واريءَ به چالاڻو ڪيو. ان کان پوءِ مولائي صاحب ٻي شادي ڪئي، جنهن مان هڪ نياڻي پيدا ٿي، جا خدا جي فضل سان حال حيات آهي؛ باقي نرينو اولاد ڪونه ٿيو. الب کيس ۽ اڳ-چاوا فرزند آهن، جي ٻئي لائق فائق ۽ نعام چڱن عهدن تي هائز آهن؛ مولائي صاحب سان سندن ورتاءُ نهايت ئي فريادگوارانه ۽ پرغوردارانه آهي.

”مولائي شيدائي“ نالو ڪيئن پيو. ريلوي گارڊيءَ جي زماني ۾، مولائي صاحب پنهنجي فرصت جون گهڙيون سکر جي اسار ”ستاره سنڌ“ جي آفيس ۾ پير علي محمد شاه راشديءَ وٽ گذاريندو هو، جو ان اخبار جو اهدايتو هو. هڪ دفعي ”ستاره سنڌ“ جي آفيس ۾ مولائي صاحب جڏهن پير علي محمد شاه راشدي، پير حسام الدين شاه راشدي ۽ مولانا دين محمد صاحب وڏائي مرحوم سان ڪچهري ڪري رهيو هو، ته ڳالهين ڳالهين ۾ پير علي محمد شاه راشديءَ، مولائي صاحب کي صلاح ڏني ته جيئن ته هو هڪ سرڪاري ملازم هوندي اخبارن ۾ مضمون لکي رهيو آهي، جا ڳالهه حڪومت جي نظر ۾ ڪنهن حد تائين اعتراض جوڳي آهي، تنهنڪري وقت جي تقاضا اها آهي ته هو پنهنجي اصلي نالي سان اخبارن ۾ طبع آزمائي ڪرڻ بدران ڪو فرضي نالو اختيار ڪري. وقت جي نراڪت کي ڏسندي، جيئن ته راشدي صاحب جي اها تجويز نهايت ئي معقول هئي، تنهنڪري مولائي صاحب قبول ڪئي، ۽ ان سان گڏ کين پنهنجي لاءِ ڪو فرضي نالو تجويز ڪرڻ لاءِ پڻ استدعا ڪيائين. ان تي پير علي محمد شاه راشديءَ، سندس فقيرانه ۽ دلچسپ طبيعت کي مدنظر رکي، هن لاءِ ”مولائي“ جو تخلص تجويز ڪيو؛ پير حسام الدين شاه راشديءَ جو خيال هو ته هن لاءِ ”شيدائي“ تخلص وڌيڪ موزون هوندو؛ مگر هڪڙو مولانا دين محمد وڏائي مرحوم ئي هو، جنهن جي دماغ ۾ گهڻي ويچار ڪرڻ کان پوءِ به مولائي صاحب لاءِ ڪو ٻيو موزون تخلص نه آيو. هوڏانهن وري راشدي برادران ڪنهن به هڪ تخلص تي متفق ٿيڻ لاءِ تيار نه هئا، ۽ هر هڪ پنهنجيءَ جاءِ تي هوڏيو بيٺو هو، تنهنڪري ان تنازعي کي طس ڪرڻ لاءِ مولانا دين محمد صاحب وڏائي مرحوم پنهنجي طرفان رٿ پيش ڪئي ته ’چون نه پئي تخلص اختيار ڪيا وڃن - يعني ”مولائي شيدائي“، اها رٿ سڀني ڌرين کي پسند آئي، ۽ ان ڏينهن کان سر رحيمداد خان جو قلعي نالو ٿري ”مولائي شيدائي“ ٿي ويو.

اخبارن ۽ رسالن ۾ مضمون نگاري. سن ۱۹۳۰ع ۾، هندن طرفان هلايل سنگتن ۽ سڌي تحريڪ واري رساني ۾، جڏهن مولانا دين محمد وفائي ڪراچي ۾ مان رسالو ”توحيد“ جاري ڪيو، ته مولائي صاحب جا تاريخي مضمون ۽ مثالا پهريون ڀيرو ان ۾ شايع ٿيڻ لڳا، ۽ اهوئي رسالو هو، جنهن مولائي صاحب جي شهرت جو شمع هرعد پکيڙي ڇڏيو. انهن ڏينهن ۾ هڪ هڪ اخبار لکيو ته شهنشاه شاعرهاڻ جي راني منارمحل ’هندواڻي‘ هئي. ان سلسلي ۾ مولانا وفائي مرحوم، بدلت خود- مولائي صاحب جي گهر (روهي ۾) پهچي، ڪانيس منارمحل جي باري ۾ هڪ مضمون لکرايو، جو بعد ۾ ”توحيد“ ۾ شايع ڪيائون. ان مضمون سنڌ جي مسلمان عوام ۾ ايتريقدر ته مقبوليت حاصل ڪئي، جو هنن مولائي صاحب جي تعارف لاءِ ”توحيد“ کي خطن مٿان خط لکڻ شروع ڪري ڏنا. آخر عوام جي ڀرپور تقاضا کان مجبور ٿي، مولانا دين محمد صاحب وفائي ۽ مولائي صاحب جو هينئن لفظن ۾ تعارف ڪرايو:

”شيدائي صاحب، پنهنجو هموطن، سکر جو رهاڪو نوجوان آهي. هن کي تمام گهڻي عرصي کان اسلامي تاريخ جي مطالعي جو شوق رهندو ٿي آيو- تان جو پنهنجي تنخواه جو وڏو حصو تاريخ جي ڪتابن جي خريد ڪرڻ، ۽ فراغت جو وڏو حصو ڪتابن جي مطالعي ڪرڻ ۾ خرچ ڪيو اٿس. ٻن ٽن سالن کان وٺي هو اسلامي بادشاهن ۽ اسلامي ملڪن جي سڌي زبان ۾ تاريخ لکي رهيو آهي. هن وقت هن هڪ وڏو جلد بني اسيد ۽ بني عباس جي حالات تي لکيو آهي، جو تاريخي نقط نظر کان هڪ بيسطير ۽ بيحد جامع ڪتاب آهي. الله تعاليٰ اسان جي دوست شيدائي ۽ کي پنهنجي ارادي ۾ ڪامياب فرمائي! ڏاڍي قدر ڪرڻ جي لائق خدمت ڪري رهيو آهي. مولائي شيدائي ”توحيد“ لاءِ وقت بوقت تاريخي مضمون لکڻ جو واعدو فرمايو آهي، جن مان پهريون مضمون فيبروري ۱۹۳۳ ۾ ستار محل تي پڌرو ٿي چڪو آهي. هن پرچي ۾ سڌولدي ۽ ٽي مضمون اوهان جي سامهون آهي. مون کي يقين آهي ته اڳ سڌي رهاڻ جي دامن اهڙن مضمونن کان هالي رهي آئي آهي.“

(”توحيد“، ڪراچي: اپريل، ۱۹۳۳ع)

مولائي صاحب جو مٿين نموني تعارف ڪرائي، مولانا وفائي مرحوم ”توحيد“ جي پڙهندڙن ۽ مولائي جي معتقدن کي مطمئن نه ڪري سگهيو، جنهنڪري انهن مولائي جي وڌيڪ تعارف جي پڙرور ڪهڙ ڪئي. مولانا وفائي مرحوم ٻيو دفعو مولائي صاحب جو تعارف هن طرح ڪرايو:

”حضرت مولائي صاحب باب ڪيترن صاحبن پاران پهچيو ويو آهي ته هو ڪير آهي، ۽ ڪهڙو ڏاڏو ڪندو آهي. ان باب گذارش آهي ته رحيمداد خان ٺٽي، سکر جو رهاڪو، اسان جو هموطن، هڪ مرد مولائي فطرت آهي، جو علم تاريخ جي شوق ۾ شيدا ٿيل آهي. ريلوي جي ملازمت ۾ هڪئي ۾ چار ڏينهن سفر ۽ ڊڪ ڊول ۾ رهن هوندي به جيڪو وقت کيس والد ڪاٺي نصيف ٿيندي آهي، سو سمورو ڪتابن

جي مطالعي ۽ مضمونن لکڻ ۾ خرچ ڪندو آهي. هن جي جيتري به آيت آهي، ان مان عيالداريءَ جي قوت لاپسوت ڪان جيڪا به وجھ ٿيندي اٿس، سا ڪتابن جي خريد ڪرڻ ۾ لڳائي ڇڏيندو آهي، جن جو وڏو حصو فقط تاريخ تي آهي. شيدائي ايتريقدر تاريخدان آهي، جو هوند کيس 'مجلس تاريخ' چئجي ته بلڪل روا آهي. سنڌ ۾ شيدائيءَ جي پايي جا علمي مذاق رکندڙ ۽ علمي زندگي گذارڻ وارا تمام ٿورا آهن. اسان هڪو ارادو ڪيو آهي ته 'توحيد' جا صحاح شيدائيءَ جي تاريخي مضمونن لاءِ ڪليا رکيا ويندا.

('توحيد'، ڪراچي: آڪٽوبر، ۱۹۳۳ع.)

ان واقعي کان اٽڪل هڪ ورهيه اڳ، مير علي محمد شاھ راشديءَ، سکر مان پنهنجي زيرادارت ٺڪرن ۽ اخبار 'سنڌ زميندار' ۾، مولائي شيدائي صاحب جو هيٺينءَ ريت تعارف ڪرايو هو:

'عام مؤرخن پنهنجي ڪتاب ۾ هند بادشاهن جي جنگين جي احوالن ڏيڻ سان انهن تصنيفن کي فقط 'مڪامور' بڻائي ڇڏيو آهي؛ مگر شيدائيءَ، توڙي ۽ تفنگ جي قصي سان گڏ، هر هڪ زماني جي ماڻهن جي -وشل ۽ پوائنٽل حالت، ماڻهن جي ذهني رجحان ۽ مذهبي احوالن تي به بحث ڪيو آهي. قومن ۽ ملڪن جي تاريخن کي اوستائين مڪمل چئي نه سگهيو، جيستائين بادشاهي حاڪمن سان گڏ انهن ڳالهين جو احوال نه ڏنو ويو هوندو. اسان خوشيءَ سان ان ڳالهه جي تصديق ڪيون ٿا ته شيدائي صاحب ان نڪتو اهميت کي پوريءَ طرح محسوس ڪيو آهي.'

('سنڌ زميندار'، سکر: ۱۵ نومبر، ۱۹۳۳ع.)

اهڙيءَ طرح، مولائي شيدائيءَ جي تاريخدانيءَ جي شهرت هنڌن ماڳن پکڙجي ويئي، ۽ ان زماني کان وٺي اڄ تائين هر سنڌي اخبار يا رسالي لاءِ سندس مضمون يا مقالو باعث فخر سمجهيو ويندو آهي ۽ هر علم دوست ان جي مضمونن کي نهايت دلچسپيءَ ۽ ذوق شوق سان پڙهندو رهي ٿو. سندس شهرت جي حد اتي ختم ٿئي ٿي وڃي، پر پاڪستان جا معياري علمي اردو رسالا ۽ مخزنون به سندس پرمغز علمي ۽ تحقيقي مضمون ۽ مقالا وڏي فخر سان شايع ڪن ٿيون. بلڪه بلوچستان جي اڪثر سنڌي ۽ اردو رسالن مولائي صاحب کي 'علامه' تسليم ڪيو آهي. اهو وڌاءُ نه آهي: بلوچستان جا علم دوست حشرات ۽ صحافي، مولائي صاحب کي علامه جي لقب سان لواڙڻ ۾ هن طرح حق بجانب آهن، جو اها هڪ حقيقت آهي ته بلوچستان جي تاريخ مان جيتري واقفيت مولائي صاحب رکي ٿو، اوتري ڪو ٻو ورتلي رکندو هوندو. هن وقت ته مولائي صاحب سياسي قسم جا مقالا به لکڻ شروع ڪيا آهن، جيئن دلچسپيءَ کان خالي نه هوندا آهن.

ملازمت کان رٽائر. مولائي صاحب سن ۱۹۳۹ع ۾ نوڪريءَ کان رٽائر ڪيو. کيس پراويڊنٽ فنڊ وغيره جا اٺ هزار روپيا مليا، جن مان هن صاحب سکر جي هڪ نظاريدار نوڪريءَ

King's Hall جي ارسڪون ايراضيءَ ۾ پنهنجي هٿ لڏي پر عمدي جاءِ جوڙائي، ۽ ڪجهه رهر ٻارن جي شادين تي خرچ ڪري ڇڏي. مولائي صاحب هن وقت به ان جاءِ ۾ رهندو آهي. شعر و شاعري. مولائي صاحب کي شعر و شاعريءَ سان شاگرديءَ واري زماني ۾ وڏي لڳاءُ رهيو آهي. ان زماني ۾ وقت جي مشهور سنڌي خواهر اردو شاعرن جو چيدو چيدو ڪلام گذرڻ به سندس شعلن ۾ شامل هو. هن وقت به مولائي صاحب کي تقريباً ٻين اردو خواهر سنڌي چوڻيءَ جي شاعرن جو ڪجهه ر ڪجهه ڪلام ياد آهي.

طاعه عليءَ واري زماني ۾، مولائي صاحب کي سندس هڪ هر جماعت دوست مهدي علي رضا شاهه بمبئيءَ (جو هن وقت به حيات آهي، ۽ سکر جي مشهور ۽ ڪتاب ڊاڪٽرن سان هڪ ليکيو وڃي ٿو) وٽان ”سخن بي نظير“ نالي هڪ ڪتاب مليو، جنهن ۾ ان دور جي مشهور اردو شاعرن جو منتخب ڪلام گذرڻ ڪيو ويو هو. ان ڪتاب جي ڏيکاري ۾ شاعريءَ جي فن تي پير حاصل بحث ڪيو ويو هو. ان شعري مجموعي ۽ سندس ڏيکاري کي ڏيان سان پڙهڻ کان پوءِ مولائي صاحب کي شاعريءَ جي فن بابت تمام گهڻي واقفيت حاصل ٿي، ۽ هو ڪري ڪوئي شعر ۾ فرق به محسوس ڪرڻ لڳو. ان سان گڏ، مولائي صاحب کي شعر چوڻ جو شوق پڻ جاڳيو، ۽ هن تڪبدي شروع ڪري ڏني. پر، جيئن ته سندس شعر بلڪل ڪچرو ۽ اڪو هوندو هو، ان ڪري ڪنهن به دوست سندس همت افزائي نه ڪئي؛ جنهن جو نتيجو اهو نڪتو جو جيترو جلدي هن تي شعر چوڻ جو جنون سوار ٿيو هو، اوترو جلدي ختم به ٿي ويو.

هڪ وڏي عرصي گذري وڃڻ کان پوءِ، ريلوي جي نوڪريءَ واري آخري زماني ۾، کيس وري ساڳيو شاعريءَ جو جنون اچي دامگير ٿيو؛ پر هينئر سندس فڪر ۾ پنهنجي اچي چڪي هئي، ۽ سندس ڪلام کي ادبي حلقن ۾ ساراهيو ويو، جنهن سبب هن جي همت وڌي ۽ هو وڌيڪ تيزيءَ سان طبع آزمائي ڪرڻ لڳو. لوڪن اها جنولي ڪينيت به گهڻي ست نه جهلي سگهي، ۽ سال ٻن الڌر پنهنجو پاڻ سرد ٿي ويئي. ان سال ٻن جي اندر مولائي صاحب جي زودگو طبع جي طغيان ڪافي ڪلام ڪنو ٿي ويو هو پر افسوس جو مولائي صاحب هنن اهتمام سان شعر چيو، ان اهتمام سان پنهنجي شعر کي سانڍيو ڪونه، جنهن جي نتيجي ۾ هن وقت سندس شعر جو تمام وڏو حصو غائب يا ضايع ٿي چڪو آهي. مولائي صاحب فقط غزل يا نظم ٿي ڪونه چيا آهن، پر شاعريءَ جي ٻين ۽ ڪيترن صنفن تي طبع آزمائي ڪئي اٿس، جن مان ڪافي، بيت، ۽ گيت قابل ذڪر آهن. مولائي صاحب هديءَ جو پڻ ڳوڙهو اڀياس ڪيو آهي، جنهن جو مثال هيلين چولد سلوڪ آهن، جي رسالي ”سنڌو“ (جيڪب آباد) ۾ وقت بوقت ڇپجي چڪا آهن.

جن جي وصال جاءِ آ ڪهڙا لول جوان،
ڪڍان تان ڪات لڳي، مائيان مول سران،
نوڙي سچ جوان، ته به ميان لڳي لوڪ کي.

گوگل ۽ گولنار جا، منگ سڀني ٿو،
 جي رنگ الور وٽو يا، تن مان جيءَ جو،
 مدن مندوهر مهرين، هيرو چنر جوڙ،
 تان مرليءَ مندو ٻول، ٻڌين ٻراڳي ٻن ۾.
 چوڻن جن جلايا، سي ڪچاڙو ڪنن؟
 پوتر ٿيا ٻريو مين، سدا ميڪه وٽ،
 سي ويراڳي چنن، جن جوت ٻي جڳ ۾.
 ٻئي جوت جڳ ۾، جڳ جڳ سي جيئن،
 پاڻ ٻراڳي هئا، سي ڪلجڳ ڪيئن لکن؟
 هلق هارا مهرين، شل موٽي ماڳ اچن،
 مون کي پور ٻون، ٻل ٻل تن جي ٻير جا.
 سرجي پنهنجي من سين، وٽ گورو مندو ڪيان،
 تون ائله هين عميق ۾، پنهنجو پاڻ سڃاڻ،
 تو ۾ وڃن ٻانڌريون، سوين ساز سامان،
 ميران خاطر من ۾، هين ساڳيو سُر سڄاڻ،
 جنهن نانڪ نوازا ڪيترن، سو تون ئي سڄاڻ،
 تون خالق مالڪ ملڪ جو، تون ڪامل ڪشيان،
 هو ڪهڙي نمر ڪاڻ، ٻو ٻاڏاين ٻين کي؟
 جن ٻاڏيو ٻين کي، سي سورڪ شال مرن،
 دهشت مندي دم ڪاڻ، ٿا ڪالٿرا ڪنن،
 مورت ٻي من ۾، ٿا "شيدائي" مَرڪن،
 سي ڪيئن بک گهرن، جن پٽيو پاڻ ٻراڳ ڏي؟
 پوتر ٿي ٻراڳ ۾، ٻڌي سڀني جو سرير،
 پاڻ ٻڌاري پاڻ کي، ماحن ڏسو ٻڌن،
 انت ان اڪهر، ٻارس ڪيو پاڻ کي.
 اندر ره انهن، ڇڏ اوديا جو اڀر، ان،
 الهيءَ ڪار ڪيرايا ڪيترن، سوين سورهن ٻلوان،
 ماما مندي موڙ ۾، توکي ملا ڪيو مستان،
 پرشوتم پراوت ڪر، شري شڪتوان،
 جيئن هڪڙي چڪر مان، جڳ جيتن ڪيترن!

ڪٿا ڪير تن ڪهڙا، ڇڏ ڏکن جو دوران،
تنهنجي ڀرم ڀوڙ لاس ڪيا، ٻاڻ جا ڀرمان،
ڪشڻ ڪو سائيل آهيان، ڪر ڪو هيٺل ڪلياڻ،
ڇڪڻ تهاڳڻ ساڻ، هوت هٿ نا اچي.

ڪيرت ڪڍي قلب مان، وٽ ئير سندو نام،
جنهن ڪٽس ڪٽيا ڪيترائي، تون گوگل سندو گام،
پر گهٽ ٿين ڀرڻويءَ تي، ٻڌي ڀرم سندو نام،
هائي آڪاشي آڏام، تر بند ٿئي پالڊ جا.

موهن تنهنجي مڪ جي، ڪهڙي ڪريبان واکاڻ،
تو ڀر ماها موجون هڻي، تون روپي سندي ڪاڻ،
راس وچسائي روح ڀر، ڀرچي ڏس پاڻ،
ڪڍي پيد گمان، درس ڏي دلڪير ڪي.

سڪوا وٺي سچ جي، ڪر ڀرجا ڪي ڀرچار،
تر سماجون سڌير ٿين، ڪر ڀا سان ڪرتار،
سمنڪ سندو سهرين، ڪو وسنر روپ ٻڌار،
نات! نمائي آهيان، اچي لانگا ٿي ٿروار،
سپينا سڌار، گويشور گرو ڪل جي.

انگ ل ڏڪ اڳڙين سون، تنهنجو شاهانو شان،
تو ڪيئن ٻن وسايو، خاڪي خاڪ مڪان،
تو لڳس چوڏس ڦلار ڀا، تولالا تو ربحان،
تنهنجي در تي ديوانا ٿيا، سوين سالڪ سلطان،
تو ڪي ويدن ويراڳي ڪيو، ڀو گيتا جي گيان،
مون ڪي مڌ مستالو ڪيو، ڀر ڀر تنهنجي ڀمان،
راڌا تنهنجو ڪان، مون ساويرو صبي ڪيو.

ساويرو صبي ڪيو، ڪڍي ڀڄائيءَ ڪي هڪوار،
ڀهي ويس ڀاتار ڀر، جڻي مانگ لک هزار،
سپون ڪڍيم سوچي، سمپتان آن ڀار،
سپني جي "شيدائي" چوي، سيد لهندو سار،
سڌڙي ڪين وسار، مورڪ ڪوڙي موهر ڀر.

مورڪ ڪٽوڙي موڙ ۾، وڏو ڪٽوڙ ڪمانين ڪڇ،
 گهوٽ ڪهڙي پنهنجي گهوٽ ۾، پروائي جان ٻچ،
 جيئن ٻاهر ٻاٺ نه ٺڪري، اندر ڪاٺي مڇ،
 سڀاڻي صوفي چوي، تومن سان سالي ٿيندو مڇ،
 انهيءَ تات ٻئرج، ٿرت ٺڪو ڪيو تن ڪي.

هاڻي مولائي صاحب جي شاعريءَ جي ٻئي (۽ شايد آخري) دور جو هڪ ابتدائي غزل
 ۾ ملاحظو فرمائو، جو ڪنهن رسالي ۾ شايع نه ٿيو آهي، پر راقم الحروف کي خوش قسمتيءَ
 سان ڪجهه عرصو اڳ مولائي صاحب جي هڪ پراڻي نوٽبڪ ۾ درج ٿيل نظر آيو هو، جتان
 آڻاريو ويو آهي. هي غزل توڙي فني لفظ نظر کان ڪڍو ۽ گهڻي قدر ناقص نظر اچي ٿو،
 پر ان مان مولائي صاحب جي فڪر جي بلند پروازيءَ جو اندازو لڳائڻ ۾ مدد ملي سگهندي.

حسن جي عشق ٻيڙي کان، خدا را يار توبه ڪر،
 بره جي تهر ٻيڪان کان، خدا را يار توبه ڪر
 سڄي وڪ ٻيڙي هن ٻيڙي ۾، اگر آهين ڏرو عاقل،
 ستر جي ساز سامان کان، خدا را يار توبه ڪر
 ستن ٽو سڀ زلفن جا، ٻيڙي ٿو بره جون ٻيڙيون،
 لنگر ٺوڪر موڪلڻ کان، خدا را يار توبه ڪر
 دل ٻيٽاب کي زخمي ڪيو چئن سون گر جي،
 بلاي ٻي درميان کان، خدا را يار توبه ڪر
 سڄي وڪ ساز حرولت کي، شهيد ناز شهيداني،
 ازل جي پر پيمان کان، خدا را يار توبه ڪر

افسانن جي ادارت، ٻي عالمگير جنگ جي زماني ۾، حُلَم مرحوم حيدرآباد ۾، هڪ
 سومري، پير الاهي بخش ۽ پير زادي عبدالسار گڏجي ڪراچيءَ مان ”آزار“ نالي هڪ
 روزاني اخبار جاري ڪئي، ۾ مرحوم حاندهادر الله بخش سومري، مولائي صاحب کي مار رستي
 ڪراچي پهتائين، ايس مهين اخبار جو نائب ايڊيٽر مقرر ڪيو. ڇپڻ ايڊيٽر ۾ فرانس مولال
 عبدالڪريم چشتيءَ جي حوالي ڪيا ويا هئا، پر جيئن ته ان وقت ايڪٽيويٽيءَ سبب شڪارپور
 وارو دستور بلڪل بند پيو هو، ته ستر جي، مولانا چشتيءَ جي غير حاضريءَ سبب ڇپڻ ايڊيٽريءَ جا
 فرانس ۾ عارضي طور تي مولائي صاحب تي سونپيل ٿيا. سندس معاونت لاءِ گوپند مالهي
 ۽ قادر بخش نظاماڻيءَ کي پڻ مقرر ڪيو ويو. هڪ روزاني اخبار کي عالم ۾ مقبول بڻائڻ ۽
 کيس ڪاميابيءَ جي سطح تي آڻڻ جو ڪم ڏاڍو ڏکيو ٿئي ٿو، پر جيئن ته مولائي صاحب

”ستاره سندن“ جي زماني کان وٺي صحافت جي فن سان له وچڙ ۾ رهندو آيو هو، ۽ هي ان ميدان ۾ راشدي برادران کان گهڻو ڪجهه حاصل ڪيو ۽ پرايو هئائين، تنهنڪري کيس ڪنهن به خاص تڪليف سان منهن مقابل نه ٿيو ويو. هن جي فخر جي حدوس ۽ گهريءَ تعار جلد اخبار کي عوام ۾ مقبول ڪري ڇڏيو، ۽ اخبار پنهنجو مقام حاصل ڪري ورتو. - لارمت جي دوران ۾، سچو ادارو مولائي صاحب کي نهايت عزت ۽ احترام سان پيش ايندو هو ۽ اخبار جي سرپرستن جو ورتاءُ به ساڻس تعار سٺو ۽ تعريف جوڳو رهندو آيو. ايتريقدر، هو مولائي صاحب جي قيام ۽ طعام جو بندوبست پيرالاهي بخش جي ٻنگلي تي ٿين هو. پر، جيئن ته ان اخبار جي هائيسي ڪالڪرس جي حمايت ڪرڻ هئي، تنهنڪري مولائي صاحب ڪجهه عرصي کان پوءِ استعيفا ڏيئي هليو آيو.

”آزاد“ اخبار سان استعيفا ڏيڻ بعد، مولائي صاحب، حيدرآباد جي بوجي ڪارخاني ۾، جت آسام ريلوي جا گاڏا ٺاهيا ويندا هئا، نوڪري حاصل ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. جيئن ته مولائي صاحب ان وقت به جسماني طور تي مضبوط ۽ چمڪندو هو، سندس پيش ڪيل سرٽيفڪيٽن کان متاثر ٿي، کيس معقول پگهار سان هارڊ-پروائيزر جي عهدي تي مقرر ڪيو ويو. هو فرصت جي وقت ۾ مئٽريءَ جي انگريز آفيسرن کي اردو ۾ پڙهائڻ لڳو، جنهن لاءِ هن کي آفيسرن طرفان خانگي طرح ماهوار پگهار پڻ ملڻ لڳو. جنگ جو زمانو ختم ٿي وڃڻ کان پوءِ هن جي اها نوڪري به پنهنجو پاڻ ختم ٿي وئي، جنهن کان پوءِ مولائي صاحب ڪجهه وقت لاءِ بلڪل گوشي نشين رهيو.

جڏهن حيدرآباد جي وڪيل ستر عبدالشڪور مڻهي حيدرآباد مان روزاني اخبار ”هلال پاڪستان“ جاري ڪرڻ جو ارادو ڪيو ته سندس دوست صياءُ الدين ”بلس“ اڪبر جي چيف ايڊيٽريءَ لاءِ مولائي شيدائي جو نالو تجويز ڪيو. رٿ معقول سمجهي ميان عد بشڪور، مولائي صاحب کي گهرائي چيف ايڊيٽر مقرر ڪيو. ٿوري ئي عرصي اندر، مولائي صاحب پنهنجي رات ڏينهن جي جدوجهد ۽ مشاڪتيءَ ۽ ”بلس“ ٽڪڙائي مرحوم جي مرحوس دعوات سان، ”هلال پاڪستان“ کي سياسي توڙي ادبي نقطه نظر سان نهايت ڪمياب بڻائي ڇڏيو، ۽ اها مولائي صاحب جي ڪوشش سازي چئجي جو هڪ نئين روزاني اخبار نهايت ئي قسبن مدت ۾ پنهنجي پيرن تي اچي وئي. ”هلال پاڪستان“ جي ڪاميابي جو هڪ راز سندس ادبي حيثيت ۽ جدت طرازيءَ ۾ پڻ ساهل هو، جي ڪالهيون مولائي صاحب جي ئي رهيس. منت هيون، مثلاً، اخبار جو خاص هفتيوار ايڊيشن نڪرڻ لڳو جنهن ۾ نهايت دلچسپ سياسي ۽ ادبي ڪارٽون ڏنا ويندا هئا ۽ اهو چوڻ صحيح ٿيندو ته مولائي صاحب سڌو هو پهريون هو جو صحافي آهي، جنهن سنڌي اخبارن ۾ ڪاريون ڏيڻ جو سلسلو شروع ڪيو. وري انهن ايڊيشن ۾ جيڪي ادبي تنقيدي مضمون ڇپجڻ لڳا، تن ادبي محفلن ۾ سرگرمي پيدا ڪري ڇڏي ۽ انهن مضمونن جو چؤٻولو هر ادبي حلقو ۾ ٿيڻ لڳو. خاص طور تي، مولائي غلام محمد

”گرامي“ ۽ ڊاڪٽر محمد ابراهيم ”خليل“ جي تفدي مضمونن نه ادب جي ميدان ۾ ڪافي هڪڙو برها ڪيو. ازان - واء ”طبقة لسوان“ جي نالي سان هڪ مستقل ڪالم پڻ مخصوص ڪيو ويو، جهڙي مندي نوائن کي ادب جي ميدان ۾ طبع آزمائي ڪرڻ لاءِ ۽ چڱو ميدان هوار ٿي ملو. ان دس ۾ ٻيي نڪت - لطائف جي مضمونن چڱي هلچل پيدا ڪئي هئي. انهن جون ۾ ڪوبه وڌاءُ نه آهي ته حصول پاڪستان جي تحريڪ ۾ مولائي شيدائي جي پُراڻو قلم جو به وڏو حصو آهي؛ جو هميشه يادگار رهندو. پروف ايڊيٽريءَ جي دوران ۽ سندس معاونت ۾ بسمل ٽڪڙائي مرحوم جي علاوہ عبدالڪريم معدي، مقول احمد ڀٽي ۽ علي محمد شيخ به ڪم ڪري چڪا آهن. المدوس آهي جو مولائي صاحب کي پنهنجي سرپرستن جي قدرناسنيءَ سبب اتان به استعيفا ڏيئي پئي. اها اخبار، جنهن جون پاڙون مولائي صاحب جي ادارت وقت چڱيون پختيون هيون، سا اڄ تائين، بهر صورت، جاري آهي.

سنڌ يونيورسٽي جي فيلوشپ. سنڌ يونيورسٽيءَ، ابتدائي زماني ۾ سڌين مان حابهار محمد صديق مڙس کي فيلو مقرر ڪيو هو. هن کي مهيني ۾ ٽي سو روپيا پگهار ڏنو ويندو هو. جڏهن سن ۱۹۵۰ع ۾ سنڌ يونيورسٽيءَ جي فيلوشپ لاءِ وري چونڊ ٿيڻ لڳي، ته سنڌ يونيورسٽيءَ جي تڏهوڪي وائيس چانسلر پروفيسر اي. بي. اي. حليم هڪ چونڊ ڪاميٽي مقرر ڪئي، جنهن ۾ علامه دائود پوٽي صاحب ۽ مولوي دين محمد وفائيءَ کي پڻ ڪنڊو ويو هو. فيلوشپ جي ان چونڊ ۾ مولائي صاحب به اميدوار هو، جنهن جي مقابلي ۾ سروري ڪاليج هالا جو موجوده پرنسپال مسٽر محبوب علي ڇا بيلو. آخر، علامه دائود پوٽي صاحب ۽ مولوي دين محمد وفائيءَ جي راءِ موجب، مولائي صاحب، پروفيسر الدين شاه راشدي ۽ لطف الله بدويءَ کي فيلو مقرر ڪيو ويو ۽ هر هڪ کي هڪ سو روپيا ماهوار پگهار مقرر ڪري ڏنو ويو. فيلوشپ جي پهرئين سال ۾ مولائي صاحب سنڌ يونيورسٽيءَ کي ”روضة السد“ نالي سنڌ جي تاريخي جاگرافي حوالن سميت تيار ڪري ڏني.

جڏهن سنڌ يونيورسٽي ڪراچيءَ مان حيدرآباد ڪڍي آئي، ته نئين وائيس چانسلر علامه آءِ. آءِ. قاضي صاحب، سن ۱۹۵۱ع ۾، ڊاڪٽر سي. ڊيوئر جي انگريزيءَ ۾ لکيل هندوستان جي تاريخ (Reader of Indian History) جو سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪرڻ جو ڪم موڙي صاحب جي سپرد ڪيو. ان ڪتاب جي ترجمي ڪرڻ کان اڳ، مولائي صاحب، وائيس چانسلر صاحب کي ان ڪتاب ۾ ضروري نوٽن وجهڻ لاءِ درخواست ڪئي، جا انهيءَ شرط سان قبول ڪئي ويئي ته مولائي صاحب مٿس تاريخ جي موضوع ۾ ڪنهن نااوت لکندو، انهن ڪتابن جي نالن جا حوالا ڏنا وڃن. مولائي صاحب اها رٿ منظور ڪئي، ۽ ڪتاب جو ترجمو، ”تاريخ هندوستان“ جي نالي سان، سنڌ يونيورسٽيءَ کي پيش ڪيو، جو بعد ۾ لفظ ثانيءَ لاءِ پروفيسر لطف الله بدويءَ جي حوالي ڪيو ويو. انهن ڪتابن جي علاوہ، مولائي صاحب، پرينچ محقق ڊاڪٽر گستاڙي پاڻ جي مشهور ڪتاب ”تمذنب عرب“ جي

لموني تي، قلبي تصويرن ۽ حوالن سان، "تمدن سنڌ" جا ٽي جلد پڻ لکي سنڌ يونيورسٽيءَ اڳيان پيش ڪيا. اهو ڪتاب سنڌ يونيورسٽي پريس مان ڇپجي عنقريب پڌرو ٿيڻ وارو آهي. سن ۱۹۵۵ع ۾، مولائي صاحب جو اهو سلسلو به ختم ٿي ويو، ڇو ته سنڌ يونيورسٽيءَ فيلو مقرر ڪرڻ جو سلسلو ٺهي بند ڪري ڇڏيو.

تصنيفون. سنڌ يونيورسٽيءَ لاءِ لکيل ڪتابن مان "روضة السند"، "تاريخ هندوستان"، ۽ "تمدن سنڌ"، جن جو ذڪر مٿي ڪري آيا آهيون، تن کان سواءِ مولائي صاحب ٻيا هيليان ڪتاب پڻ تصنيف ڪري چڪو آهي:

(۱) "تاريخ بلوچستان": جيئن ته هن کان اڳ بلوچستان جي تاريخ ۽ تمدن بابت سنڌيءَ ۾ ڪوبه مستند جامع ڪتاب موجود ڪونه هو، تنهنڪري انهيءَ ضرورت کي محسوس ڪندي مولائي صاحب بلوچستان جي مختصر تاريخ لکي، جا سندس محترم دوست ڊاڪٽر غلام رسول بلوچ، سن ۱۹۴۰ع ۾ شايع ڪرائي. اهو ڪتاب سنڌ ۽ بلوچستان ۾ بيحد مقبول ٿيو. ان سلسلي ۾ وقت جي ڌيءَ، بي. آءِ. هلاله دائود پوٽي صاحب، ڪتاب کي ٽيچرس لئبررين ۽ ميڪنڊري اسڪولن لاءِ منظور ڪري، مولائي صاحب جي چڱي همت اونهي ڪئي. ان کان سواءِ کيس پرنس بلوچستان جي گورنر جنرل جي ايجنٽ طرفان، چار سؤ روپيا ۽ درٻار قلات پاران اڏائي سؤ روپيا انعام طور مليا. اهو ڪتاب مولائي صاحب جو پهريون شاهڪار هو، جنهن جي اڄ به وڏي ضرورت محسوس ڪئي وڃي ٿي.

(۲) "جنت السند": هي ڪتاب سنڌ جي تهذيب ۽ تمدن جي هڪ مڪمل تاريخ آهي. هي ڪتاب به مولائي صاحب جي ٻين تصنيفن وانگر حوالن جي خصوصيت کان خالي نه آهي. هي ڪتاب لکي مولائي صاحب سنڌي ادبي بورڊ اڳيان پيش ڪيو، جنهن ڪتاب کي منظور ڪري مولائي صاحب کان جملي حق ۽ واسطا ورتا، ۽ ان سلسلي ۾ کيس هڪ هزار روپيا ڏنا ويا. اهو ڪتاب به سنڌي ادبي بورڊ جي روايتي تزئين سان عنقريب پڌرو ٿي رهيو آهي.

(۳) "سفينة النوح" سنڌ يونيورسٽيءَ جي فيلو شپ واري دور ۾، مولائي صاحب کان، مسٽر محبوب علي چنا ۽ مسٽر ڪريم بخش چنا جي تحريڪ سان، مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ هن ڪتاب لکڻ جي فرمائش ڪئي. ياد رهي ته اهو ڪتاب اڳ ۾ پڻ مولانا دين محمد وفائي مرحوم ۽ خير پور جي هڪ ٻئي مولوي صاحب جو سنڌيءَ ۾ لکيل هو. مخدوم طالب الموليٰ جي ذاتي لئبرريءَ جي گچ فارسي ڪتابن جي مطالعي کان پوءِ، مولائي صاحب، هڪ سال جي لاڳيتي ڪوشش ۽ ڪاوش کان پوءِ، "سفينة النوح" مڪمل ڪري تمدن حوالي ڪيو. هي ڪتاب پڻ ضروري لوڻن ۽ حوالن سان سينڪاريل آهي، ۽ ان کي ٻن جلدن ۾ قلمبند ڪيو ويو آهي: پهرئين جلد ۾ حضرت مخدوم لوح ميمڻ الحق رحمته الله عليه جي سوانح ڏني وئي آهي، ۽ ٻئي جلد ۾ سندن ملفوظات ڏنل آهن. هن ڪتاب ۾ سنڌ جي وڃين زماني تي روشني وڌي وڃي آهي، ۽ ضرورت مطابق نقشا به ڏنا ويا آهن، جن مان هالا شهر جي

جاگرائيائي پوزيشن ظاهر ٿئي ٿي. مولائي صاحب اهو ڪتاب جيترا ڏيهن لکندو رهيو، کيس مخدوم طالب الموليٰ طرفان هڪ سو روپيا ماهوار ملندو رهيو ۽ ڪتاب پوري ڪرڻ کان پوءِ سندس لاءِ 'سروري گنج' مان تاعمر ۲۰ روپيا ماهوار مقرر ڪيا ويا آهن.

(۴) "موسوين جي تاريخ" هي ڪتاب مولائي صاحب پراڻي سکر جي ڪن موسوي ساداتن جي فرمائش تي لکيو هو، جنهن ۾ موسوي سيدن جي شجري تي مختصر نموني ۾ روشني وڌي وئي آهي. مولائي صاحب اٽڪل ٻه سال اڳ اهو ڪتاب مڪمل ڪري فرمائش ڪندڙ حضرات جي حوالي ڪيو هو، جو غالباً هن وقت به انهن صاحبن وٽ موجود هوندو؛ باقي ان کي اشاعت هيٺ ڪڏهن آندو ويندو، ان بابت راقم الحروف ڪجهه نٿو چئي سگهجي. هن وقت مولائي صاحب سکر جي هڪ خوشنما حصي Uing's Hill تي پنهنجي ذاتي جاءِ ۾ زندگيءَ جا آخري ڏهاڙا گذاري رهيو آهي. اها نهايت خوشيءَ جي گاهه آهي جو سندس آخري زندگي نهايت اطمينان بخش ۽ پرسڪون آهي. خوش قسمتيءَ سان مولائي صاحب کي سندس زندگيءَ ۾ اهڙا ته پرخلوص دوست مليا، جن جي سرپرستيءَ هيٺ، مولائي صاحب جو هڪ ڪڏهن به نه منجهيو. اهڙن ڏکين وقتن ۾ جن مولائي صاحب جي هٿ کولي امداد ڪئي آهي، انهن ۾ مير محمد بخش خان مائڪائٽي (حال اسر، پي.) ڊاڪٽر غلام رسول خان بلوچ ۽ علامه عمر بن محمد دائود پوٽي جا نالا قابل ذڪر آهن. انهن کان سواءِ موجوده وقت، جڏهن مولائي صاحب کي ڪو مستقل ذريعو معاش ڪونه آهي، هڪي صاحب مروت ۽ قدردان حضرات سندس هر طرح امداد ڪندا رهن ٿا، جن مان مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ جو نالو پڻ قابل ذڪر آهي. سندس هٿ به کيس معقول مالي امداد پهچائيندا رهن ٿا، جنهنڪري مولائي صاحب فڪر معاش کان آزاد ۽ لکڻ پڙهڻ جي شغل ۾ مصروف آهي.

سيد حاجي نور محمد شاه "نورل"

سيد حاجي نور محمد شاه ولد سيد اسماعيل شاه، فيوري ۱۸۹۰ع ۾، ڳوٺ موري منگر تعلقي حيدرآباد ۾ تولد ٿيو. ڳوٺ موري منگر، حيدرآباد شهر کان ۴۵ ميل اڀرلدي طرف، ٽنڊي قيصرو ۽ شيخ پرگڻي جي رستن جي وچ ۾ آهي. پاڻ "شعلوي" سادات آهن. ٽنڊي هوتدي کان ذهين هوندا هئا. جيتوڻيڪ سندن والد صاحب زمينداري ڪرت ڪندا هئا، ته به عمر ۽ فصل ۾ ڪافي دسترس رکندا هئا، ۽ پنهنجي فرزند کي ڳوٺ کان هڪ ميل پري پينڊي شريف مدرسي ۾ ابتدائي تعليم لاءِ داخل ڪيائون. جتي سيد نور محمد شاه عربي، فارسي ۽ قرآن شريف جي تعليم مدرسي جي مشهور استاد مولوي ميهن عبدالله ڪهڙي وٽان حاصل ڪئي. ڪجهه وقت مرحوم مين احمد وڪو، وڪن جي ڳوٺ واري (هوسڙي لڳ)، وٽ پڻ پڙهيا. سندن شعر چوڻ جي ابتدا پڻ اتي - شاگرديءَ جي زماني ۾ ٿي. سندن قابليت ۽ ذهانت ڏسي، وقت جي ڊپني صاحب ڪهن پينڊي شريف جي پرائمري اسڪول ۾ نائب ماستر مقرر ڪيو، ڇاڪاڻ ته ان وقت پينڊي شريف ۾ علم جو گهڻو چرچو هو، ۽ ڪنهن گهٽ لياقت واري ماستر وٽ اتي جا ماڻهو پنهنجا ٻار پڙهائڻ لاءِ تيار نه هئا. اهو ۱۹۱۵ع جو زمانو هو. ان وقت شاه صاحب جن جي عمر پنجويهه ورهيه هئي. پورا پنهه سال - اڳتي اسڪول ۾ لوڪري ڪري، ۱۹۴۶ع ۾ رٽائر ڪيائون. اسڪول جي نوڪريءَ سان گڏ شعر و شاعري ۽ مطالعي جو هميشه شوق رهندو آين. جيڪو وقت ڊيوٽيءَ کان فارغ رهندا هئا، سو صوم و صلوات ۽ مطالعي ۾ گذرندو هون. تعليم جي متعلق سندن هميشه اهو رايو هو ته تعليم کان سواءِ انسان انڌي جي آچار آهي؛ ان ڪري پنهنجي وڏي فرزند سيد عبدالرحمان شاه کي اعليٰ تعليم ڏيارڻ جون جو هن وقت انگريزي ٽيوٽو انجنيئر آهي. جيڪو شعر چوندا هئا، سو پنهنجي هٿ - لکيل بهاض ۾ ويندا هئا درج ڪندا، جو اڄ تائين وٺڻ موجود آهي، ۽ هنهن ۾ شروع کان وٺي اڄ تائين جو ڇپيل ڪلام محفوظ آهي. سندن اکر سهڻا آهن، جهنڪري مجموعو خوشخطيءَ جو هڪ لادر نمونو آهي. شاه صاحب جو ڪلام مناجاتن، رباعين، غزلن، قصيدن، مداحن، مرثين، ۽ منظوم خطن تي مشتمل آهي. خطبن جو هڪ مجموعو پڻ سندن تصنيف آهي.

ڪلام

(پاڻ ڪالهه ڪندا آهن ته پندرهين ورهين جي عمر ۾، جڏهن اڃا پڙهندا هئا، ته هڪ ڪافي چئي ڪاغذ تي لکي پنهنجي استاد ڏي ڏيکارايائون، جنهن کين اهڙي خداداد قابليت تي مبارڪ ڏني. اها ڪافي هيءَ آهي. -)

جو ڪوڙين ڪو پتو ڄام،	ست رهيا مخمور مدار،
گهائو ڪنهيرو گروهه ٻاري،	گاروون ڪسي ڪيو ڪنار،
سُرڪي اي سي سامي سنرا،	ٻيا پيراڳي جي بس پئرا،
چوري چنگڙا ڪيتر ڪنرا،	راول ريجھالن ٿا رام،
لاھوتسي اڌ رات ليلائن،	پر ۾ پنهنجو پاڻ پچائن،
جو ڪا ادرچند جان جلائن،	ڪافيو ڪڍائين خدشا خام،
بورب پُريا چوٽا چاڙهي،	حاذق هليا هيجان هاڙهي،
ڪن ڪنات ڪنبا يا ڪاڙهي،	آيسن آڇ بڪ ۾ آرام،
”لورل“ لالڪن کي لينهن لايو،	پوس تن ڪسي برهه پٺايو،
ويراگين ويران وسايو،	الڪ آڏيسين ٿيو انعام،

■

اکوڙين لايو آر آئي،	لاھ جتي ڪا جاءِ پوڄي جي!
آءُ هتي حيران هيشه،	منهنجو خوش منار آئي.
حال حقيقت هيئي جو هيءَ،	اوهي ڪڇ اظهار آئي.
قالب قسمت جا ڏينهن ڪائي،	هاڻو ٽنگيو هر ٻار آئي.
لاھ لڳين ري لنڊ ”لورل“،	پاد ڪري من ٻار آئي!

●

اي صبا، ڪا سڌ سما ڏي دلر ٻا دلدار جي،
خوش طبع، شيرين زبان، گوهر نشان گفتار جي.
سرتن، - سهر دقن، غنچه دهن لاءِ دل سڀڪي،
اهم آهنگ، آه وچشر، گل جسم، گل رخسار جي،
جن سوا ساعت نه سک، بن ري آيا مهيا سُڪي،
هائ منهنجو هاڻو ههڙي هول ڏان ويو هاوحي!
الخطاريءَ ۾ ويهاري بهاراري ٻار ٻار،
من ملي مئيءَ ڪي نلي ماهر و مختار جي.

يا خدا "لورل" گدا جي هيءَ صدا ڪر تون قبول،
 بعض دريائي ڪٽر، دلدار جي دريوار جي!

ياد وارن کي وسارين يار چو؟
 جي پتنگ چئن ڀرت پنهنجيءَ ۾ ڀڄن،
 حب" مان آن وٽ هلي جي ٿا اچن،
 جي مٿا مارڻ اوهان جي کان اڳ،
 حب" تنهنجي ۾ هٽيل حيران جي،
 منهن ڏسڻ لاءِ مست ماندا ٿا مرن،
 "نورمحمد" جي لمانِي سال ٿي،
 غمزدن سان گڏ نه گهارين يار چو؟
 تون نه تن مان ڀرت ڀارين يار چو؟
 درمٿان تن کي ڏڪارين يار چو؟
 مفت موٽي تن کي مارين يار چو؟
 دشمني تن سان ڌارين يار چو؟
 وصل کان وانجي سي وارين يار چو؟
 ڪين نرسيءَ سان ٺهارين يار چو؟

محمد خان ”غني“

ٺڪڙ جو هڪ اهو خاندان، جنهن ۾ پٽ پٽي پنهنجن پوئين نائين شاعريءَ ۽ حڪمت جو پتو پوي ٿو۔ اڄ انهيءَ سند جو مالڪ محمد خان ”غني“، مالڪ هاشمي پرائمگ پريس، ۽ ايڊيٽر ”مسلمان“ حيدرآباد، آهي. محمد خان ”غني“، سنڌ جي جيد شاعر حافظ حاجي حامد ٺڪڙائيءَ جو پوٽو، مرحوم محمد دائود ”موس“ جو پٽ، ۽ مرحوم محمد هاشم ”مخلص“ جو ڀائٽيو، ۱۸ ذِي الحج ۱۳۲۰ھ سومر جي رات هن دنيا جي پهرينءَ منزل ۾ قدم رکيو. مرحوم و مغفور حضرت ”مخلص“ صاحب جي جا پڻ فرزند وفات ڪري ويا هئا، جن کي ڪو وڏو عرصو گذريو هو ۽ والدين جون آليون آيون هيون؛ مرحوم محمد دائود صاحب، مرحوم ”مخلص“ ۽ سندن اعليٰ جي دلچسپي انهيءَ ۾ سمجهي جو پنهنجي نوسولود کي ڪٿي انهن جي جهوليءَ ۾ وڌائين، ۽ هن اها جهولي انهن جهلي جو سندن زندگيءَ جي آخرين دمن تائين هڪٻئي کان جدا نه ٿيا. ”غني“ جي پرورش ٺڪڙ جهڙي علمي خطي ۾ ٿي، تعليم جي ابتدا ٺڪڙ جي سنڌي مڪول کان ٿي. وچ ۾ فارسي ۽ قرآن شريف جي تعليم، مرحوم و مغفور حافظ عبداللہ صاحب ”بسمل“ کان وٺندو رهيو. سال ۱۹۱۶ع ۾ سنڌي فائنل پاس ڪيائين. حيدرآباد ميونسپل ۾ ماستر ٿيو. ٺڪڙ جي علمي ادبي محفل مان هن گهڻو ئي پرايو. حيدرآباد آيو، ته اتي جي ادبي محفلن سندس حدي ورتي، شاعريءَ، کي چار چنڊ لڳايا. ۱۰ سال ٽريننگ ڪاليج پاس ڪيائين. ۱۹۲۳ع تائين ماستري ڪري، وري تيبداري ٽريننگ ڪاليج ۾ داخل ٿيو. ۱۹۲۴ع ۾ تيبداري پاس ڪيائين، مگر نوڪري ڪانه ڪيائين. ۱۹۲۴ع کان ”مسلمان“ اخبار جي دفتر ۾ داخل ٿيو. ۱۹۳۱ع ۾ مرحوم ”مخلص“ پنهنجي زلدگيءَ ۾ ئي ”مسلمان“ ادارت سندس حوالي ڪئي، جا اڄ تائين سندس هٿ ۾ آهي.

سنڌ جي شاعريءَ جي تاريخ هن ڳالھ جي شاهد آهي ته جيڪي ۱۰ انقلاب سنڌي شاعريءَ ۾ آيا، سي هن خاندان جي ئي طبع ايا. ڏوهيڙن وارو دور اڃا هليوئي پئي، ته مرحوم خليفي گل محمد هالائيءَ کان سو-سو سال اڳ هن خاندان سنڌي شاعريءَ کي غزل جو جامو بهرائڻ شروع ڪيو. ۱۹۵۲ع کان وري سنڌي شاعريءَ ۾ ڪافي ۽ ڏوهيڙن جو رواج ڌارڻ جو سهرو ”غني“ صاحب جي سر تي آهي.

”غني“ جي شعر جو وڏو دغبرو موجود آهي، جنهن ۾ ئي مثنويون طبعزاد، ۽ هڪ مثنوي ترجمو ٿيل آهي. ”ميسر حاليءَ“ جي ترجمي تي پنج سو وڏا انگ جو اعلان ٿيو، تقريباً ڏهاڪو کڻي ترجما پيش ٿيا، مگر ترجمو بحال ”غني“ صاحب جو ٿيو، مثنوي ”فانع سنڌ“ جي ادبي بورڊ کيس ست-وڏا انگ جو اعلان ڏنو. هڪ ڪافيءَ تي حضرت پير صاحب پاڳاري کيس پنج سو وڏا انگ مرحمت فرمايا.

هن پوئين دور ۾، ”غني“ صاحب جي شاعريءَ جي قدر دانن ۾ جناب مخدوم محمد زمان ”حالب الموليٰ“، جناب ”مرشار“ عقيقي، قاضي سچندلو صاحب ڪليڪٽر، آغا عبدالمجيد صاحب ڪليڪٽر، ۽ ٻيا به اهڙائي علم دوست بزرگ آهن، جي ”غني“ صاحب جي شاعريءَ کي عزت جي نگاهه سان ڏسن ٿا. نه فقط آجوي ديار ٽڪڙ کڻي، بلڪ پوريءَ سنڌ کي هن بزرگ هسنيءَ تي ناز آهي. شل الله تعاليٰ کيس خيري عمر عطا فرمائي، جنهن کان سنڌي ادب جو خزانو مالا مال ٿيندو رهي.

ماسٽر عبداللہ "خواب" حيدرآبادي *

ناٿو عبداللہ، "خواب" تحلص اٿس، پاڻ کي "حيدرآبادي" چوانيدو آهي. عبداللہ "خواب" حيدرآبادي صاحب هڪڙو ڪلثو، رڻو ملڻو ۽ سادو دل انسان آهي. هو ڪوڙهي به جلدي، ته پرچي به جهٽ هٿ - جهڙو فلڙو دل به ته رکي ٿي ڪين، جيڪي اندر به هولدن سو چئي ڏيندو. اهائي سادگي ۽ سچائي سندس شاعريءَ ۾ به سمايل هوندي آهي. سندس ڪلام ۾ شاعراڻي تمثلي گهٽ، ۽ حقائق جي چٽسالي گهڻي ۽ گهري نظر اچي ٿي. خواب صاحب ۱۹ شوال ۱۳۲۱ هجريءَ ۾ ڄائو. سندس والد جو نالو علي بخش، دت پٽي آهي. ننڍي هوندي سندس تعليم ايتري نه ٿي سگهي، پر ٽي درجا سنڌي پڙهيس. پر پوءِ ذاتي ذوق ۽ ماحول جي اثرات جي ڪري ايترو اڀياس ڪيائين جو چڱيءَ طرح لکي پڙهي سگهڻ لڳو. اهڙي ذاتي ذوق شوق ۽ شاعرانو ماحول هو، جنهن سندس موزون طبيعت کي ڪتابن جي اڀياس، فطرت جي مطالعي ۽ فڪري صلاحيتن کان ڪم وٺي ڪلام جواريو، ۽ هي ٿورو پڙهيل شخص به چڱيرڙن جي صحبت ۾ چڱيرڙو ٿي پيو. هو اڳتي وڌي پهريو صفحي شاعرن ۾ نه اچي سگهيو، پر سندس ڪلام اهڙو به نه آهي جنهن کي هر ڀرو نصراندي ڪري ڇڏجي؛ ڇاڪاڻ جو ان ۾ سندس دور جي جهلڪ ضرور نظر اچي ٿي. شاعر کي پنهنجي دور ۽ ماحول جو عڪاس ٿيڻو پوي ٿو، ۽ سندس دل جي تار کي حُڏ هي ڪو ڀڄڻ وارو ناهي ٿو، ته ان مان اهڙا زلي لغو نڪري ٿو، جو فضا کي لطيف بڻايو ڇڏي، ۽ دلباهي عوافت ۾ اهڙي ته شيريني پيدا ٿيو پوي، جو مرڪا درد مند دل جهوميو اٿي.

خواب صاحب جو والد بزرگوار، ميان علي بخش، هڪ عاشق رسول ۽ مولودن جون شخص هو. هن جي دوستي ان وقت جي شاعرن - جهڙوڪ فاضل شاھ، وغيره - مولودين ۽ نه جون سرور ڪائنات سان هوندي هئي. هن جي اوطاق سنڌ جي روايت جو هڪ نمونو هئي، جتي سالن ۽ مهينن جي جهه لڪار سڌا پٽي پڙهي هئي. اهڙي ماحول هو، جنهن سيد محمد حبيب شاھ "حافظ" ٿي به ڪهڙي اٿي سڌا جي لاءِ حيدرآباد جي هن محفل جي رس وٺڻ لاءِ هي رهائي ڇڏيو. راڳ (روپ، مدح و ثنا ۽ مھمان لواري هن محفل جون ماس حوبيون ۽ حاحيون هيون. انهيءَ ماحول ۾ ننڍو عبداللہ، جو اڳتي هلي "ماسٽر عبداللہ" جي نالي سان مشهور ٿيو، وڌي وڌو ٿيو. ۱۹۳۶ع ڌاري، صاحب محمد بخش "واسف" جي اوطاق تي مشاعرا ٿيڻ لڳا، هن ۾ محمد حديق "مسافر"، فقير محمد "عاسر"، محمد حاشم "بخلس"، مراد علي "ڪاظم"، * هيءَ سوانح عمري، "خواب" صاحب ٽن مليل مواد مان ترتيب ڏني ويئي آهي. - ترتيب

محمد موسي "راز"، سيد محمد حيات شاھ "حافظ" ۽ ٻيا حضرات وقت بوقت اچي شامل ٿيندا هئا. ۱۹۲۷ع ۾ "مسلم ادبي سوسائٽي" شروع ٿي، جنهن ۾ وري مٿين شاعرن کان سواءِ سيد ميران محمد شاھ، محمد صديق ميمڻ، عطا محمد "عطا"، شيخ محمد ابراهيم "خليل"، حافظ عبدالله "بسمل"، ٺڪڙائي، ليڪراج ڪشچند "عزيز"، محمد خان "غني" ۽ ٻيا لائبرا شاعر ۽ اچڻ لڳا. ننڍڙو عبدالله، مٿين ٻنهي هنڌن تي ٿيندڙ شاعرن ۾ پنهنجو ڪلام وڃي پڙهڻ لڳو، جتي کيس داد ۽ آفرين ته خيرڪي ملندي هئي، البت ڪجهڙيءَ مڪڙيءَ کي ٿڙي کل ٿيڻ لاءِ ادب ۽ شوق جي نسيم سعري جهوليءَ ۾ ويهاري لوڏا ڏيڻ لڳي. تان جو هڪ نزڪ غنچو، شاداب ٻوٽو ٻڄي پيو. وقت گذرندو ويو، ۽ خواب صاحب اڳتي وڌندو رهيو. هو قومي رهندڙن جي شان ۾ گيت گائڻ لڳو. مختلف تحريڪن - مثلاً تحريڪ خلافت - ۾ بهرو وٺڻ لڳو. هو عيد ميلاد النبي ۽ اهڙين ٻين مذهبي تقريبن ۾ نظر، تهنيٽ لاسا، لعنون ۽ ٻيو ڪلام پڙهڻ لاءِ زهر بياڪ عاشق وانگر اچي حاضر ٿيندو هو. هاڻي هي شخص نه رڳو ڪلام جوڙيندو هو، پر عملي طور تي تحريڪن سان وابستہ ٿيڻ لڳو. نتيجي طور، خلافت تحريڪ جي سلسلي ۾ ئي ڏينهن جيل پڻ ڀوڳيائين.

شروعات ۾ هن شاعر جي شاعراڻي حياتيءَ جي تربيت ۾ سندس استاد سيد محمد حيات شاھ "حافظ" ۽ وڏي ڀاءُ محمد موسي "راز" جو وڏو هٿ رهيو آهي؛ ٻوئين دور ۾ وري ڊاڪٽر شيخ محمد ابراهيم "خليل" سندس اهڙي ته حوصلي افزائي ڪئي، جو هو هميشه جي لاءِ شاعريءَ جو ئي رهجي ويو. خواب صاحب جي حياتيءَ ۾ هڪڙو اهڙو وقت به آيو، جو کيس وطن عزيز جا وڻ ڇڏي ساهراڻي ملڪ سانڍوي بندر ۾ وڃي رهڻو پيو، جتان هو سن ۱۹۳۱ع ڌاري موٽي آيو، ۽ حيدرآباد ۾ ڪجهه وقت بيمار رهڻ کان پوءِ، تلڪ چاڙهيءَ تي درزڪو دوڪان اچي کوليائين، جنهن تي اڄ تائين پيٽ-قوت لاءِ محنت مزدوري ڪندو ٿو رهي. هي شخص حيدرآباد ۾ آيو، ته وري به ادبي ۽ علمي محفلن، جلسن، جيوسن ۽ ٻين تحريڪن ۾ حصو وٺڻ لڳو. ان وقت حاجي شاھ ٽي، صدر بازار ۾، اردو مشاعرا ٿيندا هئا. سال-ڏيڏي گذرڻ بعد، حيدرآباد ۾ "انجمن ترقيءَ اردو" جي شاخ کلي، جنهن جي سهاري هيٺ نه رڳو صدر ۾ اردو ڪتابن جو هڪ چڱو ڀرڙو ڪتبخانو ڪليو، پر علمي ۽ ادبي چرچو ۽ ڏيک ويڪ به وڌي ويو. ادبنواز حضرات، جماعتن ۾ ولدجن جي بدران، انجمن ۾ گڏجي ڪم ڪرڻ مناسب ڄاتو، ۽ هاڻي حاجي شاھ وارا مشاعرا ڦري انجمن جا مشاعرا ٿي پيا. مشاعرن جو هي دور به ٻه ٽي سال هليو، پر پوءِ انجمن جي سيڪريٽريءَ جي خود-ريءَ سببان هيءَ مٿس محفل به ڦٽي پئي. خواب صاحب به انهن مشاعرن ۾ شامل ٿيندو هو، جتي سندس واقفيت ڪيترن ئي اردو شاعرن سان ٿيندي رهي، جن مان سيد احمد "سيد"، محمد رمضان "شاد" ۽ هڪ سنڌي نوجوان سرزا نيس علي "نيس" جا لالا قابل ذڪر آهن.

ان دور ۾، لاڙڪاڻي ۾، قادري صاحب، حاجي محمود "خادم"، لوازمي "اياز" ۽ ڪجهه ٻين صاحبن جي ڪوشش سان، ۽ دادوءَ ۾ جمع خان "غريب" ۽ حافظ محمد "احسن"

جي ڪوششن سان، مشاعرا ٿيڻ لڳا، ۽ سنڌي ادب کي زور وٺائڻ جي مقصد سان لاڙڪاڻي مان هڪ رسالو ”ادب سنڌ“ پڻ جاري ڪيو ويو. انهن مشاعرن جون طرحون ڪارڊن جي ذريعي سڃي سنڌ جي شاعرن ڏانهن موڪليون وينديون هيون، جن تي شاعر ڪلام جوڙي موڪليندا هئا، ۽ اهو ڪلام هر مهيني، مقرر ٿيل تاريخ تي، پڙهي پڌايو ويندو هو. لاڙڪاڻي وارن مشاعرن جو احوال ۽ ڪلام ”ادب سنڌ“ ۾ شايع ٿيندو هو. ان رسالي جي ذريعي، تنقدي مضامين جي پڻ شروعات ٿي ۽ شاعرائن تظنن تي بحث ٿيڻ لڳو، جنهنڪري عام شاعرن ۾ فني شعور وڌيو ۽ پڪو پختو ٿيو. خواب صاحب نه رڳو انهن مشاعرن ۾ حصو ورتو، پر گهڻو ڪجهه پرايائين به، ۽ ڪيترن ئي ناليون شاعرن - جهڙوڪ جمع خان ”غريب“، حافظ محمد ”احسن“، حاجي محمود ”خادم“، نواز علي ”نواز“، عطاء محمد ”حامي“، غلام محمد ”گرامي“، مخدوم طالب الموليٰ، وغيره - سان واقفيت ٿيس.

سن ۱۹۴۸ع ۾ ”بزم خليل“ حيدرآباد جو ٻايو پيو، جنهن جي اهتمام هيٺ سنڌي، اردو ۽ فارسي مشاعرا ٿيڻ لڳا. شروعات ۾ هي مڃڻون گهڻو زور هيون ۽ باقاعديءَ سان ٿينديون هيون، پر پوءِ انهن جو به زور ٽٽڻ لڳو، ڇاڪاڻ جو ڪيترن ئي دوستن کي نوڪريءَ سانگي شهر ڇڏي ٻاهر وڃڻو پيو، ۽ ڪن جو وري شوق ڪونهجي ويو. هاڻي ان بزم جو هفتيوار ڪلاس ”خليل“ صاحب جي جاءِ تي ٿيندو آهي، ۽ بسا ايت، بزم جو ساليانو جلسو، حيدرآباد جي ادبي زندگيءَ ۾ وسامندو شمع جي آخري جهلڪن وانگر چمڪندو رهي ٿو. ان بزم جي ذريعي خواب صاحب جي دوستي سرور علي ”سرور“، لطف علي شاهه ”منصور“، تقويٰ رشيد احمد ”رشيد“، لاشاري ۽ مظفر حسين ”جوش“ سان ٿي. عبدالقيوم ”صائب“ سان سندس واقفيت ۱۹۴۸ع ڌاري ٿي هئي، پر سائنس گهڻائپ ’بزم خليل‘ ۾ شموليت کان پوءِ ئي ٿي. مٿين چڻي سان اڄ تائين سندس نيازمندها رستو آهي.

”سنڌي ادبي سنگت“ شروع ٿي، ته خواب صاحب ان ۾ به سرگرميءَ سان حصو وٺڻ لڳو، ۽ اڄ تائين وڻندو اچي.

خواب صاحب جي ادبي زندگي گوناگون آهي، ته وري سندس گهرو ۽ معاشرتي حياتي به هڪ سبق آموز داستان آهي. هن جي شادي اٺنهن ورهين جي ڄمار ۾ پهچڻ وڇڙيل عزيزن سان ٿي، جيڪي ماڻهوي بندر (ڪڇ) ۾ رهندا هئا. شاديءَ کان پوءِ ۴ سال کن سنڌ ۾ رهيو، پر ماڻهجي ماءُ نه سلس؛ جنهنڪري اباڻا ڪڪ ڇڏي وڃي ساهراڻو ماڳ وٺائڻو پيو. ڏٺيءَ جي عجيب ڪرڻي ڏسو جو اتي به سڪ نميپ نه ٿيس؛ ڇاڪاڻ جو اتي وري خواب صاحب جي شريڪ حيات جي ماڻهجي ماءُ پهچي ڏيڻ ڪي به سٺو. خواب صاحب جو پهرو لکائي شخص هو، جنهن جو واپار ڏيسور توڙي تر ۾ برڪ هو. مهاراجاڻي جي درٻار کان ويندي معمولي واپارين جي دوڪانن تائين سندس نالو هوندو هو. هتي خواب صاحب جي هيءَ حالت هئي، جو هو هڪ وڏي شاهوڪار جو ڪنگال ناني هو. هن دولت ۽ نالو اکين سان ضرور ڏٺو،

پر ان کي ڪتب آڻي پنهنجي حياتي مڌاري نه سگهيو: بنگلا ۽ محلاتون ڏنائين، پر انهن جي سڪي جيوت گهاري نه سگهيو: مطلب ته ڏسي - و سڳجهه سگهيو، پر واپرائڻ جي قوت ڪانه هيس. اهي سڀ نعمتون هن جي لاءِ منع ٿيل ميوي وانگر هيون. هو ڪڇ ۾ تيرهن چوڏهن ورهيه رهيو، ۽ ڪي ڏينهن اهڙا به آيا جو ٻارن ڇن سوڌو لنگهن به ڪڍيائين. آئين آهي ان عورت کي، جنهن ههڙيءَ ڏکي حياتيءَ ۾ به پنهنجي پٽار جو ساٿ نه ڇڏيو، ۽ سڳجهه صبر سان سگهو. خواب صاحب جي زال نيٺ بيمار ٿي پئي، جنهنڪري ان کي مائٽوي بندر مان وٺي اچي حيدرآباد ۾ پنهنجي وڏي ڀاءُ محمد موسيٰ "راز" جي دروازي تي رهڻو پيس. هن صاحب نه رڳو اچي ڄاڻي جي گهڻي خدمت ڪئي، پر پنهنجي ڀاڄائيءَ جي دوا درمل ڪرائڻ ۾ به وسار ڪين گهٽايو. پر ماليءَ جي پريالي کي ڪا بهي آڻي هئي ۽ چوٽا اچي پورا ٿيا هئس، سو داعيءَ اجل جي سڏ تي ليڪ چئي آخري سفر تي هلي ويئي. ان وقت خواب صاحب پاڻ به بيمار هو، ۽ سنڌ جو اهڙو نه سوڙ هوس جو بستري تان اٿي به نٿي سگهيو - پياري رفيق حيات جي ڏوليءَ کي ڪلهو به ڪين ڏيئي سگهيو. ائين ڪندي، کيس سلو جي لنگري بيماري به ٿي پئي، جا ڏهه سال کن هلي - پر اهڙي ڪنهن ڏاهي جو هڪ نصيب ٿيس، جو ڇاڪا چوهند ٿي اٿيو.

خواب صاحب جي تصنيفات ۾ سندس ڪلام، داستان حيات ۽ سفرنامو آهن. سنڌي ڪلام کي "تعبير خواب"، اردو ڪلام کي "خيال و خواب"، سفرنامي کي "سفر جو سفر"، ۽ حياتيءَ جي احوال کي "داستان درد دل" جي عنوانن هيٺ جمع ۽ قلمبند ڪيو اٿس.

ڪلام

پنهنجي مڪڙين جي تپس کي ٿو بهاد ڪري، باغبان پنهنجو ئي پنهنجو ٿو چمن پاڻ لکي.
مرغزارن جي مرادن سان ڪري راند تو اڇ، آشيائون جانشان - وٺي ڦٽائڻ ٿو گهري.
دامن ايسر بهاران مان شرارا ٿا وسن، آتش گل جي تپش کان ٿو گلستان سڙي.
چمن بهارن جي تصور ۾ خوشي ٿي ٺهي، تن هوائن جي هنجن ۾ ٿو گلستان هجي.
ويس ۽ امن جي آيا ڪي اسين ظلمت جا، ڪي - يه ڪار هليا سانگ سفيديءَ جو ڪري.
خون مڪڙين جو ڪري سانگ رچالي جيڪو، تنهن جي تهذيب مان تڪذيب جي بدبوءِ ٿي اچي.
باه هيءَ گلشن هستي جي اجهامي ويندي، فصل گل وارو هنر واءِ سڻائو ٿو لکي.
وقت ايندي ٿي هي حالات بدلجي ويندا، رنگ بدلائيندو پنهنجو ٿو وطن هالي رهي.
پنهنجي ماحول جي گلشن ۾ ڏسان تو گرمي، حسن گل مان ستان گلچين کي نه ڪا باه لکي.

• خواب • غمت ٿو ڪري شعل نوالي کسي پسند،
جوت هلال جي نئين جڳ ۾ جلائڻ ٿو گهري.

پنهجي ايتار جو دنيا جي دامن کي ڏي يقين،
 ڪو به ڪر جي ٿو دنيا ۾ اڃا ڪاڻ ڪنڊين!
 چند تارن جي نظارن ۾ ٿو غلطان رهين!
 پنهنجي تهذيب و تمدن کي ٿو بدنام ڪرين!
 تيسين ٿيندي نه زماني جي منور ڪا جبين،
 ڪو هڪ سوندا ۾ مڪر عشق جي جهڪندي نه جبين،
 پتڙ هوا جي ٿو ڪريهان ڏسان زهره جبين،
 اهڙي ياغيءَ ۾ وفائن جسي ٿو اميد رکين!
 ٿي جبل به نه طوفان حوادث کان بچين،
 اڃا منصب جي جهٽ ڪاڻ ٿو مردارن مڙين!
 خالي دانهون ٿو ڪرين ۽ لاهيون آهن ٿو پرين.

ڪن قدم اهڙو جو دنيا جون اکيون پون ڪلي،
 غرض جسي خاڪا سان اڪثر بنائڻ وارا،
 غرض تي پنهنجي تڪميل جا ڏها ٻاريندڙا!
 زندگي کي نه رهيو آه روايت جو قيد،
 رات جي سني تي جيسين نه صبح ٿيندو سوار،
 دور خسرو جي اڳيان حسن جهڪي جي هوندو،
 آدمي عظمتِ آدم کي ٿا تورين تڪين،
 جنهن جي فطرت ۾ وفائن سان بغاوت آهي،
 موصول رک اهو آت کان ڏهاري جو فجات،
 دين و ايمان وطن و ڪڙي ٿو مارائين ملوڪ،
 نه سو دانهن ۾ اثر آهي نه آهن ۾ شرر.

جذبِ الفت جي تقاضا آه تون ديوانه ٿي،
 ڪنهن طرح سان تون به زيب محفل ڄاڻا ٿي،
 مجرم شرحِ محبت ڪاڻ ائين جرمان ٿي،
 الجمن جي شع ٿي يا شع جو پروانه ٿي،
 جي ملڻ چاهين ٿو حق سان، محرم بتغافل ٿي،
 پوءِ هلي الفت ۾ تون هر مشرب پروانه ٿي،
 پنهنجي ناکامي ڏسي اميد جو پيمان ٿي،
 پاڻ ۾ لهه پنهنجي منزل، خضر کان پيڪار ٿي،
 طور وارو نور ٿي، يا طور جو افسانه ٿي،
 زلف کي رخ تان ڇڏائي جلو ڄاڻا ٿي،
 هالو ديوانگسي ۾ رونق ويران ٿي.

عقل جو مبهم اشارو ٿو هوي لرزان ٿي،
 قصه منصور ٿي، يا طور جو افسانه ٿي،
 منڪر الفت ڪڍي ڇڏ ٻارگاه حسن مان،
 ٿي اجل يا خود اجل جي خوف کان ٿي بي لاج،
 ڪعبه دل ۾ نه ڪنهن سان بنس رک اي واعظ،
 ڏس تڪميل جي بلنديءَ تان حيات و موت کي،
 هر شڪست آرزو ۾ آرزو جو ڏس خسار،
 ڇڏ تماي خودي، هڪ پيخودي کي واهين،
 محفل حسن خودي ۾ پيخودي جو ڪو ظهور،
 رات جي تاريڪ پردن مان ميان ٿيندي سحر،
 دل جي زخمن سان هڪ تخليق هڪ تازه بهار.

مڪتب حسن ازل ۾ خواب ٿيندين سرخراز،
 استحسان عشق ۾ لسان ٿي، دانا نه ٿي.

نور ليلن ڏسو جو لارن ۾،
 آسول ڪو ماڻهيا بهارن ۾،
 نهضت و حشمت ڏسو بهارن ۾،
 زندگي ختم ٿي بهارن ۾،
 باه و پندي لکي بهارن ۾!

چنڊ ۾ ٺاه سو مشارن ۾،
 چو منجهن او پن بهارن ۾،
 قلب منهنجو نه داغدار آهي،
 فصل گل ٿيو تباه ڪن ثابت،
 منهنجي زخمن سان چوڇاڙ نه ڪر.

منهنجي ديوالڪي جي حد نظر،
 موجر طوفان جي ڪلا ڪهڙي،
 آدميت طلب ڪشي آهن؟
 اهڙو آيو ڦلندون ڪسي جلال،
 زندگي زندگاليءَ جي ٿي دشمن،
 فصل ڪل "خواب" کي فریب ڏنو.

هوش جي آه خار زارن ۾،
 ڪشتيون ڪم ٿيون ڪنارن ۾،
 آدميت رهي خسارن ۾،
 زلزلو ڇڻ هو ٽانڊارن ۾،
 نه رهيو لطف روزگارن ۾،
 زندگي ختم ٿي نظارن ۾.

بزمِ ادب ۾ اهلِ سخن خوش بيان ڪئي،
 به ذوقِ بزمِ شعر و سخن جي وهي وڃي،
 علم و ادب جو باغ ٿو ويران نظر اچي،
 بس ڳوڙ ڪاروان به نظر ڪانه ٿي اچي،
 ويران ٿي نه ڪنهن جو ڀر هو گهر خدا ڪري،
 ڇو ڀان نه ٿو مان پنهنجي تباهيءَ جو داستان،
 مان به خوديءَ کان ترڪ عبادت ڪريان تواج،
 بجلي جي بيڪليءَ ۾، تلاطم جي موج ۾،
 پوشيده توکان ڪو نه آهي چمن جو راز.

بني چمن ۾ ڏس ڪر بهار و خزان ڪئي!
 آهن هزار نڪت چمن، پر نڪت دان ڪئي!
 سمديءَ جي "گلستان" چارها ٻاڳيان ڪئي!
 اي آسمان، ٻڌاهه مندر ڪاروان ڪئي؟
 گذري نه انقلاب ڪو ڪنهن جي شان ڪئي!
 افشا ٿي نه راز توهان جو مٿان ڪئي!
 بيگانو ٿي وڃي نه سنده آستان ڪئي!
 مون کي وٺي وڃي ٿي محبت ڪٿان ڪئي!
 بادر صبا، ٻڌاهه مندر آستان ڪئي؟

دل ۾ رکي ٿو "خواب" تمنائي عرض حال،

ليڪن شعور لطق مجال بيان ڪئي!

ڪاتبِ قدرت وڌايو آه شانِ زندگي،
 بي ثباتيءَ جو لکان ڇا ڇا بيانِ زندگي،
 ڪونه ڪنهن کان ٿي ڪهيو پورو بيانِ زندگي،
 بي بي ۽ بيڪسي، بچارگسي، آوارگي،
 پاس و غير رائج و غير جي مضطرب تصوير آه،
 ٿي رهيو سٺو پرڻ اڃ زخمر الفت جي طفل،
 زندگيءَ جي ڪجهه حقيقت ڪونه ڪن جي دل کان اڃ،
 ڇا ٻڌائي ڇا ٻڌايان ان ڇا بيداد و ڪرم،

ڇا لکي منهنجو ٿم حسنِ بيانِ زندگي!
 ختم هڪ مذڪيءَ سان ٿيندو داستانِ زندگي!
 ويو رهي سڀ جو اڏورو داستانِ زندگي،
 بيڪسن جو امتحان آهي جهانِ زندگي،
 ابتدائي عشق جو مرڪز ٿي جانِ زندگي،
 ٿي سراپا جان منهنجي ڪشنگانِ زندگي،
 تسو ٿي ان سان لاشڪ ڪامرانِ زندگي،
 هڪ زمين زندگي، هڪ آسمانِ زندگي!

چاره گر اي "خواب" توکي ولت ٿي آيو نه ڪر،

ڪم ويو پنهنجو ڪري دردِ لسانِ زندگي!

جدوجهدِ برائي حبِ وطن هجي ها، پنجاه لک ٿي غالب هرگز نه ٿون هجي ها!

حڪيم محمد صادق "طالب"

حڪيم خليفو محمد صادق ولد خليفو گل محمد، ذات ڪلهوڙو، تخلص "طالب"، خيرپور ناٿن شاھ ضلعي دادوءَ جو ويٺل هو. سال ۱۹۰۳ع ۾ راوت خان لغاريءَ جي ڳوٺ ۾ ڄائو. سندس وڏا شرعي ۽ علمي حيثيت رکندا هئا. اڃا اڻاهي ورهين جو مس ٿيو، ته سندس والد بزرگوار رحلت ڪري ويو، ۽ هي پٽير ٽنگر رهجي ويو. سال ۱۹۰۸ع ۾ سنڌي تعليم وٺڻ لڳو. ڇئن درجن پڙهڻ بعد کيس ڳوٺ مير حسن گاڏهي ۾ اچي رهڻو پيو، جتي ان وقت هڪو لاسڪول به هو. سندس وڏي ڀاءُ حڪيم شفيق محمد صاحب ديني تعليم واسطي شهر ۾ اسلامي مدرسو کولايو، ۽ ان ۾ مولوي غلام محمد صاحب بوبڪائيءَ کي ماهوار تنخواه سان مقرر ڪري رکيو. طالب، مولوي صاحب وٽ فارسي ڪتاب "بهار دانش" ۽ عربيءَ ۾ صرف "بهاقي" تائين تعليم ورتي. ان کان پوءِ ڪجهه وقت، مدرسو بند ٿيڻ ڪري، ڳوٺ هڪٻارن جي مدرسه نورالعلوم ۾ مدرس اعظم مولانا مولوي دين محمد "اديب" فيروز شاهيءَ وٽ عربي تعليم "تفسير جلالين" ۽ "شرح جاسي" تائين حاصل ڪيائين. دورانِ تدريس ۾ شواتر ٽي سال برابر روزانه ڇهه ميل پنڌ ڪندو رهيو، ۽ خانگي معاملات کي به سنهن ڏيندو آيو. انهيءَ وچ ۾ پنهنجي ڀاءُ وٽان طبي ڪتاب "ميزان الطب"، "طب اڪبر"، "نور اعظم"، وغيره پڙهندو ۽ مطب ۾ مشاهدو ڪندو آيو. مولانا دين محمد "اديب" جيئن ته هڪ پنڌ هائي هو شاعر ۽ تاريخي مادي ڪڍڻ جو ماهر هو، تنهنڪري طالب صاحب به سڀ خوبون سندس صحبت مان حاصل ڪيون. ۽ ان ڪري هن پنهنجي اولاد مان گهڻن جا نالا تاريخي رکيا آهن. علم عروض ۾ ڪتاب "چهار گلزار" ۽ "نصاب الصبيان" وغيره هن مولانا "اديب" صاحب وٽ پڙهيو، ۽ سال ۱۹۲۶ع کان دمرو داهري هڪڙو لڳو. ڳوٺ ناري ۽ ميهڙ جي شاعرن سان دلچسپي رکندو رهيو. هن زماني ۾ ماستر جمڻ خان "عريب" اتي جو مختار شاعر هو. سال ۱۹۳۸ع ۾، پنهنجي ڳوٺ مير حسن ٿي پهچي، خيرپور ناٿن شاھ ۾ هڪ ٽيٽي جڳهه خريد ڪري اچي سڪونت پذير ٿيو آهي. جڏهن مي خريد جو تاريخي سال ۱۳۶۸ هجري هينئن نظر مان ملي ٿو:

سائي ٻار ڄام شروب ڪهن ٻرو،   مطرب ٻيا ٻيا تو سڄن تازه را ٻڳو،
 برباست بزم عشرت در شهر خيرو،   در سار لو خريدم باغ شداد نو،
 (محرم) ۱۳۶۸ھ

هن وقت سندس ذمّو و حڪمت آهي. شهر جي شاهي برار جي اخير ۾ سندس دوا ڪيو
 ”بيت الشعرا پاڪستاني“ (۱۳۶۸ھ) چڱي نموني هلندو آهي.

باوجود ڪثرت مشاغل جي کيس ميٽنگن ۽ بزم ۾ ڪم ڪرڻ جو شوق ڊاننگير آهي.
 چنانچہ سال ۱۹۳۰ ۾ ’بزم مشاعره راشدي‘، زير حدارت حضرت حاجي غلام شاھ راشدي،
 پيرن جي ڳوٺ ۾ برها ڪراپائين، جاگهڻو وقت زور ۽ شور سان هلائي رهي، ۽ سيڪريٽري شپ
 جا فرائض سندس حوالي هئا. سال ۱۹۵۰ ’بزم احباب‘ خيرپور ناٿن شاھ ۾ منعقد ڪراپائين،
 جنهن ۾ شهر جا شاعر ۽ اديب، مهاجر ۽ انصار، اڄ تائين دلچسپي رکندا آهن، ۽ ساهوار
 مشاعرا پڻ اردو ۽ سنڌي ۾ ٿيندا رهن ٿا. سال ۱۹۵۳ع ۾ خيرپور ناٿن شاھ ۾ مدرسه خيرالعلوم
 جاري ڪراپائين، جو اڄ تائين روز بروز ترقي پذير آهي. پاڻ مدرسي جو مهتمم آهي. ازان سواءِ
 ’سنڌي سڌار سوسائٽي‘ ۽ ’جمعيت الشعراء سنڌ‘ جو معاون ۽ ميمبر آهي.

سندس تصنيفات—”صادق الامين“ (طبع شده)، ”دېوان طالب“، ”طالب جو ترانو،
 عرف قصه مهربانو“، ”طب روطالي، ترجمه قصيده حداثي“، قابل قدر آهن.

انتخاب ڪلام

بلبل ۽ باغبان

هڪ شخص شاھوڪار کي سرسبز باغ هو،   ان باغ جي خوشي ڪسان سدا باغ باغ هو،
 ڪنهن ڏينهن آئي ان کي نظر شاخ گل مٿان،   بلبل، جا گل چئي هئي وهي سخت چنوب سان،
 هيءُ ڳالهه آئي ان جي طبيعت کي ناپسند،   ٿلٿائي ڪنهن طرح سان ڪيائين نفس ۾ بند،
 هڪ وقت ان کي بلبل لاشاد ٿي چيو: ’مون کي اجابو آھ ميان قيد تو ڪيو،
 ’تو کي جي منهنجي راڳ ٻڌڻ جو خيال آھ،   آزادگيءَ جو پهريون ان ۾ سوال آھ،
 ’ڪي بند مان تـ توکي ٻڌايان مان سر هزار،   باجو به مون کي پنهنجو آ پنهنجي ائو ستار،
 ان کي چيائين ’بلبل لسان، يولسا!   گل هي چئن جي آھ ملي توکي هيءَ -زا!
 مسڪين عندليب چيا هي چڱا اڪر: ’بيشڪ چنا مون هولدا به ٿي گل جا پن، مگر،
 ’مون کي ٻڌاء توجو ڪئي دل ٺڪر ٺڪر،   ڪهڙيءَ سزا جي لائق آھين، اي بي خبر،
 تون پاڻ ساڻ ”طالب“ ڪڏهن ڪرين نه جڻڪ،   باقي گناهه تنهنجو ڪيو مون پرن جي سٽڪ.

ماهي ٿو خوشيءَ کان، هي آ ڇا حباب ۾؟ ٻا رب ڀري ٻا آه هوا ڪا حباب ۾!
آيو غرور ايترو ڇو آ حباب ۾؟ سرءون ڪولي آه لڪو ٻا حباب ۾!
اُڀر ته ڏس ته ڪيترو آندو حباب آه

ٻائيءَ جي هڪڙي بولد ۾ ڇا آب و تاب آه

هي ابدار آه، مگر هي گهٽر آه، هي تاج ڪنهن جو آه، مگر زيب سر نه آه؛
گنبد عجيب آه، مگر ان کي در نه آه، سر ۾ هوا رکي ٿو، مگر هي بشر نه آه؛

دم پنهنجي نمر جو ڪنهن هئي خنجر حباب

مون کي ٻڌاءِ هڪڙي هي چيز آه اي جناب؟

هي ڪنهن حنين ٻيڙ جي لڳ آ، حباب آه؟ دل سوخت جو ڦوڪڻو آ، ٻا حباب آه؟
جهت پٺ ٿئي ٿو ڳائب، هي ڇا حباب آه؟ آهي يقين بهيڻه عسفا حباب آه.

ٻائيءَ جو ڦوٽو آه، طلسم حيات آه

پيدا ٿيل سان جلدي نظر ممات آه

هي مثل نصف ڪمره آهي لهي پوي، ٻا گنبد فلڪ سان مشابه آهي ٿيو؟
پستان سر-تن سان ڇو تشبه ٿا ڏيو؟ هي جام آ بلور جو اولڏو ڪيو ويو!

نازڪ هي آه، شايد هڪ سان ڇهي پوي،

ٻائيءَ جو آ ورق، ٿو ڇهن سان ڇهي پوي.

”طالب“ آهيءَ کي چشم بصيرت سان ڏس پوي، پنهنجي لڪاءِ عاشق قدرت سان ڏس پوي،
ڪجهه سوچ اي جناب، ل حيرت سان ڏس پوي، هر هڪ شي کي ڏههءِ عبرت سان ڏس پوي؛

هر وقت هر مڪان اڳيان چهر وازدان،

عالم جو ذرو ذرو آ سرار جو جهان.

ٻائيءَ جي ٻوند آه پشرو حباب پئي، ٻيڏو دم هلڻ ٿا حباب و جذب پئي،
جهوٽو هوا جو آيو ته ٿيڏا غراب پئي، هڪ ئي وڃن ٿا منٽ ۾ اخر لوڻ پئي؛

دنيا جو دور مارو خيال آه خوب آه،

هي زندگي اسان جي مثال حباب آه!

قدرت جي دورين

عضون سين ۾ آه ته عصب شمار اڪ، مگر بد ڪري پوي، نه ٿئي شرمسار اڪ.
سڀني جي رهنمائي ڪري رات ڏينهن ٿي، محدود جسم آه، ته خدمتگذار اڪ.
اڌ انچ طول ان جو ٿو ساهيس آسمان، قدرت سان وه ٻائي ڇا پروردگار اڪ.

ڪاڻن ٻن اٿن ۽ ويهن ۽ گھڻن ڦرڻ،
 نعمت خدا جي آه هي قدرت جي دورين،
 ماڻهو ٻڌي مڃي نه مگر جاندار سڀ،
 لرڪس جي گل سان ان کي آتشبھه دوستو،
 سرمون ٿي پڪا ٻائي، اک اک جو قبر آه،
 ناڪام گاهي گاهي ٿي بندوق پسي ٿئي،
 ڪر شوخ مان لمان ٿي نظر سان وٺي ڏئي،
 منظور اک ڪري ته ٻوڊل ٿي ڪري قبول،
 غفلت نه گهرجي ان جي حفاظت ۾ هميشه،
 سڀ ۾ ڏئي اسان کي مدد ٻار ٻار اک،
 هر چيز کي اسان تي ڪيو آشڪار اک،
 محتاج ٿا رهين، ۽ اٿن غمگسار اک،
 مائڪ جي مثل آه خدا آبدار اک،
 ڪهڙي لاجي ڪنهن کي ڪري ٿي ٻار اک،
 پهرين ۽ نگاهه ساڻ ڪري ٿي شڪار اک،
 لرمي ۽ سان ڪر جي ڪنن ٿو ٺڪري، ڏٺڪار اک،
 ڪنهن جو وڌائي، ڪنهن جو گھٽائي وٺار اک،
 ٻيهر نه ٿي سگھي ٿي سيراڻي ٻار اک!
 همدرد ساري جسر جو اک آه "طالب"
 ڪنهن لنگ ۾ سور آندو وٺي زار زار اک!

—————

خليفو محمد امين ٻلي *

محمد قابل عرف خليفو محمد امين، ڪيٽ ”ابوشير“، تخلص ”درس“، ذات ٻلي؛ سندس والد جو لالو، رحوم خليفو محمد پتل هو. سندس تاريخ ولادت ۽ سن ۱۹۰۷ع آهي. خليفي صاحب موصوف ٽان قدرت پهرين حضرت ابي ڪريم جي سنبت پتوڻي ادا ڪرائي. والد جو ساڻو سر تان لهي وڃڻ بعد، سواءِ هڪ ٻي ٻارين عورتن جي، خليفي صاحب جو ڪوبه عزيز ۽ سر پرست ڪونه هو؛ نه هجري هن الله لوڪ نعيم کان به محروم رهجي ويو، مائڪيٽ مان به ڪڇ حصو، نوڪر شاهي ۽ ٻي دور بي هندو ڦهائي ويا. هن وقت هو فقط ۲۵-۳۰ هزار رپيا ڏيڍ ڀرندڙ زميندارن مان آهي.

خليفو صاحب ننڍي هوندي نهايت لڳل ۽ اهد هوندو هو. مستورات جي حني المقدور ڪوشش جي باوجود، هڪ اهڙي قرآن مجيد ۽ پنج سئو سنڌي ٻارائي ڪتاب کان وڌيڪ حاصل ڪري نه سگهيو. زري برق ڪهڙا بهري، ٺاڪ باٺ سان مڃا ڪرا گهٽڻ، ۽ لڙائي، سرڌائي، ڪاٺير ۽ پڪتاري وارا ڪٽا رڪن جو کيس ڏاڍو شوق هو. جيتري ۽ خرچي منڍي هيس، سا ماڻهن کي ڪارائي حشر ڪري ڇڏيندو هو. ڪنڊن جي پتئي ۽ وقت به حشر سوالين موالين جا پويان هوندا هئس. -هڻن سول حواء. مائي ڪاٺين سول آکاڻين پڙڻ جي عادت هوندي هيس. رات جو مجلس ٿيندي هئي، جنهن ۾ چانهه به گهوٽو روز ٿيندو هو. گهڻي ماڻهو اچي گڏ ٿيندا هئا. پوءِ بيتن، گجھارتن، ڏورن ۽ ڪافين جو دور هلندو هو. خود خليفي صاحب کي به ڪئين گجھارتون، ڏور، بيت، ڪافيون، مداحون وغيره ياد هونديون هيون. ازان-واءِ، مل محمود ۽ فاضل شاه وارا ”ليلا-مجنون“، ڏک واري ”مارئي“ ۽ حمل واري ”سهاري هير-رانجهو“ ياد هوندا هئس، جي نهايت سٺي آواز سان پڙائيندو هو.

جوانيءَ جي شروعات ۾، هڪ ڏينهن ڪو اهڙو موقعو پيو جو هن کي پنهنجي پيماني تي نهايت لداست ٿي، ۽ هڪو ارادو پڙهڻ جو ڪيائين ”همت مردان مرد خدا“ -تو ڪل رڪي، پڙهڻ شروع ڪيائين ۽ هڪ ڪمدار کان سبق وٺندو هو. ان وقت نوڪر شاهي جي اڏاء

* السوس جي ڳالهه آهي جو خليفو صاحب نومبر ۱۹۵۷ع ۾ گذاري ويو. هيءَ سوانح عمري ان کان اڳتي جي پتلي آهي. -موتب

سبب کيس انڪميرڊ اسٽيٽ جي پناه وٺي پئي. پوءِ ته سڀني ڪمن کان نارغ ٿي، علم جي جستجو ۾ لڳو رهيو. تان جو سڌيءَ کي خوب سمجهي، وري اردوءَ ڏانهن توجهه ڪيائين، ۽ شعر به چوڻ لڳو. اهڙيءَ حالت ۾ شاعريءَ جي خاص نڪتن تي مرحوم ”مخلص“، ”حلي“ مورتائي، نور محمد لظماڻي ۽ مولانا ”وفائي“ کان ٽپال رستي اصلاح وٺندو هو. ان وقت ملڪي سياست ۾ به بهرو وٺندو هو. سرڪار هن کي درباري هجڻ مان گڏ، پيچ-ماسترٽ به مقرر ڪيو. هن وقت سندس عمر پڇاھ ورهيه آهي. اٽڪل ۸-۱۰ سال کن، گوشتي لشين رهي، سارو ڏينهن تصنيف ۽ تاليف کي لڳو رهي ٿو. خليفي صاحب کي تاريخ جو عالم چئجي ته بجا ٿيندو، جو اسلامي تاريخ بابت تمام گهڻي معلومات اٿس. سندس لئبرريءَ مان مستفيض ٿيڻ لاءِ سنڌ جا وڏا وڏا عالم ۽ اديب وٽس اچي مهمان ٿيندا آهن، جن کي خليفي صاحب جن تحفي طور ڪتاب به ڏيندا رهندا آهن. تنهن هوندي به، سندن لئبرريءَ ۾ ۱۰ هزار کن ڪتاب اڃا به موجود آهن، جنهن ۾ سڀني ٻولين جا ڪتاب موجود آهن. الهڙيءَ علمي شوق هن کي دنيا جي خسارن کان اصل الڳ ڪري ڇڏيو آهي. پنهنجي سموري ملڪيت ٻن پٽن-ميان شيرعلي ۽ علي حسن-۽ هڪ لڙائيءَ کي ڏيئي ڇڏي اٿس. ميان شيرعلي ۽ علي حسن اولادي، هيءَ جا فرماڻبردار ۽ نهايت صالح آهن. هن وقت تعلقي ڪهري مان پٺي ٻاٽر جي. پٺي. آهن. خليفو صاحب نهايت ئي سادو طبيعت، غريبن جو ڀار، متڪبرن کان نفرت ڪندڙ، سچ چونڊڙ، حلال رزق جو ملاشي، يتڪلف ۽ بنهه درويش-صفت زميندار آهي. خليفي صاحب جون تصنيفات هي آهن: (۱) ”ديوان درس“ (سڌس ڪلام جو مڪمل بيان)، جنهن ۾ مباحون، غزل، ڪافيون، ڏوهيوا، تاريخي قطعا، بيت ۽ تاريخي رباعيون آهن؛ (۲) ”فرس لاسو“ جنهن ۾ گهوڙن جي شناخت ۽ علاج وغيره نظر ۾ لکيل آهي؛ (۳) ”فتحنامو اسلام“ جنهن ۾ حضور پاڪ جي هجرت کان وٺي جنگ بدر، احد، خندق، فتح بهرالام، شهادت ابن خباب تائين رزمي ڪلامن ۾ بيان ٿيل آهي؛ (۴) ”واقعات عالم“ جنهن ۾ اوراق ٻارين جا گهڻا عجب واقعا لئس ۾ لکيل آهن؛ (۵) ”حيات جمال الدين“، لئس ۾؛ (۶) ”سوز سسئي“، مرحوم خليفي لئس ۾ بخش جي طرز تي، نظر ۾؛ (۷) ”اخلاق پسندیده“ جنهن ۾ سٺا سٺا نصيحت آمير ٺڪتا لئس ۾ بيان ٿيل آهن، (۸) ”بادگيريون“، جنهن ۾ سڌس بادگيريءَ ۾ ٿيل واقعات ۽ تر جي نامور ماڻهن جو احوال ڏنل آهي، (۹) ”پني ذات جو اصل نسل“، شجرو ۽ زباني روايتون گڏ ڪيل آهن؛ (۱۰) ”شاهنام اسلام“ جو نظم ۾ مختصر ترجمو سڌيءَ ۾، (۱۱) ”هاشمي مهاجر“، لئس ۾؛ (۱۲) ”اشاءِ درس“، جنهن ۾ سندس ڪن لکيل خطن جو نقل ڏنل آهي. مٿيان لکيل سڀ ڪتاب قلمي آهن. خليفي صاحب کي -پني ٻلي قوم وارن پنهنجو اڳواڻ تسليم ڪري ڀڳت ٻڌائي آهي. خليفو صاحب ڪڏهن ڪڏهن اخبارن ۽ رسالن کي به مضمون موڪليندو آهي. خليفي صاحب جي قلمي ڪتاب ”شاهنام اسلام“ مان چند رباعيون هيٺ ڏجن ٿيون.

عباسي دور

<p>بغداد سان پيداد ڪيو خوب هلاڪو، ولي عهد خليفي جو خليفي سان قتل ٿيو، دنيا ۾ بلند خوب هو وقار عباسين، خاتان جهڙا شاه ۽ رهندا هئا خراجون، زلدان جو مهان ٿيو قيد شهنشاه، پڇي قول ۽ اقرار دغا سان جهلائي، حڪم ڏي ٿو قتل عام جو مردار سفاڪو، قتل عام گهڻن ۾ ٿيا اتي جا به رهاڪو، شهنشاه لهما منجهه ٿي دربار عباسين، بلند شان سان اهڙي هلي سرڪار عباسين، ٿيو امين دل حزين ۽ اسير يگناه، ڪري قتل وڌو ۽ پاء پوء سامون ٿيو شاه.</p>	<p>بغداد سان پيداد ڪيو خوب هلاڪو، ولي عهد خليفي جو خليفي سان قتل ٿيو، دنيا ۾ بلند خوب هو وقار عباسين، خاتان جهڙا شاه ۽ رهندا هئا خراجون، زلدان جو مهان ٿيو قيد شهنشاه، پڇي قول ۽ اقرار دغا سان جهلائي، حڪم ڏي ٿو قتل عام جو مردار سفاڪو، قتل عام گهڻن ۾ ٿيا اتي جا به رهاڪو، شهنشاه لهما منجهه ٿي دربار عباسين، بلند شان سان اهڙي هلي سرڪار عباسين، ٿيو امين دل حزين ۽ اسير يگناه، ڪري قتل وڌو ۽ پاء پوء سامون ٿيو شاه.</p>
---	---

ترڪن جو دور

<p>قرن لاه وريا چوراجي تن جي گهرن تي، ٻنهي لرڙ ڪسايا پئي سدا جن جي درن تي، سڀئي خويش اترها به هئا يار سکن ۾، سمرنا ۾ ٿيو پئي جو سدا ياد بکن ۾، انگلتڻ ۾ اچي شاه ٿيو مسڪين دل حزين، اهڙا مگر خداوند جي قدرت سان لکين ٿين.</p>	<p>دنيا جا اچيو شاه لهما جن جي درن تي، اتا ترڪ الولو باغي ٿيا ڏٺن سان، محمد رشاد سان امداد ڪري ڪهو ڏکن ۾، ڪمال ڪي اقبال تي رسايو هو خليفي، محمد خاسم سلطان خليفة المسلمين، ڏکن جي حڪمران جو ڪالي سلطان وظيفو،</p>
--	---

فاتح سنڌ

<p>ڪنور سين جو جڏهن به لٿل شهر اندر هو، جنهن سان ڪريو جاء جو مشهور مندر هو، سالار پگها ڪوٽ جا لرسنگ ۽ ناٿن، الهي جنگ سنڌي ۽ الهن وڃي ڏاهر ڪي ڏٺائون، خدا ڪئي خاک ۾ والين جي وڌائي، هڪڙي هڪل سان ته هن پتلون پٽائي، سافين جي قبيلي سان سندس وير اصل هو، الهي ڏوهه ۾ غازي ڪئي تنهن چوڙي ۽ سياهو، ڏسي دلڪ جي تيه روز حلي پٽ پيادو، منصوره ۽ محفوظ جو اسم تاريخ به آندو، سلا باغ ۾ محلات هئا الور جي شهر جا، شعلا ڏلا ٿي شهر ۾ قادر جي قهر جا.</p>	<p>مشهور گهڻو سنڌ ۾ ڏيپل جو بندر هو، غازي ۽ جي حڪم سان ٿيو "عروس" جو ڏڏڪو، نيرون سندو ڪوٽ اچي فتح ڪيائون، "اري رار، اري رار، شلمان اچي ويا"، ڪولاب ڪناري تي لکي خوب لوائي، اچي ڏهر لکي سر ڏڪو ٿي سورمهه شير، سليمان ٿيو سلطان سو دمشق جو خليفو، حجاج مري ويو هي وئي وير ڪنهن کان، عربن جي وقت سنڌ وڌو ملڪ ڪشادو، بهمن آباد ۽ الور وڌا شهر هتي جا، برهن آباد ۽ الور هئا تخت گاه ڏهر جا، دلوراء مڪو ظالم هو حڪمران هتي جو،</p>
--	--

تختگاه امل سند جو الور چون ٿا، هينئر آه ٿنل شهر سو دلور چون ٿا؛
گهڻا ورهيهي هنڌهي ڏاهر ڪئي حڪومت، فتح سند ڪئي سڦي جو شهرور چون ٿا.

ياد ماضي

ٿنل شهر وڃي ڪالهه رتو ڪوٽ ڏاوسون، هئا اسر ڪئين ڪبير انهي شهر ۾ عاتل،
الور تڏهن زور هو جڏهن موج بحرجي، ٿيا ويران سڀ مڪان ٽٽي پينگ شهر ويو،
ڪڏهن خوب وسندڙ هو فتح باغ به آباد، اچي مهمان ٿيو سلطان هماچ درخشان،
محمد شاه تفاق هو ٽٽي جي پٺيان پيو، الهيه رات اهو شاه ويو دنيا مان گذاري،
بهمن هو ايران جو مشهور شهنشاهه، اڏايائين شهر ياد لاهوري جي بند روت،
لاهور ۾ محمود جو هو اياز گورنر، پسند خاص ملڪ سنڌ جو هو خوب تنهن ڪي،
حڪمران هو سند جو ظالم ڪو دلورا، الاهي ڪو پيو الور مٿي قهر خدائي،
موهن جو دڙو خاص آه آثار قديمي، تهذيب هتي سند جي مصر سان مشابه،
ابن سوار جي اولاد وڳهه ڪوٽ وسايو، حڪومت ڪئي سند تي وڏي شان باشوڪت،
جيئن اسفند يار جي اسر تي لازان آه ايران، حلجيءَ هور ڪپور ورتهه گهيءَ جو ڏيوسنگ،
چو هي سند تي آيو هو جڏهن هند جو سلطان، پڙهي خط شهنشاهه جو دڙو ٿيو غضبناڪ،
گهڻو وقت ڪئي سند ۾ سمن به حڪومت، جڙواه اول چار ۽ فيروز پڇاڙي،

قدرت جا ڏسي قهر اتي رت رنوسون، دنيا سراءِ لاسي بقادر خدا تون،
هتي درياھ ويو شاهه ولي رونق به شهرجي، دنيا سراءِ ٽٽي آهي جاءِ گذرجي،
هينئر آهي دڙو صرف سو ويران ۽ برباد، ڏس شاه حسن اٺ ۽ گهوڙا به ڪئين امداد،
گجرات ڏي ويندي سو مهمان هتي ٿيو، سوهڻ ۾ رکي لاش هو فيروز دلي ويو،
فتح ماڪ ڪري پوءِ ڪئين سنڌ تي ڪاه، برهم آباد جي لائي سان مشهور سواج آه،
حڪمران ڪيا سنڌ جا ٿي اياز مقرر، ٿيندو اچي هو سنڌ ۾ منزل انداز بکر،
ڪندو ستر رعيت سان سو ظالم هو لسورا، لڪو شاه لڪو شهر دگا ڪنڊ ۽ ڪورا،
ڏسڻ لاءِ اچن جاءِ ايها خاص ۽ عامي، سيڪن جي مٿان خط لکيل آه به سامي،
محمد طور ۽ روهاهه ۽ عمر ڪوٽ ٻڌايو، سمن اچي هو سومرن جو بنياد ٻڌايو،
ٽيئن سند ۾ دودو به هو مشهور بهلوان، مکر سنگ نه ڏٺو، ساه ڏنو سنڌ جي سلطان،
باگهيءَ جي سڻ لاءِ شهنشاهه ڪيو فرمان، گهڻي فوج هندي شاهه جي ٺنڪر به ڪئي نقصان،
حڪمران وڏي مان رهيا شان باشوڪت، ڪندي ياد گهڻو سنڌ به سمن جي حڪومت.

لوڪري منجه ڄام جي ڀرتي ٿيا ارغون عام،
سنڌ ۾ ارغون آيا انهن جي تحريڪ سان،

لوري ۽ مٿي ڄام ٿيو عاشق هو تماچي،
نوري ۽ جوڌسي ٻيا رکيو راز سمي ڄام،

ڪلان ڪوٽ چون ٿا ۽ محمد طور شهر ٻيو،
لنڊو ڄام شهنشاه هو عادل سو حڪمران،

جڏهن شاه حسن سنڌ جو فيروز ڪيو برباد،
حيدرآباد جو لعلو آڪلهوڙن جو ٻڌايل،

روپاه جو والي ۽ حڪمران هو هالو،
ساسو هو لنڊي ڄام جو، فيروز جو نانو،

حڪمران چون سنڌ جو ترخان ڪو باقي،
العام عمر ٻه سهاين ڪسي ڏنائين،

مغلن جو دور

تسلط هو هندستان تي دارا جو مداسي،
اورنگزيب ڪري ڍلڳ برادر سان ڪٿي جنگ،

ٿنو بخت، ويو تخت، ڇڏي اوج شهاني،
ٿيو قيد شهنشاه سو لياض ۽ عادل،

”غالب ٿين ها تون جي اسان مون لنڊن تي،
ڪنور قيد ٿيل دارا ڏي جواب ته ”هن اورنگ!“

مراد سان بيداد ٿيو، فرهاد مٿي ڪير؟
پگناهه اپن شاه ٿيو محبوبن حبس ۾،

محمد شجاع شير ٿيو اراڪان ڏي تيار،
سلطان مسافر تي راجا هو ڏسريو،

ربڙار متجهان شاه ٿيو نادر هو دغاسان،
ايران جو سلطان حڪمران ٿيو واحد،

دهلي ۾ قتل عام ٿيو لادر جي حڪم سان،
محمد شاه بيگناه ٿيو ايشان ستم جو،

مي گري پنهنجن اميرن جا ٿيا لڪڪ حرام،
درٻار ٿيو بادشاه آه شه فيروز ڄام،

ڪينجهو جي ڪناري ٿي ماڙي به اڏائي،
مهاڻن کي ڪيو معاف تنهن محصول مڙيو ٿي،

ٿنو شهر ٻڌايل به آهي ڄام لنڊي جو،
وزير سندس لڪڻو ٻيو دريا خان قبوليو،

تغلق آباد ٿيون شهر اچي شاه ڪيو آباد،
تختگاه اڳي هو به ڪلهوڙن جو خدا آباد،

سگاوٽ ۾ صلاح الدين سمي ڄام جو سالو،
رکيو خدا اسان جي تي وڏو شان لڙالو،

ڪنجوس مڪي چوس ۽ مستالو هو باقي،
بخشن ڪندو هو گارين جي سلطان سو باقي،

وليعهد کي ميسر هو سدا عيش دواسي،
ڪيو قيد جنهن سلطان سو جيون هو حراسي،

اورنگ ڪسيو ٻي ڪان لقب شاهجهاني،
ختم شاه جي اڳيان ٿي دارا جي جواني،

حڪم ڪهڙو هلائين ها ادا خاص اسان تي؟
”ڪري چار ٽڪر توکي ٻڌايان ها درن تي!“

شهنشاه ٿيو قيد ٻيو، امداد ڪري ڪير؟
قلمي مان گواليار جي آزاد ڪري ڪير؟

هندستان مان حيران پريشان سو نواز،
اڪبر جو پيراه ٿيو حيران ۽ لاجپور،

پروان حڪومت جو سلسل حرجي قبر مان،
لرڙيا ٿي شهنشاه به نادر جي اسرڪان،

مسلمان قتل خون ٿيا غادر جي حڪم سان،
طاقت لاهي لادر کي، ٿيو قاتل رجي حڪم سان،

شهباشاد دهلۍ ۽ هو محمد عشت هشت ۽
 "شامت اعمال ما صورت ۽ در گرفتار"
 تڪيف مٿي شاه ۽ ايمان پڄايو ۽
 برتس جو بهادر نه غلام هو سڏايو.
 رنگون ۾ ظفر قيد نظر بند جڏهن هو ۽
 هندستان جي شهنشاهه ۽ ورتو ٿي وڃي.
 يوسف فيضي مثل هئا اوسطو ۽ انوري ۽
 سنڌ جا طاقتور ٿي اڪبر شهنشاهه جو هري.

سلطان محمد شاه جو اوج ۽ اقبال وقت ۽
 رب جي پالهي چيو شهبه نادر جي ڏسي ۽
 مغلن جو نسل ڪين ظفر شاهه لڄايو ۽
 نصف لک وظيفي جو وٺڻ ڪين قبولين ۽
 "شينهن مري ۽ ڊپ نه چري" سنڌ ۾ بهار ڪو ۽
 تڪليف شهنشاهه ڪئي برداشت سموري ۽
 ٽي اڪابر عقل جا سنڌي وزير اڪبري ۽
 فتح باغي بيربل سلطان جو مقرب هو خاص ۽

ڪلهوڙن جو دور

مدد آندڙن موت جي لاءِ ۽ ٻي ڏهاڙي خيال ۽
 آيو ظالم مرد "آه خبيث ۽ غر دجال" ۱

۱۱۹۵ھ

بادشاهي فوج جي هٿ ۾ وٺي آيو ڪان ۽
 پيش آيو بامروت ظلم ۽ ظفر ڪيائين ڪان ۽
 قسبن ڪريان خاص امر چند الهن جا ۽
 اڪبر ڪوٽ ۽ لبي سر ۽ نصرپور ۽ بد بنا ۽
 نصرپور ۽ بدبن ڪي ويو خوب نشاني ۽
 پوءِ ڪري جنگ ڪيو ميرمد دجال پڄائي ۽
 عمرڪوٽ ڇو هي آيو اڪيلو سو فتح مند ۽
 بيان ڪي ڇڏي اول ۾ ورتائين ۽ فرزند ۽
 وڏو مير بهر سان وڏو هاجين اڄي شهر ۽
 زمينگار ۽ ڏي سا هڪ ڏي سو پڄي ڪي!

سنڌ ٽي پنهنجي هٿان عبدالنبي ۽ آندو زوال ۽
 ملڪ ۾ ڦرلٽ ڪيائين ۽ ان جي ڪري تاريخ ڪهن ۽

رکيو انهيءَ کان اڳي هو خان عزت بارخان ۽
 مير سان ويهي ڪيائين عبدالنبي ۽ جو فيصلو ۽
 ڪيا شهر جي ويران مدد خان هتي جا ۽
 درڪ ۽ جوڻ ۽ فتح باغ ۽ فتح آڙهه ۽ عمرڪوٽ ۽
 رٿي ڪوٽ ۽ لبي سر ۽ فتح باغ فٽائي ۽
 ونڪي ڏي ويو مير هو شڪار ڪرڻ لاءِ ۽
 عمرڪوٽ ۾ نادر کان لڪو لوڻ محمد ۽
 ڪري قيد ڏي شاهه ڪي جالو بد بدائين ۽
 لياريءَ ۾ ڪهاڙو ٿي لڙيو شهر بير جيئن ۽
 سالار ڪلهوڙن جو بهادر ۽ دلاور ۽

منشي عبدالڪريم دائود پوٽو

جڏهن سيد پير حضرت ٻنگلي ڌڻيءَ، پير علي گوهر شاه صاحب (تخلص "اصغر")، پير جو لئون گوڻ ٻڌايو ۽ اتي اچي سڪونت پذير ٿيا، تڏهن منشي عبدالڪريم جي ڏاڏي کي - جو اصل ۾ روهڙيءَ جو باشندو هو - گهرائي پاڻ وٽ خدمتگاريءَ ۾ رکيائون، درگاه جي نزديڪ جايون ڏيئي درگاه جو بڻائون. ان بعد منشي عبدالڪريم جو والد بزرگ، خليفو محمد صالح، پير صاحب جو خليفو ٿي رهيو، ۽ ساري عمر انهيءَ شغل ۾ صرف ڪيائين: خاص ڪري رسول ڪريم جون مداحون ۽ مولود شريف پير صاحب جن کي ٻڌائيندو هو؛ ابي کا خاص ڏيوتي مٿس مقرر ڪانڊ هئي.

منشي عبدالڪريم، خليفن ميان محمد صالح جو پهريون نمبر فرزند آهي. هن جڏهن قرآن شريف جي تعليم پوري ڪئي، تڏهن هن کي ۽ مرحوم ميان حسين علي شاه ولد پير شاه مردان شاه اول کي حضرت پير سائين علي گوهر بادشاهه معافي ڏئي جن آخوند موصي ڪاڪيپوٽي وٽ تعليم لاءِ داخل ڪيو، جتي پارسي تعليم حاصل ڪيائون. پير سائين شاه مردان شاه اول جن، منشي عبدالڪريم کي ۱۳۱۰ھ ۾ ڪڍي جي ٻئين بٽي ڪرڻ لاءِ منشي مقرر ڪيو. اهڙيءَ طرح، عبدالڪريم درگاه جو منشي ٿيو، ۽ اڄ تائين انهيءَ نالي سان منشي عبدالڪريم سڏبو اچي ٿو. مرحوم پير حسين علي شاه جن جڏهن پنهنجي والد بزرگ جي وقت ۾ درگاه جي ساري ڪاروبار جا عام مختيار هئا، تڏهن منشي عبدالڪريم وري صاحبزادي پير حسين علي شاه مرحوم جو پيش-نويس هوندو هو. حساب ڪتاب ۽ دفتر جو سمورو ڪم منشي عبدالڪريم جي حوالي هوندو هو.

سال ۱۹۱۹ع ۾، پير صاحب پير شاه مردان شاه جن جي رحلت بعد، منشي عبدالڪريم وڃي رياست خيرپور ۾ منشي ڪئي. گهڻو ڪري سڀ آفيسون ڏنائين، پر خاص طرح سان جڊيشل منشي ٿي رهيو، ۽ ويندي واليءَ رياست جي منشي ڪري تائين پهتو. ان بعد زمالي ۾ ٿيري اچڻ سبب ۽ رياست خيرپور جي انتظام ۾ تبديلي اچڻ سبب، هو جهنگلات جو سپاينڊڙ رينجر مقرر ٿيو، جتان ۱۹۵۱ع ۾ رٽائرڊ ٿيو، ۽ اڃا تائين کيس پيشن ملندڙ آهي.

وڌاڻو ٿيڻ بعد منشي عبدالڪريم درگاه شريف تي عربي نويس جو ڪم ڪري ٿو. درگاه شريف تي حضرت پير صاحب پاڪاري جن کي جيڪي درخواستون ٿينديون آهن، سي هيءَ لکندو آهي، جتان گذر معاش ڪندو رهي ٿو. درگاه جي نزديڪ برج وٽ کيس هڪ دڪان آهي، جتي ڏينهن جو ٻه ٽي ڪلاڪ اچي ويهندو آهي. درخواستن لکڻ کان وڌيڪ جيڪو وقت بچت ٿيندو اٿس، اهو شعر کوٽي ۽ صرف ڪري ٿو. هنتر به اچا شعر کوٽي ۽ حو شوق رکيو اچي ٿو. شعر ۾ سندس تخلص ”عبد“ توڙي ”سيف“ آيل آهن. هن وقت سندس عمر ۶۱ ورهيه آهي. منشي صاحب گفتگو جو فصيح، مٺاڇ وارو، ۽ قابل شخص آهي، اچا ڏٺين پوڄاڪ لٽي جو شوقين آهي.

منشي صاحب هر قسم جو شعر چيو آهي. جيئن ته توحيد، نعت خواني، زماني جي حالات تي افسوس يا راءِ زلي، جا شعر، مجازي عشق جا شعر، اسان جي تعريف ۾ شعر، راشدي خاندان جي تعريف جا شعر، ٻيا طرحي ۽ غير طرحي شعر، سنڌي ٽولي فارسي زبان ۾ چيا اٿس. هڪ ٻه ٽي حرفيون به چيل اٿس. افسوس جو هن صاحب پنهنجي شعر کي پاڻ وٽ با ترتيب محفوظ نه رکيو آهي، ۽ نه هڪ هنڌ ڪنهن ڪتاب ۾ قلمبند ڪيو اٿس؛ فقط ڪي ٻه آهن، جي هنتر ٿورا ٿورا ڪري ڏيندو وڃي ٿو، جن کي ڪتابي صورت ڏيڻ لاءِ ڪوشش ڪندو آهي.

ڪلام

جنابِ يارِ گه باري خدا وٽ خواهستگاريءَ جو،
حضورِ پاڪ پرور ۾ اسان جي آه زاريءَ جو،
آزاريل اهنج اهڙون ساهل مستگاريءَ جو،
ظلم زور و زبردستي ڪوڙن جي ڪارزاريءَ جو:
ڪٿي بادِ صبا وڃ هي عريضو انظارِيءَ جو،
چنچ آ ڀروسو بلڪل رحائي رنگاريءَ جو.
”هليڪي“ بات بدتر کان خرين لاه ڻمڪني،
سڀني حال وارن کي ٻڪن ۾ آه ٻهڻي،
رڀا رشوت کان راشن کي بچارن لاه ٻڌي،
گرائسي گرم بازار کان ميسر مار مسڪني:
گهرون ٿا داد يا داورا دڪن جي دل فڪاريءَ جو،
مثالو صيب ٿئي مارو سهولت سازگاريءَ جو.

اچن الصاف ڪي آڏو طبع جي لوي کان لوسي،
پڇا پئسن سنڌي ٻه ۽ ٽي مفتون منجوسي.

وياڪاريءَ جي رمزن ۾ رليا رهن ٿا رت-چوسي،

آهن اتان وڃي ائين جيئن ٿڪي ٿيل قوسي:

ستارا سبب ڪر سولو پنهنجي جودش جباريءَ جو،

اجهو آ آسرو عربي مدامي سد دگاريءَ جو!

* * *

ساقيا ڏي سگهه ۾ اڃ ڪو پري ڄام شراب،

سرڪ لوشيءَ مان صهان اشواق ٿئي شوق شتاب؛

دور ٿئي دل مان دولتيءَ جو ماسوالله جو مثال،

غير جي غلطيءَ جو گم ٿئي اندر مان سڀ اضطراب؛

آب نوشي مي جي مون کي سرڪ صافي صاف ڏي،

حال وارن همنشين ٿيان، هر هـ وارن هارياب؛

شوط خور ٿيان بهر بيخود موزن مهراڻ ۾،

بي سرو سامان بيخود نينهن جو بهجان ثواب؛

مام منصوري رڪان ٿو، خوف جو خطرو لـ آه،

دار جو دلخواه بنجي، سر ڏيڻ سمجهان ثواب؛

شور ضررتا ڪڙا گها آخري سرزد سوان،

مي ملي مستي نما، جو دفع ٿي خيال خراب؛

”لعن ارب“ جو اشارو سگهه ۾ پاڙيو، ٻرين!

دنيا کان دور دم هڪ عاشقن لـ آ عذاب؛

درد دوريءَ ۾ دلاسي ميس مليو مهلاپ جو،

سوز جو سرلو ڪٿي اڃ، مطربا! چنگ ورهياپ؛

مال توڙي حال همڪي هوت حاضر هر بهر،

مر صدق سارو سراسر، چمر جان ڪلي مڪاب؛

دير ري ديوانگيءَ جي سرڪ صافي جي ملي،

عشق کان ارزان ٿئي مجنون مثل خاصو خطاب؛

”عبد“ کي آهي اول کان خبر خوشتر جو خيال،

لا ابا لي ولد تي ڇا حرف ڪريءَ جو حساب!

* * *

مرحبا صد مرحبا، يا شاه مردان، مرحبا!

شاه مردان، شير مردان، مرحبا صد مرحبا!

اچڻ سان دڪ دور ٿي ويا، غم فرياد، مارجيا!
 قدم تان چند جان ماري، صدق قربان، مارجيا!
 اڃ سڌورو ڏينهن آهي، ۽ آهي ساعت سعيد،
 فصل ٿيو فائق سڌو ۽ راض رحمان، مارجيا!
 ناليءَ شهر شاه مردان جي آهي تشریف اڃ،
 لک ڀلايون ڀال ڀاڻيان شڪر سبحان، مارجيا!
 مارجيا جي وات وائي جن بشر انسان کي،
 ملڪ فاهڪي اڃ چون ٿا حور غلمان، مارجيا!
 سڀ درختن جي پنن مان ٿو اچي آواز اڃ،
 ٿا چون تڪرير ۽ برگڙ درختان مارجيا!
 بلبلان باغ ٿا هي غزلخوانيءَ ۽ چون:
 مارجيا صد مارجيا، يا شاه شاهان، مارجيا!
 جهنگلي جي جانور سي پڻ خوشيءَ ۽ ٿي نچا،
 چاه مان چوندا رهن هر هنڌ حيوان مارجيا!
 حسن ڪسان حيرت ۽ شجي، قمر ويو ڪوماڻجي،
 آفتاب آسمان جو شمس شرمان مارجيا!
 ٻين کان لرڪس هجي حيران حالت کي ڀڳو،
 چهر کان آهو وٺي آ ڀر ڀاڻيان، مارجيا!
 رهنما و رهبر راه صراط المستقيم،
 سرگروه سالڪان و اهل عرفان، مارجيا!
 پير جو آهي پروڙيل، السهر جو سر سڀ،
 جود اجود ڪان چون ٿا عمر ايران مارجيا!
 خالدان راشدي قائم قيامت يا خدا،
 جيئن آهي آسمان گردون گردان، مارجيا!
 "عبد" جهڙا لک هزارين درسخيءَ جا داد خواه،
 هي پر آ هڪو غلام ابن غلامان، مارجيا!

* * *

طبيڪار مان تڪرار مان حيدر مدد، اکين سان ڀسان ڀسار ٿين هڪوار مدد،
 اشتياق مون کي آهر ڀائدار مدد، سڪ سار دل انگار آ سردار مدد،
 يڪبار ڏسان ڀار شرفدار مدد، اکڙين ۽ صدا آس آ ديدار مدد!

"الولاڪ لاءِ" لفظ ۾ مذڪور مڪمل،
 قدرت جي ڪاروبار جو جنسار مڃيل،
 سنسار سموري جو سماچار مدين،
 محبوب خدا پاڪ جو سردار صبر آهي،
 جنهن جاءِ وئين ات لڏيو ڪنهن جو وهر آهي،
 اسرار جو اظهار آ انوار مدين،
 سڪ مار ۾ ڪيو پيتاب اکين ڪي،
 روئي روج شب روز آخون تاب اکين ڪي،
 محبوب خدا خالق منسار مدين،
 مٿ ڇاڪ مديني لاءِ آهي مشڪ ختن جو،
 پيالي بھر لاءِ سٺو سرمون اکين جو،
 سازش ۾ سٺو سهڻو صديار مدين،
 صبري مدين جو سماچار سٺو آهي،
 عاشق جو اجهو عربي پائدار پٺو آهي،
 ذڪرن ۾ سٺو ذڪر آ اذڪار مدين،
 سڪ مار ۾، سردارا منهنجو ماھ سڪي ٿو،
 الدودھ الھ درد سٺو دور رکي ٿو،
 ذڪار خدا "عبد" ڪي اظهار مدين،
 سارھ ۾ صفت ثابت "پاڪين" "مزل"،
 اسرار خدا جي جو سچو راز آ رمل،
 اڪڙين ۾ سدا آ آ ديدار مدين،
 بالا پا پلند پرترا اعزاز اتر آهي،
 اظهار رکيل عرش تي اقدار نور آهي،
 اڪڙين ۾ سدا آ آ ديدار مدين،
 ڏينھان رات وائي وات جاري آب اکين ڪي،
 طلب تات ڪيو پيتاب ٽڪو خواب اکين ڪي،
 اڪڙين ڪي سدا آ آ ديدار مدين،
 ٿاڻي لاءِ صحن سهڻي جي جنات عدن جو،
 مٿ جو لاءِ جنات جي صبرائي صحن جو،
 اڪڙين ڪي سدا آ آ ديدار مدين،
 الله جي الطاف سندو نور الھو آهي،
 صديار مبارڪ آ جنهن ڏيهر ڏنو آهي،
 اڪڙين ڪي سدا آ آ ديدار مدين،
 اشتياق جو اظهار مون ڪي شوق ڇڪي ٿو،
 فرقت جو ٽٽيل ڏک ۾ منهنجو ڏهل ڏکي ٿو،
 اڪڙين ڪي سدا آ آ ديدار مدين،

* * *

(ڪافي)

خوش وسن اهي شال، مارو منهنجا سيال، عمر مالين ۾ ڪيئن وساربان!
 ٿوهر ٿر ۾ ٿيا لهر لائيا، سگر سگر پيون ڇڻ ڇڻ چائيا،
 مارن چوڙيا مال، ڪارائين جي خيال، تن سانگين جي مان سنگت ساريان!
 سور سالڪين جي جي جيءَ ۾ جهوري، راتو ڏينھان لڄ لڄ لسوري،
 هيٺان ٿيا هٿ حال، جائڻ آھ حنجال، غم گوئدر ۾ گهوڙيون گهرين!
 ڪله پند پيائين پند سان بلڪل، روح مارن سان ڪريبان رمل،
 اوريان ٿين احوال، ڪريبان ٿيل مقال، هنجون حردم تن لاءِ هاريان!
 وطن وڃڻ جي آس اندر ۾، وڃان وري شل پلڪ پهر ۾،
 الله جل جلال، ڪر پلايون پال، لت الهن جون راهون نھاريان!
 درد مان دمدم ڪريان دانھون، اکين اهي شل "عبد" جون آھون،
 سڪندي ٿيا هن سال، وري ورق وصال، وڃي مارن سان گڏ گذاريان!

محمد عثمان "ذيلاني"

هولئن ته هو ذيلاني جي رهاڪو ۽ کي "ذيلاني" چئجي، پر اوهين يقين ڪريو ته سنڌ جي هر ٻڙهي لکمي ماڻهوءَ جي ذهن ۾ هيءُ لفظ هڪ خاص شخصي اصطلاح جي حيثيت سان ورهين کان وٺي اهو ته مڪمل تعارف پيدا ڪري چڪو آهي، جو هن وقت سنڌي ٻوليءَ ۾ "ذيلاني" جي فقط هڪ ئي معنيٰ آهي۔ محمد عثمان ولد حبيب الله، ميڻ، اصل ڳوٺ ذيلو، حال ساکن حيدرآباد سنڌ، جنهن جا لکيل ناول سڄيءَ سنڌ ۾ "ذيلاني" جا ناول" جي نالي سان مشهور آهن؛ ۽ اهائي چيز ذيلانيءَ جي هڪ غير معمولي شخصيت هجڻ جو ثبوت پڻ آهي. سنڌ جي هن غير معمولي شخصيت جو جيڪڏهن معمولي تعارف به پيش ڪجي، ته ان لاءِ جيتريقدر عنوانن جي ضرورت ٿيندي، سي به هڪ الڳ تصنيف جي خيانت وٺي پيهندا. ذيلانيءَ جي معاهدات زندگيءَ جو تصور ڪرڻ سان هڪ وڏي تاريخي جدوجهد جو منظر اکين اڳيان اچي وڃي ٿو، جنهن ۾ سنڌ جو ستايل ۽ ابوجهه عوام، رلتي رلتي، هر قسم جي شخصي، حانداني، ۽ عباتي پرستش جي چار کي ٽوڙيندو، مڃتا ۽ عقيدت جي انڌن بن کي ڀڃدو، وهو ۽ ويسام جي سڪارين مان لڪرندو، انسانيت جي روشنيءَ ۾، ڪاساييءَ سان زانگيءَ جي آزاد رهن تي ابدو نظر اچي ٿو. سمجھدارن جي هڪ وڏي اڪثريت الهيءَ عمل ۾ ذيلانيءَ جي هن مبارڪ مهر کي قبول ڪري چڪي آهي. سنڌ جي حوشعاليءَ جي الهيءَ جدوجهد جي ترجمان جي حيثيت سان، "ذيلاني" هاڻي هڪ اردو بلڪ جماعت، هڪ شخصيت نه بلڪ لطيفو آهي. محمد عثمان ذيلاني، ۱۹۰۸ع ۾، ٿر جهڙي بي بندوبست علائقي ۾، پيدا ٿيو. لڏي هوندي ڏاڍو ذهين هو۔ ايتريقدر جو ٻارائي درجي ۾ به ڇهين - رجي جا سو س ٻڙهي وڻندو هو، ۽ سندس استاد خود مٿس حيران هوندا هئا. سندس پيءُ هڪ لٽريچر واهاري هو. ان وقت ذيلاني ۾ اسڪرپري تعليم ڪار هئي، ۽ بدقسميءَ سان ستن ڀڻن جي هڪڙي ڀاءُ هجڻ ڪري مائٽ لئس الين ٽان پري ڪرڻ نه چاهيندا هئا. ان ڪري پاڻ سن ڪوھ پري ميٽيءَ وڃي انگريزي پڙهي ان سکيو. ٽيپلي ۾ رهي سڌيءَ جا ست درجا پاس ڪيائين، ۽ پوءِ واهار ڪرڻ لڳو. انهيءَ ۾ هڪ مولوي صاحب ٽان "رليخا" نالن ڀارسي هيءُ تعليم ڪيائين. ذاتي صلاحيتون نه سمجهس چمڪندي ئي ڇميل

هيون، ان ڪري گجراتي، هندي، گرمکي، اردو ۽ انگريزيءَ مان به پوري پني واقفيت ورتائين. عربيءَ جي تعليم باقائديءَ ۾ ڪانه ورتل اٿس، پر قرآن شريف جو ترجمي مطالعو سو ايترو ته گهڻو ڪيو اٿس، جو ڪنهن به آيت جو ترجمو بناهڪ جي ڪري سگهندو آهي. بڪ هرويءَ جي ڪا به عبارت يا شعر وغيره به سمجهي سگهندو آهي. تازو سنڌيءَ ۾ ”اديب“ پاس ڪيو اٿس.

ٿر جي ”ڏڪاريل“ حالتن ڏيپلائيءَ کي آخر ڏيپلو ڇڏڻ تي مجبور ڪيو، ۽ پوءِ هو واپار جي سانگي سان لاڙ ۾ وڃي رهيو. اتي، ڪن زميندارن جي آڇ تي، واپار ڇڏي ملازمت اختيار ڪيائين: پڇويهن ورهين تائين ٿنڌي باگي، بدين، ڪپري، بهرپور خاص ۽ عمرڪوٽ تعلقن ۾ مختلف زميندارن وٽ نوڪري ڪندو رهيو. ملازمت جي فرصت واري وقت ۾ کيس اخبارن ۽ رسالن پڙهڻ جو ڪافي موقعو مليو. آکاڻين مان ته ننڍپڻ کان شوق هوس. انهيءَ زماني ۾ رسالن کي به ”اخبار“ سڏيو ويندو هو. ستر خوشيار ۽ تيجسنگهه پنهنجي ماهوار ڪتابي سلسلي کي به ”ماهوار ناول اخبار“ ڪري چوندا هئا. ۽ اڄ به ڪي لشروا شاعرت ۾ مشغول رهندڙ اهڙي سلسلي کي ائين ئي سڏيندا آهن. ڏيپلائيءَ جو آکاڻين سان اهو شوق چوٿين درجي پڙهڻ وقت ان حد تائين وڃي پهتو جو پاڻ هڪ ”هفتيوار ناول اخبار“ کڻي ڪڍيائين، جنهن جو نالو رکيائين ”فرحت آسار“! اخبار وري ڪهڙي؟ سڄي هفتي ۾ هڪ سان ويهي هڪڙي ڪاهي لکندو هو، ۽ وري پنهنجي ڪلاسي دوستن کي پڙهي به پاڻ ٻڌائيندو هو. ان ۾ ”نيلوفر پري“ قسم جون آکاڻيون ۽ پارانا چٽڪا، جيڪي اُتي ويلي پڻ کان ٻڌندو هو، سي گڏ ڪري ”شايع“ ڪندو هو. انهيءَ شوق جي سهار تي، هيءُ لنڊڙو ايڊيٽر ۽ پبلشر، اڳتي هلي سچ پچ ته وڏو ايڊيٽر ۽ پريس جو مالڪ بڻجي پيو.

مظالمي جي شوق، ڏيپلائيءَ کي آخر لکڻ جو ڏانهن ڏنو. سندر بهريون مضمون، اردو ۾، دهليءَ جي اخبار ”منادي“ ۾ شايع ٿيو. دراصل هيءُ هڪ خط هو، جو خواجہ حسن نظاميءَ ڏانهن محمد بن قاسم جي سوانح بابت ”مناديءَ“ ۾ شايع ٿيل ڪن غنطين جي درستن نسبت هو، پر خواجہ صاحب اهو شايع ڪري ڇڏيو. ڏيپلائيءَ کي پنهنجي پهرئين مضمون جي شايع ٿيڻ تي بيحد خوشي ٿي، ۽ کيس وڌيڪ مضمون لکڻ جو شوق جاڳيو. انهيءَ زماني ۾ مولانا عبدالرزاق ۽ حڪيم عبدالخالق ”حليق“ مورالي گڏجي رسالو ”ترقي“ ڪڍندا هئا. حڪيم عبدالخالق جي طرز تحرير ڏيپلائيءَ تي گهرو اثر ڪيو، ۽ کيس انهيءَ رنگ ۾ لکڻ جو اشتياق پيدا ٿيو. حڪيم صاحب پوءِ رسالو ”علمي دنيا“ جاري ڪيو، جنهن ۾ ڏيپلائيءَ جو بهريون افسانو ”چنڊ سهڻو يا السان“ شايع ٿيو. انهيءَ همت افزائيءَ جي آڌار تي هن پنهنجو ٻيو افسانو ”ڪنو به ڪاڏو، ڪڻڪ به نه پري“ لکيو، جو پڻ ”علمي دنيا“ ۾ ”فرهي دنيا“ جي بدليل عنوان سان شايع ٿيو. پوءِ ته ڏيپلائيءَ ئي لکڻ جي اهڙي لهر لڳي ويئي، جو مضمون لويس مان ڪتابن جو مصنف بڻجي ويو.

۱۹۳۴ع ۾، حيدرآباد ۾، حڪم عبدالخالق سان ڏيپلائيءَ جي روبرو ملاقات ٿي وئي. ان جي ٿي فرمائش تي هن ”قرآني دعائون“ ڪتاب لکيو، جو ”مسلم ادبي سوسائٽيءَ“ شايع ڪيو. اهو ئي پهريون ڪتاب هو، جنهن تي لفظ ”ڏيپلائي“ چيو، ۽ اڄ تائين اهو ”ٽريڊ مارڪ“ نه صرف سندس هر تصنيف جو تعارف بڻيل آهي، بلڪه اڌريس طور به فقط ”ڏيپلائي“ جو لفظي حوالو ئي ڪافي آهي.

ڏيپلائيءَ کي جيڪا عالم شهرت حاصل ٿي، ها ”ڏيپلائيءَ“ جا اسلامي تاريخي ناول واري سلسلي ذريعي، شروع شروع ۾ ڪيس جاسوسي ناول پڙهڻ جو گهڻو شوق هو. مشهور ضخيم ناول ”چندر ڪاٺيا“، ”بم“، ”ڊوئناٽ“، ”مضم ڪرڻ جي حد تائين پڙهيو هئائين. بليڪ، شرلاڪ هومز ۽ آرسين لوپن وارا جاسوسي ناول سندس خاص پسند هئا. ان بعد جڏهن مولانا عبدالعليم ”شرر“ جا تاريخي ناول نظر چڙهيس، ته تاريخي ناولن پڙهڻ جو شوق جاگريس. سنڌيءَ ۾ ٻوليءَ ۾ جڏهن حڪم عبدالخالق جو ناول ”سندري“ پڙهائين، تڏهن سندس دل ۾ هيءَ خواهش پيدا ٿي ته سنڌيءَ ۾ اهوئي اسلامي تاريخي ناول گهڻي تعداد ۾ شايع ٿيڻ گهرجن. پر حڪم صاحب اهوڻ وڌيڪ ڪتابن لکڻ بغير وفات ڪري ويو. البت مولانا شرر ۽ علامه راشد الخيريءَ جي ڪجهه تاريخي ناولن جا ترجما شايع ٿيا، پر پوءِ اهي سلسلا به خاموش ٿي ويا. ٻئي طرف اردو ۾ اهو ناول ڏوڏو ڇپجي رهيا هئا. ”وڙهايو ۽ راج ڪريو“ جي اصول پٽالدر، انگريزن کي سخت ضرورت هئي ته هندستان جا مسلمان ”مجايد قوم“ بنجي هندن جو مقابلو ڪن: ”الاس علي دين ملوڪهم“ جي مصداق، مسلمانن ۾ اهي خيال ائين پکڙجي ويا جو ازخود اهڙا ڪتاب لکندڙ مصنف ٻئي پيدا ٿيا. منشي صادق صديقي، نسيم حجازي ۽ ايم. اسلم جا ناول ٿريءَ سان شايع ٿي رهيا هئا، جن کي پڙهڻ ڏيپلائيءَ جو محبوب مشغلو هو. ۱۹۳۸ع ۾، جڏهن ڏيپلائي سِيرپورخاص ۾ ملازم هو، مولوي حير محمد نظاماڻي به اتي ئي رهندو هو. ٻئي اڪثر ملندا رهندا هئا. هڪ دفعي گفتگو ٿي ته احسن اردو ۾ ”مجاهدان، اسپرٽ“ وارا ”اسلامي تاريخي ناول“ شايع ٿين ٿا، تنهن سنڌيءَ ۾ به ٿيڻ گهرجن. مولوي صاحب الهيءَ تي ڏيپلائيءَ کي چيو ته ”لکي تون ڏي، شايع آڻ ڪرائيندس“. چنانچہ ڏيپلائيءَ پهريون اسلامي تاريخي ناول ”سگدل شهرادي“ لکيو، جنهن جو پلاٽ منشي صادق صديقيءَ جي ڪتاب ”آرميا ڪا، چارڊ“ ٽن ورٽل هو، ۽ منشي صاحب وري اهو پلاٽ عربي قابيخ ”فتوح المعبر“ تان ورتو هو. مولوي صاحب ته مالي مشڪلاتن سبب اهو ڪتاب شايع ڪرائي نه سگهيو، ان ڪري ڏيپلائيءَ پنهنجو ڪتاب پاڻ ڇپائڻ جو ارادو ڪيو، پنجاه روپين جي اوڌر کڻي، ”سگدل شهراديءَ“ کي پريس ۾ پهچائڻ بعد کيس خيال آيو ته اهو سلسلو اڳتي به هلڻ گهرجي، ائين ئي هن سماجي ڪتابن جي سلسلي جو اعلان ڪري ڇڏيو. انهيءَ اعلان کي عدل ۾ آڻندي، ”اسلام دارالاشاعت“ جي نالي سان، ڏيپلائيءَ پهريون مرتبو سِيرپورخاص ۾ هڪ لنڊرو

ادارو دائر ڪري ورتو. ان طرح، شوق ملي شوق ۾، پنجاهه ڏينهن جي آڌاري ۽ رقم سان شروع ڪيل انهيءَ اداري کي هن وقت هزارن روپين جي وهنوار تي پهچائي چڪو آهي. سڀ کان وڏي خصوصيت، جيڪا ڏيپلائيءَ کي سنڌ جي ٻين مذهبي شخصيتن تي استياز ۽ فوقيت ملي پئجي، سا آهي ڏيپلائيءَ جي پيري-ورشديءَ خلاف بغاوت ۽ مسلسل جهاد. هن معاهد جي سڄي عمر انهيءَ جدوجهد کي منظر ڪرڻ ۾ گذري آهي، ۽ سچ ۽ سچ نه سندس هن شاندار ڪارنامي کي جيڪڏهن اسين سنڌ جي سرزمين تي ”آب حيات“ جي چؤءَ هاري ڪرڻ جي استعاري سان ياد ڪريون ته اهو بلڪل بجا ٿيندو. سنڌ ۾ ورهين کان وٺي جيڪا عام جهالت ۽ ذهني پستحاليءَ جي حالت قائم آهي، تنهن اسان کي قومي ترقيءَ جي هر شعبي ۾ اڳتي وڌڻ کان روڪي رکيو آهي. تعليم، هنر، معاش، اقتصاد، سياست، اخلاق-مطلب ته اسين زندگيءَ جي هر مرحلي ۾ پست هٿاڻون، ۽ پست آهيون. اڄ جڏهن دنيا جا سمورا ملڪ ۽ قومن اجتماعي طرح، ۽ انفرادي طرح اسان جي پنهنجي ڏينهن ۽ پيڙهيون پيون ڀڃڪٽائي نوڀتون، پنهنجي پنهنجي حال کي بهتر کان بهتر بنائڻ ۾ اڳريون آهن، ۽ ٻئي طرف جڏهن جديد سائنس جي تازن ترين انڪشافن، زندگيءَ جي سمورن قديم تصوراتي نظرين تان پردو هٽائي، اسان جي عملي ڪردار کي ڪائنات جي وسيع اختيارين سان هٽڪار ڪري ڇڏيو آهي، تڏهن اسان جي ”سنڌي سڃاڻپ“ جو هيٺو حال اجهو هيءَ آهي جو اڃا به وٺي ٿو ”حاڪم چنپيءَ“ ڏاڍو پيڻون پيڻيندو ۽ ٽوٽن ٽپڻن کي دردن جو دارون سمجهندو!

ڏيپلائيءَ جي طبيعت ۾ اوهان پرستيءَ جي خلاف بغاوت سڀ کان اول علامه شرر جي ڪتاب ”فردوس اربين“ پڙهڻ سان پيدا ٿي. اهو ڪتاب کيس مشهور مبلغ توحيد مولانا عبدالرحيم ڀٽي مرحوم سن ۱۹۲۲ع ۾ پڙهايو هو، جڏهن ڏيپلائي اڃا چوڏهن ورهين جو هو. مولانا ڀٽيءَ جي پرائمر تبليغ لاءِ ۽ ڪڇ جي لکها ماڻهن کي اهر پرستيءَ جي ڇوڪر مان ڪڍي توحيد جي راهه تي آندو، جنهن ته انهيءَ پست ۾ اهو پهريون شخص هو، جو شرڪ جهڙي زبردست ڪوٽ کي ٽڪرون هنيون، ان ڪري کيس بيحد محنت ٽڪريون درپيش آيون؛ ليڪن ست سالن جي لڳاتار تبليغ آخر اهو اثر پيدا ڪيو، جهن جي ڪ ڪجهه ڪال آهي ڏيپلائيءَ پوءِ ”فردوس اربين“ جو ڪڇ حيرتو ترجمو، ”گستاخ حسرت“ جي نالي سان شايع ڪيو، جهن ۾ حسن بن صباح جي بهشتي باغ جو ذڪر ۽ شرر اهو ڪتاب پوءِ ضبط ڪيو ويو. حالانڪ اردوءَ ۾ ساڳيو ڪتاب ڪاليج جي مڪورس تي رکيو آهي. ڪتابن جو اهو سلسلو ۱۰ سال ساهي هليو، پوءِ وهنوار ٿيو، ۽ آخر تائين هاري آهي انهيءَ سلسلي جي ذريعي ڏيپلائي ”مرشد“ جي ٻولين اندر ته هٿ ڏوٽي لڳو آهي، جو مرشد جي ٽنگ ٻانهن ۾ سلامت ڪانڌ ڇڏي اٿس: مرشد جي دوگاهه ۽ ان جي ڪرامت نه خير، پر مرشد جي ڪلام ۽ گهوڙي، بلڪه مرشد جي مڪياريءَ ۽ مڪن جي هاڙيءَ تي به ويهي لاول حورن اٿس! ان طرح، سنڌ جي ويساھ جي وڏي عوام کي نه در نه درين

۽ مڪارين کان وافت بنائن لاءِ ڏيپلائيءَ جيڪا ڄاڻوڙ ورتي آهي، اسان جي آئيندي جي خوشحاليءَ جي حق ۾ ان جي اهميت، بنيادي طرح، نهايت ئي بلند آهي.

ڏيپلائيءَ جي ذهني ارتقا جي باب ۾ آريه سماجي هينڊن سان سندس مقابلي باريءَ وارو دور خاصي اهميت رکي ٿو. آريه سماجين طرفان ڌڙن کي اهڙا اول شمع ڪيا ويا، جن ۾ مسلمان بادشاهن جي حائڪي حالات کي نهايت تلخ ۽ سخت الداز ۾ پيش ڪيو ويو هو. انهن مان هڪ ڪتاب ”مغل رنگ-محل“ ته جنسي چئلينج هو، جنهن ۾ مغل شهنشاهن جي اخلاقي ڪردار تي بريءَ طرح حملا ڪيا ويا هئا. ظاهر آهي ته سخت تعصب جي هوا هيندي، باهمي ڪافش جي ڪا معمولي چشنگ به وڏي ڀڃت جو باعث بڻجي سگهي ٿي. مسلمانن ۾ هن قسم جي تحريڪ لاءِ نفرت جو ردعمل فطري هو. ڏيپلائيءَ، جنهن ان وقت خود کي هڪ ”مبلغ اسلام“ ڄاڻي سوچيو ٿي ۽ ”محافظ دين“ ڄاڻي لکيو ٿي، تنهن جي دل جي حالت انهيءَ غيرت جي ٽهڪي کان بلڪل غير پنهنجي ويئي. گد گد سان صاف ٿئي نه ٿي، ليڪن مسلمان بادشاهن جي توهين جي تلافيءَ لاءِ ڏيپلائيءَ وري هندو راجائن جا پٽ پٿر ڪيا: ”مغل رنگ-محل“ جي مقابلي ۾ ”ڏاهري رنگ-محل“ سچ پچ ته وڏي هينل مڇائي ڏني. فساد دفع ڪرڻ لاءِ آخر سرڪار اهو ڪتاب ضبط ڪيو. حالانڪ ”مغل رنگ-محل“ کي ڪاليج جي نصاب ۾ شامل ڪيو ويو هو. ڏيپلائيءَ وري پوءِ ڪتاب لکيو. ”ڪني جو.....؟ (پٽ)“. هن ڪتاب کي به ڪافي شهرت ملي، ۽ هنڌن جي مقابلي ۾ ڏيپلائيءَ جي هن ذهني خدمت کي مسلمانن ۾ گهڻي قدر ساراهيو ۽ ٺهلايو ويو. ان طرح، ڏيپلائيءَ جي ڪتابن کي هاڻي هڪ وسيع مارڪيٽ پڻ مهيا ٿي ويئي.

۱۹۴۱ع ۾ جنگ جي زور سبب ”نيوز پبلڪ ڪنٽرول آرڊر“ حاري ٿيو، جنهن موجب ڪتابن لاءِ اخباري ڪاغذ جي استعمال تي بندش وڌي ويئي. اخبارن ۽ رسالن کي ته سرڪاري اڪوٽي تي هٿ ملي سگهيو ٿي، پر ڪتابي ڪاغذ جي قيمت بليڪ ۾ پهچوئي فرق تي پهچي ويئي. ڏيپلائيءَ ان ڪري پنهنجي ڪتابي سلسلي کي ”ماهوار رسالو ”عبرت““ جو نالو ڏنو، جنهن ٻيو آسانيءَ سان ملي سگهي؛ پر حلدئي پئي پئي لاءِ به ”پير ڪنٽرول آرڊر“ حاري ڪيو ويو، جنهن موجب وري جنهن جي تعداد تي به پابندي وڌي ويئي، جنهنڪري لاچار ڏيپلائيءَ کي پنهنجي سلسلي کي هفتيوار ڪري هلائڻو پيو. وري جڏهن ۱۹۵۳ع ۾ ”ڪيو تماشو شروع ٿيو، تڏهن حالت ٻيڌار هفتيوار ”عبرت“ کي روزانه اخبار بنائڻ جو حيال ڪيائين. ڏيپلائيءَ ”عبرت“ کي روزانه بنائڻ جي منظوري فقط ٻئي گهڻي ملڻ سبب ئي وٺڻ چاهي، پر اها اجازت کيس تڏهن عطا ٿي، جڏهن ڪرنامي ڪاءهه لکنو ۽ ٻئي جي تنگي گهڻي قدر گهٽ ٿي ويئي؛ ليڪن ون-پونٽ کان پوءِ اخبارن تي ايتريقدر ڪٽيون پابنديون وڌيون ويئون جو ڪا لئين اخبار جاري ڪرڻ سنڌين لاءِ مشڪل بلڪه محال ٿي پيو، ان ڪري الهيءَ اجازت کي خايع ڪرڻ مناسب نه سمجهي، ڏيپلائيءَ روزانه ”عبرت“

اخبار جاري ڪئي، ۽ اڄ تائين ان کي هلائيندو اچي. ”عبرت“ جو نالو مشهور ترڪي ادب ۽ صحافي ”نامق ڪمال“ جي اخبار تان ورتل آهي. جنهن سلطان عبدالحميد جي آڀشاهي خلاف بغاوت ڪرڻ ۽ ترڪي عوام کي جمهوريت ملڻ جي مطالبي لاءِ هڪ بي نظير ڊرامو ”وطن“ لکيو، ۽ پوءِ ”عبرت“ اخبار هلائي. جنهن جذبي سان ڏيپلائي ۽ پنهنجي اخبار جو نالو تجويز ڪيو هو، واقعي انهيءَ جذبي جو ڀرپور اظهار ان جي مضمونن ۾ ملي ٿو: حاڪمداري ۽ ڪاموراڻاهيءَ جي خاتمي ۽ ملڪ ۾ جمهوري انصاف جي بحاليءَ جي عام مطالبي، ۽ خصوصاً سنڌ جي صوبائي خودمختيار حيثيت سان متعلق سڀني مسئلن تي عوام جي حق جي ترجماني، سخت کان سخت انداز ۾، جيتريقدر ڏيپلائيءَ جي ”عبرت“ ۾ اچي چڪي آهي، شايد ئي ان کان وڌيڪ ڪنهن ٻئي پرچي ۾ نظر اچي. ليڪن، افسوس آهي جو ڏيپلائي ”عبرت“ جي اشاعت کي وڏي پيماني تي پهچائڻ کان مجبور آهي، جنهنڪري سنڌ جا اڪثر ماڻهو انهيءَ اخبار جا مفيد مضمون پڙهڻ کان محروم آهن.

ان وچ ۾، ۱۹۴۲ع ۾، ڏيپلائي مستقل طرح حيدرآباد اچي رهيو، ۽ ”اسلاميه دارالاشاعت“ جو ڪتابي سلسلو ۽ ”عبرت“ اخبار پڻ ان طرح حيدرآباد ۾ منتقل ٿيا. ۱۹۴۵ع ۾ ڏيپلائي پنهنجي موجوده پريس ورتي. ان کان اڳ سندس ڪتاب اڪثر محمدحان ”عني“ وري ”هاشمي پريس“ مان ڇپبا هئا. حيدرآباد واري دور ۾ ڏيپلائيءَ جو ”جماعت اسلاميه“ سان اتفاق ۽ اختلاف قابل ذڪر آهي. مولانا مودوديءَ جي ديني احياءَ جي سلسلي ۾ ڪيترن تقريرن ۽ جماعت اسلاميه جي ابتدائي تنظيم کان ڏيپلائي گهڻي قدر متاثر ۽ پرايڊ ٿيو: سندس خيال هو ته جماعت اسلاميهءَ کي زور وٺائڻ سان پاڪستان ۾ ”حڪومت الاهيه“ جي قيام وارين ڪوششن کي تقويت پهچندي، ۽ ان کي اقتدار ۾ آڻڻ هر سچي مسلمان جو فرض آهي. انهيءَ فرض جي احساس سان، ڏيپلائيءَ جماعت اسلاميهءَ جي پوري پوري پٺڀرائي ڪئي: مودودي صاحب جي هر تازي تقرير ۽ ڪتابن کي سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪري شايع ڪيائين. پنهنجي اخبار ۽ ڪتابن ۾ هن تحريڪ جي تبليغ ڪيائين، ۽ آخر ساري پريس تي جماعت اسلاميهءَ کي پنهنجي لئرهچر ڏيڻ لاءِ بهرڻ ڪري ڇڏيائين. جلد ئي، جماعت اسلاميهءَ کي توقع ٿان بهاءِ اقتدار حاصل ٿي ويو ۽ ان جي اداري مصيبتن ۽ سياسي مقابلي جي پاڻي رتي رتي عيان ٿيڻ لڳي. تڏهن ڏيپلائيءَ کي پنهنجي فرض جي حقيقت ۾ محسوس ٿي ويئي، ۽ هو بڪشيت انهيءَ جماعت ٿان بدظن ملڪ ڇڏي ويو. مودودي صاحب جي قلابازين، ڏيپلائيءَ لاءِ پنهنجن سمورن گهريل مرحلن تي نئين سر طر وڃوڻ جو موقعو آندو، ۽ آخر هن پنهنجي بحرين ٿي هڪ مستقل ايجي بي پهچائڻ جو ارادو ڪري ورتو. ان باري ۾ ڏيپلائيءَ پنهنجي خود-سرڪشت سوانح ۾ لکي ٿو:

”آخر مون هي تماشو به ڏٺو ته حيمتي به شخص مذهبي مريب ڏيڻ ٿا، سي سڀ درحقيقت ڪنهن نه ڪنهن صورت ۾ -واليدارن، زميندارن، سيلين ۽ حاڪمن جا-

ڇاڙنا آهن، ۽ عوام کي ڪنهن نه ڪنهن طرح، سمجهي پهچي يا بهخريءَ وٺي، سندن انساني حقن کان محروم رکڻ جي ڪوشش ڪن ٿا. هر انسان لاءِ پهريون مرحلو آهي ته پنهنجا جائز ۽ بنيادي انساني حق حاصل ڪرڻ، ٻيون سڀ ڪوششون ان کان پوءِ ٿيڻ گهرجن ٿيون آهن: ڇاڪاڻ ته جنهن شخص کي صحيح معنيٰ ۾ ”انسان“ ٿي تصور ٿئي ٿو ڪيو وڃي، ان جون باقي طبيعتون پڻا حيثيت ٿي ڪهڙي ٿيون رکن؟

”هاري سان رهنمائي جو ڪو به ڪم ٿيڻ گهرجي، سو مون پنهنجو به سڀل چئڻ ٿو. ان سان سندن اندر ويهي ڏٺو آهي: ڪارخانن اندر رهڻ جا سهڻا رهي، مردورن سان سڀيلن جو پرڻاءُ به مطالع ڪيو اٿم، ٻين ملڪن ۽ ليڊرن جي فرهي رندگيءَ کي ڏٺو جو مون کي ڪافي موقعو مليو آهي: ۽ جماعت اسلاميءَ جون فلاپاريون به مون پوريءَ طرح پروڙيون آهن: اهي ڳالهون آهن، جن منهنجي خيالن ۾ تبديلي آڻي، ۽ مون پنهنجي انهيءَ تصور هيٺ وري مطالعو ڪرڻ شروع ڪيو، تڏهن پوريءَ طرح محسوس ڪيم ته درحقيقت سورا سڌهه ۽ انهيءَ تصور هيٺ شروع ٿيا آهن ته انسان ذات کي بهتري ۽ بهبودي سِر ڪري ڏجي، مگر جيئن پوءِ نئين وڌيڪ انهن جي پيشوائن ۽ خود غرضي ايندي ٿي وڃي، ۽ هو آخر مذهب جي منشا کي ئي پڪاڙي چڪا آهن.

”هر مذهب جي صحيح پيروي اهائي آهي ته مطلوب انسانيت کي خود غرضيءَ جي زنجيرن مان آزاد ڪرڻ جي ڪوشش ڪجي، جيڪي پاڻ سمجهيو ويو آهي سو عوام تائين پهچائجي، ۽ هنن کي سندن پستيءَ جو احساس ڏياري، منجهن اها اسيد پيدا ڪجي ته ”اها پستي به بلنديءَ ۾ بدلجي سگهي ٿي“. اهو ڪو لوح محفوظ جو لکيو ڪم آهي، جو منهنجي ٿي نه سگهي: اهي ته وڏن ماڻهن جا دوڪا آهن، جي انهن کي اهڙن لفظن ۾ پيا پاور ڪرايا وڃن ته

”توڙي هين ٺڪڙو، توڙي وجهن وڙڪ،

ليکني منجهان ليک، ڏرو ضايع نه ٿي!“

”انهن ئي خيالن منهنجي دل مان هر قسم جي تعصب ۽ ڪنٽرپٽي کي ڪڍي ڇڏيو، ۽ غير مسلم لاءِ جيڪا قدرتي نفرت هئي، سا به هائي نه رهي آهي: منهنجي نظر ۾ هر انسان هڪ ”انسان“ آهي—۽ بس:

”ڪفر است در طريقه ما ڪينه داشتن،

ائين ماست سيند چو آئيند داشتن.“

مون خيالن واري انسان-دوست ڏيپلائيءَ هائي پنهنجن تجربن کي نئون روپ ڏيڻ شروع ڪيو. ۱۹۵۲ع ۾ هن ”اداره الساليت“ قائم ڪيو، ۽ ان جي ذريعي انسانيت جي معياري قدرن کي عام ڪرڻ لڳو. ان سلسلي ۾ هن ماهوار ”انسان“ اخبار جاري ڪئي، ۽

ڪيترائي بهترين ڪتاب شايع ڪيا. اڄ تائين اها اچار جاري آهي، ۽ ”سلسلہ نسائيت“ جا ڪتاب هڪ مهرد معيار سان بدستور شايع ٿي رهيا آهن. ”چار دنا“، ”ماڻهو ۽ ڌرتي“، ”ايربڪي شاعر“ ۽ ”ڏکڻ مان توڙي اڀري“ جهڙا بهترين ڪتاب سنڌي ادب ۾ هڪ لعابان اضافو آهن.

۱۹۴۷ع واري ورهاڱي جيڪي حيرت انگيز تبديليون آنديون، تن کان پوري مهڪ جو ماحول متاثر ٿيو؛ نه صرف تاريخ جي هڪ قديم وحدت ۾ ٻن الڳ الڳ ورهائين جي وجود جنم ورتو ۽ عوام الناس جي ذهن ۾ وطنيت جا نوان داخل ٿيا، بلڪ ان بعد جلد ئي جيڪي هنگامي حالتون پيدا ٿيون، پا پيدا ڪيون ويئون، انهن، زندگيءَ جي اقتصادي ۽ معاشرتي تقاضائن جي بنياد تي، پاڪستاني عوام جي مختلف فطري گروهن ۾ هڪ بنيادي ۽ جمهوري عمل جو احساس بیدار ڪيو: اهو جمهوري عمل هو ”پهجي ٿڌي سان محبت“. وڻ-ٻوٽ کان پوءِ انهيءَ احساس جي مڪمل تشريح، پنهنجي پوري پس منظر سان، ماحول جي رڳ رڳ مان ٿئي نڪتي، جنهن ۾ ”قوميت“ جي اصرار کي پاڪستاني زندگيءَ جو بنياد قرار ڏنو ويو.

سولائي خودمختياريءَ جي انهيءَ جدوجهد، ڏيپلائيءَ جي مطالعي کي هڪ خوشگوار وسيلو بڻائي، ۽ سندس دلي اسڪر تي سنڌ جي سرزمين سان وابستگي ڇڏيو. ان کان اڳس، ”وطن“ جي باري ۾ ڏيپلائي هڪ وڏي مبالغوي ۾ مبتلا هو:

”شروع کان مذهبن جي چڪر ۾ اچڻ سبب، سمجھو اهوئي تصور هو ته مسلمان هن هن، وطن هي سارا جهان همارا“، ۽ ”ان نازه حدائون مين بوا سڀ سي وطن هي“! ان ڪري، مون ئي وطن سان ڪابه محبت ڪانه ٿي. پاڪستان بنجڻ بعد جڏهن سڀ کان اول ڪراچي سنڌ کان ڪسي ويئي، ۽ پوءِ سنڌ جي زمين، حالدارن، لوڪرين، واپار، تعليم، ادب ۽ رهاڪن تي غير سنڌي ڀائرن جون ”برادرين يوسف“ واريون بددلت نظرون آيون. هي اڳتي هلي عظيم پيچيدگي هئي، ان وقت جي روپ ۾ نروار ٿيون. تڏهن منهنجي ذهن کي سبب ڏسو پهتو. وري جڏهن انهيءَ احساس سان سمورن اسلامي ملڪن ۽ پاڪستان جي باهمي تعلقات، وچ مشرقي موجوده حالات، ۽ مغرب-مشرقي جي ٻين الاقوامي صورتحال جو جائزو ورتو، تڏهن هن حقيقت کي سڀ کان اهم ۽ ضروري محسوس ڪيو ته سڀ کان اول فيصلي آهي پنهنجو وجود، ان بعد پنهنجو گهر ۽ وطن. ان کان پوءِ ئي وڌيڪ گالهيوون سوچي سگهجن ٿيون. جنهن به انسان کي پنهنجي ”ٿڌي“ سان محبت ناهي، اهو سائين، ڪهريڙن، گروگرن ۽ واڪهڙين وانگي سدائين رولو رهي ٿو، ۽ ان لاءِ هن دنيا ۾ ڪوبه صحيح لڪائو ڪونهي.

"21 پوري يقين سان محسوس ڪريان ٿو ته سنڌ جي باشندن سان هن وقت پاڪستان ۾ بلڪل اهڙوئي ظلم روا رکيو ويو آهي، جهڙو جهڙو جڳاپن سان ڪيو، فلسطين واري سان يهودين ڪيو، فرديج الحيريا وارن سان ڪري رهيا آهن، انگريز دنيا آفريقا وارن سان ڪري رهيا آهن ۽ ڪجهه عرصو اڳ آئرلينڊ ۽ ڪئناڊا واري سان ڪيائون سي پر، حياتي چيس ڪان ۽ ڏن آفريقا، آئرلينڊ ۽ ڪئناڊا وارا انگريز ڪن، ۽ اجيريا جا مظلوم فرنگين کان، جهاد ڪري پنهنجي حد ڇڏائي رهيا آهن، ليڪن سنڌ جي حالت کي ٿو ڏسجي ته هيءُ ٿو وٺي: خداوند خواهه جيڪڏهن اهائي غلب اڃا ڪجهه وقت قائم رهي ته اسان جو حال فلسطين جهڙوئي بچي ويندو ان ڪري، هر ڪنهن دورانديش اديب ۽ اڳواڻ کي گهرجي ته هو قوم کي خوب سجاڳ ڪري، ۽ ان کي پنهنجي وطن جي محبت ۾ اهڙو ته سرشار ڪري جو ان کي ڪوبه پيلائي نه سگهي."

هيءُ آهي ڏيپلائيءَ جي ذهني ارتقا جي موجوده منزل، جنهن کي بهرحال سندس مطالعي جو بهترين نتيجو، ۽ سندس شخصيت جو بهترين روح قرار ڏيئي سگهجي ٿو.

هاڻي ڏيپلائي هڪ وطن-پرست ۽ انسان-دوست "السان" پنهنجي چڪو، جنهن کي پنهنجي وطن جي سرزمين سان محبت آهي، ۽ سموري انسان ذات کي پنهنجي پنهنجي وطن ۾ آباد ۽ شاد ڏسڻ چاهي ٿو. هڪ طرف هو "اسلاميه دارالاشاعت" جي ذريعي سنڌ جي ماڻهن کي مذهب جي صحيح سمجهائي ڏئي رهيو آهي، ٻئي طرف "اداره انسانيت" جي معرفت عدسگير انسانيت جي بهترين اصولن جي تبليغ ڪري رهيو آهي، ۽ وري ٽئين طرف "عمرت" جي سلسلي سان ادبي ۽ سياسي بيداريءَ جا اسباب پيدا ڪري رهيو آهي؛ هاڻي وطن سان وابستگيءَ جو حق ادا ڪرڻ جو خيال آيو، ته ان لاءِ هن "لطيف پبليڪيشن" جي نالي سان الڳ ادارو قائم ڪيو. "جهاني گڏي"، "۱۸۵۷ع جو بلوڙ"، ۽ "غازي انور پاشا" - اهي جوش ۽ جذبي سان ٺهندار ناول پڙهڻ سان پڪلطف دل ۾ قومي غيرت ۽ آزاديءَ جي ولولن جو طوفان مچيو وڃي. هو قوم کي وقت جو احساس ڏيارڻ لاءِ، پنهنجي ذاتي تلقين کي سادو پٺاڻي جي عيوض، تاريخ جي مثالي تجربن سان حالات جي ڪيفيت ٻڌائي ٿو. هو سنڌي عوام جي مخصوص نفسياتي مزاج تي پوريءَ طرح سمجهي چڪو آهي. عوام جي ذهني سطح تي، اسان ماڻهن سان، مشڪل مسئلن تي سمجهائڻ وارو اڄ اسان وٽ اهڙو ئي هڪ شخص آهي - "ڏيپلائي".

ڏيپلائيءَ جي هيءَ حوبي ڪمائي به وڏي آهي جو هو بيحد وقت ڪنهن به اداري هلائي رهيو آهي، ۽ هر هڪ اداري جي طرفان، الڳ الڳ مدد جي معريءَ سان ڪيترا سارا ڪتاب باقاعديءَ سان شايع ٿي رهيا آهن! هو هن وقت وائيس ڪل ٿي سو ڪن ڪتاب لکي چڪو آهي ڊاڪٽر چوڊا آهي ۽ هندي گاڏيءَ ۾ ڪتاب پڙهڻ سان نظر گهٽجي وڃي ٿي، پر ڏيپلائيءَ جي خيال موجب هندي گاڏيءَ ۾ ڪتاب لکڻ سان نظر تيز ٿي وڃي ٿي -

بلڪ گاديءَ جي رفتار گهٽجي وڃي ٿي: ڏيپلائيءَ جي لڪڻ جي رفتار ايتري نه ٿيڻ آهي، جو هڪ اسٽيشن کان ٻئي اسٽيشن تائين هڪ عدد ٽائول تيارا کيس ”فيچ دوران“ چئجي، ٻيا علامه راشد الحيريءَ جو مثال؟ ڪيترو ئي هل ٻڪڙو هجي، ڏيپلائيءَ جي خيالي ۾ رولو نه ايندو. کائڻ ۽ ڪاغذ کسي وٺو، هو اوهان کي پنهنجي لڪيت جو ثبوت ضرور ڏيندو. هو ”ٻا لڪي لڪيو پڙهڻ“ سان اوهان کي هي يقين ڏياري سگهي ٿو ته هو پنهنجي هڪ مرتبو سوچي ورتل مضمون کي بروقت ڪاغذ تي درج ڪرڻ جو محتاج نه آهي. ڪيترائي مرتبا هو وڏن وڏن اسٽيجن تي ڊگها سارا ”لڪيل“ مقالا ۽ نانڪ پڙهي چڪو آهي، ۽ پوءِ ٻيو ٻيو آهي ته اهي سمورا ڪاغذ ڪورا هئا، جن کي هو اٺلائي اٺلائي پڙهي رهيو هو! جهڙيءَ طرح ڏيپلائيءَ جي لڪڻ جي رفتار هلندي گاديءَ جي رفتار کان تيز آهي، اهڙيءَ ئي طرح وري سندس پڙهڻ به هڪ ”شهسواري“ آهي—ڇڻ سچ پچ گهوڙي تي چڙهي آيو هجي! اوهين يقين ڪريو ته ”اسروڙ“ اخبار جا گهٽل ڇهه ئي صفحا هو فقط اڌ منٽ جي اندر پڙهي پورا ڪري وٺندو آهي! وري اوهين جنهن به هيدلنگ تي هٿ رکندا، ڏيپلائي ان جو تفصيل هوبهو بيان ڪري ويندو. دراصل اخبار پڙهيءَ جي سلسلي ۾ ڏيپلائي صاحب کي ”هوبنگ-شنسي“ جو هنر حاصل آهي. ان جو هڪڙو سبب هي به آهي جو هو حالات جي تبديلين جو ايتريقدر ته مطالعو رکي ٿو جو کيس ڪنهن خاص صورتحال جو ردعمل اڳ ۾ ئي معلوم ٿي وڃي ٿو. اڪثر مرتبا ائين به ٿيو آهي جو ڪنهن جلسي ۾ ڪو مشهور مولانا صاحب پنهنجو وعظ ڪرڻ لاءِ اچڻو هوندو، يا ڪو ليڊر صاحب پنهنجي بيان جاري ڪرڻ بابت اعلان ڪري چڪو هوندو، ته جيستائين اهو مولوي صاحب پنهنجو وعظ مبارڪ ڪرڻ لاءِ تشریف فرما ٿئي، ۽ ليڊر صاحب پنهنجو ولولي انگيز بيان پريس ۾ پهچائي، ان کان اڳي ئي ڏيپلائي صاحب انهن جو خلاصو پنهنجي دوستن جي اکيان ”آئوٽ“ ڪري ڇڏيندو آهي. ٻئي ڏينهن سچ پچ ته اهو وعظ ۽ اهو بيان ائين ئي هوندو، جيئن ڏيپلائيءَ جي ذهن ۾ آيو هو—ان لاءِ هو شرط جو پابند آهي. اڪثر البت ”ليکي لکڪانو“ قسم جا اٿس، جن کي ”اله نو“ کان سواءِ ٻيو فقط مير غلام علي خان ئي لس پڙهي سگهي ٿو!

ڏينهن جي چئن ئي بهرن مان ڪنهن به موقعي تي اوهين ڏيپلائي صاحب وٽ وڃو... هو اوهان کي ڪا به ڪا هڪ پراسرار ۽ ”ڪنهن کي به نه ٻڌائڻ جهڙي“ ڳالهه ضرور ٻڌائيندو—ڪا سازش، ڪو انڪشاف—۽ پوءِ ان لاءِ اوهان کي ائين به ضرور چوندو ته ”هيءَ حقيقت ڪنهن سان به نه ڪڇ“؛ ليڪن اهائي حقيقت هو هر اچڻ واري دوست کي انهن ئي لفظن جي ٽاڪيڊ سان چوندو آهي، ۽ وري ڀلجي ويندو آهي. اهڙيءَ طرح، سندس هر ”سازش“ هڪ انڪشاف، ۽ هر ”انڪشاف“ هڪ سازش آهي. انهيءَ ئي سبب کان مولانا گرامسي صاحب ائين چاهيندو آهي ته ”ڏيپلائي صاحب جي ”ڪنهن کي به نه ٻڌائڻ جهڙي ڳالهه“ ٻڌڻ وارن مان شل آڻي پهرين ماڻهو نه هجان! ڏيپلائي صاحب ۽ گرامسي صاحب

جي اڪثر انهيءَ ئي ڳالهه تي لڳندي آهي: ڪرامي صاحب ڪوشش ڪري هر روز ڏيپلائي صاحب کان سندس ”ٺٽي پڌاڻي واري ڳالهه“ پڙهي ايندو آهي، ۽ پوءِ ڪوشش ڪري پهرين ئي ملڻ واري کي پڌاڻي ڇڏيندو آهي؛ ۽ ڏيپلائي صاحب به شايد ان ڪري پنهنجي هر ڏينهن جو تارو انڪشاف پهرين ڪرامي صاحب کي پڌاڻي جي ڪوشش ڪندو آهي، ۽ پوءِ وري ميار به ڏيندو اٿس! ڏيپلائيءَ جي شخصيت تي به چيرون ٻريءَ طرح حاوي آهن. نهڪ ۽ ٺٽڪ. ٻيو پڙهي کلڻ واري کي ته ٻوڙو ئي چيو، هر ڏيپلائي صاحب کي سندس نهڪ ئي ڪن جو ڪم ڏيندا آهن. يعني نهڪ ڏيڻ ڪا سوا هن لاءِ ڪابه ڳالهه پڌڻ يا پڌاڻي لاءِ مشڪل ئي ٻولندي آهي. جيڪڏهن نهڪ نه آيو، ته ٻڪڻي هڪ اها ڳالهه نه لڳي. پوءِ وري ٻيو گفتگو شروع ڪجي، يا کيس غير حاضر سمجهي انتظار ڪجي! ڏيپلائي صاحب جي آفيس، دوستن لاءِ هڪ معقول انتظارگاهه آهي. جيڪڏهن خود موجود آهي ته بروقت، ۽ جيڪڏهن سندس انتظار ئي ڪرڻو پئجي وڃي، ته ئي دوست جي حساب سان هڪ عدد چانهه جو ڪوپ ۽ هڪ ڏوڪيڪ. اها سندس انتظار جي مقرر ئي آهي، جنهن جو بل هواجن شرط پنهنجي مخصوص نهڪ سان هوڻ تي ڏياري موڪليندو آهي. (البت هيءَ آزمودن جي ڳالهه آهي جو هو پنهنجي ڪهرائيندو آهي ته فقط پنهنجي لاءِ. انتظار جي عيوضي و فقط چانهه ۽ ڏوڪيڪ مقرر آهن.)

”ڏيپلائيءَ جا ٺٽڪا“ - انهيءَ نسالي سان جيڪڏهن ڪو ڪتاب ڇپائجي ته ان هڪڙي ئي ڪتاب جا ايترا جلد تيار ٿيندا، جيترا ”اسلامه دارالاشاعت“ جا جملي ڪتاب؛ ۽ پوءِ اهو ڪتاب سنڌي ٻوليءَ ۾ ”لوڪ ادب جي ٺٽي“ جي طور تي هر حالت جي حوالي لاءِ استعمال ڪري سگهيو. اوهن يقين ڪريو ته ڏيپلائي صاحب ”ٺٽڪي باز“ نه بلڪه ”ٺٽڪي ساز“ آهي؛ هو ٺٽڪن جي صنف جو موجد آهي، خالق آهي. هر ڳالهه ۽ حرفس جي واقعي تي فوراً ۽ في البداهه ٺٽڪي جو استعمال، ڏيپلائيءَ جي ڪمال خصوصيت آهي. ڏيپلائيءَ جي ڪلي مان ڳالهه، ڪندي هاڪي ٺٽوڪار نڪتي، ته ڇڻ ٺٽڪي کي سنگل اچي ويو. ٺٽڪا وري اهڙا عجيب، اهڙا تيز ۽ اهڙا خطرناڪ، جهڙي ڪٽوڻ. ۽ پوءِ وري انهيءَ ڪٽوڻ ۾ نهڪن جي برسات! ”نهڪ ۽ ٺٽڪا“ ڏيپلائيءَ جي مڪمل زندگي آهن: جيڪڏهن صرف ڏيپلائيءَ جا ٺٽڪا ئي ڪنهن طرح فلمبندي ٿي سگهن ها، ته ڪم از ڪم سندس اڌ زندگي ته محفوظ ٿي وڃي ها. هر مصيبت هيءَ آهي جو خود ڏيپلائيءَ کي لکڻ وقت ياد ٿا اچن، ۽ ٻئي کي وري ياد ڪرڻ وقت لکڻ ٿا اچن!

ڏيپلائيءَ کي ٽئين نسل جي نوجوانن سان نه صرف قلبي ربط ۽ حقيقي آس آهي، بلڪ هو انهن جي آئينده اهميت ۽ احترام جي واقفيت پڻ رکي ٿو: هو بخوبي ڄاڻي ٿو ته ”اڄ“ جي تاريخ جي ترتيب انهن ئي نوجوانن جي اختيار ۾ هوندي، ۽ اهي ئي قوم جي مستقبل جا نمائندا آهن. اهوئي سبب آهي جو هو سنڌ جي هر ادبي ۽ قومي رجحان ۾ ٽئين نسل جي نمائندگيءَ کي ترجيح ڏئي ٿو. هن ڪڏهن به پنهنجي ذاتي بزرگيءَ کي پاڻ کان ننڍن دوستن جي اڳيان

تڪاڻ ۽ پرتريءَ جو سڀ نه ٻڌو آهي، بلڪ انهن جي هراهيءَ ۽ همخاليءَ کي پنهنجي لاءِ
نعر جو باعث ٿو ڄاڻي. ڏيپلائي هڪ بهترين دوست آهي. رنده دل، مهربان ۽ همدرد رقيق،
دل جو اهڙو توبڪر آهي جو نه صرف سندس دوست ۽ واقفڪار، بلڪ هر ماڻهو منجهانئس نيڪيءَ
جي هرڪا آسپد وٺي سگهي ٿو.

ڏيپلائيءَ جي باري ۾ هيءَ ڳالهه شايد تمام ٿورو ماڻهن کي معلوم هوندي ته باوجود
ان جي جو هو هڪ وڏي -اري پريس ۽ ڪيترن ئي ادارن جو مالڪ آهي، ليڪن شروع کان ئي
سندس گهڻو گذران جو دريعو اهائي زمينداري نوڪري هئي، جنهن کي تارو چنڊ مهيا
اڳ ترڪ ڪيو اٿس. ان ڪري، کيس ’مولائي لڏي‘ ۾ شمار ڪيو ويندو آهي. ڪڏهن
خان، ڪڏهن قلندر.

ڏيپلائيءَ جي ادبي حيثيت لاءِ ايترو چوڻ ڪافي آهي ته هوسنڌ جي موجوده دور جو
وڏي ۾ وڏو لاول لئڪار ۽ لانڪ -نويس آهي. بلڪ سچ تر هن وقت انهن پنهنجي صحن جو
ڪوبه لکڻ وارو ئي موجود ڪونه آهي.

الحاصل، ڏيپلائي بذات خود هڪ نظريو، بذات خود هڪ ادارو، بذات خود هڪ
لئبرري، ۽ بذات خود هڪ انڪشاف آهي: مثال هي سنڌ جو سايو لازمجاهد، اديب ۽ ”انسان“
وڏي ڄمار ماڻي!

۶

سگور ۽ حياڻا

سنڌ جا سالڪ، سگهڙ ۽ سياڻا پنهنجو مٿ ٻاڻ آهن. ٻهراڙيءَ جون ڪچهريون سندن دم قدم سان قائم آهن. ٻرولي، گجھارت، ٻيٽ، ڏور، ڏرائو، ست-سري ۽ سينگار-اهي سڀ سندن ايجاد ڪيل آهن. سنڌي زبان جا ڪيترائي سهڻا الفاظ ۽ اصطلاح، گستاخ ۽ ٻهاڪا، نقل ۽ نظير، سندن شگفته طبعن جو نتيجو آهن. صدين ۽ سالن کان وٺي، سالڪن ۽ سگهڙن سنڌ جي هر ڪنڊ ڪڙڇ ۾ دهقاني ادب کي زنده رکيو آهي، ۽ ان ادب جي ذريعي ٻولائي زندگيءَ جي هر پهلو کي روشن ڪيو آهي. قدردانن جي ڪمي، نون ڪتابي پڙهيلن جي بي اعتنائِي، ۽ ٻن فصلن سببان ٻارهن ئي مهينا ڪيتيءَ جي پٽ-ڪوه سببان، سگهڙن ۽ سياڻن جون جيتوڻيڪ اڳيون ڪچهريون قائم نه رهيون آهن، ته به سوين سگهڙ اڄ پڻ سنڌ جي هري پاڻي ۾ موجود آهن، جن ٻهراڙيءَ جي ڪچهرين جي روايتن کي برقرار رکيو آهي.

سنڌ جي سون سگهڙن مان اسان کي ڪن ٿورن سوکڙين جون سوانح هٿ آيون آهن، جي هٿ پيش ڪيون وڃن ٿيون.

مرحوم لعل بخش خان لغاري *

لعل بخش خان، ولد نظر علي خان، ولد نبي بخش خان، ولد جعفر خان لغاري، اٽڪل سن ۱۸۹۰ع ڌاري پنهنجي ڏاڏائي گهٽ جعفر خان لغاري تعلقي سنجهوري ضلعي سانگهڙ ۾ ڄائو. سندس پيءُ مسڪين ۽ هر هاري هو. الاهيءَ ڪري کيس ٻه ساڳيو دندو ورتي ۾ مليو. لعل بخش خان وڏيءَ ۾ نهايت سگهو صحتو ۽ طاقت وارو مڙس هو، ۽ سندس ها ڪا به آخري وقت تائين هلي. ۲۶-۲۷ ورهين جي ڄمار ۾، اڌ-مئيءَ شهيد آگر ۾ سنئين ۽ پانهن چار دفعا ڪٽيائين، ۽ اها ڪثرت پوءِ ٻه ڪي سال لڳاتار ڪيائين. حالانڪ هڪ دفعي ته اها اڌ-مئي ڇيڇ ۾ به سنئين پانهن ڪري ڪٽيائين. مرحوم ڳالهه ڪئي ته 'هڪ دفعي شهداد پور ۾ ڏاڙهون ڪٽي وٽ ٻه لوڻ جون پٽيون، جن جو وزن اڌ پاءُ گهٽ ۲۴ پير هو، سي سنئين ۽ پانهن ڪٽي'. پانڊون سالن جي عمر ۾ هڪ پٽ، جنهن جي طور اٽڪل ٻوٽا تي مٿس هئي، تنهن کي ويهي ڪلهو ڏيئي ڪٽيائين. اها ڪثرت مسلسل ۲۸ ورهيه ڪيائين، ۽ پنجاهه سالن جي عمر ۾، ساڳيو پٽ، پير ڏنل شاهه سجاده نشين درگاه جيلاني ڏٺو. تعلقي شهداد پور جي آڏو ڪٽيائين، جنهن تي پير صاحب کيس العام به ڏنو، جوانيءَ ۾ ڪجهه وقت ملهه به وٺايو. گهٽ ٻه خميسي خاصخيليءَ کي ماريائين. خليفي اقبال ۽ محمد ميربحر جو به پلانڊ ورتائين. جڏهن (اڏيرو لعل) جي ميلي تي ٽي ٽي ملهه لاڳيتا دسيائين. چيائين ته "منهنجي ملهه تمام سهڻي هوندي هئي".

لعل بخش خان نهايت ذهين هو. علم کان سندن سمجهه گهڻي هئي. سائنس کيس ننڍي هوندي ڪين پڙهايو. اٽڪل پنجاهه ورهيه جي عمر ۾ پنهنجي مائٽن گل محمد خان ۽ علي محمد خان، (رئيس حيدر خان جا پٽ) وٽ پائيوار هو. علي محمد خان جي عمر ان وقت اٽڪل چوڏهن سال کن هئي. لعل بخش خان چيو ته "هڪ دفعي مون ڪُٽرو پٽي ڪئي ته علي محمد خان، شاهه صاحب جو رسالو کڻي آيو ۽ هي ٻه پڙهيائين:

"تو تماچي ڄام هو، تماچي توڙ-راءِ،

تماچي جي ٽڪي، تون تماچي ڏاءِ،

تون تماچي آءُ، ته تماچي تيل لاهه لاهن.

* مرحوم لعل بخش خان لغاريءَ جي زندگي، سندس وفات واري سال، جي حالات معلوم ٿيا، جي زماني

ڪيا ويا آهن. - مرتب

هوء مون کي چيائين ته هن سٺ جي معنيٰ ڪر. مون معنيٰ هن طرح ڪئي:
 'تماچي، پڌاڻي صاحب - ضرب و-ول ڪريو ٿي - ٿيو آهي؛ "نٿو" معنيٰ هيءُ جهان،
 جنهن جو ٿي - ڪورو گدوبا بادشاهه هون. "تون تماچي ڪاءُ" معنيٰ پنهنجو پاڻ وڃاءُ؛
 "تماچي آءُ" معنيٰ تون پاڻ اهڙو ٿي پيو جو گدوبا خود تماچي ٿي ويو، ۽ هوءَ رسول ڪريم
 جو ديدار به آند آهي - يعني ته - فتا لي الر - ول ٿي پيو، علي محمد خان مون کي چيو ته
 'لعل بخش، جيڪر علم پڙهين ها ته هوند ڏاڍو قابل ٿي وين ها. آخر چيائين ته 'جيڪڏهن
 سنڌي پڙهين ته آءُ توکي سيکارهان. علي محمد خان هوءَ سنڌي اٽلن جي ٻئي لکي ڏني،
 جنهن بعد چيائين ته 'وڃي ٻاراڻو ڪتاب وٺي اچ. آءُ ٻاراڻو ڪتاب وٺي آيس، ۽ هوءَ
 آ-با-با-با جون ڏهاڪو ڪن ٿڪون پڙهائين؛ پر مون چيو ته اهو ٿورو وڏو آهي، ۽
 ڪونه پڙهي سگهه ٿيس. هوءَ مون دل ۾ خيال ڪيو ته اڪرن کي ڇڪين ٿا 'ا' 'و' ۽ 'ي' -
 يعني انهن جي اچارن مان آ، او ۽ اي جا اچار نڪرن ٿا. اها ڳالهه خيال ۾ رکي، مون
 علي محمد خان کي چيو ته 'مون کي وڌيڪ سبق ڏي. هن چيو ته 'تو ته اڃا باب ٽي
 ڪونه پڙهيا آهن! جنهن تي مون جواب ڏنو ته 'باب مون کي اچي ٿا. آخر مون کي
 ست سبق الهجي ۽ ٻاراڻي ڪتاب جا اک-مک وغيره پڙهائين. هوءَ مون چيو ته هاڻي اڳتي
 آءُ پاڻي پڙهه ٿيس. هوءَ سڀني ۲۹ سبق مون پاڻي پڙهيا.

"ان بعد وري عرض محمد خان سان ٻاٻوار ٿيس. هو پاڻ پڙهيل هو، وٽس ڪتاب
 'مجمع الفوائد' هو ۽ ماڻهو وٽس تعويذون لاءِ ايندا هئا. اهو ڪتاب هميشه هرلي تي رکيو
 هوندو هو، جتي مون اهو سڄو ڪتاب پنهنجي منهن پڙهي پورو ڪيو."

پڇاڙيءَ تائين لعل بخش خان هي ڪتاب پڙهي سگهندو هو ۽ حساب اچي، وٺائو
 سناري وغيره جي ڪٿڻ جي قاعدن کان به واقف هو. ان بعد وري ڪتاب "سنڌي پنهور"
 حليفي ٿي بخش صاحب لغاريءَ جو (سرائڪي زبان ۾) ورتائين، جنهن کي به هن چڱيءَ طرح
 سان پڙهيو. ليڪن اهي سڀ ڪتاب، لعل بخش خان، مطلب ۽ معنيٰ سمجهي روڻ پڙهيا، ۽
 پڇاڙيءَ تائين چونڊو هو ته "هجي ڪرڻ مون کي پنهنجو نالو به ڪو آيندو!"

لعل بخش خان چيو ته "پهريون استاد معنيٰ ۽ مطلب ۾ سمجهو پهتو هو ته هو، پر
 ٻيو حسن بخش ۽ لالو حيدر خان منهنجا استاد هئا. آهستي آهستي منهنجون معنائون مالي حيدر خان
 کان وڌيڪ پڪيون ٿيڻ لڳيون. ڪڏهن ڪڏهن بحث ڪندي فيصلو ٻيو حسن بخش وٽ
 ڪڍي ويندا هئائون، ته ٻيو حسن بخش به منهنجي معنيٰ ٿي ترجيح ڏيندو هو. نالي مون کي
 عرضي غير ماري جو هيءُ بيت هيٺين طور سيکاريو:

زلف - سياه - سچن دي - هئي، اٽل - سان - بشير - ٻولي،
 ٻيا جو - سب - هئي دي - هئي، جيون - باغان - دي وڃ - ڳوٺي،
 در - در - دور - حس - ڪون - ڳوٺي، هل - ڇه - هوا - بان - ٿوٺي،

هڪ هڪ ٿاڙ سڄڻ دا ٿاڙي، جو ڏيکڻ سو ڏاڏائي،

اٽلي دلم دلين ڪون عرس، دٻون هووي جو چٽو آي!

”ايب جي ٿي ست باب، وڻ ٿاڻي ٿي چيو ٿا، هوايون ۽ ٿاڻا رڳو اهو اها ۽ رات
۾ شمع ڪري سگهن ٿا، پر چالو ۽ ڪي رات ۾ نه آهن جو ڪا وڻ ايترو آهي، ته ڪري
مشوق جي حسن جي اڏو آهي ڇا آهن، جو پٺ ۾ اٿس؛ ته ڪري اها ست اصل ۾ هن
رٿ هوندي:

”دم دم دور حسن ڪون ڪوڙي، ڪيا هل ڇه هوايان ٿاڻي؟“

—جنهن تي مون ڪي شاهس چيائين، ۽ مڃيائين ته تون بهتر اسان سان وڌيڪ سٺي
معنيٰ ٿو ڪرين.

اصل بخش سان لفظ ۽ معنيٰ تي عاشق هو. ڪجهه ۽ ويڏو هو ته هر ڳالهه ۽ هر
لفظي ڪي پرڙي، پوءِ پنهنجو رايو ڏيندو هو. سندس سٺي سمجهه سببان ڪيترائي خاندان
سندس دوست بڻجي پيا.

اسماعيل فقير ڳاڙهي، ”پاروچي باغ“ جو هڪ سالڪ شخص هو. هڪ دفعي هو ڳوٺ
جعفر خان لغاري لڳ، داراب فقير آزارين وٽ اچي مهمان ٿيو. پنڊي وٽ داراب فقير هر نار
هو، جتي اسماعيل فقير ٽڪيل هو. اصل بخش خان به ساڻس ڪجهه ڪرڻ ويو. چيائين ته
”ابه ۽ وقت منهنجو خليفي لبي بخش صاحب جي جولال ’سني‘ تي پورو شوق هو، ۽ صفت
۾ به پورو هوس. شاه صاحب جي قول موجب ته ’احدؤن جا اڳي هئي، سوڌي سا صفت!
—آءٌ صفت ڏي پيو وڃان، پر اسماعيل فقير چوي پيو ته ’صفت به چڱي آهي، پر حق
جي طرف وڃڻ چڱو آهي‘. مون خليفي صاحب جي ڪتاب ’سني پنهنجو‘ مان هي بيت شاهديءَ
طور پڙهيو:

”اول هو ڪيسر صدر شجرا محازي، تڏان دلڙي لوازي عشق بازي،

ڪنن ٻائي جدا وه پاڙ جنهن دي، اصل هي خون جگر داخوش تنهن دي،

جيڪو اول الف-اي-تي نه پڙهي، ڪيوس ثابت قرآن درسي ڏرسي؟

—مگر تنهن هوندي به، فقير پيو طرف وٺيو پيو اچي، تمام گهڻو وقت اسان مي گفتگو ملي،
جنهن تي ليک فقير هيٺون لال ڪيو:

’هڪڙو قاضي ويهارو ويٺو هو مسجد ۾، پوءِ هڪڙو حلائي قلندر به اچي مسجد ۾ ويٺو،
قاضي جڏهن حلائيءَ کان خراج وٺڻ لڳو، تڏهن حلائي لڳو مسجد ۾ ڪانگهارا اچائون.
تنهن تي قاضي چيس ته ”هوءَ جاءِ پاڪ آهي، هتي پڪون نه هئا.“ حلائيءَ چيو: ”پڪ
حلال نهين؟—پڪ سڄي ڪلام الله کا ورق نهين آڻيائون؟“ قاضيءَ خيال ڪيو ته اهو ته صرف
لب سان ورق اٿلايو آهي، پر هيءُ ته ويٺو جهرگي مار ڏيکهارا آچي! پر، سمجهيائين
ته هيءُ حلائي آهي ۽ وڙهيءَ به ويٺو نه ڪندو، سو جي ڪنهن پرواري اوتاري

مان هڪ ٻيو جلائي، سدس مقابلي لاءِ وٺي آيو. ويٺل جلائي سمجهي ويو ته قاضي سهنجي مقابلي لاءِ هائي ڪنهن ٻئي کي وٺي آيو آهي، تنهنڪري هو اڃا اندر گهڙيائين ته هن آڏو سوال پهچيو:

ويٺل جلائي: ”آسمان پليد هوو ته تو کيس ڀاڪ هوو؟“

آيل جلائي: ”هان! مرغلي ڪي دوده سڻ.“

ويٺل جلائي: ”نهن! مرغلي ڪو دوده ڪهان هڻ؟“

آيل جلائي: ”مرغلي ڪو دوده نهن هوتا، تو آسمان بهي پليد نهن هوتا!“

ويٺل جلائي: ”تو جلائي هو؟“

آيل جلائي: ”هان، هو جلائي هڻ.“

ويٺل جلائي: ”هو نه بهي سمجها ڪه همن ڪوئي جلائي ملا هڻ.“

آيل جلائي: ”تو بهي جلائي، هو بهي جلائي: جهوڙو قاضي ڪا ڪارا، چلو اهنه مڪن پرا“

”اهو نقل پورو ڪري، فقير چيو ته ’سائين، تون سان به ڪو جلائي بهجي، باقي اسان هي“

ته بات ڪانهي!“ اتي مون وڃو ۽ اتي هئي: مون کي خليفي غلام نبي صاحب لغاريءَ جي هڪ ڪافي ياد آئي۔

”دل ڪعبو دلبر سندو، ديدار من ۾ مدام هو،

جان ۾ آجان ٻار، جالسي ٻار جدا نه هو،

عرش اعظم قلب دامن، خود خدا فرمائيو،

عشق جنهن کي دمدم، دل پنهنجي ۾ دوار هو.

۔ اتي مون خيال ڪري چيو ته ’سائين‘ جلائي ٻئي حق چئي ويا آهن، اسماعيل فقير چيو،

’اها‘ پلا اسان کي انهيءَ جي مراد ٻڌاء.‘ مون چيو ’سائين‘ هڪڙي چيو ته ”آسمان ٻيٻ

ٿئي ته چاسان ڀاڪ ٿئي“، ٻئي چيو ته ”ڪڪڙ هي کير سان“۔ بس چيو به ٻنهي ايترو آهي

يا وڌيڪ؟ اسماعيل فقير چيو، ’بس هو ايترو‘. مون چيو، ’سائين، معنوي لحاظ سان عرش

عظيم برابر مومن جي قلب ۾ آهي، يا رڳي ڳالهه آهي؟ اسماعيل فقير چيو، ’سائين، ڳالهه

سچي آهي‘. مون چيو، ’بس اهو آسمان جو اسان ڏسون ٿا، جلالين انهيءَ جي ڳالهه

نه ڪئي آهي، پر انهيءَ عرش جي، جو مومن جي دل ۾ آهي. سوال آهي ته اهو مومن جي

نفس وارو عرش هي ٿا ڀاڪ ٿئي، ته پوءِ ڪيئن ڀاڪ ٿئي: جلائيءَ چيو ته ڪڪڙ هي کير سان،

هائي اهو عرش ڀليت ٿيندو آهي انسان جي هوڏ ۽ هستيءَ کان، ۽ سدس ”آءِ“ واري

خيال کان: حئن ته ڪڪڙ کي کير آهي ئي ”ڪين“ پوءِ جڏهن اها ”ڪين“ پنهنجي دل تي

آڻيندو، تڏهن ماڻهو سمجهندو ته ”آءِ“ ته آهيان ئي ڪين“. پوءِ هو هر ڪنهن کان معافي

ولندو. جنهن تي هن جي هستي ٺڪري ويندي ۽ اهو سندس دل وارو عرش ڀاڪ ٿي ويندو.

اسماعيل فقير اهو ٻڌي چيو ’شباباس محي تنهنجي استاد کي، تو اها پوري مراد ڪئي آهي‘.

مون چيو ته منهنجي ايتري لائق فقط الهيءَ ڪري هئي جو ۰۰ پير صاحب حزب الله شاه کان ذڪر ورتو هو، جنهنڪري دل ۾ ايتري ته لائق هوندي هئي، جو ڪڏهن به حيال نه ٿيندو هو ته ڪو منهنجي پوئلڳ هجي.

خليفن تي بخش خان لغاري جي حوالي سان ”سئي پنهنون“ تي لعل بخش خان کي به روشني هوندو هو. گهڻو ڪري سڄو ڪتاب برزبان ياد هوس، نه فقط لعل ياد هئس، بلڪه الهن جي معنيٰ کان به بخوبي واقف هو.

غازي خان هيڀسائي بلوچ، سنجهوري تعلقي ۾، ٽي ڊلڙي تي سپروائيزنگ ٽيڊار هو. صاحب ٻارسي مان واقف هو ۽ لعل بخش خان سان سندس خاص محبت هوندي هئي. سندن هڪ هن طرح شروع ٿيندي هئي جو غازي خان ٻارسي جي بيتن مان مثال آڻيندو هو ته لعل بخش خان وري ساڳي شهدي ”سئي پنهنون“ مان ڏيندو هو. الهيءَ گفتگو کان سواءِ ٻيون به سندن پاڻ ۾ چڪريون هونديون هيون. هڪ دفعي، سيد شفيق محمد شاه متهلي وارو رستي تي سرت لاءِ آيل هو ۽ غازي خان به ساڻس گڏ هو. شاه صاحب، لعل بخش خان کي تمام گهڻي قدر پائيندو هو ۽ سندس رهائ جو شائق هو؛ تنهنڪري ڏانهن ماڻهو موڪليائين. رستي تي ڪو ٻئي هليو، ۽ رستي جي ڀر تي ٻوڪاڏل ٻيڙن جي چانور ڪچهري لڳي ٻئي هئي جو غازي خان چيو: ”لعل بخش خان ٻهاڪو ٻڌو اٿئي ته ٻوڏ ٻاڙو، ڪر ماڻهو، شل نه هجي اوليٰ نه ٻاڙي.“

لعل بخش خان: هاڻو سائين.

غازي خان: ڪڏهن کان؟

لعل بخش خان: آءٌ ٻار هوس، تڏهن کان ٻڌندو آهيان.

غازي خان: پوءِ هت ٻاڙي وڻ جو ڇو ايترو مان ٿي ويو آهي؟

لعل بخش خان: ڇاڪاڻ جو حاڪم جو اچي مشر راز ٿيو آهي.

شفيق محمد شاه: حاڪم جو ايترو راز ڪونه اٿس، پر هيءُ هڪ ڪم جو وڻ آهي- ٻن، ٻڙو، ٿاري ۽ ليڪ آخر هن جا اگر به ڪتب اچن.

اتي لعل بخش خان، غازي خان ڏي ٺهاريو. جنهن تي ٻاهرين طرح هاڻو ڪيئن ۽

اشاري مان چيائين ته ”سبب اچائي ڪو ٻيو آهي.“

لعل بخش خان چيو ته ”آءٌ ان ڏينهن وري ڪوٽ آيس نماز وٺي ٻوڏ جو هي خيال

آيو ته افلاڻي ماڻهو جي ايتري ڳالهه ٿا ڪن، ليڪن پير لچائيءَ جي ٻوڏ ڪو به افعال ڪونه

اٿس.“ اتي غازي خان جي ڏنل ڪجهارت به ياد اچي ويئي، ۽ سمجهيم ته ٻاڙي وڻ به تڏهن

رور ورتو آهي، جڏهن سندس منگني ”ڪر ماڻهو“ زور ورتو آهي. اها ڳالهه سال کن کن

پوءِ مون غازي خان کي ٻڌائي، جنهن چيو ته ”اهو عقلي دليل ڪهڙو آهي.“

ڇڱن سان واقفيت:

پير حسن بخش ڊلڙو. لعل بخش خان هڪ غريب شخص هو، پر پنهنجي لائق مڃاڻ

خاندانن ۽ ڇڱن سان سندس واقفيت هئي. پير حسن بخش ڊلڙي وارو، پنهنجي وقت جو ٻيٽل

مهران

شخص هو ۽ ان کان - واءِ هڪ عاشق شاعر هو لعل بخش خان چيو ته ”منهنجي پهرين واقفيت پير صاحب سيد حسن بخش سان ٿي، جو چئن منهنجو استاد ۽ هو ۽ مون سان سندس ايتريقدر پياس هئي جو هڪ دامي ٻوٽي پهر چئن مون ٻئيءَ ۾ جهنگ ٻيلي وڌو، تين ڏسان ته پير صاحب سندس ماڻهوءَ حُزني ٻئي مستالي سان گڏ پهرين پيادو پيو اچي. آءٌ وڏي وڃي ساڻس گڏيس، ۽ پڇيومانس ته ’سائين! ڪٿي اوچتا پهرين پيادا نڪري پيا آهيو؟‘ جنهن تي چيائين ته ’ادا، اڄ دل ٿي ته وڃي ٻار کي ڏسي اڃان!‘

سيد مقرر شاهه. سيد مقرر شاهه، سيد ميان شفيق محمد شاهه مهتابي واري جو وڏو ڀاءُ هو. وڏو معطر زميندار ۽ بنيادي طور خاندان هو. لعل بخش خان چيو ته ”منهنجي ملاقات ساڻس هن طرح ٿي. جو عيد جي ڏينهن آءٌ سيد جي گهر ۾ ملاڪو ڏسڻ ويس. وڃان ته ڪچهري لڳي پئي آهي، سيد به ويٺو آهي، ۽ ٻانڌي سيراڻي ويلو ڪافي چوي:

ٻولي ڪنهن ٻلائي اون، اسان رنگپور ويڪڻ آئي اون!

مون ڏٺو ته ڪافي غلط ويلو چوي. ٻانڌي سيراڻي مون کي اڳيئي سڃاڻندو هو. جڏهن ڪافي چئي بس ڪيائين، تڏهن مون چيو مانس ته ’ادا ٻانڌي! ڪافي صحيح هيئن ٿيندي ته

ٻولي ڪنهن نه ٻلائي اون، اسان رنگپور ويڪڻ آئي اون!

”اتي سيد پڇيو ته ’هي مڙس ڪير آهي؟‘ ٻانڌيءَ سڃاڻي ڪرائي، ۽ چيائين ته ’لاري آهي، گفتگو جو ڄاڻو آهي، ۽ ڪالپون به چوندو آهي‘. اتي شاهه مون کي ڪافين لاءِ چيو. مون کي به ڪافين جو شوق هو، ۽ بنا سازن جي مون جهڙيون ڪالپون به ڪنهن ڇوڊون ڇيون. سيد مقرر شاهه منهنجون ڪالپون ٻڌي، چئن مون تي عاشق ٿي پيو. ملاڪڙي تي به مون کي پنهنجي ڪٽ جي ڀرسان وهاريائين، ۽ پڇاڙيءَ تائين ملهن جي دريافت مون کان راپو پڇي اٿي ڪيائين. موڪلائيءَ وقت چيائين ته ’تون ٺڪي پڌ‘. مون معافي گهري، جنهن تي چيائين ته ’ڇڏو منهنجي دعوت اٿس، ڪڏهن ٿي وڃجانءِ‘. ٻيءَ عيد تي آءٌ وري ويس. جيتوڻيڪ تمام سخت بيماري ڪاٿي هئائين، ۽ اڃا ٻاهر نڪري نٿي سگهيو، تڏهن به منهنجو ٻڌي پاڻ ٻاهر نڪري آيو، ۽ مون کي چيائين ته ’ادا، آءٌ ڪول نڪران ها، پر تنهنجو ٻڌي هنن ٻن لئين جي آڌار تي رڙهي آيو آهيان! ان بعد، مون کي هميشه لاءِ دعوت ڏنائين، ۽ اسان جي پاڻ ۾ دوستي ٿي وئي. اهو دوستيءَ جو لاڻو پڇاڙيءَ سوڌو، ويندي سيد شفيق محمد شاهه جي وفات تائين، هلندو آيو.“

رئيس فقير بخش ڪاڇي. فقير بخش ڪاڇي جو رستو سيد شفيق محمد شاهه سان هو. اتي سندس واقفيت لعل بخش خان سان ٿي، ۽ سندس ڪالپن تي چئن عاشق ٿي پيو. ويندي پڇاڙيءَ تائين، جڏهن به رئيس فقير بخش، سيد شفيق محمد شاهه وٽ ايندو هو، ته هر وقت لعل بخش خان ڏانهن ماڻهو موڪليندا هئا، ۽ جيترو وقت به رئيس فقير بخش مهمان هوندو هو، اوترو وقت

لعل بخش خان کي به پاڻ وٽ رهائي ڇڏيندا هئا. مطلب ته لعل بخش خان جي ذهني لياقت ۽ سهڻي گفتگو سببان هر چڱو ماڻهو کيس عزت ڏيندو هو. سيد غلام مصطفي شاه راشدي (گورک پير صاحب وارو) پير علي مددشاهه واليپور وارو ۽ ٻيا چڱا ۽ سکر سندس قدردان هئا. شعرو.

لعل بخش خان صورت جو ڦاٽل ۽ صفت ۾ غرق هو. چوندو هو ته ”هنا صفت جي حق کي رسڻ مشڪل آهي“. شاهديءَ طور خليفن ٽي بخش صاحب جي ”سئي“ مان هي بيت پڙهندو هو:

اصل هو کير صدر شجره مجازي، تڙان دلوي نوازي عشق بازي،
ڪون پاڻي جدا وه پاڙ جنهن دي، اصل هي خون جگر دا خورش تنهن دي،
اول جيڪو الف-بي-تي نه پڙهي، ڪيون ثابت قرآن در سيني ڏر سي.
مجازي سئيءَ ۽ موج ۾ شعر چوڻ شروع ڪيائين، جو ڪافي پختو آهي. سندس اڏو
هڪا صورت هئي ته سندس مرشد، پير صاحب حزب الله شاهه جي هئي، جنهن کيس چڻ چرايو
ڪري ڇڏيو. بهربائين بهربائين هيءَ ڪافي چيائين:

مائين تيزي مئي هون وو مئي هون،

آلا جانب هڪو لـ جدالي

چشمان چاڪي ول چاڪ چپندين، گهورين تڙين گهٽهي هون، وو گهٽهي هون، آلا .....
سهمان ڏي ڪي بار سهندين، لوڏ جو تڙي لڙهي هون، وو لڙهي هون، آلا .....
پير چڱي چاٽل تور جو ٿرڊين، ڪاوڙ تيزي ڪهي هون، وو ڪهي هون، آلا .....
”لعن“ لاهين نه دل تون وو دلير، توڙي جالي جڙهي هون، وو جڙهي هون، آلا .....
پير صاحب ”اصغر“ بادشاهه جي ڪافي هئي:

ڏاڏا عشق ڪلور ڪرايا توا

مير محمد مصطفي جان، ڏاڏا ڏاڏ ڏکاها تو.

شيخ صنعان کي مجوسين جا، سوين سوتر چٽايا تو.

هڪ پئي هتون پٽ جابر جا، پڪري والکي ڪهاها تو.

انهيءَ مي ڀرسان لعل بخش خان هيءَ ڪافي چئي:

ڏاڏا تاز ڪري لينهن لاهو توا

مهدي ٿي تون مڪي آئين، حڪم حق جو هلايو تو.

يوسف ۾ ڪا رمز رکي تو، ٿي مالڪ مله چڪايو تو.

ڪهڪ ديوار ۾ قدرت ڪئي تو، سڪندر کي وو لڪايو تو.

لطف ٿورا لکين تنهنجا، هٿ پنهنجي سان هلايو تو.

سليمان شاهه جي هڪ ڪافيءَ جو ٿلهه هو:

”ٻڌا لشڪر خزانن جي، ٿيل سلطان مشڪل هي.“

الهيءَ جي ڀران وري ٻي رحمت بخش صاحب ڪافي ٺاهي ته

”گهڙي منجهه عشق جي دريا هلل هن ٻار مشڪل هي“

رانجهو نالي هڪ ڏاڪيو چونڊو هو. تنهن هڪڙي ڏينهن بلندي ماڃيءَ جي هڪ ڪافي اچي لعل بخش خان تي ٻڌائي، جنهن جو ٿلهه هو:

”عليءَ جي دين مان نڪري، وڃڻ هڪڙو مشڪل هي.“

ڪافي ٻڌي، لعل بخش خان چيس ته ”عليءَ جي دين مان نڪري هڪڙو ٻار وڃڻ ڪهڙو مشڪل آهي؟ ڪيترا مسلمان آهن جي حراب ٿي وڃي مرتد ٿيا آهن، انهن تي مشڪل ڪهڙي آڏو آئي؟ هندو بهجن آهي ڌرتيو ٻڌڻ ۽ تلڪ لڳائڻ. تنهنڪري هيءَ ڪافي ته اڃا به شين جي پويان ڦيڪاري مشل آهي. ڪٿي سيد سليمان شاهه ۽ ٻي رحمت بخش خان ڪمبون، ۽ ڪٿي هي اڃا به بيان! الهيءَ تي رانجهي ماڃيءَ چيو ته ”رئيس، هر نون ته اهڙي ڪمي ٺاهي ڏيکارا“ الهيءَ تي لعل بخش خان اتي جو اتي چيو ته

”چڙهي حلوان ڦر هڏا، کانئس ڪٿي ڪاري مشڪل هئي.“

۽ ماڃيءَ کي چيائين ته ”هي سچ ۽ سچ هڪ مشڪل ڪم آهي“. جنهن تي رانجهي وري چيو ته ”رئيس ڪافي مڃي ته ڪرا“ جنهن تي لعل بخش خان رات جو وڃي هيءَ ڪمي آهي، جا صبح جو رانجهي کي ٻڌايائين: پر اصلوڪي ٿلهه ۽ ترسهر ڪيائين:

ڪاهي ڪيهر جهلي ڪڏهن مان ڪرڻ سڪار مشڪل هي
مرون مالگر وٺن مارا، حولي خوتي آهن ڪي ڪي،
لائي ڪاٽي، لڪي لوڪڙون، ڪهڻ ڪڏهن مشڪل هي.
لنڊيون لڪ ٺاڳ ڪوراڙون وٺن الاون آفتون ڪي ڪي،
پوڻ افسون اڳي تن ڪي وٺن هڪڙو مشڪل هئي.
جڪي چور ۽ سوين سسر، واڳون ويڙها وٺن ڪي ڪي،
وٺڻ هڪ سان، وڃڻ ويجهو، مارڻ مردار مشڪل هئي.
جتي سودو آهي سر جو اتي ايندا مرد ڪي ڪي،
لاهي ”لعل“ مالڪو سر جو سڻ سر ٻار مشڪل هئي.

(هيءَ ڪافي لکائيندي لعل بخش خان چيو ته. اهو سڀ اندر جي ٻلائي وهڻ ۽

وسوس جو بيان آهي: اهو حولي خوتي مرون نفس اماره آهي، جنهن کي بهنجي سون، سا ڏانهن ڪڍڻ جي مارڻ ۽ مردن جو ڪم آهي، ۽ لس اماره اهڙي ٻيڙي ٻلا آهي جنهن جي ٻاري ۾ چيل آهي ته

مڪن نفس اماره را پيروي، ڪه ٺاڪه گرفتار دوزخ شوي“)

حل فقير لغاري جي ٿيو. اڪري مجاري رنگ ۾ چيل هئي

الف - آ اوري سهڻا ٻار جاني، گل لڳ ڪرون ميان ڳالهائڻ جي،
 تيزي باجهه آرام حرام هوندا، تيزي مار وڇواري ته ڳالهيون هي،
 اولا ٻارا جيڪو سهڻا ڏيندا، تنهن کون ڏي آ ٻار ڏي ڳالهيون هي،
 هڪ ويري هن لال "حمل" ڏي، ته ڏوٿيان سو ٿيون سڀ ڳالهيون هي.

الهي ۽ تيه - اڪري جا "خ" تائين بيت لعل بخش خان کي ياد هئا. انهن بيتن جي ڀرڻ
 "ت" تائين هيٺيان ٿي بيت ٺاهي وڃي پير حسن بخش کي پڙهائين، جنهن آفرين ڏنس ۽
 چيائين ته "ادا لعل بخش! شعر نه ٺاه، ڇاڪاڻ ته شاعر کي هڪ لـ هي تنگي ڇڏيندي
 ڪانه: يا اولاد جي يا مال جي - پر تنگي ڪانه ڪا ضرور هوندي". پير صاحب جي الهی
 چوڻ موجب بيت چوڻ ڇڏي ڏنائين.

الف - لڳ سڻ آه ڪران، سڻ سڻ ٿيون گڏ گلزار ميان،

حد هجر دي چور وڪ وڌ آوين، ويڪاه روز تڏا رخسار ميان،

مشاڪان تون منهن موڙ مهربان! جدا ٿيون له دم ڪو ڌار ميان،

لعل کون هر وقت هميشه هي تڏي ڏيڍ ويڪڻ دي درڪار ميان.

ب - بيڪس بيڪار ڪون ڏاڍي ڏک ڏٽسي ڪسر ذات ميان،

دل ٿڌ ٿراڻ ٺالي ڪٽي، تڏي قرب ڪئي گهٽ ڪات ميان،

دوان باجهون ڏيڍا تڏي، او بيمار ٿي هي ڏينهن رات ميان،

اڏا ظلم زير نڌان ڪٽي جڏا هڻي ڏٺي ضعيف ذات ميان.

ت - تاب تڏي يثاب ڪٽا، هن تاب تي ڪي تسلوار ميان،

دز دور ڪٿي بدخار ٻري چغل چٽ جيڪي چنڊ يدار ميان،

هڪ سڪ اڳون سرواهه پڌي، ٻيا نوري گهٽ ٺهين لروار ميان،

محبوب اتي مشتاق ٿئي، جو حسن ٿيس هادي هروار ميان.

لعل بخش خان نهايت سگهو ۽ صفائيءَ وارو ۽ وقت جو وڏو پابند هو. تقريباً ۸۷ ورهين

جي ڄمار ۾، سن ۱۹۳۸ع جي ڄماري ۾، گوڙ جعفر خان لغاريءَ ۾، وفات ڪيائين ۽ پنهنجي ٺالائين

جي "مقام مائي خان لغاري" ۾ مدفون ٿيو.

مرحوم محمد عرس سيمڻ

مرحوم محمد عرس ولد عبدالرحيم سيمڻ، تاريخ ۲ ماه ربيع الاول ۱۳۲۸ هجري، مطابق ۲۱ مئي ۱۹۰۹ع، جمعي جي رات، سهائيءَ مهل، ڳوٺ بولاخان شورو (تعلقو حيدرآباد) ۾ تولد ٿيو. ڄمڻ بعد، ستين ڏينهن، سندس پيءُ کيس سندس والدين کان خدا ڪارڻ وٺي لڳايو، جو کيس اولاد ڪونه هو. محمد عرس جي والدين به کيس لمي سبيل الله ڏيڻ ۾ لڳيڻا، ڇاڪاڻ ته مرحوم جي پيءُ به ساڳئي آڱڻ تي رهندي هئي.

بلوغت کي پهچڻ تي کيس والدين شادي ڪرڻ لاءِ چيو، مگر مرحوم شادي ڪرڻ کان انڪار ڪيو. کيس شاديءَ کان ايتريقدر ته نفرت رهندي هئي، جو جڏهن به ڪا مڻي مائٽي ايندي هئي، تڏهن ٻچا ڪرڻ تي جواب ۾ ڇوڏو هو ته "اڄڪلهه جي شادي ڪرڻ کان ماڻهو بنا شاديءَ ئي بهتر آهي" ۱ وڌيڪ ٻچڻ تي باستثناء ڪرڻ تي جواب اهو ڏيندو هو ته "جيڪڏهن خدا پاڪ جلشالهه جي حڪمن ڏانهن نظر ٿي ڪجي ته شادي به فرض اولين آهي، مگر اڄڪلهه جي چوڪرين ڏي ٿي نظر ڪجي ته شاديءَ تان ئي ارواح پئجي وڃي ٿو" ۲

مرحوم جي دل ۾ شاعريءَ ڏانهن قلبي لاڙو ڪافي هوندو هو. جيئوئيڪ پاڻ بڪل اڻڙهيل هو، ته به سندس ڪالون، بيت وغيره ڪافي تعداد ۾ تيار ڪيل آهن، جن مان ڪي مزاحيه لمولي جا پڻ موجود آهن. جيئن ته سندس ڪلام قلبند ڪين ٿي سگهيو، تنهنڪري جيڪي ڪجهه ڳوٺ جي ڪن ماڻهن کي ياد هو، سو هڪ ڪيو ويو آهي؛ باقي بلڪل لاپاب ٿي ويو.

شاديءَ بابت سندس دلي خيالات:

الله جي آس ڪري، ٺاهيو مون آڏيءَ،
ته ٻاٻو ٻنھ زور ڪري، مون کي مڻي شاديءَ،
پيءُ آءُ هزار آسان، ڪٿان اللهءَ ٽنڊيءَ،
هن دليا جي واديءَ، "عرس" اجهالها ڪيترا.

"عرس" آجهائي ڪيترا ڪجهه سڀ لاهود،
 پوءِ پلا شادي ڪرڻ مان، آهي ڪهڙو سود،
 انهن ئي لاهود، رهي آدمي ٿو اٿي.
 شاديءَ سنڌي ڪالهه ٿو، هاڙهيان آڻ ڇنگ،
 پرڻي ڪان پوءِ ٿي، ماڳهن ڏنگ و ڏنگ،
 پيءُ ڪڪ پٽ سان، سس ٽنهن سان تنگ،
 منجهي صبح پاڻ و، لڳي رهي جنگ،
 الصاف جو ڪو "عرس" ٿو، ڪنهن وٽ ڪونهي ڏنگ،
 سس ۽ ٽنهن جو پاڻ و، وڏو وڃي ڏنگ،
 گهر و اڃ ت جهڙيون چوليون، ڪپڻ تي هڻ ڏنگ،
 شاديءَ کان پوءِ گهر جو، ايتو ٿو وڃي ڏنگ،
 مڙس نه گهڻوئي اڻڻگ، پر ڪنوار کي ڪيئن چوي
 ڪنوار به پٽي ڪهڙو، نه مثال ڪنار
 وٺي هل تون اوڏهين، آندو اٿير جتان،
 ويهن هڙي ويل و، مون کي وٺي ڪٿان،
 "محمد عرس" چئي مڙس مٿان، مڃو وڃي ماسرو
 مود کڻي ڪيئن نه ماسرو، جيڪي پٽو جو،
 الڪل "عرس" اٿو کڻي، نه لڄائي ٿو لو،
 هلي هارينگار ڪري، پاڙي و ٿي پوءِ،
 ڪڙي ڪالهه گهرجي، نه ڏهر پون وجهي پوءِ،
 پلا ان کان پوءِ، رهي ڪهڙي عزت اشراف جي
 اڄڪلهه جون چوڪريون، آهين ڇڪيلون،
 مائٽن مائٽيون سي گهڻو، ڪري البليون،
 هلن هر هر پاڙي و، ڏسڻ سرتيون سهليون،
 وٽائين سي ڪيئن پلا، مودن جون چوليون،
 پٽنگ پٽليون، ڪهڻن "عرس" گهر گهر و،
 لڄ ڪهڙي ٿولن کي، هلن ڇڏي حيا،
 آرم نه ڏڪين گهر و، هلن ٿي بچيا،
 لنگ نه سڃاڻن ٿن جو، جن جون آهن ويا،

پوءِ ٻلا سون جي، عزت رکندڙون ڄا،
 سڄي صبح سوڙي جو، ٻولندڙن ٻو لڪا،
 ان مان گڏ اڻڻگارن ڄا، هوندين ٻا سڙڪا،
 ڪارڙجي جي ماليءَ تي، نه مٿس لاهي ٻٽڪا،
 ٻلا اهڙي ڪا، ”عرس“ ڪندي گهر پنهنجا

هاديءَ کان ٻاٻا ڪئي، ٻنھ آهڙن ٻن،
 دل تي چوي ڪيٽڪي، آهڙن ٻن ٻن،
 اڪر ان ڪي خيال آهڙ، نه گوليو ٻو گس،
 هادي ڪرڻ ۾ ٻاٽن ڪي، ڪا لڳندي ڪس،
 پوءِ لوٽو ۽ ٽس، ايندن ”عرس“ مٿي تي.

”عرس“ ڪئي هلندا آهي، پوءِ لوٽو ۽ ٽس،
 درن تي ٻن جي وڃي، ڪندا وڏو وس،
 انهن ڪي چولدا عاجزيءَ سان، نه آهون ٿيا ٻن،
 ٻرلي کان پوءِ مائٽن سان، زال ڪرائسون ٻن،
 گهر گهنگهر گهڙي، ۽ وٺن جو ڏو ڪو ڏس،
 ”عرس“ چوي آڙيون ڪري، ڪيندا وڃي گس،
 لالسي منهن تي ٻن، هلندا هڪجهڙن ۾

اڄ جون آهن اور ٿيون، اهڙيون ئي ڇوريون،
 سڄي ڪن مٿس ڪي، نه لنگ گولين لڏوريون،
 ڪلاهن والگر انهن تي، لڏجن رڳيون ڇوريون،
 جي بنا ڪم ڪاڍو ٻو، ڇاڙهن ٿيون ڇوريون،
 گهر جي ڪن ڪارن کان، رهن سدا ڪوريون،
 بهالسي پور مائٽن ڄا، ويون ٿي ڇوريون،
 لهن نه ڪي ڪوريون، ”عرس“ رکان پوءِ آس ڪيئن

هادي ڪندس هڪڙي، ڄا ڪرئي آهي ضرور،
 سڄي صبح جنهن جو، ٻول ٻوي پور،
 ڪنوار نه اٿم ڪونج سا، ڄا منهن نه مٽندي مور،
 ماءُ ۽ ڪن کان ٻن ڪندي، مٿي مٿن مڙڪور،
 ”عرس“ اڳيان علم جي، سا نه سڀندي مور.

جڏهن ڪن ٻري ڪري، ٽولي ٿي جهور،
 هن زماني جي شادي رکي، آهي قسمت سان ڪلور،
 جهلي هوءَ ٿي جهوليءَ ۾، وڃي نه وڃي،
 ٿاڀو ڪري ڪڇ ۾، ٻيءَ ڏانهن ڇڏي نه مور،
 هوءَ ٻوڙو يا ڳور، هر راضي رکي تنهن کي!
 راضي رکي سا گهڻو، واپس ڪنن ڇڏي،
 ٺڪي وڃي پاڻ ٿي، ٻئي ڪنهن جي به ٿڌي،
 لڪي مائٽن ڏي، ور کي وڃي ڏي،
 لوڪ لاهي لهوارو ٿي، يا وڃي ڪڏانهن لڏي،
 ڪنار خبر مائٽن کي ڏيئي، نه ڪولدر منجهه ڪڏي،
 هاڻ "معدوم" ڇڏي، جي ڀارت ٻوڙهي هوءَ ڪٿي!
 فساديءَ کان شهيد ٿي، سرڻ چنگو آهي،
 "مرد" اسان جي دل ۾، اس شاديءَ جي ٿاڻ،
 سڃهندي ڪڙهڇ ڪنوار لڏ، جا ساڻ تنهنجي آهي،
 ڪلبي سڏي قلب ۾، رڳو سڏو ڪو راضي،
 خدمت ۾ ساڻ ٻيءَ جي، گهٽ ڪڇ ڪن گرامي،
 ٽولي سختيءَ ۾ سڏو، مڪي ٿي سوڙهو ساڻ،
 ابيد الله مان نه لاه، جو ڏاتار آهي ڏهن چو!

هڪ دلفري جي ڳالهه آهي ته مرحوم ڪن دوستن سان گڏ اٽ تي چڙهي ڳوٺ کان
 نڪرڻ (وسي ملوڪ شاهه) لالائڻ وڃي رهيو هو، ٻين جي اٽن کان سندس اٽ اڃا جڙ هو،
 جنهنڪري سڀني جي مهار پنهنجي هڪ دوست جي حوالي ڪري، پاڻ ان جي پٺيان توڙو تڙهندو
 ويو. جڏهن مين حاجي شاهه جي مقبري (گنجي ٺڪر جي چوڙي تي، سڏو درياھ جي ڪپ
 سان لاڳو) کان مٿي، لٽن جي وچان بند تان ٺهيل رستي تي چڙهي واه کان مٿي اڳتي
 ويا، تڏهن اتي ٻهراڙيءَ جي هڪ حسين و جليل دوشيزه، درياھ تان ٻائي پوي، به دلا
 هڪ ٻئي جي شان مٿي تي رکي، هڪ دلو ڪڇ ۾ ٿاڀو ڪري، ٻيل وانگر ٿڌي، ٻين کي
 پاسي ڪندي، پنهنجي منهن وات وٺيو، پنهنجن ڀولڪن ڏانهن وڃي رهي هئي. ٻين جي لڏن
 تي جو اوچتو اٽ جي نظر وڃي پئي، سو چرڪ ڪاٽي وٺي ڀڳو. مرحوم کيس ڪافي روڪيو،
 پر مٿي نه موچيس ۽ ڪٿي وڃي ڪاٺي ۾ ڪيرابائينس. سنگت وارن ويچارن گهڻي پٺيائين توڙا
 تڙيا، پر ٻهون کان ٻڌس تي ٻري رهجي ويا. جڏهن مرحوم پنهنجي منزل مقصود تي
 وڃي پهتو، تڏهن رواج موجب سندس عزيزن کائڻس گسان پٺيان خبر-ان اچي ٻهون بابت
 احوال پڇيو. ان تي پاڻ ڪن پڏايائين ته

ڳوٺ ۾ خوش هئس گهڻو، پر تيس وات منجه هلاڪ،
 اڪ اچي مون گهٽيو، ٿيو حرامي ٿاڪ،
 وس کان ويو وسلي، سليمان ڪهڙي ساڪ،
 ڏسي پوءِ ٿاڪ، آئي ڪيرائين "عرس" ڪي.
 جان وٺيو وات اچون، ته ٿيو لڻ منجه لوڏو،
 ڪر هو هو ڪڙاٽل، پر پڇي ٻيو ڪوڏو،
 تنهن ڪي روڪيو تيز مان، پر نڪو ٿيو توڏو،
 سڄو مڃي له مهار ڪي، رهي له روڏو،
 پڳو وٺي بند تان، مڃي له موڏو،
 ڪڪڙس پير ڪامي ۾، وڃي ڪولري ڪوڙيو گوڏو،
 "عرس" اچي اوڏو، ويجهو بنهه وسيءَ ڪي.

اها حقيقت ٻڌي، سندس ٻن مان - هر هڪ - يڪ موريو ۽ رٿا لو مرحوم - ڪائڻس ورهائي
 پڇو ته "اها ڪولي ٻڌاءُ". جنهن تي پاڻ وري به چيائين:

آهائين پئي وات وٺيو، ڪر ها قطاري،
 مٿي آهائين مڃيو، وڏيءَ پنڌ ڌاري،
 ته ٿيون لڏيون اوچتو، جان نظر ڪريون ٺهاري،
 ته ٺاهي هڪ لار ڏئي، اسان ٿين ڌاري،
 گهڙا به جنهن مٿي ٿي، ۽ ٿيون ڪڇ ۾ واري،
 هلي آئي هرئيءَ وانگيان، ڪڇ پئي ڳاري،
 اسان به ڏٺو ان ڏي، ته وڌائين ماري،
 حسن تنهن هليئيءَ جو، گهڻن ڪي گهاري،
 توڏا تڙياسين ٽڪڙا، واڳون ٿي واري،
 ته من ٺاهي لار سا، اسان ڏي لاهاري،
 ماريو وڃي منڇا، ڪاٺي ٿي ڪاري،
 چيو چڙهي اور تان، گهڙي منجهه گهاري،
 اڪ البسلا آيا، پئي ٿي اوڳاري،
 ڏس مان لاري، "عرس" اسان ڪي ڇڏين!

* جهن ڪامي ۽ اڪ وڃي ڪريو هو، اتي ڪنهن زماني ۾ تماڪ جي آبادي ٿيندي هئي ۽ جهنگري
 ان ٽڪري ڪي اڄ تائين به تماڪ وارو ٽڪرو ڪري ڇڏيندا آهن، جو ٽڪڙ شهر ڪي ويجهو، هڏڪن
 ٻڌ تي، اتر-انهدي طرف، ڪير ڏهي ڏنڍ ۾ آهي.

هن بيت پوري ڪرڻ تي سندس مامي رڳڙي کيس چيو ته شاهد ڏي، مرحوم ان تي هيٺين طرح شاهد ٿو پيش ڪري:

ڏسي ڏيها پوائو، توڙيا سون توڙا،
پسي پريان اوچتو، تنهن جا لوڙا،
مها موييا ڪين، پر رسيا له روڙا،
اچي ٿيا سون آلهي، البيلئي اوڙا،
نار نه هئي، هڪ نور هو، چڪن جيئن ڪوڙا،
حورون حيرت ۾ پون، پسي تنهن دوڙا،
”عرس“ نهاريم اوڙين، تارين گڙلي ڪوڙيا گوڙا،
آبر ڏک ٿهر جو، جو لهر گوڙن تان جوڙا،
پيا شاهد ميا سوڙا، جن هرڪن هت پهچايو

هڪ دفعي مرحوم محمد عرس ميلي ساڄن سواليءَ تان ٿي، ۽ اٽ وٺي، پنهن ڏينهن بعد واپس وطن وريو هو. گوڙ ۽ پڇڻ تي کائڻ سندس ننڍي ڀاءُ مرحوم محمد سومار ميلي جي، وهڻ جي مهانگائيءَ ۽ مهانگائيءَ وغيره جي حقيقت پڇي، جا هيٺين طرح سائن ويهي بيان ڪيائين:

واه واه خوب لڳو هو، ميلو سوائي،
منگت مان جهڪو نڪتو، ته ٿي ويو توائي،
مال گهڻو موجود هو، ڪمي نه هئي ڪائي،
وهڻ جي وڪري جي، وات نه ڪنهن وائي،
گوڙر گهڻا آيا، جن ڪئي پڪائي،
هڪ مالڪ مهانگا گهڻو، پسي وٺڻ وڌائي،
ڇڪو، ڇڙگو، دوق، ڇت، جنهن قيمت چڪائي،
چوڙهن ويهون ڇڙگو لهي، ته مالڪ پنهنجي سڙڙائي،
ڇڪو لهي ڇو، سو، ته ڏي، ڀارهن سڙ ٻولائي،
”عرس“ قيمت آڻڻ جي، هئي وڌ ٿي اجائي،
هڙي مهانگائي، ڪالهه ڏي سون ڪڏهن ا
ڪوڙ ڏلو سون ڪڏهن، اهڙو مهانگو ميلو،
مالڪ تائي مڇ ڪسي، هلي البيلو،
مائي ٿي ان ڪري، ته ٿري وڃي ويلو،
سوين سوداگر گڏجي، ٿي آيا مويو،
اتر، اڀرندو، الهندو، ڪلو ٿيو ڪاڇيلو،
”عرس“ اوڀو، ڪوئي آيو ڪول ٿي.

سوداگري پاڻ هئي، ڏکڻ جي تـ ڌري،
 آيا جيڪي اوج و، سي واپس ويا وري،
 ڪنهن کي نيمت ڪينڪي، پوري هئي تـ سري،
 ”عرس“ بازار آڪري، ان جي هئي ڪري،
 ڏکڻ وارا گيري، واپس ويا وطن ڏي.
 ڊگها پر ڏاڍا ڍول هئا، سهڻا مٺارا،
 گهاڙها، اڇا، ڪمرڻا ڏنڌرا ۽ ڪارا،
 ميا مٿن اڻ مٽي، وه وه پٽارا،
 هرئين والگر هليا ٿي، ڏيئي چال چلڪارا،
 پسن آيا پڙ و، لنگر ۽ لارا،
 پهن ڪمن بچ ڪئي، سوداگر سارا،
 پلا پلا هئا ڊگها، نالي لاسپارا،
 نري ڪڪوي رنگ جا، سنگن سولهارا،
 کوڏيون ننڍيون جن جون، ڪن وهڻ سان وارا،
 تعريف هڪ خدا جي، جنهن پيدا ڪيا پيارا،
 لرمسل لارا، ”عرس“ عجب ڪيا چهچڻا!

جڏهن مرحوم کان سندس ڀاءُ پڇيو ته ادا، ٿو هي اڪ ڪيتري و آڏا آهن؟ تڏهن
 جواب ڏنائين:

پنج سؤ پنجاه، ايش، ۽ چڱو ڇهن سون،
 ميلي ڀان مله ڪان مٽي، مليون ٿي لوڏيون روپين،
 پر ڏنر ڪنهن کي ڪين ڪي، جوڙي ايءُ ان،
 سنگت سڀ پڄي وٺي، باقي آڏا رهس آڏن،
 ڪاهي آيس ڪوڏ سان، منجهان گسن ۽ پنڌن،
 نيمت ڪالهي ڪا گهڻي، اهون ٿي ارڏن،
 مل ڏئين سان پهن، ”عرس“ البيلاهي!

واحد جي وحدانيت نسبت جيڪي مرحوم جو جوڙيل مواد ميسر ٿي سگهيو آهي، ان
 مان ڪي قدر هن هڪ بيان ڪريان ٿو.

الله تنهنجي عنايتن جو، مالڪ ٺاهي سڀ،
 قادر تنهنجي قدرت جو، ڪونهي ڪوئي ڪس،
 چوري نه مڪهان ڇپ، ”عرس“ آڏا سارا و.

آھن ھڪ آئندہ تون، مڙلڻان مٿائون،
 سدا ڪرين سين تي، تون ئي ٿو ڇانئون،
 واحد ننهنجي وڌالي، ڪهڙي گهاٻان آئون،
 ”عرس“ جهڙي عاجز تي، توکيون باري پلا يون،
 مالڪ سدايون، مڙن مون مسڪين هيون.
 ٻيڙو پيڇير ڪيئي، مٿانهون مڙن،
 جڳ سارا جنهن جي، جتيءَ جيس لڻا سونهن،
 سرڪن جو پهر سو، آهي ڏي ڏڏن،
 آھن اميدون ”عرس“ کي، مهر سنديون به منجهن،
 آهي جو آخرت ۾، وسيلو ولهن،
 قادر سان ڪرمن، سدايون مڙن سندھ.

ھڪ دفعي، سخت جھولي ۾ ان پھون وقت مرحوم پنھنجي نار تي لھڻو پيو ھو، جھولي
 جي جھڙپ سبب وھندڙ پاڻيءَ سان ڇنڊون اڏامي اچي مرحوم تي ٿي پيون، جن کيس ڪافي
 فرحت بخشي، نار، آڏن، ڪيرن، ڪپڙين ۽ فصل وغيره تي پاڻ ان وقت هن طرح طبع آزمائي
 ڪئي اٿس:

نار ته آهي دلدار، جو جھولي مندي جھل،
 ٿڌيون ڇنڊون جنهن جون، آھن جھولي-پل،
 ٻاهر لڪڻ سان پٿرن، گهرن سنڌا گئل،
 ”عرس“ نه آهي ڪٿل، ڪاريون ڪري ڪهڙيون!

وجهي رينگڻ نار جو، جان اندر ٿو جھور،
 وڻي وه واه دل ڪسي، ڪي ڪري ڪور،
 رهي ڪئن نڪ تور، ”عرس“ اندر ۾ ان جي!

ڊگھا پلا ڊولڻا، آرڏا آت وھن،
 اڪياڙيءَ سان ان ۾، ٺاهيو ڪا به ٺھن،
 اهو سرڪ مين جو، نه گھلن جيئن گھن،
 ڪريو ڪاه ڪھن، ”عرس“ پڄاڻين پوک ڪي.

پڄاڻين جي پوک ٿا، جنهن تي ٿئي گذران،
 کاڌي ري ڪوڪول ڪو، هلي سگهي انسان،
 هاري ڪاهي هر ٿو، ڪٺو ڪري سامان،

لوڙ ۽ لپاز جي، جنهن وٽ ڪمي ڪان،
 ارڏن کي سڌو ڪري، واهيو خوب جوان،
 ”عرس“ اهو ارمان، ته سمجهه ڇڏي چوسيني،
 سمجهه ڇڏي ويا سڀئي، پر ڪن لڙ پجار،
 ڇا ڏيئي ڇا وٺي، لاهي ٿا ٿنوار،
 لڪي ڪن پڪيءَ تي، هڪل ۽ هڪلار،
 پڪي ڪالين پيا پتي، سنگ مٿا چوڌار،
 ”عرس“ نه الڪو آه ڪو، نه آئين ٿا اختيار،
 عقل انهن جي و آهي اهو، ته ٿيندا ان انبار،
 آهتي ايندا آهت لاه، لهار سوچي ڪنڀار،
 پري ڏينن بسر الله ڪري، ڪوڙي ڌارو ڌار،
 پر جي نه ٿي منڀار، ته منجهي ويندا ماڳهون.

اڏون، ڪيراءِ، ڪيڙيون، محنت سان ٺهن،
 ڪيڙون هلي قرب مان، لوجي ٿا به ٺهن،
 ننڍيون ننڍيون لاڏلا، رات ۽ ڏينهن گهن،
 پورهئي منهنون ٻاڻ و، صلاحون سي ڪن،
 آهڻو آئين جي، وٺيو ٿا واهين،
 ڪڏون، وٺيون گوڏ ٻا، قرب منجهان ٿا ڪن،
 سڀ واه وٽ ڪن ڪو، اچي عادتين،
 پوڪيءَ مٿي ڀرت مان، اٿيو آس وڃن،
 پيل پراڻي لاه سي، ورور ور ڏينن،
 پڪيءَ و پوڪون لٿي، ڏور پسي واهين،
 پيون آهي پيار و، پيارن سان پيو ڪن،
 ان ته ٿيندا ان مٿا، اولين تي ٽڪ ڪن،
 کڻي خرار خوشيءَ مان، منجهي ٿا موڪلن،
 سڄيءَ ڪٽيءَ جا سور سڀ، وسريو تن وڃن،
 کڻي ڪرا خوب ٿا، وڃيو ڪارون ڪن،
 هٿ تي چڙهي، هڪل ڪري، چون شاهوڪارن،
 ”پاڻي ليکو لاهيو، کٽ سندو پٺن“

اڳتي سنڌي ڪارٽا، آهي ”عرس“ رکڻ،
ڏيو ورير ورن، قرضين سنڌي قرض ڪي.

مرحوم جي اها دائمي خطرت هئي جو هو وڏي اسر ڪان سجاڳ ٿيندو هو، ۽ آڻي
پنيءَ ٻاري تان ور-والجهو ڪري، واپس اچي، پنهنجي بستري تي ويهندو هو، جتي ويهي
مولود ۽ وارڙيون ڪاٺيون وغيره وڏي آواز چوندو هو. سندس تيار ڪيل ورڙين ڪاٺين مان
هڪ ڪاٺي مثال طور پيش ڪريان ٿو.

سچڻ لهر سارون، الا، جهولي جهوري جهولي!
ڪاهي ويا نهر ڪري، ڪيچي قطارون-الا!
اوهان ٻاجهون، اي ماءُ، ٻيو ڪير کڻي آهارون-الا!
لئون لئون منجهه لڳي ويون، لالڻ تنهنجون لغارون-الا!
”عرس“ مارين اڳ جون، مٿيءَ ڪي ميارون-الا!

ملا الله وسايو "ڪفشدوز"

الهوسايو ولد چند، ذات ڪلهوڙو، ڏاڏو سوچڪو ڪندهو هو. - ڏن هنر شهر بهشتي تعلقي گهوٽڪي ضلعي سکر ۾ هڪڙي شاديءَ جي موقعي تي آيو هو، تنهنڪري کيس "شادي" به چوندا آهن. هن وقت سندس رهڻ جو هنڌ گهوٽ ميرپور ٻرڙو، تعلقي ٺل، ضلعو جيڪب آباد آهي.

سندس راڳ جو استاد احمد دايو (ويٺل گهوٽ ميرپور، ٺل)، ۽ شعر چوڻ ۽ معنيٰ جو استاد هوت خان مڇي (ويٺل مگر جي مياڻي) آهي؛ ڏور جي بيتن، هنر ۽ گجھارتن ۾ استاد لوتڻ مهاڻو (ويٺل ڪاهي) اٿس. آهستي آهستي دل جو راز ۽ خيال ويا وڌندا، ۽ ڪيترا بيت، غزل ۽ ڏوهيڙا چوڻ لڳو، جن ۾ سندس تخلص "ڪفشدوز" آهي.

"ڪفشدوز" سنڌي، اردو، انگريزي وغيره پڙهيل ڪول آهي، صرف قرآن پاڪ جي تعليم ورتي اٿس. هن سگهوڙ جي زندگي عجيب غريب لکولي جي آهي. هيءُ ميلن سلاڪوڙا ۽ مجلسن جو مور، ڏينهن جا ڏينهن ۽ راتين جو راتيون مجلسن ۽ محفلن ۾ گذاريندو آهي. "ڪفشدوز" جا ڪيترا ئي شاگرد آهن، جن مان هيٺان قابل ذڪر آهن: حائر ولد حسن ٻرڙو، صيف ولد شفيق محمد پٽي، يعقوب ولد خير محمد ٻرڙو، اسير بخش ولد ڏڻي بخش ڪوسو، دائر ولد ڪوڙو خان ٻرڙو، فقير محمد سامت، ۽ متويت حلال ٻرڙو. اهي سڀئي صاحب گهڻو ڪري تعلقي ٺل جا رهاڪو آهن.

"ڪفشدوز" جي مجلس جا رفيق به مڙهي راڳ جا شوقين ۽ سمجهه ڀر وارا هئا، جي هي آهن: قاضي سرور بخش دايو، ويٺل ميرپور، صوفي مبارڪ کٽي؛ خانصاحب سهراب خان سرڪي؛ سردار گل محمد خان بهوڙ؛ زميندار محمد ايوب خان ٻرڙو؛ ۽ رحيمڻو ڪوري، گهوٽ ميرپور ٻرڙو. "ڪفشدوز" صاحب ٻين وڏين هٿين ۽ بزرگن سان به ملاقاتون ڪيون آهن. جهڙوڪ مولوي عبدالغفور صاحب "مفتون" هماپولي، سخي قبول محمد دارو وارو، حافظ محمد صديق ڀرڇونڊي شريف وارو، مولوي نظرمحمد روحان وارو، والهور وارو بزرگ، مولوي محمد ابراهيم سرحدي، بزرگ محمد عمر صاحب چشموي وارو (ڪوئٽا بلوچستان)، ٻيرل فقير صاحب الله ۽ وغيره.

”ڪنشدوز“ صاحب هن وقت به زنده آهي، پر لاهيت لي پيرن آهي. سندس عمر
 نڪل هڪ سو ورهيه آهي. کيس هڪ پٽ رحيم بخش نالي، ۽ ٽي پوٽا آهن. سندس ڪلام
 گاني آهي، جنهن مان ڪجهه نموني طور هيڪ ڏجي ٿو.
 (پيت)

قلزم ڪارونيار ۾، چئن ماريو غوطو،
 وچائي وجود کي، ڀڄي ڇڏيائون پوتو،
 جاڏي راهو هن روح جو، سو بهر وڃي پوتو،
 جن آخر ’والعصر‘ ڄاتو، سي آهن ”ڪنشدوز“ ڪرير مان.

دم هڪ داور ڪان پري ٿا ٿيا،
 جبروت ۽ لاسوت کان لنگهي اڳتي ويا،
 لاهوتي لامڪان جا تنهن مير ڪيا،
 اسم جسر هڪ هيا، وڃي ”ڪنشدوز“ ڪمال ٿيا.

وسق جا ويس ڪري، ٿيا ولائن وسڪار،
 ڪڪر سڀ ڪڪوريسا، ڪري مينگه ملهار،
 ڪڇي ٿاڙي نهال ٿي، ٿيا گاهن جا گلزار،
 سنڌ ماو بست ٿيو، ٿي پنجاب ۾ پلنار،
 هندستان هنڌ ٽهين، ٿيا دکن ۾ ڌڙڪار،
 لمون لاڙ ڪڇ ڪڪوريو، ڪري عربستان اڀار،
 شام ڏهرين، حلب حبش، ٿيا چن ۾ چمڪار،
 خراسان، افغانستان، ترڪستان، ايران، ولويعديشمار،
 مولا ملڪ وساهي ڪشي، چؤقبلي ٿي چوڌار،
 گشيو گشيان ڪيترائي ٿيندا حسان هزار،
 پکي سڀ الله جا، آڏري ڪن ٿا انفار،
 تنهن کي رحمان ٿو روزي ڏئي، حاڪم ٿي هڪار،
 بهري، بادشاهه، فرمجي، هنس، هماغه، ڪري بلبل ٿي بلغار،
 زلڪي، جعفر، سورج، اڀيل، گلاب، ڏس ٿا انکي ڄاڻهڪار،
 جيت جتوڙا، پوٽ پنگ، ڏس ٿا ٻولن جي ڀڻڪار،
 مرون، مالڪر، ڪشيون، ڏسجنون، واڳيون، پلاهن حاجنار،
 اٽ، گهوڙا، گئون، مينهن، گلهيون، روغن تي ريلوار.

سالگ چري سرها ٿيا، هو بهڪن ٿا بهڪران،
 مال ماڻهن جا خوش ٿيا، سُڪيا ڪيا ته ستار،
 چانڪا هڻ پت تي گهٽا، سرءُ ڏس روجهن جي دهڪار،
 سينهن کڻي موجون ڪهون، ٿي هر پوئي هٻڪار،
 آب گهڻو هر جاءِ تي، ڪلها السب الار،
 هڪون هڪون سيڪه مان، جوڙيا سنگ ڪنار،
 ٿڌي لاهارو ٿا ڪن، اُتي ئي لائي هار،
 گاهي موهي گڏ ڪيائون، ڏس ڏڙن جا ڏوڪار،
 اُن" گهڻو هر جڳهه تي، سائينءَ ڪيا سڪار،
 ڪلهوڙو ڏيهر مان، ڏيهر-ڏٺي ڏانءِ،
 الحمد للّٰه، آهيون هاديءَ جي آڌار،
 وساباين مهر، "موجي" چوي، سولهن پري سردار،
 چنندا سي چيهن مان، آهيون احمد جي آڌار،
 هو هو ڪلهوڙو ٿران، وويار، ته جوکو ٺاهي جيءَ ڪي!

قبول محمد شاه قرشي

قبول محمد شاه، بن جان محمد شاه، بن سعيد محمد شاه، بن جان محمد شاه، بن پينلو شاه، بن احمد شاه، بن ابو شاه، بن عبدالرزاق شاه، بن صالح شاه، بن ابوبكر شاه، بن محمد شاه، بن عبدالسميع شاه، بن محمد شاه، بن مخدوم پير محمد حافظ شاه، بن شاه جلال الدين، بن شاه صدرالدين، بن محمد شاه، بن عبداللہ شاه، بن عبداللہ شاه عرف وسع شاه، بن شاه موسى، بن شاه خضر، ابوالقاسم، بن ابوالخير، بن شاه جلال الدين، بن شاه علاؤالدين (ستون صاحبزاد و حضرت غوث بہاؤالدين ملتاني رح)، جي ولادت سال ۱۸۹۸ع مطابق ۱۳۱۸ هجريء ۾، ڳوٺ پير تاج محمد شاه قرشي (اڳ ڊرگاھ شاه اسماعيل قادري، تعلقو حيدرآباد) ۾، جمع جي رات، فجر مهل ٿي. جڏهن پير صاحب جي عمر اٺ ورهيه پوري ٿي، تڏهن سندس والد بزرگ کيس پنهنجي ڳوٺ الدر هڪ قابل استاد مولوي ويهاري ڏنو. ڇاڪاڻ ته بهراڙيءَ هجڻ سبب ڪوبه سرڪاري سکول ان ڳوٺ ۾ موجود ڪونه هو، ۽ نه وري ويجهڙائيءَ ۾ ٿي ڪو اهڙو سکول هو، جتي کيس تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ وڃڻو پوڃي ها. مولوي صاحب، ان وقت جي هلندڙ دستور موجب، پير صاحب کي قرآن شريف جي تعليم پوري ڪرائي، بعد ۾ "نورنامو" ابوالحسن جي سنڌي پڙهايو، ۽ مختصر طرح ڪجهه شريعت جي مسئلن کان پڻ واقف ڪيو.

تيرهن ورهين جي عمر ۾ -يعني سال ۱۹۱۱ع، مطابق ۱۳۳۱ هجريءَ ۾- سندس والد بزرگ ۽ ٻنهي سوٽن جي وچ ۾ سربردي-خادميءَ جي ڪن ڳالهين کان تڪرار ٿي هو، جو وڌندو آخرڪار ان نوبت تي وڃي پهتو، جو کين مجبوراً پنهنجن معتد مريدن ۽ خيبن جي مشوري سبب، اباڻو وطن ڇڏڻو پيو. هو پوءِ لڏي ڳوٺ مٺو شورو تعلقي حيدرآباد ۾ اچي رهيا، جتي هن وقت پڻ سندن پوٽو موجود آهن.

جيئن ته مذڪوره گاديءَ جي ڀڳ سندن ڏاڏي جي فوت ٿيڻ بعد سندس پيءُ جان محمد شاه کي ٻڌايل هئي، تنهنڪري سال ۱۹۲۸ع، مطابق ۱۳۴۸ هجريءَ ۾، سندس والد بزرگ جي اسي ورهين جي عمر ۾ رحلت ڪرڻ سبب، ڀڳ جو ڌڻي پاڻ هو. سندس سوٽ شاهنواز شاه بن نور محمد شاه، بن سعيد محمد شاه اعتراض اٿاريو، پر پير پلن شاه صاحب ڏرين جون

گالهون ٻڌي، فيصلو ڪري، اڳ ۾ قبول محمد شاھه کي ٻڌائي. سال ۱۹۲۹ع مطابق ۱۳۴۹ هجريءَ ۾ ان جي رسم ادا ٿي.

پير صاحب کي ۱۹۲۵ع مطابق ۱۳۰۵ هجريءَ ۾ جان محمد شاھه نالي فرزند عطا ٿيو، جنهن بعد سندس شريڪ حيات جلد ئي داعيءَ اجل کي ليڪ چئي، پير صاحب کي هميشه لاءِ داغ مفارقت ۾ محو ڪري دارالبقا ڏي راهي ٿي. اران سوانءَ، ڪن حالڪي معاملات تان پاڻ ۾ ٻهي سوئن جي وچ ۾ پاڻ لفاق پيدا ٿي پيو، جنهنڪري سندس فرزند معصوم جي پرورش ۾ لائقين ۾ ٿيڻ لڳي. هڪ طرف والد بزرگ جو وڃوڙو، ٻئي طرف شريڪ حيات جو وڙو، ته ٽئي طرف معصوم ٻچڙي جي جدائي. انهن سڀني تڪليفن شاھه صاحب جي جان جهوري وڌي، جنهن سبب سندس دل مان بڪاڪ هڪ ٻئي جي پٺيان اسنگ اٿڻ لڳا. جيتوڻيڪ سندس تعليم تمام گهٽ هئي، ۽ شعر و شاعريءَ جي رد پڻ ۽ قافني ڪان لا آشنا هو، تاهم سندس ڪلام هر وزن تي خواهه قافني رد پڻ تي گهڻي ڀاڱي پورو آهي. سندس اهليه محترم جي فراق ۾ پاڻ جيڪو پهريون ڪلام جوڙيائين، سو هي آهي:

اڪيون ڇو نه روئن زارو زار اديون،

جن کان دوست ويو ٿي ڌار اديون!

اڪين آرو محب ملڻ جو، سر ۾ پنهنجي سرينءَ پٺڻ جو-

عشق ڏسن آزار اديون.

لڏ ٿئي، آرام ويو جن، رولڻ ۽ راڙهي ڪان نه ٿيون بس ڪن-

برهه ڪيون بيمار اديون.

”قبول محمد“ پسن سي راجهن، انهيءَ ڪان اڳ بس هي ڪيئن ڪن؟

ليشان وهائڻ لار اديون.

سندس فراق جيئن هو تهين هو روز بروز وڌندو، جنهنڪري سندس والده محترم ۽ ٻين يانين کي سندس ظهوري حالت ڏسي حد کان وڌيڪ دل ۾ درد رهڻ لڳو. پنهنجي والده جي مع ڪرڻ تي- ته اداس نه ره- پاڻ مسجد ۾ ويو، ۽ ٻه رڪعتون نفل پڙهي، درگاهه رب العزت ۾ دعا پڙيائين ته

امين ڏهنم الله، ڪم توبه، زاري،

ڪم توبه، زاري، سڄي عمر ساري!

چنڊر باغ ۽ ٻنگلا ۽ گل ال ڪلاڻي، وڪا ويس سڀا عجب ڪيستواني-

ڏسي ماحتابي پير دل ۾ گهاري.

پيس مان به مجنون عقل ويو اڏامي، ٿي ذلت عزت جي بجاءِ مون سلامي-

روئي مون مدامي، آهي جان گهاري.

”قبول محمد“ ٻڌان شال ٻڌس، ڀلائيءَ جو ٻڌو مليءَ کان آو من ڪن:
وڏن منهن ۽ جيون، ڪرن مددگاري!

ٿوري ئي وقت ۾ رب ڀاڪ سندس ڀاءُ احمد شاھ کي ترپتي اولاد سان اواريو، جنهن جو نالو ڏي رکيائين علي محمد. معصوم جي تولد آڻڻ شرط سندس اکين ۾ ڪارو پڪاڻڪ پئجي ويو، ڪري ان وقت معصوم تي نالو رکي، وڃي هيٺيون ڪلام چوڻ لائين:

لشو اکين جو آزار، اديون،
جن کي محب مليو مٿار، اديون!

”ڪن ڏيڪون“ جو مالڪ مولا، جنهن جو جڳ جنسار، اديون...
محب ملي جو مت له ڪو نالي، چٽي طرف چوڌار، اديون...
پينٿان سهڻو سچي سرسري، سونهن ڀريو سردار، اديون...
”قبول محمد“ ٻار نواز ٻيو، دوست مليو دلدار، اديون...

پير صاحب ۽ رڳو ڪلامن ۾ ڪاهي ٻيو، مگر دل جي اداسيءَ کيس ڏورن ڏانهن پڻ لاڙو ڪرايو. مثلاً، سندس اهلہ محترمہ جي مزار شريف تي وقت بوقت اچڻ وڃڻ، ۽ سندن اصل ڇڏيل ٿيل ڳوٺ جي ڀر ڏيئي اچڻ وڃڻ، خواھ سندس ساهرائي ڳوٺ جو ٻاسو ڏيئي لنگهڻ وقت پنهنجي معصوم ٻچي جي ڪشش وغيره ۾ جيڪي جيڪي ڏور ۽ ڏوهيڙا چيا اٿس، سي پڻ هن هڪ عرض رکجن ٿا.

قولين ڪيئن ڪوڙي ٿيان، ٻڌا هٿور ٻول،
الفراق اشد من الموت جا، ڀر ڀر جهلي جهول،
”قبول محمد“ تي قرب ڪري، ٿيءَ تون اچي اول،
پسي ڏپ تون ڏول، پاڻ سچاڻج سڀرين!

*

اڪيلي آهون ڪربان، آهر وره وره ورهون،
دردن ڏکيءَ دل تي، ڏکايا جي دولهن،
گهائيندو تو سولهن، ”قبول محمد“ ڪهڙي!

■

اداسي آهون ڪربان، آهيان اڪيلي،
آهر تو ويءَ ڪوٺڪو، ٻيو ٻانهن ٻيلي،
ٿانگي شل ٿاڪ ٿيان، جنان آءُ ٿيلي،
”قبول محمد“ آءُ هيس، اصل البيلي،
چاهيان مان چيلي، جي جت پسان جو مون!

*

اڪيئن انتظار، عجيبن آه ٿيو،
 ٻڌسان ٻڌري ٻڌري، محب ملو منڌار،
 ”قبول محمد“ قرب مان، ڪوئي من ڪوهيار،
 جيڏيون جانب جت جا، السدر تسي آزار،
 ملي ته مائتي ٿيان، ساه سندو سينگار،
 عجب هي اسرار، ڳائڻ کان نه ڳرو ٿيو.

*

جتي ٻهون ٻهڪ هئي، آت ٿا روڻ ڪنگ،
 جت چيڙن جي چونڪار هئي، آت ٿيا روڻ دلڪ،
 اڄ نه پڄن او پرين، جن چور يا ٿي آت چنگ،
 ”قبول محمد“ ڪل ٿان، رنگي جا ايء رنگ،
 ٻڌسان اڄ نه پتنگ، پرائڻ پڄڻ تي

*

هڏ نه هيس هڪلي، هيس پٿر پٿار،
 سرتيون ساهيلين پر، هيس سرس سچان،
 وڃن ڇڏي ڪين ما، جي پوان ٿي ها پلاڻ،
 روڻو رات گذاريان، ساري روح روڻهائ،
 ”قبول محمد“ ڪينڪي، آيو اتان اهڃان،
 قرب ڪري ڪڇيا، ڪوٺيو ڪنيزڪ هائ،
 ڏوهين ڏڏن ساڻ، آري نه ڪجي ايتري

نه فقط ايترو، پر جڏهن سندس دل جي ورونهن ۽ ولدر لاءِ ڳوٺائي ڪجهه ڪري
 اچي ويهندا هئا، تڏهن پير صاحب کي مجبور ڪندا هئا ته امان ڪي ٿو ٿي چوڻ لاءِ به
 ڪجهه بيت ٺاهي ڏيو ته اسين ياد ڪري ٿو ٿي چئون؛ جنهنڪري پير صاحب اهڙي مواد تيار
 ڪرڻ لاءِ پڻ طبع آزمائي ڪئي آهي.

ٿو جا بيت

عجب رنگ الشبه چا، جو ٻاري ڪشي ٻار،
 ”ونعن اقرب اليه من جبل الوريد“، تن پر سندس تنوار،
 ڪهڙا ڳالهي ڳائينان، پريسر منندا پيار،
 ”لم يلد ولم يولد“، ليهي ٿيو نروار،
 ڪنڌي ساريان ڪا، لڪو ڪهر ڪنار،
 عجيب جو اندر تي، پير پير پير پير

امان جا ته ازل کان، ٻڌل ٻول به چار،
 ڪوڙي آيس ٻول به، تڏهين گهر ڪوار،
 ”قبول محمد“ قرب مان، ساجن لهندر مار،
 آهي ان اختيار، بخشي جي بدگار ٿو!

*

بخشي جي بدگار ٿو، آهي صاحب رب مٿار،
 پليل مندو پرجهلو، ۽ اڻين جو آڌار،
 ڳائي مڪهو ڪنڪي، رازق رب غفار،
 سرڪندڙ ماري اهو، چڏن آهه چيسار،
 مالڪ ”ڪن فڪون“ جو، خالق خلقشمار،
 ٻڌا ڪيائين ڀرت مان، مير ملو مهندار،
 جڳ ٻئي محمد مير جي، ڏنئين منجهه اختيار،
 چارئي يار رسول جا، محب مٿا موچار،
 پنجتن لوري نور جي، مسورا لروار،
 حسن مير حسين ڪي، ڏئين دين مندي درٻار،
 ”قبول محمد“ قرب مان، ٿيو الهن جو ڪوتار،
 عيبن پري آهيان، مون پر عيب هزار،
 سالار پرين ۽ رسول جو، داور شل ديسار،
 ٻي پنهنجا پاپ مان، روئان زارو زار،
 باري ڪشي پيار، مٿ ته مائتي ٿيان!

*

اڄ ته اکين ماهون، سمجهن پيسار،
 جهوري ويڙهه جان ڪي، جيءَ جا چيسار،
 اڪيلي آهون ڪريان، ورن ورن وار،
 دمدم دهڪو دل به، گهاء ڪرڻ گهار،
 ماريان سرتيون سهرين، دلبر دلارا،
 جن جا ڪان قلب به، ”قبول محمد“ ڪارا،
 اکين اڪر دائمي، نيشن لپسار،
 پسان شال پرڻيشون، محب ته موچار،
 ورهيه ويا سارا، ڪندي سهي سهار!

سوره سنڌي ادب

صاحب خان سوره ميراني

Cell No: 0344 3919786

0300 3404488

V

متفرقات

سنڌ جي ڪجهه اهڙن قابل ذڪر ماڻهن جا سوانح اسان کي مليا آهن، جيڪي هونئن ئي ڪنهن به رٿيل طبقي ۾ شامل نٿي ٿي سگهيا، پر جئن ته اهي دلچسپيءَ کان خالي نه آهن، ان ڪري هت اهي الڳ حصي ۾ پيش ڪريون ٿا.

مرحوم سيڪ حاجي خداداد سرهيو

قديم زماني کان هيءَ خاندان لاڙڪاڻي شهر ۾ سڪونت پذير آهي. هي خاندان اصل مديني منور کان لڏي هت آيل هو. هن خاندان جا فرد پاڻ کي «عطار» به چوئيندا آهن. لاڙڪاڻي شهر جي وڏي ۾ وڏي جاسع مسجد هن خاندان جي زيرنگراڻي آهي. اصل الهيءَ مسجد جا حق واسطا مولوي عبدالرحمان لالي هڪ شخص، مرحوم محمد ملوڪ جي حوالي ڪري ويو هو، جو مرحوم حاجي خداداد جو ڏاڏو هو. مرحوم محمد ملوڪ به هڪ ڪامل شخص هو. ڳالهه اها ڪن ته جڏهن مسجد جا حقوق سندس سپرد ڪيا ويا، تڏهن پاڻ مسجد جي نئين سر تعمير ڪرائڻ شروع ڪيائين. جڏهن مسجد ٺهي راس ٿي، تڏهن محسوس ڪيائين ته الدين چئن نئين عيوض پنج ٿيا هجن ضروري هئا: صبح جي نماز وقت وڃي ڏسي ته مڪمل پنج ٿيا پيڙل آهن! الهيءَ قدرتي ٿني جي برآمديءَ جو ٻڌي، ڪيترا مريض ماڻهو - خصوصاً واري جي بخار وارا - شفا لاءِ اچي انهن نئين کي پاڪر پائي چمندا آهن. هن وقت حاجي خداداد خان جو فرزند محمد اديس الهيءَ جو متولي آهي.

مرحوم حاجي خداداد خان ۱۸۷۲ع ۾ لاڙڪاڻي شهر ۾ ڄائو. سندس والد جو نالو فضل محمد بن محمد ملوڪ آهي. مرحوم خداداد خان ابتدائي تعليم «ميان جي ڳوٺ» سان مشهور معروف بزرگ ميان سدن سوائي کان حاصل ڪئي.

مرحوم جي عالمن ۽ پيرن سان گهڻي دلچسپي هوندي هئي. خاص طرح جن بزرگن سان سندس لاڳاپو رهيو، انهن جا نالا هي آهن: پير صالح شاهه رائيپور وارو، پيرولي محمد شاهه سجاده نشين لال شهباز، مخدوم بصير الدين سيوهاڻي، مولوي محمد قاسم مشوري (تعلقو لاڙڪاڻو) ۽ پير بخش شاهه (لئون ديرو).

مرحوم خدمت خلق ۾ پيش پيش هئڻ سبب پنهنجي حامي ۾ هر دلچسپ هو، الهيءَ ڪري مرحوم خداداد خان کي هڪ وقت ڪيترائي عهدا مليل هئا: ۱۹۱۶ع کان ۱۹۵۰ع تائين لاڙڪاڻي جو ميونسپل ڪائونسلر چونڊيو ويو، ۱۹۱۹ع کان بمبئي جي گورنر جو درباري مقرر ٿيو، ۱۹۲۱ع کان لاڙڪاڻي اربن بئنڪ جو ڊائريڪٽر رهيو.

مرحوم خداداد خان هر ڏکڻي وقت ۾ مسلمانن جي خدمت ۾ پاڻ تنو ٿيو. سڀني کان وڏي واقعي، هندو-مسلم فساد، ۾ مرحوم مسلمانن جي گهڻي خدمت ڪئي.

آخر ۱۹۵۰ع مطابق ۱۳۶۵ھ ۾، ماه ذوالحج جي ۲۷ تاريخ صبح جو ۵ بجي مدي جي ٽپ ۾ وفات ڪيائين. سندس مزار تعلقي لاڙڪاڻي جي دودائي ڳوٺ لڳ قبرستان ۾ آهي.

حاجي چار عليائي لغاري

خاص ڪري سڄي ٿرهارڪر ضلعي ۽ حيدرآباد ضلعي جي ڪن تعلقن جا باشندا، موصوف جي نالي کان چڱيءَ طرح واقف آهن. ڪي ڪي ماڻهو سندس صحبت جو به شرف حاصل ڪري چڪا آهن. موصوف لکڪسپرت، الله لوڪ ۽ مهمان نواز شخص آهي؛ هر وقت عبادت الاهيءَ ۾ مشغول رهندو آهي. هڪ ذهين يوناني طبيب آهي. خداوند ڪريم سندس هٿ ڪي جس ڏئي آهي، جو ڪهڙيءَ به بيماريءَ وارو مريض اچي ٿو ته شفا حاصل ڪري ٿو. اڄ ڏينهن ڌارين-جيتوڻيڪ پيريءَ سبب سندس نظر ڪمزور آهي-وٽس مريضن جو ميڙ موجود رهندو آهي. هر ڪنهن کي، لبس ڏسي، بيماري ٻڌائي، شيون لکائي ٿو؛ وري دوا به پاڻ ترتيب سان لاهيندو آهي. کيس يوناني طبابت ڪندي اٽڪل پنجاھ سال کن ٿيا هوندا ۽ سندس عمر ۷۰ ورهيه آهي.

حاجي صاحب جا وڏا، الله لوڪ ۽ پرهيزگار، سخي مرد ۽ فرائد سعيد جا ياد-حافظ هئا. طبابت سندن خانداني ورثو هئي، جا پشتان پشت هلي آئي. سندس نالو، ”چار“ مائٽن ڪوڏ منجهان رکيو هو. سندس ولادت سن ۱۳۰۲ھ ۾ مهيني رجب المرجب هيءَ تاريخ، خميس هي رات، ”محڪمان ٻاڻي“ ديهه عليائي، ٽپو پٿارو، تعلقو ڊگهڙي، اسٽيشن روشن آباد کان ڏکڻ طرف پراڻ جي ڪپ سان ٿي هئي. سندس شجرو هن طرح آهي: چار، بن مير محمد، بن سهراب، بن بلوچ خان، بن ڪمال، بن فريد، بن حيدر، بن جلال، بن فتح محمد، بن نورمحمد، بن احمد، بن عالي؛ عاليءَ کان ”عليائي“ پاڙو شروع ٿيو آهي.

سندس ابتدائي تعليم سن ۱۳۱۰ھ ۾، سندن ڳوٺ ۾، ياد-حافظ لعل محمد هاليجوئي وٽ شروع ٿي، پر حافظ صاحب سگهوئي مدرسي کي ڇڏي ويو. وري ڪجهه وقت سندن والد مير محمد کان (جو به ياد-حافظ هو) تعليم ورتائين. تنهن کان پوءِ سندن والد کيس ڳوٺ حاجي ولي محمد لغاري تعلقي ٽنڊي باگي ۾ ياد-حافظ قاضي محمد ابراهيم لغاريءَ وٽ مدرسي ۾ ڇڏي آيو. اتي به مهينا رهي، وري ڳوٺ لاهڙ لغاري تعلقي ڊگهڙي ۾، سندن والد صاحب کيس ياد-حافظ دين محمد ٽپي وٽ مدرسي ۾ ڇڏي آيو، جتي ٽو سهارا ياد ڪيائين. وري واپس ڳوٺ آيو، جتي سندن والد صاحب وٽ هڪ سهارو پورو ڪيائين. تنهن

بعد سندن والد فوت ٿي ويو؛ والده اڳ فوت ٿي چڪي هئي، باقي سندس ٻه وڏا ڀائر رهيا، هر اٺون هن جي تعليم جو خيال رکيو، جنهنڪري پنهنجي منهن، سهيو ٻه ڪٿي ته سهيو ٻه ڪٿي، رکي رکي، ٽن سالن بعد قرآن مجيد پورو ڪيائين. کيس ٻنيءَ ڀاري سان اصل دل ڪانه هئي، رڳو پڙهڻ جو خيال هوس؛ تنهنڪري قرآن مجيد پوري ڪرڻ کان پوءِ وڌيڪ تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ ۱۳۱۳ھ ۾، سولي جتوئيءَ جي ڳوٺ ۾ مولوي غلام عمر مفتي صاحب وٽ آيو، جتي ٽي سال پارسِي پڙهندو رهيو.

سن ۱۳۱۶ھ ۾ وري واپس ڳوٺ آيو، ۽ اتي حضرت پير مائين ڀاڳاري شاھ مردان شاھ عرف ڪوٽ-ڌڻي عليه رحمة ڪن پنهنجي خرچ سان جاري ڪرايل مدرسي ’سيوي رند‘ جي ڳوٺ ۾ ويهاريو، جنهن ۾ ۱۳۲۱ھ تائين رواجي سنڌي ۽ قرآن شريف جي تعليم ڏيندو رهيو. ان بعد ڳوٺ غلام علي فقير لغاريءَ ۾، ۱۳۲۳ھ تائين قرآن شريف ۽ رواجي سنڌي پڙهائيندو رهيو. ۱۳۲۵ھ ۾ پير صاحب ڀاڳاري حضرت شاھ مردان شاھ عليه رحمة جن صفي ٿرپارڪر ۽ حيدرآباد ۾ کيس زمينات جي کاتي بدلائڻ لاءِ عام مختيار ڪري رکيو. پر، پوءِ ۱۳۲۸ھ ۾ پير صاحب ڳوٺ مير جان محمد ٽالپر ۾ کيس مدرسي ۾ رکيو، جتي هن لاپڙ جو والد ۽ ٻيا ٻه ڪيترا عزيز وٽس تعليم وٺندا هئا. اتي ۱۳۲۳ھ تائين پڙهائيندو رهيو. ان کان پوءِ ڳوٺ سيد وڏل شاھ لڪياري تعلقي ڊگهوڙي ۾ سيدن وٽ منشيءَ طور ۱۳۳۰ھ تائين رهيو. وري ڳوٺ حاجي جمال خان لغاري مڪان واگهريجي تعلقي جيمس آباد ۾، ۱۳۳۳ھ تائين، مدرسي ۾ رواجي سنڌي ۽ قرآن شريف جي تعليم ڏيندو رهيو. تنهن کان پوءِ پنهنجي اباڻي ڳوٺ کي خيرآباد چئي، ڳوٺ حاجي قادر بخش لغاري تعلقي ميرپورخاص ۾ اچي آباد ٿيو، جتي سندس عزيز مائٽ ٻني ڀارو ڪندا هئا، ۽ پاڻ پنهنجي طبابت ڪندو رهيو. ۱۳۴۷ھ ۾ وري پنهنجي اباڻي ڀٽ ڇڪ ڪئي، جو وري واپس مڪان ’بابلي‘ ۾ اچي سڪولت اختيار ڪيائين، ۽ اتي عام طرح ماڻهن جو بولائي علاج ڪرڻ شروع ڪيائين، جو اڄ تائين ڪندو اچي. ۱۳۶۱ھ ۾ سڀني ڀائرن گڏجي ڪجهه زمين ٽڪر چرخي اسٽيشن لڀي سرود کان ڏکڻ طرف ٻن ميلن پنڌ تي ورتي، ۽ وري اصلي اباڻي ڳوٺ کي هميشه لاءِ الوداع چئي، اُتي اچي سڪولت اختيار ڪيائين، جتي اڃا تائين مغير آهي.

موصوف چار شاديون ڪيون، جن مان گهڻولي ڪجهه اولاد ٿيو، پر گهڻا سڀ رب العالمين جي امر تي راضي رهيا، باقي چار لڙايون ۽ هڪ لوجوان ٻٽ محمد رحيم نالي اٿس، جنهن کي ٻه سال کن ٿيا آهن ته شادي ڪئي اٿس.

حاجي ڄام رنگ جو ٿورو سانورو ٻڪو، قد جو پورو ٻنو، مڪر بدن ۾ ڳڙو؛ اڃا جڏهن نظارن ۽ هلي ڦري سگهندا هئا، تنهن وقت هڪ ڏينهن اسٽيشن تي سندن وزن ڪيو ويو، جو ٽي سئو ۽ ٻاوييه - سئو ٿيو هو، پر هاڻي بدن ۾ الهيءَ کان گهڻو سنهو ٿي ويو آهي، ۽ ٻيتر سندس وزن ٻه سئو مشڪل سان ٿيندو؛ ڏاڙهي گهاٽي، اٽڪل سئو - سوا ڪيتري ڊگهي؛

ڏاڙهيءَ کي مینديءَ جو رنگ ڏيندو، آواز ڳورو اٿس. هن جي حواليءَ جي ڳالهه ڪندا آهن ته هڪ دفعي هڪ شخص ڌاريءَ رات هئڻ سبب رستو ڀلجي ويو؛ عشاءَ جي نماز جو وقت ٿيو، تڏهن ٻانگ ڏنائين، ته اهو ڀليل شخص پورن ٽن ميلن جي پنڌ تي هو، سو ٻانگ ٻڌي وات لڳو، ۽ پوءِ الهيءَ ڳوٺ تي اچي پهتو. طبيعت ۾ حلیمائي به آهي، ۽ شوخي به؛ پر اڪثر حلیمائي رهندي اٿس. الله لوڪ، پرهيزگار، سخي مرد، مهمان نواز، الله تعاليٰ جي فرض جو پورو پابند، ۽ هر هڪ کي هر وقت چڱي وات ڏسيندو آهي. سندس مذهب حنفي آهي، ۽ طريقو قادري. سندس مرشد پير صاحب پاڳارو جن آهن. ذڪر پير سائين پاڳاره حضرت شاھ مردان شاھ عرف ڪوٽ۔ ڏئي شاھ بادشاھ کان، ۱۳۱۳ھ ۾، جهڙي لڳ، لغاري ٿري فقيرن جي دعوت تي، پڇيو هئائين. مرشدن جي زيارت لاءِ هر سال پير ڳوٺ ويندو هو، پر اڏائي سالن کان مجبوراً رهجي ويو آهي. سندس حج ڪل پارهن ڪيل آهي. پهريون حج ۱۳۳۳ھ ۾ ڪيو هئائين، ۽ آخري حج ۱۹۵۲ع ڌاري هوالي جهاز رستي ڪيائين.

حاجي صاحب خوش طبع به هڪڙو ئي آهي. جهڙس شگفتہ طبيعت ۽ خوش مزاج ڪو ورثي هوندو. سندس خوش طبعيءَ واريون ڪيئي ڳالهيون زبان زد عام آهن. نمولي خاطر ٻن واقعن جو ذڪر ڪيو وڃي ٿو.

هڪ پنجابي حڪم ۽ حاجي صاحب جو سوال۔ جواب

حاجي صاحب، جن ڏينهن ۾ ميوي رند جي ڳوٺ ۾ پير صاحب پاڳاري جن جي حڪم موجب پڙهائيندو هو، تنهن وقت هڪ ڏينهن صبح جو سوهر مدرسي مان پنهنجي ڳوٺ ٿي آيو؛ تنهن وقت هن جي عمر اٽڪل ۱۸-۱۹ سال هئي؛ اڃا خاڪي مقام کان ٿورو اُتر تي هو، ته ڏسي ته سفيد ڪپڙن سان هڪ پنجابي، پٺن تي بد ٻڌل، کائڻس ٿورو اڳيان پاسي تي بيٺل ڏٺارن کان پڇي پيو ته ”آءٌ سائينداد عليائيءَ جي ڳوٺ ڪٿان وڃان؟“ انهن ڏٺارن پنجابيءَ کي اسان جي ڳوٺ جو پوريءَ طرح ٿي ڏس ڏنو. حاجي صاحب خيال ڪيو ته هيءُ پنجابي ۽ پٺن تي بد ٻڌل۔ ضرور ڪو ٺڳ ٿو ڏسجي، سو ان کي ڪنهن به طرح سان پنهنجي ڳوٺ تان ٽاربان؛ ۽ هڪ مسخري به سجهي آيس، سو ڇا ڪيائين جو هڪ وڏي سِر برائي مقام مان ڪٽي، پنهنجي ڪپڙي ۾ ويڙهي ڪٿي پٺن تي رکيائين، ۽ تڪو تڪو ٿي وڃي پنجابيءَ کي پهتو. السلام عليكم چئي، ڪيڪار بازي ڪري، هڪ ٻئي کان حال احوال وٺڻ لڳو.

حاجي: آپ کا نام کیا ہے، اور یہ آپ کے پاس کیا ہے، اور کدھر جائے ہو؟
پنجابی: میرا نام تو ”چراغ الدین“ ہے، یہ میرے پاس ”طب“ کی کتاب ہے، اور ہر لبض شناسی کا کام کرتے ہیں، میرے پاس ہر مرض کی دوا موجود ہے، یہ تمہارے پاس کیا ہے؟

حاجي: یہ میرے پاس ”حبيب“ کی کتاب ہے!

پنجابي: تمھارا نام ڪيا ھي؟

حاجي: ميرالام "سراج الدين" ھي.

پنجابي: تمھاري ڪتاب ڪي ڪيا خاصيت ھي؟

حاجي: ميري ڪتاب سنڌي زبان مين ھي، اور اصل ھي.

پنجابي: سنڌ ڪي ھر لے ٻھي ٻھت ڪتابين ڏيکھي ھين، مگر ميري ڪتاب ڪي برابر ڪولي

ڪتاب ٺھين ھي: ۽ ميري ڪتاب ٻھت پراني ھي، اور بڙے دانشمندون لے پٺائي ھي،
بالڪل اعليٰ درجي ڪي ھي.

حاجي: بابو چراغ الدين، ميري ڪتاب ڪو ٻھي ڇھ سو سال گذر چڪے ھين!

پنجابي: اوھو..... ڇھ سو سال!

حاجي: گجتي (غزلي) ڪي وارے ڪي اصلي ھي!

پنجابي: ميري ڪتاب بالڪل طاقتمند ھي!

حاجي: اچھا تو ٻھر ڪتابون ڪي آس مين لڙائي ڪرني چاهئے: اھلي تر اھني ڪتب ليڄے

دکھو، آسي ڪي اوڀر مين اھني ڪتاب مارتا ھون: ٺھين تو ھر اھني ڪتاب ليڄے

دکھتي ھين، اور تر اھني ڪتاب زور سے آسکے اوڀر مارو.

جيڪڏھن سير زور سان ڪتاب جي مٿان لڳندي تہ ٻہ ڪتاب ٽانڊو، جي ڪتاب

زور سان مير تي لڳندو تہ ٻہ ڪتاب ٽانڊو.

پنجابي: سنڌي آدمي اونک ڪا دودھ اور مڇھلي ڪھاتے ھين، اسڻے ان ڪو عقل ٺھين ھوتي.

ھر لے تو اڙا سير ڪيا ھي. بچے، تر ميرے سامنے ھنسي مذاق ٺھين ڪروا ھر لے

تو ڊلي ڏيکھي، ڏکھن ڏيکھا، ٻوڙ ڏيکھا، ٻچھ ڏيکھا: گڙگار، ٻلو گڏھ،

رھنگ، لاھور، ڪشمور، پشور، لائپور، لڏھيان، شھارپور، راولپنڊي، ڊاڪ،

چٽاگانگ، بوگره، بلھوترا، هزاره، ملتان، ديرہ اسماعيل خان، ڪوٽ چھٽ، چوٽي،

سخي سرور سلطان، چاه لڏھا، ديرہ غازي خان، بھاولپور، جوڊھپور، ڪمال پور،

نور پور، خيرپور، روھڙي، سڪھر، جيڪب آباد، ڪوٽڙ، سي، دادھر، شڪارپور،

لڪي، گڙھي ياسين، رتو ديرو، ڪھيرتھر، جھل منگسي، ديرہ غيبي خان، مڃيري،

يار محمد لاڪھا، چوڄوا، قنبر، مھڙ، رادھن، تھڙي محبت، لورنگ واھ، اسحاق چانڊيو،

ٻھنگي، ماھوٿا، دودائي، لاڙڪاڻو، ٺھلاء، ٻاڪراني، ڊوڪري، ٻالي شاه، سيتان،

مخدوم بلاول، خدا آباد، حيدرآباد، ٻوٻڪ، سيوستان، ٻھگا ٺھوڙا، آسري، مانجهند،

الڙپور، ڪوٽڙي، ڪراچي، پير منگھا، پسي، اورماڙا، مڃي موسي، حيولي، شور بندر،

مسقط، قطر، زاهدان، مڪران، ڪيچ، وندر، سرٻاز، خيردرا، بولان درا، حسن درا،

بغداد، بصره، بری ڪوٽ، تاشقند، سمرقند، ربوا، بخارا، ڪيڪند، دمشق، حمص،

ڪٽوف، ڪر بلا معلي، ڪر ڪوٽ، حلب، موصل، عمان، فلسطين، شام، عمان، تبوک،

مدد منور، مڪ معظم، جدم، حدم، ميندي، حدودا، يمن، سام، حيزان، شهران،
سخي عثمان، عدن، مڪلا، مدلي، بمبي، بوودا، سامن، كشي، راحكوت، احمدآباد،
سايرمني، آيو، اونعا، ودهوان، ميسال، پاكشن، ميڙي، بهاول نگر، جمار نگر،
سورت، گجرات، واگو، كهساوا، وڙگار، رادمن پور، ابرن پور، كهارجهي، دودا،
والهونا، باهو سير، گدھوا، جهولا، ميرپور خاص، ميرواه اور ڊگھڙي سڙي چلڪي،
جهدي اور ريگستان کا بهي سير ڪيا هئو: ايک ايک ولات کا نسخہ ميرے پاس
موجود هئو، جو تہ مانے گا اسکو مين دکھاؤنگا!

حاجي: بابو چراغ الدين! تم نے تو بڑا بڑا سير ڪيا هئو، ليکن مين نے اهي بڑے بڑے
ملڪ اور شهر ديکھے هئا!

پنجابي: تم هر ڪو بتاؤ، ڪيا ڪيا تم نے بڑا سير ڪيا هئو؟

(حاجي صاحب ڪي به سند جا جيڪي ننڍا کوٽ سعهدا هئا، تن جا نالا وٺي شروع ڪيائين.)

حاجي: پاڻي، برهڙي، پروڙ، بهري، بد پل، دلار، بنگار، واگدهي، ميساڙي، جهڙياري،
لڙهاري، چچ، پونٿرو، ڏانجول، ڏبئي، ڦانت، حڪراڙي، ڪنڊياري، سولھري،
سڙهي، وڏوهر، ساروئي، چڪچار، چرواڻ، ٺالهي، ڏاپرلو، بهاسر، سونوري،
راڻا واھ، نبي سر، بهي سوئر، سي سوئر، حمير سوئر، ارندو، ڪنڀارو پٿري،
اڙلي، ملڪان، چاڇرو، جهو، واڙي، هيرهار، ٻڌي سوئر، احمد جوئر، راونسر،
ڪريمداد، ڪڏي، جادو، جان پاريو، نر مڙ علي شاھ، ڪوٽو، ويساسر، برھن
سوئر، سانئون، سوپارو، عاقل سيھائي، نڪرائي، پاڪاسر، لڪواسر، دوڙالو، سوئر،
رکتي وارو، چوئل، گھنٽو، واگھيلا، ڏين جو به، ولي جي ويٿري، تيجمان جي
ويٿري، پالوا، رامسر، موڪائي، ڏونڙ، پراچ، سوندر، سنهيون، لاکي سوئر،
بتڪس، مٿرائو، پورلي محمد شاھ، وڪريو، چامن، سيگارو، پاو، ڪارو غلام شاھ،
وروآئي، شھير وڪيو، سنهار، اسلام ڪوٽ، چوٽهار، مالھنور، رالو، مٺي، دارو،
ڪاري واھ، موڪار، ڏيوانو، پوسرڪو، ڪجو، هيلارو، گھوڙو، ويٿري، سانگھار،
پاڏارو، ڪارسر، حجامو، ڪوھي، ساجا، ويسرا به، ڪرڙا به، مٺو ڪلھار،
ڪارو ڪلھار، ڪهر دھي، پيرو سند، باغ وارا احمدائي، پنگريو، ڪڏو، چانگ،
قيصر ڪوسو، دلڪي، بيدو، پرگڙي، ڪڏ آڏو، خان جوٺيو، هڏاڇو، هاليوٽو،
فقير محمد لهڙو، ڪاڪ، نار، چيراو، نڊو، باگو، دھڙو، سولو، حسالي، ڍانگرو،
هوٿير، ڏبئي، لڏو، ڏاڏاھ، ڪمارو، سورھڙي، دولھانو، ڏيڪي، واگھري،
گورچالي، ڪٽياڻ، سنھڙو، گاجيدائرو، ويسرو، ڏھرو، ڪيرالو، ڪنيري، شادي پلي،
آشاھ اور قلھڙيون سڙي دوسو واھ ديکھڪري، ڊھير مٺو فقير کا بهي ديکھا هئو:

۽ جو هر لے ٻڌا هئو، سو هر لے سارا سڙ ڏيا هئو: ان اتي دلڪشي آه، نه بصورتِي
کي ڪيا تعريف ڪرون!

پنجابي: ڀائي صاحب، ۽ جو ملڪ اور شهر آب نه پئائو هئو، قسم خدا تي، هو ڪو ڏيکي
تو نهين، مگر ڪجهه سٺي بهي نهين!

گالهيوڻ ڪڏا هندا آيا، سو ڳوٺ کي اچي ويجهو ٿيا هئا. حاجي صاحب پنجابي ۽ ٽي
ڳوٺ ۽ ترين جي صلاح هئين، پر پنجابي ۽ ڏاڍو نه هتي منهنجو وس ڪو نه هئو، سو
حاجي صاحب کان موڪلائي اڳتي روانو ٿي ويو.

پکين مان گالهيوڻ

سن ۱۳۱۷ هجري ۽ ڌاري، جڏهن حاجي صاحب ڳوٺ سولي جتولي ضلعي لاڙڪاڻي ۾
پڙهندو هو، تنهن وقت جي گالهه ٿو ڪري ته

هڪ دفعي آءٌ لاڙڪاڻي مان پنهنجي ڳوٺ (عليائي، تعلقو ڊگهڙي) ڏانهن بيدل ٿي
آيس: وات تي اسٽيشن پٺيڪن کان اٽڪل ڇو ميل پنڌ اولهه طرف، رستي تي اترئين ۽
ڏاکڻي پٺاڻ ميل ٻن پنڌ تي رڳو واريءَ جا ٿنڀا ٿنڀا ڏوڙا هئا، ۽ ڏوڙن ۾ رڳو مٿيون چاريون
۽ ڪرو هئا. ويجهڙائيءَ ۾ ٽن ميلن پنڌ تائين ڪا به آبادي ڪانه هئي. چاريون ۽ ڪرو موسمي
پيرن ۽ پکين سان جنجهيل هئا. آءٌ به اتان صبح جي پهر اچي لنگهيس، ته پيرن ۽ پکاڌسي
وات ٻائي ٻائي ٿيڻ لڳو. هڪ پنڌ جو آڏوڪو، ٻيو وري چاريون پيرن سان پُر ٿيل - ڇڏڻ
نه ٿين، سو آهستي آهستي هلندو به رهيس ٿي، ته ڪڏهن پيرن ڪڏهن پکاڌسي به ڪڏهن
ٿي رهيس. ائين ڪندي، اتي چارين ۾ ئي ڪاڙهو ٿي ويو، سو اتي سمهڻ جو ارادو ڪري
هڪ وڏي ڪنڊي جي چالو ۾ سمهي پيس.

اتي انهن چارين ۾ ڪروڙن کان سواءِ ٻيو اهڙو ٿڌيءَ چانو وارو ڪوبه وڻ ڪونه هو،
سو ڏينهن ٽن سبب جهنگ جا سڀ پکي اچي انهيءَ وڻ تي ويٺا. اچي ٻوليون ۽ چلولائي
شروع ڪيائون، تنهنڪري ٻڌ به ٿي آيس، سر هيٺا پٿر کڻي پکين کي هيرو، پکي ڏک هي
خوف کان هڪ ته اڏامي ويا، پر وري اچي اتي ويٺا، ڇاڪاڻ جو ٻيو ڪو اهڙو وڻ نٿو
چالو وارو ڪونه هو. پر ٽي دفعا اڏارڻ جي ڪوشش ڪيو، پر سڀ بيهود. اتي پکين کي
به اچي ڪاوڙ لڳي، سو پاڻ به صلاح ڪيائون ته ”پاڻ بلڪل گهڻا آهيون، ۽ هيءُ انسان
هڪڙو آهي، سو ڇا ڪندو؟“ پاڻ سڀ گڏجي ستل تي حملو ڪري ڏيون، ۽ ماري ماري
ٽٽيو ڪري ڇڏيائون، سو انسان سان انسان جي ملڪ ۾ اچي ٿو جهڳڙو ڪري! پهرين انسان
هن کي مهمان سمجهي ڪجهه ڪونه ڇڏيو، پر هي اٿلندو آئي ٿاڻو کڻڻ ۾ پورچيائي ٿي
ويئي: ”آيو وڻ هيٺ سمهڻ لاءِ، پر اٿلندو انسان ٽي هيٺائڻ شروع ڪيو اٿس - هڻي نه
ڇڏجي!“ اتي پکين جا هڪ ٻه چڱا مڙس هيڏانهن هوڏانهن نظر ڦيرائيندي پرحان پيل اٿس

تي نظر ڪري چوڻ لڳا ته ”ٻيلي صلاح ته هاڻ واري سٺي، پر هن وٽ به زبردست لٽ رکي آهي: جنهن مهل هاڻ حملو ڪيو، ان مهل رڳو هڪ ٻه گهمرو ڪڍي ڏيارهائين ته هاڻ وارا سڪر سڪر سڀ مري ويندا بهتر آهي ته هن کي ڪنهن ٻيلي حوالي سان اٿارجي.“

سو، هاڻ به صلاح ڪيائون ۽ پهريائين ”مينر“ نالي ٻڪريءَ کي موڪليائون، جو اچي منهنجي سڙنديءَ کان ويهي چوڻ لڳو ته ”آئي، آئي، آئي!“ ويڃاري پئي دفعا چيو، پر مون صفا جواب ڏيئي ڇڏيس ته ”نٿو ڪرڻ کان اڳي ڪنهن به حالت ۾ نڪي اٿان ته نڪي وڃان.“ ويڃارو مينر ٿا اُميد ٿي مڙئي ويو. وري ٻڪرين ”بلبل“ کي موڪليو. بلبل سمجهيو ته آڻ پٺاڻ ڏهر جي هن کي هڪالي ٿي ڪيائون، ما لهي اچي سڙنديءَ کان وڌيڪ ڪاوڙ مان زور زور سان چوڻ لڳي: ”ٽڪڙو، ٽڪڙو، ٽڪڙو!“ ائين چار پنج دفعا چيائين، پر مون به وڏي آواز سان جواب ڏنو ته ”آڻ ڪنهن به حالت ۾ بنا لٽ ڪئي ڪونه ويندي، توکي جيڪي ڪرڻو آهي سو ڪرا“ آخرڪار بلبل به ٿا اُميد ٿي پويان پير ڪيا. تنهن تي ٻڪرين وري به همت ڪري ٻن ’ڪپرن‘ کي موڪليو، جن اهڙي شرط سڙنديءَ وٽ ويهي سرائڪي زبان شروع ڪئي: هڪڙيءَ چيو ته ”ڪيون پئس، ڪيون پئس؟“ تڏهن مون چيس ته ”ٽڪ پيا، لٽ ڪرڻي آي.“ تڏهن وري ٻيءَ ويڃارا ڪڍڻ شروع ڪيا- چئي، ”ٽريو، ٽريو، ٽريو!“ تڏهن مون به ان کي چيو ته ”تون ٿاهوڪي هوڻ جو مٻڪون پئي جهاري ڪڍي ٿي!“ خبر، آخر ڪپرون به واپس ٿيون. اتي وري ٻڪرين هاڻ به صلاح ڪري پنهنجي بهادر ٻڪري ’وهي‘ کي موڪليو- جو ڪنهن ڪرڙ يا چار به ويلو پولون ڪندو ته چڻ ٿي لغاري ويٺا گالهائين. وهي اهڙي شرط بلوچي زبان کڻي شروع ڪئي: ”ٿو وز ڪٿيءَ؟ ڪاري اڙا آڻ ميناهي؟ ٿو شهيزان؟ اڻ! ٻُرو، اي مٺي وري ملڪ هي: ما ٻڪري ٿيران واڙ ٿيا ڇو ٿيا مٺا ٺوڻ اي ڪڏا در شڪ مٺا ننڊ ٺوڻ، ٺٽ ٺوڻ مائٽس ٺوڻ ٿو چيزاڻ رهيا ٻُرو!“ تڏهن مون چيس ته ”هاڻي بلوچ صاحب! آڻ لٽ ڪئي کان اڳي ڪڏهن به ڪول وينديس، هرڀرو مون کي لٽ کان ٿا سڙا، ۽ اوھين به ٿا ڪوئي ٿيو: ڇڏيو ته آڻ به آرامي ٿيان، ۽ اوھين به آرام ڪريو.“ تنهن تي وهي به ويڃارو ٿيو روالو. وري ٻڪرين همت ڪري (ٺٽن لوهالن) ٻن بگڙن گهرن ۽ هڪ ڪرڪٽ ڳڙهي ڳري کي موڪليو، هي منهنجي سڙنديءَ کان اچي ويٺ. پهرين هڪ بگڙي ڳري چيو ته ”ستو آهي، ستو آهي!“ ٽي چار دفعا ائين چيائين. وري ٻئي ڳري چيو ته ”گوگهو ڏيوس، گوگهو ڏيوس!“ تڏهن مون کي اچي ٻپ لڳو، سو ٺٽ ڏيئي اٿي وهي رهيس. مون حيال ڪيو ته هاڻي جيڪڏهن سٽس، ته ٻڪري ڇڙهي ويندا! مون کي ويل ڏسي، ڪرڪٽ پوئس ڳري ٿي چوڻ لڳي ته ”ڪولا ٺوڪري، ڪولا ٺوڪرين!“ آخر اچي به مڙئي ويا. وري ٻڪرين ٺٽ ڪارڪڻين تي موڪليو. جن منهنجي سڙنديءَ اچي هڪ اڳ به ٽپي وڃ ڇو، ۽ ٽي پويان- ٽي پويان ٿي ويٺون. پهرينءَ ڪارڪڻيءَ مون ڏانهن جانچ ڪري، ڏسي، سرائڪيءَ ۾ چيو ته ”ڏيکوس شيشي، ڏيکوس شيشي!“ تڏهن مون چيس ته

”مائي، هڪ نه بلوچ، ٻيا ٻه ڏا ڏاڍا، ٽيجهو ڏاڍا ۱۱. سو ٻڌي ٿي غرور ٻڌيل هئي،
 ٻائي تون اها ته رنگ ڏيک نه ڪهين رنگ وڃون هون ۱“ ٻڌهن اها ٿي ٿي، ۽ هلي ويئي.
 اتي وري اسي ڪارڪنچي چيو ته ”هٿ ڪرو، هي ڪها ۱ هٿ ڪرو، هي ڪها ۱“ اتي
 مون کي وري اچي ڊپ لڳو ته هاڻي مورگو ٻڪي ماريندا. تڏهن وري ٽئين نمبر ڪارڪنچي ۱^۲
 جواب ۾ چيس ته ”تون چاچي اتي به، تون چاچي اتي به ۱“ ڊپ ۱۱ هجڻو اچي کان به
 وڌڻ لڳو، سو ڪٿي لڪ ڏانهن هٿ سڀري. لڪ کي ڏسي، ڪارڪنچيون ٽيئي روالهون
 ٿي ويون. وري ٻڪين به زيرا ٻڪي ”مٿاه ۱ لالي موڪليا، جي ويجهو اچي، ٿورو ڏيئي،
 ويهي رهيا. انهن مان هڪ چيو ته ”ڪانچ ٿاڻي ڪي ٻانچا؟ ڪانچ ٿاڻي ڪي ٻانچا؟“ تڏهن
 مون چيس ته ”ٻئي ٿاڻا آهن، تنهن کي تون ڇا ڪدين؟“ تڏهن ٻئي مٿاه واپس ٻڪين
 وٽ وڃي چيو ته ”نهين ويندا ڪي ڙي، لهين ويندا ڪي ڙي“. ٻڪين وري ٻئي جي موڪلائڻ
 جي صلاح ڪئي ٿي، ته منجهن ڪو اچي باز ٿيو، ۽ سڀ وٺي تان اڏائي ويا. ۱۲ به ٻوڏ لڪ ڪوڙي
 بي اولو ٿي سمهي رهيس، ۽ ٻوڏاڙي ۱۲ جو اتي روالو ٿيس، جو اچي اسٽيشن ٻڌي ٻڌن تي پهتس.

ميان نور محمد شيخ ڏنگر پار ڪري *

سندس ڏاڏو مسٽر ڪائوسجي سرورالهي، سپرنٽينڊنٽ پوسٽ آفيس جو، حيدرآباد مان شينگار لالين، جنهن کي سندس سهڻي ڪم سڀيان گورنمينٽ آف انڊيا مان ”خانبهادر“ جي خطاب جي سند ۽ سرٽيفڪيٽ، مورخ فورٽ وليز ۲ مئي ۱۸۷۲ع جو، سرڪار بمبئي گريٽ ۾ چيو، انڪٽنگ چيف، سوڪريٽري ۽ جي صحيح سان، مورخ ۸ مئي ۱۸۷۲ع ۾، خانهدار ڪائوسجي زردشتي مذهب ڇڏي اسلام جي آغوش ۾ آيو. انگريزن جي اوائل فوج ڪشيءَ جي رستي ۾ تار جي بندوبست جو اعليٰ آفيسر هو. فوج جي نقل و حرڪت لاءِ جو اوائل سلسلو هت جاري ٿيو هو، تنهن جو ناظم اعليٰ هڪ پارسي اعليٰ تعليم يافتہ شخص ڪائوسجي لالي هو، جنهن کي پوءِ سندس خدمتن جي عيوض خانبهادر جو لقب مليو. هيءُ سن ۱۸۵۷ع کان ڪجهه پوءِ جي ڪالهه آهي.

خانبهادر ڪائوسجيءَ جي مسلمان ٿيڻ جو سبب معلوم ٿي نٿو سگهي؛ پر ايترو معلوم آهي ته مسلمان ٿيڻ بعد شيخ محمد قاسم نالو رکايو هئائين. هو بمبئي پاسي جي ڪنهن وڏي پارسي خاندان مان هو. ڏنگر پار ۾ ئي وفات ڪيائين. شهر جي ٻاهران جتي سندس سگهو هو. اتي ئي زال سميت دفن ٿيل آهي. قبرن جي ويجهو هڪ پراڻي مسجد آهي. قبرن سادي پٿر جون آهن. مٿان آسمان جو گنبد ۽ گهاٽن وٿن جي ڄاڻو آهي. سندس وفات کان پوءِ، هن جي سٺي پاسي وارن پارسي ماڻهن ۽ سندس مسلمان فرزند شيخ جان محمد جي ساڪيت تنهن ٻن ساس ٽئين دهوائون ۾ هليون.

شيخ ميان محمد قاسم جو پوٽو ۽ شيخ ميان جان محمد جو پٽ، ميان نور محمد، ڏنگر پار ۾ تاريخ ۱ نومبر ۱۸۹۹ع ۾ ڄائو هو، ۽ اتي ئي اسڪول ۾ ڇهه درجا گجراتي پاس ڪيائين. سنڌي ورليڪيولر فائينل امتحان عمرڪوٽ سينٽر مان پاس ڪيائين. سرٽيفڪيٽ جي تاريخ ۳۱ آڪٽوبر ۱۹۱۵ع آهي. ميانجي اسڪول مان انگريزي ٽي درجا پاس ڪرڻ بعد، اسڪول ڇڏي، روپيو ڪاٺي ۾ ڪلارڪ ٿيو، جتي اڪٽل ٽيهه سال امانداريءَ ۽ اورچائيءَ سان نوڪري ڪيائين. انهيءَ نوڪريءَ واري عرصي ۾ انان ٽي سارڊيمينٽ روپيو امتحان پاس ڪيائين. جيئن ته ان وقت روپيو ٺاٽي ۾ هندو آفيسرن جو ڪهڙو اثر هو، ۽ ڏنگر پار ۾ روپيو آفيسر به هندو هو، جنهنڪري اتي هميشه هندو-مسلم ڇڪتاڻ هلندي ايندي هئي؛ تنهنڪري هيءُ ٻه رپيا ۽ آزاد-طبعيت شخص، انان ڪڪه ٿي، ڪڇ رياست ۾ پوليس ڪاٺي ۾

* هن سوانح عمريءَ تي، لکڻ واري جو نالو درج ناهي. — مرتب

سن ۱۹۲۹ع جي شروعات ۾ نوڪري تبديل ڪرائي آيو، جتان بالا آخر روپڻو ڪاٽي تان استعفا ڏنائين، ۽ ڪڇ رياست ۾ پوليس جو ڊپارٽمينٽل پاس ڪري، فوجداري عهدو حاصل ڪيائين، ۽ ان سان گڏ ڪڇ رياست جي C.I.D. آفيسر جي به وٽس چارج رهي. ۱۹۳۷ع ۾، توري وقت لاءِ، جهوناڳڙھ ۾ انسپيڪٽر ٿي رهيو. اتان وري هڪ سال لاءِ ٻالپور ۾ انسپيڪٽر ٿي ويو. اتان دوباره سن ۱۹۴۲ع ۾ جهوناڳڙھ ۾ انسپيڪٽر ٿي آيو، ۽ ۱۹۴۷ع جي ورهاڱي تائين اتي بلڪل ڪاميابيءَ سان رهيو. جهوناڳڙھ رياست مان انگلنڊ سينارٽي ٽريننگ ڪورس، پاس ڪيائين. لڙائيءَ جي زماني ۾ ويراواڻ بدري ۽ بحري ساحل تي لڪرن تي سندس سهڙد ڪئي.

هن وقت سندس عمر ۸۵ ورهه آهي. کيس هڪ پٽ، نالي گل محمد، ۽ ٻه لياڻون آهن. ميان نورمحمد اسلامي جذبو رکندڙ آهي. سن ۱۹۲۳ع ۾ ڪانگريس هلچل سبب جيڪي لنگرهارڪو ۾ هندو-مسلمان فساد ٿيا هئا، تن ۾ هن مرد مجاهد اسلامي جذبات کان مسلمانن جي مڪمل طرح مدد ڪئي هئي. ان وقت ’نريبرسنگ‘ اسپيشل پوليس جو هيڊڪنسٽيبل (ڊپي اٿلي) سان گڏ سينڌوڙي ڪئمپ ۾ گڏ هو، لالي خاطر مسلمان ٿي وري مرتد ٿي ويو، ۽ ان بعد خودڪشي ڪيائين. ان تي وري هندو اخبارن مسلمانن خلاف هاءِ گهوڙا شروع ڪري ڏني، جنهن نيٺ هندو-مسلم فساد جو روپ اختيار ڪيو. ميان نورمحمد، مسلمان پوليس وارن جي بچاءَ ۾ بلڪل گهڻو ڪم ڪيو.

ويراواڻ تي هڪ ڪنڀر رهندو هو: ان جي مري وڃڻ تي، ان جي گهر تي مسجد ٺهرائڻ ۾ بهرو ورتائين، جنهن تي هندن ڪيترائي اعتراض ورتا، ۽ هندن ان کي هڪ وڏو معاملو ڪئي بڻايو. جيئن ته هن مرد مجاهد کي مسلمانن جي هر طرح مدد هئي، ۽ هن ان ڪم ۾ فتحياب ٿيڻ لاءِ هر ممڪن ڪوشش ورتي هئي، جنهن جو نتيجو اهو نڪتو جو يارگاهه ٻاري تعاليٰ مان هن کي فتحيابي حاصل ٿي، ۽ هن اهو مسجد جو معاملو ڪيو. انهيءَ ڪم ۾ لنگرهارڪو مان صرف محمدعاس سيمڻ ڪنهن حد تائين سندس ساٿي ٿي رهيو هو.

هن صاحب پنهنجي ايامڪاريءَ جا ڏينهن بلڪل محنت، سچائي، اورچائي ۽ بهادريءَ سان گذاريا. هو هر دم مظلومن جو ساٿي ۽ ظالمن جو دشمن ٿي رهيو. هن جي ڏينهن ۾ هرڪو لئچ لوفر ۽ چور چڪار ڪائس ڪٽڻ هڻندو هو. هو چورن ۽ بدعاشن جي ٻالڙ ٻڌڻ لاءِ سندن پٺيان ڪاهي پيو. هر وقت هن کي بيلڪ جي آرام جو اوتو هوندو هو، هو پنهنجي ان مقصد ۾ بالڪل چڱيءَ طرح ڪامياب ٿيو. هن ڪڇ رياست جي ڪيڊڪوچ مان چورن کي گولي گولي ڪين گريون سزائون ڏياريون. ان وقت جي شاعرن ۽ سگهوڻن به اهڙي جهادر ۽ خيرخواه آفيسر جي ساراه ۾ دل کولي بيت چيا، جي هيٺ ڏجن ٿا.

(بيت، چيل محمد هارون موسي پو آو، ويئل پورلي موسي پو آو، تعلقو ملي، سال ۱۹۳۰ ۾ ۰)

اول نابر الله جو بيشڪ پلارو،
بيو محمد مصطفيٰ سيد سوپارو،
پلو پير بغداد ۾ آهه موشه موچارو،
عليءَ جي اولاد کي ٿو ٺهي جڳ سارو،
هن جهان ۾ جان محمد کي مليو مرد موچارو،
خاوند ڏينس خير سان، آهي سدا سوپارو،
غيازي غلام شاه جو آهه اتي اوتارو،
نظر نور محمد تي ڪري مرشد موچارو،
ڪشي هٿ خدا ڏي ڪيائين اهڙو اشارو،
بيشڪ وڃ تون پُڻج ڏي، جت آهي حاڪم هزارو،
پٽي حڪم حيدري، هليو سانجهر سوارو،
خالبهادر خوش ٿيو، ڏسي پٺان پيارو،
جنهنجو بخت پلارو، تنهنڪي ڪانهي منجهه سووچئي.

ڪانهي مونجهه ”سوو“ چئي، جنهن کي عليءَ جي آڌار،
ڪڇ ملڪ ۾ ڪامورا، هيڪالدا هزار،
مليو ان مؤد سان، ڪليو ڪن ڪيڪار،
پلي آئين پُڻج ۾، تون هلي پٽ هٿار،
اول درجو اوهان کي، جڙيو جسمدار،
لهاري لڪتائي ۾، جو جهلي جوابدار،
ڪاهيو هٿي قيد ۾، ڏيو ڏڪن جي ڌمڪار،
قاعدي سان ڪورٽ ۾، پهتا گههگار،
ٿي ملڪ تان مار، چورن جي چٽيءَ جي،
چٽي جا چورن جي، ولي لوڪ تان لهي،
هاها ڪريو بدني بهادر جي، وڃي اچر تي اهي،
آن حڪم تي ”هارون“ چئي، صاحب ڪئي صحيح،
آت ويلي ٻائي ويسچار سان، والهي ٿي وڃي، (۱)
پوري حقيقت اچر جي، اتي ڪارڪن ڪهي،
ڪوي سر سهي، ٿو چڪاس ولي چورن جي.

(۱) ويلي = تڪڙي، واپي = جانچي، پڙهي = وهي = بندي.

ٻارين گھوٽ وڃي جو، هلي ڏسون ڏاڏارا،
 ڏيئي ريت ڏوھائي ٿي، ڪيائين قاسم مٿي ڪاه،
 سمجهه ڀريو سون هو، ٻي نه ڪيائين ڪا،
 اک ۾ ٿي ان جي، رهي ورتائين راه،
 شيو ڳالهون مڃڻ ڪي، ٿيو ڏوھائي ٿي ڏاڏ،
 اٽڪلڻو اچي ويو، شاباس تنهن ڪي آه،
 جوڻو ڳوٺ جبل ۾، ڇت ٿو ڦوٽريون ڪاه،
 صاحب سمون صديق ڪي، جوان ٿو جهلاء،
 ڀري چالان چورن جو، ٿو حڪم ڏي علاء،
 ليا ديش اور محمد ڪي، ٿو پڇر ۾ به جاء،
 والي شال وڌاء، شان انهيءَ شيخ جو
 وڌو شان شيخ جو، جنهن رکي پگھلڻ مٿي پٽو،
 احمد، شريف پاڻ ۾ پيا کائڻ پيو،
 ڏسي شڪل شيخ جي، چئن ڪها چيو،
 ڪري راتوڏي ويو، پگھل بهتا بدين ڪي،
 پگھل بهتا بدين ڪي، ڪري چنڊن جو چو،
 اهڙيءَ اٽڪل سان انهن ڪي، آهي پٽيءَ پڄاڻو،
 هڪدم حيف حاجيءَ ڪي، وڃي چٽو پٽاڻو،
 انهيءَ ريت انهن ڪي، پاڙين پڄاڻو،
 پنجويھ گھوڙا پلمس جا، آيا گھر ڪڏاڻو،
 جن وهانءَ وڃاڻو، هرج وڙو ٿي حاجيءَ ڪي،
 هرج وجهي حاجيءَ ڪي، هلائين حيات جو هرو،
 جو چه وره چيل هو، جنهن جو پڌار هو ڀرو،
 سڪ ۾ پيدا ٿيو، وادو ويچارو،
 پاڙي ڪي لڪڻ جو، هو البت اسارو،
 پٽ پلايو جوڌ ۾، بندي پٽارو،
 ساليائين پڄي ويندس، لڪري نوارو،
 نقاب جهڻ اچي ويو، سورھ سورھ وارو،
 ٻيري ڏريا مريءَ ۾، جت گپ هيو گارو،
 ڪڇي رهيو گپ ۾، مولھو مٽارو

ليڙي تان لهي پيو، مرد سوچارو،
لڙو والکي لوڙ ڏئي، پهتو پيارو،
ساجهڙو سوارو، باندي رکيائين بند ۾.

قسمت ڏني ڪلر جي، انڌو ٿيو عثمان،
پاڙي انسان پيو هو، بچل بي ايمان،
پرڙن ٿي ٻانهن کڻي، رکيو ڪونه ڏيان،
اوچتو الهن کي اچي، پهتو پهلووان،
لاهي غير ڪمان، ڪاهي ڏنائين ڪورٽ ۾.

پتھر وارن کي پهرين، هو الدر ۾ ارمان،
تڏهريءَ سوا سن جو، ڪونهي ٻيو گذران،
سنبري هلو صاحب وٽ، اڃا آهي ڪاهوڙي ۾ خان،
راه صاحب جي راڄ جو، آهي سو اڳوان،
پتھر وارن جي هڪار تي، ٿو ڏئي ڏيان،
ٻانڀڻ پنهنجي پوليس تي، خوش رهيو ٿي خان،
راڄ ڏئي راهب جي، پيو چار سمون سلطان،
سوڻائي ٿو ماڻهن کي خانجي خان،
مٿان ڪريو ان مرد ٿي، ڪوڙو ڪو طوفان،
دعا درويش سان ان کي، مليو آهي سان،
هي رهندوس لبر فوجدار ٿي، جت هوندو موچارو مڪان،
عليه جي اولاد جو، آهي در سندو دروان،
مٿس راضي رب رحمان، سو مرد ٿو مڃون ڪري.

مرد سو مڃن ۾، ٿو سڀ کي ساري،
غازي غلام شاه کي، ويل نه وساري،
نال ذاتر ڏيکاري، ته قدم چمي ڪامل جا،
عجب رنگ الله جا، ٿا ڏيهائي ڏسجن،
ڪجي واکاڻ واحد جي، ڏئي اوجاڳو اکين،
حيف تنن جي حال کي، جيڪي وساري ويهن،
مرد سڃاڻي ملڪ مان، آندو اميرن،
ان کي پهريون لبر پوليس ۾، ٿي ڪوٺيو ڪامورن،
عملداريءَ جو ان کي ڏنو، حڪم حاڪمن.

ڪڇ ٻڌڻ ۾ ڪوترا ڪا چاڪا ٿي ڇهن،
 اتي ڪي تپاس لاهي وڃي گهٽ ڪري ڪاڻ،
 ڏسي عادت الهن جي، وڌائين ڪوڏا منهن،
 امين جي وٺي سار وجود مان، ڪها ڇتو ڇڏائين،
 ڪوڙ ڳالهائي ڪوڙ ڪو، سڄيون پيئي ڪن،
 کٽيو آيا خوشيءَ مان، جي هيون ٿاڻيون مائين،
 گاهي بهاري ڪورٽ ۾، ڪري قطارون قيدن،
 ڏسي همست هن جي، ڪيو آردر الهن،
 بهادر کي بدليءَ جو، ڏسو حڪم حاڪمن،
 پوريءَ ريت پهر ٿي، لائين ور وٺڻ،
 پئي مٿي سن کي جڏهن، ڏٺائون عطاوار ڪن،
 ته هو رڳو ليکو لپاٽ جو، جهن کي ڇڏا ٿا چون،
 خوب طرح ڪاهوڙي ۾، واپت ٿا وڃن،
 ڏسي حشمت هن جي، ڇڏ ڪئي ڇورن،
 واويلا وٽ سان هئا، مٿي ڪيا سمن،
 هڻي مال هنن ڇڏا، آندا ٿي الهن،
 لٽو ويٺل وٽ تان، ٿيو شور غريبن،
 لڙي ۾ لهي ويون، ڳڻتيون ڳڻوارن،
 سمهي هال مڪ ڪيا، اتي اولارن،
 ساڌن سان مڪ ليا، چٽي پئي ڇورن،
 چيڪون چوڙي ڇڏيون، مر واهيون سمن،
 کٽيو ڇام چوريءَ تان، سمجهي ڳالهه سمن،
 ڇڏي لالو ناسحق جو، ٿا حق مٿي هلق،
 سڄي توبه، سچ سان، ڪئي پوري پڄاڻين،
 کٽيو هٿ حرام تان، هال ٿا مڪ وسن،
 ڏاڍيون خوشيون ڪاهوڙي ۾، ڪيون وڌيون واهرين،
 ڪيا ٿي ڪڇاڇي ۾، ظلم ظالمن،
 آڻيريءَ جو ان کي، ڏسو حڪم حاڪمن،
 ٿري فوجدار ٿيو، وڃي بهتو مل مستن،
 لالو ناسور جو مٿيو، ڏوهاري ڏڪن،
 ويل مال ورهن ڇا، ڇاوا ڪيا ڇورن،

کٽي وڌا کڏن ۾، هشا پوري ٻليتن،
 کوٽي ڪڍ پائون کڏن مان، آئي حاضر ڪيائون مٿن،
 ٻي ڪاهيو هئي قيد ۾، جهلي منجهه جبلن،
 مرد جا ”موسو“ چوي، ٿا راجا راز رکن،
 اهو العام ان ڪي، ٿي ڏٺا ڏيهه-ڏئين،
 ٿالو ”نور محمد“ هو، مشهور منجهه ملڪن،
 ڏسي آيو ان جو، ڪيو حسد حاصل ڪرڻ،
 پيڙا ٿي پيا ۾، ڪالوئل ڪئي ڪيرن،
 ان جي ڪيائون لاه ڪيريون، ڪيون مڃيائون مٿن،
 ڏيو ساري ڏيهه جا، پوڄيا ٻليتن،
 بعد سوال انهن ڪي ڪيا ڪيائون،
 ڪوڙا ڪيس ڪورٽ ۾، داخل ڪيا دلن،
 رٿيلا رشوت جون، پيا پوڪارو ڪن،
 جوان منڍي جا ٿي، رکايو پهرو ٻليتن،
 ڪيو تهاڻ تنهن جو، هلي حاڪمن،
 ڪوڙ سارو ڏوڙ ٿيو، پائان مٿي پئي مٿن،
 بيت دعا جا بهادر ٿي، ڪهيا ڪراڙن،
 شاعرن ڏاڍي شوق سان، جوڙيا جوانن،
 ڪيسون دعائون دل سان، ڦري لڦيرن،
 ٿيو راضيو رب جو، واهر ڪئي ولين،
 پوءِ ڏٺي پيو هوا، پٽ پري پيرن،
 هلي ڪير شينهن پيو ڪورٽ ۾، آئي لوڪو پيا لرزن،
 هئي ڪنڌ ڪنهن ۾، مٿي منهن نه ڪن،
 نه ڪوڙو پيو ڪونه ڪو، مرد جو ملن،
 ڪوڙا ٿيا ڪورٽ ۾، هليا گالڙو گهر وڃن،
 خوار ٿيا خلق ۾، پون چيون ڪيون جون،
 تهاڻو تن ڪي، زور ڪئي زالن،
 هائي ليڪا ٿيو ٿيون، مڙيا الهه سور ۾!

(۲)

(ٻيٽ، جوڙيل ميون ٿل محمد ڪورال فقير، ساڪن پوڄڙهه پئي، تعلقو پوڄ، ضلعو ڪڇ.)
 فيض پريا فقير اوھين، ٿا پيو حقيقت حال،
 ته ”نور محمد“ نامور جو، ڏي اسان کي احوال،

ٺوڪڇ ۾ ڪهڙا ڪم ڪري، ڪڇ ثابت قوساڻ،
 ساري منشي ۽ تنهن جو، ٺوڪريان قبل مقال،
 لا مثل 'نور محمد' جو آهي، عزت وڏو اقبال،
 راجا راج صاحب جو، مٿس خاص خيال،
 صاحب بهادر وٽ پسنديدہ اعمال،
 طاقت هلي نہ تير جهٽري، عرض نہ منڪرجي بحال،
 جو 'جان محمد' جي جگر جو، ڪري نصيحت في الحال،
 ڪامورن ڪيا ڪٽيا، ڏسي چنور جي پال،
 تان ولڪو هڪ نہ وار ٿيو، ٻيا وري منجهه وبال،
 جڏهن ڏٺو ڪوڙ ڪورن جو، تڪبر وارا تال،
 تڏهن صوبيدار ڇڏيو، مرد بيمثال،
 نہ مون کي ڇا منڪر ڪندا، هجي راضي جل جلال،
 گهرجي ڀلي جو ڀال، جڪ مارين جهني!

جڪ مارين جهني، ڪٺ ڪوھ ڪندا،
 چنگا ڪن چڱا سون، مٽن ڪم مٽندا،
 جي وڙ جون جن سين، سي وڙ تن سندا،
 - ڇا هجن ڪم صرف، ٽٽي گندڻ هار ڪندا،
 حجت عدل ۽ انصاف هجي، آت اچن آس وندا،
 ڪم نہ ايندا عرضن ڪسي، حقوري فنڊا،
 حڪم من حنڌان، ڪو نہ ليندو پاڻ سان.

ڪو نہ ليندو پاڻ سين، حڪومت هڪوار،
 ٻيا هوندا پٽ ٿي، هي سڀ ڦٽڻ تار،
 'نور محمد' نوراني، هي گوهرِي گُفتار،
 ساري ٿو مشائيت، پورا سندس ڀار،
 نہ آهي اشرافن جو، يڪدم يگانو ڀار،
 ٺڪو ظلم زباده ڪري، نہ مسڪين تي مار،
 ڪنهن کان دمڙي ڪال وٺي، توڻي هون هزار،
 بعد بد معاشن تي، سختي رکي سد ڀار،
 ڪئين ٽڪليفون ٿي ڪي، جيڪي چور چڪار،
 سنڌ سنڌ منجهان سي پڳڻن، ڀرلا ٿي پنجنڙا.

تنهن جي عقل تي آئينون، ڪيون ماري سڀ سمنار،
 نه اهو ڪامورو ڪو نه آهي، الدر ڪڇ ڪنار،
 وه واه والي وات ۾، لندي وڏي پاري،
 ڪندو ٿيهر شينهن جو، قصو ڇا اڪورا،
 لکن ۾ لاجار هجي، هڙو نالو نوجدار،
 قاعدا باد قدرتي، اٿس اڪ اڀار،
 ملڪ موچارو تنهن جو، خلقيو خفتهار،
 اڳي آيا ڪيترار، سمجهو سوڀيدار،
 پر ڏولڪا هن جا ڏيه، ۾ چن ڏين چوڌار،
 گهڻن ڏينهن کان گم هئا، جي الدر الذوڪار،
 بلڪ ۾ پيدا ڪيا، سي ڪسات خوش اطوار،
 مخفي ڪجهه معلوم ڪيا، حاصل عقلدار،
 عقلمند اڪابر سو، وڏو ورجدار،
 بيشڪ بهادر گهڻو، سورمين جو سالار،
 پلنن آيو پڻ ۾، غريبين غم تار،
 هائون سڀ هئا ٿيا، لڳا ڪوڙ غبار،
 ”قل محمد“ چئي فضل ٿيو، وٺي سڪين تان مار،
 ڪن دعائون ڪيترار، اچو عرضدار،
 ته غريبن جو غور ٿئي، تفاوت نه تر پاري،
 ”العامل يڪفيه لا مثارة“، وهر ڪريو ويچار،
 بعد ٻلا ”بلالائي“ آئين آهو عزتدار،
 دعا ڪجان عادل مين، ٿي ۽ مرسِي سوڀدار،
 عزت وڌيس آهرو، ڪري سهندج ستار،
 ڪلي سرن ڪم ڪار، ناليل ”لورمحمد“ جا
 ناليل ”لورمحمد“ جهڙا، ڪٿي ڪامورا،
 نه هت گهڻا اڳي ٿيا، آفيس ظالم پُرزورا،
 پرڏان پريا هرا جن جا، گهڻا ٿي گهروا،
 تن وڏي ۾ جي وٺڻ لاءِ، ڪيا هئن مين هورا،
 غريبالن ٿي غمبار ۾، پتو ۽ پورا،
 لڪو داد لرهه جو، نه خرچ جي تورا،

هي پاڻي پارس نه وٺي، توڙي ٺهڻ لاءِ ڪن اوارا،
 ترڪي ۾ پڻ ٿورا ههڙا، عادل ۽ الصاف ڀريا.

(۳)

(بيت . حور ايل فقير ولي محمد ڪورال، ويٺل ٻئي پوڄرڏم، تعلقو پوڄ، ضلعو ڪڇ)

ڪجي حمد هاديءَ جو، سدائين شڪران،
 جنهن ملو محمد موڪليو، عربي ڪري اکوان،
 ميان شوق سيد جي، جوڙيا ٻنهي جهان،
 سو آڳو اجهو است جو، ضعيفن لاءِ ضمان،
 چارئي يار ڇاڳلا، ته مٿس رب ڏيان،
 اثر عشق اندر ۾، حسنين هر آن،
 سڀ صحابي سيد جا، مرڪن مهربان،
 آڳي جا احسان، عربيءَ جي است ٿي.

عربيءَ جي است ۾، عهدو عملدار،
 چگر 'جان محمد' جو آهي ٿيو اظهار،
 لاسور 'نور محمد' سو، هٿو موٽيدار،
 ڪلي جزي قاعدن، سمجهي سمجهڻ هار،
 عهدي ڏيس ادراڪ ۾، سجدو رب ستار،
 مولا تنهن جو مرتبو، وڏي وهر وٽار،
 بهادر جو ڀڄ ۾، هجي عزت اٻار،
 تنهن کي عزت گهڻي ڏي آيو، خوش ٿي راه ڪنگهار،
 صاحب بهادر جو پورو، مٿس هوءَ پيار،
 حڪومت هن حاڪم جي، وڏي وارو وار،
 داور رب دولتي جو، ٿئي ٻڪو خاص پڪهار،
 فرزند ڪش فيض وارو، ڏي ٻاري پروردار،
 طول عمر تنهن جي ٿئي، ججهو، چال چمار،
 بلند بالا بخت تنهن، سڪندري سدبار،
 عمل صالح عمدا، لازڪ ليڪو ڪار،
 ٿئي پاڇو گهڻي تنهن ٻاڪ ٿي، هجي خاصو خوش اطوار،
 جنهن کي ڏسي چند جان، لرن 'نور محمد' جا لار،
 دشمنن تي ڏور پوي، آڳي ٿين اڳار.

(۶۳۹)

آئن ٻا السوم ۾، منگهرا مشهن ڪار،
 نامور "نور محمد" تي، هجي لازل نور ٻار،
 ڏنڪا جنهن ڄا ڏهن ۾، چئن ڏين چوڏار،
 ٻيلي آفرينون ڪري، سنڌي ٻچ بازار،
 عاشق اچي انعام ڪيو، مٿي ڪڇ ڪنار،
 ٻيان تنهن بهادر چو، ڪهي ڄا "ڪورال"
 فقط دست دعا ڄا، ٻنهي ڪنڀو ٻينار،
 "قل محمد" جون فريادون، ٻڌي جلد ڄار،
 وهر لڪو ويچار، فائق فوجدار تي!

*

ساراهيان سبحان ڪسي، جو ملڪن جو مختيار،
 جنهن مڪو محمد هاشمي، اڙين جو آڌار،
 چارئي ٻار رسول ڄا، ٻلن منجه ٻلار،
 آگي امامن ڪسي، ڏنو عزت اٻار،
 مجلسي محبوب ڄا، محابي سڄار،
 آگي السان ڄا، ڪيا مرتبا مڇار،
 مهربانيون مالڪ جون، ڪڻن ڪنا ڌار،
 قادر ڪڇ ملڪ تي، ڪيون ٻلايون سيار،
 لنڪي نور محمد ڪسي، ڪيو فائق فوجدار،
 جنهن جي اچڻ سان آباد ٿيو، سڄو ڪڇ ڪار،
 پهلوان رستم کان گهڻو، سو بهادر پالدار،
 گهڻو لوشيزوان کان، عادل آهي اٻار،
 عاقل وڏو اڪبر کان، داله سو دلدار،
 سخي ڏاڍو حاتم کان، سو ڏهن ۾ ڏاتار،
 ملو مو ماڪي کان، سهڻن جو سردار،
 سيرت صوري، سڱرو، نازڪ نيشن لار،
 داغ آهي دشمنن جو، ۽ دوستن جو ڌار،
 حرامين جا هڪل سان، ڌاري وڏين ڌار،
 چورن ڪسي چوريءَ تان، چڙهي ٻئي پڄار،
 زالي سڀ زنا کان، ٻچي ٿيا بمزار،
 ڪنن ڪنڀي کان، دست ڪشي ٿيا ڌار،

ماري منڪرن جا، جهوري ڪنڌ ڪپار،
 قسمت سان ڪڇ مان، سو مورد ويو شيار،
 جالب چولاگر ڏانهن، چنگا ڏينهنوا چار،
 تان ٿيو اونداهو ڪڇ ۽، چئن ڏين چوڌار،
 بد معاشن بد معاشيون ڪيون، آتيا چور چڪار،
 ڪڏهن فساد ڦٽان، اچي ٿيا اڻڀار،
 جن ڏجن کي ڏجهه مٿا، سي سرها ليا صدار،
 تان واريو واڌ فضل جو، وري ربه ستار،
 بهنو اچي پهلوان سو، ڪڇ ۽ ڪلنگمڊار،
 دليون دوسين جون، آهون کلي باغ بهار،
 دشمنن جي منهن مٽي، پيا لوڪ لالهيار،
 حرامي هڻي ويا، سڀني مان ولي سار،
 آڏو دعا الله کان، هينئر گهران هر وار،
 فائق موجودار جو، ولڪو ٿئي نه وار،
 هوڏا ڳري عزت تنهنجي، وٽ راجا راه ڪنگهار،
 ٿئي ڪامورو گل ڪڇ جو، 'نور محمد' ننگدار،
 سڀ سلامي تنهنجا، هو جو شهنشاه سندو سالار،
 دشمن تنهنجا "درس" چئي، غرق ٿين منجه غار،
 آفت سلامت ڪان، بسو و هجيس پارا،
 فائق فرزند تنهنجو 'غلام محمد' گلزار،
 عمر خضري تنهن کي، بختي رب جبار،
 بخت ٿيس سڪندري، منجه دلپا جي دار،
 خاندانو خان جو، هوڏا چنڊ جي چڪار،
 سڀ سلامت تن جا، پهن پار پار،
 واحد "ولي محمد" جا، سڄ سڏ ستار،
 ڪلي جي بهار، سڀ لنگهيندا لڪيون!

سوره سنڌي ادب

صاحب خان سوره ميراني

Cell No: 0344 3919786

0300 3404488

”سندي ادبي بورڊ“ جا ميمبر صاحبان

نالو : صاحب خان ميراثي

ولد : بهادر علي

ادبي نالو : سورھ ميراثي

جنم : 08.04.1975

جنم هنڌ : ڳوٺ ڪپڙو، تعلقو

رتوديرو، ضلعو لاڙڪاڻو.

حال انڊريس : غريب آباد محلہ،

نئون ديرو. تعلقو رتوديرو.

تعليم : M.A سنڌي

ڪرت : اسسٽنٽ سب انسپيڪٽر آف سنڌ پوليس

اڻ ڇپيل ڪتاب

ڌرتيءَ جا رکوالا (ٻارن لاءِ ناول) 1990 ع

سائرسس گجن (شاعري) 2021 ع

برھ منجهارا بوند (شاعري) 2022 ع

صاحب ديوان سنڌي شاعر (تحقيق) اڻ مڪمل

موبائل نمبر : 3919786 – 0344

3404488 – 0300

اي ميل : shahabkhan1975@gmail.com

جناب الحاج محمد ايوب صاحب ڪهڙو

الحاج محمد ايوب صاحب ڪهڙو، صدر صوبو سنڌ مسلم ليگ، سن ۱۹۰۱ع ۾ لاڙڪاڻي تعلقي جي ”عائن“ ڳوٺ ۾ پيدا ٿيو. سندس والد صاحب، رئيس شاهه محمد خان ڪهڙو، لاڙڪاڻي ضلعي جو نامور ۽ بااثر زميندار هو، جنهن پنهنجي فرزند جي تعليم ۽ تربيت نهايت سهڻي سيني سان ڪئي، ڇاڻوچ نوجوان محمد ايوب ڪاليج ۾ ”انڊر گريجوئيٽ“ درجي تائين تعليم ورتي. تعليم کان فارغ ٿيڻ بعد هن نوجوان سياسي زندگيءَ کي پنهنجو شعار بنايو: ۱۹۰۴ع کان ۱۹۳۶ع تائين بمبئي ڪائونسل جو ميمبر ۽ بمبئي يونيورسٽيءَ جو ’فيلو‘ رهيو، ۱۹۲۸ع کان ۱۹۳۵ع تائين ”سنڌ محمدن ايسوسيئيشن“ ۽ ”سنڌ آزاد ڪنفرنس“ جو وائس پريزيڊنٽ ٿي رهيو.

سنڌ جي مسلمانن جي قيادت، ۱۹۲۷ع ۾ لاڙڪاڻي ۾ هندو-مسلم فساد ٿيو، ۽ ٿوري عرصي جي اندر ڪشيدگي ايتريقدر وڌي ويئي جو هيءَ هڪڙي ضلعي جو فرقوواران مشهور سڄي صوبي جو سياسي مسئلو بڻجي پيو. انهيءَ زماني ۾ لاڙڪاڻي ۾ ڪي اهڙا مسلمان ڳوٺاڻ به هئا، جي پنهنجي هنديءَ ۽ ڀڄنديءَ سبب سنڌ جي اندر وڏي اهميت رکندا هئا. لاڙڪاڻي جي غريب ۽ مظلوم مسلمانن لاءِ اهو وقت نهايت ئي نازڪ هو. هنن ۾ هندن جي منظم طاقت کي منهن ڏيڻ جي همت ڪانه هئي. هو پنهنجي رهبري ۽ دستگيريءَ لاءِ انهن بااثر اڳواڻن ڏانهن ناهاري رهيا هئا، مگر اهي بااثر اڳواڻ، هندن جي لاراصڪيءَ کان يا ڪنهن سياسي مصلحت کان، مسلمانن جي مدد ڪري نه سگهيا. عيبن انهيءَ وقت، جڏهن لاڙڪاڻي جا مسلمان بي بارو، مددگار، سڄي چڪا هئا، ۽ انگريز حڪومت ۽ هندو سگهڻن جي چڱيءَ جي ٻن ٻڙن جي وچ ۾ ڪڪڙ جي ڍاڻي وانگر پيسجي رهيا هئا، هيءَ نوجوان اڳواڻ ميدان ۾ ٿي پيو، ۽ مسلمانن جي ٻارن لاءِ فرقي پرست هندن جي مقابلي ۾ آخري ڪهڙيءَ تائين سڀو سهر ڪري بيٺو رهيو. ڪهڙي صاحب جي، حالي، مالي ۽ اخلاقي مدد سان، لاڙڪاڻي جي مسلمانن نه فقط پنهنجي مقصد ۾ شاندار ڪاميابي حاصل ڪئي، پر هنن جي مٿان هندن، مختلف قلمن هيٺ جيڪي زبردست ڪيس ڪيا هئا، انهن کان به بچي ڪورٽ مان باعزت آزاد ٿي ويا.

سنڌ جي بمبئي کان علاحدگي. سنڌ کي بمبئي کان علاحدہ ڪرائڻ واري تحريڪ ۾ جيتوڻيڪ سنڌ جي ابن اکوٽي (مرحوم سر غلام حسين هدايت الله، شيخ عبدالحميد ۽ سيد ميران محمد شاھ وغيره) بہ چڱو بهر ورتو، پر انهيءَ سلسلي ۾ جيڪا جدوجهد ڪهڙي صاحب ڪئي، سنڌ جي آزاديءَ جي تاريخ ۾ سونهري اکرن سان لکي ويندي. صاحب موصوف سنڌ جي جدائيءَ جو آواز نہ فقط سنڌ ۾ بلند ڪيو، ۽ نہ فقط بمبئي ڪائونسل ۾ ان لاءِ لڏوڻو رهيو، پر لنڊن وڃي، جائنٽ پارليامينٽري ڪاميٽيءَ اڳيان انهيءَ تحريڪ جي تائيد ۾ دعائون ڏيندي انگ اکر پيش ڪيائين، ۽ سنڌ جي متعصب مگر ذھين هڏو ليدر پروفيسر چيلائيءَ جي اعتراض جا باطل ڪن جواب ڏنائين. ان سوا، برطانوي عوام جي اخلاقي حمايت حاصل ڪرڻ لاءِ لنڊن ۾ معقول ۽ مدلل تقريرون ڪيائين؛ اخبارن جي تائيد حاصل ڪرڻ لاءِ هرور برس بيان جاري ڪندو رهيو، ۽ پارليامينٽ جي ميمبرن کي متاثر ڪرڻ لاءِ مسلسل پمفلٽ ڇپائي تقريرون ڪندو رهيو. انهن ڪوششن پرنس گورنمينٽ ٽولاي آئي جي عام راءِ تي زبردست اثر وڌو، ۽ سنڌ جي جدائيءَ جي مخالفن جا حوصلا خطا ڪري ڇڏيا. حقيقت ۾ سنڌ جي بمبئيءَ کان علاحدگي ڪهڙيءَ حد تائين ڪهڙي صاحب جي روشن دماغي، سياسي بصيرت ۽ حب الوطنيءَ جي جذبي جو نتيجو هئي.

سنڌ-حدائيءَ کان پوءِ. اپريل ۱۹۳۶ع ۾ جڏهن سنڌ بمبئي کان جدا ٿي ۽ سنڌ جي بهرئين گورنر صوبي جي انتظامي ڪاروبار هلائڻ لاءِ صلاحڪار ڪائونسل ٺاهي، تہ ڪهڙي صاحب کي بہ ان تي نامزد ڪيو ويو، ۽ هو نيسٽائين ان جو ميمبر رهيو. هيسٽائين ۱۹۳۷ع ۾ سنڌ ايڪسچينج اسيمبليءَ جون عام چونڊون ٿيون، ۽ هو ان تي لاڙڪاڻي شهر ۽ تعلقي واري ٽڪ مان چونڊجي آيو.

ڪهڙو صاحب، مرحوم اله بخش جي وزارت عظميٰ جي زماني ۾، سنڌ اسيمليءَ جي اندر بهرپالين جنوري ۱۹۳۹ع کان مارچ ۱۹۴۰ع تائين، ۽ پوءِ مارچ ۱۹۴۱ع کان آڪٽوبر ۱۹۴۱ع تائين، مخالف پارٽي (حزب اختلاف) جو ليدر رهيو، ۽ مسلم ليگ اسيمبلي پارٽيءَ جي اڳواڻيءَ جا فرائض اهوئي خوش اسلوبيءَ ۽ جرئتنديءَ سان ادا ڪيائين، جو صوبائي حود مختياريءَ جي تاريخ ۾ هميشه يادگار رهندا. ان بعد، مارچ ۱۹۴۱ع کان تائين سنڌ جو هي. ڊپٽي. ڊي. حو وزير ٿي رهيو؛ آڪٽوبر ۱۹۴۲ع کان سيپٽمبر ۱۹۴۴ع تائين روليو وزير، ۽ فيبروري ۱۹۴۶ع کان جولاءِ ۱۹۴۷ع تائين ڊپٽي چيف منسٽر قلم پاڪستان کان هڪدم پوءِ، آگسٽ ۱۹۴۷ع کان اپريل ۱۹۴۸ع تائين چيف منسٽر ٿي رهيو. وري مارچ ۱۹۵۱ع کان اڪٽوبر سال جي ڊسمبر تائين پوءِ دعوو چيف منسٽر، ۽ نومبر ۱۹۵۴ع کان آڪٽوبر ۱۹۵۵ع تائين ٽيون دعوو چيف منسٽر رهيو. ان کان پوءِ جڏهن ”ون يونٽ“ قائم ٿيو تہ آڪٽوبر ۱۹۵۵ع کان اپريل ۱۹۵۶ع تائين ون يونٽ-گورنمينٽ ۾ روليو وزير رهيو، ۽ تجارت، صنعت ۽ مهاجر آبادڪاريءَ جا ڪاتا به سندس ئي هٿ ۾ رهيا.

انتظامي لياقت. حڪومت ڪيئن هلائجي ۽ انتظام ڪيئن رکجي. اها صلاحيت ۽ لياقت ڪهڙي صاحب ۾ لهايت ئي نمايان آهي. ۲۷ آگسٽ ۱۹۴۹ع تي صوبو سنڌ مسلم ليگ ڪائونسل جي اجلاس ۾ مسٽر محمد هاشم گذر تقرير ڪندي چيو هو ته ”انتظامي لياقتن ۾ سڄي پاڪستان جي اندر ڪهڙي صاحب جي مقابلي جو هڪڙو ماڻهو به ڏسڻ ۾ نٿو اچي.“ مرحوم غلام محمد (گورنر جنرل) لاءِ چيو ويندو آهي ته خالصي مجلسن ۾ هو به ڪهڙي صاحب لاءِ ائين ئي چوندو هو.

اصول پرستي. ڪهڙو صاحب هڪ با اصول ۽ مستقل مزاج انسان آهي. هو سياسي يا غير سياسي مصدقن خاطر نه پارٽيون بدلائيندو آهي، ۽ نه ذاتي مفاد خاطر اصول قربان ڪندو آهي. هو گذريل اولهين سالن کان مسلم ليگ ۾ آهي. مگر ڪڏهن به سندس ارادي ۾ لغزش پيدا نه ٿي آهي. وڏا وڏا اصول پرست، هوا جو رخ ڏسي، مسلم ليگ کي ڇڏي ويا ۽ وڃي ٻيون پارٽيون ٺاهيائون، ۽ وزارتن تي قبضو ڪري ٻئي ۽ ٽئين درجي جي ليڊرن ۾ به وڏي فراعنديءَ سان عهدا ورهايائون؛ پر ڪابه غير مسلم ليگي پارٽي انتهائي ڪوششن جي باوجود به هن شهباز کي شڪار ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿي نه سگهي.

بهادري. ڪهڙو صاحب لهايت ئي دلير، حراست ۽ بلند حوصلي انسان آهي. هو جدا حد وقتن تي جدا جدا قسم جي تمام وڏين آزمائشن ۽ هنگامن خيز طوفانن سان گذريو آهي، ۽ بهادريءَ سان انهن جو مقابلو ڪندي، ڪاميابيءَ سان وڃي پار پيو آهي. انتهائي تشویشناڪ حالتن ۽ تڪليف جي گهڙين ۾ به هن جي منهن تي مرڪ ٻئي رهي آهي. سنڌ ۽ سنڌين سان محبت جي ڪناهه ۾ هن اهڙيون مصيبتون به سٻيون آهن، جي ٻين کي -هٿيون پون ها ته سندن حڪمراني ڌري پون ها. سنڌ کان ڪراچيءَ کي ڇڏي ڌار ڪرڻ جو سوال، ۽ ان کان هڪدم هوءَ انهيءَ ئي سوال جي ڪري ”پروڊا“ (Proda) جو چڪر ۽ ان جا نتيجا ڪنهن کان وسر به آهن؟ مگر، هن بهادر انسان اهڙي اقيامت صغريٰ ۾ به حوصلو نه هاريو، ۽ اڪيلي سر هر مشڪل جو خنده پيشانيءَ سان خير مقدم ڪندو رهيو. درحقيقت ”بهادري“ ۽ ”ڪهڙو“ هڪ ئي شيءِ جا ٻه نالا آهن: ”بهادري“ ڪهڙي جي فطرت جو جزو، ۽ سندس خون جي نظري فطري ۽ جسر جي رنگ رنگ ۾ سمايل آهي.

مسلم دوستي. ڪهڙو صاحب فرشتو ر آهي، ۽ هڪ انسان جي حيثيت ۾ منجهس ڪيتريون ئي ڪمزوريون ٿي سگهن ٿيون؛ مگر هن حقيقت کان سندس بدترين دشمن به انڪار ڪري نه سگهن ته هن کي سنڌ ۽ سنڌ جي مسلمانن سان پنهان محبت پئي رهي آهي، جنهن تي سنڌ -جمالي ۽ ڪراچيءَ جي آزاديءَ جون تحريڪون شاهد عادل آهن. ازان سواءِ، قيام پاڪستان کان اول سياسي ۽ اقتصادي معاملي حواله ڏيندڙن فرقيوارانه ڪالهين ۾ سنڌ جي هندن ۽ مسلمانن جي وچ ۾ جيڪا رقابت پئي رهي آهي، سا سڀني کي معلوم آهي: ڪهڙي صاحب جي حڪمرانيءَ جي

زمانی و سندس اڳيان ڪڏهن به ڪو اهڙو مسئلو پيش نٿو آهي، جنهن جو تعلق هندن ۽ مسلمانن سان ڪونهڙو پئي رهيو آهي، ته هن هر صورت ۾ ۽ هر قيمت تي مسلمانن جي مفاد کي هندو ۽ ۽ مفاد جي مٿان ترجيح پئي ڏئي آهي؛ جنهنڪري هندن جي دل ۾ هن ڏانهن هميشه بعض رهيو، ۽ هو انهيءَ بعض وچان کيس ”اورنگزيب“ سڏيندا رهيا. هندن جي طرفان ”اورنگزيب“ جو لقب ڪهڙي صاحب جي مسلم-دوستيءَ جو هڪ مزيد ثبوت آهي. هندو ته هن کي اهو لقب ڏيئي پنهنجي دلي بغض جو اظهار ڪندا هئا، مگر حقيقت ۾ هو هڪ رنده حقيقت يعني سندس مسلم-دوستيءَ جو اعتراف ڪندا هئا.

”خانپنادر“ جو خطاب ترڪ، تيار پاڪستان کان اڳ پاڪستان جي حصول لاءِ، ۽ قيام پاڪستان کان پوءِ پاڪستان جي استحڪام لاءِ ڪهڙي صاحب جيڪي نمايان ڪوششون ڪيون آهن، سي ڪنهن به وڏي کان وڏي مسلم ليگي اڳواڻ جي ڪوششن کان گهٽ نه آهن؛ ڇاڪاڻ ته ڪهڙي صاحب جو شمار مسلم ليگ جي اعليٰ اڳواڻن ۾ ٿيندو رهيو آهي، ۽ پاڪستان جو قيام ۽ ان جو استحڪام مسلم ليگ جو نصب العين رهيو آهي، جنهنڪري ان جي حصول ۾ جيترو حصو هن اعليٰ مسلم ليگي اڳواڻن جو آهي، مسلم ليگ هاءِ ڪمانڊ جي هڪ اهم ۽ برڪت بخش جي حيثيت ۾، اوتروئي حصو ڪهڙي صاحب جو به آهي.

ڪهڙي صاحب انهيءَ سلسلي ۾ هونئن نه جيڪي اهم خدمتون ڪيون آهن سي اظهار من الشمس آهن، پر قيام پاڪستان کان ۱۹۴۷-۱۹۴۸ سال اڳ، جو برٽش سرڪار کيس ”خانپنادر“ جو خطاب ڏنو هو، سو ڪهڙي صاحب، قائد اعظم محمد علي جناح جي مشوري تي، مسلم ليگ جي طرفان شروع ڪيل ”راست اقدام“ واري تحريڪ جي زماني ۾، برٽش سرڪار کي واپس ڪري ڇڏيو؛ مگر ان هولدي به مٿي ماڻهو سندس عظمت ۽ باوقار شخصيت جي ڪري کيس ”خانپنادر“ سڏڻ ٿي پسند ڪندا آهن.

دسيح معلومات ۽ غير معمولي قابليت. ڪهڙو صاحب پنهنجي تدريس وسيع معلومات، تقرير ۽ تحرير ۾ مهارت، ۽ سياسي ۽ انتظامي ڳالهين ۾ وڏي تجربتي سبب هڪ غير معمولي شخصيت جو مالڪ آهي. اهولي سبب آهي جو هو ڪن ٻين ليڊرن وانگر لکڻ پڙهڻ ۽ سوچڻ سمجهڻ ۾ پنهنجن سيڪريٽرين جو محتاج نه رهندو آهي؛ هو پنهنجا پريس بيان، صدارتي خطاب، بيان ۽ انشاء پڻ لکندو آهي، جي نه صرف سياسي لفظ نگاهه کان لاجواب هوندا آهن، پر علمي ۽ ادبي لحاظ کان به شاهڪار تسليم ڪيا ويندا آهن. هو دستور ۽ آئين جو وڏو ماهر آهي، ۽ اهڙو حاضر دماغ، جو سنجيدگيءَ ۽ ڪم-مخنيءَ جي باوجود به هر نڪتي کي صحيح نموني ۾ من ڪرڻ ۽ هر مسئلي تي فاضلانه انداز ۾ ڳالهائڻ لاءِ هميشه تيار رهندو آهي.

ڪهڙي صاحب کي صوبائي امپلن، پارليامينٽ، پيشمار ڪانفرنسن، مسلم ليگ جي اجلاسن ۽ مختلف اجتماعن ۾ اهم ترين معاملن تي ڪڏهن ڪڏهن به نه ٿي-ٿي ڪلاڪ به

گالهائو ٻيو آهي، مگر هن جي تقرير جو ربط ۽ تسلسل هميشه قائم رهندو آهي، ۽ سندس هر تقرير جامع ۽ مانع هوندي آهي. هو زير بحث مسئلي جي هر پهلو ۽ تي انتهائي محققانه انداز ۾ روشني وجهندو آهي، ۽ ڪنهن به موضوع تي تقرير ڪرڻ وقت پنهنجي حواسن ۽ دل و دماغ تي پورو پورو خايطو رکندو آهي. هن جي نگاهه جيئن ته بلڪل دور رس آهي، تنهنڪري سندس راءِ ۾ بعد پنهنجي آهي؛ ۽ الهي ڪري ئي سندس تقرير جو هر جمعو وڙندار ۽ هر لفظ توريل تڪميل هوندو آهي، ۽ ٻڌندڙ سندس جادوييائي ۽ استدلال کان متاثر ٿي بي اختيار هن سان شامل راءِ ٿيندو آهي.

"ون يونٽ". ۱۹۵۴ع جي آخر ۾ جڏهن ڪهڙو صاحب سنڌ جو وزيراعليٰ هو، تڏهن سرڪر جي مسلم ليگي قيادت، کيس سنڌ جي سياسي ۽ اقتصادي حقن جي حفاظت جي خاطري ڏياري، "ون يونٽ" قائم ڪرڻ جي سلسلي ۾ سندس حمايت حاصل ڪئي. ڪهڙو صاحب حبش ۾ ٻن غلط پيالي ۽ وعدي خلافي ۾ ڪندو آهي، تيئن ٻين ۾ به اهائي اميد رکندو آهي ته هو به ساڻس ڪوڙ ۽ لربب ۾ ڪندا؛ مگر "ون يونٽ" قائم ٿيڻ بعد جڏهن سرڪري قيادت پنهنجا وعدا وساري وئي، تڏهن ڪهڙي صاحب جي مٿان "ون يونٽ" جي اصليت ظاهر ٿي پئي. چنانچه صاحب موصوف ۱۵ سيپٽمبر ۱۹۵۶ع تي صوبو سنڌ مسلم ليگ جي ورڪنگ ڪاميٽيءَ کان "ون يونٽ" جي خلاف ٺهراءُ پاس ڪرائي، آئيني جدوجهد جو آغاز ڪيو، ۽ ان کان پوءِ به هو سنڌ مسلم ليگ جي ذريعي "ون يونٽ" جي خلاف وقت بوقت آواز اٿاريندو رهيو. ٽازو، ۱۱ آڪٽوبر ۱۹۵۷ع تي، پاڪستان مسلم ليگ ڪائونسل جي ڊاڪٽر واري اجلاس ۾ پڻ ڪهڙي صاحب "ون يونٽ" جي خلاف هڪ ٺهراءُ پيش ڪيو، جو مسلم ليگ جي مرڪزي قيادت پاس ٿيڻ نه ڏنو.

چيو وڃي ٿو ته مسلم ليگ جي مرڪزي قيادت، "ون يونٽ" جي حمايت ڪري ۽ ننڍن صوبن جي عوام جي هن جائز مطالبي کي نظرانداز ڪري، جنهن غير ذميداريءَ جو ثبوت ڏنو آهي، ڪهڙو صاحب ان کان تمام گهڻو متاثر ٿيو آهي، ۽ شايد اهو وقت هڪل ويجهو اچي ويو آهي، جڏهن هو مسلم ليگ سان اولهين سالن جو لائو اوڙڻ تي مجبور ٿئي، ۽ هنن جذبي سان سنڌ کي بچي ۽ کان جدا ڪرائڻ لاءِ جهاد ڪيو هئائين، وري ساڳئي حدي سان سنڌ جي آزاديءَ لاءِ ميدان ڪارزار ۾ اچي.

زهد ۽ عبادت. هن زماني ۾ جڏهن الحاد جو دور آهي ۽ مرمي تهذيب پوري ساز و سامان سان اسان جي اخلاق ۽ ڪردار جي مٿان چاڙهي رکي آهي، ڪهڙو صاحب نه صرف پنهنجي وقت پابنديءَ سان نماز پڙهندو آهي، پر روزي، بهجت ۽ قرآن شريف جي تلاوت ۾ به لاڳو نه وجهندو آهي. ۱۹۵۰ع ۾ حرمين شريفين جي زيارت جي سعادت به حاصل ڪري چڪو آهي. زڪوات به بالاعدي ادا ڪندو آهي، ۽ خيبرات ۽ صدقات جو سلسلو به جاري رهندو آهي.

ڪيترائي عرصا شاگرد سندس غور تي تعليم وٺي رهيا آهن. ۽ ڪيترن ئي ٻين ۽ مستحقن کي وڌائيندڙن وظيفن ملي رهيا آهن. پر، ڪهڙو صاحب جيئن ته راءِ ۽ نالن جي پسندي ڪندو آهي، تنهنڪري ڪنهن ماڻهن کي اها خبر نه آهي. ڪهڙي صاحب جي جذبي ايمالي ۽ جو اندازو اهڙن موقعن تي آسانيءَ سان لڳائي سگهيو آهي، جڏهن حاجي حج تي ويندا آهن، ۽ سفر جي سهوليت لاءِ ڪانئس اخلاقي امداد گهڻا آهن. انهيءَ وقت هيءُ معروف انسان، پنهنجا سمورا حڪم ڪاربنون ڇڏي، حاجين سان مڪمل تعاون ڪندو آهي، ۽ انهيءَ لڪ ڪم جي سرانجاميءَ کان پوءِ اهڙي خوشي ۽ اطمينان محسوس ڪندو آهي، جو ڇڻ پاڻ حج ڪري آيو ۽ سندس ايمان تازو ٿي ويو.

ڪهڙو صاحب هن تهذيبي ترقيءَ جي دور ۾ به اهڙين شين جي استعمال کان پري رهندو آهي، جي شرعي لحاظ کان مڪروه ۽ ممنوع آهن. هونئن به سندس اخلاق ۽ ڪردار ايتريقدر بلند آهي، جو اڻڪلهه جي سياست ۾ جيڪي ڳالهون سياستدانيءَ لاءِ لازم سمجهيون وڃن ٿيون، سي ڪهڙي صاحب پنهنجي سياست ۾ ڪڏهن به شامل نه ڪيون آهن. هو غلط پالي، وعدي خلافي ۽ دوغلي پاليسيءَ کان هميشه احتراز ڪرڻ جي باوجود به هڪ ڪاسباب سياستدان آهي. ساڳئي وقت، اها دٻائنداري ۽ سندس دٻنداريءَ جي به نشاني آهي.

سنڌي ادبي بورڊ جو صدر. ڪهڙو صاحب پنهنجي چيف منسٽر واري زماني کان وٺي سنڌي ادبي بورڊ جو صدر ٿي رهيو آهي. بورڊ جي اها خوش قسمتي آهي جو ڪهڙي صاحب جهڙو تجربڪار منتظم ان جو چيئرمئن آهي. سندس صدارت واري عرصي ۾، بورڊ سنڌي ٻوليءَ جي ڪافي علمي ۽ ادبي خدمت ڪئي آهي.

جناب مخدوم محمد زمان "طالب الموليٰ"

مخدوم محمد زمان، بن مخدوم غلام محمد، بن مخدوم ظهير الدين بهاريل چار، بن مخدوم امين محمد عرف پکن ڏئي، سجاده نشين حضرت غوث الحق مخدوم نوح رحمۃ الله عليه صديقي سروردي، درگاه سروري، هالا، سنڌ جي برگزیده هستي ۽ مشهور ولي الله حضرت غوث الحق مخدوم نوح رحمۃ الله عليه جي اولاد مان آهن، جو خليفه اول حضرت ابوبڪر صديق رضي الله عنه جي اولاد مان هو. انهي ۽ خاندان مان مخدوم فخرالدين صغير بهاريل بزرگ هو، جنهن چوڏهين صدي عيسويءَ جي وچ ڌاري سنڌ جي قديم شهر "هاله ڪنڊي" ۾ سڪونت اختيار ڪئي، جو هاڻي پراڻا هالا سڏجي ٿو. ساڳئي زماني ڌاري، متعوي ساداتن جي جد عمي سيد حيدر شاه بن سيد مير علي بن تيموري فوجن سان گڏ هرات کان اچي هاله ڪنڊي ۾ سڪونت اختيار ڪئي هئي، جنهن جي نسل مان شاھ عبداللطيف ڀٽائي رحمۃ الله عليه آهي. مخدوم فخرالدين صغير، مخدوم نوح رحمۃ الله عليه جي ڏاڏي مخدوم اسحاق جو ڏاڏو هو. حضرت غوث الحق مخدوم لوح جو زمالو ۱۵۰۶ع کان ۱۵۹۰ع (۹۹۸ھ-۹۹۱ھ) آهي. سندن زماني ۾، ڌارين ارغونن جي تسلط هيٺ اچڻ سبب، ۽ همايون جي پاڇ ڪري ان جي وچن هيٺ لٽاڙجڻ سبب، سنڌ جي مسلمانن جي جا اسوسناڪ حالت ٿي هئي، تنهن جي سلسلي ۾ پاڻ مذهبي ۽ معاشرتي اصلاح لاءِ جيڪي تجديدي ڪارناما بجا آندائون، هي سنڌ جي قديم تصنيفن - "حديقة اولياء"، "ارشاد الطالبين"، "دليل الذاڪرين"، "رساله فتوحات سنڌي" عرف "رساله فتح" وغيره - ۾ تفصيل سان ڄاڻايل آهن. حضرت غوث الحق مخدوم نوح عليه رحمۃ هو اهو جاري ڪيل فيض، سنڌ ۾ "سروري سروردي" سلسلي جي نالي سان مشهور آهي. انهيءَ سلسلي ۾ منسلڪ ٿيل سائون جو تعداد سندن زماني ۾ ئي نولک هو؛ جهڙڪري هي سلسلي کي "نولکي گودڙي" پڻ سڏيو ويو آهي، ۽ سنڌ جي چئن ئي ڪنڊن ۾، ايڪ ان جي حدن کان به ٻاهر - اتر ۽ بهاولپور، ملتان ۽ بلوچستان تائين، ۽ ڏکڻ ۾ ڪڇ، ڪاٺياواڙ ۽ گجرات ڏانهن - پکڙيل آهي. سندن سجاده نشين، ساڳئي لقب قدم تي آهي، اڄ تائين اهو رهري ۽ جو سلسلو ساڳئي نموني ۾ جاري رهندا آيا آهن.

حضرت مخدوم نوح رحمۃ الله عليه جي سجاده نشين جا اسماء گرامي ۽ سندن ولادت ۽ خدمات جا سال هيٺين ريت آهن:

- (۱) مخدوم امين محمد اول، بن مخدوم لوح ۱۶۰۶-۱۵۳۵ع
- (۲) مخدوم ابوالخير ابو محمد، بن مخدوم امين محمد اول ۱۶۳۰-۱۵۷۲ع
- (۳) مخدوم عبدالخالق، بن مخدوم ابوالخير ۱۶۲۱-۱۶۷۰ع
- (۴) مخدوم محمد زمان اول، بن مخدوم عبدالخالق ۱۶۴۵-۱۷۰۵ع
- (۵) مخدوم مير محمد اول، بن ميان ملن، بن ميان مير محمد، بن مخدوم ابوالخير ۱۶۸۵-۱۷۳۶ع
- (۶) مخدوم محمد زمان ثاني، بن مخدوم مير محمد اول ۱۷۰۷-۱۷۷۰ع
- (۷) مخدوم مير محمد ثاني، بن مخدوم محمد زمان ثاني ۱۷۳۸-۱۷۸۸ع
- (۸) مخدوم محمد زمان ثالث، بن مخدوم مير محمد ثاني ۱۷۶۶-۱۸۰۷ع
- (۹) مخدوم مير محمد ثالث، بن مخدوم محمد زمان ثالث، عرف مخدوم ميرل معصوم ۱۸۰۶-۱۸۰۸ع
- (۱۰) مخدوم امين محمد ثاني، بن ميان پنهانلو، بن ميان ملن، بن مخدوم محمد زمان ثاني ۱۷۹۱-۱۸۳۷ع
- (۱۱) مخدوم محمد زمان رابع، بن مخدوم امين محمد ثاني ۱۸۱۸-۱۸۵۲ع
- (۱۲) مخدوم امين محمد ثالث عرف پکن کڙي، بن مخدوم محمد زمان رابع ۱۸۳۸-۱۸۸۶ع
- (۱۳) مخدوم محمد زمان خامس، بن مخدوم امين محمد ثالث ۱۸۶۱-۱۹۱۳ع
- (۱۴) مخدوم ظهيرالدين پيرل چار، بن مخدوم امين محمد ثالث ۱۸۶۳-۱۹۲۷ع
- (۱۵) مخدوم غلام محمد، بن مخدوم ظهيرالدين پيرل چار ۱۸۸۶-۱۹۴۴ع
- (۱۶) مخدوم محمد زمان سادس، بن مخدوم غلام محمد (ولادت ۱۹۱۹ع)

(سجاده نشيني ۱۹۳۳ع)

حضرت طالب المولي سائين ۹ محرم ۱۳۳۸ هجري، مطابق ۲۶ سيپٽمبر ۱۹۱۹ع، تي تولد ٿيا. سندن اڏان جو نالو ”محمد زمان“ آهي. سندن ڏاڏو مخدوم ظهيرالدين پيرل چار کين ”پيرل سائين“ سڏيندو هو، چو ته سندن هٿيار مخدوم محمد زمان خامس جو نالو پيرل سائين هو. سندن ڏاڏي کين ”مشتاق علي“ سڏيندي هئي. پاڻ پنهنجي والد جا ٻيو نمبر فرزند آهن. پهريون فرزند به محمد زمان نالي هو، جو کانئن ئي سال اڳ تولد ٿيو، پر ساڳئي ڏينهن گذاري ويو. کين هڪ لڏو ڏيکاري امين محمد نالي کائڻس جه. سال پوءِ تولد ٿيو هو، پر اهو، چئن سالن جي عمر ۾ گذاري ويو، جنهنڪري پاڻ پنهنجي والد جا اڪيلا فرزند بچيا. پهريائين درگاه جي محاور حافظ ولي محمد وٽ قرآن شريف پڙهيا، پوءِ حاجي عبدالغفور وڪيلائي ۽ آخوند عبدالرحمان ”نجم“ وٽ سنڌي پڙهيا. ولوي عبدالحي ٿيو هي ۽ واري ۽ مولوي محمد عامر وٽ درسي پڙهيا. ان بعد ۶ سال پنهنجي والد وٽ زير تربيت رهيا. ولوي محمد عالم ۽ سنڌي غن ”ميد“ وٽ خوشخطي ۽ حاص طرح ڪمال حاصل ڪيائون ۱۹۲۷ع ۾ جڏهن پڻ اٺن سالن جي عمر جا هئا، تڏهن سندن ڏاڏي وفات ڪئي، ۽ سندن والد سجاده نشين ٿيا.

۱۹۳۷ع ۾، جڏهن سندن عمر اڙوھن سالن جي هئي، تڏهن اڄ شريف اڳڪٿي پاڳي جي ٻيرن وٽان سندن پهرين شادي ٿي. اهي ٻه پر وڏي پيشي سان ۽ حضرت مخدوم فوج رحمة الله عليه جي اٺي اولاد سان آهن. ان سال بعد، انهيءَ صدمي جي ڪري وڏي ڪٽي. ان جي وفات کان پوءِ حال ٻه ۵ ۶ ڏسمبر ۱۹۴۲ع ۾، مولوي امجد صاحب عزتويءَ جي دختر سان عقد ڪيائون.

سندن والد، حضرت مخدوم غلام محمد، ۳ ذوالحج ۱۳۶۳ھ مطابق ۱۹۴۱ع ۾ ۹ ڏسمبر ۱۹۴۴ع تي وفات ڪئي، ۴ ۱۹۴۵ع جي شروعات ۾ پاڻ سجاده نشين ٿيا. ان وقت سندن عمر پنجويهه سال هئي. سندن ڪاروبار سندن ننڍو ڇاڇو مولوي غلام حيدر صاحب سپانده ۵۵ جون ۲۷ رمضان ۱۳۷۲ھ مطابق جون ۱۹۵۲ع ۾ وفات ڪئي. ان بعد سندن ڪا به ٻي ٻيڻ پنهنجي سر سنڀاليو پيو.

شاعري ۽ راڳ سان شغف ۽ ادب سان دٻو ننڍپڻ کان هئڻ. ۱۹۳۰ع ۾ ۱۶هين سال جي عمر ۾ لاري جي گشت تي ويا، جتي سروري درگاه جي مشهور شيدائي مشاء فقير راجه سان رهائ ٿيڻ، جو روز صبح جو هڪ ٺٽو ”ڏهر“ ٺاهي کين پڙائيندو هو. اتان کين شاعريءَ جو شوق جاڳيو. پهرئين ”پوس“، پوءِ ”فراق“، ”زمان شاه“، ۽ پوءِ ”طرب“ تحصيل ڪندا هئا: ۱۹۴۹ع کان تحصيل ”طالب الموليٰ“ ڪئي ٿا. ۱۹۳۶ع کان هتي ۾ ”حيدر مار وادب“ جو ٻاٻو وڌائون، جنهن جي سهاري هيٺ ڪيترن ئي ادبي ڪاغذن جون ٻيڻون ۱۹۳۷ع ۾ سنڌي خان کويو سندن پهرين شاديءَ جي موقعي تي گهرايو ويو هو، جو پوءِ هتي ۾ ئي رهيو: ان جي ذريعي سندن راڳ جي ذوق کي تقويت ملي. هالن ۾ ”الزمان“ پريس پڻ قائم ڪيائون، ۽ هتيوار سنڌي اخبارون ”پاسن“ ۽ ”الزمان“ ڪيترن عرصو لکينديون رهيون. ۱۹۵۰ع ۾ هالن مان سندن سرپرستيءَ هيٺ ماهوار ادبي رسالو ”فردوس“ جاري ٿيو، جنهن وقت خالص سندن خرچ تي هلي رهيو آهي. ۱۹۵۲ع ۾ ماستر حميد خان ”عرب“ سڀتان شهر مان، ماهوار سنڌي رسالو ”طالب الموليٰ“ سندن سرپرستيءَ هيٺ جاري ڪيو. ۱۹۵۰ع کان حيدرآباد مان رسالو ”شاعر“ سندن سرپرستيءَ هيٺ لکاري ٿو.

سنڌ جي شاعرن جي حمايت ۽ حبيب الشعراء“ جيئن ۱۹۴۶ع کان قائم ٿي، پرنسپل سان سندن گهڻو تعلق رهيو، ۽ ۱۹۵۰ع جي حيدرآباد ڊسٽرڪٽ ۾ مولوي جي سر حبيب ٿي. محبوب الشعراء“ جو لقب ڏنو. پر پاڻ ان جو استعمال صرف ڪري ڇڏيو. ۱۹۵۰ع جي حبيب آباد ڊسٽرڪٽ جي مولوي جي (پرنسپل) حبيب الشعراء جو سرپرست چونڊ ويو، ۽ ۱۹۵۷ع ۾ گهڻو ڌڪي. شاعري ۾ ان جي سمجهه ۽ ڏاڍي ڪوشش سان گڏ حبيب جو صدر پڻ چونڊيو ويو. ان وقت ٿيڻ کان اڳ پاڻ ڊاڪٽر ٿي ۽ حيدرآباد ڊسٽرڪٽ جي پرنسپل ٿي. دلچسپيءَ جا پادگار ”طالب الموليٰ“ هائيل، ”علاء“ ۽ ”طالب الموليٰ“ عالم اڪول دادو آهن. ۱۹۵۴ع ۾ ”اداره روح ادب“ جو بنياد رکيائون، جنهن جي سهاري هيٺ سروري ۱۹۵۵ع

۾ هالن ۾ هڪ مخصوص انداز جي راڳ-ڪامرنس ٿي، ۽ ماهوار رسالو ”روح ادب“ جاري ٿيو. نومبر ۱۹۵۵ع ۾ حيدرآباد ۾ ”بزم طالب الموليٰ“ جو ٻاڙو ٻيو، جنهن جا هاڻ سرپرست ٿيا. هن بزم جو سڌو سنڌي ادب جي سڃاڻ ۽ واڌارو آهي، ۽ ڪم جو طريقو سادو ”ڦيرائو“ آهي. اڳتي هلي، هن بزم هڪ آل سنڌ تحريڪ جي شڪل اختيار ڪئي، ۽ هن وقت سڄي سنڌ ۾ ان جون ٿيوارو ڪري شاخون قائم آهن. جنوري ۱۹۵۶ع کان انهيءَ بزم جي سهاري هيٺ، ۽ خود محمد عيسيٰ ”مسٽ“ سروريءَ جي اهتمام سان، ”لاڙ سنڌي ادبي ڪائونسل“ جو ٻاڙو ٻيو، جو هاڻ هر سال ٿيندو آهي. مارچ ۱۹۵۵ع ۾ جڏهن ”سنڌي ادبي بورڊ“ هڪ خود مختيار اداري جي شڪل ورتي، ان وقت کان هاڻ بورڊ جا ميمبر آهن. نومبر ۱۹۵۵ع کان وٺي ”شاهه لطيف يادگار ڪميٽي“ جا ميمبر آهن، ۽ ٽئين جوڙجڪ هيٺ جا ”يادگار ڪائونسل“ ٺاهي ويئي آهي، ان جا هاڻ نائب صدر آهن. ريڊيو پاڪستان جي سنڌي پروگرامن ۾ هاڻ شروعات کان وٺي مشورا ڏيندا رهيا آهن، ۽ حيدرآباد جي ريڊيو اسٽيشن جي مشاورتي ڪميٽيءَ جا ميمبر آهن. سنڌ ۾ جتي به ڪو وڏو ادبي اجتماع ٿئي ٿو، اتي ڏورانهن پنڌ تان به پنهنجي شرڪت ڪن ٿا. بلڪه ٽيڊيون ادبي جماعتون به سندن رونق افزائي ۽ هٿ آڻي ٿيون. جون رهين مٿس آهن.

هن وقت تائين سندن ڇپيل تصنيفون هيٺين سوجب آهن:

۱. امام غزاليءَ جا خط (ترجمو)، ۲. اسلامي تصوف (تاليف)، ۳. خودشناسي (ترجمو)، ۴. شيطان، ۵. بهار طالب (۱۹۴۶ع)، ۶. رباعيات طالب (۱۹۴۹ع)، ۷. ياد رفتگان (۱۹۵۳ع)، ۸. مثنوي عقل و عشق (فيبروري ۱۹۵۵ع)، ۹. ڪڪڙ ڪول (اپريل ۱۹۵۵ع)، انهن کان سواءِ سندن غير مطبوع تصانيف گهڻي انداز ۾ آهن، جن مان مڪي هي آهن: ۱. ڪافي (ڪافيءَ بابت تحقيق)، ۲. سنڌ جو شڪار، ۳. رياض طالب الموليٰ، ۴. يار خاطر، ۵. مصريءَ جون ٽوڙون، ۶. مضامين طالب الموليٰ، ۷. سماع العاشقين في سرور الطالبيين.

هن وقت کين هيٺيون اولاد آهي: ۱. ميان اسين محمد سندن وڏو فرزند (پهرئين گهر سان)، ولادت اگست ۱۹۳۹ع؛ ۲. ميان غلام محمد، ولادت فيبروري ۱۹۴۹ع؛ ۳. ميان الهه بهايو، ولادت سيپٽمبر ۱۹۵۱ع؛ ۴. ميان عبدالحسن، ولادت ۱۹۵۳ع.

جناب شمس العلماء ڊاڪٽر عمر بن محمد دائود پوٽو*

شمس العلماء عمر بن محمد دائود پوٽو تاريخ ۲۰ مارچ ۱۸۹۶ع تي ٺٽي جي تاريخي شهر ۾ پيدا ٿيو، جيڪو هڪ دفعو شاهي خاندان جو عروج ڏسي چڪو آهي. پاڻ دائود پوٽن جي انهيءَ شاهي خاندان سان تعلق رکي ٿو، جيڪو ۱۹۵۵ع تائين رياست بهاولپور تي حڪومت ڪندو رهيو آهي. سندس ڏاڏو عبدالملڪ هڪ آسودو آبادگار هو، پر ان جي ستاڻ کان پوءِ سندس سموري ملڪيت - جنهن ۾ وڏو حصو چوهاريو مال هو - هندو قريدار کڻي ويا. جنهن سبب سندس خاندان تي ڏولائن جا ڏينهن اچي ويا، هن پوءِ به رياست جي طرف کڻي جاري رکيو، پر فصلن جي تباهيءَ سبب آخر کيس واڌڪي مگر ڪرڻ تي مجبور ٿيڻو پيو. ننڍڙي ”عمر“ کي - جنهن جي دماغ ۾ سندس نانا پڻ جون سموريون يادگيريون به تائين چٽيل آهن - ڇهن ورهين جي عمر ۾ هڪ ڳوٺاڻي - ننڍي اسڪول ۾ داخل ڪيو ويو جتي هن اهڙيءَ نه هوشياريءَ جو ثبوت ڏنو جو سندس استادن کي يقين ٿي ويو ته هو گهڻي هلي هڪ ڪامياب اسڪول ماستر ٿيندو. ان خيال جي مدنظر، انهن جي خواهش هئي ته هيءُ پنهنجي ابتدائي تعليم کي ايسٽائين جاري رکي، جيستائين سندس ٽريننگ ختم ٿي وڃي. پر ”ننڍي جي سن ۾ هڪڙي نه خدا جي من ۾ ٿي“ - پنهنجي قيهتي زندگيءَ جا پورا ڪرڻ - پرائمري اسڪول ۾ گذارڻ کان پوءِ - جنهن عرصي ۾ هن ڪلاس ۾ پهريون نمبر ڪڏهن به ڪو نه وڃايو - جيئن ته وقت جي تبديلي آيسون منجهس غير معمولي ذهانت ۽ سنڌر ۽ روشن ڪرڻا ڏنا، تنهنڪري انهن کيس ٺٽيءَ جي انگلو ورنڪيولر اسڪول ۾ - ابتدائي ڊي ڊي، جتي هن انگريزيءَ جا ابتدائي چار درجا ٽن سالن اندر مڪمل ڪيا، ان عرصي ۾ هو پنهنجي سڀني هر جماعتين ۾ - اول نمبر رهندو آيو.

چار درجا انگريزي پاس ڪرڻ کان پوءِ، سن ۱۹۱۴ع ۾، لاڙڪاڻي جي مدرسي ۾ وڌيڪ تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ، لاڙڪاڻي صلي جي ڪليڪٽر طرفان ايس. ب. ب. رهاڻي (Free Boardership) منظور ٿي وئي. لاڙڪاڻي جي مدرسي ۾ هن ٽي سالن ۾ شاگردن جو بيحد پيار ۽ قرب حاصل ٿيو، جن کان هو نماز ۽ حراماڻا کان گهڻو ڏٺي ويو هو.

اها ”عمر“ جي موهن جي دڙي ۾ ان وقت - نوشهري فيروز مدرسي مان هڪ ماستر، حاجي محمد ميمڻ، لاڙڪاڻي جي مدرسي ۾ بدلي ٿي آيو، جنهن سندس حالت ڏسي کيس

* هن موانع عرصي جو مدار، ڊاڪٽر صاحب کان انگريزيءَ ۾ بهار مواد ٿي آهي - موقت

نوشهري فيروز مدرسي جي مسلم - هند مان ٽن روپين جو وظيفو واراڻي ڏنو، ۽ کيس اوشهري فيروز جي مدرسي ڏانهن وڌيڪ تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ موڪليو ويو. ڇو ته لاڙڪاڻي جي مدرسي ۾ فقط پنج درجا انگريزي پڙهيا ويندا هئا، ۽ عمر انهيءَ ڪشمڪش ۾ مبتلا هو ته وڌيڪ تعليم لاءِ ڇا ڪجي. ان ڪري، هي تعليم جوشيڏاني شاگرد، پنهنجي ڳوٺ کان اٽ تي چڙهي، اڏيهن ميلن جي ڊگهي ۽ هڏ-ٺوڙ مسافري طي ڪري، وڃي اوشهري فيروز پهتو. کيس اتي ڇهين درجي ۾ داخل ملي، ۽ پهرين ئي ڏينهن کيس پنهنجي ڪلاس جي هوشيار شاگردن جي پينچ تي سڀني کان اڳ ۾ ويهاريو ويو. ان وقت جو پرنسپال مسٽر جي. ايم. قاضي - جو بعد ۾ سنڌ جي تعليم کاتي جو ڊائريڪٽر ٿي ويو - هن هوشيار شاگرد جي غربت ۽ نفسيءَ کي ايترو ته متاثر ٿيو جو هن سندس هر قسم جون فيون فوراً معاف ڪري ڇڏيون.

اتي هن سڀني استادن ۽ هر ڪلاس شاگردن کي اهڙو ته پنهنجو ڪري ورتو، جو جڏهن آگسٽ ۱۹۱۵ع ۾ کيس سنڌ مدرسه الاسلام ڪراچيءَ ۾ فري بورڊرشپ ملي، ۽ هو اتان اٽ تي چڙهي ڪراچيءَ جي گاڏي جهڙن لاءِ روانو ٿيو، تڏهن سندس سڀ استاد ۽ هر مڪتب دوست اکين سان کيس اڳڀرو ڪري آيا.

هڪ ڳوٺاڻو چوڪرو، سادن ۽ ڪهرن ڪهڙن ۽ چنل بوت سان ڪراچيءَ جهڙي شهر ۾ پهچي ٿو، جيڪو ان وقت سنڌ جي گاديءَ جو هنڌ ۽ ثقافت جو مرڪز هو، ۽ واليس پرنسپل انجنيائي ڊي. بي. ڪوٽوال وٽ اچي ٿو - جيڪو ان وقت تي. ايج. وائيس جي جاءِ تي پرنسپال طور ڪم ڪري رهيو هو - ۽ ان جي سامهون هئي ۽ پيڪيڊار پوشاڪ ۾ ڇهين درجي جا شاگرد ويٺا آهن - انهيءَ وقت جي تضاد تي غور ڪريو: هر اهو ساڳيوئي ڳوٺاڻو چوڪرو، ٿورن ئي ڏينهن اندر پنهنجي ڪلاس جو سڀ کان هوشيار شاگرد ۽ الهن جي اکين جو تارو بڻجي وڃي ٿو، ۽ اهو اعزاز هن ڪڏهن به هٿن مان وڃڻ نه ڏنو - تان جو ۱۹۱۷ع ۾ ميٽرڪ پاس ڪيائين، ۽ سڄي صوبي سنڌ ۾ پهريون نمبر آيو ۽ 'سنڌ ايگزيبيشن پرائيز' (Sind exhibition prize) پڻ مليس.

انهن ڏينهن ۾ گورنمينٽ طرفان فقط چار امڪالرشپون منظور ٿيل هيون، جن مان هڪ مسٽر دائود پوٽي کي ڏني وئي - پر ڪاليج جي تعليم جي ڪري خرچ جي پورائي ڪرڻ لاءِ وڌيڪ پئسا ڪٿان اچن؟ پرنسپال وائيس، جيڪو هن کي حد کان وڌيڪ چاهيندو هو، تنهن کي بورڊنگ هائوس ۾ رهڻ جي اجازت ڏني، ۽ ڇهين درجي جي شاگردن کي سٽيڊنڪس پڙهائڻ لاءِ کيس ٻارٽ - ٽائيم ٽيچر پڻ مقرر ڪيائين، جيئن هوڙهي 'ڪوٽوال' کي پڙهائڻ جي ڪم ۾ ڪجهه سهوليت ملي، وري وڌيڪ خرچ جي پورائيءَ لاءِ هو کيس ٽيوشن پڻ ڏيڻ لڳو، جيئن سندس پوڙهي پيءُ ۽ ٻين ڀائرن جو گذر ٿي سگهي. ڪاليج واري سڄي عرصي ۾ 'عمر' پڻ ۾ سخت محنت جي عادت وجهي ڇڏي، ۽ هو ان جو مظاهرو نهايت جوش ۽ حروش سان ڪندو رهيو. ان طرح سندس گهات هميشه اوچو رهيو، ۽ هن پنهنجو مالي مدد لاءِ ڪنهن جي

۱۸۶۱-۱۸۶۲ ۾ ڄمڻ لاءِ هو فقط هڪ دفعو انٽرميڊيٽ آرٽس جي امتحان ۾ اول نمبر نه اچي سگهيو، ڇو ته هو سٺ پيار هو ۽ تنهنڪري مئٿينڪس ۾ سٺا نمبر نه کڻي سگهيا. - جنهن ۾ خاص طور تي هوشيار هو. مئٿينڪس ۾ ٻنهي ٻنهي وڃڻ ڪري، هن اهو مضمون تبديل ڪيو ۽ ان جي بجاءِ فارسي ادب کي ترجيح ڏني. اهڙيءَ ريت، معمولي محنت سان، هو تعليم به حاصل ڪندو رهيو، ۽ ان سان گڏوگڏ پنهنجي ۽ پنهنجي ڪٽنب جي گذران لاءِ پڻ ڪمائيندو رهيو. ايسٽائين جو هن بي. اي. جي امتحان ۾ اعزازي ڊگري حاصل ڪري ورتي. مسٽر دائود پوٽو بي. اي. ۾ سڄيءَ سڌ ۾ اول نمبر آيو، ۽ انگريزي ادب جي طالب علمن ۾ پڻ مشهور ٿي رهيو. ڪاليج جا پرنسپال، مسٽر اي. سي. ملر ۽ مسٽر ايس. سي. شاهي، ۽ ٻيا پروفيسر سٺ انتهائي مهربان هئا. کيس عام طور ’ڊڪٽر فلوپس‘ ڏني وئي، جنهنڪري هن کي هر مهيني بقاعده طور ۹۰ روپيا وظيفو ملڻ لڳو. الهه ۽ وطني، ٻين ٽيوشنن ۽ ڀارت ٽائپر ماسٽريءَ جي مجموعي آمدني مان سال ۱۹۲۳ع تائين تمام مزي سان ڪاليج جي هاءِ اسڪول ۾ رهندو آيو. ايسٽائين جو هن عربي ۽ فارسيءَ ۾ فرسٽ ڪلاس آنرس سان ايم. اي. جو امتحان نهايت ڪاميابيءَ سان پاس ڪري ورتو. ان سال سڄي بمبئي يونيورسٽيءَ ۾ مسٽر دائود پوٽو هو، جنهن فرسٽ ڪلاس ۾ ڪاميابي حاصل ڪئي. ازان سواءِ هن کي ’چانسلر ميڊل‘ جهڙو شاندار اعزاز پڻ عطا ڪيو ويو، جو اڄ تائين ٻيو ڪوبه سنڌي اسڪالر حاصل ڪرڻ ۾ ڪامياب نه ٿيو آهي. هاڻي هو پنهنجي مستقبل مان مطمئن ٿي چڪو هو. کيس ڪيترن ئي ڪاليجن مان فارسي يا عربي ليڪچرار جي عهدي لاءِ دعوت ڏني وئي، پر سندس مهربان پرنسپال کيس ڪيڏانهن به وڃڻ نه ڏنو، ۽ پاڻ وٽ ئي عربي ليڪچرار جي هڪ خاص جڳهه وڌائي مسٽر دائود پوٽو کي ان تي مقرر ڪيو. جڏهن ۱۹۲۴ع ۾ بمبئي يونيورسٽيءَ طرفان سنڌيءَ زبان کي بي. اي. لاءِ منظور ڪيو ويو، تڏهن مسٽر دائود پوٽو کي ترقي ڏيئي عربي ۽ سنڌي جو اسسٽنٽ پروفيسر مقرر ڪيو ويو. اها جاءِ ڏني. جي. سنڌ ڪاليج ۾ پنهنجي قسم جي پهرين جاءِ هئي. هن هن جاءِ کي ۴۰ جي نهايت شاندار گهڙي ۱۹۲۴ع ۾ آڻي، جڏهن ۱۹۲۴ع ۾ پاڻونڊن جي سالياني اسسٽنٽ اسڪالرشپ ڏني، کيس ڪيمبرج يونيورسٽي ۾ تحقيقي مطالعي جو ڪم به ڏنو ويو. اها هن جي حوش فستحي هئي، جو اتي هن دنيا جي وڏن عالمن ۽ محققن جهڙوڪ پروفيسر اي. جي. براؤن، پروفيسر اي. اي. بيڪن، پروفيسر آر. اي. لڪولس وغيره. جي قدمن ۾ تربيت ورتي. هن اتي حڪمران ارسطو جي شعر گوئيءَ جي قاعدن تي پروفيسر ’ڪوئيلر ڪوچ‘ ۽ ’گوئني‘ جي ’فائوسٽ‘ تي پروفيسر ’ڪابل ريوول‘ جون عالماڻا تقريرون پڻ پڙهون. ازان سواءِ، هن سنڪرٽ تي پروفيسر رٽس، ۽ انگريزي ادب ۽ تنقيد تي پروفيسر رچرڊس جهڙي ۽ اي. ايم. فاسٽر جون عالماڻا تقريرون پڙهون، ۽ کيس انان جي وڏن وڏن عالمن ۽ تعليمي ماهرن سان گڏجي ويهن جو موقعو پڻ مليو، جن مان پروفيسر ايس. ڊي. مارگوليوت، پروفيسر سر ٽي. ڊبليو. آرنلڊ، پروفيسر ايف. ڪرنيڪو، پروفيسر وينسٽيڪ، پروفيسر سالوڪ هرگرائيجي

۽ پروفيسر ابراهيم ڊاڪ جو کيس خاص قرب حاصل رهيو. دائود پوئي صاحب هڪ مقالو لکيو، جنهن جو عنوان هو ”فارسي شاعريءَ جي ترقي تي عربي شاعريءَ جو اثر“ جيڪو بعد ۾ شايع ڪيو ويو. ۽ ان تي ڪيترن ئي مشرقي عالمن پنهنجي پسنديءَ جو اظهار ڪيو. دائود پوئي صاحب کي، ۱۹۲۷ع ۾، انهيءَ مقالي تي ئي بي. ايڇ. ڊي. جي ڊگري ڏني وئي.

هو ۱۹۲۷ع جي سيپٽمبر مهيني ۾ ڪراچي واپس پهتو، ۽ ڪراچي پهچڻ کان فوراً بعد هن کي اطلاع ڏنو ويو ته کين سنڌ مدرسه الاسلام جو پرنسپال مقرر ڪيو ويو آهي. جيڪو هڪ شخص سسٽرميٽوز جي خراب پاليسيءَ سبب برباد ۽ زبون حالت تي وڃي رهيو هو. ان وقت سنڌ مدرسه الاسلام جي اساتذ جي قابليت ۽ لائقيت تمام هيٺانهين درجي تي وڃي رهي هئي، ان جي اخلاقي حالت ڪري چڪي هئي ۽ مالي حالت پڻ تشویشناڪ حد تي وڃي پهتي هئي. مسٽر دائود پوئي اهڙين سڀني تڪليفن ۽ حالتن کي، جن جو بظاهر ڪوبه حل نظر نٿي آيو، نهايت خوش اسلوبيءَ سان منهن ڏيئي، ان ”آمر العلوم“ جي ساراهه جوگي خدمت ڪئي. هن جي ڪوششن سان سڀني لوڪل باپن نه صرف پنهنجون پراڻيون ڪرائتون وري ڏيڻ شروع ڪيون، پر انهن کي وڌايو به ويو ۽ اهڙيءَ طرح هو پنهنجي ”وقف فنڊ“ ۾ ۲۵ هزار رپيا وڌائڻ ۾ ڪامياب ٿي ويو. هو سڀني ڪلاسن جي بذات خود لکرائي ڪندو هو، ۽ ميٽرڪ ڪلاس جي انگريزيءَ ۽ حسابن جا پيريد به پاڻ وٺندو هو. اهڙيءَ طرح، سسٽر دائود پوئي سنڌ مدرسه الاسلام کي هڪ سال جي اندر تباهيءَ جي غار مان ڪڍي ورتو، ۽ ان کي پهريون نمبر تعليمي ادارو بڻائي ڇڏيو. هن جي دور ۾ پهرين شاگردن جو تعداد وڌي وڃي ٽن سون تي پهتو، ۽ سڄو مدرسو شاگردن سان پرور نظر اچڻ لڳو. هتي هرسر جي تعليمي ۽ تفريحي مشاغل جو انتظام ڪيو ويو ۽ ميٽرڪ جي امتحان جا نهايت شاندار نتيجا لکڻ لڳا. ان ڳالهه کان ڪوبه انڪار نٿو ڪري سگهجي ته مسٽر دائود پوئي جي دور ۾ سنڌ مدرسي جي ترقي ڪئي، اوتري ان پنهنجي تاريخ ۾ ڪڏهن به ڪانه ڪئي.

هن ۱۹۲۸ع ۾ دائود پوئي صاحب کي بوليوستي آف هامي جو فيلو نامزد ڪيو ويو. سائنس دانن جي مشڪل ڪم کان پوءِ، هن عربيءَ جي پروفيسري جهڙيءَ جاءِ لاءِ پنهنجي ان مصروفيت کي ڇڏي ڏنو. کيس الذهري ۾ نئين قائم ڪيل سر اسماعيل ڪاليج ۾ سڀني سرڪار طرفان عربيءَ جو پروفيسر مقرر ڪيو ويو، جا خدمت هو اٽڪل ٽن سالن تائين نهايت همدرديءَ ۽ حاضري سان ڪندو رهيو. ان عرصي ۾ هن عربي تعليم تي تمام گهڻو زور ڏنو، ۽ بوليوستي سينيٽ ۾ عربي، فارسي ۽ سنڌيءَ جي بورڊ آف اسٽڊيز جي املاسن ۾ پڻ سرگرميءَ سان حصو وٺندو رهيو. ۱۹۴۸ع تائين سندس تعلق بوليوستيءَ سان رهيو، پر پوءِ پاڪستان جي قيام ۽ سنڌ بوليوستيءَ جي ٻاهي ٻوڏ ڏان پوءِ هن جو اهو تعلق ختم ٿي ويو.

سن ۱۹۳۹ع ۾، کيس بمبئي ۽ سنڌ جي پبلڪ سروس ڪميشن طرفان سنڌ هو ڊي. بي. آءِ. چولڊيو ويو، جو عهدو هن ۱۹۵۰ع جي آڪٽوبر مهيني تائين نهايت ڪاميابيءَ سان سنڀاليو.

ان کان پوءِ هن کي سنڌ گورنمينٽ طرفان سنڌ پبلڪ سروس ڪميشن جو ميمبر مقرر ڪيو ويو. جنهن هن پنهنجا فرائض نهايت ئي ايمانداري ۽ حوش اساوپي سان سرانجام ڏنا ۽ سندس هميشه اهڙي ڪوشش رهي ته اهڙن سنڌين جي مدد ڪئي وڃي، جن هائڊ اگ ۾ ڪڏهن به همدرديءَ سان غور نه ڪيو ويو آهي.

پڄڻ سالن جي نرم ختم ٿي وڃڻ کان پوءِ، هو پنهنجي گهر واريءَ سبب - ڄامشهر يونيورسٽيءَ جي گرانٽس آفيس ۽ جنهن کي هن خود عربيءَ جي تعليم ۽ تربيت ڏني آهي - فريڊم ۽ ادا ڪرڻ لاءِ حجاز ويو. مديني منور جي زيارت کان پوءِ هو دمشق، بيروت، حبروسلم ۽ قاهره پڻ ويا، ۽ موقندي رستي ۾ ڪجهه وقت لاءِ بغداد، ڪربلا، نجف ۽ بحرين پڻ لڏ-وڃ اوڀر جي سفر بابت سندس عجيب تاثرات عنقریب شايع ٿيڻ وارا آهن.

سنڌ پبلڪ سروس ڪميشن ۾ سندس پهريون پنج سال ٽرم چوٿين آڪٽوبر تي ختم ٿيو، پر پوءِ سنڌ کي بدقسمتيءَ سان اولهه پاڪستان ۾ ختم ڪرڻ کان پوءِ کيس اولهه پاڪستان پبلڪ سروس ڪميشن ۾ وڌيڪ هڪ سال لاءِ ميمبر چونڊيو ويو. اتي به هن نهايت ئي خلوص ۽ ايمانداريءَ سان پنهنجا فرائض سرانجام ڏنا. انهيءَ عرصي ۾، دائود پوٽو صاحب لاهور جي مختلف ادبي محفلن ۾ پڻ وقت بوقت حصو وٺندو رهيو؛ سندس عالمان رنگ ۾ عربي ۽ فارسيءَ ۾ پر زبان ڪيل تقريرن، اتان جي عالمن کي بوجد متاثر ڪيو ۽ انهن جي دلين ۾ سندس لاءِ خاص مقام پيدا ڪيو.

مسٽر دائود پوٽي اولهه پاڪستان پبلڪ سروس ڪميشن جي ميمبريءَ تان ۴ آڪٽوبر ۱۹۵۶ع تي رٽائر ڪيو؛ ان وقت کان پنهنجون سڀ قوتون ادبي ۽ تحقيقي ڪمن تي صرف ڪندو رهي ٿو، ۽ سوانح ۾ شاڌو نادرن تي نظر اچي ٿو.

جيتوڻيڪ مسٽر دائود پوٽي جي زندگيءَ جا گذريل ٻارهن سال انتظامي ڪمن سبب مصروفيت سان ڀرپور رهيا آهن، پر تنهن هوندي به هن ادبي ڪمن کان ڪڏهن به منهن نه موڙيو آهي. ڪئمبرج ڏانهن وڃڻ کان اڳ، هن، پنهنجي استاد سرگواسي پروفيسر گريگشائي سان گڏجي، ”شاهه جي رسالي“ جا پهريان ٻه جلد مرتب ڪيا، ۽ سندس واپس اچڻ کان اڳ ٽيون جلد، تقريباً لکجي چڪو هو. ڊاڪٽر گريگشائي مسٽر دائود پوٽي جي تعاون حاصل نه ڪرڻ سبب، شاهه جي رسالي جو چوٿون جلد ترتيب نه ڏيئي سگهيو - باوجود ان جي، جو هو ر-لي جي ٽئين جلد جي اشاعت کان پوءِ به ذري گهٽ سترهن ورهيه جيئرو رهيو. عربيءَ کي سولي بنائڻ خاطر مبتدين لاءِ ”عربيءَ جو اعر“ تيار ڪيائين، جو نهايت ئي آسان طريقي ۾ لکيل هو. اهو ڪتب هر هنڌ پسند ڪيو ويو - ايريقدر جو پراڻي قسم جي مولوين پڻ ان تي پنهنجي پسنديءَ جو اظهار ڪيو. هن عربي ۽ فارسي روبرو ٿيڻ بابت ڪيا، جي اڄ تائين سيڪنڊري اسڪولن ۾ پڙهايا وڃن ٿا. سن ۱۹۳۴ع ۾ ا.بي. ايج. ڊي. جي ڊگريءَ لاءِ پنهنجي لکيل ٿيسس ”فارسي شاعريءَ تي عربي شاعريءَ جو اثر“ شايع ڪرايائين، جنهن تي رابرٽ سوسائٽي آف

گريٽ برٽن جي مخزن ۾ اڪسفورڊ جي ڊاڪٽر ڊيو هرسٽ تبصرو ڪيو. ٻي ساراهه جي علاوہ ان جي ۾ لکيو ته ”مون کي اهڙو هندستاني شاگرد ڪو وڃي نظر آيو آهي، جو ههڙي خالص، شست ۽ سامعوري انگريزي لکندو هجي.“ ڊاڪٽر دائود پوٽي ۱۹۳۶ع ۾ Survey of Mass Education in India جي نالي سان هڪ خاص لوشو پڻ لکيو، جنهن کي هندستان جي تقريباً سڀني تعليمي ماهرن ساراهيو. ازان سواءِ، هن فارسيءَ جي ڪيترن ئي ڪتابن کي ضروري حاشين ۽ تفصيلي نوٽن جي اضافي سان مرتب ڪيو. ٻيئيءَ ۾ قيام جي آخري ڏينهن ۾ هن سنڌ جي ٻن فارسي تاريخن - ”تاريخ معصومي“ ۽ ”چچ نامه“ کي مرتب ڪيو. ڊاڪٽر موصوف کي اسلامڪ ريسرچ ائسوسيئيشن بمبئي طرفان عظيم سماجي ۽ فلسفي مورخ ايس خلدون جي تعارف جو انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪرڻ لاءِ چيو ويو. اهو ڪم مشڪل ترين ۽ نهايت محنت طلب هو، پر ڊاڪٽر دائود پوٽي جانفشاني ڪري هن وقت تائين ان ڪتاب جو نئون حصو مڪمل ڪري ورتو آهي. هو هاڻي ”پاڪستان هسٽاريڪل سوسائٽي“ جي روبرو شائع ٿي رهيو آهي. دعا آهي ته فاضل ڊاڪٽر حياتيءَ جا ججهو ڏينهن مائي، هن امر ادبي ڪم کي پاڻ تڪميل تي رسائي!

ملڪ جي ورهاڱي کان اڳ هندن، جن سنڌي ادب جي ترقي ۽ ترويج ۾ وڏو حصو ورتو هو، تن جي هندستان وڃڻ کان پوءِ جڏهن ته سنڌي ادب ۽ ٻولي وڻي پئي رور پرور پئي پوندي، تڏهن ڊاڪٽر دائود پوٽي صاحب سنڌي ادب جي واڌاري ۽ سنڌي زبان جي سڌاري لاءِ نهايت ئي عظيم الشان قدم کنيا. هن جون لکڻيون سنڌي نثر جو بهترين مثال آهن. اهو ڊاڪٽر دائود پوٽي هو، جنهن سنڌ جي قديم تصنيفن جي اشاعت لاءِ سنڌ گورنمينٽ کان هڪ لک رپيا منظور ڪرايا، ۽ هاڻي سابق سنڌ گورنمينٽ طرفان قائم ڪيل ”سنڌي ادبي بورڊ“، سنڌي ادب ۽ زبان جي ترقيءَ لاءِ انتهائي مفيد ۽ قابل قدر خدمتون سرانجام ڏئي رهيو آهي. ڊاڪٽر صاحب ”سنڌ هسٽاريڪل سوسائٽي“ جو پڻ وري ٽئين سر بنياد وڌو، جنهن جي مدد ۾ هن وقت اٽڪل پنج هزار رپيا موجود آهن.

ڊاڪٽر دائود پوٽي ”سنڌي ادبي سوسائٽي“ جو بهنجي سر بنياد وڌو، ۽ پاڻ ئي ان جو پرڀرڻت آهي. قديم علمي شاهڪارن جي اشاعت لاءِ هن سوسائٽيءَ پاران ويهه هزار رپيا کڏ ڪيا ويا، جن مان هن وقت تائين ٻه ڪتاب ”گل خندان“ ۽ ”ڪلام گرهوڙي“ پهچي چڪا آهن.

هن وقت، ڊاڪٽر دائود پوٽي، شاھ عبداللطيف ڀٽائيءَ جي رسالي جي مستند ابدش تيار ڪرڻ جي ڪم ۾ منهنجي آهي؛ ازان سواءِ ”سنڌي ادبي بورڊ“ طرفان تيار ٿيندڙ هڪ محيط سنڌي لغت جي نظرثاني جو ڪم به سندس سپرد آهي. اها ضخيم امت ڊاڪٽر لي پطش خان بلوچ جي نگرانيءَ هيٺ تيار ٿي رهي آهي، ۽ اهو اهو ته مشڪل ۽ محنت طلب ڪم هو، جو ان جو ذميو پاڻ تي هٿوار ڪرڻ جي شايد سنڌ ۾ ٻئي ڪنهن شخص کي همت نه ٿئي ها.

ڊاڪٽر دؤد پوٽي صاحب کي سنڌ جي فارسي تاريخ ”نعمۃ الڪرام“ جي نئين جلد جي ترتيب لاءِ پڻ چيو ويو آهي، جيڪو مٿي ڄاڻايل ”تاريخ معصومي“ جو حصو چئجي، ۽ سنڌ جي تاريخ کي ۱۱۷۵ هجريءَ سان وڃي ٿو ملائي. اهو الحسن ڏاهري جي اسلامي تصوف باب فارسي تصنيف ”منايع الحياة الابدية“ جي ترتيب جو ڪم پڻ ڊاڪٽر صاحب جي سهرڊ ڪيو ويو آهي، جو نهايت ئي دماغ سوز ۽ محنت طلب آهي. اهو ڪم هن کان اڳ پروفيسر خسرو جي سهرڊ ڪيو ويو هو. پر هو ان ڪم کي ٻاهن جي سلسلي ۾ ناڪامياب ٿيو ۽ واپس سوڌاني ڏنائين. سن ۱۹۴۱ع ۾، گورنمينٽ آف انڊيا، ڊاڪٽر صاحب جي ادبي خدمتن جو اعتراف ڪندي، کيس ”شمس العلماء“ جو خطاب عطا ڪيو. سن ۱۹۵۵ع ۾ مصري حڪومت طرفان ڊاڪٽر موصوف کي عربي زبان جي ”نواد انستيتيوت“ جو ڪارپسپانڊنگ ميمبر (Corresponding member) نامزد ڪيو ويو، جو هڪ سنڌي اسڪالر لاءِ پيشل عزت جو مثال آهي.

هن وقت ڊاڪٽر صاحب جي عمر ۶۰ ورهين کان وڌيڪ ٿيندي، ليڪن تعجب آهي جو هاڻ هن وقت به جوانيءَ جهڙي جوش ۽ ولولي سان ادبي خدمت ڪندو رهي ٿو، ۽ هروقت محنت طلب تحقيقي ڪمن ۾ رڌل رهي ٿو. دعا آهي ته الله تعاليٰ چلشانه هن بزرگ شخصيت کي خطري عمر عطا فرمائي، ته جيئن هي پنهنجي خدمتن جي قافلي کي منزل مقصود تي پهچائي سگهي.

جناب الحاج سيد ميران محمد شاھ

الحاج سيد ميران محمد شاھ، ۱۹ مارچ ۱۸۹۸ع ۾، لنگڙ تعلقي ڪوئي ضلعي حيدرآباد ۾ ڄائو. ابتدائي تعليم ڳوٺ جي ملان اسڪول ۽ پرائمري اسڪول ۾ ورتائين، ۽ ان بعد ڪراچيءَ جي سنڌ مدرسي ۾ انگريزي پڙهڻ لڳو. ۱۹۲۱ع ۾، ڪراچي جي ڊي. جي. سنڌ ڪاليج مان بي. اي. پاس ڪيائين، ۽ ۱۹۲۳ع ۾ بمبئي جي گورنمينٽ لا ڪاليج مان ايل. ايل. بي. جو امتحان پاس ڪري، ۱۹۲۴ع کان وڪالت شروع ڪيائين. ساڳئي سال حيدرآباد جي مونسپالٽيءَ جو ميمبر منتخب ٿيو، ۽ ۱۹۲۶ع ۾ کيس ڊسٽرڪٽ اسڪول بورڊ جو چيئرمين چونڊيو ويو. ۱۹۲۸ع ۾ بمبئي ليجسليٽو ڪائونسل جو ميمبر چونڊيو ويو، ۽ ۱۹۲۹ع ۾ حيدرآباد ڊسٽرڪٽ لوڪلبورڊ جو پريزيڊنٽ منتخب ٿيو.

سنڌ کي بمبئي کان جدا ڪرڻ جي سلسلي ۾، سيد ميران محمد شاھ، ”سائين ڪميشن“ (Symon Commission) ۽ لوٿين ڪميٽي (Lothian Committee) مان گڏجي ڪم ڪيو. اهي ڪوششون آخر سڃاڻيون ٿيون، ۽ ۱۹۳۶ع ۾ سنڌ کي بمبئيءَ کان ڌار ڪري خودمختيار صوبو بنايو ويو. ۱۹۳۷ع ۾، ٻهريون ڀيرو، سنڌ ليجسليٽو اسيمبليءَ جو ميمبر چونڊجي ويو. ۱۹۳۸ع ۾ اسيمبليءَ جو اسپيڪر بنيو، ۽ ڏهه سال انهيءَ عهدي تي فائز رهيو. ۱۹۴۶ع وارين چونڊن ۾ ٻيهر سنڌ اسيمبليءَ تي چونڊجي ويو، ۽ ۱۹۳۸ع کان ۱۹۵۲ع تائين سنڌ سرڪار جو وزير ٿي رهيو. اتان کيس اسپين ۾ پاڪستان سرڪار طرفان سفير ڪري موڪليو ويو. اسپين کان واپس سنڌ اچڻ بعد، ۱۹۵۴ع ۾، ڪراچي ”امپروومينٽ ٽرسٽ“ (Karachi Improvement Trust) جو چيئرمين مقرر ٿيو، ۽ ۱۹۵۷ع ۾ انهيءَ عهدي کي ڇڏي هالين.

ادبي ميدان ۾ پڻ جناب شاھ صاحب جن ڪيتريون ئي قابل قدر خدمتون انجام ڏنيون آهن. ۱۹۳۸ع ۾ حيدرآباد ۾ جيڪا سنڌي ادبي سوسائٽي قائم ٿي هئي، شاھ صاحب ان جو منتظم ۽ پريزيڊنٽ هو. انهيءَ سوسائٽيءَ ڪيترائي مفيد سنڌي ڪتاب شايع ڪيا، ۽ پڻ ادبي محفلون ۽ مشاعرا منعقد ڪري، سنڌي ادب ۽ سنڌي شاعريءَ کي زور وڌايو. انهيءَ ئي سوسائٽيءَ سنڌ ۾ ٻهريون زنانو مسلم هاءِ اسڪول کوليو، جيڪو اڄ تائين حيدرآباد جي ميمڻ محلي ۾ ”مدرسة البنات“ جي نالي سان ڄاتل آهي.

* هن سوانح جو مدار، جناب شاھ صاحب وٽان انگريزيءَ ۾ ٻيٽل مواد تي آهي. — مرتب

سن ۱۹۴۱ع ۾، سنڌ سرڪار سنڌي ادب ۽ ٻوليءَ جي واڌاري ۽ سڌاري لاءِ هڪ ”سنڌي مرڪزي بورڊ“ قائم ڪيو، جنهن سنڌيءَ جي لغت تيار ڪرڻ جي رٿ وٺي، ۽ ان لائق اديبن کي انعام ۽ معاوضا ڏيئي، سٺن ڪتابن لکڻ لاءِ هڻايو. شاھ صاحب ۱۹۵۱ع تائين ڏھ سال انهيءَ بورڊ جو چيئرمين رهيو. ۱۹۵۱ع ۾ اڳيون بورڊ بدلائي نئون بورڊ وجود ۾ آندو ويو، جو هن وقت تائين قائم آهي. شاھ صاحب انهيءَ هائوڪي ”سنڌي ادبي بورڊ“ جو پڻ شروع کان وٺي ميمبر رهندو آيو آهي.

پنهنجي وزارت واري وقت ۾، سيد ميران محمد شاھ، شاھ عبداللطيف ڀٽائي، عبدالرحيم جي سالياني ورسي ملهائڻ جي جهڪا شاندار روايت قائم ڪئي، سو سندس ”سڳيءَ جو هڪ جس جوگو“ ۽ قابل يادگار ڪارنامو آهي. ان وقت کان وٺي، هر سال، ”شاھ لطيف يادگار ڪائونسل“ جي اهتمام سان، ڀٽ شاھ تي شاھ ڀٽائي رح جي سالياني ورسي وڏي ذور سان ملهائي ويندي آهي. شاھ صاحب انهيءَ ڪائونسل جو پريزيڊنٽ آهي. شاھ ڀٽائي رح جي ڪلام ذريعي، تصوف جي فلسفي کي فروغ ڏيڻ ۽ مقبول بنائڻ لاءِ هيءَ ڪائونسل سنڌ اندر ڪافي ڪم ڪري چڪي آهي. ”ڪائونسل“ سنڌي موسيقيءَ کي پڻ گهڻي قدر هڻايو آهي. هر سال ورسيءَ جي موقعي تي سڄيءَ سنڌ مان فنڪار اچي ميوزم مڃائيندا آهن، ۽ پنهنجو هنر ڪانفرنس ۾ پيش ڪري، داد ۽ انعام حاصل ڪندا آهن.

سياست ۽ ادب سان گڏوگڏ، شاھ صاحب تعليمي خدمتن ڏانهن پڻ متوجه ۽ مائل ٿي رهيو آهي. سترهن سالن تائين بمبئي يونيورسٽيءَ ۽ ان سان متعلق ادارن-سڌي ٻوليءَ جي تعليمي بورڊ، وغيره- جو ميمبر رهي چڪو آهي. جڏهن سنڌ جي پنهنجي يونيورسٽي کلي، تہ شاھ صاحب کي ان جي سينٽ، سنڊيڪيٽ، توڙي ”اڪيڊمڪ ڪائونسل“ (Academic Council) تي ميمبر نامزد ڪيو ويو. هن وقت پاڻ سنڌ يونيورسٽيءَ جي اڪيڊمڪ ڪائونسل جو ميمبر ۽ ”فئڪلٽي آف آرٽس“ (Faculty of Arts) جو ”ڊين“ (Dean) آهي. سيد ميران محمد شاھ صاحب خود بہ هڪ سٺو اديب ۽ شاعر آهي. سندس مضمون، محاورا، رسا ۽ مخزنن ۾ شايع ٿيندا رهيا آهن. سندس نثر جا ٻہ ڪتاب، ”گنجي نڪر جو سير“ ۽ ”دل جي طلب“، سنڌ يونيورسٽيءَ پاران، ڪاليج جي درسي نصاب لاءِ منظور ڪيل آهن. سندس مختلف اعظم پڻ يونيورسٽي ۽ هاءِ اسڪول جي ڪورس جي ڪن ڪتابن ۾ شامل آهن. حالاتڪ عمر توڙي مصروفيت جي لحاظ سان شاھ صاحب کي هن وقت اٺن پنجاهي عمري ادبي دلچسپين تي قائم رائج جو تمام گهٽ موقعو ملندو آهي. داهر ۾ هو پنهنجي ادب ۽ ٻوليءَ جي مدد جي خيال تي هر دم ٻارو ٿو محسوس ڪري، ۽ اڄ تائين اڪثر قابل ذڪر مشعرون ۽ محفلن ۾ شاھ صاحب جي موجودگيءَ کي ڪارروائي جي صدارت لاءِ مناسب ڄاتو وڃي ٿو، ۽ شاھ صاحب خود بہ شعر ۽ نڪافيءَ ۾ ساڳيءَ طرح طبع آزمائي ڪندو ٿو رهي.

جناب عثمان علي انصاري *

منهنجو والد مرحوم، حداثت علي انصاري، سهارپور ضلعي جي حنت آباد (البهت) ڳوٺ ۾ ڄائو هو. ۱۸۷۰ ڌاري سنڌ ۾ آيو. پوليس جي نوڪريءَ ۾ گهڙيو، ۱۹۰۱ ۾ جڏهن سوهڻ جو انسپيڪٽر هو تہ وفات ڪيائين. منهنجي والده ميرپور ماٿيلي جي رلد خاندان مان هئي، جنهن مان والد صاحب کي هڪ نياڻي ۽ ٻه پٽ ٿيا. مون کي پدايو ويو تہ مان ۲۱ آڪٽوبر ۱۹۰۱ع جي شڪارپور شهر ۾ پيدا ٿيو هوس. والد مرحوم کي ان وقت گذر ڪئي ٻہ مهينا کن ٿيا هئا. مون کي انهيءَ تاريخ تي اعتبار ڪونهي، پر لاچار ميونسپل آفيس جي رڪارڊ کي قبول ڪرڻ کان سواءِ ٻيو چارو ڪوڏ ٿو ڏيکارجي.

منهنجي ابتدائي تعليم شڪارپور جي سڌي اسڪول لسر ۲ ۾ شروع ٿي، جڏهن اهو اسڪول هائيڊر جي ٻاهران ان جاءِ تي هلندو هو، جت هن وقت مرحوم هان محمد خان پٺاڻ جي اوطاق آهي. ٽئين درجي ۾ سهجي مرحوم ڇاڇي شيخ صادق عليءَ جو ان وقت سهرڙو هو ٻڌي ڪيڪٽر هو. مون کي گهرائي سهرڙو جي سڌي اسڪول ۾ داخل ڪرايو. سهرڙو جي اسڪول مان چوٿون درجو پاس ڪري، آءٌ موٽي شڪارپور آيس تہ اچي انگريزي پڙهائڻ؛ ليڪن قدرت کي ڪجهه ٻيو منظور هو: مون کي شڪارپور هاءِ اسڪول ۾ جاءِ ڪين ملي سگهي، ۽ مون وڃي مرحوم قاضي بهادر علي شاھ جو عربي مدرسو وسايو. ٻن سالن جي فارسي پڙهڻ کان پوءِ وري ٻہ ڇاڇي مرحوم مون کي حيرپور گهرائي، حيرپور جي اي. وي. اسڪول ۾ داخل ڪرايو، جو اسڪول اڳتي هلي ”ناز هاءِ اسڪول“ جي نالي سان مشهور ٿيو. انهيءَ اسڪول ۾ به آءٌ فقط ٻہ سال پڙهيس، ۽ ٻئي درجي پاس ڪرڻ سان وري مون کي لاڙڪاڻي جي ميونسپل اي. وي. اسڪول ۾ داخل ڪيو ويو. ٽيون ۽ چوٿون درجا اتي پاس ڪري، وري پچين درجي ۾ مون کي حيرپور موٽايو ويو، پر ٻہ ڪنهن وڌيڪ درجي پاس ڪرڻ جي، آءٌ موٽي شڪارپور هاءِ اسڪول ۾ آيس، جتان ۱۹۱۸ع ۾ ميٽرڪ جو امتحان پاس ڪيو، ۽ الهيءَ سان گڏ منهنجي اسڪولي زندگي ختم ٿي.

آءٌ پڙهڻ جو حذو ۽ راندڻ ۾ لهابت پڙ هوس. پنهنجي بدن ٺاهڻ جو ڏاڍو شوق، بلڪ جنون هوندو هو، انهيءَ ڪري ڏند ڪٽڻ، پجريون کڻڻ، بلڪ سلهون وڙهڻ ۽ ٻلهارو ڪيڏن ۾ ڪتابن پڙهڻ کان وڌيڪ چاهه هوندو هو. اسان جي پاڙي اوڙي جي

* هن سوانح عمريءَ جو مدار، جناب انصاري صاحب جي خود نوشت مواد تي آهي. - مرتب

لڏا ان وقت اهڙي هئي، جو هر وقت پنهنجي ڇيڙن مٿن ۾ فقط بدلي ٿوت جي ڊيڪاڊيڪي ڪئي ويندي هئي. مون ۾ قدرت اهي سڀ ڳالهون رکيون هيون، جي ڪنهن لوحون کي پهلو ان بنائي ٿيون سگهن: بدن مضبوط هو، تندرستي سٺي هئي، برين عادت ڏي خيال ۾ ڪين ويندو هو، ۽ نهايت سادي غذا وٺندي هيم: باد لٿو اچي ته ڪڏهن به بيمار نه هوس، يا بيت ڀري کاڌو کاڌو هوندو. ساري شڪارپور ۾ ڪوبه جوان مون سان منڍو ڪين ڏيئي سگهندو هو، نه وري ڪو ڊوڙڻ ۾ مون کان گوء ڪئي ويندو هو. هندو ۽ ڀڳتي هندو هوس، ڇو ته ورثي ۾ اهو شوق به مليو هرو. والد مرحوم جي ٽي پٽن ۾ اهو هوس ته رانفل مير علي مراد خان جهڙي هندو هو، ۽ چري جي هندو ۾ سندس ٽي ڪونه هو. منهنجي به ساري عمر اها ڪوشش رهي ته هندو ٻاڙيءَ ۾ ڪنهن کان گهٽ نه هون: مطلب ته انهن شوقن جيڪڏهن ڪتابن ڏي رجوع نه ڪيو، ته ڪم از ڪم هڪ سگهاري بدن ۽ بيداغ اخلاق جو مالڪ ضرور بڻايو.

ميٽرڪ پاس ڪرڻ سان جهولاڳڙهه روالو ٿيس. هفتو کن ڪاليج ڪل ڪن اڳ وڃي پهتس. سنڌ کان ٻاهر جي دنيا جو اهو منهنجو پهريون سفر ڪين هو، ڇو ته ۱۹۱۲ع ۾ چاچي مرحوم سان گڏ دهلي درٻار تي به ويو هوس. پر اهو اڀرجهائيءَ جو زمانو هو، هينئر ڪاليج ۾ اچڻ سان ڪجهه پنهنجي ٽيڪي پڌيءَ بابت به سوچڻ لڳس. چاچي مرحوم گذر ڪري چڪو هو، تنهنڪري ٻي ڪا لنگ پال پهر ڪين هيم. سنڌ مان اسڪالرشپ سي هيم، بس اهائي منهنجي ڪل ڪائنات هئي. وڏو ڀاءُ مرحوم غلام علي جيئن جو ۱۹۱۴ع وري ڏيئي ۾ ڀرتي ٿي ويو هو ته وري خبر به ڪين هئي ته جيئرو به آهي يا نه. ۲۰ جون جي ڪلج ڪيو، هفتو کن ته داخلائون پئي هليون، آخر باقاعدي ڪلاس شروع ٿيا. پهرئين ڏينهن ڪاليج جا ٻه 'ٽيلوز' آيا: ڪلاس جي حاضري وٺي، ڪلاس کي چيائون ته "اٿي بهن آهي، جن حسابن ۾ ۲۰۰ مارڪن مان ۲۰۰ مارڪون ڪيون آهن." اٽڪل روهه اڌ ڪلاس ئي بيٺو. وري چيائون، "اٿي بهن آهي، جن ۱۹۰ مارڪون ڪيون آهن." ستن مان هڪ مرحوم ڊڪ هو، انهيءَ سوڌا پيا گجراتي ۽ ڪاٺياواڙي هو اٿي بيٺا. مون پنهنجي عمر ۾ ٻن ڏن بدلي رهجي وڃڻ جو عذاب پهريون دفعو محسوس ڪيو، ۽ ڪلاس جي دري مان ٽپو ڏيئي ٻاهر نڪتس. سڌو پورڊنگ ۾ اچي، ٿوڙ پڌي، اسٽيشن جي ڏانهن ورتو. دوستن مان مرحوم آخوند رسول بخش گهڻوئي سمجهايو ته نه وڃ، پر مون کيس چيو ته "جهن ڪلاس جي سڀني شاگردن حسابن ۾ ايتريون مارڪون ڪيون آهن، تنهن ڪلاس ۾ ۲۰۰ مان ۵۰ مارڪن ڪڍڻ وارو آخر ڪهڙو ڦاڙها ويهي ماريندو؟ تنهن کان ڪهن اهڙي ڪاليج ۾ ڇو ڪين وڃان، جت انڌن ۾ ڪاڻو راجا ٿي ويهان!"

ٿي ڏينهن واپس شڪارپور اچي پهتس. عزيزن مان ٻئي ته ڪنهن ڪين پهيو، البت ٻڌاي ساڻ ڀڳتي آڏي پهچي ڪئي. مون کيس چيو ته "جهولاڳڙهه جي آبهوا ڪين ٻڌاي، ڊاڪٽرن چيو ته هليو وڃ ته سٺو ٿي پوندو!" تنهن جڏهن ٻڌو ته جهولاڳڙهه هڪ اهڙي

منجوس ۽ ماريءَ جو گهر آهي. نه ٿئي صبر ڪيائين. جولاءِ مان اڳتي وڌيڪ ڏيکارڻ واري،
 پوءِ - دو ڏيکڙهه جو رسو ورتو. ۱۹۲۱ع ۾ انٽر پاس ڪري، ٿئي -ال جي دحلا لاءِ
 عليگڙهه ويس ته وري هڪ وڏي مشڪل پيدا ٿي: ۱۹۲۱ واري حلافت هيجل شروع ٿي
 چڪي هئي، ۽ -د مان به مستر موٽڻ جو پارٽي پنهنجو ارڪو ٽرڪو وڪڻي، هڪ اسوشل ٽي
 تيز ڪرائي، اهاستڻ ڏانهن هجرت ڪري رهيو هو. عليگڙهه ۾ به مولانا محمد علي مرحوم
 بههجي وڏي پاءَ ۽ -هائڊا گائڊيءَ سان گڏجي آيو، ۽ اچي شاگردن کي چيائين ته ”ڪنج
 ڇڏي، گهرن ڏي هليا وڃو!“ ٻولين هال ۾ جلسو ٿي رهيو هو ته مون آئي مهائڻا ڪنديءَ
 ڪن پڇيو ته ”-ائين، هيءُ ڪاليج جو اوهين ڇڏايو ٿا ته ڪو ٻيو ڪاليج اوهان تيار ڪرايو آهي،
 جنهن ۾ وڃي تعليم وٺو؟“ انهيءَ منهنجي سوال تي هڪدم مولانا محمد علي اٿي بيٺو، ۽
 مون کي اجازت وٺي مون کي چيائين ته ”تاريخ پڙهي اٿئي؟“ مون چيو، ”هائو.“ چيائين،
 ”رومين جڏهن -اسڪو کي ڇڏي ڇڏيو هو، ته ڪو ٻيو -اسڪو به تيار ڪيو هئائون؟“
 مون چيو ته ”نه.“ تڏهن چيائين ته ”جهڙيءَ طرح رومين پنهنجي دشمنن کان بچڻ لاءِ -هجو
 گهر گهٽ ٻاري ڇڏيو هو، تهڙيءَ طرح اسين به پنهنجي طاقتور دشمن کان بچڻ لاءِ پنهنجا
 سڀ تعليمي ادارا ويران ڪرڻ کان ڪين گهٽائين؟“ مون تي انهيءَ دليل ايترو ته اثر ڪيو
 جو وري به ٽپڙ ٻڌي، دوستن کان موڪلائي، سڌي نڪت پشاور جي ورتو. -سٽر دين محمد
 عليگ ۽ ٻيا الاهي بخش صاحب -ائيشن تي ڇڏڻ آيا، ۽ مون روٽي عليگڙهه کان موڪلايو.
 منهنجي هجرت تي وڃڻ جو داستان به نهايت الم انگيز آهي، پر طوالت جي ڪري ڇڏي ٿو ڏيان.
 قصو ڪوتاهه، ٻارهن ڏينهن جي ڏکڻ ڏولائڻ کان پوءِ، ڇاڪي، جي ڏاند وانگر اچي گهر لڌو.
 خيال ڪيم ته ڪراچي ڪاليج ۾ داخلا وٺان، پر ڇاڪاڻ ته ٿئي -ال جا ٿرم وڃائي چڪو هوس،
 ته ڪري خبر پوريس ۾ اچي ناز هاءِ سڪول ۾ ماسٽري ڪيم. بعد ۾ هڪ ٿرم لاه ڏي. جي.
 سنڌ ڪاليج ۾ هوس، جنهن ۱۹۲۲ع ۾ برودءَ ڪاليج ۾ وڃي ٿئي سال جي ٻئي ٿرم ۾ داخلا ورتو.
 ۱۹۲۳ع ۾ ٻيئي ٻوٽو -ٽيءَ مان بي. اي. پاس ڪري، ساڳئي سال وڌيڪ تعليم لاءِ انگلنڊ
 روانو ٿي ويس.

ڪاليج جي چئن سالن منهنجي هادنن، ذهنت ۽ روح ۾ جو ٿورو آندو، انهيءَ جو
 ذڪر ڪرڻ ضروري ٿو سمجهان. عليگڙهه ڪاليج ۾ داخلا وٺڻ کان پوءِ مون ڏٺو ته اسڪالر شپ
 جي ٽيڻن روين مان پورالز ڪين ٿي سگهندو، ته ڪري اسڪول جي چوڪرن کي انگريزي
 ۽ هانگي طرح ٻارهن جو ڪم شروع ڪيم، ۽ پرنسپال صاحب جي مدد -ان جلدئي ۳۵ روين
 ماهوار جي هڪ تبوثن ملي وئي. ڪهاڻن جي جوابداريءَ جي بار هوڻ -ان، -ههجي دلچسپ
 مشغولين ۾ به ڪمي ٿيندي ويئي: شڪار ڪيڙن صفا بند ڪري ڇڏيو، بدلي ورڻن جو
 سلسلو به سنڌ ڇڏڻ سان گهڻو ڀاڱي بند ٿي ويو. -واه راندين جي، جن ۾ نيس ڪيڏن جو
 اضافو به عليگڙهه ۾ ٿيو، طبيعت ۾ جا جهڙي ڪرڻ جي عادت هئي، سا به گهڻو سائي پهي وئي.
 انهن ايترين دلچسپن کي بند ڪرڻ کان پوءِ، لارما ڪتابن جو کڻڻ ضروري هو. وڏي رفتي

ٻڙهن جي عادت ايتريقدر پنهنجي ويڻي جو مطالعو به هينئر منهنجو نهايت محبوب مشغولو بڻجي ويو. درسي ڪتابن کان پوءِ اچي پوري 'لتن' لئسريءَ کي منهن ڏنم.

انهيءَ وچ ۾، ۱۹۲۰ع ۾، هڪ نامعلوم محسن وٽان مون کي هڪ چڱي چوڪي رقم جيڪا جي رستي عليڪڙهه ۾ ملي، جا تن مهينن کان پوءِ خبر پيئي ته منهنجي وڏي ڀاءُ مرحوم غلام عليءَ ايران کان موڪلي هئي. اٽڪل روه آٺ مهينا اها رقم ماهوار ملندي رهي. مون انهن پيسن مان وڏو حصو بيمالي، پنهنجي نالي بئنڪ ۾ رکي ڇڏيو هو، جو مون کي ٻروڊه واري زماني ۾ ڪم آيو.

انگلينڊ جي زلڊگيءَ جو احوال به نهايت دلچسپ آهي، ليڪن هن مختصر خاڪي ۾ ڪين اچي سگهندو، تنهنڪري ٿوري تي اڪثاف ڪري فقط ايترو لکان ٿو ته ۱۹۲۵ع ۾، ايم-اي ۽ جرنلزم ۾ ڊپلوما وٺي، واپس وريس.

۱۹۲۵ع جي آگسٽ ۾، انگلينڊ کان واپس اچي، "بيبي ڪرانڪل" جي سيد برهيليءَ وٽ ڪم شروع ڪيم، ته هڪ هفتي الڊر خانبهادر، ۽ بعد ۾ سر غلام حسين هدايت الله ٻولي ۽ گهرائي ڇيو ته سنڌ ۾ نوڪري ڪر. مون عرض ڪيو ته جي تعليم کاتي ۾ چار سو رپيا پگهار ڏيندا، ته ڪندس. ٻه مهينا کن لڪڙهه هلي، انهيءَ کان پوءِ مون کي ميرپورخاص جي مدرسي هاءِ اسڪول ۾ هيڊ ماستر ڪري رکيائون. ۲۷ نومبر ۱۹۲۵ع وڃي چارج ورتم، جتان وري ۱۹۲۷ع ۾ نوشهري فيروز بدلي ڪيائون. نوشهري فيروز ۾ ۱۹۳۳ع تائين رهيس، جتان وري ميرپورخاص بدلي ٿي آيس. ۱۹۴۰ع ۾ ميرپورخاص مان ڪراچيءَ ايندوڪيشنل اسپيڪٽر ٿي آيس. ۱۹۴۷ع ۾، ميرپورخاص کان حيدرآباد ويندي، موٽر جي اولڏي ٿيڻ ڪري ڏڪ لڳا، فيبروريءَ کان ڊسمبر تائين زير علاج رهيس. انهيءَ وچ ۾ هڪ ايڊيوڪيشنل اسپيڪٽر جي پدران سنڌ ۾ ٻه ڏکيا ويا، ۽ ڊسمبر ۾ جڏهن موٽي لوڪريءَ تي چوڻ جهڙو ٿيس ته ايس. ٽي. ڪاليج ۾ پرنسپال ڪري رکيائون. چئن سالن کان پوءِ، ۱۹۵۱ع ۾، ڊي. اي. آءِ. جي عهدي تي آيس، جتان تازو ۱۹۵۷ع جي آڪٽوبر ۾ پيشن تي آيو اهيان. پنهن سالن جي نوڪريءَ ۽ ازدواجي زلڊگيءَ منهنجي مشغولين ۽ عاداتن تي ڪو اهڙو خاص اثر ڪين ڪيو: البت راندين جو مشغولو پهريان ڏهه سال کن جاري رهيو، جو بعد ۾ فقط ٽيس راند تائين محدود ٿي رهجي ويو؛ شڪار جو چاهه ۱۹۴۷ع تائين تمام گهڻو ٿي ويو، پر ۱۹۴۷ع جي موٽر واري حادثي کان پوءِ ڇاڪاڻ ته عضون جواب ڏيئي ڇڏيو هو، تنهنڪري لاچار ڇڏيو ويو، ۽ انهيءَ جي جاءِ تي لکڻ ٻڙهن جي مشغولي وڌي ويئي. پيشن کان پوءِ، جو وقت آيس جي ڪم کان بچيو اٿم، تنهن کي وري پنهنجي فارم جي حوالي ڪيو اٿم؛ ڇو ته ڪيئي سال ليا ته والٽر جي هڪ ڪتاب ۾ پڙهيو هو ته "ڪنهن به مشغوليءَ جو نه هجڻ، حياتيءَ جي ختم ٿيڻ جي برابر آهي... سڀ انسان نيڪ آهن، سواءِ انهن جي جن کي ڪو مشغولو ڪونهي". نوڪريءَ واري زماني ۾ جي ڪتاب انهورا ڇڏي ڏنا هئا، تن کي مڪمل ڪرڻ جو ڪم به ڪندو ٿو رهان.

جناب آغا تاج محمد خان *

مدت مدید کان سنڌ جي سرزمین الڊر آباد ٿيل افغان خالداں جي شاخ، جنهن سکر ضلعي ۾ وڃي سڪونت ورتي، تنهن مان مکيه آغا تاج محمد خان جا اهاڻا هئا. هنن جي پنهنجي زمينداري، سکر شهر کان ٽون ميلن تي، باڳڙ جي ڳوٺ جي پسگردائيءَ ۾ هئي، تنهنڪري هنن باڳڙ جي ڳوٺ کي هميشه لاءِ پنهنجو وطن مڃي ورتو. باڳڙ جي ڳوٺ جي پٺاڻن مان آغا شهاب الدين جو خالداں هڪ مشهور خاندان آهي. هن صاحب اٽڪل اسي ورهين جي ڄمار ۾ رحلت ڪئي، ۽ پٺيان ٻه فرزند ڇڏيا: هڪ آغا واحد بخش خان، ۽ ٻيو آغا عبدالمجيد خان. آغا واحد بخش خان جو واحد فرزند، آغا شمس الدين خان، لاڙو ٿي فوت ٿي ويو، تنهنڪري آغا شهاب الدين جي سموري خاندان جا وارث هن وقت آغا عبدالمجيد خان جا ئي فرزند آهن. آغا پير محمد خان، آغا تاج محمد خان، ۽ آغا داد محمد خان آهن.

آغا تاج محمد خان ۱۶ سيپٽمبر ۱۹۰۳ع ۾ باڳڙ جي (تعلقو سکر) جي ڳوٺ ۾ تولد ٿيو. پنهنجي خاندان جي رواج موجب، هن کي پهرئين ڪلام پاڪ جي تعليم ڏيڻي، ۽ ڪجهه پارسي پڙهائي، پوءِ ڳوٺ جي سنڌي سڪول ۾ داخل ڪيو ويو، جتي هن پهرئين پنج درجا سنڌيءَ جا پاس ڪيا. والد بزرگوار جي طرفان سندس لئل افضالي هو ۽ ولده ماجده جي طرفان ابرائي هو، تنهنڪري ابتدا کان وٺي سندس سنڌي ٻوليءَ ۾ پارسيءَ جي آسپش گهڻي هئي. کيس ننڍپڻ کان ئي سنڌي زبان ۾ تقرير سان اهڙي ته دلچسپي هئي جو سنڌي اسڪول جي هر تعليمي جلسي ۾ کانئس اسڪول جي شاگردن طرفان تقرير ڪرائي ويندي هئي. ثانوي تعليم حاصل ڪرڻ جي خيال سان، آغا تاج محمد خان کي سکر شهر جي مبولسن هاءِ سڪول ۾ داخل ڪيو ويو. سندس وڏن جي دلين تي، غلط يا صحيح، اهو چيل ويٺو هو ته حانداني پار حلهين ٻورڊنگ عاتوس ۾ داخل ٿيڻ ٿا ته عام شاگردن سان گڏ وڃڻ ۾ اچڻ ڪري غلط ماحول جو شڪار ٿي وڃن ٿا؛ تنهنڪري آغا تاج محمد خان کي پنهنجي وڏي پيءُ سان گڏ، سکر شهر جي غريب آباد واري حصي ۾، مساوي جاءِ وٺي رهايو ويندو هو، جتي سندن کاڌي پيئي جو بندوبست هاڙي واري ڪنهن شريف گهر ۾ رکيو ويندو هو، جتان کين رڌل پڪل کاڌو منجهند ۽ راب جو ملندو هو؛ باقي صبح جي مالي هو پنهنجي هنن سان پاڻ ڪري کائيندا هئا. هي سلسلو ۱۹۲۱ع تائين هليو، جيستائين آغا تاج محمد خان جو وڏو

* هن سوانح عمريءَ جو مدار، آغا صاحب جي خودنوشت مواد تي آهي. — ترتيب

پاء، آغا پير محمد خان، ميٽرڪ پاس ڪري ويو. هاڻي هڪ اڪيلي ليڪچر کي اڪيليءَ جاءِ ۾ رهائڻ، والدين لاءِ مشڪل ٿي ويو خصوصاً جڏهن ڪيترن موقعن تي کيس پنهنجي ماني ڪرڻي ٿي پئي. آغا تاج محمد خان جي خوش قسمتيءَ سبب، ان وقت سندس ننڍو ڀڃاٽ ميرزا حسن علي باگڙجي مان ڪن مجبورين سبب لڏي اچي روهڙيءَ ۾ ويٺو تنهنڪري آغا تاج محمد جو ان وقت پهچون درجو انگريزي پڙهندو هو، تنهن کي روهڙيءَ ۾ پنهنجي ڀڃاٽ جي گهر ۾ رهايو ويو، جتان هر روز صبح جو هو ميونسپل هاءِ اسڪول سکر ۾ پڙهڻ واسطي ايندو هو ۽ شام جو واپس ويندو هو. ڇا لاءِ ت ان وقت روهڙيءَ ۾ ڪوبه هاءِ اسڪول ڪونه هو. سکر هاءِ اسڪول ۾ سندس پارسي زبان جي پڙهائي لائق ۽ فائق استاد قاضي علي رضا صاحب جي حوالي هئي، تنهن جي دلچسپي، سڀيان سکر ضلعي بلڪ حلي سنڌ جي ٿانوي تعليم جي اسڪولن جي تاريخ ۾ شايد پهريون ۽ پويون دفعو پارسي بيت بازيءَ ۾ مختلف اسڪولن جي وچ ۾ منچون يعني چٽاڀيٽيون ٿينديون هيون. ان سلسلي ۾ گورنمينٽ هاءِ اسڪول شڪارپور ۽ ميونسپل هاءِ اسڪول سکر جي وچ ۾ جا فارسي بيت بازيءَ ۾ چٽاڀيٽي ٿي گذري، سا قابل ذڪر آهي. گورنمينٽ هاءِ اسڪول شڪارپور ۾ پارسي زبان جو استاد، سنڌ جو مشهور اديب ۽ عالم، سيد عطا حسين شاھ موسوي هو. هن صاحب سکر هاءِ اسڪول جو چئلينج قبول ڪري، سکر هاءِ اسڪول جي بيت بازيءَ جي نم هر پاڻ وٽ گهرائي. هن نم ۾ سکر هاءِ اسڪول جي طرفان ٽي شاگرد موڪليا ويا هئا، جن ۾ آغا تاج محمد خان، جو ان وقت ڇهون درجو پڙهندو هو، سو هڪ هو، ٻين ٻن ۾ مڪيه پيرزاده عبدالستار صاحب (موجوده مئجيٽريٽ پاڪستان جو مالي وزير) هو، جو ان ساڳئي وقت ساڳئي اسڪول ۾ ميٽرڪ ڪلاس ۾ پڙهندو هو. مقابلي لاءِ ايتري مڪمل تياري ڪيل هئي، جو ان وقت هر هڪ کي گهٽ ۾ گهٽ ٽي هزار پارسي بيت ياد هئا. هيءَ چٽاڀيٽي نهايت دلچسپ رهي: وقت پورو ٿي ويو، مگر منچ جو فيصلو ٿي نه سگهيو. هن چٽاڀيٽيءَ ۾ آغا تاج محمد خان جو مڪيه حصو هو.

سال ۱۹۲۵ع ۾، سکر هاءِ اسڪول مان ميٽرڪ پاس ڪرڻ بعد، هي صاحب ڏي. جي سنڌ ڪاليج ڪراچيءَ ۾ داخل ٿيو، جتان سال ۱۹۲۹ع ۾ بي. اي. امتحان پاس ڪيائين. ڪاليج وارو سمورو عرصو، سنڌ مدرسي اندر ماستريءَ جي ملازمت ڪندو رهيو، ڇا لاءِ هڪ طرف کيس پڙهائيءَ جي پيشي سان ذاتي دلچسپي هئي، ۽ ٻئي طرف هيءَ هڪ پيدائش جو ذريعو پڻ هو.

سنڌ مدرسي اندر خصوصاً ۽ ساري ڪراچيءَ اندر عموماً، آغا تاج محمد خان تقرير ۾ تمام چڱو نالو ڪندو هو. هن سلسلي ۾ هڪ واقعو نهايت دلچسپ آهي: سن ۱۹۳۰ع ۾ جڏهن مرحوم مفتور (قائد اعظم) محمد علي جناح سکر جيل اندر پير صاحب ۽ اڳاري جي طرفان پهريون ڪيس هلائڻ واسطي تشریف فرما ٿيو هو، تڏهن کيس عيد جي موقعي تي مسلم جيمر خان ڪراچيءَ جي طرفان خاص طرح دعوت ڏيئي تقرير جي چٽاڀيٽيءَ جي جلسي جي صدارت واسطي گهرايو

ويو هو. هيءَ چٽاڀيٽي خاص طرح مسلمانن جي وچ ۾ هئي، جنهن ۾ ڏهن چئن پهرو ورتو. الهن سان پهريون لسر جي. الا صاحب ٿي مليو، جو هن وقت معربي پاڪستان جي ايسيليءَ جو مسليگ پارٽيءَ جو مڪي رڪن آهي، ۽ ٻيو نمر آغا تاج محمد خان ٿي مليو. هن تقريري چٽاڀيٽيءَ جي فيصلي لاءِ جيڪي ٽي حج مقرر ڪيل هئا، تن ۾ پهريون سند جو سابق چيف حج طبعي صاحب هو؛ ٻيو شمس العلماء ڊاڪٽر دائود پوٽو صاحب، سنڌ جو ماب تاز اديب. آغا صاحب ماستريءَ جي فن ۾ اهڙي نمايان ڪارنامي حاصل ڪئي، جو کيس پندرهن-ويهن سالن جي تجربڪار ماسترن تي ترجيح ڏيئي، سنڌ مدرسي بورڊ، سال ۱۹۳۱ع ۾، بي. ٽي. واسطي مسلم يونيورسٽي عليڳڙھ ڏانهن اماڻيو. هن صاحب عليڳڙھ ۾ اهڙو نالو ڪڍيو، جو سال ۱۹۳۲ع جي بي. ٽي. امتحان ۾ ڊبل فرسٽ ڪلاس حاصل ڪيائين؛ يعني، فقط تعريري ٻيڙن ۾ فرسٽ ڪلاس فرسٽ، مگر پڙهائيءَ جي پرلڪنيڪل امتحان ۾ پڻ فرسٽ ڪلاس فرسٽ حاصل ڪيائين. نه فقط ايترو، مگر ٻنهي امتحانن جي ٽوٽل ۾ ساري يونيورسٽيءَ ۾ پهريون نمبر ڪيائين. هيءَ امتيازي حيثيت، بنگال طور سان ممتاز آهي. هن لاءِ مسلم يونيورسٽي عليڳڙھ طرفان کيس الهيءَ سال جي ڪنوڪيشن ۾ حاض الامام عطا ٿيل آهي.

بي. ٽي. پاس ڪرڻ بعد، هن صاحب ڪراچيءَ ۾ سنڌ جي ماسترن جي حاض خدمت ڪئي آهي، سا قابل تعريف آهي. هن صاحب ڪراچيءَ ۾ ايس. ٽي. سي. ڪلاس شروع ڪيا، جن ۾ سندس دعوا هئي- ”ايس. ٽي. سي. ٽن هفتن اندر“ ان جو امانت نٿو ڏئي ڇوڪرو سندس ايس. ٽي. سي. مان في صدي ۹۹ ماستر پاس ٿيندا رها، جن ۾ ۵۰ في صدي شاگرد فرسٽ ڪلاس ٿيندا رها، جنهن ڳالهه کيس تعليم جي طبقي ۾ ڪافي شهرت ڏني.

سال ۱۹۳۵ع ۾ آغا تاج محمد خان مڪر ڊسٽرڪٽ اسڪول بورڊ ۾ فرسٽ ايڊ پوڪيشن سپروائيزر مقرر ٿي ويو. جتان سندس قدرناسي ڪري پندرهن مهينن اندر کيس لاڙڪاڻي ضلعي ۾ انڊسٽريئل آفيسر ڊسٽرڪٽ اسڪول بورڊ جي عهدي تي چونڊيو ويو. لاڙڪاڻي ضلعي ۾ هن مڪري اسڪولن ۾ ششاهي امتحانن جي عيوض تعليمي ڪانفرنس جو سلسلو شروع ڪيو، جنهن پڙهائيدڙ طبقي ۾ ڪافي محاکي پيدا ڪئي. سن ۱۹۴۰ع ۾، حذمين صوبائي حڪومت اسڪول بورڊن جو سلسلو حرم ڪيو، تڏهن هي صاحب، ڪلاس-يڪٽر، سنڌ ايڊيوڪيشنل سروس ۾ ڪيو ويو. تعليم سان گڏ آغا صاحب جيڪو سوشل سروس جي سلسلي ۾ نمايان ڪم ڪيو، تن خدمتن جي اعتراف ۾ ايس. حو. ۱۹۴۱ع ۾ ”قلمبر هٿ“ جو تمغو عطا ٿيو. سال ۱۹۴۲ع ۾، حذمين هو نواب شاھ ڊسٽرڪٽ اسڪول بورڊ جو ايڊ. سٽريٽو آفيسر هو، تڏهن سندس لياقت ۽ علمي سرگرمين سان متاثر ٿي، کيس ميرپور بابت جو ڊي. بي. آءِ. مقرر ڪيو ويو، جو ممتاز عهدو هن برابر پنج سال اوائت ڪيائين، سال هلايو. انهيءَ عرصي ۾ آغا صاحب سراليدارن طرفان انتهائي مخالفت جي منهن ۾ لارسي تعليم رائج ڪئي. ميرپور رياست اندر هن صاحب جيڪو تعليمي ترقيءَ واسطي پاڻ پنوڙيو، تنهن جي اعتراف ۾ کيس

سال ۱۹۴۵ع ۾ ”حاصل صاحب“ جو لقب عطا ٿيو. سنڌ جي تعليم کاتي جي جملي آفيسرن ۾ هيءُ ننڍي ۾ ننڍي عمر جو آفيسر هو، جنهن کي اهو لقب انهيءَ عمر ۾ عطا ٿيو. خبر پور رياست ۾ هن صاحب لافابل فراموش نالو ڇڏيو آهي.

سال ۱۹۴۷ع ۾ جڏهن سنڌ يونيورسٽي وجود ۾ آئي، تڏهن آغا صاحب کي سنڌ يونيورسٽيءَ جو پهريون رجسٽرار ڪري مقرر ڪيو ويو. هن عهدي کي آغا صاحب نهايت ڪاميابيءَ سان هلايو، ۽ ڪراچي الڊر تعليمي طبقي ۾ پاڻ کي اهڙو مشهور ڪيو جو ۱۹۴۹ع جي سيپٽمبر-آڪٽوبر ۾ جيڪا دنيا جي مشهور يونيسڪو (Unesco) ڪانفرنس ٿي، تنهن ۾ پاڪستان جي ٽن چئن جي وفد ۾ آغا صاحب کي ميمبر-سيڪريٽريءَ طور موڪليو ويو هو. اها ڪانفرنس پيرس ۾ منعقد ٿي هئي، جنهن ۾ آغا صاحب پاڻ تمام چڱو موڪيو.

سال ۱۹۵۲ع ۾ اقوام متحده جي اقتصادي ۽ سماجي ڪائونسل جو اجلاس جوڻيو پارڪ (آمريڪا) ۾ اپريل کان حواله تائين منعقد هو، تنهن ۾ آغا صاحب پاڪستاني وفد جو هڪ ڪارگر ميمبر هو. ان وفد، سيد احمد علي (جو هن وقت سرڪاري مالي وزير آهي) جي سرڪردگيءَ هيٺ، تمام چڱو ڪم ڪيو. هن اجلاس ۾ يونيسڪو (Unesco) رپورٽ تي به آغا صاحب تقرير ڪئي هئي، سا هڪ يادگار تقرير آهي. سنڌ جي مشهور معروض ۽ بي نظير مقرر مسٽر الهه بخش بروهي صاحب کان پوءِ، آغا تاج محمد خان ٻيو سنڌي آهي، جنهن جو دنياو اقوام متحده جي پليٽ فارم تي ياد رهندو.

سال ۱۹۵۷ع ۾، تعليمي ماهرن جي سڃاڻپ جي اعتراف ۾ آمريڪا جي حڪومت، خاص دعوت ڏيئي، آغا صاحب کي، آمريڪا جي تعليمي ماهرن سان تبادلۂ خيالات ڪرڻ خاطر، ٽن مهينن جي سرڪاري دوري واسطي، آمريڪا گهرايو. اهو دورو هو صاحب نهايت ڪاميابيءَ سان پورو ڪري، پاڪستاني تعليمي ماهرن جو بول بالا ثابت ڪري، واپس آيو آهي. آغا صاحب جيڪي آمريڪا جي تعليمي ادارن ۽ يونيورسٽين ۾ تقريرون ڪيون، سي يادگار رهندون. پاڪستان جي يونيورسٽين ۾ هيءُ پهريون رجسٽرار آهي، جنهن کي هن سفر جو اعزاز حاصل ٿيو آهي.

سال ۱۹۵۷ع کان اڄ تائين، آغا صاحب سنڌ جي سرتاج شاھ عبداللطيف ڀٽائيءَ جي ورهين ملهائڻ ۾ جا جوان هئتي ڏيکاري آهي، سا بيشڪ تحين جي لائق آهي. هن صاحب، سيد ميران محمد شاھ جي قابل احترام هدايتن هيٺ، ”لطيف يادگار ڪاميٽيءَ“ جو بنياد وڌو آهي، جا هن وقت هڪ باقاعدي رجسٽر ٿيل جماعت آهي، ۽ جنهن کي پنهنجو منظور شده دستور آهي. هن ڪاميٽيءَ جي ماتحت، هر سال، ڀٽ شاھ تي ڀٽائي بزرگ جي شايدان شان ڌار ڌور سان سندس ورسي ملهائي وڃي ٿي، جنهن ۾ سنڌ جي ڪيڊ ڪوچ مان اعليٰ اديب ۽ شيرين زبان شاعر، پنهنجا مقالا ۽ اشعار پيش ڪري، ”شاھ“ جو پيار ۽ ڪلام عوام اڳيان پڙهندا آهن. آغا صاحب عموماً هر اهڙي موقعي تي، جتي ”يوم لطيف“ ملهائو

وڃي ٿو، پنهنجي سر پاڻ تڪليف وٺي پهچندو آهي، ۽ پنهنجي مائٽ ۽ مقبول تقريرن ذريعي انهيءَ ڳالهه جي اشاعت ڪندو رهندو آهي ته سنڌ جي تهذيب ۽ تمدن، سنڌ جي اصليت، روايت ۽ حڪايت جو اولين علمبردار شاھ صاحب هو، تهڪري سنڌ ۽ سنڌين تي لازمي آهي ته شاھ جي پيغام کي علم تائين پهچائين. اڄڪلهه جو هر طرف کان لطيفي لاءِ ڪس تي ٻوندي رهي ٿي، تنهن تحريڪ جا سهرا سيد ميران محمد شاھ ۽ آغا تاج محمد صاحب جي سر تي سونھن ٿا.

آغا صاحب عموماً سڀ اهي ڪتاب تصنيف ڪيا آهن، جيڪي سنڌ جي سڌي حواءِ انگريزي ڪولن ۽ درسي يا اعلمي طور رائج آهن. سندس لکيل درسي ڪتابن جي فهرست مان، سنڌي گرامر ۽ ماضيءَ ۾ منظور ٿيل ميٽرڪ ڪلاس جو سنڌي نصاب قابل ذڪر آهن. سندس سنڌي گرامر پاڳو ٻيو نهايت مقبول نڪتو آهي، جو هندستان جي ڪولن ۽ ڪاليجن ۾ پڻ پڙهيو وڃي ٿو. هي گرامر جو ٻيو حصو، جنهن ۾ تفريق ۽ تقطيع جا اصول بيان ڪيل آهن، سو قابل تعريف آهي. درسي ڪتابن کان سواءِ آغا صاحب جيڪي ڪتاب لکيا آهن، تن ۾ ”پوستان سعدي“ جو سنڌي زبان ۾ منظور ترجمو وڏي محنت ۽ محبت جو نتيجو آهي. هن ڪتاب کي ڪافي شهرت حاصل آهي.

هن وقت آغا صاحب جي عمر ٽوڙاھ سال ٿيندي. هڪيءَ طرح هو پراولشل ايڊيوڪيشن سروس ۾ فورسٽ ڪلاس آفيسر آهي، مگر سال ۱۹۴۷ع کان سندس خدمتون سنڌ يونيورسٽيءَ جي سپرڊ ڪيل آهن، جتي هن وقت هو سنڌ جي ممتاز هستي علامه آءِ. آءِ. لاهي جي اعليٰ رهبريءَ هيٺ پنهنجا فرائض سرانجام ڏيئي رهيو آهي.

آغا صاحب کي ٽي فرزند آهن. سندس وڏو فرزند، آغا شهاب الدين ”شير“، ماسٽر آف پنهنجي والد جي نقش قدم تي هلي، تقرير جي فن ۽ ميدان عمل ۾ پهچي چڪو آهي. ڊسمبر ۱۹۵۷ع ۾ گورنمينٽ ڪاليج حيدرآباد ۾ جيڪو ڪل پاڪستان سنڌي تقريرن جو مقصدو ٿيو، تنهن ۾ کيس الفاردي طرح پهريون انعام عطا ٿيو، ۽ سنڌ يونيورسٽيءَ جي تاريخ ۾ پهريون دفعو استاري شيلڊ (Sheild) جا سنڌ يونيورسٽيءَ کٽي، سا آغا شهاب الدين جي طفيل هئي. سندس ٻيو فرزند، آغا عبدالمجيد ”نظير“ مشنريءَ جي ڪم ڏانهن مائل آهي، تهڪري هو انجينيئر لائين لاءِ تيار ٿي رهيو آهي. ٽيون فرزند، آغا شمس الدين ”شير“، پاڪستان فوج لاءِ وقف ڪيل آهي، جنهن کي ابتدا کان آغا صاحب انهيءَ قسم جي تربيت ڏني آهي.

آغا صاحب منصبي طرح ته رجسٽرار آهي، مگر سندس دلي ميلان ۽ رجحان ملستريءَ جي فن سان آهي. باوجود موجوده منصبي محوريين ۽ مشغولين جي، آغا صاحب مائٽن جي سکيا ۾ هروقت دلچسپي وٺندو رهندو آهي، جنهن مان ثابت آهي ته فطرتي طور سان (Essentially) هو معلم آهي، ۽ تادم رنگ معلم ٿي رهڻ، سندس دلي تما آهي.

فقير الله بخش "سرشار" عقيلي *

حاجي الله بخش ولد حاجي حافظ محمد صديق عقيلي ٺٽويءَ جي ڪٽنب جي نسب حضرت عقي
 ڪرم الله وجهه جي وڏي پاڻ حضرت عقيل بن ابي طالب رضي الله عنه ڏانهن آهي. انهيءَ لحاظ
 سان هي حضرت نبي پاڪ صلي الله عليه وسلم جي خاندان "بني هاشم" جي هڪ شاخ آهي.
 حضرت عقيل جي چوڏهن فرزندن مان نالون نمبر فرزند حضرت مسلم بن عقيل، سيد شهيد
 حضرت امام حسين عليه السلام جي ٻارن ڪوفين وٽ اڳواٽ نائب ڪري موڪليو ويو هو
 جو دولهه سن ۶ هجريءَ ۾ ڪوفي ۾ شهيد ڪيو ويو. ان کان سواءِ حضرت امام عبيد
 الله ڪر بلا جي ميدان ۾ ڏهين محرم سن ۶۱ هجريءَ تي هن ائٽر چئن شهادت ڏني.
 تن ۾ ارڙهن چئن سندن اعليٰيت هئا جن مان پنج چئن سندن چاچي حضرت عقيل جي اولاد
 مان هئا: انهن مان ئي حضرت عقيل جا فرزند هئا - عبدالرحمان، جعفر ۽ عبدالله - ۽ ٻه
 حضرت عقيل جا پوٽا هئا - عبد بن مسلم ۽ محمد بن ابي سعيد.

صحابه ۽ تابعين جي زماني ۾ جن بزرگن جو احوال "عقيلي" جي نسبت سان ملي ٿو،
 تن جو ذڪر "سرشار" صاحب پنهنجي ڪتاب "انوار عقيل" تذڪرة آل عقيل" ۾ ڏنو آهي
 چوٿين صدي هجريءَ ۾ امام ابو جعفر عقيلي ئي گذريو آهي، جنهن جو عمر حریت جي تر
 حرح و تعديل تي ڪتاب "رجال عقيلي" جي نالي سان مشهور آهي. - اڳتي رهي ۾، مصر
 جي فاطمي خلفي "المصر" جي ٻارن، ابن موهوب عقيلي دمشق جو گورنر هو. حامي الحمر
 جي پوٽي حليفي الحاكم جي ٻارن، حسن بن حيدر عقيلي شام جي دروري نبي ڏور
 فاطمي - داعيءَ طور موڪليو ويو هو. الهيءَ حسن عقيليءَ جو پوٽو ابو الحسن بن علي بن حيدر
 عقيلي، خليفي الحاكم جي فرزند خليفي الظاهر جو درٻاري شاعر هو. الهيءَ فاطمي حامي الحاكم
 جي ولد، حامي العزيز، پنهنجي ٻارن، چوٿين صدي هجريءَ ۾، مصر ۾ شهنشاهي مصر
 مان فوجي مدد ڏيئي، جهارن ۾ ٻاڙهي، ديبل بندر جي وسني سڌ ڏانهن موڪليو هو، ۽ حم
 بن شيبان ملڪ فتح ڪري اتي پنهنجي حڪومت قائم ڪئي. ان کان پوءِ ٻه وري، حم بن
 شيبان جي هڪ حاشين ابو الفتح دائود بن نصر بن حميد جي زماني ۾، چوٿين صدي هجريءَ جي
 پوئين سال، يعني ۳۹۹ هجري ۾، هڪ ڀيرو، مصر کان فوجي اسداد ۽ داعي کڻي - بندر بند
 انهن داعين جي دريحي جهڪي بند جون مڪاني قوتون مسلمان ٿيون، تن ۾ "سور" سمجهو.

* هن موانع عمريءَ جو مدار "سرشار" صاحب کان بهتر سواد تي آهي. - مرثي

وڃن ٿا، ۽ ۱۲۳ هجريءَ ۾ خود دروز جي اسماعيلين آڏهن جي سردار ”اين سومار“ کي ملتان جي اسماعيلي حڪومت جي مدد لاءِ لکيو هو. بهرحال، ديبل بندر (ڏنهي جي پسگردائي) ۾ عقيلي ڪٽنب جي اڄ وڃ انهيءَ زماني ۾ ئي معلوم ٿئي ٿي.

ٺٽي جي عقيلي ڪٽنب جو جد اعليٰ قاضي قاضن بن محمد قاسم هو، جو مغليه لوان جي زماني ۾ ٺٽي ۾ حڪومت رکندڙ هو، ۽ جنهن ڏانهن منسوب ٿيل ڪٽنب جو ڪجهه پڳڻ حصو اڄ تائين ٺٽي جي مولوي محلي ۾، عقيلي ڪٽنب جي گهرن جي ڀر ۾، يادگار طور قائم رکيو ويو آهي. هن جي نسل ۾ قاضي، مفتي ۽ مولوي تمام گهڻا ٿيا، جنهنڪري اهو سڄوئي ”مولوي مغل“ سڏجڻ ۾ آيو، ۽ اڄ تائين انهيءَ نالي سان سڏجي ٿو. ”سرشار“ جو ڏاڏو قاضي گل محمد بن محمد رفيع عقيلي، انگريزن جي اوائلي دور ۾ ڪجهه حصو حيدرآباد جي شهر ۾ قضا جي عهدي تي هو.

مولائي شيدائي صاحب پنهنجي ڪتاب ”تاريخ بلوچستان“ ۾ لکيو آهي:

”سڀني ۾ گهڻيون قومون آباد آهن، جن مان مکيه قوم سڌ آهي. هن قوم جون ٻه وڏيون شاخون آهن: هڪڙا روضهها، جي اڳ حاڪم هئا؛ ۽ ٻيا ڄاموٽ، جي هن وقت حاڪم آهن. سڀني ٻن قومن کان سواءِ، ٻيون ٻه وڏيون قومون انگاريا ۽ شيخ آهن. انگاريا اصلي بلوچ رهاڪن سان دليل مليل آهن؛ باقي شيخ اصلي عرب نسل مان آهن. سندن چوڻ آهي ته آهي حضرت عقيل رضي الله عنه جي اولاد مان آهن، ۽ عراق کان آيا آهن. آهي پنهنجي بزرگيءَ ۽ ڪرامات جي ڪري مشهور آهن.“

سرشار جو والد حافظ محمد صديق عقيلي، سنڌ جي اوائلي انگريزي پوهن سلسلن مان هو، ۽ قائد اعظم محمد علي جناح جو اوائلي ڪلاس فيلو هو. پوءِ ان وقت جي ڪراچي ضلعي جي روينيو کاتي ۾ ڪلارڪ ٿيو، ۽ ڪراچي جي مختيارڪار مسٽر فراسروڙ پنهنجي وٽ رهيو، جنهن وٽ شمس العلماء مرزا قليچ بيگ مرحوم پڻ اوائل ۾ رهيو. ملازمت سبب حافظ محمد صديق مرحوم جو رهڻ ڪراچيءَ ۾ ٿيندو هو، حت ۲۱ جنوري ۱۹۰۷ عيسوي تي ”سرشار“ تولد ٿيو. حافظ محمد صديق مرحوم قرآن شريف جو حافظ، ۽ نماز روزي جو سخت پابند هو. ”سرشار“ سندس پهرين پٽ هو، جو پنهنجي والد جي تربيت هيٺ پليو. سنڌي ٻارائي درجي کان وٺي ميٽرڪ تائين ”سرشار“ سنڌ مدرسي ڪراچيءَ ۾ پڙهيو، ۽ ۱۹۲۳ عيسويءَ ۾، -ورهن سالن جي عمر ۾، ميٽرڪ پاس ڪيائين. سندس والد جو لاڙو ديني تعليم ڏانهن هو، جنهنڪري ”سرشار“ کي انهيءَ عرصي ۾ ئي خانگي طور سيد محمد ظهيرالدين قادري مرحوم وٽ عربي پڙهڻ لاءِ واهاريائين، جنهن جو مڪتب محلي جي ڪنڌي مسجد جهوني مارڪيٽ ڪراچيءَ ۾ هو. سيد صاحب حضرت غوث اعظم رحمۃ الله عليه جي جيلالي ڪٽنب مان هو، ۽ بغداد کان ڪراچيءَ آيو هو.

”سرشار“ کي ادبي ذوق اسڪول جي ٿي زماني کان هو. ۱۹۲۰ع ۾، جڏهن سند مدرسي ۾ چوٿون درجو انگريزي پڙهندو هو، سڌي اکائين جو هڪ ڪتاب ”رموز النساء“ نالي لکي پاڻ پنهنجي حرج سان ڇپائي شايع ڪيو هئائين. سيڪڙاٽ نموني جي شاعري ۽ انهيءَ زماني ۾ ئي شروع ڪئي هئائين. ان وقت تخلص ”فراق“ ڪندو هو، هو انهيءَ ڪتاب تي اهوئي تخلص ڇپيل آهي. ۱۹۲۳ع ۾ ”سرشار“ جو ٻيو سنڌي ڪتاب ”دعوت اسلام“ نالي شايع ٿيو، هو اردو ڪتاب ”فاطمي دعوت اسلام“ جي هڪ حصي جو ترجمو هو. ۱۹۲۴ع ۾، حج جي احوال ۽ مناسڪ بابت ”سرشار“ جو ننڍڙو سنڌي ڪتاب ”مناسڪ الحج“ نالي شايع ٿيو. ساڳئي زماني ۾ اسلام جي بهترين سپه سالار حضرت خالد بن وليد جي سوانح عمري سنڌيءَ ۾ لکيائين، جا ۱۹۲۹ع ۾ شايع ٿي.

۱۹۲۳ع ۾ ”سرشار“ پيٽرڪ پارس ڪري، ڪراچي جي ٺهي. هي، سند ڪاليج ۾ اعليٰ تعليم لاءِ داخل ٿيو، جتان ۱۹۲۷ع ۾ بي اي جي ڊيگري حاصل ڪري، هي عرار سان (بي. اي، پيشه آرٽس) پاس ڪيائين. ڪاليج جي عمر ۾ به، ”سرشار“ سنڌي صحافت ۽ شاعريءَ ۾ زياده حصو ورتو. ان زماني جي ڪيترن سڌي سڌي اخبار ”الوحيد“ ۾ لاڳيتو چار سال سب ايڊيٽر ٿي رهيو. سندس اوڻي - سي - ستن سالن جي عمر ۾ ئي، مالا، انهيءَ زماني ۾ روزانه ”الوحيد“ ڪراچي، ماهوار رسالو ”سرمهه“ ڪراچي، رسالي ”الحافظ“ حيدرآباد، رسالي ”اعلام“ ڪراچي، ”سند ڪاليج ميلني“ ۽ ”سند مدرسو ڪراچي“ ۾ شايع ٿيندا رهيا. اردو شاعري ۽ مقالو لوهي ساڳئي زماني ۾ شروع ڪيائين. اردو عزل وند ”سند مدرسو ڪراچي“ ۾، ۲ اردو مضامين لاهور جي ماهوار رسالي ”حرف“ ۾، سال ۱۹۲۰ع کان ۱۹۲۸ع تائين شايع ٿيا. اردو ذاتي ذوق سان سڳي ويئي، ڪهن وٽ پڙهي ر ويئي، ساڳيءَ طرح شاعري ۽ ذاتي ذوق جو نتيجو آهي. دفتر ””وحيد“ ۾ ڪم ڪرڻ وري عرصي ۾، مرحوم محمد هاشم ”مخلص“ سان هڪ ٻه صحبت رهي، ۽ ان جي لپي اڃا به ان وقت تخلص ”فراق“ سان بدلائي ”سرشار“ ڪيو ويو. ڪاليج واري عرصي ۾ ئي محلي ۾ هڪ پرائمري اسڪول، نائٽ اسڪول سميت چاري ٿيو، جنهن جو ڪاروبار لاڳيتو چئن سالن تائين ”سرشار“ سيڪريٽريءَ جي حيثيت ۾ هلائيندو رهيو.

۱۹۲۷ع ۾ بي. اي. پاس ڪرڻ بعد، ۱۹۲۸ع ۾ ”سرشار“ روپنيو کاتي ۾ ملازمت ۾ گهڙيو. پنج سال تعلقي هيڊمنشي رهيو. ۱۹۳۳ع کان مختيارڪار ٿيو، ۽ ۱۹۳۹ع کان ٻنهي ڪليڪٽر ٿيو.

۱۹۴۲ع کان ۱۹۴۴ع تائين ڪراچيءَ ۾ پيٽرڪٽ لوڪلبورڊ جو چيف آفيسر ٿي رهيو، ۽ ان زماني ۾ ”راجڪمل ميوزڪ ڪلب“ (ڪراچي) جو وائيس پريزيڊنٽ ٿي رهيو. ”سنڌي راڳ جي مختصر تاريخ“ انهيءَ زماني جي تصنيف آهي. ساڳئي زماني ۾ ”سند اسٽرانا ميڪل سوسائٽي، ڪراچيءَ“ جو ميمبر ٿي رهيو، ۽ ”علم هيٺ“ بابت سنڌي تصنيف ان زماني جي يادگار آهي.

۱۹۳۷ع ۾ ماڳ جي تقسيم ٿي ۽ ڪراچي ۾ داخل ٿيڻ لاءِ ”موت“ ڏيکارڻ تي ڪراچي جي رانس کاتي ۾ ملازم هو. شروعات ۾ اتي ”موت“ ڏيکارڻ جي سڃاڻپ ۽ ادبي ۽ مذهبي مردن کي اثر ڪندو رهيو ۽ حالات ٻڌڻا ۽ انهن جي رهنمائي جو مجموعو آهي. ڪجهه عرصي بعد، مرڪزي سرڪار، ازان سڀني ماڻهن کي ”موت“ جي شايع ٿيڻ لڳو ۽ ان ۾ به ”مرشاد“ جا مضامين شايع ٿيندا هئا.

۱۹۵۴ع کان ۱۹۵۴ع تائين ”سرشار“ ڪراچي شهر جو - ي ڏي ڪلبڪر هو، ۽ ان وقت هڪ هزار رهن سب وري به ادبي سرگرمين جو موقعو ماڻو. ”ڪلبڪر“ ۱۹۵۰ع ۾ جلد احباب گڏ ڪري هڪ ادبي جماعت جو باهو وڏو ويو، جنهن جو نالو ”مجلس ادب ڪراچي“ رکيو ويو، ۽ ان مجلس وار رديف سان سنڌي شاعرا شروع ڪيا ويا، جن مان گڏ سنڌي راڳ جون مجلسون به ٿينديون رهيون. حضرت مخدوم محمد زمان صاحب ”صاحب حوٽي“ سجاده نشين درگاهه هالا هن مجلس جو سرپرست ٿي رهڻ قبول فرمايو، ۽ ڪيترن جي پهاڻ بذات خود ڪراچيءَ اچي صدارت ڪرڻ فرمايائون. ۱۹۵۰ع کان ۱۹۵۵ع تائين لاڳيتو پنج سال ”سرشار“ مجلس احباب جو پريزيڊنٽ ٿي رهيو. انهيءَ مهل جو ”جمعيت الشعراءِ سنڌ“ سان پڻ الحاق ڪيو ويو، ۽ نومبر ۱۹۵۱ع ۾ ”جمعيت الشعراءِ“ جي ”ٻارهن سنڌي شاعري ڪانفرنس“ دادو ۾ ”مجلس احباب“ جي وفد پڻ شرڪت ڪئي. انهيءَ اجلاس ۾ ”سرشار“ کي ”جمعيت الشعراءِ“ جو وائيس پريزيڊنٽ چونڊيو ويو. انهيءَ وچ ۾ پٽ شريف جي سالياني سبي تي به ادبي ڪانفرنس جو سلسلو شروع ٿي رهيو هو. ان ۾، ۽ ”انجمن علم و ادب“، ”بزم سخن، جهوڪ شريف“، ”بزم بسمل، ٽنڊو محمد خان“ وغيره جي ساليانه ادبي ڪانفرنس ۾ ”مجلس احباب“ جو وفد ”سرشار“ جي سرڪردگيءَ هيٺ شرڪت ڪندو رهيو.

سنڌي ادب جي اشاعت کي زور وٺائڻ لاءِ حضرت مخدوم صاحب، هائين پڻ، مئي ۱۹۵۴ع ۾، ”اداره روح ادب سنڌ“ جو بنياد رکيو، جنهن جو جنرل سيڪريٽري ”سرشار“ کي چونڊيو ويو. انهيءَ اداري جي ٻارن هڪ آل سنڌ موسيقي ڪانفرنس، فيبروري ۱۹۵۵ع، هائين پڻ ٿي. فيبروري ۱۹۵۲ع ۾ ”سرشار“ جو هڪ لنڊن وٽ بڪٽ هن مسئلي بابت شايع ٿيو ته اهو عام نظريو غلط آهي ته ڪو سنڌي جي موجوده صورتخطي انگريز حڪومت جي رهين منت آهي؛ بلڪه ٽي سؤ سال اڳ اسان جي ئي بزرگن آهي اصول وضع ڪيا هئا، جن موجب، نقطن جي تعداد وڌائڻ ۽ انهن جي ترتيب ۾ بدل بدل ڪرڻ سان، سنڌيءَ جي حلقن جون هي صورتخطي ترتيب ڏني ويئي“. اپريل ۱۹۵۴ع ۾، چونڊين آل سنڌ ادبي ڪانفرنس ڪراچيءَ جي موقعي تي، ”سرشار“ جي قومي نظمن جو هڪ مجموعو، ”سڌ سچاڻ سوانح“ ٻارن، مسٽر لعل محمد ”لعل“ (ايڊيٽر ”آفتاب“ ڪراچي) شايع ڪيو، جنهن جو ذوق هو ”سنڌ جو تراسو“.

نومبر ۱۹۵۵ع ۾ ڪراچيءَ ۾ ”سرشار“ ”سنڌي لئبرري“ جو ٻايو وڌو ويو، ۽ ان جا قانون ”سرشار“ ڇپائي شايع ڪيا، جن ۾ انهن اصولن جي وضاحت ڪيل آهي، جي هڪ خالص سنڌي لئبرريءَ لاءِ موجوده دور ۾ لازمي سمجهڻ گهرجن.

ساگني مهيني (نومبر ۱۹۵۵ع) ۾، حيدرآباد ۾ ”بزم طالب الموليٰ“ جو هاڻو حضرت مخدوم طالب الموليٰ صاحب جي اجازت سان ۽ سندن رهبري هيٺ وڌو ويو. اڳتي هلي، الهيءَ بزم هڪ آل سنڌ تحريڪ جي صورت اختيار ڪئي، ۽ هن وقت سڄيءَ سنڌ ۾ ان جون ٿيڻ وارو ڪن شاخون قائم آهن. هن بزم جو motto ”سنڌي ادب جي سنڀال ۽ واڌارو“ آهي، ۽ ڪم جو طريقو پنهنجي نوعيت جو ”فقيرانه“ آهي. انهيءَ سلسلي ۾، خواجہ محمد عسڪري ”سنت“ سروريءَ جي اهتمام هيٺ، ميرپور بٿوري ۾، جنوري ۱۹۵۶ع ۾، ”آلا سنڌي ادبي ڪانفرنس“ جو هاڻو ٿيو، جو هاڻي هر سال ٿيندو آهي. سرشار ”مرڪزي بزم طالب الموليٰ، حيدرآباد“ جو پريزيڊنٽ آهي، جنهن سان سڀني شاخن جو الحاق آهي.

فيبروري ۱۹۵۶ع ۾، سروري درگاهه مالا جي قدیم دستور موجب، منار فقير جي مقرري تي (گورنر ڪائي راجڙ تعلقي ڪپري ۾)، حضرت غوث الحق مخدوم لوح رحمۃ الله عليه جي موجوده سجاده نشين حضرت مخدوم محمد زمان صاحب ”طالب الموليٰ“، سروري جماعت جي سڀني مکيه ماڻهن ۽ خليفن جي هڪ مخصوص ميڙ ۾، ”سرشار“ فقير کي خلافت جي لوڻي عطا ڪري ”خليفه“ جو درجو تفويض ڪرڻ فرمايو. ذالڪ فضل الله پوئين مئي ”پشاهه“ ”سرشار“ فقير پنهنجي ذاتي ذوق ۽ ميلان سان هن ”سروري سهروردي“ سلسلي ۾ بيعت ٿيل هو، ۽ سروري جماعت جي ”ذاڪرن“ ۾ داخل آهي. ”ڊگري سروري“، ”تذڪره سروري“، ”آبِ سود“، ”تذڪره سلسله سهرورد“، ”اهي“ ”سرشار“ فقير جون هن سلسلي بابت تصنيفات آهن، جي اڃا تائين قلمي آهن.

”سنڌي ادبي بورڊ“ پهرين سنڌ-رڪارڊ جي هڪ معلمي جي شاخ هو، ۱۴ مارچ ۱۹۵۵ع تي سنڌ سرڪار هڪ ٺهراءَ جي ذريعي ان کي Autonomous body بڻائي هڪ خود مختيار اداري جي شڪل ڏني، ۽ ان وقت کان ”سرشار“ ۾ هن بورڊ جو ميمبر مقرر ٿيو، ۽ ان جي انتظاميه ڪميٽي تي به چونڊيو ويو. ۲۰ نومبر ۱۹۵۵ع تي ”سرشار“ ”شاهه لطيف يادگار ڪميٽي“ تي ميمبر چونڊيو ويو، ۽ پهرين نومبر ۱۹۵۷ع کان جڏهن اهو ادارو باقاعدي جوڙجڪ هيٺ ”يادگار ڪائونسل“ جي نالي سان ٺهيو، تڏهن ”سرشار“ الهيءَ ڪائونسل جو ميمبر، ۽ ان جي انتظاميه ڪميٽيءَ تي ميمبر، ۽ رسالي ”يادگار لطيف“ جي ايڊيٽوريل بورڊ تي ميمبر چونڊيو ويو.

فيبروري ۱۹۵۶ع ۾ ڊاڪٽر سوري ”سنڌ گزيٽيئر“ جي ٽئين سر ترتيب ڏيڻ لاءِ انگلند کان هٿ پهتو، ۽ ”سرشار“ جو ان وقت حيدرآباد ۾ ”ڊائريڪٽر آف سوشلسٽ، سروي ۽ لٽريچر ڪارڊ“ جي عهدي تي هو، تنهن کي سرڪاري طرح هڪ مهينو لاءِ هي گشت ۾ ڊاڪٽر سوري سان شامل رهي، ۽ لاڙ جي قديم تاريخي هنڌن جي کوجنا ۾ سندس مدد ڪري. ڊاڪٽر سوري جي دعوت ۾ اهو علمي، ادبي ۽ تاريخي گشت مارچ ۱۹۵۶ع جي پهرئين هفتي ڦاٿين هليو، جيستائين ڊاڪٽر سوري سوري تاريخي ۽ ادبي مواد گڏ ڪري انگلند واپس ويو. ”سرشار“ هن وقت حيدرآباد ضلعي جو ديني ڪمشنر ۽ ڊسٽرڪٽ منجسٽريٽ آهي ۽ پنهنجا فرائض نهايت ئي قابليت ۽ برجستگيءَ سان سرانجام ڏئي رهيو آهي.

جناب سيد غلام مرتضيٰ شاھ (جي. ايم. سيد)

”سائير سدائين مڪرين، مٿي سنڌ مڪار“ جو سچو شيدائي:

”نئين سنڌ“ بنائڻ جو سوداڻي:

”وطن جن وڃائون، حيف تنهن کي هوءَ“ جو صحيح شارح:

پنهنجي پياريءَ ٻوليءَ سان ٽڪر هڻندڙ ٻوليءَ کي بهاج سمجهندڙ:

بيمارين جو آسائڻ هوندي به حب وطن جي ميدان ۾ اٽڪ جهاد ڪندڙ:

”عظيم سنڌ“ جو عظيم معمار:

جناب غلام مرتضيٰ شاھ سيد، جنهن کي پڙهيل سندس انگريزي طرز جي نالي ”جي. ايم. سيد“ ۽ اڻپڙهيل محبني نالي ”جيسيم“ (سدائين جيئرو رهي) سيد سان سڏيندا آهن، سو تاريخ ۱۷ جنوري، ۱۹۰۳ع مطابق ۲۸ شوال، سن ۱۳۲۱ھ برابر ۲۸ پوءِ، سنبت ۱۹۶۰، وقت ساڍي يارهن بجي آچر جي رات پنهنجي اباڻي ڳوٺ ”سن“ تعلقي ڪوٽڙيءَ ۾ نولد ٿيو. ٻن سالن اندر، ۳ رمضان، ۱۳۲۳ھ، اسر مهل، جامع مسجد جي ڀر ۾، نماز ڏانهن ويندي، خانداني دشمنيءَ سبب، سندس والد ماجد سيد محمد شاھ کي شهيد ڪيو ويو، ۽ سال کان پوءِ سندس وڏي ڀاءُ احمد شاھ به وفات ڪئي؛ ان طرح گویا ٽن سالن جي عمر ۾، سڄي گهر جو بار هن اڪيلي معصوم تي پيو. ۽ اهو گویا هڪ قدرتي اشارو هو، ته جيئن پنهنجي وطن سڌارڻ جا بار اڪثر ڀتين تي پوندا آهن، تيئن اڳتي هلي ”سنڌ سڌار“ به هيءُ ”ڊر“ پتير“ ٿي ٿيندو.

ابتدائي تعليم، سنڌي ۽ ڇو درجا، ماستر ڌرمڊاس، ماستر ريوچند ۽ ماستر وشميل وٽ پڙهائين؛ عربي ۽ فارسي تعليم مولوي محمد هاشم سنائي، مولوي محمد صالح سيال ۽ مولوي الله بخش دادوءَ واري وٽ حاصل ڪيائين؛ انگريزي تعليم مولوي ڊاڪٽر حامد علي هالائيءَ واري وٽ پڙهائين.

اڃا چوڏهن ورهين جي عمر ۾ ئي، ته قوم ۽ وطن جي عشق جي شروعات ٿي: ۱۹ فيبروري، ۱۹۱۹ع تي، حڪمر معين الدين ڪنڀاريءَ واري جي دوستيءَ ۾، پاڻ لاڙڪاڻو خلافت ڪانفرنس ۾ شامل ٿيو، ۽ صرف هڪ ئي مهيني ۾ انهيءَ ڪانفرنس جا تاثرات الهي حد

قي ۽ ٻيا، جو هن نوبل پئجي گيوت سن ۾، مرحوم حڪيم فتح محمد سيوهاڻي جي عذارت هيٺ هڪ وڏي حلافت ڪانفرنس ڪوٺائي، جنهن ۾ شيخ عبدالمجيد سنڌي، ڊاڪٽر شيخ نورمحمد، شيخ عبدالعزیز، مولوي محمد سليمان ٿرزي محبت وارو، ۽ ٻيا سد جا جايل القدر اڳواڻ شامل ٿيا، ۽ اهڙي طرح هي جوشيلو نوجوان ڪافي عرصي تائين ديوانن وانگي خلافت جو پروانو پيو رهيو.

شاھ صاحب مٽياري (متعلوي) سيدن جي لپان پوئي خاندان مان آهي، ۽ ۱۹۲۱ع ۾ هن مٽياري سيدن جي ڪانفرنس سڏائي، ”انجمن سادات مٽياري“ جو بنياد وڌو، جنهن جو مقصد هو، مٽياري سيدن جي معاشرتي، اقتصادي ۽ تعليمي حالتن کي بهتر بنائڻ.

ڪي اتردي ۽ ذهنيت وارا صاحب، سيد صاحب جي باري ۾ چولدا آهن ته هن کي اڳواڻي جي جان لاءِ اول سيد، بلڪ مٽياري سيد، ياد پوندا آهن؛ ۽ انهيءَ جي ثبوت ۾ رکي رکي وري به اهائي انجمن پيش ڪندا آهن. اگرچ انهيءَ راءِ کي هڪ ٻيو پارائي بهتان کان وڌيڪ ڪار حيثيت ڪانهي. ۽ شاھ صاحب جي دل گهرين دوستن ۽ ساٿين ۾ غير سيد بيمد گهڻا آهن. هر منهنجي لهر ۾ اها ڪا بري چيز به ڪانه آهي: بلڪ هر شخص لاءِ ضروري اٿن آهي ته اول خود پاڻ سان محبت رکي، پوءِ گهر سان، پوءِ ڪٽنب سان، پوءِ قوم ۽ وطن سان، پوءِ ساري جهان سان. دنيا جي دٻائڻ جا مقولا مطالع ڪرڻ بعد، منهنجي نظر ۾ اهو سلسلو صحيح ٿاهي ته اول جهان، پوءِ وطن، پوءِ قوم، پوءِ ڪٽنب، پوءِ گهر ۽ پوءِ پاڻ!

”منکر حق از د ملا ڪافر است“

منکر خود از د من کافر تر است! — (البال)

سادن لفظن ۾ هيئن ڪئي چئجي ته اهو شخص، جو پنهنجي جسم، پنهنجي گهر، ۽ پنهنجي ڪٽنب جي صفائيءَ جي اون رکڻ کان اڳ، ساري جهان جي صفائيءَ جي اون رکي ٿو، ان کي صحيح انسان ته ڄا، پر هڪ رواجي سمجهه رکڻ وارو انسان به ڪيئن سڏي سگهيو؟ شاھ صاحب به ساڳئي طرح ”انجمن سادات مٽياري“ تائين ان وقت به پنهنجيون سرگرميون محدود ڪين رکيون، بلڪ ۱۹۲۳ ۾ جيڪا صوبائي تعليمي ڪانفرنس، حيدرآباد ۾، سر ابراهيم رحمت الله جي زير عذارت ٿي، ان ۾ ڪافي حصو ورتائين، ۽ عملي طرح ۲۵-۱۹۲۶ ۾ هن ۾ انگريزي اسڪول ۽ لائيت اسڪول ڪوٺائي، پورڊلنگ هائوس جو بنياد وڌائين، ۽ ساڳئي ريت پنهنجي جد بزرگوار، سيد حيدر عليه الرحمة (متوفي) جي مالياتي عرس کي به تعلقي ۽ متعلقين عوام جي ساجي، اقتصادي ۽ تعليمي ترقيءَ لاءِ هڪ تنظيمي ڪانفرنس ۾ تبديل ڪري ڇڏيائين. هاڻي عوام هن مخلص ۽ خدمتگذار نو عمر سيد جي سياسي قدرداني به شروع ڪئي:

اول ۱۹۲۵ع ۾ تعلقي لوڪلبورڊ مانجهند جو ميمبر، پوءِ پريزيڊنٽ، ۽ اڳتي هلي، ۱۹۲۹ع ۾ ضلعي لوڪلبورڊ ڪراچيءَ جو وائيس پريزيڊنٽ ۽ پوءِ راءِ بهادر شيوارو جي جاءِ تي ان جو پريزيڊنٽ چونڊيو.

ٺهيءَ ساري عرصي ۾ ان وقت جو ڪراچيءَ جو ڪليڪٽر ۽ پوءِ سنڌ جو ڪمشنر، مسٽر گسن، سائنس مخالفت ۾ رهيو؛ ان وقت جي ڪليڪٽرن ۽ ڪمشنرن جي طاقت کي ٿوڌجي، ته محسوس ٿو ٿئي ته هنن سان مقابلو ڪرڻ معنيٰ جبل سان ٽڪر هڻڻ هو، پر جن کي ”ذوق عمل“ حاصل هوندو آهي، سي هميشه جبلن سان ٽڪر کائيندا ئي آهن، ۽ پوءِ ... پوءِ نتيجو هميشه اهو ئي رهندو آهي ته ”و تري الحبال تحسبها جامدة وهي ثمر مرالسحاب“ (قرآن شريف) - يعني ”تون جبلن کي گهڙو مضبوط ڪنڌ ڀري پالئين، پر هو ڪڪرن وانگر آزادندا ويندا!“ ... اڄ گسن جهڙن جو نالو به سنڌ ۾ ڪو نه ٿو ٻڌجي، پر جي. ايم. سيد جهڙا مجاهد قائم دائر آهن. ڇو ته هو انسان ذات کي فائدو پهچائڻ جي جدوجهد ڪن ٿا، ۽ اها به قرآن پاڪ جي پيشنگوي آهي ته ”ما ينفع الناس لمكث في الارض“ - جيڪو انسان کي فائدو پهچائي ٿو سو زمين ۾ قائم رهي ٿو. هڪ ٽرني، هڪ الڪريز صاحب بهادر کي چيو هو ته ”صاحب! اسين آهيون ڊپ ۽ اوھين آھيو گڏھ، اوھان جھڙا ڪئين گڏھ چري چري ھليا ويا ۽ اوھين به ھليا ويندا، پر اسين جتي آھيون اتي قائم رھنداسون، ڇاڪاڻ ته اسان جون پاڙون پاتال ۾ آھن!“

ڪراچي لوڪلبورڊ جي ميمبريءَ ٽوڙي پرڀڙپڙتيءَ وارو سمورو عرصو، سيد صاحب جتي المقدور غريب شاگردن ۽ انگريزي تعليم پکيڙڻ، رستا لهرائڻ، اسپتالون وجهائڻ ۽ ٻيا اهڙا عام ڀلي جا ڪم ڪيا. سن ۾ استيشن تائين پڪورستو، اسپتال، زناڻ ۽ مردان انگريزي سڪول، ۽ ڪراچي کن ڪوٺڙيءَ تائين ۽ ڪراچيءَ کان منگهي ٻيڙ تائين پڪا رستا، ۽ ضلعي لوڪلبورڊ ڪراچيءَ جي عمارت (جا بندر روڊ تي هينئر رڍڀڙو پاڪستان جي حوالي آهي) - اهي ۽ اهڙا ٻيا ڪيئي تعميري ڪم، سيد صاحب جي انهي عرصي خدمت جا يادگار آهن. پاڻ انهن ڏينهن ۾ سڄي ضلعي ۾ ٽيهن جاين تي عام جلسا ڪري ماڻهن ۾ تعليم لاءِ دلچسپي پيدا ڪرڻ ۽ منجهن هندستان جي آزاديءَ لاءِ شعور پيدا ڪرڻ لاءِ گشت ڪيائين؛ ان گشت ۾ سائنس مرحوم چيمبل پررار، مولوي عبدالڪريم چشتي ۽ مسٽر حاتم علوي سائنس شريڪ رهيا.

سيد صاحب پاڻ زميندار هو، ۽ عام زميندارن وانگر ٿيڻ ته ائين گهرجي ها، ته هو هارين کي پست رکڻ ۽ ڊپائڻ جي ڪوشش ۾ مصروف هجي ها، پر سنڌ ۾ هاري ڪميٽيءَ جي بنياد وجهندڙن مان پاڻ ئي هڪ هو، ۽ اڃا تائين سندس تعلقات هاري ڪميٽيءَ سان قائم آهن، بلڪ جئن پوءِ ٺٽن وڌندا رهن ٿا. هاري ڪميٽيءَ جو اهو بنياد ۱۹۳۰ ۾ ميرپورخاص ۾ مسٽر جمشيد مهتا، مسٽر گوکالي، مسٽر چيمبل، شيخ عبدالمجيد سنڌيءَ ۽ مسٽر عبدالقادر بلوچ جي مهيت ۾ وڌو ويو.

۱۹۳۰ع ۾ انڊين نيشنل ڪانگريس جو نئون دور شروع ٿيو؛ ان سال ڪانگريس ملڪ جي مڪمل آزاديءَ جو لهراءِ پاس ڪيو، ۽ ان لاءِ جدوجهد شروع ڪئي. وطن جي آزاديءَ جي جدوجهد ۽ شاه صاحب جهڙو وطن دوست انسان خاموش رهي، اهو ناممڪن هو؛ پاڻ پڪڙم ان هلچل ۾ ٿي پيو، ۽ ڪانگريس جي سموري پروگرام ۾ ٻرجوش حصو ورتائين:

ان زماني ۾ پاڻ کاڌيءَ جا ڪپڙا پائڻ شروع ڪيائين، ۽ سن ۾ کاڌي اٿل هو ڪارخانو کولايائين؛ سنڌ ۾ شراب تي بندش اٿڻ لاءِ ٻين ڪانگريسي اڳواڻن سان گڏجي سرگرم عمل رهيو. ۱۹۳۱ع ۾ -جائين چندروس ۽ سردار ڀڳت سنگھ- جي قاتل ڪيل يوٿ ليگ جو به ميمبر بنيو. ڪنگريس پاڻ ته هندستان لاءِ مڪمل آزاديءَ جو ٺهراءُ پاس ڪيو ۽ ان لاءِ هلچل به شروع ڪئي، مگر جڏهن سنڌ جي بمبئي کان آزاد ٿيڻ جو سوال اٿيو ته هو ان تي ڪجهه هڪڙن لکي، ڇاڪاڻ ته سنڌ ڪانگريس تي هندن جي ملازمت پيش، قاهر ۽ سرمايدار طبقي جو اثر زياده هو، جن نئي چاهيو ته سنڌ بمبئي کان جدا ڪئي وڃي، ڇو ته انهيءَ ڪري عملي طرح سنڌ ۾ سندن اقتدار کي ضرب ٿي وڃي. بهرحال اڪثر سمجهدار هندو به انهيءَ ئي خيال جا هئا ته سنڌ جو بمبئي سان گڏيل رهڻ بعد تڪليف ده، نقصان ده ۽ سنڌ جي ترقيءَ ۾ رڪاوٽ آهي، ۽ بفرض محال جيڪڏهن سنڌ جي جدا ٿيڻ سبب سنڌ جي هندن کي ڪجهه نوڪرين وغيره ۾ نقصان ۽ ٽپندو ته اها پورائي وري نون ڪارخاني جي ڪاڻ ۽ ترقي جي ٻين مولمن جي فراهم ٿيڻ مان ٿي ويندي. سيد صاحب لاءِ ته پنهنجي وطن جي آزادي هرحال ۾ ٻين سوالن کان مقدم هئي، ان ڪري هو انهيءَ تحريڪ جو پرجوش حامي ٿي رهيو، ۽ انهيءَ دؤر ۾ پنهنجي بعض ڪانگريسي دوستن جي رنجيدگيءَ جي ڪار پرواهه ڪانه هيس.

آخر اهو وقت آيو، جو سنڌ جي سچن جون ڪوششون ڪامياب ٿيون ۽ سنڌ بمبئي کان آزاد ٿي. هن موقعي تي سيد صاحب مناسب سمجهيو ته هندو مسلمان گڏجي سنڌ جي ٻلائيءَ لاءِ ڪوششون ڪن؛ ان ڪري سندس جدوجهد سان هندن مسلمانن جي گڏيل جماعت، ”اتحاد پارٽي“ جي ٺاهي سان، قاتل ٿي. سيد صاحب سنڌ اسمبليءَ جو ميمبر چونڊيو ويو. هندن جي مفاد پرست طبقي جي تنگدليءَ ۽ مسلمانن لاءِ سندن غير مناسب طرز عمل نيمه سيد صاحب کي ڪانگريس کان لاءِ ڪري، مسلم ليگ ۾ آندو، ۽ ۱۹۳۸ کان وٺي هو سنڌ مسلم ليگ جو پرجوش صدر ٿي رهيو. سنڌ جي اسمبليءَ جي هندن ۾ سڀ کان اول پاڪستان جو ٺهراءُ پاس ڪيو، جو سيد صاحب تي پيش ڪيو، ۽ ٻن -جڳي- سنڌ جي عوام ۾ پاڪستان لاءِ محبت پيدا ڪيائين؛ پر جيئن هڪڙو آهي ته ”هٿڙا آهي و هٿڙا، جن رڌي کير ٿي“ -مڏهن پاڪستان بنجڻ جو وقت آيو، تڏهن وري جناح صاحب کيس ۽ سندس ترقي پسند ساٿين تي گرم ۽ کاٻيءَ ڏروارا سمجهي مسلم ليگ مان ٽي ڪڍي ڇڏيو ۽ سيد صاحب جيڪو هندو سڀل ۽ زميندارن کان مساوات جي ڦهليل زمين واپس وٺڻ جو بل رٿابنديشن بل: (قانون انتقال اراضي) سنڌ اسمبليءَ ۾ پيش ڪري پاس ڪرايو، ان تي گورنر جنرل ٿيڻ وقت جناح صاحب صحيح ڪرڻ کان به انڪار ڪيو. پوءِ اول سنڌ جو لڪ وڌي ڦٽو ڪيو ويو، يعني ڪراچي ڪانسن کسي وڃي، ۽ پوءِ اڳي علي مسلم ليگن جي ڪوششن سان ماڳهن سنڌ کي ٽي ”ون يونٽ“ ۾ بند ڪري، پنجاب جو غلام بنايو ويو.

ڪراچيءَ جي وچن تي سيد صاحب کي ايڏو صدمو رهيو، جو شاھ جي هڪ بيت کي هن ترنيم سان هميشه پيش ڪندو رهندو آهي:

”ڪراچيءَ“ جي وچن جو، جن لاءِ هينڙي جار،

خسالت رب جبار، ڪن مرهندو تن کي!

برسنڌ جي نالي کي ئي ڪم ڪري پنجاب جي اڪثريت جي غلام بنال وقت، سيد صاحب جي بهتاريءَ ۽ بيماريءَ جي انتها کي پروڙي، ون يونٽ جي حامين پڪڙ ڪئي هيل ۽ رکيو. اهو عرصو کيس لسڪو لسڪو لڳل لڳل ۽ ڇٽ پئي ڏيکاري ويئي؛ ڪڏهن وزيريءَ جون لالچون، ڪڏهن عمر قيد جا ڊپ؛ ته جئن هو به پنهنجي وطن جي غلاميءَ کي تسليم ڪري: پر هتي اها حالت هئي، جو

ڪاڪ لاءِ جهليا ڪاڙي، موهيا ڪنهن لاءِ مال،

جي چورين ڏٺا ڇال، ته به لاهوتي لنگهي ويا.

شاھ صاحب جو هر ڏاڪي ۽ هر لالچ تي اهوئي جواب هو ته

آءٌ ڪئن ڇڏيان سومرا! تن پنهورن بهار.

جڙ جنن جي جان به، لکي ريءَ لهار.

پڪا ۽ پنوهار، رهيا آهن روح به!

اڃا جيل مان ٻاهر اڪتو، ته سنڌ جي عوام پنهنجي هن محبوب سرواڻ کي ون يونٽ سمجهڻ تي چونڊي موڪليو؛ اگرچہ مخالفن گهڻيون ئي ڪوششون ڪيون ته هو الهيءَ ”موسل جي ماڻيڻ“ ۾ داخل نه ٿئي، منان ڪاڪ جو طلسماني لاءِ پرزا پرزا ڪري ڇڏي، ۽ ان ڪري لاتر گهڻيون ئي گوهيون ڏنيون، پر راتو کيس چوڻيءَ مان پڪڙي ڪاڪ ۾ داخل ٿي ٿي ويو. هن جو ون يونٽ جي ”ڪاڪ“ ۾ داخل ٿيڻ، ۽ مڪاريءَ جي ماڙن ۾ زلزلو پوڻ؛ چنانچه ون يونٽ جي عين پئي بيجت اجلاس جي شيشي تي هن سنڌي اهڙي ته سوباري ٿئي ڪئي، جو ڪمزور شيشو پرزا پرزا ٿي پيو؛ حڪمت مآب صدر صاحب جي سهاري تي هو به مها ته پاڻ جهلي ويو، پر مزيد اجلاس ٿيو ۽ ٻيلي به نه جهليو؛ ڪهو گهوڙو ڪئن ۾ ڪٺا ڪٺا ٿي ويو، ۽ وزارت جي سهڻي لهرين ۾ لوڏا ڪاڙڻ لڳي؛ ۽ آخر پنهنجي ئي مٿس سان پنهنجي قتل لامي تي صحيح ڪري، يعني ون يونٽ آڻوڻ جو لهره پاس ڪري، هنن سيد صاحب جي ضرب حيدرپه کان جد ڇڏائي، ون يونٽ پنهنجي ئي سالگرهه (۱۴ آڪٽو، ۱۹۵۵ء) تي جشن چراغان بهراڻ گهور اندريءَ ۾ ملهائي.

اگرچہ اڳتي هلي ثابت ٿيو ته اها به حڪمران، پارٽيءَ جي هڪ وڌيڪ مڪاري هئي، پر سيد صاحب لاءِ سندن اها مڪاري ڪا به موقع ڪانه هئي؛ دستوري طرح هو ان کي به منهن ڏيڻ لاءِ مرد ميدان ٿي پيو آهي ۽ سندس هر زور اعلان آهي ته ون يونٽ ٽٽندو ۽ ضرور ٽٽندو. سنڌ پنجاب جي غلاميءَ کان آزاد ٿيندي ۽ ضرور ٿيندي، ڇاڪاڻ ته اهو سنڌي

قوم جو حق آهي ۽ دنيا جي ڪا به طاقت کيس الهي حق حاصل ڪرڻ کان روڪي نٿي سگهي.
 پوءِ ڇاهي انهيءَ حق حاصل ڪرڻ ۾ ڏهه ڏينهن لڳن ڇاهي ڏهه سال، مگر:
 سو لڳن طوفان ۽ ڀل سو دنيا وڃي پون ڪرڻ،
 جن گلن کي آه ڪڙڻو، سي مگر ڪڙڻا ضرور!

جيڪڏهن سڄا سارا ٻه هزار ورهيه غلام رهڻ بعد به ليڪ يهودي قوم پنهنجو
 وطن حاصل ڪري نٿي وڃي، ته هن قوميتن جي آزاديءَ واري زماني ۾ سنڌ وڻ ٻوٽ
 جي ڀڳڻ ٿيل سڪنجي ۾ بند رهي، ڪنهن جي غلام رهي سگهي ۽ سنڌي قوم وڻ ٻوٽ
 جي بيشمار چوڌرين اڳيان ڪاٺيون ڪندڙ ۽ پاڻي ڀرندڙ بڻجي رهي، سو ناممڪن آهي!
 ج سيد صاحب پنهنجي انهيءَ پر جوش عزم وسيلي سنڌي قوم کي ايترو بيدار ڪري
 ڇڏيو آهي، جو ساڳيا وطن وڪڻندڙ به اڄ پوريءَ طرح محسوس ڪري چڪا آهن ته آئنده
 اليڪشن ۾ سنڌ مان اهڙا شخص ٿوروئي ڪامياب ٿيندا، جي سنڌ کي وڻ ٻوٽ جي غلاميءَ
 ۾ دائمي طور رهڻ تي راضي هجن؛ ان ڪري اهي سنڌ جا سوداگر به اڄ سدس آزاديءَ جا
 اعلان فرمائي رهيا آهن!

”منهنجي آه اها، ڪنڀائي وٺي ڪوٺ ڪي!“

سنڌي ادب ۽ سنڌي ثقافت سان سيد صاحب کي ڪو عشق آهي! هونئن ته هو انهيءَ
 لاءِ سدائين شائق رهيو، پر مارچ ۱۹۴۰ ۾ جيئن ئي ڪجهه عرصي لاءِ وزير تعليم ٿيو، يڪدم
 سنڌ يونيورسٽي ٻهرا ڪرڻ لاءِ ڪاميٽي مقرر ڪيائين، ۽ ”سينٽرل انڊواڙي بورڊ آف
 ڪنٽرول فار سنڌي لٽريچر“ ٻهرا ڪيائين. اڳتي هلي انهيءَ بورڊ کي ”سنڌي ادبي بورڊ“ جي
 نالي سان مستقل ۽ آزاد حيثيت ڏيارڻ تي، جنهن جي طفيل اڄ هي ”مهراڻ“ جو ضخيم شخصيات لبر
 آيو هئڻ ٿئي ۽ ڪيترائي قيمتي ڪتاب شايع ٿيا آهن ۽ ٿين پيا.

سنڌ جي وڻ ٻوٽ جي غلاميءَ کان اڳ، سيد صاحب ”سنڌي ثقافتي بورڊ“ لاءِ
 اڌ ڪروڙ رپيا منظور ڪرايا، ۽ ان عظيم تجويز کي توت عدل ۾ آڻائڻ لاءِ سرگرم ڪار
 هو، ته اوچتو خود غرض، وطن فروشن پنهنجو وطن وڪڻي ڇڏيو ۽ اهو مسئلو ڪٿائين ۽
 رهجي ويو؛ مگر سيد صاحب جون ڪوششون بند نه ٿيون، هاڻي وري به اهو ڪم شروع ٿيو آهي،
 ۽ سنڌ جي سڌا جيتري شاھ، لاکيڻي لطيف، جي آرامگاه وٽ انهيءَ مرڪز جي تعمير جي شروعات
 ٿي آهي، ۽ اهي ڏينهن پري لاهن، جڏهن سيد صاحب جي هيءَ بي مثل ثقافتي اسڪر وري
 سونمين سنڌ تي جلوهر ڪر ٿيندي.

سنڌ هڪ زندهه تهذيب آهي،

سنڌ هزارن سالن کان زندهه رهي آهي،

سنڌ اڄ به زندهه آهي،

۽ سنڌ دائماً زندهه رهندي!

حساب هي. اهو ميد هڪ طرف سياسي ماهر آهي، ته ٻئي طرف علم جو گوهر، ۽ ثقافت جو شيدائي. علمي سرگرميون ۽ سياسي شورشون هڪ شخص هٿان ٻنهي گڏوگڏ هلن، ۽ سو به ايتري شعور ۽ شان سان - هي هڪ ڏاڍو مشڪل هڪم آهي:

هر هوساڪي ٿي ڏانهن ڄام وڌندڙ باحت!

مگر هن جي سياست آهي ئي، تفرد خاطر، اهي اها هڪ ئي وقت ڄام ۽ سندن ڪيڏن جي راند ڪندڙي رهندا آهن.

”ڇا، سچو اهو نظريو صحيح آهي؟“ - اهيءَ جي ثبوت ۾، شاھ صاحب مقامي ماحول ۽ ڪتابي دٻا کان وڌي ٻاهر ڏيا جو دٻار ۽ ان جي وسيع حقائق جو مشاهدو ۽ مطالعو ڪرڻ به شروع ڪيو، هن ايشيا ۽ يورپ جا ذوراهاڻ ڏيهه به ڏٺا، ۽ جيئن هو ٽينن کيس پنهنجي نظريي جي سچائيءَ جا ثبوت ملندا رهيا، علم اليقين، حق اليقين جي درجي تي پهچندو ويو، ۽ هن منصور وانگر ”انالحق“ جو اهڙو نعرو هيو، جو اڄ جيڪڏهن کيس سوريءَ ڇاڙهيو وڃي، ته به سندس رت جو قطرو ”سنڌ“ ”سنڌ“ هڪاريڏو رهندو!

۽ انهيءَ سوريءَ جو هڪو نظارو اهو چوڏهن مهينن جو جيل هو، جنهن ۾ هن ڄمار ۽ نحيف کي داخل ڪري، کيس هر طرح جون تڪليفون ڏنيون ويون؛ مگر انهن تڪليفن لاءِ هن ائين ئي چيو ته

ستڪرُ سي لي ڏينهن، جي مون گهاريا بند ۾،

واسم وڌلڙا، مٿي ساڙين منهن،

ليسر منهنجي لهن، اجاري اهو ڪيو!

۽ هڪ هندي شاعر جي لفظن ۾ هر سنڌيءَ کي اهوئي سبق ڏنائين ته

ڇڙها منصور سولي ٻر، هڪارا ٻرڻ والون ڪو،

به اسڪي ٻار ڪا زنده هئ، آله جيڪا جي چاهي!

شاھ صاحب جي ڪتابن مان ٻه سياسي آهن، هڪ ”نئين سنڌ لاءِ جدوجهد“ ۽ ٻيو ”موجوده سياسي مسئلا“ ۽ سندن ٽيون ڪتاب آهي ”پنڊار لطيف“، جو هڪ ئي جاءِ تي سياسي ۽ ثقافتي مرفع آهي؛ ٻيا سندن متفرق مضمون ۽ مقالا ته بيشمار آهن. اهو نهايت ضروري آهي ته سند جي هن محبوب ۽ بي مثل مفڪر جون اهي سڀ چيزون، بلڪ سندس قيمتي خط به، گڏ ڪري ڇپايا وڃن يا انهن کي ائين منتشر رهن يا ضايع ٿيڻ کان بچايو وڃي.

موجوده دور ۾ سيد صاحب حقيقي طرح سنڌ جو اڳواڻ آهي، ۽ سواءِ چند حاسدن ۽ ابو جهلن

جي سنڌ جو ٻيو ٻيو سندس اڳواڻيءَ تي دل سان ايمان آڻي چڪو آهي ۽ کين يقين آهي ته

هن سالار جي سرواڻيءَ هيٺ،

سنڌين جو ساڻ ضرور منزل تي وسندو. آمين!

جناب شيخ عبدالمجيد "سنڌي"

ماڻهو سڀ نه هون ٿو، پر سڀ به هجن؛
ڪنهن ڪنهن ماڻهو منجهه، اچي پوءِ بهار جي ۱ - شاھ

ويدين صديءَ جي شروعات کان وٺي، هونئن ته سڄوئي هندستان، پر خاص طرح سان سنڌ، جنهن طبقاتي ڪشمڪش جي دور مان گذري رهي آهي، تنهن ۾ جاگيردارن ۽ زميندارن، وچولي طبقي ۽ هٿيارهن طبقي جي ماڻهن لاءِ ترقي ڪرڻ جي لوازمات جا فرق ۽ ڪمٽريءَ ۽ برتريءَ جا استعارا، جيتوڻيڪ اهي ساڳيا نه رهيا آهن جيڪي گذريل صديءَ ۾ هئا، مگر ن هوندي به اڄ به، اها ڳالهه ڏاڍي ڏکي آهي جو ڪو شخص پورهيت طبقي ۾ پيدا ٿي، سڪه جي سڀني ۽ سڄي زندگيءَ ۾ ڪو ماڻهون مقام حاصل ڪري سگهي. وڏيرا شاهي، پوري ۽ محدوسي، هن سڪه ۾ اڄ ايترو نه طاقتور آهن، جو هٿيارهن طبقي جو ڪو شخص، پنهنجي داني صلاحيتن ۽ ذهانت سان اڀري، جمهوري خيالن ۽ نظرين کي ڦهلائڻ لاءِ هٿ پير ٿو هڻي، ته اهي ٽنهي طاقتون گڏجي، ان شخص کي ڪجهه ئي ٺهڙي نيسائي ٿيون ڇڏين؛ ۽ اهڙيءَ طرح، اڌ سنڌيءَ طرح، ڳوٺا اهو وڏي واڪي اعلان ڪندڙون رهن ٿيون ته بزرگي ۽ عصمت فقط سندن ئي قبيلي جي ميراث آهن. پر، ڪيڏي نه عجب جي ڳالهه چئي، جو ان ماحول ۾، سڪه ان کان به اڻانگي ماحول ۾، اڄ کان سترهه سال اڳ، سنڌ جي سر زمين هڪ اهڙي اندر کي حتم ڏنو، جو ڀائو ڀيرو نه غريب متوسط گهراڻي ۾، پر عزت ۽ عظمت جو اهو مقام حاصل ڪيائين، جنهن لاءِ جاگيردارن اين جاگيردارن، پورين دور، ورهين کان سڌون ڪندا رهيا. اها عظيم المرتبت شخصيت آهي شيخ عبدالمجيد سنڌي. هيءُ هر دلچسپ شخص اڄ به ان جي وچ ۾ ويهي، وقت ۽ حالتن جو راز پڇو ٿو. ملڪ ۽ قوم جي ڀلائيءَ لاءِ پاڻ ٻڌو ٿو رهي آهي. پنهنجي طويل سياسي زندگيءَ ۾ شيخ صاحب، ملڪ جي آرمي ۽ اقتصادي حوالن تي لاءِ جيڪي ڪجهه ڪيا، اهي، سندن ماهرانهه ۽ شايد بهتر ڏس، معلوم نه هجن، پر احاطا تحريڪ، تحريڪ عدم اعتماد، اتحاد مسلمانه، وفاق، مسلم ڪانفرنس، انڊين نيشنل ڪانگريس، مسلم ليگ، سنڌ عوامي اتحاد ۽ نيشنل عوامي پارٽي جي رڪارڊ ڏسڻ سان، يقيناً ڪو به

شخص، شيخ صاحب جي ههه گهر شخصيت ۽ بي لوث خدمت جو، ڪلي ۽ دل سان اعتراف ڪرڻ کان سواءِ دهى نٿو سگهي.

”تحريڪ آزادي هند“ واري دور ۾ قومي اڳواڻن اڳيان هيٺيان ٻه مقصد هئا: انگريزن کان آزادي حاصل ڪرڻ ۽ اقليت ۾ باهمي اعتماد پيدا ڪري سندن ترقيوارانه مسئلن کي سمجھائڻ. انهن ٻنهي مقصدن جو هڪ مسئلو هو ته سنڌ بمبئي ۽ کان الڳ ٿي يا نه. هڪ پاسي ڪانگريس جا ڪي تنگ نظر ۽ ٻيا مفاد پرست عنصر زور ڏيئي رهيا هئا ته سنڌ ڪنهن به صورت ۾ بمبئي ۾ رکندي کان الڳ نه ٿئي، ٻئي طرف سنڌ جو عام مطالبو هو ته سنڌ هر حالت ۾ بمبئي کان جدا ٿئي. ٻنهي طرفين سخت ڇڪتاڻ هئي، ڪابه ڌر پنهنجي گالهه تان هٽ ڪرڻ لاءِ تيار نه هئي. اهڙيءَ طرح، هندستان جي ٻين صوبن ۾ وري، اسٽيلن ۾ هندو مسلم جاين جو مسئلو پوڄيڻي صورت اختيار ڪري رهيو هو. ان نازڪ وقت ۾، آل انڊيا خلافت ڪاميٽي جي صدر جي حيثيت سان ”اجمير ڪانفرنس“ ۾ شيخ صاحب جيڪي ٺاهه جون رٿون پيش ڪيون، سي ايتريون ته منصفانه هيون، ۽ اهڙيءَ نه ڪمال ڪار پگريءَ سان تيار ڪيون ويون هيون، جو پنهجي ڌرين درميان آخري گالهه پوئو. جو سلسلو شروع ڪرڻ لاءِ فضا هموار ٿي ويئي: نت ٿي اجمير کان بمبئي ۽ ويندي، گاڏيءَ ۾ شيخ صاحب جي مشهور ڪانگريس اڳواڻ ڊاڪٽر محمود سان ملاقات ٿي. خيالن جي ڏي وٺ ڪرڻ بعد، ڊاڪٽر محمود، شيخ صاحب کان پوءِ متاثر ٿيو ۽ بعد ۾ پنهجي چئن جي گڏيل ڪوششن سان ”سنڌ جي جدا ٿيڻ“ ۽ ”هندو مسلم ٺاهه“ جي سوالن تي ڳالههون پولههون ڪرڻ لاءِ مرحوم مولانا آزاد، مولانا شوڪت علي ۽ پنڌت مدن موهن مالويءَ بمبئي ۾ گڏيا ۽ ان گڏجاڻيءَ جو نتيجو ”لڪو مسلم يونائيٽي ڪانفرنس“ ۽ ”الله آباد مسلم يونائيٽي ڪانفرنس“ جي صورت ۾ نڪتو. انهن ڪانفرنسن ۾ پهريون دفعو هندستان جي مسلمانن جي مختلف طبقن جا اڳواڻ—مسٽر جناح جي مشهور چوڏهن نڪتن سان تيرهن تي پڪڙجڻ متفق ٿيا ۽ چوڏهن نڪتن، جو چونڊڻ جي باري ۾ هو، راضي ناهو ڪيائون. بعد ۾ سمورن سياستدانن ۾ اجتماعي طور ٻن الهن تيرهن نڪتن تي اتفاق ڪيو.

”الله آباد يونائيٽي ڪانفرنس“ جا جڙجڻ پنهجن ڏينهن کان به وڌيڪ هلندا رهيا، ۽ انهن ۾ ”سنڌ جي جدا ٿيڻ واري“ سوال سخت نازڪ صورت اختيار ڪئي؛ خاص طرح سان، جڏهن ساهر اقتصاديات پروفيسر ڇٻلاڻيءَ ثابت ڪري ڏيکارڻ جي ڪوشش ڪئي ته سنڌ، بمبئي کان الڳ ٿيڻ ڪري، مالي مشڪلاتن ۾ مبتلا ٿي ويندي، تڏهن ته مسلمان نهايت مايوس ٿي ويا؛ پر ٻئي طرف جڏهن شيخ عبدالمجيد پنهنجي تقرير ڪئي ته پروفيسر ڇٻلاڻيءَ جا سمورا دليل رد ٿي ويا ۽ جيڪي به هندو مسلم حاضر هئا، تن شيخ صاحب جي ”سنڌ جي علحدگي“ جي حمايت ۾ ڏنل دليلن سان اتفاق ڪيو. انهيءَ تاريخي تقرير جي تعريف ڪندي، هندستاني مسلمانن جي جليل القدر اڳواڻ مولانا شوڪت عليءَ لکيو:

He has left his mark on the Allahabad Unity Conference. His speech on the Separation of Sind at Allahabad Unity Conference won applause

and congratulations from ' including Dr. Moonje, (Mehasabbhai Leader). Once when he had finished his speech on Hindu Muslim Unity, the venerable President of the Conference made a note in his diary that the best speech that he heard during his life was that of Shaikh Abdul Majid Sindhi.

”شيخ صاحب الله آباد کانفرنس ۾ واه جو ڏاڪو ڄمايو. سندس، ”سنڌ جي حدائين“ واري تقرير تي، کيس چوڻ طرف کان مبارڪباد ملي رهي هئي: هو ته چڏيو، پر مهاڀائي اڳواڻ ڊاڪٽر مونهي به سندس ثنا خوان ٿي ويو. هڪ دفعي جڏهن شيخ، ”هندو مسلم ايڪتا“ تي پنهنجي تقرير ڪئي، ته موقعي جي صدر پنهنجي ڊائري ۾ هي اکر لکيا، ”مون اهڙي شاندار تقرير اڄ تائين ڪانه ٻڌي آهي.“

شيخ صاحب جي سڀ کان وڏي خوبی هيءَ آهي ته ڌرين ۾ اختلاف ڪيترائي به حد تائين چوند هجي—هي ٻار پنهنجو منصوبو مڃي، ڪمال حرفت ۽ هوشياريءَ سان، ٻئي ڌرين کان مڃائي ويندو.

”تحريڪ آزادي هند“ واري وقت ۾ سائمن ڪميشن بابت مسلمانن جي اعليٰ اڳواڻن ۾ زبردست اختلاف پئجي ويا، ۽ ان ڳالهه جو اندڙو ٿي پيو ته ڪي هندو مسلم ايڪتا جي تحريڪ، هميشه لاءِ نه ختم ٿي وڃي، خود مسلم ليگ ۾ گروه بندي ٿي وڃي. هڪڙو گروه سر محمد شفيع جي اڳواڻيءَ هيٺ سائمن ڪميشن سان هڪڙو ڪار ڪرڻ جي فائدي ۾ هو، ته ٻيو گروه مسٽر محمد علي جناح جي قيادت هيٺ بالڪاٽ ڪرڻ لاءِ ڪم ڪشي پيو هو. اختلاف جي ٻاهه تيزيءَ سان وڌي رهي هئي ۽ مصلحت جي ڪا اميد نظر نٿي آئي. اهڙي لڙڪ موقعي تي، صوبائي خلافت ڪاميٽيءَ پاران شيخ عبدالحميد سکر ۾ ڪانفرنس ڪوٺائي، هنن ۾ سڀني مسلم اڳواڻن شرڪت ڪئي، هڪ طرف مولانا آزاد، مولانا مظفر علي خان ۽ حبيب الرحمان، چوٽين متعلق نهرو رپورٽ جي تحويز سان متفق هئا، ٻئي طرف مولانا شوڪت علي ۽ ٻيا اڳواڻ ان جي مخالفت ۾ هئا. انهن برڪ اڳواڻن اڳيان شيخ صاحب، نهرو رپورٽ جي چوٽين بابت تحويز متان ترميمون پيش ڪيون، تن ڏينهن جي بحث ساهتي بعد سڀني اڳواڻن انهن ترميمن کي قبول ڪيو.

”سنڌ علحدگي“ جي تحريڪ ۾ شيخ صاحب جيڪي خدمتون سرانجام ڏنيون، تن جو ذڪر ڪندي، مرڪزي خلافت ڪاميٽيءَ جو سيڪريٽري لکي ٿو:

”Mr: Abdul Majid Sindhi as usual was the only muslim from Sind who attended the meeting at Simla. ( ) The report of the Simon Commission was condemned and criticised for several defects and on many other grounds including Simon Commission's lack of support to the separation of Sind Mr: Abdul Majid Sindhi must not have missed a

single All India Conference which was in any way connected with the separation of Sind. Since the inception of the movement, and at most of the conferences he used to be the only Sindhi to press forward the cause of the movement."

"هميشه حيان هن ڀري به اڪيلو شيخ عبدالحميد سنڌي، سنڌ مان ڪنهن به شينگ ۾ شريڪ نه ٿيو. شينگ ۾ سائن ڪميشن جي سخت مذمت ڪئي وئي. حص ڪري سندس انهيءَ رويي جي، هو 'سنڌ جي علحدگي' کي اهميت نٿي ڏئي وڃي هئي. 'سنڌ متعلق' هن تحريڪ شروع ٿيڻ کان وٺي، ڪٿي به ڪا اهڙي شينگ نه ٿي آهي، جنهن ۾ شيخ عبدالحميد شريڪ نه ٿيو هجي."

مٿين ڪانفرنس جي موقعي تي شهر جي جامع مسجد ۾ هڪ جلسو ڪيو ويو، جنهن ۾ ٽي هزار ماڻهن شرڪت ڪئي. ڪانفرنس ۾ گهڻو ڪري سڀ لاءِ حاضر هئا. مولانا شوڪت علي صدارت ڪري رهيو هو، ۽ شيخ صاحب کي تقرير ڪرڻ لاءِ چيو ويو. ان وقت مسلم نيشنلسٽ پارٽيءَ جا ڪيترائي همدرده - معاون حاضر هئا. اهڙي ماحول ۾، خلافت ڪميٽيءَ جي هاليسي ظاهر ڪرڻ گویا هڪ جرئت مندانہ قدم کڻڻ هو. شيخ صاحب تقرير ڪئي ۽ خلافت ڪاميٽي جي هاليسيءَ جي وضاحت ڪئي. سڄو مجمع ٻه ڪلاڪ تقرير ٻڌندو رهيو. مولانا شوڪت علي تقرير کان متاثر ٿي چيو:

"I can never forget his most argumentative speech at Simla in vindication of Muslim policy, where he kept the whole audience spell bound for more than an hour. The next day morning when I passed through the Bazaar I was accosted with salutations and forced every where to arrange another lecture of Mr: Abdul Majid Sindhi".

"ان شيخ عبدالحميد جي سٺي واري مدلل تقرير ڪڏهن به وساري نٿو سگهجن. هن مسلم هاليسيءَ جي وضاحت ڪئي، ۽ هڪ ڪلاڪ کان وڌيڪ عرصي لاءِ حاضرين کي دمه تي گوش رکيو. ٻئي ڏينهن سٺي جي بزارين ۾ مون کي هڻي ڪٽي آئين ٿي چيو ويو ته شيخ صاحب جي هيءَ تقرير جو انتظام ڪرايو."

خلافت ۾ عدم تعاون تحريڪ جي ناڪاميءَ تي، اسمبلي ۾ داخل جي سوال تي سڄي هندستان جي مسلمانن ۾ اختلاف پيدا ٿي ويو. هڪ طرف مولانا آزاد ۽ سندس ساٿين اسمبلي ۾ داخل ٿيڻ جو فيصلو ڪيو، ٻئي طرف مولانا محمد علي، شوڪت علي ۽ ٻين داخلا جي خلاف فيصلو ڪيو. ان سلسلي ۾ آخرين ڪوشش هيءَ هئي ته مولانا محمد علي مرحوم جي جاءِ تي خلافت ڪاميٽيءَ جي شينگ رکي وڃي. ٽن ڏينهن تائين بحث ٿيندو رهيو، پر ڪو ٿيل ڪجهه ٿي ڪين نڪتو. سڀ ڪنهن آئين تي سمجهيو ته شينگ ناڪام رهي. ان وقت شيخ صاحب بیمار هو. هو آيو ۽ هڪ قلمي پيش ڪيائين. شيخ صاحب جي قلمي مٿي کي ٻڌندو پئي، ۽ هنن پنهنجون قلميون واپس وٺي ٺاه ڪيو.

اهي ئي آهن زرين ڪارناما، جن جي ڪري شيخ صاحب جي عظمت جيئن پوءِ نيشن وڌندي رهي، ۽ جن کي ڏسي خلافت ڪاميٽي ۽ هي ليدر مولانا محمد عرواڻ چيو: ”اڪبر اعظم، سر آغا خان، ساڌو ٿي. ايل. واسواڻي، ۽ مسٽر حاج اعظم کان علاوه، جيڪڏهن ڪو عظيم انسان سنڌ جي سرزمين پيدا ڪيو آهي، ته اهو اهي شيخ عبدالعجيد سنڌي.“ شيخ صاحب جون اهي ئي صلاحيتون هيون، جن مولانا شوڪت علي ۽ جهڙي بزرگ کي سندس گرو بنده ڪري ڇڏيو. مولانا شوڪت علي هڪ هنڌ لکي ٿو:

“When I was released from prison in 1923 and had visited Sind in 1924, he was again in Sukkur Jail, and I well remember that after the Public meeting at night I decided to make a TAWAF of the Sukkur Jail, and we all shouted ALLAH-O-AKBAR, and that was our greeting to our dear Brother and Co-worker, and he had heard it and understood inside the prison”.

”۱۹۲۳ع ۾ حڏن مون ئي جيئن سنڌ ۾ ڪو ويو ۽ ۱۹۲۴ع ۾ سان سنڌ جي دوري تي لکتن ۽ ڪري ويا. ته معلوم ٿيو ته شيخ عبدالعجيد جيل ۾ آهي. وات جو پاڪ جلسو ختم ٿيڻ بعد، اسان ليڪچر ڪيو ته جيل جو طواف ڪجي. اسان جيل جو طواف ڪيو ۽ الله اڪبر جا نعرا بند ڪري، پوءِ جي ساڻي ۽ ئي پنهنجو آواز پهچايو. هن ٻڌو ۽ سمجهو.“

اڄ به ڪانگريس، مسلم ليگ، خلافت ڪاميٽي ۽ برصغير هندو پاڪ جي ٻين مکيه جهونن سياسي جماعتن جا جوڳي اڳواڻ آهن، هي سڀ شيخ صاحب جا جهونا دوست ۽ مداح آهن. مولانا حسرت موهاني، شيخ صاحب جو ويجهڙو دوست هو. گذريل سال حافظ ذڪري هال ڪراچي ۽ ۾ ”حسرت موهاني“ ۽ ”ارڙن، مرحوم“ موهانيءَ جي ورسي پڻي ملهائي وئي. جلسي ۾ بلند ياد اڳواڻ شريڪ هئا، جن ۾ راجڪمار محمود آباد، عبدالرب نشتر، چوڌري خليق زمان، ۽ جسٽس لاريءَ جا نالا قابل ذڪر آهن. جلسي جي ڪاروائي هلي رهي هئي، اوچتو شيخ صاحب به اچي ويو. شيخ صاحب تي نظر پوڻ شرط، راجڪمار محمود آباد صدارتي ڪرسی ڇڏي، اچي شيخ صاحب کي پاڪر هاتو، سڀني ليدرن ساڻس گرمجوشيءَ سان مصافحو ڪيو. هنڌي جلسي ۾ هيءَ گڏ پڙ ڏس، هڪڙي مسلم ليگي رنڪروٽ کان رهيو ته ٿيو ۽ خليق زمان کي توڪ هٿائين ته ”اوهان نيشنل عوامي پارٽيءَ ۾ شريڪ ڇو ٿا وڃي ٿيو.“ هن ويڙهي کي ڀلا ڪهڙي خبر ته مسلم ليگ ۾ اهي اڳواڻ. خليق زمان ۽ سردار نشتر. شيخ صاحب جي ئي ڪوشش سان ان جماعت ۾ آيا هئا.

پري زهري آهي. شيخ صاحب اڄ ڪافي پيرمن ٿي چڪو آهي. هي سرد محمد سجي عمر ڪنڊن جي سڃ تي مٿو آهي. آرام اڪئين ڪونه ڏٺو اٿس. هن عمر ۾ به هو ملڪ

۽ قوم جي بهوديءَ لاءِ رات ڏينهن پاڻ ٻٽوڙي رهيو آهي. سڄي پاڪستان جي ترقي پسند
عناصرن ۽ اڳواڻن کي هڪ هڪ ڀليت فارم تي گڏ ڪري، نئشنل عوامي پارٽي جو ٻاٻو وجهڻ ۾،
هي درويش صفت پيرمرد جو وڏو هٿ آهي. هو سڄي عمر حق ۽ انصاف لاءِ لڙندو رهيو آهي
۽ هينئر به اهي ئي آدرش ۽ اصول سندس پيش نظر آهن.

شيخ عبدالمجيد سنڌيءَ جي زلڏائي، سنڌ ۽ هند جي عوام جي سياسي شعور جي ارتقائي
تاريخ آهي. ”آل انڊيا خلافت تحريڪ“ کان وٺي ”آل پاڪستان نئشنل عوامي پارٽيءَ“
تائين، محتمل سياسي جدوجهد جو جيڪو به دور گذريو آهي، تنهن ۾ شيخ صاحب شروع
کان آخر تائين شريڪ رهيو آهي. انهيءَ سڄي دور ۾، جڏهن به ڪن پيچيده مسئلن تي ممتاز
سياسي اڳواڻن جو اختلاف ٿيو آهي، ته اهو شيخ صاحب جي حڪمت عمليءَ سان فوراً دور ٿيو
آهي، ۽ ائين ئي آزاديءَ جي علمبردارن جو قافلو اڳتي وڌندو پئي رهيو آهي.
عظمت ۽ اعليٰ وقار جو بلند ترين مقام حاصل ڪرڻ جي باوجود، شيخ صاحب جي
سڄي زندگي، اقتصادي ۽ مالي نقطه نگاهه کان هڪ فائدو ڪئن فائدر جي زندگي آهي، ۽ اها
ڳالهه بذاتِ خود شيخ صاحب جي عظمت جو هڪ روشن دليل آهي.
سال هيءَ جليل القدر هستي وڏي عمر مائي! ۽ وڏو وڏو عرصي تائين اسان جي
رهنمائي ڪري-آمين.

سوانح جي فهرست

۱. علماء ۽ فضلاء

۱. مخدوم عبدالرحمان الشهيد ڪهڙوي - مخدوم امير احمد ۷
۲. مرحوم مولوي قاضي حاجي محمد عثمان - حڪيم شمس الدين ۱۸
۳. مرحوم مولانا نور محمد شهدادڪوٽي - عبدالرؤف ڪنڊوي ۲۱
۴. مولانا گل محمد مرحوم شهدادڪوٽي - منظور احمد علي ۲۲
۵. مولانا محمد حسن قريشي مرحوم حيدرآبادي - حافظ محمد احسن ۲۴
۶. مرحوم مولانا حافظ اسدالله ٺڪڙائي - "اسد" ٺڪڙائي ۲۶
۷. مولانا حافظ محمد شفيع صديقي مرحوم ٺاٽائي - صديقي عبدالوحيد ٺاٽائي ۳۶
۸. مرحوم مولانا حڪيم قاسم محمد امين "سحاق" - نبيڪ محمد بلوچستاني ۴۴
۹. حافظ محمد يوسف مرحوم ٺڪڙائي - "اسد" ٺڪڙائي ۴۹
۱۰. مولانا غلام صديق مرحوم شهدادڪوٽي - منظور احمد حليمي ۵۱
۱۱. علامه محمد هاشم مرحوم ڳڙهي پائيني - مرتب ۵۳
۱۲. مولوي محمد علي "طالب" مرحوم - مولانا دين محمد "اديب" ۵۵
۱۳. مولانا محمد آگرو مرحوم - مولانا دين محمد "اديب" ۵۸
۱۴. مخدوم عبدالمجيد فيروز شاهي مرحوم - مولانا دين محمد "اديب" ۵۹
۱۵. علامه حاجي عطاء الله مرحوم فيروز شاهي - مولانا دين محمد "اديب" ۶۱
۱۶. مولوي جهان خان درائي مرحوم شڪارپوري - عبيدالله خان شڪارپوري ۶۷
۱۷. مخدوم الله بخش مرحوم ڪهڙوي - مخدوم امير احمد ۶۹
۱۸. مولانا حاجي محمد مرحوم هالاڻي - مولوي محمد هالاڻي ۸۴
۱۹. مولانا عبدالغفور "مفتون" مرحوم همايون - فقير محمد قاسم ڳڙهي پائيني ۸۶
۲۰. مرحوم مولانا محمد اسماعيل - ورو فيروز شاهي - مولانا دين محمد "اديب" ۸۸
۲۱. مرحوم سائي قاضي لاڳو - مولانا دين محمد "اديب" ۸۹
۲۲. مرحوم مولانا حاجي الاهي بخش - مولانا دين محمد "اديب" ۹۰
۲۳. مرحوم مخدوم ابو محمد عبداللہ ولهاري - خليفو محمد اسين پلي ۹۸
۲۴. مرحوم مير علي نواز علوي شڪارپوري - حبيب الله مولا بخش ڀٽو ۱۰۰
۲۵. مرحوم مولانا عبدالرحمان ميمڻ شڪارپوري - مولانا عبدالڪريم چشتي ۱۰۲

۲۶. مولانا فیض محمد "واعظ" مرحوم
 ۲۷. سید پیر شہاب الدین شاہ مرحوم لکھاری
 ۲۸. مرحوم مولوی غلام رسول شکارپوری
 ۲۹. مرحوم مولانا اللہ بخش مہسر
 ۳۰. مرحوم مولانا عبدالرحمان فیروز شاہی
 ۳۱. مولانا عبدالرحمن ڈامراہو مرحوم
 ۳۲. مرحوم غلام محمد قاسم کڑھی بانی
 ۳۳. مولانا دین محمد مرحوم بلوی
 ۳۴. غلام محمود مرحوم صدیقی پانانی
 ۳۵. مولوی بہار الدین "بہائی" مرحوم
 ۳۶. مرحوم مولانا مخدوم غلام محمد ملکائی
 ۳۷. غلام مرحوم محمد عثمان "قیرانی"
 ۳۸. مرحوم مولانا اللہ رکھو چاندیو
 ۳۹. پیر احسان اللہ شاہ راشدی مرحوم
 ۴۰. مولوی غلام رسول مرحوم تولو
 ۴۱. مرحوم مولوی محمد اسماعیل مین
 ۴۲. غلام میر محمد مرحوم لورنگی
 ۴۳. مرحوم حاجی محمد اسماعیل سرھندی
 ۴۴. مولانا خلیفہ یار محمد مرحوم شکارپوری
 ۴۵. قاضی عبدالرؤف مرحوم مورالی
 ۴۶. مولانا حاجی شفیق محمد "مسجدی" مرحوم
 ۴۷. مولانا محمد سلیمان واعظ مرحوم
 ۴۸. مرحوم مولانا دین محمد "وقائی"
 ۴۹. مولانا عبدالعزیز مرحوم آریچانوی
 ۵۰. مرحوم مخدوم غلام حیدر صدیقی قریشی ہالائی
 ۵۱. مرحوم مولانا عبدالکریم ڈیرو
 ۵۲. مرحوم حاجی عمر الدین پنو
 ۵۳. مولانا احمد مرحوم ہالائی
 ۵۴. مولانا محمد بلوک
 ۵۵. حضرت سید حاجی شہر محمد شاہ مہاجر مدنی
 ۵۶. مولانا محمد ہاشم انصاری
۱۰۴. مولانا دین محمد "ادیب"
 ۱۰۵. سید محمد حسین شاہ
 ۱۱۰. مولانا عبدالکریم چشتی
 ۱۱۲. مولانا دین محمد "ادیب"
 ۱۱۳. مولانا دین محمد "ادیب"
 ۱۱۴. مولانا عنایت اللہ ڈامراہو
 ۱۱۸. مرتب
 ۱۲۰. حکیم دین محمد بلوی
 ۱۲۵. مولانا دین محمد "ادیب"
 ۱۲۸. ڈاکٹر نبی بخش خان بلوچ
 ۱۳۴. مخدوم احمد سجنی "غالب"
 ۱۴۵. حکیم نور محمد خاصخیلی
 ۱۵۲. محمد قاسم
 ۵۳. مرتب
 ۱۵۶. خدا بخش تولو
 ۱۵۷. حکیم حافظ نور محمد مین
 ۱۵۹. مولوی غلام رسول لاڑکانوی
 ۱۶۳. پیر حاجی محمد اسحاق سرھندی
 ۱۶۶. الہی بخش اعوان
 ۱۶۷. ڈاکٹر نبی بخش خان بلوچ
 ۱۷۲. حافظ قاری محمد
 ۱۷۶. مولانا دین محمد "ادیب"
 ۱۷۸. مرتب
 ۱۸۵. ابوبکر شبلی
 ۱۸۸. مخدوم محمد زمان "طالب الموائی"
 ۱۹۰. مولوی محمد قاری
 ۱۹۴. مولانا دین محمد "ادیب"
 ۱۹۶. مولوی محمد ہالائی
 ۱۹۸. مولانا دین محمد "ادیب"
 ۱۹۹. مولانا دین محمد "ادیب"
 ۲۰۱. مخدوم امیر احمد

۲۱۳	مرتب	۵۷. مولوي محمد صادق زائيوري
۲۲۰	محمد قاسم کڑهي پادشي	۵۸. مولانا محمد ابراهيم کڑهي پادشي
۲۲۱	مولانا دين محمد "اديب"	۵۹. مولانا محمد يوسف عباسي
۲۲۲	غلام محمد "گرامي"	۶۰. مولانا دين محمد "اديب"
۲۳۷	مولانا الاهي بخش سلطان کوٽي	۶۱. مولانا مفتي محمد صاحبزاد
۲۴۰	شهاب الدين چشتي	۶۲. مولانا عبدالڪريم چشتي
۲۴۴	ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ	۶۳. مخدوم امير احمد

۳. بغاوت جا ٻائي ۽ آزاديءَ جا علمبردار

۲۴۱	ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ	۶۴. پير پاگارو سيد صبغت الله شاه ثاني رح
۲۶۶	علي نواز وفائي	۶۵. مولانا عبداللہ سنڌي رح
۲۷۰	ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ	۶۶. مولوي عبداللہ لغاري

۳. قوسي خادم ۽ سياسي رهنما

۲۸۳	مرتب	۶۷. رئيس المهاجرين مرحوم جان محمد جوليڄو
۲۹۱	ابن الياس سومرو	۶۸. حيدر بخش الهداد خان جتولي

۴. درويش ۽ فقراء

۳۰۱	سيد عليردان شاه لڪياري	۶۹. فقير خير محمد هيسائي بلوچ
۳۰۴	ليڪو محمد بلوچستاني	۷۰. مرحوم فقير محمد خان ٽالپر
۳۰۸	صديق عبدالمعيد سنڌي	۷۱. نبي فقير جيهو مرحوم
۳۱۴	رحمت الله فقير ولد پير	۷۲. جمال الدين فقير "جمال"
۳۱۹	غلام حيدر بلوچ	۷۳. مرحوم فقير پير بخش ڪلوتي
۳۲۴	خليفو محمد امين ٻلي	۷۴. فقير قلندر بخش صوفي مرحوم
۳۲۷	محمد عالم "شور" خانپوري	۷۵. صاحب رڪ فقير
۳۳۲	سيد مظفر مديجوي	۷۶. گرم فقير سومرو
۳۳۳	پير علي محمد "اظهر" گيلاني	۷۷. مخدوم پير رڪيل ديلائي
۳۴۰	احمد خان طالبائي عامري	۷۸. پير حاجي اظهر محمد شاه جيلاني
۳۴۴	نور محمد خان جمالي	۷۹. خايفو محمد خان جمالي
۳۵۰	عبدالحڪيم ٻلي	۸۰. مرحوم خليفو چتو
۳۵۲	س. ڪ. جمالي	۸۱. ڪيهر فقير جمالي
۳۶۴	مرتب	۸۲. نولاد علي فقير شر

۱۱۲. غلامو محمد ادين هلي
۱۱۳. منشي عبدالڪرام دائود - ٻوٽو
۱۱۴. محمد عثمان "ڏيلائي"
۵۶۶. عبدالحميد هلي
۵۶۷. ماسٽر عبدالرزاق
۵۷۷. شمسير الحيدري

۴. سگهڙ ۽ سياتا

۱۱۵. مرحوم اعل بخش خان لغاري
۱۱۶. مرحوم محمد عرس ميمڻ
۱۱۷. ملا الله وسايو "ڪفشدوز"
۱۱۸. قبول محمد شاھ قريشي
۵۹۱. ڊاڪٽر ابي بخش خان بلوچ
۶۰۰. احمد خان "اختر"
۶۱۰. ماسٽر غوث بخش
۶۱۳. احمد خان "اختر"

۷. ستفرقا

۱۱۹. مرحوم سيڪ حاجي خداداد سرھيو
۱۲۰. حاجي چار عليائي لغاري
۱۲۱. ميان نور محمد شيخ ننگرھارڪري
۶۲۱. محمد حنيف سرھيو
۶۲۲. غلام حيدر لغاري
۶۳۰. مرتب

۸. "سنڌي ادبي ڀورڊ" جا سيمبر صاحبان

۱۲۲. جناب الحاج محمد ايوب ڪھڙو
۱۲۳. جناب مخدوم محمد زمان "طالب الموليٰ"
۱۲۴. جناب شمس العلماء ڊاڪٽر عمر بن محمد دائود ٻوٽو
۱۲۵. جناب الحاج سيد ميران محمد شاھ
۱۲۶. جناب عثمان علي الصاري
۱۲۷. جناب آغا تاج محمد خان
۱۲۸. جناب الله بخش "سرشار" عقيلي
۱۲۹. جناب سيد غلام مرتضيٰ شاھ سنائي
۱۳۰. جناب شيخ عبدالحميد سنڌي
۶۴۰. اعجاز احمد انصاري
۶۵۲. فقير "سرشار" سروري
۶۵۶. خود نوشته
۶۶۳. خود نوشته
۶۶۵. خود نوشته
۶۶۹. خود نوشته
۶۷۴. خود نوشته
۶۷۹. محمد عثمان ڏيلائي
۶۸۶. اختر رضوي

نالو : صاحب خان ميرائي

ولد : بهادر علي

ادبي نالو : سورھ ميرائي

جنم : 08.04.1975

جنم هنڌ : ڳوٺ ڪپرو، تعلقو

رتوديرو، ضلعو لاڙڪاڻو.

حال انڊريس : غريب آباد محلہ،

نئون ديرو، تعلقو رتوديرو.

تعليم : M.A سنڌي

ڪرت : اسسٽنٽ سب انسپيڪٽر آف سنڌ پوليس

اڻ ڇپيل ڪتاب

ڌرتيءَ جا رکوالا (ٻارن لاءِ ناول) 1990 ع

سائرسهس گجن (شاعري) 2021 ع

برھ منجهارا بوند (شاعري) 2022 ع

صاحب ديوان سنڌي شاعر (تحقيق) اڻ مڪمل

موبائل نمبر : 3919786 – 0344

3404488 – 0300

اي ميل : sahibkhanmirani0@gmail.com

سوره سنڌي ادب

صاحب خان سوره: ميراثي

Cell No: 0344 3919786

0300 3404488